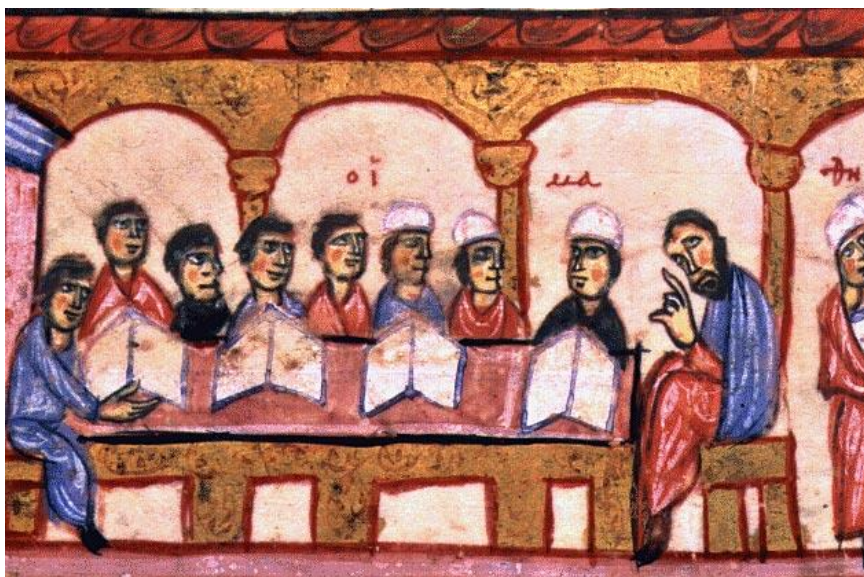

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

*«Σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας
στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση
(από το 1864 έως και τον 20ό αιώνα).
Συγκριτική μελέτη της ιδεολογίας τους στο πλαίσιο
των κοινωνικοπολιτικών μεταβολών»*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

της ΙΩΑΝΝΑΣ Χ. ΣΟΦΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
Α.Μ.: 1012201599007

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου
Πελοποννήσου
ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: Χ. Μπαμπούνης, Ομότιμος
Καθηγητής ΕΚΠΑ
Α. Χρήστου, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2022

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπων: Αλέξιος Σαββίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου
Πελοποννήσου

Μέλη: Χαράλαμπος Μπαμπούνης, Ομότιμος Καθηγητής
ΕΚΠΑ

Αθανάσιος Χρήστου, Καθηγητής Πανεπιστημίου
Πελοποννήσου

Ηλίας Γιαρένης, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιονίου
Πανεπιστημίου

Φωτεινή Πέρρα, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου
Πελοποννήσου

Ελισσάβητ Χατζηαντωνίου, Επίκουρη Καθηγήτρια ΑΠΘ

Γεώργιος Λεβενιώτης, Επίκουρος Καθηγητής ΑΠΘ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανά χειράς διατριβή μου ανατέθηκε από τον Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κ. Αλέξιο Σαββίδη. Όπως γνωρίζουμε, κάθε εκπαιδευτικό σύστημα διαμορφώνεται με βάση την πνευματική παράδοση και τον εθνικό χαρακτήρα του λαού που το εφαρμόζει. Πολλώ δε μάλλον αυτό ισχύει για το μάθημα της Ιστορίας. Γί' αυτό και σκοπός της παρούσας διατριβής είναι η μελέτη του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση του 19ου και του 20ού αιώνα, υπό το πρίσμα των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων και δεδομένων της κάθε περιόδου. Αναμφίβολα, τα χρόνια εκείνα υπήρξαν χρόνια συγκρότησης και οργάνωσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Γί' αυτό και επιλέχθηκε ως έτος αφητηρίας της έρευνάς μας το 1864, διότι από τότε άρχισε η συστηματική οργάνωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, όπως αποτυπώνεται και στη σχετική νομοθεσία της εποχής. Για την επίτευξη του συγκεκριμένου σκοπού, αντικείμενο έρευνας και μελέτης υπήρξαν τα σχολικά εγχειρίδια που διδάχθηκαν στη μέση εκπαίδευση κατά τους δύο μελετώμενους αιώνες.

Τα χαρακτηριστικά των αιώνων αυτών εκτίθενται στο εισαγωγικό κεφάλαιο της διατριβής, προκειμένου να τοποθετηθούμε στο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνεγράφησαν τα σχολικά εγχειρίδια. Αρχικά αναφέρονται τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν από το 1864 έως και το 1900. Ακολούθως εκτίθενται τα ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20ού αι. Δεδομένου ότι το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων αποτελεί τον παιδαγωγικό, ψυχολογικό και διδακτικό μετασχηματισμό της επιστημονικής ιστορίας σε σχολική¹, κρίνεται απαραίτητη η μελέτη της γένεσης και της εδραίωσης των σπουδών Βυζαντινής Ιστορίας. Γί' αυτό και στη συνέχεια του ίδιου κεφαλαίου καταγράφονται οι βασικοί σταθμοί αυτής της πορείας στα ελληνικά πανεπιστήμια. Παράλληλα, αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο η εξέλιξη των βυζαντινών σπουδών αποτυπώνεται στα εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας που διδάχθηκαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Σε δύο ξεχωριστές παραγράφους περιγράφεται η οργάνωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατά τα ίδια έτη και ο τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας. Κατά τη διάρκεια του 19ου αι. παρατηρήθηκε έντονη η τάση του μιμητισμού συγγραμμάτων δυτικοευρωπαϊών ιστορικών. Ως εκ τούτου, οι έφηβοι μαθητές της συγκεκριμένης περιόδου

¹ Ποβλ. Κ.Ι. Βουρβέρης, *Τό πρόβλημα τοῦ μαθήματος τῆς Ιστορίας εἰς τὰ Δημοτικά Σχολεία καί τὰ Γυμνάσια*, 2^η ἔκδ., Ἑλληνική Ἀνθρωπιστική Ἐταιρεία, Ἀθῆναι 1970, σ. 123.

διδάχθηκαν και γνώρισαν τη βυζαντινή ιστορία, όπως την αποτύπωσαν και την αποτίμησαν οι ξένοι και κυρίως οι Γερμανοί ιστορικοί.

Η ίδια τάση εξακολουθεί να ισχύει και στις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε και τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια που συγγράφονται από Έλληνες ιστορικούς, και όχι μόνο, αποτελούν συμπιλήματα ξένης εργογραφίας. Όταν τα σχολικά εγχειρίδια αποδεσμεύονται πλέον από τα ιστορικά έργα των δυτικοευρωπαίων, τότε αντικατοπτρίζεται σε αυτά η ελληνική πραγματικότητα.

Προκειμένου να συνδεθεί η έρευνά μας με τη σύγχρονη πρακτική, στις δύο τελευταίες παραγράφους του εισαγωγικού κεφαλαίου υπερβαίνουμε το ιστορικό πλαίσιο που αποτελεί αντικείμενο μελέτης. Αντλώντας πληροφορίες από τους οδηγούς σπουδών των τμημάτων ιστορίας των ελληνικών πανεπιστημίων, εκθέτουμε τα μαθήματα βυζαντινής ιστορίας και τα αμέσως σχετιζόμενα με αυτήν, που διδάσκονται οι σημερινοί φοιτητές και μελλοντικοί ιστορικοί επιστήμονες και εκπαιδευτικοί. Η αναφορά μας δεν επεκτείνεται στις Μεσαιωνικές Σπουδές, καθώς δεν άπτονται του άμεσου αντικείμενου της έρευνάς μας¹. Ακολουθώς, γίνεται μία σύντομη παρουσίαση του μαθήματος της βυζαντινής ιστορίας που διδάσκονται σήμερα οι μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Η έρευνα μας οδήγησε στη συλλογή ενός πλούσιου υλικού, το οποίο ταξινομήθηκε και ομαδοποιήθηκε. Η συγγραφή των κεφαλαίων της διατριβής βασίστηκε πρωτίστως στα σχολικά εγχειρίδια και μόνο επικουρικώς σε μελέτες σχετικές με τα θέματα που παρουσιάζονται, στις οποίες και γίνεται παραπομπή. Στο πρώτο κεφάλαιο εκτίθενται οι απόψεις των συγγραφέων για σημαντικά γεγονότα που χαρακτηρίζουν τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Επιλέχθηκε η αναφορά στην εικονομαχία, στις σταυροφορίες, στην ίδρυση των λατινικών και των ελληνικών κρατών μετά το 1204 και στην άλωση του 1453. Ασφαλώς υπάρχουν και πολλά άλλα εξίσου σημαντικά γεγονότα, ωστόσο η επιλογή τους έγινε επειδή αποτελούν σημεία-σταθμούς για την κατανόηση της οπτικής με την οποία αντιμετωπίζουν οι συγγραφείς διδακτικών εγχειριδίων τη βυζαντινή ιστορία.

Στο δεύτερο κατά σειρά κεφάλαιο παρατίθενται οι απόψεις των συγγραφέων σχολικών εγχειριδίων για την εικόνα των «άλλων» στο Βυζάντιο. Επιλέχθηκε η αναφορά στους λαούς με τους οποίους ασχολούνται περισσότερο οι εν λόγω συγγραφείς, δηλαδή, κατά σειρά εμφάνισης στο προσκήνιο, με τους Πέρσες, τους Άραβες, τους Βούλγαρους,

¹ Για τις Μεσαιωνικές Σπουδές στην Ελλάδα έχει εκπονήσει ειδική μελέτη ο καθηγητής Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σπουδές Μεσαιωνικής Ιστορίας στην Ελλάδα (Δυτικής Ευρώπης-Λατινοκρατία)*, 2^η εκδ., εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2020.

τους σλαβικούς λαούς (Σέρβους και Ρώσους), και τέλος τους Τούρκους (Σελτζούκους και Οθωμανούς).

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, η έρευνα επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τις γυναίκες τα σχολικά βιβλία. Αναμφισβήτητα, η συγγραφική ιδιότητα κυριαρχείται σχεδόν σε απόλυτο βαθμό από άνδρες, γεγονός που δικαιολογεί (εν μέρει ασφαλώς) τη συγκρατημένη στάση που τηρούν έναντι της γυναικείας παρουσίας στο Βυζάντιο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι χαρακτηρισμοί των αυτοκρατόρων, μέσα από τους οποίους οι ιστορικοί εκφράζουν την προτίμηση ή την απέχθειά τους σε καθέναν απ' αυτούς. Όσο παλαιότερα είναι τα εγχειρίδια τόσο περισσότερες είναι και οι αξιολογικές κρίσεις για τους αυτοκράτορες. Δεδομένου ότι δεν είναι πάντα κολακευτικές και ότι συνοδεύονται από πληροφορίες για την προσωπική ζωή των αυτοκρατόρων, βρίσκονται σε πλήρη διάσταση με τα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια. Γι' αυτό και το τέταρτο κεφάλαιο της διατριβής αφιερώνεται στο θέμα αυτό.

Στο τελευταίο κεφάλαιο που αφορά στους αυτοκράτορες, επιλέχθηκαν μόνο δύο, ο Μ. Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός. Αυτό συμβαίνει όχι επειδή δεν υπάρχουν πολλοί σημαντικοί βυζαντινοί βασιλείς, στους οποίους αφιερώνονται αρκετές σελίδες στα διδακτικά βιβλία της μελετώμενης περιόδου, αλλά επειδή έχει ήδη γίνει λόγος γι' αυτούς σε προηγούμενα κεφάλαια. Οπότε για να μην κουράζεται ο αναγνώστης με διαρκείς επαναλήψεις, στο κεφάλαιο αυτό γίνεται αναφορά εκτενώς στη ζωή και το έργο των δύο ανωτέρω αυτοκρατόρων, καθώς στην περίοδο της βασιλείας τους αφιερώνονται οι περισσότερες σελίδες στα σχολικά βιβλία.

Η διατριβή ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα στα οποία οδήγησε η μελέτη του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων του 19ου και του 20ού αιώνα.

Τέλος, παρατίθεται η βιβλιογραφία, πρωτογενής και δευτερογενής, η σχετική με τα θέματα που αποτελούν περιεχόμενο της διατριβής. Η συγκεκριμένη βιβλιογραφία μελετήθηκε στο σύνολό της για την ανάπτυξη και τον σχολιασμό των επιμέρους αντικειμένων. Μετά την παράθεση της βιβλιογραφίας προστέθηκαν – κατόπιν υποδείξεως του επιβλέποντος Καθηγητού κ. Αλέξιου Σαββίδη – δύο παραρτήματα. Στο πρώτο παρατίθενται σύντομα βιογραφικά στοιχεία για τους συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων, καθώς με το έργο τους διαμόρφωσαν, επηρέασαν και καθόρισαν τη σπουδή της βυζαντινής ιστορίας στην Ελλάδα. Στο δεύτερο παράρτημα καταγράφονται όλα τα σχολικά εγχειρίδια που μελετήθηκαν, συμπεριλαμβανομένων και των επανεκδόσεών τους. Δυστυχώς, παρά τις επιστάμενες έρευνες σε αρχεία και βιβλιοθήκες, δεν κατέστη δυνατή η εύρεση όλων των επανεκδόσεων των εν λόγω βιβλίων.

Ωστόσο, το γεγονός κρίνεται επουσιώδες, καθώς τα περισσότερα από τα ελλείποντα εγχειρίδια αποτελούν ενδιάμεσες επανεκδόσεις και η μελέτη των αμέσως προηγούμενων ή των αμέσως επόμενων εκδόσεων δεν παρουσιάζει καμία σημαντική διαφοροποίηση ως προς το περιεχόμενο.

Για την έρευνα, συγγραφή και ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής, πολύτιμες αποδείχθηκαν οι συμβουλές και η καθοδήγηση του επιβλέποντος Καθηγητού κ. Αλέξιου Σαββίδη, στο πρόσωπο του οποίου εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες. Ευχαριστίες οφείλω και στα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, Ομότιμο Καθηγητή ΕΚΠΑ κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη και Καθηγητή κ. Αθανάσιο Χρήστου για την αμέριστη υποστήριξή τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	5
Πίνακας Περιεχομένων.....	9
Βραχυγραφίες.....	15
Εισαγωγικό Κεφάλαιο.....	17
Α. Το ιστορικό πλαίσιο	
1. Το ιστορικό πλαίσιο του 19ου αιώνα.....	17
2. Το ιστορικό πλαίσιο του 20ού αιώνα.....	20
Β. Οι σπουδές βυζαντινής ιστορίας	
1. Οι βασικοί σταθμοί στις σπουδές βυζαντινής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον 19ο αιώνα.....	23
2. Οι βασικοί σταθμοί στις σπουδές βυζαντινής ιστορίας στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης κατά τον 20ό αιώνα.....	32
Γ. Το μάθημα της Ιστορίας	
1. Το μάθημα της Ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση τον 19ο αιώνα.....	38
2. Το μάθημα της Ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση τον 20ό αιώνα.....	43
Δ. Οι σπουδές βυζαντινής ιστορίας στα τμήματα Ιστορίας των ελληνικών Πανεπιστημίων κατά τον 21ο αιώνα.....	50
Ε. Το μάθημα της βυζαντινής ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση τον 21ο αιώνα.....	63
Κεφάλαιο 1ο	
Η οικονομική	
Α. Εισαγωγικά	
1. Ορισμός.....	65
2. Η θέση των εικόνων στη λατρεία πριν την οικονομική.....	65
3. Οι υπερβολές στην προσκύνηση των εικόνων.....	66
4. Τα αίτια της οικονομικής.....	67
5. Η πρώτη οικονομική περίοδος (726-787).....	68
6. Η δεύτερη οικονομική περίοδος (814-843).....	72
7. Συνέπειες της οικονομικής.....	73
Β. Η οικονομική στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα	
1. Τα σχολικά εγχειρίδια της τριακονταετίας 1850-1880.....	75
2. Τα σχολικά εγχειρίδια της δεκαετίας 1880-1890.....	86
3. Τα σχολικά εγχειρίδια της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα.....	100
Γ. Η οικονομική στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα.....	124

Κεφάλαιο 2ο

Οι σταυροφορίες

A. Εισαγωγικά	
1. Ορισμός.....	141
2. Τα αίτια των σταυροφοριών.....	141
3. Η πρώτη σταυροφορία.....	142
4. Οι δύο επόμενες σταυροφορίες.....	144
5. Η τέταρτη σταυροφορία.....	144
B. Οι σταυροφορίες στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα	
1. Εισαγωγικά.....	146
2. Τα αίτια των σταυροφοριών.....	146
3. Οι τρεις πρώτες σταυροφορίες.....	152
4. Η τέταρτη σταυροφορία.....	158
5. Οι συνέπειες των σταυροφοριών.....	163
Γ. Οι σταυροφορίες στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα	
1. Εισαγωγικά.....	166
2. Τα αίτια των σταυροφοριών.....	166
3. Οι τρεις πρώτες σταυροφορίες.....	173
4. Η τέταρτη σταυροφορία.....	180
5. Οι συνέπειες των σταυροφοριών.....	184

Κεφάλαιο 3ο

Η δημιουργία των λατινικών και των ελληνικών κρατών μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204

A. Εισαγωγικά.....	187
B. Η δημιουργία των λατινικών και των ελληνικών κρατών μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204 στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα.....	189
Γ. Η δημιουργία των λατινικών και των ελληνικών κρατών μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204 στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα.....	197

Κεφάλαιο 4ο

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους

A. Εισαγωγικά.....	207
B. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453 στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα	
1. Εισαγωγικά.....	211
2. Οι αιτίες της Άλωσης.....	213
3. Τα γεγονότα της Άλωσης.....	220
4. Οι συνέπειες της Άλωσης.....	230
Γ. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453 στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα	

1. Εισαγωγικά.....	233
2. Οι αιτίες της Άλωσης.....	236
3. Τα γεγονότα της Άλωσης.....	241
4. Οι συνέπειες της Άλωσης.....	244

Κεφάλαιο 5ο

Η εικόνα του «άλλου» / γείτονα

A. Εισαγωγικά.....	249
B. Οι Πέρσες	
1. Εισαγωγικά.....	251
2. Οι Πέρσες στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα.....	252
3. Οι Πέρσες στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα.....	256
Γ. Οι Άραβες	
1. Εισαγωγικά.....	263
2. Οι Άραβες στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα.....	264
3. Οι Άραβες στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα.....	272
Δ. Οι Βούλγαροι	
1. Εισαγωγικά.....	280
2. Οι Βούλγαροι στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα.....	285
3. Οι Βούλγαροι στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα.....	292
Ε. Οι σλαβικοί λαοί	
1. Εισαγωγικά.....	320
2. Οι σλαβικοί λαοί στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα.....	321
3. Οι σλαβικοί στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα.....	326
ΣΤ. Οι Τούρκοι	
1. Εισαγωγικά.....	343
2. Οι Τούρκοι στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα.....	344
3. Οι Τούρκοι στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα.....	355

Κεφάλαιο 6ο

Η θέση της γυναίκας

A. Η θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο.....	365
B. Η θέση της γυναίκας στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα	
1. Εισαγωγικά.....	367
2. Οι ξένοι συγγραφείς.....	368
3. Οι Έλληνες συγγραφείς	
α) Η μητέρα του Μ. Κωνσταντίνου, Ελένη.....	373
β) Η περίοδος μετά τον Μ. Κωνσταντίνο έως τον Ιουστινιανό.....	375
γ) Η περίοδος από τον Ιουστινιανό έως και τον Φωκά.....	379
δ) Η περίοδος από τον Ηράκλειο έως και τον Θεοδόσιο Γ'.....	382
ε) Η περίοδος από τον Λέοντα Γ' έως και τον Μιχαήλ Γ'.....	383
στ) Η περίοδος από τον Βασίλειο Α' έως και τον Μιχαήλ ΣΤ'.....	388
ζ) Η περίοδος από τα μέσα του 11ου αιώνα έως το τέλος της	

βυζαντινής αυτοκρατορίας (1057-1453).....	393
Γ. Η θέση της γυναίκας στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα	
1. Εισαγωγικά.....	396
2. Η πρώτη πενήκονταετία (1900-1950).....	397
3. Η δεύτερη πενήκονταετία (1950-2000).....	401

Κεφάλαιο 7ο

Χαρακτηρισμοί αυτοκρατόρων

Α. Εισαγωγικά.....	405
Β. Οι χαρακτηρισμοί των αυτοκρατόρων στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα	
1. Οι αυτοκράτορες από τον Μ. Κωνσταντίνο έως τον Ιουστινιανό.....	406
2. Οι αυτοκράτορες από τον Ιουστινιανό έως την εποχή των Ισαύρων.....	413
3. Οι αυτοκράτορες από την εποχή των Ισαύρων έως τους Μακεδόνες.....	418
4. Οι αυτοκράτορες από τους Μακεδόνες έως τους Κομνηνούς.....	426
5. Οι αυτοκράτορες της εποχής των Κομνηνών.....	435
6. Οι αυτοκράτορες από την εποχή των Αγγέλων έως το τέλος του Βυζαντίου.....	443
Γ. Οι χαρακτηρισμοί των αυτοκρατόρων στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα	
1. Οι αυτοκράτορες από τον Μ. Κωνσταντίνο έως τον Ιουστινιανό.....	448
2. Οι αυτοκράτορες από τον Ιουστινιανό έως την εποχή των Ισαύρων.....	452
3. Οι αυτοκράτορες από την εποχή των Ισαύρων έως τους Μακεδόνες.....	457
4. Οι αυτοκράτορες από τους Μακεδόνες έως τους Κομνηνούς.....	462
5. Οι αυτοκράτορες της εποχής των Κομνηνών.....	469
6. Οι αυτοκράτορες από την εποχή των Αγγέλων έως το τέλος του Βυζαντίου.....	475

Κεφάλαιο 8ο

Μ. Κωνσταντίνος

Α. Εισαγωγικά.....	481
Β. Η εικόνα του Μ. Κωνσταντίνου στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα	
1. Εισαγωγικά.....	483
2. Λόγοι μεταστροφής του Μ. Κωνσταντίνου στον Χριστιανισμό – Το όραμα του σταυρού.....	485
3. Η προσωπική ζωή του Μ. Κωνσταντίνου.....	490

4. Μ. Κωνσταντίνος και Ελληνισμός.....	496
5. Από την παλαιά στη νέα Ρώμη.....	500
Γ. Η εικόνα του Μ. Κωνσταντίνου στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα	
1. Εισαγωγικά.....	502
2. Λόγοι μεταστροφής του Μ. Κωνσταντίνου στον Χριστιανισμό – Το όραμα του σταυρού.....	503
3. Η προσωπική ζωή του Μ. Κωνσταντίνου.....	508
4. Μ. Κωνσταντίνος και Ελληνισμός.....	509
5. Από την παλαιά στη νέα Ρώμη.....	516
Κεφάλαιο 9ο	
Ιουστινιανός	
A. Εισαγωγικά.....	519
B. Η εικόνα του Ιουστινιανού στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα.....	520
Γ. Η εικόνα του Ιουστινιανού στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα.....	526
Συμπεράσματα.....	537
Βιβλιογραφία.....	541
Παράρτημα Α.....	571
Παράρτημα Β.....	577
Περίληψη.....	607
Abstract.....	613

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΒΔ	Βυζαντινός Δόμος
BJES	British Journal of Educational Studies
Γαλ.	Προς Γαλάτας Επιστολή του Απ. Παύλου
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
GRBS	Greek Roman and Byzantine Studies
ΙΕΕ	Ίστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, (συλλογικό ἔργο), τ. Α'-ΙΓ', Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1970-2000
Λκ.	Κατά Λουκά Ευαγγέλιο
Mansi	J. Mansi, Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Colectio, τ. 1-31, Φλωρεντία 1759-1798. ανατ. και συμπλήρωση από τους J.B. Martin-L. Petit, τ. 1-53, Παρίσι-Λειψία 1901-1927, 2 ^η ανατ. Γκρατς, τ. 1-53, 1960-1961
MIET	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
ΠΕΚ	Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
PG	J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, τ. 1-161, Parisiis 1857-1886
PL	J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina, τ. 1-215, Parisiis 1844-1855

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Α. Το ιστορικό πλαίσιο

1. Το ιστορικό πλαίσιο του 19ου αιώνα

Ο 19ος αιώνας αποτελεί για την Ελλάδα και τους Έλληνες έναν αιώνα αναδημιουργίας και σημαντικών ανακατατάξεων. Η επιτυχημένη επανάσταση του 1821¹ οδήγησε, μετά από μια δεκαετία περίπου σκληρών αγώνων και ανυπολόγιστων απωλειών σε ανθρώπινο δυναμικό και υποδομές, στην – υπό διεθνή κηδεμονία – ανεξαρτησία της χώρας. Από το 1833 που ξεκινά η περίοδος της Βαυαροκρατίας² για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ξεκινά ουσιαστικά και η προσπάθεια εναρμόνισης αυτού του κράτους με τη Δύση. Η προσπάθεια αυτή υπήρξε ιδιαίτερα επίπονη, καθώς οι κρατικές δομές κυριολεκτικά στήθηκαν *ex nihilo*, βασισμένες, σχεδόν αποκλειστικά, στα βαυαρικά πρότυπα.

Επιπλέον, η μακροχρόνια οθωμανική κυριαρχία είχε επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τους Έλληνες, οι οποίοι συμπεριφέρονταν περισσότερο ως ανατολίτες παρά ως Ευρωπαίοι. Το γεγονός αυτό απηχούσε και το χάσμα που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα στην ήδη ευρισκόμενη στη βιομηχανική επανάσταση Δύση και στη «ράθυμη» Ανατολή, σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας (πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό κ.ο.κ.).

Έτσι, το νέο κράτος ένωθε επιτακτική την ανάγκη να επιταχύνει τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού του, ώστε να στοιχηθεί με τις χώρες της δυτικής Ευρώπης που βίωναν κοσμογονικές αλλαγές. Παράλληλα, ο ελληνικός λαός ένωθε κι αυτός την ίδια ανάγκη να αποβάλει τη νοοτροπία και τις συνήθειες του βραδυκίνητου και αρνητικού σε κάθε νεωτερισμό ανατολίτη και να προσπαθήσει να ακολουθήσει τα δυτικά πρότυπα³.

Αυτή η αδήριτη ανάγκη για εκσυγχρονισμό κράτους και πολιτών οδήγησε σε έναν ιδιότυπο διχασμό της ελληνικής κοινωνίας. Από τη μια πλευρά βρίσκονταν αυτοί που επιθυμούσαν την ταχεία πραγματοποίηση των αναγκαίων αλλαγών για τον σταδιακό εξευρωπαϊσμό του τόπου, και από την άλλη εκείνοι που – συνηθισμένοι από τις απαρχαιωμένες δομές κρατικής λειτουργίας των Οθωμανών – αντιμετώπιζαν με καχυποψία οποιαδήποτε επιδιωκόμενη αλλαγή.

Στον πολιτικό τομέα αυτή η αντίθεση θα εκφραστεί κυρίως με την αντιπαράθεση Τρικούπη – Δηλιγιάννη. Ο πρώτος θα μείνει στην ιστορία ως

¹ Για την Επανάσταση του 1821 βλ. ενδεικτικά Θ. Χρήστου, *Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της Επανάστασης του 1821*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013 και του ίδιου, *Χρονολόγιο της Επανάστασης του 1821*, Περιφέρεια Πελοποννήσου, Τρίπολη 2021.

² Προβλ. Z. Wolf, *Βαυαροί στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1984.

³ Προβλ. Σπ. Τζιόκας, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

ο κύριος εκφραστής του εκσυγχρονιστικού ρεύματος στη χώρα¹, ενώ ο δεύτερος ως ο κύριος εκπρόσωπος των συντηρητικών δυνάμεων που επιθυμούσαν μεν αλλαγές, αλλά με πιο αργούς ρυθμούς.

Παρά τη σκληρή αντιπαράθεση των δύο πλευρών, υπήρχε ένα ζήτημα στο οποίο συνέκλιναν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό: παρατηρούσαν από κοινού την τρομακτική απόσταση που χώριζε την Ελλάδα από την υπόλοιπη Ευρώπη και προσπαθούσαν να εκδηλώσουν με κάθε τρόπο τον θαυμασμό τους για οτιδήποτε προερχόταν από τη Δύση, ακολουθώντας – άκριτα πολλές φορές – δυτικά πρότυπα και εγκαταλείποντας κάθε τι που τους θύμιζε την προηγούμενη περίοδο.

Στην εκπαίδευση, αυτή η τάση για εξιδανίκευση του δυτικού τρόπου σκέψης οδήγησε αρχικά στην εισαγωγή μεταφρασμένων (κυρίως γερμανικών) σχολικών εγχειριδίων ιστορίας.

Για τους περισσότερους δυτικούς συγγραφείς, βέβαια, η μοναδική αξία λόγου ιστορική περίοδος του Ελληνισμού ήταν η αρχαία. Η βυζαντινή θεωρούνταν μια ζοφερή περίοδος γεμάτη ίντριγκες, συνωμοσίες και θρησκευτικό φανατισμό, έχοντας ταυτιστεί απόλυτα με τον Μεσαίωνα.

Ακόμα και όταν στη συνέχεια τα σχολικά εγχειρίδια άρχισαν να γράφονται από Έλληνες συγγραφείς, δεν αφίσταντο σχεδόν καθόλου από τις προηγούμενες δυτικές απόψεις περί Βυζαντίου. Η πραγματικότητα αυτή αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στην αποτίμηση της Εικονομαχίας ως ενός μεταρρυθμιστικού-νεωτεριστικού κινήματος, προδρόμου του Διαφωτισμού, ακόμα και από τον Κ. Παπαρηγόπουλο². Ο ιστορικός προφανώς διαμόρφωσε αυτή την άποψη για την Εικονομαχία όντας επηρεασμένος από την εκκλησιαστική πολιτική που ακολούθησε η Οθωνική αντιβασιλεία. Αρμόδιος επί των θεμάτων της παιδείας και της εκκλησίας ήταν ο προτεστάντης G. Maurer. Της διατύπωσης εκ μέρους του Παπαρηγόπουλου αυτής της άποψης, έχει προηγηθεί ο κατά αυθαίρετο τρόπο χωρισμός της Εκκλησίας της Ελλάδας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που συνέβη το 1833, οπότε και η βαυαρική αντιβασιλεία ανέπτυξε μία αντιμοναχική δράση, καθώς έκλεισε ένα μεγάλο αριθμό από τα λειτουργούντα μοναστήρια. Ο Κ. Δάλκος επισημαίνει ότι την ίδια εποχή η έντονη τάση εκδυτικισμού της ζωής των ελεύθερων Ελλήνων είναι εμφανής ακόμα και στην αγιογραφία, καθώς οι βυζαντινές εικόνες χαρακτηρίζονταν «μουντζουρογραφίες». Υπό το πρίσμα αυτό ο Παπαρηγόπουλος υπερεκτιμά το μεταρρυθμιστικό έργο των Ισαύρων, το οποίο σαφώς και είναι σημαντικό, αλλά όχι στο βαθμό που εξαιρείται από

¹ Πρβλ. του ίδιου, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

² Κ. Παπαρηγόπουλος, «Βιβλιογραφία», *Νέα Πανδώρα* τ. Γ', φυλλάδιο ΞΕ', (Δεκ. 1852) σσ. 397-403.

τον Παπαρηγόπουλο¹. Παρά το γεγονός ότι ο ίδιος συγγραφέας, στο σχολικό εγχειρίδιο που εξέδωσε το 1884, χαρακτηρίζει πλέον την Εικονομαχία ως αίρεση², εντούτοις είχε επηρεάσει τόσο πολύ τους Έλληνες ιστορικούς που αρκετά σχολικά εγχειρίδια ακόμα και στις αρχές του 20ού αι. αναφέρονται στην Εικονομαχία ως μεταρρύθμιση. Εξαίρουν το έργο των μεταρρυθμιστών αυτοκρατόρων αν και παρά τις φιλότιμες προσπάθειές τους τελικά απέτυχε³.

Γενικότερα, οι συγγραφείς των εγχειριδίων ιστορίας της Μέσης Εκπαίδευσης (όχι μόνο αυτών της βυζαντινής περιόδου, αλλά και της αρχαίας) διακατέχονταν από μια έντονη τάση υπεράσπισης της ελληνικότητας των τότε Ελλήνων, που είχε αμφισβητηθεί από τον Fallmerayer τη δεκαετία του 1830⁴.

Η αγωνία αυτή αντικατοπτρίζεται όχι μόνο στα σχολικά εγχειρίδια, αλλά και στην ιστοριογραφία της εποχής. Γνωρίζουμε ότι ανέκαθεν η διδασκαλία του συγκεκριμένου μαθήματος στη Μέση Εκπαίδευση απηχούσε αντιλήψεις, προβληματισμούς και επιθυμίες της τρέχουσας εποχής στην οποία διδασκόταν⁵.

Εντέλει θα κυριαρχήσει απόλυτα ο λεγόμενος τριμερής χωρισμός της ελληνικής ιστορίας. Τον εμπνεύστηκε πρώτος ο Σπ. Ζαμπέλιος και τον εφάρμοσε στην ελληνική εκπαίδευση ο Κ. Παπαρηγόπουλος, ο θεμελιωτής της αντίληψης περί ιστορικής συνέχειας του Ελληνισμού από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή⁶. Σύμφωνα με αυτόν, η ελληνική ιστορία χωρίζεται σε τρεις εξίσου σημαντικές περιόδους: την αρχαία, τη μεσαιωνική και τη νεότερη.

Επιπλέον, μια σειρά από σημαντικά γεγονότα αυτής της περιόδου φαίνεται πως επηρέασαν και τη συγγραφή των βιβλίων ιστορίας της εποχής. Ας μην ξεχνάμε ότι εκείνη την περίοδο (από το 1840 και μετά) αναπτύσσεται έντονα το όραμα της Μεγάλης Ιδέας⁷, της αντίληψης δηλαδή ότι τα σύνορα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ήταν προσωρινά και ότι θα έπρεπε να επεκταθούν φτάνοντας σχεδόν στα σύνορα της ακμής του Βυζαντίου. Από τη δεκαετία του 1870 και μετά εντείνονται αντίστοιχες

¹ Βλ. Κ.Ι. Δάλκος, «Ένα κεφάλαιο βυζαντινής ιστορίας και τα σχολικά εγχειρίδια», *Πλάτων* 9 (2015), σσ. 41-43.

² Βλ. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, βιβλίον δεύτερον περιέχων τὴν Μέσῃν Ἱστορίαν, ἐκ τῶν καταστημάτων Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 74.

³ Ανάλυση του θέματος βλ. στο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής για την Εικονομαχία.

⁴ Βλ. Δ. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 22.

⁵ Βλ. σχετικά Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις*, τ. Β', Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010. Εκδ. Gutenberg Γιώργος και Κώστας Δάρδανος, Αθήνα 2011.

⁶ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων*, τ. 5, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, Ἀθήναι 1865-1877.

⁷ Προβλ. Β. Κρεμμυδάς, *Ἡ Μεγάλη Ἰδέα, μεταμορφώσεις ενός εθνικοῦ ιδεολογήματος*, εκδ. Τυπωθήτω/Δάρδανος, Αθήνα 2013.

προσπάθειες των βαλκανικών λαών (κυρίως των Βουλγάρων) για εθνική ολοκλήρωση (βουλγαρική Εξαρχία, εξέγερση Βουλγάρων εναντίον των Τούρκων, Συνθήκη Αγ. Στεφάνου, Συνέδριο Βερολίνου)¹.

Αυτή η έξαρση του εθνικισμού στα Βαλκάνια αντικατοπτρίζεται, όπως προαναφέρθηκε, στα σχολικά εγχειρίδια Βυζαντινής Ιστορίας του 19ου αιώνα στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό, η βυζαντινή αυτοκρατορία χαρακτηρίζεται από τους συγγραφείς συνήθως ως ελληνική αποκλειστικά υπόθεση, υποσκελίζοντας τη συμβολή των άλλων λαών και κυρίως των Βουλγάρων.

2. Το ιστορικό πλαίσιο του 20ού αιώνα²

Ο 20ός αιώνας ξεκινά για την Ελλάδα με τους καλύτερους αιώνους. Μετά τον «ατυχή» πόλεμο του 1897, η χώρα ανασυντάσσεται πολιτικά και στρατιωτικά και οι Έλληνες αντιλαμβάνονται πως η επίτευξη των στόχων που είχαν θέσει από την αρχή της δημιουργίας του κράτους τους («Μεγάλη Ιδέα»), απαιτεί καλύτερη οργάνωση και προετοιμασία, και κυρίως, διεθνείς συμμαχίες.

Από το 1904 έως το 1908 διαρκεί ο Μακεδονικός Αγώνας, η ένοπλη δηλαδή διαμάχη Ελλήνων και Βουλγάρων για το ποιος θα επικρατήσει στη Μακεδονία μετά τη διαφαινόμενη απόσυρση των Τούρκων από αυτήν. Το 1909 ξεσπά το στρατιωτικό κίνημα στου Γουδή, με εκσυγχρονιστικά αιτήματα και την απαίτηση της απομάκρυνσης της βασιλικής οικογένειας. Οι επικεφαλής αυτού του κινήματος αντιλαμβάνονται σύντομα την αδυναμία τους να διαχειριστούν ζητήματα που άπτονται της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής του τόπου και αναζητούν τον πολιτικό εκφραστή των αιτημάτων τους. Απορρίπτοντας τη λύση των εν Ελλάδι πολιτικών προσώπων ως ακατάλληλων για σημαντικές τομές, οδηγήθηκαν στο πρόσωπο του Κρητικού πολιτικού Ελευθέριου Βενιζέλου. Ο Βενιζέλος έφτασε στην Αθήνα με τις δάφνες του αποφασιστικού πολιτικού άνδρα. Δεν δίστασε να συγκρουστεί με τον πρίγκιπα Γεώργιο, ωστόσο δεν άργησε να διαφοροποιηθεί από τα αναμενόμενα από τους ιθύνοντες του «Στρατιωτικού Συνδέσμου» και να προσπαθήσει (και να πετύχει) να προσεταιριστεί τον βασιλιά Γεώργιο Α'. Ενώ ήρθε σε συνεννόηση με το παλάτι, δεν έπραξε το ίδιο με τους συντηρητικούς ελλαδίτες πολιτικούς, ακολουθώντας εκσυγχρονιστική γραμμή με σημαντικές τομές. Με ρυθμό σταθερό και αποφασιστικό, προετοίμασε τη

¹ Βλ. σχετικά Θ. Χρήστου, *Τα σύνορα του Ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*. Τα πρώτα σύνορα του Ελληνικού κράτους (1830-1832), εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1999.

² Για τα ιστορικά γεγονότα του 20ού αι. βλ. ενδεικτικά Θ. Χρήστου, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1999 και του ίδιου, *Προσεγγίσεις στη νεότερη Ελληνική ιστορία, από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο (1940-1941)*, εκδ. Πολεμικό Μουσείο, Αθήνα 2001, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

χώρα θεσμικά, οικονομικά, στρατιωτικά και διπλωματικά για τους επερχόμενους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913. Με την πολιτική του πέτυχε τον διπλασιασμό της χώρας, καθώς απελευθερώθηκαν περιοχές με μακράιωνη ελληνική παρουσία, όπως η Ήπειρος, η Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου.

Τη μεγάλη αυτή επιτυχία διαδέχθηκε ο εθνικός διχασμός (1915-1917) και η σύγκρουση του Βενιζέλου με το παλάτι. Αφορμή γι' αυτή τη σύγκρουση υπήρξε η συμμετοχή ή όχι της χώρας στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, με τον Βενιζέλο να μεγαλοποιεί τις υποσχέσεις της Αντάντ και τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α' αντίθετα να τις υποβαθμίζει. Η σύγκρουση των δύο ανδρών οδήγησε στη δημιουργία έντονου διχαστικού κλίματος στην ελληνική κοινωνία ανάμεσα σε βενιζελικούς και βασιλόφρονες, ενώ οι ξένες παρεμβάσεις επέτειναν το πρόβλημα.

Νικητής από τη διαμάχη εξήλθε ο Βενιζέλος, ωθώντας την Ελλάδα στη συμμετοχή στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Με αυτή του την κίνηση τοποθέτησε τη χώρα στο στρατόπεδο των νικητών και της προσέφερε την ευκαιρία να ικανοποιήσει το μεγαλύτερο μέρος των εθνικών διεκδικήσεων της στην Ανατολή, φτάνοντας μία ανάσα πριν την Κωνσταντινούπολη.

Ο ελληνικός στρατός, στο πλαίσιο της συνθήκης των Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920), αποβιβάστηκε στη Σμύρνη και σταδιακά επεξέτεινε την κυριαρχία του στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, προκαλώντας ρίγη συγκίνησης στους εκεί Έλληνες. Σύντομα όμως η κατάσταση διαφοροποιήθηκε, όπως και οι διεθνείς συγκυρίες που αρχικά ευνοούσαν την ελληνική παρουσία στην περιοχή. Έτσι, πολύ σύντομα οι Έλληνες από επιτιθέμενοι βρέθηκαν σε αμυντική θέση, με συνέπεια την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την περιοχή (1922) και τη γενοκτονία του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας.

Όσοι από τους Έλληνες κατόρθωσαν να επιζήσουν, έφτασαν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα, καταρρακωμένοι σωματικά και ψυχικά. Με τη συνθήκη της Λωζάννης που υπεγράφη το 1923, ελληνικοί και τουρκοί πληθυσμοί ακολούθησαν αντίστροφη πορεία, αφήνοντας πίσω τα μέρη που κατοικούσαν.

Από την πρώτη σχεδόν στιγμή ξεκίνησε το πραγματικά titanic έργο της αποκατάστασής τους. Αρχικά η παρουσία ενός και πλέον εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα αποτελούσε ένα βαρύ και δυσβάστακτο φορτίο για το κράτος. Με την πάροδο των χρόνων οι πρόσφυγες με τη σκληρή δουλειά και το πείσμα τους για να ζήσουν αυτοί και τα παιδιά τους μια καλύτερη ζωή, προόδευσαν και, με την ενίσχυση του κράτους και ξένων οργανισμών, αποκαταστάθηκαν σταδιακά.

Ακολούθησε μια έντονη πολιτική ζωή με συχνές εναλλαγές δικτατορικών καθεστώτων, στην οποία οι διαιρέσεις του παρελθόντος (βενιζελικοί-αντιβενιζελικοί) δεν έπαψαν να στοιχειώνουν το νεοελληνικό κράτος. Αυτή την αδυναμία εκμεταλλεύτηκε στις 4 Αυγούστου του 1936 ο

Ιωάννης Μεταξάς, επιβάλλοντας την ομώνυμη δικτατορία του. Η δικτατορία αυτή διατηρήθηκε στην εξουσία με την ενίσχυση του βασιλιά Γεωργίου Β', που εν τω μεταξύ είχε επανέλθει στην εξουσία έως το 1940. Στις 28 Οκτωβρίου αυτού του έτους η Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο στην Ελλάδα ελπίζοντας σε μια εύκολη επικράτηση. Διαψεύστηκε, όμως, οικτρά χάρη στην αποφασιστικότητα και τον ηρωισμό όχι μόνο του ελληνικού στρατού, αλλά και σύσσωμου του ελληνικού λαού. Μόνο έπειτα από την επέμβαση και της Γερμανίας κάμφθηκε η αντίσταση των Ελλήνων και ακολούθησε μια μακρά περίοδος κατοχής και στερήσεων για τον λαό της χώρας.

Η περίοδος της Κατοχής, εκτός από περίοδος δυσάρεστων γεγονότων, υπήρξε και εποχή όπου ο ελληνικός λαός στο σύνολό του σχεδόν αντιστάθηκε ενεργά στην τριπλή κατοχή Ιταλών, Γερμανών και Βουλγάρων. Δεκάδες αντιστασιακές οργανώσεις ιδρύθηκαν και αγωνίστηκαν για την αξιοπρέπεια των Ελλήνων.

Μετά την απελευθέρωση της χώρας το 1944, ακολούθησε μια επίσης μακρά περίοδος διχασμού και εμφύλιου πολέμου. Ξεκίνησε από τα λεγόμενα Δεκεμβριανά και ολοκληρώθηκε με την ήττα του ΔΣΕ (Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας) από τον Εθνικό Στρατό το 1949.

Το ίδιο έτος ξεκινά ουσιαστικά το έργο της οικοδόμησης ενός σύγχρονου νεοελληνικού κράτους, όπως περίπου το γνωρίζουμε σήμερα. Εμπόδιο σε αυτό το έργο στάθηκε όχι μόνο η συνέχιση του διχαστικού πνεύματος του εμφύλιου πολέμου, με διώξεις εναντίον των ηττημένων, αλλά και οι διαρκείς παρεμβάσεις ξένων κρατών στα εσωτερικά του ελληνικού κράτους.

Συνέπεια όλων αυτών υπήρξε η κήρυξη της δικτατορίας «των συνταγματαρχών» στις 21 Απριλίου του 1967. Για επτά χρόνια, έως το 1974, η δικτατορία αποτέλεσε τροχοπέδη στον εκσυγχρονισμό του κράτους, διώκοντας τους δημοκρατικούς πολίτες που διαφωνούσαν με αυτήν. Κατέρρευσε τον Ιούλιο του 1974, αμέσως μετά την τουρκική εισβολή στο νησί της Κύπρου που είχε ως συνέπεια την κατοχή μέχρι σήμερα σημαντικού τμήματος του νησιού.

Η πτώση της δικτατορίας οδήγησε στην επανεμφάνιση στην πολιτική ζωή της χώρας του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος, εκφράζοντας τις επιθυμίες της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, οδήγησε τη χώρα στον εκσυγχρονισμό και την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής.

Ως επισφράγισμα της ομαλής πορείας της Ελλάδας, πραγματοποιήθηκε η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981 και η είσοδός της στη μεγάλη ευρωπαϊκή οικογένεια.

Αυτή η έντονη πορεία της χώρας αντικατοπτρίζεται πολύ συχνά στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα. Είναι εμφανής η προσπάθεια εκσυγχρονισμού τους, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, με μια

σειρά μεταρρυθμίσεων που θα επηρεάσουν έντονα την εκπαίδευση. Η στενή επαφή με τον δυτικό κόσμο θα οδηγήσει σε σημαντικές αλλαγές οι οποίες, παρότι αργές, είναι εμφανείς σε βάθος χρόνου. Οι έντονοι χαρακτηρισμοί προσώπων, οι υποτιμητικές εκφράσεις για άλλους λαούς ή ακόμα και για τις γυναίκες, είτε απαλείφονται σταδιακά είτε μετριάζονται. Ωστόσο, ακόμα και σε αυτά τα εγχειρίδια, οι συγγραφείς επιτρέπουν σε πολλές περιπτώσεις να διαφανεί η απέχθειά τους προς ορισμένα πρόσωπα ή λαούς (κυρίως τους Βούλγαρους) ή να αμβλυνθούν εκφράσεις ή θέσεις εναντίον άλλων λαών, για πολιτικούς κυρίως σκοπούς (για τους Γερμανούς και γενικότερα τους δυτικοευρωπαϊκούς λαούς).

Προς αυτή την κατεύθυνση είναι προφανής ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζει η ιστορία του 20ού αιώνα και τα «τραύματα» του παρελθόντος, με χαρακτηριστικότερο αυτό της έντονης διαμάχης με τους Βούλγαρους κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα

B. Οι σπουδές βυζαντινής ιστορίας

1. Οι βασικοί σταθμοί στις σπουδές βυζαντινής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον 19ο αιώνα¹

Μελετώντας την ιστορία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως η διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη διδασκαλία της στο Πανεπιστήμιο.

Το 1837 ιδρύθηκε το Οθώνιο αρχικά και Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών μετέπειτα. Ήταν το πρώτο και μοναδικό ανώτατο ίδρυμα που λειτούργησε στο ελεύθερο ελληνικό κράτος μέχρι το 1926, οπότε και ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Δεδομένων των ιδιαίτερων συνθηκών της εποχής, όπως αυτές εκτίθενται στο οικείο μέρος της Εισαγωγής (Μεγάλη Ιδέα, αλυτρωτισμός κ.ά.), η αποστολή του υπήρξε διττή· αφ' ενός μεν η παραγωγή της γνώσης και η δημιουργία νέων επιστημόνων, αφ' ετέρου δε η σύνδεση των ελεύθερων Ελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους και με τους αλύτρωτους ομοεθνείς τους, οι οποίοι ζούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Εκτός από τη θρησκεία και τη γλώσσα, προβάλλεται μέσω των πανεπιστημιακών παραδόσεων και η ιστορία, ως ένας καθοριστικός και αδιάψευστος παράγοντας για την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού.

¹ Αναλυτικό πίνακα με τους διδάσκοντες, τα αντικείμενα και τις εβδομαδιαίες ώρες διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από την ίδρυσή του μέχρι το 1932, βλ. Β. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2006, σσ. 409-441. Ειδική μελέτη για τις απαρχές και τη θεμελίωση των Βυζαντινών Σπουδών κατά τον 16ο μέχρι και τον 19ο αι. έχει εκπονήσει ο καθηγητής Α. Σαββίδης, *The Beginnings and Foundation of Byzantine Studies*, Herodotos, Athenes 2018, όπου παρατίθεται και εκτενής σχετική βιβλιογραφία.

Οι πιο πολλοί απ' όσους δίδαξαν το μάθημα της Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, συνέγραψαν παράλληλα και σχολικά εγχειρίδια, ιδιαίτερα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αι. Επομένως, η λειτουργία του Πανεπιστημίου και η συμβολή των καθηγητών του, υπήρξε σημαντική στη διαμόρφωση της ιστορικής γνώσης¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρώτοι καθηγητές σπούδασαν στη Γερμανία, γεγονός που αντανακλάται στις παραδόσεις των μαθημάτων τους². Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου διδασκόταν η Γενική Ιστορία, κατά τα πρότυπα των βιβλίων των Γερμανών ιστορικών και δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην αρχαία περίοδο. Σε μία εποχή όπου οι ελεύθεροι Έλληνες είχαν προοφθαλμών τα μνημεία του αρχαίου πολιτισμού, ο οποίος επηρέασε και τον ευρωπαϊκό, κρινόταν ως πρωταρχική ανάγκη η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής ιστορίας³. Θεωρήθηκε, λοιπόν, απαραίτητη η προβολή του παρελθόντος και ιδιαίτερα εκείνης της ιδέας της αρχαίας Ελλάδας που εξύψωνε τη θέση των κληρονόμων, δηλαδή των σύγχρονων Ελλήνων, στον ευρωπαϊκό κόσμο⁴. Η επικέντρωση στην αρχαία περίοδο της ελληνικής ιστορίας δικαιολογείται και από την πολεμική που έπρεπε να αναπτυχθεί εναντίον των γνωστών θεωριών του Fallmerayer, περί της καταγωγής των

¹ Βλ. σχετικά Π. Στάθης, «Όψεις της διαμόρφωσης της εθνικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα τον ΙΘ' αιώνα: η συμβολή των καθηγητών Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών», ΠΕΦ, Σεμινάριο 17: Εθνική Συνείδηση και Ιστορική Παιδεία, Αθήνα 1994, σσ. 100-117 και Ι. Πεντάζου, «Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)», Μνήμων 17 (1995), σσ. 69-106.

² Γι' αυτό και επικρίθηκαν. Χαρακτηριστική είναι η κριτική που ασκήθηκε στον Κ. Σχινά, πρώτο καθηγητή Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών από τον Τύπο της εποχής: «Δέν τολμῶμεν εἰσέτι νά εἰπῶμεν σχεδόν τίποτε περὶ τοῦ βίου τῆς Ελλάδος, τὸν ὅποιον ἀνέλαβε νά περιγράψῃ ὁ Κ. Σχινᾶς· ἐπειδὴ ὁ ἔνθερμος οὗτος ζηλωτῆς τῶν Γερμανικῶν δογμάτων δὲν ἔφτασε μέχρι τοῦδε νά ἐκφέρῃ καμμίαν νεήκουστον καὶ ἀξίαν λόγου ἰδέαν ἐκτὸς τῆς ἐπαχθοῦς ἀπαριθμήσεως τῶν βιβλίων, ὅσα πραγματεύονται τὴν ἀρχαιολογικὴν ὕλην. Πολλάκις μάλιστα τὸν εὐρήκαμεν ἄδικον ὁπωσοῦν καὶ πρὸς πολλοὺς μὴ Γερμανοὺς συγγραφεῖς τῶν ὁποίων ὡς αὐτόχρημα Προκρούστης στρεβλώνει κατὰ τὴν χρείαν τὰς ἰδέας καὶ κολοβώνει τὴν φήμην διὰ νά περιάψῃ ὅλην τῆς σοφίας τὴν τιμὴν εἰς τοὺς Γερμανοὺς». Εφημ. Αθηνᾶ, φ. 479 (16 Οκτωβρίου 1837), στο: Θ. Χρήστου, Κωνσταντῖνος Δημητρίου Σχινᾶς (1801-1857). Η ζωή - Το έργο - Η εποχή του, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1998, σ. 164. Για την επιρροή που άσκησε η Γερμανική διάνοηση στους Έλληνες πανεπιστημιακούς καθηγητές ιστορίας βλ. Κ. Λάμπας, «Το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών τον ΙΘ' αιώνα», Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και Προοπτικές, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19 Α', Αθήνα 1989, σσ. 137-147 και Β. Καραμανωλάκης, ό.π., σσ. 57-60.

³ Οδηγίαι πρὸς τοὺς φοιτητὰς ἐκάστης σχολῆς. Περὶ τῆς ἀλληλουχίας τῶν διαφορῶν ἐπιστημῶν καὶ περὶ τῆς τηρητέας μεθόδου καὶ τάξεως κατὰ τὰς ἀκαδημαϊκὰς σπουδὰς, Αθήναι 1853, σσ. 24-25.

⁴ Βλ. Γ. Κόκκινος, «Κουλτούρα και Ιστορία. Η νοσηματοδότηση της έννοιας "κουλτούρα" από τη γερμανική διάνοηση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (1807-1918)», Μνήμων 18 (1996), σσ. 168-171.

σύγχρονών του Ελλήνων¹. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι στην ευρωπαϊκή διανόηση, μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, το Βυζάντιο ήταν συνδεδεμένο με την αμάθεια και τον σκοταδισμό².

Ο πρώτος καθηγητής, που δίδαξε το μάθημα της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ήταν ο Κ. Σχινάς³. Οι παραδόσεις του περιορίζονταν στην αρχαία περίοδο της ιστορίας, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της Συγκλήτου. Λόγω των αντιδράσεων, ο Σχινάς υποσχέθηκε ότι στο μέλλον θα διδάξει την *Γενικήν τῆς Ελλάδος ἱστορίαν καὶ μετὰ τοῦ βυζαντινοῦ μεσαιῶνος*⁴. Αυτή η αναβλητικότητα του δικαιολογείται εάν λάβουμε υπ' όψιν το γεγονός ότι το περιεχόμενο των σπουδών του ήταν κυρίως η αρχαία ιστορία⁵. Άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, και η πανεπιστημιακή διδασκαλία επικεντρωνόταν στην ελληνική αρχαιότητα. Ωστόσο, από την αλληλογραφία του με τον Σαβινιύ, που έχει αποδελτιώσει ο Θ. Χρήστου, προκύπτει ότι σχεδίαζε να συγγράψει μία σύντομη επισκόπηση της βυζαντινής περιόδου, δίνοντας όμως ιδιαίτερη βαρύτητα στη συνέχεια της γλώσσας. Εύλογα λοιπόν εξάγεται το συμπέρασμα ότι η διδασκαλία της βυζαντινής ιστορίας πραγματοποιούνταν μέσα από τη μελέτη λογοτεχνικών κειμένων, στα οποία είναι προφανής η συνέχεια της γλώσσας⁶. Στο ίδιο πλαίσιο ο Κ. Ασωπίος το 1862 συνέγραψε και δίδαξε ιστορία των ελληνικών γραμμάτων, μέσα από τη μελέτη έργων της βυζαντινής και νεότερης ελληνικής ιστορίας⁷.

Επειδή στον οδηγό σπουδών του Πανεπιστημίου προβλεπόταν και η διδασκαλία της μεσαιωνικής και νεότερης ιστορίας, γι' αυτό και μετά τη μετακίνηση του Σχινά στη βαθμίδα του επίτιμου καθηγητή, διορίστηκε ο Ε. Μάσσον το 1842 για τη διδασκαλία της ιστορίας των ανωτέρω περιόδων⁸. Η παρουσία του στο Πανεπιστήμιο υπήρξε πολύ σύντομη και τελικά αντικαταστάθηκε από τον Θ. Μανούση⁹. Είναι ο πρώτος καθηγητής που

¹ Για την επιρροή που άσκησε η θεωρία του Fallmerayer στη διαμόρφωση της ελληνικής ιστοριογραφίας βλ. Γ. Βελουδής, *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1982, σσ. 18-22.

² Βλ. σχετικά Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα: από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό»: *Σύμμεικτα του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών: «Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού»*, τ. 9 (1994), Μέρος Β', σσ. 156-157 και R. Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Αθήνα, Institute for Neohellenic Research - Collection «History of Ideas» 1, 2001.

³ Για τη ζωή και το έργο του Κ. Σχινά βλ. Θ. Χρήστου, *ό.π.*

⁴ *Πρακτικά Ακαδημαϊκής Συγκλήτου (ΠΑΣ)*, συνεδρίαση 11ης Ιουνίου 1838.

⁵ Θ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 140.

⁶ Στο ίδιο, σ. 312.

⁷ Κ. Ασωπίος, *Ιστορία τῶν ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων*, Αθήνα 1862.

⁸ Για τη ζωή και το έργο του Ε. Μάσσον, βλ. Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σσ. 65-66, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁹ Για τη ζωή και το έργο του Θ. Μανούση βλ. Ι. Πεντάζου, *ό.π.*, σσ. 69-106.

δίδαξε τη βυζαντινή ιστορία ως τμήμα της παγκόσμιας¹. Και πάλι, όμως, στο πλαίσιο της καθολικής ή γενικής ιστορίας, το μεγαλύτερο μέρος της διδασκαλίας αφιερωνόταν στα αρχαία χρόνια². Η διδασκαλία του Μανούση προκάλεσε αντιδράσεις, λόγω του φιλελεύθερου και αντικληρικαλιστικού της πνεύματος³, γι' αυτό και στη θέση του διορίστηκε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος⁴.

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος⁵ δίδαξε το βασικό του έργο, την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους επί σαράντα χρόνια. Το μνημειώδες αυτό έργο ξεκίνησε να εκδίδεται το 1860 και ολοκληρώθηκε το 1875. Παράλληλα, ο Δ. Βερναρδάκης δίδασκε την αρχαία ιστορία, μέχρι το 1869, οπότε και παραιτήθηκε. Τον διαδέχθηκε ο Σ. Τσιβανόπουλος⁶ το 1870, ύστερα από μία σύντομη διδασκαλία του Γρ. Παπαδόπουλου. Μόλις ο Τσιβανόπουλος εξελέγη βουλευτής Κυνουρίας το 1881, παραιτήθηκε σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία και στη θέση του διορίστηκαν οι Δ. Πατσόπουλος⁷ και Δ. Βερναρδάκης⁸. Όλοι οι αναφερόμενοι καθηγητές συνέγραψαν και σχολικά εγχειρίδια γενικής ιστορίας για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Πολλά από αυτά τα χρησιμοποιήσαν και στις πανεπιστημιακές τους

¹ Στο ίδιο, σσ. 75-78.

² Ακόμα δεν είχε αναγνωριστεί στο Βυζάντιο η θέση που του άρμοζε. Η γνώμη των λογίων της εποχής γι' αυτό, αποτυπώνεται στον λόγο του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού, προέδρου της Αρχαιολογικής Εταιρείας, κατά την ετήσια συνέλευση των εταίρων που είχε λάβει χώρα στην Πνύκα. Μεταξύ άλλων υποστήριξε ότι: «*Η Βυζαντινή ιστορία είναι ἀλληλένδετος σχεδὸν καὶ μακροτάτη σειρά πράξεων μωρῶν καὶ αἰσchrῶν βιαιοτήτων τοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον μεταφτυθεντός Ρωμαϊκοῦ Κράτους. Εἶναι στηλογραφία ἐπνειδίστος τῆς ἐσχάτης ἀθλιότητος καὶ ἐξουθενώσεως τῶν Ἑλλήνων*», βλ. Πρακτικά τῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας, Αθήναι 1846, σ. 104.

³ Βλ. Ι. Πεντάζου, *ό.π.*, σσ. 94-106 και Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σσ. 78-84.

⁴ Τον περιπετειώδη τρόπο με τον οποίο ο Κ. Παπαρρηγόπουλος διορίστηκε καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο βλ. Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σσ. 93-95.

⁵ Εκτεταμένη βιβλιογραφία για τον Παπαρρηγόπουλο βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986 και Γ. Λαγανάς, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου*, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Ελληνική Βιβλιοθήκη 3, Αθήνα 2002.

⁶ Πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Σ. Τσιβανόπουλου βλ. Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σσ. 147-153.

⁷ Για τη ζωή και το έργο του Δ. Πατσόπουλου βλ. στο ίδιο, σσ. 201-206.

⁸ Πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Δ. Βερναρδάκη βλ. στα σχετικά κείμενα στο αφιέρωμα του περιοδικού *Λεσβιακά. Δελτίον τῆς Εταιρείας Λεσβιακῶν Μελετῶν. Πρακτικά Συνεδρίου*: «Οι αδελφοί Βερναρδάκη στα Νεοελληνικά Γράμματα», τ. 11, Μυτιλήνη 1987 και Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σσ. 137-147. Ειδικότερα για την εργογραφία του βλ. Στ. Φασουλάκης - Π. Αργύρης, *Αναγραφή δημοσιευμάτων Δημ. Ν. Βερναρδάκη και Γρηγ. Ν. Βερναρδάκη. Συμβολή πρώτη*, Εταιρεία Λεσβιακῶν Μελετῶν, Αθήνα 1986.

παραδόσεις¹. Το γεγονός αυτό φανερώνει τη στενή σχέση ανάμεσα στην ανώτατη και τη μέση εκπαίδευση της εποχής².

Ο διορισμός του Παπαρηγόπουλου στο Πανεπιστήμιο εγκαινίασε μία νέα εποχή στη διδασκαλία της Ιστορίας, καθώς δεν έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην αρχαία ιστορία, αλλά ασχολήθηκε με την ελληνική ιστορία ως ενιαίο σύνολο. Από το 1859-1860 δίδασκε τη βυζαντινή ιστορία ως τμήμα της ελληνικής³. Μέσα από τις παραδόσεις του μαθήματος οι φοιτητές και μετέπειτα καθηγητές ιστορίας στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης διδάσκονταν ότι η ελληνική ιστορία αποτελούνταν από τρεις διαδοχικές φάσεις, άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, με τη βυζαντινή να αποτελεί τη μέση περίοδο της. Οι δεσμοί που ένωναν τους σύγχρονους Έλληνες με τους βυζαντινούς προγόνους τους ήταν η γλώσσα, η θρησκεία, οι παραδόσεις και το πολίτευμα⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο η βυζαντινή ιστορία αποκαθίστατο δίπλα στην αρχαία ελληνική.

Στη Δ. Ευρώπη όμως, το Βυζάντιο εξακολουθούσε να υποτιμάται⁵. Δεδομένου ότι στη μέση εκπαίδευση τα εγχειρίδια από τα οποία διδάσκονταν την ιστορία οι Έλληνες μαθητές ήταν μεταφράσεις έργων Γερμανών κυρίως ιστορικών, η διδασκαλία της βυζαντινής ιστορίας καθίστατο προβληματική. Όχι μόνο λόγω των δυσκολιών που προέκυπταν από τη μετάφραση ξένων όρων στην ελληνική και που καθιστούσαν δυσνόητη την ιστορία στους Έλληνες μαθητές, αλλά και λόγω του

¹ Το 1912 επιβλήθηκε στους πανεπιστημιακούς καθηγητές η έκδοση ευσύνοπτου συγγράμματος με τις παραδόσεις τους για χρήση του από τους φοιτητές. Το 1915, με νομοθετική ρύθμιση, οριζόταν χρηματικό πρόστιμο σε περίπτωση που ο καθηγητής δεν προέβαινε στην έκδοση, ενώ μετά την παρέλευση επταετίας, εάν ο διδάσκων δεν είχε εκδώσει σύγγραμμα, κινδύνευε με απόλυση. Βλ. σχετικά Κ. Παπαπάνου, *Χρονικό - Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδύσεως*, Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων, Αθήνα 1970, σσ. 169 και 175.

² Σύμφωνα με τον Καραμανωλάκη η πρακτική αυτή οφειλόταν και στον μικρό αριθμό φοιτητών, στο κόστος της έκδοσης πανεπιστημιακού συγγράμματος και στην ηλικιακή συνάφεια των φοιτητών και των μαθητών των τελευταίων τάξεων του Γυμνασίου. Βλ. Β. Καραμανωλάκη, *ό.π.*, σσ. 158-159.

³ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σσ. 206-219. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Παπαρηγόπουλος δύναται να θεωρηθεί ως ο θεμελιωτής των βυζαντινών σπουδών στην Ελλάδα. Πρόδρομος, όμως, και εμπνευστής αυτών υπήρξε ο Σ. Ζαμπέλιος. Βλ. σχετικά Δ. Ζακυθινός, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Ο θεωρητικός της Ιστοριονομίας. Ο ιστορικός του Βυζαντινού Έλληνισμού», *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν*, τ. ΜΘ' (1974), σσ. 303-328.

⁴ P. M. Kitromilides, "On the Intellectual Content of Greek Nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Greek Idea" στο David Ricks-Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Asghate, Aldershot 1998, σσ. 25-47.

⁵ Για τις αντιλήψεις των Δυτικών για το Βυζάντιο και την πολεμική τους από τον Παπαρηγόπουλο βλ. στο Β. Καραμανωλάκη, *ό.π.*, σσ. 106-112. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η εικόνα του Βυζαντίου, όπως προβαλλόταν από τους δυτικοευρωπαίους ιστορικούς, είχε επηρεάσει και Έλληνες καθηγητές του Πανεπιστημίου, οι οποίοι και εξέφρασαν είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο τις αντιρρήσεις τους για τις θέσεις του Παπαρηγόπουλου. Βλ. σχετικά με το θέμα αυτό, στο ίδιο, σσ. 123-134.

περιεχομένου τους. Είναι χαρακτηριστικές οι κρίσεις που διατυπώθηκαν από την επιτροπή για την έγκριση των σχολικών εγχειριδίων, όταν το 1884 προκηρύχθηκε ο πρώτος διαγωνισμός για τα διδακτικά βιβλία. Μεταξύ άλλων διαβάζουμε «...οί υποβαλόντες δὲ ἱστορίας περὶ τῶν Ἑλλήνων, Ῥωμαίων, Βυζαντινῶν καὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου ἐκ τῶν περὶ τὰ κύρια ὀνόματα πλημμυλῶν αὐτῶν καὶ ἐκ τοῦ ὅλου χαρακτῆρος τῆς γλώσσης φαίνονται ἢ σπανίως μόνον καὶ ἐνιαχοῦ λαβόντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ τῶν ἀρχαίων καὶ Βυζαντινῶν συγγράμματα, ὡς ὁ μεταφραστὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Weber, ἢ οὐδαμῶς, ὡς ὁ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7* ἐρανιστῆς (εννοεῖ τον Ι.Χ. Δραγάτη καὶ το εγχειρίδιό του «Ῥωμαϊκὴ ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαίωonos τὰ κυριώτατα πρὸς διδασκαλίαν ἐν Γυμνασίοις», Ἀθήνα 1883). Πολλαχοῦ δὲ οἱ ἀγωνιζόμενοι οὔτε τὰ κύρια ἀπὸ τῶν μὴ κυρίων φαίνονται διακρίνοντες οὔτε τὰ ἄχρηστα καὶ ξένα ἀπὸ τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν εἰς Ἑλλήνων παῖδας ἀρμοζόντων. Καὶ ἐν κεφαλαίῳ εἰπεῖν ἀπειθία εἰς τὰ ὑπὸ τῆς ὑπουργικῆς προκηρύξεως καὶ τοῦ διατάγματος ὑποτετυπωμένα, ἄτεχνος καὶ ἀμέθοδος τρόπος, ψυχρότης καὶ παντελῆς ἔλλειψις φρονήματος γενναίου, κακόζηλος δέ, ἀνελλήνιστος καὶ ἐπισερσυμένη φράσις, πάντα ταῦτα, ὡς καὶ προοιμιαζόμενοι εἶπομεν εἶναι κοινὰ σχεδὸν ἐλαττώματα τῶν ὑποβληθέντων βιβλίων, ὡς ἐκ τῆς ὧδε ἀναλυτικῆς ἐκάστου ἐξετάσεως ἀρίδηλον ὡς νομίζομεν, ἐγένετο. Τὰς ὀλίγας ταύτας παρατηρήσεις ἐπιφέρομεν ἐνταῦθα, ἵνα συλλήβδην πᾶς τις ἐνίδη ὅποια τὰ βιβλία ἄτινα ἐδιδάσκοντο οἱ ταλαίπωροι Ἕλληνες μαθηταί»¹.

Γι' αὐτὸν ακριβῶς τον λόγο ο Παπαρρηγόπουλος διατύπωσε την ἀποψη, ὅτι εφόσον υφίσταντο διάφορες στρεβλώσεις ἀπὸ την πλευρὰ των Δυτικῶν, αποτελοῦσε επιτακτικὴ ἀνάγκη ἡ μελέτη τῆς εθνικῆς ἱστορίας ἀπὸ τους ἴδιους τους Ἕλληνες. Μέσω τῆς αὐτόνομης μελέτης, ἡ ελληρικὴ ἱστορία θα ἀποδεσμευόταν ἀπὸ τις δυτικὲς ἀντιλήψεις καὶ με αὐτὸν τον τρόπο θα οδηγούμασταν στη συγγραφὴ μίας ελληρικῆς ἱστορίας ἀμιγῶς προερχόμενης ἀπὸ Ἕλληνες. Ἐτσι προέκυψαν καὶ τα πρῶτα σχολικὰ εγχειρίδια ἀπὸ Ἕλληνες ἱστορικούς που διδάχθηκαν την περίοδο ἐκείνη οἱ μαθητὲς τῆς μέσης ἐκπαίδευσης.

Ο ἴδιος ο Παπαρρηγόπουλος ἔγραψε το 1853 το σχολικὸ εγχειρίδιο με τίτλο *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐμφορούμενος ἀπὸ αὐτὲς τις ιδέες. Αξίζει να σημειώσουμε το γεγονός ὅτι κριτικὴ στο εγχειρίδιο αὐτὸ ἀσκήσε ο Θ. Μανούσης, ὡς μέλος τῆς επιτροπῆς για την ἀξιολόγηση των σχολικῶν εγχειριδίων. Το εγχειρίδιο τελικὰ ἀπορρίφθηκε, διότι ἡ συγγραφὴ του δεν ἀκολουθοῦσε τις οδηγίες τῆς επιτροπῆς. Με το περιεχόμενό του θεωροῦνταν ὅτι υποβαθμίζεται ἡ ἀρχαία ἱστορία ἐναντι τῆς νεότερης,

¹ Βλ. Χρ. Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ γεωγραφία στα ελληρικὰ σχολεῖα (1834-1914). Γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ ἰδεολογικὲς προεκτάσεις. Ἀνθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικῶν εγχειριδίων*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας - Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς 18, Ἀθήνα 1988, σσ. 287-288.

καθώς οι περισσότερες σελίδες αφιερώνονταν στη δεύτερη. Επιπλέον, περιλαμβάνονταν περίοδοι που δεν ανήκαν στην ελληνική ιστορία, μεταξύ αυτών και η βυζαντινή¹. Το 1884 το ίδιο εγχειρίδιο υπεβλήθη προς κρίση στον πρώτο διαγωνισμό που προκηρύχθηκε από το Υπουργείο Παιδείας για τα σχολικά εγχειρίδια. Και πάλι απορρίφθηκε διότι κατά τη συγγραφή του «πᾶσαι αἱ πρόοδοι τῶν ἐπιστημῶν αἱ ἐπὶ τριακονταετίαν γενόμεναι εἶναι ὅλως ξένα αὐτοῦ ἔξ οὗ δῆλον ὅτι οὐ μόνον πολλὰ ἐν αὐτῷ τὰ πραγματικὰ ἀμαρτήματα, ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολον πολλῶ εἶναι ὑποδεέστερον τῶν νῦν ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης ἀπαιτουμένων...»². Δηλαδή εν πολλοίς θεωρήθηκε πλέον ξεπερασμένο. Είναι γεγονός ότι το σκεπτικό της επιτροπής προκαλεί εντύπωση, διότι τριάντα χρόνια πριν, όταν για πρώτη φορά ο Παπαρρηγόπουλος είχε εντάξει τη βυζαντινή ιστορία στην ελληνική, το ίδιο εγχειρίδιο είχε απορριφθεί ως καινοτόμο. Τριάντα χρόνια μετά, όταν πλέον η βυζαντινή ιστορία είχε ενταχθεί στην ελληνική, θεωρούνταν ότι παραγνώριζε τις προόδους της ιστορίας.

Ίσως διότι ακόμα και στα τέλη του 19ου αιώνα, στις πανεπιστημιακές παραδόσεις κυριαρχούσε το μάθημα της αρχαίας ιστορίας, ενώ το Βυζάντιο δεν είχε γίνει πλήρως αποδεκτό. Γι' αυτό και το 1888 ο Παπαρρηγόπουλος, σε μια έκθεση που υπογράφει και η οποία αφορά τα σχολικά εγχειρίδια της Γ' τάξης του Ελληνικού σχολείου, σχολιάζει αρνητικά το γεγονός ότι όλα τα εγχειρίδια τοποθετούσαν την αρχή της βυζαντινής ή ελληνικής αυτοκρατορίας, στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού και όχι του Μ. Κωνσταντίνου, δεν έκαναν καμία αναφορά στον αυτοκράτορα Μαυρίκιο και για τον Ηράκλειο δεν περιείχαν επαρκείς πληροφορίες. Επιπλέον, η μετάβαση από τον αρχαίο στον μεσαιωνικό ελληνισμό γινόταν «μηχανικῶς μᾶλλον ἢ συμφυῶς, ἤτοι δι' ἑξωτερικῆς συγκολλήσεως, οὕτως εἰπεῖν, τῶν γεγονότων, οὐχὶ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῶν ἀναπτύξεως»³.

Επιπρόσθετα, στην εκπνοή του 19ου αιώνα, προβαλλόταν με ιδιαίτερη έμφαση το αίτημα για εκσυγχρονισμό, όπως αναφέρθηκε και στο οικείο μέρος της Εισαγωγής. Από το αίτημα αυτό δεν εξαιρέθηκε το Πανεπιστήμιο. Η σημαντική αύξηση του διδακτικού προσωπικού και των

¹ «Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος ἐνόμισεν ἐντιμότερον νά γίνῃ συγγραφεὺς τοιοῦτου διδακτικοῦ βιβλίου αὐτός. Ἀξιέπαινος βεβαίως φιλοτιμία· δυσχερὲς ὁμως τὸ ἔργον, καὶ καθόσον ἀφορᾷ τὸ προκείμενον ἀνεπιτυχές. Ὁ ῥηθεὶς συγγραφεὺς εἰς τὸ παρὸν σύγγραμμα αὐτοῦ, διωρισμένον εἰς διδασκαλίαν τῶν παιδῶν, δὲν ἔμεινε οὐδὲ ἐντὸς τῶν μέχρι τοῦδε παρὰ πάντων τῶν ἱστορικῶν τεθέντων ὀρίων τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, μέχρι τῆς ἀπολεσθείσης Ἑλληνικῆς ἀυτονομίας, ἀλλ' ἔσυρεν εἰς τὸν κύκλον αὐτοῦ καὶ ἄλλα μέρη, τὰ ὁποῖα συνήθως δὲν θεωροῦνται ὡς ἀποτελοῦντα μέρος αὐτῆς, καθῶς π.χ. τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος εἰς ἄλλο αὐτοῦ σχεδὸν σύγχρονον πόνημα ὀνομάζει «Ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους». Βλ. στο ἴδιο, σσ. 164-165.

² Βλ. στο ἴδιο, σ. 285.

³ Στο ἴδιο, σσ. 327-328.

φοιτητών και η ανάγκη για επαγγελματική κατάρτιση και εξειδίκευση, οδήγησαν σε αλλαγές και στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο πρόγραμμα σπουδών καθιερώθηκαν νέα αντικείμενα, όπως η λαογραφία, η γλωσσολογία και η παιδαγωγική¹. Όσον αφορά ειδικότερα στο μάθημα της Ιστορίας, η σημαντικότερη καινοτομία στη διδασκαλία της συντελείται το 1888, οπότε και καθιερώνεται η φροντιστηριακή διδασκαλία του μαθήματος, κατόπιν σχετικής εισήγησης του Σπ. Λάμπρου. Στο πλαίσιο αυτής της διδασκαλίας, που συνεχίστηκε μέχρι τη δεκαετία του 1910, δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στις πηγές και στη βυζαντινή φιλολογία².

Το 1892 δημιουργούνται δύο έδρες, από τις οποίες η πρώτη αφορά τα αρχαία χρόνια και η δεύτερη τα μεσαιωνικά και νεότερα, καθώς διασπάται η έδρα του Κ. Παπαρηγόπουλου³. Η διδασκαλία της βυζαντινής ιστορίας θα διεξαγόταν με τρία μαθήματα· στο δεύτερο έτος με το μάθημα της *Ιστορίας τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς μέσους καὶ νεωτέρους χρόνους* και στο τρίτο έτος με το ίδιο και με τη *Γενική Ιστορία τῶν μέσων καὶ νεωτέρων χρόνων*⁴. Το 1896, με νομοσχέδια του Δ. Πετρίδη, υπουργού Παιδείας της κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη, διατηρούνταν η έδρα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους και προτεινόταν η δημιουργία δύο ακόμη εδρών· μία για τη Γενική Ιστορία και μία για την Ιστορία του Πολιτισμού⁵. Οι διεργασίες για τις έδρες τις σχετικές με τη διδασκαλία της βυζαντινής ιστορίας συνεχίστηκαν μέχρι το 1910. Σύμφωνα με την Τ. Κιουσοπούλου, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι λόγω της θεοκρατίας και του δεσποτισμού που κυριαρχούσαν στο Βυζάντιο, οι φιλελεύθεροι καθηγητές το αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη⁶. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ακόμα και τότε, η αφετηρία της μεσαιωνικής ιστορίας τοποθετούνταν το 476 μ.Χ.⁷.

¹ Για τις αλλαγές αυτές βλ. Κ. Παπαπάνου, *ό.π.*, σσ. 104-130.

² Αυτό συνέβη στο πλαίσιο της εξοικείωσης των φοιτητών με την εμβάθυνση στη μελέτη των πηγών της Ιστορίας. Βλ. σχετικά Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ό.π.*, σ. 167. Για τη φροντιστηριακή διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας βλ. περισσότερες πληροφορίες στο Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σσ. 229-239.

³ Βλ. *Νόμοι και διατάγματα περι τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (ἀπὸ τοῦ ἔτους 1886-1895) ἐκδιδόμενα ἐπὶ τῆς πρυτανείας Ἀν. Διομήδους Κυριακοῦ*, Ἀθήναι 1896, σ. 2.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 8-9.

⁵ Βλ. *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια VIII: Σχέδιον Ὁργανικοῦ Νόμου τοῦ Πανεπιστημίου*, χ.τ., 1896, σ. 7.

⁶ Και αργότερα επειδή οι υποστηρικτές του έκλιναν προς τον δημοτικισμό, στον οποίο εναντιώνονταν οι αρχαιολάτρες καθηγητές. Βλ. σχετικά Τ. Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων* 15 (1993), σσ. 269-270. Βλ. σχετικά και την πιο πρόσφατη μελέτη της ίδιας, «Οι Βυζαντινές Σπουδές στην Ελλάδα (1850-1940)» στο Ο. Γκράτζιου-Α. Λαζαρίδου (επιμ.), *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930). Κατάλογος έκθεσης*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2006, σσ. 25-36.

⁷ Βλ. την έκθεση των κριτών για τα διδακτικά βιβλία της Ιστορίας της Α' τάξης των Ελληνικών Σχολείων το 1910, στο Χρ. Κουλούρη, *ό.π.*, σσ. 539-540.

Στην πρόταση που κατέθεσε το 1899 ο Α. Ευταξίας, υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη, προβλεπόταν η θέσπιση στη Φιλοσοφική σχολή τριών θέσεων: μίας τακτικής και μίας έκτακτης επικουρικής θέσης Ιστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ὑποδουλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τὸν Ρωμαϊκὸν ζυγὸν καὶ ἰδία τοῦ βυζαντινοῦ καὶ νεώτερου ἑλληνισμοῦ καὶ μίας τακτικής ἑδρας Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ιστορίας¹.

Απὸ το 1893 καὶ ἕως το 1908, ο Π. Καρολίδης δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν τα εξῆς μαθήματα: «Ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, Ιστορία τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ, Ιστορία τῶν μετὰ Ἀλεξάνδρου χρόνων καὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ, Ιστορία τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως χρόνων καὶ τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, Ἑλληνικὴ ἱστορία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας καὶ Ιστορία τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821». Για νὰ διευκολύνει τοὺς φοιτητὲς τοῦ στη μελέτη τοῦ μαθήματος, ἐξέδωσε καὶ ἓνα σύγγραμμα βυζαντινῆς ιστορίας². Στὸν πρόλογο τοῦ συγγράμματός του, ο Καρολίδης τονίζει ὅτι ἐκθέτει τὰ γεγονότα ἐκεῖνα που θεωρεῖ πιο σημαντικὰ καὶ δίνει ἰδιαίτερη ἔμφαση στὶς σχέσεις τοῦ Βυζαντίου με τὴ Δύση καὶ τὸ Ἰσλάμ³. Το συγκεκριμένο σύγγραμμα καθίσταται ἰδιαίτερα σημαντικό καὶ γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς βυζαντινῆς ιστορίας στὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαίδευσης, διότι σὲ αὐτὸ διδάσκεται ἡ βυζαντινὴ ἱστορία ὡς μέρος τῆς εθνικῆς καὶ ὄχι τῆς παγκόσμιας ιστορίας. Μέχρι καὶ τὸ 1888 ἴσχυε τὸ ἀντίθετο. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγουμε ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ ἴδιου τοῦ Καρολίδη γιὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἱστορίαν τῶν μέσων καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων τοῦ Α. Ι. Αντωνιάδη, που ἐκδόθηκε τὴν ἴδια χρονιά. Σύμφωνα με τὸν Καρολίδη, ὁ συγγραφέας παρερμήνευσε τὶς σχετικὲς ὁδηγίες τοῦ υπουργείου καὶ με πολλὴ βιασύνη ἀποπειράθηκε νὰ γράψῃ παγκόσμια ἱστορία με ἀπλὴ ἐπιτομὴ τῆς μεσαιωνικῆς ιστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ὅμως «δὲν ἀνελογίσθη ποσῶς ὅτι ἐκ παγκοσμίου ἱστορίας, ἔστω καὶ λίαν συντόμως καὶ ἀτελῶς συντεταγμένης, ὀρμώμενός τις δύναται μεθοδικῶς καὶ τελεσφόρως νὰ μελετήσῃ τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν, ἀλλ' ἐκ Βυζαντινῆς ἱστορίας, καὶ τελειότατα συντεταγμένης, σκοτεινὴν καὶ συγκεχυμένην μόνον δύναται νὰ λάβῃ ἔννοιαν Μεσαιωνικῆς ἱστορίας γενικῆς». Επιπλέον, ὁ συγγραφέας επικρίνεται διότι ἀποσιωπᾷ κάποια πολὺ σημαντικὰ γεγονότα, ὅπως τὴν ἐπανάσταση καὶ καταστροφή των

¹ Βλ. τὸ ἀρθρο 19 στο «Νομοσχέδιον περὶ Ὁργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου»: *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς. Παράρτημα 1899*, σ. 1019.

² Π. Καρολίδης, *Ἐγχειρίδιον Βυζαντινῆς Ιστορίας μετὰ τῶν κυριωτάτων κεφαλαίων τῆς λοιπῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας πρὸς χρῆσιν τῶν φοιτητῶν τῆς φιλολογίας*, Αθήναι 1906.

³ Στὸ ἴδιο, σ. 6. Ἡ ἰδιαίτερη ἐνασχόληση τοῦ Καρολίδη με τὸ Βυζάντιο ἐντάσσεται στο γενικότερο ἐνδιαφέρον που παρατηρεῖται αὐτὴ τὴν περίοδο γιὰ τὸν Μεσαίωνα. Το ἴδιο ἐνδιαφέρον χαρακτήριζε καὶ τὰ Πανεπιστήμια τῆς Δ. Ευρώπης. Βλ. σχετικά Β. Καραμανωλάκης, *ὁ.π.*, σσ. 219-224, καθὼς καὶ Τ. Κιουσοπούλου, «Ἡ πρώτη ἑδρα Βυζαντινῆς Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν», *Μνήμων* 15 (1993), σ. 261.

Σλάβων της Πάτρας και την επίσκεψη του μοναδικού βυζαντινού αυτοκράτορα στην Ακρόπολη, του Βασιλείου Β'. Η κριτική καταλήγει με την παρατήρηση ότι ο συγγραφέας θα έπρεπε «να επιστήση δὲ περισσότερο τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ καθόλου βίου τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐν τῇ Βυζαντινῇ ἱστορίᾳ καὶ τὴν ὑπὸ παγκόσμιον ἔποψιν παράστασιν τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ θέσεως τοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ μεσαιωνικοῦ βίου»¹.

2. Οι βασικοί σταθμοί στις σπουδές βυζαντινῆς ιστορίας στα Πανεπιστήμια Αθηνῶν και Θεσσαλονίκης κατά τον 20ό αἰώνα

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰ. ιδρύθηκαν Πανεπιστήμια καὶ σε ἄλλες μεγάλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας. Το πρόγραμμα σπουδῶν διαμορφώνεται ἔτσι ὥστε οἱ ἀπόφοιτοι νὰ εἶναι καταρτισμένοι καὶ εἰ δυνατόν εξειδικευμένοι ἐπιστήμονες².

Ὅσον ἀφορᾷ στις βυζαντινές σπουδές, με τὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1911 θεσπίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ σχετικὴ ἔδρα. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἔδρα βυζαντινῆς τέχνης καὶ ἀρχαιολογίας, στὴν ὁποία τοποθετήθηκε τὸ 1912 ὁ Α. Ἀδαμαντίου. Το ἴδιο ἔτος ἐπελέγη ὡς καθηγητὴς μέσης καὶ νεότερης ἱστορίας ὁ Γ. Σωτηριάδης³. Οἱ παραδόσεις τοῦ ὁμως, εἶχαν ὡς περιεχόμενο ὄχι τὴν περίοδο γιὰ τὴν ὁποία διορίστηκε, ἀλλὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καὶ κυρίως τῶν Βαβυλωνίων⁴. Το 1925 ὁ Κ. Ἀμαντὸς ἀνέλαβε τὴν ἔδρα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ποὺ μόλις εἶχε συσταθεῖ, ἐνῶ τὸ 1930 ὁ Ν. Βλάχος ἀναγορεύθηκε υφηγητὴς τῶν μέσων καὶ νεότερων χρόνων στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν. Δύο χρόνια μετὰ, ἡ Σχολὴ πρότεινε στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας τὴν ἴδρυση τῶν ἐξῆς ἐδρῶν βυζαντινῆς ἱστορίας: Βυζαντινῆς ἱστορίας (με ἀντικείμενο τὴν πολιτικὴ ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων [1453] σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν πολιτισμῶν τοῦ αὐτοῦ χρόνου) καὶ ἱστορίας τῶν μέσων καὶ νεότερων χρόνων (με ἀντικείμενο τὴν ἱστορία τῶν μέσων καὶ νεωτέρων χρόνων ἐξαιρουμένης ἰδίᾳ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ὡς καὶ τῆς τῶν θεσμῶν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς πολιτείας). Με σχετικὰ διατάγματα ἐπικυρώθηκαν οἱ ἀνωτέρω προτάσεις⁵. Καθὼς στὴν ἤδη υπάρχουσα ἔδρα Βυζαντινῆς

¹ Βλ. Χρ. Κουλούρη, *ὁ.π.*, σσ. 329-331.

² Γιὰ τὶς ἀλλαγές ποὺ συντελοῦνται στὴν πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. Κ. Παπαπάνου, *ὁ.π.*, σσ. 160-178 καὶ 202-218.

³ Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ βλ. Β. Καραμανωλάκης, *ὁ.π.*, σσ. 293-296.

⁴ Χ. Καπνουκάγιας, *Οἱ διδάσκαλοι καὶ καθηγηταὶ μου. Τεῦχος τρίτον: Οἱ καθηγηταὶ μου τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν (τῆς Ἑλλάδος) καὶ Λειψίας καὶ Βερολίνου τῆς Γερμανίας, Θεσσαλονίκη 1977*, σσ. 269-270.

⁵ Το περιεχόμενο τῶν διαταγμάτων βλ. στὸ Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, *Ἐπετηρὶς τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1933-1934*, Ἀθῆναι 1933, σσ. 80-81.

Αρχαιολογίας και Τέχνης, προστίθεται και η έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, διαμορφώνονται οι κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη ενός νέου επιστημονικού κλάδου, αυτού της βυζαντινολογίας. Έτσι, μέσω της διδασκαλίας και της έρευνας, οι βυζαντινές σπουδές μπορούν να αναπτυχθούν πλέον καλύτερα. Και πάλι όμως παρατηρείται διαφορά ανάμεσα στη διδασκαλία της αρχαίας και της βυζαντινής ιστορίας. Η μεν πρώτη πραγματοποιούνταν με τις ακαδημαϊκές παραδόσεις, η δε δεύτερη διεξαγόταν κυρίως με τη φροντιστηριακή διδασκαλία¹. Η Φιλοσοφική Σχολή εξακολουθούσε να έχει σαφή αρχαιοκεντρικό προσανατολισμό, οι καθηγητές που δίδασκαν σε αυτήν ήταν περισσότερο εξοικειωμένοι με την αρχαία ιστορία και υπέρμαχοι της καθαρεύουσας. Αντίθετα, οι καθηγητές βυζαντινής ιστορίας ήταν υποστηρικτές της δημοτικής. Υπό αυτές τις συνθήκες μπορούμε να κατανοήσουμε τη βαρύτητα που εξακολουθούσε να δίνεται στη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας².

Αξίζει να σημειώσουμε ότι από τη δεκαετία του 1920 παρατηρείται μία σημαντική αλλαγή στο περιεχόμενο της διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας. Τα εθνικά θέματα, που απασχόλησαν το ελληνικό κράτος κατά τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα, οδήγησαν σε ένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την ιστορία των γειτονικών λαών, με τους οποίους το ελληνικό κράτος είχε κοινές εδαφικές διεκδικήσεις. Τόσο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όσο και στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης άρχισε να διδάσκεται η ιστορία των βαλκανικών λαών από την εποχή του Βυζαντίου και εντεύθεν³. Η αλλαγή αυτή δεν άφησε ανεπηρέαστο και το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων. Όπως σημειώνουμε στο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής για την εικόνα των «άλλων-γειτόνων», οι κρίσεις για τους Βούλγαρους ιδιαίτερα, αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα της εποχής.

Το 1923 ο Κ. Άμαντος⁴, που υπήρξε και συγγραφέας σχολικών εγχειριδίων, δημοσίευσε το έργο του «Οί Βόρειοι γείτονες τής Ελλάδος: Βούλγαροι, Άλβανοί, Νοτιοσλάβοι». Σε αυτό προβάλλει την πολιτισμική

¹ Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Οι βυζαντινές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου», *Νέα Εστία* 136 (1994), σ. 985.

² Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σσ. 386 και 341.

³ Ενδεικτικά βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, *Έπετηρίς του πανεπιστημιακού έτους 1930-1931*, Θεσσαλονίκη 1930, σσ. 24-25.

⁴ Για τη ζωή και το έργο του Κ. Άμαντου βλ. Α. Βογιατζόγλου, «Κωνσταντίνος Άμαντος», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον*, Αθήνα 1940, σσ. α'-δ', Δ. Ζακυθηνός, «Κωνσταντίνος Άμαντος (1874-1960) Νεκρολογία», *Έπετηρίς τής Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), σσ. 449-455, και Κ. Δημαράς, *Τò έργο του Κωνσταντίνου Άμάντου. Λόγος έπιμνημόσυνος*, Αθήνα 1961. Για την εργογραφία του βλ. «Κατάλογος Μελετών Κ. Άμάντου», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον*, Αθήνα 1940, σσ. ε'-ια', και Φ. Μπουμπουλίδης, «Αναγραφή δημοσιευμάτων Κωνσταντίνου Ι. Άμάντου», *Εις μνήμην Κ. Ι. Άμάντου 1874-1960*, Αθήνα 1960. Για τα χαρακτηριστικά του έργου του βλ. Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σσ. 329-336.

υπεροχή του ελληνισμού. Αυτή την υπεροχή αναγνώρισαν οι γειτονικοί λαοί στη βυζαντινή αυτοκρατορία και εκπολιτίστηκαν από αυτήν. Το συγκεκριμένο έργο πρέπει να ενταχθεί στο πολιτικό πλαίσιο της εποχής που εκδόθηκε. Η ενασχόληση με την ιστορία των γειτονικών λαών και τις σχέσεις τους με τον ελληνισμό στην πορεία των χρόνων, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την απελευθέρωση των «αλύτρωτων αδελφών»¹. Ήταν λοιπόν προφανές ότι η επιστημονική τεκμηρίωση για τις διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους σε σχέση με τους γειτονικούς λαούς προερχόταν από τον χώρο της ιστορίας. Η μελέτη των σχέσεων με τους γειτονικούς λαούς στη διαχρονία τους, καθιστούσε τους φοιτητές και μελλοντικούς ιστορικούς και εκπαιδευτικούς, ικανούς να διεκδικήσουν και να προασπίσουν με τον αδιάψευστο επιστημονικό τους λόγο τα δικαιώματα της πατρίδας τους². Γι' αυτό και την περίοδο αυτή, σκοπός των βυζαντινών σπουδών ήταν ο τονισμός εκείνων των στοιχείων του Βυζαντίου που επιβεβαίωναν την ελληνικότητά του και συνακόλουθα η προβολή του ελληνικού λαού ως κληρονόμου της βυζαντινής αυτοκρατορίας³.

Ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα η ιδέα αυτή ήταν έκδηλη στα σχολικά εγχειρίδια. Ενδεικτικά αναφέρουμε το συγγραφικό δίδυμο των

¹ Συγκεκριμένα ο Σ. Λάμπρος στα έργα του *Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. Σκοπός-Προέλευσις-Ὀργάνωσις-Δράσις*, Ἀθήνα 1925, και *Ἡ ἰδέα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν παρά τοῖς Ἑλλησι (Πραγματεία βραβευθεῖσα ἐν τῷ Α' Κανδηλωρεῖῳ ἀγῶνι το 1921)*, Ἀθήνα 1928, γράφει: «Ἔθνος, οἷον τὸ ἐλληνικόν, προβάλλον εἰς ἑαυτὸ ὡς πρόγραμμα τὴν ἐθνικὴν ὀλοκλήρωσιν διὰ τῆς ἐπεκτάσεως εἰς τὰς ὑπὸ ὁμοφύλων οἰκουμένας χώρας καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἀλυτρώτων ἀδελφῶν, ὄφειλε νὰ προπαρασκευάσῃ τὸ ἀπελευθερωτικὸν ἔργον ἐγκύπτων εἰς τὴν μελέτην τῶν κατὰ τὸν κατακτητὴν λαόν, τὰ σύννοικα καὶ γειτονικὰ ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου ἔθνη, τὰ ἐθνικὰ δίκαια καὶ τὸ ἀνατολικὸν λεγόμενον ζήτημα, οὗ ἡ λύσις ἤθελε συνεπαγάγει τὴν τελείαν ἀποκατάστασιν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς». Στο ἴδιο πλαίσιο ο Β. Καραμανωλάκης, ὁ.π., σ. 360 παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἰδρυση τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης «ἀποσκοποῦσε συμβολικὰ καὶ πραγματικὰ στὴν "ἐθνικὴ" ἐκπαίδευση τῶν κατοίκων τῆς Βόρειας Ἑλλάδας, ὥστε νὰ γίνῃ ἐφικτὴ ἡ ἐνσωμάτωσή τους στὸ ἐλληνικὸ κράτος». Στο ἴδιο, σ. 362, σημειώνει με τὸ ἴδιο σκεπτικὸ: «Ἡ ἐμφαση στὴ βυζαντινὴ καὶ νεότερη ἱστορία (ὁ Μ. Λάσκαρις δίδαξε πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῶν νεότερων χρόνων, ἰδιαίτερα δε τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα) ἀποτελοῦσε μιὰ ἐπιλογή που συνδεόταν με τὸν χαρακτήρα τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τὶς πολιτικὲς ἀποφάσεις που οδήγησαν στὴν ἰδρυση του. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἐπιλογή που ἐνίσχυε τὸν ἐθνοκεντρικὸν χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης σε ἕναν ἄλλο ἀξονα ἀπὸ ἐκείνον τοῦ Ἀθῆνησι, ἀναδεικνύοντας ὡς ἐνοποιητικὸ στοιχεῖο τὴ βυζαντινὴ καὶ νεότερη κληρονομία, περιορίζοντας τὴν ἀναφορά στὴν ἀρχαιότητα, ἐμμένοντας στὴ σημασία τῆς δημοτικῆς γλώσσας ὡς ὀργάνου διάδοσης καὶ καλλιέργειας τῆς ἐθνικῆς συνείδησης»

² Βλ. σχετικὰ Σ. Χατζηστεφανίδου, «Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ ἡ συμβολὴ τῆς στὴ διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας (1837-1911)» στὸ Σ. Μπουζάκης (ἐπιμ.), *Ἐπίκαιρα θέματα ἱστορίας ἐκπαίδευσης. Πρακτικὰ 1ου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου ἱστορίας ἐκπαίδευσης. Πάτρα, 28-30 Σεπτεμβρίου 2000*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2002, σσ. 651-670.

³ Βλ. σχετικὰ Ν. Τωμαδάκης, «Φαίδων Ἰ. Κουκουλές» *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, «Κανίσκιον Φαίδωνι Ἰ. Κουκουλέ», 23 (1953), σ. ἰδ' καὶ Β. Καραμανωλάκης, ὁ.π., σσ. 321-324.

Θ.Β. Βενιζέλου - Α.Κ. Σπαθάκη, οι οποίοι στο βιβλίο τους *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή*, το 1894 τονίζουν την παγκόσμια προσφορά της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μεταξύ άλλων, σημειώνουν ότι, παρά τα παραπτώματα των διαφόρων αυτοκρατόρων, το Βυζάντιο κατάφερε να αντιμετωπίσει πολλούς και φοβερότατους εχθρούς, όπως τους Βουλγάρους, τους Σλάβους, τους Ρώσους και τους Τούρκους, αναχαίτισε την πορεία πολλών βάρβαρων εθνών που απειλούσαν την Ευρώπη, εισήγαγε τον Χριστιανισμό στα απολίτιστα και βάρβαρα έθνη των προαναφερθέντων λαών και μετέδωσε την παιδεία και τον ελληνικό πολιτισμό στα έθνη της Δύσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο το βυζαντινό κράτος διέπρεψε το Μεσαίωνα μεταξύ των σύγχρονών του εθνών, όπως είχε διαπρέψει το ελληνικό μεταξύ των σύγχρονών του αρχαίων. Για όλα αυτά τα οφέλη που προσέφερε παγκοσμίως, κρίνουν πως πρέπει να εκτιμάται ιδιαίτερα. Ειδικότερα δε «δι' ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας ἐχρησίμευσε πρὸς τούτοις ὡς γέφυρα, δι' ἧς μετεβιβάσθη ἐν τῇ διατηρήσει τῆς γλώσσης τὸ πνεῦμα τῶν ἀθανάτων προγόνων εἰς τοὺς ἀπογόνους, ἢ ὡς κρίκος δι' οὗ συνάπτεται ἡ ἱστορία τῶν ἀπογόνων πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν προγόνων»¹.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η κριτική που δημοσίευσε ο Άμαντος λίγα χρόνια νωρίτερα, και συγκεκριμένα το 1919, για το εγχειρίδιο του Αδαμαντίου *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, που διδάχθηκε στους μαθητές της Γ' Γυμνασίου. Μεταξύ άλλων, ο Άμαντος επισημαίνει ότι βασική έλλειψη του εγχειριδίου αποτελεί η απουσία αναφοράς στους πολυετείς πολέμους του Κωνσταντίνου Ε' εναντίον των Βουλγάρων, γεγονός που χαρακτηρίζεται «πολυσήμαντον καὶ οὐσιωδέστατον» και γι' αυτό θα πρέπει να συμπεριληφθεῖ στην ύλη². Σε άλλο σημείο της κριτικής του, ο λόγος του αποβαίνει οξύτερος. Κατηγορεῖ τον Αδαμαντίου ως υποστηρικτή των ιδεών του Fallmerayer, καθώς υποστηρίζει ότι οι Σλάβοι προχώρησαν σε όλη την Ελλάδα, ακόμα και στην Πελοπόννησο, ενώ αποσιωπᾶ την επιμονή με την οποία εργάστηκαν επί αιώνες οι βυζαντινοὶ αυτοκράτορες για να τους υποτάξουν και να τους εξελληνίσουν. Υπερβολές της παράδοσης ονομάζει και τα γραφόμενα από τον Αδαμαντίου, ότι κάθε χρόνο η πόλη της Θεσσαλονίκης πολιορκούνταν με μανία από τους Σλάβους που είχαν κατασκηνώσει στη Μακεδονία³. Λίγο

¹ Βλ. Θ.Β. Βενιζέλος-Α.Κ. Σπαθάκης, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή*, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τῶν Γυμνασίων, ἐκδ. Γ. Κασδόνης, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1894, σσ. 162-164.

² Βλ. Κ. Άμαντος, «Βιβλιοκρισία», *Ἀθηνᾶ* 31 (1919), σσ. 181 και 188. Στον ίδιο διαγωνισμό του 1918 είχε υποβάλει και ο Κ. Άμαντος εγχειρίδιο, το οποίο όμως απορρίφθηκε.

³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 186-187 «Ἄϊ ἐπιδρομαὶ (τῶν Σλάβων καὶ Ἀβάρων) δηλ. αὐταὶ ἐγίναν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινοῦ Β' καὶ τοῦ Μαυρικίου περὶ τὰ τέλη τοῦ στ' αἰῶνος) καὶ ἐπροχώρησαν (αἱ ἐπιδρομαὶ!) εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα (!) ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον». Καὶ κατωτέρω: «Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀπὸ τότε ἔμειναν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Στερεὰν καὶ εἰς Πελοπόννησον ἀρκετοὶ Σλάβοι. Οἱ Βυζαντινοὶ ὁμως αὐτοκράτορες εἰργάσθησαν μὲ

παρακάτω επισημαίνει ότι ο Κωνσταντίνος Ε΄ προχώρησε στη μετοίκηση Σλάβων από το Στρυμόνα και τη Ροδόπη στη Μ. Ασία και όχι από την κυρίως Μακεδονία, στην οποία σημειωτέον δεν υπήρχαν Βούλγαροι τον 8ο αιώνα, όπως εσφαλμένα γράφει ο Αδαμαντίου, αφού κατέκτησαν τη Σόφια τον 9ο¹. Εσφαλμένη είναι και η διατύπωση ότι στάλθηκε στη Βουλγαρία ως αρχιεπίσκοπος ο Θεοφύλακτος. Αυτός υπήρξε αρχιεπίσκοπος στην πόλη της Μακεδονίας, Αχρίδα. Ο Άμαντος θεωρεί ότι ο Αδαμαντίου παραπλανήθηκε από τον τίτλο του αρχιεπισκόπου «πάσης Βουλγαρίας»². Τελευταία κρίση του Άμαντου, σχετική με το θέμα, είναι η παρατήρησή του ότι από τη φράση «ἀλλὰ καὶ οἱ ὀρθόδοξοι σλαβικοὶ πληθυσμοὶ τῶν χωρῶν τούτων (Ἡπείρου, Μακεδονίας, Θεσσαλίας) βδελύττονται τοὺς Νορμανδοὺς ἐπιδρομεῖς ὡς αἰρετικούς», μπορεί ο μαθητής να εξαγάγει το αυθαίρετο συμπέρασμα ότι μόνο Σλάβοι κατοικούσαν σε αυτές τις περιοχές, γεγονός που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα³. Η αλήθεια των παρατηρήσεων του Άμαντου φαίνεται από το γεγονός ότι στη δεύτερη έκδοση του ίδιου εγχειριδίου, το 1920, πολλά από τα προαναφερθέντα λάθη διορθώθηκαν από τον Αδαμαντίου⁴.

Λόγω της νέας αυτής κατάστασης, στις 4 Μαρτίου 1924, μελετήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών η πλήρωση μίας νέας έδρας, αυτής της Βυζαντινής Ιστορίας, στην οποία τοποθετήθηκε ο Κ. Άμαντος⁵. Δύο χρόνια αργότερα, το 1926, ιδρύθηκε έδρα Βυζαντινής Ιστορίας και στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, από την οποία δίδαξε ο Ι. Βογιατζίδης⁶.

ἐπιμονὴν ἐπὶ αἰῶνας νὰ τοὺς καθυποτάξουν καὶ νὰ τοὺς ἐξελληνίσουν». Τὶ συγκίνησιν θὰ ἦσθάνθη ὁ Fallmerayer εἰς τὸν τάφον του, ὅταν ἔμαθε τὴν ἐπικύρωσιν τῶν θεωριῶν του ὑπὸ τοῦ Προέδρου τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου κ. Λάμψα καὶ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Αδαμαντίου. Ὅλοι λοιπὸν αἱ παρατηρήσεις τοῦ Παπαρρηγοπούλου (ἀπὸ τὸ 1843!) καὶ πλείστων ἄλλων ὅτι τὸν ἕκτον αἰῶνα δὲν κατέβησαν οἱ Σλάβοι μέχρι Πελοποννήσου δὲν ἔχουν καμμίαν σημασίαν καὶ μόνον ὁ Fallmerayer εἶπε τὰ ὀρθά; Καὶ ἀπὸ τοῦ ἕκτου αἰῶνος ἔμειναν καὶ εἰς τὴν Στερεὰν ἀρκετοὶ Σλάβοι; Τὶ εἶναι αὐτὰ; Ἐπειτα ποῦ εἶναι ἡ ἐπιμονή, μὲ τὴν ὁποίαν εἰργάσθησαν ἐπὶ αἰῶνας οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου διὰ νὰ τοὺς ὑποτάξουν; Ὅλοι αἱ ἐχθρικοὶ ἐνέργειαι τῶν Σλάβων ἐν Πελοποννήσῳ (ἢ ἐπίθεσις κατὰ τῶν Πατρῶν, αἱ στάσεις τῶν Μιλιγγῶν τοῦ Ταῦγέτου) ἀπεκρούσθησαν εὐκολώτατα. Ἐπομένως τὰ γραφόμενα τοῦ κ. Α. δὲν εἶναι ὀρθά. Καὶ ἐν σ. 92 λέγονται ἀνάλογα: «Κάθε σχεδὸν ἔτος καὶ ἡ μεγάλη πόλις τῆς Θεσσαλονίκης ἐπολιορκεῖτο μὲ μανίαν ἀπὸ τοὺς Σλάβους, οἱ ὅποιοι εἶχον κατασκευάσει εἰς τὴν Μακεδονίαν». Εἶναι, ἀπίστευτον ὅτι ὅλοι αἱ ὑπερβολαὶ τῆς παραδόσεως προσφέρονται εἰς τοὺς μαθητὰς κατ' ἔγκρισιν τοῦ Προέδρου τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου!».

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 188.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 189.

³ Βλ. στο ίδιο.

⁴ Δυστυχώς στην έρευνά μας δε κατέστη δυνατό να βρούμε την πρώτη έκδοση του έργου του Αδαμαντίου, στην οποία ασκεί την κριτική του ο Άμαντος.

⁵ Τους υποψήφιους για την έδρα και το σκεπτικό για την εκλογή του Κ. Άμαντου βλ. Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σσ. 317-318. Γενικότερες πληροφορίες για τη συγκρότηση των εδρών για τη βυζαντινή αυτοκρατορία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών βλ. στο ίδιο, σσ. 336-341.

⁶ Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ό.π.*, σ. 169.

Γενικότερα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι από το 1911 μέχρι το 1932 παρατηρείται ένα αυξημένο ενδιαφέρον για τις βυζαντινές σπουδές. Ιδιαίτερα στη Σχολή της Αθήνας, ένα μεγάλο μέρος του προγράμματος σπουδών ήταν αφιερωμένο στο συγκεκριμένο αντικείμενο¹. Μέσα από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις και δράσεις, τονιζόταν η εγγενής αξία του Βυζαντίου και το πόσο αυτό συνέβαλε στον παγκόσμιο πολιτισμό. Η έντονη στροφή προς το Βυζάντιο και την εποχή του, εντάσσεται στο γενικότερο ενδιαφέρον που αναπτύσσεται γι' αυτό, καθώς αναγνωρίζεται ως αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο με διεθνή εμβέλεια². Η διεθνής αναγνώριση του Βυζαντίου είναι πρόδηλη στο σχολικό εγχειρίδιο του Αδαμαντίου που προαναφέραμε. Άλλος ένας λόγος για τον οποίο επικρίνεται ο συγγραφέας από τον Άμαντο, είναι ότι παραθέτει υπερβολικά πολλές γνώμες ξένων συγγραφέων (που δεν κατονομάζονται) για το Βυζάντιο, αναφορές που καθιστούν το εγχειρίδιο δύσχρηστο για τους μικρούς μαθητές. Γι' αυτό και τον κατηγορεί για αδικαιολόγητη ξενομανία³.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, σημαντικές μορφές ιστορικών, που με τις απόψεις και τα έργα τους επηρέασαν ή διαμόρφωσαν τον κλάδο της βυζαντινολογίας στην Ελλάδα, υπήρξαν αυτές των Γ. Κορδάτου, Ν. Σβορώνου⁴ και Φ. Κουκουλέ. Ιδιαίτερα ο τελευταίος με το πλούσιο έργο του, αξιοποίησε τις πηγές και μας προσέφερε πολύτιμες γνώσεις για την καθημερινότητα και όλες τις πτυχές της ζωής των Βυζαντινών, ακόμα και των απλών ανθρώπων⁵.

Το 1950 αρχίζει να δραστηριοποιείται και η Διεθνής Ένωση Βυζαντινών Σπουδών, που είχε ιδρυθεί από το 1924⁶. Από τότε και εξής οι γνώσεις για το Βυζάντιο εμπλουτίζονται και γίνονται βαθύτερες. Με τη μελέτη των πηγών, τη διοργάνωση διεθνών συνεδρίων και την ανάπτυξη των συγγενών κλάδων της νομισματικής, σιγιλλογραφίας, κωδικολογίας, επιγραφικής κ.ά., η εικόνα του Βυζαντίου αποκαθίσταται στις πραγματικές της διαστάσεις.

¹ Συγκεκριμένα υπήρχαν τρεις έδρες για τη διδασκαλία της ιστορίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας και μία για τη βυζαντινή και νεότερη ελληνική φιλολογία. Βλ. σχετικά Β. Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σ. 320.

² Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ό.π.*, σ. 168. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι το 1914 ιδρύεται το Βυζαντινό Μουσείο, το 1918 η Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών και το ίδιο έτος η Αρχαιολογική Εταιρεία επεκτείνει τα ενδιαφέροντά της και στα βυζαντινά μνημεία.

³ Βλ. Κ. Άμαντος, *ό.π.*, σ. 182. Οι γνώμες αυτές των ξένων συγγραφέων αναφέρονται και σχολιάζονται στα οικεία κεφάλαια της παρούσας διατριβής.

⁴ Για τη συμβολή αυτών των ιστορικών στην επιστήμη της Ιστορίας βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *ό.π.*, σσ. 170-171, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁵ Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, τ. 1-6, Αθήνα 1948-1955.

⁶ Ν. Τωμαδάκης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, τ. 1, Αθήνα 1965, σσ. 193-194.

Τα τελευταία χρόνια του 20ού αιώνα, καθοριστική για τις βυζαντινές σπουδές στάθηκε η μορφή του πανεπιστημιακού καθηγητή και ερευνητή Δ. Ζακυθινού¹. Η μεγαλύτερη καινοτομία της έρευνάς του, έγκειται στην προβολή του ευρωπαϊκού χαρακτήρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Από το 1962 είχε παρατηρήσει ότι «τὸ Βυζάντιο καὶ ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἀνήκουν στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα. Τὸ Βυζάντιο ἀνήκει στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα τοῦ Μεσαίωνα, γιατί ἐδράζεται πάνω στὰ θεμέλια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μετὰ τὴν ἐπαφὴ τῆς μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ Ἀνατολή καὶ γιατί ἐνσαρκώνει τὸ ἰδεῶδες μιᾶς παγκόσμιας χριστιανικῆς ἀποστολῆς· γιατί ἡ οἰκονομία του ἀναπτύχθηκε στὰ πλαίσια καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία· γιατί ἡ διαμόρφωση τῆς κοινωνίας του ὑποτάχθηκε στοὺς κανόνες τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ δικαίου. Γιατί, στὸν τομέα τοῦ πνεύματος, εἶναι ὀφειλέτης ἀποκλειστικὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ γιατί ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ του ἀκτινοβολία ὑπῆρξε τεράστια γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Τέλος, τὸ Βυζάντιο ἀνήκει στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα γιατί, περισσότερο ἀπὸ μία χιλιετία, ὑπερασπίστηκε τὴν Εὐρώπη καὶ ἀπάντησε μὲ τρόπο «εὐρωπαϊκὸ» στὴν ξένη πίεση ... Μὲ τὴ συμβολὴ του στὸ μεσαιωνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν Ἀναγέννηση, συνέβαλε στὴ διαμόρφωση τῆς Νεώτερης Εὐρώπης. Εἰδικότερα συνέβαλε στὴ γένεση τοῦ πατριωτικοῦ αἰσθήματος καί, ὅπως σωστὰ ἔχει εἰπωθῆ, ἀφοῦ μεταμόρφωσε τὸ ἀρχαῖο κράτος σὲ κράτος μεσαιωνικὸ, προετοίμασε τὴν ἄνοδο τοῦ ἔθνικοῦ κράτους. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία μπορεῖ νὰ κατέχει στὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμον τὴ θέση μιᾶς ἀληθινῆς Πρωτο-Εὐρώπης, μιᾶς Πρωτο-Εὐρώπης ἐξαιρετικὰ σύγχρονης»². Με τον ξεκάθαρο και επιστημονικό του λόγο, όχι μόνο παρουσιάζει τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα του Βυζαντίου, αλλά το προβάλλει και ως γέφυρα ανάμεσα στον αρχαίο και τον νεότερο κόσμο. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι βρίσκει και το ιστορικό της έρευνας η ένταξη της Ελλάδας στην ενωμένη Ευρώπη, που πραγματοποιήθηκε λίγα χρόνια αργότερα.

Γ. Το μάθημα της Ιστορίας

1. Το μάθημα της Ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση τον 19ο αιώνα

Επί της κυβερνήσεως του Καποδίστρια (1828-1831) δεν ιδρύθηκε κανένα σχολείο μέσης εκπαίδευσης, εκτός από το διδασκαλείο της Αίγινας³. Τα

¹ Το πλήρες έργο του βλ. Β. Κόντη, «Εργογραφία Διονυσίου Α. Ζακυθινού», *Σύμμεικτα* 9Α (1994), Μνήμη Δ.Α. Ζακυθινού, σσ. 17-65.

² Zakythinis, "La synthèse byzantine dans l' antithèse Orient-Occident", *Actes du Colloque International de Civilisations Balkaniques*, Sinaïa, 8-14 juillet 1962, σσ. 17-114.

³ Για την εκπαίδευση κατά την περίοδο της κυβέρνησης του Καποδίστρια βλ. Χ. Μπαμπούνης, *Η Εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο, Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1999.

πρώτα σχολεία της βαθμίδας αυτής συγκροτήθηκαν το 1833. Στις 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου του έτους αυτού δημοσιεύθηκε το πρώτο Διάταγμα της αντιβασιλείας «περί συστάσεως Ελληνικού σχολείου καί γυμνασίου εις Ναύπλιον»¹. Με το Διάταγμα αυτό δημιουργήθηκε το πρώτο Ελληνικό σχολείο και Γυμνάσιο στο νέο ελληνικό κράτος. Το Ελληνικό σχολείο αποτελούνταν από τρεις ή τέσσερις τάξεις, ανάλογα με τις ανάγκες των μαθητών, το δε γυμνάσιο από δύο. Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι στο πρώτο Ελληνικό σχολείο δεν προβλεπόταν η διδασκαλία της Ιστορίας ως ιδιαίτερο μάθημα, ενώ στο Γυμνάσιο διδασκόταν μαζί με τη Γεωγραφία.

Τα Ελληνικά ήταν τα κατώτερα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης. Η ονομασία τους οφείλεται μάλλον στο σπουδαιότερο μάθημα που διδασκόταν σε αυτά, δηλαδή στα αρχαία Ελληνικά². Το 1836 λειτουργούσαν πέντε Γυμνάσια και εικοσιτέσσερα Ελληνικά σχολεία σε όλη την Ελλάδα, όπως πληροφορούμαστε από το «περί διοργανισμού τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καί γυμνασίων Διάταγμα»³. Σκοπός των Ελληνικών σχολείων, σύμφωνα με το συγκεκριμένο Διάταγμα, ήταν η προετοιμασία των μαθητών για το γυμνάσιο. Ως βαθμίδα προετοιμασίας για την εκπαίδευση στα Γυμνάσια διατηρήθηκαν τα Ελληνικά σχολεία μέχρι το 1929.

Τα πρώτα χρόνια της συγκρότησής τους είχαν τρεις τάξεις. Υπήρχε, όμως, η δυνατότητα να περιοριστούν και σε δύο και να διδάσκονται όλα τα μαθήματα σε τρία εξάμηνα σε κάθε τάξη. Στο ίδιο Διάταγμα διαβάζουμε το πρόγραμμα και τις ώρες των μαθημάτων που διδάσκονταν σε κάθε τάξη. Στην πρώτη δεν προβλεπόταν η διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, στη δεύτερα τάξη διδασκόταν η «παλαιά ιστορία καί ἰδία τῆς Ἑλλάδος», τρεις ώρες την εβδομάδα. Στην τρίτη και τελευταία τάξη διδασκόταν η «ἱστορία τῆς Ρώμης καί τὰ πρῶτιστα τῆς μεσαιᾶς καί νεωτέρας ἱστορίας», επί τρεις ώρες την εβδομάδα.

Σύμφωνα με τους Σ.Γ. Τζουμελέα και Π.Δ. Παναγόπουλο, τον τελευταίο μήνα πριν από τις εξετάσεις για την εισαγωγή των μαθητών στο Γυμνάσιο, οι ελληνοδιδάσκαλοι καταργούσαν τη διδασκαλία όλων των άλλων μαθημάτων και εξασκούσαν τους μαθητές αποκλειστικά στη Γραμματική και τις ορθογραφικές ασκήσεις των αρχαίων Ελληνικών⁴.

¹ Το περιεχόμενο του Διατάγματος βλ. Σ.Γ. Τζουμελέας-Π.Δ. Παναγόπουλος, *Ἡ Ἐκπαίδευσή μας στά τελευταία 100 χρόνια*, ἐκδ. οἶκος Δημητράκου Α.Ε., Ἀθήναι 1933, σσ. 69-70.

² Περισσότερες εξηγήσεις για την ονομασία «Ελληνικά σχολεία» βλ. στο ίδιο, σ. 71.

³ Το περιεχόμενο του Διατάγματος αυτού βλ. στο ίδιο, σσ. 72-73, καθώς και στο Σ.Χ. Δημητριάδης, *Συλλογή τῶν περὶ Μέσης Ἐκπαιδεύσεως ἰδία ἰσχυόντων Νόμων, Βασιλικῶν Διαταγμάτων, ἐγκυκλίων Διαταγμάτων κ.λπ ἀπὸ τοῦ 1833-1899 ἔτους ἐκδοθεῖσα ἐγκρίσει τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1899, σσ. 1-30.

⁴ Βλ. Σ.Γ. Τζουμελέας-Π.Δ. Παναγόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 94-95.

Στα Ελληνικά σχολεία που η φοίτηση διαρκούσε δύο χρόνια στην πρώτη τάξη δεν διδασκόταν και πάλι η Ιστορία, ενώ στη δεύτερα τάξη διδασκόταν επί τρεις ώρες την εβδομάδα η «*παλαιά ιστορία Ελλάδος και Ρώμης και τά γενικώτερα ἐκ τῶν τῆς μεσαίας και νέας ιστορίας μέχρι τέλους*»¹.

Σύμφωνα πάντα με το ίδιο Διάταγμα, η διδασκαλία της Ιστορίας στα Ελληνικά σχολεία είχε ως πρώτιστο σκοπό να εντυπώνει στη μνήμη των μαθητών τα κυριότερα συμβάντα, ονόματα και χρονολογίες. Γι' αυτό η διδασκαλία έπρεπε να περιορίζεται στα αναπόφευκτα και τα τερπνότερα γεγονότα και απέβλεπε στην άσκηση των μαθητών στην ελεύθερη έκθεση των ιδεών τους. Κατά τη διάρκεια δε της διδασκαλίας, οι διδάσκοντες ήταν υποχρεωμένοι να δείχνουν στο χάρτη τους τόπους στους οποίους αναφέρονταν².

Η περαιτέρω ανάπτυξη της προκαταρκτικής εκπαίδευσης που παρασχέθηκε στα Ελληνικά σχολεία ήταν ο σκοπός του Γυμνασίου. Κύριος σκοπός όμως υπήρξε η προετοιμασία των μαθητών για τη φοίτησή τους στο Πανεπιστήμιο. Η φοίτηση στο Γυμνάσιο διαρκούσε τέσσερα χρόνια.

Στο άρθρο 77 του ανωτέρω Διατάγματος διαβάζουμε ότι το μάθημα της Ιστορίας στο Γυμνάσιο είναι το ίδιο με αυτό των Ελληνικών σχολείων. Η διαφορά ανάμεσά τους έγκειται στο ότι στο Γυμνάσιο παραδιδόταν με περισσότερη έκταση, αναφέρονταν οι πηγές και διαιρούνταν έτσι ώστε στην πρώτη τάξη να διδάσκεται η γενική ιστορία από την αρχή των ιστορικών χρόνων μέχρι τον 5ο αιώνα μ.Χ. Στη δεύτερα από τον 6ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα. Στην τρίτη από τον 16ο αιώνα μέχρι το 1837. Στην τέταρτη και τελευταία τάξη διδασκόταν η ελληνική ιστορία σε όλη της την έκταση. Αξιοσημείωτο είναι ότι με τη διδασκαλία της Ιστορίας έπρεπε να συνδέονται «*τά πρώτιστα τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας ἐκάστης ἐποχῆς*»³. Ίσως γι' αυτόν τον λόγο σε όλες τις τάξεις του Γυμνασίου η Ιστορία διδασκόταν μαζί με το μάθημα της Γεωγραφίας δύο ώρες την εβδομάδα.

Με βασιλικό Διάταγμα του 1866 ιδρύθηκε στην Αθήνα επτατάξιο Λύκειο «*όμοταγές τοῖς γυμνασίοις*»⁴. Οι τρεις πρώτες τάξεις του αντιστοιχούσαν προς τις τρεις του Ελληνικού σχολείου, οι δε τέσσερις ανώτερες προς τις τάξεις του Γυμνασίου⁵. Η Ιστορία ως μάθημα ανήκε στα

¹ Βλ. Σ.Χ. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 4.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 5.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 20.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 80-81.

⁵ Το απολυτήριο του Λυκείου εξασφάλιζε στους αποφοίτους του τα ίδια δικαιώματα με όσους κατείχαν απολυτήριο Γυμνασίου, εκτός από την εγγραφή στο φιλολογικό τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής, στη Νομική και στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου. Αυτό συνέβαινε διότι σκοπός του Λυκείου ήταν, εκτός των άλλων, «*ειδικῶς ἢ προπαιδεύσεις πρὸς αὐτάρκη σπουδὴν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν*». Βλ. σχετικά στις ίδιες σελίδες.

επιστημονικά μαθήματα και διδασκόταν συνολικά και στις επτά τάξεις δεκαέξι ώρες την εβδομάδα¹. Συγκεκριμένα, στην πρώτη τάξη διδασκόταν δύο ώρες η «*Επίτομος Ελληνική Ιστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἐπαμινώνδου*»². Στη δεύτερα τάξη η «*Μακεδονική περίοδος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κορίνθου ὑπό τῶν Ρωμαίων*» για δύο ώρες³. Στην τρίτη τάξη «*ἢ Βυζαντιακή περίοδος συντομώτατα καί ἢ ἑλληνική ἐπανάστασις ἐκτενέστερον*» δύο ώρες την εβδομάδα⁴. Στην τετάρτη τάξη διδασκόταν τρεις ώρες η «*Ρωμαϊκή ἱστορία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*»⁵. Στην πέμπτη τάξη επί τρεις ώρες την εβδομάδα διδάσκονταν οι μαθητές «*Ἱστορία τῶν μέσων χρόνων καί Βυζαντιακή*»⁶. Στην ἕκτη τάξη διδασκόταν εκτεταμένα επί τρεις ώρες η αρχαία ελληνική ιστορία⁷. Τέλος, στην ἕβδομη τάξη για δύο ώρες η «*Νέα και νεωτάτη ιστορία*»⁸. Στο πλαίσιο της λειτουργίας του Λυκείου υπήρχε και τάξη επανάληψης των μαθημάτων που διδάσκονταν. Την τάξη αυτή παρακολουθούσαν όσοι επιθυμούσαν να δώσουν εξετάσεις για να εισαχθούν στο Πολυτεχνείο και στη Σχολή των Ευελπίδων. Ανάμεσα στα άλλα μαθήματα οι μαθητές διδάσκονταν δύο ώρες εβδομαδιαίως και το μάθημα της Ιστορίας, χωρίς όμως να προσδιορίζεται η ιστορική περίοδος που αποτελούσε αντικείμενο διδασκαλίας⁹.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν ακολουθείται μία χρονολογική σειρά στην Ιστορία που διδασκόταν στο Λύκειο από τα αρχαία μέχρι τα νεότερα χρόνια. Ίσως, η αταξία αυτή να οφείλεται στο γεγονός ότι δεν φοιτούσαν όλοι οι μαθητές σε όλες τις τάξεις του Λυκείου. Οπότε όσοι τελείωναν και την τρίτη τάξη διδάσκονταν μέχρι και τα πρόσφατα σε αυτούς γεγονότα της ελληνικής επανάστασης. Όσοι συνέχιζαν τη φοίτησή τους στις επόμενες τέσσερις τάξεις, εμπλούτιζαν τις ιστορικές τους γνώσεις με περισσότερες λεπτομέρειες κατ' αντιστοιχία με τη διδασκαλία της ιστορίας στα Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια.

Ως σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας ορίζεται, σύμφωνα με το πρόγραμμα μαθημάτων των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων του 1897, η γνώση των σημαντικότερων γεγονότων της παγκόσμιας πολιτικής ιστορίας, κυρίως δε της ελληνικής και των κύριων σημείων της ιστορίας του πολιτισμού στην αιτιώδη ή πραγματική τους

¹ Στο Διάταγμα εσφαλμένα αναφέρεται ότι οι εβδομαδιαίες ώρες διδασκαλίας ήταν δεκαεπτά. Βλ. στο ίδιο, σ. 83.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 89.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 90.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 91.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 93.

⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 94.

⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 96.

⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 97.

⁹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 80-81.

σχέση. Απώτερος σκοπός όλων αυτών ορίζεται η ανάπτυξη του ιστορικού νου των μαθητών¹. Όμως, εάν λάβουμε υπ' όψιν μας τις ιστορικές περιόδους και τα γεγονότα που διδάσκονταν οι μαθητές της μέσης εκπαίδευσης, καταλαβαίνουμε ότι η Βυζαντινή Ιστορία ήταν παραγκωνισμένη. Αντιθέτως, δινόταν ιδιαίτερη προσοχή στην ιστορία των αρχαίων και των νεότερων χρόνων, καθώς και στη μεσαιωνική ιστορία της Δύσης.

Ειδικότερα, στο Ελληνικό σχολείο σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας ήταν η γνώση των κύριων γεγονότων της ιστορίας του ελληνικού έθνους και των σημαντικότερων της άλλης ιστορίας. Στην πρώτη τάξη διδασκόταν για δύο ώρες η ελληνική ιστορία μέχρι τη μάχη της Μαντινείας. Στη δεύτερα τάξη επίσης για δύο ώρες η ελληνική ιστορία από τον Φίλιππο μέχρι την άλωση της Κορίνθου από τους Ρωμαίους, τα κυριότερα από τη ρωμαϊκή και η «*Βυζαντιακή*» ιστορία επικεντρωμένη στα ονόματα των Μ. Κωνσταντίνου, Ιουστινιανού, Ηρακλείου, Φωτίου, Νικηφόρου Φωκά, Βασιλείου Β', και τέλος στους σταυροφόρους και στην άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους. Στην τρίτη τάξη οι ώρες διδασκαλίας αυξάνονταν σε τρεις και οι μαθητές διδάσκονταν τα γεγονότα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους μέχρι την άλωσή της από τον Μωάμεθ. Ακολούθως, από την ιστορία της νέας Ευρώπης, τις ανακαλύψεις και εφευρέσεις, τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση και «*τινά*» περί της Γαλλικής Επανάστασης. Η διδασκαλία ολοκληρωνόταν με την ελληνική ιστορία υπό την «*Τουρκική δυναστεία*» και την Ελληνική Επανάσταση².

Στο δε Γυμνάσιο οι μαθητές συμπλήρωναν τις γνώσεις τους με την προσθήκη των κυριότερων σημείων της ιστορίας του πολιτισμού και την κατανόηση των στοιχείων της καθόλου ιστορίας κατά την αιτιώδη σχέση τους. Σε όλες τις τάξεις η διδασκαλία της Ιστορίας υπήρξε τριώρη. Συγκεκριμένα, στην πρώτη τάξη διδασκόταν η ιστορία των Ρωμαίων μέχρι τον Μ. Κωνσταντίνο. Στη δεύτερα τάξη τα γεγονότα από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου μέχρι το 1453, καθώς και τα σημαντικά γεγονότα της ιστορίας της Δύσης κατά τον Μεσαίωνα. Στην τρίτη τάξη η ιστορία της Ελλάδας μέχρι το 146 π.Χ. εξεταζομένων ιδιαίτερα των πολιτευμάτων και του πολιτισμού. Στην τελευταία τάξη αντικείμενο διδασκαλίας υπήρξε η ιστορία της νέας Ευρώπης μέχρι το 1815 και η Ελληνική Επανάσταση³.

Όσον αφορά στα διδακτικά εγχειρίδια της μέσης εκπαίδευσης, αυτά ορίζονταν από ειδική πενταμελή επιτροπή που έκρινε ποια βιβλία από τα υποβαλλόμενα προς κρίση ήταν τα πλέον κατάλληλα για διδασκαλία. Όσα λάμβαναν την έγκριση της επιτροπής αναγράφονταν σε ειδικό κατάλογο

¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 145-146.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 146.

³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 146-147.

του Υπουργείου «ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως», αντίτυπο του οποίου αποστέλλοταν σε όλα τα Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια. Η έγκριση της αρμόδιας επιτροπής ίσχυε για πέντε σχολικά έτη. Μετά την παρέλευση αυτών, το σχολικό εγχειρίδιο έπρεπε να υποβληθεί εκ νέου προς κρίση. Εάν σε κάποιο σχολείο διδασκόταν εγχειρίδιο μη εγκεκριμένο, τότε οι παραβάτες τιμωρούνταν με χρηματικό πρόστιμο. Σε περίπτωση επανάληψης του ίδιου ατοπήματος, επιβαλλόταν παύση καθηκόντων, δηλαδή απόλυση¹.

Πριν ολοκληρώσουμε τη σύντομη αναφορά μας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τη διδασκαλία της Ιστορίας κατά τον 19ο αιώνα, αξίζει να προσθέσουμε ότι με Εγκύκλιο του 1898 καθιερώθηκαν οι εβδομαδιαίες εκδρομές των μαθητών του Γυμνασίου, ως υποστηρικτικές των μαθημάτων. Ειδικότερα για το μάθημα της Ιστορίας αναφέρεται ότι ο καθηγητής μπορεί να διδάξει τους μαθητές του σε ιστορικούς τόπους, παρέχοντας αφορμή προς εξιστόρηση γεγονότων, είτε παλαιών είτε νέων, άξιων μνείας δυναμένων να προκαλέσουν την μίμηση των ακροωμένων. Άλλοτε δε επισκεπτόμενοι αρχαία μνημεία της τέχνης, με την κατάλληλη ερμηνεία και εξήγηση εκ μέρους του διδάσκοντα, είναι δυνατόν να διεγερθεί και διαμορφωθεί στους μαθητές το αίσθημα του καλού, που αποτελεί και τον απώτερο σκοπό της παιδείας².

2. Το μάθημα της Ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση τον 20ό αιώνα

Ο 20ός αιώνας, εκτός από αλλαγές στο πολιτικό σκηνικό της χώρας και διαρκείς πολεμικές αναμετρήσεις, ώθησε και την ελληνική κοινωνία σε βαθιές – αν και αργές σε σχέση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη – τομές στην κοινωνία και την οικονομία. Αυτές οι τομές αναπόφευκτα οδήγησαν σε ένταση του αιτήματος για αντίστοιχες αλλαγές και στο εκπαιδευτικό σύστημα του τόπου. Τα αιτήματα αυτά προήλθαν από μια ανερχόμενη και δυναμική αστική τάξη, η οποία προσπαθούσε να δώσει ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας μέσω της ίδρυσης βιομηχανιών, τραπεζικών ιδρυμάτων και ισχυρής ναυτιλίας, με σκοπό να πάψει να έχει αποκλειστικά μεταπρατικό χαρακτήρα. Οι εργαζόμενοι σε αυτούς τους τομείς ήταν απαραίτητο να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους σε ένα σχολείο που δεν θα τους προσέφερε αποκλειστικά θεωρητική κατάρτιση (όπως

¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 124-127. Σε περίπτωση που ο παραβάτης ήταν Διευθυντής ιδιωτικού σχολείου ή Διευθύντρια ιδιωτικού παρθεναγωγείου, τότε η τιμωρία ήταν να πληρώσει το ίδιο χρηματικό πρόστιμο. Εάν όμως επαναλαμβανόταν το ίδιο παράπτωμα, τότε τους αφαιρούνταν η άδεια λειτουργίας του ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου ή παρθεναγωγείου. Βλ. στο ίδιο, σ. 131.

² Βλ. στο ίδιο, σσ. 163-164.

συνέβαινε έως τότε), αλλά και πρακτική¹. Μια τέτοια προοπτική ασφαλώς θα ήταν ζημιογόνος για τα θεωρητικά μαθήματα, ένα εκ των οποίων ήταν και η Ιστορία.

Το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή έγινε με το Α' Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο (1904)², όπου εκεί συζητήθηκε μεταξύ άλλων και το ζήτημα αυτό. Το κίνημα του 1909 και η πολιτική κατάσταση που δημιουργήθηκε στη συνέχεια με την επικράτηση του Βενιζέλου, καθώς και οι Βαλκανικοί πόλεμοι που ακολούθησαν, έδωσαν νέα ένταση στα αιτήματα της ανερχόμενης αστικής τάξης³, που οδήγησαν το 1913 σε αλλαγές στην εκπαιδευτική νομοθεσία (η εισηγητική τους έκθεση υπογραφόταν από τον Δ. Γληνό⁴). Όσον αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τα νομοσχέδια αυτά προέβλεπαν την καθιέρωση δύο κύκλων σπουδών: του τριετούς «Αστικού» σχολείου με χαρακτήρα τεχνικό/πρακτικό και του εξαετούς Γυμνασίου που περιελάμβανε δύο κατευθύνσεις, μία κλασική και μία πρακτική, οπότε και προωθούνταν η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση των νέων⁵. Αυτή η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ψηφίστηκε εν μέρει⁶, καθώς προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις τόσο από την πλευρά της αντιπολίτευσης, όσο και από ένα σημαντικό μέρος των στελεχών των Φιλελευθέρων. Έτσι, η μεταρρύθμιση αυτή καταγράφεται ως «η κατεξοχήν προσπάθεια αστικής

¹ Βλ. Χ. Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σσ. 27-28.

² Πρώτον Έλληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Έργασιαί τῆς διευθυνούσης Ἐπιτροπῆς-Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων - Σχολική Ἐκθεσις, Αθήναι 1904.

³ Ἄ. Φραγκουδάκη, «Ἡ τεχνική εκπαίδευση καί ἡ μυθολογία τῆς», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. β', τευχ. 4, Ἄνοιξη 1979, σ. 10.

⁴ Βλ. Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, τ. Α', Αθήνα 2002, σ. 54 και Αλ. Δημαράς, *Ἡ μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ἱστορίας)*, τ. Β', εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990, σσ. 78-79.

⁵ Δ. Γληνός, *Ένας ἄταφος νεκρός*, εκδ. Αθηνᾶ, Αθήναι 1925, σσ. 119-120 («Τὴν διάκρισιν τῆς κοινωνίας ἐπιφέρει πρῶτιστα πάντων ὁ τρόπος τῆς συμμετοχῆς τῶν ἀτόμων εἰς τὴν παραγωγὴν καὶ κατανομὴν τῶν μέσων τῆς ζωῆς ἐν τῇ γενικωτάτῃ τῆς λέξεως σημασία. Ἐν τῷ τρόπῳ τούτῳ τῆς παραγωγῆς καὶ κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς διακρίνονται πρῶτον μὲν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι συμμετέχουσι διὰ μόνης τῆς μηχανικῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καὶ ἀπλῶς ἐκτελεστικῆς αὐτῶν ἐργασίας, καὶ οὗτοι ἀποτελοῦσι τὴν κατωτέραν τάξιν. Δεύτερον δὲ ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι συμμετέχουσι ἢ κατέχοντες καὶ διευθύνοντες ποσὸν τι ὑλικὸν μέσον, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται ὡς ἰδιοκτησία ὑπὸ οἰανδήποτε μορφήν, ἢ ἐπιτηροῦντες καὶ κατευθύνοντες καὶ προάγοντες τὴν ὅλην κοινωνικὴν ἐργασίαν. Ἐν τῇ δευτέρῃ δὲ ταύτῃ κατηγορίᾳ διακρίνονται οἱ ὡς ἐκ τοῦ μετρίου τῶν ὑλικῶν ἢ πνευματικῶν δυνάμεων μᾶλλον εἰς διατήρησιν τῶν κεκτημένων ἀγαθῶν συντελοῦντες καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ ὡς ἐκ τῆς ἀφθονίας τῶν ὑλικῶν ἢ πνευματικῶν μέσων καὶ τῆς δημιουργικῆς αὐτῶν ἐργασίας μᾶλλον διευθύνοντες καὶ προάγοντες τὸ σύνολον»).

⁶ Οἱ νόμοι που τελικῶς ψηφίστηκαν καὶ αφορούσαν στὴ δευτεροβάθμια εκπαίδευση ἦταν οἱ ἐξῆς: «Περὶ Διοικήσεως τῆς Δημοτικῆς καὶ Μέσης Ἐκπαιδεύσεως» καὶ «Περὶ τροποποιήσεως ἄρθρων τινῶν τοῦ γψη' νόμου Περὶ παιδαγωγικῆς μορφώσεως καὶ δοκιμασίας τῶν λειτουργῶν τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως».

μεταρρύθμισης του 20ού αιώνα και ταυτόχρονα, το πιο διάσημο παράδειγμα της “μεταρρύθμισης που δεν έγινε”»¹.

Η επόμενη μεταρρύθμιση θα πραγματοποιηθεί το 1917 από την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού. Εμπνευστής της ήταν και πάλι ο Δημ. Γληνός². Η μεταρρύθμιση αυτή προσπάθησε να εφαρμόσει όσα δεν είχαν εφαρμοστεί από την προηγούμενη και αφορούσε κυρίως την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Παρότι ψηφίστηκε από τη Βουλή μετά την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα, εφαρμόστηκε μόλις για τρία έτη, αφού μετά το 1920 και την άνοδο στην εξουσία της αντιβενιζελικής παράταξης, υπήρξε ένα από τα πρώτα νομοσχέδια που καταργήθηκαν.

Το 1929 έχουμε μια νέα μεταρρυθμιστική προσπάθεια στην εκπαίδευση, με πρωταγωνιστές τους υπουργούς Παιδείας Κ. Γόντικα αρχικά και Γ. Παπανδρέου στη συνέχεια. Με τα νομοσχέδια που ψηφίστηκαν, θεμελιώθηκε σύμφωνα με πολλούς μελετητές³ το αστικό σχολείο στη χώρα. Σύμφωνα με τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν, μετά την αποφοίτηση από το Δημοτικό σχολείο, ένας μαθητής είχε δύο επιλογές. Η μία ήταν να δώσει εξετάσεις για την εισαγωγή του στο (πρακτικό ή γενικό) Γυμνάσιο και στη συνέχεια να διεκδικήσει (ξανά με εξετάσεις) την εισαγωγή του στο Πανεπιστήμιο και η άλλη να κατευθυνθεί προς τα Παρθεναγωγεία (τα κορίτσια) ή σε κατώτερες επαγγελματικές σχολές (Εμπορικές, Βιοτεχνικές, Γεωργικές και Οικοκυρικές).

Σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα που εγκρίθηκε, τα εξατάξια Γυμνάσια καθώς και τα πρακτικά Λύκεια που καθιερώθηκαν πλέον σε αντικατάσταση των Ελληνικών σχολείων και των Ημιγυμνασίων, αποκτούσαν στην Δ', Ε' και ΣΤ' τάξη διαφορετικό περιεχόμενο, ανάλογα με την κατεύθυνση των μαθητών (κλασική ή πρακτική). Για το μάθημα της Ιστορίας συγκεκριμένα, το οποίο καταλάμβανε ιεραρχικά την πέμπτη θέση (με πρώτα τα θρησκευτικά, δεύτερα τα αρχαία ελληνικά, τρίτα τα νέα ελληνικά και τέταρτα τα γαλλικά), η βυζαντινή ιστορία θα έπρεπε να διδάσκεται στην Γ' τάξη («*Η ιστορία του Ρωμαϊκού κράτους και των Ελλήνων υπό αυτό μέχρι Θεοδοσίου του μεγάλου, εξαιρεμένης ιδία τῆς υπό τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἡ ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς μετὰ τῆς συναφοῦς Εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας μέχρι τῆς*

¹ Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 1991, σ. 246.

² Βλ. Γ.Π. Ράπτης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα 1917-1940*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1997.

³ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης καὶ Κοινωνικός Έλεγχος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 215 («Ο διαχωρισμός τῆς μέσης γενικῆς ἐκπαίδευσης καὶ ἡ θεσμοθέτηση κατώτερων ἐπαγγελματικῶν σχολείων ἀποτελοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικά τῆς μεταρρύθμισης»).

Μακεδονικῆς δυναστείας»¹) και στην Δ' τάξη («*Ἡ ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς μετὰ τῆς συναφοῦς Εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*»²). Οι ὡρες διδασκαλίας ἦταν δύο στις τέσσερις πρώτες τάξεις και τέσσερις στις δύο τελευταίες. Συνολικά και στις ἕξι τάξεις ἡ ἱστορία διδασκόταν 16 ὡρες και υπολειπόταν ἀπὸ τα αρχαία ελληνικά (52 ὡρες), τα νέα ελληνικά (21 ὡρες), τα μαθηματικά/κοσμογραφία (18 ὡρες), τα φυσιογνωστικά (18 ὡρες), τα γαλλικά (17 ὡρες) και τη γυμναστική («*Ὁ δι' αὐτὴν διατεθειμένος χρόνος κατανέμεται κατ' ἀπόφασιν τοῦ συλλόγου τῶν διδασκόντων εἰς ὅλας τὰς ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος ἀναλόγως τῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς, τοῦ τόπου καὶ τῆς ὅλης σχολικῆς ζωῆς*»³), ἐνῶ υπερέβαινε τα θρησκευτικά (11 ὡρες), τη γεωγραφία (8 ὡρες), τα τεχνικά (8 ὡρες), τη φιλοσοφικὴ προπαιδεία (4 ὡρες) και την ὠδική (6 ὡρες). Εἶναι, ὁμῶς, σημαντικό το γεγονός ὅτι το μάθημα τῆς Ἱστορίας αυτονομεῖται. Δηλαδή, διδάσκεται ἀπὸ φιλολόγους ὡς ξεχωριστό μαθησιακό αντικείμενο και ὄχι ἀπὸ κοινού με τὴν Γεωγραφία.

Παρά ὁμῶς τις προσδοκίες, οὔτε αὐτὴ ἡ μεταρρύθμιση τελεσφόρησε, καθὼς ἡ οικονομικὴ κατάσταση τῆς χώρας (πτώχευση τοῦ 1932) και οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις (παραίτηση Βενιζέλου, συντηρητικὲς κυβερνήσεις, δικτατορίες Κονδύλη και Μεταξά) οδήγησαν στη συντηρητικοποίηση τῆς ἐκπαίδευσης και στην υποχώρηση και αὐτῆς τῆς μεταρρυθμιστικῆς προσπάθειας. Ἔτσι, για ἓνα διάστημα 100 περίπου ἐτῶν λειτουργίας, το ελληνικὸ κράτος δεν κατόρθωσε να ἐνσωματώσει σημαντικὲς ἀλλαγές στο ἐκπαιδευτικὸ του σύστημα και παρέμεινε δέσμιο ἐνός στείρου συντηρητισμοῦ⁴. Το ἴδιο συνέβη και τα ἐπόμενα χρόνια, με τὴ δικαιολογία ὡστόσο τῶν δυσμενῶν ἐθνικῶν συνθηκῶν (Β' Παγκόσμιος πόλεμος, Κατοχή, Εμφύλιος, μετεμφυλιακὸ κράτος).

Μεταπολεμικά ἡ πρώτη σημαντικὴ προσπάθεια μεταρρύθμισης τῆς παρεχόμενης ἐκπαίδευσης ἐρχεται το 1951 (Α.Ν. 1823/26/3/1951). Με τον συγκεκριμένον νόμο⁵ καθιερώνονταν δύο βαθμίδες γενικῆς ἐκπαίδευσης: ἡ εξαετὴς στοιχειώδης (Δημοτικὸ) και ἡ εξαετὴς μέση (τριετὲς Γυμνάσιο, και τριετὲς Λύκειο με δύο κατευθύνσεις: φιλολογικὴ και φυσικομαθηματικὴ).

¹ Βλ. Προεδρικό διάταγμα «*Περὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος διδακτέων μαθημάτων σχολείων Μ. Ἐκπαιδύσεως διὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1931-1932*», ΦΕΚ 12 (Α) 13-1-1932, σ. 80.

² Στο ἴδιο.

³ Στο ἴδιο, σ. 88.

⁴ Βλ. Α. Καζαμίας, «*Ἡ κατάρα τοῦ Σίσυφου: ἡ βασιανιστικὴ πορεία τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης*» στο: Α. Καζαμίας – Μ. Κασσωτάκης, *Ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση: Προοπτικὲς ἀνασυγκρότησης και Ἐκσυγχρονισμού*, Αθήνα 1995, σσ. 40-72.

⁵ Βλ. Αναγκαστικὸ Νόμο «*Περὶ διαρρυθμίσεως τῶν Σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδύσεως*», ΦΕΚ 150 (Α) 28-5-1951.

Σημαντική υπήρξε και η νομοθετική δραστηριότητα των κυβερνήσεων Καραμανλή της περιόδου 1959-1962 (νόμοι 3971/2-9-1959 και 3973/2-9-1959).

Το 1964 πραγματοποιήθηκε μία τομή στην ιστορία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Με το νομοθετικό διάταγμα 4379/1964, ο τότε πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου και ο κύριος σύμβουλός του Ε. Παπανούτσος καθιερώνουν τη δωρεάν παιδεία, τη δημοτική, τη διδασκαλία των αρχαίων από μετάφραση, το ακαδημαϊκό απολυτήριο, επεκτείνουν την υποχρεωτική εκπαίδευση, ιδρύουν το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο κ.ο.κ.¹. Σταδιακά καταργείται η προκήρυξη διαγωνισμού για τη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων. Καθιερώνεται το ένα σχολικό εγχειρίδιο, η συγγραφή του οποίου ανατίθεται από το αρμόδιο υπουργείο και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο απ' ευθείας σε κάποιον ιστορικό ή φιλόλογο εκπαιδευτικό. Δεδομένου ότι στα σχολικά εγχειρίδια παρατίθενται πλέον πηγές (πρωτογενείς και δευτερογενείς) σχετικές με τα εκτιθέμενα γεγονότα², η συγγραφή των εγχειριδίων γίνεται πλέον με επιστημονική μεθοδολογία. Στο ίδιο πλαίσιο οι συγγραφείς στο τέλος των εγχειριδίων αναγράφουν την βιβλιογραφία στην οποία βασίστηκαν για τη συγγραφή του βιβλίου τους.

Σημαντικός σταθμός αυτής της μεταρρύθμισης υπήρξε η έντονη πολεμική που αναπτύχθηκε με αφορμή την κυκλοφορία το 1965 του σχολικού εγχειριδίου «*Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική*» για τους μαθητές της Β' Γυμνασίου. Η τότε κυβέρνηση κατηγορήθηκε επειδή το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο προέβη σε απ' ευθείας ανάθεση της συγγραφής του εν λόγω έργου στον τότε φιλόλογο του Κολλεγίου Αθηνών, Κ. Καλοκαιρινό. Το βιβλίο αυτό αποσύρθηκε μόλις δύο μήνες μετά την κυκλοφορία του από τον ίδιο τον τότε υπουργό Παιδείας της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, Στ. Αλλαμανή³, έπειτα από σφοδρές επιθέσεις που δέχτηκε ο συγγραφέας από τον συντηρητικό Τύπο της εποχής (αρχικά από τον Σάββα Κωνσταντόπουλο, διευθυντή της «Απογευματινής»⁴ και στη συνέχεια και

¹ Βλ. Νομοθετικό Διάταγμα 4379/1964 «Περί ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς (Στοιχειώδους καὶ Μέσης) Ἐκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 182 (Α) 24-10-1964.

² Για τη σημασία των πηγών βλ. σχετικά Χ. Μπαμπούνης, *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013.

³ Βλ. Εφημ. *Μακεδονία*, 11/11/1965, σ. 8 («Ἡ Ἐνωσις Κέντρον ἐπικρίνει τὴν ἀπόφασιν ἀπορρίψεως τῆς Ἱστορίας Β' Γυμνασίου-τὴν θεωρεῖ πλήγμα κατὰ τῆς Παιδείας»).

⁴ Βλ. κύριο ἄρθρο του Σ. Κωνσταντόπουλου στην *Απογευματινή* (9/10/1965) με τίτλο: «Καταγγέλομεν ὅτι παραποιεῖται ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία εἰς τὰ Γυμνάσια» στο: Χ. Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία-Ἔθνος καὶ σχολικὴ Ἱστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 155 («...Τὰ κράτη ἀσκοῦν μὲ τὴν Ἱστορίαν ἐθνικὴν πολιτικὴν. Ὅλα τὰ καθεστῶτα, δημοκρατικὰ καὶ ὀλοκληρωτικὰ, συντηρητικὰ καὶ ἐπαναστατικὰ, προοδευτικὰ καὶ ὀπισθοδρομικὰ, ἀκολουθοῦν αὐτὴν τὴν γραμμὴν. Ἐξαιρέσεις δὲν ὑπάρχει οὔτε μία. [...] Ἡ Ἱστορία, λοιπόν, ὅπως διδάσκεται εἰς τὰ σχολεῖα καὶ εἰς τὰ Πανεπιστήμια, ὑπηρετεῖ τὸν ἀγῶνα ἐπιβιώσεως τῶν ἐθνῶν [...] (Συνεπῶς) Λέγομεν

από την «Καθημερινή» και τη «Μεσημβρινή»), τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και την ΕΡΕ (με επερώτηση στη Βουλή στις 18/10/1965). Σύμφωνα με τον Αθανασιάδη «οι πολεμικές θα επιχειρήσουν να καταδείξουν ότι συγκεκριμένες αποφάνσεις, σιωπές και λογικές της ιστορικής αφήγησης του Καλοκαιρινού, πρώτον, αμφισβητούν την παραδοχή περί της αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνικού έθνους, δεύτερον, αποτιμούν θετικά τους προαιώνιους εχθρούς των Ελλήνων και, τρίτον, υπονομεύουν την εθνική ενότητα, προκρίνοντας την ταξική εξήγηση του ιστορικού γίνεσθαι. Για τους λόγους αυτούς, σύμφωνα με την οπτική των πολέμιων, το βιβλίο αντιστρατεύεται τον κεντρικό στόχο που οφείλει να έχει κάθε σχολική Ιστορία: την ενστάλαξη του εθνικού φρονήματος στη συνείδηση των μαθητών»¹. Όχι τυχαία, λοιπόν, συμμορφούμενο προς τις ανωτέρω κριτικές, το ίδιο εγχειρίδιο αναμορφώνεται και διδάσκεται εκ νέου από το σχολικό έτος 1976-1977, στους μαθητές της Β' Λυκείου. Χαρακτηριστικό των αλλαγών είναι το γεγονός ότι ακόμα και ο τίτλος του εγχειριδίου αλλάζει από «Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική» σε «Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή». Την αλλαγή αυτή θα πρέπει να την εντάξουμε στο πλαίσιο της εθνικής ιστορίας. Η βυζαντινή ιστορία διδάσκεται ως η μέση περίοδος της ελληνικής ιστορίας, όπως είχε καθιερωθεί ήδη από τον προηγούμενο αιώνα από τον Παπαρηγόπουλο.

Και αυτή η μεταρρύθμιση δεν ευδοκίμησε, καθώς έναν χρόνο αργότερα, το 1965 («Ιουλιανά»), η τότε κυβέρνηση ανετράπη και μαζί της ανετράπη και η μεταρρύθμισή της στην παιδεία. Η δε κήρυξη της δικτατορίας των συνταγματαρχών θα βάλει για μία επταετία (1967-1974) «εις τον γύψον» και την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων.

Μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974 και την επάνοδο της δημοκρατικής ομαλότητας, το πεδίο για αλλαγές στον τομέα της εκπαίδευσης ήταν ανοικτό. Σε αυτό συνέβαλαν καθοριστικά – άκοντες – οι πρωταίτιοι του πραξικοπήματος οι οποίοι, με τον τρόπο που πολιτεύτηκαν, ευτέλισαν ιδέες που κυριαρχούσαν προδικτατορικά στην ελληνική κοινωνία, με αποτέλεσμα αυτές πλέον να προκαλούν αποστροφή στην ίδια την κοινωνία². Έτσι, το 1976 και το 1977 εισήχθησαν στη Βουλή προς συζήτηση δύο νέα νομοσχέδια. Πρόκειται για μια σειρά νομοθετημάτων³

ἀπεριφράστως ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο (το βιβλίο του Καλοκαιρινού) εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὸν προορισμὸν του»).

¹ Χ. Αθανασιάδης, *ό.π.*, σ. 159.

² Βλ. Γ. Σεφέρης, *Τετράδιο Γυμνασμάτων Β', Ἐπιγράμματα καὶ Σχεδιάσματα (1968-1971)*, ἐκδ. Ἴκαρος, Αθήνα 1976:

Από βλακεία

Ελλάς· πύρ! Ἑλλήνων· πύρ! Χριστιανῶν· πύρ!

Τρεῖς λέξεις νεκρές. Γιατί τις σκοτώσατε;

Αθήνα, καλοκαίρι — Princeton N. J., Χριστούγεννα 1968

³ Πρόκειται για τους εξής νόμους: 1) Ν. 309/76 (ΦΕΚ Α' 100 «Περί ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως»), 2) Π.Δ. 503/77 (ΦΕΚ Α' 158 διόρθ. ἡμαρτ. ἐν ΦΕΚ

που προέβλεπαν την καθιέρωση της δημοτικής σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, τη δωρεάν παιδεία, την υποχρεωτική εννεαετή εκπαίδευση, τον διαχωρισμό της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε Γυμνάσια και Λύκεια με τριετή φοίτηση στο κάθε ένα, τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στα Γυμνάσια από μεταφρασμένα κείμενα, τη συνεκπαίδευση των δύο φύλων κ.ά.¹. Η βυζαντινή ιστορία διδασκόταν πλέον στη Β' Γυμνασίου και στη Β' Λυκείου δύο ώρες την εβδομάδα.

Λίγα χρόνια μετά, το 1981, μια νέα κυβέρνηση θα έρθει στην εξουσία, με τον Ανδρέα Παπανδρέου να αναλαμβάνει την πρωθυπουργία, επαγγελλόμενος ριζικές αλλαγές παντού. Το 1985 έρχεται η σειρά της εκπαίδευσης, με τον Ν. 1566/85 ο οποίος περιλαμβάνει μεταξύ άλλων αλλαγών, την κατάργηση των εισιτηρίων εξετάσεων στο Λύκειο, τη δημιουργία ενός νέου τύπου Λυκείου, του Ενιαίου Πολυκλαδικού (ΕΠΛ), επανιδρύεται το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ενώ τα περισσότερα διδακτικά εγχειρίδια είτε αλλάζουν είτε αναμορφώνονται εξ αρχής. Ανάμεσά τους ασφαλώς και τα εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας².

Η τελευταία μεταρρύθμιση στην ελληνική εκπαίδευση³ πραγματοποιήθηκε το 1997 (Ν. 2525/97) και αφορούσε στη λειτουργία των Ενιαίων Λυκείων, στη δημιουργία των ΤΕΕ (Τεχνικών Επαγγελματικών Εκπαιδευτηρίων) και των ΣΔΕ (Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας) και στην ενίσχυση του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού.

Α' 170/77 και ΦΕΚ Α' 172/77 «Περί τῶν εισιτηρίων ἐξετάσεων τῶν Λυκείων Γενικῆς Ἐκπαιδευσεως»), 3) Π.Δ. 508/77 (ΦΕΚ Α' 161 «Περί προαγωγικῶν καὶ ἀπολυτηρίων ἐξετάσεων Σχολείων Μέσης Ἐκπαιδευσεως»), και 4) Ν. 576/77 (ΦΕΚ Α' 102 «Περί ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Μέσης καὶ Ἀνωτέρας Τεχνικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Ἐκπαιδευσεως»).

¹ Πετροπούλου Α., *Η πρώτη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (1974 – 1997), ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, διδακτορική διατριβή, στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/26324> (ημερομηνία προσπέλασης 18/02/2022).

² Το 1987 ο Α. Σαββίδης εκπόνησε ένα λεπτομερές και μεθοδολογικό σχέδιο για την έκδοση εκτενούς εγχειριδίου μεσαιωνικής ιστορίας και πολιτισμού, με γενικό τίτλο *Μεσαιῶνας: Βυζάντιο-Δυτική Ευρώπη-Σλαβοβαλκανικός Κόσμος-Ισλάμ c. 300 - c. 1500 μ.Χ.*, απευθυνόμενο κυρίως στο ευρύ αναγνωστικό κοινό. Θα μπορούσε, όμως, να χρησιμοποιείται ως βοήθημα και στην εκπαίδευση, ακόμα και στην τριτοβάθμια. Βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Γενικό και λεπτομερές σχέδιο έκδοσης εγχειριδίου μεσαιωνικής ιστορίας και πολιτισμού», ΒΔ 1 (1987), σσ. 227-244.

³ Για τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που αναφέρθηκαν ακροθιγώς στην υποενότητα αυτή βλ. περισσότερες πληροφορίες στο Δ. Φωτεινός - Π. Σιμενή - Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις*, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Μπουζάκη, εκδ. Gutenberg Γιώργος και Κώστας Δάρδανος, Αθήνα 2017.

Δ. Οι σπουδές βυζαντινής ιστορίας στα τμήματα Ιστορίας των ελληνικών πανεπιστημίων κατά τον 21ο αιώνα¹

Σε αυτή την παράγραφο του εισαγωγικού κεφαλαίου, όπως και στην επόμενη, θα υπερβούμε τα χρονικά όρια που αποτελούν αντικείμενο μελέτης. Θα αναφερθούμε στα μαθήματα Βυζαντινής Ιστορίας που διδάσκονται στα τμήματα Ιστορίας των ελληνικών πανεπιστημίων τη σύγχρονή μας εποχή. Αφ' ενός μεν διότι οι βασικές και κύριες εξελίξεις στο θέμα της αναγνώρισης της Βυζαντινής Ιστορίας, ως της μέσης περιόδου της ελληνικής ιστορίας και συνακόλουθα η ανάπτυξη του κλάδου της βυζαντινολογίας, έλαβαν χώρα τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα. Αφ' ετέρου δε, διότι η αναζήτηση των παλαιότερων οδηγών σπουδών των τμημάτων Ιστορίας υπήρξε εν πολλοίς άκαρπη. Η δε αναφορά στη σύγχρονη εποχή φανερώνει τη διαχρονική πορεία των βυζαντινών σπουδών.

Το 1932 η Φιλοσοφική Σχολή χωρίστηκε σε δυο τμήματα – Φιλολογικό και Ιστορικό – Αρχαιολογικό. Το 1982 με την ψήφιση του Νόμου 1268 «Για τη δομή και λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων», συγκροτήθηκε το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών με την αυτόνομη μορφή υπό την οποία λειτουργεί μέχρι σήμερα. Όσοι φοιτητές και φοιτήτριες επιλέγουν τον τομέα της Ιστορίας, διδάσκονται βυζαντινή ιστορία στο γ' και στο δ' εξάμηνο. Στο γ' εξάμηνο διδάσκονται την ιστορία του βυζαντινού κράτους από τον 4ο μέχρι τον 11ο αιώνα και στο δ' από το 1081 μέχρι και την Άλωση το 1453. Επίσης, προσφέρονται και έξι μαθήματα επιλογής, τρία σεμιναριακού χαρακτήρα και τρία που δεν είναι σεμιναριακά. Στα πρώτα, αντικείμενο διδασκαλίας αποτελούν ζητήματα της κοινωνικής ιστορίας κατά τη βυζαντινή εποχή (10ος-15ος αι.), η βυζαντινή διπλωματία της Παλαιολόγειας εποχής (1261-1453), το κέντρο και τα παράκεντρα εξουσίας στο Βυζάντιο (5ος-11ος αιώνες) και τα οικογενειακά εμπορικά δίκτυα στη Δ. Μεσόγειο. Στα μη σεμιναριακά, μαθησιακό αντικείμενο αποτελεί η βυζαντινή κοινωνία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, η βυζαντινή υψηλή στρατηγική κατά τους 6ο - 11ο αιώνες και οι βυζαντινές και ο πόλεμος, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στη συμβολή των γυναικών του Βυζαντίου, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των πολέμων κατά τους ίδιους αιώνες².

¹ Ο σύγχρονος ερευνητής όλων των περιόδων της βυζαντινής ιστορίας, έχει στη διάθεσή του μία πληθώρα πρωτογενών πηγών, γεγονός που καθιστά την έρευνά του ευχερή και δύναται να τον οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα. Για το θέμα αυτό βλ. την πρόσφατη μελέτη του Α.Γ.Κ. Σαββίδη, «Σημειώσεις για τις πηγές της ιστορίας του Βυζαντίου και για τα βασικά γραμματολογικά τους βοηθήματα», ΒΔ 29 (2021), σσ. 561-616.

² Αναλυτικά το περιεχόμενο των μαθημάτων βλ. στον οδηγό σπουδών του τμήματος στην ιστοσελίδα

http://www.arch.uoa.gr/fileadmin/arch.uoa.gr/uploads/proptyxiakes_spoudes/odhgos_spoudwn_2021_2022.pdf (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22), σσ. 57-77.

Στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης¹ διδάσκεται η Βυζαντινή Ιστορία στο α', γ' και δ' εξάμηνο. Στο β' εξάμηνο το μάθημα εξετάζει τη μετάβαση από την αρχαία στη μεσαιωνική εποχή, τη σταδιακή διαμόρφωση μιας νέας αυτοκρατορίας με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, την εξέλιξη και την παρακμή της βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1453)². Στο μάθημα ιστορικής ειδίκευσης του γ' εξαμήνου εξετάζεται αναλυτικά ο σταδιακός μετασχηματισμός του ρωμαϊκού κράτους της ύστερης αρχαιότητας (αρχές 4ου - αρχές 7ου αιώνα) στη χριστιανική Ανατολική / Βυζαντινή αυτοκρατορία των μεσαιωνικών χρόνων («Ρωμανία» ή «Ρωμαίων πολιτεία») με τη νέα θεσμική οργάνωση και τα καινούργια επιμέρους οργανωτικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά (μέσα 7ου - τέλη 11ου αιώνα). Επίσης, αναλύονται οι βασικές πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις, αλλά και οι σημαντικές πολιτισμικές και οικονομικές μεταβολές που σημειώθηκαν στο εσωτερικό (Χερσόνησος του Αίμου, Μικρά Ασία) και στις γεωγραφικές παρυφές (Μέση Ανατολή, Ιταλία) του Βυζαντίου μεταξύ 4ου και 11ου αιώνα, δηλαδή κατά – τις προσδιορισθείσες από τη σύγχρονη έρευνα – «Πρώιμη» (324-641) και «Μέση» (641-1081) βυζαντινές περιόδους. Τέλος, πραγματοποιείται μεθοδολογική προσέγγιση και ανάλυση βασικών πηγών της εποχής³.

Στο δ' εξάμηνο εξετάζεται η πολιτική ιστορία της ύστερης βυζαντινής περιόδου, οι διοικητικοί θεσμοί και οι οικονομικο-κοινωνικές δομές και αντιλήψεις. Το μάθημα περιλαμβάνει επίσης παρουσίαση βασικών πηγών και βοηθημάτων, μεθοδολογική προσέγγιση και ανάλυση σχετικών αποσπασμάτων από τις πηγές. Στόχος του είναι η γνώση, η κατανόηση, η ανάλυση και η αποτίμηση της πολιτικο-στρατιωτικής κατάστασης της ύστερης βυζαντινής περιόδου, των κοινωνικο-πολιτικών φαινομένων και των παραγόντων που οδήγησαν σταδιακά στην αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας και στην οριστική κατάλυσή της⁴.

Στο ίδιο εξάμηνο διδάσκεται ειδικότερα η *Μεσαιωνική Ιστορία των Σλαβικών Λαών* όπου επιχειρείται μια επισκόπηση της ιστορίας των σλαβικών λαών (Βουλγάρων, Σέρβων, Κροατών, Σλοβένων, Μαυροβουνίων, Μοραβών, Ρώσων) από την εποχή της εμφάνισής τους μέχρι και τον 15ο αιώνα. Εξετάζονται οι συνθήκες που οδήγησαν στη

¹ Για τα πρώτα 75 χρόνια λειτουργίας του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης βλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Ιστορικές σπουδές», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα πρώτα 75 χρόνια, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2000.

² Βλ. στον οδηγό σπουδών στην ιστοσελίδα του τμήματος https://www.hist.auth.gr/wp-content/uploads/sites/63/2022/02/O%CE%B4%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%82%CE%A3%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%B4%CF%8E%CE%BD-2021-2022_0.pdf (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22), σ. 76.

³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 80 και 126-127.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 86 και 163-164.

διαμόρφωση της εθνικής φυσιογνωμίας τους, η πορεία για τη δημιουργία των σλαβικών κρατών, καθώς και ο καταλυτικός ρόλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην πολιτική και πολιτισμική εξέλιξη των λαών αυτών. Σε κάθε ενότητα παρουσιάζονται, παράλληλα με τα ιστορικά γεγονότα, οι προσωπικότητες και η δράση των εκάστοτε ηγεμόνων, καθώς και οι συνέπειες των πράξεών τους στην πολιτειακή, κοινωνική και πολιτισμική ζωή των υπηκόων τους¹.

Επιπλέον, προσφέρονται και δύο φροντιστηριακά μαθήματα βυζαντινής ιστορίας. Στο πρώτο μελετώνται οι ποικίλες εξωτερικές εξελίξεις και κυρίως οι πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές που σημειώθηκαν από τα τέλη του 3ου έως τις αρχές του 5ου αιώνα στην περιφέρεια και στο εσωτερικό του (ανατολικού κυρίως) ρωμαϊκού κόσμου². Στο δεύτερο εξετάζονται οι αιτίες που οδήγησαν στην προοδευτική κατάρρευση της πολιτικής (διοικητικής, στρατιωτικής κλπ.) κυριαρχίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας στις ανατολικές περιφέρειές της (Αρμενία, βόρεια Μεσοποταμία, βόρεια Συρία, Μικρά Ασία) κατά το β' μισό του 11ου αιώνα³. Επίσης προσφέρεται και το φροντιστηριακό μάθημα *Προσωπογραφία Υστεροβυζαντινής περιόδου*, στόχος του οποίου είναι η εξοικείωση των φοιτητών με τη μελέτη της βυζαντινής ιστορίας μέσα από τις πρωτογενείς πηγές και τη σύγχρονη βιβλιογραφία, η γνωριμία με τις μεθόδους της ιστορικής έρευνας και η εξάσκηση στη συγγραφή μιας επιστημονικής εργασίας. Το μάθημα επικεντρώνεται στη μελέτη του Βυζαντίου κατά τον 12ο αιώνα⁴. Άλλο ένα μάθημα είναι και το *Οικονομία και εμπόριο Μέσης Βυζαντινής Περιόδου*, που εστιάζει σε θέματα που αφορούν στην οικονομική ιστορία του Βυζαντίου⁵. Στο μάθημα *Διοίκηση, Κοινωνία και Οικονομία της ρωμαϊκής περιόδου. Η εκπαίδευση από τη Ρώμη στο Βυζάντιο*, η διδασκαλία επικεντρώνεται στην παιδεία και την εκπαίδευση στο Βυζάντιο⁶.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι στο συγκεκριμένο Τμήμα τα ανωτέρω αντικείμενα διδάσκονται από τους επίκουρους καθηγητές κ. Γ. Λεβενιώτη και κ. Ε. Χατζηαντωνίου. Αμφότεροι έχουν εκπονήσει παρουσιάσεις διαδικτυακών μαθημάτων βυζαντινής ιστορίας για τις περιόδους 324-1081 και 1081-1453 αντίστοιχα, μέσω της πλατφόρμας των open-courses⁷. Πρόκειται για μια καινοτόμο μορφή διδασκαλίας, η οποία συνδυάζει τον παραδοσιακό τρόπο του διδάσκειν, με πιο οπτικοποιημένους, επομένως

¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 86-87.

² Βλ. στο ίδιο, σσ. 127-128.

³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 128-129.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 164.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 164-165.

⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 165.

⁷ <https://opencourses.auth.gr/courses/OCRS403> και <https://opencourses.auth.gr/courses/OCRS408> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22).

και πιο προσιτούς σε φοιτητές/-τριες, των οποίων οι προσλαμβάνουσες είναι εντελώς διαφορετικές από αυτές του παρελθόντος.

Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων ιδρύθηκε το 1964. Από το 1984 κατατμήθηκε σε τρία τμήματα: 1) Φιλολογίας, 2) Ιστορίας και Αρχαιολογίας και 3) Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας. Το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας αποτελείται από τέσσερις τομείς: α) Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας, β) Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, γ) Ιστορίας Νεότερων χρόνων και δ) Λαογραφίας.

Στον τομέα Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας οι φοιτητές/τριες διδάσκονται στο α' εξαμήνο το μάθημα *Εισαγωγή στις Βυζαντινές Σπουδές και Εισαγωγή στις Βαλκανικές Σπουδές*. Όσοι ακολουθήσουν την κατεύθυνση της Ιστορίας, διδάσκονται στο δ' εξαμήνο τα μαθήματα *Βυζαντινή Ιστορία, Βαλκανική Ιστορία και Μεσαιωνικές Σπουδές*. Στο ε' εξαμήνο ασχολούνται με την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Ως μάθημα επιλογής προσφέρεται η *Βυζαντινή Ιστορία*. Στο πλαίσιο του μαθήματος του α' εξαμήνου διδάσκεται η περίοδος της εικονομαχίας (717–843), το κράτος και η κοινωνία κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, οι σχέσεις των Βυζαντινών με τους γείτονές τους στον χώρο των ΝΔ Βαλκανίων και της Αδριατικής (12ος–15ος αι.) και το Βυζάντιο του 11ου αιώνα (1025–1081), οι μαρτυρίες των πηγών, οι Σταυροφορίες, θέματα βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής και οι σχέσεις του Βυζαντίου με λαούς του Καυκάσου και των Στεπών κατά τα έτη 330–1071¹. Στόχος του μαθήματος είναι, εκτός των άλλων, να εξοικειώσει τους φοιτητές/τριες με τα τρέχοντα ενδιαφέροντα της Μέσης Εκπαίδευσης σχετικά με το μάθημα της βυζαντινής ιστορίας και τις βασικές τεχνικές διδακτικής των μεσαιωνικών μαθημάτων στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Περιεχόμενο του μαθήματος των *Βαλκανικών σπουδών* αποτελεί ο εκχριστιανισμός των Σλάβων και ζητήματα πολιτικο-θρησκευτικού ανταγωνισμού στα μεσαιωνικά Βαλκάνια.

Στη *Βυζαντινή Ιστορία* του δ' εξαμήνου περιλαμβάνονται η πρώτη βυζαντινή περίοδος, η περίοδος από τον Μ. Κωνσταντίνο έως τον Καρλομάγνο και συγκεκριμένα η πολιτική και ιδεολογική εξέλιξη στην Ευρώπη, οι πολεμικές συγκρούσεις και τα στρατιωτικά κινήματα στο Βυζάντιο, η μέση και ύστερη περίοδος, το κράτος, η κοινωνία και η οικονομία κατά την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας και ζητήματα διεθνών σχέσεων και υψηλής στρατηγικής στην Ανατολική Μεσόγειο και Μικρά Ασία κατά την περίοδο των Σταυροφοριών. Στη *Βαλκανική Ιστορία* διδάσκεται ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων και η σχέση τους με τους Βυζαντινούς μέχρι και τον 14ο αιώνα. Αντικείμενο των *Μεσαιωνικών*

¹ Αναλυτικά το περιεχόμενο κάθε διδακτικής ενότητας βλ. στον οδηγό σπουδών του Τμήματος, σσ. 30-34, στην ιστοσελίδα http://www.hist-arch.uoi.gr/images/pdf/odigos_spoudon_2021_22.pdf (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

Σπουδών αποτελεί το νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας και η σχέση του με το Βυζάντιο¹.

Το ακαδημαϊκό έτος 1983-1984 λειτούργησε για πρώτη φορά και το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης με τέσσερις τομείς: α) Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας, β) Ιστορίας Νεότερων Χρόνων, γ) Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης και δ) Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών. Οι φοιτητές/τριες που επιλέγουν τον τομέα της Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας κατά το χειμερινό εξάμηνο (χωρίς να διευκρινίζεται στον οδηγό σπουδών σε ποιο εξάμηνο ακριβώς) διδάσκονται *Βυζαντινή Ιστορία* με τις εξής θεματικές ενότητες: Χωρικοί και αφέντες, η αγροτική κοινωνία τη βυζαντινή εποχή, Βυζάντιο και Ισλάμ, νομίσματα και σφραγίδες ως πηγές για τη βυζαντινή ιστορία. Κατά το θερινό εξάμηνο (χωρίς και πάλι να διευκρινίζεται σε ποιο εξάμηνο ακριβώς), στο πλαίσιο του μαθήματος με τον ίδιο τίτλο οι φοιτητές/τριες ενημερώνονται για τα ακόλουθα θέματα: ζητήματα φύλου κατά την ύστερη αρχαιότητα και τον βυζαντινό μεσαίωνα, ο βυζαντινός 11ος αιώνας, θέματα μεσαιωνικής αλβανικής ιστορίας, οι βυζαντινοί «σκοτεινοί αιώνες» (β' μισό του 7ου αιώνα – α' μισό του 9ου αιώνα) και βυζαντινή ιστοριογραφία Α' (4ος-10ος αιώνας)².

Από το 1985 λειτουργεί το Τμήμα Ιστορίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Αποτελεί το μοναδικό αμιγώς ιστορικό τμήμα των ελληνικών πανεπιστημίων και στο πρόγραμμα σπουδών του περιέχονται τα παρακάτω μαθήματα βυζαντινής ιστορίας: Στο α' εξάμηνο η *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία*, στο Δ' εξάμηνο *Ιστορία της Βυζαντινής Παιδείας* ως υποχρεωτικό και *Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδος* ως επιλεγόμενο. Στο ε' εξάμηνο προσφέρονται τρία μαθήματα επιλογής: *Η γυναίκα στο Βυζάντιο: Κατασκευές και αναπαραγωγές του κοινωνικού φύλου, Βυζάντιο και Περσία και Κωνσταντινούπολη: Η Ιστορία μιας μεσαιωνικής πρωτεύουσας*. Στο ζ' εξάμηνο προσφέρεται ως επιλεγόμενο σεμινάριο το μάθημα *Βυζαντινή Ιστορία: Ο έβδομος αιώνας*³.

Το μάθημα του α' εξαμήνου αποτελεί εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Με αφετηρία την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τον Μ. Κωνσταντίνο (324) και φθάνοντας έως την άλωση της από τους Οθωμανούς (1453), οι φοιτητές/τριες γνωρίζουν την

¹ Αναλυτικά το περιεχόμενο κάθε διδακτικής ενότητας βλ. στο ίδιο, σσ. 70-76.

² Τις πληροφορίες για τα προσφερόμενα μαθήματα τις αντλήσαμε από τον οδηγό σπουδών του Τμήματος, στην ιστοσελίδα http://www.history-archaeology.uoc.gr/wp-content/uploads/2021/03/I-kai-A-OdhgosSpoudwnIstArx-2020-21_GR-upd7.pdf (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22), σσ. 9 και 11.

³ Αναλυτικές πληροφορίες για τα προσφερόμενα μαθήματα βλ. στον οδηγό σπουδών του Τμήματος, στην ιστοσελίδα [file:///C:/Users/user/Downloads/Odigos_Spoudon_2021_2022_v3%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Odigos_Spoudon_2021_2022_v3%20(1).pdf) (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22).

ιστορική εξέλιξη, την κοινωνική οργάνωση, την ιδεολογία, τους θεσμούς και την οικονομία, τον πολιτισμό και τις τέχνες του Βυζαντίου. Παράλληλα, τίθενται τα ζητήματα της συγκρότησης της αυτοκρατορικής ορθοδοξίας, της συνεργασίας και της σύγκρουσης με την Ανατολή (Περσία, Άραβες, Σελτζούκους), αλλά και με τη Δύση¹.

Στο υποχρεωτικό μάθημα του δ' εξαμήνου εξετάζονται τα κύρια στοιχεία της παιδείας, πνευματικής συγκρότησης και πολιτιστικής παραγωγής στον βυζαντινό κόσμο. Μεταξύ άλλων εξετάζονται ο ρόλος και η δράση των λογίων, τα στάδια και το περιεχόμενο της βυζαντινής εκπαίδευσης, οι πνευματικές κινήσεις, η συμβολή του Βυζαντίου στην διάσωση της αρχαίας ελληνικής παράδοσης, η αντιγραφική δραστηριότητα και η σχέση της με τον μοναχισμό, καθώς και η συγγραφική δραστηριότητα υπό την επίνευση ή παρότρυνση των αυτοκρατόρων, μελών του αυτοκρατορικού οίκου, ή της ανώτερης αριστοκρατίας². Στο πλαίσιο του μαθήματος επιλογής του ίδιου εξαμήνου η διδασκαλία εστιάζεται σε πρόσωπα που με τις αποφάσεις και τις πράξεις τους καθόρισαν τις εξελίξεις, αλλά και σε θέματα όπως η ζωή στις πόλεις και την ύπαιθρο, οι στάσεις και η αντίδραση της αυτοκρατορικής εξουσίας, η οικογένεια και η θέση των γυναικών και των παιδιών, η διάδοση του Χριστιανισμού και οι αιρέσεις, η θέση των εθνικών στην πρώιμη βυζαντινή αυτοκρατορία, ο μοναχισμός, η υγεία, η ασθένεια κι ο θάνατος. Στόχος του μαθήματος είναι να χαρτογραφηθεί η κοινωνική πραγματικότητα και ο φαντασιακός ορίζοντας των ανθρώπων της εποχής³.

Το μάθημα *Βυζάντιο και Περσία* εστιάζει στις δύο μεγάλες αυτοκρατορίες του πρώιμου μεσαίωνα, τη Βυζαντινή και την Περσική. Μετά από σύντομη επισκόπηση της ιστορίας των δύο κρατών, μελετώνται οι μεταξύ τους πολεμικές συγκρούσεις που οδήγησαν στην τελική κατάλυση της αυτοκρατορίας των Σασσανιδών από τον Ηράκλειο. Στη συνέχεια εξετάζονται τα συμφέροντα που μοιράζονταν οι δύο αυτοκρατορίες και οι μεταξύ τους συνεργασίες, οι οικονομικές σχέσεις, η αλληλεπίδραση στον πολιτισμό, τη θρησκεία, την ιδεολογία⁴. Το τελευταίο επιλεγόμενο μάθημα του ε' εξαμήνου έχει ως περιεχόμενό του τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Αρχικά αναλύονται οι αιτίες που οδήγησαν στην ίδρυσή της, το ελληνορωμαϊκό υπόβαθρο και ο ρόλος του Χριστιανισμού, καθώς και η καθιέρωσή της ως μόνιμης πρωτεύουσας του κράτους. Έπειτα εξετάζονται οι θεσμοί, τα γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορία της, η διαμόρφωση και η εξέλιξη του αστικού τοπίου, όψεις της καθημερινής ζωής, της οικονομικής δραστηριότητας και της πνευματικής κίνησης⁵. Για

¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 42-43.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 50.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 53.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 56.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 57

το μάθημα *Η γυναίκα στο Βυζάντιο: Κατασκευές και αναπαραγωγές του κοινωνικού φύλου* ο οδηγός σπουδών του Τμήματος δεν περιέχει περισσότερες πληροφορίες για το περιεχόμενό του¹.

Επειδή τον έβδομο αιώνα το Βυζάντιο έδωσε έναν δραματικό αγώνα επιβίωσης, γι' αυτό και στο μάθημα του ζ' εξαμήνου οι φοιτητές/τριες διδάσκονται για τη βίαιη διακυβέρνηση του Φωκά και την αντίδραση των ανατολικών επαρχιών στην πολιτική της Κωνσταντινούπολης, η οποία πήρε την μορφή δογματικών διαφορών. Σε συνδυασμό με τις φυσικές καταστροφές και τις πανδημίες, αποδυνάμωσαν την αυτοκρατορία, ενώ είχε να αντιμετωπίσει ισχυρούς αντιπάλους στην Ανατολή (Πέρσες κι Άραβες) και μια νέα πραγματικότητα στα Βαλκάνια και τη Δύση. Μέσα σε ένα κλίμα απαισιοδοξίας, που ευνοούσε χιλιαστικούς φόβους και προσδοκίες, οι αυτοκράτορες αναγκάστηκαν να προχωρήσουν σε βαθιές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες άλλαξαν τη φυσιογνωμία του κράτους και της κοινωνίας. Στόχος είναι οι φοιτητές/τριες που θα το επιλέξουν να εντρυφήσουν σε αυτή τη συναρπαστική περίοδο μέσα από πηγές της εποχής και να ασκηθούν στη σύνθεση επιστημονικών δοκιμίων².

Από το ακαδημαϊκό έτος 1991-1992 λειτουργεί το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Στο α' εξάμηνο διδάσκεται ως υποχρεωτικό το μάθημα *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία και τον Πολιτισμό*, στο οποίο εξετάζονται το βυζαντινό κράτος και η κοινωνία (πολιτική θεωρία, κρατική οργάνωση, κοινωνική δομή, οικονομικός βίος), καθώς και η πορεία του από τον ιδρυτή του Μ. Κωνσταντίνο (324-337) μέχρι και την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453³. Σε χειμερινό εξάμηνο προσφέρεται ως μάθημα επιλογής *Η οικονομία του Βυζαντίου*, στο πλαίσιο του οποίου παρουσιάζεται αρχικά η μετάβαση από την οικονομία της ύστερης αρχαιότητας στη μεσαιωνική οικονομία και τις δομές της. Στη συνέχεια εξετάζονται οι πλουτοπαραγωγικές πηγές του Βυζαντίου, οι φυσικοί και ανθρώπινοι πόροι, η αγροτική οικονομία, η αστική οικονομία, οι ανταλλαγές, το εμπόριο και οι αγορές, οι νομισματικές εξελίξεις και το βυζαντινό νόμισμα και τέλος γίνεται σύγκριση ανάμεσα στην οικονομία του Βυζαντίου και την οικονομία των κρατών της μεσαιωνικής Δύσης. Στόχος του μαθήματος είναι να έλθουν σε επαφή οι φοιτητές/τριες με ζητήματα που αφορούν στην οικονομική ιστορία του Βυζαντίου⁴. Επίσης σε χειμερινό εξάμηνο διδάσκεται ως μάθημα επιλογής η *Μεσαιωνική Βαλκανική Ιστορία*, στο οποίο οι φοιτητές πληροφορούνται την ιστορική εξέλιξη των Βαλκανικών λαών κατά τη Μεσαιωνική περίοδο, από την

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 56.

² Βλ. στο ίδιο, σσ. 65-66.

³ Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος, <https://www.he.duth.gr/el/course/eisagogi-vyzantini-istoria-politismo-4> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22).

⁴ Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος, <https://www.he.duth.gr/el/course/i-oikonomia-vyzantioy-5> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22).

εγκατάσταση των σλαβικών φύλων μέχρι την οθωμανική κατάκτηση. Επιπλέον, ενημερώνονται για την ίδρυση αυτόνομων ή ανεξάρτητων κρατών στα Βαλκάνια και τη διαμόρφωση της ξεχωριστής πολιτισμικής φυσιογνωμίας της περιοχής, μέσω της σύζευξης του βυζαντινού πολιτισμού και της σλαβικής κουλτούρας¹. Ακόμα ένα επιλεγόμενο μάθημα χειμερινού εξαμήνου είναι ο *Βυζαντινός Πολιτισμός*. Στόχος του μαθήματος είναι να γνωρίσουν οι φοιτητές/τριες πτυχές και τομείς του μεγαλειώδους και προηγμένου – για τα δεδομένα της εποχής – πολιτισμού που ανέπτυξε το Βυζάντιο. Εξετάζονται η βυζαντινή κοινωνία, η καθημερινή ζωή των ανθρώπων στην ύπαιθρο και στις πόλεις, η κρατική διοίκηση, ζητήματα όπως η φιλανθρωπία, η εκπαίδευση, η εκκλησία, ο μοναχισμός και η ακτινοβολία του Βυζαντίου στους γειτονικούς λαούς. Επιπλέον, παρουσιάζονται αναλυτικά η μεσαιωνική ελληνική γραμματεία και ο πνευματικός πολιτισμός².

Σε εαρινό εξάμηνο προσφέρεται η διδασκαλία του επιλεγόμενου μαθήματος *Ιστορία της Βυζαντινής Παιδείας*. Αρχικά συνοψίζεται η παιδεία και η εκπαίδευση κατά την αρχαιότητα, τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Στη συνέχεια διερευνάται η τύχη της αρχαίας ελληνικής (ειδωλολατρικής) γραμματείας στο πρώιμο Βυζάντιο. Παρουσιάζεται η πρωτοβάθμια (στοιχειώδης) και δευτεροβάθμια εκπαίδευση (*ἐγκύκλιος παιδευσίς*) των Βυζαντινών, η οργάνωση του πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης (425), η σχολή της Μαγναύρας (μέσα 9ου αιώνα), η κρατική νομική σχολή (μέσα 11ου αιώνα), καθώς και η πατριαρχική σχολή της Κωνσταντινούπολης (12ος αιώνας). Στόχος του μαθήματος είναι όχι μόνο να μελετηθεί το ζήτημα της εκπαίδευσης στο Βυζάντιο, αλλά να έλθουν οι φοιτητές/τριες σε επαφή και με τα διάφορα γραμματειακά είδη που αναπτύχθηκαν στη βυζαντινή αυτοκρατορία, όπως η αγιολογία, η ιστοριογραφία, η χρονογραφία, η επιστολογραφία, η λόγια και δημώδης λογοτεχνία³. Επίσης σε εαρινό εξάμηνο διδάσκεται το επιλεγόμενο μάθημα *Σταυροφορίες και σταυροφορικά κράτη*. Το μάθημα καλύπτει ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία της μεσαιωνικής Ευρώπης και των επαφών της με τον ευρύτερο κόσμο. Οι σταυροφορίες αποτελούν ταυτόχρονα παράγοντα και αποτέλεσμα της δυναμικής ανάπτυξης και επέκτασης της λατινικής χριστιανισμής σε διάφορα πεδία (πολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό, πολιτισμικό) και προς όλες τις κατευθύνσεις, από τον 11ο αιώνα και εξής. Αντικείμενο του μαθήματος αποτελούν τόσο οι πιο «διάσημες» σταυροφορίες που κατευθύνθηκαν προς τους Αγίους Τόπους

¹Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος, <https://www.he.duth.gr/el/course/mesaioniki-valkaniki-istoria-5> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22).

² Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος, <https://www.he.duth.gr/el/course/vyzantinos-politismos-5> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22).

³Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://www.he.duth.gr/el/course/istoria-vyzantinispaidias-5> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22).

εναντίον των Μουσουλμανικών δυνάμεων, όσο και η λιγότερο γνωστή σταυροφορική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε σε πολλά άλλα μέτωπα: π.χ. στην Ιβηρική Χερσόνησο, στη Βαλτική, στον ελλαδικό και βαλκανικό χώρο, αλλά ακόμα και εντός της δυτικής Ευρώπης. Εξετάζονται ανάμεσα σε άλλα: α) οι απαρχές και οι θεωρητικές βάσεις του σταυροφορικού κινήματος (η έννοια του δίκαιου και ιερού πολέμου, η προσκυνηματική δραστηριότητα, οι επαφές Ανατολής-Δύσης, η παπική μεταρρύθμιση, κτλ.), β) η εξέλιξη του φαινομένου από την κήρυξη της Α΄ Σταυροφορίας στη σύνοδο του Κλερμόντ (1095) μέχρι και το τέλος του μεσαίωνα, γ) η διάχυση του σταυροφορικού κινήματος σε διάφορα μέτωπα και εναντίον διάφορων εχθρών (μουσουλμάνων, «παγανιστών», Ορθοδόξων, αιρετικών, πολιτικών αντιπάλων του παπισμού, κ.ο.κ.), δ) τα «σταυροφορικά κράτη» που ιδρύθηκαν τόσο στην Ανατολική Μεσόγειο (Συρία-Παλαιστίνη) όσο και στα άλλα «σύνορα» της λατινικής Ευρώπης, ε) τα κίνητρα των σταυροφόρων και η κριτική που τους ασκήθηκε, στ) οι συνέπειες των σταυροφοριών τόσο στη Δυτική Ευρώπη όσο και στους διάφορους τόπους όπου κατευθύνθηκαν, και ζ) η σύγχρονη ιστοριογραφία για τις σταυροφορίες¹.

Από τον Σεπτέμβριο του 1998 λειτουργεί το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Το 2002 μετονομάστηκε σε Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Άξια παρατήρησης είναι η απουσία μαθήματος αμιγώς βυζαντινής ιστορίας στο εν λόγω Τμήμα. Μετά την αφυπηρέτηση του καθηγητή Γουναρίδη, τα μαθήματα βυζαντινής ιστορίας καταργήθηκαν. Στο πρόγραμμα σπουδών των φοιτητών/τριών που επιλέγουν την κατεύθυνση της Ιστορίας, περιλαμβάνονται τα ακόλουθα μαθήματα σχετικά με το Βυζάντιο: *Η βυζαντινή κοινωνία και οι θεσμοί της*, στο οποίο με άξονα τα σημαντικά ιστορικά ορόσημα που καθόρισαν τη φυσιογνωμία του Βυζαντίου και τη μετατροπή του από ένα υστερορωμαϊκό κράτος σε μία κατά κύριο λόγο ελληνική, χριστιανική, μεσαιωνική αυτοκρατορία, το μάθημα αποσκοπεί να εισαγάγει ομαλά τους φοιτητές σε αυτή την σημαντική περίοδο. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται κυρίως οι πολύπλοκοι θεσμοί που έχουν σχέση με τη διοίκηση, την οικονομία, την εκκλησία και την κοινωνία, που στήριξαν το κράτος και διαμόρφωσαν την τελευταία ενώ τελούν – αν και όχι πάντα – σε ομαλή συνδιαλλαγή με αυτήν, αλλά και η απόκριση της κοινωνίας στις εσωτερικές και εξωτερικές προκλήσεις διά μέσου των ένδεκα αιώνων ιστορίας του Βυζαντίου². Άλλο ένα προσφερόμενο μάθημα είναι η *Κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου*. Σε αυτό

¹Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://www.he.duth.gr/el/course/stayrofories-stayroforika-krati-2> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22).

² Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://www.ha.uth.gr/index.php?page=pre-lessons-search.display&a=KN0301> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022).

εξετάζονται οι διαφορετικές όψεις της κοινωνίας του Βυζαντίου με τη βοήθεια των πηγών. Με εναρκτήριο σημείο την κοινωνική διαστρωμάτωση, επιχειρείται μία ανάλυση των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, των συμπεριφορών και αντιλήψεων της εποχής. Το μάθημα προσεγγίζει επίσης τις εκδηλώσεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των Βυζαντινών, την οικογένεια, τις καθημερινές συνήθειες ανάλογα με την κοινωνική θέση και επαγγελματική ζωή των ανθρώπων καθώς και τη θρησκευτική ζωή¹. Ακόμα δύο μαθήματα σχετικά με το Βυζάντιο είναι και η *Οικονομία του Βυζαντίου*² και *Εκκλησία, μονές και κοινωνία του Βυζαντίου*³.

Μία ιδιάζουσα περίπτωση αποτελεί το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, διότι από το 2001 έως το 2009 οι φοιτητές/τριες διδάχθηκαν τα μαθήματα *Ιστορία Μεσαιωνικής Δύσης και Μεσαιωνική Ιστορία του Ανατολικού Μεσογειακού χώρου*, τα οποία δίδαξε ο καθηγητής Α. Σαββίδης. Με τη μετάκληση όμως του διδάσκοντος στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου το 2009, κατόπιν απόφασης της γενικής συνέλευσης του Τμήματος, καταργήθηκε το γνωστικό αντικείμενο της θέσης *Ιστορία Μεσαιωνικών και Βυζαντινών χρόνων και επαναπροκηρύχθηκε η θέση στο αντικείμενο της Περιβαλλοντικής Αρχαιολογίας*⁴. Σήμερα προσφέρεται μόνο ένα μάθημα σχετικό με τη βυζαντινή ιστορία. Συγκεκριμένα, στο γ' εξάμηνο διδάσκεται το μάθημα *Ιστορία της Ανατολικής Μεσογείου: Από το Βυζάντιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*. Περιεχόμενο του μαθήματος είναι η ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το 14ο μέχρι τον 18ο αι. Οπότε στο πλαίσιο αυτού γίνεται αναφορά στις ιστορικές εξελίξεις μέσα στο βυζαντινό κράτος, που οδήγησαν στην ανάδυση και ισχυροποίηση των Οθωμανών⁵.

Άλλο ένα Τμήμα του Πανεπιστημίου Αιγαίου είναι και αυτό της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, που ιδρύθηκε το 1984 και λειτουργεί με την κατεύθυνση και της Ιστορίας από το 2002. Και σε αυτό παρατηρούμε, όπως και στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας, ότι δεν παρέχεται η διδασκαλία ιδιαίτερου μαθήματος βυζαντινής ιστορίας, αλλά μαθήματα σχετικά με το Βυζάντιο. Στο δ' εξάμηνο φοίτησης διδάσκεται το μάθημα

¹ Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://www.ha.uth.gr/index.php?page=pre-lessons-search.display&a=SM1025> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022).

² Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://www.ha.uth.gr/index.php?page=pre-lessons-search.display&a=IS4091> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022).

³ Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://www.ha.uth.gr/index.php?page=pre-lessons-search.display&a=IS5021> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022).

⁴ Βλ. σχετικά Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *ό.π.*, σσ. 25-29.

⁵ Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://dms.aegean.gr/%cf%80%cf%81%cf%8c%ce%b3%cf%81%ce%b1%ce%bc%ce%bc%ce%b1-%cf%83%cf%80%ce%bf%cf%85%ce%b4%cf%8e%ce%bd-2021-2022/> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022).

Εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ιστορία του Βυζαντίου. Σύμφωνα με τον οδηγό σπουδών το μάθημα αποτελεί μια εισαγωγή στη μελέτη της κοινωνίας και του πολιτισμού της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μετά από μερικές αρχικές διαλέξεις για τα σύνορα, τους λαούς, τις γλώσσες και την πολιτική ιστορία του Βυζαντίου, εξετάζονται οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για τον αυτοκράτορα και το κράτος τους, η οργάνωση της διοίκησης και του στρατού. Στη συνέχεια αναδεικνύονται κάποια βασικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής κοινωνίας και κουλτούρας, όπως η οργάνωση της παραγωγής, η ζωή στις πόλεις και στην ύπαιθρο, οι πολιτισμικές επαφές με τη μεσαιωνική Δύση και τον ισλαμικό κόσμο, η σύνθεση και οι πολιτικές στρατηγικές των ελίτ. Το μάθημα ολοκληρώνεται με τρία ειδικά ζητήματα της βυζαντινής ιστορίας, όπου αναλύονται η περίοδος της Εικονομαχίας, οι κανονιστικοί λόγοι και οι πολιτικές περί «ορθοδοξίας» και «ετεροδοξίας» και οι αντιλήψεις για τον χρόνο και την ιστορία¹. Στο ε' εξάμηνο προσφέρεται το μάθημα *Οι βυζαντινές πόλεις (4ος-15ος αι.)*, χωρίς όμως να αναφέρονται στον οδηγό σπουδών λεπτομέρειες για το περιεχόμενο του μαθήματος².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σεμιναριακό μάθημα *Ιστοριογραφία του Βυζαντίου* που διδάσκεται στο ίδιο εξάμηνο. Πρόκειται για το μοναδικό πανεπιστημιακό μάθημα, στο πλαίσιο του οποίου οι φοιτητές αποκτούν γνώσεις για τη γένεση των βυζαντινών σπουδών στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Συγκεκριμένα, το περιεχόμενο του μαθήματος περιγράφεται ως εξής: Η ανάλυση ζητημάτων που έχουν απασχολήσει τη βυζαντινή ιστοριογραφία. Στην πρώτη ενότητα εξετάζεται η συγκρότηση του γνωστικού αντικειμένου των «Βυζαντινών σπουδών», κατά το 19ο αιώνα, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Ελλάδα. Ερμηνεύεται το διανοητικό κλίμα της εποχής και εξετάζονται τα σημαντικότερα ιδεολογικά και επιστημολογικά ρεύματα, που οδήγησαν από την αρνητική εικόνα του Διαφωτισμού για το Βυζάντιο στην οριοθέτηση και καθιέρωση του νέου «επιστημονικού» πεδίου των «Βυζαντινών Σπουδών» στα τέλη του 19ου αιώνα. Στη δεύτερη ενότητα αναλύονται κάποιες μεγάλες ιστοριογραφικές συζητήσεις που αφορούν στο βυζαντινό παρελθόν. Εξετάζονται οι συζητήσεις για τις βυζαντινές ταυτότητες, η ιστοριογραφία για το Βυζάντιο και τις σταυροφορίες και ζητήματα που αφορούν στην ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού κατά τον 11ο και το 12ο αιώνα³.

Από το 2003 λειτουργεί το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

¹ Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://www.sah.aegean.gr/undergraduate/i-214/> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022).

² Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://www.sah.aegean.gr/undergraduate/i-226/> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022).

³ Βλ. στην ιστοσελίδα του μαθήματος <https://www.sah.aegean.gr/undergraduate/pas-030/> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022).

Στο α' εξάμηνο σπουδών οι φοιτητές/τριες διδάσκονται το μάθημα *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία (4ος-15ος αι.)*, στο πλαίσιο του οποίου επιχειρείται μια ιστορική επισκόπηση της μακροαίωνης ιστορικής διαδρομής της βυζαντινής αυτοκρατορίας (4ος-15ος αιώνες), σε συνδυασμό με τα κύρια χαρακτηριστικά της κάθε περιόδου ή υποπεριόδου σε πολιτικό, στρατιωτικό, διοικητικό, οικονομικό, κοινωνικό, πνευματικό, θρησκευτικό και πολιτιστικό επίπεδο¹. Στο ε' εξάμηνο στους φοιτητές/τριες που επιλέγουν την κατεύθυνση της Ιστορίας προσφέρεται το μάθημα *Ιστορία του Ανατολικού Μεσογειακού Χώρου: Από την Πρώτη Σταυροφορία έως και τον Έβδομο Βενετο-Οθωμανικό πόλεμο (τέλη 11ου – αρχές 18ου αι.)*. Στο συγκεκριμένο μάθημα μέσα από τις επιμέρους ενότητες εξετάζεται η ιστορία του ανατολικού μεσογειακού χώρου από τον 11ο αιώνα, εποχή κατά την οποία ξεκινούν οι Σταυροφορίες ενώ η Βενετία σταδιακά εξελίσσεται στην πόλη-κράτος με το πιο ισχυρό δίκτυο κτήσεων στην ανατολική Μεσόγειο, παίζοντας σημαντικό ρόλο στο ιστορικό γίνεσθαι της περιοχής μέχρι και τον 18ο αιώνα. Παράλληλα η Κύπρος προοδευτικά καθίσταται προπύργιο της Χριστιανοσύνης, όταν πια τα σταυροφορικά κράτη αρχίζουν να καταρρέουν υπό την πίεση των μουσουλμάνων μέχρι και εκείνη να περάσει στην οθωμανική κυριαρχία το 1571. Όλες αυτές οι δυνάμεις συμπλέκονται μεταξύ τους δημιουργώντας νέες πραγματικότητες μέσα από τις αντιπαλότητες αλλά και την πολιτισμική αλληλεπίδραση και όσμωση που προκύπτει από τη συνύπαρξή τους με κοινό παρονομαστή τη λεκάνη της νοτιοανατολικής Μεσογείου². Στο ζ' εξάμηνο διδάσκεται το μάθημα *Βυζαντινή Ιστορία: Σχέσεις Βυζαντίου με άλλους λαούς*, στο πλαίσιο του οποίου έρχονται σε επαφή με τις βασικές πηγές της βυζαντινής διπλωματίας και μαθαίνουν τις σχέσεις του Βυζαντίου με τους λαούς της Δύσης, του Βορρά και της Ανατολής³.

Επιπλέον, ως μάθημα επιλογής διδάσκεται η *Ιστορία της Πελοποννήσου κατά τον Μεσαίωνα και τα Νεώτερα χρόνια έως το 1830*, με το οποίο οι φοιτητές/τριες έρχονται σε επαφή και με την τοπική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη βυζαντινή περίοδο⁴. Ακόμα ένα μάθημα επιλογής είναι και τα *Θέματα Βυζαντινής Ιστορίας*. Το συγκεκριμένο μάθημα στηρίζεται στα βυζαντινά κείμενα τα οποία είναι συγκεντρωμένα από τον Απ. Καρπόζηλο στο βιβλίο του *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, Α' (4ος – 7ος αι.)*. Τα κείμενα μεταφράζονται, αναπτύσσεται ο βίος και το έργο κάθε ιστορικού ή χρονογράφου, από το έργο του οποίου έχουν αντληθεί, και αναλύονται ως προς το ιστορικό τους περιεχόμενο και την αξιοπιστία τους για την ανεύρεση της ιστορικής αλήθειας. Οι φοιτητές/τριες επιλέγουν

¹ Βλ. στον οδηγό σπουδών του Τμήματος, στην ιστοσελίδα <http://ham.uop.gr/images/030122-odigos.pdf> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022), σσ. 37-38.

² Βλ. στο ίδιο, σσ. 58-59.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 64.

⁴ Το περιεχόμενο του μαθήματος και τους μαθησιακούς του στόχους βλ. στο ίδιο, σσ. 91-92.

θέματα για εργασία και τα αναπτύσσουν στην τάξη¹. Επίσης, στο πλαίσιο του μαθήματος *Ιστορία των Δυτικών Κυριαρχιών στον Ελλαδικό Χώρο: Λατινοκρατία*, οι φοιτητές/τριες μαθαίνουν, μεταξύ άλλων, μέσα από τη μελέτη σχετικών πηγών τα γεγονότα της Γ' και Δ' Σταυροφορίας και της πρώτης Άλωσης της Κωνσταντινούπολης². Σχετιζόμενα με τη βυζαντινή ιστορία είναι και τα ακόλουθα τρία επιλεγόμενα μαθήματα: *Οικονομική και Νομισματική ιστορία του Βυζαντίου*, *Η Βυζαντινή Πόλη* και *Βυζαντινός Πολιτισμός του στ' εξαμήνου*³.

Το πιο πρόσφατο πανεπιστημιακό Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας είναι αυτό του Πανεπιστημίου Πατρών, καθώς ιδρύθηκε το 2019. Κατά τη διάρκεια των σπουδών τους οι φοιτητές/τριες διδάσκονται μόνο δύο μαθήματα σχετικά με τη βυζαντινή ιστορία. Ειδικότερα, στο γ' εξάμηνο των σπουδών τους παρακολουθούν το μάθημα *Στοιχεία Βυζαντινού Πολιτισμού*. Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου μαθήματος πληροφορούνται για την ίδρυση, την επέκταση, τη συρρίκνωση και την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέσα από μια σειρά επιμέρους θεματικών ενοτήτων, που άπτονται της ιστορίας και του υλικού της πολιτισμού. Έτσι, μεταξύ άλλων, διδάσκονται ιστορικά γεγονότα, όπως την εικονομαχία, τις σχέσεις του Βυζαντίου με άλλους λαούς, τις σταυροφορίες, την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης και την ίδρυση των ελληνικών κρατών κατά τη διάρκεια της Λατινοκρατίας, την Άλωση του 1453 μαζί με θέματα υλικού πολιτισμού (τοιχογραφίες, εικόνες, χειρόγραφα, ψηφιδωτά, έργα της αργυροχοΐας και της κεραμικής)⁴. Ο συγκεκριασμός αυτός αποτελεί πρωτοτυπία του συγκεκριμένου Τμήματος. Στο επόμενο εξάμηνο, τέλος, διδάσκεται το μάθημα *Βυζαντινή Ιστορία*, στο οποίο οι φοιτητές/τριες παρακολουθούν τη χιλιόχρονη ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στην οποία ενσωματώνονται η ρωμαϊκή ταυτότητα, το ελληνικό πνεύμα, ο ανατολικός μυστικισμός και η χριστιανική ψυχή. Με τη συνδρομή επιλεγμένων βυζαντινών κειμένων (ιστοριογραφικών, φιλοσοφικών, ποιητικών, θεολογικών, λογοτεχνικών, κ.ο.κ.) παρακολουθούν την κοινωνική, πνευματική, θεολογική, πολιτική και στρατιωτική δομή και οργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από την ίδρυσή της τον 4ο αιώνα μέχρι και την πτώση της τον 15ο⁵.

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 105.

² Βλ. στο ίδιο, σσ. 106-107.

³ Το περιεχόμενο των μαθημάτων και τους μαθησιακούς τους στόχους βλ. στο ίδιο, σσ. 61-62, 93 και 103 αντίστοιχα.

⁴ Βλ. στον οδηγό σπουδών του Τμήματος, στην ιστοσελίδα <https://www.ceid.upatras.gr/webpages/faculty/papaioan/ha/SG-2021-2022-el.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης 07/03/2022), σσ. 36-37.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 38.

Ε. Το μάθημα της βυζαντινής ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση τον 21ο αιώνα

Σήμερα το μάθημα της βυζαντινής ιστορίας διδάσκεται στη Β' Γυμνασίου και στη Β' Λυκείου. Στη Β' Γυμνασίου διδάσκεται από το 2006 το εγχειρίδιο «Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία» των Ι. Δημητρούκα και Θ. Ιωάννου. Ως αρχή της βυζαντινής ιστορίας αναφέρεται το 330 και σε πέντε κεφάλαια εκτίθενται τα κυριότερα γεγονότα της. Στη Β' Λυκείου διδάσκεται το βιβλίο των ίδιων συγγραφέων με τη συμμετοχή και του Κ. Μπαρούτα και τίτλο «Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565-1815». Και πάλι από τα επτά κεφάλαια, τα πέντε είναι αφιερωμένα στη βυζαντινή ιστορία. Το εγχειρίδιο αυτό διδάχθηκε για πρώτη φορά το σχολικό έτος 2001-2002. Το επόμενο σχολικό έτος αποσύρθηκε, διότι κρίθηκε ότι η ύλη του ήταν δυσανάλογη προς τις ώρες διδασκαλίας που είναι δύο την εβδομάδα. Τότε αντικαταστάθηκε από το βιβλίο του Κ. Καλοκαιρινού «Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή». Το 2003-2004 έγινε πιο συνοπτικό και από τότε διδάσκεται αδιαλείπτως μέχρι σήμερα. Σε αυτό το εγχειρίδιο προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι η εξιστόρηση έχει ως αφετηρία το έτος 565 με τους διαδόχους του Ιουστινιανού. Πρώτος αυτοκράτορας που μνημονεύεται είναι ο Μαυρίκιος και δεύτερος ο Ηράκλειος. Το πρώτο τμήμα της βυζαντινής ιστορίας έως τα τέλη του Ιουστινιανού Α' παραλείπεται. Διδάσκεται στην Α' Λυκείου ως τμήμα της ιστορίας του ύστερου αρχαίου κόσμου. Η διαίρεση αυτή, όμως, αντίκειται στον τριμερή χωρισμό της ελληνικής ιστορίας και μας παραπέμπει στις σχετικές συζητήσεις του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα στην κριτική που άσκησε ο Παπαρρηγόπουλος το 1888 στα σχολικά εγχειρίδια της τρίτης τάξης του Ελληνικού σχολείου, διότι σε όλα οι συγγραφείς τους τοποθετούσαν την αρχή της βυζαντινής ή ελληνικής αυτοκρατορίας στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού και όχι του Μ. Κωνσταντίνου¹. Και τα δύο εγχειρίδια έχουν εξοβελίσει από τον τίτλο τους τον όρο «Βυζαντινή Ιστορία» και εκθέτουν τα γεγονότα εκ παραλλήλου με αυτά της Μεσαιωνικής Δύσης. Τέλος, η βυζαντινή ιστορία εκτίθεται με τρόπο περιληπτικό και όχι αποκλειστικό. Δεν αφιερώνεται όλη η σχολική χρονιά στη διδασκαλία της, αλλά μοιράζεται με τη διδασκαλία των εξελίξεων που συνέβησαν στους νεότερους χρόνους.

¹ Βλ. παρούσα διατριβή, σ. 29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Η ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑ

A. Εισαγωγικά

A1. Ορισμός

Η εικονομαχία ήταν μία θεολογικού χαρακτήρα διαμάχη που ξέσπασε στους κόλπους της βυζαντινής αυτοκρατορίας, με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Λέοντα Γ' Ισαύρου το 726 και γρήγορα εξελίχθηκε σε πολιτικό ζήτημα που ταλάνισε το Βυζάντιο για έναν αιώνα περίπου (ως το 842) με αφορμή την προσκύνηση των εικόνων.

A2. Η θέση των εικόνων στη λατρεία πριν την εικονομαχία

Ο χριστιανισμός από τη στιγμή της εμφάνισής του αντιμετώπιστηκε ως μία αίρεση του Ιουδαϊσμού. Σε αυτό συνέτεινε η στάση των αποστόλων, οι οποίοι αρχικά κήρυσσαν το ευαγγέλιο μόνο στους ομοεθνείς τους στις κατά τόπους συναγωγές. Όταν το ζήτημα της μετάδοσης του ευαγγελίου σε όλα τα έθνη τέθηκε επί τάπητος, τότε μόνο (και με παρέμβαση κυρίως του αποστόλου Παύλου) η Εκκλησία αποφάσισε να επεκτείνει τη δραστηριότητά της και στους εθνικούς. Έτσι, οι πρώτοι χριστιανοί ακολουθούσαν πολλές από τις θρησκευτικές συνήθειες των Ιουδαίων (προσευχές, τρόπος λατρείας κ.ά.). Ανάμεσα σε αυτές τις συνήθειες, απέφευγαν να εξεικονίζουν το θείο, μη θεωρώντας το απαραίτητο (η ιουδαϊκή παράδοση, εξάλλου, το απορρίπτει εξολοκλήρου). Επιπλέον, πίστευαν ότι οι εικόνες δεν συνάδουν με τον πνευματικό χαρακτήρα του Χριστιανισμού. Γι' αυτό και περιορίζονταν μόνο σε απλά σύμβολα και συμβολικές διδακτικές παραστάσεις.

Οι πρώτοι που εισήγαγαν στη λατρεία εικόνες του Χριστού ήταν όσοι ανήκαν στην αίρεση των Γνωστικών. Οι ίδιοι χρησιμοποιούσαν παράλληλα και εικόνες αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων (του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Πυθαγόρα κ.ά.)¹. Η χριστιανική Εκκλησία άρχισε να υιοθετεί την ιδέα της εξεικονίσεως του προσώπου του Χριστού ήδη από τον 3ο αιώνα, για την οποία ωστόσο ο Ευσέβιος σημειώνει ότι συνέβαινε «έθνικῆ συνηθεία»².

Κατά τον 4ο αιώνα οι εικόνες πλέον εισήχθησαν όχι μόνο στους ναούς, αλλά και στα σπίτια πολλών πιστών και σταδιακά επιβλήθηκαν στην εκκλησιαστική συνείδηση. Είναι χαρακτηριστική η θέση του αγίου

¹ Επιφάνιος, «Κατά αίρέσεων όγδοήκοντα», PG 41 (1858), 373C («...και ένθεν γέγονεν ή άρχή Γνωστικων τών καλουμένων. Έχουσι δέ εικόνας ένζωγράφους διά χρωμάτων, τινές δέ έκ χρυσοῦ καί άργύρου, καί λοιπής ύλης, άτινα έκτυπάματά φασιν είναι του Ίησοῦ· καί ταῦτα υπό Ποντίου Πιλάτου γεγενήσθαι τά έκτυπάματα του αυτού Ίησοῦ, ότε ένεδήμει τῶ τῶν ανθρώπων γένει. Κρύβδην δέ τās τοιαύτας έχουσιν εικόνας· καί φιλοσόφων τινῶν, Πυθαγόρου, καί Πλάτωνος, καί Άριστοτέλους καί λοιπῶν...»).

² Ευσέβιος Παμφίλου, «Εκκλησιαστική Ιστορία», PG 20 (1857), 680D.

Νείλου πάνω στο θέμα αυτό, με την οποία υπερασπίζεται τις εικόνες: «ὅπως ἂν οἱ μὴ εἰδότες γράμματα, μηδὲ δυνάμενοι τὰς θείας ἀναγινώσκειν γραφάς, τῇ θεωρίᾳ τῆς ζωγραφίας μνήμην τε λαμβάνωσι τῆς τῶν γνησίως τῶ ἀληθινῶ Θεῶ δεδουλευκότων ἀνδραγαθίας καὶ πρὸς ἄμιλλαν διεγείρωνται τῶν εὐκλεῶν καὶ ἀοιδίμων ἀριστευμάτων, δι' ὧν τῆς γῆς τὸν οὐρανὸν ἀντηλλάξαντο, τῶν βλεπομένων τὰ μὴ ὀρώμενα προτιμήσαντες»¹.

Ἡ θέση των εικόνων ἐδραιώθηκε στην ἐκκλησία, μόλις ἐπιλύθηκε το δογματικὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως των δύο φύσεων του Χριστοῦ, καθὼς ἡ ἐνανθρώπησή Του καθιστοῦσε οριστικὰ δυνατὴ τὴν ἐξεικόνισή Του.

Α3. Οἱ υπερβολές στην προσκύνηση των εικόνων

Γρηγόρα ὡστόσο ἡ λαϊκὴ ευσέβεια μεταβλήθηκε σε πολλές περιπτώσεις σε δεισιδαιμονία.

Ἡ ἐκτροπὴ αὐτὴ στη χρῆση των εικόνων δημιούργησε συχνὰ ἐντάσεις στους κόλπους τῆς Ἐκκλησίας σχετικά με τὴν ἀντιμετώπιση του προβλήματος. Δὲν εἶναι τυχαίον το γεγονός ὅτι ἀπὸ τον 6ο κιόλας αἰῶνα ἔχουμε στη Δύση προδρομικὰ εικονομαχικὰ φαινόμενα, που εἶναι ἐμφανῆ στην ἀντίδραση του πάπα Γρηγόριου Α' (590-604) κατὰ τῆς ἀπόφασης του ἐπισκόπου Μασσαλίας Σηρήνου νὰ διατάξει τὴν καταστροφὴ κάποιων εικόνων, εἴτε λόγω των κακοτεχνιῶν που παρουσίαζαν εἴτε ἀκόμα καὶ λόγω τῆς υπερβάλλουσας τιμῆς που τους ἀποδιδόταν.

Οἱ ἀντιδράσεις στην ἀρχικὴ ἐνταξὴ των εικόνων στη λατρεία προήλθαν κυρίως ἀπὸ τους ἐκπροσώπους των μεγάλων αἱρέσεων τῆς ἐποχῆς (Ἀρειανισμός, Μονοφυσιτισμός, Νεστοριανισμός, Ἀπολιναρισμός καὶ Παυλικιανισμός).

Ἀπὸ τὴ μελέτη των πηγῶν καὶ τὶς πληροφορίες που ἔχουμε γιὰ τὴν ἐποχὴ, εἶναι προφανές ὅτι συχνὰ οἱ πιστοί, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ διάφορους δεισιδαίμονες μοναχοὺς, προέβαιναν στη λατρεία των ἰδίων των εικόνων (ιδίως των λεγόμενων «ἀχειροποίητων») καὶ ὄχι των προσώπων που ἀπεικονίζονταν, στα ὁποῖα ἔπρεπε νὰ ἀπευθύνεται ἡ τιμὴ καὶ ἡ λατρεία. Οἱ υπερβολές ἔφταναν στο σημεῖο πολλοὶ νὰ χρησιμοποιοῦν το χρῶμα ἀπὸ τὶς εἰκόνες ὡς θεραπευτικὸ μέσο. Ορισμένοι κληρικοὶ ἀναμίγνυαν χρῶματα ἀπὸ τὶς εἰκόνες με τὴ θεία Κοινωνία γιὰ νὰ προσδώσουν σ' αὐτὴν μεγαλύτερη δύναμη. Ἄλλοι πάλι τοποθετοῦσαν τὸν ἄρτο τῆς θείας Ἐυχαριστίας στις εἰκόνες καὶ κοινωνοῦσαν ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἄλλοι χρησιμοποιοῦσαν τὶς εἰκόνες ὡς ἀναδόχους στις βαπτίσεις των παιδιῶν τους².

¹ Νείλος ἀσκητής, «Ἐπιστολαί», PG 79 (1865), 577D-580A.

² Βλ. Φειδᾶς, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τ. Α', ἔκδ. δευτέρη, αὐτοέκδοση, Ἀθῆναι 1995, σ. 771.

A4. Τα αίτια της εικονομαχίας

Η ουσιαστική απουσία εικονομαχικών πηγών, κυρίως εξαιτίας της απόφασης των εικονόφιλων νικητών της διαμάχης να εξαφανίσουν τα κείμενα των αντιπάλων τους, δεν μας επιτρέπει να έχουμε μια ξεκάθαρη εικόνα για τα πραγματικά αίτια που οδήγησαν σε αυτή τη μεγάλη σύγκρουση.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες για τους λόγους που οδήγησαν στην εικονομαχία. Άλλοτε προβάλλονται περισσότερο τα πολιτικά χαρακτηριστικά της, άλλοτε τα κοινωνικά και άλλοτε τα καθαρά θεολογικά¹.

Όσοι υποστηρίζουν τον πολιτικό χαρακτήρα της εικονομαχίας, θεωρούν πως βασική αιτία που προκάλεσε αυτή την έριδα ήταν η απόφαση του αυτοκράτορα Λέοντα Γ' να αναθεωρήσει τις σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας υπέρ της δεύτερης. Η επιθυμία του αυτή είναι πρόδηλη στην επιστολή του προς τον πάπα Γρηγόριο Β', στην οποία αυτοσυστηνόταν εκτός από φορέας της βασιλικής εξουσίας και ως φορέας της ιερατικής («*Βασιλεύς είμι και ἱερεύς*»²). Υπήρξαν βέβαια και άλλοι που αντιλαμβάνονταν την εικονομαχία ως μια προσπάθεια εξανατολισμού του κράτους, με ταυτόχρονη απομάκρυνσή του από το ελληνικό του περιβάλλον, αλλά και κάποιοι ακόμη που θεωρούσαν ότι η εικονομαχία προέκυψε από την ανάγκη υποστήριξης των κατοίκων των ανατολικών επαρχιών (που είχαν ανεικονικές αντιλήψεις) και την ανάγκη επίσης στρατολόγησής τους³.

Οι θιασώτες του κοινωνικού χαρακτήρα της εικονομαχίας συμφωνούν ότι υπήρξε μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής μεταρρύθμισης, εφάμιλλης και προδρομικής της μεταρρύθμισης του Λούθηρου στη Δύση. Κάποιοι μάλιστα που προβάλλουν υπέρμετρα τον κοινωνικό της ρόλο, προσθέτουν την τάση για σφετερισμό της εκκλησιαστικής περιουσίας από τους δυνατούς, ή διακρίνουν μέσα από την εικονομαχία μια ευρύτερη αγροτική μεταρρύθμιση με στόχο τη μοναστηριακή περιουσία⁴.

Εκείνοι πάλι που τη θεωρούν αποκλειστικά ή σχεδόν αποκλειστικά μια θρησκευτική υπόθεση, σημειώνουν εμφατικά ότι πιθανώς η εικονομαχία να εκδηλώθηκε ως μία τάση για μεγαλύτερη πνευματικότητα στην πίστη και απομάκρυνση από την ύλη (μέρος της οποίας υπήρξαν και οι εικόνες) ή μια συγκρητιστική προσπάθεια συνδιαλλαγής μεταξύ των τριών μεγάλων μονοθεϊστικών θρησκειών (Χριστιανισμού, Ιουδαϊσμού και Ισλαμισμού)⁵.

¹ Βλ. σχετικά Ν. Πάσσας, *Βυζαντινή διαμάχη εικονοφόβων και εικονοφίλων, 711-843. Ιστορία-θεολογία-τέχνη*, εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ηλείας Αθήνα 1983.

² Mansi 12, 975D.

³ Βλ. Φειδάς, *ό.π.*, σ. 770.

⁴ Στο ίδιο, σ. 769.

⁵ Στο ίδιο.

Καμία βέβαια από τις απόψεις που προηγήθηκαν δεν λαμβάνει υπόψη της τον παράγοντα «άνθρωπο», ο οποίος στην προκειμένη περίπτωση είναι ο αυτοκράτορας Λέων Γ'. Η μελέτη της ζωής του και των πρώτων αποφάσεων που έλαβε ίσως διαφωτίσουν ακόμη περισσότερο την αναζήτηση των αιτιών που προκάλεσαν την εικονομαχία.

Θα πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο ότι ο Λέων, λόγω της καταγωγής του και της παραμονής του ως στρατηγού στο θέμα των Ανατολικών, γνώρισε εκ του σύνεγγυς τις διαμάχες που είχαν ξεσπάσει στις ανατολικές επαρχίες αναφορικά με τις εικόνες. Ίσως οι ανεικονικές αντιλήψεις να τον έβρισκαν σύμφωνο ή τουλάχιστον να μην αντιτίθετο σε αυτές. Μόλις αναρριχήθηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης, γνώρισε μια τελείως διαφορετική αντίληψη, ξένη προφανώς προς τα ήθη της Ανατολής που του ήταν οικεία. Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέψουμε και το γεγονός ότι οι υπερβολές στη λατρεία που συνάντησε, θα πρέπει να ήταν πολύ περισσότερες απ' ό,τι στην Ανατολή, γεγονός που πιθανώς να τον οδήγησε ταχύτερα στην απόφασή του. Μια απόφαση για την οποία είχε συμμάχους ακόμα και από το χώρο της Εκκλησίας (τους επισκόπους Νακωλείας της Φρυγίας Κωνσταντίνο, Εφέσου Θεοδόσιο και Κλαυδιουπόλεως Θωμά).

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως η εικονομαχία αρχικά είχε θρησκευτικά κίνητρα, στα οποία κατά τη διάρκεια της διαμάχης αυτής προστέθηκαν όχι μόνο πολιτικά, αλλά και κοινωνικά. Δεν θα πρέπει δηλαδή να μας διαφεύγει η αγωνία του Λέοντα Γ' για την προάσπιση των ανατολικών επαρχιών του από τους Άραβες, η οποία προϋπέθετε την ενίσχυση των πνευματικών δεσμών των εξ Ανατολών υπηκόων του με την αυτοκρατορία, καθώς και η τάση για αυτοτέλεια πολλών μοναστικών κέντρων που είχαν αυξήσει το γόητρό τους στο λαό, και μέσω της λατρείας των εικόνων επεδίωκαν να διαδραματίσουν έναν ευρύτερο ρόλο στην αυτοκρατορία.

A5. Η πρώτη εικονομαχική περίοδος (726-787)

Όπως αναφέρει ο κατ' εξοχήν ιστορικός αυτής της περιόδου, ο Θεοφάνης, αλλά και αγιολογικές πηγές (π.χ. βίος αγίου Στεφάνου του νέου), οι συζητήσεις περί κατάργησης της προσκύνησης των εικόνων ξεκίνησαν το 727, δηλαδή δέκα χρόνια μετά την ανάρρηση του Λέοντα Γ' στο θρόνο. Στο πλευρό του τάχθηκαν εξ αρχής τρεις επίσκοποι, ο Εφέσου Θεοδόσιος, ο Κλαυδιουπόλεως Θωμάς και ο Νακωλείας Κωνσταντίνος, παρότι ο τότε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός Α' (715-730) αντέδρασε έντονα στα σχέδιά του, προτείνοντας τη σύγκληση οικουμενικής συνόδου για να αποφασίσει επί του θέματος¹. Η διαφωνία αυτή δεν ήταν ασφαλώς

¹ Γερμανός αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Δογματικά ἐπιστολαί», PG 98 (1863), 156A («χωρίς οικουμενικής συνόδου καινοτομήσαι πίστην αδύνατον»).

«περί όνου σκιάς». Ήταν ουσιαστική, αφού αν υπερίσχυε η άποψη του Λέοντα, τότε θα επεβάλετο στο Βυζάντιο καθεστώς καισαροπαπισμού, διότι πλέον και για ζητήματα πίστεως την απόφαση θα ελάμβανε ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Αν υπερίσχυε η γνώμη του πατριάρχη, τότε θα διατηρούνταν η συναλληλία ανάμεσα στην κοσμική και τη θρησκευτική εξουσία, σύμφωνα με την οποία η Πολιτεία φρόντιζε τα του οίκου της και επέτρεπε στην Εκκλησία να φροντίζει τα του δικού της οίκου. Η παραίτηση του δεύτερου ήρθε ως φυσική συνέπεια του μεγέθους του προβλήματος. Με την κίνησή του αυτή ο πατριάρχης Γερμανός, εκτός από τη διαφωνία του, εξέφρασε και την αποδοκιμασία του στον διαφαινόμενο καισαροπαπισμό της κρατικής εξουσίας στο Βυζάντιο και κατέστησε τη σύγκληση οικουμενικής συνόδου απαραίτητη προϋπόθεση για τη νομιμοποίηση των ενεργειών του Λέοντα. Ο αυτοκράτορας ωστόσο αδιαφόρησε για τις διαφαινόμενες αντιδράσεις και προχώρησε στην αντικατάσταση του πατριάρχη με άλλον της αρεσκείας του και συγκεκριμένα με τον σύγκελλο Αναστάσιο.

Το 730 ο Λέων υπέγραψε διάταγμα σχετικά με την προσκύνηση των εικόνων, το οποίο προκάλεσε σφοδρές λαϊκές αντιδράσεις¹. Οι κάτοικοι των δυτικών επαρχιών και κυρίως της Ελλάδας αποδοκίμασαν έντονα την ενέργεια αυτή του αυτοκράτορα, στασιάζοντας μάλιστα εναντίον του. Με επικεφαλής δύο στρατηγούς, τον Αγαλλιανό και τον Στέφανο και τον αυτοανακηρυχθέντα αυτοκράτορα Κοσμά, προσπάθησαν να πλεύσουν με πολεμικά πλοία εναντίον της Κωνσταντινούπολης, ελπίζοντας σε μια ευρύτερη στάση του λαού της πόλης. Εν τέλει το κίνημα απέτυχε, χωρίς όμως να πάψει η αντίδραση του λαού.

Άτυπος εκπρόσωπος του εικονόφιλου κινήματος υπήρξε ο Ιωάννης Δαμασκηνός, μοναχός και πρεσβύτερος στη Λαύρα του αγ. Σάββα στην Παλαιστίνη, με σπουδαίο και ποικίλο πνευματικό έργο. Όσον αφορά στο θέμα της εικονομαχίας, ο Δαμασκηνός εξέφρασε μια αυστηρά θεολογική άποψη, σύμφωνα με την οποία η τιμή των πιστών δεν αποδιδόταν προς τις εικόνες καθαυτές, αλλά αναγόταν προς το πρωτότυπο το οποίο απεικονιζόταν, προσθέτοντας πως αυτό δεν ήταν ένα πρόσωπο φανταστικό, αλλά πραγματικό επομένως και απεικονίσιμο².

¹ Κατά τη διάρκεια της αποκαθήλωσης της εικόνας του Χριστού «άντιφωνητοῦ» στα Χαλκοπρατεία από στρατιωτικό άγημα, ο λαός ξεσηκώθηκε φονεύοντας τον στρατιώτη που το έπραξε, προκαλώντας μάλιστα αναταραχή η οποία τερματίστηκε με αρκετούς νεκρούς και από τις δύο πλευρές.

² Ιωάννης Δαμασκηνός, «Λόγος Τρίτος Απολογητικός. Προς τούς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας», PG 94 (1864), 1345D-1348A («τῷ Θεῷ προσάγω τὴν προσκύνησιν καὶ τὴν τιμὴν, δι' ὃν καὶ τοὺς αὐτοῦ φίλους σέβω»).

Από την άλλη πλευρά, οι εικονομάχοι επέκριναν κατά βάσιν τις υπερβολές στη λατρεία, υποστηρίζοντας ότι η λαϊκή ευσέβεια είχε εύκολα εκτραπεί σε δεισιδαιμονία και ειδωλολατρία¹.

Στη διένεξη ενεπλάκη και ο πάπας Ρώμης Γρηγόριος Β΄, ο οποίος αντέδρασε επίσης έντονα στην απόφαση του Λέοντα Γ΄, αρνούμενος να αποδεχθεί τον πατριάρχη που είχε επιλέξει και αποδοκιμάζοντας παράλληλα την προσπάθεια του αυτοκράτορα να αναμιχθεί στα εκκλησιαστικά ζητήματα². Στις αιτιάσεις του πάπα Γρηγόριου, ο Λέων θα απαντήσει οργισμένα με μια ιστορική φράση, δείγμα καισαροπαπισμού («βασιλεύς καὶ ἱερεύς εἰμί»³), απειλώντας παράλληλα τον πάπα⁴. Η απειλή που εκτόξευσε ο Λέοντας εναντίον του πάπα δεν διατυπώθηκε απλά ως μέσο πίεσης, αλλά επιχείρησε να την πραγματοποιήσει, αποστέλλοντας τον επικεφαλής του θέματος των Κιβυρραιωτών, Μάνη, με στόλο χωρίς ωστόσο να ολοκληρώσει την αποστολή του, αφού τα πλοία ναυάγησαν στο Αδριατικό πέλαγος⁵.

Για να εκδικηθεί ο Λέοντας τον πάπα για τη στάση που τήρησε στο ζήτημα των εικόνων, απέσπασε εκκλησιαστικά τις επαρχίες της Απουλίας, της Καλαβρίας, της Σικελίας και του Α. Ιλλυρικού από τη δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Ρώμης, προσαρτώντας τις στην Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που οδήγησε σταδιακά στην απομάκρυνση της Ρώμης από την επιρροή του Βυζαντίου.

Την ίδια στάση με τον πάπα Ρώμης ακολούθησαν και τα υπόλοιπα πατριαρχεία (Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων).

Μετά το θάνατο του Λέοντα Γ΄ (18 Ιουνίου 740), τον διαδέχθηκε στο θρόνο ο γιος του Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775). Την ανάρρησή του στο θρόνο σκίασε η στάση που ξέσπασε εναντίον του από τον σύζυγο της αδελφής του Αρτάβασδο, ο οποίος βασίστηκε στη βοήθεια των εικονόφιλων. Η σύγκρουση – αν κρίνουμε από τις αναφορές του Θεοφάνη – υπήρξε σφοδρή⁶ και προς στιγμήν φάνηκε ότι επικρατούσε ο Αρτάβασδος (ο Κωνσταντίνος νωρίτερα είχε εγκαταλείψει την πρωτεύουσα καταφεύγοντας στη Μ. Ασία

¹ Mansi 12, 959D («εἰδώλων τόπον ἀναπληροῦσι καὶ ... οἱ προσκυνοῦντες αὐτάς εἰδωλολάτραι»).

² Στο ίδιο, 978B («οὐκ εἰσὶ τὰ δόγματα τῶν βασιλέων, ἀλλὰ τῶν ἀρχιερέων»).

³ Στο ίδιο, 975D.

⁴ Στο ίδιο, 971A («ἀποστελῶ ἐν Ρώμῃ καὶ τοῦ ἁγίου Πέτρου τὴν εἰκόνα κατακλάσω ἀλλὰ καὶ Γρηγόριον τὸν ἐκεῖσε ἀρχιερέα δεδεμένον ἀνακομίσω»).

⁵ Θεοφάνης, «Χρονογραφία», PG 108 (1863), 828A («Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐμαίνετο κατὰ τοῦ πάπα καὶ τῆς ἀποστάσεως Ρώμης καὶ Ἰταλίας, καὶ ἐξοπλίσας στόλον μέγαν ἀπέστειλε κατ' αὐτῶν, Μάνην τὸν στρατηγὸν τῶν Κιβυρραιωτῶν κεφαλὴν ποιήσας εἰς αὐτοῦς. Ἡσχύνηθῃ δὲ ὁ μάταιος ναυαγήσαντος τοῦ στόλου εἰς τὸ Αἰατικὸν πέλαγος»).

⁶ Στο ίδιο, 841CD («Ὁ δὲ ἀρχέκακος διάβολος τοιαύτην κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἤγειρεν μανίαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ἀλληλοσφαγίας, ὥστε τέκνα κατὰ γονέων καὶ ἀδελφούς κατὰ ἀδελφῶν συγκινεῖσθαι ἀφειδῶς εἰς σφαγὴν, καὶ ἀνηλεῶς ἐμπυρίζειν τὰς ἀλλήλους ὑπαρχούσας στάσεις τε καὶ οἰκίας»).

και ο Αρτάβασδος εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη, στέφθηκε αυτοκράτορας και αποκατέστησε τις εικόνες). Ωστόσο, το 742 ο Κωνσταντίνος, με τη στήριξη της στρατιωτικής αριστοκρατίας, κατάφερε να νικήσει τον αντίπαλό του και να τον τυφλώσει. Κατόπιν, μόλις εδραίωσε την εξουσία του, ξεκίνησε ακόμη πιο αυστηρές διώξεις εναντίον των εικόνων.

Για να πετύχει την εκκλησιαστική καταδίκη της τιμής προς τις εικόνες, ο Κωνσταντίνος συγκάλεσε σύνοδο στα ανάκτορα της Ιέρειας το 754 με τη συμμετοχή πολλών επισκόπων, αλλά κανενός πατριάρχη. Η σύνοδος αυτή αποτέλεσε φαινομενικά έναν θρίαμβο της εικονομαχικής πολιτικής του Κωνσταντίνου, αφού καταδίκασε την προσκύνηση των εικόνων και αναθεμάτισε τους εικονόφιλους, εγκαινιάζοντας έναν νέο κύκλο διώξεων εναντίον τους, αυτή τη φορά με την επικύρωση της συνόδου της Ιέρειας. Αν όμως μελετήσει κανείς περισσότερο τα δεδομένα, θα διαπιστώσει ότι ουσιαστικά στη σύνοδο της Ιέρειας ο Κωνσταντίνος ηττήθηκε, αφού ο ίδιος αναγνώρισε τη δικαιοδοσία της Εκκλησίας στο να αποφασίζει για ζητήματα που την αφορούν, έστω και με τον τρόπο αυτόν¹.

Από το 761 και μετά μάλιστα, ξέσπασαν πολύ πιο έντονες διώξεις εναντίον των μοναχών, με τη δικαιολογία της ταύτισής τους με το εικονόφιλο κίνημα.

Στις 14 Σεπτεμβρίου 775 πέθανε ο Κωνσταντίνος Ε΄ και τον διαδέχθηκε για ένα σύντομο χρονικό διάστημα ο γιος του Λέων Δ΄ (775-780) ο οποίος ακολούθησε μετριοπαθή πολιτική, χωρίς όμως να παύσει την εικονομαχία. Μετά και το θάνατο του Λέοντα Δ΄, διάδοχός του στο θρόνο ήταν ο γιος του Κωνσταντίνος ΣΤ΄, ο οποίος όμως ήταν μόλις 10 ετών. Έτσι η εξουσία περιήλθε στα χέρια της εικονόφιλης μητέρας του, Ειρήνης της Αθηναίας. Αυτή, αφού εξουδετέρωσε μία συνωμοσία εις βάρος της, συγκάλεσε τη Ζ΄ Οικουμενική σύνοδο στη Νίκαια το 787, η οποία τελικά αποφάσισε την αναστήλωση των εικόνων². Στη συνέχεια η ίδια και ο γιος

¹ Βλ. Φειδάς, *ό.π.*, σ. 784 («...ή καταχρηστική άσκηση του προνομίου του αυτοκράτορα ως προς τη σύγκληση των Οικουμενικών συνόδων με την πρόσκληση μόνο των επισκόπων της αυτοκρατορίας για να διευκολυνθῆ ἡ ἐπιβολή των θέσεων του δὲν μειώνει τὴ σημασία τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ αυτοκράτορα ἐπὶ τῆς ἀρχῆς, ἤτοι ὅτι ἀρμόδιο ὄργανο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θεολογικοῦ ζητήματος ἦταν μόνο ἡ Οἰκουμενικὴ σύνοδος καὶ ὄχι βεβαίως ὁ αὐτοκράτορας. Ἡ σύγκληση λοιπὸν τῆς συνόδου τῆς Ἱερείας ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐγκατάλειψη τῆς σκληρῆς γραμμῆς τοῦ Λέοντα Γ΄ καὶ τὴν τελικὴ παραδοχὴ τῆς ἀναγκαιότητας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου σὲ ζητήματα πίστεως»).

² Mansi 13, 377C-380B («Ὅριζομεν σὺν ἀκριβείᾳ πάση καὶ ἐμμελείᾳ, παραπλησίως τῶ τύπῳ τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ ἀνατίθεσθαι τὰς σεπτὰς καὶ ἀγίας εἰκόνας, τὰς ἐκ χρωμάτων καὶ ψηφίδος καὶ ἐτέρας ὕλης ἐπιτηδείως ἐχούσης ἐν ταῖς ἀγίαις τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις, ἐν ἱεροῖς σκεύεσι καὶ ἐσθῆσι, τοίχοις τε καὶ σανίσιν, οἴκοις τε καὶ ὁδοῖς τῆς τε τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰκόνας, καὶ τῆς ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν τῆς ἀγίας Θεοτόκου, τιμίων τε ἀγγέλων, καὶ πάντων ἁγίων καὶ ὁσίων ἀνδρῶν. Ὅσα γὰρ συνεχῶς δι' εἰκονικῆς ἀνατυπώσεως ὀρῶνται, τοσοῦτον καὶ οἱ ταῦτας θεώμενοι διανίστανται

της επικύρωσαν τις αποφάσεις της συνόδου, ειρηνεύοντας έστω και προσωρινά την Εκκλησία¹.

Αξίζει να σημειωθεί πάντως το γεγονός πως στη Δύση και συγκεκριμένα στους Φράγκους, η είδηση του τερματισμού της εικονομαχίας δεν αντιμετωπίστηκε θετικά, όπως στον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο. Ο Καρλομάγνος, βασιλιάς των Φράγκων, συγκάλεσε σύνοδο στη Φραγκφούρτη (794) η οποία απέρριψε τις αποφάσεις της Ζ' Οικουμενικής συνόδου, ορίζοντας πως η χρήση των εικόνων στους ναούς έχει καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα, με σκοπό τη διδασκαλία των πιστών, αποδεχόμενη ωστόσο την τιμητική προσκύνηση των αγίων και των ιερών λειψάνων.

A6. Η δεύτερη εικονομαχική περίοδος (814-843)

Το διάστημα από τη Ζ' Οικουμενική σύνοδο ως το 814 δεν υπήρξε επιτυχές για την αυτοκρατορία. Οι εικονόφιλοι αυτοκράτορες δεν έδειξαν την ίδια πυγμή με τους προκατόχους τους στην αντιμετώπιση των εξωτερικών κινδύνων του κράτους, οδηγώντας πολλούς εικονομάχους στο συμπέρασμα πως αυτό συνέβαινε εξαιτίας της αναστήλωσης των εικόνων. Κατόπιν δύο ταπεινωτικών για το βυζαντινό κράτος βασιλείων, του Νικηφόρου Α' και του Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ², τον αυτοκρατορικό θρόνο κατέλαβε ο Λέων Ε' ο Αρμένιος (813-820), ο οποίος επανέφερε την εικονομαχία, συγκαλώντας νέα εικονομαχική σύνοδο στην Αγία Σοφία (Απρίλιος 815), η οποία καταδίκασε τη Ζ' Οικουμενική σύνοδο και

πρὸς τὴν τῶν πρωτοτύπων μνήμην τε καὶ ἐπιπόθησιν, καὶ ταύταις ἀσπασμὸν καὶ τιμητικὴν προσκύνησιν ἀπονέμειν, οὐ μὴν τὴν κατὰ πίστιν ἡμῶν ἀληθινὴν λατρείαν, ἣ πρέπει μόνῃ τῇ θεῖᾳ φύσει- ἄλλ' ὄν τρόπον τῷ τύπῳ τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιῦ σταυροῦ καὶ τοῖς ἀγίοις εὐαγγελίοις καὶ τοῖς λοιποῖς ἱεροῖς ἀναθήμασι, καὶ θυμιαμάτων καὶ φώτων προσαγωγὴν πρὸς τὴν τούτων τιμὴν ποιῆσθαι, καθὼς καὶ τοῖς ἀρχαίοις εὐσεβῶς εἶθισται, ἢ γὰρ τῆς εἰκόνας τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει, καὶ ὁ προσκυνῶν τὴν εἰκόνα, προσκυνεῖ ἐν αὐτῇ τοῦ ἐγγραφομένου τὴν ὑπόστασιν. Οὕτω γὰρ κρατύνεται ἡ τῶν ἁγίων Πατέρων ἡμῶν διδασκαλία, εἴτουν παράδοσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀπὸ περάτων εἰς πέρατα δεξαμένης τὸ εὐαγγέλιον... τοὺς οὖν τολμῶντας ἐτέρως φρονεῖν ἢ διδάσκειν, ἢ κατὰ τοὺς ἐναγεῖς αἰρετικούς, τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις ἀθετεῖν καὶ καινοτομίας ἐπινοεῖν ἢ ἀποβάλλεσθαι τι ἐκ τῶν ἀνατειθεμένων τῇ ἐκκλησίᾳ... ἐπισκόπους μὲν ὄντας ἢ κληρικούς καθαιρεῖσθαι... μονάζοντας δὲ ἢ λαϊκούς, τῆς κοινωνίας ἀφορίζεσθαι»).

¹ Θεοφάνης, ὁ.π., 932B («Καὶ προκαθίσαντες οἱ βασιλεῖς σὺν τοῖς ἐπισκόποις ἐν τῇ Μαγναύρᾳ, ὑπανεγνώσθη ὁ τόμος, καὶ ὑπέγραψεν ὁ τε βασιλεὺς καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ κυρώσαντες τὴν εὐσέβειαν καὶ τὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἀρχαῖα δόγματα, καὶ φιλοτιμησάμενοι τοὺς ἱερεῖς ἀπέλυσαν. Καὶ εἰρήνευσεν ἡ τοῦ θεοῦ ἐκκλησία, εἰ καὶ ὁ ἐχθρὸς τὰ ἑαυτοῦ ζιζάνια ἐν τοῖς ἰδίοις ἐργάταις σπείρειν οὐ παύεται· ἀλλ' ἡ τοῦ θεοῦ ἐκκλησία πάντοτε πολεμουμένη νικᾷ»).

² Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος (802-811), παρά τις προσπάθειές του, ηττήθηκε από τους Άραβες κατ' επανάληψη, ενώ πολεμώντας εναντίον των Βουλγάρων, στη μάχη της Πλίσκας, σκοτώθηκε και ύστερα ο ηγεμόνας τους Κρούμος έγδαρε το κρανίο του, το έντυσε με ασήμι και το χρησιμοποιούσε ως κύπελο στα συμπόσιά του. Αντίστοιχες ήττες από τους Βουλγάρους του Κρούμου υπέστη και ο διάδοχός του, Μιχαήλ Α' Ραγκαβές (811-813).

αναγνώρισε ως Οικουμενική τη σύνοδο της Ιέρειας. Μάλιστα επανέλαβε την ενέργεια του Λέοντα Γ', καθαιρώντας την εικόνα του Χριστού από τη Χαλκή πύλη, με τον προσχηματικό λόγο της διαφύλαξης της από τους στρατιωτικούς που διάκειντο εχθρικά προς τις εικόνες. Η δολοφονία του γενικά μετριοπαθούς Λέοντα Ε' από φίλα προσκείμενους στο διάδοχό του Μιχαήλ Β' Τραυλό (820-829), περιόρισε σε μεγάλο βαθμό τις εικονομαχικές έριδες, αφού ο Μιχαήλ ακολούθησε ακόμη πιο μετριοπαθή πολιτική από τον προκάτοχό του. Συγκεκριμένα απαγόρευσε οποιαδήποτε συζήτηση σχετική με το θέμα και ακύρωσε τις αποφάσεις τόσο της συνόδου της Ιέρειας όσο και της συνόδου της Νίκαιας, επιτρέποντας ουσιαστικά τη λατρεία των εικόνων κατ' οίκον. Μετά το θάνατο και του Μιχαήλ, τη θέση του κατέλαβε ο γιος του Θεόφιλος (829-842), ο οποίος ανανέωσε τις διώξεις εναντίον των εικονόφιλων, που δεν έπαψαν παρά μόνο μετά το θάνατό του το 842. Τότε, μια άλλη γυναίκα, η σύζυγός του Θεοδώρα, εκτελώντας χρέη επιτρόπου του ανήλικου γιού της Μιχαήλ Γ' (842-867), έπαυσε οριστικά πλέον την εικονομαχία. Για το λόγο αυτό συγκάλεσε σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη (843) η οποία επικύρωσε τις αποφάσεις της Ζ' Οικουμενικής συνόδου (787) και καθιέρωσε την πρώτη Κυριακή της Μεγ. Τεσσαρακοστής ως ημέρα ανάμνησης του γεγονότος αυτού («Κυριακή της Ορθοδοξίας»).

A7. Συνέπειες της εικονομαχίας

Η λήξη της εικονομαχίας το 843 βρήκε τις δύο αντίπαλες παρατάξεις κουρασμένες από την πολυετή διαμάχη. Έτσι η αναστήλωση των εικόνων έλαβε χαρακτήρα οριστικό, αφού δεν φαίνεται να υπήρξαν αντιδράσεις από την πλευρά των ηττημένων εικονομάχων, ή αν υπήρξαν οι πηγές τις παραβλέπουν¹.

Εντούτοις ένα τόσο σοβαρό θέμα, που διήρκεσε πάνω από έναν αιώνα, δεν μπορεί παρά να άφησε τα σημάδια του στη βυζαντινή κοινωνία από κάθε άποψη (πολιτική, θρησκευτική, σχέσεων με τη Δύση κ.ο.κ.).

Αρχικά θα πρέπει να σημειώσουμε την επαναφορά στις προηγούμενες σχέσεις συναλληλίας μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας, οι οποίες δοκιμάστηκαν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Οι σχέσεις αυτές είχαν καθοριστεί νομοθετικά με την ΣΤ' Νεαρά του Ιουστινιανού, σύμφωνα με την οποία η Πολιτεία, δηλαδή οι αυτοκράτορες εν προκειμένω,

¹ Ο θ' κανόνας της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, σημειώνει ότι τα εικονομαχικά συγγράμματα έπρεπε να καταστραφούν επ' απειλή καθαιρέσεως (για τους κληρικούς) ή αφορισμού (για τους λαϊκούς): «Πάντα τὰ μειρακιώδη ἀθύρματα, καὶ μανιώδη βακχεύματα, τὰ ψευδοσυγγράμματα, τὰ κατὰ τῶν σεπτῶν εἰκόνων γινόμενα δέον δοθῆναι τῷ ἐπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα ἀποτεθῶσι μετὰ τῶν λοιπῶν αἰρετικῶν βιβλίων. Εἰ δέ τις εὗρεθῆι ταῦτα κρύπτων· εἰ μὲν ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος εἶη, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκός, ἢ μοναχός, ἀφοριζέσθω». Βλ. Γ. Ράλλης-Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Β', Ἀθήνησιν 1852, σ. 585.

αναγνώριζαν στην Εκκλησία την αυτοτέλειά της όσον αφορά ζητήματα που άπτονταν της πίστεως¹. Έπειτα από ένα διάλειμμα περίπου ενός αιώνα εικονομαχίας, οι σχέσεις επανακαθορίστηκαν την εποχή των Μακεδόνων με βάση την ιουστινιάνεια νομοθεσία («Επαναγωγή ή Εισαγωγή των Νόμων»).

Μια δεύτερη συνέπεια που προέκυψε από την ήττα των εικονομάχων ήταν η ενίσχυση του μοναχισμού. Η σθεναρή στάση της συντριπτικής πλειοψηφίας των μοναχών, κατά τη διάρκεια της εικονομαχίας, τους μετέτρεψε σε λαϊκούς ήρωες, καθώς πολλοί απ' αυτούς αναδείχθηκαν σε ομολογητές και μάρτυρες της χριστιανικής πίστης.

Επιπλέον, αναπτύχθηκε και η εκκλησιαστική τέχνη και κυρίως η αγιογραφία². Κατά το διάστημα της εικονομαχίας πολλά έργα τέχνης καταστράφηκαν και η καλλιτεχνική παραγωγή περιορίστηκε. Μετά τη λήξη της, όμως, η αγιογραφία και η ναοδομία συνδέθηκαν με τις θεολογικές αρχές και τις λειτουργικές ανάγκες των πιστών, γνωρίζοντας νέα άνθιση.

Η θεία λατρεία αντίστοιχα γνώρισε σημαντικές αλλαγές. Η κυριότερη είναι η εμφάνιση ενός νέου σημαντικού υμνογραφικού είδους, του κανόνα, ο οποίος αντικατέστησε το κοντάκιο.

Τέλος, η εικονομαχία οδήγησε αρχικά στην πνευματική και αργότερα στην ολοκληρωτική απομάκρυνση της δυτικής Εκκλησίας από την επιρροή του Βυζαντίου, με αποτέλεσμα την ένταξή της στη σφαίρα

¹ *Corpus Iuris Civilis*, Berolini, Apud Weidmannos, 1815, Νεαρά ΣΤ', Περὶ τοῦ πῶς δεῖ χειροτονεῖσθαι τοὺς ἐπισκόπους καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους ἄρρενας καὶ θηλείας, καὶ ποῖα ἐπιτίμια κατὰ τῶν παραβαινόντων τὸν τύπον τῆς διατάξεως, Προοίμιον, σσ. 35-36 («Μέγιστα ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα θεοῦ παρὰ τῆς ἄνωθεν δεδομένα φιλανθρωπίας ἱερωσύνη τε καὶ βασιλεία, ἡ μὲν τοῖς θείοις ὑπηρετομένη, ἡ δὲ τῶν ἀνθρωπίνων ἐξάρχουσα τε καὶ ἐπιμελομένη, καὶ ἐκ μιᾶς τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἑκατέρα προῖοῦσα καὶ τὸν ἀνθρώπινον κατακοσμοῦσα βίον. ὥστε οὐδὲν οὕτως ἂν εἴη περισπούδαστον βασιλεῦσιν ὡς ἡ τῶν ἱερέων σεμνότης, εἶγε καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἐκείνων ἀεὶ τὸν θεὸν ἰκετεύουσιν. Εἰ γὰρ ἡ μὲν ἄμεμπτος εἶη πανταχόθεν καὶ τῆς πρὸς θεὸν μετέχοι παρρησίας, ἡ δὲ ὀρθῶς τε καὶ προσηκόντως κατακοσμοῖ τὴν παραδοθεῖσαν αὐτῇ πολιτείαν, ἔσται συμφωνία τις ἀγαθῆ, πᾶν εἰ τι χρηστὸν τῷ ἀνθρώπινῳ χαριζομένη γένει. Ἡμεῖς τοίνυν μεγίστην ἔχομεν φροντίδα περὶ τε τὰ ἀληθῆ τοῦ θεοῦ δόγματα περὶ τε τὴν τῶν ἱερέων σεμνότητα, ἧς ἐκείνων ἀντεχομένων πεπιστεύκαμεν, ὡς δι' αὐτῆς μεγάλα ἡμῖν ἀγαθὰ δοθήσεται παρὰ θεοῦ, καὶ τὰ τε ὄντα βεβαίως ἔξομεν τὰ τε οὐπῶ καὶ νῦν ἀφιγμένα προσκτησόμεθα. Καλῶς δὲ ἂν ἅπαντα πράττοιτο καὶ προσηκόντως, εἴπερ ἡ τοῦ πράγματος ἀρχὴ γένοιτο πρέπουσα καὶ φίλη θεῷ. τοῦτο δὲ ἔσεσθαι πιστεύομεν, εἴπερ ἡ τῶν ἱερῶν κανόνων παρατήρησις φυλάττοιτο, ἦν οἱ τε δικαίως ὑμνούμενοι καὶ προσκνητοὶ καὶ ἀντόπται καὶ ὑπηρεταὶ τοῦ θεοῦ λόγου παραδεδώκασιν ἀπόστολοι καὶ οἱ ἅγιοι πατέρες ἐφύλαξαν τε καὶ ὑφηγήσαντο»).

² Για την τέχνη στην εποχή της Εικονομαχίας βλ. Α. Grabar, *L'Iconoclasme. Dossier archéologique*, Paris 1984, σσ. 164-263, Α. Bryer - J. Herrin, (ed.), *Iconoclasm*, Birmingham 1977, C. Barber, *Figure and Likeness. On the limits of representation in Byzantine Iconoclasm*, Princeton - Oxford 2002, L. Brubaker, «The artisanal production of second Iconoclasm (815-843)» στο: Μ. Kaplan (ed.) *Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance*, Paris 2006, σσ. 135-152.

επιρροής του φραγκικού κράτους. Το γεγονός αυτό εξασθένησε τη βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία και ενίσχυσε τη θέση του πάπα στη Δύση, οδηγώντας αναπόφευκτα στο σχίσμα της εποχής του Φωτίου (863-867) και στο μεγάλο σχίσμα του 1054.

Β. Η εικονομαχία στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα¹

Β1. Τα σχολικά εγχειρίδια της τριακονταετίας 1850-1880.

Το παλαιότερο σχολικό εγχειρίδιο που μελετήθηκε είναι η «*Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*» που γράφτηκε από τον Γερμανό Α.Α.С. Cammerer και μεταφράστηκε από τον καθηγητή Γ. Γεννάδιο, σύμφωνα με απόφαση που είχε λάβει η τότε Κυβέρνηση, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στα Ελληνικά σχολεία του κράτους. Στο εγχειρίδιο αυτό, που εκδόθηκε το 1853, τα γεγονότα τα σχετικά με την Εικονομαχία εκτίθενται πολύ περιληπτικά. Ενώ το βιβλίο αποτελείται από 145 σελίδες, σε μία και μόνο παράγραφο γράφεται ότι η Εικονομαχία έβλαψε πολύ περισσότερο την Γραικορωμαϊκή (όπως την ονομάζει) αυτοκρατορία από ό,τι οι εξωτερικοί εχθροί.

Από τους αυτοκράτορες που πρωταγωνίστησαν στην έριδα των εικόνων μνημονεύεται μόνο ο Λέων Γ' Ίσαυρος (717), ο οποίος αποστρεφόταν τις ιερές εικόνες και πρόσταξε να εκβάλλουν από τις εκκλησίες όλες τις λειογραφίες και όλα τα γλυπτά (726). Ο συγγραφέας μάλιστα δεν διστάζει να εκφράσει και την προσωπική του άποψη, χαρακτηρίζοντας το πρόσταγμα αυτό του Λέοντα ως «*ἔκνοσ*», εξαιτίας του οποίου παροξύνθηκε ο ευλαβής λαός και προκλήθηκαν σε όλη την επικράτεια φονικές σκηνές. Τα υπόλοιπα γεγονότα και οι αυτοκράτορες αποσιωπούνται και ο συγγραφέας αναφέρει κατευθείαν τον Μιχαήλ Γ' γράφοντας ότι επί της αυτοκρατορίας του υπερίσχυσε και πάλι η προσκύνηση των εικόνων (842), χωρίς όμως να αναγράφεται και το όνομα της μητέρας του, Θεοδώρας, η οποία συνεκάλεσε τη σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως για την αποκατάσταση της τιμής των εικόνων².

Το επόμενο χρονολογικά εγχειρίδιο αποτελεί και πάλι μετάφραση ενός βιβλίου ιστορίας που έγραψε ο Γερμανός G. Weber, καθηγήτης στην Χαϊδελβέργη. Η μετάφραση πραγματοποιήθηκε από τον Α.Ι. Αντωνιάδη, καθηγητή στο Γυμνάσιο του Πειραιά, και απευθυνόταν στη νεολαία. Το συγκεκριμένο έργο επιγράφεται «*Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*» και αποτελείται από τέσσερις τόμους. Ο τόμος που περιέχει την ιστορία του Μεσαίωνα είναι ο δεύτερος. Η πρώτη έκδοση που μελετήθηκε για τη συγγραφή της διατριβής είναι αυτή του 1859. Ακολούθησαν και άλλες

¹ Βλ. και το εκτενές άρθρο μου, «Αίρεση ή Μεταρρύθμιση; Η εικονομαχία στα σχολικά εγχειρίδια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του 19ου αιώνα», ΒΔ 28 (2020), σσ. 501-554.

² Βλ. Α.Α.С. Cammerer, *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, μτφρ. Γ. Γεννάδιος, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, ἐν Ἀθήναις 1853, σ. 56.

εκδόσεις κατά τα έτη 1864, 1874 και 1877¹. Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι οι τέσσερις αυτές εκδόσεις παρουσιάζουν κάποιες διαφορές στο θέμα της Εικονομαχίας.

Στην πρώτη έκδοση τονίζεται ότι στην Κωνσταντινούπολη το μέγιστο ενδιαφέρον προκαλούσαν πάντοτε τα εκκλησιαστικά πράγματα. Όταν μάλιστα ο αυξανόμενος σεβασμός των εικόνων και των λειψάνων των αγίων απειλούσε να ιδρύσει νέα ειδωλολατρία στην Εκκλησία, ο Λέων ο Ίσαυρος εξέδωσε διάταγμα να απομακρύνουν κάθε εικόνα από τις εκκλησίες. Ως αιτία της εικονομαχίας θεωρείται το γεγονός ότι ο «ἀπαίδευτος ὄχλος» προσκυνούσε τις εικόνες². Στην έκδοση του 1874 ο συγγραφέας γράφει επικριτικότερα για τον απαίδευτο όχλο, ότι δηλαδή ήταν προσκολλημένος στα «κατ' αἴσθησιν», ότι εξελάμβανε το σημείο αντί του πράγματος και λατρεύοντας με δεισιδαιμονία τις εικόνες, τις προσκυνούσε και προσευχόταν σε αυτές³. Ενώ στην έκδοση του 1864 διατυπώνεται η άποψη ότι οι εικόνες και τα άγια λείψανα είχαν εισαχθεί στις εκκλησίες ως «τά βιβλία τῶν ἀνηλίκων»⁴, φράση που μας θυμίζει το λόγο του Αγ. Ιωάννη του Δαμασκηνού ότι οι εικόνες είναι τα βιβλία των αγραμμάτων⁵.

Το διάταγμα του Λέοντα προκάλεσε ταραχή που κλόνισε πάνω από εκατό χρόνια το κράτος και το θρόνο και χώρισε το λαό σε δύο μερίδες που συμπεριφέρονταν εχθρικά μεταξύ τους, στους προσκυνητές των εικόνων και στους εικονοκλάστες ή εικονομάχους⁶. Στις εκδόσεις των ετών 1864, 1874 και 1877 αναφέρεται ως άλλη μία συνέπεια του εικονομαχικού διατάγματος του Λέοντα η αποστασία του υποταγμένου στη Βυζαντινή κυριαρχία μέρους της Ιταλίας μαζί με τη Ρώμη, καθώς και η υπόθαλψη της

¹ Οι εικονομάχοι αυτοκράτορες και η δράση τους περιγράφονται σε μόλις δύο με δυόμιση σελίδες από τις συνολικά 172 (έκδ. 1874), 179 (έκδ. 1864), 196 (έκδ. 1859) και 165 (έκδ. 1877) σελίδες του βιβλίου.

² Βλ. G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία τοῦ Μεσαιῶνος, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου*, ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 28.

³ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία τοῦ Μεσαιῶνος, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου*, ἔκδοσις πέμπτη βελτιωμένη, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 27.

⁴ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία τοῦ Μεσαιῶνος, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου*, ἔκδοσις τρίτη βελτιωμένη, ἐν Ἀθήναις 1864, σ. 30.

⁵ Βλ. Ιωάννης Δαμασκηνός, «Λόγος Πρῶτος Ἀπολογητικός. Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας», PG 94 (1864), 1248C: «καὶ ὅπερ τοῖς γράμμασι μεμνημένοις ἢ βίβλος, τοῦτο καὶ τοῖς ἀγραμμάτοις ἢ εἰκόν».

⁶ Βλ. G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία τοῦ Μεσαιῶνος, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου*, ἔκδοσις πέμπτη βελτιωμένη, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 27.

έκρηξης των μεγάλων άγριων παθών¹, χωρίς όμως να παρατίθενται περαιτέρω εξηγήσεις.

Ο γιός του Λέοντα, Κωνσταντίνος, χαρακτηρίζεται ως δραστήριος², αλλά και βίαιος³, ενώ το προσωνύμιο «Κοπρώνυμος» υποστηρίζεται ότι του το απέδωσαν οι φίλοι των εικόνων⁴, προφανώς περιπαικτικά. Ακολουθώντας το παράδειγμα του πατέρα του κατέκρινε με εκκλησιαστική σύνοδο τη λατρεία των εικόνων ως «έφεύρεση του διαβόλου» και τιμωρούσε τους απειθύντες με θάνατο και εξορία. Στις επόμενες εκδόσεις προστίθεται η απόφασή του να εμποδίσει την επαύξηση των μοναχών και της αγαμίας, χωρίς να παρατίθενται επεξηγήσεις⁵.

Ο γιός του, Λέων Δ', συγκαταλέγεται στους εικονομάχους αυτοκράτορες. Μετά τον αιφνίδιο θάνατό του η σύζυγός του Ειρήνη η Αττική, η οποία χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα ως «έμπαθής και φίλαρχος», ακύρωσε τα προηγούμενα διατάγματα και απέδωσε στις εκκλησίες τον προηγούμενο στολισμό των εικόνων με εκκλησιαστική σύνοδο στη Νίκαια. Η σύνοδος αυτή εσφαλμένα τοποθετείται το 800, ενώ γνωρίζουμε ότι πρόκειται για τη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο που συνεκλήθη το 787⁶.

Οι αναφορές που γίνονται στη δεύτερη φάση της εικονομαχίας είναι πολύ περιληπτικές. Στην έκδοση του 1859 διαβάζουμε ότι μεταγενέστερα κάποια δοκιμή να απομακρυνθούν και πάλι οι εικόνες από τις εκκλησίες επιχείρησε ο Λέων ο Αρμένιος και οι διάδοχοί του. Αυτή η προσπάθεια υπήρξε λιγότερο σφοδρή και κατέπαυσε από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα⁷.

Στις εκδόσεις των ετών 1864 και 1874 προστίθεται η πληροφορία ότι ο Λέων τρόμαξε με νέες απαγορεύσεις την μερίδα του λαού που προσκυνούσε τις εικόνες, χωρίς όμως να αναφέρεται εκτενέστερα το είδος των απαγορεύσεων και το περιεχόμενό τους⁸. Άλλη μία διαφορά αποτελεί το γεγονός ότι οι τρεις τελευταίες εκδόσεις μνημονεύουν στους

¹ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τής Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία του Μεσαιῶνος*, μτφρ. Α.Ι. Αντωνιάδου, έκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, έκδοσις ὀγδόη βελτιωμένη, ἐν Αθήναις 1877, σ. 26.

² Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τής Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία του Μεσαιῶνος*, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου, ἐν Αθήναις 1859, σ. 29.

³ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τής Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία του Μεσαιῶνος*, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου, έκδοσις πέμπτη βελτιωμένη, ἐν Αθήναις 1874, σ. 27.

⁴ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τής Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία του Μεσαιῶνος*, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου, ἐν Αθήναις 1859, σ. 29.

⁵ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τής Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία του Μεσαιῶνος*, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου, έκδοσις τρίτη βελτιωμένη, ἐν Αθήναις 1864, σ. 28.

⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 27.

⁷ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τής Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία του Μεσαιῶνος*, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου, ἐν Αθήναις 1859, σ. 29.

⁸ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τής Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία του Μεσαιῶνος*, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου, έκδοσις τρίτη βελτιωμένη, ἐν Αθήναις 1864, σ. 28.

εικονομάχους αυτοκράτορες και το διάδοχο του Λέοντα Ε' Αρμένιου, Μιχαήλ Β', καθώς και τον γιό αυτού, Θεόφιλο, ο οποίος με ζήλο προήγαγε την αρχιτεκτονική, τις επιστήμες και τα των σχολείων¹.

Τέλος, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στις ίδιες εκδόσεις υποστηρίζεται ότι όταν η σύζυγος του Θεόφιλου, Θεοδώρα, επέτρεψε πάλι την προσκύνηση των εικόνων από ευλάβεια και πολιτική σύννεση, κόπασε για λίγο η θύελλα², τη στιγμή που γνωρίζουμε ότι με τη σύνοδο του 842 που συνεκλήθη από τη Θεοδώρα τέθηκε οριστικό τέρμα στην έριδα της εικονομαχίας. Κοινή τοποθέτηση, ωστόσο, των τριών πρώτων εκδόσεων αποτελεί η παρατήρηση ότι στη Δύση δεν αναγνωρίστηκαν τα διατάγματα κατά των εικόνων³. Η παρατήρηση αυτή δικαιολογείται εάν αναλογιστούμε τη δυτική προέλευση του συγγραφέα.

Το πρώτο σχολικό εγχειρίδιο που γράφθηκε εξ αρχής από Έλληνα συγγραφέα είναι η «*Σύνοψις Γενικής Ιστορίας έκτενεστέραν τήν Ἑλληνικήν περιέχουσα, Ανατολικό Ρωμαϊκό ἢ Βυζαντινό Κράτος*», προς χρήση των μαθητών των Ἑλληνικῶν σχολείων, του Δ. Πανταζή. Η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε το 1862⁴, οπότε και ενεκρίθη από το Υπουργείο επί των Εκκλησιαστικῶν και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, ως διδακτικό βιβλίο της Γενικής Ιστορίας στα Ἑλληνικά σχολεία. Οφείλουμε όμως να προσθέσουμε ότι όπως ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει στον πρόλογο του βιβλίου, για τη συγγραφή του ακολούθησε «*τό σύστημα τοῦ Γερμανοῦ Βρέδοβ, τελειοποιηθέν ὑπό τοῦ Ἄγγλου μεταφραστοῦ Καρόλου Σταφφόρδου καί τοῦ ἐκδόντος τό Δ' τήν ἀγγλικήν μετάφρασιν Πέρση Σιννέτου το 1858. Ὁφελήθημεν δέ πολύ καί ἐκ τῆς γενικῆς ἱστορίας τοῦ Ἄγγλου Μαουνδέρου καί τινῶν ἄλλων εἰς γαλλικήν καί ἀγγλικήν γλῶσσαν γεγραμμένων καί ἐν χρήσει εἰς τά τῆς Γαλλίας καί Ἀγγλίας καί Ἀμερικῆς σχολεία οὐσῶν*»⁵.

Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο γνώρισε πολλές επανεκδόσεις. Αυτές που βρήκαμε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας και μελετήσαμε είναι των

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 32.

² Βλ. στο ίδιο.

³ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ιστορία τοῦ Μεσαιῶνος*, μεταγλωττισθείσα ὑπό Α.Ι. Αντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 29.

⁴ Δυστυχῶς κατά την έρευνά μας δεν βρήκαμε την πρώτη έκδοση του 1862. Βρήκαμε, όμως, επόμενες εκδόσεις τις οποίες μελετήσαμε και βάσει αὐτῶν αναφερόμαστε στο ἐν λόγω εγχειρίδιο.

⁵ Βλ. Δ. Πανταζῆς, *Σύνοψις Γενικής Ιστορίας έκτενεστέραν τήν Ἑλληνικήν περιέχουσα*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 3. Βλ. και του ίδιου, *Σύνοψις Γενικής Ιστορίας έκτενεστέραν τήν Ἑλληνικήν περιέχουσα*, ἔκδ. δεκάτη, ἔκδ. Σ.Κ. Βλαστός, ἐν Ἀθήναις 1880, σσ. 3-4. Του ίδιου, *Σύνοψις Γενικής Ιστορίας έκτενεστέραν τήν Ἑλληνικήν περιέχουσα*, ἔκδ. ἑνδεκάτη, ἔκδ. Σ.Κ. Βλαστός, ἐν Ἀθήναις 1883, σσ. 3-4. Σε άλλες δύο εκδόσεις του ίδιου βιβλίου που βρήκαμε δεν σώζεται το ἐξώφυλλο ούτε το ἐσώφυλλο, οπότε δεν γνωρίζουμε τον ακριβή τίτλο, την έκδοση, τον τόπο και χρόνο αὐτῶν. Αναφερόμενοι σε αυτές χρησιμοποιούμε τη συντομογραφία ἐκδ. χ.χ1 και ἐκδ. χ.χ2. Για τη συγκεκριμένη υποσημείωση ισχύει του ίδιου, ἐκδ. χ.χ1, σσ. 3-4 και ἐκδ. χ.χ2, σ. 3.

ετών 1868, 1869, 1870, 1871, 1876, 1877, 1880, 1882, 1883, καθώς και δύο εγχειρίδια στα οποία δεν αναφέρεται ο χρόνος έκδοσης¹. Σε όλες αυτές τις εκδόσεις τα γεγονότα τα σχετικά με την Εικονομαχία αναφέρονται εντελώς επιγραμματικά².

Συγκεκριμένα, διαβάζουμε ότι ο Λέων Γ΄ Ίσαυρος κατήργησε την προσκύνηση των εικόνων και έδωσε αφορμή στη θρησκευτική έριδα των εικονοκλαστών³. Στο σημείο αυτό αξίζει να παρατηρήσουμε ότι στις τελευταίες εκδόσεις, δηλαδή αυτές των ετών 1877, 1880, 1882, 1883, καθώς και στη μία από τις δύο που δεν φέρει έτος έκδοσης, ο συγγραφέας, επηρεαζόμενος ίσως από την προσωπική του κρίση, προσθέτει ότι ο Λέων κατήργησε «*ἀσεβῶς*» την προσκύνηση των εικόνων⁴. Δεν αναφέρεται τίποτα για το διάταγμα του 726, αλλά ούτε και για την εικονομαχική δράση του Κωνσταντίνου Ε΄. Ο γιός του Λέοντα στο εγχειρίδιο αυτό φέρει τον χαρακτηρισμό «*Κοπρώνυμος*», με την απλή σημείωση ότι ήταν επίσης εικονομάχος. Η ίδια επισήμανση γίνεται και για τον γιό του, Λέοντα Δ΄⁵.

Όσο για το τέλος αυτής της έριδας, διαβάζουμε ότι η Ειρήνη η Αθηναία συγκρότησε στη Νίκαια Οικουμενική Σύνοδο (787) και επανέφερε την προσκύνηση των αγίων εικόνων⁶. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν γίνεται καμία απολύτως αναφορά στη δεύτερη φάση της Εικονομαχίας, ούτε στα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν, ούτε στα γεγονότα που συνέβησαν. Στα εν λόγω εγχειρίδια επιτελείται ένα ιστορικό άλμα πενήντα και πλέον ετών και μνημονεύεται ο Βασίλειος ο Μακεδόνας ως ο πρώτος γνήσιος Έλληνας βασιλιάς⁷. Γεγονός που δικαιολογείται ενδεχομένως και από τον τίτλο των εγχειριδίων, καθώς εκθέτουν κυρίως την ελληνική ιστορία. Ο ίδιος ο συγγραφέας στον πρόλογο των έργων του γράφει: «*Η προκειμένη λοιπόν βίβλος περιέχει μόνον ὅ,τι κατά τόν νόμον ἀπαιτεῖται καί εἶναι δυνατόν νά διδαχθῆ ἔντός τοῦ ὠρισμένου εἰς διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας*

¹ Οι εκδόσεις των ετών 1869, 1870, 1876 και 1883 επιγράφονται «*Σύνοψις Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτάτων (1820)*» και ουσιαστικά αποτελούν το τμήμα του βιβλίου της Γενικής Ἱστορίας στο οποίο εκτίθεται η ιστορία της Ἑλλάδας.

² Συνήθως καλύπτουν τα τρία τέταρτα μίας σελίδας από τις 205. Βλ. Δ. Πανταζῆς, *Σύνοψις Γενικής Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τήν Ἑλληνικήν περιέχουσα*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 167.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 127. Επίσης, μόνο στο: *Σύνοψις Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1820*, ἔκδοσις ἑβδόμη, ἔκδ. Σ.Κ. Βλαστός, ἐν Ἀθήναις 1876, σ. 134, η θρησκευτική έριδα χαρακτηρίζεται ως «*τῶν εἰκονομάχων*», ενώ στις άλλες εκδόσεις οι αιρετικοί ονομάζονται «*εἰκονοκλάστες*».

⁴ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις Γενικής Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τήν Ἑλληνικήν περιέχουσα*, ἐν Ἀθήναις 1877, σ. 107.

⁵ Βλ. Του ίδιου, *Σύνοψις Γενικής Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τήν Ἑλληνικήν περιέχουσα*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Ὁ Κάδμος», ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 108.

⁶ Βλ. στο ίδιο.

⁷ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτάτων (1820)*, ἔκδοσις νεωτάτη, τύποις Ἀντωνίου Λαμπρινίδου, ἐν Ἀθήναις 1870, σ. 144.

χρόνου ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς σχολείοις»¹. Επομένως, με έκπληξη καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η δεύτερη φάση της Εικονομαχίας δεν προβλεπόταν να διδαχθεί στους μαθητές των Ελληνικών σχολείων εκείνα τα σχολικά έτη.

Το 1865 εκδόθηκε το εγχειρίδιο «Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας» του Αγγλου Η. White, διδάκτορος της Ιστορίας στην Χαϊδελβέργη, που μεταφράστηκε από τον Σπ. Αντωνιάδη για χρήση των Ελληνικών σχολείων. Όπως και στα προηγούμενα εγχειρίδια, έτσι και σε αυτό η περίοδος της Εικονομαχίας εκτίθεται ακροθιγώς σε μία και μόνο παράγραφο, τη στιγμή που το εγχειρίδιο αποτελείται από 365 σελίδες. Σύμφωνα με τον συγγραφέα πρόκειται για μία περίοδο στασιμότητας. Η παρατήρηση αυτή αντίκειται στα όσα εκθέτει κατωτέρω, καθώς αναφέρει ότι ο Λέων ο Ίσαυρος² και διάφοροι οπαδοί του ήταν εικονοκλάστες, δηλαδή καταστροφείς των εικόνων ή αντίθετοι στην προσκύνησή τους. Κατόπιν γράφει ότι άλλοι αυτοκράτορες, χωρίς να τους κατονομάζει, προστάτευαν το σύστημα των εικόνων, το οποίο προξένησε στην αυτοκρατορία δεινές και πολυχρόνιες έριδες. Για πρώτη φορά δε σε σχολικό εγχειρίδιο περιγράφονται οι βιαιότητες στις οποίες προέβαιναν οι δύο αντίπαλες ομάδες: «Ἀπανθρωπότατα δέ προσεφέροντο οἱ ἀντιδοξοῦντες πρὸς ἄλλους. Ὅσοι προσεκύνοιν τὰς εἰκόνας καὶ τὰς παραστάσεις, εἴτε ὡς πραγματικῶς λατρεύοντες αὐτάς, εἴτε ὡς τιμῶντες αὐτάς ὡς σύμβολα ἱερά, ἐμαστιγοῦντο, ἐφυλακίζοντο καὶ ἐβασανίζοντο, ἐνίοτε δέ ἐξωρύττοντο οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν, καὶ ἐκόπτοντο αἱ ρίνες καὶ τὰ ὠτία των, καὶ ὁμως ἐπέμενον εἰς τὴν προαίρεσίν των. Ὅτε δέ οἱ τὰς εἰκόνας προσκυνοῦντες ὑπερίσχυον, οἱ κατηγορούμενοι ὅτι περιέκοψαν ἢ ἀπεμάκρυναν αὐτάς, ὑπεβάλλοντο εἰς παρόμοια βάρβαρα βάσανα»³.

Για τον τρόπο με τον οποίο τέθηκε οριστικό τέρμα στην έριδα αυτή δεν αναφέρεται τίποτα, ούτε και για τα πρόσωπα που ενήργησαν προς την κατεύθυνση αυτή. Διαβάζουμε μόνο μία παρατήρηση για την Ειρήνη (ενν. την Αθηναία), η οποία χαρακτηρίζεται ως φιλόδοξη σύζυγος αυτοκράτορα (ενν. του Λέοντα Δ'), που κυβέρνησε την Ανατολική Αυτοκρατορία, όπως συνέβη νωρίτερα με την Θεοδώρα και αργότερα με την Ζωή⁴.

¹ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν Ἑλληνικὴν περιέχουσα*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 3.

² Ἄξιο λόγου εἶναι το γεγονός ὅτι σύμφωνα με το εγχειρίδιο αὐτό ο Λέων Ἰσαυρος ἀνέβηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο «πρὸς ἐκπλήρωσιν, κατὰ τὰ μοναχικά χρονικά, τῆς προφητείας μάντεώς τινος, ὅστις, ὅτε ὁ χωρικός ἠρώτησεν αὐτὸν ὅποια ἔμελλε νὰ ἦναι ἡ τύχη του, ἤκουσε μετ' ἐκπλήξεως, ὅτι ἤθελε γεῖνει ἡγεμὼν τῆς Ανατολῆς». Βλ. Η. White, *Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας διηρημένη εἰς τρία μέρη, Ἀρχαίαν Ἱστορίαν, Μέσην καὶ Νεωτέραν*, μτφ. Σπ. Ἀντωνιάδου, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Κ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1865, σ. 202.

³ Βλ. στο ίδιο.

⁴ Βλ. στο ίδιο.

Ακόμα ένα σχολικό βιβλίο που αποτελεί μετάφραση γερμανικού εγχειριδίου είναι αυτό του καθηγητή W. Pütz, με τίτλο «Γενική Ιστορία». Προκειμένου να διδαχθεί στα Γυμνάσια της Ελλάδας, μεταφράστηκε και διασκευάστηκε από τον Γ.Α. Βακαλόπουλο, καθηγητή στο Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών. Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο είναι τετράτομο. Οι τόμοι που αναφέρονται στην Εικονομαχία είναι ο Β΄ και ο Δ΄. Το έτος της έκδοσής τους είναι το 1866. Στον Β΄ τόμο το θέμα που μελετάμε αναπτύσσεται σε μία και μόνο παράγραφο, από τις συνολικά 148 σελίδες του. Συγκεκριμένα στη σελίδα 35 η «πλέον ἢ ἑκατονταετής ἔρις περί τῶν εἰκόνων» κατατάσσεται δεύτερη ανάμεσα στις δογματικές θρησκευτικές ἐριδες που απασχόλησαν «πολλαχῶς» τους αυτοκράτορες και την αυλή τους¹. Η αρχή της τοποθετείται το 726, όταν ο αυτοκράτορας Λέων ο Ίσαυρος διέταξε να αφαιρεθούν οι εικόνες από τις εκκλησίες της Ανατολής. Ο γιός του, Κωνσταντίνος ο Κοπρώνυμος, κατόρθωσε με σύνοδο που συνεκλήθη από τον ίδιο στην Κωνσταντινούπολη να κηρυχθεί η λατρεία των εικόνων αιρετική και συνέχισε την «εἰκονοκλασία» με μεγάλο φανατισμό. Ο Λέων Δ΄ παρακάμπτεται και αμέσως αναφέρεται το όνομα της Ειρήνης (ενν. της Αθηναίας), καθώς έδωσε τέλος στην Εικονομαχία με τη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια, η οποία αποφάσισε κατά της λατρείας, αλλά υπέρ της προσκύνησης των εικόνων.

Τα γεγονότα της δεύτερης φάσης εκτίθενται ακόμα πιο συνοπτικά. Συγκεκριμένα διαβάζουμε: «Μετά τήν ἔξοριαν τῆς Εἰρήνης ἡ εἰκονομαχία ἀνενεώθη μεχρισοῦ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδος (842) διά τῆς κυρώσεως τῆς ἀποφάσεως τῆς ζ΄ οἰκουμενικῆς συνόδου ἔδωκε πέρας εἰς τήν περί τῶν εἰκόνων ἔριδα διά τῶν κατά τήν ἀναστήλωσιν αὐτῶν ἐπομένων λόγων τῆς αὐτοκρατείας Θεοδώρας τῆς Ἀγγούστης «εἴτις ταύτας οὐ προσκυνεῖ καί ἀσπάζεται σχετικῶς, οὐ λατρευτικῶς, οὔχ ὡς Θεούς, ἀλλ΄ ὡς εἰκόνας ἀρχετύπων, διά τόν πόθον, εἶη τό ἀνάθεμα»»². Εντύπωση μας προκαλούν τα λόγια της Θεοδώρας, καθώς δεν τα παραθέτει κανένας άλλος συγγραφέας σχολικού εγχειριδίου Βυζαντινῆς Ιστορίας.

Στον Δ΄ τόμο που επιγράφεται «Ελληνική» και όχι «Γενική Ιστορία», τα γεγονότα της Εικονομαχίας εκτίθενται πιο αναλυτικά. Από τις 207 σελίδες του βιβλίου, σε τρεις ολόκληρες σελίδες αναφέρεται η δράση όλων των αυτοκρατόρων που ενεπλάκησαν στην ἐριδα αυτή, είτε ως φίλοι, είτε ως ενάντιοι των εικόνων. Τα ίδια ακριβώς περιέχονται και στη δεύτερη έκδοση του συγκεκριμένου εγχειριδίου, η οποία τοποθετείται το 1875. Η

¹ Ως πρώτη αναφέρεται η αίρεση περί της διακρίσεως της θείας και ανθρώπινης φύσεως του Χριστού. Βλ. W. Pütz, *Γενική Ιστορία*, μτφρ. Γ.Α. Βακαλόπουλος, Δεύτερον τεῦχος, τύποις Ν. Αγγελίδου, Αθήνησι 1866, σ. 35.

² Βλ. στο ίδιο, σσ. 35-36.

μόνη διαφορά βρίσκεται στην έκταση του βιβλίου, καθώς αυτό αποτελείται από 216 σελίδες¹.

Ξεκινώντας την έκθεση των γεγονότων από τον Λέοντα Γ΄ Ίσαυρο, ο συγγραφέας πρώτα αναφέρει τις αρετές και τα κατορθώματά του και κατόπιν περιγράφει την εικονομαχική του δράση: «*Ἄλλ' ὅμως ἀναμιχθείς εἰς ζήτημα καθαρῶς θρησκευτικόν καί διαλογισθεῖς νά καθαιρέσῃ τήν λατρείαν τῶν ἁγίων εἰκόνων, ἐξέδωκε τό ἐνδέκατον τῆς βασιλείας τοῦ ἔτος² ἐπί βαρείαις ποιναῖς γενικήν ἀπαγόρευσιν τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἀγγέλων καί τῶν Ἁγίων, συγκαλέσας καί οἰκουμενικήν Σύνοδον³, ἥτις κατεδίκασε καί ἀνεθεμάτισε τήν λατρείαν τῶν θείων εἰκόνων, ὑπέκουςα τῷ αὐτοκράτορι. Ἐπροσπάθησε μέν ὁ αὐτοκράτωρ νά ἐκβιάσῃ τούς παροξυνθέντας, διά τοῦτο ὑπήκους του καί καταδαμάσῃ τούς ἀνθισταμένους λατρευτάς τῶν εἰκόνων, ἀλλά δέν ἠδυνήθη νά κατισχύσῃ τῆς θελήσεως ὀλοκλήρου τοῦ ἔθνους*»⁴.

Και στο εγχειρίδιο αυτό, όπως και στα αντίστοιχα του Weber που εξετάσαμε προηγουμένως, διαβάζουμε την ακόλουθη σημείωση: «*Καί ἡ Ἰταλία δέ ἀπό κοινοῦ μετά τῶν Παπῶν ἀντέστη εἰς τό δόγμα τοῦτο*»⁵. Ο Pütz, όμως, συνεχίζει και παρατηρεῖ ότι «*μοίρά τις τῶν Ἰταλῶν ἀπεσπάρθη ἀπό τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*»⁶, αναφερόμενος ἔτσι σε μία αρνητική συνέπεια της Εικονομαχίας για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Σε άλλα μεταγενέστερα εγχειρίδια γίνεται εκτενέστερα λόγος γι' αυτή την αρνητική συνέπεια, όπως θα δούμε παρακάτω.

Εκθέτοντας τη δράση των επόμενων εικονομάχων αυτοκρατόρων, ο συγγραφέας εκφράζει και την προσωπική του αποψη, η οποία προφανώς και είναι υπέρ των εικόνων, γεγονός που μας προκαλεί εντύπωση, δεδομένης της γερμανικής καταγωγής του. Ως γνωστόν η χριστιανική ομολογία που επικρατεῖ στη Γερμανία είναι ο Προτεσταντισμός, ο οποίος δεν δέχεται τις εικόνες. Και για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι,

¹ Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου έχει ως εξής: του ίδιου, *Ἑλληνική Ἱστορία μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς ἐνδεκάτης ἐκδόσεως τῆς ἱστορίας τοῦ Καθηγητοῦ Γουλιέλμου Πύτσιου καί διασκευασθεῖσα πρὸς χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Γυμνασίων ὑπὸ Γ.Α. Βακαλόπουλου πρώην Καθηγητοῦ τοῦ Α' ἐν Ἀθήναις Γυμνασίου, ἔκδοσις δευτέρα, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρῆ, ἐν Ἀθήναις 1875.*

² Πρόκειται προφανώς για λάθος του συγγραφέα η συγκεκριμένη χρονική τοποθέτηση της έναρξης της Εικονομαχίας. Γνωρίζουμε ότι ο Λέων Γ΄ Ίσαυρος στέφθηκε αυτοκράτορας το 717 μ.Χ. και το 726 μ.Χ., δηλαδή εννέα χρόνια μετά, εξέδωσε το πρώτο εικονομαχικό διάταγμα.

³ Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας προβαίνει σε λάθος διατύπωση, καθώς καμία εικονομαχική σύνοδος, με πιο γνωστή αυτή της Ιέρειας, δεν αναγνωρίστηκε ως οικουμενική.

⁴ Βλ. του ίδιου, *Ἑλληνική Ἱστορία*, μτφρ. Γ.Α. Βακαλόπουλος, τύποις Διονυσίου Κορομηλά, ἐν Ἀθήναις 1866, σ. 137.

⁵ Βλ. στο ίδιο.

⁶ Βλ. στο ίδιο.

παρατηρούμε ότι για τον Κωνσταντίνο Κοπρώνυμο γράφει: «... έδειχθη μέν δραστήριος ήγεμών, καταδιώξας τὰς έσωτερικάς στάσεις καί τούς Άραβας, όμως έξηκολούθησε τόν άτυχή κατά τῶν εικόνων πόλεμον, έξορίζων καί φονεύων τούς λατρευτάς αὐτῶν μετά μεγάλης σκληρότητος»¹.

Κατόπιν, αφού αναφέρει ότι ο Λέων Δ΄ ο Χάζαρος συνέχισε τον αγώνα κατά των εικόνων, όχι όμως με την ίδια σκληρότητα που έδειξε ο πατέρας του και ότι επί της Ειρήνης της Αθηναίας συνεκλήθη η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος (787), η οποία ύστερα από εξήντα χρόνια διακοπής αποκατέστησε την προσκύνηση των εικόνων, μεταβαίνει στη δεύτερη φάση της Εικονομαχίας. Γράφοντας για τον Λέοντα Ε΄ τον Αρμένιο, με τον οποίο ξεκίνησε αυτή η φάση, χρησιμοποιεί τους εξής επικριτικούς χαρακτηρισμούς: «εἰ καί ἔμφρων καί δραστήριος, έξηκολούθησε τόν κατά τῶν εικόνων πόλεμον...»². Για τον δε Θεόφιλο, που υπήρξε ο τελευταίος εικονομάχος αυτοκράτορας, σημειώνει: «ἦτον μέν δραστήριος, άνδρειός καί δίκαιος, αλλά καί σκληρός ένίστε καί ιδίως κατά τῶν τιμητῶν τῶν εικόνων»³.

Η προσωπική τοποθέτηση του συγγραφέα υπέρ της τιμής των εικόνων είναι πρόδηλη και στα γραφόμενά του για το τέλος της Εικονομαχίας. Η σύζυγος του Θεόφιλου, Θεοδώρα, χαρακτηρίζεται «εύσεβής» και «Άγία», προφανώς διότι «συγκαλέσασα σύνοδον άνδρῶν όμοφρόνων καί καθαιρέσασα τόν εικονομάχον πατριάρχην Ιωάννην τόν Γραμματικόν καί χειροτονήσασα τόν Μεθόδιον ήνώρθωσε τήν λατρείαν καί τήν τιμήν τῶν εικόνων (ιδέ σελ. 35 καί 36 δευτέρου τεύχους) καί ητύχησε διά τοῦ ζήλου αὐτῆς νά καταπαύση διά παντός τήν όλεθρίαν εκείνην ἔριν»⁴.

Το 1875 διδάσκεται στους μαθητές της Δ΄ Γυμνασίου ένα εγχειρίδιο στο οποίο η Βυζαντινή Ιστορία είχε συνταχθεί κατόπιν προσωπικής μελέτης του συγγραφέα⁵. Πρόκειται για την «Ελληνική Ιστορία από τῶν αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ήμᾶς» του Α.Ι. Αντωνιάδη, γυμνασιάρχου αρχικά στον Πειραιά και κατόπιν στην Αθήνα.

Στην πρώτη έκδοση, που αποτελείται από 348 σελίδες, όπως και στις δύο επόμενες που ακολούθησαν, των ετών 1878-1879, που ολοκληρώνεται σε 328 σελίδες, και 1883 που περιέχει 464 σελίδες, μόλις δύο σελίδες είναι αφιερωμένες στην περίοδο από τους εικονομάχους αυτοκράτορες μέχρι τον Μακεδονικό οίκο (717-867). Ο ίδιος συγγραφέας συνέγραψε άλλο ένα εγχειρίδιο με τίτλο «Σύνοψις τῆς παγκοσμίου Ιστορίας» αποτελούμενο από τρεις τόμους. Ο τόμος που μας ενδιαφέρει είναι ο δεύτερος «περιέχων τήν

¹ Βλ. στο ίδιο.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 139.

³ Βλ. στο ίδιο.

⁴ Βλ. στο ίδιο.

⁵ Βλ. Α. Αντωνιάδης, Ελληνική Ιστορία από τῶν αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ήμᾶς, έκδ. Κ. Αντωνιάδη, Αθήναι 1875, σ. 1 («...συνέθηκα τό ανά χεῖρας ἐγχειρίδιον, έξελληνίσας μέν άπανταχοῦ σχεδόν ἐκ τῆς διτόμου παγκοσμίου ιστορίας τοῦ Γερμανοῦ Οὔηβέρου τήν αρχαίαν Ελληνικήν, προσθείς δ' εἰς ταύτην ἐξ ιδίων μελετῶν τήν Βυζαντινήν καί νεωτέραν»).

Ρωμαϊκὴν Ἱστορίαν καὶ τὰ κυριώτατα τοῦ Μεσαίωνος». Στην έρευνά μας βρήκαμε και μελετήσαμε την δεύτερη έκδοση, που χρονολογείται το 1885. Και στο εγχειρίδιο αυτό, που χρησιμοποιήθηκε στα Γυμνάσια μάλλον ως βοήθημα, το θέμα της Εικονομαχίας κατέχει δύο σελίδες σε σύνολο 154 σελίδων.

Αρχής γενομένης από τον Λέοντα Γ' Ίσαυρο παρατηρείται ότι ἀφ' ενός «έζωγογόνησε μὲν κάπως τὸ ἐκλελυμένον ἔθνος»¹, ἀφ' ετέρου δε επειδή διέταξε να εκβάλουν όλες τις εικόνες από τις εκκλησίες, προκάλεσε ταραχή που κλόνησε πάνω από εκατό χρόνια κράτος και θρόνο. Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό «έκλελυμένον» για το έθνος, σε τι συνίστατο δηλαδή η έκλυση και ποια ακριβώς αιτία είχε οδηγήσει το έθνος σε αυτήν.

Όπως και στο εγχειρίδιο του Weber, έτσι και εδώ γίνεται μνεία στην απώλεια του μέρους της Ιταλίας που μέχρι τότε τελούσε υπό την κυριαρχία του Βυζαντίου. Το εγχειρίδιο του 1885 προσθέτει και την Ρώμη². Για πρώτη φορά όμως αναφέρεται σε σχολικό εγχειρίδιο η επανάσταση που ξέσπασε στην Ελλάδα και τα νησιά μετά το εικονομαχικό διάταγμα του Λέοντα: «οἱ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων, συγκροτήσαντες στόλον μέγαν, ὤρμησαν κατ' αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως καθαιρέσαντες τὸν Λέοντα ἀναγορεύσωσιν ἄλλον αὐτοκράτορα καὶ ἀπέτυχε μὲν ἡ ἀνταρσία»³. Εντύπωση προκαλεί η παράλειψη αυτής της πληροφορίας από το εγχειρίδιο του 1885.

Κατόπιν τονίζεται το μίσος που χαρακτήριζε τις σχέσεις των δύο αντίπαλων ομάδων, των προσκυνητῶν των εικόνων και των εικονοκλαστῶν ἢ εικονομάχων, «οἷτινες ... κατεδίωκαν τοὺς ἀντιπάλους ὡς εἰδωλολάτρας»⁴. Ὅσον αφορά στα υπόλοιπα γεγονότα και στα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν σε αυτά, το εν λόγω εγχειρίδιο και στις τρεις εκδόσεις του συμφωνεί απολύτως (σε ορισμένα σημεία μέχρι και κατά λέξη) με το εγχειρίδιο του Weber, γεγονός που αναπόφευκτα μας δημιουργεί σκέψεις για την πρωτοτυπία της συγγραφής. Η μόνη διαφορά που παρατηρείται και που αποτελεί μοναδική σημείωση σε σχολικό εγχειρίδιο του 19ου αιώνα είναι αυτή που απαντάται στο έργο *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας* του 1885, σύμφωνα με την οποία «τὸν Λέοντα ἤγε καὶ ἔφερεν ὁ δραστήριος μὲν ἀλλὰ βίαιος υἱὸς αὐτοῦ Κωνσταντῖνος (741-775)»⁵.

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 284.

² Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, τόμος Β', έκδ. τρίτη, έκδ. Κ. Αντωνιάδη, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 30.

³ Βλ. του ίδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, έκδ. Κ. Αντωνιάδη, Ἀθῆναι 1875, σ. 284.

⁴ Βλ. στο ίδιο. Η φράση αυτή παραλείπεται από το: *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, έκδ. Κ. Αντωνιάδη, Ἀθῆναι 1885.

⁵ Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, τόμος Β', έκδ. τρίτη, έκδ. Κ. Αντωνιάδη, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 30.

Τέλος, η μόνη διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στο εγχειρίδιο του Weber και την *Ελληνική Ιστορία* του Αντωνιάδη αφορά στο πρόσωπο της Θεοδώρας. Στο τελευταίο διαβάζουμε: «... ή Θεοδώρα ... τῷ 842 καθήρεσε τὸν εἰκονομάχον πατριάρχην Ἰωάννην τὸν Γραμματικόν καὶ ἐχειροτόνησε τὸν Μεθόδιον συνεκάλεσε δέ σύνοδον ἐκκλησιαστικὴν, ἣτις ἐπέτρεψε τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων»¹. Στον Weber, όπως και στη Σύνοψη τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας του Αντωνιάδη, σημειώνεται ότι η Θεοδώρα από ευλάβεια και από πολιτική σύνεση οδηγήθηκε στη σύγκληση της συνόδου, με την οποία για λίγο έπαψε η θύελλα².

Ακόμα ένα σχολικό εγχειρίδιο, που ουσιαστικά αποτελεί συμπύλημα από μεταφράσεις ξένων εκδόσεων και όχι μόνο, είναι αυτό που έγραψε ο Δ.Η. Κυριακόπουλος, καθηγητής του Γ' Γυμνασίου Αθηνών, με σκοπό να διδαχθεί στα Γυμνάσια. Ο τίτλος του είναι: «*Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι Καποδιστρίου*» και εκδόθηκε το 1879. Δεύτερη έκδοση πραγματοποιήθηκε το 1884, μόνο που σε αυτήν εκτίθεται η ιστορία της Ελλάδας μέχρι το 1881 και όχι μέχρι την εποχή του Καποδιστρία³.

Στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης διαβάζουμε: «... τὸ δὲ Β' (ενν. μέρος του βιβλίου) ἦτοι τὸ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κορίνθου μέχρι τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος (ενν. κατηρτίσθη) ἐκ τῶν ἱστοριῶν τοῦ Finlay, τοῦ Julleville (1879) τοῦ Presle καὶ Blanchet, τοῦ Raffenet, τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, τῆς Συνόψεως τῶν Νεοελληνικῶν τοῦ Πολυζωΐδου καὶ ἄλλων»⁴.

Από τις 220 σελίδες της πρώτης έκδοσης και τις 190 της δεύτερης, μόλις δύο σελίδες είναι αφιερωμένες μόνο στην πρώτη φάση της Εικονομαχίας. Το καινούργιο στοιχείο που παρατηρείται στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο, συγκρίνοντάς το με τα μέχρι τώρα μελετηθέντα, είναι η αιτία στην οποία αποδίδεται η εικονομαχική δράση του Λέοντα Γ' Ισαύρου. Συγκεκριμένα, διατυπώνεται η άποψη ότι ο αυτοκράτορας επηρεάστηκε από κατηγορούς των Χριστιανών και κατήργησε την προσκύνηση των αγίων εικόνων. Επειδή δεν εισακούστηκε, διέταξε την καταστροφή τους το 730. Γι' αυτόν τον λόγο ο λαός ξεσηκώθηκε εναντίον αυτού και των συμβούλων του, τους οποίους και ονόμασε εικονομάχους και εικονοκλάστες. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στον άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό, ο οποίος έγραψε δεινές απολογίες υπέρ των εικόνων⁵.

¹ Βλ. του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἐκδ. Κ. Αντωνιάδη, Αθήναι 1875, σ. 285.

² Βλ. του ίδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, τόμος Β', ἐκδ. τρίτη, ἐκδ. Κ. Αντωνιάδη, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 31.

³ Γι' αυτό άλλωστε και ο τίτλος του συγγράμματος έχει ως εξής: Δ. Κυριακόπουλος, *Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ νῦν*, ἐκδ. δευτέρα, ἐκδ. Σπ. Κουσουλίνος, ἐν Ἀθήναις 1884.

⁴ Βλ. του ίδιου, *Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι Καποδιστρίου*, τυπογραφεῖον «Ὁ Παλαμίδης», Αθήνησι 1879, σ. γ'.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 185 και του ίδιου, ὁ.π., σ. 151: «*Λέων Γ' ὁ Ἰσαυρος, βασιλεύσας ἀπὸ τὸ 717-741, ἐπέισθη (τὸ 726) ὑπὸ κατηγορῶν τῶν Χριστιανῶν καὶ κατήργησε τὴν προσκύνησιν τῶν*

Και στο εγχειρίδιο αυτό, όπως και στο προηγούμενο, τονίζεται η επανάσταση που έλαβε χώρα στην Ελλάδα, εξαιτίας της εικονομαχικής δράσης του Λέοντα, η οποία όμως δεν τελεσφόρησε, αν και ήταν καλά οργανωμένη με ισχυρό στρατό και στόλο¹. Ενδεχομένως οι συγγραφείς να θέλουν να εξάρουν την αντίδραση που συνέβη στον ελληνικό χώρο ως απάντηση στα έργα των Δυτικών ιστορικών (βλ. Weber και Pütz) που σημείωναν στο έργο τους ότι η Δύση και οι Πάπες δεν δέχτηκαν τα εικονομαχικά διατάγματα.

Μετά τον Λέοντα Γ' μνημονεύεται ο γιος του, Κωνσταντίνος, που αποκαλείται Κοπρώνυμος και ο οποίος «κατεδίωκεν άπηνώς τούς άπειθοῦντας καί τας εικόνας προσκυνούντας»². Ακολουθώντας αναφέρεται ο Λέων Δ' ως εικονομάχος και η σύζυγός του Ειρήνη η Αθηναία, η οποία με τη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο επανέφερε την προσκύνηση των αγίων εικόνων³.

Αυτό όμως που προκαλεί μεγάλη εντύπωση με το συγκεκριμένο εγχειρίδιο δεν είναι το γεγονός ότι δεν γίνεται καμία απολύτως αναφορά στη δεύτερη φάση της Εικονομαχίας, αλλά ο λόγος για τον οποίο αυτή θεωρείται ήσσοнос σημασίας. Και στις δύο εκδόσεις του διαβάζουμε: «Τόν Νικηφόρον θανόντα τῷ 811 μ.Χ. διεδέξατο ὁ υἱός του Σταυράκης. Παραιτηθέντα δέ τούτου τό αὐτό ἔτος διεδέξατο Μιχαήλ ὁ ἐπικληθείς Κουροπαλάτης. Μετά διαδοχὴν δέ διαφόρων ἄλλων αὐτοκρατόρων ὧν τὴν ἐξουσίαν χαρακτηρίζουσι μᾶλλον ἐγκλήματα ἢ ἀγαθοεργίαι καὶ κατορθώματα ἀνέβη ἐπὶ τόν θρόνον τοῦ Βυζαντίου τῷ 867 μ.Χ. Βασίλειος ὁ Μακεδών, πρῶτος τῶν ἐξ ἑλληνικοῦ οἴκου καταγομένων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους»⁴. Πρόκειται δηλαδή, σύμφωνα με την κρίση του συγγραφέα, για μία σκοτεινή περίοδο γεμάτη εγκλήματα, παραγνωρίζοντας καταφανώς τα κατορθώματα τόσο του Λέοντα Ε' Αρμένιου εναντίον των Βουλγάρων, όσο και του Θεόφιλου εναντίον των Αράβων.

B2. Τα σχολικά εγχειρίδια της δεκαετίας 1880-1890

Το 1881 εκδόθηκε το εγχειρίδιο του Ι.Χ. Δραγάτη, καθηγητού στον Πειραιά, «Ρωμαϊκή Ἱστορία και τοῦ Μεσαιῶνος τά κυριώτατα» για να διδαχθεί στη

ἀγίων εἰκόνων, μή δέ εἰσακουσθεῖς, διέταξε τό 730 τὴν καταστροφὴν αὐτῶν τῶν εἰκόνων τότε δέ ἠγέρθη κατ' αὐτοῦ καί τῶν συμβούλων του ὁ λαός καλέσας αὐτούς εἰκονομάχους καί εἰκονοκλάστας· ἐκ τούτου δέ ἀνεφύησαν θρησκευτικαί ἔριδες. Ὁ τότε δέ ἀκμᾶζων ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός ἔγραψε ὑπέρ τῶν εἰκόνων δεινάς ἀπολογίας».

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 186 και του ίδιου, *ό.π.*, στην ίδια σελίδα («ἐκ τῆς πρὸς τὰς εἰκόνας διαγωγῆς τοῦ Λέοντος Ἰσαύρου διηρηθίσθησαν ἐν Ἑλλάδι καί ἐπανάστασις ἐγένετο ἐν αὐτῇ. Ἐξαρτίσαντες δέ οἱ ἐπαναστάται στόλον ἰσχυρόν καί στρατόν ἐστράτευσαν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα καθαιρέσωσι τόν εἰκονοκλάστην Λέοντα καί ἀναγορεύσωσιν ἕτερον αὐτοκράτορα. Ἡττηθέντες ὁμως ἐπέστρεψαν εἰς τὰ ἴδια πολλά παθόντες»).

² Βλ. στις ίδιες σσ.

³ Βλ. στις ίδιες σσ., και του ίδιου, *ό.π.*, σ. 152.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 187 και του ίδιου, *ό.π.*, στην ίδια σελίδα.

Β' Γυμνασίου. Το εγχειρίδιο αυτό γνώρισε και δεύτερη έκδοση το 1883. Στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι έγραψε το εγχειρίδιό του «*ὑπ' ὄψει λαβών ὡς καί ἐν τῇ α' ἐκδόσει, πάντα τά κατά τήν ἔσπεριαν εὐδοκιμοῦντα νεώτατα τοιαῦτα ἔργα, ἰδίᾳ δέ τήν μεγάλην ἐκδιδόμενην ἔτι Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν του V. Duruy*»¹.

Στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης διαβάζουμε: «*ἀποβλέπων δέ μάλιστα εἰς τό εὐσύνοπτον, κατά τό αὐτό σύστημα ἐν συντόμῳ διέλαβον τά μέρη ἐκεῖνα τῆς Μεσαιωνικῆς ἱστορίας, τά ἀπολύτως ἀναγκαιοῦντα εἰς τήν ἐν τῇ Β'. Γυμνασιακῇ τάξει διδασκαλίαν, ἐν ἣ ἡ Ρωμαϊκὴ κατ' ἐξοχὴν διδάσκεται*»². Μετά από τις διευκρινίσεις αυτές καταλαβαίνουμε τους λόγους για τους οποίους και το εγχειρίδιο αυτό κινείται στην ίδια γραμμή με τα ανωτέρω εκτεθέντα, τόσο ως προς την έκταση που κατέχουν τα γεγονότα της οικονομιαχικής περιόδου, όσο και ως προς το περιεχόμενό του. Σε μία μόλις σελίδα εκτίθενται τα γεγονότα της πρώτης φάσης, ενώ σε μία και μόνο παράγραφο τα γεγονότα της δεύτερης φάσης³. Σημειωτέον ότι η πρώτη έκδοση αποτελείται από 206 σελίδες και η δεύτερη από 207.

Ως προς το περιεχόμενο δεν προσθέτει κάτι καινούργιο σε σχέση με όσα έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα. Αυτό όμως που προκαλεί εντύπωση είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας αφιερώνει περισσότερες σελίδες του εγχειριδίου του στην μεσαιωνική ιστορία της Δύσης, παρά στην ιστορία της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, όπως ονομάζει την Βυζαντινή. Ίσως αυτή η ετεροβαρής εξιστόρηση των γεγονότων να οφείλεται στις πηγές που χρησιμοποίησε για τη συγγραφή του εγχειριδίου, που δεν ήταν άλλες από τα ιστορικά βιβλία της Δύσης. Η παρατήρηση αυτή χρήζει ιδιαίτερης μελέτης.

Τα εγχειρίδια που εκδίδονται από το 1884 και εξής παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα της Οικονομαχίας. Αυτό συμβαίνει διότι και περισσότερες σελίδες αφιερώνουν στην οικονομιαχική περίοδο και – το σημαντικότερο – διατυπώνουν θετικές κρίσεις γι' αυτό καθ' εαυτό το γεγονός, καθώς και για τους οικονομάρχους αυτοκράτορες.

Αρχής γενομένης από το σύγγραμμα του Κ. Ζαχαριάδη, Καθηγητή της Μεγάλης του Γένους Σχολής, «*Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ, μέρος Δεύτερον, Ανατολικὴ Αὐτοκρατορία (395-1204 μ.Χ.)*», η Οικονομαχία ονομάζεται θρησκευτική μεταρρύθμιση, η οποία συνέβη στο πλαίσιο μιας γενικότερης μεταρρύθμισης, κοινωνικής, πολιτικής και στρατιωτικής, στην οποία προέβησαν οι οικονομάρχαι αυτοκράτορες. Το

¹ Βλ. Ι. Δραγάτης, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαιῶνος τὰ κυριώτατα*, ἔκδ. δευτέρα, ἔκδ. Τυπογραφεῖον «Ὁ Παλαμῆδης», ἐν Ἀθήναις 1883, σ. δ'.

² Βλ. του ἰδίου, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαιῶνος τὰ κυριώτατα*, ἔκδ. Τυπογραφεῖον «Ὁ Παλαμῆδης», ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 5.

³ Βλ. στο ἴδιο, σσ. 179 καὶ 182 καὶ του ἰδίου, ὁ.π., σσ. 175 καὶ 178.

σύγγραμμα αυτό γνώρισε και άλλες δύο εκδόσεις κατά τα έτη 1885 και 1886¹, χωρίς ιδιαίτερες διαφορές μεταξύ τους.

Από το 1884 και για μία τετραετία (έως και το 1888) το συγκεκριμένο σύγγραμμα είχε εγκριθεί από το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, ως το μόνο διδακτικό βιβλίο για τη διδασκαλία της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής Ιστορίας στη Β' τάξη των δημόσιων, δημοσυντήρητων και ιδιωτικών Γυμνασίων².

Από τις 76 σελίδες της έκδοσης του 1884, εννέα είναι αφιερωμένες στη δράση των εικονομάχων αυτοκρατόρων και τρεις στις συνέπειες της Εικονομαχίας στην κοινωνία, την πολιτική, την παιδεία και τη θρησκεία³. Στην έκδοση του 1885, από τις 131 σελίδες, στα ίδια θέματα είναι αφιερωμένες δέκα και τρεις σελίδες αντίστοιχα⁴, ενώ στη έκδοση του 1886, στην οποία είναι τυπωμένες μαζί και η Ρωμαϊκή και η Βυζαντινή ιστορία, από τις 240 σελίδες, σε δέκα και τέσσερις σελίδες εκτίθενται τα ανάλογα θέματα⁵.

Αναφερόμενος στον Λέοντα Γ' Ίσαυρο και στα αίτια που τον οδήγησαν στην εκδίωξη των εικόνων από τους ναούς, γράφει: «... οὗτος βλέπων, ὅτι ἔλειπεν ἐλεύθερον πνεῦμα, γενναῖον φρόνημα, φιλοπατρία καὶ ἐθνική φιλοτιμία ἀπὸ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, αἰτίαν τῆς ἐλλείψεως ταύτης ἐθεώρησε τοὺς πολυαρίθμους τύπους τῆς λατρείας, ἥτοι τὰς πολλάς ἑορτάς, τὸν μοναστικὸν βίον, τὴν θαυματουργὸν δύναμιν, ἣν ἀπέδιδον εἰς πλεῖστα τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων, καὶ ἐν ἐνί λόγῳ τὰς καταχρήσεις καὶ παρεξηγήσεις πολλῶν θρησκευτικῶν θεσμῶν, αἵτινες παρεισέφρησαν εἰς τὸ ἔθνος»⁶.

¹ Το σύγγραμμα αυτό εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1877 στην Κωνσταντινούπολη για τη διδασκαλία των μαθητών της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Το 1882 επανεκδόθηκε και διδάχθηκε και στο ανώτερο κεντρικό Παρθεναγωγείο της Αθήνας. Ο συγγραφέας επιθυμούσε και αυτές και οι υπόλοιπες επανεκδόσεις να είναι χρήσιμες στην ελληνική νεολαία. Βλ. Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, έκδ. πέμπτη, Τυπογραφείον Βλαστοῦ Βαρβαρρήγου, ἐν Αθήναις 1886, σσ. 7 και 8. Η έκδοση του 1885 φέρει τον τίτλο *Στοιχειώδης Ιστορία τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, Μέρος Β' τῆς Ρωμαϊκῆς Ιστορίας (395 μ.Χ.-1453)*, τύποις Σ.Ι. Βουτηρᾶ, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885 (ακριβῶς ἴδια έκδοση εἶχε τυπωθεῖ και ἀπὸ το Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο).

² Βλ. τη σχετική έγκριση του αρμόδιου Υπουργείου, ὅπως αὐτή απεστάλη προς τον συγγραφέα στο Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή, μέρος Δεύτερον, Ανατολική Αὐτοκρατορία (395-1204 μ.Χ.)*, χ.ἔ., ἐν Αθήναις 1884, σ. 84.

³ Βλ. στο ἴδιο, σσ. 20-28 και 33-36.

⁴ Βλ. του ἴδιου, *Στοιχειώδης Ιστορία τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, Μέρος Β' τῆς Ρωμαϊκῆς Ιστορίας (395 μ.Χ.-1453)*, τύποις Σ.Ι. Βουτηρᾶ, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σσ. 24-33 και 39-41.

⁵ Βλ. του ἴδιου, *Στοιχειώδης Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, έκδ. πέμπτη, Τυπογραφείον Βλαστοῦ Βαρβαρρήγου, ἐν Αθήναις 1886, σσ. 182-191 και 196-199.

⁶ Βλ. στο ἴδιο, σ. 182. Αξιομνημόνευτη είναι η παρατήρηση ὅτι ἀπὸ την έκδοση του 1885 (*Στοιχειώδης Ιστορία τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, Μέρος Β' τῆς Ρωμαϊκῆς Ιστορίας (395 μ.Χ.-1453)*, τύποις Σ.Ι. Βουτηρᾶ, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885) λείπει η φράση «φιλοπατρία καὶ ἐθνική φιλοτιμία».

Ο συγγραφέας θεωρεί ως λάθος του Λέοντα την παραμέληση της εκπαίδευσης του αγράμματου λαού. Δεν μερίμνησε «διά τῆς διδασκαλίας νά καταρτίσῃ τὰ αἰσθήματα καί διανοήματα τῶν πολλῶν, καί οὕτως ἄνευ καινοτομιῶν νά ἐπέλθῃ, ἄν ἦτο ἀνάγκη, μεταβολή εἰς τὰ φρονήματα»¹. Με αυτές τις φράσεις διατυπώνεται η άποψη ότι μέσω της παιδείας και της καταπολέμησης της αμάθειας δύνανται να μεταβληθούν τα φρονήματα και άρα να επηρεαστούν οι συνειδήσεις των πολιτών, ιδιαίτερα δε των μελλοντικών, υπέρ της πολιτικής του αυτοκράτορα.

Πρώτος ο Λέων διέλυσε τις Σχολές που διευθύνονταν από κληρικούς και αφαίρεσε τη δημόσια εκπαίδευση από τα χέρια του κλήρου, φοβούμενος μήπως αυτοί διέδιδαν και συντηρούσαν τις επικρατούσες προλήψεις μέσω της διδασκαλίας τους. Δεν προέβη, όμως, όπως θα έπρεπε στην αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης του λαού. Αντιθέτως σε υποσημείωση διαβάζουμε ότι έκαψε την λεγόμενη Οικουμενική Σχολή, στην οποία δίδασκαν τότε δώδεκα πολυμαθείς άνδρες, επειδή δεν ήταν οπαδοί των φρονημάτων του. Με τη συγκεκριμένη πράξη του εξαφάνισε από την μητρόπολη της Αυτοκρατορίας το τελευταίο ίδρυμα της φιλοσοφίας, καθώς και τη βιβλιοθήκη που υπήρχε σε αυτό και ήταν πολύτιμη λόγω των 36.000 τόμων και των σπάνιων χειρογράφων που περιείχε. Σύμφωνα με τον συγγραφέα πρόκειται για ένα τυχαίο γεγονός που το απέδωσαν στον Λέοντα οι αντίπαλοί του, διότι είχε διαλύσει τις Σχολές που διευθύνονταν από μοναχούς², οι οποίοι σε άλλο σημείο του βιβλίου χαρακτηρίζονται ως οι ασπονδότεροι αντίπαλοι της μεταρρύθμισης³. Αυτά είναι, σύμφωνα πάντα με τον συγγραφέα, τα λάθη του Λέοντα, ενώ κατά τα λοιπά η διαγωγή του μπορεί να θεωρηθεί συνετή. Ο ίδιος δε χαρακτηρίζεται ως σωτήρας και αναμορφωτής του κράτους, παρά το γεγονός ότι τα μέσα που χρησιμοποίησε για την αναμόρφωση αυτή ήταν «άνεπιτήδεια»⁴.

Και στο σύγγραμμα αυτό διαβάζουμε ότι το εικονομαχικό διάταγμα, που εξέδωσε ο Λέων το 726, έγινε αφορμή για να διαιρεθούν οι Χριστιανοί σε δύο φατρίες. Μόνο που για πρώτη φορά η πολιτική ενάντια στις εικόνες ονομάζεται «νέα μεταρρύθμιση» και οι οπαδοί της εικονομάχοι, εικονοκαύστες, εικονοκλάστες, χριστιανοκατήγοροι, σαρακηνόφρονες και όχι μεταρρυθμιστές, όπως θα περιμέναμε. Οι αντίπαλοί τους εικονόφιλοι χαρακτηρίζονται ως «οί υπέρ τῶν καθεστώτων» και «άντιμεταρρυθμιστές»⁵.

¹ Βλ. του ίδιου, *Στοιχειώδης Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή*, έκδ. πέμπτη, Τυπογραφείον Βλαστοῦ Βαρβαρρήγου, ἐν Ἀθήναις 1886, σσ. 182-183.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 183.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 186.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 182.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 186.

Στην ίδια παράγραφο όμως η εικονομαχία συγκαταλέγεται στις αιρέσεις που τάραξαν το Βυζαντινό κράτος¹.

Επόμενος εικονομάχος αυτοκράτορας για τον οποίο ο συγγραφέας διατυπώνει θετικά σχόλια είναι ο Κωνσταντίνος Ε΄ ο Κοπρώνυμος. Αφού εκτίθενται τα κατορθώματά του ενάντια στους Βουλγάρους και τους Άραβες, το οικοδομικό και οικονομικό του έργο, κατόπιν ο συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι «αί ἀρεταί ὅμως τοῦ ἀνδρός τούτου, ἐπειδή ἐπεχείρησε διά συνόδου νά ἀποβάλη ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τὰς εἰκόνας, καί ἐπειδή περιώρισε τό ἀναρίθμητον πλῆθος τῶν μοναστηρίων, ἀπεσιωπήθησαν. Ὅθεν καί Κοπρώνυμος ὠνομάσθη καί ὡς φιλάργυρος καί πλεονέκτης ἐχαρακτηρίσθη»².

Η Ειρήνη η Αθηναία ως η πρώτη εικονόφιλη αυτοκράτειρα, προκειμένου να επιβάλει την πολιτική της, όχι μόνο συνεκάλεσε τη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο, αλλά και διέλυσε τον αρχαίο στρατό, ως μη ασπαζόμενο τις προθέσεις της, και τον αναπλήρωσε με ευάριθμους νεοσύλλεκτους κακώς οργανωμένους στρατιώτες³. Γι' αυτό και ο Πατριάρχης Ταράσσιος, αν και ομόφρων με την Ειρήνη, την εγκατέλειψε όταν κατάλαβε ότι με την πολιτική της το κράτος ετίθετο σε κίνδυνο⁴. Ενώ ο Νικηφόρος που τη διαδέχθηκε στο θρόνο «ἐπιχειρήσας ... τήν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ κράτους, ὅπερ εἶχε παραλύσει ἐπί τῆς εἰκοσιπενταετοῦς κυβερνήσεως τῆς Εἰρήνης» υπέβαλε τα μοναστήρια και τα εκκλησιαστικά κτήματα σε κοινούς φόρους⁵.

Ο Λέων Ε΄ ο Αρμένιος, με τον οποίο ξεκίνησε η δεύτερη φάση της Εικονομαχίας, χαρακτηρίζεται ως «Κυβερνήτης ἀγαθός»⁶. Αφού αντιμετώπισε τους Βούλγαρους «ἀκολούθως ὁ Λέων, ἐπιχειρήσας ἵνα συμπληρώσῃ τό μεταρρυθμιστικόν τῶν προκατόχων του ἔργον, ἐπέστησεν ἰδίᾳ τήν προσοχήν του εἰς τήν ἀπονομήν τῆς δικαιοσύνης, τήν διαχείρισιν τῶν οἰκονομικῶν, καί τόν ὀργανισμόν τοῦ στρατοῦ, τόν ὁποῖον καθυπέβαλεν εἰς

¹ Η συγκεκριμένη αίρεση, μάλιστα, ταλαιπώρησε την αυτοκρατορία επί ένα και πλέον αιώνα, μέχρι το 842. Βλ. στο ίδιο, σσ. 183-184.

² Βλ. στο ίδιο, σσ. 184-185. Μάλιστα στις σ. 73 (Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή, μέρος Δεύτερον, Ανατολική Ἀυτοκρατορία (395-1204 μ.Χ.), χ.ἔ., ἐν Ἀθήναις 1884) και σ. 237 (Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή, ἔκδ. πέμπτη, Τυπογραφεῖον Βλαστοῦ Βαρβαρρήγου, ἐν Ἀθήναις 1886) πληροφορούμαστε ὅτι το 757 ὁ Κωνσταντίνος Ε΄ εἶχε στείλει στον τότε Πάπα ὡς δῶρο ἐκκλησιαστικό μουσικό ὄργανο, θέλοντας να τον ἐπηρεάσει και να τον κερδίσει ὡς προς το φρόνημά του για το ζήτημα των εικόνων. Ἐτσι κατέστη γνωστό και στη Δύση. Ἐκτοτε το κατασκευάζουν και το χρησιμοποιοῦν οἱ Δυτικοί ἀκόμα και σήμερα στις ἐκκλησίες τους.

³ Βλ. του ἰδίου, Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή, ἔκδ. πέμπτη, Τυπογραφεῖον Βλαστοῦ Βαρβαρρήγου, ἐν Ἀθήναις 1886, σ. 186 και υπ. 2.

⁴ Βλ. του ἰδίου, Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή, μέρος Δεύτερον, Ανατολική Ἀυτοκρατορία (395-1204 μ.Χ.), χ.ἔ., ἐν Ἀθήναις 1884 σ. 23, υπ. 1.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 24.

⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 25.

αύστηράν πειθαρχίαν. Ἐπειδὴ δὲ ἐπεχείρησε συνάμα νά παύση καί τήν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων, καί καταργήσας πάντα τά εἰς αὐτάς ἀναφερόμενα ἄσματα καί τροπάρια, ἐζήτησε διά νέου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος νά ἐνεργήσῃ εἰς τό πνεῦμα τῆς νεολαίας, ἐκ τούτων ὅλων ὠφελούμενος ἀρχαῖός τις φίλος του καί συναγωνιστής Μιχαήλ ὁ Τραυλός ἐνήργησε συνωμοσίαν κατ' αὐτοῦ»¹. Δυστυχῶς δὲν διευκρινίζεται ποιο ακριβῶς υπήρξε το νέο εκπαιδευτικό σύστημα με το οποίο ἤθελε νά ἐπηρεάσει το πνεῦμα τῆς νεολαίας.

Θετικά εἶναι καί τα ὅσα διαβάζουμε γιὰ τον τελευταῖο εἰκονομάχο αυτοκράτορα, τον Θεόφιλο. Αὐτός νυμφεύθηκε τὴν ευλαβὴ Θεοδώρα. Ἡ μεταξὺ τους θρησκευτικὴ διαφωνία δὲν μπόρεσε νά κατισχύσει ἐναντι τῆς ἀγάπης που τους ἔνωσε, παρὰ μόνο το αἶσθημα του δικαίου καὶ τῆς ευημερίας των υπηκόων. Ἀφοῦ ἐκτίθεται τὸ ἔργο καὶ τα κατορθώματα του Θεόφιλου, ὁ συγγραφέας καταλήγει στο ἐξῆς συμπέρασμα: «Ἐπειδὴ δὲ ἐπὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος ἐπολιτεύθη ὁ Θεόφιλος τραχύτερον τῶν προκατόχων αὐτοῦ βασιλέων, καί αὐστηρῶς κατηνέχθη κατὰ τῶν εἰκόνων καί κατὰ τῶν μοναχῶν, ἡμαύρωσαν τὰ προτερήματα αὐτοῦ οἱ ἐνάντιοι, τὴν τε πολιτικὴν του φρόνησιν καί τὴν εἰς τὰ πολεμικά ἐμπειρίαν του»².

Ἡ ευσεβὴς Θεοδώρα εἶναι αὐτὴ που ἔθεσε ὀριστικὸ τέλος στὴν «ἐπί μακρόν διαρκέσασα» θρησκευτικὴ πάλη. Με τοπικὴ σύνοδο που συνεκάλεσε, ἀνόρθωσε τὴν τιμὴ καὶ προσκύνησιν των εἰκόνων. Ἐπειδὴ, ὅμως, «θριαμβεύσασα ... κατὰ τῶν εἰκονομάχων, καί λαβοῦσα αὐτὴ τὴν δόξαν τῆς ἀναστηλώσεως τῶν εἰκόνων» δὲν ἐπέτρεπε στον φίλαρχο καὶ φιλόδοξο Βάρδα νά ἐξουσιάζει, γι' αὐτὸ καὶ ἐκεῖνος ἐκλείσει τὴν ἴδια καὶ τὶς κόρες τῆς σε μοναστήρι³. Κατόπιν ἀνῆλθε στον θρόνο ὁ γιὸς τῆς Μιχαήλ Γ', ὁ ὁποῖος «καί αὐτάς τὰς ἀναστηλωθείσας ὑπὸ τῆς μητρὸς αὐτοῦ εἰκόνας, καί αὐτὴν τὴν ἐκκλησίαν πολλάκις περιέπαιξε»⁴.

Μπορεῖ οἱ εἰκονομάχοι αυτοκράτορες νά μὴν πέτυχαν τὸ μεταρρυθμιστικὸ τους ἔργο, οἱ «σωτήριες προαιρέσεις τους» ὅμως πραγματοποιήθηκαν «κατὰ τό μᾶλλον καὶ ἥττον» ἐπὶ τῆς δυναστείας των Μακεδόνων⁵. Ὁ Νικηφόρος Φωκάς, μάλιστα, σύμφωνα με τὸ πνεῦμα των μεταρρυθμιστῶν αυτοκρατόρων ἀπαγόρευσε τὴν ἰδρύσιν νέων μοναστηριῶν καὶ τὴν ἀφιέρωσιν ἀκίνητων κτημάτων στα ἤδη υπάρχοντα καὶ στις ἐκκλησίες καὶ ζήτησε νά ἀναλάβει τὴν ἀνώτατη ἐποπτεία τῆς διοικήσεως των ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Ἐπιθυμοῦσε δηλαδὴ νά μὴν

¹ Βλ. στο ἴδιο, σσ. 25-26.

² Βλ. στο ἴδιο, σσ. 27-28.

³ Βλ. του ἴδιου, *Στοιχειώδης Ἱστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Ἀυτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, Μέρος Β' τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας (395 μ.Χ.-1453)*, τύποις Σ.Ι. Βουτηρά, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σσ. 33-34.

⁴ Βλ. στο ἴδιο, σ. 38.

⁵ Βλ. στο ἴδιο, σ. 42.

ψηφίζονται και να μην προχειρίζονται επίσκοποι χωρίς τη γνώμη του. Με αυτή την πολιτική πίστευε ότι θα περιέστελε πολλές καταχρήσεις.¹

Στις γενικές παρατηρήσεις για την περίοδο της Μακεδονικής Δυναστείας διαβάζουμε ότι μολονότι κατά την προηγούμενη περίοδο της Εικονομαχίας θεσπισθείσης της αναστηλώσεως των εικόνων, από τα υπόλοιπα βουλεύματα της μεταρρύθμισης τα περισσότερα από τα υγιή απέτυχαν και οι περισσότεροι θεσμοί που θέσπισε ο Λέων και οι διάδοχοί του καταλύθηκαν, εντούτοις η Μακεδονική δυναστεία κατόρθωσε να συμπληρώσει τον κυβερνητικό, διοικητικό, οικονομικό και στρατιωτικό οργανισμό του κράτους. Έτσι στην αρχή της ΙΑ' εκατονταετηρίδας το Βυζαντινό κράτος ήταν σχετικώς το πλουσιότατο και τεχνικότατο από όλα τα διοικούμενα κράτη. Διότι ήταν σε θέση να συγκροτήσει όχι μόνο αξιόλογη πεζική, αλλά και ναυτική δύναμη, με έγκριτους ηγεμόνες².

Με ιδιαίτερη, όμως, προσοχή αξίζει να σταθούμε στις γενικές παρατηρήσεις του βιβλίου για την Εικονομαχία και τις συνέπειές της. Πρώτα απ' όλα θεωρήθηκε ως αφορμή για την τελειωτική απόσπαση της κεντρικής Ιταλίας από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Διότι η Ιταλία σε συνεργασία με τους Πάπες αντιστάθηκε σε αυτό το νέο δόγμα. Συγκεκριμένα αυτό συνέβη το 726 όταν ο έξαρχος του Λέοντα Γ' Ισαύρου, Παύλος, απαγόρευσε κατ' εντολή του την προσκύνηση των εικόνων. Ο λαός, μάλιστα, υποστηριζόμενος από τον τότε Πάπα Γρηγόριο Β', φόνευσε τον Παύλο και οι Ρωμαίοι, όπως χαρακτηρίζονται οι κάτοικοι της Ιταλίας, αναγνώρισαν ως ηγεμόνα τους τον ίδιο τον Πάπα και όχι τους μέχρι τότε εκεί διοριζόμενους διοικητές. Κατ' αυτόν τον τρόπο τέθηκαν στην αρχή «*ασθενώς*» τα θεμέλια της κοσμικής εξουσίας των Παπών. Η εξουσία αυτή ενισχύθηκε το 754, όταν ο Πάπας Ζαχαρίας, απειλούμενος από τους Λομβαρδούς που είχαν καταλάβει την άνω Ιταλία και θέλησαν να κυριεύσουν και την ίδια τη Ρώμη, δεν ήλπιζε στη βοήθεια της Βυζαντινής αυλής και ζήτησε ενίσχυση από τον Πιπίνο τον μικρό, αυλάρχη του βασιλιά των Φράγκων, ο οποίος και του την προσέφερε. Όταν ο Πιπίνος έγινε βασιλιάς των Φράγκων αναγνώρισε την κοσμική εξουσία του Πάπα.

Οι τελευταίοι δεσμοί που ένωναν το Βυζαντινό κράτος με τη Ρώμη διαλύθηκαν ολοκληρωτικά, όταν ο Μέγας Κάρολος για πολιτικούς λόγους επικύρωσε τα προνόμια του Πάπα Λέοντα Γ' και στέφθηκε από αυτόν αυτοκράτορας. Έτσι ενισχύθηκε περαιτέρω η κοσμική εξουσία των Παπών, η οποία άσκησε μεγάλη επίδραση στη Δ. Ευρώπη και της οποίας αφορμή μπορεί να θεωρηθεί η Εικονομαχία.

Σε άλλο σημείο του βιβλίου ο συγγραφέας συνδυάζει τη διάρρηξη του δεσμού που ένωνε την Ανατολή με τη Δύση, με το χωρισμό των Εκκλησιών που συνέβη αρχικά επί της πατριαρχίας του Φωτίου και

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 49.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 59.

οριστικοποιήθηκε τον ΙΑ΄ αι. Και τα δύο χαρακτηρίζονται ως θλιβερά γεγονότα. Σταθμίζοντας όμως εκ των υστέρων τα πολιτικά τους αποτελέσματα, σε αυτά οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος η διατήρηση της Ελληνικής εθνικότητας. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται, σύμφωνα πάντα με τον Ζαχαριάδη, από το γεγονός ότι όταν κατά τον ΙΓ΄ αι. οι Δυτικοί κατέλαβαν και διένειμαν το Βυζαντινό κράτος, είναι πιθανό οι Φράγκοι να είχαν συγχωνεύσει το Ελληνικό έθνος ή τουλάχιστον την κυρίως Ελλάδα και τα νησιά όπου και κυριάρχησαν για 250 περίπου χρόνια. Επειδή, όμως, υπήρχε η θρησκευτική διαφορά, αυτή ήταν αρκετή για να υψωθεί μεταξύ εκείνων και των Ελλήνων τείχος, ώστε και μετά από τόσα χρόνια κυριαρχίας άφησαν ελάχιστα ίχνη από τη διαμονή τους σε εκείνα τα μέρη.

Στη συνέχεια η Εικονομαχία ονομάζεται θρησκευτική επανάσταση και μάλιστα η πρώτη που έθεσε ένα όριο στην προσκύνηση των εικόνων, συμβιβάζοντας τη λογική με την ευσέβεια. Γι' αυτό και μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη αφετηρία της αναμόρφωσης των «διαμαρτυρομένων» και η σπουδαιότερη απόπειρα της ανανέωσης του Βυζαντινού κόσμου. Η άποψη αυτή δικαιολογείται με το επιχείρημα ότι η εν λόγω επανάσταση επιχείρησε κυρίως να δώσει ζωή, ελευθερία πνεύματος και γενναιότητα φρονήματος στην κοινωνία, που μέχρι τότε είχε περιοριστεί σε ένα και μόνο ηθικό ελατήριο, το θρησκευμα και είχε παρεκτραπεί σε ατοπήματα, λόγω των καταχρήσεων που είχαν σημειωθεί στους θρησκευτικούς θεσμούς.

Η μεταρρύθμιση αυτή δεν ήταν μόνο θρησκευτική, αλλά και κοινωνική. Η μεν θρησκευτική περιοριζόταν στην κατάλυση των εικόνων και της χρήσης των αγίων λειψάνων, καθώς και στην περιστολή του αριθμού των μοναστηριών. Η δε κοινωνική απέβλεπε στην αφαίρεση της παιδείας από τον κλήρο και στην ανάθεση αυτής στους λαϊκούς, στην κατάργηση της δουλοπαροικίας, στην καθιέρωση της ανεξιθρησκίας¹, στην υποβολή των μοναστηριών και των εκκλησιαστικών κτημάτων στον κοινό φόρο, στην εξύψωση της θέσης της γυναίκας στην ίδια θέση με εκείνη του άνδρα, στην απομάκρυνση των ευνούχων από τα δημόσια πράγματα, στην αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου και τέλος στην αφαίρεση από τη δικαιοδοσία του Πάπα πολλών ελληνικών χωρών που μέχρι τότε υπάγονταν εκκλησιαστικά σε αυτόν. Συγκεκριμένα οι περιοχές αυτές ήταν η Κρήτη, η κυρίως Ελλάδα, η Θεσσαλία, η Μακεδονία, η Ήπειρος και όλη η σημερινή Αλβανία. Αυτές έκτοτε υπάγονται στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Το ίδιο ίσχυσε και για τις επισκοπές της κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, οι οποίες όμως παρέμειναν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μόνο για τρεις εκατονταετηρίδες.

¹ Η παρατήρηση αυτή προκαλεί εντύπωση στον αναγνώστη διότι δεν διευκρινίζεται, τη στιγμή που η ανεξιθρησκία είχε θεσπιστεί ήδη από το 313 μ.Χ. από τον Μ. Κωνσταντίνο με το Διάταγμα των Μεδιολάνων.

Ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει ότι το μεταρρυθμιστικό έργο του Λέοντα ήταν προϊόν προγενέστερων χρόνων. Ήδη από την εποχή του Ζήνωνα άρχισαν οι λογιότερες, νοημονέστερες και πρακτικότερες τάξεις της κοινωνίας να εφιστούν την προσοχή τους στις καταχρήσεις που συνέβαιναν και να επιζητούν τη θεραπεία της κατάστασης αυτής. Ατυχώς, όμως, σύμφωνα με την κρίση του ίδιου, μετά την αναστήλωση των εικόνων οι περισσότεροι θεσμοί που πέτυχε να θεσπίσει ο Λέων και οι διάδοχοί του καταλύθηκαν.

Ο πολλαπλός χαρακτήρας των συνεπειών της θρησκευτικής επανάστασης, δηλ. της Εικονομαχίας, ολοκληρώνεται με την παρατήρηση ότι η κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς αποδίδεται πολλές φορές στο Σχίσμα των δύο Εκκλησιών. Κατά τον Ζαχαριάδη, όμως, είναι εντελώς άδηλο εάν οι Δυτικοί ήθελαν και μπορούσαν να μας σώσουν, ακόμα και εάν ήμασταν ενωμένοι μαζί τους. Και αυτό για δύο λόγους. Πρώτα απ' όλα διότι ο θρησκευτικός ζήλος του ΙΑ' αι. είχε ήδη εκλείψει και δεύτερον διότι η παντοδυναμία των ανατολικών κατακτητών ενέπνεε «πάγκοινων τρομόν» και έφερε τα ακαταγώνιστα όπλα τους μέχρι τα σπλάγχνα της Ιταλίας και της Γερμανίας¹.

Το 1884 ο εθνικός μας ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος εκδίδει το «*Εγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ιστορίας, βιβλίον Δεύτερον περιέχον τὴν Μέσσην Ιστορίαν*», σύμφωνα με τα δοκιμότερα βοηθήματα, προκειμένου να διδαχθεί στους μαθητές του Γυμνασίου, χωρίς να διευκρινίζεται σε ποια ακριβώς τάξη. Από τις 348 σελίδες του βιβλίου, ο συγγραφέας αφιερώνει πέντε σελίδες στο γεγονός της Εικονομαχίας².

Στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο η Εικονομαχία χαρακτηρίζεται ως αίρεση. Ο Παπαρρηγόπουλος, μάλιστα, διατυπώνει και την προσωπική του άποψη γράφοντας ότι αυτή την αίρεση την ασπάστηκαν «κατά δυστυχίαν» οι περισσότεροι και ικανότεροι βασιλείς. Όμως, λόγω των διενέξεων και της διαίρεσης του λαού, που προκλήθηκαν από την αίρεση αυτή, δεν μπόρεσαν να φανούν όσο χρήσιμοι θα μπορούσαν να είναι για το κράτος με τις αρετές τους³.

Όσα διαβάζουμε στον Παπαρρηγόπουλο για τις αρετές και τη δράση του Λέοντα Γ' Ισαύρου μοιάζουν κατά πολύ με αυτά που γράφει ο W. Pütz και μετέφρασε ο Α. Βακαλόπουλος στο ανωτέρω μνημονευθέν έργο του⁴.

¹ Πρβλ. Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ιστορία τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, Μέρος Β' τῆς Ρωμαϊκῆς Ιστορίας (395 μ.Χ.-1453)*, τύποις Σ.Ι. Βουτηρᾶ, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σσ. 39-41.

² Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ιστορίας, βιβλίον Δεύτερον περιέχον τὴν Μέσσην Ιστορίαν*, ἐκ τῶν καταστημάτων Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, ἐν Ἀθήναις 1884, σσ. 74-78.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 74.

⁴ Βλ. παρούσα διατριβή, σ. 82, υπ. 4.

Δεν είμαστε σε θέση να προβούμε σε ερμηνεία του γεγονότος αυτού, απλώς το παρατηρούμε και το σημειώνουμε. Οι διαφορές που εντοπίσαμε έγκεινται σε κάποιες φράσεις που χρησιμοποιεί ο Παπαρρηγόπουλος και οι οποίες είναι ενδεικτικές της τοποθέτησής του υπέρ της προσκύνησης των εικόνων.

Αναφερόμενος στην εικονομαχική δράση του Λέοντα Γ' Ίσαυρου γράφει: «*Ἄλλ' ὡς μὴ ὄφελλεν ἀναμιχθεὶς εἰς ζήτημα καθαρῶς θρησκευτικόν, ἔβαλε κατὰ νοῦν νά καθαιρέσῃ τὴν λατρείαν τῶν ἁγίων εἰκόνων καὶ νέαν παρήγαγε διὰ τούτου ἀφορμὴν ἀνωμαλίας καὶ ταραχῆς*»¹. Ολοκληρώνοντας την αναφορά του στον συγκεκριμένο αυτοκράτορα, γράφει ότι εκτός από την Εικονομαχία, ο Λέων θεωρήθηκε υπεύθυνος και για τις καταστροφικές εισβολές των Αράβων και για τους σεισμούς και το λιμό που συνέβησαν, καθώς και για την αύξηση των φόρων. Όλα αυτά αμαύρωσαν τη μνήμη του, τη στιγμή που θα μπορούσε να είναι τόσο λαμπρή, χάρη στα άλλα προτερήματά του².

Παρόμοια είναι η άποψη του συγγραφέα και για τον γιό του Λέοντα Γ', Κωνσταντίνο Κοπρώνυμο. Υποστηρίζει δηλαδή ότι με τις πικρές και απάνθρωπες καταδιώξεις που επιχείρησε κατά των εικονολατρών, αδίκησε «*τὰ μέγιστα*» και το κράτος και τον εαυτό του. Οι αρετές του αποσιωπήθηκαν και τα άριστα των βουλευμάτων του παρεξηγήθηκαν. Κατηγορήθηκε π.χ. ως φιλάργυρος και πλεονέκτης, ενώ ο ίδιος ανοικοδόμησε με μεγάλη δαπάνη τον περίφημο αγωγό που είχε κατασκευαστεί στην Κωνσταντινούπολη από τον Ουάλεντα και καταστράφηκε επί Ηρακλείου σε κάποια πολιορκία³.

Ο γιός του Κωνσταντίνου Ε', Λέων Δ' κληρονόμησε από τον πατέρα και τον παππού του το μίσος κατά των εικόνων. Αλλά υπήρξε τόσο ασθενής χαρακτήρας, που κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ούτε την ίδια του τη σύζυγο, την «*περιώνυμη*» Ειρήνη την Αθηναία, δεν μπόρεσε να εμποδίσει από τις συνεννοήσεις της με κληρικούς του αντίθετου δόγματος (εικονόφιλους)⁴. Μόλις πληροφορήθηκε τις ενέργειες της Ειρήνης της συμπεριφέρθηκε ήπια και την απομάκρυνε από την εξουσία. Το 780 πέθανε αιφνίδια και διαδόθηκε φήμη ότι η Ειρήνη προκάλεσε το θάνατό του⁵. Όταν ανέλαβε την εξουσία ως επίτροπος του ανήλικου γιού της, Κωνσταντίνου ΣΤ', ήθελε προ πάντων να πετύχει την ανόρθωση των εικόνων. Για το σκοπό αυτό συνεκάλεσε σύνοδο, η οποία όμως διαλύθηκε από τους

¹ Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.* Μάλιστα και στο εγχειρίδιο αυτό του Παπαρρηγόπουλου επαναλαμβάνεται το ίδιο λάθος που παρατηρείται και στον W. Pütz, σχετικά με το έτος έκδοσης του εικονομαχικού διατάγματος του Λέοντα Γ' Ισαύρου. Βλ. σχετικά στην παρούσα διατριβή, σ. 82, υπ. 2.

² Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 75.

⁴ Βλ. στο ίδιο.

⁵ Βλ. στο ίδιο.

βασιλικούς σωματοφύλακες που είχαν υποκινηθεί από τους κληρικούς της αντίπαλης μερίδας. Η Ειρήνη επέμεινε στην πρόθεσή της και το επόμενο έτος συνεκάλεσε στη Νίκαια τη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο, για την αποκατάσταση της προσκύνησης των εικόνων σε όλο το βασίλειο¹. Με την απόφαση αυτή δυσαρεστήθηκαν οι εικονομάχοι. Επειδή πολλοί από αυτούς ανήκαν στις τάξεις των στρατιωτικών και των κληρικών, γι' αυτό και υποχρέωσαν την Ειρήνη να παραχωρήσει την εξουσία στον γιό της το 790².

Η προσωπική άποψη του συγγραφέα εκφράζεται και στα γραφόμενά του για τον Λέοντα Ε' τον Αρμένιο. Αν και υπήρξε αγαθός κυβερνήτης, «κατά δυστυχίαν» είχε ανατραφεί επί των Ισαύρων και γι' αυτό συνέχισε την καταδίωξη της εικονολατρίας (sic). Ωφελούμενος από τη στάση του αυτή ο Μιχαήλ Β' Τραυλός συνωμότησε εναντίον του και έγινε ο ίδιος αυτοκράτορας. Σύμφωνα με τον Παπαρηγόπουλο, πρώτη κυβερνητική πράξη του υπήρξε η διακήρυξη ότι είναι εντελώς αδιάφορος ως προς την έριδα περί των εικόνων. Ύστερα από λίγο καιρό όμως, όταν αναγκάστηκε να εκλέξει μεταξύ των δύο μερίδων, αναδείχθηκε εικονομάχος³.

Ολοκληρώνοντας την έκθεση των εικονομαχικών γεγονότων, ο συγγραφέας αναφέρεται και στο πρόσωπο του Ιω. Γραμματικού, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και δασκάλου του αυτοκράτορα Θεόφιλου. Μεταξύ άλλων γράφει ότι υπήρξε «άνηρ ανήκων μὲν εἰς τὴν τῶν οἰκονομάχων (sic) μερίδα, ἀλλὰ περίβλεπτος καὶ ὡς πολιτικός καὶ ὡς λόγιος»⁴. Αυτό που διαβάζουμε για πρώτη και μοναδική φορά σε σχολικό εγχειρίδιο για το θέμα της Εικονομαχίας, είναι η σύγκριση που πραγματοποιείται ανάμεσα στον Θεόφιλο, τελευταίο εικονομάχο αυτοκράτορα και τον Μοτασσέμ, τότε χαλίφη των Αράβων. Μία ομοιότητά τους, που στάθηκε όμως εμπόδιο στην ένωσή τους, ήταν ότι και οι δύο ενεπλάκησαν σε θρησκευτικές έριδες με τους υπηκόους τους. Κατά την κρίση του συγγραφέα φαίνεται ότι ο Μοτασσέμ παρόξυνε τους εικονολάτρες του Βυζαντινού κράτους κατά του βασιλιά τους, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζει με ποιο τρόπο ακριβώς το έκανε αυτό⁵. Τέλος, στην αξιολογική κρίση του συγγραφέα για τον Θεόφιλο υποστηρίζεται η άποψη ότι θα μπορούσαμε να τον κατατάξουμε στους άριστους ηγεμόνες, χάρη στις βελτιώσεις που πέτυχε στην οικονομική διαχείριση, στην αστυνομική διοίκηση και στα σχολεία, εάν η μέχρι απανθρωπιάς σκληρότητά του προς τους εικονολάτρες δεν μείωνε τη φήμη του ονόματός του⁶.

¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 75-76.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 76.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 77.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 78.

⁵ Βλ. στο ίδιο.

⁶ Βλ. στο ίδιο.

Η αναφορά στους αυτοκράτορες της συγκεκριμένης περιόδου ολοκληρώνεται με τη σύζυγο του Θεόφιλου, Θεοδώρα. Συνεκάλεσε σύνοδο, ανόρθωσε τη λατρεία και την τιμή των εικόνων και «*ητύχησε, διά τοῦ ζήλου αὐτῆς, νά καταπαύσῃ διὰ παντός τήν ὀλεθρίαν ἐκείνην ἔριν*»¹. Σε άλλη σελίδα του ίδιου βιβλίου διαβάζουμε ότι η Θεοδώρα ήταν ολοκληρωτικά αφοσιωμένη στη λατρεία των εικόνων και με τη βοήθεια του Βάρδα, που για πολιτικούς λόγους υποστήριζε τους εικονολάτρες, μπόρεσε να συγκαλέσει τη σύνοδο του 842 από ομόφρονές της άνδρες. Με τη σύνοδο αυτή όχι μόνο ανόρθωσε τη λατρεία των εικόνων, αλλά καθαίρεσε τον εικονομάχο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιω. Γραμματικό και χειροτόνησε στη θέση του τον Μεθόδιο. Άξια λόγου είναι και η παρατήρηση του Παπαρρηγόπουλου ότι το κράτος δεν μπόρεσε να ωφεληθεί όσο έπρεπε από τη σωτήρια αποκατάσταση της Ορθοδοξίας και της εκκλησιαστικής ενότητας, λόγω του ολέθριου χαρακτήρα του Μιχαήλ Γ'².

Το 1885 εκδίδεται, για τη διδασκαλία της Ιστορίας στην Γ' τάξη των Ελληνικών Σχολείων, το εγχειρίδιο «*Ιστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*», με συγγραφέα τον Σ.Ι. Τσιβανόπουλο, τέως τακτικό καθηγητή της Γενικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο.

Από τις 231 σελίδες του βιβλίου, οκτώ είναι αφιερωμένες στη δράση των εικονομάχων αυτοκρατόρων, χωρίς όμως να εκτίθενται αναλυτικά τα γεγονότα της Εικονομαχίας³. Το εγχειρίδιο αυτό ασχολείται κυρίως με τα κατορθώματα και τις ήττες των αυτοκρατόρων αντιμετωπίζοντας εχθρικούς λαούς στο πεδίο της μάχης, καθώς και με το διοικητικό τους έργο.

Τρία χρόνια αργότερα τυπώθηκε για τους μαθητές της ίδιας τάξης άλλο ένα σύγγραμμα του ίδιου συγγραφέα. Πρόκειται για το «*Επίτομος Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καί τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*». Σε αυτό το βιβλίο η περίοδος της εικονομαχίας παρουσιάζεται πολύ συνοπτικά. Από τις 216 σελίδες, μόλις δύο αναφέρονται στη δράση του Λέοντα Γ' Ισαύρου, του γιού του, Κωνσταντίνου Ε', της Ειρήνης της Αθηναίας, του Λέοντα Ε' Αρμένιου και της Θεοδώρας. Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι για την εικονομαχική δράση του Θεόφιλου, του τελευταίου εικονομάχου αυτοκράτορα, δεν αναφέρεται απολύτως τίποτα⁴.

¹ Βλ. στο ίδιο.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 113.

³ Βλ. Σ. Τσιβανόπουλος, *Ιστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, ἐκδ. τυπογραφεῖον «ὁ Παλαμῆδης», ἐν Ἀθήναις 1885, σσ. 57-60 και 65-69.

⁴ Βλ. του ίδιου, *Επίτομος Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους καί τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον «ὁ Φοῖνιξ», ἐν Ἀθήναις 1888, σσ. 127 και 129-130.

Ακόμα ένα εγχειρίδιο του ίδιου συγγραφέα τυπώθηκε το 1889. Απευθυνόταν στους μαθητές της Γ' Γυμνασίου και φέρει τον τίτλο «*Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου καὶ ἐκτενέστερον ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*». Το εγχειρίδιο αυτό περιέχει 480 σελίδες, από τις οποίες έντεκα αναφέρονται στην εικονομαχία¹. Στο εγχειρίδιο αυτό διαβάζουμε ακριβώς τα ίδια με αυτά που γράφονται στο εγχειρίδιο του 1885.

Και τα τρία αυτά εγχειρίδια δεν προσφέρουν κάτι καινούργιο ή διαφορετικό σε σχέση με τα προαναφερθέντα, όσον αφορά στο θέμα της Εικονομαχίας. Θα μπορούσαμε, όμως, να προβούμε σε κάποιες παρατηρήσεις. Πρώτα απ' όλα ο συγγραφέας χαρακτηρίζει την Εικονομαχία ως αίρεση². Στο σημείο αυτό, μάλιστα, εκφράζει την προσωπική του άποψη, γράφοντας ότι με το διάταγμα του Λέοντα διαιρέθηκαν «*δυστυχῶς*» όλοι οι Χριστιανοί σε δύο αντίπαλα θρησκευτικά στρατόπεδα³. Η άποψη του συγγραφέα διατυπώνεται ρητά και στη σελίδα που αναφέρεται στους διαδόχους της Ειρήνης της Αθηναίας. Όσοι από αυτούς επεχείρησαν να πολεμήσουν την προσκύνηση των εικόνων χαρακτηρίζονται ως «*ἀποπλανηθέντες*»⁴. Η δε συνωμοσία που οργάνωσε εναντίον του Λέοντα Ε' Αρμένιου ο Μιχαήλ Τραυλός αποδίδεται στην αγανάκτηση των κατοίκων της πρωτεύουσας, επειδή προσπάθησε να παύσει την προσκύνηση των εικόνων. Για τον ίδιο λόγο ο Λέων χαρακτηρίζεται ως «*μισούμενος*», προφανώς από τον λαό⁵.

Ιδιαίτερος δε λόγος γίνεται για τις αυτοκρατορίες και εκφράζονται θετικά σχόλια για τη συμβολή τους στον τερματισμό της Εικονομαχίας. Πρόκειται για την Ειρήνη την Αθηναία και την Θεοδώρα. Για την Ειρήνη το εγχειρίδιο του 1888 αναφέρει: «*ἐξεπλήρωσεν ἐπιτηδείως τὰ καθήκοντα αὐτῆς, ἀποκαταστήσασα πάλιν διὰ τῆς ἐν ἔτει 787 συγκροτηθείσης ἐν Νικαίᾳ ἐβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων*»⁶. Ενώ τα εγχειρίδια των ετών 1885 και 1889 συμπληρώνουν ότι ο ζήλος της για την

¹ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου καὶ ἐκτενέστερον ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, τυπογραφεῖον «ὁ Φοῖνιξ», ἐν Ἀθήναις 1889, σσ. 333-337 και 342-347.

² Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, ἐκδ. τυπογραφεῖον «ὁ Παλαμήδης», ἐν Ἀθήναις 1885, ἐκδ. του 1885, σσ. 58 και 60.

³ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου καὶ ἐκτενέστερον ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, τυπογραφεῖον «ὁ Φοῖνιξ», ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 333.

⁴ Βλ. στο ἴδιο, σ. 336.

⁵ Βλ. στο ἴδιο, σ. 343.

⁶ Βλ. του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον «ὁ Φοῖνιξ», ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 127.

αποκατάσταση της τιμής των εικόνων της έδωσε το όνομα και τις τιμές αγίας, τα οποία μέχρι σήμερα απολαμβάνει από την Ορθόδοξη θρησκεία μας¹.

Όσο για την Θεοδώρα, διαβάζουμε ότι το όνομά της έμεινε σεβαστό για τη συμβολή της στην αποκατάσταση των εικόνων και την εξολόθρευση των εικονοκλαστών². Ενώ όπως είδαμε σε άλλα σχολικά εγχειρίδια της ίδιας περιόδου οι αυτοκράτειρες αυτές και ο ρόλος που διαδραμάτισαν στην Εικονομαχία, είτε αποσιωπούνται, είτε αναφέρονται επιγραμματικά, προφανώς λόγω της θέσης που κατείχε η γυναίκα στην κοινωνία του 19ου αιώνα.

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη και αυτού του εγχειριδίου θα θέλαμε να προβούμε σε μία τελευταία παρατήρηση. Για πρώτη και μοναδική φορά συγκρίνεται το όφελος που επήλθε στην αυτοκρατορία από την κατάπαυση της Εικονομαχίας, με το όφελος που προήλθε από τον εκχριστιανισμό του έθνους των Βουλγάρων επί της Θεοδώρας³.

Επόμενο σχολικό εγχειρίδιο, στο οποίο η Εικονομαχία χαρακτηρίζεται ως Μεταρρύθμιση που συνέβη στο πλαίσιο γενικότερων μεταρρυθμίσεων που επεχείρησαν οι Βυζαντινοί Αυτοκράτορες του Η' και Θ' αι., είναι αυτό του Ε. Φραγκίστα που τιτλοφορείται «*Ελληνική Ιστορία από του Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Όθωνος*» και διδάχθηκε στους μαθητές της Γ' τάξης των Ελληνικών Σχολείων το 1886. Το ίδιο εγχειρίδιο τυπώθηκε για δεύτερη φορά το 1892 προς χρήση των μαθητών των Γυμνασίων. Και στις δύο εκδόσεις η περίοδος της Εικονομαχίας αναφέρεται συνοπτικά. Από τις 362 σελίδες της πρώτης έκδοσης και τις 234 της δεύτερης, μόνο δύο είναι αφιερωμένες στη δράση του Λέοντα Γ' Ισαύρου, της Ειρήνης της Αθηναίας και της Θεοδώρας⁴. Η δράση των υπόλοιπων αυτοκρατόρων απλώς αποσιωπάται. Αξιοπρόσεκτος είναι και ο τίτλος που χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα για την περίοδο που αρχίζει με τον Λέοντα Γ' Ισαυρο και ολοκληρώνεται με την αναστήλωση των εικόνων. Αυτός δεν είναι άλλος από μία λέξη: «*Μεταρρυθμίσεις*»⁵.

Η αλήθεια είναι ότι διαβάζοντας αυτές τις δύο σελίδες σε πολλά σημεία μας θυμίζουν το έργο του Κ. Ζαχαριάδη που μελετήσαμε. Για να γίνουμε πιο σαφείς γράφει ότι ο Λέων Γ' Ισαυρος ασχολήθηκε «μετά

¹ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῆς Ελλάδος ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ελλάδος*, ἐκδ. τυπογραφείου «Ὁ Παλαμήδης», ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 60.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 69.

³ Βλ. στο ίδιο.

⁴ Βλ. Ε. Φραγκίστα, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Όθωνος*, τ. Β', ἐκ τοῦ τυπογραφείου Γ. Σταυριανοῦ, Ἀθήνησιν 1886, σσ. 17-18 και του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Όθωνος*, τ. Β', ἐκδ. δευτέρου, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1892, σσ. 17-18.

⁵ Βλ. του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Όθωνος*, τ. Β', ἐκ τοῦ τυπογραφείου Γ. Σταυριανοῦ, Ἀθήνησιν 1886, σ. 16.

σπουδῆς» με την εσωτερική διοργάνωση του κράτους, αλλά μάταια διότι εξέλιπε η φιλοπατρία και κάθε γενναίο και υψηλό φρόνημα. Όταν πείστηκε ότι η κατάσταση αυτή ήταν αποτέλεσμα των πολλών εξωτερικών τύπων, δια των οποίων λατρευόταν το Θείο, απαγόρευσε με διάταγμα την προσκύνηση των εικόνων, με βαριές ποινές για τους παραβάτες και γι' αυτό ονομάστηκε εικονομάχος¹.

Κατόπιν διαβάζουμε, όπως και στα εγχειρίδια του Ζαχαριάδη, για την ενέργεια του Λέοντα Γ' Ίσαυρου να αφαιρέσει τη δημόσια εκπαίδευση από τις αρμοδιότητες του κλήρου, καθώς και για την πυρπόληση της Οικουμενικής Σχολής και της βιβλιοθήκης της, γεγονός που χαρακτηρίζεται ως «μέγα ἔθνικό δυστύχημα»².

Εντύπωση επίσης προκαλεί η διάκριση ανάμεσα σε Έλληνες και Βυζαντινούς. Αναφερόμενος στην επανάσταση των κατοίκων της κυρίως Ελλάδας και των Κυκλάδων, ο Φραγκίστας γράφει ότι έγινε επανάσταση των Ελλήνων, διότι αυτοί υπήρξαν ένθερμοι λάτρεις των εικόνων. Όμως, λόγω της υπεροχής των Βυζαντινών η εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως και του αυτοκράτορα απέτυχε και τα περισσότερα ελληνικά πλοία καταστράφηκαν με το υγρό πυρ. Ακόμα και ο Κοσμάς που προοριζόταν από τους επαναστάτες για αυτοκράτορας καρατομήθηκε, με αποτέλεσμα η «ἡττημένη Ἑλλάς» να υποκύψει και πάλι στις διαταγές του εικονομάχου Λέοντα³.

Τέλος, στη σελίδα 20 και των δύο εκδόσεων πληροφορούμαστε ότι νέες μεταρρυθμίσεις πολιτικού, στρατιωτικού, οικονομικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα, πραγματοποιήθηκαν από τον Βασίλειο τον Μακεδόνα και τον Λέοντα ΣΤ' τον σοφό.

B3. Τα σχολικά εγχειρίδια της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα

Τις ίδιες περίπου θετικές παρατηρήσεις για την Εικονομαχία και τους εικονομάχους αυτοκράτορες διαβάζουμε και στο εγχειρίδιο του Δ. Παπαθεοδώρου «*Ιστορία από τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ 1453 μετά τῶν κυριωτάτων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατά τόν μέσον αἰώνα*», που εκδόθηκε το 1898⁴ για τους μαθητές της Β' τάξης των Γυμνασίων και Παρθεναγωγείων.

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 17.

² Βλ. του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία από τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὀθωνος*, τ. Β', ἔκδ. δευτέρα, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 18.

³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 17-18.

⁴ Το 1898 εκδόθηκε το συγκεκριμένο εγχειρίδιο για τέταρτη φορά. Δυστυχώς δεν κατέστη εφικτό να βρούμε και να μελετήσουμε τις προηγούμενες εκδόσεις.

Σε αυτό το εγχειρίδιο από τις 186 σελίδες, εννέα εκθέτουν τα γεγονότα της «θρησκευτικής μεταρρυθμίσεως»¹. Στη σελίδα 128 πληροφορούμαστε ότι ο Λέων, αφού απαλλάχθηκε από τους Μουσουλμάνους, αποφάσισε να αναμορφώσει τους υπηκόους του, οι οποίοι τελούσαν «έν παραλυσία», λόγω του μεγάλου θρησκευτικού ζήλου. Για το λόγο αυτό εξέδωσε το 726 διάταγμα, με το οποίο εκβαλλόταν από τις εκκλησίες ο μεγάλος αριθμός των αγίων εικόνων. Ολοκληρώνοντας την αναφορά του στον Λέοντα, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι δεν αναδείχθηκε μόνο ως μεταρρυθμιστής ή αναμορφωτής της θρησκείας, αλλά και της νομοθεσίας. Διότι το 740 εξέδωσε τη νομοθετική συλλογή που είναι γνωστή ως «Έκλογή» των νόμων. Ο ίδιος αυτοκράτορας χαρακτηρίζεται ως «ἀναμορφωτής τοῦ Βυζαντιακοῦ κράτους καὶ σωτήρας τοῦ Ἑλληνισμοῦ», χωρίς όμως να δικαιολογείται αρκούντως ο χαρακτηρισμός αυτός².

Πριν προχωρήσουμε στους επόμενους εικονομάχους αυτοκράτορες, θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι και αυτό το εγχειρίδιο μνημονεύει την επανάσταση που εξερράγη στην Ιταλία και στην Ελλάδα μετά το εικονομαχικό διάταγμα του Λέοντα. Εδώ όμως οι κάτοικοι της Ελλάδας ονομάζονται «Ελλαδικοί»³ και όχι Έλληνες, όπως είδαμε στο εγχειρίδιο του Ε. Φραγκίστα. Στη συνέχεια εκτίθενται οι αρνητικές συνέπειες της επανάστασης της Ιταλίας για το «Βυζαντικό» κράτος, η απώλεια δηλαδή της Ρώμης, της Ραβέννας και της Πενταπόλεως⁴. Ο Λέων αντέδρασε και «τιμώρησε τὴν Παπικὴ ἐκκλησίαν» με άλλο τρόπο. Απέσπασε από τη δικαιοδοσία της και προσάρτησε στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, όχι μόνο την Ελλάδα, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, την Ιλλυρία και την Κρήτη, αλλά και τη Σικελία και την Καλαβρία⁵.

Για τη δράση του γιού του, Κωνσταντίνου⁶, γράφει ότι ως προς την εσωτερική διοίκηση υπήρξε άξιος ηγεμόνας. Ο χαρακτηρισμός αυτός δικαιολογείται από τις εξής, μεταξύ άλλων, πράξεις του: καταδίωξε τους εικονολάτρες, κατήργησε τα πολυάριθμα μοναστήρια που είχαν αποβεί καταγώγια διαφθοράς (δεν εξηγείται ο λόγος της κατάπτωσης των μοναστηριών σε αυτή την κατάσταση) και παρέδωσε την εκπαίδευση της νεολαίας στους λαϊκούς, αφού προηγουμένως την αφαίρεσε από τους μοναχούς⁷.

¹ Βλ. Δ. Παπαθεοδώρου, *Ιστορία από τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ 1453 μετά τῶν κυριωτάτων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατά τόν μέσον αἰῶνα*, ἔκδ. τετάρτη, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Νομικῆς, Ἀθήνησι 1898, σσ. 128-136.

² Βλ. στο ἴδιο, σ. 129.

³ Βλ. στο ἴδιο, σ. 128.

⁴ Βλ. στο ἴδιο.

⁵ Βλ. στο ἴδιο, σ. 129.

⁶ Εντύπωση προκαλεῖ το γεγονός ὅτι αὐτός ὁ αυτοκράτορας ἀριθμεῖται ὡς ὁ Κωνσταντῖνος Δ΄ ὁ Κοπρώνυμος, ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Ε΄. Βλ. στο ἴδιο.

⁷ Βλ. στο ἴδιο, σ. 130.

Ο Λέων Δ΄ ο Χάζαρος υπήρξε άνδρας χρηστός, αλλά ασθενής στον χαρακτήρα. Γι΄ αυτό «ήγετο και έφερετο» από τη φιλόδοξη σύζυγό του Ειρήνη την Αθηναία, η οποία ενεργούσε με τους εικονολάτρες προκειμένου να ανατρέψει το έργο της θρησκευτικής αναμόρφωσης. Ενδίδοντας, μάλιστα, στις προτροπές της, επέτρεψε στους μοναχούς να επανέλθουν στις μονές και να καταλάβουν εκ νέου τα ύπατα αξιώματα της πολιτείας, από τα οποία είχαν αποκλειστεί από τον πατέρα του. Τα ανωτέρω γεγονότα θεωρούνται «άνωμαλίες» που εντούτοις δεν εμπόδισαν τον Λέοντα να αναλάβει τον αγώνα του κατά των Μωαμεθανών¹. Μετά το θάνατό του, όμως, η Ειρήνη, αφού απαλλάχθηκε από τους Άραβες, αποφάσισε να ανατρέψει το έργο της θρησκευτικής μεταρρύθμισης. Στο πλαίσιο αυτής της δράσης συνεκάλεσε τη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο και ανόρθωσε την προσκύνηση των αγίων εικόνων².

Για τη δεύτερη φάση της Εικονομαχίας δεν αναφέρονται ιδιαίτερες λεπτομέρειες. Μόνο για τον Λέοντα Ε΄ τον Αρμένιο διαβάζουμε ότι φρόντισε με ζήλο για τη βελτίωση των εσωτερικών πραγμάτων. Συνεκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη Οικουμενική Σύνοδο και κατήργησε τις αποφάσεις της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, αφαιρώντας και πάλι τις εικόνες από τις εκκλησίες³. Για την εικονομαχική δράση του Θεόφιλου δεν γράφει κάτι ιδιαίτερο. Διαβάζουμε, όμως, για το τέλος της Εικονομαχίας, ότι η σύζυγός του, η ευλαβής Θεοδώρα, υποστηριζόμενη από τον αδελφό της Βάρδα, συνεκάλεσε το 842 σύνοδο για την αποκατάσταση της τιμής των εικόνων. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας εκφράζεται με θετικά λόγια για το τέλος της Εικονομαχίας, γράφοντας ότι η Θεοδώρα κατ΄ αυτόν τον τρόπο «έντύχησε» να θέσει τέρμα στη θρησκευτική πάλη⁴.

Ό, τι αναφέρει το εγχειρίδιο αυτό για τους Λέοντα Γ΄ Ίσαυρο και Κωνσταντίνο Ε΄ Κοπρώνυμο επαναλαμβάνεται στο εγχειρίδιο «Βίοι έπιφανών άνδρων τής Ρώμης, του Βυζαντίου και του δουλεύσαντος

¹ Βλ. στο ίδιο.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 131.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 134. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας προβαίνει σε λάθος διατύπωση. Η σύνοδος που συνεκάλεσε ο Λέων Ε΄ δεν υπήρξε Οικουμενική.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 135-136. Τα ίδια ακριβώς διαβάζουμε και στο διδακτικό εγχειρίδιο *Έπιτομή τής Έλληνικής Ιστορίας*, που εκδόθηκε για τρίτη φορά το 1896, προκειμένου να διδαχθεί στους μαθητές της Γ΄ τάξης των Ελληνικών Σχολείων και των Παρθεναγωγείων. Βλ. του ίδιου, *Έπιτομή τής Έλληνικής Ιστορίας*, έκδ. τρίτη, εκ του τυπογραφείου Πάσσαρη και Βεργιανίτου, εν Αθήναις 1896 (στο εσώφυλλο αναγράφεται ως έτος έκδοσης το 1895), σσ. 120-124. Η μόνη διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα σε αυτό και το εγχειρίδιο που εκδόθηκε το 1898, είναι η εναλλαγή των όρων «Μωαμεθανοί» και «Άραβες». Δηλαδή σε αυτό αναφέρεται ότι ο Λέων ο Χάζαρος έκανε πόλεμο εναντίον των Αράβων (βλ. σ. 122) και ότι η Ειρήνη απαλλάχθηκε από τους Μωαμεθανούς (βλ. στην ίδια σελίδα), ενώ στο εγχειρίδιο του 1898 γράφει ότι ο Λέων αντιμετώπισε τους Μωαμεθανούς (βλ. σ. 130) και η Ειρήνη απαλλάχθηκε από τους Άραβες (βλ. σ. 131).

Ελληνικοῦ ἔθνους» του ίδιου συγγραφέα¹. Το τελευταίο εγχειρίδιο εκδόθηκε το 1896 για τους μαθητές της Β' τάξης των Ελληνικών Σχολείων και των μαθητριών των Παρθεναγωγείων. Όπως δηλώνεται και από τον τίτλο του, πρόκειται για βιβλίο που είναι βιογραφικώς συντεταγμένο. Εντύπωση προκαλεί στον αναγνώστη η παράλειψη από το εγχειρίδιο αυτό του βίου και της δράσης των Λέοντα Δ' και Λέοντα Ε', καθώς και η πολύ περιληπτική αναφορά στο πρόσωπο του Θεόφιλου. Όσο για την Ειρήνη την Αθηναία και τη Θεοδώρα, προφανώς δεν μνημονεύονται, αφού είναι γυναίκες και το βιβλίο έχει ως θέμα του τους βίους επιφανών ανδρών.

Ο ίδιος συγγραφέας έγραψε ακόμα δύο σχολικά εγχειρίδια. Το 1888 εκδόθηκε για τους μαθητές της Γ' τάξης των Ελληνικών Σχολείων η «*Επίτομος Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους μετά τῶν σπουδαιοτάτων γεγονότων τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας*». Σε αυτό τα γεγονότα που μας ενδιαφέρουν εκτίθενται πιο περιληπτικά σε σύγκριση με τα άλλα εγχειρίδια του ίδιου συγγραφέα. Μόλις σε δύο από τις 150 σελίδες του βιβλίου εξιστορείται η δράση των Λέοντα Γ' Ισαύρου, Κωνσταντίνου Κοπρώνυμου, Λέοντα Δ', Ειρήνης της Αθηναίας και της Θεοδώρας².

Τα καινούργια στοιχεία που προσφέρει το συγκεκριμένο βιβλίο περιορίζονται στα ακόλουθα: Όσον αφορά στον Κωνσταντίνο Ε', γράφεται ότι στην εσωτερική διοίκηση υπήρξε βίαιος εικονομάχος και αμείλικτος διώκτης των πολυάριθμων μοναχών³. Ο Λέων Δ' προετοιμαζόταν να πολεμήσει τους εικονολάτρες, αλλά πέθανε πριν τους θορυβήσει⁴. Η Ειρήνη η Αθηναία ναι μεν συνεκάλεσε σύνοδο στη Νίκαια (787) για την αποκατάσταση της τιμής των εικόνων, αλλά η αβουλία της (χωρίς να διευκρινίζεται τι ακριβώς εννοεί με αυτόν τον όρο ο συγγραφέας) προκάλεσε νέες ταραχές, οι οποίες συνέτειναν πολύ στην παράλυση των ζωτικών δυνάμεων του έθνους και στον θρίαμβο των εικονομάχων⁵.

Για τους Λέοντα Ε' Αρμένιο και Θεόφιλο δεν αναφέρει απολύτως τίποτα το συγκεκριμένο βιβλίο. Αντιθέτως, ολοκληρώνει την περίοδο αυτή με την Θεοδώρα, αναφέροντας ότι ο θρησκευτικός αναβρασμός συντάραζε ακόμα το έθνος, όταν τελικά το 842 αποκατέστησε με σύνοδο τις εικόνες και ευτύχησε να τερματίσει την πάλη μεταξύ των εικονομάχων και

¹ Βλ. του ίδιου, *Βίοι επιφανών ανδρών τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σσ. 54-57.

² Βλ. του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους μετά τῶν σπουδαιοτάτων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Αθήναις 1888, σσ. 132-133. Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο τελικά δεν διδάχθηκε στα Ελληνικά Σχολεία, διότι δεν έλαβε την έγκριση της αρμόδιας επιτροπής, για λόγους που δεν εκτίθενται.

³ Βλ. του ίδιου, *ό.π.*, σ. 132.

⁴ Βλ. στο ίδιο.

⁵ Βλ. στο ίδιο.

εικονολατρών¹. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στο βιβλίο αυτό ο Παπαθεοδώρου εκφράζεται μάλλον αρνητικά για τα γεγονότα της Εικονομαχίας και δεν κάνει λόγο για θρησκευτική μεταρρύθμιση ή αναμόρφωση.

Αντιθέτως, το τελευταίο εγχειρίδιο του ίδιου συγγραφέα που θα μελετήσουμε εκδόθηκε το 1892 για τους μαθητές της Γ' Γυμνασίου και είναι του ίδιου πνεύματος με τα προηγούμενα. Τιτλοφορείται «Γενική Ιστορία διηρημένη εις τέσσαρας τόμους» και ο τόμος που περιέχει τα γεγονότα που μας αφορούν είναι ο τρίτος «περιέχων τήν ιστορίαν τῶν μέσων χρόνων καί τήν τῶν νέων μέχρι τῆς Βεσφαλικῆς εἰρήνης (1648)». Από τις 142 σελίδες που αναφέρονται στη μεσαιωνική ιστορία, οι πέντε είναι αφιερωμένες στους αυτοκράτορες της εικονομαχικής περιόδου².

Στη σελίδα 74 του εγχειριδίου ο Λέων Γ' χαρακτηρίζεται και πάλι ως πατέρας και αναμορφωτής του κράτους, καθώς ασχολήθηκε με την ανόρθωση της εκλυθείσης πειθαρχίας στο στρατό και με την «ἀναρρίπιση» του θάρρους των «ἀπεγνωκότων» υπηκόων του, χωρίς όμως να επεξηγεί ή να δικαιολογεί αυτούς τους χαρακτηρισμούς³. Αλλά «ὡς μὴ ὄφελεν» αναμίχθηκε σε καθαρώς θρησκευτικό ζήτημα (στο σημείο αυτό εκφράζεται αρνητικά για την απόφαση του Λέοντα σχετικά με την αποκαθήλωση των εικόνων, ακριβώς όπως έκαναν ο Pütz και ο Παπαρηγόπουλος) και έτσι προκάλεσε νέα αφορμή ανωμαλίας και ταραχής⁴. Το καινούργιο στοιχείο που μας προσφέρει το βιβλίο αυτό είναι η πληροφορία ότι ο Λέων Γ' αφορίστηκε από τους Πάπα Γρηγόριο Β' και τον διάδοχό του Γρηγόριο Γ', λόγω του διατάγματός του για την καθαίρεση των εικόνων⁵.

Για την Ειρήνη την Αθηναία αναφέρει ότι, επειδή δυσaráεστησε την μερίδα των εικονομάχων με τις αποφάσεις της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου περί των εικόνων, γι' αυτό και την ανάγκασαν να παραχωρήσει την εξουσία στο γιο της (790)⁶. Η εικονομαχική δράση των Λέοντα Ε' Αρμένιου και Θεόφιλου αποσιωπούνται, όπως και στο προηγούμενο βιβλίο. Τελειώνοντας με την Θεοδώρα, διαβάζουμε ότι ευτύχησε να θέσει τέρμα στην «ὀλέθρια πάλη» (στην επιλογή της φράσης αυτής μάλλον επηρεάζεται από τον Παπαρηγόπουλο) μεταξύ των εικονομάχων και των εικονολατρών⁷.

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 133.

² Βλ. του ίδιου, *Γενική Ιστορία διηρημένη εις τέσσαρας τόμους κατά τό πρόγραμμα τοῦ ὑπουργείου τῆς παιδείας, τόμος τρίτος περιέχων τήν ιστορίαν τῶν μέσων χρόνων καί τήν τῶν νέων μέχρι τῆς Βεσφαλικῆς εἰρήνης (1648)*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθήναις 1892, σσ. 73-77.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 73.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 74.

⁵ Βλ. στο ίδιο.

⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 75.

⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 77.

Με ιδιαίτερη προσοχή αξίζει να σταθούμε στα σχολικά εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης που συνέγραψε ο Γυμνασιάρχης Γ. Τσαγρός. Στην έρευνά μας βρήκαμε και μελετήσαμε επτά συγγράμματά του. Το παλαιότερο εκδόθηκε το 1888 για τη διδασκαλία των μαθητών της Γ' τάξης των Ελληνικών Σχολείων και φέρει τον τίτλο «*Επίτομος Ιστορία του Έλληνικού Έθνους μετά τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ιστορίας*»¹.

Έξι χρόνια αργότερα εκδόθηκε το εγχειρίδιο «*Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους*» για τους μαθητές της Β' τάξης των Ελληνικών Σχολείων. Ένα χρόνο μετά εκδίδεται για τα Δημοτικά σχολεία και τα Παρθεναγωγεία η «*Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καί τῆς Νέας Ἑλλάδος συνταχθεῖσα βιογραφικῶς κατὰ τό τελευταῖον ἐκδοθέν ἐπίσημον πρόγραμμα τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως*»².

Το 1896 εκδίδονται τρία βιβλία, το «*Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους*» για τους μαθητές της Β' τάξης των Ελληνικών Σχολείων, η «*Επιτομή τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*» για τους μαθητές της Γ' τάξης των Ελληνικών Σχολείων και η «*Ἱστορία τῶν μέσων καί τῶν νεωτέρων χρόνων*» για τους μαθητές της Γ' Γυμνασίου. Το τελευταίο σύγγραμμα που μελετήθηκε εκδόθηκε το 1899³ για τη Ζ' τάξη του Αρσακείου και τα Παρθεναγωγεία και τιτλοφορείται «*Ἱστορία Ἑλληνική ἀπό τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπό τούς Ρωμαίους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων (ἤτοι ἀπό τοῦ 146 π.Χ. μέχρι τοῦ 1453 μ.Χ.)*»⁴.

¹ Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι το σύγγραμμα αυτό το αφιερώνει ο δημιουργός του στον εθνικό ήρωα Θ. Κολοκοτρώνη. Η αφιέρωση έχει ως εξής: «*Τῇ ἐνδόξῳ μνήμῃ τοῦ ἀοιδίμου Θεοδώρου Κολοκοτρώνη τῆνδε τήν ἱστορίαν ἀνατίθημι μνημεῖον ἱερόν καί ὑπογράφει ὁ συντάξας Ἐλεύθερος Ἕλληνας*». Η συναισθηματικά φορτισμένη αφιέρωση δικαιολογείται εάν αναλογιστούμε ότι τα γεγονότα της ελληνικής επανάστασης και κυρίως της δίκης και καταδίκης του Θ. Κολοκοτρώνη ήταν πολύ κοντά, σχεδόν σύγχρονα με τον χρόνο έκδοσης του βιβλίου.

² Το εγχειρίδιο αυτό δεν αναφέρει κανένα εικονομάχο αυτοκράτορα. Από τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου μνημονεύει μόνο τον βίο και το έργο των Μ. Κωνσταντίνου, Ιουστινιανού, Ηρακλείου, Βασιλείου Βουλγαροκτόνου και Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

³ Το περιεχόμενο του συγγράμματος αυτού είναι ακριβώς το ίδιο με το σύγγραμμα του 1896 που απευθυνόταν στους μαθητές της Γ' Γυμνασίου. Κάποιες μικρές διαφορές δεν αλλάζουν το νόημα των γραφομένων.

⁴ Στο εγχειρίδιο *Επίτομος Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους μετά τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφίον Ν.Γ. Πάσσαρη καί Α. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888, αφιερώνει στην Εικονομαχία δέκα (σσ. 85-95) από τις 250 συνολικά σελίδες. Στο βιβλίο *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ἐκδ. Γ. Κασδόνης, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐστίας, ἐν Ἀθήναις 1894, οι συνολικές σελίδες είναι 127 και στους εικονομάχους αυτοκράτορες αναφέρονται οι δεκατρείς (σσ. 45-58). Στην έκδοση του 1896, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ*

Τα εγχειρίδια αυτά αξίζουν την προσοχή μας, διότι ο συγγραφέας τους τάσσεται αναφανδόν υπέρ της Εικονομαχίας, την οποία ονομάζει Θρησκευτική μεταρρύθμιση και διατυπώνει ένθερμους επαίνους για τους εικονομάχους αυτοκράτορες και το έργο τους. Αντιθέτως, εκφράζεται με υποτιμητικά σχόλια και χαρακτηρισμούς για τους αντιτιθέμενους στη μεταρρύθμιση και συγκεκριμένα για τον κατώτερο κλήρο και την τάξη των μοναχών, καθώς και για τις γυναίκες, όντας ίσως επηρεασμένος από τις αντιλήψεις της εποχής του και από την τότε πνευματική κατάσταση των τάξεων αυτών. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τον 19ο αιώνα τα περισσότερα μοναστήρια είχαν κλείσει με διατάγματα του Όθωνα και οι μοναχοί που είχαν απομείνει, όπως και ο κατώτερος κλήρος, τελούσαν υπό καθεστώς πλήρους αμάθειας. Γι' αυτό και την ίδια περίοδο βρήκαν πρόσφορο έδαφος στον Ελλαδικό χώρο διάφορες προτεσταντικές ομάδες.

Η ανάβαση του Λέοντα Γ' Ισαύρου στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως σηματοδοτεί την έναρξη μίας νέας περιόδου της Βυζαντινής ιστορίας, η οποία καλείται περίοδος των εικονομάχων βασιλέων ή της θρησκευτικής και πολιτικής μεταρρύθμισης¹. Στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας διεξαγόταν ο θρησκευτικός και πολιτικός αγώνας μεταξύ των μεταρρυθμιστών, των καλουμένων εικονομάχων και των αντιμεταρρυθμιστών που υπερίσχυσαν και καθιέρωσαν την τιμητική προσκύνηση των εικόνων².

Ο Λέων Γ' βρήκε το κράτος σε ελεεινή κατάσταση ως προς την εσωτερική διοίκηση. Κατά την άποψη του συγγραφέα, η υλική δύναμη μόνο δεν είναι αρκετή για τη σωτηρία του έθνους. Απαραίτητες κρίνονται και οι ηθικές δυνάμεις, χωρίς τις οποίες τα έθνη δεν μπορούν να σωθούν και να

Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, ἀπό τις 140 σελίδες οἱ δεκαπέντε (σσ. 48-62) ἀσχολοῦνται με τοὺς ἰδίους αυτοκράτορες. Στὸ εγχειρίδιο Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, οἱ πέντε (σσ. 119-123) ἀπὸ τις 221 σελίδες ἀσχολοῦνται με τὴν Εἰκονομαχία. Στὸ βιβλίον Ἱστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453), τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, στὸ θέμα που μας ἀπασχολεῖ εἶναι ἀφιερωμένες δεκατέσσερις (σσ. 42-66) ἀπὸ τις 236 σελίδες. Τέλος, στὸ εγχειρίδιο Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (ἤτοι ἀπὸ τοῦ 146 π.Χ. μέχρι τοῦ 1453 μ.Χ.), ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Νομικῆς», ἐν Ἀθήναις 1899, οἱ εἴκοσι σελίδες (σσ. 163-183) ἀπὸ τις 238 ἀσχολοῦνται με τὴν εἰκονομαχικὴν περίοδο καὶ τὰ πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν σὲ αὐτήν.

¹ Βλ. τοῦ ἰδίου, Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 119, ὅπου ἡ δευτέρη περίοδος τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, που ἀρχίζει με τὸν Λέοντα Γ' Ἰσαυρο, ἐπιγράφεται «αἰὼν τῆς Θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς μεταρρυθμίσεως (717-867)».

² Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 119, ὑπ. α.

μεγαλουργήσουν¹. Αυτό που έλειπε από το Βυζαντινό κράτος ήταν κυρίως η «οικογενειακή ανατροφή» και η «πολιτική εκπαίδευσις», απόρροια των οποίων είναι το «φιλελεύθερον πνεῦμα» και το «γενναῖον φρόνημα», με τα οποία μάλιστα μεγαλούργησε ο αρχαίος Ελληνισμός². Και συνεχίζει γράφοντας ότι μετά την παρακμή και την υποδούλωση του αρχαίου ελληνικού έθνους εμφύσησε σε αυτό νέα ζωή ο Χριστιανισμός. Αλλά οι αρετές αυτής της θρησκείας (ελευθερία, ισότητα, εργατικότητα, αγάπη) παρερμηνεύτηκαν και κιβδηλεύτηκαν. Αντί του φωτός της αληθείας επικράτησε το σκοτάδι της αμάθειας και της δεισιδαιμονίας, ενώ ταυτόχρονα η αργία και η απραγμοσύνη υπολήφθησαν ως σωστικές αλήθειες. Γι' αυτό και πολλοί κινούμενοι από ένθεο ζήλο εγκατέλειπαν τον κόσμο και στρέφονταν προς το μοναχικό βίο. Ο τελευταίος από ασκητικός παρεξεστράπη βαθμηδόν σε βίο «ἀργίας καί τρυφῆς»³.

Μυριάδες νέοι συνέρρεαν στα μοναστήρια που είχαν γεμίσει τις ερήμους, εγκαταλείποντας τη γεωργία, τη βιομηχανία, τις τέχνες και τη στρατιωτική υπηρεσία. Τα μοναστήρια απέκτησαν αξιοζήλευτο πλούτο από τις αφιερώσεις κινητής και ακίνητης περιουσίας και έτσι μεταβλήθηκαν από ευαγείς οίκοι σε καταγώγια ακολασίας και διαφθοράς⁴. Από τις πηγές, όμως, δεν εξάγεται αυτό το συμπέρασμα για το μοναχικό βίο και τα μοναστήρια της εποχής εκείνης⁵. Σύμφωνα με τον Κ.Ι. Δάλκο, «τά ἀφορῶντα τά μοναστήρια ἐκτιμῶνται συνήθως μέσω τοῦ παραμορφωτικοῦ φακοῦ διαφωτιστικῶν ἀντιλήψεων ἢ ἐμπειριῶν ἀπό τά παπικά μοναστικά τάγματα, ἀνύπαρκτα στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐνῶ ἐπιστρατεύονται πολύ μεταγενέστερες συνήθως μαρτυρίες, ὅπως π.χ. οἱ σκωπτικοί στίχοι τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου»⁶.

Τα κτήματα έμεναν αφορολόγητα και ακαλλιέργητα. Στις δε άγιες εικόνες και τα λείψανα των μαρτύρων αποδόθηκε θαυματουργική δύναμη και αντί απλού σεβασμού και τιμής, απονέμονταν η προσκύνηση και η λατρεία που οφείλεται μόνο στο Θεό⁷.

Αυτές τις καταχρήσεις θέλησε να περιστείλει ο Λέων Γ' και «προέβη έσκεμμένως και συνετῶς» στο έργο της μεταρρύθμισης. Τα κυριότερα μέτρα που έλαβε στο πλαίσιο της θρησκευτικής και πολιτικής μεταρρύθμισης

¹ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καί τῶν νεώτερων χρόνων ἀπό τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλος τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καί Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 44.

² Βλ. στο ἴδιο.

³ Βλ. στο ἴδιο.

⁴ Βλ. στο ἴδιο.

⁵ Βλ. σχετικά Η.- G Beck, *Ἡ Βυζαντινή Χιλιετία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σσ. 285-315 καί Ἐ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ὁ Βυζαντινός Κλήρος καί ἡ κοινωνία τῶν σκοτεινῶν αἰῶνων*, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1996.

⁶ Κ.Ι. Δάλκος, *ό.π.*, σ. 45

⁷ Βλ. Δ. Παπαθεοδώρου, *ό.π.*, σ. 45.

είναι τα ακόλουθα: 1) Εκλαϊκευσε τη γενική εκπαίδευση του λαού, αφαιρώντας την από τον κλήρο και τους μοναχούς, διότι αυτοί περιορίζονταν σε ξηρούς θρησκευτικούς τύπους¹, 2) Κατήργησε τη δουλοπαροικία και περιορίσε τη δουλεία, 3) Καθιέρωσε την ανεξιθρησκία και ανύψωσε τη γυναίκα σε ίσο βαθμό με τον άνδρα, 4) Περιορίσε την τάση του κόσμου προς το μοναχικό βίο, τον αριθμό των μοναστηριών και φορολόγησε τα εκκλησιαστικά και μοναστηριακά κτήματα, 5) Περιορίσε τη χρήση των αγίων λειψάνων και απαγόρευσε τη χρήση των αγίων εικόνων πλην του σταυρού, 6) Κατήργησε το θεσμό των ευνούχων και το βαρβαρικό έθιμο των σωματικών ακρωτηριασμών, 7) Αφαίρεσε από τον Πάπα την εκκλησιαστική δικαιοδοσία επί των Ελληνικών χωρών, 8) Αναδιοργάνωσε τις ναυτικές και πεζικές δυνάμεις και τέλος 9) Μετέβαλε το πολιτικό σύστημα της διοίκησης σύμφωνα με τις υγιέστερες αρχές της πολιτικής επιστήμης². Με τα συγκεκριμένα μέτρα ο Λέων ανόρθωσε την τάξη και πειθαρχία του στρατού και ενεφύσησε στο κράτος νέα ζωή³.

Αξιομνημόνευτη είναι η παρατήρηση του συγγραφέα ότι υπέρ των αρχών της μεταρρύθμισης τάχθηκαν όλοι οι λόγιοι, ο ανώτερος κλήρος και ο στρατός, ενάντια δε σε αυτές ο αμαθής όχλος, οι γυναίκες, ο κατώτερος κλήρος και όλοι οι μοναχοί⁴, προφανώς απηχώντας και το κλίμα της εποχής του, όπως προαναφέραμε.

Το 726 ο Λέων συνεκάλεσε τη Σύγκλητο και τους «έπιφανεστέρους τῶν κληρικῶν» και ομόφωνα αποδοκίμασαν την προσκύνηση των εικόνων. Για πρώτη και μοναδική φορά πληροφορούμαστε από σχολικό εγχειρίδιο του ΙΘ' αι. ότι ο Λέων δεν αφαίρεσε τις εικόνες από τις εκκλησίες, αλλά διέταξε να τεθούν σε ψηλότερα σημεία για να μην βεβηλώνονται με τους ασπασμούς και για να μην προσβάλλεται «τό Θεῖον», στο οποίο και μόνο αρμόζει η λατρεία⁵.

¹ Στο βιβλίο του ίδιου συγγραφέα, *Επίτομος Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετά τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καί Ἀ. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 85, διαβάζουμε ὅτι τὸ πρῶτο μέτρο που ἔλαβε ὁ Λέων στο πλαίσιο τῆς μεταρρύθμισης ἦταν «ἡ ἐπὶ ὑγιεστέρων ἀρχῶν ἐκπαίδευσις τῆς νεολαίας, τὴν ὁποίαν εἶχον ἀναλάβῃ οἱ μοναχοὶ καὶ περιώριζαν ταύτην εἰς ξηροὺς τινὰς θρησκευτικούς τύπους».

² Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 45.

³ Βλ. του ίδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 49.

⁴ Βλ. στο ἴδιο.

⁵ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 46.

Το ίδιο ισχύει και για την παρατήρηση του συγγραφέα ότι ο αρχιερέας της Ρώμης Γρηγόριος Β΄ «ἐκ πνεύματος ἀντιπολιτευτικοῦ» υποκίνησε ταραχές στην Ιταλία και με τη βοήθεια των Λομβαρδών νίκησε τα αυτοκρατορικά στρατεύματα και κατέλυσε όλες τις αυτοκρατορικές αρχές. Ακόμα και η στάση που πραγματοποιήθηκε στην κυρίως Ελλάδα διαβάζουμε ότι υποκινήθηκε από τον ίδιο τον Πάπα¹. Ο Λέων τότε αφαίρεσε από την εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Πάπα την Κρήτη, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την κυρίως Ελλάδα. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας παρατηρεί ότι έκτοτε οι «χώρες» αυτές αποτέλεσαν την κυριότατη εστία του Ελληνισμού² και της Ορθοδοξίας, αφού υπήχθησαν υπό την εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως³.

Επιπλέον ο ίδιος αυτοκράτορας εξέδωσε «Βασίλειον Κώδικα ἢ τὴν Ἐκλογὴν τῶν νόμων» με τα οποία τα σπουδαιότερα κοινωνικά ζητήματα ρυθμίζονταν με βάση τις χριστιανικότερες και υγιέστερες αρχές της νομικής επιστήμης⁴. Για όλους αυτούς τους λόγους, σύμφωνα πάντα με τον Τσαγρή, ο Λέων «δικαίως δύναται νά θεωρηθῆ ὁ σωτὴρ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ὁ μέγιστος εὐεργέτης»⁵.

¹ Βλ. στο ίδιο.

² Στο βιβλίο του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Α. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 86, διαβάζουμε ὅτι οἱ χώρες αὐτές αποτέλεσαν τὴν κύρια εστία τοῦ Ἑλληνισμοῦ «ὑπὸ θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν ἔποψιν».

³ Βλ. τοῦ ίδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 50.

⁴ Βλ. τοῦ ίδιου, *Ἱστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 47.

⁵ Βλ. στο ίδιο. Στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο ο χαρακτηρισμός αυτός δικαιολογείται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα: «Ὅτε ὁ Λέων ἀνῆλθεν ἐπὶ τοῦ θρόνου εὗρε τὸ κράτος δεινῶς ἠκρωτηριασμένον, τὸν στρατὸν εἰς ἐντελὴ σχεδὸν παραλυσίαν, τὸ ταμεῖον κενὸν χρημάτων, τὴν ἀναρχίαν ἀπειλοῦσαν τὴν τοῦ κράτους ὑπαρξίν καὶ τὴν πρωτεύουσαν στενῶς πολιορκουμένην ὑπὸ τῶν Ἀράβων, οἵτινες ἂν τότε κατελάμβανον τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἤθελον ἐξαφανίσῃ καὶ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς Εὐρώπης. Ἦδη δὲ μετὰ εἰκοσιπενταετῆ βασιλείαν, ὅτε παρέδιδε τὸν θρόνον εἰς τὸν υἱὸν του, οἱ μὲν Ἀραβες εἶχον ταπεινωθῆ, τὸ ταμεῖον ἦτο πλήρες, ὁ στρατὸς ἄριστα ὀργανωμένος καὶ πειθαρχῶν. Συνέταξε δὲ ὁ Λέων καὶ ἀρίστους νόμους, διὰ τῶν ὁποίων κατετέθησαν τὰ πρῶτα σπέρματα τῆς τοῦ κράτους ἀναμορφώσεως καὶ προαγωγῆς». Στὸ εγχειρίδιο *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Α. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 121, ὁ Λέων χαρακτηρίζεται ὡς «σωτὴρ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης καὶ ὁ μέγας τῆς ἀνθρωπότητος εὐεργέτης. Διότι ἂν οἱ Ἀραβες κατελάμβανον τότε τὴν Κωνσταντινούπολιν, εὐχερῶς ἤθελον καταλάβῃ καὶ τὴν Εὐρώπην καὶ ὡς ἐκ τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῶν φανατισμοῦ ἤθελον καταστρέψῃ καὶ τὸν χριστιανισμὸν καὶ τὸν πολιτισμὸν αὐτῆς».

Ο γιος του Λέοντα, Κωνσταντίνος που επικαλείται Κοπρώνυμος, αναδείχθηκε υπέρτερος του πατέρα του στη δραστηριότητά του και στην τόλμη ως προς το έργο της μεταρρύθμισης. Το εγχειρίδιο αυτό είναι το μόνο που μας πληροφορεί ότι ο γαμπρός του Κωνσταντίνου, Αρτάβασδος, στηριζόμενος στην πολυάριθμη μερίδα των αντιμεταρρυθμιστών, στασίασε, αλλά ο Κωνσταντίνος ανέκτησε το θρόνο¹.

Ως μεταρρυθμιστής ο Κωνσταντίνος επέδειξε συνετή δραστηριότητα. Συνεκάλεσε επανειλημμένως σε συνέλευση τη Σύγκλητο² και τον ανώτερο κλήρο και συσκέφθηκαν για τον καταλληλότερο τρόπο της εφαρμογής των αρχών της μεταρρύθμισης. Τελικά το 754 συνεκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη Οικουμενική Σύνοδο³, στην οποία συμμετείχαν 348 επίσκοποι, οι οποίοι επιδοκίμασαν ομόφωνα τις αρχές της μεταρρύθμισης και κατήγγησαν τις εικόνες, πλην του σταυρού και των δογμάτων της πίστεως⁴. Ο Κωνσταντίνος, μάλιστα, προέβη στην εκτέλεση των αποφασισθέντων με τη χαρακτηριστική του σύνεση και τόλμη και αφαίρεσε τις εικόνες από τις εκκλησίες, διέλυσε πολλές μονές που είχαν αποβεί τα «καταγώγια τῆς ἀκολασίας καὶ τῆς διαφθορᾶς» και αφαίρεσε από τους μοναχούς την εκπαίδευση της νεολαίας⁵, καθώς δεν ανέπτυξε τη διάνοια, και δεν προήγε τα μεγάλα και γενναία φρονήματα, αλλά περιοριζόταν στην ξηρή ερμηνεία θρησκευτικών τύπων⁶. Στο εγχειρίδιο *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν* (1894) και (1896) διαβάζουμε ότι επειδή ο Κωνσταντίνος συνάντησε μεγάλη «ἀντίπραξη» στην εκτέλεση των αποφασισθέντων, κυρίως από τους μοναχούς, γι' αυτό αναγκάστηκε να μεταχειριστεί βία και να διαλύσει τα μοναστήρια⁷. Εξαιτίας των μέτρων

¹ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σ. 47.

² Στο ἔργο *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σ. 51, διαβάζουμε ὅτι ὁ Κωνσταντίνος συγκρότησε επανειλημμένα συμβούλια «ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων πολιτῶν καὶ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου».

³ Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν σύνοδο τῆς Ἰέρειας, ἡ ὁποία εσφαλμένα χαρακτηρίζεται ὡς Οικουμενική.

⁴ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σ. 48. Στο βιβλίο *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Α. Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1888, σ. 87, αναφέρεται ὅτι ἡ σύνοδος αὐτὴ ἀναθεμάτισε ὅλους τοὺς ἀντιφρονούντες.

⁵ Βλ. στα ἴδια.

⁶ Βλ. του ίδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σ. 52.

⁷ Βλ. στο ἴδιο.

αυτών που έλαβε, οι αρετές και τα πολεμικά του κατορθώματα είτε αποσιωπήθηκαν εντελώς, είτε υποτιμήθηκαν. Οι δε αγαθές του προθέσεις παρεξηγήθηκαν ή ακόμα και διεστράφηκαν¹.

Πριν ολοκληρώσουμε την αναφορά μας στον Κωνσταντίνο Ε΄, αξίζει να παραθέσουμε αυτούσια μία υποσημείωση του συγγραφέα, όπου πρόδηλα δηλώνει και τη θέση του για την Εικονομαχία: «Ο Κωνσταντίνος ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 775, ἀναδειχθείς εἰς τῶν μεγαλειτέρων (sic) βασιλέων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Ἀλλ' οἱ χρονογράφοι ἐπεσώρευσαν κατ' αὐτοῦ τὰς δριμυτέρας τῶν ὕβρεων, Κοπρώνυμον καὶ Καββαλῖνον ἀποκαλοῦντες ἄνδρα ἔνδοξον καὶ σεβαστόν. Ἀλλ' ἤδη ἐπέστη ὁ καιρὸς, ἵνα διὰ τῶν διαυγῶν ναμάτων τῆς ἱστορίας ἀποπλύνωμεν τοὺς ρύπους ἀπὸ τῆς εἰκόνας τοῦ καὶ ἄσπιλον καὶ ἀμόλυντον ἀναρτήσωμεν αὐτὴν μετὰ τῶν εἰκόνων τῶν ἐνδοξοτέρων ἀνδρῶν τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας»². Προφανώς γι' αυτό και είναι ο μόνος συγγραφέας του ΙΘ' αι. που δεν υιοθετεί τον χαρακτηρισμό «Κοπρώνυμος». Σε αυτόν, ἄλλωστε, σύμφωνα πάντα με τον συγγραφέα και ο ελληνισμός και η ανθρωπότητα οφείλουν ἀπειροσεβασμό και ευγνωμοσύνη, διότι περιέστειλε και ταπεινώσε τους Ἀραβες και κατατρόπωσε τους Βουλγάρους³.

Στις κρίσεις του αυτές, ο συγγραφέας δείχνει να έχει επηρεαστεί και από την εποχή του, αφού τα τέλη του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα οι αρχές του 20ου, χαρακτηρίζονται από μια έντονη αντιπαράθεση μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων για την τύχη της Μακεδονίας. Το γεγονός αυτό θα αντικατοπτριστεί με τον καλύτερο τρόπο κατά τους δύο βαλκανικούς πολέμους, και ιδιαίτερα με τον δεύτερο.

Ο γιός του Κωνσταντίνου Ε΄, Λέων Δ΄ Χάζαρος, χαρακτηρίζεται ως ἄνδρας με ασθενή χαρακτήρα, που ήταν υποχείριο της συζύγου του, Ειρήνης της Αθηναίας, η οποία επιθυμούσε με κάθε μέσο να ανατρέψει το ἔργο της μεταρρύθμισης. Ἐτσι, ενδίδοντας στις προτροπές της ο Λέων επέτρεψε στους μοναχούς που ήταν εξόριστοι να επανέλθουν στις μονές

¹ Βλ. του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Α. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 86

² Βλ. του ίδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 51: «Οὐχ ἦττον οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι ἐπεσώρευσαν κατ' αὐτοῦ τὰς δεινοτέρας τῶν ὕβρεων ... ἄλλοι δὲ ἄλλα ἀηδῆ φλυαροῦσι καὶ λέγουσιν, ὅπως ταπεινώσωσι τὴν ἀξίαν καὶ ἀμαυρώσωσι τὸ κλέος ἑνός τῶν ἐνδοξοτέρων βασιλέων τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας». Βλ. και του ίδιου, *Ἐπιτομή τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 122: «Ὁ Κωνσταντίνος ... ἀνεδείχθη εἰς τῶν μεγαλοφρονεστέρων καὶ ἐνδοξοτέρων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντιακοῦ κράτους».

³ Βλ. του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Α. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 86.

τους. Επιπλέον τους παραχώρησε το δικαίωμα να προάγονται και στα ύπατα αξιώματα της πολιτείας. Επειδή, όμως, ο στρατός ήταν ο ισχυρότατος ενάντιος των σκοπών των αντιμεταρρυθμιστών που συμφωνούσαν με την Ειρήνη, γι' αυτό και οι τελευταίοι συναποφάσισαν να τον απομακρύνουν. Στο πλαίσιο αυτό διετάχθη ο στρατηγός Μιχαήλ Λαχανοδράκων να εισβάλει με το στρατό στη Συρία το 778¹. Εν τέλει αποκαλύφθηκε ότι η Ειρήνη προσκυνά κρυφά τις εικόνες, γι' αυτό και στερήθηκε κάθε εύνοια από τον Λέοντα και επιπλήχθηκε έντονα από τον ίδιο ως επίορκος. Ύστερα από λίγο καιρό ο Λέων βρέθηκε νεκρός (780)².

Μετά το θάνατό του η Ειρήνη προέβη κατά τρόπο δραστήριο, αλλά και με περίσκεψη στην ανατροπή του έργου της μεταρρύθμισης. Για την επιτυχία του σκοπού της, μάλιστα, φρόντισε να αποκτήσει εσωτερικούς και εξωτερικούς συμμάχους³. Κατόπιν ανίδρυσε τις διαλυθείσες μονές⁴ και συνεκάλεσε σύνοδο για την αναστήλωση των εικόνων. Αλλά η σύνοδος αυτή υποστηριζόμενη από το στρατό επικύρωσε όλα τα μέχρι τότε αποφασισθέντα⁵. Η Ειρήνη διέλυσε «διά καταχθονίου τρόπου» τον στρατό, συνάθροισε νέο από ομόφρονές της και υπό την προστασία του συνεκάλεσε στη Νίκαια το επόμενο έτος τη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο, στην οποία συμμετείχαν και 132 ηγούμενοι και μοναχοί (787). Η Σύνοδος αυτή κατήργησε τις αποφάσεις των προηγουμένων σχετικών συνόδων και καθιέρωσε την τιμητική προσκύνηση των εικόνων⁶. Η Ειρήνη, όμως,

¹ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 49.

² Βλ. στο ίδιο.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 50. Συγκεκριμένα η Ειρήνη μνήστευσε τον γιο της, Κωνσταντῖνο ΣΤ' Πορφυρογέννητο, με την κόρη του Μ. Καρόλου. Με την ενέργεια αυτή θυσίασε τους Λομβαρδούς που ήταν φυσικοί σύμμαχοι του κράτους και ενίσχυσε τις κυριαρχικές αξιώσεις του Πάπα και των Φράγκων. Στον ευνούχο Σταυράκιο παρέδωσε την ανώτατη διοίκηση του στρατού και απέπεμψε τον Λαχανοδράκοντα στη Θράκη. Συνωμολόγησε επονείδιστες συνθήκες με τους Άραβες και προεχείρισε από λαϊκό σε Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τον Ταράσιο που ήταν εικονόφιλος.

⁴ Βλ. του ίδιου, *Επίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Α. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 88.

⁵ Στο σημείο αυτό ο Τσαγρής υποπίπτει σε σφάλμα, καθώς οι ίδιες οι πηγές και συγκεκριμένα τα Πρακτικά της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου μας πληροφορούν ότι η σύνοδος αυτή διαλύθηκε, λόγω των ταραχών που προκλήθηκαν από τους Εικονομάχους και το στρατό. Βλ. Mansi 12, 999D-1002A. Πρβλ. και Θεοφάνης, «Χρονογραφία», PG 108 (1863), 929A: «γυμνώσαντες τὰ ξίφη (ενν. οι εικονομάχοι), ἐπῆλθον αὐτοῖς (ὅτε συνῆλθε τό πρῶτον ἡ σύνοδος ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ μῆνα Αὐγούστου τοῦ 786), ἀπειλοῦντες θανατοῦν τόν τε ἀρχιερέα (ἦτοι τόν Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιον) καὶ τοὺς ὀρθοδόξους ἐπίσκοπους τε καὶ ἡγουμένους».

⁶ Βλ. Γ. Τσαγρής, *Ἱστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ*

περιήλθε βαθμιαία σε ρήξη με όλους, ακόμα και με τον μετριοπαθή Ταράσιο, ο οποίος επιζητούσε κάποιο συμβιβασμό (ενν. με τους εικονομάχους) με αμοιβαίες υποχωρήσεις¹.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι και στις δύο εκδόσεις του έργου «*Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν*», όσον αφορά στο πρόσωπο της Ειρήνης γίνεται μία απλή αναφορά ότι ανέτρεψε όλα όσα ο Κωνσταντίνος Ε΄ εργάστηκε υπέρ της μεταρρύθμισης². Προφανώς αυτό συμβαίνει επειδή είναι γυναίκα και το βιβλίο ασχολείται με τους βίους επιφανών ανδρών του Βυζαντίου.

Ο Μιχαήλ Α΄ Κουροπαλάτης ή Ραγ(κ)αβές παρέδωσε την εξουσία στη διάκριση των αντιμεταρρυθμιστών. Έτσι οι θησαυροί, που είχαν συγκεντρωθεί στο δημόσιο ταμείο με μεγάλη οικονομία και δραστηριότητα, διασκορπίστηκαν και πάλι σε εκκλησίες και μοναστήρια, σε μοναχούς, στη σύγκλητο, στο στρατό, στον Πατριάρχη κ.λπ. Ο συγγραφέας στο σημείο αυτό καταφέρεται για ακόμη μία φορά ενάντια στην τάξη των μοναχών γράφοντας: «*Ἐπί τοσοῦτον δέ ἴσχυσεν ἤδη ἡ μοναχική φατρία, ὥστε ἔπεισε τόν βασιλέα νά ἐκδώσῃ διάταγμα, δι' οὗ ἐπεβάλετο κεφαλική μὲν ποινή καθ' ὅλων τῶν ἑτεροδοξούντων, ἡ συνδιαλλαγή δέ πρὸς τόν μέγαν Κάρολον καί ἡ ἀναγνώρισις αὐτοῦ ὡς αὐτοκράτορος τῆς δύσεως*»³.

Ακολουθώντας το παράδειγμα των μεταρρυθμιστών προκατόχων του, ο Λέων Ε΄ Αρμένιος αφού απαλλάχθηκε από τους εξωτερικούς εχθρούς, επιδόθηκε με δραστηριότητα στην ανόρθωση της «ἐκλελυμένης» εσωτερικής διοίκησης⁴. Όπως και οι προηγούμενοι αυτοκράτορες έτσι και ο ίδιος, μετά από ώριμη σκέψη και πολλούς δισταγμούς⁵, προέβη στην εφαρμογή των αρχών της μεταρρύθμισης «*δείξας μεγάλην σύνεσιν καί ἀξιοθαύμαστον μετριοπάθειαν πρὸς τούς ἀντιφρονοῦντας*»⁶.

Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων (395-1453), τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σσ. 50-51.

¹ Βλ. στο ἴδιο, σ. 51.

² Βλ. του ἴδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 52.

³ Βλ. του ἴδιου, *Ἱστορία τῶν μέσων καί τῶν νεώτερων χρόνων ἀπό τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καί Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 54. Η παρατήρηση αὐτή λείπει ἀπό το εγχειρίδιο *Ἱστορία Ἑλληνική ἀπό τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπό τούς Ρωμαίους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων (ἤτοι ἀπό τοῦ 146 π.Χ. μέχρι τοῦ 1453 μ.Χ.)*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Νομικῆς», ἐν Ἀθήναις 1899.

⁴ Βλ. του ἴδιου, *Ἱστορία τῶν μέσων καί τῶν νεώτερων χρόνων ἀπό τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καί Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 56.

⁵ Βλ. του ἴδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 56.

⁶ Βλ. στο ἴδιο.

Προς αυτήν την κατεύθυνση τον προέτρεψαν οι Θεόδοτος Μελισσηνός και Ιω. Γραμματικός¹. Γι' αυτό συνεκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη «Οικουμενική Σύνοδο»², με την οποία κατήργησε τις αποφάσεις της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου και ανακήρυξε ως Οικουμενική την εικονομαχική σύνοδο της Ιέρειας, τις αποφάσεις της οποίας και επικύρωσε. Για ακόμη μία φορά αφαιρέθηκαν οι εικόνες, πλην του σταυρού, από παντού και εισήχθησαν νέα άσματα συνταχθέντα επί τη βάση του νέου δόγματος³. «Τό δέ σπουδαιότατον πάντων», σύμφωνα με τον συγγραφέα, «καθιερώθη νέον εκπαιδευτικόν σύστημα καί συνετάχθησαν νέα διδακτικά βιβλία»⁴. Αλλά οι αντιμεταρρυθμιστές οργανώθηκαν από τον Μιχαήλ Τραυλό και συνωμότησαν για την απομάκρυνση του Λέοντα από την εξουσία.

Ο Μιχαήλ Τραυλός υπήρξε κατά τον συγγραφέα «περί τά θρησκευτικά ἀλλότριος καί ἀδιάφορος»⁵. Διέθετε, όμως, πρακτικό νου και κατανοούσε τα μεγάλα πλεονεκτήματα της παιδείας. Γι' αυτό όταν αναγορεύθηκε αυτοκράτορας θεώρησε ως πρώτιστο καθήκον να αφαιρέσει την εκπαίδευση της νεολαίας από τα χέρια του κλήρου και των μοναχών. Ως προς το έργο της μεταρρύθμισης επέδειξε πλήρη αδιαφορία⁶.

Σε άλλο εγχειρίδιο του ίδιου συγγραφέα διατυπώνεται η αντίθετη άποψη για τον Μιχαήλ Τραυλό. Ότι δηλαδή όντας άνδρας στρατιωτικός, παρά τις προσδοκίες των αντιμεταρρυθμιστών κηρύχθηκε υπέρ των αρχών της μεταρρύθμισης. Αφού αφαίρεσε την εκπαίδευση της νεολαίας από τον κλήρο και τους μοναχούς, την ανέθεσε σε πολιτικούς άνδρες που πρέσβευαν τις αρχές της μεταρρύθμισης. Δυστυχώς όλη η προσωπική του δραστηριότητα και στρατηγική μεγαλοφυΐα καταναλώθηκε επί τρία έτη

¹ Στο εγχειρίδιο *Επίτομος Ιστορία του Έλληνικού Έθνους μετά των σπουδαιοτέρων γεγονότων της παγκοσμίου ιστορίας*, τυπογραφείον Ν.Γ. Πάσσαρη καί Α. Βεργιανίτου, έν Αθήναις 1888, σ. 91 διαβάζουμε: «... συγκεντρώσας περί έναντόν πᾶσαν στρατιωτικὴν καί πολιτικὴν ἰκανότητα, ὧν προεξήρχε Θεόδοτος ὁ Μελισσηνός καί Ἰωάννης ὁ Γραμματικός, ἐπανήγαγε τὰς ἀρχὰς τῆς μεταρρυθμίσεως».

² Ο συγγραφέας υποπίπτει για άλλη μία φορά στο ίδιο λάθος. Δηλαδή χαρακτηρίζει ως Οικουμενική μία σύνοδο, η οποία όχι μόνο ήταν τοπική, αλλά και αιρετική.

³ Βλ. του ίδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἐθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, έν Αθήναις 1896, σ. 56.

⁴ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καί τῶν νεώτερων χρόνων ἀπό τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καί Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφείον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, έν Αθήναις 1896, σ. 57. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στο εγχειρίδιο *Επίτομή τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τυπογραφείον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, έν Αθήναις 1896, δεν αναφέρεται το εικονομαχικό έργο του Λέοντα Ε' Αρμενίου, παρά μόνο η νίκη του ενάντια στους Βουλγάρους.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 58.

⁶ Βλ. στο ίδιο.

για την καταστολή της στάσης που εξήγειρε ο πάλαι ποτέ συναγωνιστής του Θωμάς¹.

Ο τελευταίος εικονομάχος αυτοκράτορας, Θεόφιλος, αρχικά ήταν πολύ επιφυλακτικός ως προς το εκκλησιαστικό ζήτημα. Ακολουθώντας, όμως, τις αρχές της μεταρρύθμισης επέδειξε τη συνετή μετριοπάθεια του Λέοντα Γ' και την αυστηρή δραστηριότητα του Κωνσταντίνου Ε'². Υπακούοντας στην προτροπή του Ιω. Γραμματικού, τότε Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, συνεκάλεσε Οικουμενική Σύνοδο³ και εφάρμοσε αυστηρά τις αποφάσεις της. Με διάταγμά του απομακρύνθηκαν οι εικόνες από τις εκκλησίες και διώχθηκαν οι μοναχοί από τα μοναστήρια που ήταν κτισμένα κοντά στις πόλεις. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ανεφύησαν νέα σκάνδαλα και ταραχές από τους εικονόφιλους και τους μοναχούς. Αλλά οι ισχυρότεροι αντίπαλοι της μεταρρύθμισης και του Θεόφιλου βρίσκονταν στο σπίτι του και δεν ήταν άλλοι από την πεθερά του, Θεοκτίστη, και τη σύζυγό του Θεοδώρα. Ο δε Θεόφιλος, λόγω της μεγάλης αγάπης προς τη σύζυγό του, αναγκαζόταν να ανέχεται την παράβαση των διαταγμάτων του⁴. Πριν το θάνατό του συνεκάλεσε τη σύγκλητο και τους υποτελείς και τους παρακάλεσε θερμά να παραμείνουν πιστοί στη σύζυγο, τον τριετή γιο του και την μεταρρύθμιση. Ιδιαίτερος δε συνέστησε στο Λογοθέτη Θεόκτιστο να μην ενδώσει ποτέ στην αναστήλωση των εικόνων⁵.

Παρά την ένορκη υπόσχασή της η Θεοδώρα ύστερα από σαράντα μόλις ημέρες⁶ προέβη «μετά σπουδῆς» στην ανατροπή των αρχών της μεταρρύθμισης, με τη σύμπραξη των Βάρδα, Μανουήλ και Θεόκτιστου. Αφού εξορίστηκε από την πόλη ο Πατριάρχης Ιω. Γραμματικός, συνήλθε σύνοδος στο κατάστημα του Λόγοθέτη μη προεδρευόμενη από Πατριάρχη και απαρτιζόμενη κυρίως από ομοφρονούντες μοναχούς. Η σύνοδος αυτή ανόρθωσε το κύρος της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, καθαίρεσε και αναθεμάτισε τον Πατριάρχη Ιωάννη και όλους τους ομόφρονές του και στη

¹ Βλ. του ίδιου, *Επίτομος Ιστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετά τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καί Α. Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1888, σ. 92.

² Βλ. του ίδιου, *Ἐπιτομή τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σ. 122.

³ Βλ. προηγούμενη σελίδα, υπ. 1. Στο σύγγραμμα *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σ. 60, γράφει ὅτι ὁ Θεόφιλος «συνεκάλεσεν ἰδίαν σύνοδον, ἣτις ἀνεθεμάτισε τοὺς εἰκονολάτρας».

⁴ Βλ. στο ἴδιο, σ. 61.

⁵ Βλ. του ίδιου, *Ἱστορία τῶν μέσων καί τῶν νεώτερων χρόνων ἀπό τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καί Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σ. 62.

⁶ Βλ. του ίδιου, *Ἐπιτομή τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σ. 123.

θέση του χειροτόνησε τον Μεθόδιο. Ανίδρυσε τις καταργηθείσες μονές, τις πλούτισε με δωρεές και αποφάσισε να τελεστεί πανήγυρις προς τιμήν της αναστήλωσης των εικόνων¹.

Όπως παρατηρήσαμε για το πρόσωπο της Ειρήνης της Αθηναίας, έτσι και για τη Θεοδώρα και οι δύο εκδόσεις του εγχειριδίου του Τσαγρή, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν*, δεν κάνουν καμία απολύτως αναφορά ούτε στην ίδια, ούτε στο έργο της για την αποκατάσταση της τιμής των εικόνων. Ο λόγος αυτής της αποσιώπησης φρονούμε ότι είναι προφανής.

Τα έργα του Τσαγρή αποτελούν μοναδική περίπτωση σχολικών εγχειριδίων, στα οποία οι μαθητές πληροφορούνται για τις θηριωδίες που διέπραξαν οι εικονόφιλοι-αντιμεταρρυθμιστές. Παραλείπει, όμως, να αναφέρει τις αντίστοιχες ενέργειες των μεταρρυθμιστών έναντι των εικονόφιλων. Συγκεκριμένα, διαβάζουμε ότι οι μοναχοί ωθούμενοι από άγρια πάθη επεχείρησαν φοβερό διωγμό κατά των οπαδών της μεταρρύθμισης, καθώς και ότι οι περί την Θεοδώρα αντιμεταρρυθμιστές μεταχειρίστηκαν κάθε βία, προκειμένου να πετύχουν το σκοπό τους².

Ο γηραιός και σεβάσιμος Πατριάρχης Ιω. Γραμματικός απήχθη δια της βίας στην εξορία, τον τύφλωσαν και τον μαστίγωσαν με 200 ραβδισμούς. Ο μαθηματικός Λέων και «κλεινός πρωθιεράρχης» Θεσσαλονίκης καθαιρέθηκε και πλείστοι άλλοι πολυμαθείς ιεράρχες καθαιρέθηκαν και αντικαταστάθηκαν από «ἄξεστους» μοναχούς³. Με φανατισμό καταδιώχθηκαν οι οπαδοί της μεταρρύθμισης και κυρίως οι Παυλικιανοί της Ασίας, οι οποίοι δεν δέχονταν κανένα εξωτερικό σύμβολο λατρείας. Περίπου 100.000 από αυτούς φονεύθηκαν με μύριες κακώσεις. Οι δε περιουσίες τους δημεύθηκαν και συγκεντρώθηκαν στο βασιλικό ταμείο της «εὐσεβοῦς καὶ ὀρθοδόξου Θεοδώρας»⁴. Στην τελευταία παρατήρηση είναι προφανής η ειρωνεία που εκφράζει ο συγγραφέας για το πρόσωπο της Θεοδώρας. Όσοι από τους Παυλικιανούς σώθηκαν κατέφυγαν στους Άραβες στην Μελιτινή και μαζί τους ανέλαβαν μακρό και εναγώνιο

¹ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλος τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 63.

² Βλ. του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Α. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 93.

³ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλος τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896, σσ. 63-64.

⁴ Βλ. του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Α. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 94.

πόλεμο κατά του Βυζαντινού κράτους, που διήρκεσε περί τα 150 χρόνια και επέφερε μύρια όσα δεινά στο κράτος¹.

Ο συγγραφέας επίσης σημειώνει ότι η διοίκηση των δύο αυτοκρατειρών, Ειρήνης της Αθηναίας και Θεοδώρας, οι οποίες αποκατέστησαν την τιμή των εικόνων, υπήρξε επιζήμια για την αυτοκρατορία. Συγκεκριμένα η Ειρήνη άφησε ένα κράτος σε έσχατη εσωτερική παραλυσία και εξωτερική ταπείνωση². Ενώ επί της κυβερνήσεως της Θεοδώρας και του γιου της Μιχαήλ το κράτος περιήλθε, όπως ήταν φυσικό, στην έσχατη παραλυσία και υπέστη σπουδαίους ακρωτηριασμούς³.

Πριν ολοκληρώσουμε την αναφορά μας στα εγχειρίδια του Τσαγρή, οφείλουμε να σημειώσουμε άλλη μία παρατήρηση του συγγραφέα που είναι μοναδική στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα. Αυτή αφορά στο πρόσωπο του Μιχαήλ Γ', γιου της Θεοδώρας, τον οποίο σκότωσε ο Βασίλειος ο Μακεδόνας. Ο Τσαγρής σχολιάζει το γεγονός και γράφει ότι με αυτήν την ανόσια πράξη του ο Βασίλειος προσέφερε στο κράτος την μέγιστη ευεργεσία. Και το δικαιολογεί καθώς υποστηρίζει ότι έτσι το απάλλαξε από «έξωλέστατο» άνδρα, τον οποίο έτεκε η Θεοδώρα, παιδαγωγήσε ο Βάρδας και ανέδειξε η αντιμεταρρύθμιση ως τον γνησιότερο αντιπρόσωπό της⁴.

Τέλος τα εγχειρίδια αυτά μας θυμίζουν τα έργα του Κ. Ζαχαριάδη που μελετήσαμε προηγουμένως. Διότι και εδώ απαντάται η παρατήρηση ότι την εποχή των Μακεδόνων πραγματοποιούνται οι χρηστές και σωτήριες προαιρέσεις των μεταρρυθμιστών αυτοκρατόρων της προηγούμενης περιόδου. Ίσως και εδώ με τη φράση αυτή να εννοούνται τα μέτρα του Νικηφόρου Φωκά με τα οποία απαγόρευσε την ίδρυση νέων μονών και την αφιέρωση σε αυτά ακίνητης περιουσίας⁵.

Στον αντίποδα των απόψεων του Τσαγρή, περί της Εικονομαχίας και των αυτοκρατόρων που την υποστήριξαν, βρίσκεται το εγχειρίδιο που συνέγραψε ο Σχολάρχης Α.Σ. Ιωαννίδης, «*Ελληνική Ιστορία από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν*». Το βιβλίο αυτό εκδόθηκε το 1892 και απευθυνόταν, ως βοήθημα για το μάθημα της Ιστορίας, στους

¹ Βλ. στο ίδιο. Ο συγγραφέας δεν εξηγεί ποιες ακριβώς ήταν οι αρνητικές συνέπειες για το κράτος.

² Βλ. του ίδιου, *Ιστορία τῶν μέσων καὶ τῶν νεώτερων χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648) καὶ Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453)*, τυπογραφεῖον Πάσσαρη καὶ Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1896, σ. 52.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 66.

⁴ Βλ. στο ίδιο.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 96 καὶ 102, καθὼς καὶ του ίδιου, *Επίτομος Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Α. Βεργιανίτου, ἐν Αθήναις 1888, σ. 96 καὶ 100.

μαθητές των Δημοτικών σχολείων και των Παρθεναγωγείων. Αξίζει να σημειώσουμε ότι τη Βυζαντινή αυτοκρατορία την ονομάζει «Ελληνική»¹.

Ο συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι από τους αυτοκράτορες της Ελληνικής αυτοκρατορίας πολλοί υπήρξαν ανίκανοι και ελεεινοί, αλλά και πολλοί διέπραξαν μεγάλα κατορθώματα και δόξασαν τη βασιλεία τους. Από τους καλούς δε αυτοκράτορες αναφέρει τους επισημότατους. Αυτοί είναι οι Ιουστινιανός, Ηράκλειος, Κωνσταντίνος ο Πρωγνάτος, Βασίλειος Α΄ ο Μακεδόνας και Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος². Από τους αυτοκράτορες της εικονομαχικής περιόδου (717-842) δεν αναφέρει κανέναν. Η παρατήρηση αυτή αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον εάν λάβουμε υπ΄ όψιν μας το προλογικό σημείωμα του συγγραφέα. Εκεί μεταξύ άλλων διαβάζουμε: «... ἐλατήριον πρὸς συγγραφὴν τοῦ βιβλίου ἔσχομεν τὴν ὑγιᾶ μὀρφωσιν καὶ διάπλασιν τῶν παιδῶν φροντίσαντες νά παράσχωμεν τῇ ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις σπουδαζούσῃ νεολαίᾳ βιβλίον ὑγιές ἅμα καὶ ὠφέλιμον»³. Επομένως ο συγγραφέας δεν θεωρεί ωφέλιμο για τους μαθητές των Δημοτικών σχολείων και των Παρθεναγωγείων να διδαχθούν την Εικονομαχία και τη δράση των αυτοκρατόρων και των προσώπων που με οποιονδήποτε τρόπο ενεπλάκησαν σε αυτήν.

Το σχολικό έτος 1894-1895 οι μαθητές της Β΄ Γυμνασίου διδάχθηκαν ιστορία από το εγχειρίδιο που έγραψαν οι Θ.Β. Βενιζέλος και Α.Κ. Σπαθάκης, με τίτλο «*Ιστορία Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*». Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο αποτελείται από 164 σελίδες. Από αυτές εννέα αναφέρονται στους εικονομάχους αυτοκράτορες και το έργο τους⁴.

Και με αυτό το σύγγραμμα οι μαθητές διδάχθηκαν ότι ο Λέων Γ΄ Ίσαυρος επεχείρησε να αναμορφώσει το κράτος του. Αναμιχθείς όμως «ὡς μὴ ὠφελεν»⁵ σε εκκλησιαστικά ζητήματα και επιθυμώντας να απαγορεύσει την προσκύνηση των εικόνων «ὡς δῆθεν εἰδωλολατρείαν» (sic), διήγειρε την αγανάκτηση των υπηκόων του και τους χώρισε σε δύο αντίπαλες μερίδες⁶. Οι συγγραφείς αποτιμούν το γεγονός της Εικονομαχίας μάλλον αρνητικά, καθώς την χαρακτηρίζουν ως έριδα που έγινε «*παραίτιος μυρίων κακῶν εἰς τό Βυζαντιακό κράτος*». Κατόπιν γίνονται πιο συγκεκριμένοι και απαριθμούν τρία δεινά, δηλαδή τις επαναστάσεις που εξεργάγησαν στην Ιταλία και στην κυρίως Ελλάδα, καθώς και την προέλαση των Αράβων μέχρι τη Νίκαια. Από αυτά το μόνο που δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει ο

¹ Βλ. Α. Ιωαννίδης, *Ελληνική Ιστορία από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν*, ἔκδ. Γεώργιος Δ. Φέξης, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 87.

² Βλ. στο ίδιο, σσ. 87-91.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 5.

⁴ Βλ. Θ.Β. Βενιζέλος-Α.Κ. Σπαθάκης, *Ιστορία Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, ἔκδ. Γεώργιος Κασδόνης, τυπογραφεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894, σσ. 113-121.

⁵ Η φράση αυτή μας θυμίζει τα βιβλία των Κ. Ζαχαριάδη και Κ. Παπαρηγόπουλου που μελετήσαμε ήδη.

⁶ Βλ. Θ.Β. Βενιζέλος-Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 113.

Λέων ήταν η επανάσταση στην Ιταλία, οπότε και έχασε τα κυριαρχικά του δικαιώματα στην άνω Ιταλία, καθώς οι Λογγοβάρδοι κατέλαβαν τη Ραβέννα και την Πεντάπολη¹.

Ο Κωνσταντίνος Ε΄ Κοπρώνυμος κατεδίωξε μεν σφοδρότερα από τον πατέρα του Λέοντα Γ΄ τη λατρεία των εικόνων (με εκκλησιαστική σύνοδο (754), κατεδίωξε τους μοναχούς και περιόρισε τα μοναστήρια), χαρακτηρίζεται όμως ως «γενναῖος ἡγεμών», διότι κατανίκησε τους Άραβες και «κατά γῆν (ενν στη Συρία) καί κατά θάλασσαν (ενν. έξω από την Κύπρο)»².

Για ακόμα μία φορά ο Λέων Δ΄ ο Χάζαρος παρουσιάζεται σε σχολικό εγχειρίδιο ως άνδρας με ασθενή χαρακτήρα. Γι΄ αυτό και δεν έλαβε βίαια μέτρα κατά των εικονόφιλων, αν και κληρονόμησε από τους προγόνους του (Λέοντα Γ΄ και Κωνσταντίνο Ε΄) το μίσος κατά των εικόνων. Αντιθέτως, μάλιστα, επέτρεψε στους μοναχούς να επανέλθουν στις ερημωθείσες μονές³. Η σύζυγός του Ειρήνη η «Αττική» συνεκάλεσε τη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Σε αυτήν πρωταγωνίστησε ο Ιωάννης Δαμασκηνός και με τις αποφάσεις της αποκαταστάθηκε η τιμητική προσκύνηση των εικόνων. Η Ειρήνη, όμως, πιεζόμενη από την αντίπαλη μερίδα που αρνούσαν την προσκύνηση αυτή, παραχώρησε την εξουσία στον γιο της Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο⁴.

Στο εγχειρίδιο αυτό γίνεται λόγος για «μεταρρύθμιση» στην οποία προέβησαν οι αυτοκράτορες, αλλά αυτή διαχωρίζεται από τη στάση τους απέναντι στις εικόνες. Διότι αναφερόμενοι οι συγγραφείς στο έργο του Λέοντα Ε΄ Αρμένιου, πληροφορούν τους μαθητές ότι αυτός συνέχισε το μεταρρυθμιστικό έργο των προκατόχων του. Γι΄ αυτό και ανήγειρε πολλές πόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης, που είχαν καταστραφεί από τους Βούλγαρους. Επιπρόσθετα επιμελήθηκε τη γεωργία και τη βιομηχανία, προφανώς προκειμένου να ενισχυθεί η οικονομία της Αυτοκρατορίας. Και συνεχίζουν «*θελήσας ὅμως νά προστατεύσῃ τούς περί τόν Θεόδοτον τόν Μελισσηγόν καί Ἰωάννην τόν Γραμματικόν εἰκονοκλάστας, διαπληκτιζομένους πρός τούς περί τόν Θεόδωρον τόν Στουδίτην εἰκονολάτρας, καί νά εἰσαγάγῃ νέον ἐκπαιδευτικόν σύστημα καί νέα διδακτικά βιβλία συνωδά πρός τάς ἀνεικονικάς ἰδέας, διῆγειρε τήν δυσμένειαν τῶν εἰκονολατρῶν*»⁵. Μάλλον λόγω αυτής της διάκρισης οι ενάντιοι στην προσκύνηση των εικόνων ονομάζονται σε αυτό το εγχειρίδιο

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 114.

² Βλ. στο ίδιο.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 115.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 115-116. Εσφαλμένα ο Κωνσταντίνος αυτός αριθμείται ως ο Ε΄ και όχι ο ΣΤ΄. Μάλλον πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, αφού στη σ. 114 ως Κωνσταντίνος Ε΄ αριθμείται ο γιος του Λέοντα Γ΄ Ίσαυρου.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 117-118.

εικονοκλάστες και όχι μεταρρυθμιστές, ενώ οι ασπαζόμενοι την προσκύνησή τους ονομάζονται εικονολάτρες και όχι αντιμεταρρυθμιστές¹.

Όσο για τον Θεόφιλο, που υπήρξε ο τελευταίος εικονομάχος αυτοκράτορας, το βιβλίο αυτό περιέχει μοναδικές πληροφορίες. Εκτός από αυτά που γράφουν και τα προηγούμενα εγχειρίδια (ότι δηλαδή ενήργησε να εκλεγεί το 833 Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ο «ἐχθρός τῆς τῶν εἰκόνων προσκυνήσεως» Ιω. Γραμματικός και ότι κατεδίωξε συστηματικότερα και οξύτερα από όλους τους προκατόχους του τους εικονολάτρες και τους μοναχούς) αναφέρει ότι διέταξε να καταστίξουν στο μέτωπο δύο μοναχούς, τον Θεόδωρο και τον Θεοφάνη, επιγράφοντας ιαμβικό επίγραμμα με την αιτία της τιμωρίας. Όταν δε αποκαλύφθηκε ότι η Θεοδώρα ασπαζόταν εικόνες², την επέπληξε σφοδρότατα. Στο σημείο αυτό το βιβλίο έρχεται σε αντίθεση με τα εγχειρίδια του Γ. Τσαγρή³.

Όταν ο Θεόφιλος ασθένησε, συνεκάλεσε τη σύγκλητο και την προέτρεψε να μείνει πιστή στο έργο της μεταρρύθμισης, στη σύζυγό του και στο γιο του Μιχαήλ Γ'. Προφανώς στο σημείο αυτό μεταρρύθμιση και εικονομαχία ταυτίζονται. Το ίδιο ισχύει και στα επόμενα δύο αποσπάσματα του βιβλίου. Στο πρώτο πληροφορούμαστε ότι αφού υπερίσχυσαν οι εικονολάτρες, με τις αποφάσεις της συνόδου που συγκρότησε η Θεοδώρα προκειμένου να αποδώσει στην Εκκλησία τον αφαιρεθέντα από αυτήν «κόσμον» των εικόνων, κατεδίωξαν μανιωδώς τους εμμένοντες στις αρχές «τῆς ἐκκλησιαστικῆς μεταρρυθμίσεως», γι' αυτό λέγεται ότι θανατώθηκαν περισσότεροι από 100.000 άνθρωποι⁴. Στο δεύτερο αναφερόμενοι οι συγγραφείς στον Βάρδα, υποστηρίζουν μεταξύ άλλων ότι δεν κατόρθωσε να περιστείλει τις αραβικές επιδρομές που πραγματοποιούνταν στο κράτος του, τις οποίες προκαλούσε η αντίπραξη των αντιμεταρρυθμιστών⁵.

Ένας ακόμη συγγραφέας σχολικών εγχειριδίων Βυζαντινής Ιστορίας είναι ο Σπ. Ανδρουτσέλλης. Τρία δικά του πονήματα διδάχθηκαν οι μαθητές της Β' και Γ' τάξης των Ελληνικών Σχολείων και της Β' Γυμνασίου. Τα βιβλία αυτά είναι τα ακόλουθα: «*Ιστορία Ελληνική Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή*» που εκδόθηκε το 1899, «*Επίτομος Ιστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*» με χρόνο έκδοσης το 1897 και «*Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή ἀπό τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ*

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 113.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 120. Συγκεκριμένα στο βιβλίο διαβάζουμε «ὅτι ἡ Θεοδώρα ἠσπάζετο νινία τινά» και στην υπ. 1 στην ίδια σελίδα εξηγείται ότι «εἰς τὸν Δένδεριν εἰσπηδήσαντα αἴφνης εἰς τὸν κοιτῶνα τῆς Θεοδώρας καὶ ἰδόντα αὐτὴν ἀσπαζομένην τὰς εἰκόνας καὶ ἐρωτήσαντα τί ἀσπάζεται, εἶπεν ἡ βασίλισσα «τά καλά μου νινία» πρὸς ἀποφυγὴν πάσης ἀνακαλύψεως».

³ Βλ. παρούσα διατριβή, σσ. 115-116.

⁴ Βλ. Θ.Β. Βενιζέλος-Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 121.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 122.

ἔτους 1453 μετά τῶν κυρίων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατά τόν μέσον αἰῶνα» του 1898¹.

Αν και στα εγχειρίδια αυτά τα γεγονότα της Εικονομαχίας εκτίθενται πιο συνοπτικά, ὅμως ὅσον ἀφορᾶ στο περιεχόμενο των γραφομένων, αυτό μας θυμίζει κατά πολύ τα εγχειρίδια του Γ. Τσαγρή. Διότι και στα τρία βιβλία του Ανδρουτσέλλη, η θρησκευτική πολιτική που ακολούθησαν οι εικονομάχοι αυτοκράτορες χαρακτηρίζεται ως θρησκευτική μεταρρύθμιση και αποτιμάται ως μία θετική κίνηση εκ μέρους των βασιλέων.

Συγκεκριμένα, ως κίνητρο που ὠθησε τον Λέοντα Γ' Ἰσαυρο στη θρησκευτική μεταρρύθμιση, προβάλλεται η πεποίθησή του ὅτι η αιτία της επικρατοῦσης ηθικής ἐκκλισης και υλικῆς κατάπτωσης στην τότε Βυζαντινὴ κοινωνία βρισκόταν στους πολλούς τύπους της θρησκείας. Σε αυτούς ο λαός ἦταν υπέρ το δέον προσκολλημένος και γι' αυτό οδηγούνταν σε ποικίλες προλήψεις και δεισιδαιμονίες. Ἀκόμα μία αιτία θεώρησε ὅτι ἦταν η θαυματουργός δύναμη που αποδίδονταν στα περισσότερα ιερά αντικείμενα, λόγω της οποίας ὅμως παραλυόταν η θέληση και η δραστηριότητα των ἀνθρώπων. Τελευταία, ἀλλά ὄχι ἀσήμαντη αιτία, ἀποδόθηκε στο μοναστικό βίο, διότι αὐτός στερούσε ἀπό την πολιτεία μυριάδες ἄνδρες που ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητοι στην ἀμυνα της πατρίδας και στην καλλιέργεια της γῆς².

Ἐτσι, ξεκινώντας ἀπό τη θρησκευτική πίστευε ὅτι θα ἀκολουθοῦσε η πολιτική και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Ἀντί, ὅμως, ο Λέων να ἀναπτύξει μέσω της παιδείας το νου του λαοῦ και να τον καταστήσει ικανό να κατανοήσει το σωτήριο χαρακτήρα της επιχειρούμενης κοινωνικῆς ἀναμόρφωσης, διέλυσε τις Σχολές που διευθύνονταν ἀπό μοναχούς και κληρικούς και ἀπαγόρευσε την προσκύνηση των εικόνων. Ἀρχικά ἀναρτήθηκαν σε ψηλότερα σημεῖα και μετὰ ἀποβλήθηκαν ἐντελώς, καθὼς ἀπαγορεύθηκε η κατασκευή και χρήση τους. Κατ' αὐτόν τον τρόπο ἄρχισε η αἵρεση της Εικονομαχίας και ο λαός χωρίστηκε σε δύο φατρίες, αὐτή των οπαδῶν της μεταρρύθμισης και αὐτή των ἀντιπολιτευομένων. Στην τελευταία, μάλιστα, ἀνήκαν οι φανατικότεροι ἀπό το λαό, οι γυναίκες, μέρος του κλήρου και οι μοναχοί, τα συμφέροντα των οποίων βλάπτονταν

¹ Στο εγχειρίδιο *Ἱστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή ἀπό τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ ἔτους 1453 μετά τῶν κυρίων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατά τόν μέσον αἰῶνα*, ἐκδ. Μιχαήλ Ἰ. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1898, ἀπό τις 134 σελίδες οι οκτώ (σσ. 38-45) εἶναι αφιερωμένες στην εικονομαχική περίοδο. Στο εγχειρίδιο *Ἱστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, ἐκδ. Μιχαήλ Ἰ. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1899, ἀπό τις 92 σελίδες οι τρεις (σσ. 75-77) ἀσχολοῦνται με την ἴδια περίοδο, ἐνὼ στο βιβλίο *Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τύποις «Νεολόγου» Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Ἀθήναις 1897, ἀπό τις 212 σελίδες οι τέσσερις (σσ. 130-133) ἀναφέρονται στο ἴδιο θέμα.

² Βλ. Σ. Ἀνδρουτσέλλη, *Ἱστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, ἐκδ. Μιχαήλ Ἰ. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 75.

με την περιστολή του αριθμού των μοναστηριών και κυρίως με την υποβολή των μοναστηριακών κτημάτων στον κοινό φόρο και με την απαγόρευση της κατασκευής των εικόνων¹. Και σε αυτό το εγχειρίδιο απηχείται το πνεύμα της εποχής κατά την οποία συντάχθηκε. Διότι κατά τον 19ο αιώνα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η μορφωτική κατάσταση και το πνευματικό επίπεδο του κλήρου, των μοναχών και των γυναικών ήταν ή/και θεωρούνταν εξαιρετικά χαμηλό.

Στα εγχειρίδια του Ανδρουτσέλλη δεν αναφέρεται η επανάσταση που εξερράγη στην κυρίως Ελλάδα και τα νησιά. Γράφεται όμως ότι η μέση Ιταλία αντιστάθηκε στο «*νέο δόγμα τῆς εἰκονομαχίας*» και αναγνώρισε ως ηγεμόνα τον Πάπα (726). Έτσι το Βυζαντιακό κράτος έχασε τότε την εξουσία της Ραβέννας².

Ο γιος του Λέοντα, Κωνσταντίνος Ε΄ Κοπρώνυμος, συνέχισε το έργο της μεταρρύθμισης με μεγαλύτερη βιαιότητα και επιμονή από τον πατέρα του. Το 753 συνεκάλεσε Οικουμενική Σύνοδο³. Με αυτήν κήρυξε απόβλητες τις εικόνες από τις εκκλησίες των Χριστιανών⁴.

Ο γιος του Κωνσταντίνου, Λέων Δ΄ ο Χάζαρος ήταν και αυτός οπαδός της μεταρρύθμισης, αλλά ασθενούς χαρακτήρα. Λόγω της αδυναμίας του χαρακτήρα του, η αντίπαλη μερίδα με την οποία συμφωνούσε η Ειρήνη η Αθηναία άρχισε να δραστηριοποιείται. Μετά το θάνατό του μάλιστα συνεκάλεσε τη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο (787) για την αποκατάσταση της τιμής των εικόνων.

Η Ειρήνη, όμως, διέλυσε το στρατό ως μη ασπαζόμενο τις θρησκευτικές της ιδέες και τον αντικατέστησε με νεοσύλλεκτους. Γι' αυτό και όχι μόνο δεν κατάφερε να αντισταθεί στους Άραβες, αλλά αναγκάστηκε να τους πληρώνει ετήσιο φόρο. Εξαιτίας αυτών των ενεργειών της οι άνθρωποι που πρέσβευαν ότι η θρησκευτική μεταρρύθμιση δεν ήταν απαραίτητη για τη σωτηρία του κράτους και ότι

¹ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή από τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ ἔτους 1453 μετά τῶν κυρίων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατά τόν μέσον αἰῶνα*, ἐκδ. Μιχαήλ Ι. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1898, σ. 39.

² Βλ. στο ίδιο, σ. 40. Στην ίδια σελίδα πληροφορούμαστε ότι ο Λέων υπέβαλε στη δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τις ελληνικές χώρες που μέχρι τότε υπάγονταν εκκλησιαστικώς στον Πάπα. Το ίδιο συνέβη και με τις επισκοπές της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας.

³ Όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε άλλα εγχειρίδια, έτσι και σε αυτό πρόκειται προφανώς για λάθος διατύπωση εκ μέρους του συγγραφέα. Βλ. παρούσα διατριβή, σ. 114, υπ. 2.

⁴ Βλ. Σ. Ανδρουτσέλλη, *ό.π.* Ο συγγραφέας σχολιάζει ως αντιφατική την απόφαση της συνόδου που συγκροτήθηκε από τον Κωνσταντίνο Ε΄ περί των εικόνων, με την ενέργειά της να ομολογήσει την αειπάρθενο Μαρία ως Θεοτόκο, καθώς και την αγιότητα όλων των αθλητών της πίστεως και να επιβάλλει στους Χριστιανούς να αιτούνται τις δεήσεις και πρεσβείες τους προς τον Ὑψιστο. Βλ. στην ίδια σελίδα. Βλ. επίσης και του ίδιου, *Ιστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, ἐκδ. Μιχαήλ Ι. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 76 και του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τύποις «Νεολόγου» Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Ἀθήναις 1897, σ. 131.

αρκούσε γι' αυτό η διοικητική και οικονομική αναμόρφωση, εξεγέρθηκαν εναντίον της Ειρήνης και την ανάγκασαν να παραχωρήσει την εξουσία στο γιο της, Κωνσταντίνο ΣΤ' Πορφυρογέννητο¹.

Για τον Λέοντα Ε' Αρμένιο, με τον οποίο άρχισε η δεύτερη φάση της Εικονομαχίας, πληροφορούμαστε ότι προέβη σε καλή εσωτερική διοίκηση όσον αφορά στο θέμα της μεταρρύθμισης. Ο Λέων Ε' ήταν πεπεισμένος ότι για να ευδοκιμήσει οριστικά ήταν αναπόδραστη η ανάγκη να επιβληθεί και στην ίδια την Εκκλησία. Διότι κάθε παραχώρηση που γινόταν στους αντιπάλους της μεταρρύθμισης συνεπαγόταν τις αρχαίες καταχρήσεις (προφανώς εννοεί αυτές που αναφέρονται επί Λέοντα Γ' Ισαύρου). Στο πλαίσιο αυτό συγκρότησε το 815 σύνοδο με την οποία καταργήθηκαν οι αποφάσεις της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου και ανακηρύχθηκε ως Οικουμενική η συγκροτηθείσα από τον Κωνσταντίνο Ε'. Στη συνέχεια σημειώνεται ότι ο Λέων συμπεριφέρθηκε επιεικώς προς τους «έναντιοδοξούντας» και ασχολήθηκε κυρίως με το να επενεργήσει στο πνεύμα της νεολαίας μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος².

Ο διάδοχος του Λέοντα Ε', Μιχαήλ Β' ο Τραυλός, λόγω της αδιαφορίας και της απιστίας του οδήγησε τα εκκλησιαστικά πράγματα σε πλήρη αναρχία³. Ο γιος του Μιχαήλ Β', Θεόφιλος, ανήκε στη μερίδα των εικονομάχων. Νυμφεύθηκε, όμως, τη σεμνή και ευλαβή Θεοδώρα. Τόσο ισχυρό είχε το αίσθημα του δικαίου και της ευημερίας των υπηκόων του, ώστε η θρησκευτική διαφορά με τη σύζυγό του δεν ελάττωσε καθόλου την αγάπη που έτρεφε γι' αυτήν⁴. Προσπάθησε, μάλιστα, να αυξήσει τον αριθμό των οπαδών της μεταρρύθμισης με παραχωρήσεις. Αλλά λόγω των αδιάκοπων συγκρούσεων μεταξύ των δύο αντίπαλων μερίδων και επειδή κάθε μία αξίωνε να επιβάλει τα δόγματά της στους αντιδοξούντες, οδηγήθηκε ο Θεόφιλος σε αυστηρότερα διαβήματα. Με σύνοδο αναθεματίστηκαν οι εικονολάτρες και διώχθηκαν οι μοναχοί από τα μοναστήρια τους, τα οποία επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν για άλλες ανάγκες του δημοσίου. Παρά ταύτα ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι ο Θεόφιλος δεν διέπραξε κανένα φόνο. Αντιθέτως μάλιστα πολλές φορές η ευγένεια του χαρακτήρα του μετρίαζε την υπερβάλλουσα αυστηρότητά του⁵.

Για το τέλος δε της Εικονομαχίας στα εγχειρίδια του Ανδρουτσέλλη παρατίθεται απλώς η πληροφορία ότι η Θεοδώρα συνεκάλεσε στη Νίκαια

¹ Βλ. του ίδιου, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή από τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ ἔτους 1453 μετά τῶν κυρίων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατά τόν μέσον αἰῶνα*, ἐκδ. Μιχαήλ Ι. Σαλίβερος, ἐν Αθήναις 1898, σ. 41.

² Βλ. στο ἴδιο, σ. 132.

³ Βλ. στο ἴδιο.

⁴ Στο σημεῖο αὐτό ὑπάρχει συμφωνία με τα εγχειρίδια του Γ. Τσαγρή και διαφωνία με το εγχειρίδιο των Θ.Β. Βενιζέλου-Α.Κ. Σπαθάκη. Βλ. σχετικά παρούσα διατριβή, σσ. 115-116.

⁵ Βλ. Σ. Ανδρουτσέλλης, *ό.π.*, σσ. 132-133.

σύνοδο (842) η οποία ανόρθωσε το κύρος της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου που είχε συγκαλέσει η Ειρήνη¹. Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας και στα εγχειρίδια αυτά, σημειώνουμε ότι ο συγγραφέας παραθέτει την απόφαση της συνόδου να τελείται κατά την Α' Κυριακή των νηστειών πανήγυρις προς τιμήν της αναστήλωσης των εικόνων. Η πρώτη πανήγυρις μάλιστα τελέστηκε στις 19 Φεβρουαρίου 842, δηλαδή την πρώτη Κυριακή αμέσως μετά τη σύνοδο. Ο Ανδρουτσέλλης, όμως, παρατηρεί κάτι επιπλέον σε σχέση με τους άλλους συγγραφείς. Ότι προϊόντος του χρόνου προσέλαβε η πανήγυρις αυτή πολύ γενικότερο και σπουδαιότερο χαρακτήρα. Τον χαρακτήρα πανηγύρεως που τελείται λόγω του θριάμβου της ορθής πίστεως ενάντια σε κάθε αίρεση. Γι' αυτό, άλλωστε, και η εορτή αυτή ονομάστηκε Κυριακή της Ορθοδοξίας².

Γ. Η εικονομαχία στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα

Ο Κ. Άμαντος, στα τρία σχολικά εγχειρίδια που συνέγραψε την περίοδο 1910-1918³, τηρεί σε γενικές γραμμές ουδέτερη στάση απέναντι στο μεγάλο ζήτημα της εικονομαχίας. Ίσως διότι προσπαθεί να εξισορροπήσει ανάμεσα στην κυρίαρχη τάση της εποχής του, που θεωρούσε την εικονομαχία ως μεταρρυθμιστική κίνηση της δυναστείας των Ισαύρων, και σε εκείνη της επίσημης Εκκλησίας που την απέρριπτε συλλήβδην, με καθαρά θεολογικά κριτήρια. Και στα τρία βιβλία του δεν εξιστορεί τα σχετικά με την εικονομαχία γεγονότα αυτοτελώς σε ειδικό κεφάλαιο, αλλά μέσα στο πλαίσιο της αναφοράς που κάνει στον κάθε αυτοκράτορα ξεχωριστά.

Αρχικά ο Άμαντος αναφέρεται στον πρώτο αυτοκράτορα της δυναστείας των Ισαύρων, τον Λέοντα Γ', τον οποίο εκτιμά όχι μόνο ως ικανότατο στρατιωτικό και σωτήρα του βυζαντινού κράτους από τους Άραβες, αλλά και ως μεταρρυθμιστή του στρατού, της οικονομίας και της νομοθεσίας. Ωστόσο, στη συνέχεια επισημαίνει πως αυτές οι σπουδαίες ενέργειες αμαυρώθηκαν από την εικονομαχική του πολιτική, η οποία τον κατέστησε μισητό στους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας («Τὰς μεγάλας ταύτας πράξεις ἡμαύρωσε τὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων, τὸ ὁποῖον κατέστησεν

¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 77 και σ. 133. Εσφαλμένα αναφέρεται ως τόπος σύγκλησης της συνόδου η Νίκαια. Γνωρίζουμε ότι η σύνοδος αυτή συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη.

² Βλ. στο ίδιο.

³ Πρόκειται για τα εξής έργα: *Ελληνική Ιστορία από τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Ἀλώσεως αὐτῆς (330-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, ἐν Ἀθήναις 1910· *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395 - 1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος καὶ ἀδελφός, ἐν Ἀθήναις 1914· *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395 - 1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1918.

αὐτὸν παρὰ τοῖς συγχρόνοις πρὸ πάντων μισητότατον»¹). Ο τρόπος, μάλιστα, με τον οποίο περιγράφει τις κινήσεις του Λέοντα φανερώνουν τουλάχιστον επιφυλακτικότητα και πιθανώς αντίθεση του ίδιου του συγγραφέα («*Ἡ λατρεία τῶν εἰκόνων ἀντὶ τοῦ θείου, ἔβλαπτε, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Λέοντος, τὸ ὑγιὲς θρησκευτικὸν φρόνημα καὶ ὠδήγει εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν*»²). Σημειώνοντας ειδικότερα τις αρνητικές συνέπειες της εικονομαχίας για το κράτος (επανάσταση ελλαδικῶν επαρχιών, σκληρή σύγκρουση με τον πάπα, δυσκολίες στην αντιμετώπιση των Αράβων), ουσιαστικά δείχνει να τάσσεται εναντίον της³.

Ακολούθως, ο Ἄμαντος περιγράφει την περίοδο που ήταν αυτοκράτορας ο γιος του Λέοντα Γ', Κωνσταντίνος Ε'. Εξαίρει τις στρατιωτικές του επιτυχίες και κάνει μια απλή αναφορά στην εικονομαχική πολιτική του. Αντίθετα, τονίζει ιδιαίτερα την περίοδο της βασιλείας της Ειρήνης, την οποία και υποστηρίζει («*Ἡ Εἰρήνη, θέλουσα ὡς εὐσεβὴς γυνὴ νὰ ἐπαναφέρῃ τὰς εἰκόνας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, συνεκάλεσε τὴν ἑβδόμην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἐν Νικαίᾳ τῷ 787*»⁴), υπογραμμίζοντας τα θετικά αποτελέσματα της Ζ' Οικουμενικῆς Συνόδου⁵.

Για τον Λέοντα Ε' σημειώνει τα εξής: «*Ἐπιβλαβὴς εἰς τὸν Λέοντα ἀπέβη ἢ κατ' ἀπαίτησιν τοῦ στρατοῦ ἀνακίνησις ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ζητήματος τῶν*

¹ Κ. Ἄμαντος, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Ἀλώσεως αὐτῆς (330-1453 μ.Χ) μετὰ τῶν σπουδαιότερων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, ἐν Ἀθήναις 1910, σ. 53.

² Στο ἴδιο.

³ Στο ἴδιο («*Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπὶ Λέοντος ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν ἁγίων εἰκόνων ἀπὸ τῶν ναῶν εἶναι τὰ ἐξῆς. Οἱ Ἑλλαδικοί, ἤτοι οἱ κάτοικοι τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὑποκινούμενοι φαίνεται καὶ ὑπὸ τοῦ Πάπα, εἰς τὸν ὁποῖον ἐκκλησιαστικῶς ὑπήγγετο τότε ἡ Ἑλλάς, ἐπανέστησαν κατὰ τοῦ Λέοντος καὶ ἤρχοντο διὰ θαλάσσης κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα ἐνθρονίσωσι τὸν ἀνακηρυχθέντα ὑπ' αὐτῶν αὐτοκράτορα Κοσμᾶν. Ὁ Λέων εὐκόλως ἠδυνήθη διὰ τοῦ ὑγροῦ πυρός νὰ καταστρέψῃ τὸν Ἑλλαδικὸν στόλον καὶ νὰ καταστειλῇ τελείως τὴν ἐπανάστασιν. Ἐν Ἰταλία ὁ Πάπας ἀφώρισε τὸν Λέοντα Γ' διὰ τὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων· ἀλλὰ τότε ἐπαναστατήσασα ἡ Μέση Ἰταλία ἠνώθη μετὰ τῶν Λογγοβάρδων, οἵτινες πρὸ πολλοῦ εἶχον καταλάβει τὴν ἄνω Ἰταλίαν. Ὁ Λέων ἔστειλε στόλον κατὰ τῆς Ἰταλίας, ἀλλ' οὗτος ἐναύαγησεν ἐν τῷ Ἀδριατικῷ πελάγει. Τότε ὁ Λέων ἐτιμώρησε τὸν Πάπαν, ἀφαιρέσας ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας του τὸ Ἰλλυρικόν, ἤτοι τὴν Ἑλλάδα, Μακεδονίαν καὶ Ἰλλυρίαν, καὶ αὐτὴν τὴν κάτω Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν καὶ ὑπαγαγὼν εἰς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ζήτημα τῶν ἁγίων εἰκόνων ἠμπόδισε τὸν Λέοντα νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὰς χώρας τῶν Αράβων ἀμέσως μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ Ἄραβες, ὠφελοῦμενοι ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ταραχῶν τοῦ κράτους, ἐπῆλθον πολλάκις κατὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἕως ὅτου ὁ Λέων, ἐκστρατεύσας κατ' αὐτῶν τὸ προτελευταῖον ἔτος τῆς βασιλείας του (740), ἐνίκησεν αὐτοὺς ἐν Ἀκροῖνῳ τῆς Φρυγίας καὶ ἐξεδιώξεν ἐξ αὐτῆς»).*

⁴ Στο ἴδιο, σ. 56.

⁵ Στο ἴδιο, σ. 58 («*Ἡ ἀναστήλωσις τῶν εἰκόνων κατέστησεν ὁμαλωτέρας τὰς σχέσεις τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας· κατέστη δὲ ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἐπὶ Εἰρήνης ὄλως ἀνεξάρτητος ἀπὸ τοῦ Βυζαντιακοῦ κράτους καὶ συνεδέθη τὸναντίον πρὸς τοὺς Φράγκους, ἀφ' ὅτου ὁ ἡγεμὼν αὐτῶν Πιπίνος [...] νίκησας ἐν Ἰταλίᾳ τοὺς Λογγοβάρδους παρεχώρησεν εἰς τὸν Πάπαν τὴν ὑπ' αὐτῶν κατεχομένην ἑξαρχίαν τῆς Ραβέννης»).*

εικόνων. Η συγκληθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ Σύνοδος κατήργησε τὰς ἀποφάσεις τῆς ἑβδόμης Οἰκουμενικῆς (787) καὶ συνεφώνησε πρὸς τὴν ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρωνύμου συγκροτηθεῖσαν. Αἱ εἰκόνες ἀφηρέθησαν ἐκ νέου ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν. Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ Σύνοδος εὗρον μεγάλην ἀντίπραξιν παρὰ τῶν μοναχῶν, ὧν προῖστατο ὁ περίφημος ἡγούμενος τῆς μεγάλης μονῆς τοῦ Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει Θεόδωρος ὁ Στουδίτης. Τῶν εἰκονομάχων ἀρχηγὸς ἦτο ὁ σοφὸς Ἰωάννης ὁ Γραμματικὸς. Ἐκ τῶν κατὰ τοῦ Λέοντος δυσαρεσκείων τῶν εἰκονολατρῶν ὠφελούμενος ὁ στρατηγὸς Μιχαὴλ ὁ Τραυλὸς παρεσκεύασε συνωμοσίαν ἐναντίον αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ συνωμοσία ἀπεκαλύφθη καὶ οἱ συνωμῶται ἔμελλον νὰ θανατωθῶσιν· ὅμως δ' ἀναβληθεῖσης τῆς ἐκτελέσεως τοῦ θανάτου ἔνεκα τῆς παρεμπιπτούσης ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων, οἱ μὴ συλληφθέντες τῶν συνωμοτῶν εἰσῆλθον, ἐνδεδυμένοι ὡς ἱερεῖς, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἀνακτόρων καὶ ἐφόνευσαν τὸν εὐσεβῆ αὐτοκράτορα, ἐν ᾧ ἔψαλλεν ἐπὶ τοῦ θρόνου τὰς καταβασίας τῆς μεγάλης ἑορτῆς (25 Δεκεμβρίου 820)»¹.

Οἱ ἐπόμενες αναφορὲς τοῦ Ἄμαντου στὴν εἰκονομαχία εἶναι ἀποσπασματικές καὶ ἀφοροῦν ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος ἀπὸ τὴ δράση τῶν αυτοκρατόρων που ἀκολούθησαν, ἕως τὴν οριστικὴ ἀναστήλωση τῶν εικόνων.

Κατὰ παρόμοιο τρόπο ο καθηγητὴς στὴ Μεγάλῃ του Γένους Σχολῇ Κων. Ζαχαριάδης, στὸ εγχειρίδιό που ἐξέδωσε τὸ 1903, ἐκφράζει με εὐσχημο τρόπο τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν εἰκονομαχία². Δεν θα μπορούσε ἄλλωστε νὰ μὴν τὸ κάνει, κυρίως λόγω τῆς θέσεώς του στὴ συγκεκριμένη Σχολῇ. Συγκεκριμένα, ἀφοῦ ἐπαινεῖ τὸν Λέοντα Γ' γιὰ τὶς ἐπιτυχημένες μεταρρυθμίσεις του, σημειώνει γιὰ τὴν εἰκονομαχικὴ του πολιτικὴ (κρίνοντάς τὴ λανθασμένη) πως «τὰ μέσα [...] δι' ὧν ἐπεχείρησε τὴν ἀναμόρφωσιν ταύτην, ἦσαν ἀνεπιτήδεια· διότι οὗτος βλέπων, ὅτι ἔλειπεν ἐλεύθερον πνεῦμα καὶ γενναῖον φρόνημα ἀπὸ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, αἰτίαν τῆς ἐλλείψεως ταύτης ἐθεώρησε τοὺς πολυαρίθμους τύπους τῆς λατρείας, ἧτοι τὰς πολλὰς ἑορτάς, τὸν μοναστικὸν βίον, τὴν θαυματουργὸν δύναμιν, ἣν ἀπέδιδον εἰς πλεῖστα τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων, καὶ ἐνὶ λόγῳ τὰς καταχρήσεις καὶ παρεξηγήσεις πολλῶν θρησκευτικῶν θεσμῶν, αἵτινες παρεισέφρησαν εἰς τὸ ἔθνος»³. Γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀποψή του αὐτῇ, διατυπώνει τὴ γνώμη ὅτι ὁ Λέων «...ἀντὶ νὰ διδάξῃ τὸν ἀγράμματον λαόν, καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας νὰ καταρτίσῃ τὰ αἰσθήματα καὶ διανοήματα τῶν πολλῶν, καὶ οὕτως ἄνευ καινοτομιῶν νὰ ἐπέλθῃ, ἃν ἦτο ἀνάγκη, μεταβολὴ εἰς τὰ φρονήματα, ἤρξατο τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπὸ τῆς καθαιρέσεως τῶν εἰκόνων· καὶ ἐνῶ διαλύσας τὰς σχολὰς, αἵτινες διηυθύνοντο ὑπὸ κληρικῶν, ἀφῆρεσε μὲν τὴν δημοσίαν

¹ Στὸ ἴδιο, σ. 61.

² Πρόκειται γιὰ τὸ: Στοιχειώδης Ἱστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, Μέρος Β' τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας (395 μ.Χ.-1453), ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1903.

³ Στὸ ἴδιο, σ. 26.

ἐκπαίδευσιν ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ κλήρου, διότι ἐφοβεῖτο μὴ οὗτοι ἐπιφέρωσι πρόσκομμα εἰς τὰ σχέδια αὐτοῦ διὰ τῆς διδασκαλίας των, δὲν ἐπεμελήθη ὁμως ἀποχρώντως τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ. Ἴδου τὰ λάθη Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου, οὕτινος κατὰ ἄλλα ἐν τούτοις τινὰ ἢ διαγωγὴ δύναται νὰ θεωρηθῆ συνετή...»¹.

Παρόμοια ἀποψη ἔχει ὁ συγγραφέας καὶ γιὰ τὸν γιο τοῦ Λέοντα Γ' καὶ διάδοχό του στο θρόνο, Κωνσταντῖνο Ε'. Ἀφοῦ καταγράφει τὶς πολεμικὲς τοῦ ἀρετὲς που ἐνίσχυσαν τὸ βυζαντινὸ κράτος, ἐπισημαίνει στὴ συνέχεια πόσο ἐβλάψεν τὴν εἰκόνα τοῦ στὴν ἱστορία ἡ πολιτικὴ που ἀκολούθησε ἐναντὶ τῶν εἰκόνων². Τὰ ἴδια διαβάζουμε στὸ εγχειρίδιό του καὶ γιὰ τὸν Θεόφιλο³, γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε στους πιο σημαντικοὺς εἰκονομάχους αυτοκράτορες.

Ἀποστάσεις κρατᾶ ὅσον ἀφορᾶ στὴν εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τῶν Ἰσαύρων καὶ ὁ Ἀλκιβ. Ἰωαννίδης⁴. Γιὰ τὸν Λέοντα Γ' ἐπισημαίνει τὰ εξῆς: «Ἄλλ' ἂν καὶ ἦτο τοιοῦτος, ἀνεμίχθη μετὰ ταῦτα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ ἀπηγόρευσε τὴν προσκύνησιν τῶν ἀγίων εἰκόνων, διότι ἐθεώρει αὐτὴν ὡς εἰδωλολατρείαν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ πλεῖστοι μὲν τῶν ὑπηκόων τοῦ ἐθεώρησαν ὡς ἀντιχριστιανικὴν τὴν ἀπαγόρευσιν ταύτην, ὀλίγοι δ' ἀπεδέχθησαν αὐτὴν ὡς ὀρθὴν, διηρέθησαν οἱ χριστιανοὶ εἰς δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα, ἦτοι εἰς εἰκονολάτρας καὶ εἰκονομάχους. Τοιοῦτοτρόπως καθ' ὅλον τὸ κράτος ἐπεκράτει φοβερὰ θρησκευτικὴ ἔρις, ἣτις ἐγένετο παραίτιος πολλῶν κακῶν»⁵. Με παρόμοιο τρόπο ἐξιστορεῖται καὶ ἡ δράση τοῦ Κωνσταντίνου Ε', ὁ ὁποῖος «...κατεδίωξε τοὺς εἰκονολάτρας, κατήργησε πλεῖστα μοναστήρια καὶ ἀφῆρεσε τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς νεολαίας ἀπὸ τῶν μοναχῶν καὶ ἀνέθηκε αὐτὴν εἰς διδασκάλους λαϊκοὺς. Δι' ὅλα δὲ ταῦτα οἱ εἰκονολάτραι καὶ μοναχοὶ ἐκδικούμενοι ὠνόμασαν αὐτὸν

¹ Στο ἴδιο, σσ. 26-27.

² Στο ἴδιο, σ. 29 («Αἱ ἀρεταὶ ὁμως αὐτοῦ ἐπεσκιάσθησαν, ἐπειδὴ ἐπεχείρησε διὰ συνόδου ν' ἀποβάλλῃ ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τὰς εἰκόνας, καὶ ἐπειδὴ περιώρισε τὸ ἀναρίθμητον πλῆθος τῶν μοναστηρίων. Ὅθεν καὶ Κοπρώννμος ὠνομάσθη καὶ ὡς φιλάργυρος καὶ πλεονέκτης ἐχαρακτηρίσθη»).

³ Στο ἴδιο, σ. 36 («Ἐπειδὴ δὲ ἐπὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος ἐπολιτεύθη ὁ Θεόφιλος τραχύτερον τῶν προκατόχων αὐτοῦ βασιλέων, καὶ αὐστηρῶς κατηνέχθη κατὰ τῶν εἰκόνων καὶ κατὰ τῶν μοναχῶν, ἡμαύρωσαν τὰ προτερήματα αὐτοῦ οἱ ἐναντιοί, τὴν τε πολιτικὴν του φρόνησιν καὶ τὴν εἰς τὰ πολεμικὰ ἐμπειρίαν του»).

⁴ Ὁ Α. Ἰωαννίδης ἐξέδωσε αὐτὴν τὴν περίοδο τὰ εξῆς σχολικὰ εγχειρίδια: Ἐπίτομος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἔκδ. ὀγδόη, ἔκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος, ἐν Αθήναις 1901· Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τεῦχος γ', , ἔκδ. ἐνάτη, ἐν Αθήναις 1902· Ἐπίτομος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἔκδ. ὀγδόη, ἔκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1901· Ἐπίτομος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἔκδ. δεκάτη, ἔκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1912.

⁵ Τοῦ ἴδιου, Ἐπίτομος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἔκδ. ὀγδόη, ἔκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1901, σ. 133.

Κοπρώνυμον, λέγοντες ὅτι ἀπέδωσαν εἰς αὐτὸν τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην, διότι, ὅτε ἐβαπτίζετο ἐμόλυνε τὴν κολυμβήθραν»¹.

Τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Λέων εἶχε μὲν δίκιο μὲ τὸ νὰ ἀντιτίθεται σὺς ὑπερβολές τῆς λατρείας, ἀλλὰ ἐσφαλε μὲ τὸ νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλλει δια τῆς βίας τὶς ἀπόψεις του, σημειώνει καὶ ὁ Παῦλος Βαλάκης² καὶ τὰ συγγραφικὰ δίδυμα τῶν Χ. Θεοδωρίδη - Α. Λαζάρου³ καὶ Ἀντ. Χωραφά - Ἀντ. Σακελλαρίου⁴ σὲ μίᾳ σειρᾷ σχολικῶν ἐγχειριδίων ποῦ ἐξέδωσαν.

¹ Στὸ ἴδιο.

² Π. Βαλάκης, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1922, σσ. 109-110 («Ὁ Λέων ἀφ' οὗ ἀπεμάκρυνε τὸν κίνδυνον τῶν Ἀράβων, ἠθέλησε νὰ διορθώσῃ τὴν κοινωνίαν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ κράτος μας τότε εἶχε χαρακτηρᾶ θρησκευτικόν, δηλαδὴ ἡ θρησκεία εἶχε μεγάλην δύναμιν καὶ ἐκανόνιζε καὶ τὸν βίον ἐνὸς ἐκάστου ἀνθρώπου καὶ ὀλοκλήρου τῆς κοινωνίας, ὁ αὐτοκράτωρ ἠθέλησε νὰ διορθώσῃ μερικὰς θρησκευτικὰς πλάνας, αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν νὰ ἐπικρατοῦν εἰς τὸν λαὸν καὶ νὰ βλάπτουν τὴν κοινωνίαν. ἠθέλησε νὰ περιορίσῃ τοὺς πολυπληθεῖς μοναχοὺς καὶ τὸ πλῆθος τῶν μοναστηρίων, τὰ ὁποῖα ἐκτίζοντο παντοῦ καὶ ἦσαν ὅπως αἱ σημεριναὶ ἐπαύλεις τῶν πλουσίων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ λαὸς εἶχεν ἀρχίσει νὰ λατρεύῃ καὶ προσκυνῇ αὐτὰς τὰς εἰκόνας, ἀντὶ δι' αὐτῶν νὰ ἀνυψῶνῃ τὴν διάνοιάν του εἰς τοὺς ἀγίους, τοὺς ὁποίους παρίστανον αἱ εἰκόνες, διὰ τοῦτο ὁ αὐτοκράτωρ ἠθέλησε πρῶτον νὰ παύσῃ αὐτὸ τὸ ἄτοπον. Δυστυχῶς ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὅσοι ἐσυμφώνουν μαζί του, ἰδίως ὁ στρατός, δὲν ἐπεχείρησαν νὰ διδάξουν εἰς τὸν λαὸν τὸ ὀρθόν, ἀλλ' ἠθέλησαν διὰ τῆς βίας νὰ ἀφαιρέσουν τὰς εἰκόνας ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας· ὁ λαὸς καὶ αἱ γυναῖκες ἀντεστάθησαν. Τοιοῦτοτρόπως τὸ κράτος διηρέθη εἰς δύο μερίδας, τοὺς εἰκονομάχους καὶ τοὺς εἰκονολάτρας· ἡ φοβερὰ δὲ ἀναμεταξύ των ἀλληλομαχία διήρκεσεν ἐπὶ 120 ἔτη»).

³ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης (301 π.Χ.) μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204 μ.Χ.)*, ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθήναι 1929, σσ. 119-120 («Ἐἶχε παρατηρήσει [ὁ Λέων] εἰς τοὺς πολέμους κατὰ τῶν Ἀράβων ὅτι ὁ πολὺς λαὸς δὲν εἶχε θερμὸν πατριωτισμὸν καὶ δὲν ἐνδιεφέρετο πολὺ διὰ τὰς ὑποθέσεις τοῦ κράτους. Τοῦτο ὁ Λέων τὸ ἀπέδωσε εἰς τὴν ἀμάθειαν τοῦ λαοῦ καὶ εἰς τὰς προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας, αἱ ὁποῖαι εἶχαν εἰσέλθει εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Διὰ τοῦτο σπουδαῖον μέρος τοῦ προγράμματός του ἦτο νὰ διαφωτίσῃ καὶ ν' ἀπαλλάξῃ τὸν λαὸν ἀπὸ τὰς δεισιδαιμονίας [...]. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Λέων ἔκαμε τὸ σφάλμα ν' ἀρχίσῃ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ μεγάλου προγράμματός του ἀπὸ ἓνα ζήτημα δευτερεύον, τὸ ὁποῖον ὅμως ἐπροκάλεσε μεγάλην ἀγανάκτησιν καὶ ἀντίδρασιν, διότι ὁ κοσμος δὲν ἐνόησε καλὰ τὸ σχέδιον τοῦ αὐτοκράτορος καὶ παρεξήγησε τὰς καλὰς του διαθέσεις. Οἱ καλόγηροι ἐφανάτισαν τὸν λαόν. Ἐκήρυτταν ὅτι ὁ Λέων εἶναι αἰρετικὸς καὶ ὠνόμαζαν αὐτὸν καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του **Εἰκονομάχους**, ἐνῶ οἱ μεταρρυθμισταὶ ὠνόμαζον τοὺς ἀντιπάλους των **Εἰκονολάτρας**. Τοιοῦτοτρόπως χωρὶς σπουδαῖον λόγον ἐγεννήθη ἓνα ζήτημα σοβαρώτατον, τὸ ὁποῖον ἐχώρισε τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοκρατορίας εἰς δύο στρατόπεδα. Μὲ τὸν Λέοντα ἦσαν οἱ στρατιωτικοὶ καὶ πολλοὶ μορφωμένοι ἀπὸ τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαόν. Τὸ περισσότερο ὅμως μέρος τοῦ λαοῦ ἦτο μὲ τοὺς μοναχοὺς. Καὶ οἱ δύο ἐνόμιζον ὅτι ἀγωνίζονται διὰ τὴν θρησκείαν»).

⁴ Ἀ. Χωραφά - Α. Σακελλαρίου, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 145 («...δυστυχῶς εἰς τὴν θεραπείαν τῶν ἀτόπων, τὰ ὁποῖα προήρχοντο ἀπὸ τὴν θρησκείαν, ἐπροχώρησαν περισσότερο τὸν δέοντος. Ἐνόμισαν δηλ. ὅτι διὰ νὰ διορθώσουν τὰ κακὰ αὐτὰ ἔπρεπε νὰ καταργήσουν ὅλως διόλου τὰς εἰκόνας»).

Στον αντίποδα, δύο κυρίως συγγραφείς τάσσονται υπέρ των μεταρρυθμίσεων των Ισαύρων στο χώρο της Εκκλησίας. Πρόκειται για τον Αδαμάντιο Αδαμαντίου¹ και τον Νικόλαο Βραχνό². Ο Αδαμαντίου, στη δεύτερη έκδοση του έργου του, περιγράφει την εικονομαχία σε ξεχωριστό κεφάλαιο, αποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για το θέμα. Αποφεύγει μάλιστα να την αποκαλεί έτσι, προτιμώντας τον όρο «μεταρρύθμιση». Στην πρώτη έκδοση του εγχειριδίου, το 1919, ο Αδαμαντίου την μεταρρύθμιση την χαρακτήριζε «αναγέννηση». Γι' αυτό και είχε επικριθεί από τον Κ. Άμαντο στη βιβλιοκρισία που έγραψε για το εγχειρίδιο αυτό. Σύμφωνα με τον τελευταίο δεν ήταν σωστό να ονομάζεται αναγέννηση η εποχή κατά την οποία είχαν παραμεληθεί εντελώς τα γράμματα³. Προφανώς στις επόμενες εκδόσεις ο Αδαμαντίου συμμορφώθηκε προς την κρίση του Άμαντου.

Επιπλέον, εκφράζει μια πολύ ενδιαφέρουσα άποψη, ότι δηλαδή ο αγώνας δεν αφορούσε τις εικόνες καθαυτές, αλλά την ευρύτερη μεταρρύθμιση και αναμόρφωση μιας παρωχημένης κοινωνίας, της οποίας σύμβολο αποτελούσαν οι εικόνες⁴. Στη συνέχεια σημειώνει τις δύο αντίπαλες πλευρές, κατατάσσοντας σε αυτή των εικονομάχων τα πιο προοδευτικά στοιχεία του κράτους και σε εκείνη των εικονοφίλων τα πλέον συντηρητικά μέλη της κοινωνίας⁵. Στην πρώτη έκδοση, ο ίδιος συγγραφέας προσθέτει στους οπαδούς των εικονομάχων το στρατό, και στους οπαδούς των εικονοφίλων τις γυναίκες αλλά και ορισμένους καλλιεργημένους ανθρώπους, πιστούς στην παράδοση. Ταυτόχρονα πληροφορεί τους μαθητές πως όσες πληροφορίες σώθηκαν, προέρχονται από εικονόφιλες πηγές⁶.

¹ Κατά την πρώτη εικοσαετία του 20ού αιώνα (1900-1920) εξέδωσε το εγχειρίδιο με τίτλο: *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, σε δυο εκδόσεις, μία το 1919 και μία το 1920. Τα επόμενα χρόνια το ίδιο εγχειρίδιο επανεκδόθηκε το 1923 και το 1930 χωρίς ιδιαίτερες αλλαγές όσον αφορά στο συγκεκριμένο θέμα, ενώ ο ίδιος συγγραφέας συνέγραψε και άλλα οκτώ σχολικά εγχειρίδια μαζί με τις επανεκδόσεις τους, σημειώνοντας και σε αυτά παρόμοιες απόψεις με τις αρχικές.

² Ο Βραχνός εξέδωσε δεκατέσσερα εγχειρίδια (μαζί με τις επανεκδόσεις τους) κατά την περίοδο 1900-1920 και οκτώ κατά την επόμενη δεκαετία 1920-1930.

³ Βλ. σχετικά Κ. Άμαντος, «Βιβλιοκρισία», *Άθηνά* 31 (1919), σ. 188.

⁴ Α. Αδαμαντίου, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, έκδ. δευτέρα, εν Αθήναις 1920, σ. 111 («Οί Αυτοκράτορες, τῶν ὁποίων διηγήθημεν τοὺς πολέμους, ἐπεχείρησαν μεγάλην θρησκευτικὴν μεταρρύθμισιν καὶ ἀναμόρφωσιν τῆς κοινωνίας, ἢ ὁποία ὠνομάσθη *Εἰκονομαχία*. Ὅχι, διότι ἐπρόκειτο μόνον περὶ τῶν εἰκόνων εἰς τὰς ἐκκλησίας, ἀλλ' αἱ εἰκόνες ἦσαν τὸ σύμβολον τῶν παλαιῶν ἰδεῶν»).

⁵ Στο ίδιο («Ὀλόκληρος ἡ κοινωνία ἔλαβε μέρος εἰς τὴν μεγάλην ἐκείνην ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινωνικὴν πάλην. Ἀπὸ τὸ ἐν μέρος ἦσαν αἱ ἀνεπτυγμέναι τάξεις, αἱ ὁποῖαι ἐζήτουν τὴν μεταρρύθμισιν. Ἀπὸ τὸ ἄλλο ἦσαν οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐπρωτίμων τὰς παλαιὰς συνηθείας...»).

⁶ Του ίδιου, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εν Αθήναις 1919, σσ. 115-116 («Ἀπὸ τὸ ἐν μέρος ἦσαν αἱ ἀνεπτυγμέναι τάξεις, αἱ ὁποῖαι ἐζήτουν τὴν ἀναμόρφωσιν. Ὁ στρατὸς ἦτο

Παρά το ότι ο Αδαμαντίου υποστηρίζει πως η διαμάχη για τις εικόνες υπήρξε περισσότερο επιφανειακή, αφού οι λόγοι της μεταρρύθμισης των Ισαύρων ήταν βαθύτεροι, στη συνέχεια παρουσιάζει τις υπερβολές στη λατρεία ως την αποκλειστική αιτία της εικονομαχίας¹. Οι υπερβολές αυτές – σύμφωνα πάντα με το συγγραφέα – οδήγησαν στη μεταρρύθμιση².

Ολόκληρη η φρασεολογία, που χρησιμοποιεί ακολούθως ο Αδαμαντίου, φανερώνει την ιδεολογική του ταύτιση με τη μερίδα των εικονομάχων. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο Λέων Γ' ξεκινά τον αγώνα του «*μέστιβαράν χεῖρα*»³ και αντιμετώπιζει με επιτυχία το κίνημα των «*Ελλαδιτών*» («*τούς κατετρόπωσεν*»⁴), ενώ ο γιός του Κωνσταντίνος Ε' αναγκάζεται να λάβει δραστικά μέτρα κατά των εικονολατρών, παρά τη θέλησή του («*Ο Αυτοκράτωρ ἠναγκάσθη εἰς τὸ τέλος νὰ προβῆ εἰς βίαια μέτρα, εἰς ἔξορίας καὶ εἰς διωγμούς*»⁵). Και οι δύο χαρακτηρίζονται

μὲ τὸ μέρος των. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἦσαν οἱ μοναχοί, αἱ γυναῖκες καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μορφωμένους, οἱ ὁποῖαι ἐπροτίμων τὰς παλαιὰς συνηθείας [...] Τὴν μεγάλην ταύτην κοινωνικὴν πάλην τὴν γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ ὅσα ἔγραψαν οἱ ἀντίθετοι ἱστορικοὶ, οἱ μοναχοί, διότι τὰ βιβλία τῶν ὁπαδῶν τῆς μεταρρυθμίσεως ἐκάησαν ἀργότερα. Διὰ τοῦτο μόνον ὕβρεις ἀναγινώσκομεν ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων βασιλέων. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι, ὅτι οὗτοι ὑπῆρξαν γενναῖοι πολεμισταί, μεγάλοι νομοθέται καὶ ἀναμορφωταὶ τῆς κοινωνίας»).

¹ Του ίδιου, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1920, σσ. 111-112 («*Ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἤρχισαν οἱ Χριστιανοὶ νὰ διακοσμοῦν τὰς ἐκκλησίας μὲ ζωγραφιάς εἰς τοὺς τοίχους. Ἐπειτα, χάριν εὐκολίας, κατεσκευάσαν κινητὰς εἰκόνας ἀπὸ ξύλον, εἰς τὰς ὁποίας ἐζωγράφιζον, ὅπως καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ, τὸν Σωτῆρα ἡμῶν, τὴν Παναγίαν, τὰ θαύματα τῶν Ἁγίων. Συγχρόνως ἐκανονίσθησαν ὠρισμένοι ἡμέραι, αἱ ἑορταί, κατὰ τὰς ὁποίας τιμᾶται ἡ ἱερά μνήμη αὐτῶν. Μ' εὐλαβειαν ἐφυλάσσοντο τὰ ἅγια λείψανά των. Κατὰ τὰς ἑορτὰς ἐγίνοντο μὲ κατάνυξιν καὶ μεγαλοπρέπειαν πανηγύρεις καὶ λειτανεῖαι πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς εὐλαβείας. Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν καὶ σήμερον τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους τῆς λατρείας. Ἡ μεγάλη ὅμως χρῆσις τῶν ἐξωτερικῶν τύπων ἔφερεν εἰς πολλὰς παρεξηγήσεις καὶ καταχρήσεις. Ἡ εὐλάβεια πρὸς τὰς εἰκόνας καὶ τὰ ἅγια λείψανα εἶναι αἴσθημα σεβαστόν. Ἀλλ' ἐθεωρήθησαν ταῦτα ὅτι ἔχουν θαυματουργὸν δύναμιν. Αἱ πόλεις, τὰ μοναστήρια, οἱ μεγιστᾶνες μὲ κάθε τρόπον ἐπροσπάθουν νὰ ἀποκοῦν ἅγια λείψανα. Ὁμοίως αἱ εἰκόνας ἐθεωρήθησαν θαυματουργοί, οἱ ἄνθρωποι τὰς ἠσπάζοντο, τὰς ἐπέθετον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς των, τὰς ἐστόλιζον μὲ χρυσὸν ἢ ἄργυρον. Αἱ ἑορταὶ ἔγιναν τόσον πολλαί, ὥστε τὸ ἥμισυ τοῦ ἔτους εἶχον ἀργίαν οἱ ἄνθρωποι. Μοναστήρια ἔκτιζον καὶ οἱ μεγιστᾶνες καὶ οἱ πλούσιοι, διὰ νὰ τὰ ἔχουν εἰς ἀνάπαυσιν. Αἱ πλούσιαι μοναὶ εἶχον ἀπέραντα κτήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπλήρωνον φόρους· εἶχον στρατιάς μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπήγαινον εἰς τὸν στρατόν. Πολλοὶ κατέφευγον εἰς τὰ μοναστήρια ἀπὸ κλίσιν εἰς τὴν ἀργίαν διὰ νὰ ἀποφύγουν τὰς ὑποχρεώσεις των εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ εἰς τὸ Κράτος»).*

² Στο ίδιο, σσ. 112-113 («*Ἀπὸ καιρὸν πολλοὶ ἀνεπτυγμένοι ἄνθρωποι εἶχον σκεφθῆ, ὅτι ἔπρεπε νὰ πολεμηθοῦν αἱ δεισιδαιμονίαι αὐταὶ καὶ τὰ κακὰ ἀποτελέσματα των. Ἡ ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ ἐπανεέλθῃ εἰς τὴν παλαιὰν ἀπλότητα μὲ τὰ ὑψηλὰ καὶ σωτήρια διδάγματα της· τοῦτο λέγεται μεταρρυθμίζειν. Ἡ Μεταρρύθμισις θὰ ἔφερε καὶ τὴν ἐξυγιανσιν τῆς κοινωνίας. Αἱ τοιαῦται τάσεις πρὸς ἀπλοποίησιν τῆς θρησκείας ἀναφαίνονται ἐνωρὶς ἀπὸ τὸν Ε' αἰῶνα εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, εἰς τὴν χώραν, ὅπου εὐρίσκοντο τὰ πλέον ἀνεπτυγμένα πνεύματα»).*

³ Στο ίδιο, σ. 113.

⁴ Στο ίδιο, σ. 114.

⁵ Στο ίδιο.

σπουδαίοι αναμορφωτές της κοινωνίας και του κράτους στο Βυζάντιο («Τὸ ἔργον τῶν δύο μεγάλων ἐκείνων Ἀυτοκρατόρων ὑπῆρξε πολὺ εὐρύτερον. Διὰ τῆς καταργήσεως τῶν στενῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων ἐζήτησαν ν' ἀναμορφώσουν τὴν πολιτείαν καὶ τὴν κοινωνίαν»¹).

Ο Βραχνός παρουσιάζει σε γενικές γραμμές την εικονομαχία ως μια προσπάθεια του Λέοντα Γ', που είχε μεν αγαθή προαίρεση, να αναμορφώσει το κράτος, αλλά εν τέλει προκάλεσε μεγάλες συμφορές σε αυτό². Στη συνέχεια ο συγγραφέας δεν παραλείπει να τοποθετηθεί υπέρ της εικονομαχικής πλευράς. Εξ αρχής δηλώνει τη βούληση του Λέοντα να αναμορφώσει το βυζαντινό κράτος³, σημειώνοντας μάλιστα εκτενώς τις παρεκκλίσεις στη θρησκευτική συμπεριφορά του απλοϊκού λαού⁴. Οι συνέπειες αυτής της θρησκευτικής συμπεριφοράς, σύμφωνα με τον Βραχνό, ήταν πολύπλευρες και πολυεπίπεδες⁵. Ακολούθως, ο συγγραφέας αναφερόμενος στους οπαδούς των δύο πλευρών, σημειώνει τα εξής

¹ Στο ίδιο.

² Ν. Βραχνός, *Ιστορία Ελληνική, Ρωμαϊκή, Βυζαντιακή*, έκδ. Ίω. Σιδέρης, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 106 («Ὁ Λέων ἐπιδιώκων τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ ἐν παραλυσίᾳ εὐρίσκομένου κράτους του ἀνεμίχθη εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, καὶ ἐξ ἀγαθῆς μὲν προαιρέσεως, ἀλλ' ἐξ ἐσφαλμένης ἀντιλήψεως, ἐξέδωκε διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπηγορεύετο ἡ προσκύνησις τῶν ἁγίων εἰκόνων· τὸ τοιοῦτον διήρесе τοὺς ὑπηκόους του εἰς δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα ἥτοι τοὺς εἰκονολάτρας καὶ τοὺς εἰκονομάχους. Ἡ δὲ θρησκευτικὴ αὕτη ἔρις διαρκέσασα μέχρι τοῦ 842 ἐγένετο παραίτιος μυρίων κακῶν εἰς τὸ Βυζαντιακὸν κράτος»).

³ Του ίδιου, *Ιστορία Βυζαντινὴ ἀπὸ τοῦ 395 μ.Χ. μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μετὰ τῶν σπουδαιότερων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας*, έκδ. ἐνάτη, ἐν Ἀθήναις 1917, σ. 43 («Ἀφ' οὗ ὁ Λέων ἀπηλλάγη ἀπὸ τοῦ ἀραβικοῦ κινδύνου, ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοργάνωσιν καὶ ἀναμόρφωσιν τοῦ κράτους, ὅπερ εὐρίσκετο ἐν ἠθικῇ καὶ κοινωνικῇ ἐκλύσει»).

⁴ Στο ίδιο, σσ. 43-44 («Ἀπὸ πολλοῦ χρόνου οἱ ἐξωτερικοὶ τύποι τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ ἐπολλαπλασιάσθησαν, ὁ δὲ λαὸς ὑπὲρ τὸ δέον ἦτο προσκεκολλημένος εἰς αὐτούς. Ἐκ τῶν παντοίων δὲ τούτων τύπων ἐγεννῶντο προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι. Εἰς πολλὰ τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων καὶ ιδίως εἰς τὰ λείψανα τῶν ἁγίων ἀπεδόθη θαυματουργὸς δύναμις, ἔνεκα δὲ αὐτῆς παρελύετο ἡ θέλησις καὶ ἡ δραστηριότης τῶν ἀνθρώπων. Ἡ δι' εἰκόνων διακόσμησις τῶν ναῶν ἦτο μὲν ἐπιτηδεῖα εἰς τὸ νὰ προκαλῆ τὴν εὐσεβῆ ἀνάμνησιν τῶν ἰδρυτῶν καὶ τῶν ἀθλητῶν τῆς πίστεως. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἡ διάκρισις μεταξὺ τῆς ἀπολύτου λατρείας τῆς ὀφειλομένης εἰς τὸν Θεὸν καὶ τῆς ἀπλῆς τιμῆς τῆς ἀποδιδομένης εἰς τοὺς ἁγίους ἐξέλιπεν εἰς τὰς συνειδήσεις τῶν πολλῶν, ἡ δὲ ἄμεσος λατρεία τῶν ἁγίων ἐπεσκίασε τὸ πρὸς τὸ ὑπέρτατον Ὄν αἴσθημα εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε τέλος αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων ἐτιμήθησαν πολλάκις ὡς θαυματουργοί. Οἱ ἄνθρωποι ἠσπάζοντο αὐτὰς, ἐγονάτιζον πρὸ αὐτῶν, καὶ προσεκύνον αὐτὰς, καὶ ἐν γένει ἀπέδιδον εἰς αὐτὰς ὅλα τὰ δείγματα τῆς ἀμέσου λατρείας»).

⁵ Στο ίδιο, σ. 44 («Αἱ πολυειδεῖς αὐταὶ καταχρήσεις καὶ παρεξηγήσεις περὶ τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ ἐπενήργησαν ὀλεθρίως ἐπὶ τὸν ἔθνικόν, τὸν κοινωνικόν καὶ τὸν πολιτικόν βίον. Τὸ ἔθνος ἐπὶ μᾶλλον περιέπιπτεν εἰς τὸν ἠθικόν καὶ διανοητικόν μαρασμόν· ὡσαύτως περιέπιπτε καὶ εἰς τὸν ὑλικόν μαρασμόν, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ὁ μοναστηριακὸς βίος εἶχε λάβει τεραστίας διαστάσεις καὶ ἐστέρει τὴν πολιτείαν μυριάδων ἀνδρῶν, οἵτινες ἦσαν ἀναγκαιότατοι διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πατρίδος καὶ διὰ τὴν βιομηχανίαν καὶ διὰ τὸ ἐμπόριον καὶ διὰ τὴν ναυτιλίαν»).

ενδιαφέροντα στοιχεία, που διαβάζουμε και στα σχολικά εγχειρίδια του προηγούμενου αιώνα, όπως ήδη παρατηρήσαμε: «Εἰς τοὺς εἰκονολάτραι ἀνήκον ὁ κοινὸς ὄχλος, ὅστις ἐταύτιζε τὴν πίστην μὲ τοὺς τύπους, αἱ γυναῖκες πασῶν τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ὁ κατώτερος κληρὸς καὶ ἡ πολυάριθμος τάξις τῶν μοναχῶν· εἰς δὲ τοὺς εἰκονομάχους ἀνήκεν ἡ ἀνεπτυγμένη μερὶς τοῦ ἔθνους, οἱ πλειῆστοι τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν καὶ οἱ στρατιωτικοὶ καθόλου»¹. Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ὅτι και στις αρχές του 20^{ου} αἰώνα διατηρῶνται και διδάσκονται στους μαθητές τα κοινωνικά στερεότυπα που επικρατοῦσαν τον προηγούμενο αἰώνα.

Ὅσον αφορά στον Κωνσταντῖνο Ε΄, ο συγγραφέας τάσσεται ἀναφανδόν στο πλευρὸ του, σημειῶνοντας πως «διέλυσε πολλὰ μοναστήρια μεταβαλὼν εἰς στρατῶνας. Ἐντεῦθεν οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ λοιποὶ θρησκομανεῖς εἰκονολάτραι ἐλοιδόρουν καὶ ἐσυκοφάντουν τὸν Κωνσταντῖνον καὶ ἀπέδιδον εἰς αὐτὸν δύσφημα καὶ ὑβριστικὰ ἐπώνυμα, ἐν οἷς ἐπεκράτησε τὸ Κοπρώνυμος. Ὡνομάσθη δὲ Κοπρώνυμος ὁ Κωνσταντῖνος ὑπὸ τῶν μοναχῶν, διότι δῆθεν ἐμόλυνε τὴν ἀγίαν Κολυμβήθραν, καθ' ἣν ὥραν ἐβαπτίζετο»².

Στο τελευταῖο σχολικὸ εγχειρίδιο, που ἐξέδωσε το 1927³, ο Βραχνός ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια πολιτικὴ, ἀναπτύσσοντας περαιτέρω τὴν επιχειρηματολογία του πάνω στο θέμα. Ἀρχικὰ ἀναφέρεται στο μοναχικὸ βίον των πρώτων αἰώνων, καταγράφοντας τὴ μεγάλη ἀξία του⁴, ἐνῶ στη συνέχεια τονίζει τις παρεκτροπές που συνέβαιναν τὴν ἐποχὴ του Λέοντα Γ΄⁵. Συνεχίζει με τὴν ἐκθεση μίας σειράς ἀπὸ υπερβολές που

¹ Στο ἴδιο, σ. 45.

² Στο ἴδιο, σ. 47.

³ Του ἴδιου, Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων, ἔκδ. δεκάτη, ἐν Ἀθήναις 1927.

⁴ Στο ἴδιο, σ. 95 («Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ πολλοὶ ἄνθρωποι κινούμενοι ἀπὸ ἐνθεον ζῆλον ἐνόμιζον ὅτι ἡ λατρεία των πρὸς τὸν Θεὸν θὰ ἦτο ἀγνωτέρα, ἂν ἀποχωροῦσαν ἀπὸ τοὺς πειρασμοὺς καὶ ἀπὸ τὰς φροντίδας τοῦ κόσμου καὶ διήρχοντο τὸν βίον των μόνοι εἰς τὴν ἔρημον. Οἱ ἀσκηταὶ ἔζων ὀλομόναχοι εἰς τὴν ἔρημον, ἰδίως εἰς τὰ ὄρεινὰ μέρη. Κατόπιν μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς συνηθοῦζοντο καὶ ἐκτίζον μοναχικὰ κτίρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμόναζον. Ἀυτὰ ἦσαν τὰ καλούμενα μοναστήρια. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας οἱ μοναχοὶ προσέφεραν μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν κοινωνίαν. Αὐτοὶ μὲ τὴν μεγάλην των πίστην ἐστερέωσαν τὴν θρησκείαν. Τὰ μοναστήρια παρέσχον ὄχι μικρὰς παρηγορίας· ὅσοι ἄνθρωποι ἦσαν καταβεβλημένοι ἀπὸ τὰς περιπετείας καὶ τὰ δυστυχήματα τοῦ βίου κατέφευγον εἰς τὰ μοναστήρια καὶ ἐκεῖ εὔρισκον παρηγορίαν. Εἰς τὰ μοναστήρια πολλάκις εὔρον καταφύγιον καὶ προστασίαν οἱ πτωχοὶ καὶ οἱ ὀδοιπόροι. Ἐν καιρῷ πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν τρικυμιῶν εἰς τὰ μοναστήρια εὔρισκον καταφύγιον τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι»).

⁵ Στο ἴδιο, σσ. 95-96 («Τὰ ἄτοπα τοῦ μοναχικοῦ βίου. – Παρ' ὅλα ταῦτα ὁμως ὁ μοναχικὸς βίος μὲ τὸν καιρὸν παρεξέτραπη εἰς πολλὰ ἄτοπα. Τὰ μοναστήρια ἐπλουτίσθησαν μὲ πολλὰ κινητὰ καὶ ἀκίνητα ἀφιερώματα, τὰ ὁποῖα προσέφερον εὐσεβεῖς ἄνθρωποι. Εἰς τὰ μοναστήρια αὐτὰ οἱ μοναχοὶ δὲν ἔζων πλέον βίον ἀσκητικόν, ἀλλ' ἔζων βίον ἀνετον καὶ τρυφηλόν. Τὰ μοναστήρια ἐπολλαπλασιάσθησαν ἐπ' ἄπειρον. Δὲν ἐκτίζον πλέον εἰς τὴν ἔρημον καὶ εἰς μέρη ὄρεινὰ καὶ ἀπόκεντρα. Ἐκτίζον εἰς τὰς πόλεις καὶ γύρω ἀπὸ τὰς πόλεις. Οἱ ἀνώτεροι λειτουργοὶ τοῦ κράτους καὶ οἱ μεγιστάνες ἐκτίζον ἰδικὰ των μοναστήρια διὰ νὰ ἔχουν μέρος νὰ ἀποχωροῦν ἀπὸ τὰς περιπετείας τοῦ βίου. Ὅλον τὸ κράτος καὶ ἰδίως ἡ πρωτεύουσα καὶ τὰ

παρατηρούνταν στους εξωτερικούς τύπους της λατρείας¹ και στη συνέχεια καταγράφει τα μέτρα που έλαβε ο αυτοκράτορας Λέων Γ². Την ίδια

πέριξ αὐτῆς ἐγένισαν ἀπὸ μοναστήρια. Τὰ μοναστήρια ἐκτίζον εἰς τόπους χαρίεντας καὶ ἔκοσμοῦντο μὲ κήπους πολυτελεστάτους. Καὶ ἐτελοῦντο μὲν εἰς τὰ μοναστήρια ταῦτα ὄλαι αἰ θρησκευτικαὶ ἀκολουθίαι, ἀλλ' ὁ βίος εἰς αὐτὰ κάθε ἄλλο ἦτο παρὰ μοναστηριακός. Τὰ ἰδρύματα αὐτὰ ὠμοιάζον μὲ τὰς σημερινὰς θερινὰς ἐπαύσεις τῶν πλουσίων. Ἀπὸ τὰ μοναστήρια προήρχετο ἓνα πολὺ μέγαλον κακόν. Χιλιάδες νέων συνέρρεον κατ' ἔτος εἰς τὰ μοναστήρια καὶ οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν ἐφέροντο πρὸς τὸν μοναστηριακὸν βίον ὄχι ἀπὸ ζωηρὸν θρησκευτικὸν αἶσθημα, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ ῥοπήν πρὸς τὴν ὀκνηρίαν καὶ τὴν τρυφηλότητα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἢ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία, ἢ γεωργία, ἢ βιομηχανία, ἐστεροῦντο τοὺς χρησιμότερους καὶ ῥωμαλεωτέρους βραχίονας τὴν ἐποχὴν μάλιστα πού ἡ Πολιτεία εἶχεν ἀνάγκην ὄλων τῆς τῶν δυνάμεων διὰ τὴν ἀποκρούσῃ τοὺς ἐχθρούς, οἱ ὅποιοι ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη ἀπειλοῦσαν τὴν πίστην καὶ τὸ ἔθνος». Η ἴδια επιχειρηματολογία επαναλαμβάνεται και από τον Α. Λαζάρου, στο εγχειρίδιό του *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων διὰ τὴν Δ' τάξιν τῶν Ἑξαταξίων Γυμνασίων Νέου Τύπου*, ΟΕΣΒ, 1948. Κριτική επί των απόψεων του έχει γράψει ο Κ.Ι. Δάλκος, *ό.π.*, σσ. 43-47.

¹ Ν. Βραχνός, *ό.π.*, σ. 97 («Καὶ ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους τῆς λατρείας προέκυψαν πολλὰ ἄτοπα. Ἡ κοινὴ λατρεία τῶν πρώτων Χριστιανῶν ἦτο ἀπλουστάτη. Οὔτε ναοὺς εἶχαν οἱ Χριστιανοὶ οὔτε εἰκόνας. Συνήρχοντο εἰς μίαν οἰκίαν ὠρισμένην ἐπὶ τούτῳ καὶ ἀπηύθυνον μίαν βραχεῖαν δέησιν πρὸς τὸν Θεόν, ἀνεγίνωσκον μεγαλοφώνως τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ ἓνα μέλος ἐξηγοῦσε τὴν ἀγίαν Γραφήν. Βραδύτερον ἐκτίσθησαν ναοὶ καὶ ἐστολίσθησαν μὲ κινήτας ξυλίνας εἰκόνας τοῦ Σωτῆρος, τῆς Παναγίας, τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἄλλων ἀγίων. Αἱ εἰκοταὶ ἐπολλαπλασιάσθησαν καὶ κάθε ἡμέραν ἐτελεῖτο ἡ μνήμη ἑνὸς ἢ περισσοτέρων ἀγίων. Αἱ θρησκευτικαὶ ἀκολουθίαι ἔγιναν μακρόταται. Ἀλλ' ἡ μεγάλη χρῆσις τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τῆς λατρείας ἔφερεν εἰς πολλὰς παρεξηγήσεις καὶ καταχρήσεις. Οἱ ἄνθρωποι ἦσαν προσκολλημένοι εἰς τοὺς τύπους αὐτοῦς. Ἀπὸ τοὺς παντοίους αὐτοῦς τύπους ἐγεννῶντο προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι. Οἱ ἄνθρωποι ἤρχισαν νὰ λατρεύουν τοὺς Ἁγίους ὡς θεοὺς, καὶ, τὸ χειρότερον, ἐλάτρευον καὶ τὰς εἰκόνας τῶν καὶ τὰ λείψανά τῶν καὶ ἀπέδιδον εἰς αὐτὰ θαυματουργὸν δύναμιν. Αἱ πόλεις, τὰ μοναστήρια, οἱ μεγιστάνες προσπαθοῦσαν μὲ κάθε τρόπον ν' ἀποκτήσουν ἅγια λείψανα. Ἡ μανία αὐτὴ ἔφθασε μέχρι τοῦ νὰ ἐμπορευῶνται τὰ ἅγια λείψανα καὶ φυσικὰ τὸ ἐμπόριον τῶν λειψάνων παρεξέτραπε εἰς τὴν παραποίησην αὐτῶν, ἐπωλοῦντο δηλαδὴ ψεύτικα λείψανα ἀγίων. Ἡ λατρεία τῶν εἰκόνων ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐπεσκίασε τὸ αἶσθημα, τὸ ὀφειλόμενον πρὸς τὸν Θεόν, καὶ αὐταὶ αἱ εἰκόνες ἐτιμήθησαν πολλάκις ὡς θαυματουργοί. Οἱ ἄνθρωποι τὰς ἠσπάζοντο, τὰς ἔθετον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν, ἔκαμνον ἐνώπιον αὐτῶν τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, ἐγονάτιζον ἔμπροσθεν αὐτῶν, τὰς ἐπροσκύνουν, καὶ ἐν γένει ἀπέδιδον εἰς αὐτὰς ὅλα τὰ δείγματα ἀμέσου λατρείας, ἢ ὅποια λατρεία ὀφείλεται εἰς μόνον τὸν Θεόν. Αἱ πολυεῖδεις αὐταὶ καταχρήσεις ἐπέδρασαν ὀλεθρίως εἰς τὸν ἐθνικόν, τὸν κοινωνικὸν καὶ τὸν πολιτικὸν βίον. Τὸ ἔθνος ἡμέραν μὲ τὴν ἡμέραν ἐμαραίνεται καὶ ἠθικῶς καὶ διανοητικῶς καὶ ὑλικῶς. Καθῶς προείπαμεν ὁ μοναστηριακὸς βίος ἔλαβε τεραστίας διαστάσεις· στεροῦσε τὴν Πολιτείαν ἀπὸ χιλιάδας ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι ἦσαν χρήσιμοι διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πατρίδος καὶ διὰ τὴν βιομηχανίαν καὶ διὰ τὸ ἐμπόριον καὶ διὰ τὴν ναυτιλίαν»).

² Στο ἴδιο, σ. 98 («Πρὸ τοῦ Λέοντος ἀκόμη εἰς τὴν ἀνεπτυγμένην μερίδα τοῦ ἔθνους καὶ εἰς τοὺς ἀνωτέρους κληρικοὺς εἶχε σχηματισθῆ ἡ πεποίθησις ὅτι ἦτο ἀναγκαία μία κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ μεταρρυθμίσις πρὸς ἀναχαίτησιν τοῦ κακοῦ, τὸ ὅποιον ἀπειλοῦσε αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τῆς αυτοκρατορίας. Πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἦσαν πράγματι ἀφωσιωμένοι εἰς τὰ θεῖα, βαρέως ἔφερον τὴν ἐξαιρετικὴν σημασίαν πού ἀπέδιδον οἱ πολλοὶ εἰς τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων. Ἐπίσης βαρέως ἔφερον καὶ τὴν πίστην αὐτῶν εἰς τὰς θαυματουργοὺς ιδιότητας τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων, ὡς καὶ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὅποιον ἀνεμίγνουν τὰς εἰκόνας εἰς ὅλας τὰς ἀνθρωπίνους πράξεις. Ὁ Λέων λοιπὸν πρὸς

επιχειρηματολογία υπέρ της εικονομαχικής πολιτικής, ιδιαίτερα του Λέοντα Γ', διαβάζουμε και στο εγχειρίδιο του Α. Λαζάρου το 1948¹. Ο Κ. Δάλκος σχολιάζοντας την επιχειρηματολογία αυτή, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο συγγραφέας προσπαθεί σε δύο μόλις παραγράφους να συνοψίσει τη σύνθετη σκέψη του Παπαρηγόπουλου επί του θέματος. Τελικά, όμως, αποτυγχάνει και καταλήγει σε μονομερείς και απλοϊκές αποφάνσεις².

Οι διατυπώσεις περί της εικονομαχίας μεταβάλλονται μετά το β' μισό του 20ού αιώνα, όχι όμως χωρίς αντιδράσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ελένης Βουραζέλη - Μαρινάκου³, στο έργο της οποίας αφιερώνονται έξι σελίδες για να περιγραφεί η περί των εικόνων έριδα. Η συγγραφέας δεν παραλείπει να τονίσει κατά κύριο λόγο τη θρησκευτική διάσταση του θέματος (κατηγορίες των μουσουλμάνων εναντίον των χριστιανών για πολυθεϊσμό, υπερβολές στη λατρεία των εικόνων, πολλαπλασιασμός των μοναστηριών και των μοναχών με ταυτόχρονη ενίσχυση της οικονομικής και πολιτικής δύναμής τους) εκφράζοντας έμμεσα τη συμφωνία της με τις αιτιάσεις της εικονομαχικής πλευράς. Στο σημείο όμως που παρουσιάζει τα αποτελέσματα των ενεργειών των Ισαύρων μετριάζει αρκετά τον λόγο της («*Η εικονομαχία απασχολεί τὸ Βυζαντινὸν κράτος ἐπὶ ἓνα καὶ πλέον αἰῶνα, ἀλλὰ τελικῶς δὲν ἐπικρατεῖ, διότι τὸ ἱστορικὸν περιβάλλον τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἀπεδείχθη ἰσχυρότερον τοῦ Λέοντος*»⁴). Σύμφωνα με τον Κ. Δάλκο στο βιβλίο αυτό είναι φανερό η προσπάθεια της συγγραφέως να συγκεράσει τις απόψεις του Κ. Παπαρηγόπουλου για την εικονομαχία με αυτές του Δ.

συμπλήρωσιν τοῦ ἀνορθωτικοῦ του ἔργου ἐπεχείρησε μεγάλην θρησκευτικὴν μεταρρυθμισιν. Συνεννοηθεὶς μὲ πολλοὺς ἐπισκόπους ἐξέδωκε διάταγμα το 720, διὰ τοῦ ὁποῦ ἀπηγορεύετο ἡ προσκύνησις τῶν εἰκόνων. Τὸ μέτρον ὅμως αὐτὸ τοῦ Λέοντος διήρесе τοὺς ὑπηκόους του εἰς δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα, εἰς τοὺς εἰκονολάτρας καὶ εἰς τοὺς εἰκονομάχους. Εἰς τοὺς εἰκονολάτρας ἀνήκον ὁ κοινὸς ὄχλος, ὁ ὁποῖος ἐταύτιζε τὴν πίστιν μὲ τοὺς τύπους, αἱ γυναῖκες ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ὁ κατώτερος κλῆρος, καὶ ἡ πολυάριθμος τάξις τῶν μοναχῶν. Εἰς δὲ τοὺς εἰκονομάχους ἀνήκον ἡ ἀνεπτυγμένη μερὶς τοῦ ἔθνους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρους κληρικοὺς καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ἐν γένει. Ὁ ἀγὼν διήρκεσε μέχρι τοῦ 842 καὶ ἐπροξένησαν ἄπειρα κακὰ εἰς τὸ κράτος»).

¹ Α. Λαζάρου, *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων διὰ τὴν Δ' τάξιν τῶν Ἐξαταξίων Γυμνασίων Νέου Τύπου*, ΟΕΣΒ, 1948.

² Βλ. Κ.Ι. Δάλκος, *ὁ.π.*, σσ. 43-47.

³ Ε. Βουραζέλη - Μαρινάκου, *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1951 (το βιβλίο αὐτὸ γνώρισε ἑξι επανεκδόσεις ἕως το 1961, χωρίς ὅμως ἡ συγγραφέας νὰ προβεῖ σε σοβαρὲς ἀλλαγές στο κεφάλαιο που ἀφορᾷ στὴν εικονομαχία).

⁴ Στο ἴδιο, σ. 140.

Ζακυθηνού¹. Δυστυχώς, όμως, η προσπάθεια αυτή δεν ευοδώνεται. Αντιθέτως, καταλήγει σε αοριστολογίες και αντιφάσεις².

Τα εγχειρίδια που θα κυριαρχήσουν από τη δεκαετία του '70 και μετά θα διαφοροποιηθούν ριζικά από τα προηγούμενα. Το συλλογικό έργο των Τσακτσίρα - Ορφανουδάκη - Θεοχάρη³ θα προβάλει μια πιο ισορροπημένη άποψη περί εικονομαχίας, η οποία είναι εμφανής εξ αρχής, αφού ακόμη και η επιλογή του τίτλου του σχετικού κεφαλαίου είναι χαρακτηριστική. Εγκαταλείπεται πλέον ο όρος «μεταρρύθμιση» (ο οποίος εξέφραζε αναμφίβολα μια έμμεση υποστήριξη της πολιτικής των Ισαύρων) και τη θέση του παίρνει ο πιο ουδέτερος τίτλος «Θρησκευτική πολιτική. Η εικονομαχία». Για πρώτη φορά υπογραμμίζεται η εκ προοιμίου τάση των Ισαύρων να επιβάλουν την εξουσία τους στην Εκκλησία και να ελέγχουν τα εκκλησιαστικά θέματα («Η θρησκευτική πολιτική τῶν Ἰσαύρων γενικά χαρακτηρίζεται ἀπό τήν προσπάθειά τους νά ἐξουσιάζουν τήν Ἐκκλησία καί νά ἔχουν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό τους τή δράση τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί παρεκκλησιαστικῶν παραγόντων. Καταπολέμησαν τήν ἐξάπλωση τῶν μοναστηριῶν καί διόριζαν οἱ ἴδιοι τούς ἐπισκόπους»⁴). Οι συγγραφείς δεν παραλείπουν βέβαια να αναφερθούν στις υπερβολές της λατρείας που σημειώνονταν εκείνη την εποχή («θαυματουργές» εικόνες, λείψανα αγίων, πλήθυνση μοναστηριών και μοναχών, αυξημένη επιρροή στο λαό κ.ά.). Ωστόσο, στη συνέχεια υπογραμμίζουν και τη βιαιότητα που επέδειξαν οι Ίσαυροι και η οποία «ἔθιξε τό θρησκευτικό αἶσθημα τῶν λαϊκῶν τάξεων καί τήν ἀντοτέλεια τῆς Ἐκκλησίας»⁵, επιτρέποντας να καταστούν πρόδηλες αντιθέσεις που υπέβοσκαν από καιρό. Δεν είναι εξάλλου τυχαία μια αναφορά λίγες γραμμές πιο κάτω, που δικαιολογεί τη σφοδρή αντίδραση της Εκκλησίας («Ἡ ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἐξωτερίκευε καί τήν ἄρνησή της νά ὑποταχτεῖ ἀπόλυτα στή θέληση τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας»⁶). Ἐπειτα ἀπό μια σύντομη παρουσίαση των γεγονότων που ἔλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των δύο φάσεων της εικονομαχίας, οι συγγραφείς επιλέγουν να ολοκληρώσουν την αναφορά τους στο μεγάλο αυτό ζήτημα, που συγκλόνισε την αυτοκρατορία για έναν περίπου αιώνα, με μια σύντομη κριτική αποτίμηση. Σημειώνουν αρχικά πως νικητής σε αυτή τη διαμάχη δεν υπήρξε η εικονολατρία, αλλά η ίδια η ορθοδοξία⁷. Κατόπιν τονίζουν

¹ Τις απόψεις του Ζακυθηνού για την Εικονομαχία βλ. Δ. Ζακυθηνός, «Σκέψεις τινές περί Εἰκονομαχίας», *Τιμητικός τόμος ἐπί τῆ 45ετηρίδι ἐπιστημονικῆς δράσεως καί τῆ 35ετηρίδι τακτικῆς καθηγεσίας Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου*, Ἀθήναι 1958, σσ. 90-102.

² Περισσότερες πληροφορίες ἐπί του θέματος βλ. Κ.Ι. Δάλκος, *ὁ.π.*, σσ. 47-49.

³ Λ. Τσακτσίρας - Ζ. Ορφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, *Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή*, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1978.

⁴ Στο ἴδιο, σ. 173.

⁵ Στο ἴδιο.

⁶ Στο ἴδιο.

⁷ Στο ἴδιο, σ. 174 («Τελικά νικητής δέν ἦταν ἡ εἰκονολατρία ἀλλά ἡ ὀρθοδοξία»).

πως το μεταρρυθμιστικό κίνημα των Ισαύρων (μόλις στις τελευταίες σειρές του κειμένου για την εικονομαχία σημειώνεται ο όρος αυτός) τελικά δεν απέτυχε, αφού το κράτος επέδειξε αντοχή, λύνοντας με δική του πρωτοβουλία το πρόβλημα. Συγχρόνως εκκλησία και κράτος αναθεώρησαν τις μεταξύ τους σχέσεις, καταδικάζοντας την τυπολατρία. Η μόνη απώλεια που καταγράφεται είναι στις σχέσεις του Βυζαντίου με τη Δύση, που από τότε εισήλθαν σε μια εποχή αμοιβαίας ψυχρότητας και ψυχικής απόστασης¹.

Στο βιβλίο αυτό σημαντικό και υποβοηθητικό ρόλο στη μάθηση κατέχουν και οι πηγές. Για την εικονομαχία οι συγγραφείς επιλέγουν ένα κλασικό απόσπασμα από το έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού *Περὶ τῶν εἰκόνων*, στο οποίο επιχειρηματολογεί υπέρ των εικόνων και δύο αποσπάσματα από τη χρονογραφία του Θεοφάνη, ενός διακηρυγμένου εχθρού της εικονομαχίας. Με την επισήμανση, ωστόσο, των συγγραφέων ότι πρόκειται για ιδιαίτερα εμπαθή κείμενα εις βάρος της εικονομαχίας που δυσχεραίνουν την καταγραφή των πραγματικών γεγονότων εκείνης της εποχής².

Εκείνο το βιβλίο, που εκφράζει ανοικτά τη διαφοροποίησή του σε σχέση με τα προγενέστερα, είναι αναμφίβολα το βιβλίο του Κ. Καλοκαιρινού³. Σε αυτό ο συγγραφέας τάσσεται ανοικτά υπέρ της εικονολατρίας, κάτι που είναι εμφανές από τον τίτλο του σχετικού κεφαλαίου («*Εικονομαχία: Μιά πάλη Εὐρώπης καὶ Ανατολῆς γιὰ ἓνα ζήτημα λατρείας*»⁴). Με τον συγκεκριμένο τίτλο, ο Καλοκαιρινός εγκαινιάζει μια νέα οπτική, θεωρώντας το όλο ζήτημα ως μία σύγκρουση μεταξύ θεολογικών απόψεων που άνθισαν στην Ανατολή, σε σύγκριση με άλλες που κυριαρχούσαν στη Δύση, με πεδίο αντιπαράθεσης το Βυζάντιο. Μέσα σε τέσσερις υποενότητες, ο συγγραφέας ορίζει την εικονομαχία, εξηγεί τα αίτια που την προκάλεσαν, καταγράφει χρονολογικά τις φάσεις της και αναλύει τη σημασία της επικράτησης των εικονολατρών. Όσον αφορά στο πρώτο θέμα, σημειώνει με ενάργεια πως η προσπάθεια του Λέοντα Γ' υπήρξε προσπάθεια μεταβολής με βίαιο τρόπο των χριστιανικών

¹ Στο ίδιο, σσ. 174-175 («Δέν πήγε ὁμως χαμένο καὶ τὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημα. Γιατί: α) τὸ κράτος φάνηκε δυνατότερο ἀπὸ τίς διασπαστικὲς δυνάμεις. Ἡ κρίση λύθηκε μὲ κρατικὴ πρωτοβουλία· β) κράτος καὶ Ἐκκλησία βρῆκαν εὐκαιρία νὰ ἀναθεωρήσουν τίς μεταξύ τους σχέσεις καὶ νὰ ἐνισχύσουν τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο - καὶ γ) καταδικάστηκε ἡ τυπολατρία. Τὸ Βυζάντιο ὁμως ζημιώθηκε στὴ Δύση. Οἱ πάπες στράφηκαν πρὸς τοὺς Φράγκους βασιλιάδες καὶ τοὺς δυτικούς ἡγεμόνες, γιὰ συμμαχία καὶ προστασία. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀρχίζει καὶ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν Ανατολὴ καὶ τὴ Δύση»).

² Στο ίδιο, σ. 210 («Καὶ τὰ δύο ἀποσπάσματα τοῦ χρονογράφου Θεοφάνη, γεμάτα ἐμπάθεια, δείχνουν πόσο δύσκολη εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἢ σχετικὴ μὲ τὴν περίοδο αὐτὴ, πού τὸ πάθος κρύβει τὴν ἀλήθεια»).

³ Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ΟΕΔΒ, Ἀθῆναι 1965. Εκτενὴ κριτικὴ ἐπὶ των θέσεων του γιὰ τὸ θέμα τῆς εικονομαχίας βλ. Κ.Ι. Δάλκος, ὁ.π., σσ. 49-58.

⁴ Κ. Καλοκαιρινός, ὁ.π., σ. 163.

παραδόσεων, εντάσσοντας προφανώς το ζήτημα στο δίπολο: ορθοδοξία – αίρεση¹. Στο δεύτερο θέμα ο συγγραφέας και πάλι πρωτοτυπεί, αφού αρχικά επαναδιατυπώνει την άποψη του Άμαντου, ότι η ιδέα της απομάκρυνσης των εικόνων από τη λατρεία δεν ήταν αποκλειστικότητα του Λέοντα Γ', αλλά προϋπήρχε μέσω διαφόρων αιρέσεων (Παυλικιανοί, Μονοφυσίτες) ή θρησκειών (Ιουδαϊσμός, Ισλάμ) με έδρα τις ανατολικές επαρχίες του κράτους². Επιπλέον, στην ίδια ενότητα ο Καλοκαιρινός επεκτείνει την αρχική του θέση περί πνευματικής – και όχι μόνο – σύγκρουσης μεταξύ ανατολικής και δυτικής αντίληψης σχετικά με το θεϊκό στοιχείο, φτάνοντας στο σημείο να καταγράψει τη σύγκρουση αυτή ως μια ύπουλη προσπάθεια του Ισλάμ να παραλλάξει τη χριστιανική πίστη στις βάσεις της³.

¹ Στο ίδιο («Με τήν πράξη του αυτή, δίχως κι ό ίδιος νά τò καταλαβαίνη, έγκαινιάζει ένα κίνημα αλλαγής τής χριστιανικής παράδοσης πού έριξε σέ διχασμό τò Βυζάντιο, γιατί προχώρησε και πιό πέρα από τις εικόνες κι ανασκάλεψε ως τò βυθό της τήν κοινωνία του. Τò κίνημα αυτό λέγεται Εικονομαχία και στην αρχή του είναι μιá αίρεση, όπως οί προηγούμενες, όχι όμως για τò Χριστό αυτή τή φορά, αλλά για τις εικόνες: είναι σωστό νά έχουν οί Χριστιανοί εικόνες και νά τις προσκυνούν, σά νά μήν είναι ζωγραφιές σέ άψυχη ύλη, αλλά τά ίδια τά άγια πρόσωπα;»).

² Στο ίδιο, σ. 164 («Οί ιδέες αυτές δέ βγήκαν έτσι ξαφνικά από τò κεφάλι τού πρώτου Ίσαύρου, πού θέλησε σά βασιλιάς νά τις έπιβάλη σ' άλλους τούς Χριστιανούς, τού κράτους του. Κυκλοφορούσαν πολú πριν απ' αυτόν στη Μ. Άσία. Στη μεγάλη αυτή ένδοχώρα τού Βυζαντίου από τόν 5ο κιόλας αιώνα είχε πέραση στόν κλήρο και τò λαό ή γνώμη πώς ό Χριστιανισμός, έπρεπε νά ξαναγίνη απλός και άυστηρός, όπως ήταν στα πρώτα χρόνια πού άκολουθούσε τις αρχές τού Άποστόλου Παύλου. Ό,τι πρόσθεσε ή κατοπινή παράδοση τόν χαλούσε κι έπρεπε νά καταργηθί. Τέτοιες ριζοσπαστικές λύσεις κήρυτταν διάφορες αίρέσεις: απ' αυτές ξεχωρίζομε τήν κυριότερη, τήν αίρεση τών Παυλικιανών, γιατί αυτοί βρήκαν πολú μεγάλη άπήχηση από τόν 7ο αιώνα. Άργότερα άπλώθηκαν και δυνάμωσαν τόσο, ώστε και στρατούς δικούς τους έκαναν και με τήν αυτοκρατορία ήλθαν άντιμέτωποι. Άκόμη και τή ζωή τους όργάνωσαν σύμφωνα με τούς κανόνες τών πρώτων Χριστιανών, σάν ένα είδος χριστιανικής δημοκρατίας και επικρατούσε άπόλυτη ισότητα ανάμεσά τους. Αυτοί όμως άκολουθούσαν τά άκρα. Στους άλλους Μικρασιάτες ήταν άρκετό νά διορθώσουν τò Χριστιανισμό καταργώντας τή λατρεία τών εικόνων και ξαναφέροντάς τον στόν παλιό τύπο τής πνευματικής θρησκείας, δίχως εικόνες, όπως ήταν προτύτερα. Η αντίληψη ενός Χριστιανισμού δίχως εικόνες είναι τής Άνατολής και θυμίζει πολú τις θρησκείες της και τις αίρέσεις της, τόν Ίουδαϊσμό, τò Ισλάμ, τò Μονοφυσιτισμό και άλλες. Όλες αυτές, μ' όλες τις διαφορές τους, είναι σύμφωνες σέ τούτο: τò θεϊο είναι πνεύμα και μόνο με τήν καθαρή ψυχή μπορεί κανείς νά τò πλησιάζι. Δεν έπιτρέπεται νά τού δίνωμε καμιά μορφή και ζωγραφίζοντάς το νά προσκυνούμε τήν άψυχη ζωγραφιά του. Γι' αυτό ούτε οί Ίουδαίοι ούτε οί Μουσουλμάνοι έχουν εικόνες. Τά τζαμιά είναι στολισμένα μόνο με γεωμετρικά σχήματα σέ όμορφους συνδυασμούς, τά άραβουργήματα, δίχως καμιά μορφή άνθρώπου ή ζώου πουθενά»).

³ Στο ίδιο, σσ. 164-165 («Ένα μεγάλο μέρος από τόν πληθυσμό τής Μ. Άσίας πού είναι ή πιό ανατολική περιοχή τού Χριστιανισμού άκολουθούσε αυτές τις αντίληψεις και ήθελε τò Χριστιανισμό δίχως εικόνες. Άπό τή χώρα αυτή ξεκινά ή Εικονομαχία και Μικρασιάτες είναι οί κυριότεροι εικονομάχοι. Αυτός ό Χριστιανισμός ανατολικού τύπου πάλαιψε έναν αιώνα νά παραμερίσει τò Χριστιανισμό εύρωπαϊκού τύπου, πού ήθελε εικόνες. Ό Εύρωπαίος από τόν καιρό τών αρχαίων Έλλήνων, αν δεν έδινε στους θεούς του μορφή και δεν τούς έκανε εικόνες

Στην τέταρτη και τελευταία ενότητα, ο συγγραφέας αναφέρεται στις συνέπειες της εικονομαχίας, σημειώνοντας γι' αυτήν πως υπήρξε ένα κίνημα καθαρά συντηρητικό, ένα κίνημα που επιδίωκε την πνευματικοποίηση της θρησκευτικής πίστης των χριστιανών. Ένα κίνημα όμως που ουσιαστικά αντιπάλευε τον δυτικό πολιτισμό και τρόπο του θρησκεύειν. Η επικράτηση επομένως της εικονόφιλης παράταξης σήμαινε κάτι βαθύτερο, τη νίκη της Δύσης και του τρόπου ζωής της έναντι της Ανατολής και του δικού της τρόπου ζωής. Αυτός είναι και ο λόγος που η λήξη της εικονομαχίας – κατά τον Καλοκαιρινό – σημασιοδοτεί τη λήξη της πολιτιστικής στασιμότητας και την πρόοδο του πολιτισμού, μια νέα «Αναγέννηση» του πολιτισμού¹.

κι αγάλματα, δέν τους καταλάβαινε. Στη θρησκεία ή ἄσαρκη ιδέα μονάχη της δέν τὸν συγκινοῦσε. Ἐπρεπε τὸ θεῖο νὰ τὸ βλέπη καὶ νὰ τοῦ λέη τὸ παράπονό του, τὴν παράκλησή του καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη του. Αὐτὸ ποὺ ἔκανε ὁ πιστὸς τοῦ Ἰσλάμ νὰ γονατίζη ὅπουδῆποτε καὶ νὰ πραγματοποιῆ μὲ τὴν προσευχή του μιὰ ἀπ' εὐθείας μυστικὴ ἐπαφή μὲ τὸ Θεό, ἦταν ξένο πρὸς τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη. Νὰ λοιπὸν ποὺ τὸ Ἰσλάμ παρ' ὀλίγο νὰ παρασύρη τὸ Χριστιανισμὸ καὶ νὰ τὸν παραλλάξη. Ὅσο καὶ νὰ εἶναι παράξενο αὐτὸ, εἶναι ἀληθινὸ. Στὸν αἰῶνα αὐτὸν καὶ ὁ Χριστιανισμὸς εἰδικὰ καὶ ὁ πολιτισμὸς γενικὰ τοῦ Βυζαντίου τραβήχτηκαν πολὺ δυνατὰ ἀπὸ τὴν ἔλξη τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰδικὰ τοῦ Ἰσλάμ καὶ κόντεψαν νὰ χάσουν τὸν εὐρωπαϊκὸ χαρακτήρα τους. Ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀληθινὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι πραγματικὰ ἡ Εἰκονομαχία ἀρχίζει τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Λέοντα τὸν Γ' μ' ἓνα διάταγμα τοῦ Ἀραβὰ χαλίφη Γεζιντ ποὺ ἀπαγόρευε τὴ λατρεία τῶν εἰκόνων στὶς χριστιανικὲς ἐκκλησίαις τοῦ Χαλιφάτου. Γι' αὐτὸ κι οἱ ἐχθροὶ τοῦ Λέοντα τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ «Σαρακηνόφρονα», δηλαδὴ πῶς ἀκολουθοῦσε στὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων τὶς ιδέαις τῶν Μουσουλμάνων»).

¹ Στο ίδιο, σσ. 166-167 («Ἐτσι ἐπικράτησε ἡ Ὁρθοδοξία. Νίκησε ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀντίληψη τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ εἰκόνες καὶ πρωτοστάτησαν στὴν ὑπεράσπιση τῶν εἰκόνων οἱ κάτοικοι τῆς καθαρῆς Ἑλλάδας, γιατί αὐτοὶ προπαντὸς ἦταν μαθημένοι ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια ἔτσι νὰ φανερώνουν τὸ θρησκευτικὸ τους αἶσθημα. Ἡ εἰκονομαχία ἦταν κίνημα ἀνατολικὸ μὲ μικρασιατικὴ προέλευση. Ἦταν συντηρητικὸ καὶ ἤθελε τὴν λατρεία πρὸς αὐστηρὴ καὶ πρὸ πνευματικὴ. Δὲν ἦταν λοιπὸν οὔτε οἱ εἰκονομάχοι συνεργοὶ τοῦ σατανᾶ οὔτε οἱ ἀντίπαλοί τους στενοκέφαλοι ξυλολάτρεις. Κι οἱ δυὸ παρατάξεις εἶχαν ὁπαδοὺς πολὺν εὐσεβεῖς, ἀλλὰ μὲ τὸ δικὸ τους τρόπο. Στὸ τέλος ὁ ἀνατολικὸς τρόπος νικήθηκε κι ἐπικράτησε ὁ εὐρωπαϊκὸς μὲ τὶς εἰκόνες. Ἡ νίκη αὐτὴ δὲν ἦταν μιὰ ἀπλὴ νίκη τῶν εἰκόνων· ἦταν κάτι πολὺ πρὸς βαθύ. Ἦταν ἡ νίκη τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Πραγματικὰ μέσα στὴν περίοδο αὐτὴ σὰ νὰ φύσηξε ἓνας δυνατὸς ἀγέρας ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ποὺ λίγο ἔλειψε νὰ σβῆση κάθε ἑλληνικὴ φλόγα ποὺ ἔκαιγε ἀκόμη ὡς τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ἡ «μεγάλῃ σιωπῇ» εἶναι αὐτὸ τὸ σβῆσιμο ποὺ κράτησε δυὸ αἰῶνες. Μέσα σ' αὐτοὺς τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα πέρασε ὥρες ἀγωνίας καὶ κινδύνεψε νὰ σβῆση ὀλοτέλα καὶ στὴ θέση του νὰ ῥθῃ τὸ ἀνατολικὸ. Αὐτὸ φαίνεται π.χ. ἀπὸ τὸ ὅτι πολλοὶ ὑποστήριξαν πῶς ὁ Λέοντας ὁ Γ' ἔκλεισε καὶ τὸ Πανεπιστήμιον ἀκόμη, γιατί μὸρφωνε μὲ τὸ δυτικὸν τρόπο καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι στὰ χρόνια ποὺ ἐπικράτησαν οἱ εἰκονομάχοι, βγάζοντας τὶς εἰκόνες ἀπὸ τὶς ἐκκλησίαις, ἄρχισαν νὰ τὶς διακοσμοῦν μὲ φυτὰ καὶ γεωμετρικὰ σχήματα. Ποιὸς ξέρει πόσο βαθιὰς ἀλλαγὰς θὰ εἶχαμε, ἂν ἐπικρατοῦσε τὸ κίνημά τους. Τὴ μάχη τὴν κέρδισαν ὅμως οἱ πληθυσμοὶ τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ ιδέαις τους. Γι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ 843 ἔχομε μιὰ Ἀναγέννηση παντοῦ. Ἡ «σιωπῇ» σταματᾶ, οἱ ἄνθρωποι στὸ Βυζάντιον σὰ νὰ ξαναβρίσκουν τὰ νερά τους κι ὕστερα ἀπὸ τόσο καιρὸ ξαναπαίρνουν τὴ χαμένη ἐπαφή τους μὲ τὴν Ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Μιὰ «Νέα Ἐποχὴ» ἀρχίζει ποὺ θὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἀκμὴ»).

Η θέση αυτή του Καλοκαιρινού εκδηλώνεται σε μια χρονική περίοδο (μεταπολεμική), όπου τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο ο κόσμος ήταν χωρισμένος σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Από τη μια πλευρά υπήρχε ο δυτικός κόσμος, με προεξάρχουσες τις ΗΠΑ και τους συμμάχους τους και από την άλλη πλευρά ο κόσμος της ανατολής, με προεξάρχουσα τη Σοβιετική Ένωση και τους συμμάχους της. Είναι μια εποχή που στην Ελλάδα διατηρούνταν εξημμένα τα πάθη του εμφυλίου που εξακολουθούσε να διχάζει την ελληνική κοινωνία και τα οποία εκφράζονταν σε κάθε υφή της τότε κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής της χώρας. Νομίζουμε πως δεν θα ήταν υπερβολή να υποθέσουμε πως η αναφορά του συγγραφέα σε δύο αλληλοσυγκρουόμενους κόσμους δεν είναι τυχαία. Είναι πολύ πιθανό ο Καλοκαιρινός – εκούσια ή και ακούσια – να προβάλλει στο Βυζάντιο γεγονότα που λάμβαναν χώρα στην εποχή του. Η ενέργειά του αυτή δεν θα πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση, καθώς το ίδιο ισχύει για κάθε εποχή, για τους περισσότερους ιστορικούς συγγραφείς. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που δεν υπάρχει μια σταθερή ερμηνεία για οποιοδήποτε ιστορικό γεγονός, αλλά μια διαρκώς μεταβαλλόμενη οπτική, ανάλογα με τις απόψεις περί ιστορίας («σχολές») που κυριαρχούν σε κάθε χρονική περίοδο.

Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορεί και το γεγονός ότι ακόμα και όταν το συγκεκριμένο εγχειρίδιο αναμορφώθηκε και διδάχθηκε εκ νέου από το 1976-1977, παρά τις εντυπωσιακές διαφορές ως προς το θέμα της Εικονομαχίας σε σχέση με την προηγούμενη έκδοση (π.χ. τα περί Παυλικιανών έχουν αφαιρεθεί), εντούτοις η θεωρία περί πνευματικής σύγκρουσης Ευρώπης και Ανατολής εξακολουθεί να υπάρχει.

Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να αποκλείσουμε και την περίπτωση ο Καλοκαιρινός να μελετά την Εικονομαχία υπό το πρίσμα της αντίθεσης ανάμεσα στον κόσμο και τον πολιτισμό της Ανατολής και της Δύσης, επηρεασμένος από την οπτική του Ζακυθηνού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ

A. Εισαγωγικά

A1. Ορισμός

Οι σταυροφορίες ήταν εκστρατείες που πραγματοποίησαν οι χριστιανικοί λαοί της Δύσης από τα τέλη του 11ου έως το τέλος του 13ου αιώνα, παρακινημένοι από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, με σκοπό την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους μουσουλμάνους¹. Αφορμή για τις εκστρατείες αυτές υπήρξαν οι πληροφορίες που έφταναν κατά καιρούς στη Δυτική Ευρώπη για βιαιοπραγίες εις βάρος των χριστιανών προσκυνητών, που επισκέπτονταν την περιοχή της Παλαιστίνης. Οι σημαντικότερες από αυτές ήταν οι τέσσερις πρώτες ενώ ακολούθησαν και άλλες, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία.

Ο όρος σταυροφορίες (από το γαλλικό *croisade*) είναι νεότερος, καθώς δεν υπάρχουν στον μεσαίωνα μαρτυρίες που να κατονομάζουν τις συγκεκριμένες εκστρατείες με αυτόν τον ορισμό. Για πρώτη φορά απαντάται ο όρος σε ένα βιβλίο του 17ου αιώνα².

A2. Τα αίτια των σταυροφοριών

Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με τους λόγους που προκάλεσαν τις σταυροφορίες. Πέραν του προφανούς θρησκευτικού λόγου (δυσφορία στη Δύση για την επί μακρόν κατάκτηση των ιερών προσκυνημάτων του Χριστιανισμού από τους μουσουλμάνους και η κάκιστη συμπεριφορά των κατακτητών απέναντι στους χριστιανούς προσκυνητές), μπορούμε να προσθέσουμε και μια σειρά άλλων, κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού χαρακτήρα, καθώς και προσωπικές φιλοδοξίες και ατομικές ανησυχίες. Απ' αυτές τις αιτίες, οι κυριότερες ήταν τα φιλόδοξα σχέδια των παπών και συγκεκριμένα η προσπάθεια εμφάνισής τους ως των υπερεθνικών ηγετικών φυσιογνωμιών της Δύσης, που επιβάλλουν τη θέλησή τους στους κοσμικούς άρχοντες, καθώς και η αντίστοιχη προσπάθεια επιβολής της εξουσίας τους και στην ανατολική ορθόδοξη Εκκλησία, οι θρύλοι για αμύθητους θησαυρούς που κρύβονταν επιμελώς στην Ανατολή και οι επεκτατικές τάσεις των ιταλικών εμπορικών

¹ Για τις Σταυροφορίες βλ. ενδεικτικά H. Jonathan, *Byzantium and the Crusades*, Continuum, London 2014. Για την επίδρασή τους στον ελληνικό χώρο βλ. ενδεικτικά N.G. Chrysses (Chrissis)-M. Carr (edd.), *Contact and conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204-1453, Crusade, religion and trade between Latins, Greeks and Turks*, Ashgate, Farnham-Burlington 2014, και N.G. Chrysses (Chrissis), "Crusades and crusaders in medieval Greece", στο N. I. Tsougarakes (N. I. Tsougarakis)-P. Lock (edd.), *A Companion to Latin Greece*, Brill, Leiden-Boston 2015, pp. 23-72.

² Πρόκειται για το έργο του A. de Clermont, *L' Histoire des Croisades*, Παρίσι 1638.

πόλεων στον ίδιο χώρο, ο μεταβατικός χαρακτήρας στον οποίο βρίσκονταν οι δυτικές κοινωνίες εκείνης της εποχής, η διάδοση του ιπποτικού πνεύματος, καθώς και η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, που επέβαλε την κατάκτηση νέων εδαφών. Επιπρόσθετα, δεν ήταν καθόλου αμελητέο και ένα έντονο χιλιαστικό πνεύμα περί του τέλους του κόσμου που είχε διαδοθεί στη Δύση λίγο πριν τη συμπλήρωση της πρώτης μετά Χριστόν χιλιετίας, το οποίο δεν είχε ακόμη καταλαγιάσει την εποχή που ξεκίνησαν οι σταυροφορίες και αναζητούσε και αυτό δικαίωση.

A3. Η πρώτη σταυροφορία

Η πρώτη σταυροφορία κηρύχθηκε τυπικά στη Σύνοδο του Clermont στις 27 Νοεμβρίου 1095 από τον πάπα Ουρβανό Β'. Σε μια ενθουσιώδη ομιλία του, ο πάπας κάλεσε τον κλήρο και τους δυτικούς ηγέτες να εκστρατεύσουν για να απελευθερώσουν τις εκκλησίες της Ανατολής και να ενισχύσουν τον αγώνα των ομοπίστων τους εναντίον του κοινού εχθρού, των μουσουλμάνων, οι οποίοι είχαν φτάσει ως τα Δαρδανέλια, προκαλώντας ανυπολόγιστες καταστροφές στον χριστιανισμό της Ανατολής. Η ομιλία του πάπα έγινε δεκτή με ρίγη συγκίνησης από τους συμμετέχοντες στη Σύνοδο και πολύ σύντομα το κήρυγμά του έγινε γνωστό και στις λαϊκές τάξεις πανευρωπαϊκά, οδηγώντας στη λεγόμενη «λαϊκή σταυροφορία», πριν καν ετοιμαστεί η ένοπλη και συντεταγμένη εκστρατεία. Έτσι, το καλοκαίρι του 1096 ασύντακτα πλήθη λαϊκών μαζών, άοπλα ως επί το πλείστον, με επικεφαλής τον Πέτρο τον Ερημίτη, ξεκίνησαν από τη Δύση και έπειτα από μια μακρά πορεία δια ξηράς, έφτασαν σε μικρό διάστημα έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Από εκεί ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός τους διαπεραίωσε στη μικρασιατική ακτή, όπου σύντομα εξοντώθηκαν από τα στρατεύματα του Κιλίτς Αρσλάν. Λίγο αργότερα έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη τα κυρίως στρατεύματα με επικεφαλής διάφορες ηγετικές φυσιογνωμίες της Δύσης. Ο Αλέξιος υποδέχθηκε τους επικεφαλής τους με συγκρατημένη αισιοδοξία, καθώς δεν έπαυε να ανησυχεί για την παρουσία τόσο ισχυρών στρατιωτικών μονάδων στα εδάφη του, φοβούμενος ακόμη και αιφνίδια επίθεση εναντίον της πρωτεύουσάς του. Για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που είχαν εμφανιστεί, αναζήτησε λύσεις που θα ωφελούσαν τον ίδιο και το Βυζάντιο. Ως πιο πρόσφορη, έκρινε τη λύση της υποβάθμισης των σταυροφόρων στη θέση του υποτελούς, με αντάλλαγμα τη βοήθεια που θα τους προσέφερε. Αυτή του τη στάση ευνοούσε και το γεγονός ότι επικεφαλής της σταυροφορίας δεν ήταν βασιλείς, αλλά σημαντικές προσωπικότητες από τη Δύση. Ο Αλέξιος, λοιπόν, αποφεύγοντας να αντιμετωπίσει τους επικεφαλής της σταυροφορίας στο σύνολό τους, προτίμησε να διαπραγματεύεται ξεχωριστά με κάθε έναν απ' αυτούς που έφταναν στη βυζαντινή πρωτεύουσα και να επιτυγχάνει συμφωνίες ιδιαίτερα συμφέρουσες για το βυζαντινό κράτος. Ουσιαστικά επέβαλε την

αναγνώριση από μέρους των σταυροφόρων του ίδιου υπό καθεστώς καθαρά φεουδαρχικού χαρακτήρα δυτικού τύπου. Με αυτόν τον τρόπο ο Αλέξιος υποσχόταν πίστη και ασφάλεια, καθώς και βοήθεια στην εκστρατεία που είχαν αναλάβει οι σταυροφόροι και εκείνοι αναγνώριζαν την κυριαρχία του, υποσχόμενοι την απόδοση σε αυτόν των εδαφών που θα κατακτούσαν.

Την άνοιξη του 1097, μετά τις συμφωνίες που επιτεύχθηκαν, οι σταυροφόροι πέρασαν στη Μικρά Ασία. Η πρώτη πόλη που καταλήφθηκε ήταν η Νίκαια, την οποία η τουρκική φρουρά που βρισκόταν εντός της πόλεως, προτίμησε να παραδώσει στους Βυζαντινούς. Έπειτα από μια περιπετειώδη και εξαιρετικά κοπιώδη πορεία, οι σταυροφόροι έφτασαν στην Αντιόχεια την οποία κατέλαβαν. Ακολούθησε η πολιορκία των Ιεροσολύμων για πέντε περίπου εβδομάδες και η άλωσή τους στις 15 Ιουλίου 1099. Επακολούθησε σφαγή όλων των μουσουλμάνων και Εβραίων κατοίκων της πόλης, με τις περιγραφές να είναι ανατριχιαστικές.

Με αυτόν τον τρόπο έληξε η πρώτη σταυροφορία, η οποία ολοκληρώθηκε με τον διαμοιρασμό των εδαφών που είχαν κατακτηθεί από τους νικητές.

Η πρώτη σταυροφορία μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πλέον επιτυχημένη, καθώς πραγματοποιήθηκαν οι δύο βασικές επιδιώξεις της, που δεν ήταν άλλες από την ενδυνάμωση της βυζαντινής παρουσίας στη Μικρά Ασία και την ανάκτηση των Αγίων Τόπων από τους χριστιανούς.

Ωστόσο, υπήρξαν και σημαντικές συνέπειες από το πέρασμα των δυτικών στρατευμάτων από την Ανατολή. Η έλευση χιλιάδων ανδρών στα βυζαντινά εδάφη έφερε σε επαφή ανθρώπους με εντελώς διαφορετική νοοτροπία και αντιλήψεις. Για τους Βυζαντινούς οι Δυτικοί ήταν βάρβαροι και άξεστοι στη συμπεριφορά λαοί, με τους οποίους τίποτε κοινό δεν είχαν. Και μόνο η ιδέα μιας εκστρατείας που είχε χαρακτήρα ιερού πολέμου ήταν κάτι που προκάλούσε τρομερή εντύπωση στο Βυζάντιο. Ακόμη χειρότερη εντύπωση προκάλούσε η θέα ένοπλων κληρικών που ετοιμάζονταν να χύσουν το αίμα των θρησκευτικών αντιπάλων τους, γεγονός εντελώς ξένο στις αντιλήψεις των βυζαντινών, σχεδόν αδιανόητο. Από την άλλη πλευρά, οι σταυροφόροι, κατά τη διάρκεια της πορείας τους, είδαν έναν άλλο πολιτισμό, διαφορετικό από τον δικό τους, γεμάτο πλούτο, ο οποίος τους εντυπωσίασε ιδιαίτερα. Αν μελετήσει κανείς τις περιγραφές που σώζονται και αφορούν κυρίως στο πρόσωπο του αυτοκράτορα και στην πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, θα κατανοήσει πόσο μεγάλη εντύπωση τους προκάλεσαν όσα είδαν εκεί¹.

¹ Βλ. Γοδεφρίδος Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης* (μτφρ. Γ. Αντύπας), εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 2002, σ. 128 («Τώρα μπορείτε να μάθετε πως κοίταζαν επίμονα την Κωνσταντινούπολη εκείνοι που δεν την είχαν δει ποτέ. [Αναφέρεται στην στιγμή όπου τα δυτικά στρατεύματα πρωτοαντίκρυσαν την Πόλη, 24 Ιουνίου 1203]. Γιατί δεν μπορούσαν καθόλου να σκεφτούν πως μπορεί να υπάρχει σε όλο τον κόσμο μια τόσο πλούσια πόλη, όταν

A4. Οι δύο επόμενες σταυροφορίες

Η δεύτερη σταυροφορία διήρκεσε από το 1147 έως το 1149 και πραγματοποιήθηκε την εποχή που στο Βυζάντιο βασιλεύε ο Μανουήλ Κομνηνός. Αφορμή γι' αυτήν υπήρξε η κατάκτηση της Έδεσσας από τους μουσουλμάνους της Μοσούλης. Επικεφαλής της σταυροφορίας ήταν οι βασιλείς της Γαλλίας Λουδοβίκος Ζ' και της Γερμανίας Κονράδος Γ'. Ωστόσο, η εκστρατεία είχε άδοξο τέλος καθώς οι σταυροφόροι ηττήθηκαν στη Δαμασκό και επέστρεψαν στις πατρίδες τους άπρακτοι.

Η τρίτη σταυροφορία πραγματοποιήθηκε κατά την πενταετία μεταξύ 1187 και 1192 και είχε ως αφορμή την κατάληψη της Ιερουσαλήμ από τον Σαλαδίν στις 29 Σεπτεμβρίου του 1187. Ηγέτες της σταυροφορίας υπήρξαν γνωστοί βασιλείς της Δύσης· ο Φρειδερίκος Α' Μπαρμπαρόσα της Γερμανίας, ο Φίλιππος Β' της Γαλλίας και ο Ριχάρδος Α' Λεοντόκαρδος της Αγγλίας. Ο πρώτος απεβίωσε κατά τη διάρκεια της εκστρατείας, ενώ οι άλλοι δύο εν τέλει δεν κατόρθωσαν να κατακτήσουν την Ιερουσαλήμ και επέστρεψαν και αυτοί στις δικές τους πατρίδες χωρίς ιδιαίτερες επιτυχίες στο ενεργητικό τους.

A5. Η τέταρτη σταυροφορία

Η τέταρτη σταυροφορία πραγματοποιήθηκε έπειτα από την προτροπή του πάπα Ιννοκέντιου Γ', ο οποίος, αμέσως μετά την εκλογή του το 1198, κάλεσε τους χριστιανούς της Δύσης σε νέα σταυροφορία με σκοπό την εκ νέου ανάκτηση των Αγίων Τόπων. Το 1201 σημαντικοί φεουδάρχες της Δύσης αποφάσισαν να οργανώσουν μία εκστρατεία κατά τα πρότυπα των τριών προηγούμενων. Η πρωτοτυπία της ήταν ότι θα ακολουθούσε τη θαλάσσια οδό, καθώς το σχέδιο προέβλεπε τη συγκέντρωση των δυνάμεων στη Βενετία τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου, και τη μετακίνησή τους με βενετικά πλοία αρχικά στην Αίγυπτο, με πορεία προς την Ιερουσαλήμ. Ως αντάλλαγμα, η Βενετία απαίτησε την πληρωμή 85.000 αργυρών μάρκων. Ωστόσο, οι επικεφαλής της σταυροφορίας αυτής δεν κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν το απαραίτητο ποσό. Έτσι ο δόγης της Βενετίας Ερρίκος Δάνδολος τους πρότεινε ως λύση την ανακατάληψη, για λογαριασμό της Βενετίας, της πόλης Ζάρα, η οποία είχε αποστατήσει και υπαχθεί στο βασίλειο της Ουγγαρίας. Παρά τις αντιδράσεις του πάπα η Ζάρα ανακαταλήφθηκε.

είδαν αυτά τα ψηλά της τείχη και τους πλούσιους πύργους κι αυτά τα πλούσια παλάτια με τις ψηλές εκκλησίες, που ήταν τόσες πολλές που κανείς δεν θα το πίστευε αν δε το έβλεπε με τα μάτια του, και ακόμα το μήκος της πόλης που κυβερνούσε τις υπόλοιπες. Και μάθετε πως δεν υπήρξε άνθρωπος, άνθρωπος τόσο ασυγκίνητος, που να μην ανατριχιάσει. Κι αυτό δεν ήταν καθόλου περίεργο, γιατί ποτέ δεν ανέλαβαν άνθρωποι μια τόσο μεγάλη επιχείρηση από τότε που χτίστηκε ο κόσμος»).

Ο αρχικός σχεδιασμός, εκτός από την παρέκκλιση της Ζάρας, τροποποιήθηκε ριζικά, όταν εμφανίστηκε στη Βενετία ο Αλέξιος Άγγελος, γιος του εκθρονισμένου βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαάκιου Β'. Αυτός, σε συναντήσεις που είχε με τους παράγοντες της τέταρτης σταυροφορίας, πέτυχε να εισακουστεί το αίτημά του, που δεν ήταν άλλο από την αποκατάστασή του στον βυζαντινό θρόνο του πατέρα του, έναντι φυσικά αδράς αμοιβής και μιας υπόσχεσης προς τον πάπα ότι θα προχωρήσει στην ένωση των Εκκλησιών.

Από τη Ζάρα ο βενετικός στόλος μετέφερε τους σταυροφόρους αρχικά στο Δυρράχιο, ακολούθως στην Κέρκυρα και ύστερα έπλευσε προς την Κωνσταντινούπολη. Αφού αποβιβάστηκε ο στρατός τους, ξεκίνησαν οι εχθροπραξίες, οι οποίες ανάγκασαν τον τότε αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' να εγκαταλείψει εν τέλει την πόλη τη νύχτα της 17ης προς 18η Ιουλίου, παίρνοντας μαζί του τους βασιλικούς θησαυρούς. Την επόμενη ημέρα αποφυλακίστηκε ο Ισαάκιος Β' και επανήλθε στον θρόνο, γεγονός που προκάλεσε ικανοποίηση στους σταυροφόρους που βρίσκονταν έξω από τα τείχη της πόλης. Μαζί με τον Ισαάκιο στέφθηκε συναυτοκράτορας και ο γιος του Αλέξιος, ως Αλέξιος Δ' την 1η Αυγούστου. Ωστόσο, τα κρατικά ταμεία ήταν άδεια και ο Αλέξιος δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις που του είχαν δημιουργήσει οι συμφωνίες που είχε συνάψει νωρίτερα με τους σταυροφόρους. Η κατάσταση δημιούργησε μεγάλη αναταραχή στη βυζαντινή πρωτεύουσα, προκαλώντας αλυσιδωτές αντιδράσεις. Από την κατάσταση επωφελήθηκε ο Αλέξιος Ε' Δούκας Μούρτζουφλος, ο οποίος κατέλαβε την εξουσία, εκτελώντας τον Αλέξιο Δ' και οργανώνοντας την άμυνα της πόλης εναντίον των σταυροφόρων. Μόλις εκείνοι αντιλήφθηκαν ότι η τροπή των γεγονότων ήταν διαφορετική από την αναμενόμενη, επιτέθηκαν και τις πρώτες μέρες του Απριλίου κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη, την οποία και ο Αλέξιος Ε' είχε εγκαταλείψει.

Οι λεηλασίες και οι φόνοι που ακολούθησαν είναι δύσκολο να περιγραφούν. Κειμήλια που είχαν διασωθεί για αιώνες έπεσαν στα χέρια των σταυροφόρων, οι οποίοι, αν λάβουμε υπ' όψιν και τις δυτικές πηγές που αναφέρονται στο θέμα, συμπεριφέρθηκαν ως κατακτητές σε μια εχθρική πόλη. Από βυζαντινής πλευράς, ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης μας προσφέρει μια γεμάτη συναισθηματισμό, αλλά πολύτιμη μαρτυρία για όσα συνέβησαν¹.

Την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης ακολούθησε ο διαμοιρασμός των λειψάνων του βυζαντινού κράτους μεταξύ των επικεφαλής των δυτικών στρατευμάτων και η ουσιαστική κατάλυση του Βυζαντίου. Παράλληλα όμως αυτό το γεγονός οδήγησε και στη δημιουργία

¹ Νικήτας Χωνιάτης, «Χρονική Διήγησις», *CSHB* 35, εκδ. Imm. Bekker, Βόννη 1835.

νέων κρατικών οντοτήτων, που διατήρησαν τη βυζαντινή παράδοση μέχρι το 1261, οπότε και πέτυχαν την απελευθέρωση της πρωτεύουσάς τους¹.

B. Οι σταυροφορίες στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα

B1. Εισαγωγικά

Τα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα παρουσιάζουν μια ιδιομορφία σε σχέση με τα υπόλοιπα. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων και έργα ξένων ιστορικών, μεταφρασμένα στην ελληνική γλώσσα.

Οι σταυροφορίες αποτελούν ένα δύσκολο ζήτημα, τόσο από άποψη ιστορική όσο και από πολιτική. Για τη δυτική ιστοριογραφία της εποχής βέβαια, με εξαίρεση τις ακρότητες που πραγματοποιήθηκαν, οι σταυροφορίες αποτέλεσαν μια σημαντική σελίδα στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού, κατά την οποία οι λαοί της Ευρώπης, παραμερίζοντας τις όποιες διαφορές είχαν (εθνικές, γλωσσικές, πολιτικές κ.ά.), ενώθηκαν υπό την καθοδήγηση της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας για να αντιμετωπίσουν έναν επικίνδυνο (θρησκευτικά και πολιτικά) εχθρό που τους απειλούσε.

Για την ελληνική ιστοριογραφία αντίθετα, οι σταυροφορίες αποτέλεσαν το μελανότερο σημείο στις σχέσεις του Βυζαντίου με τους δυτικούς λαούς. Υπήρξαν στο σύνολό τους καταστροφικές, διότι προκάλεσαν ανεπανόρθωτες ζημιές που το οδήγησαν αρχικά σε παρακμή και εν τέλει στη διάλυσή του.

Σε μια εποχή, όμως, όπου ο δυτικός πολιτισμός φάνταζε ως ο απόλυτος και αυτονόητος προορισμός για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, οι σταυροφορίες αποτελούσαν ένα «αγκάθι» στη σύνδεση με την Ευρώπη, καθώς θα μπορούσαν να βλάψουν τη δυτικόστροφη κατεύθυνση του ελληνικού κράτους, ενισχύοντας όσους υποστήριζαν μια πολιτική βασισμένη σε πιο παραδοσιακά σχήματα. Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι προκαλούσε μια σχετική αμηχανία στους Έλληνες ιστοριογράφους του 19ου αιώνα, η οποία αποτυπώνεται – εν μέρει – και στα σχολικά εγχειρίδια.

Η αμηχανία αυτή εκδηλώνεται με τη δημιουργία ουσιαστικά δύο ρευμάτων. Το πρώτο ακολουθεί τα πρότυπα της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας πάνω στο θέμα, προβάλλοντας και αποσιωπώντας ό,τι κι εκείνη, και το δεύτερο επαναλαμβάνει τις απόψεις των βυζαντινών ιστοριογράφων σχετικά με τις σταυροφορίες.

B2. Τα αίτια των σταυροφοριών

Υπάρχουν έξι Ευρωπαίοι ιστοριογράφοι των οποίων τα σχολικά εγχειρίδια και βοηθήματα έχουν μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα. Οι τρεις από

¹ Ιδιαίτερα τις επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας στον ελληνικό κόσμο βλ. στο συλλογικό έργο Ν.Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Η τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός κόσμος*, ΕΙΕ, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2008.

αυτούς, σε συνολικά οκτώ εγχειρίδια, αναφέρονται εκτενώς στις σταυροφορίες.

Το παλαιότερο από αυτά έχει γραφτεί από τον Γερμανό Α. Α. Κ. Καμμερέρο (Anselm Andreas Caspar Cammerer) και τιτλοφορείται: *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, σε μετάφραση του Γ. Γεννάδιου. Στις σταυροφορίες αφιερώνονται δύο σελίδες, στις οποίες ο συγγραφέας αρχικά γράφει τον ορισμό τους¹ και σημειώνει την αφορμή που τις προκάλεσε². Από τα δύο αυτά αποσπάσματα μπορεί να αντιληφθεί ο αναγνώστης σε ποια γραμμή κινούνταν η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία της εποχής σχετικά με τις σταυροφορίες. Σύμφωνα με αυτήν, επρόκειτο για έναν ιερό πόλεμο εναντίον των «μισοχρίστων» Τούρκων, με αποκλειστικό σκοπό την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τα χέρια τους και την εκεί απρόσκοπτη παρουσία χριστιανών προσκυνητών από την Ευρώπη. Η ιστορικά απλοϊκή αυτή θέση εξωραϊζει κατ' αρχάς τις σταυροφορίες, αποδίδοντας ταυτόχρονα τις αιτίες που τις προκάλεσαν αποκλειστικά στην αντίπαλη πλευρά.

Το επόμενο εγχειρίδιο που θα μας απασχολήσει, ανήκει στον επίσης Γερμανό Ουήβερο (Georg Weber) σε μετάφραση του Α.Ι. Αντωνιάδη³. Ο Weber ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις απόψεις του Cammerer. Αποδίδει και αυτός τις αιτίες των Σταυροφοριών στην αδηφάγο διάθεση των Σελτζούκων Τούρκων τονίζοντας πως αφορμή στάθηκε η παρεμπόδιση των χριστιανών προσκυνητών να προσεγγίσουν τους Αγίους Τόπους⁴.

Γερμανός είναι και ο τρίτος συγγραφέας του οποίου το έργο μεταφράστηκε κατά τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα και χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο. Πρόκειται για τον Wilhelm Pütz ή Πύτσιο επί το ελληνικότερον. Αυτός, ακολουθώντας διαφορετική κατεύθυνση από τους

¹ A.A.C. Cammerer, *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, ἐν Ἀθήναις, 1853, σσ. 57-58 («Σταυροφορίαί εἶνε οἱ ἱεροὶ πόλεμοι τοὺς ὁποίους οἱ Χριστιανοὶ Εὐρωπαῖοι 200 περίπου ἔτη, ἀπὸ τοῦ 1096-1248 ἔτους, ἐπολέμησαν κατὰ τῶν Τούρκων, διὰ νὰ ἀποσπάσωσιν ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν μισοχρίστων τούτων τὸν ἅγιον τάφον καὶ τὴν ἱερὰν γῆν»).

² Στο ἴδιο, σ. 58 («Ἀφορμὴ δὲ τῶν φοβερῶν τούτων ἐκστρατειῶν εἶνε ἡ ἐξῆς. Ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου (μ.Χ. 307) οἱ Χριστιανοὶ, εὐλαβεία φερόμενοι, ἐταξείδευαν εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ, διὰ νὰ προσκυνήσωσι τὸν ἅγιον τάφον. Καὶ ἐνόσω μὲν ἐξουσίαζαν οἱ Ἄραβες ἐκεῖ, ἐμπόδιον οὐδὲν εἰς τοὺς προσκυνητὰς δὲν ἐγίνετο· ἀφοῦ ὁμως οἱ παχυλοὶ καὶ ἀπολίτενοι Τούρκοι ἐκυρίευσαν τὴν ἱερὰν γῆν (μ.Χ. 1076), ἐδοκίμαζαν οἱ προσκυνηταὶ καταδυναστείας παντοίας. Τούτων δὲ τὰ παράπονα διήγειραν εἰς τῶν Εὐρωπαίων τὰς καρδίας τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἐνώσωσι τὰς δυνάμεις των, καὶ νὰ ἐκστρατεύσωσι, διὰ νὰ ἐλευθερώσωσι τὴν ἱερὰν ἐκείνην γῆν ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν ἀλοθρήσκων [sic]).

³ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, Βιβλίον Δεύτερον: Ἱστορία τοῦ Μεσαιῶνος, ἐν Ἀθήναις 1859.

⁴ Στο ἴδιο, σ. 66 («...ἐν ὧσιν μὲν εἶχον τὴν χώραν οἱ ἐμπορικὸι Ἄραβες, ἠδύναντο οἱ προσκυνηταὶ νὰ πηγαίνωσι καὶ ἀναχωρῶσιν ἀνεμποδίστως· ἀλλ' ἀφ' οὗ ἡ Συρία καὶ ἡ Παλαιστίνη ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Σελδσοουκκικῶν Τούρκων, ὑπέφερον καὶ οἱ ἐγχώριοι χριστιανοὶ καὶ οἱ προσκυνηταὶ σκληρὰς ταλαιπωρίας. Ὁφείλον δηλ. νὰ πληρόνωσι [sic] μεγάλους φόρους, καὶ πολλάκις ἐληστεύοντο, ἐκακοποιούντο καὶ ἐφονεύοντο»).

προηγούμενους δύο συμπατριώτες του, αποσιωπά τα περισσότερα από τα μελανά σημεία των σταυροφοριών, επιμένοντας κυρίως να προβάλλει τις αγαθές προθέσεις των εμπνευστών τους¹.

Τα πρώτα αμιγώς ελληνικά σχολικά εγχειρίδια (όχι δηλαδή μεταφρασμένα από το εξωτερικό), εκδίδονται και κυκλοφορούν στα σχολεία κατά τη δεκαετία του 1860. Συγκεκριμένα, το πρώτο ανήκει στον Κωνσταντίνο Ζαχαριάδη² και το δεύτερο στον Δ. Πανταζή³. Από τα δύο έργα, αυτό του Ζαχαριάδη έχει περισσότερο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον, καθώς κινείται σε διαφορετικές κατευθύνσεις από τα προηγούμενα. Ο συγγραφέας, παραθέτοντας αρχικά τη βασική αιτία που οδήγησε στις σταυροφορίες, η οποία επισημαίνεται με μια δόση αυταρέσκειας και από τους τρεις πρώτους ιστοριογράφους (η απελευθέρωση της Ιερουσαλήμ από τους Μουσουλμάνους για να έχουν τη δυνατότητα να την επισκέπτονται ανενόχλητοι οι χριστιανοί προσκυνητές από τη δυτική Ευρώπη), δεν παραλείπει να τονίσει και την – κατ' αυτόν πραγματική – αιτία, η οποία δεν είναι άλλη, από τον φόβο που διακατείχε τον δυτικό κόσμο, μήπως η κυριαρχία των μουσουλμάνων στην Ανατολή προμήνυε τη μελλοντική απόπειρα εξάπλωσής τους και στα δικά τους εδάφη («*Ἄλλ' ἢ ἀληθῆς αἰτία τῶν σταυροφοριῶν εἶναι ὁ φόβος, ὃν ἐνέπνεον εἰς τὴν Δύσιν οἱ Μουσουλμάνοι, οἵτινες καταστάντες ἤδη κύριοι ὅλης τῆς Ἀνατολῆς ἦσαν ἔτοιμοι νὰ στρέψωσι τὰς δυνάμεις αὐτῶν κατὰ τῆς Δύσεως, καὶ νὰ καταστήσωσιν αὐτὴν ἐπαρχίαν τοῦ ἐκτεταμένου κράτους τοῦ προφήτου των Μωάμεθ*»⁴). Ο Πανταζής, αντίθετα, επαναλαμβάνει σχεδόν κατά γράμμα τη δυτική ιστοριογραφία,

¹ W. Pütz, *Γενική Ιστορία*, τεύχος β', Αθήνησι 1866, σσ. 51-52 («*Ἐξαπλωθέντος τοῦ Χριστιανισμοῦ πέραν τῶν ὁρίων τῆς Παλαιστίνης, οἱ Χριστιανοὶ μετέβαινον ἐκ τῶν διαφόρων Ῥωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν εἰς Ἱεροσόλυμα, ἵνα προσκυνήσωσι τὸν Ἅγιον Τάφον, παρὰ τὸν ὁποῖον Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας εἶχεν οἰκοδομήσει λαμπρὰν ἐκκλησίαν. Τὰ τῶν προσκυνητῶν ταξειδία καὶ ἔνεκα τῆς φιλοξενου ὑποδοχῆς καὶ χάριν τοῦ ἐμπορίου ἐξηκολούθουν ἀπαύστως καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατάκτησιν τῆς Ἀγίας πόλεως (637). Περιελθούσης ὁμως τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν καλιφῶν τοῦ οἴκου τῶν Φατιμιδῶν καὶ ἔτι μᾶλλον ὑπὸ τὴν τῶν Σελδσοῦκων, ἤρχισαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ αἱ καταθλίψεις τῶν Χριστιανῶν, καὶ οἱ Τοῦρκοι ἐφορολόγουν τοὺς προσκυνητάς· ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν ἔπαυσαν νὰ μεταβαίνωσιν οἱ Χριστιανοὶ εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἐνεκα δὲ τούτων ἐγεννήθη πανταχοῦ ἡ ἰδέα νὰ κατασταθῇ ἡ Παλαιστίνη Χριστιανικὸν βασίλειον. Πικρότατα παράπονα τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ Χριστιανῶν ἦλθον εἰς τὴν Εὐρώπην· μάλιστα δὲ ὁ ἀναχωρητῆς Πέτρος ὁ ἐξ Ἀμβιανοῦ ἐπανελθὼν ἐξ Ἱερουσαλήμ ἐζήτησεν ἐν Ἰταλίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Βουργουνδίᾳ διὰ τῆς παραστάσεως τῶν παθημάτων τῶν Χριστιανῶν τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τούτο ὑπεστήριξε καὶ ὁ Πάπας Οὐρβανὸς ὁ Β' διὰ λίαν ἐνθουσιαστικῶν λόγων εἰς τὴν ἐν Κλερμοντίῳ Σύνοδον. Ἐκ τούτου λοιπὸν ἀπὸ τοῦ ἔαρος ἤδη τοῦ 1099 μεμονωμένα στίφη ἐκ Γαλλίας, Ἰταλίας καὶ Λοθαριγγίας ἐστράτευσαν πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους...»).*

² Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1886.

³ Δ. Πανταζής, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν ἑλληνικὴν περιέχουσαν*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1868.

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, *ὁ.π.*, σ. 219.

χρησιμοποιώντας μάλιστα φρασεολογία ιδιαίτερα φιλική για τους εμπνευστές των σταυροφορικών εκστρατειών και τους μετέχοντες σε αυτές¹.

Η πλέον εχθρική περιγραφή των σταυροφοριών σε σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα ανήκει στον Γ. Τσαγρή. Από τις πρώτες γραμμές που περιγράφει τις αιτίες που τις προκάλεσαν, μέχρι τις τελευταίες που καταγράφει τις συνέπειες της τέταρτης, δεν παραλείπει να εκφράσει την απέχθειά του προς το γεγονός, χωρίς να φείδεται χαρακτηρισμών για όσους αναμείχθηκαν σε αυτές. Αναφερόμενος στα αίτια που προκάλεσαν τις σταυροφορίες, υπογραμμίζει πως η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων υπήρξε η πρόφαση για τους Δυτικούς, αφού οι πραγματικές αιτίες ήταν η κατάκτηση της Ανατολής και η υποταγή της ανατολικής στη δυτική Εκκλησία².

Οι δύο τελευταίοι συγγραφείς που γράφουν σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας τον 19ο αιώνα παρουσιάζουν μία ιδιοτυπία στη γραφή τους, η οποία τους κάνει να ξεχωρίζουν από τους προηγούμενους. Πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο και τον Σωκράτη Τσιβανόπουλο, δύο πανεπιστημιακούς καθηγητές, οι οποίοι με το ειδικό βάρος της ιδιότητάς τους (ο δεύτερος υπήρξε και πολιτικός), προβάλλουν στα έργα τους πτυχές που αγνοούν οι υπόλοιποι.

Ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος αρχικά, στο σχολικό σύγγραμμά του³, ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους συγγραφείς, καθώς πέραν των τετριμμένων που επαναλαμβάνουν οι περισσότεροι από αυτούς – αντιγράφοντας συχνά ο ένας τον άλλον – δείχνει να κατέχει πέραν της ελληνικής και τη διεθνή βιβλιογραφία, σημειώνοντας στο έργο του παραμέτρους που οι άλλοι αγνοούν.

Ξεκινώντας την αναφορά του στις σταυροφορίες (στις οποίες δίνει ιδιαίτερη έκταση, καθώς το σχετικό κεφάλαιο αποτελείται από πενήντα

¹ Δ. Πανταζής, *Σύνοψις Γενικής Ιστορίας εκτενέστερα τήν ελληνικήν περιέχουσαν*, ἐν Ἀθήναις, 1868, σσ. 142-143 («Τὰ χριστιανικὰ καὶ τὰ μωαμεθανικὰ ἔθνη ἐπὶ πολὺν χρόνον – ἦσαν πολέμια ὄχι μόνον ἐν Ἀσίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Εὐρώπῃ, ὅπου οἱ Μαῦροι, Μωαμεθανοὶ ἐκ θρησκείας, κατέκτησαν μέρος τῆς Ἰσπανίας. Τὰ χριστιανικὰ ἔθνη τῆς Δύσεως ἐλυποῦντο, βλέποντα εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν ἀπίστων τὴν Ἁγίαν γῆν, ὅπου ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐγεννήθη, ἐδίδαξε καὶ ἀπέθανε διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὅπου εὐσεβεῖς προσκυνηταὶ ἐσύχναζον πρὸς παρηγορίαν τῶν λυπῶν των καὶ ἐπὶ κλησιν τῆς ἐξ ὕψους βοηθείας. Οἱ προσκυνηταὶ ἐν τῇ ἐπιστροφῇ των διηγοῦντο τοὺς κινδύνους καὶ τὰς καταδυναστείας, τὰς ὁποίας ὑπέφερον, καὶ οὕτω ἀνεπύρωσαν τὸν θρησκευτικὸν ζῆλον τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, καὶ διὰ γενικῆς ὀρμῆς διηγέρθη αὕτη πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν ἀπίστων»).

² Γ. Τσαγρῆς, *Ἱστορία Ἑλληνική ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων* (ἤτοι ἀπὸ τοῦ 146 π.Χ. μέχρι τοῦ 1453 μ.Χ.), Ἀθήναι 1899, σ. 205 («Ταύτην, ὡς καὶ τὰς μετὰ ταῦτα, προεκάλεσε τὸ κατακτητικὸν πνεῦμα τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας πρὸς ἀπελευθέρωσιν δῆθεν τῶν ἐν Ἱερουσαλήμ ἁγίων τόπων ἀπὸ τῶν ἀπίστων, πράγματι δὲ πρὸς κατάκτησιν τῆς Ανατολῆς καὶ πρὸς ὑποταγὴν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν δυτικὴν»).

³ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ιστορίας*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1884.

σελίδες), προβαίνει σε μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αξιολογική κρίση, σημειώνοντας πως εκείνη την περίοδο η Ασία και η Αφρική περιπίπτουν σε μια δεινή κατάσταση δεσποτισμού και βαρβαρότητας, από την οποία δεν κατόρθωσαν έκτοτε να αποδεσμευθούν¹. Στον αντίποδα, η δυτική Ευρώπη βρίσκεται σε πλήρη ακμή².

Όσον αφορά στα αίτια που προκάλεσαν τις σταυροφορίες, ο Παπαρρηγόπουλος θα σημειώσει επιπλέον ενδιαφέροντα στοιχεία για τους δύο αντιπάλους. Για τους μουσουλμάνους (Μωαμεθανούς κατά τον συγγραφέα) αναφέρει εκτενώς πως ήταν διαιρεμένοι σε δύο αιρέσεις (Σιίτες-Σουνίτες) οι οποίες αντιμάχονταν μεταξύ τους³. Για τη δυτική χριστιανοσύνη, πέραν μιας απλής αναφοράς στις κακουχίες των προσκυνητών⁴, θα επαναλάβει τις αναφορές του στην εσωτερική και εξωτερική ακμή της και θα επιμείνει στον αγώνα που ήδη είχε αναλάβει για την αντιμετώπιση του Ισλάμ στην Ισπανία⁵, καθώς και στις εσωτερικές αναταραχές που είχαν λάβει χώρα εκείνο το διάστημα κυρίως στη Γαλλία

¹ Στο ίδιο, σ. 137 («Ἐντὸς τῆς περιόδου ταύτης, ἡ Ἀσία περιπίπτει εἰς τὴν ἀθλίαν ἐκείνην τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς βαρβαρότητος κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ἔπαυσεν ἔκτοτε διατελοῦσα... Τὰ αὐτὰ πάσχει καὶ ἡ Ἀφρική»).

² Στο ίδιο («Ἐξεναντίας, ἐν τῇ μεσημβρινοδυτικῇ Εὐρώπῃ, ὁ πολιτισμὸς προάγεται καὶ ὠριμάζει, διὰ τῆς ἐμμέσου ἐπιρροῆς τῶν Ἀράβων, διὰ τῶν Σταυροφοριῶν, διὰ τῆς Ἰπποτίας, ἣτις τὰ μέγιστα συνετέλεσεν εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ βίου, διὰ τῆς παραγωγῆς καὶ κυρώσεως τῆς μέσης τῶν πολιτῶν τάξεως, τῶν συντεχνιῶν καὶ τῶν πανεπιστημίων, καὶ τῆς ἀναζωπυρήσεως τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας»).

³ Στο ίδιο, σ. 138 («Ἐν τῇ ἀνατολῇ, οἱ Μωαμεθανοὶ ἦσαν πρὸ αἰῶνων ἤδη διηρημένοι εἰς δύο πολεμίας αἰρέσεις, τοὺς Σχιΐτας καὶ τοὺς Σουννίτας...»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 139 («Οἱ δὲ θρῆνοι καὶ αἱ δεινολογίαι τῶν ἐπανερχομένων ἀπὸ τῆς Ἀσίας προσκυνητῶν ὑπέθρεψαν τὸν ἐνθουσιασμὸν αὐτὸν ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε μετ' ὀλίγον ὁ λαὸς κατήντησε νὰ συλλάβῃ τὴν βαθυτάτην πεποίθησιν, ὅτι θέλει πράξει ἔργον θεοσεβές, ἀπερχόμενος εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας, ἵνα ἀπαλλάξῃ τοὺς κακουχούντας ὁμοδόξους ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἀράβων, καὶ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τῶν ἀπίστων τὸν τάφον τοῦ Σωτήρος»).

⁵ Στο ίδιο («Ἐν δὲ τῇ Δύσει ἐπεκράτει τότε ἀκμή τις ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς δυνάμεως, δι' ἧς παραδόξως διηκολύνθη ὁ πρὸς τὴν διεσπασμένην τῶν Μωαμεθανῶν τῆς Ἀσίας δύναμιν ἀγών. Τὸ μάχιμον τῶν δυτικῶν ἐθνῶν πνεῦμα νέαν ἔλαβε τάσιν καὶ ἐπιρρῶσιν διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς Ἰσπανίας ἐκριπιζομένου ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τοῦ πρὸς τοὺς ἀπίστους ἀγῶνος»).

και την Αγγλία¹, αλλά και στην κρίση που είχε ξεσπάσει στους κόλπους της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας².

Ο Τσιβανόπουλος έχει εντελώς διαφορετική οπτική. Μελετά το ζήτημα των σταυροφοριών από μια πιο ελληνοκεντρική οπτική γωνία, προσπαθώντας να συσχετίσει τις σταυροφορίες με τους διαχρονικούς ιστορικούς αγώνες των Ελλήνων εναντίον των ανατολικών λαών³, ενώ δεν

¹ Στο ίδιο, σσ. 139-140 («Επί πᾶσιν εἰς τὰς κυριωτέρας τῆς χριστιανικῆς δύσεως χώρας μεγάλα εἶχον συμβῆ κινήματα, οἱ δὲ ἰππεῖς εἴτε εἰς ἀμαρτήματα ἐν αὐτοῖς εἶχον ὑποκύψει, εἴτε, μετὰ τὴν ἀνόρθωσιν τῆς εἰρήνης, ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην τῆς ἐνεργείας καὶ τὴν πρὸς ἀρπαγὴν ἀφορμῆς, ὥστε προθύμως ἤκουσαν τὸ κήρυγμα τῆς Σταυροφορίας. Περὶ τῶν κινήματων τὰ ὁποῖα παρήχθησαν ἐν Γερμανίᾳ ὡς ἐκ τῆς μεταξὺ τοῦ Ἑρρίκου Δ' καὶ τοῦ Πάπα ἔριδος, ὠμιλήσαμεν ἤδη ἐν ἐκτάσει. Ἀλλὰ καὶ ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ πλείστη ἐπεκράτει διχόνοια, καὶ ἀνωμαλία, καὶ πνευμάτων ἔξαισις. Ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος Α', ἅμα ἡλικιωθεὶς, εἰς μακρὸν περιῆλθε πόλεμον πρὸς τοὺς υἱοὺς καὶ ἐγγόνους τοῦ προτέρου αὐτοῦ κηδεμόνος, ἀπέβαλε ἔπειτα τὴν σύζυγον ἵνα συνάψῃ γάμον παράνομον καὶ περιέστη, ὡς ἐκ τούτου, μικρὸν πρὸ τῶν παρασκευῶν τῆς πρώτης σταυροφορίας, εἰς σφοδρὰν ἔριν πρὸς τὸν ἴδιον κλῆρον καὶ πρὸς τὸν πάπαν Οὐρβανὸν Β', ὅστις καὶ ἀφώρισεν αὐτόν. Ἐν Αγγλίᾳ δὲ, ὁ Γουλιέλμος ὁ κατακτητῆς, παγιώσας, διὰ πάσης βίας, τὴν Νορμαννικὴν κυριαρχίαν, κατέλιπεν ὅτε ἀπέθανεν, 1087, τῷ μὲν πρεσβυτέρῳ τῶν υἱῶν Ροβέρτῳ, τὴν Νορμανδίαν, τῷ δὲ νεωτέρῳ Γουλιέλμῳ Β', τὴν Αγγλίαν. Ὁ τελευταῖος, κληρονομήσας τὴν δεσποτικὴν τοῦ πατρὸς φύσιν, μεγάλας προεκάλεσε, διὰ τῶν βιαιοπραγιῶν του, ἐν τῷ κράτει αὐτοῦ ταραχάς, ὁ δὲ Ροβέρτος εἶχε μὲν λαμπρὰν ἵπποτικὴν ἀνδρείαν, ἀλλὰ, ἐλαφρὸς ὢν καὶ παντάπασι μὴ φροντίσας οὐδὲ περὶ διοικήσεως, οὐδὲ περὶ διαχειρίσεως τῆς δικαιοσύνης, τοσοῦτον κακῶς διέθεσε τὰ τε κατ' ἰδίαν αὐτοῦ πράγματα καὶ κατὰ τὸ δουκάτον αὐτοῦ, ὥστε εὐχαρίστως ἐπελήφθη τῆς ἀφορμῆς ἣν παρέσχεν αὐτῷ τὸ κήρυγμα τῆς πρώτης σταυροφορίας, ἵνα ἐνεχυριάσῃ τῷ ἀδελφῷ τὸ κτῆμα ἐκεῖνο, ἐπὶ εὐτελεῖ χρηματικῷ ποσῷ»).

² Στο ίδιο, σσ. 140-141 («...ὁ Πέτρος, λαβὼν ἐπιστολὰς τοῦ πατριάρχου πρὸς τε τὸν πάπαν καὶ τοὺς ἡγεμόνας τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἦλθεν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ παρέστη εἰς τὸν πάπαν Οὐρβανὸν Β', ὅστις, ἀγωνιζόμενος τότε πρὸς τὸν Ἑρρίκου Δ' καὶ ὑπὸ τῆς μερίδος τοῦ ἀντίπαπα Κλήμεντος Γ' δεινῶς πιεζόμενος, ἐνόμισεν ἐπιτηδειοτάτην τὴν περίστασιν τοῦ νὰ προσλάβῃ μέγα ἀξίωμα, διευθύνων μὲν πρὸς ὑψηλὸν τινα σκοπὸν τὸ μάχιμον τῶν ἐθνῶν πνεῦμα, ἀναλαμβάνων δὲ αὐτὸς τὴν ἡγεμονίαν τοῦ κοινοῦ ἐπιχειρήματος [...] Ὅποσον δὲ μέγα ἀξίωμα περιεποίησε τῷ πάπᾳ τὸ κήρυγμα ἐκεῖνο, ἀπεδείχθη ἀμέσως εἰς τὴν ἐν Πλακεντία, κατὰ Μάρτιον τοῦ 1095, συγκροτηθεῖσαν ἐκκλησιαστικὴν σύνοδον, καθ' ἣν, πολυανθρωποτάτην ἴσως πάσης προηγουμένης γενομένην, ὁ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παρημελημένος καὶ καταπεφρονημένος διατελέσας Οὐρβανός, οὐ μόνον ὡς δικαστῆς παρέστη τοῦ αὐτοκράτορος Ἑρρίκου Δ', ἐπὶ τῆς κατ' αὐτοῦ κατηγορίας τῆς δευτέρας αὐτοῦ συζύγου, ἀλλὰ καὶ ὡς προστάτης τοῦ Βυζαντινοῦ βασιλέως καὶ ὡς ἡγεμῶν τῆς κατὰ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ ὀπλιζομένης ἐκκλησίας»).

³ Σ. Τσιβανόπουλος, *Ἱστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων Χρόνων μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου καὶ ἐκτενέστερον Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 372 («Πρὸ ὀκτῶ αἰῶνων ἅπανα ἡ Εὐρώπη ἐφαίνετο ἕτοιμος νὰ μεταγισθῇ εἰς τὴν Ἀσίαν. Τὰ κατοικοῦντα αὐτὴν ἔθνη, διάφορα μὲν τὴν γλῶσσαν, τὰ ἦθη καὶ τὴν καταγωγὴν, συνδεδεμένα ὁμως διὰ τῆς αὐτῆς θρησκείας καὶ τῶν αὐτῶν προλήψεων, συνεμάχησαν ὡς τὸ πάλαι οἱ μικροὶ καὶ ὀλιγάριθμοι λαοὶ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς Τροίας ἢ οἱ Ἀργοναῦται κατὰ τῆς Κολχίδος»).

παραλείπει να κάνει το ίδιο και για συγκεκριμένα πρόσωπα, όπως αυτό του νεαρού Ταγκρέδου¹, ο οποίος παρομοιάζεται με τον μυθικό Αχιλλέα².

Ενδιαφέρουσα είναι και η προσπάθεια του Τσιβανόπουλου να παρουσιάσει τον πάπα Ουρβανό ως τον αυτονόητο προστάτη και υπερασπιστή όχι μόνο των Αγίων Τόπων και του πατριάρχη Ιεροσολύμων (για τον οποίο επισημαίνει ότι του απέστειλε σχετική επιστολή για το θέμα), αλλά και του ίδιου του βυζαντινού αυτοκράτορα Αλέξιου (για τον οποίο υποστηρίζει ότι υπέβαλε κι εκείνος παρόμοια επιστολή-έκκληση για παροχή βοήθειας από τη Δύση)³.

B3. Οι τρεις πρώτες σταυροφορίες

Όσον αφορά στις τρεις πρώτες σταυροφορίες, θα πρέπει να σημειώσουμε πως αυτονόητα, εκείνη που κερδίζει τις περισσότερες αναφορές όλων είναι ασφαλώς η πρώτη.

Αρχικά ο Cammerer τονίζει με έμφαση τον ενθουσιασμό που προκάλεσε πανευρωπαϊκά η πρόσκληση του πάπα Ουρβανού Β' για την πραγματοποίηση εκστρατείας στην Παλαιστίνη, υπογραμμίζοντας παράλληλα την αντιστροφή της πρώτης μετανάστευσης των εθνών που συντελέστηκε («Ἄλλη ἐθνῶν μετανάστευσις, ἀλλὰ τὸ ἀνάπαλιν τῆς πρώτης, ἔγεινε τορὰ [sic]. Ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν Γαλλίαν, ἀπὸ τὴν Γερμανίαν, τὴν Ἰταλίαν καὶ ἀπὸ τὰ κατάψυχρα ὑπερβόρεια ἐκίνησαν στρατεύματα καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ

¹ Ο Ταγκρέδος (Tancredi di Galilea) γεννήθηκε γύρω στο 1072 και απεβίωσε το 1112. Ήταν Νορμανδός στην καταγωγή, εγγονός του Ροβέρτου Γυισκάδου και ανηψιός του Βοημούνδου. Έλαβε μέρος στην Α' Σταυροφορία ξεχωρίζοντας για τη γενναιότητά του και έλαβε τον τίτλο του πρίγκιπα της Γαλιλαίας. Χάρη στον ποιητή Τορκουάτο Τάσσο που εξύμνησε τα κατορθώματά του, αποτέλεσε αντικείμενο έμπνευσης από διάφορους καλλιτέχνες (ζωγράφους, μουσικούς κ.ά.).

² Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 377 («Μικρὸν δὲ μετὰ [...] ἀφίκοντο εἰς Κωνσταντινούπολιν [...] καὶ δύο ἐπιφανεῖς Νορμανδοὶ ἡγεμόνες τῆς Κάτω Ἰταλίας, ὁ ἡγεμὼν Τάραντος Βοεμούνδος ὁ Α' καὶ ὁ τούτου ἀπ' ἀδελφῆς ἰπποτικὸς ἀνεψιὸς μαρκίων τοῦ Βρεντησίου Ταγκρέδος, ὅστις διέπρεπεν ἐπὶ πάσαις ταῖς ἰπποτικαῖς ἀρεταῖς, καὶ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ πρότυπον τοῦ νεανίου ἰππότου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς ὁ Αχιλλεὺς τοῦ σταυροφορικοῦ στρατοῦ. Ὡς δὲ ὁ Αχιλλεὺς εὔρεν ἄξιον ἀοιδὸν τῶν πρὸ τῆς Τροίας ἀνδραγαθημάτων αὐτοῦ τὸν πατέρα τῶν ποιητῶν Ὅμηρον, ἀπηθανατίσθη ὑπὸ τῆς μούσης τοῦ ἀοιδίμου Ἰταλοῦ ποιητοῦ Τάσσου») Σημείωση: Ο ποιητής που αναφέρει ο συγγραφέας είναι ο Ιταλός Τορκουάτο Τάσσο [Torquato Tasso] ο οποίος έζησε τον 16ο αιώνα και συνέγραψε το επικό ποίημα με τίτλο: «Απελευθερωμένη Ιερουσαλήμ». Το έργο αυτό δημοσιεύθηκε το 1581 και αναφέρεται σε μια μάχη που διεξήχθη ανάμεσα στους σταυροφόρους και τους μουσουλμάνους το 1099, κατά την Α' Σταυροφορία και την πολιορκία της Ιερουσαλήμ.

³ Στο ίδιο, σσ. 372-373 («Θαυμασία ὑπήρξεν ἡ ἐγερθεῖσα ἀπανταχοῦ τῆς Εὐρώπης συγκίνησις ἐκ τῶν διηγήσεων τοῦ εὐγλώττου προσκνητοῦ, καὶ ἰδίως ἐν τῇ μεσημβρινῇ Γαλλίᾳ, ἐν τῇ Βουργουνδίᾳ καὶ ἐν ταῖς Κάτω Χώραις, καὶ κατὰ τὴν ἐν Πλακεντία τῆς Ἰταλίας πολυαριθμοτάτην συγκροτηθεῖσαν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1095 ἐκκλησιαστικὴν Σύνοδον ὁ Πάπας Οὐρβανὸς ὁ Β' παρέστη ὡς ὁ προστάτης τοῦ Βυζαντινοῦ βασιλέως καὶ ὡς ἡγεμὼν τῆς κατὰ τοῦ ἰσλαμικοῦ ὀπλιζομένης ἐκκλησίας»).

θάλασσαν πρὸς τὴν Ἀσίαν...»¹). Ἡ συνέχεια ἀφορᾷ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν περιληπτικὴ ἀναφορὰ στὴν πρώτη σταυροφορία, ἡ ὁποία ολοκληρώνεται με τὴ συναισθηματικὰ φορτισμένη ἀναγόρευση τοῦ Γοδεφρίδου σε βασιλιά τῆς Ἱερουσαλήμ («Τότε ἀνηγορεύθη μὲν βασιλεὺς τῆς Ἱερουσαλήμ ὁ Γοδοφρέδος, ὅμως μετριοφρονῶν δὲν ἠθέλησε νὰ φορέσῃ χρυσοῦν στέφανον, ὅπου ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου ἐφόρεσεν ἀκάνθινον, καὶ τὸ αἷμά του ἔχυσεν, ἀλλ' εὐχαριστήθη νὰ ὀνομάζῃται μόνον ὑπέρμαχος τῆς Χριστιανωσύνης (sic)»²).

Ὁ Weber, ὁ ὁποῖος μεταφέρει στους μαθητὲς με λογοτεχνικὴ διάθεση τὰ ρίγη ἐνθουσιασμοῦ που προκάλεσε ἡ ἐναρξὴ τῆς Α' Σταυροφορίας στὴν Ἑυρώπη³, εἶναι γενικὰ ἀντιφατικὸς. Παρότι δείχνει νὰ θεωρεῖ τὶς σταυροφορίες ὡς μὴ σημαντικὴ στιγμή γιὰ τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ, δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ με ἀκρίβεια κάθε ολίστημα τῶν σταυροφόρων, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν πορεία τους πρὸς τὴν Παλαιστίνη⁴ καὶ συνεχίζοντας (με μὴ δόση λεπτῆς εἰρωνείας) με τὰ γεγονότα τῆς κατάληψης τῆς Ἱερουσαλήμ⁵. Σημειώνει μάλιστα – με ἔμμεσο τρόπο – τὴν ἀμφισβήτηση τῆς γνησιότητος τῆς ιερᾶς λόγχης που ἐλέχθη ὅτι ἀνακαλύφθηκε στὴν Ἀντιόχεια λίγο πρὶν τὴν ἀλωση τῆς Ἱερουσαλήμ, γεγονός που ἐνθάρρυνε καὶ ἐνδυνάμωσε τους ἀμυνόμενους

¹ A.A.C. Cammerer, *ὁ.π.*, σ. 58.

² Στο ἴδιο, σ. 59.

³ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας, Βιβλίον Δεύτερον: Ἱστορία τοῦ Μεσαίωνα*, ἐν Ἀθήναις 1859, σσ. 66-67 («Θαυμασία δ' ἦτον ἡ συγκίνησις, τὴν ὁποίαν ἐπροξένησεαν καθ' ὅλας τὰς χώρας αἱ διηγήσεις τοῦ ἐυγλώττου προσκυνητοῦ [ἐνν. τὸν μοναχὸ Πέτρο ἢ Κουκούπετρο], μὲ τὸ ὑπὸ τῆς θλίψεως καταβεβλημένον αὐτοῦ πρόσωπον. Ὅθεν ὅτε ὁ πάπας...ἐκάλεσεν εἰς τὰ ὄπλα τὴν Δύσιν κατὰ τῆς Ἀνατολῆς, καὶ κατέπαυσε τὸν φλογερὸν αὐτοῦ λόγον μὲ τὴν προτροπήν· “ἄς ἀπαρνηθῇ ἕκαστος ἑαυτὸν, καὶ ἄς ἐπάρῃ τὸν σταυρὸν του, ἵνα κερδίσῃ οὕτω τὸν Χριστόν”, ἀντήχησεν ἀφ' ὅλων τὰ στόματα ὁ φθόγγος “ὁ θεὸς τὸ θέλει!” χιλιάδες δ' ἔπεσαν εἰς τὰ γόνατα, καὶ ἐπεθύμησαν νὰ συμπεριληφθῶσιν παράπαντα εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἁγίων μαχητῶν...Μέγας ἐνθουσιασμὸς κατέλαβεν ὅλα τὰ πνεύματα· οὐδεμία τάξις, οὐδεμία ἡλικία, οὐδὲν τῶν δύο φύλων ἠθέλε νὰ μείνῃ ὀπίσω»).

⁴ Στο ἴδιο («Ὅτε δ' ἠρνήθησαν ἐν Βουλγαρία νὰ δώσωσιν εἰς αὐτοὺς ζωοτροφία, ἐκυρίευσαν κατὰ κράτος τὸ Βελιγράδιον, καὶ διέσπειραν ἀπανταχοῦ ἀρπαγὰς καὶ φόνους. Τότε ὅμως ἐπέπεσαν κατ' αὐτῶν οἱ κάτοικοι, καὶ τοὺς ἔσφαζον [sic] ἀνὰ χιλιάδας...Οὐδ' ἠτύχησαν πλεῖστον τὰ ἄτακτα στίφη, ἅτινα καταδιώξαντα πρῶτον φονικῶς τοὺς Ἰουδαίους εἰς τὰς παραρρήνιους πόλεις...»).

⁵ Στο ἴδιο, σ. 70 («Τρομερὰ ὑπῆρξε ἡ τύχη τῶν νικηθέντων. ἐπὶ τῶν ἀναβαθμῶν τῶν τζαμιῶν ἔρριψε τὸ αἷμα 10.000 σφαγέντων Σαρακηνῶν· οἱ Ἰουδαῖοι ἐκάησαν εἰς τὸ συναγωγίον αὐτῶν· οὐδεμιᾶς ἡλικίας, οὐδενὸς γένους ἐφείσθησαν· αἱ ὁδοὶ ἦσαν πλήρεις νεκρῶν, αἷματος καὶ μελῶν τῶν πεπηρωμένων. Ὅτε δὲ πρῶτον ἡ ἐκδίκησις ἐκορέσθη, καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς ἀρπαγῆς ἐπληρώθη, ἐπανῆλθεν πάλιν ἡ χριστιανικὴ ταπεινότης καὶ μετάνοια εἰς τὰ πνεύματα· καὶ τῶρα ἔβλεπέ τις τοὺς αὐτοὺς ἐκείνους ἀνθρώπους, οἵτινες ὀλίγῳ πρότερον ἐμαίνοντο ὡς λυσσῶντα θηρία, νὰ πορεύωνται μὲ κεφαλὴν ἀποκεκαλυμμένην καὶ πόδας γυμνοῦς, ψάλλοντες δοξολογίας, πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Τάφου, διὰ νὰ εὐχαριστήσωσι τὸν θεόν, μὲ προσευχὰς διαπύρους, διὰ τὸ κατορθωθῆν ἔργον»).

σταυροφόρους¹. Ξεχωριστό ενδιαφέρον έχει η περιγραφή της Β' Σταυροφορίας, καθώς ο Weber δεν παραλείπει να τονίσει τα αγαθά της κίνητρα για εκ νέου ενίσχυση από τη Δύση των χειμαζόμενων εκεί ομοπίστων², αλλά και να αποδώσει την πλήρη αποτυχία της στην πανουργία που έδειξαν εις βάρος τους οι Έλληνες (όπως τους αποκαλεί) οδηγοί τους³. Η φράση αυτή θα υποστεί διάφορες περιπέτειες στις επανεκδόσεις του ίδιου έργου που ακολούθησαν, καθώς διατηρείται στην επανέκδοση του 1864⁴, για να αποσυρθεί στις δύο επόμενες (του 1874 και 1877)⁵.

Στον Pütz αντίθετα, ο αναγνώστης θα διαβάσει ελάχιστα για τις αυθαιρεσίες των σταυροφόρων κατά την κατάκτηση της Ιερουσαλήμ⁶ και τίποτε για τη γνησιότητα ή μη της ιερής λόγχης⁷.

Από τους Έλληνες συγγραφείς, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Ζαχαριάδης, ο οποίος δεν περιγράφει με λεπτομέρειες την πορεία και τα αποτελέσματα της Α' Σταυροφορίας (σε αυτό ίσως να συμβάλλει και το γεγονός ότι δίδασκε τότε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην

¹ Στο ίδιο, σ. 69 («Εκ τῆς καταστάσεως ὁμως ταύτης ἔσωσεν αὐτοὺς ἢ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ἀντιοχείας ἀνακαλυφθεῖσα ἁγία λόγχη, τῆς ὁποίας ἡ εὕρεσις ἔφερε τοὺς σταυροφόρους εἰς τοιοῦτον ἐνθουσιασμόν, ὥστε ἔτρεψαν εἰς φυγὴν, ποιήσαντες ἕξοδον, τὴν ἀνωτέραν δύναμιν τῶν πολιορκητῶν, καὶ ἤνοιξαν εἰς ἑαυτοὺς τὸν πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ δρόμον. Ἀλλ' ἡ περὶ τῆς γνησιότητος τῆς λόγχης πίστις ἐξέλιπε μετ' ὀλίγον, ὅτε ὁ ἱερεὺς, ὅστις εἶχεν ἀνακαλύψει αὐτήν, ἀπέθανε συνεπείᾳ τῆς ἐπιβληθείσης αὐτῷ κρίσεως τοῦ Θεοῦ»).

² Στο ίδιο, σ. 71 («Τὸ βασιλεῖον τῆς Ἱερουσαλήμ ἔμελλε νὰ ὑποστῇ σκληροὺς ἀγῶνας. Ἡ βραχώδης καὶ σηραγκώδης χώρα μετὰ τῆς πέριξ ἐρήμου, δὲν ἦτον ὀλιγώτερον δυσχερὴς νὰ διατηρηθῇ ἢ νὰ ἀποκτηθῇ, ἀπειθείας καὶ τοῦ παραβόλου, ἅμα καὶ φιλοκινδύνου πνεύματος τῶν σταυροφόρων. Ὅτε δ' ἔπαυσαν ἡδὴ τὰ ἀπὸ τῆς Δύσεως ἐπικουρικὰ στρατεύματα, ἡ θέσις τῶν Χριστιανῶν ἔγινε λίαν ἐπικίνδυνος... Ἀλλὰ τότε ἐξύπνισε πάλιν ὁ ἅγιος Βερνάρδος, ἀρχιμανδρίτης τῆς Κλαραβαλλίδος ἐν Βουργουνδίᾳ, τὸν ὑπνώττοντα θρησκευτικὸν ζῆλον, καὶ ἐπήνεγκε τὴν ΔΕΥΤΕΡΑΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑΝ»).

³ Στο ίδιο («Ὁ Κορράδος ἔλαβε τὸν σταυρόν, καὶ ἐξεστράτευσε μετὰ μεγαλοπρεποῦς στρατοῦ διὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὴν μικρὰν Ἀσίαν. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἀπεπλανήθη διὰ τῆς πανουργίας Ἑλλήνων ὁδηγῶν εἰς ἀνύδρους ἐρήμους, ὅπου ἐπέπεσαν κατὰ τῶν προσκυνητῶν αἰφνιδίως Τοῦρκοι ἵππεῖς, κατὰ χωριστὰ στίφη, καὶ ἐπήνεγκον εἰς αὐτοὺς τοιαύτην ἦτταν, ὥστε μόλις τὸ δέκατον μέρος ἐσώθη μετὰ τοῦ Κορράδου πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν»).

⁴ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας, Βιβλίον Δεύτερον: Ἱστορία τοῦ Μεσαίωτος*, ἐν Ἀθήναις 1864, σ. 71.

⁵ Στις επανεκδόσεις του 1874 (G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας, Βιβλίον Δεύτερον: Ἱστορία τοῦ Μεσαίωτος*, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 67) και του 1877 (G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας, Βιβλίον Δεύτερον: Ἱστορία τοῦ Μεσαίωτος*, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 64) η φράση «διὰ τῆς πανουργίας Ἑλλήνων ὁδηγῶν» απαλείφεται.

⁶ W. Pütz, *Γενικὴ Ἱστορία*, τεύχος β', Ἀθήνησι 1866, σ. 72 («...μετὰ 39ῆμερον πολιορκίαν καὶ διήμερον ἔφοδον ἀνέβησαν τὰ τεῖχη τῆς Ἁγίας πόλεως τὴν 15 Ἰουλίου 1099, φονεύοντες ἀνηλεῶς τοὺς ἀπίστους»).

⁷ Στο ίδιο («Διὰ τῆς ἀποκαλύψεως ὁμως τῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ἀντιοχείας Ἁγίας λόγχης, ἐνθουσιασθέντες οἱ Σταυροφόροι, ἐξῆλθον καὶ ἐνίκησαν παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν τὸν στρατὸν ἐκεῖνον...»).

Κωνσταντινούπολη, οπότε πιθανώς να υπόκειτο και σε μια μορφή άτυπης αυτο-λογοκρισίας), και υπογραμμίζει με έμφαση «Τὰ ἐκ τῶν σταυροφοριῶν προκύψαντα τοῖς Βυζαντινοῖς ἀποτελέσματα»¹, τα οποία δεν είναι άλλα από τις μεγάλες καταστροφές που προκάλεσαν τα σταυροφορικά στρατεύματα στην Ανατολή, υποσκάπτοντας το ίδιο το μέλλον της βυζαντινής αυτοκρατορίας («Μολονότι αἱ σταυροφορίαι θεωροῦνται ὑπὸ τῆς Δύσεως ὡς ἀποτέλεσμα θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ ἀρχὴ ἀναγεννήσεως καὶ πολιτισμοῦ, οἱ χριστιανοὶ ἐν τούτοις τῆς Ανατολῆς, ὅτε εἶδον τὰ ἄγρια ἐκεῖνα στίφη λυμαινόμενα τὰς βυζαντινὰς ἐπαρχίας, λεηλατοῦντα καὶ καταστρέφοντα αὐτάς, καὶ τοὺς ἱερεῖς μάλιστα τοῦ Χριστοῦ σφάζοντα ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι οὗτοι ἦσαν αἰρετικοί, ἐλησμόνησαν ὅτι αἱ ἐκστρατεῖαι αὐταὶ εἶχον θρησκευτικὸν σκοπὸν, καὶ ἤρχισαν ν' ἀγανακτῶσι καὶ νὰ ἀποστρέφονται τοὺς σταυροφόρους, ἐχθρικῶς πρὸς αὐτοὺς διατεθέντας»²). Με τον ίδιο τρόπο συγγράφει ο Ζαχαριάδης και τα συμβάντα στις επόμενες σταυροφορίες. Δεν καταγράφει με λεπτομέρειες ούτε τους συμμετέχοντες, ούτε την πορεία τους, ούτε καν την τελική έκβασή τους. Επιμένει ωστόσο να επισημαίνει τις συνέπειες που αυτές είχαν στο Βυζάντιο. Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και τα υπόλοιπα έργα του ίδιου συγγραφέα, στα οποία γίνεται λόγος για τις σταυροφορίες³. Στο εγχειρίδιό του «Στοιχειώδης Ρωμαϊκή Ιστορία τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς», μάλιστα, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη αρκετά χρόνια αργότερα (το 1885), ο Ζαχαριάδης δεν παραλείπει να προσθέσει ακόμη περισσότερες λεπτομέρειες για τη συμπεριφορά των σταυροφόρων κατά τη διάρκεια της Α' Σταυροφορίας⁴.

Ο Τσαγρής με τη σειρά του κατηγορεί τον πάπα, ότι για να επιτύχει τους ανομολόγητους σκοπούς του, εψεύσθη έναντι των πιστών,

¹ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ιστορία Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντινή*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Αθήναις 1866, σ. 220.

² Στο ίδιο, σσ. 220-221.

³ Του ίδιου, *Στοιχειώδης Ρωμαϊκή Ιστορία τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς*, μέρος β', Κωνσταντινούπολη 1885.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 66-67 («Οἱ πλείστοι τῶν σταυροφόρων μετέσχον τῆς ἐκστρατείας ταύτης δι' αἰτίας ἥκιστα εὐλαβεῖς. Οἱ μὲν, ἵνα ζητήσωσι τύχην, οἱ δὲ, ἀπλῶς ἐκ φιλοπολέμου πνεύματος· ἄλλοι, ἵνα μὴ λογισθῶσιν ἀνάνδροι, ἄλλοι ἐξ ἀπερικοψίας, καὶ ἄλλοι, ἵνα ἀποφύγωσι τοὺς δανειστάς των. Πολλοὶ δὲ τούτων πρὶν ἢ φθάσωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἦτις ἐξελέγη ὡς τόπος συναντήσεως, τοσαύτας ἐπραξαν καθ' ὁδὸν ἀσεβεῖς καὶ μιαρὰς πράξεις, ὥστε κατεστράφησαν ἐν Οὐγγαρία ὑπὸ τῶν ἀγανακτησάντων κατοίκων τῆς χώρας ταύτης· καὶ ἐν Βουλγαρία δὲ καὶ ἐν αὐτῇ πρὸ πάντων τῇ Κωνσταντινουπόλει εἰς τρομερὰς παρεξεστράπησαν σφαγὰς καὶ δηώσεις [...] Ακολουθῶς ἐκστρατεύσαντες (1099) κατὰ τῆς Ἱερουσαλήμ ἐκυρίευσαν αὐτὴν ὑπὸ τὴν συνθηματικὴν φωνὴν "ὁ Θεὸς τὸ θέλει, ὁ Θεὸς μᾶς βοηθεῖ". Τρομερὰ δὲ τότε ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῶν ἡττηθέντων· νήπια καὶ θηλάζοντα ἤρπάζοντο ἀνηλεῶς ἀπὸ τῶν ποδῶν καὶ κατεσφενδονίζοντο εἰς τοὺς τοίχους ἢ κατὰ γῆς· οὐδὲ ἐγγύων γυναικῶν οὗτοι ἐφείδοντο. Πολλοὶ κατεκρυνίζοντο ἐκ τῶν πύργων ἢ κατελιθάζοντο· ἄλλοι καθυπεβάλλοντο εἰς τρομερὰς βασάνους, ἢ ἐρρίπτοντο ζῶντες εἰς τὰς φλόγας, ἢ κατεσφάζοντο»).

εξάπτοντας τον φανατισμό και τον ζήλο τους («Ο τότε δὲ Πάπας Οὐρβανός, ὅπως προπαρασκευάσῃ καὶ πόρρωθεν τὰ πνεύματα ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ δῆθεν σκοποῦ τῆς ἱερᾶς ταύτης ἐκστρατείας, διεκήρυξε ψευδῶς, ὅτι Πέτρος ὁ Ἐρμηίτης, ὁ καὶ Κουκόπετρος, ἐπανερχόμενος ἐκ τῶν ἁγίων τόπων, ὅπου εἶχε μεταβῆ ὡς προσκυνητής, ἐκόμισεν ἐπιστολάς οὐ μόνον ἀπὸ τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ἀλλὰ καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον πρὸς ἑαυτὸν τε καὶ τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως, δι' ὧν καθικετεύοντο οὗτοι νὰ σπεύσωσι πρὸς σωτηρίαν τῶν Ἀγίων τόπων ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν ἀπίστων»¹). Ἡ πορεία πρὸς τὴν Ἁγία Γη, που περιγράφεται ἀπὸ τὸν Τσαγρῆ, εἶναι καὶ αὐτὴ ἐνδεικτικὴ τῆς ἀπέχθειάς του γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῶν δυτικῶν σταυροφόρων².

Με μελανὰ χρώματα περιγράφει ὁ συγγραφέας καὶ τὶς συνέπειες τῆς Α' Σταυροφορίας. Συγκεκριμένα διαβάζουμε τὰ εξῆς: «Ἐνταῦθα καταλήγει τοῦ μακροχρονίου σταυροφορικοῦ δράματος ἡ πρώτη πράξις, ἣτις ἐπήνεγκεν εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος ἀπείρους συμφοράς. Αἱ χῶραι αὐτοῦ ὑπέστησαν δηώσεις καὶ λεηλασίας δεινὰς διὰ τῆς δι' αὐτῶν διελεύσεως τοσούτων στρατιῶν ἐκ δύο περίπου ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων. Κατηναλώθησαν ὑπέρογκα χρηματικὰ ποσά, ἔνθεν μὲν πρὸς τοὺς σταυροφόρους, ἐτέρωθεν δὲ πρὸς ἐξόπλισιν καὶ συντήρησιν στρατῶν καὶ στόλων, ὅπως ὁ Ἀλέξιος ἀμυνθῆ καὶ καταπολεμήσῃ ἐν Εὐρώπῃ μὲν τὸν Ροβέρτον Γυσκάρδον, ἐν Ἀσίᾳ δὲ καὶ Εὐρώπῃ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Βοημοῦνδον. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἐμειώθη καὶ ἐστερήθη τὸ κράτος πλείστων προσόδων ἐκ τῶν παραχωρηθέντων ἐξ ἀνάγκης ὑπερόγκων προνομίων πρὸς τε τοὺς Ἑνετοὺς καὶ τοὺς Πισάτας καὶ τοὺς Γενοαίους. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἀπώλεσε πάσας τὰς ἐπισκοπὰς αὐτῆς ἐν τῇ κάτω Ἰταλίᾳ καὶ τὰ δύο πατριαρχεῖα τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων. Τὸ δὲ δεινότερον, παρωξύνθησαν τὰ θρησκευτικὰ πάθη, ἐξ ὧν προέκυψαν νέαι συγκρούσεις, αἵτινες ἐξήντησαν ἐντελῶς τὰς τε ὑλικάς καὶ ἠθικάς τοῦ ἔθνους δυνάμεις καὶ προπαρεσκευάσαν τὴν πτῶσιν αὐτοῦ εἰς τὴν Δύσιν, ἐξ οὗ ἀπώλεσε τὴν πρῶν ἑνότητα καὶ ὑπέκυψε βραδύτερον ὑπὸ τὴν ἀπαισιωτέραν δουλείαν»³.

¹ Γ. Τσαγρῆς, *Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων* (ἤτοι ἀπὸ τοῦ 146 π.Χ. μέχρι τοῦ 1453 μ.Χ.), Ἀθήναι 1899, σσ. 205-206.

² Στὸ ἴδιο, σσ. 206-208 («...προέδραμον αὐτῶν ἐπὶ τὴν ἀνατολὴν τρία πολυάριθμα στίφη ἀσύντακτα ἐκ συρφετώδους ὄχλου [...] εἰς πολλὰς καθ' ὁδὸν ἐξοκεῖλαν ἀσεβεῖς καὶ μιὰς πράξεις, κτεσφάγη ἐν Ουγγαρίᾳ ὑπὸ τῶν ἀγανακτησάντων κατοίκων [...] παρεξετράπησαν ἐπίσης καὶ ἐν Ουγγαρίᾳ καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ ἐν Κ/λει, εἰς ἀγρίας δηώσεις καὶ σφαγὰς, διεπεραιώθησαν εἰς τὴν Ἀσίαν. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἀφοῦ ἐξετραχηλίσθησαν εἰς τὰς ἐσχάτας ἀσεβεῖς πράξεις κατὰ τῶν ἰθαγενῶν [...] Τῇ δὲ 15 Ἰουλίου 1099 οἱ σταυροφόροι ἐξεπολιόρκησαν καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ ἐξετραχηλίσθησαν εἰς σφαγὰς ἀνηλεεῖς μὴ φεισθέντες μὲν καὶ παιδῶν καὶ γυναικῶν. Ποταμοὶ ἀληθῶς αἱμάτων ἐπλημμύρησαν τὴν πόλιν, ἐν ἧ ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου ἐξέχυσε τὸ ἴδιον αἷμα ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ὑπὲρ τῆς ἀμοιβαίας τῶν ἀνθρώπων ἀγάπης»).

³ Στὸ ἴδιο, σ. 210.

Ο Ανδρουτσέλης σημειώνει με μετριοπάθεια και στα τρία βιβλία του που περιλαμβάνουν την εξιστόρηση των σταυροφοριών¹, όχι μόνο όσα προηγήθηκαν², αλλά και όσα ακολούθησαν αυτό το γεγονός.

Ο Αντωνιάδης ακολουθεί μια ακόμη πιο εφεκτική θέση απέναντι στους σταυροφόρους. Και στα τρία εγχειρίδιά του, στα οποία περιέχονται τα γεγονότα τα σχετικά με τις σταυροφορίες³, σημειώνει με νόημα την αγανάκτηση που ένιωσαν οι χριστιανοί της Δύσης για τα όσα φρικτά συνέβαιναν στους προσκυνητές των Αγίων Τόπων, η οποία εκφράστηκε με τη σύσσωμη εκστρατεία για την απελευθέρωση τους⁴. Επιπλέον, δεν παραλείπει να προσθέσει και τις κατηγορίες εις βάρος των Βυζαντινών που διατυπώνονταν από τους Δυτικούς, αντιγράφοντας ουσιαστικά σε αυτό το σημείο τον Weber⁵.

Ακόμη πιο υποστηρικτική για τη Δύση είναι η στάση που κρατά ο Ιάκωβος Δραγάτσης, ο οποίος σε δύο έργα του⁶ υπεραμύνεται των σταυροφοριών με ενθουσιασμό, δικαιολογώντας επί παραδείγματι τις βιαιότητες που διέπραξαν κατά την άλωση των Ιεροσολύμων⁷ ή

¹ Σ. Ανδρουτσέλης, *Επίτομος Ιστορία τῶν Ἑλλήνων*, ἐν Ἀθήναις 1897· *Ιστορία Ἑλληνική, Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, ἐν Ἀθήναις 1899· *Ιστορία Βυζαντιακή καὶ τῆς Νέας Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1899.

² Του ἴδιου, *Ιστορία Ἑλληνική, Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, ἐν Ἀθήναις 1899 σ. 85 («Εἰς τὴν πρώτην Σταυροφορίαν ἔδωκαν ἀφορμὴν αἱ διηγήσεις τὰς ὁποίας ὁ ἐκ τῶν Ἁγίων τόπων ἐπιστρέψας Πέτρος ὁ Ἐρημίτης ἔκαμε περὶ τῶν δεινῶν ὅσα ὑφίσταντο παρὰ τῶν Μωαμεθανῶν οἱ χριστιανοὶ οἱ μεταβαίνοντες εἰς Παλαιστίνην εἰς προσκύνησιν τοῦ Τάφου τοῦ Σωτῆρος. Τότε καὶ διὰ τῶν προτροπῶν τοῦ πάπα Ουρβανοῦ Β' κατελήφθησαν οἱ λαοὶ ὑπὸ θρησκευτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀναφωνήσαντες "εἶνε θέλημα Θεοῦ", προσέγραψαν σταυρὸν ἐπὶ τοῦ στήθους ἢ ἐπὶ τῶν νώτων αὐτῶν δι' ὃ καὶ ἐκλήθησαν Σταυροφόροι καὶ ἐκίνησαν ἕκ τε τῆς Γαλλίας καὶ ἐξ ἄλλων χωρῶν κατὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Χριστοῦ»).

³ Α. Αντωνιάδης, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, τ. Β', ἔκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1885· *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, τ. Γ', ἔκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1885· *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1883.

⁴ Του ἴδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 393 («Οἱ λαοὶ δηλ. τῆς Εὐρώπης, ἀγανακτοῦντες διὰ τὰς κακοπαθείας καὶ ὕβρεις, αἷς οἱ προσκυνηταὶ τοῦ Ἁγίου Τάφου ὑφίσταντο, ἐστράτευσαν πανδημί, ὅπως ἐλευθερώσωσιν αὐτὸν ἀπὸ τῶν Τούρκων»).

⁵ Στο ἴδιο, σ. 394 («Ἐπειδὴ ὁμως οἱ κάτοικοι ἠρνοῦντο κάποτε εἰς αὐτοὺς ζωοτροφίας, ἐνίοτε δὲ καὶ δικαίαν ὑπεδείκνυον δυσπιστίαν, ἐποιοῦν οἱ Φράγκοι συχνὰ διαρπαγὰς καὶ λεηλασίας, προκαλοῦντες οὕτως ἀντεκδικήσεις· διὰ ταῦτα δ' ἔπειτα ἠτιῶντο τοὺς Ἕλληνας ὡς εὐτελεῖς καὶ πανούργους»).

⁶ Ι. Δραγάτσης, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαίωτος τὰ κυριώτατα*, ἐν Ἀθήναις 1881· *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαίωτος τὰ κυριώτατα*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1883.

⁷ Του ἴδιου, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαίωτος τὰ κυριώτατα*, ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 191 («Δυστυχῶς ὁμως ἐπιλαθόμενοι οἱ νικηταὶ τοῦ σκοποῦ αὐτῶν ἔσφαξαν 10000 Σαρακηνῶν ἐν τοῖς ναοῖς αὐτῶν, ἔθυσαν καὶ ἀπώλεσαν πᾶν τὸ προστυχὸν μαινόμενοι ὡς λέοντες ἀνὰ τὰς ὁδοὺς. Κατ' ὀλίγον ὁμως, καταπεσοῦσης τῆς πρώτης λύσσης οἱ αὐτοὶ οὗτοι ταπεινοὶ προσερχόμενοι ἐν μετανοίᾳ καὶ κατανύξει εὐχαρίστουν τὸν Θεὸν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Παναγίου τάφου»).

αποσιωπώντας ουσιαστικά τα όσα διαμείφθηκαν κατά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204¹.

B4. Η Δ' Σταυροφορία

Η Δ' Σταυροφορία και οι συνέπειές της αποτελούν οπωσδήποτε μια ιστορική στιγμή που δεν μπορεί παρά να προκαλέσει αμηχανία, κυρίως στους δυτικούς συγγραφείς.

Ως εκ τούτου, δεν προκαλεί εντύπωση η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην επίμαχη σταυροφορία από πλευράς Cammerer, ενώ ο Weber κινείται στο ίδιο πλαίσιο, σημειώνοντας πως ο λόγος που παρακίνησε τους ηγεμόνες της Δύσης να μετέχουν στη Δ' Σταυροφορία ήταν ο αγαθότερος όλων: η μετάβασή τους στην Παλαιστίνη, με προφανή σκοπό την απελευθέρωση της Ιερουσαλήμ². Η παρέκκλιση προς την Κωνσταντινούπολη και η άλωσή της παρουσιάζεται ως απότοκος της έκκλησης του Αλέξιου, γιού του εκθρονισμένου βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαάκιου Αγγέλου, για βοήθεια. Οι υποσχέσεις που δόθηκαν στους σταυροφόρους είναι χαρακτηριστικές, ακόμα και η σειρά με την οποία διατυπώθηκαν: γενναία ανταμοιβή, υποταγή της ανατολικής χριστιανοσύνης στη δυτική και βοήθεια για επανάκτηση της Ιερουσαλήμ. Με αυτόν τον τρόπο προβάλλονται ιεραρχικά οι προτεραιότητες των επικεφαλής εκείνης της σταυροφορίας: εξυπηρέτηση του προσωπικού συμφέροντος, επιβολή του ρωμαιοκαθολικού δόγματος και στην ανατολική Εκκλησία, συνδρομή στην κατάκτηση των Αγίων Τόπων³. Ωστόσο, στη συνέχεια ο συγγραφέας περιγράφει με αντικειμενικότητα τις συνέπειες της άλωσης της Κωνσταντινούπολης («Τότε δ' ὠρμησαν οἱ Φράγκοι κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐγύμνωσαν ἐκκλησίας, παλάτια καὶ οἰκίας, κατέστρεψαν τὰ λαμπρὰ καλλιτεχνήματα τῆς ἀρχαιότητος, καὶ τὸ πᾶν ἐνέπλησαν βδελυγμοῦ καὶ τρόμου. Ἐκρήμνισαν τὸν αὐτοκράτορα ἀπὸ τινος στήλης, καὶ ἐμερίσθησαν ἔπειτα τὸ Βυζαντινὸν κράτος»⁴).

¹ Του ίδιου, *Ρωμαϊκή Ιστορία και τοῦ Μεσαίωτος τὰ κυριώτατα*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 195 («[Οἱ Φράγκοι]...οἵτινες συνέστησαν τὴν Λατινικὴν αὐτοκρατορίαν ὑπὸ ἄρχοντα τὸν Βαλδουῖνον, ἀφ' οὗ ὅμως ἠρήμωσαν παντὸς κοσμήματος τὴν πρωτεύουσαν»).

² G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας, Βιβλίον Δεύτερον: Ἱστορία τοῦ Μεσαίωτος*, ἐν Ἀθήναις 1859, σσ. 74-75 («Κατ' ἀρχὰς τῆς 13^{ης} ἑκατονταετηρίδος, συνηθροίσθησαν Γάλλοι καὶ Ἰταλοὶ ἱππῶται ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ κόμητος τοῦ Μοντφερράτου Βονιφακίου καὶ τοῦ ΒΑΛΔΟΥΪΝΟΥ ΤΗΣ ΦΛΑΝΔΡΑΣ εἰς τὴν Βενετίαν, διὰ νὰ μεταβῶσιν εἰς τὴν «ἀγίαν χώραν»).

³ Στο ίδιο, σ. 75 («Τότε δ' ἐνεφανίσθη πρὸς αὐτοὺς ὁ Βυζαντινὸς πρίγκηψ Ἀλέξιος, τοῦ ὁποίου ὁ πατὴρ Ἰσαάκ Ἀγγελοσ εἶχεν ἐκβληθῆ τοῦ θρόνου ὑπὸ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἀδελφοῦ, τυφλωθῆ καὶ ριφθῆ εἰς τὴν εἶρκτὴν, καὶ ἰκέτευσεν τὴν βοήθειαν αὐτῶν κατὰ τοῦ ἄρπαγος τοῦ θρόνου. Βεβαιώσας δ' ὅτι θέλει ἀνταμείψει αὐτοὺς γενναίως, καὶ ὑποσχεθεὶς νὰ ὑποτάξῃ τὴν Ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν εἰς τὸν Πάπαν, καὶ νὰ βοηθήσῃ αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ ἐπανακτήσωσι τὴν Ἱερουσαλήμ, κατέπεισεν ὁ Ἀλέξιος τοὺς σταυροφόρους νὰ τὸν βοηθήσωσι»).

⁴ Στο ίδιο.

Με παραπλήσιο τρόπο περιγράφει τα γεγονότα και ο Pütz, ο οποίος αποδίδει τις αιτίες της παρέκκλισης στις διαμάχες μεταξύ των Βυζαντινών ηγεμόνων¹. Στο μόνο σημείο που υπερακοντίζει των δύο άλλων έργων, είναι στην εκτενή αναφορά που κάνει στις συνέπειες που είχε η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους («Ούτως ἡ Κωνσταντινούπολις πρώτην ἤδη φοράν ἠλώθη (1204), ἀφ' ὅτου ἐγένετο καθέδρα τῆς Ανατολικῆς αὐτοκρατορίας, ἐλεηλατήθη μὲ μικροπρεπῆ πλεονεξίαν καὶ ὑπερφίαλον ὑπεροψίαν, πλέον ἢ τὸ ἡμισυ αὐτῆς ἐγένετο παρανάλωμα τοῦ πυρός, καὶ ἐκ τῶν πολλῶν τῆς τέχνης ἀριστουργημάτων τινὰ μὲν συνετρίβησαν, τινὰ δὲ ἀνελύθησαν οἱ τέσσαρες χάλκινοι Κορινθιακοὶ ἵπποι, ἔργον, ὡς λέγεται, τοῦ Λυσίππου, μετηνέχθησαν εἰς τὴν Ἑνετίαν καὶ ἐν γένει τὸ πᾶν ἐνεπλήσθη βδελυγμοῦ καὶ τρόμου»²).

Ο Pütz, στην αρχή της αναφοράς του στο θέμα, τονίζει τις επιζήμιες επιπτώσεις που οι σταυροφορίες είχαν για το Βυζάντιο («Αἰ ἐπὶ Ἀλεξίου ἀρχίσασι Σταυροφορίαι ἀπέβησαν ἐπιζήμιοι εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος, διότι ἠῤῥησαν τὸν ἀριθμὸν τῶν ξένων μισθοφόρων καὶ τῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἐγκαταστημένων ἀλλοδαπῶν, Ἑνετῶν, Πισατῶν, Γενοατῶν, Τούρκων, Ἀράβων καὶ πολλῶν Σταυροφόρων, ἐξ ὧν ἐξηκριώθη ἐπὶ μᾶλλον καὶ ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ, καὶ διεφθάρη ἡ γλῶσσα, ἡ κυβέρνησις ἀπέβη δυσχερεστέρα καὶ ὁ στρατὸς ἐπὶ τοσοῦτον ἐπικίνδυνος, ὅσον τὸ κράτιστον αὐτοῦ συνέκειτο ἐκ Τούρκων μισθοφόρων»³). Παρά ταῦτα περιγράφει με περισσότερη μετριοπάθεια τα γεγονότα της Δ' Σταυροφορίας⁴.

¹ W. Pütz, *Γενικὴ Ἱστορία*, μτφρ. Γ.Α. Βακαλοπούλου, τεύχος β', Ἀθήνησι 1866, σ. 75-76 («Ἄλλ' οἱ Σταυροφόροι καὶ οἱ Ἑνετοὶ, οἵτινες εἶχον ἀναδεχθῆ τὴν μεταφορὰν αὐτῶν, παραπεισθέντες ὑπὸ τῶν πολλῶν ὑποσχέσεων, ἅς ἔδιδεν εἰς αὐτοὺς ὁ ἐπὶ τοῦ στόλου εὐρισκόμενος υἱὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ (Ἀλεξίου τοῦ Γ') ἐκδιωχθέντος καὶ τυφλωθέντος Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων Ἰσαακίου ἀπεφάσισαν νὰ ἐνθρονίσωσι πρῶτον τοῦτον ἐπὶ τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου»).

² Στο ἴδιο, σ. 76.

³ W. Pütz, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία*, ἐν Ἀθήναις 1866, σ. 149.

⁴ Στο ἴδιο, σσ. 153-154 («...μακρὰ εἰρήνην μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Λατίνων δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπικρατήσῃ διότι ἐκεῖνοι μὲν ἔσωζον τὸ θρησκευτικὸν αὐτῶν μῖσος καὶ ἠγανάκτουν πιεζόμενοι καὶ μὴ δυνάμενοι νὰ πραγματοποιήσωσι τὰ συμπεφωνημένα, οὗτοι δὲ ὑπέθαλπον τὴν δυσμένειαν ταύτην διὰ τοῦ βιαίου αὐτῶν χαρακτήρος. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων πυροπολήσεως οἰκιῶν τινων, διαδοθέντος τοῦ πυρός, ἀπετεφρώθη ἐπὶ 8 ἡμέρας μέγα μέρος τῆς πόλεως, οἱ μὲν Βυζαντινοὶ ἐξεμάνησαν κατὰ πάντων τῶν Λατίνων, οἱ δὲ ἠγεμόνες τοῦ Σταυροφορικοῦ στρατοῦ, ἀπαιτήσαντες τὰ χρήματα καὶ μὴ λαβόντες αὐτά, ἐπανέλαβον τὰς ἐχθροπραξίας... Οἱ Ἑνετοὶ καὶ οἱ Σταυροφόροι, ἀφοῦ συνεφώνησαν πρὸς ἀλλήλους πρῶτον μὲν περὶ τῆς διανομῆς τῆς λείας (3/4 οἱ πρῶτοι καὶ 1/4 οἱ δεῦτεροι) καὶ ἔπειτα περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκλογῆς τοῦ αὐτοκράτορος (εἰς ὃν ἀπέδιδον τὸ 1/4 τοῦ ὅλου Βυζαντινοῦ κράτους, διανεμομένου τοῦ λοιποῦ μεταξὺ αὐτῶν) καὶ τῆς καταρτίσεως τῆς Καθολικῆς τοῦ κράτους Ἐκκλησίας, αὐτοὶ μὲν μετὰ δύο ἐφόδους εἰσήλασαν εἰς τὴν πόλιν, τῆς ὁποίας μέγα μέρος πάλιν ἀπετέφρωσαν, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ διὰ νυκτὸς ἐδραπέτευσεν. Τὰ δεινὰ, ὅσα οἱ Βυζαντινοὶ ὑπέστησαν, εἶνε ἄφατα, ἡ δὲ λεία ἀνυπολόγιστος, διότι ὅσα εἰς τὸ φανερόν προετέθησαν εἰς διανομὴν ἀνέβαινον εἰς 400.000 μαρκῶν. Πρὸς τούτους ἐσυλήθησαν οἱ ναοὶ καὶ πολυάριθμα ἔργα τῆς τέχνης...»).

Ο Ζαχαριάδης, αντίθετα, δεν παραλείπει να σημειώσει τα εξής: «τὴν 12ην ὄμως τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου καταλαβόντες οἱ Λατῖνοι ἐπὶ τοῦ λιμένος πύργους τινάς, ἤνοιξαν μίαν τῶν πυλῶν τοῦ πρὸς τὴν ξηρὰν τείχους, καὶ εἰσαγαγόντες δι' αὐτῆς τὸν πεζὸν στρατὸν, ἀπετέφρωσαν διὰ τοῦ πυρὸς μέγα μέρος τῆς πόλεως. Τὴν νύκτα ἐκείνην ἐδραπέτευσεν ὁ αὐτοκράτωρ, οἱ δὲ Λατῖνοι τὴν ἐπιούσαν, 20 χιλιάδες ὄντες, ἐγένοντο (1204 μ.Χ.) κύριοι τῆς πόλεως, ἣτις περιεῖχεν ὑπὲρ τὰς 400 χιλιάδας κατοίκων. Τὰ δὲ δεινά, ὅσα διέπραξαν οἱ Λατῖνοι, κυριεύσαντες τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶναι ἀνεκδιήγητα· διότι οὗτοι προσηνέχθησαν ὡς θηρία ἀνήμερα, καὶ οὐδὲν ἐσεβάσθησαν. Αἱ ἐκκλησῖαι, τὰ παλάτια καὶ αὐτοὶ οἱ τάφοι ἐσυλήθησαν καὶ κατεστράφησαν· τὰ ἀγάλματα καὶ πολλὰ περιφανῆ τῆς τέχνης μνημεῖα ἐγένοντο λεία τῆς ἀπληστίας αὐτῶν. Οἱ ἀπὸ τοσοῦτων αἰῶνων συσσωρευθέντες ἐν τῷ λαμπρῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας θησαυροὶ ἐπλούτισαν τὸν ἐν Βενετία ναὸν τοῦ ἁγίου Μάρκου. Τὰ δὲ βενετικὰ πλοῖα μετεκόμισαν εἰς τὰς πατρίδας των πλεῖστα κειμήλια καὶ πολυτελεῆ σκεύη, μεταξύ δὲ ἄλλων καὶ τοὺς τέσσαρας θαυμαστοὺς ὄρειχαλκίνοὺς ἵππους τῆς Κορίνθου τοὺς ἐν ἵπποδρομίῳ ἀνακειμένους»¹.

Ομοίως και ο Τσαγρῆς, ἐμπλεος ἀγανάκτησης, θα ἀναφέρει σχετικὰ με τὴν εἴσοδο των σταυροφόρων στὴν Κωνσταντινούπολη: «Ἄλλὰ τὸ παμφάγον πῦρ ἀπετέφρωσε τὸ πλεῖστον τῆς πόλεως. Ὅ,τι δὲ διεσώθη ἐκ τῶν φλογῶν ἔπεσεν εἰς χεῖρας τῶν σταυροφόρων, οἵτινες ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας διετέλεσαν λεηλατοῦντες καὶ διαρπάζοντες πᾶν ὅ,τι πολῦτιμον ἀπὸ τοῦ πλουσιωτάτου μεγάρου μέχρι τῆς εὐτελεστάτης καλύβης. Δισχίλιοι πολῖται κατεσφάγησαν τὴν πρώτην ἡμέραν, τὰς δὲ ἐπιλοίπους ἄγνωστος ὁ ἀριθμὸς. Οὐδὲν δὲ ἐσεβάσθησαν οἱ **εὐσεβεῖς οὗτοι κατακτηταί**, οὔτε γέροντας, οὔτε παῖδας, οὔτε γυναῖκας, οὔτε παρθένοὺς, οὔτε τάφους, οὔτε ἱερά! Τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας καὶ δόξης, ἅπερ ἐν αὐτῇ, ὡς ἐν κιβωτῷ, ἐπὶ χιλιετηρίδα διεσώθησαν ἀπὸ μυρίων βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, καὶ τὰ ὅποια ἐσεβάσθησαν τόσοι αἰῶνες καὶ αὐταὶ αἱ τοῦ πυρὸς φλόγες, κατέστρεψαν ἀπόνως ἐν πάσῃ ἀπονοίᾳ αἱ βέβηλοι τῶν σταυροφόρων χεῖρες, εἴτε ἐκ βαναύσου πλεονεξίας, εἴτε ἐξ ἀπειροκαλίας κτηνώδους»². Το μένος (ὅπως το χαρακτηρίζει) των σταυροφόρων ἐπαψε μόνο ἐξαιτίας τῆς δεισιδαιμονίας τους, μετὰ ἀπὸ μῖα ἐκλειψὴ σελήνης που συνέβη στὶς 15 Ἀπριλίου και τους προκάλεσε μεγάλη ἀνησυχία³.

¹ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1886, σ. 227.

² Γ. Τσαγρῆς, *Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων* (ἤτοι ἀπὸ τοῦ 146 π.Χ. μέχρι τοῦ 1453 μ.Χ.), Ἀθῆναι 1899, σσ. 222-223.

³ Στο ἴδιο, σ. 223 («Ἐκλειψὶς σελήνης, ἐπισυμβᾶσα τῇ 15 Ἀπριλίου, ἐνέπνευσε τὸν τρόμον εἰς τοὺς δεισιδαίμονας ἐκείνοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐπήνεγκε τὴν παῦσιν τῆς δεινῆς ἐκείνης τραγωδίας, ἔδωκε δὲ καιρὸν εἰς τοὺς ἡγεμόνας νὰ διανεμηθῶσι τὰ λάφυρα καὶ τὸ κράτος»).

Αντίστοιχες απόψεις, αλλά σε πιο ήπιο τόνο, εκφράζουν οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους Έλληνες συγγραφείς σχολικών εγχειριδίων.

Οι Μπασιάς-Ανδρουτσέλλης, παρά τη γενικότερη μετριοπάθεια που τους διακρίνει, στις συνέπειες της Δ' Σταυροφορίας γίνονται πιο καυστικοί εις βάρος των πρωταγωνιστών της άλωσης του 1204, θυμίζοντας σε αρκετά σημεία την περιγραφή που δίνει στο έργο του ο Pütz¹.

Στον αντίποδα, ενδιαφέρουσα – λόγω της γλαφυρότητας στην περιγραφή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης την οποία δεν συναντούμε σε άλλο εγχειρίδιο – είναι η αναφορά στο γεγονός που διαβάζουμε στο σχολικό βιβλίο των Βενιζέλου-Σπαθάκη². Σε αυτό οι συγγραφείς αφηγούνται με ενάργεια και λεπτομέρεια τα φοβερά επακόλουθα της εισόδου των σταυροφόρων στην Κωνσταντινούπολη κατά τη Δ' Σταυροφορία³.

Παρόμοια περιγραφή συναντούμε και στα ιστορικά έργα του Δ. Παπαθεοδώρου⁴, αν και λιγότερο γλαφυρή και πρωτότυπη από την προηγούμενη.

Εντύπωση προκαλεί η ισχνή αναφορά του Παπαρρηγόπουλου στις συνέπειες της Δ' Σταυροφορίας, στις οποίες αφιερώνει ελάχιστες γραμμές, παρότι μέσα σε αυτές συμπυκνώνει εν συνόψει όλα τα παθήματα των

¹ Α.Τ. Μπασιάς-Σ. Ανδρουτσέλλης, *Επίτομος Ιστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1897, σσ. 145-146 («Ἀπερίγραπτα εἶνε τὰ δεινὰ ὅσα ἔπαθεν ἡ Κωνσταντινούπολις παρὰ τῶν Λατίνων. Αἱ ἐκκλησίαι, τὰ ἀνάκτορα καὶ αἱ οἰκίαι διηρπάγησαν, πολλοὶ δὲ ἐβασανίσθησαν ἵνα μαρτυρήσωσι ποῦ ἔκρυπτον τοὺς θησαυροὺς των, οἱ ναοὶ ἐβεβηλώθησαν, τὰ ἀριστουργήματα τῆς τέχνης κατεστράφησαν ἢ ἠκρωτηριάσθησαν, μόνον δὲ οἱ ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ ἰστάμενοι τέσσαρες χαλκοὶ ἵπποι ἐσώθησαν, σταλέντες εἰς Ἑνετίαν, ἔνθα κοσμοῦσι μέχρι σήμερον τὴν πλατείαν τοῦ Ἁγίου Μάρκου»).

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιακῆ*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894.

³ Στο ἴδιο, σ. 143 («Φοβερά δὲ ἦσαν τὰ τῆς ἀλώσεως ἐπακολουθήματα. Οἱ Φράγκοι λυσοδῶς ἐπιπεσόντες ἐφόνεον ἀδιακρίτως τοὺς κατοίκους, μηδεμιᾶς ἡλικίας φειδόμενοι· ἐλεηλάτησαν τὰς οἰκίας κατακαύσαντες τὰς πλείστας αὐτῶν· εἰσερχόμενοι δὲ εἰς τὰς ἐκκλησίας ἔχυνον τὸ τίμιον αἶμα καὶ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν γῆν ἐκ τῶν ἱερῶν ποτηρίων, ἅτινα κατόπιν μετεχειρίζοντο ὡς ποτήρια κοινὰ· κατεκερμάτισαν καὶ συνέτριψαν τὰς ἱερὰς πύλας, τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν, τὸν ἄμβωνα καὶ τὰ ἱερὰ σκεύη τῆς Ἁγίας Σοφίας, εἶτα εἰσάγοντες εἰς τὸν ναὸν ἡμιόνους ἐφόρτωναν τὰ λάφυρα· ἐνδύόμενοι δὲ τὰ εὐρέα ἐνδύματα τῶν Ἑλλήνων ἢ κρατοῦντες ἀντὶ σπάθης χάρτην καὶ μελανοδοχεῖα καὶ βιβλία περιήρχοντο τὰς ὁδοὺς καὶ ἐνέπαιζον χλευαστικῶς τοὺς Ἑλληνας ὡς λογιωτάτους καὶ θηλυδρίας. Δὲν ἐφείσθησαν δὲ οὐδ' αὐτῶν τῶν καλλιτεχνημάτων, ἅτινα ἢ κατέστρεφον ἢ διήρπαζον. Οὕτως μεταξὺ ἄλλων ἀφήρπασαν καὶ τέσσαρας χαλκοὺς ἵππους τοῦ ἵπποδρόμου, περιώνυμα ἔργα τοῦ Λυσίππου, ἅτινα ὁ Δάνδαλος ἀπέστειλεν εἰς Ἑνετίαν καὶ ἤδη κοσμοῦσι τὴν πλατείαν τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ἐκ δὲ τῆς γενομένης πυρκαϊᾶς πλείστα ἔργα τῆς διανοίας, ἀναφερόμενα ἐν τῇ Μυριοβίβλῳ τοῦ Φωτίου, κατεστράφησαν ἐπὶ μεγίστη βλάβῃ τῆς ἐπιστήμης»).

⁴ Δ. Παπαθεοδώρου, *Γενικὴ Ἱστορία*, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1892· *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1897· *Επίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐν Ἀθήναις 1888· *Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τὸ 1453*, ἐν Ἀθήναις 1898.

Βυζαντινῶν κατά την είσοδο των σταυροφόρων στην Κωνσταντινούπολη. Συγκεκριμένα σημειώνει: «Τὴν νύκτα ὁ αὐτοκράτωρ ἐδραπέτευσεν, ὥστε τὴν ἐπιούσαν οἱ Λατῖνοι, εἰς δισμυρίους μόλις συμποσοῦμενοι, εἶδον ἑαυτοὺς κυρίους πόλεως τεσσαράκοντα μυριάδας κατοίκων περιλαμβανούσης, μὴ ἀποβαλόντες εἰμὴ ἓνα καὶ μόνον ἵππεα· καὶ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν δὲ ὀλίγοι ἀναλόγως ἀπέθανον, ἀλλ' αἱ κακοπραγίαι ὅσας ἔπαθον ἀπὸ τῶν ὁμοδόξων ἐκείνων, οἵτινες, ὡς θηρία ἀνήμερα, οὐδὲν ὄσιον ἐσεβάσθησαν, ὑπῆρξαν ἀπερίγραπτοι· ἡ δὲ λεία ἀπέβη ἀνεκτίμητος, διότι, ἂν καὶ ἄπειρα κειμήλια ὑπεξηρέθησαν, πάλιν προετέθησαν εἰς διανομὴν 400,000 μάρκων. Ἐληστεύθησαν δὲ καὶ αἱ ἐκκλησίαι αὐταί, καὶ πολυάριθμα ἔργα τέχνης καὶ βιομηχανίας ἀπήχθησαν εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, καὶ ἰδίως εἰς τὴν Ἑνετίαν»¹.

Σε γενικές γραμμές πάντως, ὁ Παπαρρηγόπουλος κινεῖται προσεκτικὰ ἀνάμεσα στὴν αντικειμενικὴ καταγραφή των γεγονότων, ἀλλὰ καὶ στὴν καταγγελία των ὄσων ἀρνητικῶν συνέβησαν κατὰ τὴ διάρκεια των σταυροφοριῶν στὴν Ἀνατολή.

Ἡ περιγραφή τῆς Δ' Σταυροφορίας καὶ των συνεπειῶν τῆς μας προσφέρει ἀκόμη περισσότερα ἐργαλεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σκέψης τοῦ Τσιβανόπουλου. Ἀρχικὰ δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ τὸ μεγαλεῖο τοῦ Βυζαντίου, περιγράφοντας τὸν θαυμασμό που ἐνίσωσαν οἱ σταυροφόροι ὅταν ἐφτάσαν ἐξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης² ἀλλὰ καὶ τὸν τρόμο που προκάλεσε ἡ ἐμφάνισή τους στους υπερασπιστὲς τῆς («Πρῶτοι δὲ πάντων ἐτράπησαν εἰς φυγὴν οἱ στρατηγοὶ τῶν πολιορκουμένων, οἵτινες ἐκ μόνῃς τῆς ὄψεως τῶν μεγαλοσώμων θωρακοφόρων ἐχθρῶν κατελαμβάνοντο ὑπὸ φόβου καὶ ἔφευγον»³). Οἱ δυο αὐτὲς εἰκόνες, που μας προσφέρει μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία του ὁ Τσιβανόπουλος, φανερῶνουν καὶ τὴ θέση του (ἴσως καὶ μεγάλου μέρους τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς ἐλίτ του τόπου ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ) σχετικὰ με τὸ γεγονὸς τῆς ἄλωσης τοῦ 1204, ἀλλὰ καὶ ευρύτερα τὶς σχέσεις μεταξύ των Ἑλλήνων καὶ τῆς Δύσης στα τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Οἱ Βυζαντινοὶ (ἐμφανιζόμενοι στο ἐγχειρίδιο ὡς πρόγονοι των σημερινῶν Ἑλλήνων) παρουσιάζονται νὰ διαθέτουν ἓνα λαμπρὸ παρελθόν, μιὰ πλουσιότατη παρακαταθήκη, ἀλλὰ ὄχι παρόν. Τους τρομάζει ἡ δύναμη των Δυτικῶν χριστιανῶν τόσο, που ἐγκαταλείπουν τὴ μάχη πρὶν καν τὴν ξεκινήσουν, καὶ μάλιστα οἱ στρατηγοὶ τους, οἱ κατ' ἐξοχὴν δηλαδὴ ἀρμόδιοι νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ μέγεθος τῆς ἰσχύος των ἀντιπάλων. Ἴσως νὰ μὴν εἶναι τυχαία καὶ ἡ ἐπισήμανση που κάνει λίγες

¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 187.

² Στὸ ἴδιο («Τότε ἐφάνη πρὸ τῶν ἐκπεπληγμένων ὀμμάτων αὐτῶν τὸ μεγαλοπρεπὲς τῆς Κωνσταντινουπόλεως θέαμα. Τότε, λέγει ὁ Βιλλεαρδουίνος, ἴσταντο θεώμενοι καὶ θαυμάζοντες τὴν Κωνσταντινούπολιν οἱ πρότερον μὴ ἰδόντες αὐτήν. Δὲν ἐδύναντο νὰ πιστεύσωσιν ὅτι ὑπῆρχεν ἐν τῷ κόσμῳ τηλικαύτη πλουσία πόλις, ὅτε μάλιστα εἶδον τὰ ὑψηλὰ αὐτῆς τείχη, τὰς καλὰς ἐπάλξεις, τὰ πλούσια ἀνάκτορα, τὰς πολυπληθεῖς ὑψηλὰς ἐκκλησίας, καὶ ἐν γένει τὴν ἀπίστευτον τῆς πόλεως λαμπρότητα»).

³ Στὸ ἴδιο.

γραμμές πιο κάτω, όταν τονίζει με ενάργεια ότι για τους Δυτικούς οι Γραικοί, όπως τους ονομάζει σε εκείνο το σημείο, ήταν αιρετικοί, επομένως η βία εναντίον τους δικαιολογούνταν¹.

Φρονούμε ότι η χρονική στιγμή που ο Τσιβανόπουλος γράφει την ιστορία του δεν άφησε ανεπηρέαστες τις μύχιες σκέψεις του. Στην Ελλάδα την εποχή που τυπώνεται το συγκεκριμένο σχολικό εγχειρίδιο, κυριαρχεί στην πολιτική ζωή (και όχι μόνο) η Μεγάλη Ιδέα, το όνειρο των Ελλήνων να διεκδικήσουν ένα μεγαλύτερο κράτος, το οποίο θα ενώσει το σύνολο των Ελλήνων, με πρότυπο κράτος τόσο το βυζαντινό (ως προς το χώρο και το μέγεθος) όσο και τα δυτικά (ως προς την ισχύ και την εξέλιξή τους). Ο συγγραφέας, ως ιστορικός και ως πολιτικός άνδρας, αντιλαμβάνεται πως κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να συμβεί από τη μικρή Ελλάδα, αλλά θα χρειαζόταν μια νέα σταυροφορία από τη Δύση, που θα συνέδραμε τους απογόνους των Βυζαντινών, ώστε να αντιμετωπίσουν τους απογόνους των Μουσουλμάνων. Και η αφήγηση των σταυροφοριών ήταν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να εκδηλώσει τα συναισθήματά του.

B5. Οι συνέπειες των σταυροφοριών

Οι ευρύτερες συνέπειες των σταυροφοριών αποτελούν κι αυτές σημείο διχασμού μεταξύ των συγγραφέων. Ορισμένοι μάλιστα δεν προβαίνουν ούτε σε μία στοιχειώδη έστω ανάλυση των συνεπειών που είχαν για την ανθρωπότητα οι σταυροφορίες, περιοριζόμενοι στις στενές, ελληνικού ενδιαφέροντος, συνέπειες για το βυζαντινό κράτος. Οι Ζαχαριάδης, Τσαγρής, Ανδρουτσέλλης, Βενιζέλος-Σπαθάκης, Παπαθεοδώρου, Παπαρηγόπουλος και Τσιβανόπουλος είναι χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της νοοτροπίας.

Αντίθετα, όπως είναι φυσικό, οι Γερμανοί συγγραφείς θα τονίσουν, άλλος περισσότερο και άλλος λιγότερο, τη μεγάλη επίδραση των σταυροφοριών στην παγκόσμια ιστορία.

Ο Cammerer σημειώνει επιγραμματικά πως οι σταυροφορίες «...έστέρησαν την Εύρωπην από 7 εκατομμύρια ανδρῶν, καὶ εἰς αὐτὴν ἔφεραν τὴν εὐλογίαν καὶ τὸν λοιμόν. Ἄλλ' ὁμως ἐπροξένησαν καὶ τινὰ καλὰ· ἐπειδὴ ἐσχέτισαν πολυτρόπως τὴν ἀνατολὴν καὶ τὴν δύσιν, ἀνέστησαν τὰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας, ὕψωσαν καὶ ἐξέτειναν τὴν ἐμπορίαν, καὶ μάλιστα εἰς τὰς Ἰταλικὰς πόλεις Βενετίαν καὶ Γένουαν»².

¹ Στο ίδιο, σ. 389 («Οἱ Ἑνετοὶ καὶ Γάλλοι σταυροφόροι ἔπνεον ἐκδίκησιν κατὰ τοῦ Μουρτζούφλου καὶ τῶν Γραικῶν, οὓς ἐθεώρουν ὡς αἰρετικοῦς, καὶ ἐνόμιζον ὅτι εἶχον πᾶν δίκαιον, ὅπως μεταχειρισθῶσι κατ' αὐτῶν τὴν βίαν»).

² A.A.C. Cammerer, ὁ.π., σ. 59.

Ο Weber, αντίθετα, αναπτύσσει εκτενώς τα ουσιώδη για την ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής ανθρωπότητας αποτελέσματα των σταυροφοριών¹.

Ο Pütz είναι ο μοναδικός συγγραφέας που δεν θα διακόψει την περιγραφή των σταυροφοριών στην τέταρτη, αλλά θα αναφερθεί και σε άλλες τρεις που ακολούθησαν έως το 1270. Επιπλέον, δεν θα παραλείψει να σημειώσει και τις παρατηρήσεις του σχετικά με τις συνέπειες που αυτές είχαν για τον δυτικό κόσμο².

Οι παρατηρήσεις και των τριών αυτών ιστορικών έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι αποτελούν την οπτική των δυτικών συγγραφέων και δίνουν έμφαση κυρίως στις θετικές αλλαγές που προκάλεσαν οι σταυροφορίες στη Δύση (στον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τομέα).

Από τους Έλληνες, ο Πανταζής αναφέρει με λιτό τρόπο τις θέσεις του για το όλο ζήτημα («Η Εὐρώπη ἀπώλεσεν ἕξ ἑκατομμύρια ἀνθρώπων ἔνεκα τῶν ἐκστρατειῶν τούτων· ἀλλὰ καὶ ἔνεκα αὐτῶν συννεσχετίσθησαν πρὸς ἄλληλα τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη· ἢ τῶν πολιτῶν τάξις ἐβελτιώθη,

¹ G. Weber, *ό.π.*, σσ. 79-82 («Τὰ ἀποτελέσματα τῶν σταυροφοριῶν ἦσαν πολὺ οὐσιώδη διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐν Εὐρώπῃ ἀνθρωπότητος. 1) Προήχθη δι' αὐτῶν ἡ πνευματικὴ διαμόρφωσις· διότι ἡ γνῶσις ξένων χωρῶν καὶ ἔθνων ἀπέσπασε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ μέχρι τοῦδε περιορισμοῦ, ἐξωκείωσεν αὐτοὺς πρὸς τὰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας ἄλλων λαῶν, καὶ κατέστησεν ἐναργεστέρας τὰς περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων γνώσεις αὐτῶν. 2) Ἐξηγένησαν τὴν φύσιν τῶν ἵπποτων, ὀρίσασαι ὑψηλότερον σκοδὸν ἐνεργείας, καὶ παρασχοῦσαι ἀφορμὴν πρὸς σύστασιν τῶν ΙΠΠΟΤΙΚΩΝ ΤΑΓΜΑΤΩΝ, ἅτινα ὡς πρότυπον τοῦ ἵπποτισμοῦ, ὤφειλον νὰ ἐνόησιν [sic] εἰς ἑαυτὰ πάσας τὰς ἵπποτικὰς ἀρετάς [...]. 3). Αἱ σταυροφορίαι ἔθηκαν τὸ θεμέλιον ἐλευθέρας χωρικῶν τάξεως· διότι πολλοὶ δουλοπάροικοι δι' αὐτῶν ἠλευθερώθησαν, καὶ ἠῤῥησαν καὶ ἐξέτειναν τὴν δύναμιν καὶ σημασίαν τῆς τάξεως τῶν πολιτῶν καὶ τῶν πόλεων· καθότι ἐζωογονήθη διὰ τῆς πλησιάσεως ξένων λαῶν, καὶ τῆς γνώσεως ξένων προϊόντων, τὸ ἐμπόριον, ἐμορφώθη ἢ βιομηχανία, καὶ παρήχθη οὕτως εὐδαίμων τὶς κατάστασις. 4) Ἡῤῥησαν τὴν δύναμιν καὶ ὑπόληψιν τοῦ κλήρου, ἐπολλαπλασίασαν τὰ πλούτη τῆς ἐκκλησίας, (διότι κατὰ τὸ διάστημα αὐτῶν ἀπέκτησαν μεγάλα κτήματα τὰ μοναστήρια καὶ οἱ κληρικοὶ, διὰ κληροδοσιῶν, δωρεῶν ἢ καὶ ἀγορῶν) καὶ παρέτρεψαν τὸν θρησκευτικὸν ζῆλον εἰς σκυθρωπὴν θρησκευτικὴν μανίαν (φανατισμὸν)...»).

² W. Pütz, *Γενικὴ Ἱστορία*, μτφρ. Γ.Α. Βακαλοπούλου, τεῦχος β', Αθήνησι 1866, σ. 79 («Εἰ καὶ δὲν ἐπέτυχον αἱ Σταυροφορίαι τοῦ κυρίου αὐτῶν σκοποῦ, ἔσχον ὅμως σπουδαιοτάτας συνεπειὰς πρὸς τὴν ὅλην κατάστασιν τῆς Δύσεως. Ἡῤῥησαν τὴν δύναμιν καὶ τὴν δόξαν τῶν Παπῶν, οἵτινες ὑπῆρξαν οἱ πρωταῖτιοι καὶ ὀδηγοὶ τῶν Σταυροφοριῶν, ἐξέτειναν τὴν δύναμιν τῶν ἡγεμόνων διὰ τῆς χηρεύσεως πολλῶν φεοῦδων, ἐχρημάτισαν ἢ βάσις τῆς συστάσεως καὶ ἀναπτύξεως κοινοτήτων πολιτῶν (οἵτινες ἐξαγόραζον τὰς ἐλευθερίας αὐτῶν, ὅτε οἱ κύριοι εὐρίσκοντο εἰς χρηματικὰς ἀνάγκας) καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναπτύξεως ἐλευθέρων χωρικῶν (καθόσον πολλοὶ δουλοπάροικοι, λαμβάνοντες τὸν σταυρόν, ἠλευθεροῦντο καὶ οὕτως ἢ γεωργία ἐξ ἀνάγκης ἐδίδοτο εἰς ἐλευθέρους). Ἦνοιξαν πρὸς τούτοις αἱ σταυροφορίαι εἰς τὸ ἐμπόριον νέας ὁδοὺς (ἐμπορικὰ πρακτορεῖα τῶν Ἑνετῶν καὶ ὕστερον τῶν Γενοατῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει) καὶ ἦνεγκον εἰς τὰς ἀγορὰς νέα ἀντικείμενα ἐμπορίας καὶ ἐξέτειναν τὰς γεωγραφικὰς καὶ φυσικοῖστορικὰς γνώσεις. Σημαντικώτεραι πασῶν ὑπῆρξαν αἱ συνέπειαι αὐτῶν πρὸς τοὺς ἵπποτας· διότι εἰς αὐτοὺς ὁ ἵπποτισμὸς, τὸ ὠραιότερον φαινόμενον τοῦ μεσαίωου, χρεωστει τὴν μὸρφωσίν του»).

έκπεσόντων τῶν χωροδεσποτῶν ἔνεκα τῶν διὰ τὰς σταυροφορίας χρηματικῶν ἐπιδόσεων. Τὸ ἐμπόριον ἐξετάθη καθ' ἅπασαν τὴν Εὐρώπην, ἡ διάνοια τῶν ἀνθρώπων ἀνεπτύχθη, καὶ πολλαὶ τέχναι καὶ μαθήσεις τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀράβων, ἕως τότε ἄγνωστοι ἐν Εὐρώπῃ, εἰσήχθησαν εἰς αὐτήν. Ὁ νέος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀποτέλεσμα τῶν σταυροφοριῶν»¹).

Ὁ Ἀντωνιάδης, ἀντίθετα, θα προβεῖ σε ορισμένες πολὺ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, υποστηρίζοντας με θέρμη τις σταυροφορίες, καὶ μάλιστα τὴν τέταρτη, γράφοντας πὺς χάρις αὐτῆς καὶ τὴν κατάκτηση ἀπὸ τοὺς δυτικούς σταυροφόρους, ἡ Κωνσταντινούπολις ἀνέπνευσε μετὰ ἀπὸ 1.500 χρόνια τὸ κλέος τῆς αρχαιότητος, μέσα ἀπὸ τὴν εφαρμογὴ τοῦ δικαίου, τῶν νόμων καὶ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας που – προφανῶς – δὲν υφίσταντο ἕως τότε στὸ Βυζάντιο².

Ἀνάλογες θέσεις θα διατυπώσῃ καὶ ὁ Δραγάτσης, θεωρώντας ἰδιαίτερα ευεργετικὴ γιὰ τὴ «στάσιμη» Ἀνατολὴ τὴν ἐπίδραση τῶν σταυροφοριῶν, κυρίως στὸν οικονομικὸ τομέα³.

¹ Δ. Πανταζῆς, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενέστερα τὴν ἑλληνικὴν περιέχουσας*, ἐν Ἀθήναις, 1868, σ. 145.

² Ἀ. Ἀντωνιάδης, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 399 («Ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου οἱ Ἑνετοὶ μάλιστα ὠφελήθησαν, διότι σύμπαν ἤδη τῆς Ἀνατολῆς τὸ ἐμπόριον περιῆλθεν εἰς αὐτούς· οἱ δὲ πολυάριθμοι ὑποτελεῖς ἐπηύξησαν τὴν δόξαν τῆς θαλασσοκράτορος ἐμπορικῆς πόλεως. Ἐκ τῶν ἐρειπίων τοῦ Βυζαντιανοῦ κράτους ἐδημιούργησαν τὰ θεμέλια δυνάμειος παγκοσμίου, εἰς δὲ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ τὸ παλάτιον τοῦ δόγη ἠκτινοβόλουν οἱ ἀρπαγέντες καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ αὐτοκρατορικῆς πόλεως, οἱ τέσσαρες ὄρειχάλκινοι ἵπποι καὶ ἡ τεχνικωτάτη πύλη τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀνεπόλησαν ὁμῶς εἰς τὴν μνήμην καὶ τὰς ἐνδόξους ἡμέρας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἐγκαθιδρύσαντες εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀποικίαν αὐτῶν τὸ δίκαιον, τὸν νόμον καὶ τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν, ἧτις ἀπὸ 1500 ἐτῶν εἶχεν ἐκλείψῃ. Καὶ εἰς πάσας δὲ τὰς ἐπιλοίπους αὐτῶν κτήσεις ἐξύπνισαν καὶ ἀνεζωπύρρησαν διὰ τῶν ἰδρυμάτων αὐτῶν τὸ πολιτικὸν φρόνημα, τὴν φιλοπατρίαν, τὴν γεωργίαν, τὴν φιλοτεχνίαν καὶ βιομηχανίαν, ἀπέκτησαν δ' οὕτω τὸ μέγα πλεονέκτημα ὅτι αἱ ἀποικίαι ὑπερασπίζοντο ἀφ' ἑαυτῶν»).

³ Γ. Δραγάτσης, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαίωonos τὰ κυριώτατα*, ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 197 («Οὕτως ἔληξαν αἱ Σταυροφορίαι, αἵτινες οὐ σμικρὰ καλὰ ἐπήνεγκον εἰς τὴν καθ' ὅλα ἀνθρωπότητα. Διότι διὰ τὰς ἀπὸ Δ. πρὸς Α. κινήσεις τοσοῦτων χιλιάδων, διὰ τοῦ μετοικισμοῦ τούτων, ἐπῆλθε νέα φάσις πραγμάτων, μετεδόθησαν εὐχερέστερον πολλὰ τῶς ἄγνωστα τοῖς ἀπὸ πολλῶν αἰῶνων στασίμοις λαοῖς τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐν γένει βῆμα γενναῖον ἐτελέσθη πρὸς τελειότεραν μόρφωσιν. Τοῦτου ἀποτέλεσμα ἄμεσον καὶ σχετικώτατον ἐπακολούθημα ἢ ἀνάπτυξις καὶ στενωτέρα τῶν διαφορῶν λαῶν σύνδεσις, ἡ τροφή τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ἧτις ἀνάπτυξις μετέβαλε τὴν θέσιν πολλῶν ἐργαζομένων ἐργατικῶν χειρῶν, πολλῶν ἐν μοῖρα δουλοπαροίκων κειμένων, οὓς μετέταξεν εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν. Διὰ τῶν Σταυροφοριῶν ἐδόθη δύναμις μεγάλη εἰς τὸν κλῆρον καὶ διὰ τῆς προσθήκης κτηματικῆς περιουσίας ἢ δωρεῶν εἰς τὰς μονὰς ἤρξησε τῆς ἐκκλησίας ὁ πλοῦτος. Αἱ Σταυροφορίαι τέλος ἐγένοντο ἀφορμὴ συστάσεως ταγμάτων τινῶν ἵπποτικῶν, οἷον τῶν **Ἰωαννιτῶν ἢ Ῥοδιῶν ἵπποτῶν** ἔνεκα τῆς κατοχῆς τῆς Ῥόδου ἐπὶ τινὰς αἰῶνας, τῶν **Ναϊτῶν** καὶ τῶν **Τευτόνων**, ἅτινα πάντα περιεβάλλοντο μοναχικὴν τινα χροιάν, ἀνάμικτον ὁμῶς ἵπποτικὴν ἀνδρεία. **Ἡ κίνησις βεβαίως αὕτη ἐπέφερε βλάβας οὐ σμικρὰς διὰ τοὺς τόπους,**

Γ. Οι σταυροφορίες στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα

Γ1. Εισαγωγικά

Τα σχολικά εγχειρίδια του 20ου αιώνα δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από αυτά του 19ου. Σχεδόν στο σύνολό τους (με εξαίρεση κυρίως αυτό του Καλοκαιρινού) τηρούν ενιαία στάση ως προς τις σταυροφορίες. Και αυτό διότι προβάλλουν κυρίως τα αίτια που τις προκάλεσαν και τις συνέπειες που αυτές είχαν, τόσο για τους λαούς της Δύσης που έλαβαν μέρος, όσο και για τους ίδιους τους Βυζαντινούς. Ιδιαίτερος λόγος ασφαλώς γίνεται και εδώ για την τέταρτη σταυροφορία και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Τα σημεία στα οποία παρατηρούνται ορισμένες διαφορές, θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι το γεγονός ότι τώρα δίνεται λιγότερο έμφαση στον θρησκευτικό χαρακτήρα των σταυροφοριών και περισσότερο στον πολιτικό-οικονομικό και το ότι πλέον αποφεύγονται τις περισσότερες φορές έντονοι χαρακτηρισμοί εις βάρος των σταυροφόρων. Στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα, μάλιστα, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον ελληνικό χαρακτήρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Γ2. Τα αίτια των σταυροφοριών

Ο Κωνσταντίνος Άμαντος, ο οποίος συνέγραψε ένα σχολικό εγχειρίδιο τη δεύτερη δεκαετία του 20ου αιώνα (με δύο ανατυπώσεις)¹, δεν δείχνει να πρωτοτυπεί έναντι των προγενέστερων του συγγραφέων, σημειώνοντας – χωρίς περισσότερες εξηγήσεις – ως αποκλειστικό αίτιο των σταυροφοριών, την παρεμπόδιση της πρόσβασης των προσκυνητών στους Αγίους Τόπους από τους Σελτζούκους Τούρκους². Από τη θέση αυτή δεν αφίσταται σε

δι' ὧν οἱ Σταυροφόροι διήρχοντο, ἀλλ' ἡ βλάβη αὕτη, ὁσηδήποτε ἂν θεωρηθῆ, ἐκμηδενίζεται πρὸ τῆς θέσεως, ἣν παρουσιάζει ἡ Εὐρώπη ὅλη μετὰ τοὺς ἀγῶνας τούτους, ἀφ' οὗ μάλιστα ἄνευ θυσιῶν οὐδὲν μέγα κατορθοῦται»).

¹ Πρόκειται για τα εξής σχολικά εγχειρίδια του Κ. Άμαντου: *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ιστορίας*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, ἐν Αθήναις 1910· *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ιστορίας*, ἐν Αθήναις 1914· *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ιστορίας*, ἐκδ. Ἰω. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1918.

² Του ἴδιου, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ιστορίας*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, ἐν Αθήναις 1910, σσ. 92-93 («...ἀφ' ὅτου οἱ Σελτζοῦκοι Τούρκοι, περὶ τὸ τέλος τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος, κατέλαβον τὴν Παλαιστίνην, ἤρχισαν νὰ ἐπιβάλλωσι φόρους καὶ πολλαχῶς ἐν γένει νὰ πιέζωσι τοὺς προσκυνητὰς τῶν Ἁγίων Τόπων. Οἱ Χριστιανοί, καὶ μάλιστα οἱ ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἐπιστρέφοντες εἰς τὰς πατρίδας των διηγοῦντο μὲ ζῶντὰ χρώματα τὰ ἐν Ἱεροσολύμοις παθήματα, καὶ ἐξήπτον τὴν ὀργὴν τῶν Χριστιανῶν κατὰ τῶν Σελτζουκιδῶν»).

κανένα από τα τρία εγχειρίδιά του, στα οποία μάλιστα επαναλαμβάνει την αρχική του εκτίμηση.

Παρόμοιες απόψεις διατυπώνουν ο Αλκιβιάδης Ιωαννίδης στα δύο εγχειρίδιά του και τις ανατυπώσεις τους¹, ο Νικόλαος Βραχνός στα τρία σχολικά του εγχειρίδια με τις πολλαπλές ανατυπώσεις τους² καθώς και ο Παύλος Βαλάκης³.

Λίγα χρόνια αργότερα ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου, στα δικά του έργα και στις ανατυπώσεις τους⁴, θα βρεθεί στον αντίποδα των προηγούμενων συγγραφέων. Διότι ασχολείται εκτενώς με τις σταυροφορίες και ιδιαίτερα με τα αίτια που τις προκάλεσαν, κινούμενος περισσότερο στο πολιτικό-κοινωνικό πεδίο και λιγότερο στο θρησκευτικό. Είναι οπωσδήποτε ο πρώτος συγγραφέας του 20ου αιώνα που δίνει αυτήν την ερμηνεία και συνδέει τις σταυροφορίες με τον φεουδαλισμό στη δυτική Ευρώπη.

Στην αρχή ο Αδαμαντίου περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στη δυτική Ευρώπη στις αρχές του 11ου αιώνα⁵. Στη συνέχεια

¹ Πρόκειται για τα εξής εγχειρίδια: *Ιστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἔκδ. ὀγδόη, ἔκδ. Ἰω. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1910· *Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἔκδ. ὀγδόη, ἔκδ. Ἰω. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1901.

² Τα εγχειρίδια του Ν. Βραχνού που αναφέρονται στις σταυροφορίες είναι τα εξής: *Ἱστορία Ἑλληνική, Ρωμαϊκή, Βυζαντιακή*, ἔκδ. Ἰω. Σιδέρης, ἐν Αθήναις 1901· *Ἱστορία Βυζαντιακή ἀπὸ τοῦ 395 μ.Χ. μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἔκδ. ἐνάτη, ἐν Αθήναις 1917· *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Αἰαϊκῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Αθήναις χ.χ.

³ Π. Βαλάκης, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπὸ τῆς Αἰαϊκῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἔκδ. Ἰω. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1922.

⁴ Μελετήθηκαν τα εξής έργα του Α. Αδαμαντίου: *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἔκδ. πρώτη, ἔκδ. Ἰω. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1919· *Ἑλληνική Ἱστορία (Ἑλληνιστικοί - Ρωμαϊκοί καὶ Βυζαντινοί χρόνοι)*, ἔκδ. δευτέρα, ἔκδ. Ἰω. Ν. Σιδέρης, ἐν Αθήναις 1924· *Βυζαντινὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία 867-1453*, ἔκδ. δευτέρα, ἔκδ. Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναις 1933.

⁵ Του ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Αθήναις 1920, σσ. 221-222 («Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς λαμπρότητος τοῦ Βυζαντίου (περὶ τὸ 1000 μ.Χ.) ἡ Εὐρώπη ἦτο βυθισμένη εἰς τὴν ἀμάθειαν καὶ τὴν βαρβαρότητα. Κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον ἤρχισαν νὰ δημιουργοῦνται οἱ λαοὶ καὶ τὰ κράτη αὐτῆς. Ἐκ τοῦ διαμελισμοῦ τοῦ Φραγκικοῦ κράτους καὶ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Νορμανδῶν παρήχθησαν τὰ τέσσερα μεγάλα κράτη, τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἰταλίας. Τότε ἀρχίζουν νὰ συγκροτοῦνται καὶ τὰ μικρότερα κράτη (Σκανδιναβίας, Πολωνίας κλπ.), καὶ ἐν γένει ἀπὸ τότε ἢ καὶ σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπικρατοῦσα πολιτικὴ διαμόρφωσις τῆς Εὐρώπης.

Οἱ λαοὶ καὶ τὰ κράτη τῆς Εὐρώπης χωρίζονται διὰ τῆς γλώσσης, τῶν ἐθίμων, τῶν ἀντιζηλιῶν. Ἐχουν ἐντούτοις ἓνα κοινὸν δεσμόν πρὸς ἀλλήλους, τὴν θρησκείαν. Ὅλοι οἱ λαοὶ οὗτοι σχη[μα]τίζουσι τὸν Χριστιανικὸν κόσμον τῆς Δύσεως, ὁ ὁποῖος ἴσταται ἀντιμέτωπος τοῦ Μουσουλμανικοῦ κόσμου. Οἱ δύο οὗτοι κόσμοι ἤλθον ἤδη εἰς σύγκρουσιν εἰς τὴν Ἰσπανίαν. Ἡ μακρὰ πάλη, ἡ ὁποία διεξήχθη εἰς τὴν Πυρηναϊκὴν Χερσόνησον μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, ἐλάμπρυνε τὴν μεσαιωνικὴν Ἰσπανίαν. Ἀλλ'

υπογραμμίζει την απόσταση που χώριζε το Βυζάντιο από τη φεουδαλική Δύση¹, παρουσιάζει τον ιπποτισμό ως ρεύμα, κάνοντας μάλιστα έναν πολύ ενδιαφέροντα και πρωτότυπο παραλληλισμό με την ομηρική εποχή και τους ήρωές της² και τέλος περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στις

έρχεται ο καιρός κατά τον οποίο γίνεται γενική ή σύγκρουσις και μετατίθεται εις την Ανατολήν»).

¹ Στο ίδιο, σσ. 222-223 («Τὰ εὐρωπαϊκὰ βασίλεια δὲν ὁμοιάζουν οὔτε κατὰ τὴν πολιτικὴν οὔτε κατὰ τὴν κοινωνικὴν διοργάνωσιν μὲ τὴν Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν. Εἰς τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ διαμελισμοῦ τοῦ Φραγκικοῦ Κράτους ἡ δύναμις τοῦ βασιλέως εἶχεν ἀρχίσει διαρκῶς νὰ ἐλαττώνεται, ἀξάνει δὲ ἡ δύναμις τῶν κατὰ τόπους ἀρχόντων. Οἱ διοικηταὶ τῶν ἐπαρχιῶν, οἱ **δουῦκες** καὶ **κόμιτες**, ἔγειναν ἀνεξάρτητοι. Τὰ βασίλεια λοιπὸν εὐρέθησαν κατακερματισμένα εἰς πλῆθος μικρῶν κρατιδίων [...]. Τοιοῦτοτρόπως προῆλθε μίᾳ νέᾳ διοργάνωσις τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ εἰς τὴν ἱστορίαν μὲ τὸ ὄνομα **Φεουδαλισμός**. Ἦτο **πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν σύστημα ὁλοκλήρου τῆς Εὐρώπης** καθ' ὅλον τὸ δεύτερον ἡμῖσιν τοῦ Μεσαιῶνος [...]

Ἐπακολούθημα τῆς τοιαύτης τάξεως, ἦτο ἡ ἀναρχία. Διότι ἕκαστος φεουδάρχης ἦτο καὶ εἷς μικρὸς βασιλεύς, ἡδύνατο νὰ κάμνη πόλεμον μὲ τὸν ἄλλον, δὲν ἐστενοχωρεῖτο νὰ λάβῃ τὰ ὄπλα καὶ ἐναντίον τοῦ βασιλέως. Ἐντεῦθεν προκύπτουν διαρκεῖς πόλεμοι καὶ ταραχαί. Ἡ **Φεουδαλικὴ Εὐρώπη** εὐρίσκεται εἰς χάος ἀναρχίας, καθ' ὃν χρόνον ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία εἶναι **Κράτος**, ὅπως τὸ ἐννοοῦμεν σήμερον. Ἐκεῖ ὁ βασιλεὺς περιστοιχίζεται ἀπὸ φεουδάρχας καὶ πολεμιστὰς ἀνεξαρτήτους ἀπὸ αὐτὸν καὶ ἀπὸ ἀλλήλους. Εἰς τὸ Βυζάντιον ὁ Αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ ἀρχηγὸς μονίμου στρατοῦ, ὁ ὁποῖος φυλάσσει τὰ σύνορα τοῦ Κράτους του. Εἰς τὴν Εὐρώπην ὁ βασιλεὺς ἢ ὁ φεουδάρχης ἀποθνήσκων μοιράζει τὸ φέουδον ὡς ἰδιοκτησίαν εἰς τοὺς υἱοὺς του. Ὁ Βυζαντινὸς Αὐτοκράτωρ μεταβιβάζει τὸ Κράτος ἀκέραιον εἰς τὸν διάδοχόν του, στερεῶς ὀργανωμένον μὲ τὴν ὑπαλληλικὴν ἱεραρχίαν καὶ μὲ τὴν συγκεντρωτικὴν διοίκησίν του»).

² Στο ίδιο, σ. 223 («Ὁ πόλεμος ἦτο ἡ μόνη ἐνασχόλησις, ἡ ὁποία ἤρμοζεν εἰς τὸν ἐλεύθερον ἄνθρωπον, καὶ οἱ μόνον ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι εἶχον σημασίαν εἰς τὴν κοινωνίαν ἐκείνην, ἦσαν οἱ πολεμισταί. Τὸ ἴδιον συνέβαιεν καὶ εἰς τὴν λεγομένην Ὀμηρικὴν ἐποχὴν. Οἱ πολεμισταὶ τῆς Μεσαιωνικῆς Δύσεως ἔχουν πολλὰ κοινὰ μὲ τοὺς ἥρωας τοῦ Ὀμήρου, καὶ ἐν γένει ἡ Φεουδαλικὴ Εὐρώπη ἐνθυμίζει τὴν ἐποχὴν, τὴν ὁποίαν περιγράφουν τὰ ὀμηρικὰ ἔπη (περὶ τὸ 1000 π.Χ.). Οἱ ἀυθένται πολεμοῦν ἔφιπποι, βαρύντατα ὀπλισμένοι καὶ λέγονται ἰππῶται (*chevaliers*), ὄνομα τιμητικόν, τὸ ὁποῖον διακρίνει καὶ τοὺς περιβλέπτους ὀμηρικοὺς ἥρωας.

Οἱ ἰππῶται ἀπετέλουν κληρονομικὴν τάξιν εὐγενείας. Ὁ βίος αὐτῶν διήρχετο εἰς τὸν πόλεμον, τὰς μονομαχίας καὶ εἰς τὸ κινήγιον. Συνήθως δὲ τέρψις ἦσαν αἱ ψευδομαχίαι (*tournois*), αἱ ὁποῖαι ἐτελοῦντο ὡς πανηγυρὶς μεταξὺ ομάδων. Ἐζῶν εἰς κάστρα ἐρημικὰ καὶ ἰσχυρὰ, ἠρέσκοντο δὲ πολὺ ν' ἀκούουν εἰς τὰ μακρὰ συμπόσια τῶν τοῦ **τροβαδούρου**, οἱ ὁποῖοι ἔψαλλον τὰ κατορθώματα τῶν προγόντων των. Ὅμοίως καὶ οἱ ἥρωες τοῦ Ὀμήρου ἐτέρποντο εἰς τὰ ἀνάκτορά των ν' ἀκούουν τοὺς ἀοιδούς, ἄδοντας τὰ **κλέα ἀνδρῶν ἡρώων**»).

δυτικές κοινωνίες¹ και τον ρόλο που διαδραμάτιζαν σε αυτές η Εκκλησία και ο πάπας².

Ομοίως το δίδυμο των Χ. Θεοδορίδη και Α. Λαζάρου, σε μια πλειάδα συγγραμμάτων που εξέδωσαν³, επαναλαμβάνουν παρόμοιες θέσεις με τις προαναφερθείσες. Τονίζουν την πρόοδο που είχε σημειώσει η Δυτική Ευρώπη σε όλους τους τομείς και την αντίστοιχη δυσκολία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας να δράσει ενεργά, ώστε να αντιμετωπίσει τους μουσουλμανικούς λαούς που είχαν καταλάβει τους Αγίους Τόπους⁴.

¹ Στο ίδιο, σσ. 223-224 («Καθ' ὃν χρόνον διεσκέδαζον οἱ εὐγενεῖς εἰς τὸν πόλεμον ἢ εἰς τὰ κάστρα των, ὁ βίος ἦτο πολὺ σκληρὸς διὰ τὰς ἄλλας κοινωνικὰς τάξεις καὶ ἰδίως διὰ τοὺς χωρικοὺς. Ἡ φεουδαλικὴ κοινωνία τῆς Εὐρώπης ἦτο πολὺ δυστυχῆς. Οἱ ἰππῶται δὲν ἦσαν ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς ἀγροδιαίτους κατὰ τὴν συμπεριφορὰν, ὀλίγον δὲ διέφερον κατὰ τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν. Ὅλη ἡ κοινωνία ἦτο βυθισμένη εἰς παχυλὴν ἀμάθειαν καὶ ἠθικὴν παραλυσίαν. Μόνον τὸ αἶσθημα τῆς ἀλαζονείας, ἔνεκα τῆς εὐγενείας καὶ τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς, ἦτο ἀνεπτυγμένον εἰς τοὺς ἰππῶτας. Θὰ ἐστερεῖτο τῆς τιμῆς αὐτοῦ ὁ ἰππότης, ὁ ὁποῖος θὰ ἤνειχετο ὕβριν χωρὶς νὰ ἐκδικηθῆ. Ἐκ τούτου προῆλθεν ὁ ἰπποτισμὸς (chevalerie), τὸ αἶσθημα σεβασμοῦ πρὸς εαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους, ἰδίως πρὸς τὴν γυναῖκα. Ὁ ἰπποτισμὸς ἔφερε κάποιαν ἐξημέρωσιν εἰς τὰ ἦθη»).

² Στο ίδιο, σ. 224 («Ἡ Ἐκκλησία ἐπροσπάθησε νὰ φέρῃ βελτίωσιν τινὰ εἰς τὰ βάρβαρα ἐκεῖνα ἦθη καὶ ἀνακούφισιν εἰς τὴν πάσχουσαν ἐκείνην κοινωνίαν. Ἀλλὰ καὶ αὕτη δὲν εὐρίσκετο εἰς καλυτέραν κατάστασιν. Ἡ ἰδία ἀμάθεια καὶ ἡ ἰδία διαφθορὰ ἐπικρατεῖ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἀββάδες (ἡγούμενοι) ἀπετέλουν καὶ οὗτοι τάξιν εὐγενῶν. Εἶχον τοὺς ἵππους, τὸν ὄπλισμόν των, ἐπήγαινον εἰς τὸ κυνήγιον, εἰς τὸν πόλεμον, πολλοὶ ἦσαν νυμφευμένοι καὶ ἔζων μὲ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν ἢ τὰ μοναστήρια των.

Ἐν μέσῳ τῆς κοινωνικῆς ἐκείνης συγχύσεως ἐθεμελιώθη καὶ ἐμεγάλωσεν ἡ δύναμις τοῦ Πάπα. Εἶναι τὸ πρῶτον πρόσωπον, ὁ πρωταγωνιστής, εἰς τὴν Μεσαιωνικὴν Εὐρώπην. Ἡ Ρώμη εἶναι ἡ πρωτεύουσα τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως, εἶναι ἡ «αἰωνία πόλις», ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς εἶναι ὁ τοποτηρητῆς (vicarius) τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Τὴν ἰσχυρὰν ταύτην δύναμιν μετεχειρίσθησαν οἱ πάπαι πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν πολιτικῶν αὐτῶν σκοπῶν. Εἰς τὴν Δύσιν κατόρθωσαν ν' ἀποκτήσουν, ὡς γνωρίζομεν, ἐκτὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς, καὶ **κοσμικὴν** ἐξουσίαν. Ἀπαύστως δὲ ἀγωνίζονται νὰ καθυποτάξουν τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως φέρονται μὲ πόθον πρὸς τοὺς **Αγίους Τόπους**, τοὺς ὁποίους καθηγίασαν οἱ πόδες τοῦ Κυρίου. Πολλοί, οἱ Νορμανδοί, Γερμανοί, Ἐνετοί, ρίπτουν ἀρπακτικὰ βλέμματα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν. Ὁ Πάπας μεταχειρίζεται τὸ ξίφος τῶν Σταυροφόρων πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ μεγάλου σχεδίου»).

³ Ἀπὸ τα ἔργα των Θεοδορίδη-Λαζάρου, στις σταυροφορίες αναφέρονται τα εξής: Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας διὰ τὰς Ἐμπορικὰς Σχολάς, ἐκδοτικὴ ἐταιρεία «Ἀθηνᾶ» Α.Ι. Ράλλης καὶ Σία, Ἀθῆναι 1927· Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης (301 π.Χ.) μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204 μ.Χ.), ἔκδ. τρίτη, ἔκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1929· Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ τῶν Μέσων Χρόνων, ἔκδ. τρίτη, ἔκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1930· Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας διὰ τὰς Ἐμπορικὰς Σχολάς, ἔκδ. Ν. Ἀλικιώτης καὶ Υἱοί, Ἀθῆναι 1932, μαζί με τις ανατυπώσεις τους.

⁴ Των ἰδίων, Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης (301 π.Χ.) μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204 μ.Χ.), ἔκδ. τρίτη, ἔκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1929, σσ. 139-140 («Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῶν μέσων χρόνων ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἦτο πολὺ περισσότερον ἀνεπτυγμένη ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, διότι ἡ μετανάστευσις τῶν λαῶν εἶχε καταστρέψει ἐκεῖ τὸν πολιτισμόν. Ἐπίσης εἰς τὴν ἀραβικὴν αὐτοκρατορίαν ὑπῆρχε πολιτισμὸς ἀνώτερος ἀπὸ τὴν Εὐρώπην. Οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης ἦσαν τότε εἰς τὴν παιδικὴν των

Σε άλλο εγχειρίδιό του, το ίδιο συγγραφικό δίδυμο διαχωρίζει με τρόπο σαφή την αφορμή από τα αίτια των σταυροφοριών. Συγκεκριμένα, σημειώνει πως η εμφάνιση των Σελτζούκων Τούρκων στους Αγίους Τόπους και ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφέρονταν στους χριστιανούς προσκυνητές αποτελούσε το πρόσχημα, πάνω στο οποίο βασίστηκε η Δύση για να οργανώσει τη συστηματική ανακατάληψη της Ιερουσαλήμ. Όσον αφορά στα αίτια, στο «βάθος», όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν, βρίσκονται άλλα ελατήρια, πολύ πιο «ταπεινά», με κυρίαρχο το οικονομικό συμφέρον¹.

ήλικιαν. Είχαν ζωηράν φαντασίαν και δυνατήν ψυχικήν όρμην, αλλά δεν ήξευραν ακόμη ούτε γράμματα ούτε τέχνας. Δεν ήξευραν να κατασκευάζουν καλά όπλα ούτε να οργανώσουν στρατόν ούτε να διοικήσουν καλά τὸ κράτος των. Διὰ τοῦτο ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ μικρὰ στρατεύματα κατάρθωσε νὰ νικήσῃ τοὺς γερμανικοὺς λαοὺς. Καὶ ἀργότερα ὡς ἂν ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν μὲ τοὺς Γερμανοὺς ἐφάνη πάντοτε ἀνώτερος. Ἀλλὰ μὲ τὸν καιρὸν τὰ πράγματα ἤλλαξαν. Ἡ Δύσις ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται. Οἱ εὐγενεῖς μολοντί δὲν εἶχαν μόρφωσιν, ἦσαν ἄνθρωποι γενναῖοι καὶ φιλόδοξοι. Κατεγίνοντο διαρκῶς εἰς τὰ πολεμικὰ καὶ ἐγύμναζαν τὸ σῶμα των μὲ τὸ κνήγιον καὶ τὰς ἵπποδρομίας. Ἐμαθάν νὰ κατασκευάζουν ὅπλα, πανοπλίαν σιδηρᾶν, μὲ τὴν ὁποίαν ἐσκέπαζον τὸ σῶμα των καὶ τοὺς ἵππους. Κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα ὁ βίος τῶν λαῶν τῆς Δύσεως ἔλαβεν ὀριστικὴν μορφήν καὶ ἀπὸ τότε οἱ Εὐρωπαῖοι ἤρχισαν νὰ προσδεύουν. Πρὸ πάντων ἤρχισε νὰ ἀκμάζῃ ὁ ἵπποτικὸς βίος. Ἡ νεολαία εἶχε τότε μεγάλην πολεμικὴν ὄρμην καὶ, ὅπως εἰς τοὺς ὀμηρικοὺς χρόνους, ἢ ἀνδρεία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ μεγαλυτέρα ἀρετή. Ἡ Ἐκκλησία ἠθέλησε νὰ ὀδηγήσῃ τὴν ὄρμην αὐτὴν τῶν νέων καὶ νὰ τὴν μεταχειρισθῇ διὰ τοὺς σκοποὺς της. Οἱ ἵπποται ἐχρίοντο με θρησκευτικὴν τελετὴν καὶ ἔδιδον ὅρκους ὅτι θὰ ὑπερασπίζωνται τὸ δίκαιον, θὰ προστατεύουν τοὺς ἀδυνάτους κατὰ τῆς βίας τῶν ἰσχυρῶν, θὰ εἶναι φιλαλήθεις, θὰ κρατοῦν τὸν λόγον τους καὶ θὰ εἶναι πιστοὶ εἰς τὴν φιλίαν. Τοιοῦτοτρόπως οἱ πολεμισταὶ ἐγίναν ἵπποται τοῦ Χριστοῦ»).

¹ Των ίδιων, *Ιστορία Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ τῶν Μέσων Χρόνων*, ἐκδ. τετάρτη, ἐκδ. Ι.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1937, σσ. 128-129 («Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις, ἐνῶ εἰς τὸ βάθος τὰς σταυροφορίας ἐκίνησαν ἐλατήρια κοσμικώτερα καὶ ὑλικώτερα. Οἱ εὐγενεῖς ἤθελον νὰ καταλάβουν νέας χώρας, οἱ ἵπποται νὰ ἀποκτήσουν τιμᾶριον, οἱ κληρικοὶ ἐπαρχίας, οἱ γεωργοὶ εἶχον τὸν ἀκαθόριστον πόθον νὰ ἀπαλλαγῶν ἀπὸ τὸν ἄθλιον βίον των, οἱ ἔμποροι ἤθελον νέας ἀγορὰς διὰ τὰς ἐπιχειρήσεις των καὶ ὅλοι ὁμοῦ ἤλπιζον κέρδη εὐκόλα καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὴν λεηλασίαν χωρῶν, τὰς ὁποίας ἐφαντάζοντο πολὺ πλουσίας. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Εὐρώπης εἶχεν ἀυξηθῆ σημαντικῶς κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ καὶ ἐδυσκολευέτο νὰ ζῆσῃ μὲ τὸν τότε τρόπον τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς γῆς. Παρατηρήθη λοιπὸν μία γενικὴ καὶ ἀκαθόριστος τάσις δι' ἐξάπλωσιν. Οἱ εὐγενεῖς ἤθελον νὰ ἀποκτήσουν νέας ἡγεμονίας, οἱ δευτερότοκοι καὶ τριτότοκοι καθῶς καὶ οἱ ἄκληροὶ ἵπποται τιμᾶρια, διότι ἡ διανομὴ τῆς γῆς εἰς τὴν Εὐρώπην εἶχε φθάσει εἰς τὸ ἀπροχώρητον, καὶ μὲ τὸν σχηματισμὸν τοῦ Οὐγγρικοῦ καὶ τοῦ Ρωσικοῦ κράτους ἡ ἀνατολικὴ Εὐρώπη εἶχεν ἀποκλεισθῆ διὰ τοὺς Δυτικοὺς λαοὺς. Ὁ Πάπας Οὐρβανὸς Β', ὁ ὁποῖος ἐκήρυξε τὴν πρώτην Σταυροφορίαν, παρορμῶν τοὺς εὐγενεῖς εἰς τὸ ἅγιον ἔργον ἔλεγεν. "Ἡ γῆ, τὴν ὁποίαν κατοικεῖτε, δὲν ἔχει πλοῦτη καὶ μόλις δίδει τροφήν εἰς ὅσους τὴν καλλιεργοῦν. Διὰ τοῦτο ἀλληλοτρῶγεσθε καὶ ἀλληλοσφάζεσθε. Καθησυχάσατε τὰ μίση σας καὶ λάβετε τὴν ὁδὸν πρὸς τὸν Ἅγιον Τάφον... Τὰ βασίλεια τῆς Ἀσίας θὰ εἶναι μερίδιά σας". Ἀφ' ἐτέρου αἱ πρόσφατοι ἐπιτυχίαι τῶν Νορμανδῶν εἰς τὴν Σικελίαν καὶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἐκέντων τὴν ὄρεξιν. Ἐξ ἄλλου εἶχεν ἀρχίσει εἰς τὴν Δύσιν νὰ ἀφυπνίζεταί τὸ ἐμπόριον. Ἡ γνωριμία τῶν ἀγορῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἀλεξανδρείας, τῶν πόλεων τῆς Συρίας καὶ γενικῶς τοῦ

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων που αναφέρονται στις αιτίες των σταυροφοριών δεν φαίνεται να διαφέρει από όσα προαναφέρθηκαν.

Η μεγάλη αλλαγή θα έρθει το 1965, με την έκδοση του μνημειώδους έργου του Κ. Καλοκαιρινού¹ που θα προκαλέσει αρκετές αντιδράσεις, κυρίως λόγω του νεωτερικού του χαρακτήρα. Ο συγγραφέας θα τιτλοφορήσει το σχετικό κεφάλαιο ως εξής: «Σταυροφορίες: Μια ένοπλη μετανάστευση τῶν Χριστιανῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης στις χῶρες τῆς Ἀνατολῆς»², προσφέροντας μια διαφορετική τρόπον τινά ερμηνεία για τις αιτίες που προκάλεσαν τις σταυροφορίες. Συγκεκριμένα, ο Καλοκαιρινός δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις διεργασίες που έλαβαν χώρα στη Δυτική Ευρώπη κατά τους 11ο και 12ο αιώνες και οι οποίες, σύμφωνα με αυτόν, οδήγησαν στις σταυροφορίες και αργότερα στην Αναγέννηση. Ειδικότερα, αναφέρεται στην αλλαγή του τρόπου ζωής των ανθρώπων μέσω της αστυφιλίας, της επικράτησης της φεουδαρχίας, του υπερπληθυσμού και της ανάπτυξης του εμπορίου, τα οποία εκμεταλλεύτηκε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, στρέφοντας το ενδιαφέρον και την ορμή των ανθρώπων της Δύσης στην κατάκτηση της Ανατολής³.

ἀνατολικῶν ἐμπορίων προσείλκυε τοὺς ἐμπόρους τῆς Δύσεως. Τὸ νεαρὸν ναυτικὸν τῆς Βενετίας ἤθελεν ἐλευθερίαν κινήσεως εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον. Ἄλλοτε τὸ Βυζάντιον μὲ τὴν ἐπιχειρηματικότητά του καὶ τὸ ἀνεπτυγμένον ναυτικὸν του εἶχεν ἐκμεταλλεῦθῆ τὴν καθυστερημένην καὶ ἀγροτικὴν Δύσιν, ἔχον ὡς μόνους συναγωνιστὰς τοὺς μουσουλμάνους. Βυζάντιον ὅμως καὶ μουσουλμανικὰ κράτη εἶχον ἀρχίσει νὰ παρακμάζουν, ἐνῶ ἡ Δύσις ἦτο σφριγηλὴ καὶ ἀκμαία, ὥστε νὰ θελήσῃ νὰ λάβῃ τὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τῆς Μεσογείου»).

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική*, ἐκδ. ΟΕΔΒ, Αθήναι 1965.

² Στο ίδιο, σ. 257.

³ Στο ίδιο, σσ. 257-259 («Στὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα οἱ πληθυσμοὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης βρίσκονται σὲ ἀναβρασμὸ. Ἀναδεύουν ἀνησυχία ἀπὸ μιὰ δυσφορία· δὲν θέλουν νὰ ζοῦν πιά μὲ τὸν τρόπο πὸν ζοῦσαν ὡς τώρα. Αὐτὴ ἡ ἀόριστη ἀνησυχία εἶναι σημάδι πὼς ἐτοιμάζεται μιὰ κοσμοϊστορικὴ ἀλλαγὴ. Ἀληθινά, στοὺς δυὸ αὐτοὺς αἰῶνες θαμποχαράζει ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ, ἡ Ἀναγέννηση, πὸν θὰ βγοῦν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα. Τώρα κυριεύονται ἀπὸ τὸ δυνατὸ πόθο νὰ ζήσουν καλύτερα καὶ προτιμοῦν ἀπὸ τὴν ἄχαρη καὶ στερημένην ζωὴν τῆς ὑπαιθρο τῆς ζωῆς στίς πόλεις πὸν ἐπιτρέπει νὰ ζοῦν πιὸ ἄνετα. Μὰ καὶ νὰ ἤθελαν νὰ μείνουν στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς δὲν μποροῦν γιὰτὶ ἡ γῆ πιά τῆς Εὐρώπης εἶναι μοιρασμένη καὶ μάλιστα μὲ τὸ ἄνισο σύστημα τῆς φεουδαρχίας. Ὑστερα οἱ ἄνθρωποι πλήθυναν πολὺ στὰ χρόνια αὐτὰ καὶ δὲν τοὺς χωράει ἡ Εὐρώπη γιὰ νὰ ζήσουν καλά. Ἐπίσης μὲ τις πρῶτες πόλεις πὸν ἔγιναν τώρα στὴ Μεσόγειο, προπάντων ἔκανε ἀρχὴ τὸ ἐμπόριο καὶ φανέρωνε στοὺς Εὐρωπαίους τί ἀμύθητες εὐκαιρίες πλουτισμοῦ ὑπῆρχαν στὴν Ἀνατολή, πὸν τις ἐκμεταλλεύονταν ὡς τώρα οἱ ἀλλόθρησκοι ὀπαδοὶ τοῦ Ἰσλάμ. Ὅλα αὐτὰ ἔφερναν στοὺς πληθυσμοὺς τῆς Εὐρώπης μιὰ λαχτάρα νὰ ξεσπάσουν καὶ νὰ λυτρωθοῦν κάπως ἀπὸ τις δυσκολίες αὐτές. Δὲν καταλάβαιναν ὅμως οἱ ἴδιοι οὔτε τί ἤθελαν, οὔτε πὸν ἦταν ἡ λύση οὔτε πὼς θὰ τὴ ζητοῦσαν. Ποιὸς θὰ τοὺς βοηθοῦσε νὰ τὴ βροῦνε; Ἡ Εὐρώπη εἶναι κομματιασμένη σὲ φεουδαρχικὰ κράτη δίχως συνεννόηση ἀνάμεσά τους. Ἐλπίδα λοιπὸν πρωτοβουλίας ἀπὸ δῶ δὲν ὑπάρχει. Ἄν εἶναι ὅμως ἀδύνατη ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, εἶναι ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ λόγο παντοδύναμη τώρα ἡ Ἐκκλησία μὲ τὸν Πάπα ἐπικεφαλῆς. Εἶναι ἡ ὥρα πὸν ἡ θεοκρατικὴ κοινωνία βρίσκεται σὲ πλήρη ὠρίμανση· οἱ ἄνθρωποι εἶναι πέρα γιὰ πέρα διαποτισμένοι ἀπὸ μιὰ βαθιὰ πίστη στὸ

Αρκετά χρόνια αργότερα, το ίδιο βιβλίο σε επανέκδοσή του¹ θα διαφοροποιηθεί, ξεκινώντας από τον τίτλο του έργου («Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή»²) και συνεχίζοντας με τον τίτλο του σχετικού κεφαλαίου («Σταυροφορίες: Ο “ιερὸς πόλεμος” τῶν Χριστιανῶν τῆς Δύσης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Αγίων Τόπων»³), προφανῶς σε μία προσπάθεια «κανονικοποίησης» του περιεχομένου του βιβλίου. Το περιεχόμενο, παρὸτι αρκετά περιορισμένο, θα εξακολουθήσει να απηχεί τις αρχικὲς ἀπόψεις του συγγραφέα⁴.

Το τελευταίον σχολικὸ εγχειρίδιον, που διδάχθηκε τον 20ὸ αἰῶνα και θα μελετήσουμε ἐδῶ, εἶναι τὸ ἔργο των Λάμπρου Τσακτσίρα, Ζαχαρία

Θεὸ κι ὁ Πάπας κρατᾶ ὑποτακτικὲς τὶς ψυχὲς ὄλων τῶν Χριστιανῶν τῆς Δύσης στὸ πρόσταγμα του. Ἄν μπορούσε λοιπὸν ἡ Εὐρώπη ὅλη μαζί νὰ ἐπιχειρήσει κάτι πού θὰ τῆς ἔδινε διέξοδο στὴν ἀόριστη αὐτὴ ἀνησυχία, αὐτὸ μόνο με τὴν πρωτοβουλία τῆς πανίσχυρης Ἐκκλησίας μπορούσε νὰ γίνη καὶ θὰ εἶχε χαρακτήρα καὶ νόημα πρῶτα - πρῶτα θρησκευτικόν. Καὶ πραγματικὰ ἀπὸ αὐτὴν ρίχτηκε τὸ σύνθημα καὶ βρέθηκε ἡ Εὐρώπη γιὰ δύο αἰῶνες (12ος καὶ 13ος) σὲ μιὰ ἀσίγαστη πολεμικὴ κινητοποίηση, τὶς Σταυροφορίες, πού ἔδωσαν διέξοδο στοὺς Εὐρωπαϊκοὺς πληθυσμούς... Βρέθηκε λοιπὸν ἡ διέξοδος ἀκριβῶς ὅπως θὰ μπορούσε νὰ βρεθῆ στὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ἡ ἀνήσυχη Χριστιανοσύνη τῆς Δύσης τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνα κυριεύτηκε ἀπὸ μιὰ ἀσίγαστη πολεμικὴ ὄρμη καὶ μιὰ θρησκευτικὴ ψύχωση. Κάτω ἀπὸ τὴν εὐλογία τοῦ Πάπα πῆραν τὰ ὄπλα σ' ἓναν πόλεμο, πού τὸν κήρυξε ἐπίσημα με τὴ «βούλα» του ὁ ἴδιος, δίχως νὰ ρωτήση κανένα βασιλιά ἢ νὰ ζητήση τὴ βοήθειά του. Ὅποιος ἤθελε εἶτε βασιλιάς, εἶτε ἄρχοντας, εἶτε δουλοπάροικος μπορούσε νὰ πάρη μέρος. Κανένας ἀρχηγὸς δὲν ὑπῆρχε, γιατί καλὰ - καλὰ δὲν ἦταν μιὰ ὀργανωμένη ἐκστρατεία. Ἦταν μιὰ μετακίνηση, μιὰ ἔνοπλη πορεία ἀνθρώπων πού τοὺς ἔνωνε ὁ ἴδιος ἱερὸς πόθος. Μόνο οἱ βασιλιάδες κι οἱ φεουδάρχες πού ἀποφάσισαν νὰ πάρουν μέρος εἶχαν στίς διαταγὲς τοὺς ὀργανωμένο στρατό»).

¹ Του ἴδιου, *Ιστορία Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντινή*, ἐκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1978.

² Στο ἴδιο.

³ Στο ἴδιο, σ. 354.

⁴ Στο ἴδιο, σσ. 354-355 («Ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα τοὺς πληθυσμούς τῆς Δ. Εὐρώπης κατέχει μιὰ ἀόριστη ἀνησυχία. Αὐτὴ εἶναι σημάδι πὼς ἐτοιμάζεται μιὰ κοσμοϊστορικὴ ἀλλαγὴ. Ἀληθινὰ, ἀπὸ τότε ἀρχίζει νὰ θαμποχαράζει ἡ Ἀναγέννηση. Οἱ ἄνθρωποι κυριεύονται ἀπὸ τὸ δυνατό πόθο νὰ ζήσουν καλύτερα καὶ προτιμοῦν τὴ ζωὴ στίς πόλεις, πού ἐπιτρέπει πιὸ ἀνετη διαβίωση. Μὰ καὶ νὰ ἤθελαν νὰ μείνουν στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς δὲν μπορούν, γιατί ἡ γῆ πιά τῆς Εὐρώπης εἶναι μοιρασμένη καὶ μάλιστα με τὸ ἄνισο σύστημα τῆς φεουδαρχίας. Ὅλ' αὐτὰ γεννοῦσαν στοὺς πληθυσμούς τῆς Εὐρώπης τὸν ἀόριστο πόθο νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὶς συνθήκες τῆς ὥς τώρα μεσαιωνικῆς ζωῆς. Δὲν καταλάβαιναν ὅμως οἱ ἴδιοι οὔτε τί ἤθελαν οὔτε πού ἦταν ἡ λύση οὔτε πὼς θὰ τὴν εὑρίσκαν. Ποιὸς θὰ τοὺς βοηθοῦσε νὰ βροῦν τὴν ποθητὴ διέξοδο; Ἡ Εὐρώπη εἶναι κομματιασμένη σὲ φεουδαρχικὰ κράτη χωρὶς συνεννόηση μεταξὺ τους. Ἐλπίδα λοιπὸν νὰ πάρουν αὐτὰ κάποια πρωτοβουλία δὲν ὑπάρχει. Ἄν ὅμως στὴ Δ. Εὐρώπη ἡ κεντρικὴ πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι ἀνύπαρκτη, ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι παντοδύναμη ἡ Ἐκκλησία με τὸν Πάπα ἐπικεφαλῆς. Πραγματικὰ, ἡ Ἐκκλησία ἔδωσε τὸ σύνθημα καὶ βρέθηκε ἡ Εὐρώπη γιὰ δύο αἰῶνες (12ος καὶ 13ος) σ' ἓνα γενικὸ πολεμικὸ συναγερμὸ, τὶς σταυροφορίες... Βρέθηκε λοιπὸν στὴ γενικὴ κρίση ἐκεῖνη ἀκριβῶς ἡ διέξοδος, πού μπορούσε νὰ βρεθῆ στὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ἡ Χριστιανοσύνη τῆς Δύσης τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνα κυριεύτηκε ἀπὸ μιὰ θρησκευτικὴ ψύχωση καὶ ἓνα ἀσίγαστο πολεμικὸ μένος ἐναντίον τῶν ἀπίστων. Ἦταν μιὰ ἔνοπλη πορεία ἀνθρώπων πού τοὺς ἔνωνε ὁ ἴδιος ἱερὸς πόθος»).

Ορφανουδάκη και Μαρίας Θεοχάρη¹. Στο έργο αυτό, οι σταυροφορίες θεωρούνται ως «Η ένοπλη έξορμηση τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν Ἀνατολική»². Στις λίγες σειρές που οι συγγραφείς αφιερώνουν στα αίτια που τις προκάλεσαν³, σημειώνεται αρχικά η αφορμή για την έναρξή τους και στη συνέχεια τα πραγματικά αίτια⁴.

Γ3. Οι τρεις πρώτες σταυροφορίες

Οι τρεις πρώτες εκστρατείες κατέχουν σημαντική θέση στο κεφάλαιο των σταυροφοριών. Απ' αυτές, η πρώτη κερδίζει περισσότερο χώρο, κυρίως λόγω του ξεχωριστού ενθουσιασμού που προκάλεσε στη Δύση η έναρξή της προσπάθειας για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων.

Ο Αδαμαντίου, στην περιγραφή της Α' Σταυροφορίας, τονίζει διαρκώς την ελληνικότητα του Βυζαντίου, γι' αυτό και το ονομάζει «ελληνική αυτοκρατορία» και τον αυτοκράτορά της, «αυτοκράτορα των Ελλήνων»⁵. Το κείμενό του χαρακτηρίζεται από μια αίσθηση υπεροχής (που μερικές φορές αγγίζει τα όρια της αλαζονείας) των Ελλήνων (όπως σημειώσαμε ότι αποκαλεί διαρκώς τους Βυζαντινούς) έναντι των Δυτικών σταυροφόρων. Προς επίρρωση των γραφομένων του μάλιστα, παραθέτει εμβόλιμα ως πηγές, αποσπάσματα από έργα κυρίως δυτικών συγγραφέων (Λεβώ, Γκέλτσερ, Ντιλ), καθώς και της Άννας Κομνηνής.

¹ Λ. Τσακτοίρας-Ζ. Ορφανουδάκης-Μ. Θεοχάρη, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1978.

² Στο ίδιο, σ. 296.

³ Στο ίδιο, σσ. 296-297 («Η συνήθεια νά ταξιδεύουν οί χριστιανοί σέ ιερούς τόπους γιά προσκύνημα ἦταν πολύ ἀπλωμένη στή Δύση μέ ξεχωριστή προτίμηση τούς τόπους ὅπου ἔζησε καί μαρτύρησε ὁ Χριστός. Τόν 11ο αἰώνα τό προσκύνημα αὐτό τῶν Ἁγίων Τόπων εἶχε πάρει μεγάλη ἔκταση. Ὅλο καί πιά πολλοί προσκυνητές κατευθύνονταν πρὸς τὴν Παλαιστίνη κατὰ ομάδες μέ ἔνοπλους συνοδοῦς. Ἀπέναντι στοὺς προσκυνητές αὐτούς, πού ἄντεχαν ὅλους τους κόπους γιά νά σώσουν τὴν ψυχὴ τους, ἡ στάση τῶν Ἀράβων ἦταν ἀνεκτική. Τά πράγματα ὁμως ἄλλαξαν, ὅταν οί Τοῦρκοι πῆραν τὴ Συρία καί τὴν Παλαιστίνη καί ἄρχισαν διώξεις κατὰ τῶν χριστιανῶν. Στὴ Δύση καλλιεργήθηκε ἡ ἰδέα νά κατακτηθοῦν οί Ἅγιοι Τόποι μέ κοινὴ χριστιανικὴ προσπάθεια»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 297 («Στὴν ἀγνή συγκίνηση ὁμως τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων γλιστροῦν οἰκονομικοὶ ὑπολογισμοὶ τῶν ναυτικῶν τῆς Ἰταλίας, οἱ φιλοδοξίες τῶν ἵπποτῶν νά κερδίσουν φέουδα, ὁ ἱμπεριαλισμὸς τῶν βασιλιάδων καί οἱ προσπάθειες τῆς Ρώμης νά “ἐπαναφέρει τούς σχισματικούς Ἕλληνας στὸν ἀποστολικὸ θρόνο”. Καί κατὰ συνέπεια στὴν ἐξέλιξη τοῦ κινήματος μέ τίς ἀλλεπάλληλες ἐκστρατείες ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας, ἔντονος στὴν ἀρχή, χάνεται καί κυριαρχοῦν σκοποὶ πολύ λίγο ἢ καθόλου πνευματικοί»).

⁵ Α. Αδαμαντίου, ὁ.π., σσ. 229-230 («Οἱ “Σταυροφόροι ἔχουν ἀνάγκη νά λάβουν τροφὰς καί βοήθειαν ἀπὸ τὸν Ἀυτοκράτορα τῶν Ἑλλήνων”. Πρῶτος καταφθάνει διὰ ξηρὰς ἐνώπιον τῆς ἑλληνικῆς πρωτευούσης ὁ ἄτακτος καί ἀχαλίνωτος ὄχλος τῶν πτωχῶν σταυροφόρων... Ἡ ἄφιξις τῶν Σταυροφόρων ἔμπροσθεν τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων (1096) ἔφερε τὴν σύγκυσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας... Τοὺς Ἕλληνας τοὺς ἔλεγον **σχισματικούς**. Οἱ Ἕλληνες πάλιν ἐθεώρουν καί αὐτοὶ τοὺς ἐπιδρομεῖς ὡς **αἰρετικούς**... Ὁ Ἀυτοκράτωρ εἶχεν ὄλην τὴν διάθεσιν νά τοὺς βοηθήσῃ, ἀλλὰ δὲν ἐνόει καί νά τοὺς ἀφήσῃ νά καταλαμβάνουν χώρας Ἑλληνικὰς»).

Εξ αρχής ο Αδαμαντίου προσπαθεί να δικαιολογήσει την απέχθεια που προκάλεσε στους Βυζαντινούς η παρουσία των σταυροφόρων στην Ανατολή, ξεκινώντας από το πρώτο κύμα των στρατευμάτων, ενός μεγάλου και ασύντακτου πλήθους που πλημμύρισε την πεδιάδα μπροστά από την Κωνσταντινούπολη. Σε αυτή του την προσπάθεια, έχει ως επίκουρο ένα κείμενο των Λεβώ και Γκέλτσερ («"Όταν ἔφθασαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἤρχισαν νὰ ἐκτρέπωνται εἰς δεινὴν λεηλασίαν τῆς χώρας. Ἐλεηλάτησαν τὰς ἐπαύλεις καὶ τὰ παλάτια τῶν προαστίων, ἤρπαζον καὶ ἐπώλουν τὸν μόλυβδον ἀπὸ τὰς στέγας τῶν ἐκκλησιῶν. Αἱ ληστεῖαι αὐταὶ ἐπροξένησαν εἰς τὴν καρδίαν τοῦ Ἀυτοκράτορος πικρίαν καὶ δυσπιστίαν, ἡ ὁποία ποτὲ δὲν τὸν ἀφήκε καὶ μετεβιβάσθη καὶ εἰς τοὺς διαδόχους του. Κατήντησε νὰ φοβῆται ὀλιγώτερον τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς τοιοῦτους ἐλευθερωτὰς καὶ συμμάχους" (Λεβώ, Γκέλτσερ)»¹).

Αλλά και αργότερα, όταν περιγράφει την άφιξη του κυρίως σώματος των σταυροφόρων, δεν φείδεται αρνητικών χαρακτηρισμών εις βάρος τους. Αυτή τη φορά αξιοποιεί ένα απόσπασμα από την κόρη του τότε αυτοκράτορα, Άννα, η οποία σημειώνει γι' αυτούς ότι ήταν «στρατὸς ἀναρίθμητος, ὅσοι εἶναι οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἢ ὁ ἄμμος τῆς θαλάσσης, ὅσα εἶναι τὰ φύλλα καὶ τὰ ἄνθη, τὰ ὁποία παράγει ἡ γῆ. Διότι ὀλόκληρος ἡ Ἑσπερία καὶ ὅσον γένος βαρβάρων κατῶκει τὴν γῆν πέραν τοῦ Ἀδρίου μέχρι τῶν Ἡρακλείων στηλῶν, ὀλόκληρον ἄθροον μετενάστευεν εἰς τὴν Ἀσίαν. Πρόφασις ἦτο ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀληθῶς ὅμως εἶχον ἔρωτα ν' ἀρπάσουν τὴν βασιλείαν τῶν Ἑλλήνων (Ἄννα Κομνηνὴ)»².

Ο Αδαμαντίου στη συνέχεια μεταφέρει στους μαθητές την εντύπωση που προκάλεσε στους άξεστους και απολίτιστους σταυροφόρους η Κωνσταντινούπολη και ο πλούτος της («Οἱ ἰππῶται τῆς Δύσεως δὲν εἶχον γνωρίσει εἰς τὸν τόπον των παρὰ ἐλεεινὰ χωρία καὶ ξυλίνας οἰκίας. Ἐμειναν καταθαμβωμένοι, ὅταν εἶδον τὴν μεγάλην ἐκείνην πόλιν μὲ τὰ μαρμάρια παλάτια, μὲ τοὺς μεγάλους δρόμους γεμάτους ἀπὸ κίνησιν καὶ ζωῆν. Ἡ πολυτέλεια καὶ ὁ πλοῦτος ἐκεῖνος διεγείρει τὸν θαυμασμόν, ἀλλὰ καὶ τὴν ζηλοτυπίαν των...Οἱ Βυζαντινοὶ εὗρισκον τοὺς πολεμιστὰς τῆς Δύσεως ἀγροῖκους. Οἱ Σταυροφόροι κατηγοροῦν τοὺς Βυζαντινοὺς ὅτι ἤθελον νὰ τοὺς προδώσουν...»³).

Ωστόσο, υπείκοντας και οι δύο πλευρές στην ανάγκη (οι σταυροφόροι επιδιώκοντας τη βοήθεια του βυζαντινού αυτοκράτορα για να φτάσουν στον τελικό προορισμό τους και οι Βυζαντινοί επιθυμώντας την όσο το δυνατό συντομότερη απομάκρυνση των σταυροφόρων από τα εδάφη τους), οδηγήθηκαν αρχικά σε συμβιβασμό. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας υποσχέθηκε την κάθε είδους ενίσχυση της προσπάθειας ανακατάληψης

¹ Στο ίδιο, σ. 229.

² Στο ίδιο, σ. 230.

³ Στο ίδιο.

των Αγίων Τόπων και οι σταυροφόροι υποσχέθηκαν με τη σειρά τους να αποδώσουν στους Βυζαντινούς όσα εδάφη απελευθερώσουν¹. Αυτόν τον συμβιβασμό περιγράφει ο συγγραφέας με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο, σε μια προσπάθειά του να αναδείξει εκ νέου το γόητρο των Βυζαντινών έναντι των «αστοιχείων» και «αγνωμόνων» σταυροφόρων, με τον εύγλωττο υπότιτλο «Οί ἰππόται ὑποτελεῖς εἰς τὸν Αὐτοκράτορα»².

Ο Αδαμαντίου δεν παραλείπει να περιγράψει με λεπτομέρειες τη σχετική τελετή, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο για μία ακόμη φορά την υπεροχή των Βυζαντινών («*Ἡ τελετή, ἡ ὁποία ἔγινεν εἰς τὸ βυζαντινὸν Παλάτιον, γεμίζει ἀπὸ ὑπερηφάνειαν τὴν Ἑλληνικὴν ψυχὴν. Οἱ ἐπιφανεῖς ἀρχηγοὶ τῆς Σταυροφορίας προσῆλθον ἐν μεγάλῃ πομπῇ... Οἱ ἀγέρωχοι ἰππόται... ἐπλησίασαν τὸν Ἀλέξιον, ἔκλιναν τὸ γόνυ καὶ ἐπροσκύνησαν. Ἡσπάσθησαν τὸν πόδα, τὰ γόνατα καὶ ἔπειτα τὸ στόμα τοῦ βασιλέως. Τότε βάλλουν τὰς χεῖρας των εἰς τὰς χεῖρας τοῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων καὶ ὀμνύουν εἰς αὐτὸν πίστην ὡς ὑποτελεῖς καὶ ὑπήκοοι»³). Στο σημείο αυτό μάλιστα προσθέτει και ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από την Άννα Κομνηνή, το οποίο αναφέρεται με περισσή περιφρόνηση στους σταυροφόρους («*Ὅταν δὲ ὁ ὄρκος εἶχε τελειώσει ἐτόλμησεν εἰς ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς νὰ καθίσῃ πλησίον τοῦ Αὐτοκράτορος. Τότε ὁ κόμισ Βαλδουῖνος εἶπε πρὸς ἐκεῖνον: “δὲν σοὶ ἐπιτρέπεται νὰ κάμνης τοῦτο, διότι δὲν εἶναι ἔθιμον νὰ παρακάθηνται οἱ Βασιλεῖς τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς κατωτέρους· ὠρκίσης δὲ νὰ εἶσαι δούλος τῆς βασιλείας του”. Ἐκεῖνος δὲ ἀπεκρίθη: “Εἶμαι Φράγκος ἐκ καθαρὰς εὐγενείας. Εἰς τὸ σταυροδρόμιον τῆς πατρίδος μου ὑπάρχει μία παλαιὰ ἐκκλησία, καὶ ἐκεῖ πηγαίνει πᾶς ὅστις θέλει νὰ μονομαχήσῃ καὶ ζητεῖ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ. Ἐκεῖ καὶ ἐγὼ πολὺν καιρὸν ἐπερίμενα, ἀλλ’ οὐδεὶς ἐτόλμησεν οὐδαμοῦ νὰ φανῇ”. Ὅταν ὁ Ἀλέξιος ἔμαθε τί εἶπεν ὁ Φράγκος, ἀπήντησεν: “ἂν δὲν ἦν ἔχθρον, ἔχε ὑπομονὴν, ἦλθεν ὁ καιρὸς νὰ εὕρῃς τῶρα πολλοὺς πολέμους”»⁴).**

Αντιστρέφοντας μάλιστα τις κατηγορίες περί παρασπονδιῶν των Βυζαντινών, που καταγράφουν σχολικά εγχειρίδια του προηγούμενου αιώνα (γραμμένα ασφαλώς από δυτικοευρωπαίους ιστορικούς), το έργο του Αδαμαντίου αφιερώνει ξεχωριστό υποκεφάλαιο για το ζήτημα, με τίτλο: «*Αἱ παρασπονδίαὶ τῶν Σταυροφόρων*»⁵. Σε αυτό σημειώνει πως οι

¹ Στο ίδιο, σσ. 230-231 («*Χωρὶς τὴν συνδρομὴν τοῦ Ἑλλήνος Αὐτοκράτορος οἱ Σταυροφόροι δὲν ἠδύναντο νὰ προχωρήσουν. Διὰ τῆς χώρας αὐτοῦ διήλθον καὶ μόνον μὲ τὸν στόλον αὐτοῦ ἠδύναντο νὰ διαπεραιωθοῦν εἰς τὴν Ἀσίαν. Ἑλληνικὰ στρατεύματα ἦτο ἀνάγκη νὰ τοὺς συνοδεύσουν καὶ ὡς ὁδηγοὶ εἰς χώρας ἀγνώστους, καὶ ὡς σύμμαχοι ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ, τὸν ὁποῖον οἱ Ἕλληνες ἀπὸ καιροῦ ἐγνώριζον. Διὰ τοῦτο ὁ Ἀλέξιος ἀπήτησεν ἀπὸ τοὺς ἰπποτάς νὰ δώσουν εἰς αὐτὸν ὄρκον ὑποτελείας καὶ νὰ συνάψουν συνθήκην ὅτι θὰ ἦσαν “δούλοι τῆς βασιλείας του”»).*

² Στο ίδιο, σ. 230.

³ Στο ίδιο, σ. 231.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Στο ίδιο, σ. 232.

σταυροφόροι παρέβησαν τους όρκους τους για απόδοση των κατακτημένων περιοχών στον βυζαντινό αυτοκράτορα, καθώς κράτησαν ό,τι κατακτούσαν για τον εαυτό τους και δεν το απέδιδαν στους βυζαντινούς, προκαλώντας τη μίση του αυτοκράτορα Αλέξιου¹.

Οι άλλες δύο σταυροφορίες δεν φαίνεται να απασχολούν ιδιαίτερα τον Αδαμαντίου, αφού αφιερώνει σε αυτές λίγες μόνο σειρές.

Η στάση αυτή του συγγραφέα είναι δυνατόν να εξηγηθεί εν μέρει και από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής. Η στρατιωτική εμπλοκή της χώρας στους Βαλκανικούς πολέμους αρχικά και στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο στη συνέχεια, είναι εμφανές ότι ενίσχυσε την εθνική αυτοπεποίθηση, ενώ η παρουσία του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και οι πρώτες επιτυχίες έδιναν την εντύπωση ότι η μεγάλη ιδέα των Ελλήνων δεν ήταν πλέον ένα άπιαστο όνειρο, αλλά απτή πραγματικότητα. Αυτές οι ελληνικές επιτυχίες, είναι πολύ πιθανό, να «απελευθέρωσαν» καταπιεσμένα για αιώνες ένστικτα υπεροχής των Ελλήνων.

Την προηγούμενη παρατήρηση ενισχύει και ένα σχολικό εγχειρίδιο του ίδιου συγγραφέα, που εκδόθηκε αρκετά χρόνια αργότερα (το 1933), στο οποίο ο Αδαμαντίου έχει αφαιρέσει πλέον τις περισσότερες από τις υποτιμητικές αναφορές προς τους σταυροφόρους². Έτσι, δεν γίνεται πλέον καμία αναφορά ούτε στον θαυμασμό που προκάλεσε η Κωνσταντινούπολη στους σταυροφόρους, ούτε στη μεγαλοπρεπή τελετή υποτελείας προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα, ούτε καν στις παρασπονδίες τους εις βάρος των Βυζαντινών. Η αφήγηση έχει γίνει πλέον πιο «ρηχή», πιο «επίπεδη», χωρίς τις ρητορικές εξάρσεις που επισημάνθηκαν στο προηγούμενο σύγγραμμα του Αδαμαντίου.

Στον αντίποδα κινούνται οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους ιστορικούς συγγραφείς. Ο Άμαντος, σε ένα εγχειρίδιο που εξέδωσε το 1910, δεν διαχωρίζει καν τις σταυροφορίες ως ένα εξαιρετικής σημασίας γεγονός, αλλά το εντάσσει στις αναφορές που κάνει στη δυναστεία των Κομνηνών³. Αντίθετα, τέσσερα χρόνια αργότερα, σε ένα άλλο σύγγραμμά του, ο Άμαντος επιλέγει την ξεχωριστή περιγραφή των σταυροφοριών, χωρίς

¹ Στο ίδιο («Αλλά πολὺν γρήγορα κατεπατήθησαν ἀπὸ τοὺς Φράγκους οἱ ὄρκοι καὶ αἱ συνθήκαι. Τὴν πρώτην παρασπονδίαν ἔκαμεν ὁ Νορμανδὸς Βοημοῦνδος, ὁ υἱὸς τοῦ Γυσκάρδου. Εὐθὺς ὡς οἱ Σταυροφόροι ἐκυρίευσαν τὴν Ἀντιόχειαν, κρατεῖ αὐτὴν διὰ τὸν ἑαυτὸν του. Χωρὶς ν' ἀργοπορήσουν καὶ οἱ ἄλλοι Σταυροφόροι κηρύττουν ἀναφανδὸν τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν τῆς Συρίας, τοὺς ὁποίους εἶχον ἔλθει νὰ ἐλευθερώσουν. Ὁ Αλέξιος ἀναγκάζεται νὰ ἔλθῃ μὲ τὸν Βοημοῦνδον, ὁ ὁποῖος ἔγεινε πρίγκιψ τῆς Ἀντιοχείας, εἰς φανεράς ἐχθρικός πράξεις. Ὁ παμπόνηρος ἐκεῖνος Νορμανδὸς δὲν ἠρκέσθη νὰ μὴ ἐκπληρώσῃ τὰς συνθήκας, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔπαυε νὰ κυριεύῃ Ἑλληνικὰς πόλεις»).

² Του ίδιου, *Βυζαντινὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία*, ἔκδ. δευτέρα, ἔκδ. Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Ἀθῆναι 1933.

³ Κ. Άμαντος, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Ἀλώσεως αὐτῆς (330-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιωτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας*, ἔκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, Ἀθῆναι 1910.

όμως να δίνει σε αυτήν ιδιαίτερη έκταση¹. Το ίδιο επαναλαμβάνει σε μια επανέκδοση του πρώτου βιβλίου το 1918².

Παρόμοια στάση κρατούν και οι υπόλοιποι συγγραφείς, όπως ο Βραχνός, ο Ιωαννίδης, ο Χωραφάς κ.ά.

Εντύπωση προκαλεί το δίδυμο των Χαράλαμπου Θεοδωρίδη και Αναστάσιου Λαζάρου, καθώς σε μια μακρά σειρά εγχειριδίων που εξέδωσαν (η έρευνά μας περιλαμβάνει εικοσιτρία συνολικά εγχειρίδια μαζί με τις επανεκδόσεις τους), σε άλλα διάκεινται ευνοϊκά απέναντι στις σταυροφορίες (κυρίως στα πρώτα), και σε άλλα είναι κάθετα αντίθετοι (κυρίως σε αυτά της δεκαετίας του '30).

Από την πρώτη κατηγορία, ξεχωρίσαμε ένα εγχειρίδιο του 1925, στο οποίο οι συγγραφείς περιγράφουν με ενάργεια την έναρξη των σταυροφοριών, ιδωμένη κυρίως μέσα από ένα δυτικόστροφο πρίσμα³. Σημειώνουν πως οι διεργασίες για την έναρξη των σταυροφοριών προήλθαν από τις πληροφορίες που μετέφερε στον πάπα ο μοναχός Πέτρος ο ερημίτης, σχετικά με τη βίαιη συμπεριφορά των μουσουλμάνων κατακτητών προς τους χριστιανούς προσκυνητές, γεγονός που προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση σε κάθε χριστιανό της Δύσης, είτε αυτός προερχόταν από ανώτερη κοινωνική τάξη είτε από τις λαϊκές μάζες. Ακολούθως, οι συγγραφείς αποφεύγουν οποιαδήποτε αναφορά στις σχέσεις μεταξύ Βυζαντινών και σταυροφόρων, επιλέγοντας να παρουσιάσουν τις σταυροφορίες (και ιδιαίτερα την πρώτη) με λιτό τρόπο, ως υπόδειγμα αγαστής συνεργασίας μεταξύ των δύο πλευρών⁴.

Από τη δεύτερη κατηγορία, επιλέξαμε ένα εγχειρίδιο του 1937, στο οποίο οι ίδιοι συγγραφείς παρουσιάζουν τις σταυροφορίες με διαφορετική

¹ Του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία από τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395 - 1453 μ.Χ.)*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος καὶ ἀδελφός, ἐν Ἀθήναις 1914.

² Του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Ἀλώσεως αὐτῆς (330-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιότερων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ιστορίας*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήναι 1910.

³ Χ. Θεοδωρίδης- Α. Λαζάρου, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῆς ἐν Ἰψῷ μάχης (301 π.Χ.) μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204 μ.Χ.)*, ἐκδ. Ἰω. Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1925.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 141-142 («Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Κομνηνός, ὁ ὁποῖος ἐβασίλευε τότε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπέρασε μὲ πλοῖα τοὺς Σταυροφόρους εἰς τὴν Ἀσίαν. Μὲ ἀπείρους κόπους καὶ ταλαιπωρίας οἱ σταυροφόροι ἐπροχώρησαν διὰ μέσον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Χιλιάδες ἀπέθαναν ἀπὸ τὰς κακουχίας, ἄλλας χιλιάδας ἐφόνευσαν οἱ Τούρκοι. Οἱ Τοῦρκοι ἐπολέμουν ἔφιπποι καὶ μὲ τόξα, ἔκαμναν ἐπίθεσιν αἰφνιδιαστικὴν, ἔρριπταν τὰ βέλη των καὶ ἔφευγαν. Ὀλίγον ἔλειψε νὰ καταστραφῇ ὁ ἰπποτικὸς στρατὸς πλησίον τοῦ Δορυλαίου (Ἐσκί Σεχίρ). Οἱ Σταυροφόροι τέλος ἔφθασαν εἰς τὴν Συρίαν καὶ ἐκυρίευσαν τὴν Ἀντιόχειαν. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐξεκίνησαν διὰ τὴν Ἱερουσαλήμ. Οἱ ὀφθαλμοὶ των ἐδάκρυσαν, ὅταν εἶδαν ἀπὸ μακρὰν τὴν πόλιν. Ἐπεσαν ἀμέσως εἰς τὰ γόνατα καὶ ἐπροσκύνησαν. Πολλοὶ ἀπέθανον ἀπὸ τὴν χαρὰν. Οἱ Σταυροφόροι ἐκυρίευσαν τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ ἐλευθέρωσαν τὸν τάφον τοῦ Χριστοῦ (1099)»).

οπτική απ' ό,τι πριν¹. Τώρα δεν παραλείπουν να σημειώσουν τις περισσότερες από τις βιαιοπραγίες των σταυροφόρων, κατακρίνοντάς τους συχνά γι' αυτές. Πλέον οι αφελείς προσκυνητές-σταυροφόροι που ξεκίνησαν από τις πατρίδες τους χωρίς καν οπλισμό, για να απελευθερώσουν τους Αγίους Τόπους, χαρακτηρίζονται ως βέβηλοι που λεηλατούν τους τόπους από τους οποίους περνούν² και πειναλέα στίφη³, ενώ οι συγγραφείς εκφράζουν με άμεσο τρόπο την καχυποψία των Βυζαντινών έναντι των σταυροφόρων («Σῶμα ἑλληνικοῦ στρατοῦ παρηκολούθει τοὺς σταυροφόρους, διὰ νὰ συμπράττη μὲ αὐτοὺς καὶ περισσότερο διὰ νὰ τοὺς ἐπιτηρῇ»⁴), στάση που στη συνέχεια δικαιολογείται από τις πράξεις τους («...ἐκυρίευσαν τὴν Ἀντιόχειαν, χάρις εἰς τὴν πονηρίαν τοῦ Βοημούνδου, ὁ ὁποῖος ἐκράτησε τὴν πόλιν διὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀντὶ νὰ τὴν παραδώσῃ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς κατὰ τὴν συμφωνίαν»⁵). Είναι δε χαρακτηριστική η μοναδική σε σχολικά εγχειρίδια λεπτομερής περιγραφή των φρικαλεοτήτων που διαπράχθηκαν κατά την κατάληψη της Ιερουσαλήμ από τους σταυροφόρους, διανθισμένη μάλιστα με μια δόση μαύρου χιούμορ⁶, αλλά και η κατ' αντιδιαστολή περιγραφή της στάσης που τήρησαν οι μουσουλμάνοι μόλις ανέκτησαν την ίδια πόλη λίγο πριν τη Γ' Σταυροφορία («Τὸ ἔτος 1187 ὁ σουλτάνος τῆς Αἰγύπτου Σαλαδὶν ἔγινε κύριος

¹ Των ιδίων, *Ιστορία Ἑλληνική καὶ Εὐρωπαϊκὴ τῶν Μέσων Χρόνων*, ἔκδ. τετάρτη, ἔκδ. Ι.Ν. Σιδέρης, Αθήναι 1937.

² Στο ίδιο, σ. 130 («Τρεῖς μῆνας μετὰ τὴν πρόσκλησιν τοῦ Οὐρβανοῦ 50 χιλ. περίπου ἄνθρωποι, ἄνδρες, γέροντες, γυναῖκες, παιδιά, ἐξεκίνησαν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Πέτρου τοῦ Ἐρημίτου. Αφοῦ διέβησαν τὸν Ρῆνον καὶ ἠνώθησαν μὲ ἄλλα στίφη σταυροφόρων γερμανῶν, ἐξεχύθησαν εἰς τὴν Οὐγγαρίαν, Σερβίαν, Βουλγαρίαν, Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν, λεηλατοῦντες καὶ ἐρημώνοντες τὰς πόλεις πρὸς προμήθειαν τροφῶν. Οἱ ἀφελεῖς αὐτοὶ προσκυνηταὶ εἰς τὴν θεῶν ἐκάστης πόλεως ἠρώτων ἂν εἶναι ἡ Ἱερουσαλήμ. Ἐφθασαν τέλος εἰς τὴν Κων/πολιν. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἔδειξαν τὴν ἰδίαν διαγωγὴν. Ἐληλάτησαν τὰ κτήματα καὶ τὰ μέγαρα εἰς τὰ περιχώρα, ἐσύλησαν ἐκκλησίας καὶ ἐπώλησαν τὸν μόλυβδον τῆς στέγης των καὶ ἐλήστευον τοὺς ἀνθρώπους διὰ νὰ ἐξοικονομήσουν τὰ πρὸς διατροφὴν των»).

³ Στο ίδιο, σ. 132 («Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α΄ ἔσπευσε νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὰ πειναλέα αὐτὰ στίφη καὶ ἔδωκεν εἰς τοὺς σταυροφόρους τὰ μέσα νὰ διαπεραιωθοῦν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 133.

⁵ Στο ίδιο.

⁶ Στο ίδιο, σ. 134 («Αἱ φρικαλεότητες, τὰς ὁποίας διέπραξαν, ὑπερβαίνουν τὴν φαντασίαν. Εἰς τὴν μανίαν των ἔκαμνον σύγχυσιν χρόνων καὶ πραγμάτων. Εἰς τὸ πρόσωπον ἐκάστου ἀπίστου, τὸν ὁποῖον συνήντων, ἐνόμιζον ὅτι βλέπουν ἓνα ἀπὸ τοὺς δημίους τοῦ Χριστοῦ. Ἐσφαζαν ὅσους ἔτυχον εἰς τοὺς δρόμους. Ἦρπαζον τὰ παιδιά ἀπὸ τὸ πόδι καὶ ἔσπαζον τὸ κεφάλι των εἰς τὸν τοῖχον. Εἰς τὸ τέμενος τοῦ Ὁμάρ κατεσπάραξαν 10 χιλιάδας μουσουλμάνους. “Τὰ ἄλογα τῶν ἵπποτῶν ἐκολύμβησαν εἰς τὸ αἷμα τῶν ἀπίστων ἕως τὸ γόνυ”, ὅπως ἔγραφεν ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Πάπα εἰς τὸν κύριόν του μὲ ἱκανοποίησιν. Αφοῦ ἔκαμαν αὐτὰ, οἱ ἄρχοντες κατέθεσαν τὰ ὄπλα, ἐκαθάρισαν τὰς χεῖρας των καὶ ἐπῆγαν γυμνόποδες νὰ προσκυνήσουν τὸν Ἅγιον Τάφον. “Παραφορὰ θείας χαρᾶς ἐπλήρου τὴν ψυχὴν ὄλων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐνηγκαλίζοντο τοὺς τόπους αὐτοῦς. Ἐβλεπε κανεὶς δάκρυα μόνον καὶ ἤκουε στεναγμοῦς”. Μετὰ τὸ προσκύνημα ἐφρόντισαν νὰ σφάξουν τοὺς ὑπολειπομένους μουσουλμάνους»).

τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς σταυροφόρους οἱ μωαμεθανοὶ ἔδειξαν λαμπρὰν διαγωγὴν κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς ἱερᾶς πόλεως. Κανεῖς δὲν ἐφονεύθη καὶ ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος ἐφάνη γενναῖόψυχος καὶ ἵπποτικὸς πρὸς τοὺς ἀτυχήσαντας κατοίκους, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπέτρεψε νὰ φύγουν ἐλεύθεροι ἀντὶ πληρωμῆς μικροῦ χρηματικοῦ ποσοῦ»¹).

Ἐξαιρετικῆς σημασίας εἶναι καὶ ἡ σύνοψη τῶν τριῶν πρώτων σταυροφοριῶν που ἐπιχειροῦν οἱ Θεοδωρίδης-Λαζάρου, οἱ οἱοὶ ἀναφέρουν ἐμφατικὰ πὼς μόνον αὐτές οἱ τρεῖς σταυροφορίες εἶχαν πραγματικὰ χαρακτήρα θρησκευτικὸ, ἀφοῦ οἱ ἐπόμενες εἶχαν περισσότερο οικονομικὰ κίνητρα².

Εἶναι ἀξιοπεριέργη αὐτὴ ἡ πλήρης μεταβολὴ στὶς ἀπόψεις τῶν δύο συγγραφέων μέσα σὲ λίγα χρόνια, χρόνια καθοριστικὰ ὡστόσο γιὰ τὴν πορεία τῆς Ἑλλάδας στὸ σύγχρονο κόσμον. Τὸ πρῶτο εγχειρίδιον κυκλοφόρησε λίγα χρόνια μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή (τὸ 1925) καὶ τὸν οριστικὸ ἐνταφιασμὸ τῆς μεγάλης ἰδέας γιὰ τοὺς Ἕλληνας. Μία ἐποχὴ ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς προσπαθοῦσε νὰ θεραπεύσει τὶς πληγές του ἀπὸ τὸν ξεριζωμὸ καὶ τὴν προσφυγιά ἐνὸς καὶ πλέον ἑκατομμυρίου Ἑλλήνων. Σὲ μία τέτοια στιγμή, ἡ βοήθεια ἀπὸ τὴ Δύση (οικονομικὴ κυρίως) ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητη. Ἐπόμενο λοιπὸν ἦταν καὶ τὰ σχολικὰ εγχειρίδια νὰ εἶναι φειδωλά σὲ ἀρνητικὸς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Δύσης. Τὸ 1937 ἀντίθετα, ἡ χώρα ἔδειχνε, παρὰ τὰ προβλήματα που τὴν κατέτρυχαν, νὰ ξεπερνᾶ σταδιακὰ τὶς δυσκολίες ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν προσφύγων, οἱ οἱοὶ στὴν πορεία συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνόρθωση τῆς χώρας. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ ἕναν χρόνον νωρίτερα, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ υπῆρξε ἕνας ἐπιπλέον παράγοντας που ὠθήσει τοὺς Θεοδωρίδη – Λαζάρου νὰ διαφοροποιήσουν τὴ θέση τοὺς ὡς πρὸς τὶς σταυροφορίες. Ἐπρεπε ἐνδεχομένως νὰ δώσουν μεγαλύτερη ἐμφαση στὴν προβολὴ τῆς ἐλληνικότητος μέσα ἀπὸ τὰ κείμενά τοὺς, εὐθυγραμμιζόμενοι με τὶς διακηρύξεις τοῦ «ἐθνικοῦ Κυβερνήτου» περὶ «νέας Ἑλλάδος» καὶ «τρίτου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ».

Ἡ περίοδος μετὰ τὸ 1950 χαρακτηρίζεται ἀπὸ μίαν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἐπιθετικὴ ρητορεία τῶν προηγούμενων χρόνων πρὸς τοὺς σταυροφόρους, χωρὶς ὅμως καὶ τὴν ἐξάλειψή τῆς. Παρότι ἐξακολουθοῦν νὰ κυκλοφοροῦν ἔργα συγγραφέων τῆς προηγούμενης περιόδου (π.χ. τοῦ

¹ Στὸ ἴδιο, σ. 137.

² Στὸ ἴδιο, σ. 139 («Ἡ τρίτη σταυροφορία κατ' οὐσίαν ἦτο ἡ τελευταία. Μετ' αὐτὴν αἱ ἐπιχειρήσεις τῶν Ἑυρωπαίων ἀποβάλλον τὸν φωτοστέφανον τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος διὰ τὴν πίστην καὶ τὰ χρώματα, τὰ ὁποῖα εἶχε πατήσει ὁ Χριστός. Οἱ Ἑυρωπαῖοι παρετήρησαν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συντρίψουν τὸν ἰσλαμικὸν κόσμον με ἐπίθεσιν κατὰ μέτωπον καὶ ἐστράφησαν εἰς ἐπιχειρήσεις ὀλιγώτερον ἐπιπόνους καὶ ἐπικερδέστερας, εἰς τὰς ὁποίας φαίνεται ὁ βαθύτερος σκοπὸς αὐτῶν, ὁ οικονομικὸς. Αἱ μεταγενέστεραι ἐπιχειρήσεις τῶν Ἑυρωπαίων, αἱ λεγόμεναι σταυροφορίαι τοῦ 13ου αἰῶνος, στόχον ἔχουν τὰ δύο μεγάλα κέντρα τοῦ ἀνατολικοῦ ἐμπορίου, τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Αἴγυπτον»).

διδύμου Θεοδωρίδη – Λαζάρου¹) που διατηρούν τη ρητορική εναντίον των σταυροφόρων σε αρκετά υψηλούς τόνους, η λογική που κυριαρχεί πλέον στη συγγραφή σχολικών βιβλίων είναι ο περιορισμός του περιεχομένου – λόγω του εξορθολογισμού της ύλης – και παράλληλα η εξομάλυνση αναφορών που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν προσβλητικές εις βάρος άλλων λαών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου βιβλίου αποτελεί το πόνημα του Κ. Καλοκαιρινού², στο οποίο ο συγγραφέας, παρότι δεν αφίσταται από την ιστορική πραγματικότητα, την παρουσιάζει με έναν ιδιαίτερο τρόπο γραφής, πιο σύγχρονο και πιο ήπιο στις εκφράσεις. Για παράδειγμα, δεν παραλείπει να τονίσει τις καταστροφές που προκάλεσαν οι σταυροφόροι στο διάβα τους, ωστόσο μετριάζει τις εντυπώσεις, δικαιολογώντας – εν μέρει – αυτές τις ατασθαλίες και περιγράφοντας στη συνέχεια με ιδιαίτερη μετριοπάθεια την αντιμετώπισή τους από τον βυζαντινό αυτοκράτορα³.

Γ4. Η Δ' Σταυροφορία

Η σταυροφορία με τη μεγαλύτερη επίδραση στο Βυζάντιο ήταν αναμφίβολα η τέταρτη. Αυτή υπήρξε η πρώτη σταυροφορία – εκ του αποτελέσματος – που χρησιμοποίησε τη θρησκευτική πίστη καθαρά προσηματικά, προκειμένου να επιβάλουν οι Δυτικοί ηγεμόνες την οικονομική (και όχι μόνο) κυριαρχία τους στην Ανατολή. Παράλληλα, είναι η σταυροφορία που θα οδηγήσει στην πλήρη αποσύνθεση του Βυζαντίου,

¹ Των ίδιων, *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, Ἐν Αθήναις 1948.

² Κ. Καλοκαιρινός, *Ιστορία Ρωμαϊκή καὶ Μεσαιωνική*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1965.

³ Στο ίδιο, σσ. 259-260 («Η Α' Σταυροφορία [1095 - 1099] είναι ή πιό σπουδαία απ' ὅλες γιατί είναι ή Σταυροφορία με τὸν ἀγνότερο θρησκευτικὸ σκοπὸ καί, γιατί είναι ή μόνη πού τὸν πραγματοποιήσε. Σ' αὐτή πήραν μέρος ὄχι βασιλιάδες, ἀλλὰ καί ἰππότες με ἀρχηγούς φεουδάρχες· γι' αὐτὸ ὀνομάστηκε «Σταυροφορία τῶν βαρῶνων». Τέσσερεις στρατοὶ ἀπὸ τέσσερεις διαφορετικὸς δρόμους συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1096 ὡς τὴν ἄνοιξη τοῦ 1097 στὴν Κων/πολη πού βασιλεύεε τότε ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνός. Ἦταν περίπου 100.000. Ὁ αὐτοκράτορας βρέθηκε σὲ πολὺ λεπτὴ καί δύσκολη θέση, γιατί οἱ δυτικοὶ αὐτοὶ μαχητὲς πού πλημμύρισαν τὴ βασιλεύουσα δὲν ἦταν ἐχθροί, ἀφοῦ δὲν ἦταν στρατὸς ξένου κράτους πού ἦλθε νὰ κατακτήσουν τὸ Βυζάντιο· ἀλλὰ πάλι οὔτε καί με φίλους ἔμοιαζαν· ἦταν διαβατικοὶ στρατιῶτες τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας πῆγαιναν γιὰ ἕναν ἱερὸ σκοπὸ, ἀλλὰ ἔκαναν πολλὰς ζημιὰς κι ἀδικίες στὸ δρόμο τους, ἐπειδὴ εἶχαν ἀνάγκη νὰ συντηρηθοῦν. Βρῆκε λοιπὸν μιὰ καλὴ λύση στὴ δύσκολη αὐτὴ πτρίσταση, πού ἦταν σύμφωνη με τὶς ιδέες καί τὶς παραδόσεις τῆς Δυτικῆς φεουδαρχίας καί με τὸ συμφέρον τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸν κάλεσε καί ἔδωσαν τὸ φεουδαχικὸ ὄρκο πίστες στὸν αὐτοκράτορα. Σύμφωνα μ' αὐτὸν οἱ δυτικοί, ἄρχοντες πού, ἀναχωρώντας ἀπὸ τὰ μέρη τους, εἶχαν χάσει κάθε φεουδαρχικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ κάποιον ἀνώτερό τους, ὅπως ἦταν ή συνήθεια κι ή τάξη ἐκεῖ, γονάτισαν καί προκύννησαν ὡς ἀνώτερό τους τὸ Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα καί τοῦ ἔδωσαν τὸν ὄρκο τῆς φεουδαρχικῆς ὑποτέλειας. Ἔτσι τὰ μέρη πού θὰ κατακτοῦσαν θὰ τὰ ἔπαιρναν ὡς φέουδα δικά τους, ἀλλὰ κι αὐτὰ κι αὐτοὶ θὰ λογαριάζονταν στὴ δύναμη τοῦ Βυζαντίου πιά. Αὐτὸς ὁ ὄρκος ὁμως δὲν τηρήθηκε στὸ τέλος. Με τὴ συμφωνία λοιπὸν αὐτὴ ἄρχισε ή ἐκστρατεία ἀπὸ τὴν Κων/πολη πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους»).

αλλά και στη δημιουργία των πρώτων καθαρά ελληνικών κρατών στην ίδια περιοχή.

Επόμενο είναι λοιπόν η σταυροφορία αυτή να απασχολήσει πολύ περισσότερο από τις προηγούμενες τους συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων.

Η περιγραφή της έναρξης αυτής της εκστρατείας δεν διαφέρει ουσιαστικά από συγγραφέα σε συγγραφέα. Σχεδόν όλοι – με μικρές διαφορές μεταξύ τους – αιτιολογούν την απόκλιση που συνέβη, ως αποτέλεσμα των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι διοργανωτές της και των άφθονων υποσχέσεων του Αλέξιου (μετέπειτα Αλέξιου Δ'), σε περίπτωση που επανέφεραν στο θρόνο τον έκπτωτο βυζαντινό αυτοκράτορα και πατέρα του, Ισαάκιο Β' Αγγελο¹.

Εξαίρεση αποτελεί ο Αδαμαντίου, ο οποίος σε δύο του συγγράμματα που εκδόθηκαν τα έτη 1919-1920, προσθέτει στους ανωτέρω λόγους την εσωτερική κατάρρευση της αυτοκρατορίας και την παρουσία πληθώρας εξωτερικών εχθρών². Στην πρώτη έκδοση του 1919, αναφέρεται επιγραμματικά σε αυτά³, ενώ στην επόμενη έναν χρόνο αργότερα, θα ασχοληθεί με το θέμα εκτενέστερα⁴. Σχετικά με την εσωτερική αδυναμία του βυζαντινού κράτους να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις των καιρών, θα σημειώσει στο σχετικό υποκεφάλαιο με τίτλο «*Ἡ ἀδυναμία τοῦ Κράτους*» τα εξής: «*Ἀνεξάντλητοι ἐχθροὶ περισφίγγουν πανταχόθεν τὸ Κράτος. Ἡ ἔχθρα τῶν Σταυροφόρων παντὸς ἔθνους ἔχει κορυφωθῆ. Τοὺς Ἑλληνας θεωροῦν αἰτίους ὅλων τῶν συμφορῶν αὐτῶν. Ἡ Ἑνετία εὕρισκε, ὅτι ἦλθεν ὁ καιρὸς νὰ ἐκπληρώσῃ τοὺς ἐμπορικοὺς σκοποὺς αὐτῆς, καὶ ὁ Πάπας νὰ καθυποτάξῃ διὰ τοῦ ξίφους τῶν Σταυροφόρων τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἀγεφύρωτον χάσμα χωρίζει τοὺς δύο κόσμους, τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ*

¹ Ν. Βραχνός, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ, Ρωμαϊκῆ, Βυζαντιανῆ*, ἐκδ. Ἰω. Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 116 («*Ἐν ἔτει 1195 ἀνηγορεύθη αὐτοκράτωρ τῆς Κων/πόλεως Ἀλέξιος ὁ Γ', ἐκθρονισθέντος καὶ τυφλωθέντος τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου· ὀλίγα ἔτη μετὰ τοῦτο (1203) οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἰταλοὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Βονιφατίου, μαρκίωνος τοῦ Μομφερρατικοῦ, καὶ τοῦ Βαλδουίνου, κόμητος τῆς Φλανδρίας, ἦσαν ἔτοιμοι νὰ ἐπιχειρήσωσι τὴν Δ' σταυροφορίαν· ὁ Δόγης τῆς Ἑνετίας Ἐρρίκος Δάνδολος ὑπερενενηκοντούτης, ἀνέλαβεν ἐπὶ πληρωμῇ νὰ διαπεραιώσῃ τοὺς σταυροφόρους δι' Ἑνετικῶν πλοίων εἰς τὴν Ἀσίαν. Τότε παρουσιάσθη ἐνώπιον τῶν σταυροφόρων ὁ Ἀλέξιος, υἱὸς τοῦ ἐκθρονισθέντος Ἰσαακίου, καὶ παρεκάλεσεν αὐτοὺς νὰ ἔλθωσι εἰς βοήθειαν τοῦ πατρὸς του, ὑπέσχετο δὲ νὰ ὑποτάξῃ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν Δυτικὴν καὶ νὰ χορηγήσῃ εἰς αὐτοὺς χρήματα καὶ στρατὸν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Ἱερουσαλήμ»).*

² Α. Αδαμαντίου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐν Ἀθήναις 1919. Το ἴδιο εγχειρίδιο γνώρισε και δεύτερη έκδοση το 1920.

³ Του ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐν Ἀθήναις 1919, σσ. 302-303 («*Ἡ ἐσωτερικὴ κατὰπτωσις, ἡ αὔξησις τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, τὰ ἐμπορικὰ καὶ πολιτικὰ συμφέροντα τῶν ἐκ τῆς Δύσεως ἐπιδρομέων, ὅλα ταῦτα ἔφερον εἰς τὴν καταστροφὴν. Τὸ τέλος δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἀργήσῃ»).*

⁴ Βλ. του ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1920, σσ. 246-247.

τὴν Φραγκικὴν Δύσιν. Ἄν λάβωμεν πάντα ταῦτα ὑπ' ὄψιν θὰ ἐξηγήσωμεν εὐκόλως τὰς συμφοράς, αἱ ὁποῖαι ἐπακολουθοῦν. Καὶ πάλιν ὁμοῦς ἡ Ἑλληνικὴ Ἀυτοκρατορία θὰ ἠδύνατο νὰ σωθῆ, ἂν ἦτο τοῦλάχιστον ἐσωτερικῶς ἰσχυρά. Εἰς τὴν δεινὴν ἐκείνην κατάστασιν προστίθεται καὶ τὸ ἐσωτερικὸν κακὸν τῆς ἀναρχίας. Αἱ ἀλλεπάλληλοι ἐπαναστάσεις εἶχον κλονίσει τὴν δύναμιν τοῦ Ἀυτοκράτορος. Ἀφ' ὅτου τὴν ἄγρυπνον διοίκησιν τῶν Κομνηνῶν διεδέχθη ἡ ἀναρχικὴ τῶν Ἀγγέλων, τὸ Κράτος ἀρχίζει νὰ κλονίζεται. Ἡ θαυμασία κεντρικὴ ὀργάνωσις αὐτοῦ παραλύει. Καὶ εἰς πολλὰς χώρας τοπικοὶ ἄρχοντες ἀνακηρύσσουσιν ἑαυτοὺς ἀνεξαρτήτους. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀυτοκρατορία, ἐξηντλημένη ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν ἀναρχίαν, δὲν δύναται ν' ἀντισταθῆ εἰς τὴν φοβερὰν σύγκρουσιν μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως»¹.

Μέχρι καὶ τῆ δεκαετία τοῦ '50, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν συνεπειῶν τῆς συγκεκριμένης σταυροφορίας, ὑπάρχει ταύτιση τῶν ἀπόψεων ὅλων τῶν συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι εἴτε ἀφιερώνουν περισσότερες γραμμὲς εἴτε λιγότερες, στηλιτεύουν ἐξίσου τὶς ωμότητες σὺς ὁποῖες προέβησαν οἱ σταυροφόροι ὅταν εἰσέβαλαν σὴν κατακτημένη Κωνσταντινούπολη. Οἱ τομεῖς μάλιστα σὺς ὁποῖους τονίζουν ἐμφατικὰ τὶς καταστροφές πὺ προκλήθησαν εἶναι ὁ θρησκευτικὸς καὶ ὁ καλλιτεχνικὸς.

Ὁ Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου εἶναι ἰσῶς ὁ μόνος ἱστορικὸς πὺ καταγράφει ἐκτενέστατα τὶς πράξεις τῶν Δυτικῶν². Στὸν ἴδιο τόνο κινεῖται

¹ Στὸ ἴδιο, σσ. 247-248.

² Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐν Ἀθήναις 1919, σσ. 308-309 («Ἐν μέσῳ τῶν φλογῶν τῆς καιομένης πόλεως οἱ Σταυροφόροι ὤρμησαν ἀμέσῳ εἰς φοβερὰν καὶ ἀνήκουστον λεηλασίαν. Πρῶτοι οἱ ἡγεμόνες ἤρπασαν καὶ ἐσφετερίσθησαν τὰ ὠραιότερα κτίρια τῆς πόλεως καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὰ παλάτια τῶν Ἀυτοκρατόρων. Οἱ συρφετοὶ τῶν στρατῶν τῆς Δύσεως, Γάλλοι, Γερμανοί, Ἐνετοὶ ἀφηνιάζουν καὶ μὲ ἀχαλίνωτον ἀκολασίαν ῥίπτονται εἰς τὴν βίαν καὶ τὴν διαρπαγὴν. “Καὶ ἦσαν τόσον μεγάλα τὰ κέρδη, ὥστε κανεῖς δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἴπῃ τὸ πλῆθος τοῦ χρυσοῦ καὶ τῶν πολυτίμων λίθων καὶ τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ τῶν γουναρικῶν καὶ τῶν τόσον τιμαλφῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ποτὲ δὲν εὐρέθησαν εἰς τὴν γῆν. Ἀπὸ τότε πὺ ἐγένινεν ὁ κόσμος δὲν συνελέχθησαν τόσα πολλὰ λάφυρα εἰς καμμίαν πόλιν” (Βιλλαρδουίνος). Ἀπὸ τὰ παλάτια, ἀπὸ τὰς πλουσίας καὶ πτωχὰς οἰκίας, ἰδίως ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ μοναστήρια, ἀπὸ παντοῦ γίνεται ἀνηλεὲς διαρπαγὴ καὶ λαφυραγωγία. Εἰς μάτην οἱ κάτοικοι ἐπικαλοῦνται τὸ ἔλεος τῶν ἐπιδρομέων, τὴν φιλανθρωπίαν τῶν βαρῶνων. Οὐδεμία φωνὴ οἴκτου! Τὰ θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ πάθη συνδυάζονται τῶρα μὲ τὴν μέθην τῶν ληστρικῶν ὀρέξεων. Ὅσοι ἐπιζοῦν, εἶναι δυστυχέστεροι ἀπὸ τοὺς φονενομένους. Διότι δὲν ἀπογυμνοῦνται μόνον, ἀλλὰ καὶ ὑβρίζονται εἰς τὰ ἱερώτερα τῶν αἰσθήματα. Οὔτε τοὺς γέροντας, οὔτε τὰς γυναῖκας ἐσεβάσθησαν οἱ Χριστιανοὶ κατακτηταί, οὔτε θρησκείαν, οὔτε ἱερά. Φρικιαστικαὶ δὲ ἦσαν αἱ ἀκολασίαι, τὰς ὁποίας διέπραξαν εἰς τὸ μέγα ἱερὸν τῆς Ὀρθοδοξίας, εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν. Ἡ Ἁγία Τράπεζα κατακερματίζεται, ὁ ἀναρίθμητος πλοῦτος καὶ τὰ πολύτιμα ἱερά σκεῦη συντρίβονται καὶ διαρπάζονται. Χύνουν τὸ θεῖον αἷμα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὰ Ἅγια ποτήρια καὶ πίνουν οἶνον εἰς τὰ ἀκόλαστα συμπόσια τῶν. Διεφθαρμένα γυναῖκα χορεύουν καὶ τραγωδοῦν ἄσεμνα ἄσματα. Συγχρόνως εἰς τὰς πλατείας, εἰς τὰς ὁδοὺς, ὁ ἀῆρ ἀντηχεῖ ἀπὸ ὄδυσμοὺς γυναικῶν, παιδιῶν, γερόντων. “Τοιαῦτας, λέγει εἰς αὐτόπτης Βυζαντινὸς ἱστορικὸς, παρανομίας ἔκαμαν ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἔβαλον εἰς τὸν ὄμιον τὸν Σταυρὸν καὶ οἱ ὁποῖοι εἶχον ὀρκισθῆ νὰ διέλθουν ἀπὸ τὰς

και ο Κ. Άμαντος, σε μικρότερη έκταση όμως¹, ο Κ. Ζαχαριάδης² και οι υπόλοιποι συγγραφείς.

Στα νεότερα χρόνια, εξαιρουμένης της τριάδας των Α. Λαζάρου, Δ. Χατζή και Ε. Βουραζέλη – Μαρινάκου που συνεχίζουν να αναφέρονται – έστω και επιγραμματικά – σε όσα διαμείφθηκαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204³, τόσο ο Κ. Καλοκαιρινός⁴ όσο και η συγγραφική ομάδα των Λ. Τσακτσίρα, Ζ. Ορφανουδάκη και Μ. Θεοχάρη σιωπούν για το όλο ζήτημα⁵.

πόλεις τῶν Χριστιανῶν χωρὶς νὰ χύσουν αἷμα, οὔτε ἄλλο κακὸν οὐδὲν νὰ διαπράξουν, διότι εἶχον τάξει τοὺς ἑαυτοὺς των εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἐβάδιζον τὴν πορείαν αὐτοῦ” (**Νικήτας Χωνιάτης**)»).

¹ Κ. Άμαντος, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἐκδ. Δ. Χ. Τερζόπουλος καὶ ἀδελφός, ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 86 («Ἀνήκουστοι εἶναι αἱ γενόμεναι τότε ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν Φράγκων ἀρπαγαὶ χρημάτων, ἀτιμώσεις γυναικῶν, φόνοι, ἐμπαιγμοὶ τῆς ὀρθοδοξίας. Ἐπὶ ἡμιόνων εἰσήρχοντο εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ἵνα διαρπάσωσιν αὐτὴν καὶ φορτώσωσιν ἐπ’ αὐτῶν τὰ ἱερὰ κειμήλια. Καὶ αὐτὰ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, οἷον ἀγάλματα, ὅπως καὶ χειρόγραφα, κατεστρέφοντο ἢ ἐστέλλοντο εἰς Εὐρώπην. Ἡ Ἑνετία διατηρεῖ μέχρι σήμερον ἔργα ἀρπαγέντα κατὰ τὴν ἄλωσιν ταύτην. Σημειωτέον δ’ ὅτι τῆς λεηλασίας καὶ καταστροφῆς μετέσχον πλὴν τῶν Ἑνετῶν καὶ σταυροφόρων καὶ οἱ Πισάται καὶ οἱ λοιποὶ πολυώνυμοι ξένοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως»).

² Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ιστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Ἀυτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, Μέρος Β’*, ἐκδ. Ἐστίας, ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 80 («Τὰ δεινὰ, ὅσα διέπραξαν οἱ Λατῖνοι κυριεύσαντες τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶναι ἀνεκδιήγητα· διότι οὗτοι προσητέθησαν ὡς θηρία ἀνήμερα καὶ οὐδὲν ἐσεβάσθησαν. Αἱ ἐκκλησίαι, τὰ παλάτια καὶ αὐτοὶ οἱ τάφοι ἐσυλήθησαν καὶ κατεστράφησαν, τὰ ἀγάλματα καὶ πολλὰ περιφανῆ τῆς τέχνης μνημεῖα ἐγένοντο λεία τῆς ἀπληστίας αὐτῶν. Οἱ ἀπὸ τοσοῦτων αἰῶνων συσσωρευθέντες ἐν τῷ λαμπρῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας θησαυροὶ ἐπλούτισαν τὸν ἐν Βενετία ναὸν τοῦ Ἁγίου Μάρκου· τὰ δὲ βενετικά πλοῖα μετεκόμισαν εἰς τὰς πατρίδας των πλεῖστα κειμήλια καὶ πολυτελῆ σκευή, μεταξὺ δὲ ἄλλων καὶ τοὺς τέσσαρας θαυμαστοὺς ὄρειχαλκίνοὺς ἵππους τῆς Κορίνθου τοὺς ἐν τῷ ἵπποδρομίῳ τότε ἀνακειμένους»).

³ Α. Λαζάρου - Δ. Χατζή - Ε. Βουραζέλη – Μαρινάκου, *Ιστορία Ἑλληνορωμαϊκῆ-Βυζαντινῆ Μεσαιωνικῆς Εὐρώπης*, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1977, σ. 206 («Οἱ σταυροφόροι ἐφάνησαν βάρβαροι, ἐπυρπόλησαν μεγάλας συνοικίας καὶ προέβησαν εἰς ἀνήκουστον λεηλασίαν τῆς Πρωτευούσης. Κατέστρεψαν τὰ μαρμάρινα καλλιτεχνικὰ ἔργα, ἀπέσπασαν ἀπὸ ἄλλα τὸν χρυσὸν καὶ τοὺς πολυτίμους λίθους, ἀνέλυσαν τοὺς ἐξ ὀρειχάλκου ἀνδριάντας διὰ νὰ κατασκευάσουν νομίσματα. Οὔτε τοὺς γέροντας, οὔτε τὰς γυναῖκας δὲν ἐσεβάσθησαν οἱ σταυροφόροι, οὔτε τὴν θρησκείαν. Ἡ Ἁγία Τράπεζα τῆς Ἁγίας Σοφίας κατατεμαχίζεται, τὰ δὲ πολύτιμα ἱερὰ σκευὴ διαρπάζονται»).

⁴ Κ. Καλοκαιρινός, *Ιστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Μεσαιωνικῆ*, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1965, σ. 263 («Ὅπως εἴπαμε προηγουμένα οἱ Σταυροφόροι ξανάφεραν τὸν Ἀλέξιο Δ’ στὸ θρόνον μὲ τὸν πατέρα του, ἀλλὰ στὸ τέλος ἐπειδὴ αὐτὰ πού τοὺς ἔταξε ἦταν ἀδύνατο νὰ βρεθοῦν καὶ ξεσηκώθηκε κι ὁ λαὸς ἐναντίον του, κυρίεψαν τὴν Κων/πολὴ (13 Ἀπριλίου 1204)»).

⁵ Λ. Τσακτσίρας, Ζ. Ορφανουδάκης, Μ. Θεοχάρη, *Ιστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ἐκδ. δεύτερη, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1982, σ. 269 («Τὸν Ἀπρίλιο 1204 οἱ σταυροφόροι μὲ ἐπίθεση πήραν τὴν Πόλιν. Ἡ λεηλασία καὶ ἡ καταστροφή πού ἀκολούθησε ἦταν τρομερή»).

Γ5. Οι συνέπειες των σταυροφοριών

Με τις ευρύτερες συνέπειες των σταυροφοριών όχι μόνο για το Βυζάντιο, αλλά και για τους λαούς της Δύσης όπως και για τους μουσουλμάνους της Ανατολής, ελάχιστοι συγγραφείς του 20ου αιώνα ασχολούνται. Συγκεκριμένα, μόνο το συγγραφικό δίδυμο των Θεοδωρίδη-Λαζάρου αφιερώνει αρκετές γραμμές στα έργα του για το θέμα.

Σε σχολικό εγχειρίδιο του 1929¹, οι συγγραφείς επισημαίνουν κατά βάσιν τις οικονομικές συνέπειες των σταυροφοριών για τη Δύση και την Ανατολή, εκφράζοντας μια πολύ ενδιαφέρουσα θέση (η οποία προδίδει εν πολλοίς θουκυδίδεια σκέψη²), ότι η κυριαρχία στη θάλασσα αποτελούσε ανέκαθεν σημείο υπεροχής για τον Ελληνισμό και η υποχώρηση αυτής της κυριαρχίας οδηγούσε πάντοτε στην καταστροφή³. Σε μια εποχή μάλιστα, που η μικρή (και πρόσφατα ταπεινωμένη) Ελλάδα είχε νωπή την εικόνα του ελληνικού ναυτικού να κυριαρχεί στο Αιγαίο και να κατατροπώνει το τουρκικό στους Βαλκανικούς πολέμους, η αίσθηση της αξίας του ναυτικού ήταν πολύ μεγαλύτερη.

¹ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *Ελληνική Ιστορία από της εν Ίψω μάχης (301 π.Χ.) μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων (1204 μ.Χ.)*, έκδ. Ίω. Ν. Σιδέρη, εν Αθήναις 1929.

² Βλ. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, H.S. Jones & J.E. Powell, εκδ. 1942, *Thucydides Historiae*. I-II. Έκδ. 2^η, Οξφόρδη: Clarendon Press, Ανατ. 1967-70 («Μέγα τὸ τῆς θαλάσσης κράτος»).

³ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σσ. 145-146 («Τὰ ἀποτελέσματα τῶν Σταυροφοριῶν ἦσαν σημαντικώτατα. Οἱ Εὐρωπαῖοι ὠφελήθησαν πολὺ ἀπὸ τὰς μακρυνὰς αὐτὰς ἐκστρατείας. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν εὐρήκαν πολιτισμὸν ἀνώτερον ἀπὸ τὸν ἰδικὸν των καὶ ἔμαθαν πολλὰ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας καὶ ἀπὸ τοὺς Ἀραβας. Ἡ Ἀνατολὴ εἶχε τότε τέχνην καὶ βιομηχανίαν πολὺ ἀνωτέραν. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἔμαθαν νὰ κατασκευάζουν λεπτότερα ἐνδύματα καὶ νὰ κτίζουν ὠραιότερας κατοικίας. Ἐπίσης ἐξύπνησεν ὁ νοῦς των καὶ ἔγιναν λεπτότεροι οἱ τρόποι των. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐγνώρισαν μερικὰς σπουδαίας ἀνακαλύψεις, τὴν μαγνητικὴν βελόνην, τὴν πυρίτιδα καὶ τὸν χάρτην, αἱ ὁποῖαι ἀργότερα ἐβοήθησαν πολὺ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ πολὺ σπουδαιότερον γεγονός ἐστὶν ἡ ἀνάπτυξις τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν Εὐρωπαίων. Οἱ εὐρωπαϊκοὶ λιμένες τῆς Μεσογείου, ἡ Μασσαλία, ἡ Γένοβα ἢ Πίσα καὶ πρὸ πάντων ἡ Βενετία, ἔκαμαν πλοῖα καὶ ἤρχισαν νὰ ταξιδεύουν καὶ νὰ ἐμπορεύωνται μὲ τοὺς λιμένας τῆς Ἀνατολῆς. Μετ' ὀλίγον οἱ Εὐρωπαῖοι ἔλαβον εἰς τὰς χεῖρας των τὸ ἀνατολικὸν ἐμπόριον. Περισσότερον ἀπὸ ὅλας τὰς πόλεις ἐπροόδευσεν ἡ **Βενετία**, ἡ ὁποία ἰδρυσεν ἰσχυρὸν ναυτικὸν κράτος. Τὰ πλοῖα τῆς Βενετίας ἐπήγαιναν τακτικὰ εἰς τοὺς λιμένας τῆς Συρίας καὶ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἐλάμβαναν ἀπὸ ἐκεῖ τὰ προϊόντα τῶν χωρῶν τούτων καὶ πρὸ πάντων τὰ προϊόντα τῶν Ἰνδιῶν, τὰ ὁποῖα ἔφθανον ἐκεῖ διὰ ξηρᾶς ἢ διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης. Ἀπὸ τότε ἡ Κωνσταντινούπολις ἔπαυσε νὰ εἶναι τὸ κέντρον τοῦ παγκοσμίου ἐμπορίου καὶ ἤρχισε νὰ μαραίνεται τὸ ναυτικὸν καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο ἦτο δυνατὸν κτύπημα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀυτοκρατορίαν καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος. Οἱ Ἕλληνες ἦσαν δυνατοὶ καὶ ἀνεπτυγμένοι, ὡσάκις εἶχαν ναυτικὸν καὶ ἦσαν κύριοι τῆς θαλάσσης. Ἡ Βυζαντινὴ Ἀυτοκρατορία καὶ ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς ἤρχισαν νὰ καταστρέφονται, ἀφότου ἀνεπτύχθη τὸ ναυτικὸν τῶν ἰταλικῶν πόλεων καὶ οἱ Βενετοὶ ἔγιναν κύριοι τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀνατολῆς»).

Σε αντίστοιχο εγχειρίδιο του 1937¹, οι ίδιοι συντελεστές, καταγράφουν εκτός από τις οικονομικές και τις κοινωνικές συνέπειες των σταυροφοριών, προσθέτοντας επίσης την ενδιαφέρουσα επισήμανση, ότι η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους σταυροφόρους και τους λαούς της Ανατολής οδήγησε σε ένα κλίμα αμοιβαίας κατανόησης των θρησκευτικών διαφορών και κατανόησης της ελευθερίας συνειδήσεως².

Γενικώς, η συντριπτική πλειοψηφία των ιστορικών, που ασχολούνται με τη συγγραφή σχολικών βιβλίων όλο τον 20ο αιώνα, δείχνει να ενδιαφέρεται περισσότερο για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα και λιγότερο για τα διεθνή, υπό την έννοια ότι – ακόμα και στα νεότερα χρόνια – εξακολουθούν τα εγχειρίδια να έχουν ελληνοκεντρικό χαρακτήρα.

¹ Των ίδιων, *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή τῶν Μέσων Χρόνων*, ἔκδ. τετάρτη, ἔκδ. Ι.Ν. Σιδέρης, Ἀθήναι 1937.

² Στο ίδιο, σ. 144 («Ἡ μεγάλη κίνησις τῶν λαῶν τῆς Δύσεως πρὸς τὴν Ἀνατολὴν διαρκέσασα δύο περιόδου αἰῶνας εἶχε σημαντικώτατας συνεπείας οἰκονομικὰς καὶ κοινωνικὰς. Ἡ σημαντικώτερα οἰκονομικὴ συνέπεια εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς συγκοινωνίας. Ἡ μεταξὺ τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐπικοινωνία ἀποκατεστάθη. Ἡ Μασσαλία, ἡ Γένοβα, ἡ Πίσσα καὶ προπάντων ἡ Βενετία παρουσίαζον δύο φορὰς τὸ ἔτος ἐξαιρετικὴν κίνησιν ἕνεκα τῆς ἀναχωρήσεως ἀπειραρίθμων προσκυνητῶν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους. Συγχρόνως ἤρχισε νὰ διεξάγεται ζωηρότατον ἐμπόριον μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἐνῶ μέχρι τοῦδε ἡ Κων/πολις ἐπρομήθευεν εἰς τὴν Εὐρώπην τὰ προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς, τῶρα οἱ ναυτικοὶ τῶν ἰταλικῶν ἰδίως πόλεων συνήθισαν νὰ μεταβαίνουν εἰς τοὺς λιμένας τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, ὁπόθεν παρελάμβανον τὰ ἐγχώρια προϊόντα τῶν Ἰνδιῶν. Αἱ πολιτικαὶ συνέπειαι τῶν Σταυροφοριῶν ἦσαν ἐπίσης σημαντικώταται. Κατὰ τὰς ἐκστρατείας αὐτὰς ἐφρονεύθησαν χιλιάδες εὐγενῶν, οἱ δὲ ἐπιζήσαντες κατεστράφησαν οἰκονομικῶς καὶ ἠναγκάσθησαν νὰ πωλήσουν ἢ νὰ ὑποθηκεύσουν τὰ κτήματά των. Διὰ τοῦτο ἐξησθένησε σημαντικῶς ἡ τάξις τῶν εὐγενῶν, ἐνῶ οἱ τεχνῖται καὶ οἱ ἔμποροι, δηλ. ἡ ἀστικὴ τάξις, ἐπλούτησεν ἀπὸ τὸ ἐμπόριον καὶ ἤρχισε ν' ἀναπτύσσεται. Γενικῶς οἱ Εὐρωπαῖοι ἐγνώρισαν τὸν πολιτισμὸν τῆς Ἀνατολῆς, τὸν ἑλληνικὸν καὶ ἀραβικόν, καὶ μετὰ τῶν προϊόντων τῆς Ἀνατολῆς παρέλαβον πολλὰ στοιχεῖα πολιτισμοῦ καὶ ἐξημερώσεως. Ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς ἐμετριάσθη καὶ ἐσχηματίσθη εὐρυτέρα ἀντίληψις τῆς ἀνθρωπότητος. Τοιοῦτοτρόπως ἤρχισε νὰ ὑποφώσκη ἡ ἀντίληψις τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως»).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΥΣ ΤΟ 1204¹

Α. Εισαγωγικά

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους τον Απρίλιο του 1204, μία επιτροπή από δώδεκα Βενετούς και ισάριθμους σταυροφόρους ανέλαβε να καθορίσει τους όρους της διανομής της. Η πόλη, αφού χωρίστηκε αρχικά σε οκτώ μέρη, διανεμήθηκε κατά τα 5/8 στον κόμη της Φλάνδρας Βαλδουίνο και κατά τα υπόλοιπα 3/8 στον δόγη της Βενετίας. Την ίδια στιγμή, μεγάλο μέρος της πάλαι ποτέ κραταιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας (η Μικρά Ασία, η Μακεδονία εκτός της Θεσσαλονίκης, η ηπειρωτική Ελλάδα, η Πελοπόννησος και τα νησιά) παρέμενε ακόμη ελεύθερο, οπότε θα έπρεπε να ενταθούν οι κατακτητικές προσπάθειες, μέχρι να ολοκληρωθεί η κατάκτηση όλων των εδαφών του Βυζαντίου.

Από την τελική διανομή κερδισμένοι εξήλθαν οι Βενετοί, οι οποίοι επέλεξαν περιοχές με στρατηγική σημασία για το εμπόριο με το οποίο ασχολούνταν, αφήνοντας για τους υπόλοιπους όσες δεν είχαν παρόμοιο ενδιαφέρον².

Έπειτα από τη διανομή των εδαφών, απέμενε η κατάκτησή τους, η οποία δεν άργησε να συμβεί. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν – εκτός από τις βενετικές κτήσεις – μια σειρά από μικρά λατινικά κράτη στη βυζαντινή επικράτεια: η Λατινική Αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως, το Βασίλειο της Θεσσαλονίκης, το Δουκάτο των Αθηνών και το Πριγκιπάτο της Αχαΐας³.

¹ Μεθοδική βιβλιογραφία για την περίοδο της Λατινοκρατίας βλ. Φ. Πέρρα, «Η Λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο και στην Κύπρο. Βιβλιογραφική συμβολή», ΒΔ 15 (2006), σσ. 373-434. Για το θεωρητικό υπόβαθρο και τη σχετική ορολογία βλ. Α. Σαββίδης, «Λατινοκρατία και Φραγκοκρατία στον ελλαδικό χώρο μετά το 1204 μ.Χ., Όροι ταυτόσημοι», Βυζαντιακά 23 (2003 / 2004), σσ. 185-209.

² D. Nicol, «Από την άλωση ως την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως (1204-1261)», ΙΕΕ, τ. Θ' (1980), σ. 76 («Από τη διανομή αυτή περισσότερο από όλους ώφελήθηκαν οι Βενετοί, οι οποίοι γνώριζαν καλύτερα τη γεωγραφία της αυτοκρατορίας και διάλεξαν τις περιοχές που είχαν μεγαλύτερες εμπορικές δυνατότητες. Τους Βενετούς δεν τους ενδιέφερε ή καλλιέργεια της γης, όπως τους σταυροφόρους, αλλά η εξυπηρέτηση των εμπορικών συμφερόντων τους»).

³ Για την περίοδο της λατινοκρατίας στον ελλαδικό χώρο βλ. Φ. Πέρρα, «Η λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο (1204-1566)», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σσ. 522-569.

Η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους ενέτεινε τις κεντρόφυγες τάσεις, που είχαν εκδηλωθεί πολύ πριν από αυτήν στο Βυζάντιο. Έτσι, μια σειρά από ισχυρούς βυζαντινούς αξιωματούχους κατάφεραν εν τέλει να ιδρύσουν δικά τους αυτόνομα κράτη, διεκδικώντας για λογαριασμό τους τη βυζαντινή κληρονομιά και επιδιώκοντας την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την ανασύσταση της αυτοκρατορίας. Στην περιοχή του Πόντου, δυο αδέρφια, ο Δαβίδ και ο Αλέξιος Κομνηνός, εγγονοί του Ανδρόνικου Α΄, ίδρυσαν την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας¹, ενώ στην περιοχή της Ηπείρου ο Μιχαήλ Κομνηνός Δούκας, στενός συγγενής των τελευταίων βυζαντινών αυτοκρατόρων Ισαάκιου Β΄ και Αλέξιου Γ΄, ίδρυσε το κράτος της Ηπείρου². Οι περισσότεροι από τους αριστοκρατικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης, ωστόσο, κατευθύνθηκαν στην κοντινή πόλη της Νίκαιας. Την περιοχή αυτή κατείχε ο Θεόδωρος Λάσκαρης, ο οποίος ίδρυσε την αυτοκρατορία της Νίκαιας³. Εκεί είχε μεταφερθεί και η έδρα του Πατριαρχείου.

Η πολιτική που ακολούθησαν, στην πλειονότητά τους, οι νέοι κατακτητές δεν στάθηκε ικανή να δημιουργήσει αισθήματα συμπάθειας στους κατακτημένους γηγενείς⁴. Προσπάθησαν να μεταλαμπαδεύσουν τους δυτικούς θεσμούς στην ανατολή, έχοντας ως βάση τη φεουδαρχία, ενώ

¹ Για την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας βλ. περισσότερα στα: Α. Σαββίδης, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου-Ιστορική επισκόπηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας του μικρασιατικού ελληνισμού (1204-1461)*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Περιοδικό «Αρχεῖον Πόντου», Παράρτημα 25, Αθήνα 2005· του ίδιου, *Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461 μ.Χ.) – Η βυζαντινή αυτοκρατορία του Πόντου*, εκδ. Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 2016, W. Miller, *Τραπεζούντα, η τελευταία ελληνική αυτοκρατορία της βυζαντινής εποχής, 1204-1461*, (μτφρ. Σ. και Ξ. Μαυραντώνη), εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002, Χ. Σαμουηλίδης, *Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, 1204-1461*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007 και Σ. Κάροπος, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, μτφρ. Ε. Κριτσέφσκαγια, Α. Ευσταθίου, επιστ. επιμ. Μ. Γκρατσιάνσκι – Σ. Κορδώσης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2017.

² Περισσότερες πληροφορίες για το κράτος της Ηπείρου βλ. ενδεικτικά D. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, μτφρ. Π. Λεύκας, Ιωάννινα 1974 (για την περίοδο 1204-1267), του ίδιου, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 1267-1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά τον μεσαίωνα*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991 και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Βυζάντιο, 13ος αιώνας. Από την κατάρρευση στην ανασυγκρότηση. Κράτος της Ηπείρου - Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2016.

³ Περισσότερες πληροφορίες για την Αυτοκρατορία της Νίκαιας βλ. ενδεικτικά Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, 1204-1261*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1994, Η. Γιαρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας*, ΕΙΕ, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2008 και του ίδιου, *Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, εκδ. Alter Ego, Αθήνα 2010.

⁴ Γενικότερα για τις σχέσεις και την αλληλεπίδραση μεταξύ Βυζαντινών και Δυτικών βλ. Φ. Πέρρα, «Βυζάντιο και Δυτικός κόσμος 11ος-15ος αιώνας», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σσ. 572-609.

παράλληλα αντιμετώπισαν με καχυποψία έως και εχθρότητα την ορθόδοξη Εκκλησία, με αποτέλεσμα να προκαλέσουν αρχικά τη δυσφορία των εντοπίων, που οδήγησε σταδιακά σε πιο έντονες αντιδράσεις. Αποτέλεσμα όλων αυτών, ήταν η σταδιακή αποδυνάμωση των λατινικών κρατών (με εξαίρεση τις βενετικές κτήσεις) και η παράλληλη ενδυνάμωση των ελληνικών. Έτσι, το 1261 η Κωνσταντινούπολη ανακαταλήφθηκε από τους Βυζαντινούς, οι οποίοι προσπάθησαν στη συνέχεια να ανασυστήσουν την αυτοκρατορία τους. Ωστόσο, οι ελπίδες τους αποδείχθηκαν φρούδες, καθώς ένας νέος ισχυρός αντίπαλος εμφανίστηκε προ των πυλών του βυζαντινού κράτους: οι Οθωμανοί Τούρκοι, οι οποίοι σύντομα διεκδίκησαν και σταδιακά πέτυχαν την κατάκτηση όλων των εδαφών της παλαιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Β. Η δημιουργία των λατινικών και των ελληνικών κρατών μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204 στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα

Τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, τα οποία αποτελούσαν μεταφράσεις ξένων συγγραφέων, δεν αναφέρονται σχεδόν καθόλου στα γεγονότα μετά την Άλωση του 1204. Από τον κανόνα αυτόν εξαιρείται ο Pütz, ο οποίος αφιερώνει στο θέμα τέσσερις περίπου σελίδες. Αρχικά, ο συγγραφέας απαριθμεί τα λατινικά, αλλά και τα ελληνικά κράτη που ιδρύθηκαν μετά το 1204 στα «ράκη» του Βυζαντίου, παρεμβάλλοντας μία ενδιαφέρουσα διαπίστωση σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι κυρίαρχοι αντιμετώπιζαν τους γηγενείς υπηκόους τους («Τὸ Βυζαντινὸν κράτος διηρέθη οὕτως εἰς πολυαρίθμους μεγάλας καὶ μικρὰς ἡγεμονίας, τῶν ὁποίων οἱ δεσπότες ἦσαν ἐνίοτε ἰσχυρότεροι τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἔπραττον τὰ πάνδεινα εἰς τοὺς κατοίκους»¹). Ακολούθως, ασχολείται μόνο με δύο κράτη από αυτά. Αφ' ενός μεν με τη Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης και τους επικεφαλής της, αφ' ετέρου δε με την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Για το πρώτο κράτος ο Pütz περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα τον τρόπο με τον οποίο χειρίστηκε ο νέος αυτοκράτορας, Βαλδουίνος, την τύχη του προτελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου, Αλέξιου Ε' (Μούρτζουφλου). Συγκεκριμένα, αναφέρει πως μόλις τον συνέλαβε τον παρέδωσε στους σταυροφόρους, οι οποίοι τον δίκασαν και τον καταδίκασαν, τιμωρώντας τον με οικτρό θάνατο² («Ο

¹ W. Pütz, *Ελληνική Ιστορία*, μτφρ. Γ.Α. Βακαλόπουλος, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1875, σ. 160.

² Ο Αλέξιος Ε' (Μούρτζουφλος) αμέσως μετά την αποτυχία του να αντιμετωπίσει τους σταυροφόρους να εισέλθουν στην Κωνσταντινούπολη, δραπέτευσε με πλοίο μαζί με τη σύζυγό του προς τη Μοσυνούπολη της Θράκης, όπου εγκαταβίωσε ο πεθερός του και έκπτωτος αυτοκράτορας Αλέξιος Γ'. Αρχικά, η υποδοχή που τους επεφύλαξε ο πεθερός του υπήρξε πολύ καλή, ωστόσο στη συνέχεια για να εκδικηθεί για την προηγούμενη

Βαλδουΐνος συλλαβών (1204) τὸν Μούρτζουφλον, τὸν παρέδωκε τοῖς Λατίνοις σταυροφόροις, οἵτινες, ἀφοῦ πρότερον ἐτυφλώθη ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου, δικάσαντες δῆθεν καὶ καταδικάσαντες αὐτόν, τὸν ἐξόρισαν ἀπὸ ὑψιτενῆ κίονα καὶ οὕτω συντρίψας κατὰ τὴν πτώσιν τὴν κεφαλὴν οἰκτρὸν ὑπέστη θάνατον»¹). Παρόμοια βέβαια υπῆρξε καὶ ἡ τύχη τοῦ ἴδιου τοῦ Βαλδουΐνου, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ αἰχμαλωτίστηκε ἐπεὶ ἀπὸ μάχη με τοὺς Βούλγαρους, βρῆκε τραγικὸ θάνατο ἐπεὶ ἀπὸ φορικτὰ βασανιστήρια, τὰ ὁποῖα περιγράφονται με κάθε ανατριχιαστικὴ λεπτομέρεια στο σχολικὸ βιβλίον («Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Βαλδουΐνος [...] συνελήφθη ὑπ' αὐτῶν [των Βουλγάρων] αἰχμάλωτος καὶ ἐπιταγῇ τοῦ τῶν Βλάχων ἡγεμόνος Ἰωάννου αἱ μὲν χεῖρες αὐτοῦ ἀπὸ τῶν βραχιόνων, οἱ δὲ πόδες ἀπὸ τῶν γονάτων ἀπεκόπησαν, εἶτα δὲ κρεμασθεὶς κατὰ κεφαλῆς ἐπὶ φάραγγος ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας προῦκειτο βορὰ τοῖς ὄρνεσι καὶ κατέστρεψεν, ὡς εἰκός, τὸν βίον ἐλεεινότατα»²). Σὲ ἀντίθεση με τὸν Βαλδουΐνο, ὁ ἀδελφός καὶ διάδοχός του, Ερρίκος, ἐδείξε μεγαλύτερη ἀνοχή καὶ ελαστικότητα στὴν ἀντιμετώπιση τῶν γηγενῶν, ἐνῶ υπερασπίστηκε καὶ τὴν πίστη τους ὅταν παρέστη ἀνάγκη³, με ἀποτέλεσμα

συμμετοχὴ τοῦ Μούρτζουφλου στὴν ἐκπτώσή του ἀπὸ τὸν θρόνο, τὸν συνέλαβε, τὸν τύφλωσε μπροστὰ στὴν κόρη του καὶ τὸν πέταξε ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκία του. Εκκεῖ τὸν βρῆκαν νὰ περιπλανιέται σὲ ἀθλία κατάστασι καὶ τὸν συνέλαβαν οἱ σταυροφόροι τὸν Νοέμβριον τοῦ 1204. Ἀκολουθῶς τὸν οδήγησαν στὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου δικάστηκε, κατηγορούμενος γιὰ τὸν φόνο τοῦ Ἀλέξιου Δ' καὶ καταδικάστηκε σὲ κατακρήμνισι ἀπὸ τὸν Φόρον τοῦ Θεοδοσίου. Ὁ βυζαντινὸς ιστορικὸς Γεώργιος Ἀκροπολίτης (G.Akropolites, *The History*, μτφρ. Ruth Macrides, Oxford University Press, 2007, σ. 117) σημειώνει γιὰ τὴν περίπτωσι στὸ ἔργον του τὰ ἐξῆς: «Ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Ἀλέξιος ὁ Ἄγγελος, ὃν ἀποδράσαι ὁ λόγος εἰρήκει τῆς Κωνσταντίνου, περὶ τὴν Φιλιππούπολιν ἀφικόμενος καὶ μὴ πρὸς τῶν οἰκητόρων δεχθεὶς περὶ τὴν Μοσυνούπολιν ἀφικνεῖται κάκεισε τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο [...] ὡς γοῦν παρὰ τῶν Ἰταλῶν ἐάλω ἢ Κωνσταντίνου, ἀπέδρα καὶ οὕτως ἐκεῖθεν, ἐπιφερόμενος καὶ τὴν σύζυγον Εὐδοκίαν. μαθὼν δὲ ὡς ἐν Μοσυνουπόλει τὰς διατριβὰς ποιεῖται ὁ πενθερὸς αὐτοῦ βασιλεὺς Ἀλέξιος, θαρρούντως πρὸς αὐτὸν ἀπῆει. ὁ δὲ τοῦτον πολλῶν τε ἄλλων χάριν καὶ οὐδὲν ἤττον τῆς θυγατρὸς ἐμυσάττετο. κηδεστίας οὖν ὑπενδὺς προσωπεῖον ὑποδέχεται τὸν Ἀλέξιον, λουτρόν τε εὐτρεπίσας ἅμα τῇ θυγατρὶ λουθῆναι τοῦτον προστέταχεν. ἐντὸς οὖν τοῦ λουτήρος γενομένου τοῦ Ἀλεξίου ἐπεισπίπτουσιν ἀθρόον αὐτῷ οἱ τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου ὑπηρέται κάκεισε τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξορύττουσιν. ἔφασκον δὲ οἱ ξυντυχόντες, ὡς ἢ θυγάτηρ ἐστῶσα παρὰ τὴν θύραν τοῦ λουτροῦ τὸν πατέρα ὕβρεσιν ἔπλυνε κάκεινος ταύτην τῆς ἀναιδείας καὶ τῆς ἀσελγοῦς ἀγαπήσεως ἐλοιδόρει. τυφλὸς οὖν γεγονὼς ὁ δηλωθεὶς Δούκας Ἀλέξιος περὶ τὰ τῆς Μοσυνουπόλεως ἐπλανᾶτο μέρη, ἀλήτης διερχόμενος τὰ ἐκεῖσε. ἐπεὶ δὲ ἐξώρμησαν τῆς Κωνσταντίνου οἱ Ἰταλοὶ καὶ ἀπῆλθον περὶ τὴν Μοσυνούπολιν, εὐρόντες ἐκεῖσε τὸν Μούρτζουφλον Ἀλέξιον εἰς τὴν Κωνσταντίνου ἀπήγαγον· τοῦ δὲ δηλωθέντος αὐτοῦ μιάσματος ἀμυνομένοι, ὅπερ εἰς τὸν υἱὸν Ἰσαακίου τοῦ βασιλέως εἰργάσατο, κρημνῶδει θανάτῳ τοῦτον καταδικάζουσιν· εἰς γὰρ τὸν μέγιστον ἀνάξαντες κίονα, οὗ Ταῦρος ἢ κλήσις, κάτω βάλλουσι».

¹ W. Pütz, ὁ.π., σ. 160.

² Στὸ ἴδιον, σσ. 160-161.

³ Στὸ ἴδιον, σ. 161. Βλ. καὶ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ὁ.π., σ. 117 («Τουτουῖ δὲ τοῦ Ἐρῆ τῆς Κωνσταντίνου κατάρχοντος, ἀπεστάλη παρὰ τοῦ πάπα πρὸς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων ἀρχιερεὺς, ὃν καὶ λεγάτον αὐτοῖ φασι, τοῦνομα Πελάγιος, ἅπαντα τὰ προνόμια τοῦ πάπα φέρων ἐρυθροβαφῆ καὶ γὰρ ὑπεδέδετο πέδιλα, ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ χροιάς καὶ τὰ ἐνδύματα εἶχε,

να κερδίσει σύντομα την εμπιστοσύνη τους¹. Στις υπόλοιπες σελίδες του έργου, ο συγγραφέας ασχολείται με τις διαρκείς αψιμαχίες ανάμεσα στα λατινικά και στα ελληνικά κράτη, έως την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261.

Το πρώτο χρονολογικά σχολικό εγχειρίδιο βυζαντινής ιστορίας από Έλληνα συγγραφέα είναι αυτό του Αντωνιάδη (1875). Σε αυτό ο συγγραφέας, έπειτα από μια μάλλον τυπική αναφορά στα λατινικά κράτη που ανεφύησαν μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους, προβαίνει σε μια σειρά εύστοχων παρατηρήσεων για το τι επακολούθησε, αναδεικνύοντας τις αντιθέσεις ανάμεσα στους νέους κατακτητές και στους γηγενείς κατοίκους². Το μόνο από τα δυτικά κράτη που επωφελήθηκε από τις κτήσεις στην Ανατολή, ήταν, σύμφωνα με τον συγγραφέα, η Βενετία· προτίμησε να δημιουργήσει ένα δίκτυο εμπορικών σταθμών για τη διευκόλυνση της κατ' εξοχήν πηγής πλουτισμού της, ενώ παράλληλα κατάφερε να ανανεώσει την πολιτική και κοινωνική ζωή στις

καὶ ἡ ἐφεστρίς δὲ τοῦ ἵππου καὶ τὰ χαλινὰ τῶ τοιοῦτω ἐβάπτοντο χρώματι. ἤθους δὲ τυχῶν ἀγριωτέρου καὶ ἀλαζονεία χρώμενος πολλὰ δεινὰ ἐνεδείξατο ἐν τοῖς τῆς Κωνσταντίνου οἰκήτορσι. καὶ ἡ σκῆψις ὡς εὐλογος· ἠνάγκαζε γὰρ τοὺς πάντας τῆ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης ὑποκύψαι ὑποταγῇ. ἐντεῦθεν καθείργοντο μοναχοί, ἱερεῖς ἐδεσμοῦντο καὶ ναὸς ἅπας ἐκέκλειστο. καὶ ἦν ἐν αὐτῶ δυοῖν θάτερον, ἡ ὁμολογήσαι τὸν πάπαν πρῶτον ἀρχιερέα καὶ τούτου τὴν μνήμην ἐν ἱεροτελεστίαις ποιεῖν, ἡ θάνατον εἶναι τῶ μὴ διαπραξαμένῳ τοῦτο τὸ ἐπιτίμιον. τοῦτο εἰς βαρθυμίαν ἤγε τοὺς οἰκήτορας τῆς Κωνσταντίνου καὶ μάλιστα τῶν ἄλλων τοὺς προὔχοντας. οἱ καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Ἑρῆν ἀφιγμένοι «ἡμεῖς μὲν» ἔφασαν «ἄλλον γεγονότες γένους καὶ ἄλλον ἀρχιερέα ἔχοντες, ἑαυτοὺς τῶ κράτει σου ὑπετάξαμεν ὥστε σωματικῶς κατάρχειν ἡμῶν, οὐ μὴν γε πνευματικῶς καὶ ψυχικῶς. σοῦ μὲν γὰρ ἐν πολέμῳ ὑπερμαχεῖσθαι τῶν ἀναγκαιῶν, τῶν δ' ἡμετέρων ἐκστήναι σεβασμάτων καὶ θρησκευμάτων τῶν ἀδυνάτων πάντη καθέστηκεν. ἡ γοῦν λύσον ἡμῖν τὰ ἐπελθόντα δεινὰ ἢ ἄφες ὡς ἐλευθέρους ἐν τοῖς ἰθαγενέσιν ἀφίχθαι». ταῦτ' εἶπον, κἀκεῖνος μὴ βουλόμενος ἐν στερήσει γενέσθαι τοσοῦτων καλῶν κἀγαθῶν ἀνθρώπων, καὶ ἄκοντος τοῦ εἰρημένου λεγάτου τοὺς τε ναοὺς ἀνέωξε καὶ τοὺς ὅσοι ταῖς εἰρκταῖς ἦσαν κατισχημένοι μοναχοὺς τε καὶ ἱερεῖς ἀπολέλυκε, καὶ τὸν κατασχόντα τότε τὴν Κωνσταντίνου κλύδωνα κατεστόρησε»).

¹ Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *ό.π.*, σ. 118 («Ὁ δ' εἰρημένος Ἑρῆς, εἰ καὶ Φράγγος τὸ γένος ἐτύγχανεν, ἀλλ' οὖν τοῖς Ρωμαίοις καὶ ἰθαγενέσι τῆς Κωνσταντίνου ἰλαρώτερον προσεφέρετο, καὶ πολλοὺς εἶχε τοὺς μὲν τοῖς μεγάλοις τούτου συντεταγμένους, τοὺς δὲ τοῖς στρατιώταις, τὸ δὲ κοινὸν πλῆθος ὡς οἰκεῖον περιεῖπε λαόν»).

² Α. Αντωνιάδης, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθῆναι 1875, σσ. 297-298 («καὶ ἄλλαι δὲ πόλεις Ἑλληνικαὶ ἔγειναν κτῆμα Φράγκων εὐγενῶν, οἵτινες τὴν διὰ τοῦ ξίφους ἀποκτηθεῖσαν ἀρχὴν αὐτῶν μετεχειρίζοντο πρὸς ἀγρίας ληστείας, ἐπιδρομὰς καὶ αὐθαιρέτους πράξεις. Ὁ δὲ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ᾧφειλε νὰ ὑποτάσσεται εἰς τὴν αὐτὴν τῆς Ρώμης, καὶ ἡ Λατινικὴ λατρεία ἐπεβλήθη καταναγκαστικῶς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν. Καθιδρύθη δὲ μοναρχία τιμαριωτικὴ μὲ τοὺς τύπους τῆς δύσεως, καθ' οὓς οἱ παλαιοὶ κάτοικοι περιήλθον κατὰ τὸ μέγιστον μέρος εἰς τὴν σχέσιν τῶν δουλοπαροίκων. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ νικηταὶ οὐδὲν εἶχον πρὸς τοὺς νικηθέντας κοινὸν ὡς πρὸς τὰ ἦθη καὶ τὴν διαίταν, ὀλίγον δὲ ἠδύναντο νὰ διατηρηθῶσι μὲ τὰς ἰδίας μόνον δυνάμεις, δὲν ἔμελλε νὰ ἔχη στέρεον θεμέλιον οὐδὲ μακρὰν διάρκειαν ἡ νέα αὐτοκρατορία. Μόλις δὲ βοηθημένη ὑπὸ τῆς Δύσεως, διετηρήθη ἐπὶ ἡμίσειαν ἑκατονταετηρίδα κατὰ τῶν πολυαρίθμων ἐχθρῶν»).

κατακτημένες περιοχές, προσφέροντας σημαντικές υπηρεσίες τόσο σε αυτές, όσο και στον ίδιο τον εαυτό της¹. Το γεγονός της προβολής αυτών των χαρακτηριστικών των βενετικών κτήσεων από τον Αντωνιάδη, ίσως να αποτελεί και μία έμμεση αποδοκιμασία των υπολοίπων κατακτητών, οι οποίοι δεν ακολούθησαν παρόμοια πολιτική, αποτυγχάνοντας στις επιδιώξεις τους.

Το επόμενο σχολικό εγχειρίδιο, που περιλαμβάνει στοιχεία αναφορικά με τα λατινικά και τα ελληνικά κράτη μετά το 1204 και εν πολλοίς έδωσε το στίγμα του συγγραφέα του με την έκδοσή του, ήταν αυτό του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου. Ο γνωστός ιστορικός αναλύει εις βάθος τις ανακατατάξεις που ανεφύησαν στις κατακτημένες περιοχές, τόσο στους νέους κυριάρχους όσο και στους κατοίκους των περιοχών αυτών. Αρχικά, επαναλαμβάνει την ίδια παρατήρηση στην οποία είχε προβεί λίγα χρόνια πριν ο Αντωνιάδης, ότι δηλαδή η Βενετία υπήρξε ο μεγάλος κερδισμένος της όλης υπόθεσης², προσθέτοντας και τον μεγάλο χαμένο, που δεν ήταν άλλος από τον Λατίνο αυτοκράτορα που είχε την έδρα του στην Κωνσταντινούπολη³. Γενικά, όπως παρατηρεί ο

¹ Στο ίδιο, σ. 298 («*Ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου οἱ Ἐνετοὶ μάλιστα ὠφελήθησαν, διότι σύμπαν ἤδη τῆς Ἀνατολῆς τὸ ἐμπόριον περιῆλθεν εἰς αὐτούς· οἱ δὲ πολυάριθμοι ὑποτελεῖς ἐπηύξησαν τὴν δόξαν τῆς θαλασσοκράτορος ἐμπορικῆς πόλεως. Ἐκ τῶν ἐρειπίων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἐδημιούργησαν τὰ θεμέλια δυνάμεως παγκοσμίου· εἰς δὲ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ τὸ παλάτιον τοῦ δόγη ἠκτινοβόλουν οἱ ἀρπαγέντες καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ αὐτοκρατορικῆς πόλεως, οἱ τέσσαρες ὀρειχάλκινοι ἵπποι καὶ ἡ τεχνικωτάτη πύλη τῆς ἁγίας Σοφίας. Ἀνεπόλησαν ὁμως εἰς τὴν μνήμην καὶ τὰς ἐνδόξους ἡμέρας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἐγκαθιδρύσαντες εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀποικίαν αὐτῶν τὸ δίκαιον, τὸν νόμον καὶ τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν, ἧτις ἀπὸ 1500 ἐτῶν εἶχεν ἐκλείψει. Καὶ εἰς πάσας δὲ τὰς ἐπιλοίπους αὐτῶν κτήσεις ἐξύπνησαν καὶ ἀνεζωπύρησαν διὰ τῶν ἰδρυμάτων αὐτῶν τὸ πολιτικὸν φρόνημα, τὴν φιλοπατρίαν, τὴν γεωργίαν, τὴν φιλοτεχνίαν καὶ βιομηχανίαν, ἀπέκτησαν δ' οὕτω τὸ μέγα πλεονέκτημα ὅτι αἱ ἀποικίαι ὑπερασπίζοντο ἀφ' ἑαυτῶν»).*

² Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 187 («*Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ τὴν πραγματικὴν ὠφέλειαν ἐπιδιώκοντες Ἐνετοὶ δὲν ἠγωνίσθησαν νὰ λάβωσι τὸ ψιλὸν τοῦ αὐτοκράτορος ἀξίωμα· [...] αὐτοὶ δ' ἐπέτυχον τὰς καλητέρας ἐπαρχίας, ἀγοράσαντες μετ' ὀλίγον ἀπὸ τοῦ Βονιφατίου καὶ τὴν Κρήτην, ἐπὶ εὐτελεῖ χρηματικῶ ποσῶ, ἐπιτηδεϊότατα δὲ ὀργανίσαντες τὰς ἀποικίας ἐκείνας. Ἀλλὰ δὲν καθυπέβαλον ἀπάσας τὰς νεμηθείσας αὐτοῖς χώρας ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτῶν κυριαρχίαν· ἐδέχθησαν ὡς ὑποτελεῖς καὶ Γάλλους ἵππεῖς καὶ ἰσχυροὺς Ἕλληνας ὅσοι ἐζήτησαν τὴν προστασίαν των· ἔτι δὲ καὶ εὐπατρίδαι Ἐνετοὶ ἐπεχείρησαν κατακτήσεις ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, ἰδρύσαντες ἐπὶ νήσων καὶ παραλίω πόλεων ἡγεμονίας ὑποτελεῖς τῇ δημοκρατίᾳ [...] κατεσκεύαζον, ἀπὸ τῶν ἐρειπίων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τὴν ἰδίαν αὐτῶν μεγάλην ἀρχήν...»).*

³ Στο ίδιο, σσ. 187-188 («*...ἡ νεωστὶ ἰδρυθεῖσα Λατινικὴ αὐτοκρατορία ἐκ πρώτης ἀφετηρίας ἀπλοῦν ὑπῆρξεν εἶδωλον καὶ φάντασμα, ταχέως ἐπὶ τὴν κατάλυσιν αὐτοῦ κατενεχθέν, ὡς καὶ τὸ βασιλεῖον τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὁ αὐτοκράτωρ οὐδὲν ἄλλο ἤτο ἢ ἡγεμὼν συμμαχικοῦ στρατοῦ μὴ δυνάμενος νὰ ἐπιτύχη καὶ νὰ διατηρήσῃ τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ, εἰ μὴ διὰ προσωπικῆς ἐν πολέμῳ ἀρετῆς. Εἰς πάντα ὠφείλε νὰ πράττῃ κατὰ τὰ δόξαντα τοῖς Ἐνετοῖς καὶ τῷ ἀπὸ τῶν μεγιστάνων συγκεκροτημένῳ αὐτοκρατορικῷ συμβουλίῳ, ἠναγκασμένος, ἐν περιπτώσει*

Παπαρρηγόπουλος, επικρατούσε αναταραχή, την οποία εκμεταλλεύονταν άρπαγες και ληστές, εις βάρος των ταλαίπωρων κατοίκων («Πᾶς ἰππεύς, δυνάμενος νὰ συγκροτήσῃ περὶ ἑαυτὸν συμμορίαν ἀνδρῶν ἐνόπλων, κατελάμβανε πόλιν τινὰ ἢ ὄρος, ὅπου ἤλπιζε νὰ μετέρχεται ἀνετώτερον ἢ εἰς τοὺς πατρίους δρυμοὺς τὸ ἀρχαῖον αὐτοῦ ληστρικὸν ἐπάγγελμα. Ἡ χώρα καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἔπαθον ἀπὸ τῶν ἀγρίων καὶ ἀρπάγων αὐτῶν δυναστῶν τὰ πάνδεινα»¹). Σημαντική είναι και η επισήμανση του συγγραφέα για τους Βυζαντινούς αξιωματούχους που ίδρυσαν με τη σειρά τους ελληνικά κράτη, ὅτι κι αυτοὶ δεν ἦταν ενωμένοι. Επιπλέον, η συμπεριφορὰ τους προς τον λαὸ που διοικούσαν ἦταν ἀνάλογη των κατακτητῶν («Ἐκτὸς δὲ τῶν πολλῶν τούτων Φράγκων δυναστῶν, ἴδρυσαν καὶ Βυζαντινοί, ποῦ καὶ ποῦ, ἡγεμονίας μεγάλας καὶ μικράς, ἀλλ' οὐδ' ἠνωμένοι ἦσαν, οὐδὲ πρὸς τοὺς ὑπηκόους πρῶτεροι τῶν δυτικῶν ἰππέων»²). Ολοκληρώνοντας την αναφορὰ μας στον Παπαρρηγόπουλο, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως τόσο ο ἴδιος, ὅσο και οἱ υπόλοιποι συγγραφεῖς του 19ου αἰώνα υπερτονίζουν την παρουσία ὀρισμένων κρατῶν (τῆς Λατινικῆς αυτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλης και τῆς ελληνικῆς αυτοκρατορίας τῆς Νίκαιας), ἐνῶ την ἴδια στιγμή ἀγνοοῦν ὀρισμένα κράτη σχεδόν ἐντελῶς (δουκάτο Ἀθηνῶν, πριγκηπάτο Ἀχαΐας, βενετικὲς κτήσεις, αυτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας). Δεδομένου ὅτι τα δύο βασικά κράτη υπῆρξαν τα μεγαλύτερα σε ἔκταση και κεντρικότερα ἀπὸ γεωγραφικὴ ἀποψη, οἱ συγγραφεῖς πιθανῶς τα ἐντάσσουν στο πλαίσιο μίας ἀντιπαράθεσης που ὀδήγησε σε πιο «βολικά» ἱστορικά σχήματα (ἀντιπαράθεση Ἑλλήνων-Λατίνων που φτάνει ἕως τῆς σύγκρουσης, ἀπουσία ὀποιασδήποτε σχεδόν ἐπαφῆς με τους «ξένους» κ.ο.κ.).

Ο ἐπόμενος σημαντικὸς ἱστορικὸς συγγραφέας που ἀναφέρεται στο γεγονός εἶναι ο Σωκράτης Τσιβανόπουλος. Ο Τσιβανόπουλος προβαίνει και αὐτὸς σε πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἐπισημάνσεις, πολλές ἀπὸ τις ὁποῖες εἶναι πρωτότυπες. Για παράδειγμα, στο σημεῖο που κάνει λόγο για τις περιοχές που κατέλαβαν οἱ Βενετοί, τονίζει με ἔμφαση πως ἦταν τόσο σπουδαίες γι' αὐτούς, που προς στιγμὴν θεώρησαν πως θα ἦταν προς το συμφέρον τους να μεταφέρουν την ἔδρα του κράτους τους σε κάποια ἀπὸ αὐτές («Τοσοῦτον δὲ σπουδαία ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν ἡ κατάκτησις αὕτη, ὥστε ἔτη τινὰ βραδύτερον ἐσκέπτοντο οὗτοι, ἂν δὲν ἦτο συμφερότερον νὰ μεταθέσωσι τὴν

διαφωνίας, νὰ ὑποτάσσῃται εἰς διαιτητὰς παρὰ τῶν πρὸς αὐτὸν διαφωνούντων διοριζομένων: οἱ ὑποτελεῖς τοῦ κράτους, οἱ τε Γάλλοι καὶ οἱ Ἑνετοί, δὲν ἦσαν ὑπόχρεοι εἰς στρατιωτικὴν πρὸς αὐτὸν ὑπηρεσίαν εἰ μὴ ἀπὸ τῆς 24 Ἰουνίου μέχρι τῆς 29 Σεπτεμβρίου, καὶ ἐν τῷ μικρῷ τούτῳ διαστήματι τινὲς ἐξ αὐτῶν ἦσαν πάλιν νομίμως ἀπηλλαγμένοι τῆς ὑποχρέωσέως ταύτης. Τὸ κράτος συνέκειτο ἀπὸ πολυαρίθμων μεγάλων καὶ μικρῶν ἡγεμονιῶν, τῶν ὁποίων οἱ δεσπότες ἦσαν ἐνίστε ἰσχυρότεροι τοῦ ἀτοκράτορος καὶ παρήκουον τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ»).

¹ Στο ἴδιο, σ. 188.

² Στο ἴδιο.

ἔδραν τῆς πολιτείας αὐτῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα»¹). Παράλληλα, ο ἱστορικός δεν παραλείπει να σημειώσει την εχθρότητα την οποία ἐνίωθαν οἱ γηγενεῖς πληθυσμοὶ τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν κατακτητῶν τους, με μια γλώσσα που δεν τὴ συναντᾶ κανεὶς οὔτε στην εποχὴ του, οὔτε αργότερα. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, γράφει ἀρχικὰ μίᾳ ἐπισήμανση που ἐμπίπτει περισσότερο στον τομέα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, υπογραμμίζοντας τὴν ευκολία να κατακτήσει κανεὶς ἐδάφη ἀπὸ το να διατηρήσει τὴν ἐξουσία του πάνω σε αὐτά² και κατόπιν εκφράζει τὴν ἀποψή του για τὴ στάση τῶν Βυζαντινῶν υπηκόων ἀπέναντι στὴ νέα ἐξουσία³. Πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν ἀπόψεών του, προσθέτει ἐν συνεχείᾳ τὴν ἱστορία τῆς ἐπανάστασης τῶν Ἑλλήνων τῆς Θράκης τὸ 1205, οἱ οποίοι, με τὴ βοήθεια τῶν Βουλγάρων ἀρχικὰ, δημιούργησαν πολλὰ προβλήματα στον Λατῖνο αυτοκράτορα Βαλδουῖνο (Boudewijn I), προβλήματα που του στέρησαν και τὴν ἴδια του τὴ ζωή με τρόπο τραγικό⁴. Ὁ Τσιβανόπουλος ἀκολουθῶς, προβαίνει σε ἀξιολογικὲς κρίσεις τῶν Λατίνων αυτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινούπολης που διαδέχθηκαν τὸν Βαλδουῖνο· τὸν Ἑρρίκου⁵ (Henri Ier de Hainaut) που βασιλεύσε ἀπὸ τὸ 1205 ἕως τὸ 1216, τὸν Πέτρου⁶ (Pierre II de Courtenay) που κυβέρνησε μόλις για δύο ἔτη, ἀπὸ τὸ 1216 ἕως τὸ 1217, τὸν Ροβέρτου⁷ (Robert

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *Ἱστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων Χρόνων*, ἐν Ἀθήναις, 1889, σ. 391.

² Στὸ ἴδιο, σ. 392 («Οἱ Φράγκοι ἀρχηγοί, εἰ καὶ ἰκανῶς ἰσχυροὶ πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου, δὲν εἶχον ὅμως ἰκανὰς δυνάμεις πρὸς διατήρησιν αὐτοῦ. Αἱ κατακτήσεις πολλάκις γίνονται εὐκολώτερον παρ' ὅτι διατηροῦνται»).

³ Στὸ ἴδιο («Οἱ Βυζαντινοὶ ἔπνεον μῖσος κατὰ τῶν Λατίνων, ἐβδελύσοντο αὐτοὺς ὡς τυράννους καὶ ὡς αἰρετικούς καὶ μόνον ὑπὸ τῆς βίας ἀναγκαζόμενοι ὑπήκουον. Ὁ λαὸς οὐδέποτε ἠσπᾶσθη, οὐδ' ὑπεστήριξε τὴν νέαν ἐξουσίαν»).

⁴ Στὸ ἴδιο, σσ. 392-393 («Ἄλλ' ἐν ἔτει 1205 ἐξερράγη ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων ἐν Θράκῃ, ἧς ἰσχυρότερον στήριγμα ὑπῆρχον οἱ Βούλγαροι. Οἱ Ἕλληνες ἐπιπεσόντες κατὰ τῶν ἀμερίμων Λατίνων, ἀπέκτειναν πολλοὺς αὐτῶν ἐν Διδυμοτείχῳ, Ἀδριανουπόλει καὶ ἄλλαχού, καὶ συνεδίωξαν σχεδὸν τοὺς πάντας ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ δὲ Βαλδουῖνος, ἐξελθὼν κατ' αὐτῶν μετὰ μικρὰς δυνάμεως τὸν ἀπρίλιον τοῦ 1205, ἠττήθη ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καὶ ἠχμαλωτίσθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως αὐτῶν Ἰωάννου. Ὁ Βούλγαρος, ὡς λέγουσι, βασιλεὺς ἀπέκοψε τότε τοῦ δυστυχοῦς Βαλδουῖνου χεῖρας καὶ πόδας, καὶ ἔρριψε τὸν ζῶντα κορμὸν εἰς τάφρον, ὅπου ἐγένετο βορὰ ὀρνέων καὶ θηρίων»).

⁵ Στὸ ἴδιο, σ. 393 («...ὁ ἀνδριώτερος καὶ συνετώτερος τῶν λατίνων αυτοκρατόρων, σπουδάσας νὰ ἐλκύσῃ πρὸς ἑαυτὸν τὴν ἀγάπην τῶν υπηκόων αὐτοῦ Ἑλλήνων προστατεύων αὐτοὺς κατὰ τῶν καταδρομῶν τοῦ λατινικοῦ κλήρου»).

⁶ Στὸ ἴδιο («...οὗτος δὲν προέφθασεν οὐδὲ νὰ ἀναβῆ εἰς τὸν θρόνον· διότι καθ' ὁδὸν συγκροτήσας μάχην πρὸς Θεόδωρον, τὸν δεσπότην τῆς Ἠπείρου, καὶ ἠττήθεις, συνελήφθη ὑπὸ τούτου αἰχμάλωτος καὶ ἐρρίφθη εἰς φυλακὴν, ἔνθα μετ' ὀλίγον ἀπέθανεν ἢ φυσικὸν θάνατον ἢ, καθ' ἃ θρυλεῖται, διὰ μαχαίρας σφαγιασθεὶς ἐν ἔτει 1219»).

⁷ Στὸ ἴδιο, σσ. 393-394 («Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τῆς ἀναλαβούσης τὰς ἡνίας τοῦ κράτους Ἰσλάνδης, συζύγου τοῦ Πέτρου, ἐστέφθη ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐν ἔτει 1221 αὐτοκράτωρ ὁ δευτερότοκος αὐτοῦ ἀσθενής, ἀμαθής καὶ ἀτολμος υἱὸς Ροβέρτος, ὅστις ἀπολέσας πάντα τὰ λοιπὰ μέρη ἐν τε τῇ Ἀσίᾳ καὶ ἐν τῇ Εὐρώπῃ, περιώρισε τὸ κράτος αὐτοῦ ἐν μόνῃ τῇ Κωνσταντινουπόλει καὶ τοῖς προαστίοις αὐτῆς [...] Ὑπὸ λύπης δὲ καὶ καταισχύνης

de Courtenay) ο οποίος κατέλαβε τον θρόνο από το 1221 μέχρι το 1228 και του Βαλδουίνου Β' (Baudouin II de Courtenay) του οποίου η βασιλεία έληξε με την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς. Εντύπωση ωστόσο προκαλεί η απουσία της διετούς διακυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης (1217-1219) από τη Γιολάντα (Yolandevan Henegouwen), σύζυγο του Πέτρου και μητέρα του Ροβέρτου, για την οποία ο συγγραφέας δεν κάνει καθόλου λόγο.

Οι υπόλοιποι συγγραφείς που ακολουθούν δεν αφήνεται από το παγιωμένο αφήγημα των πρώτων ιστορικών, σχετικά με την ίδρυση και τη διάρκεια των λατινικών και των ελληνικών κρατών που προέκυψαν από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Επισημαίνουν ανυπερθέτως την αντίθεση που υπήρξε εξ αρχής ανάμεσα στον λαό και τους σταυροφόρους, κυρίως λόγω της θρησκευτικής διαφοράς που υφίστατο², αλλά και τις δυσάρεστες συνέπειες που είχε το γεγονός για τους Έλληνες³. Αρκετοί βέβαια συγγραφείς, πιστοί στο ρητό των στωικών φιλοσόφων «οὐδὲν κακὸν ἀμιγῆς καλοῦ», βρίσκουν και εδώ ορισμένα θετικά στοιχεία για τον Ελληνισμό, όπως για παράδειγμα την υποχρεωτική

ταλαιπωρούμενος ὁ Ροβέρτος, προσέφυγεν εἰς τὸν πάπαν Γρηγόριον τὸν Θ', καὶ μηδεμίαν παρ' αὐτοῦ λαβὼν βοήθειαν, ἀπέθανε καθ' ὁδὸν ἐν Ἀχαΐᾳ τὸ 1228 μ.Χ.»).

¹ Στο ίδιο, σσ. 394-395 («Ἐπ' αὐτοῦ ἡ λατινικὴ αὐτοκρατορία εἶχε περιέλθει εἰς τὸ ἄκρον τῆς παρακμῆς, καὶ ἡ ἀθλιότης ἦτο τοσαύτη, ὥστε ὁ νέος οὗτος βασιλεὺς ἐζήτησε παρὰ τῶν βασιλέων τῆς Δύσεως βοήθειαν καὶ συνδρομήν, καὶ λαβὼν αὐτὴν ἐπώλησε τὸν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀνακτόρων ἐν Κωνσταντινουπόλει φυλαττόμενον, ὡς λέγουσιν, ἀκάνθινον στεφανον, τὸν ἐπιτεθέντα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ σταυρωθέντος Σωτῆρος, πρὸς τὸν τότε χριστιανικώτατον βασιλέα τῆς Γαλλίας Ἄγιον Λουδοβίκον ἀντὶ 10,000 μαρκῶν ἀργύρου, τοῦτέστιν ἀντὶ 25,000 ταλήρων· ἀλλὰ καὶ τὰ χρήματα ταῦτα, ὡς καὶ τὰ ἐκ τῆς πωλήσεως τῶν λοιπῶν ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ ναῶ ἱερῶν κειμηλίων προσπορισθέντα, εἰς οὐδὲν ὠφέλησαν τὸν ἐν μεγίστῃ ἀμηχανίᾳ διατελοῦντα Λατῖνον αὐτοκράτορα»).

² Σ. Ανδρουτσέλλης - Α. Μπασιάς, *Ἱστορία Βυζαντιακῆ καὶ τῆς Νέας Ἑλλάδος*, ἐκδ. Μιχ. Σαλίβερος, ἐν Αθήναις 1899, σ. 5 («...ἡ διαφορὰ τοῦ θρησκευμάτος ἦτις διετήρει πάντοτε ζωνηρὸν τὸ μῖσος τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν λαῶν τῆς Δύσεως, ἡ δυσμένεια τὴν ὁποίαν διήγειρε παρὰ τοῖς κατοικοῖς τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους ἡ ἐπιβεβλημένη αὐτοῖς ξένη ἐξουσία καὶ ἐν γένει τὰ πάντη ἀλλότρια τοῖς Ἑλλησιν ἦθη καὶ ἔθιμα τῶν Φράγκων, παρενέβαλον ἀνυπέβλητον τεῖχος μεταξὺ ἀρχόντων καὶ ὑπηκόων. Τούτων ἔνεκα οὐδέποτε κατάρθωσαν οἱ Λατῖνοι νὰ προσοικειωθῶσι τοὺς Ἑλληνας, οἵτινες τούναντίον ἀπεδείκνυον τὴν πρὸς τοὺς ξένους ἀποστροφὴν τῶν διὰ συνεχῶν στάσεων»).

³ Α. Ἰωαννίδης, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκδ. ἐβδόμη, τεῦχος Γ', ἐκδ. Γ. Κασδόνης-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1899, σσ. 13-14 («...ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων ὑπῆρξεν ὀλεθρία εἰς σύμπαντα τὸν Ἑλληνισμόν, διότι τὰ διάφορα τῆς Ἑλλάδος μέρη μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πρωτευούσης ταύτης τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατεκλύσθησαν ὑπὸ κατακτητῶν Λατίνων [...] ἐν μέσῳ τῆς φραγκικῆς καταγίδος, ὑπὸ τῆς ὁποίας ἠπειλήθη καὶ ὁ ἔθνομός καὶ τὸ πάτριον θρήσκευμα τῶν προγόνων ἡμῶν...»).

στρατιωτική εξάσκηση των Ελλήνων, που τους κατέστησε αξιόμαχους όταν αργότερα αντιμετώπισαν τους Οθωμανούς¹.

Όσον αφορά τέλος στην οργάνωση των ελληνικών κρατών, οι περισσότεροι ιστορικοί προβάλλουν κατά κύριο λόγο το κράτος της Νίκαιας², αιτιολογώντας την επιλογή τους αυτή με το γεγονός ότι στη Νίκαια είχαν συγκεντρωθεί οι περισσότεροι αξιωματούχοι μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, αποτελώντας τη συνέχεια του βυζαντινού κράτους και της ορθοδοξίας³. Λιγότερο προβάλλεται το κράτος της Ηπείρου, κυρίως δε οι ηγεμόνες του⁴, ενώ για την αυτοκρατορία της

¹ Σ. Ανδρουτσέλλης - Α. Μπασιᾶς, *ό.π.*, σσ. 5-6 («Οὐχ ἦττον ὁμως ἡ φραγκοκρατία ἀπέβη ὠφέλιμος εἰς τοὺς Ἕλληνας κατὰ τοῦτο ὅτι, ἐπιβαλοῦσα εἰς αὐτοὺς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, ἀνύψωσε τὸ καταπεπτωκὸς πολεμικὸν φρόνημα αὐτῶν. Οἱ κατακτηταὶ Φράγκοι, εὐάριθμοι ὄντες, καὶ μὴ θέλοντες νὰ καλέσωσι πολλοὺς ἄλλους ὁμογενεῖς καὶ καταστήσωσι αὐτοὺς συμμετόχους τῆς διανομῆς τοῦ λαφύρου αὐτῶν, ἐπέβαλον τὴν ὑποχρέωσιν τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας καὶ εἰς τοὺς ἰθαγενεῖς· ἐκ τούτου δὲ πολλοὶ Ἕλληνες, καὶ ἐξ αὐτῶν οὐκ ὀλίγοι ἀξιωματικοὶ περιελαμβάνοντο ἐν τῷ φραγκικῷ στρατῷ. Ἐντεῦθεν οἱ Ἕλληνες, οἵτινες ὀλίγην εἶχον πρότερον περὶ τὰ ὄπλα ἄσκησιν καὶ ἐπιτηδεϊότητα καὶ ἥκιστα πολεμικοὶ ἀνεδείχθησαν ἐν ἀρχῇ τῆς ΙΓ' ἑκατονταετηρίδος, ἔλαβον νῦν πολεμικὴν ἀνατροφὴν, κατατασσόμενοι ἐπὶ δύο περίπου ἑκατονταετηρίδας εἰς τὰ ἀρειμάνια πεζικὰ καὶ ἵππικὰ τῶν Φράγκων τάγματα. Καὶ ὅτε βραδύτερον κατελύθη ἡ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι Φραγκοκρατία, οἱ Ἕλληνες ἀναδειχθέντες πολεμικώτατοι, ἐπεχείρησαν ἐκθύμως ἀγῶνα πεισματώδη κατὰ τῆς μωαμεθανικῆς δεσποτείας»).

² Α. Ίωαννίδης, *ό.π.*, σ. 14 («Ἐκ τῶν ἰδρυσάντων ἑλληνικὰς ἡγεμονίας Ἑλλήνων ἐκεῖνος ὅστις εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἀνεδείχθη συνετὸς καὶ δραστήριος εἶνε ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, ὅστις διὰ τῆς φρονήσεώς του καὶ δραστηριότητός του κατάρθωσε νὰ καταλάβῃ ἐν Ἀσία πλείστας κτήσεις τῶν Λατίνων καὶ τοιουτοτρόπως νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ μικρὸν κράτος του»).

³ Δ. Παπαθεοδώρου, *Γενικὴ Ἱστορία*, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 95 («...ἡ πρωτεύουσα τοῦ κράτους Νίκαια ἀπέβη ἐστία τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας καὶ τῆς ὀρθοδοξίας»).

⁴ Γ. Τσαγρῆς, *Ἱστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων Χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1896, σσ. 169-170 («Ὁ Μιχαὴλ Κομνηνὸς ἵδρυσεν ἐν Ἠπείρῳ, Αἰτωλίᾳ καὶ Ἀκαρνανίᾳ ἴδιον κράτος, κληθὲν δεσποτάτον τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔχον πρωτεύουσαν τὴν Ἄρταν. Τὸν Μιχαὴλ δολοφονηθέντα διεδέχθη ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Θεόδωρος, ἀνὴρ φιλοπόλεμος καὶ φιλόδοξος, ὅστις διὰ νέων κατακτήσεων ἐπεξέτεινε τὸ κράτος αὐτοῦ, τὸν δὲ διάδοχον τοῦ Κουρταϊνέου, ἐπελθόντα μετὰ πολυαρίθμου δυνάμεως πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ Δυρραχίου, κατετρόπωσε καὶ ἐφόνευσε. Καταλαβὼν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὰς πέριξ χώρας μέχρι Φιλιππουπόλεως, ἀνίδρυσεν τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ αυτοκρατορίαν. Νικήσας δὲ ἐν Σέρραις καὶ τὰς συνηγμένας τῶν Φράγκων δυνάμεις, κατέλαβε τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ προέβη λεηλατῶν μέχρι Κων/λεως, ἔνθα κατετρόπωσε πάλιν τοὺς Φράγκους (1224). Οὕτω δὲ κατήρτησε κράτος μέγα καὶ ἰσχυρὸν, ἐκτεινόμενον ἀπὸ Ναυπάκτου μέχρις Ἀδριανουπόλεως καὶ ἀπὸ Δυρραχίου μέχρι Θεσσαλονίκης. Ἀλλὰ δυστυχῶς ἠττηθεὶς ἐν μάχῃ κρισιμωτάτῃ παρὰ τὸν Ἐβρον ποταμὸν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων Ἀσάν ἔπεσεν αἰχμάλωτος καὶ ἀπετυφλώθη (1230). Τοῦτον διεδέχθη ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Μανουὴλ (1230-1240), ἀπὸ τοῦ ὁποῦ οἱ Μιχαὴλ Β' ἀφῆρεσε τὰς ἐν Ἠπείρῳ Αἰτωλίᾳ καὶ Ἀκαρνανίᾳ καὶ ἐν μέρει τὰς ἐν Θεσσαλίᾳ κτήσεις καὶ συνεκρότησε νέον ἐν Ἠπείρῳ δεσποτάτον, διατηρηθὲν μέχρι τοῦ 1318»).

Τραπεζούντας η σιγή είναι εκκωφαντική¹. Εκτός από μια απλή μνεία στον ιδρυτή της Αλέξιο Κομνηνό, ουδεμία άλλη αναφορά γίνεται γι' αυτήν².

Γ. Η δημιουργία των λατινικών και των ελληνικών κρατών μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204 στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 20ού αιώνα

Τα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα δεν διαφέρουν σε γενικές γραμμές από αυτά του 19ου. Οι Λατίνοι εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται με μία εχθρικήτητα, η οποία άλλοτε είναι εντονότερη και άλλοτε πιο ήπια. Η μόνη διαφορά, που θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει από την πρώτη κιόλας ανάγνωση, είναι η αναφορά πλέον και σε θετικά αποτελέσματα των σταυροφοριών για τους Έλληνες, που σημειώνονται από τους περισσότερους ιστορικούς, καθώς και μια πιο ισορροπημένη αναφορά στα κράτη (λατινικά και ελληνικά) που προέκυψαν από τη διάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Ο γνωστός βυζαντινολόγος Κωνσταντίνος Άμαντος ασχολήθηκε με τη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, πριν καταλάβει την έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σε τρία βιβλία του, που εκδόθηκαν κατά το διάστημα 1910-1918 και έχουμε βρει κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας, αφιερώνει αρκετό χώρο στο θέμα. Σε ένα από αυτά³, καταγράφει τα γεγονότα που ακολούθησαν τον διαμοιρασμό των εδαφών του Βυζαντίου μετά την Άλωση του 1204, σε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο με τίτλο: «Οί Λατίνοι ἐν τῇ Ανατολῇ (1204-1261)»⁴ και υπότιτλο: «Ἑλληνικά καὶ Φραγκικά κράτη ἰδρυθέντα μετὰ τὴν ἄλωσιν»⁵. Αρχικά καταγράφει τα λατινικά και τα ελληνικά κράτη που προέκυψαν μετά το 1204. Στη συνέχεια δεν παραλείπει να τονίσει τις αιτίες οι οποίες – σύμφωνα με την άποψή του – εμπόδισαν την άνθιση των πρώτων. Στις αιτίες αυτές συγκαταλέγει τους λάθος χειρισμούς των νέων κατακτητών και συγκεκριμένα τη γενικότερη έλλειψη

¹ Σε αυτό ενδεχομένως να συνέβαλε και η άποψη που δεν έχει αποβάλει ως τις μέρες μας μερίδα των μελετητών του Βυζαντίου. Σύμφωνα με αυτήν η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας αντιμετωπίζεται ως «απλά μια “εξωτική” παρένθεση και μια απόμακρη παρουσία, ένα υποβαθμισμένο παράρτημα στο πλαίσιο της γενικότερης ύστερης βυζαντινής ιστορίας», όπως σημειώνει πολύ εύστοχα ο Α. Σαββίδης (βλ. Α. Σαββίδης, *Οι μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου*, εκδ. Επιτροπή Ποντιακών Μελετών Περιοδικού «Αρχαίον Πόντου», Παράρτημα 25, Αθήνα 2005, σ. 12).

² Α. Ίωαννίδης, *ό.π.*, σσ. 13-14 («Ὁ δὲ Ἀλέξιος Κομνηνός, ὅστις τέσσαρα ἔτη πρὸ τῆς ἀλώσεως εἶχε καταλάβῃ τὰ βορειανατολικά τῆς Μ. Ἀσίας παράλια, ἔγεινεν ἰδρυτὴς τοῦ δεσποτάτου τῆς Τραπεζοῦντος καὶ μάλιστα ἔλαβε καὶ τὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος»).

³ Κ. Άμαντος, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395-1453) μετὰ τῶν σπουδαιότερων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ιστορίας*, ἐκδ. Α.Χ. Τερζόπουλος καὶ Ἀδελφός, ἐν Ἀθήναις 1914.

⁴ Στο ίδιο, σ. 86.

⁵ Στο ίδιο.

ικανότητάς τους να διοικήσουν λαούς με τους οποίους δεν υπήρχε ψυχική επαφή, τον θρησκευτικό φανατισμό που τους οδήγησε σε ακρότητες εις βάρος των Ορθοδόξων, καθώς και την απουσία ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων και την έλλειψη ενότητας μεταξύ τους¹. Για να καταστήσει ακόμη περισσότερο σαφή τη θέση του πάνω στο ζήτημα, προβάλλει με ιδιαίτερα θετικό τρόπο την πολιτική που ακολούθησε ο αδελφός του Βαλδουίνου, Ερρίκος, μόλις ανήλθε στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Κύριο μέλημά του υπήρξε η υπεράσπιση των δικαιωμάτων των Ελλήνων έναντι των προκλήσεων των συμπατριωτών του².

Ο Άμαντος είναι επιπλέον και ο πρώτος συγγραφέας σχολικού εγχειριδίου βυζαντινής ιστορίας, ο οποίος εκφράζεται με κολακευτικό τρόπο (αν και επιγραμματικά) όχι μόνο για το κράτος της Νίκαιας, αλλά και για αυτά της Ηπείρου και της Τραπεζούντας³.

Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει η καταληκτική παράγραφος του συγκεκριμένου κεφαλαίου, στην οποία ο Άμαντος υπογραμμίζει την ανθεκτικότητα που επέδειξε το ορθόδοξο στοιχείο, παρά τις ασφυκτικές πιέσεις των ρωμαιοκαθολικών κατακτητών. Αξίζει να σημειωθεί ότι τη σθεναρή αντίσταση των κατακτημένων στην προσηλυτιστική προσπάθεια των κατακτητών αποδίδει ο συγγραφέας στο μίσος που ένιωθαν οι πρώτοι για τους δεύτερους. Γι' αυτό και η προσηλυτιστική τους δράση λάμβανε

¹ Στο ίδιο, σσ. 88-89 («...αί στρατιωτικαί δυνάμεις τοῦ νέου κράτους ἦσαν ἀσθενεῖς, ἐνῶ, οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροί, Ἕλληνες καὶ Βουλγάροι, ἦσαν σφόδρα ἐπικίνδunami. Ἐκτὸς τούτου τὸ ἀρχαῖον μῖσος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Φράγκων, τὸ ὁποῖον ἠϋξήθη τῶρα διὰ τὴν ἄστοργον διοίκησιν τῶν τελευταίων, προεκάλεσε σύμπραξιν πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἐν τῷ πολέμῳ, τὸν ὁποῖον οὗτοι διεξήγον κατὰ τοῦ Βαλδουῖνου Α'. [...] Τὸ βραχύβιον τῆς Λατινικῆς αὐτοκρατορίας δεικνύει τὴν ἀνικανότητα τῶν Φράγκων περὶ τὴν κυβέρνησιν τῶν χωρῶν, ἃν ἤρξαν οἱ Ἕλληνες τόσας ἑκατονταετηρίδας. Πλὴν δὲ τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ τῶν Φράγκων, ὅστις προεκάλει τὴν ἀντίδρασιν τῶν Ἑλλήνων, σπουδαιότατα συνετέλει εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῆς αὐτοκρατορίας ἢ ἔλλειψις ἐνότητος, ὡς εἶπομεν καὶ ἄνωτέρω, καὶ ἡ παραχώρησις τμημάτων τοῦ κράτους εἰς πολλοὺς τιμαριούχους, καταπολεμοῦντας πολλὰκις ἀλλήλους»).

² Στο ίδιο, σ. 88 («Οὗτος προσηνέχθη μετὰ πολλῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες ἐξετίμων καὶ ἀντηγάπων σφόδρα τὸν Ἐρρίκον καὶ συνέπραττον μετ' αὐτοῦ εἰλικρινῶς ἐν Θράκῃ κατὰ τῶν Βουλγάρων. Καὶ πρὸς τὴν ὀρθόδοξον θρησκείαν ὑπῆρξεν εὐλαβὴς ὁ Ἐρρίκος καταπολεμήσας τὰς προσηλυτιστικὰς ἐνεργείας τῆς παπικῆς ἐκκλησίας καὶ προφυλάξας τὸ Ἅγιον Ὅρος ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Δυτικῶν. Ἐν γένει δ' ἀπεδείχθη ὁ μόνος ἀξιόλογος πολιτικὸς Λατῖνος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅστις ἐνόησε πῶς ἔπρεπε νὰ συμπεριφερθῆ πρὸς τοὺς Ἕλληνας»).

³ Στο ίδιο, σσ. 91-92 («...ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνός, ἔγγονος τοῦ Ἀνδρονίκου Α' Κομνηνοῦ, ἴδρυσε τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Τραπεζοῦντος ἐπονομασθεὶς Μέγας Κομνηνός. Τὸ κράτος τοῦτο περιελάμβανε κυρίως τὰ παράλια τοῦ Πόντου, ἀπὸ τῆς Ἀμισοῦ μέχρι τοῦ Φάσιδος ποταμοῦ, καὶ τὰ νότια τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, ἀνεξωρογόνησε δὲ καὶ διετήρησε τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν αἰῶνας ἐν τῇ ἀνατολικῇ γωνίᾳ τοῦ ἀρχαίου κράτους. Ἡ ἀρχὴ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν κατελύθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ὀκτῶ ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τοῦ Δαυὶδ Κομνηνοῦ (1461), ὅστις ἀπεκεφαλίσθη μετὰ τῶν υἱῶν καὶ ἐνός αὐτοῦ ἀνεψιοῦ, διότι ἠρνήθη νὰ δεχθῆ τὸν ἰσλαμισμὸν»).

χώρα σε ξένο και εχθρικό έδαφος. Οι Έλληνες τηρούσαν τα «πάτρια» και έτσι κατάφεραν να διατηρήσουν την ταυτότητά τους («Η δ' Ελληνική Εκκλησία κατεδιώχθη και παρηγκωνίσθη εν τοις Φραγκικοῖς κράτεσι τῆς Ανατολῆς. Πλεῖσται ἐκκλησῖαι κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Φράγκων, πολλαχοῦ δὲ διωρίσθησαν Λατῖνοι ἀντὶ Ἑλλήνων ἐπισκόπων. Τὰ ἐκκλησιαστικά κτήματα κατελήφθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τῶν Φράγκων τιμαριούχων καὶ διὰ τοῦτο συνεκρούοντο συχνάκις οἱ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ οἱ πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ αὐτῶν. Ἀλλὰ παρὰ τὴν μακρὰν καὶ ἐπίμονον ἐργασίαν τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ἡ προσηλυτιστικὴ του δύναμις ὑπῆρξεν ἐλαχίστη, διότι εἰργάζετο ἐπὶ ξένου καὶ ἐχθρικοῦ ἐδάφους, ἐν μέσῳ πληθυσμοῦ ὅστις ἐμίσει αὐτὸν καὶ ἠκολούθει τὰ πάτρια εὐλαβῶς»¹).

Λίγα χρόνια αργότερα, θα κυκλοφορήσει ένα ακόμη σημαντικό σχολικό εγχειρίδιο βυζαντινῆς ιστορίας, το οποίο υπογράφει ο επίσης βυζαντινολόγος και πανεπιστημιακός, Αδαμάντιος Αδαμαντίου². Το έργο αυτό αποτελεί το πρώτο από μια σειρά αντίστοιχων σχολικῶν βιβλίων, που εξέδωσε ο συγγραφέας μέχρι σχεδόν τον θάνατό του το 1937. Τόσο σε αυτό, όσο και στα υπόλοιπα έργα του, ο Αδαμαντίου καταγγέλλει με ιδιαίτερα καυστικό τρόπο την εξουσία που άσκησαν οι Λατίνοι πάνω στους Έλληνες, αφιερώνοντας ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο για το γεγονός αυτό. Εισαγωγικά σημειώνει το μίσος που υποδαύλιζε η συμπεριφορά των Λατίνων στους Έλληνες. Η μεταξύ τους αντιπάθεια προϋπήρχε, λόγω των πολιτικῶν (στῆψη Καρλομάγνου) και των θρησκευτικῶν (Σχίσμα του 1054) διαφορῶν τους, αλλά τώρα η απόσταση που τους χωρίζει μετατρέπεται σε άβυσσο. Ακολούθως τονίζονται τα ισχυρά ερείσματα που οδήγησαν τους βυζαντινούς σε πολύ σύντομο διάστημα στην επανάκαμψή τους. Αυτά δεν ήταν άλλα από τον Ελληνισμό και τη θρησκεία³. Είναι ίσως ο μόνος συγγραφέας, που κάθε φορά που κάνει λόγο για τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία, δεν κρύβει την απέχθειά του γι' αυτήν. Ειδικά για τον πάπα Ιννοκέντιο Γ', έχει να σημειώσει πως αντιμετώπισε το ζήτημα της Άλωσης

¹ Στο ίδιο, σ. 94.

² Α. Αδαμαντίου, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἐν Αθήναις 1919.

³ Στο ίδιο, σ. 312 («Αἱ καταστροφαί, τὰς ὁποίας ἔπαθον οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοῦς Σταυροφόρους, ἐκορύφωσαν τὸ μῖσος μεταξὺ τῶν δύο λαῶν. Ἀπὸ αἰῶνας εἶχε γεννηθεῖ καὶ ἀξήθη ἡ ἀντιπάθεια ἕνεκα πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν λόγων. Τώρα ἀνοίγεται ἄβυσσος μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς Ανατολῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Δύσεως. Οἱ Φράγκοι ἐπιδρομεῖς δὲν εἶχον κατακτήσει ἕνα λαὸν βάρβαρον, ἀλλ' εἶχον ἔλθει νὰ ἐγκαθιδρυθοῦν εἰς ἕν παλαιὸν ἔθνος, τὸ ὁποῖον ἦτο ὑπερήφανον διὰ τὸ παρελθὸν αὐτοῦ, διὰ τὴν γλῶσσαν καὶ διὰ τὸν πολιτισμὸν του. Τὸ ἔθνος τοῦτο εἶχε δύο ἰσχυρότατα στηρίγματα, τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὴν θρησκείαν. Ἐπειτα οἱ ἠττημένοι δὲν ἔμειναν εἰς τὴν κατὰπτωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν τοῦς εὔρον οἱ κατακτηταί, ὅταν τοῦς ἐνίκησαν. Ἀκριβῶς τὸ κορύφωμα τῶν δυστυχιῶν τῶν ἔδωκεν εἰς αὐτοῦς νέαν δύναμιν καὶ ζωὴν. Οἱ μεγιστάνες τοῦ Βυζαντίου ἔφυγον εἰς τὰς χώρας, ὅπου ὑπῆρχεν ἀκμαῖος Ἑλληνικὸς πληθυσμὸς. Ἀναγεννᾶται μία Ἑλλὰς νέα, ἡ ὁποία ζῆ εἰς τὸν ἐλεύθερον ἀέρα τῶν βουνῶν. Καὶ μετ' ὀλίγον χρόνον θὰ ἴδωμεν τὴν ἐπανίδρυσιν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ τὸ σπουδαιότερον μίαν ἀληθινὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς»).

του 1204 και της συνακόλουθης διάλυσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως θα αντιμετώπιζε ένα γεγονός που αφορούσε αλλόθρησκους¹, ενώ σε άλλο σημείο θα στηλιτεύσει την παρουσία του λατινικού κλήρου και τη συμπεριφορά του στον ορθόδοξο («...ή εγκατάστασις των εις Ἑλληνικὰς χώρας ἔδωκεν ἀφορμὴν ν' αὐξηθοῦν τὰ φυλετικὰ καὶ θρησκευτικὰ μίση. Ὁ Λατινικὸς κλῆρος ἐφέρθη καὶ ἐδῶ ὅπως καὶ εἰς τὴν Συρίαν· κατεπίεσεν τοὺς Ἕλληνας κατοίκους, ἐξεδίωξε τὸν Ὀρθόδοξον κλῆρον, ἐσφετερίσθη τὰ κτήματα καὶ τὴν περιουσίαν αὐτοῦ»²).

Το μόνο λατινικό κράτος, που κάνει εντύπωση στον Αδαμαντίου, είναι το πριγκιπάτο της Αχαΐας («Τὸ λαμπρότερον Φραγκικὸν κράτος ὑπῆρξε τὸ Πριγκιπάτον τῆς Αχαΐας ἢ τοῦ Μορέως, ὡς ἐκαλεῖτο τότε ἢ Πελοπόννησος»³). Ο λόγος για τον οποίο θαυμάζει το συγκεκριμένο κράτος είναι οι ελευθερίες που ἔδωσαν οι ηγεμόνες του στους γηγενεῖς, καθώς και η ευνομία που το χαρακτηρίζει⁴.

Για πρώτη φορά σε σχολικό εγχειρίδιο, ο Αδαμαντίου καταγράφει όχι μόνο τις αρνητικές επιπτώσεις, αλλά και τις γόνιμες πολιτισμικές συναρμώσεις που προέκυψαν από αυτή την επαφή. Υποστηρίζει πως σταδιακά ἐπήλθε ἓνα εἶδος ἀνάμιξης ἀνάμεσα σε κατακτητὲς καὶ σε κατακτημένους, τέτοιο, που λίγο ἔλειψε νὰ οδηγήσει στον ἐξελληνισμό τους («Εἰς τοὺς τόπους, τοὺς ὁποίους οἱ Φράγκοι ἐκράτησαν περισσότερον καιρὸν, ἤρχισε καὶ ἀνάμιξις τις μεταξὺ κατακτητῶν καὶ κατακτηθέντων. Αἱ Γαλλικαὶ δυναστεῖαι τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Μορέως ὀλίγον ἔλλειψε νὰ ἐξελληνισθοῦν. Οἱ πρίγκιπες μανθάνουν καὶ ὀμιλοῦν τὴν γλῶσσαν τοῦ τόπου, ἀναγνωρίζουν τὰς ἐλευθερίας του καὶ περιποιοῦνται τοὺς ἰθαγενεῖς»⁵), ἐνῶ δεν παραλείπει νὰ ἀναφερθῆ καὶ στὴν ἀνταλλαγὴ ἰδεῶν που ἐμφαίνεται, μέσα ἀπὸ τὴ συγγραφὴ ἐμβληματικῶν ἐργῶν ὅπως αὐτό

¹ Στο ἴδιο, σ. 313 («Μὲ τὴν κατάκτησιν κατωρθώθη καὶ ἡ ἔνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν. Τόσῃ ἀγαλλίασιν ἠσθάνθη ὁ Πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Γ', ὥστε οἱ Σταυροφόροι ἔλαβον ἄφεισιν δι' ὅλα τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν. Αἱ λεηλασίαι, οἱ φόνοι καὶ αἱ ἱεροσυλῖαι ἐσυγχωρήθησαν. Ἐκάλεσε μάλιστα ὅλους τοὺς Δυτικούς νὰ μεταβοῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ νὰ λάβουν γαίας καὶ πλοῦτη, καὶ ἐξωμοίωσεν αὐτοὺς μὲ τοὺς στρατιώτας τοῦ Χριστοῦ, οἱ ὅποιοι ἀνελάμβανον τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως»).

² Στο ἴδιο, σ. 314.

³ Στο ἴδιο, σ. 316.

⁴ Στο ἴδιο («Οἱ Γάλλοι διηκόλυναν τὴν κατάκτησιν των διότι ἐσυνθηκολόγησαν μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς καὶ ἄφησαν εἰς τὰς πόλεις τὰς ἐλευθερίας των. [...] Ἡ δικαιοσύνη λειτουργεῖ αὐστηρῶς ἐπὶ τῇ βάσει "βιβλίου τῶν νόμων". Ὁ πρίγκιψ εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀκολουθεῖ τοὺς φεουδαλικούς νόμους, ἀλλὰ καὶ νὰ σέβεται "τὰ συνήθεια τοῦ τόπου". Αἱ Ἑλληνικαὶ κοινότητες καὶ οἱ ἄρχοντες των ἔχουν ὅλα τα προνόμια καὶ τὰς ἐλευθερίας των. Ἡ εὐνομία φέρει εἰς τὴν χώραν τὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν, ἢ γῆ εἶναι γόνιμος καὶ τὸ ἐμπόριον ἀκμάζει»⁴), προσπαθώντας φιλότιμα νὰ ἰδρῦσουν ἓνα κράτος το ὁποῖο θὰ συνένωνε καὶ τις δύο πλευρὲς («Ἡ τελεία φεουδαλικὴ ὀργάνωσις τοῦ Πριγκιπάτου τοῦ Μορέως ἦτο ἀξία λόγου προσπάθεια πρὸς ἴδρυσιν ἐνός Ἑλληνοφραγκικοῦ Κράτους»).

⁵ Στο ἴδιο, σ. 318.

του «Χρονικού του Μορέως»¹, αλλά και ερωτικών ιπποτικών διηγήσεων², επύλλίων³ και του «Ερωτόκριτου»⁴.

Ο Αδαμαντίου καινοτομεί και σε ένα ακόμη ζήτημα, αυτό της δημιουργίας των ελληνικών κρατών. Για πρώτη φορά το κράτος της Νίκαιας δεν μονοπωλεί τις σελίδες του βιβλίου του, οι οποίες είναι ισομερώς κατανεμημένες και στα τρία κράτη που δημιουργήθηκαν. Για την Τραπεζούντα, ο συγγραφέας σημειώνει περισσότερο τη συμβολή της στη διάδοση και διάσωση των ελληνικών τεχνών και γραμμάτων στην Ανατολή, επισημαίνοντας το γεγονός ότι μέχρι και την εποχή που γραφόταν το έργο του (πριν την καταστροφή του 1922) ο Ελληνισμός της περιοχής βρισκόταν σε μεγάλη ακμή («*Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος ὑπῆρξε πολὺ πλουσία καὶ ἰσχυρά. [...] Μὲ τὸ ἀνθηρότατον ἐμπόριόν των [ενν. των Μεγαλοκομνηνῶν] συνήθροισαν ἄπειρα πλούτη, καὶ ἔζων εἰς τὰ παλάτια των ἐν χλιδῇ καὶ μεγαλοπρεπείᾳ. Τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος τῆς Τραπεζοῦντος διέσωσεν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς τὰς μακρινὰς ἐκείνας χώρας. Ἡ Τραπεζοῦς ἔγινε τότε λαμπρὸν κέντρον τῆς τέχνης καὶ τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ Ἑλληνικὴ ζωὴ, ἡ ὁποία εἶναι σήμερον τόσον ἔντονος εἰς τὰς χώρας τοῦ Πόντου, ὀφείλεται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τοὺς μεγάλους ἐκείνους Κομνηνοὺς»⁵). Το κράτος της Ηπείρου το αξιολογεί ως το σημαντικότερο εγχείρημα δημιουργίας ελληνικού κράτους, με μεγαλύτερες αξιώσεις για επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης απ' ό,τι αυτό της Τραπεζούντας⁶ και*

¹ Στο ίδιο («*Ἐχομεν ἀπὸ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἀξιόλογα ποιήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεγαλύτερον εἶναι τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως. Εἰς τὸ μακρὸν τοῦτο ποίημα ἐξιστοροῦνται εἰς ἀπλὴν γλῶσσαν οἱ πόλεμοι τῶν Φράγκων πρὸς κατάρτησιν τοῦ Μορέως, ἡ διανομὴ τῆς χώρας εἰς τοὺς βαρῶνους καὶ ἡ διοργάνωσις τοῦ Πριγκιπάτου*»).

² Στο ίδιο («*Κατὰ τὴν περιπετειώδη δ' ἐκείνην ἐποχὴν ἔγιναν πολὺ ἀρεσταὶ αἱ ἐρωτικαὶ ἰπποτικαὶ διηγήσεις, αἱ ὁποῖαι πλέκονται ἐπὶ φανταστικοῦ θέματος. Ὑπόδειγμα δὲ τούτων δύναται νὰ θεωρηθῆι τὸ Ἑλληνικὸν μυθιστόρημα τῶν Ἀλεξανδρινῶν χρόνων, καὶ ἔπειτα τὸ μυθιστόρημα τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Εἰς τοιαύτας φανταστικὰς διηγήσεις, ῥωμαντικὰς, ὡς λέγομεν συνήθως, ἦτο πλουσία ἡ μεσαιωικὴ Γαλλικὴ λογοτεχνία*»).

³ Στο ίδιο, σ. 319 («*Τὰ Γαλλικὰ ταῦτα μυθιστορήματα [τα ρομαντικά] διεδόθησαν τότε εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας καὶ ἔδωκαν ὕλην πρὸς ἀπομιμήσεις. Οὕτω προήλθον μικρὰ μυθιστορήματα εἰς στίχους γραμμένα μὲ ἔμπνευσιν Φραγκικὴν, ἀλλὰ μὲ Ἑλληνικὸν ὕφος. Τὰ μικρὰ ταῦτα ἔπη, ἐπύλλια, ἦσαν πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα, ἔμμετρα καὶ ἐκεῖνα, μυθιστορήματα τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Ταῦτα ἦσαν ἔργα λογίων, γραμμένα εἰς ἀρχαῖζουσαν γλῶσσαν καὶ μὲ ῥητορικὸν ὕφος, ἐνῶ τὰ Ἑλληνικὰ ἐπύλλια τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι περισσότερον ἑλκυστικὰ μὲ τὴν ἀπλὴν καὶ ἀνθηρὰν αὐτῶν γλῶσσαν*»).

⁴ Στο ίδιο («*Ἀπὸ τὴν ἰδίαν ἔμπνευσιν ἔχει προέλθει καὶ ὁ περίφημος Ἐρωτόκριτος, μεταγενέστερον μακρὸν μυθιστόρημα εἰς στίχους (τοῦ 15' αἰῶνος). Τὰ χαριτωμένα ταῦτα ἐπύλλια, καὶ ἰδίως ὁ Ἐρωτόκριτος, ὑπῆρξαν ἀγαπητὸν ἀνάγνωσμα εἰς τοὺς προπάτοράς μας, διότι ἦσαν γραμμένα εἰς τὴν ζωντανὴν δημώδη γλῶσσαν καὶ προαναγγέλλουν καὶ ταῦτα, ὅπως καὶ τὰ ἔπη περὶ τοῦ Ἀκρίτα, τὰ ἀθάνατα δημοτικὰ τραγοῦδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ*»).

⁵ Στο ίδιο, σσ. 319-320.

⁶ Στο ίδιο, σ. 320 («*Μεγαλυτέραν σημασίαν ἔχει ἡ προσπάθεια, τὴν ὁποίαν ἔκαμεν εἰς ἀπὸ τοὺς Ἀγγέλους εἰς τὴν Ἡπειρον, πρὸς ἴδρυσιν Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος*

στη συνέχεια επιλέγει να αναφερθεί στις πολεμικές επιχειρήσεις που αναλήφθηκαν κατά τη διάρκεια της ακμής του. Για το κράτος της Νίκαιας ο ιστορικός δεν χρησιμοποιεί τα διθυραμβικά σχόλια των υπόλοιπων συγγραφέων, αφού σημειώνει με λιτό τρόπο τη δημιουργία αυτού του κράτους και τη σταδιακή άνοδό του, μέχρι την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης¹.

Παρόμοια θέση για όλα σχεδόν τα ζητήματα που αφορούν στις εξελίξεις που προέκυψαν από την κατάλυση του βυζαντινού κράτους, ακολουθεί και ο Αντώνιος Χωραφάς είτε στα δικά του εγχειρίδια που κυκλοφορούν καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920², είτε σε συνεργασία με τον Αντ. Σακελλάριο τη δεκαετία του 1930³.

Την πεπατημένη ακολουθεί και το συγγραφικό δίδυμο των Θεοδωρίδη-Λαζάρου (πρόκειται για το μακροβιότερο δίδυμο, που ξεκινά τη συγγραφική σταδιοδρομία του από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και συνεχίζει να κυκλοφορεί σχολικά εγχειρίδια ως τα τέλη της δεκαετίας του 1940, με τον δεύτερο να συνεχίζει και αργότερα, σε συνεργασία με άλλους συγγραφείς) και η Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, που ουσιαστικά επαναλαμβάνουν όσα επισήμαναν στα δικά τους έργα συγγραφείς των αρχών του 20ού αιώνα.

Η κατάσταση διαφοροποιείται στα δύο σχολικά εγχειρίδια που σφραγίζουν τον 20ό αιώνα σε Γυμνάσιο και Λύκειο. Πρόκειται για την ιστορία του Κ. Καλοκαιρινού και των Λ. Τσακτίρα-Ζ. Ορφανουδάκη-Μ. Θεοχάρη.

Στην ιστορία του ο Καλοκαιρινός δίνει περισσότερο έμφαση στη διάλυση του βυζαντινού κράτους, αφού – όπως υποστηρίζει – μετά την άλωση του 1204 το Βυζάντιο τερμάτισε την ιστορική του πορεία μέσα στον

ἐκάλεσεν εἰς τὰ ὄπλα τοὺς ὀρεινοὺς, τοὺς καθυπέβαλεν εἰς πειθαρχίαν, καὶ ἀπὸ τοὺς κλέφτας τῶν βουνῶν ἔκαμεν ἀρματωλοὺς καὶ στρατιώτας. Οὕτω κατώρθωσε νὰ σχηματίσῃ ἀξιολογώτατον στρατόν. [...] Ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴν ἐκείνην κίνησιν τοῦ Ἑπειρωτικοῦ Δεσποτάτου θὰ προκύψουν ἀργότερα οἱ ἔνδοξοι ἀρματωλοὶ τῆς ἐποχῆς τῆς δουλείας καὶ τοῦ Τεροῦ Ἀγῶνος»).

¹ Στο ίδιο, σσ. 321-322.

² Ο Α. Χωραφάς εξέδωσε τη δεκαετία του 1920 τρία σχολικά εγχειρίδια τα οποία περιλαμβάνουν το μελετώμενο θέμα, με σειρά επανεκδόσεων: 1) *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1922, 2) *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1922, 3) *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1922.

³ Ο Α. Χωραφάς εξέδωσε σε συνεργασία με τον Α. Σακελλαρίου τη δεκαετία του 1930 δύο σχολικά εγχειρίδια, με σειρά επανεκδόσεων, τα οποία περιλαμβάνουν το μελετώμενο θέμα: 1) *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ σύγχρονος ἱστορία τῆς ἄλλης Εὐρώπης*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1933, 2) *Ιστορία Ἑλληνικὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ τῶν Μέσων Χρόνων*, ἐκδ. Ἰ.Ν. Σίδερη, Ἀθήναι 1935.

χρόνο, δίνοντας τη θέση του σε μια σειρά ελληνικών και λατινικών κρατών, που διαγκωνίζονταν μεταξύ τους για το ποιο από αυτά θα επικρατήσει¹. Στα θετικά στοιχεία που προέκυψαν, σημειώνει τον ελληνικό χαρακτήρα που απέκτησε πλέον το πάλαι ποτέ βυζαντινό κράτος, αφού οι δύο αιώνες που περιλαμβάνουν την περίοδο από την πρώτη άλωση (1204) έως τη δεύτερη (1453), αποτελούν κατά τον συγγραφέα την αρχή της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού². Από τα ελληνικά κράτη που ιδρύθηκαν στη συνέχεια, ξεχωρίζει αυτό της Τραπεζούντας. Το χαρακτηρίζει «έθνική κιβωτό» που διατήρησε σε αυτή την άκρη του βυζαντινού κόσμου τον Ελληνισμό κατά τα 250 χρόνια που μεσολάβησαν μεταξύ των δύο αλώσεων που γνώρισε το Βυζάντιο (1204 και 1453). Έτσι, ο Ελληνισμός έγινε πιο κραταιός και άντεξε στη μακράιωνη τουρκοκρατία. Κατόπιν, με μια εύστοχη παρατήρηση ο συγγραφέας συνδυάζει το παρελθόν με επισημάνσεις από τη σύγχρονη γι' αυτόν και τους μαθητές εποχή («Τὸ κράτος αὐτό, ἂν κι ἔζησε ὀλωσδιόλου ξεχωριστά, πρόσφερε μιὰ πολὺ μεγάλη ὑπηρεσία: σὰ μιὰ ἔθνικὴ κιβωτὸς στὴν ἄκρη ἐκείνη τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου συντήρησε τὸν Ἑλληνισμό 250 χρόνια, ἀπὸ τὴ μιὰ ἄλωση στὴν ἄλλη, καὶ τὸν ἔκανε στερεό, γιὰ ν' ἀντέξει ὕστερα στὴ μακράιωνη Τουρκοκρατία. Γι' αὐτὸ ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Πόντου,

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1965, σ. 271 («Μετὰ τὸ 1204 δὲν ὑπάρχει πιά τὸ παλιὸ ἐνιαῖο Βυζαντινὸ κράτος. Στὴ θέση του διάφορα μικρὰ μέλη του, Φραγκικὰ κι Ἑλληνικὰ, ἀγωνίζονται νὰ ζήσουν σὰν ἀνεξάρτητα κράτη μέσα σ' ἀτέλειωτους πολέμους μεταξύ τους. Στὸ πρῶτο διάστημα [1204 - 1261] τῆς περιόδου αὐτῆς ἀναδείχτηκε πρὸ ἰσχυρὸ μέσα στοὺς πολέμους αὐτοὺς ἓνα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ κράτη, τὸ βασιλεῖο τῆς Νίκαιας καὶ ξαναπῆρε τὴν Κων/πολη (1261). Ἡ ἄσχημη ὅμως κατάστασις δυστυχῶς δὲν ἄλλαξε. Ἡ αὐτοκρατορία δὲν ξαναπῆρε τὰ ἐδάφη της οὔτε ἔνωσε τὰ χωρισμένα μέλη της, ἀλλὰ συνεχίζει τὴν ἱστορία της σ' ἓνα μικρὸ μόνο κομμάτι της. Τὰ ὑπόλοιπα συνεχίζουν καθένα τὸ δικό του δρόμο κάτω ἀπὸ Φράγκους κι Ἑλληνες ἄρχοντες ἀδιαφορώντας γιὰ τὰ ἄλλα»).

² Στο ἴδιο, σσ. 271-272 («Μετὰ τὸ 1204 δὲν ὑπάρχει πιά τὸ παλιὸ ἐνιαῖο Βυζαντινὸ κράτος. Στὴ θέση του διάφορα μικρὰ μέλη του, Φραγκικὰ κι Ἑλληνικὰ, ἀγωνίζονται νὰ ζήσουν σὰν ἀνεξάρτητα κράτη μέσα σ' ἀτέλειωτους πολέμους μεταξύ τους. Στὸ πρῶτο διάστημα [1204 - 1261] τῆς περιόδου αὐτῆς ἀναδείχτηκε πρὸ ἰσχυρὸ μέσα στοὺς πολέμους αὐτοὺς ἓνα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ κράτη, τὸ βασιλεῖο τῆς Νίκαιας καὶ ξαναπῆρε τὴν Κων/πολη (1261). Ἡ ἄσχημη ὅμως κατάστασις δυστυχῶς δὲν ἄλλαξε. Ἡ αὐτοκρατορία δὲν ξαναπῆρε τὰ ἐδάφη της οὔτε ἔνωσε τὰ χωρισμένα μέλη της, ἀλλὰ συνεχίζει τὴν ἱστορία της σ' ἓνα μικρὸ μόνο κομμάτι της. Τὰ ὑπόλοιπα συνεχίζουν καθένα τὸ δικό του δρόμο κάτω ἀπὸ Φράγκους κι Ἑλληνες ἄρχοντες ἀδιαφορώντας γιὰ τὰ ἄλλα. Ὡστε μέσα στίς ὥρες τῆς ἀγωνίας, τῆς αὐτοκρατορίας γίνεται ἡ γέννησις τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ὅπως εἶδαμε καὶ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς οἱ ἄνθρωποι ἐτοιμάζονται ν' ἀφήσουν τὸ μεσαιωνικὸ τρόπο στὴ ζωὴ καὶ στὴ σκέψι τους κι ἀνοίγουν δρόμο γιὰ τοὺς νέους χρόνους. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὸ Βυζάντιο τώρα: πολλὰ σημάδια φανερώουν τὴ βαθιὴ ἀλλαγὴ πού ἔγιναν κι ὅλες μαρτυροῦν ἓνα πράγμα: τὸ Βυζάντιο μὲ τὸ 1204 τερματίζει τὴν ἱστορικὴ του ζωὴ καὶ σ' ὅλα τὰ μέρη του, ὅσο κι ἂν διασπάστηκαν πολιτικὰ καὶ χωρίστηκαν ἀπὸ ἔχθρους καὶ μίση, ἀρχίζει νὰ πλάθεται μιὰ καινούρια ζωὴ πού, ἂν τὴν παρακολουθήσωμε μὲ προσοχή, θὰ δοῦμε πὼς ἔχει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὴ δική μας. Βρισκόμαστε δηλαδὴ στὴν ἐποχὴ πού πιάνουν γερά οἱ ρίζες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ»).

Ξεριζωμένος πια από τὰ μέρη ἐκεῖνα, κρατιέται ὡς τὶς μέρες μας ζωντανός, σκορπισμένος στὴ Β. Ἑλλάδα, καὶ κρατᾷ ἀκόμη ἀναμνήσεις, συνήθειες καὶ παραδόσεις ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Τὴν εὐαισθησία του τὴν καταλαβαίνομε εὐκόλα μόνις ἀναλογιστοῦμε ὅτι τὰ πιὸ παλιὰ λαϊκὰ τραγούδια γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Τραπεζούντας εἶναι δικά του»¹). Παρὰ ταῦτα ὁ Α. Σαββίδης σημειώνει ὅτι ὁ Καλοκαιρινός δεν δίνει μίαν ικανοποιητικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ Ποντιακοῦ ἐλληνισμοῦ. Τοῦ ἴδιου συνέβη καὶ μετὰ τὸ εγχειρίδιο τῆς Βουραζέλη-Μαρινάκου. Ελαφρὰ ικανοποιητικὴ χαρακτηρίζει τὴν εἰκόνα τοῦ Πόντου, ὅπως αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὸ εγχειρίδιο ποὺ ἀκολουθεῖ?

Τὸ τελευταῖο ἔργο τῆς περιόδου εἶναι αὐτὸ ποὺ υπογράφουν οἱ Λάμπρος Τσακτοῖρας, Ζαχαρίας Ὀρφανουδάκης καὶ Μαρία Θεοχάρη. Κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1982 καὶ περιλαμβάνει αρκετὲς καινοτομίες, με σημαντικότερη τὴν ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὴν τέχνη τῆς Φραγκοκρατίας καὶ δύο πηγές σχετικὲς μετὰ τὰ ἐλληνικὰ κράτη ποὺ ἰδρύθηκαν μετὰ τὸ 1204. Συγκεκριμένα, οἱ συγγραφεῖς ἐστιάζουν περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τους, πέραν ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων, στὶς θετικὲς ἐξελίξεις γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἰδιαιτέρως στὶς ἐπαρχίες ποὺ κατέλαβαν οἱ Βενετοὶ («Στὴν Κρήτη, τὰ Ἐπτάνησα καὶ τὴν Κύπρο ἢ κυριαρχία τῶν Βενετῶν κράτησε περισσότερο ἀπ’ ὅλες τὶς ἄλλες κτήσεις. Οἱ Βενετοὶ συχνὰ χρειάστηκε νὰ πάρουν σκληρὰ μέτρα, γιὰ νὰ καταπνίξουν ἐπαναστάσεις τῶν Ἑλλήνων. Εἶχε ὅμως καὶ κάτι θετικὸ ἢ κατοχὴ αὐτῆ· ἦταν συγκριτικὰ καλύτερη ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ δουλεία καὶ ἔφερε τοὺς κατοίκους τῶν περιοχῶν αὐτῶν κοντὰ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση. Τὰ Ἐπτάνησα δε γνώρισαν Τουρκοκρατία»³). Γιὰ τὰ λατινικὰ κράτη οἱ συγγραφεῖς σημειώνουν ἀπλῶς τὴν ἱστορικὴ πορεία τους, χωρὶς νὰ προσθέτουν ἢ νὰ ἀφαιροῦν κάτι ἀπὸ ὅσα ἤδη εἶναι γνωστὰ ἀπὸ παλαιότερα σχολικὰ εγχειρίδια. Τοῦ ἴδιου περὶ τοῦ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἐλληνικὰ, γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ ἀναφορές εἶναι ἰσοκατανεμημένες. Γιὰ τὸ κράτος τῆς Τραπεζούντας τονίζουν τὸν ἀγῶνα τοῦ γιὰ νὰ διατηρηθεῖ, παρομοιάζοντάς το με τοὺς Ἀκρίτες («Γενικὰ τὸ κράτος αὐτὸ τῆς Τραπεζούντας ξεκομμένο γεωγραφικὰ – καθὼς κλείνεται ἀπὸ τὶς Ἄλπεις τοῦ Πόντου – μ’ ἐχθροὺς πολλοὺς γύρω τοῦ θ’ ἀκολουθήσει μίαν αὐτόνομη ἱστορικὰ πορεία. Διακόσια πενήντα ἑφτά χρόνια θὰ παλέψει σάν Ἀκρίτας καὶ θα κρατήσῃ τὴν πρωτεύουσα Τραπεζούντα ἐστὶα πολιτισμοῦ καὶ κέντρο τῶν γραμμάτων. Τὸ 1461 ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Ὀθωμανῶν, ἀλλὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴ δουλεία, στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μετὰ, ἔμεινε κέντρο ἐλληνισμοῦ ὡς τὸ πρῶτο

¹ Στὸ ἴδιο, σσ. 276-277.

² Βλ. Α. Σαββίδης, «Ἡ ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνικοῦ Πόντου στὰ σχολικὰ εγχειρίδια τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ Λυκείου κατὰ τὴν τελευταία εικοσιπενταετία», ΒΔ 2 (1988), σσ. 254-255.

³ Α. Τσακτοῖρας-Ζ. Ὀρφανουδάκης-Μ. Θεοχάρη, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1978, σ. 313.

τέταρτο του 20ου αιώνα»¹). Για το κράτος της Ηπείρου παρατηρούν ότι «Άπλωσε την κυριαρχία του στη δυτική Ελλάδα και σύντομα έδειξε ότι θα κέρδιζε τη δόξα ν' αποκαταστήσει την αυτοκρατορία»² αλλά στη συνέχεια απέτυχε στον σκοπό του. Τέλος για τη Νίκαια, εκτός του γεγονότος ότι από εκεί ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε επιτυχημένα η προσπάθεια ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης, υπογραμμίζουν τις επιτυχίες των αυτοκρατόρων της, οι οποίοι μεταξύ άλλων «...όργάνωσαν με γερά θεμέλια τό κράτος τους. Με τά προστατευτικά μέτρα πού πήραν για τούς γεωργούς ενίσχυσαν την ελεύθερη γεωργική τάξη. Όργάνωσαν με κάθε τρόπο τη βιοτεχνία και είχαν γρήγορα καλά αποτελέσματα. Ό Βατάτζης μάλιστα με νόμο απαγόρευσε την εισαγωγή ξένων προϊόντων, εκτός από πρώτες ύλες, για νά τονώσει την ντόπια παραγωγή»³. Για την τέχνη της περιόδου αυτής σημειώνεται στο βιβλίο πως δεν παύει να υφίσταται διαρκώς εξελισσόμενη, ακόμα και εκτός των συνόρων του κράτους⁴.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στα ελληνικά κράτη που δημιουργήθηκαν στην επικράτεια του Βυζαντίου μετά την Δ' Σταυροφορία, θα ήταν παράλειψη να μην τονίσουμε τη συμβολή τους στη διατήρηση της ταυτότητας των κατακτημένων καθ' όλη τη διάρκεια της λατινοκρατίας. Όλοι οι Έλληνες συγγραφείς και των δύο αιώνων επισημαίνουν την πνευματική απομάκρυνση της Δύσης από την Ανατολή και τονίζουν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, ότι οι διαφορές μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων, ιδιαίτερα δε η θρησκευτική διαφορά, η βία και ταπεινωτική συμπεριφορά των πρώτων εναντίον των δεύτερων και τα συνακόλουθα αρνητικά συναισθήματα που προκαλούνταν, απέτρεψαν την εθνική, γλωσσική και θρησκευτική αφομοίωση των κατακτημένων. Δεν πρέπει, άλλωστε, να ξεχνάμε την εντύπωση που είχαν οι Βυζαντινοί για τους Δυτικούς. Εντύπωση που επιβεβαιώθηκε και ενισχύθηκε από τον τρόπο με τον οποίο οι Σταυροφόροι συμπεριφέρθηκαν κατά την Άλωση και μετά από αυτήν⁵. Έτσι, παρά την ισχυρή παρουσία των κατακτητών, οι Βυζαντινοί οργανώθηκαν και ανασυντάχθηκαν και στον κυρίως ελληνικό κορμό, αλλά και στον απομακρυσμένο Πόντο, με τα δημιουργηθέντα ελληνικά κράτη κατά τη διάρκεια της λατινοκρατίας.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε και την πρόταση που είχε υποβάλει το 1977 το ποντιακό σωματείο «Εύξεινος Λέσχη», μέσω ενός «Μνημονίου» που συνέταξε ο καθηγητής Ο. Λαμψίδης με σημεία από την ιστορία του Ελληνικού Πόντου, που θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας. Μεταξύ των θεμάτων που άπτονται της

¹ Στο ίδιο, σ. 313.

² Στο ίδιο, σ. 314.

³ Στο ίδιο.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 315-318.

⁵ Για το θέμα αυτό γίνεται εκτενής αναφορά στο προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.

βυζαντινής ιστορίας είναι και το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών. Συγκεκριμένα, στο «Μνημόνιο» του καθηγητή διαβάζουμε: «*Η σημασία του κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν εἶναι πολύ μεγάλη γιά τή διατήρηση καί τήν ἀκτινοβολία τοῦ ἑλληνισμοῦ στήν περιοχή τῆς βορειοανατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἰδιαίτερα ὅταν μελετᾶμε τήν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ στά μεσαιωνικά χρόνια καί δέν περιορίζουμε τό ἑλληνικό στοιχεῖο μέσα στά πλαίσια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Γιατί, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ ἑλληνισμός, ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπό τό 1204, δέ βρισκόταν ὅλος συγκεντρωμένος στό βυζαντινῶ κράτος, ἀλλά συνέχιζε νά ζεῖ εἴτε σέ αὐτόνομες κρατικά περιοχές - Τραπεζούντα, Ἡπειρος - εἴτε κάτω ἀπό ξένη κρατική ἐξουσία - Κύπρος, νησιά Αἰγαίου, Κρήτη κλπ. Να παραλείπεται ἡ μνεία καί ἡ, ἔστω περιληπτική, μνημόνευση τῆς ἱστορίας τῶν περιοχῶν αὐτῶν εἶναι μία μείωση τῆς γνήσιας ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων στό μεσαίωνα»¹. Δυστυχῶς, το αἶτημα αὐτό οὐδέποτε ἐγίνε δεκτό. Δέκα χρόνια ἀργότερα, τό 1988, ὁ Α. Σαββίδης ἐπεσήμανε ἐκ νέου τόν παραγκωνισμό καί τήν υποβάθμιση τῆς ἱστορίας τοῦ Ποντιακοῦ ἑλληνισμοῦ στα σχολικά εγχειρίδια ἱστορίας². Ἀκόμα καί σήμερα ἡ ἀναφορά στο κράτος τῆς Τραπεζούντας, ὅπως καί στα ἄλλα ἑλληνικά κράτη τῆν ἐποχή τῆς Λατινοκρατίας εἶναι ἰσχνή. Μέχρι πρόσφατα, μάλιστα, δέν περιλαμβάνόταν στη διδακτέα ὕλη τοῦ μαθήματος. Μόλις τό προηγούμενο διδακτικό ἔτος συμπεριλήφθηκε στην ὕλη τῆς Β΄ Λυκείου.*

¹ Βλ. Ο. Λαμψίδης, «*Ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου εἰς τα σχολικά εγχειρίδια*», *Ἀρχεῖον Πόντου* 34 (1977-78), σσ. 144-145. Τα ἄλλα θέματα που προτάθηκαν ἦταν τα ἀκόλουθα: 1) Ὁ Ἰουστινιανός καί ὁ ἑλληνικός Πόντος, 2) Ὁ Ἡράκλειος στον Πόντο, 3) Τα Ἀκριτικά τραγούδια, 4) Ὁ ὁσῖος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, ὁ Πόντιος, 5) Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης, ὁ Τραπεζούντιος καί 6) Ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Σουμελά. Ἐπειδή ὁ Α. Σαββίδης θεωρεῖ ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ τελειώνει τό 1461, γι' αὐτό καί σε αὐτά προσθέτει καί τήν παρουσία τῶν Τραπεζουντιῶν στην Κωνσταντινούπολη, μετὰ τήν ἄλωση τῆς Τραπεζούντας τό 1461, τό οποίο ὁ Λαμψίδης τοποθετοῦσε χρονικά στη νεότερη ἱστορία. Βλ. Α. Σαββίδης, *ὁ.π.*, σ. 253, ὑπ. 3 καί σ. 257, ὑπ. 9.

² Βλ. Α. Σαββίδης, στο ἴδιο, σσ. 251-260.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ (1453)

A. Εισαγωγικά

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453¹ θα μπορούσε κάλλιστα να χαρακτηριστεί ως ένα γεγονός μοναδικό στην ιστορία, όχι μόνο των λαών της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, αλλά την πανευρωπαϊκή ή και την παγκόσμια. Η ακτινοβολία του βυζαντινού κράτους και η επιρροή που άσκησε σε όλους τους λαούς με τους οποίους ήρθε σε επαφή είναι πραγματικά εντυπωσιακή. Ίσως να μην υπάρχει τομέας της ανθρώπινης δραστηριότητας σε κάθε επίπεδο (πολιτικό, οικονομικό, πολιτιστικό, κοινωνικό κ.ο.κ.) που να μην επηρεάστηκε από αυτό.

Παρά τις αντιπαλότητες που είχαν αναπτυχθεί κατά καιρούς με τα γειτονικά κυρίως κράτη (με προφανή αιτία την απουσία κοινών συμφερόντων), οι αντιδράσεις που ακολούθησαν την πτώση του ήταν αυτές που καθιστούν την αξία και το μεγαλείο του ακόμη υψηλότερα.

Οι Σέρβοι αρχικά, παρότι εκείνη την εποχή ήταν φόρου υποτελείς στον σουλτάνο και είχαν μάλιστα – άκοντες – αποστείλει στρατιωτικό σώμα αποτελούμενο από 1.500 ιππείς ως επικουρία των Οθωμανών²,

¹ Για τα γεγονότα πριν και κατά την Άλωση βλ. Α. Ζακυθηνός, *Τό Βυζάντιο από τοῦ 1071 μέχρι τοῦ 1453*, Αθήνα 1972, ἀνατ. 1980, J.J. Norwich, *Βυζάντιο: Παρακμή και πτώση (1071-1453)*, μτφρ. Ε. Πιερρής, εκδ. Intered, Αθήνα 1999, E. Pears, *Η καταστροφή της Ελληνικής Αυτοκρατορίας. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453*, μτφρ. Ι. και Χ. Κασσεσιάν, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2005, Μ. Σωφρονιάδης, *Η άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τῶ 1453 : Πλήρης περιγραφή του μεγάλου ιστορικού γεγονότος επί τη βάσει των αρχαίων ιστορικών και των νεωτέρων συγγραφέων*, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2005 (2η έκδ., φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1920), D. Nicol, *Το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2007, του ίδιου, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2012, R. Crowley, *Κωνσταντινούπολη 1453. Η τελευταία μεγάλη πολιορκία*, μτφρ. Δ. Κωνσταντινίδης, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, N. Necipoglu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: politics and society in the late Empire*, University Press, Cambridge 2009, Ch. Julian Chrysostomides, "The Byzantine Empire from the 11th to the 15th century", στο K. Fleet (ed.), *The Cambridge history of Turkey*, v. I: *Byzantium to Turkey, 1071-1453*, University Press, Cambridge 2009, pp. 6-49, S. Runsiman, *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης 1453*, μτφρ. Ν. Νικολούδης, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2010, M. Angold, *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, Τομές και Συνέχεια*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2013 και J. Herrin, *Η άνοδος και η πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, τ. Α', εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2017.

² Η Jovanka Kalić σε κείμενό της σχετικά με τον αντίκτυπο που είχε στη Σερβία η πτώση της Κωνσταντινούπολης σημειώνει για το ζήτημα: «Κατά τις μεγάλες προετοιμασίες για την επίθεση κατά τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Σουλτάνος ζήτησε ἀπό τὸ Σέρβο Δεσπότη νὰ στείλει 1500 ἰππείς, χωρὶς νὰ τοῦ ἀποκαλύψει σὲ ποιά συγκεκριμένη ἐπιχείρηση θὰ χρησιμοποιούνταν. Ἀντίθετα τοῦ εἶπε ὅτι θὰ πολεμοῦσαν ἐναντίον τοῦ ἐμίρη τῆς Καραμανίας

θρήνησαν με έντονο τρόπο την πτώση της Πόλης¹, διατηρώντας την ανάμνησή της μέχρι τις μέρες μας². Το ίδιο παρατηρούμε και στην ιστορικοαποκαλυπτική λογοτεχνία της Βουλγαρίας³. Στη ρωσική δε λογοτεχνία, τα πρώτα γραπτά κείμενα για το γεγονός της Άλωσης προέρχονται από Έλληνες, τους οποίους μιμήθηκαν αργότερα και Ρώσοι χρονικογράφοι⁴.

Ακόμα και στη Δύση, με την οποία υπήρχε έντονη αντιπαλότητα λόγω των θεολογικών διαφορών, η άλωση της Κωνσταντινούπολης

στή Μικρά Ασία. Η σερβική μονάδα υπό τις διαταγές του βοεβόδα Τζάκσα ανακάλυψαν την αλήθεια, όταν πιά βρίσκονταν επί τόπου, στην Τουρκία, - ότι δηλαδή έπρεπε να λάβουν μέρος στην επίθεση κατά της πρωτεύουσας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ένας απ' αυτούς που συμμετείχαν στην επιχείρηση, κάποιος Σέρβος Κωνσταντίνος Μιχαήλοβιτς, έγραψε αργότερα πώς οι Σέρβοι τότε αποφάσισαν να εγκαταλείψουν το πεδίο της μάχης και να γυρίσουν στην πατρίδα τους. Αμέσως τους δόθηκε ή προειδοποίηση ότι αν έκαναν καμιά τέτοια κίνηση, ο Σουλτάνος είχε διατάξει να τους σκοτώσουν όλους. Έτσι, εκείνοι οι ιππείς έξαναγκάστηκαν να πολεμήσουν με την τουρκική πλευρά μπροστά στα τείχη, που είχε αναστηλώσει ο ίδιος ο Δεσπότης τους. Ωστόσο οι Σέρβοι πολέμησαν παρά τη θέλησή τους και ένας απ' αυτούς έγραψε ότι "με βοήθεια σαν αυτή που δώσαμε εμείς, ή Κωνσταντινούπολη δεν θα είχε κατακτηθεί"» (βλ. Jovanka Kalić, «Η Σερβία και ή πτώση της Κωνσταντινουπόλεως», στο: Εϋ. Χρυσός (έπιμ.), *Η Άλωση της Πόλης*, έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1999, σσ. 199-200).

¹ Στο ίδιο, σ. 200 («Τά νέα της τραγωδίας της Πρωτεύουσας έφτασαν στη Σερβία πολύ γρήγορα. Λύπη κατακυριεύσε τή χώρα, ή, όπως έγραψαν συγγραφείς του Μεσαίωνα, επικρατούσε "μεγάλος θρήνος και κλαυθμός". Ο Δεσπότης Γεώργιος συγκλονίστηκε από τά νέα. Σύμφωνα με τίς πηγές, κλείστηκε σε κάποιο δωμάτιο για τρείς ολόκληρες ήμέρες, αρνούμενος να δεχθεί όποιοδήποτε. Η ζωή του Δεσπότη ήταν γεμάτη από τραγικά γεγονότα και δυστυχίες, αλλά αυτό είναι τό μοναδικό που περιγράφεται με τέτοιο τρόπο. Με την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως, χάθηκε ο κόσμος στον όποιο ανήκε πνευματικά ή Σερβία. Ήταν μία ανεπανόρθωτη απώλεια»).

² Στο ίδιο, σ. 206 («Η Κωνσταντινούπολη μοιράστηκε τό πεπρωμένο της ιστορικής μνήμης των Σέρβων. Τό μεσαιωνικό σερβικό όνομα της Κωνσταντινουπόλεως, Τσάριγκραντ (ή πόλη του αυτοκράτορα) επέζησε για αιώνες, μέχρι τίς μέρες μας. Τό επίσημο όνομα που της έδωσαν οι Τούρκοι δεν παραγκώνισε τό παλιό της Βυζαντινής πρωτεύουσας. Η Σερβική Εκκλησία συνέβαλε κι αυτή στη διατήρησή του, ενός ονόματος που ακόμη ζει στη συνείδηση των σημερινών Σέρβων και χρησιμοποιείται σε εύρεια κλίμακα»).

³ Βλ. Vasilka Tapkova-Zaimova και Anisava Miltenova, «Η άλωση της Πόλης και ή ιστορικοαποκαλυπτική λογοτεχνία της Βουλγαρίας», στο: Εϋ. Χρυσός (έπιμ.), *Η Άλωση της Πόλης*, έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1999, σσ. 209-218.

⁴ Σε ένα ρωσικό χρονογράφημα του 1512, σημειώνονται μεταξύ άλλων και τα εξής: «Ω πώς ανέσχετο ή γή τα τοιαύτα! Πώς ό ήλιος φαίνεται ούκ επαύσατο! Πώς ή σελήνη εις αίμα ού μετέβαλεν! Πώς αστέρες ως φύλλα ού κατέπεσον! Ω πώς ό πρώτος εν βασιλευσι Κωνσταντίνος ούκ έκίνησε την δέσποιναν Θεοτόκον και τούς αγίους πάντας έκδυσωπήσαι περι άνθρωπων ήμαρτηκότων και ανέστειλε τοιαύτην κρίσιν της όργης του Κυρίου! Αλλ' αυτοί μόν ούν καν ίκετεύωσι, όμως ούκ έναντιούνται τοίς του Κυρίου κρίμασιν, ότι ούδενι άλλω δύναται καθαρισθηναι τοιαύτη άμαρτία, ει μη πυρι μόνω και άλλοις τοιούτοις, επειδή ήμαρτον από κεφαλής έως ποδών, τουτέστι από μεγίστων έως ελαχίστων» (βλ. Dmitry Afinogenov, «Τό γεγονός της Άλωσης μέσα στα ρωσικά χρονικά», στο: Εϋ. Χρυσός (έπιμ.), *Η Άλωση της Πόλης*, έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1999, σ. 229).

προκάλεσε εντονότατες αντιδράσεις και θρηνήθηκε με ανάλογο τρόπο. Ο Enea Piccolomini (μετέπειτα πάπας Πίος Β'), σε μια επιστολή του προς τον Νικόλαο Κουζάνο στις 21 Ιουλίου του 1453, θα αποκαλέσει την Κωνσταντινούπολη «φημισμένη πόλη, κεφαλή της Ανατολής, στήριγμα της Ελλάδας, έδρα της αυτοκρατορίας και του μεγάλου πατριάρχη»¹.

Η αντίδραση των λαών που προαναφέρθηκαν για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης θα μπορούσε να θεωρηθεί ασφαλώς αναμενόμενη. Πρόκειται για λαούς χριστιανικούς, στην πλειοψηφία τους ορθόδοξους, επηρεασμένους σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από τον λαμπρό βυζαντινό πολιτισμό. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για τους κατακτητές, τους Οθωμανούς Τούρκους, οι οποίοι δεν κρύβουν τον θαυμασμό τους για αυτή την πόλη πριν την Άλωση και τον ενθουσιασμό τους για την κατάληψή της. Της είχαν δώσει μεταξύ άλλων το όνομα Ντερσααντέτ, που σημαίνει στα ελληνικά «Σπίτι της Ευτυχίας»², γεγονός που αποδεικνύει από μόνο του την αξία που έδιναν στην κατάκτησή της.

Αν η άλωση της Πόλης, της κατ' εξοχήν δηλαδή πόλης, επηρέασε τόσο έντονα φίλους και εχθρούς, το γεγονός αυτό θα πρέπει να παραδεχθούμε πως συγκλόνισε στην κυριολεξία τον ελληνικό κόσμο. Οι Έλληνες θρήνησαν όσο τίποτε άλλο την πτώση της πρωτεύουσάς τους, αφού είχαν την πεποίθηση πως οι ίδιοι αποτελούσαν τον κατ' εξοχήν απόγονο και συνεχιστή της πνευματικής παρακαταθήκης που άφησε πίσω του το Βυζάντιο. Δεκάδες θρήνοι, μύθοι και θρύλοι γράφτηκαν και πέρασαν μέσω της προφορικής κυρίως παράδοσης από στόμα σε στόμα και από γενιά σε γενιά, φτάνοντας έως τις μέρες μας.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Βρ. Καραλής στην εισαγωγή του στη «Βυζαντινουργική Ιστορία» του Δούκα: «Η πτώση της Πόλης είναι ένα από τα ελάχιστα γεγονότα της ελληνικής ιστορίας που προστέθηκε στη μυθολογία των Ελλήνων μετά την αρχαιότητα και συνιστά το κεντρικό μυθολογικό αρχέτυπο της νεοελληνικής κοσμοαντίληψης»³. Υπάρχουν δεκάδες καταγραφές θρύλων που αφορούν στην άλωση και στην ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης⁴, με πιο γνωστές αυτές του μαρμαρωμένου

¹ Agost. Pertusi (επιμ.), *La caduta di Constantinopoli: L'eco nel mondo*, II, σ. 52, εκδ. Mondadori, Μιλάνο 1976 («*O insignis civitas, caput orientis, Graeciae columen, imperii ac patriarchae magni sedes*»).

² Βλ. Sina Aksin, «Η οθωμανική άποψη για την άλωση της Πόλης», στο: Εϋ. Χρυσός (επιμ.), *Η Άλωση της Πόλης*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1999, σ. 259.

³ Β. Καραλής, *Εισαγωγή στο έργο του Δούκα Βυζαντινουργική Ιστορία*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997, σσ. 41-42.

⁴ Ο «πατέρας» της ελληνικής λαογραφίας Νικόλαος Πολίτης, έχει συλλέξει μεγάλο αριθμό από αυτούς τους θρύλους (βλ. Ν. Πολίτης, *Παραδόσεις Α'*, χ.έ., Αθήναι 1904), ενώ το παράδειγμά του έχουν ακολουθήσει και πολλοί άλλοι στα νεότερα χρόνια (βλ. Σ. Ήμελλος, *Θρυλούμενα για την Άλωση και την εθνική αποκατάσταση*, εκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1991).

βασιλιά¹, των μισοτηγανισμένων ψαριών², της Θείας Λειτουργίας στην Αγ. Σοφία που δεν ολοκληρώθηκε³ κ.ά. Το ίδιο συμβαίνει και με τα λαϊκά θρηνητικά άσματα, τα οποία απαντώνται σε ολόκληρο τον ελληνισμό⁴. Ακόμα και στη νεότερη εποχή η Κωνσταντινούπολη και η άλωσή της αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πολλούς ποιητές (Γ. Τερτσέτης⁵, Αχιλ. Παράσχος⁶, Κ.Π. Καβάφης⁷, Κ. Παλαμάς⁸, Γ. Δροσίνης⁹, Γ. Βιζυηνός¹⁰, Κ. Ιω. Πολέμης¹¹, Καρυωτάκης¹², Οδ. Ελύτης¹³, Γ.Χ. Ζαλοκώστας¹⁴, Ν. Εγγονόπουλος¹⁵) και συγγραφείς (Ιω. Ζαμπέλιος¹⁶, Αλ. Παπαδιαμάντης¹⁷, Αλ. Μωραϊτίδης¹⁸, Ν. Καζαντζάκης¹⁹, Φ. Κόντογλου²⁰, Στρ. Μυριβίλης²¹, Μ. Καραγάτσης²², Χρ. Ζαλοκώστας²³, Μ. Ιορδανίδου²⁴). Η δε νεότερη ελληνική ιστορία βρίθει από αναφορές στην Πόλη και τη Μεγάλη Ιδέα, το όνειρο δηλαδή των Ελλήνων για ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη²⁵.

¹ Ν. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 22.

² Στο ίδιο, σ. 21.

³ Στο ίδιο, σ. 23.

⁴ Ο αείμνηστος δάσκαλος της Εθνικής Μουσικής, Σίμων Καράς, κατέγραψε σημαντικό αριθμό τέτοιων θρήνων σε βυζαντινή σημειογραφία, μέρος των οποίων εξέδωσε σε ψηφιακό δίσκο του Συλλόγου προς Διάδοσιν της Εθνικής Μουσικής με τίτλο: *Ύμνοι και Θρήνοι της Άλωσης*, Αθήνα 2001. Το έργο του συνέχισαν πολλοί μαθητές και συνεργάτες του.

⁵ Βλ. έργα του Γ. Τερτσέτη, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και Τò όνειρον του βασιλέως*.

⁶ Βλ. ποίημα του Α. Παράσχου, *Αί δύο λειτουργίαι*.

⁷ Βλ. ποιήματα του Κ.Π. Καβάφη, *Θεόφιλος Παλαιολόγος, Πάρθεν*.

⁸ Βλ. ποιητική συλλογή Κ. Παλαμά, *Ό δωδεκάλογος του γύφτου και ποίημα Τò Νανούρισμα*.

⁹ Βλ. ποιήματα του Γ. Δροσίνη, *Πέντε αιώνες και Ό δικέφαλος*.

¹⁰ Βλ. ποίημα του Γ. Βιζυηνού, *Ό τελευταίος Παλαιολόγος*.

¹¹ Βλ. ποιήματα του Ι. Πολέμη, *Η βουβή καμπάνα και Τò χρυσό δισκοπότηρο*.

¹² Βλ. ποίημα του Κ. Καρυωτάκη, *Μαρμαρωμένη βασιλιά!*.

¹³ Βλ. ποίημα του Ο. Ελύτη, *Θάνατος και Ανάστασις του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου*.

¹⁴ Βλ. ποίημα του Γ.Χ. Ζαλοκώστα, *Τò σπαθί και ή κορώνα*.

¹⁵ Βλ. ποίημα του Ν. Εγγονόπουλου, *Μπολιβάρ*.

¹⁶ Βλ. τραγωδία του Ι. Ζαμπέλιου, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*.

¹⁷ Βλ. διηγήματα του Α. Παπαδιαμάντη, *Η κοιμάμενη βασιλοπούλα και Η γυφτοπούλα*.

¹⁸ Βλ. τραγωδία του Α. Μωραϊτίδη, *Πόλεως Άλωσις και διήγημα Χριστός Βοσκρές*.

¹⁹ Βλ. τραγωδία του Ν. Καζαντζάκη, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*.

²⁰ Βλ. στο έργο του Φ. Κόντογλου, *Πονεμένη Ρωμιούσνη το κεφάλαιο Η Πόλις έάλω και το έργο Θρηνητικό συναξάρι του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου*.

²¹ Βλ. στα διηγήματα του Σ. Μυριβίλη, *Πόλεμος και Τò λουλούδι της φωτιάς και στο μυθιστόρημα Η Ζωή εν τάφω*.

²² Βλ. διήγημα Μ. Καραγάτση, *Χριστούγεννα του 1448 μ.Χ.*

²³ Βλ. το έργο του Χ. Ζαλοκώστα, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*.

²⁴ Βλ. το μυθιστόρημα της Μ. Ιορδανίδου, *Λωξάντρα*.

²⁵ Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από τα απομνημονεύματα του Θ. Κολοκοτρώνη: «Μιάν φοράν, όταν έπήραμεν τò Ναύπλιον ήλθε ό Άμιλτον να με ίδη· μου είπε ότι πρέπει οί Έλληνες να ζητήσουν συμβιβασμόν, και ή Αγγλία να μεσιτεύση· εγώ του άπεκρίθηκα, ότι αυτό δέν γίνεται ποτέ, έλευθερία ή θάνατος· έμείς Καπετάν Άμιλτον ποτέ συμβιβασμόν δέν έκάμαμεν με τους Τούρκους· άλλους έκοψε, άλλους έσκλάβωσε με τò σπαθί και άλλοι,

B. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453 στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα

B1. Εισαγωγικά

Κατά τη δεκαετία του 1850 εμφανίζονται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια που αφορούν στη βυζαντινή ιστορία. Αποτελούν βεβαίως ελληνικές μεταφράσεις εγχειριδίων ξένων ιστορικών, με σχετικά περιορισμένες αναφορές στο θέμα της Άλωσης. Πρόκειται για τα έργα των Γερμανών ιστορικών Cammerer¹ και Weber². Ο πρώτος, περιγράφοντας με έναν «άνευρο» τρόπο την Άλωση, επιμερίζει την αναφορά του σε τρία σύντομα κεφάλαια δύο σελίδων συνολικά, με τους εξής χαρακτηριστικούς τίτλους: «Γραικορωμαίοι και Τούρκοι», «Άλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως» και «Επακόλουθα τῆς Αλώσεως ταύτης» και δείχνει περισσότερο ενδιαφέρον για τις επιδράσεις του γεγονότος στη Δύση, παρά στην Ανατολή. Παρόμοια περίπου στάση ακολουθεί και ο Weber, ο οποίος ωστόσο στην περιγραφή της Άλωσης, δείχνει έναν συναισθηματισμό που ξαφνιάζει, εξαιρώντας τη μορφή του Κωνσταντίνου ΙΒ΄ Παλαιολόγου³.

Η δεκαετία του 1860 περιλαμβάνει τρία ακόμη εγχειρίδια. Συγκεκριμένα έχουμε την επανέκδοση με μικρές προσθήκες της *Παγκόσμιας Ιστορίας* του Weber⁴ το 1864 και την έκδοση των έργων του

καθώς ἐμεῖς, ἐζούσαμεν ἐλεύθεροι ἀπὸ γεννεὰ εἰς γεννεὰ· ὁ βασιλεὺς μας ἐσκοτώθη, καμμία συνθήκη δὲν ἔκαμε· ἡ φρουρὰ του εἶχε παντοτεινὸν πόλεμον μὲ τοὺς Τούρκους καὶ δυὸ φρουρία ἦταν ἀνυπότακτα· - μὲ εἶπε, ποῖα εἶναι ἡ βασιλικὴ φρουρὰ του, ποῖα εἶναι τὰ φρουρία· - ἡ φρουρὰ τοῦ Βασιλέως μας εἶναι οἱ λεγόμενοι Κλέφται, τὰ φρουρία ἡ Μάνη καὶ τὸ Σοῦλι καὶ τὰ βουνά· ἔτσι δὲν με ἀμίλησε πλέον» (Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τα 1770 ἕως τα 1836*, εκδ. Καθημερινή, Αθήνα 2020, σ. 216).

¹ A.A.C. Cammerer, *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ιστορίας*, ἐν Αθήναις 1853.

² G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, ἐν Αθήναις 1859.

³ Σε ὅλα τα σχολικὰ εγχειρίδια τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἀριθμεῖται ὡς ΙΑ΄. Προφανῶς διότι δὲν συγκαταλεγόταν στους αυτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρης. Στις νεότερες βιβλιογραφικὲς αναφορὲς, ὅμως, ὁ τελευταῖος ἀπαριθμεῖται ὡς Κωνσταντῖνος ΙΑ΄, γι’ αὐτὸ καὶ ἀναφερόμαστε στον Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ὡς Κωνσταντῖνο ΙΒ΄. Για τὸν τελευταῖο αυτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου βλ. ἐνδεικτικὰ D. Nicol, *Ὁ ἀθάνατος αυτοκράτορας: ἡ ζωὴ καὶ ὁ μῦθος τοῦ Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου, τελευταίου αυτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου*, μτφρ. Δ. Σταυρόπουλος, εκδ. Ἑλληνικὴ Ἐυρωεκδοτικὴ, Αθήνα 1993 καὶ G. Schlumberger, *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453*, μτφρ. Σ. Λάμπρος, εκδ. Δημοουργία, Αθήνα 1996.

⁴ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, εκδ. τρίτη βελτιωμένη, ἐν Αθήναις 1864. Η προσθήκη βρίσκεται στὴ σ. 177 («Περίεργον κατὰ τὴν πολιορκίαν ἦτο τὸ ὑπὸ τινος Οὐγγρου, Ὀρμπάν καλουμένου, κατασκευασθὲν κανόνιον. Ἐρρίπτε σφαίρας ἐκ λίθου, ἐχούσας δώδεκα παλάμας περιφέρειαν, καὶ εἶλκε δώδεκα στατήρας (καντάρια). Ἐσύρετο ὑπὸ πενήκοντα ζευγῶν βοῶν, διακόσιοι ἄνθρωποι ἐβάδιζον ἐκατέρωθεν, διὰ νὰ κρατῶσιν αὐτὸ εἰς ἰσορροπίαν, καὶ πενήκοντα ἀμαξοποιοὶ καὶ διακόσιοι σκαπανεῖς ἐπροπορεύοντο διὰ νὰ ἐτοιμάζωσι τὰς ὁδοὺς καὶ γεφύρας. Ἐχρειάζοντο δὺς (sic) ὄραι ἵνα γεμισθῇ, καὶ 70 ἄνθρωποι ἤσχολοῦντο μόνον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτοῦ. Ἀλλὰ δὲν ἔρριψεν εἰ μὴ ὀκτῶ βολὰς, καὶ ἔν τμημα

Putz¹ το 1866 και του Πανταζή² το 1869. Ωστόσο, το περιεχόμενο και των τριών συγγραμμάτων δεν παρουσιάζει κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Η ίδια κατάσταση επικρατεί και κατά τη δεκαετία του 1870. Τα πέντε σχολικά βιβλία που κυκλοφόρησαν αποτελούν ουσιαστικά ακριβείς σχεδόν επανεκδόσεις προηγούμενων (Pütz³, Weber⁴, Αντωνιάδη⁵).

Η κατάσταση φαίνεται να αλλάζει άρδην κατά τη δεκαετία του 1880, καθώς επτά συγγραφείς εκδίδουν δέκα ενδιαφέροντα σχολικά εγχειρίδια. Πρόκειται για τους Αντ. Αντωνιάδη⁶, Κ. Παπαρηγόπουλο⁷, Κ. Ζαχαριάδη⁸, Σωκρ. Τσιβανόπουλο⁹, Επαμ. Φραγκίστα¹⁰, Δ. Παπαθεοδώρου¹¹ και Γ. Τσαγρή¹². Τα έργα αυτά, αμιγώς Ελλήνων συγγραφέων (εκτός από αυτά του Αντωνιάδη ο οποίος ουσιαστικά αντιγράφει τον Weber), διακρίνονται όχι μόνο για τη μεγάλη έκταση που δίνουν στην Άλωση, αλλά και για τη συναισθηματικά φορτισμένη γλώσσα που χρησιμοποιούν στην περιγραφή των σχετικών γεγονότων.

Κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα εκδίδονται άλλα δώδεκα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία αποτελούν είτε βελτιωμένες επανεκδόσεις συγγραμμάτων της προηγούμενης δεκαετίας

αὐτοῦ συνέτριψεν εἰς τεμάχια τὸν Ὀρμπάν. - Ὁ Μωάμεθ ἐφέρθη μετὰ πολιτικῆς συνέσεως, δώσας εἰς τὸν τότε Πατριάρχην Γεννάδιον θρησκευτικὴν ἄμα καὶ πολιτικὴν ἐξουσίαν»).

¹ W. Pütz, *Ελληνική Ιστορία*, ἐν Ἀθήναις 1866.

² Δ. Πανταζής, *Σύνοψις Ιστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτάτων (1820)*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1869.

³ W. Pütz, *Ελληνική Ιστορία*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1875.

⁴ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1874 καὶ *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1877.

⁵ Α. Αντωνιάδης, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἐν Ἀθήναις 1875 καὶ *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1879.

⁶ Του ἴδιου, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1883 καὶ *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1885.

⁷ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Ἑλληνικῆς Ιστορίας*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1884.

⁸ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ιστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀυτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς*, Μέρος Δεύτερον, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885.

⁹ Σ. Τσιβανόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1885, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, Ἐν Ἀθήναις 1888 καὶ *Ἱστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων Χρόνων μέχρι τέλους τοῦ Τριακονταετοῦς Πολέμου καὶ ἐκτενέστερον Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐν Ἀθήναις 1889.

¹⁰ Ε. Φραγκίστας, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὀθωνος*, τ. Β', Ἀθήνησιν 1886 καὶ *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὀθωνος*, τ. Β', ἔκδ. δευτέρα, Ἀθήνησιν 1892.

¹¹ Δ. Παπαθεοδώρου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐν Ἀθήναις 1888.

¹² Γ. Τσαγρής, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, ἐν Ἀθήναις 1888.

(Παπαθεοδώρου¹, Τσαγρής², Φραγκίστας³) είτε καινούργια έργα (Μπασιάς-Ανδρουτσέλλης⁴, Βενιζέλος-Σπαθάκης⁵, Ιωαννίδης⁶).

B2. Οι αιτίες της Αλώσης

Στο κεφάλαιο «Γραικορωμαίοι και Τούρκοι» ο Cammerer, καταγράφοντας όσα προηγήθηκαν της Αλώσης, περιγράφει κατά κύριο λόγο τις αιτίες που οδήγησαν σ' αυτήν. Ξεκινά την αναφορά του από την περίοδο της ανόδου του Αλεξίου Α' Κομνηνού (τον οποίο αποκαλεί «μέγα»⁷) χαρακτηρίζοντας την κατάσταση στην οποία βρήκε το βυζαντινό κράτος («ἀνατολική αὐτοκρατορία»⁸ κατά τον συγγραφέα) ως «ἀθλιεστάτην»⁹. Για να επιβεβαιώσει την άποψή του αυτή, αναφέρεται στις τουρκικές κτήσεις σε αντιδιαστολή με τις βυζαντινές («Ἦτον μὲν οὗτος ἀνδρείος, οἱ Τούρκοι ὁμως εἶχαν προχωρήσει εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, καὶ κυριεύσει τὰς ἐν Ἀσία ἐπαρχίας πάσας. Τὰ μόνον λοιπὸν λείψανα τῆς πάλαι ποτὲ τόσον κραταιᾶς αὐτοκρατορίας τῶν Ῥωμαίων ἦσαν ἐν Εὐρώπῃ ἢ Θράκῃ, ἢ Μακεδονία καὶ ἢ Ἑλλάς»¹⁰). Για τη συνέχεια ο Cammerer προσπαθεί, με μάλλον άκομψο τρόπο, να «αθώσει» τη Δύση από την κατηγορία της εγκατάλειψης των χριστιανών της Ανατολής. Αυτό το πετυχαίνει εκφράζοντας την άποψη ότι οι σταυροφορίες προσέφεραν στους Γραικορωμαίους (όπως τους αποκαλεί) μια λαμπρή ευκαιρία για να ανορθώσουν το κράτος τους, αφού χάρη σ' αυτές πολλά εδάφη, που είχαν κατακτηθεί από τους Οθωμανούς Τούρκους, αποσπάστηκαν από αυτούς. Ωστόσο, όπως επισημαίνει, οι ελπίδες διαψεύστηκαν καθώς τα εδάφη αυτά ανακτήθηκαν γρήγορα από τους Οθωμανούς, ενώ οι λαοί της Δύσης δεν κατάφεραν – παρά τις προσπάθειές τους – να τους αναχαιτίσουν («Αἱ σταυροφορίαι κατ' ἀρχὰς μὲν ἐφάνησαν ἀνορθώνουσαι τὴν ἀρχαίαν λαμπρότητα τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας τῶν

¹ Δ. Παπαθεοδώρου, *Γενική Ιστορία*, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1892.

² Γ. Τσαγρής, *Ιστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς νέας Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1895· *Ιστορία Ἑλληνική ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἐν Ἀθήναις 1899· *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1896· *Ἐπίτομος ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, ἐν Ἀθήναις 1888· *ἱστορία τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων Χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1896.

³ Ε. Φραγκίστας, *Ἑλληνική ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὀθωνος*, τ. Β', ἐκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1892.

⁴ Α. Μπασιάς - Σ. Ανδρουτσέλλης, *Ἐπίτομος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1897.

⁵ Θ. Βενιζέλος - Α. Σπαθάκης, *ἱστορία Ῥωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ*, ἐν Ἀθήναις 1894.

⁶ Α. Ιωαννίδης, *Ἑλληνική ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν*, ἐν Ἀθήναις 1892· *ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικωτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας*, τεύχ. Γ', ἐκδ. ἐβδόμη, ἐν Ἀθήναις 1899.

⁷ Α.Α.С. Cammerer, *ό.π.*, σ. 69.

⁸ Στο ίδιο.

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ Στο ίδιο.

Γραικορωμαίων· ἐπειδὴ ἀπεσπᾶσθησαν ἀπὸ τῶν ἀλλοθρήσκων τὰς χεῖρας πολλαὶ καὶ μεγάλαι χῶραι· ἀλλ' ἐψεύσθησαν αἱ ἐλπίδες, καὶ ἡ χαρὰ ἐματαιώθη· ἐπειδὴ πάλιν οἱ Τοῦρκοι ἐκυρίευσαν ἐκεῖνας, καὶ οἱ δυτικοὶ λαοὶ δὲν ἐδυνήθησαν νὰ ἀναχαιτίσωσι τὸν ὀρμητικὸν χεῖμαρρον. Τελευταῖον δὲ αἱ σταυροφορεῖαι παντάπασιν ἔπαυσαν»¹).

Το ἴδιο ἐπιχείρημα για την ισχύ που είχαν αποκτήσει οι Οθωμανοὶ Τούρκοι μετὰ τις ἐπιτυχίες τους ἐναντίον των σταυροφόρων, ἐπικαλεῖται ο συγγραφέας καὶ στο κεφάλαιο με τίτλο «*Ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*». Ἀπὸ τη μια πλευρὰ οἱ Τούρκοι παρουσιάζονται ἀσυγκράτητοι στον κατακτητικὸν τους ἀγώνα καὶ ἀπὸ την ἄλλη οἱ Βυζαντινοὶ «ἐκνευρισμένοι»², ὅπως πολὺ εὐστοχα σημειώνει ο μεταφραστὴς του ἔργου Γ. Γεννάδιος. Σε αὐτὴν τὴν τραγικὴν θέσιν που βρέθηκαν οἱ βυζαντινοὶ αυτοκράτορες, προσπάθησαν νὰ παρακινήσουν τους ηγεμόνες τῆς Δύσης καὶ τὸν πάπα για ἐνίσχυση, με τὴν ὑπόσχεση τῆς ἐνώσεως των Ἐκκλησιῶν, χωρὶς ὅμως ἐπιτυχία³.

Ἀπὸ τα εγχειρίδια τῆς δεκαετίας του 1860, σχετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μόνον αὐτὸ του Wilhelm Pütz σε μετάφραση Γ.Α. Βακαλόπουλου. Ο συγγραφέας μετὰ τῶν συνήθων αἰτίων τῆς Ἄλωσεως που ἀναφέρει (αἴτημα Βυζαντινῶν για βοήθεια ἀπὸ τὴ Δύση ἡ ὁποία κώφευσε καὶ ἀντίδραση κλήρου καὶ λαοῦ σε μιὰ τέτοια προοπτική⁴), προσθέτει καὶ τις οικονομικὲς δυσχέρειες που ἀντιμετώπισε ο αυτοκράτορας Κωνσταντῖνος, προκειμένου νὰ στρατολογήσει μισθοφόρους. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ ἔμεινε μόνος, λόγω τῆς ἀπροθυμίας των εὐπορῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ συνεισφέρουν οικονομικά στον ἀγώνα («*Ἀλλὰ καὶ οἱ πλούσιοι τοῦ κράτους ἔκρυπτον τοὺς θησαυροὺς των καὶ δὲν παρεῖχον εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὰ μέσα νὰ στρατολογήσῃ πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν Τούρκων*»⁵). Ἡ συγκεκριμένη ἀναφορὰ του Pütz ἴσως θα μπορούσε νὰ συνδυαστεῖ καὶ με τὴν περιορῶσα

¹ Στο ἴδιο.

² Στο ἴδιο («*Οἱ Τοῦρκοι διὰ τὰς κατὰ τῶν σταυροφόρων νίκας ἦσαν ἐν τῇ Ἀσίᾳ ὡς συμπάσης τῆς Εὐρώπης νικηταί, καὶ ἐπομένως τίποτε δὲν τοὺς ἐμπόδιζε πλέον νὰ κινήσωσι τὰ ὄπλα των καὶ κατ' αὐτῆς ἐκείνης. Αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ ἔγεινεν· ἐπειδὴ Σολιμάνος ὁ σουλτάνος αὐτῶν διέβη τὸν Ἑλλήσποντον (μ.Χ. 1355), ἐπέπεσεν κατὰ τῆς ἐκνευρισμένης ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας τῶν Γραικορωμαίων, καὶ ἐντὸς ὀλίγου κατεκυρίευσεν τὰ περισσότερὰ τῆς μέρη. Μουράτος δὲ ὁ Α'. τὸν θρόνον τῆς βασιλείας του ἔστησεν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν (μ.Χ. 1360)*»).

³ Στο ἴδιο («*Εἰς μάτην οἱ τεταπεινωμένοι αὐτοκράτορες ἐπεκαλέσθησαν τὰς Εὐρωπαϊκὰς αὐτὰς εἰς βοήθειάν των· εἰς μάτην ὑπεσχέθησαν εἰς τὸν πάπαν νὰ ἐνώσωσι τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν μετὰ τῆς δυτικῆς*»).

⁴ W. Pütz, ὁ.π., σ. 161 («*Ματαιῶς ὁ Κωνσταντῖνος ἐζήτησε βοήθειαν παρὰ τοῦ Πάπα Νικολάου τοῦ Ε', ὑποσχεθεὶς τὴν πλήρη ἐνῶσιν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ δεχθεὶς πρὸς τοῦτο τὸν καρδινάλιον Ἰσιδώρον ὡς ἔξαρχον αὐτοῦ καὶ ἐπιτετραμμένον ν' ἀφανίσῃ ἅπαντα τὰ ἔχνη τῆς διαφορᾶς αὐτῶν· ὅμως ὁ πλεῖστος κληρὸς καὶ τὸ ἔθνος ἐσκέπτοντο ἄλλως καὶ ἦσαν ἔτοιμοι νὰ ὑποστῶσι πᾶσαν θυσίαν διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸν ἐκ τῆς εἰς τὸν Πάπαν ὑποταγῆς κίνδυνον*»).

⁵ Στο ἴδιο.

ατμόσφαιρα που επικρατούσε εκείνη την εποχή στη Δυτική Ευρώπη, η οποία οδήγησε λίγα χρόνια αργότερα (το 1871) στην *Παρισινή Κομμούνα* («*Commune de Paris*»).

Από τα εγχειρίδια που εκδόθηκαν κατά τη δεκαετία του 1880, θα ξεχωρίσουμε αυτό του Ζαχαριάδη¹, καθώς ο συγκεκριμένος συγγραφέας παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα συγκριτικά με τους υπόλοιπους. Ζει και δραστηριοποιείται επαγγελματικά στην Κωνσταντινούπολη (διδάσκει στη Μεγάλη του Γένους Σχολή). Εκεί μάλιστα εκδίδει και το έργο του. Η ιδιότητά του αυτή τον καθιστά αυτομάτως «ευάλωτο» όσον αφορά θέματα που άπτονται των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας και επομένως αρκετά «προσεκτικό» στις διατυπώσεις των απόψεών του.

Σε ειδική ενότητα που πραγματεύεται την κατάσταση του βυζαντινού κράτους όταν ανέλαβε την εξουσία ο ύστατος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος («*Κατάστασις τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἐπὶ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ΄*»²), ο Ζαχαριάδης παραθέτει μια σειρά από γεγονότα, τα οποία οδήγησαν σταδιακά στην πολιορκία και την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Το πρώτο γεγονός που σημειώνει είναι τα ασφυκτικά περιορισμένα σύνορα του κράτους. Ουσιαστικά περιείχε την Κωνσταντινούπολη και λίγα εδάφη εκτός των τειχών της Πόλης, τα οποία και καταγράφει ο συγγραφέας με επιμέλεια³. Επιπλέον, δεν παραλείπει να αναφέρει με νόημα πως τα εδάφη αυτά παρέμεναν υπό την εξουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα, μόνο χάρη στη γενναιοδωρία των Οθωμανών⁴. Παράλληλα, οι Γενουάτες του Γαλατά δεν έδειχναν ιδιαίτερη προθυμία να ενισχύσουν την προσπάθεια του Κωνσταντίνου⁵. Όσα εδάφη τελούσαν υπό την εξουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα (Πελοπόννησος και ορισμένα μικρά νησιά του Αιγαίου) βρισκόνταν σε οικτρή κατάσταση από κάθε

¹ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 120.

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο, σσ. 120-121 («*Ότε ἀνέβη ἐπὶ τοῦ θρόνου ὁ Κωνσταντῖνος, τὸ βυζαντινὸν κράτος περιωρίζετο τότε ἀληθῶς εἰπεῖν εἰς μόνην τὴν Κωνσταντινούπολιν*»).

⁴ Στο ίδιο («*...κατεῖχε μὲν εἰσέτι πρὸς νότον περὶ τὴν Προποντίδα τὴν Σηλυμβρίαν καὶ τὰ περὶ αὐτὴν, τὴν Πέρινθον δηλαδὴ, τὸ τῶν Ἐπιβατῶν φρούριον καὶ ἄλλους τινὰς πύργους, πρὸς βορρᾶν δὲ παρὰ τὸν Εὐξεινον τὴν Μεσημβρίαν, τὴν Ἀγχίαλον καὶ τὸν Βίζωνα (νῦν Καβάρναν), ἀλλὰ ταῦτα πάντα ἐκτὸς τῆς Σηλυμβρίας ἦσαν φρούρια ἀσθενῆ, πᾶσα δὲ ἡ ὑπαιθρος χώρα τῆς περιφερείας ἐκείνης εἶχεν ὑποκύψει εἰς τοὺς Ὀθωμανούς, ἢ κατελαμβάνετο ὑπ' ἐκείνων εὐθὺς ὅτε τὸ ἤθελον*»).

⁵ Στο ίδιο («*...ὁ Γαλατᾶς δὲ κατεῖχετὸ ὑπὸ τῶν Γενουαίων, οἵτινες πάντοτε ἦσαν πρόθυμοι νὰ συνεννοῶνται μετὰ τῶν πολεμίων*»).

άποψη¹. Στη δε Πελοπόννησο επικρατούσε επιπλέον διχοστασία μεταξύ των δύο αδελφών του Κωνσταντίνου².

Εκτός από το πρόβλημα της επικουρίας από τους αδελφούς του, ο Κωνσταντίνος αντιμετώπιζε – σύμφωνα με τον Ζαχαριάδη – και εσωτερικά προβλήματα, τα οποία δυσχέραιναν ακόμη περισσότερο την όποια προσπάθεια για ανάνηψη. Το κυριότερο ασφαλώς ήταν τα περιορισμένα έσοδα του κράτους³. Σε αυτό προσθέτει την απουσία αξιόπιστου πολεμικού ναυτικού⁴, την απίσχναση του πληθυσμού της πρωτεύουσας⁵, αλλά και την εσωτερική διαμάχη που είχε ξεσπάσει σχετικά με την ένωση των Εκκλησιών και είχε διχάσει τον λαό σε ενωτικούς και ανθενωτικούς⁶.

Την αμέσως επόμενη ενότητα ο Ζαχαριάδης την αφιερώνει εξολοκλήρου στον σουλτάνο Μεχμέτ Β΄ και τις ικανότητές του, εντάσσοντάς τον προφανώς στους παράγοντες που συνέβαλαν στην άλωση της Κωνσταντινούπολης. Είναι ίσως ο μοναδικός συγγραφέας βιβλίου που απευθύνεται σε μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και μιλά με τέτοιο τρόπο για τον Τούρκο σουλτάνο που κυρίευσε την Κωνσταντινούπολη. Σε αυτή την ενότητα (που έχει ως προμετωπίδα της την εξής χαρακτηριστική φράση: «*Ἡ πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς εὐμένεια*

¹ Στο ίδιο («*Αἰ δὲ ὀλίγαι μικραὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους νῆσοι καὶ ἡ Πελοπόννησος, ὅσα δηλαδὴ ἐλογίζοντο εἰσέτι ὑπαγόμενα εἰς τὸν βασιλέα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἦσαν εἰς τοιαύτην ὑλικὴν, ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν κατάστασιν, ὥστε οὐδὲ χρήματα, οὐδὲ ἄνδρας ἠδύνατο νὰ ἐλπίζῃ τὸ κράτος παρ' ἐκείνων*»).

² Στο ίδιο («*Οἱ κυβερνῶντες μάλιστα ἐν Πελοποννήσῳ ἀδελφοὶ Θωμᾶς καὶ Δημήτριος (εἰς ὃν ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέτρεψε τὰ ἑαυτοῦ κτήματα) ἐδιχονόουν πρὸς ἀλλήλους*»).

³ Στο ίδιο, σ. 121 («*...αἱ πρόσοδοι τοῦ κράτους τοσοῦτον εἶχον περιορισθῆ, ὥστε ἐνῶ ἄλλοτε ἐπὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καὶ ἐπὶ τῆς τῶν Κομνηνῶν μόνοι οἱ πόροι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀντεστάθμιζον πρὸς τοὺς πόρους ὀλοκλήρου τοῦ κράτους, διότι εἰσέπραττεν αὕτη 600 ἑκατομμύρια σημερινῶν δραχμῶν περίπου, ἐπὶ τῶν τελευταίων Παλαιολόγων ὄλαι αἱ πρόσοδοι τῆς πρωτεύουσας συνεποσοῦντο εἰς τρία περίπου ἑκατομμύρια*»).

⁴ Στο ίδιο («*...ὁ στόλος δὲ τῶν Βυζαντινῶν ἦν εὐτελής· διότι ἀντὶ τῶν πολυαρίθμων πλοίων, ἄτινα ἄλλοτε ἐναυλόχουν ἐντὸς τοῦ Κερατείου κόλπου, ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων μόλις δέκα περιεσώζοντο σκάφη*»).

⁵ Στο ίδιο («*...ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως οὐσιωδῶς ἠλαττώθη· διότι ἐνῶ ἄλλοτε περιελάμβανεν αὕτη ὑπὲρ τὰς 500 χιλιάδας κατοίκων, καθ' ἣν εὕρισκόμεθα ἐποχὴν δὲν εἶχε πλείονας τῶν 80 χιλιάδων*»).

⁶ Στο ίδιο («*...ἡ ἐκκλησία δὲ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εὕρισκετο ἐν διαστάσει· διότι μολότι οἱ μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντία σύνοδον γενόμενοι πατριάρχαι Μητροφάνης ὁ Β΄ ὁ ἀπὸ Κυζίκου, καὶ Γρηγόριος ὁ Γ΄ ὁ Μελισσηνός (ὁ πνευματικὸς τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου) ἦσαν ὀπαδοὶ τῆς συνόδου ἐκείνης, πάντες ὁμως οἱ ἄλλοι οἱ τῆς ἀνατολῆς πατριάρχαι, ὡς καὶ ὁ μητροπολίτης Καισαρείας, διαρρηδὴν ἀπεδοκίμαζον τὴν διαγωγὴν τοῦ Μητροφάνους. Τῷ δὲ 1450 συνεκροτήθη ἐν τῷ ναῶ τῆς ἀγίας Σοφίας σύνοδος τῶν πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ἔτι δὲ καὶ πολλῶν ἄλλων ἀρχιερέων καὶ κληρικῶν, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός, ἦτις τὸν μὲν διάδοχον τοῦ Μητροφάνους Γρηγόριον καθήρσεν, ἀντ' αὐτοῦ δὲ ἀνηγόρευσε πατριάρχην Ἀθανάσιον τὸν Β΄*»).

Μωάμεθ τοῦ Β'»¹), ο Ζαχαριάδης περιγράφει τον Μεχμέτ τόσο εμφανισιακά², όσο και με βάση τα στοιχεία του χαρακτήρα του³. Η περιγραφή του θυμίζει την περίπτωση ενός από τους ιστορικούς της Άλωσης, του Μιχαήλ Κριτόβουλου, διότι το έργο του τελευταίου⁴ – το οποίο αφιερώνει στον Μεχμέτ Β' – βρίθεται κολακειών προς τον νεαρό σουλτάνο. Μάλιστα, στο τέλος της συγκεκριμένης ενότητας, ο Ζαχαριάδης σημειώνει ως κατακλείδα μία αινιγματική φράση («Ἄλλ' ἐνῶ ὁ Μωάμεθ προσηνέχθη πρὸς τοὺς Παλαιολόγους φιλικῶς, ἢ ῥῆξις ὁμῶς ἦτο ἀπαραίτητος»⁵), η οποία ουσιαστικά «απαλλάσσει» τον Μεχμέτ από την κατηγορία ότι αυτός ἤρξατο χειρῶν ἀδίκων.

Το ίδιο επαναλαμβάνει και λίγο πιο κάτω, στην ενότητα με τον επίσης χαρακτηριστικό τίτλο: «Ἡ λελογισμένη μέριμνα Μωάμεθ τοῦ Β'»⁶. Σε αυτήν ο ιστορικός περιγράφει με λεπτομέρειες τις ενέργειες του Μεχμέτ λίγο πριν την έναρξη της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης, σε μια προφανή προσπάθεια να αναδείξει τον ηγετικό και στρατηγικό του που διέθετε ο εν λόγω σουλτάνος⁷.

Εκτός από τις ευμενείς αναφορές προς το πρόσωπο του Μεχμέτ Β', ο συγγραφέας προσθέτει στα αίτια της Άλωσης και τρεις ακόμη σημαντικούς λόγους. Την κατασκευή του φρουρίου που έλαβε την ονομασία Ρούμελι-Χισάρ (η Λαιμοκοπή κατά τον ιστορικό της Άλωσης Λαόνικο Χαλκοκονδύλη⁸), τον αποκλεισμό κάθε βοήθειας από τους αδελφούς του

¹ Στο ίδιο, σ. 122.

² Στο ίδιο («...ἦτο ἀνὴρ ἀναστήματος μὲν ὑψηλοῦ μᾶλλον ἢ μετρίου, κράσεως δὲ καλῆς, γενναῖος ἐν τοῖς ὄπλοις, φοβερὸς τὴν ὄψιν, συνετός, ἐλευθέριος, ἐπίμονος ἐν ταῖς βουλαῖς, ὀξύς, μεγαλεπίβολος καὶ δόξης ἐραστής»).

³ Στο ίδιο («Ἐγίνωσκε δὲ τρεῖς γλώσσας τὴν τουρκικὴν, τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν σλαυικὴν. Ἐμελέτα τὴν τε ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἱστορίαν καὶ ἐνδιέτριβε μάλιστα μετὰ ἐξαιρέτου εὐχαριστήσεως καὶ ἡδονῆς περὶ τὴν γεωγραφίαν καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἐπιστήμην. Διακαῶς δὲ ὀρεγόμενος τοῦ ἀρχεῖν, ἀνηρεῦνα ἐσεκεμμένως τὰς τῶν πραγμάτων αἰτίας»).

⁴ Κριτόβουλος, «Ἐυγγραφή Ἱστοριῶν», εκδ. D.R. Reinsch, CFHB 22, de Gruyter, Berlin 1983, σσ. 3-9.

⁵ Κ. Ζαχαριάδης, ὁ.π., σ. 122.

⁶ Στο ίδιο, σ. 124.

⁷ Στο ίδιο, σσ. 124-125 («Μωάμεθ ὁ Β', σκιαγραφήσας ἰδίᾳ χειρὶ τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατεδείκνυνεν εἰς τοὺς ἀξιωματικούς αὐτοῦ ποῦ καὶ πῶς μέλλουσι νὰ τοποθετήσωσι τὰ πυροβόλα, ποῦ καὶ πῶς νὰ ἐνεργήσωσι τὰς κατορυγὰς καὶ εἰς ποῖα τείχη νὰ προσαγάγωσι τὰς κλίμακας. Συγχρόνως δὲ ἔδιδε διαταγὰς περὶ τοῦ ἀπαρτισμοῦ τοῦ στρατοῦ, περὶ τῆς ἐκλογῆς ἐπιτηδεῶν τεχνητῶν διὰ τὰς πολιορκητικὰς ἐργασίας καὶ περὶ τῆς ἐν Καλλιπόλει κατασκευῆς, ἐπισκευῆς καὶ ἐξαρτήσεως στόλου, εἰς ὃν ἔμελλε νὰ ἀνατεθῆ ἢ ἀπὸ θαλάσσης πολιορκία. Συμπληρώσας δὲ τὰς παρασκευὰς προεξέπεμψε ἐξ Ἀδριανουπόλεως τὸ πυροβολικὸν καὶ τὸ μέγα ἐκείνο τηλεβόλον, ὅπερ κατεσκεύασεν Ὀρβάν. Ἀφοῦ δὲ κατελήφθησαν ἡ Μεσημβρία, ἡ Ἀρχιάλος, ὁ Βίζων, ὁ πύργος τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ οἱ λοιποὶ οἱ εἰς τὰ περίχωρα, ἐκτὸς τῆς Σηλυμβρίας, κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ 1453 ἤρξατο ἡ πολιορκία»).

⁸ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν*, Ἀπόδειξις Η' (380B [201P]), εκδ. E. Darkó, Βουδαπέστη 1922-1927, σ. 147.

αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Β' από την Πελοπόννησο και την αξιοποίηση από τους Οθωμανούς των ικανοτήτων του Ουρβανού (κατασκευή του μεγάλου κανονιού). Όπως ορθά σημειώνει ο Ζαχαριάδης, το πρώτο γεγονός συνέβαλε στον αποκλεισμό οποιουδήποτε ανεφοδιασμού της πολιορκούμενης πόλης ή ενίσχυσής της με έμψυχο δυναμικό¹.

Ο τελευταίος λόγος, για τον οποίο ο Ζαχαριάδης θεωρεί πως κατακτήθηκε η Κωνσταντινούπολη, ήταν η αποτυχία των προσπαθειών του Κωνσταντίνου Β' να προχωρήσει στην ουσιαστική ένωση των Εκκλησιών. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο τελευταίος αυτοκράτορας βλέποντας τις πολεμικές προπαρασκευές των Οθωμανών και αντιλαμβανόμενος την κρισιμότητα των περιστάσεων, απευθύνθηκε στον τότε πάπα Νικόλαο Ε', με την παράκληση να αναλάβει τη διοργάνωση μίας νέας σταυροφορίας υπέρ των δοκιμαζόμενων Βυζαντινών. Σε αντάλλαγμα προσέφερε την πολυπόθητη ένωση, ουσιαστικά δε, την υποταγή της Ανατολικής Εκκλησίας στη Δυτική. Έτσι, αναγκάστηκε να δεχθεί τους αντιπροσώπους του πάπα, οι οποίοι ανέλαβαν να επιβάλουν την ένωση στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, η ενέργεια αυτή εξόργισε την αντίπαλη μερίδα, προκαλώντας αλυσιδωτές αντιδράσεις στην Πόλη και έναν έντονο διχασμό².

Από τα σχολικά εγχειρίδια της δεκαετίας του 1880 ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί αυτό του Γ. Τσαγρή³. Ο συγγραφέας, μέσα σε ένα έντονα φορτισμένο συναισθηματικά κείμενο, προβάλλει ως βασικές αιτίες της Άλωσης την αδιαφορία της Δύσης⁴ και το δυσμενές κλίμα που είχε δημιουργηθεί στο εσωτερικό της Κωνσταντινούπολης λόγω του θρησκευτικού φανατισμού της παράταξης των ανθενωτικών, του οποίους

¹ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σσ. 122-123 («Ο Σουλτάνος Μωάμεθ έπεχείρησεν έν αρχή του 1452 τήν οικόδομήν όχυρου φρουρίου (του Ρούμελι Χισσάρ) επί τής εύρωπαϊκής του Βοσπόρου παραλίας, άπέναντι του έν τή άνατολική παραλία (μικρόν βορειότερον του Γκιόκ-σογιού ήτοι ουρανίου ύδατος) επί Βαγιαζήτ του Α' υπό των Όθωμανών άνεγερθέντος φρουρίου (Ανατόλ Χισσάρ), έν τώ στενοτάτω δηλαδή του πορθμού μέρει, εκεί περίπου, όπου περι τὰ 515 π.Χ. κατεσκευάσθη υπό του Σαμίου Μανδροκλέους ή γέφυρα, δι' ής ό Δαρείος διέβη μετά του στρατού, όν ήγε κατά των Σκυθών. Αποκλείσας δ' ούτω τήν πόλιν άπό πάσης μετά του Εύξείνου Πόντου συγκοινωνίας, έπεμψε συγχρόνως και κατά των έν Πελοποννήσφ άδελφών του αυτοκράτορος, Δημητρίου και Θωμά, τον Τουραχάν, ίνα έμποδίση και πάσαν εκείθεν έπικουρίαν. Προέλαβε δε έτι εις τήν ύπηρεσίαν αυτού και όνομαστόν τινα χύτην κανονίων Όρβάν ή Ούρβάν όνομαζόμενον Ούγγρον ή Βλάχον τó γένος, όστις έχυσε κανόνια ύπέρογκα»).

² Στο ίδιο, σσ. 123-124.

³ Γ. Τσαγρή, *Επίτομος Ιστορία του Έλληνικού Έθνους μετά των σπουδαιοτέρων γεγονότων τής παγκοσμίου ιστορίας*, έν Αθήναις 1888.

⁴ Στο ίδιο, σ. 131 («Προβλέπων [ο Κωνσταντίνος] έγγίζουσαν τήν έκρηξιν τής τελευταίας φοβεράς καταγίδος έσπευσε να προπαρασκευασθή εις άμυναν και επικαλεσθή τήν βοήθειαν του Πάπα και των άλλων ήγεμόνων τής Εύρώπης, άλλ' ούδαμόθεν έλαβεν ούδεμίαν βοήθειαν»).

αποκαλεί αμαθείς και δεισιδαίμονες¹. Πρόκειται για τον πρώτο συγγραφέα από τους σύγχρονους του που θίγει ένα τέτοιο ζήτημα, θυμίζοντας αρκετά την επιχειρηματολογία που χρησιμοποιεί ο ιστορικός της Αλωσης Δούκας².

Κατά τη δεκαετία του 1890 η ελληνική κοινωνία κυριαρχείται από ένα έντονο εθνικό ιδεώδες. Εμφορούνταν από το πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας. Οραματιζόταν την ενσωμάτωση όλων των περιοχών που βρισκόνταν εκτός εθνικού κορμού και προ πάντων της Κωνσταντινούπολης. Αυτό το όραμα, που συνέπαιρνε το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων, δεν θα μπορούσε να μην αντικατοπτρίζεται και στην ελληνική σχολική ιστοριογραφία.

Στη δύση του 19ου αιώνα ο Τσαγρής συγγράφει ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον έργο³, το οποίο απευθύνεται στους μαθητές της Ζ' τάξης του Αρσακείου και των Παρθεναγωγείων. Εκεί, κάνει ιδιαίτερη αναφορά στους λόγους που οδήγησαν στην τελική πτώση της Κωνσταντινούπολης. Σημειώνει αρχικά την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το κράτος μόλις ανέλαβε την εξουσία ο Κωνσταντίνος («Ὅτε δ' ἀνήλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ Κωνσταντῖνος, τὸ κράτος διετέλει εἰς τὴν αἰσχάτην ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν ἔκλυσιν»⁴) και καταγράφει λεπτομερώς αυτά που εκείνος θεωρεί ως κριτήρια για την ύπαρξη ενός ισχυρού κράτους: την έκταση⁵, τον πληθυσμό⁶, την οικονομική κατάσταση⁷, τον στρατό και τον στόλο⁸. Στο

¹ Στο ίδιο, σ. 132 («...ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέρριψε πᾶσαν περὶ συνθήκης πρότασιν καὶ ἠδυνήθη νὰ ἀντιτάξῃ νικηφόρον ἄμυναν ἐπὶ δύο σχεδὸν μῆνας, καίπερ ἔχων νὰ ἀντιπαλαίσῃ ἐν ταύτῳ καὶ πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς θρησκευτικὰς ἔριδας λαοῦ ἀμαθοῦς καὶ δεισιδαίμονος, τοῦ ὁποίου τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν ἐξῆπτον οἱ λόγοι τοῦ μοναχοῦ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, ὅστις ἀπέτρεπε τὸν λαὸν διὰ λόγων καὶ προκηρύξεων νὰ λάβῃ τὰ ὄπλα καὶ ἀμυνθῇ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος»).

² Μιχαήλ Δούκας, «Βυζαντινὴ Ἱστορία», PG 157 (1866), 749A-1166B.

³ Γ. Τσαγρής, *Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους μέχρι τῆς Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἐν Ἀθήναις 1899.

⁴ Στο ίδιο, σ. 236.

⁵ Στο ίδιο («Ἡ πάλαι ποτὲ κραταιὰ καὶ πλουσιωτάτη Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία δὲν κατεῖχεν ἤδη, εἰ μὴ τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Σηλυβρίαν, τὴν Πέρινθον, τὴν Μεσημβρίαν, τὴν Ἀρχιάλον, τὸν Βίζωνα, μικράς τινὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Πελοπόννησον»).

⁶ Στο ίδιο («Ἡ Κ/πολις, ἡ περιλαμβάνουσα ἄλλοτε ὑπὲρ τὰς 600 χιλιάδας κατοίκων, ἤδη μόλις ἠρίθμει περὶ τὰς 80 χιλιάδας»).

⁷ Στο ίδιο («Ἄλλοτε ἀπὸ μόνης τῆς πρωτευούσης εἰσεπράττοντο φόροι πλείονες τῶν 700 ἑκατομμυρίων, ἤδη δὲ ὄλαι τοῦ κράτους αἱ πρόσοδοι δὲν ὑπερέβαινον τὰ τρία ἑκατομμύρια»).

⁸ Στο ίδιο («Ἄλλοτε πολυάριθμοι στρατοὶ καὶ κραταιοὶ στόλοι ὑπερήσπιζον τὴν ἐλευθερίαν τοῦ κράτους, ἀπέκρουον τὰς ἀλλεπαλλήλους τῶν πολεμίων ἐπιδρομὰς καὶ ἀνήγειρον πολλαχοῦ τὰ ἐνδοξότατα τρόπαια, ἤδη δὲ ὁ Κωνσταντῖνος δὲν εἶχε νὰ ἀντιτάξῃ εἰς τὸν Μωάμεθ, ὅστις ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης περιέζωσε τὴν πόλιν δι' ἀναριθμῆτων δυνάμεων, εἰ μὴ 26 πλοῖα καὶ περὶ τοὺς 7000 ἄνδρας, ἐξ ὧν 5000 ἦσαν Ἕλληνες, 2000 Γενοναῖοι ὑπὸ τὸν γενναῖον Ἰουστινιανὸν καὶ 200 καθολικοὶ ὑπὸ τὸν ἐξωμότην καρδινάλιον Ἰσίδωρον»).

συγκεκριμένο κεφάλαιο¹ και σε ένα ακόμη², ο Τσαγρής μέμφεται με ιδιαίτερη σφοδρότητα τους Βυζαντινούς, για τις εσωτερικές διαμάχες θρησκευτικού χαρακτήρα που είχαν ξεσπάσει εκείνο το διάστημα στην Κωνσταντινούπολη. Για το τέλος αφήνει τη στρατιωτική ικανότητα του Μεχμέτ, στον οποίο πιστώνει την κατασκευή του φρουρίου Ρούμελι-Χισάρ, θεωρώντας το γεγονός ως κομβικό σημείο της προσπάθειας για την άλωση της Κωνσταντινούπολης³.

Σε άλλο έργο του, το οποίο προηγείται χρονικά⁴, ο Τσαγρής θα προσθέσει την αδιαφορία της Δύσης στις εκκλήσεις του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου για βοήθεια⁵, ενώ θα μιλήσει με ξεκάθαρο τρόπο για την προσωπικότητα και τις ικανότητες του Μεχμέτ, πλέκοντάς του το εγκώμιο⁶.

B3. Τα γεγονότα της Άλωσης

Στα δύο πρώτα εγχειρίδια, που κυκλοφόρησαν στα μέσα του 19ου αιώνα και τα οποία αποτελούν μεταφράσεις ξένων ιστορικών, παρατηρούμε μία βασική αντινομία. Ο Cammerer αφιερώνει στο γεγονός της Άλωσης λίγες στιγμές, με ένα ύφος καθαρά διεκπεραιωτικό⁷. Ο Weber, αντιθέτως, με

¹ Στο ίδιο («...ὁ Κωνσταντῖνος...ἀντιπαλαίων συγχρόνως καὶ πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς θρησκευτικὰς ἔριδας λαοῦ ἀμαθοῦς καὶ δεισιδαίμονος, ὅστις ἀντὶ νὰ λάβῃ τὰ ὄπλα καὶ ἀμυνθῆ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, συνεζήτει περὶ γελοίων θρησκευτικῶν ζητημάτων ἀναμένων τὴν ἑαυτοῦ σωτηρίαν ἀπὸ μόνῃν τὴν θεῖαν βοήθειαν»).

² Στο ίδιο, σσ. 232-233 («...ἀντιπαλαίων πρὸς μυρίας ἄλλας δυσχερείας ἐν στενωῶς πολιορκουμένη πόλει, ἐν ἧ, εἴπερ ποτὲ θραυστάτην ὑπερῆρε τὴν κεφαλὴν ἢ ἐκ τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν συζητήσεων διχόνοια λαοῦ ἀμαθοῦς καὶ δεισιδαίμονος. Τὸ ὑποκαίον πῦρ τῶν φυλετικῶν παθῶν καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ ἀνερρίπισαν μάλιστα εἰς καταστρεπτικὴν φλόγα οἱ λόγοι τοῦ μοναχοῦ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, ὅστις διὰ προκηρύξεων καὶ δι' ὀμιλιῶν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ἄμβωνος ἀπέτρεπε τὸν λαὸν ἀπὸ τοῦ νὰ λάβῃ τὰ ὄπλα καὶ ἀμυνθῆ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος»).

³ Στο ίδιο («Ὁ δὲ Μωάμεθ ὁ Β' ἀνεγείρας ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τοῦ Βοσπόρου φρούριον μέγα καὶ τοποθετήσας ἐπ' αὐτοῦ χαλκᾶ τηλεβόλα καὶ φρουρὰν 400 ἀνδρῶν ἐκήρυξεν ἐπισήμως τὸν πόλεμον...»).

⁴ Του ίδιου, *Ιστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων χρόνων*, ἐν Αθήναις 1896.

⁵ Στο ίδιο, σ. 231 («...ἐπεκαλέσατο τὴν βοήθειαν τοῦ πάπα καὶ τῶν ἄλλων τῆς Εὐρώπης ἡγεμόνων. Ἀλλὰ δυστυχῶς πανταχοῦ εὔρε τὰς καρδίας ἀσυμπαθεῖς»).

⁶ Στο ίδιο («...εἶχεν τосαῦτα καὶ τοιαῦτα σωματικὰ καὶ πνευματικὰ προτερήματα, ὥστε καθίστατο ἐφάμιλλος πρὸς τε τὸν Μουράτ Α' καὶ Βαγιαζήτ τὸν Κεραυνόν. Φιλότιμος λίαν καὶ φιλομαθής, ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας ἐγίνωσκε τὴν Τουρκικὴν, Ἑλληνικὴν καὶ Σερβικὴν γλῶσσαν καὶ ἀσμένως ἐνδιέτριβε περὶ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας, τῆς γεωγραφίας καὶ τῆς πολεμικῆς ἐπιστήμης, γενναῖος ὢν καὶ εἰς ἄκρον φιλόδοξος»).

⁷ A.A.C. Cammerer, ὁ.π., σ. 69 («Οὐδεμία δύναμις δὲν ἐδύνατο οὐδὲ ἤθελε νὰ ἀντιπαραταχθῆ εἰς τὸν φοβερόν καὶ τρομερόν ἐχθρόν. Τελευταῖον δὲ τὰ πράγματα κατήντησαν τοιαῦτα, ὥστε Κωνσταντῖνος ὁ ΙΑ'. ἔχασεν ὅλα ἐκτὸς τῆς βασιλευσύσης· τέλος πάντων δὲ καὶ αὐτὴ ἔπεσεν εἰς τὴν ἐξουσίαν Μωάμεθ τοῦ Β' (μ.Χ. 1453 Μαῖον 29)· ἐπειδὴ μετὰ ἑπτὰ ἑβδομάδων πολιορκίαν ἐκυριεύθη ἐξ ἐφόδου, ὁ αὐτοκράτωρ καὶ οἱ στρατηγοὶ αὐτοῦ ἐσκοτώθησαν, ἢ ἡμισέληνος ἐστηλώθη ἀντὶ τοῦ σταυροῦ, ἢ ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία τῶν Γραικορωμαίων κατεστράφη»).

εντελώς διαφορετικό τρόπο ανάλυσης, αναφέρεται εκτενώς στο ίδιο θέμα, χρησιμοποιώντας και ιδιαίτερα οξείς χαρακτηρισμούς¹.

Από τους Έλληνες συγγραφείς της δεκαετίας του 1880-1890 ξεχωρίζει η περιγραφή του Κ. Ζαχαριάδη σχετικά με την πολιορκία και την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Στην αρχή περιγράφει με εξαιρετική λεπτομέρεια τη διάταξη που είχε ο στρατός του Μεχμέτ Β΄ όταν ξεκίνησε η πολιορκία². Σε αυτό ασφαλώς τον βοηθά και η καταγωγή του από την ίδια πόλη, καθώς σημειώνει και τοπωνύμια της εποχής του στην τουρκική γλώσσα, καθιστώντας την περιγραφή του ακόμη πιο ζωντανή. Το ίδιο ακριβώς κάνει και για τη διάταξη του στρατού των Βυζαντινών στο εσωτερικό των τειχών, σημειώνοντας με λεπτομέρειες την ακριβή θέση καθενός από τους υπερασπιστές τους³.

Το πρώτο σημαντικό γεγονός της πολιορκίας, στο οποίο αναφέρεται ο Ζαχαριάδης, είναι η θριαμβευτική είσοδος στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης τεσσάρων πλοίων (ενός βυζαντινού και τριών γενουατικών) που είχαν αποσταλεί προς ανεφοδιασμό της πόλης⁴.

¹ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, ἐν Αθήναις 1859, σ, 195 («Ὅτε δ', ἀποθανόντος Ἀμουράτου τοῦ Β', ἔγεινε σουλτάνος τῶν Ὀσμανῶν ὁ δραστήριος μὲν, ἀλλ' αἰμοδιψῆς αὐτοῦ υἱὸς ΜΩΑΜΕΘ Β'. (1451 – 1481), ἐπλησίαζεν ἡ τελευταία ὥρα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Ἀποφασίσας οὗτος νὰ κάμῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους αὐτοῦ, προέβη εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς πόλεως, καὶ ἐστενοχώρησεν αὐτὴν δι' ἐπανειλημμένων ἐφόδων ἐπὶ 50 ἡμέρας εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε, καίτοι ὑπερασπισθέντων ἀνδρείως τῶν κατοίκων αὐτῆς, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνθέξῃ περισσότερον (1453). Ὅτε δ' οἱ Τοῦρκοι ἀνέβησαν τὰ τεῖχη, ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, εἰς τὸν ὁποῖον ἔζη ἀκόμη φρόνημα διὰ τὸ παλαιὸν μεγαλεῖον τῆς Ρώμης, τὴν ἐλευθερίαν, θρησκείαν καὶ πατρίδα, ἀνεμίχθη μὲ τὰ πυκνότατα στίφη τῶν ἀγωνιζομένων, καὶ ἔπεσε μαχόμενος ἀνδρείως ἐπὶ τῶν περιτειχισμάτων τῆς πρωτευούσης αὐτοῦ. Ἡ δὲ παλαιὰ ἔδρα τῆς Βυζαντινῆς λαμπρότητος ἔγεινεν ἡ βασιλικὴ πόλις τοῦ Σουλτάνου. Ἡ Ἁγία Σοφία μετεβλήθη εἰς Τζαμίον, καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Χριστιανικοῦ πλιτισμοῦ [sic] ἐνέπηξεν ὁ Ἰσλαμισμὸς τὴν ἡμισέληνον»).

² Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 125.

³ Στο ίδιο, σσ. 125-127.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 127-128 («Τὴν πρωῖαν ὁμως τῆς ἡμέρας ταύτης ἐπεφάνησαν ἀναπλέοντα τὴν Προποντίδα ἐν μέγα βασιλικὸν σκάφος καὶ τρία μικρότερα Γενουησίων. Τὰ σκάφη ταῦτα ἦσαν ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε παραγγεῖλει νὰ κομίσωσιν ἐκ διαφόρων χωρῶν ποικίλα ἐφόδια· ἀναγκασθέντα δὲ νὰ μένωσιν ἐν Χίῳ ἕνεκα τῶν ἐπικρατησάντων βορείων ἀνέμων, μόλις μετὰ τὸν ὀλοσχερῆ ἀποκλεισμὸν τῆς πόλεως ἠδυνήθησαν νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, καὶ νῦν ὑπὸ ζωηροῦ νότου φερόμενα προσήγγιζον πλησίοντα καὶ ἔφθασαν δύο ὥρας πρὸ μεσημβρίας κατέναντι τῶν ἑπτὰ πύργων καὶ τῆς Βλάγκας. Ἐναντίον τούτων κατήλθον ἐκ Διπλοκιονίου πλοῖα ὀθωμανικά, καὶ συνήφθη ναυμαχία, καθ' ἣν τὰ διαμαχόμενα μέρη εἶχον πλείστους θεατὰς ἀπὸ τῆς παρακειμένης παραλίας. Διότι οἱ μὲν πολιορκούμενοι συνέρρευσαν εἰς τὰς ἐπάλξεις τοῦ παρὰ τὴν Προποντίδα τείχους· μετὰ δὲ τούτων καὶ ὅσοι ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν ἠδύναντο πρὸς καιρὸν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰς θέσεις των, ὡς καὶ ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος. Νοτιώτερον δὲ ἐν τῇ ἐκτὸς τῆς πόλεως παραλίᾳ παρὰ τὸ ἀκρωτήριον Ζεῖτοῦν μπουρνοῦ ἔδραμε πλῆθος ἐκ τοῦ ὀσμανικοῦ στρατοῦ καὶ αὐτὸς ὁ Σουλτάνος περιεστοιχισμένος ὑφ' ἄπαντος τοῦ πολυπληθοῦς αὐτοῦ ἐπιτελείου. Ἀλλ' ἕνεκα τοῦ ἐπιπνέοντος νοτίου ἀνέμου μετὰ τρεῖς περίπου ὥρας τὰ

Πρόκειται για το γνωστό επεισόδιο με πρωταγωνιστή τον Φλαντανελά, ο οποίος επικεφαλής τεσσάρων συνολικά πλοίων, διέσπασε τον κλοιό που είχε δημιουργήσει ο οθωμανικός στόλος και εισήλθε έπειτα από σκληρό αγώνα στο λιμάνι της πόλης. Ο Ζαχαριάδης αποφεύγει εδώ να αναφερθεί στην οργισμένη αντίδραση του Μεχμέτ. Σύμφωνα με τις πηγές προσπάθησε να μπει στη θάλασσα με το άλογο το οποίο ίππευε και στη συνέχεια τιμώρησε με ραβδισμό τον ναύαρχο του στόλου του¹.

Άμεσα σχετιζόμενο με το προηγούμενο γεγονός είναι και το επόμενο. Αποτελεί ουσιαστικά την απάντηση του Μεχμέτ, η οποία τιτλοφορείται ως «Τὸ θαυμάσιον ἐπινόημα Μωάμεθ τοῦ Β΄»². Σε μία συνολικά σελίδα, ο συγγραφέας ξεδιπλώνει ένα κείμενο ιδιαίτερα επαινετικό για τη στρατηγική ευφυΐα του Οθωμανού σουλτάνου, με τους απαραίτητους για την περίσταση πανηγυρισμούς των Οθωμανών και την απογοήτευση που προκάλεσε το γεγονός στο βυζαντινό στρατόπεδο. Πρόκειται για το πέρασμα μέσα σε μια νύχτα 70 πλοίων από τον Βόσπορο στον Κεράτιο κόλπο. Το εντυπωσιακό της υπόθεσης είναι το γεγονός ότι για εννέα χιλιόμετρα τα πλοία αυτά σύρθηκαν από χιλιάδες άνδρες και ζώα στην ξηρά (πίσω από τον Γαλατά) πάνω σε κορμούς δέντρων, χωρίς κανείς να αντιληφθεί το παραμικρό³.

Το αμέσως επόμενο επεισόδιο που σκιαγραφεί ο Ζαχαριάδης είναι η καθαυτό Άλωση. Με ένα άλμα στον χρόνο, μεταθέτει τη δράση από τις 21 Απριλίου στο βράδυ της 28ης Μαΐου και τις προετοιμασίες των δύο πλευρών για τον υπέρ πάντων αγώνα, για να καταλήξει σε μια μάλλον λιτή

μὲν ὀθωμανικὰ πλοῖα ἐπανέκαμψαν εἰς Διπλοκιόνιον, τὰ δὲ πλοῖα τῶν Χριστιανῶν περὶ τὸ ἑσπέρας παρελήφθησαν ἐντὸς τοῦ λιμένος, ἀνοιχθείσης τῆς ἀλύσεως»).

¹ Μιχαήλ Δούκας, ὁ.π., 1077D («Ὁ δὲ τύραννος ὑπὸ τῆς ἄγαν ἀλαζονείας ὀρμήσας ἐν τῇ θαλάσῃ ἐποχούμενος ἵππῳ, ἐφαντάζετο σχίζειν τὴν θάλασσαν, καὶ ἕως αὐτῶν τῶν νηῶν διὰ τοῦ ἵππου πλεῦσαι· τόσον ἐθυμοῦτο ἐν τοῖς αὐτοῦ, καὶ ἡ ἔνοπλος στρατεία σὺν αὐτῷ»).

² Κ. Ζαχαριάδης, ὁ.π., σ. 128.

³ Στο ίδιο, σσ. 128-129 («Ὁ Σουλτάνος, ἵνα διευκολύνῃ τὴν ἀπὸ ξηρᾶς ἔφοδον, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιτεθῇ συγχρόνως καὶ ἀπὸ τοῦ λιμένος. Ὅθεν ἐπενόησε τὸ ἐντὸς ὀλίγων ὥρων κατορθωθὲν καθ' ἑαυτὸ μὲν οὐ μικρὸν ἔργον, θαυμαστὸν δὲ τῇ ἀληθείᾳ, νὰ μεταβιβάσῃ δηλαδὴ τὰ πλοῖα διὰ ξηρᾶς ἐκ Διπλοκιονίου ἐντὸς τοῦ Κερατείου κόλπου. Αφοῦ λοιπὸν διέταξε νὰ καθαρισθῇ ἀπὸ τῶν θάμνων καὶ δενδρυλλίων κατὰ τὸ δυνατὸν ἡ ὁδός, ἤτοι ἡ ἀπὸ Διπλοκιονίου εἰς Σταυροδρόμιον ἀνωφερῆς κοιλὰς τοῦ Δολμᾶ-μπαχτσέ καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ ὑψώματος τούτου κατωφερῆς ἢ μεταξὺ τῶν προπόδων τῶν Ταταούλων καὶ τοῦ Γενί-σεῖρ εἰς Κασίμ-πασσᾶ φθάνουσα παρὰ τὸ νῦν ναυπηγεῖον, νὰ στρωθῇ δὲ διὰ σανίδων, νὰ ἀσφαλισθῇ ἔνθεν καὶ ἐνθεν διὰ δρυφάκτων καὶ νὰ ἀλειφθῇ διὰ στέατος βοῶν καὶ κριῶν, τὴν νύκτα τῆς 21 ἀπριλίου μετεβιβάσθησαν ἐπὶ τοῦ διόλκου τούτου διὰ φαλαγγῶν καὶ τροχαλιῶν 72 πλοῖα διαφόρου μεγέθους. Ὅτε δὲ τὴν πρωΐαν (τῆς 22 ἀπριλίου) εἶδον οἱ Βυζαντινοὶ αἴφνης καὶ ἀπροσδοκῆτως τὴν ναυτικὴν ἐκείνην δύναμιν ναυλοχοῦσαν ἐντὸς τοῦ Κερατείου κόλπου, κατεπλάγησαν καὶ κατετρόμαξαν. Ἐνῶ δὲ ἀπεπειράθησαν νὰ πυρπολήσωσι τὰ πλοῖα ταῦτα καὶ τὴν γέφυραν, δι' ἧς ἀκολούθως ὁ Μωάμεθ ἔξενυξε τὸν Κερατεῖον κόλπον μεταξὺ Πικριδίου (Χάσκιοῦ) καὶ τῆς ἀπέναντι παραλίας, ὁ Σουλτάνος διὰ τῶν τηλεβολοστιχιῶν τοῦ ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τοῦ Γαλατᾶ πρὸς τὴν θάλασσαν λόφου ἐπυροβόλει τὰ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἡ πολλῶν συνάμα ἀνδρῶν ἀπώλεια ἠῤῥησε τὴν ἐν τῇ πόλει ἀμηχανίαν»).

περιγραφή του μεγάλου αυτού γεγονότος¹, αναμενόμενη ασφαλώς για τους λόγους που αναφέρθηκαν νωρίτερα.

Εντύπωση ωστόσο προκαλεί η αμέσως επόμενη ενότητα του ίδιου σχολικού εγχειριδίου, με τον χαρακτηριστικό τίτλο: «*Η εἰς Κωνσταντινούπολιν θριαμβευτικὴ εἰσέλασις Μωάμεθ τοῦ Β΄ καὶ ἡ ἐπιεικὴς αὐτοῦ πρὸς τοὺς κατακτηθέντας διάθεσις*»². Ο τίτλος και μόνο αρκεί για να αντιληφθεί κανείς την οπτική του Ζαχαριάδη για το συγκεκριμένο γεγονός. Ο Πορθητής παρουσιάζεται ως θαυμαστής του κάλλους της Κωνσταντινούπολης και του ναού της Αγίας Σοφίας. Έτσι εξηγείται και η επίπληξη προς τους Βυζαντινούς, διότι προκάλεσαν την καταστροφή της με την αντίστασή τους στην επιθετική ορμή των Οθωμανών³. Τέλος, επισημαίνει με νόημα την επιείκεια του κατακτητή προς τους κατακτημένους, ιδιαίτερα στον θρησκευτικό τομέα⁴.

Σε αντίθεση με τον Ζαχαριάδη, ο Τσιβανόπουλος, στο σχολικό εγχειρίδιο που εξέδωσε κατά τη δεκαετία του 1880 και στις δύο επανεκδόσεις που ακολούθησαν⁵, διατηρεί μια καθαρά «εθνική» αφήγηση

¹ Στο ίδιο, σσ. 129-130 («Ο ἀγὼν ἤρξατο ἀπὸ τῆς 2 μετὰ τὸ μεσονύκτιον ὥρας, ἡ δὲ σπουδαία ἔφοδος ἐγένετο ἐπὶ τὰ χερσαῖα τεῖχη καὶ ἐν ταῦθα πάλιν ἰδίως ἀπὸ τῆς πύλης τοῦ Ρωμανοῦ μέχρι τοῦ Ἐβδόμου. Εἶχεν ἐξημερώσει ἡ 29, καὶ ἐνῶ ὁ βασιλεὺς ἐμάχετο ἐπὶ τῶν ἐπάλλεων κατὰ τὴν πύλην τοῦ Ρωμανοῦ, αἴφνης ἐτραυματίσθη παρ' αὐτῶ διὰ βέλους ὁ Ἰωάννης Ἰουστινιανός, ὅστις καὶ διὰ τοῦτο ἠναγκάσθη νὰ ἀποχωρήσῃ. Ἐνῶ δὲ ἡ ἀποχώρησις αὕτη ἐπροξένησεν ἀκαριαίαν ἀθυμίαν καὶ σύγχυσιν, οὐ μόνον ἡ ἐπίθεσις τῶν ἐναντίων ἐγένετο πεισματωδέστερα, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς πυλίδος τῶν βασιλείων τοῦ Ἐβδόμου, ἣτις ἐκ παραδρομῆς εἶχε μείνει ἄφρακτος, εἰσελθόντες πολλοὶ προήλασαν πρὸς τὰς πύλας Μυριάνδρου (Ἀδριανουπόλεως), Χαρσίαν καὶ Ρωμανοῦ. Ἀφοῦ δὲ οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν τοῦ βασιλέως ἀπωλέσθησαν, τέλος καὶ αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος ἔπεσεν ἄπνους»).

² Στο ίδιο, σ. 130.

³ Στο ίδιο, σσ. 130-131 («Ὅσον ἐκπληκτικὸν ὑπῆρξε τὸ θέαμα τῆς μάχης διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, τόσον καὶ ἐκστατικὸν διὰ τὸν τῆς πόλεως ταύτης πορθητὴν, ὅστις ἀπεκάλη αὐτὴν ἀδάμαντα κεκολλημένον μεταξὺ δύο σμαράγδων καὶ δύο σαπφείρων. Ἐκτοτε δὲ ὠρίσθη, ὅπως ἡ πόλις αὕτη καταστῆ ἕνεκα τῆς κεντρικῆς αὐτῆς θέσεως ἔδρα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους... Ἐκεῖ δὲ ἀφικόμενος ἀφίππευσε, καὶ εἰσελθὼν ἐξέστη ἐπὶ τῇ θεᾷ... Ἐξελθὼν δὲ ἐκ τοῦ ναοῦ ὁ Σουλτάνος ἐζήτησε τὸν μόνον ἐκ τῶν Βυζαντινῶν ἀρχηγῶν διασωθέντα Λουκᾶν Νοταρᾶν, πρὸς ὃν παραστάντα, “καλὰ, εἶπεν, ἐκάματε νὰ μὴ μὲ παραδώσητε τὴν πόλιν; ἰδὲ πόση ζημία καὶ ὄλεθρος ἐγένετο”»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 131 («Ὅυχ ἦττον ὁ Μωάμεθ ἐφάνη ἐπιεικὴς πρὸς τοὺς κατακτηθέντας, ἐπιτρέψας αὐτοῖς ὅπως ἀταράχως τελῶσι τὴν λατρείαν τοῦ Ὑψίστου, καὶ ἐπικυρώσας τὴν ἐντολὴ αὐτοῦ γενομένην ἐκλογὴν τοῦ ὡς ἀνωτάτου θρησκευτικοῦ ἄρχοντος ἐπὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος ψηφισθέντος Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου. Τοῦτον μεταπεμψάμενος ἐνεχείρησεν ἰδίαις χερσὶν αὐτῶ τὴν χρυσοῦν ποιμαντικὴν ράβδον κατὰ τὸ ἔθος τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, καὶ ἐνεθάρρυνε διὰ πολλῶν τιμητικῶν καὶ θαρραλέων φράσεων περὶ τῆς πρὸς αὐτὸν εὐνοίας του. Παρεχώρησε δὲ συνάμα τοῦτω τὰ αὐτὰ τῶν προκατόχων του προνόμια, καὶ τῶ συνεχάρη ἐπὶ τῇ ὑψηλῇ ταύτη τιμῇ συστήσας αὐτῶ ἐπὶ τέλους τὴν εὐλικρίνειαν»).

⁵ Σ. Τσιβανόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Αθήναις 1885. Το ίδιο εγχειρίδιο επανεκδόθηκε το 1886 και το 1888.

για το γεγονός της Άλωσης, διανθισμένη με άφθονο συναίσθημα και έντονη θρησκευτική φόρτιση. Σύμφωνα με την αφήγησή του, η πορεία των γεγονότων υπήρξε προϊόν της θείας βούλησης, αφού από την ανάρρηση του Κωνσταντίνου στον βυζαντινό θρόνο μέχρι την ολοκλήρωση της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης, η θεϊκή παρέμβαση είναι διαρκώς παρούσα («...ἡ θεία Πρόνοια ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ ἤδη κατάρρροντος βυζαντινοῦ θρόνου τὸν τελευταῖον τούτον Ἑλληνα αὐτοκράτορα, οὐχὶ ἵνα σώσῃ τὸν θρόνον, ἀλλ’ ἵνα λαμπρύνῃ τὴν πτώσιν αὐτοῦ διὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ θανάτου»¹). Μέσα από μια αντιπαράθεση των δύο πρωταγωνιστών της Άλωσης, του Βυζαντινού και του Οθωμανού ηγέτη, προσπαθεί με κάθε τρόπο να αναδείξει το μεγαλείο του πρώτου και να υποβαθμίσει την επιτυχία του δεύτερου. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι ανάμεσα στις ευάριθμες εικόνες που περιλαμβάνει το βιβλίο του, ο συγγραφέας συμπεριλαμβάνει και μία του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου με την υπογραφή του². Σε αυτήν ο Κωνσταντίνος εικονίζεται ως ο γενναίος Έλληνας αυτοκράτορας, που ενώ γνώριζε τη μοίρα του, δεν προσπάθησε να την αποφύγει («Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ἠδύνατο μὲν ἔτι δι’ ὑποταγῆς νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ, πλὴν αὐτὸς, ὁ πρῶτος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τε τὸ ἀξίωμα καὶ τὸ φρόνημα, ἔκρινε καὶ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος ἀξιώτερον καὶ προτιμότερον νὰ καταλίπῃ τοῖς μεταγενεστέροις μέγα, ἔνδοξον, καὶ ἡρωῖσμον διεγερτικὸν παράδειγμα»³). Είναι ο συνετός και σώφρων βασιλιάς, ο οποίος παρά τα εμπόδια που του θέτουν οι περί αυτόν⁴, προσπαθεί με κάθε τρόπο να περισώσει ὅ,τι ἔχει απομείνει ἀπὸ τὸ κράτος του. Ὁ Τσιβανόπουλος, μιμούμενος ἐν μέρει τὸν ιστορικό Δούκα⁵, ἀναδεικνύει τὸν Κωνσταντῖνο ἔτι περαιτέρω, καθὼς τὸν παρουσιάζει ὡς τὸν ἡγέτη πρὸς τὸν ὁποῖο ἐπιδεικνύουν ἀδιαφορία ὄχι μόνο ἡ ἀνθρώπινη, ἀλλὰ καὶ ἡ θεϊκὴ δύναμη⁶. Δὲν παραλείπει μάλιστα νὰ σημειώσῃ καὶ τὶς προτάσεις τοῦ Μεχμέτ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο γιὰ παράδοση τῆς Πόλης καὶ ἀποχώρησή του σὲ ὅποιο μέρος ὁ ἴδιος ἐπιθυμεί,

¹ Στο ἴδιο, σ. 132.

² Στο ἴδιο, σ. 137.

³ Στο ἴδιο, σ. 134.

⁴ Στο ἴδιο («Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἀποκωλυθεὶς πρότερον ὑπὸ τινῶν τῶν τῆς Συγκλήτου, ἱερωμένων τε καὶ λαϊκῶν, ἀπὸ τοῦ νὰ ἐμποδίσῃ διὰ τῶν ὄπλων τὴν ἀνέγερσιν τοῦ φρουρίου...»).

⁵ Μιχαὴλ Δούκας, ὁ.π., 1100B («Ὁ βασιλεὺς οὖν ἀπαγορεύσας ἑαυτὸν, ἰστάμενος βαστάζων σπάθην καὶ ἀσπίδα, εἶπε λόγον λύπης ἄξιον. “Ὁὐκ ἔστι τις τῶν χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἀπ’ ἐμοῦ;” – Ἦν γὰρ μονώτατος ἀπολειφθεὶς»).

⁶ Σ. Τσιβανόπουλος, ὁ.π., σ. 136 («...ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῆς πόλεως ἐπεκαλεῖτο μετὰ θερμῶν δεήσεων τὴν βοήθειαν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς. ἀλλ’ αἱ μὲν ἀόρατοι δυνάμεις ἐκώφεον εἰς τὰς δεήσεις αὐτοῦ, αἱ δὲ κυβερνήσεις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἔβλεπον μετ’ ἀδιαφορίας τὴν προσεγγίζουσαν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως... Ἐξοπλισμὸς μέτριος ἢ μικρὰ ἐπικουρία τῶν θαλασσιῶν τῆς Εὐρώπης δυνάμεων ἠδύνατο τότε νὰ σώσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν»).

καθώς και την αρνητική απάντηση του τελευταίου¹. Με μια έντονη συγκινησιακή φόρτιση περιγράφει και τις τελευταίες στιγμές του αυτοκράτορα μία ημέρα πριν την Άλωση². Την αποκορύφωση της γεμάτης συγκίνηση περιγραφής του Τσιβανόπουλου αποτελεί ασφαλώς το σημείο του θανάτου του Κωνσταντίνου τη στιγμή της Άλωσης³, καθώς και η τελική διαπίστωση την οποία καταθέτει ο συγγραφέας, ολοκληρώνοντας το σχετικό κεφάλαιο⁴.

Από την άλλη πλευρά, ο Μεχμέτ παρουσιάζεται ως ένας ανελέητος τύραννος. Δεν διστάζει μάλιστα να εξοντώσει τον ίδιο του τον αδελφό αμέσως μόλις καταλαμβάνει την εξουσία⁵. Επίσης είναι και δόλιος στη συμπεριφορά, αφού υποκρίνεται πως επιθυμεί την ειρήνη, ενώ επιδιώκει τον πόλεμο⁶. Βέβαια ο Τσιβανόπουλος, περιγράφοντας τις ενέργειές του λίγο πριν την πολιορκία και την άλωση της Κωνσταντινούπολης, άθελά του εν προκειμένω, τον αναδεικνύει σε έναν μεθοδικό ηγέτη, ο οποίος σταθερά και σθεναρά, φτάνει στον απώτερο στόχο του, ακόμα και

¹ Στο ίδιο, σσ.140-141 («...ὁ Μωάμεθ, σεβόμενος τὴν ἀνδρίαν (sic) τοῦ Κωνσταντίνου, ἔπεμψεν αὐτῷ πρέσβεις τῆ 26ῃ τοῦ 1453 ἔτους παρακινῶν αὐτὸν νὰ παραιτηθῆ πολέμου ἀπηλπισμένου, καὶ νὰ ἀπέλθῃ μετὰ τῶν μεγιστάνων καὶ τῶν θησαυρῶν τῆς πόλεως εἰς Πελοπόννησον, ἢ ὅπου ἀλλοῦ θέλῃ, μόνον δὲ τὴν πόλιν νὰ παραχωρήσῃ αὐτῷ. Ἀλλ' ὁ Κωνσταντῖνος προτιμήσας τῆς ἀτίμου ζωῆς τὸν ἔντιμον θάνατον, ἀπέρριψε τὰς προτάσεις τοῦ Μωάμεθ»).

² Στο ίδιο, σσ. 141-142 («Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἐλάλησε τότε πρὸς τοὺς στρατηγούς καὶ προκρίτους λόγους πλήρεις ψυχικῆς παθήσεως...Ταῦτα εἰπὼν ὁ αὐτοκράτωρ καὶ μετὰ δακρῶν τὸν Θεὸν εὐχαριστήσας, τοσοῦτον συνεκίνησε τὰς ψυχὰς, τοσοῦτον ἐξέκαυσε τὸ θάρρος καὶ τὴν τόλμην τῶν ἀνθρώπων, ὥστε πάντες ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος μετὰ δακρῶν ἀνεβόησαν· “Ἀποθάνωμεν ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος ἡμῶν”. Μετὰ δὲ ταῦτα μετέβη ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ ἐκοινώνησε τῶν θείων μυστηρίων...»).

³ Στο ίδιο, σσ. 143-144 («Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ξιφῆρης τότε ὄρμᾶ ἔφιππος κατὰ τοῦ εἰσωθουμένου τουρκικοῦ σμήνου, παρακολουθούμενος ὑπὸ μόνων τῶν ὑπασπιστῶν αὐτοῦ, οἵτινες καὶ αὐτοὶ πίπτουσι περὶ αὐτόν· ἀλλ' οἱ Τούρκοι εἰσωθόμενοι πανταχόθεν περιεκύκλωσαν αὐτόν. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀποκαμῶν μαχόμενος, καὶ οὐδεμίαν πλέον βλέπων ἐλπίδα σωτηρίας, στρέφει τὸ τεθολωμένον αὐτοῦ βλέμμα περὶ ἑαυτὸν καὶ ἰδὼν τοὺς ὑπασπιστάς αὐτοῦ θνήσκοντας, φοβούμενος δὲ μὴ συλληφθῆ ζῶν, κρατῶν τὸ ξίφος καὶ τὴν ἀσπίδα εἶπε· “δὲν εὑρίσκεται χριστιανὸς τις νὰ λάβῃ ἀπ' ἐμοῦ τὴν κεφαλὴν”; Τότε Γενίτσαρός τις ἔπληξεν αὐτόν κατὰ πρόσωπον, ὁ δὲ τὴν πληγὴν ἀνταπέδωκεν· ἕτερος δὲ Τούρκος καίριον τραῦμα κατενεγκὼν ὀπισθεν κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐφόνευσεν αὐτόν. Ἀλλ' οὗτοι ἀγνοοῦντες τότε ὅτι ὁ φονευθεὶς ἦτο ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, ἀφήκαν αὐτόν ἐκεῖ κατακεείμενον»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 146 («ὁ...ἠρωϊκὸς τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος θάνατος ὑπῆρξε τὸ μέγιστον τῆς βασιλείας αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ ἔθνους εὐεργέτημα καὶ διαμαρτυρία αἰδίου κατὰ τῆς τυραννίας ὑπὲρ τῶν ἀπαραγράπτων δικαιωμάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους»).

⁵ Στο ίδιο, σ. 132 («Ὁ Μωάμεθ Β', ἅμα ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον, ἔπεμψε δήμιον, ὅστις ἔπνιξεν ἐν τῷ λουτρῷ τὸν ὁμοπάτριον αὐτοῦ ἀδελφὸν Ἀχμέδ, ὡς γεννηθέντα ἐν πορφύρᾳ ἐξ ἡγεμονίδος ἐκ τῆς Σινώπης, ἐνῶ ὁ Μωάμεθ ἦτο υἱὸς δούλης»).

⁶ Στο ίδιο («Ὁ Μωάμεθ εἰρήνην ἔφερε εἰς τὰ χεῖλη, ἐνῶ ἐν τῇ καρδίᾳ ἔτρεφε πόλεμον ποθῶν μετὰ στεναγμῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὴν κατάκτησιν»).

καταπατώντας τις συνθήκες που ο ίδιος είχε υπογράψει προηγουμένως¹. Στην περιγραφή των όσων συνέβησαν μετά την Άλωση, ο συγγραφέας εξακολουθεί να καταφέρεται εναντίον του σουλτάνου Μεχμέτ. Αυτή τη φορά τον παρουσιάζει ως έναν αιμοδιψή και μέθυσο τύραννο («Τὴν δ' ἐπιούσαν «Μωάμεθ εὐφραινόμενος ἐν συμποσίῳ καὶ μεθυσθεὶς ἔπεμψε τὸν Δῆμιον, ὅστις ἀπέταμε τὰς κεφαλὰς τῶν νύϊων τοῦ Νοταρᾶ πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ πατρός, ἐπιφωνοῦντος τὸ “Δίκαιος εἶ, Κύριε”...Αἱ κεφαλαὶ δ' ἀπάντων ἐκομίσθησαν πρὸς τὸν τύραννον συμποσιάζοντα καὶ διψῶντα αἵματος»²).

Με το γεγονός της Άλωσης ασχολείται ιδιαίτερα και ο Επαμ. Φραγκίστας³. Στην περιγραφή του, όμως, δείχνει αρκετά συγκρατημένος, περιορίζοντας τις αναφορές του στο γεγονός καθαυτό, χωρίς να κάνει μνεία σε όσα προηγήθηκαν. Καταγράφει λεπτομερώς τις λιγούστες επικουρίες που δέχθηκε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Β' από τη Δύση, στηλιτεύοντας μάλιστα το γεγονός («ἀλλ' ἡ Εὐρώπη ἐκώφευσεν...»⁴). Με ένα λογικό άλμα φτάνει στο στρατήγημα του Μεχμέτ Β' για το πέρασμα του στόλου του στον Κεράτιο κόλπο και στη συνέχεια στην 29η Μαΐου και την Άλωση. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας επιμένει περισσότερο και στο κείμενό του και στις εικόνες του βιβλίου. Αφιερώνει πέντε περίπου σελίδες και μία ολοσέλιδη εικόνα του βυζαντινού αυτοκράτορα με στρατιωτική στολή. Ο τίτλος που χρησιμοποιεί στη σχετική ενότητα είναι δηλωτικός της έντονης συναισθηματικής φόρτισης που δείχνει να τον διακατέχει στο σημείο αυτό («Θάνατος ἡρωϊκὸς Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)»⁵). Κάθε λέξη που χρησιμοποιεί είναι φορτισμένη έντονα, εκφράζοντας με αυτόν τον έμμεσο τρόπο την ενόχληση που του προκαλεί η περιγραφή της Άλωσης⁶.

¹ Ο Τσιβανόπουλος στο σημείο αυτό υποσημειώνει πως «Οἱ Μωαμεθανοὶ καὶ ἰδίως οἱ Τοῦρκοι ἠθικολόγοι γνωματεύουσιν, ὅτι οὐδεμία ὑπόσχεσις ὑποχρεοῖ τοὺς πιστοὺς, τοὺς Μουσουλμάνους, γινομένη ἐναντίον τῶν συμφερόντων καὶ τῶν καθηκόντων τῆς θρησκείας αὐτῶν, καὶ ὅτι ὁ Σουλτάνος δύναται νὰ ἀθετήσῃ τὰς τε ἰδίας καὶ τὰς τῶν προκατόχων αὐτοῦ συνθήκας». Με αυτόν τον τρόπο επισύρει κατηγορίες όχι μόνο εις βάρος του σουλτάνου Μεχμέτ Β', αλλά και συλλήβδην των μουσουλμάνων (στο ίδιο, σ. 134).

² Στο ίδιο, σ. 145.

³ Ε. Φραγκίστας, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ὀθωνος*, ἐν Ἀθήναις 1886.

⁴ Στο ίδιο, σ. 56.

⁵ Στο ίδιο, σ. 58.

⁶ Στο ίδιο, σσ. 58-60 («...συνήθροισε πάντας τοὺς στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς πόλεως καὶ ἐκεῖ ὑπέμνησεν αὐτοὺς ὅτι πολεμοῦσι τὸν ἱερὸν ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος ἀγῶνα, καὶ καθῆκον ἔχουσιν ἢ νὰ νικήσωσιν ἢ νὰ πέσωσιν ἅπαντες μαχόμενοι. Εἶτα, μεταβάς εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, μετέλαβε μετὰ τοῦ ἐπιτελείου αὐτοῦ ἐν μέσῳ ἀρρήτου συγκινήσεως τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ζητήσας παρὰ τῶν περιεστώτων συγχώρησιν· ἐκεῖθεν μετέβη εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ ἀπεχαιρέτισεν αὐτὰ διὰ τελευταίαν φοράν· ἀπὸ δὲ τῶν ἀνακτόρων κατῆλθον ἅπαντες εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης, ἵνα πολεμήσωσι τὸν ὕστατον ἀγῶνα...Φοβερός τότε ὑπῆρξεν ὁ ἀγὼν καθ' ἅπαντα τὰ μέρη τοῦ φρουρίου...Εἰς τοιαύτην ἀπόγνωσιν περιελθὼν ὁ Κωνσταντίνος, ὥρμισεν ἔφιππος εἰς τὸ μέσον τῶν ἐχθρῶν,

Στην ίδια δεκαετία ανήκει και το έργο του Γ. Τσαγορή¹. Με εκφραστική λιτότητα και λογοτεχνική διάθεση, εκδηλώνει έναν έντονο συναισθηματισμό για το γεγονός, δίνοντας κυρίως έμφαση στον θάνατο του τελευταίου βασιλιά («Ότε δ' ό Κωνσταντίνος είδεν έαυτόν ούτω κυκλωθέντα έγκεντρίσας τόν ίππον εισώρμησεν εις τὰ πυκνότερα τών πολεμίων στίφη παρακολουθούμενος υπό τών περι αυτόν, οίτινες πάντες κατέπεσον περι τούς 800 και τελευταίον κατέπεσεν και ό Κωνσταντίνος. Σύν αυτόν δέ έπεσε και ή πόλις του όμωνύμου ίδρυτου, και σύν αυτή έπεσε και όλον τó έθνος υπό τόν ζυγόν τής άποτροπαιοτάτης δουλείας»²).

Ως τελευταίο σχολικό εγχειρίδιο της δεκαετίας του 1880 επιλέξαμε αυτό του Κ. Παπαρηγόπουλου³. Ο μεγάλος αυτός ιστορικός, με γλώσσα τραχιά και ευθεία, χωρίς ιδιαίτερες συναισθηματικές εξάρσεις (αναφορές στον μαρμαρωμένο βασιλιά κ.τ.ο.), προτιμά να συγκρίνει τους δύο πρωταγωνιστές, αντί να περιγράψει εκτενώς την Αλωση. Μέσω αυτής της σύγκρισης, ο συγγραφέας καταφέρνει να αναδείξει στα πρόσωπα των αναγνωστών του τον Βυζαντινό αυτοκράτορα και μαζί του τους αγωνιζόμενους Κωνσταντινουπολίτες. Όσον αφορά στον Μεχμέτ, τον εμφανίζει ως δόλιο και πανούργο σουλτάνο, αναγνωρίζοντας ωστόσο τις ικανότητές του, χάρη στις οποίες οδηγήθηκε στην τελική επιτυχία («Ο Μωάμεθ προσηνέχθη πρός τούς Παλαιολόγους φιλικώς· αλλά ή ρήξις ήτο άπαραίτητος, διότι ό μόν νέος τών Όσμάνων Σουλτάνος ήτο όξύς, επίμονος και μεγαλεπίβολος...Ο πονηρός Μωάμεθ έκρυψε τήν άγανάκτησιν του και παρέτεινε τās διαπραγματεύσεις...άπαλλαγείς τών έσωτερικων άνωμαλιων και επανελθών εις τήν Εύρώπην, απέβαλε τήν προσωπίδα...»⁴). Από την άλλη πλευρά, ο Κωνσταντίνος εμφανίζεται από τον Παπαρηγόπουλο ως ένας ηγέτης πλήρως συνειδητοποιημένος για την αποστολή του, που δεν είναι άλλη από την ένδοξη πτώση. Παρότι όμως γνωρίζει το προδιαγεγραμμένο γι' αυτόν τέλος, δεν παύει να παλεύει έως την ύστατη

παλαίων αυτός και οί περι αυτόν ύπασπισται και άξιωματικοί σωμα πρός σωμα. Αφού δ' οί πλειστοί τών άνωτέρων αυτού άξιωματικων και ύπασπιστων έπεσον μετά ξίφη εις τās χειρας, ό Κωνσταντίνος φοβούμενος μη συλληφθή αιχμάλωτος, έφώνησε· "Δέν ύπάρχει κανείς Χριστιανός να λάβη τήν κεφαλήν μου;" Αίφνης τότε πολεμία σφαίρα (sic) έπληξεν αυτόν κατά μέτωπον, ανταποδώσαντα πάραυτα τήν πληγήν, ταυτοχρόνως δέ, πληγείς καιρίως και εκ τών νώτων, έπεσε νεκρός και αίματόφυρτος εν ηλικία 49 περίπου έτων, σπάνιον παράδειγμα ήρωϊσμού και άνταπαρνήσεως έστεμμένης κεφαλής!»).

¹ Γ. Τσαγορή, *Επίτομος Ιστορία του Έλληνικού Έθνους μετά τών σπουδαιότερων γεγονότων τής παγκοσμίου ιστορίας*, εν Αθήναις 1888.

² Στο ίδιο, σ. 142.

³ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον τής Γενικής Ιστορίας*, βιβλίον δεύτερον, περιέχον τήν Μέσην Ιστορίαν, εν Αθήναις 1884.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 315-317.

στιγμή προκειμένου να περισώσει ό,τι μπορεί, γεγονός που τον καθιστά ακόμη περισσότερο ένδοξο, σύμφωνα με την περιγραφή του ιστορικού¹.

Από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα ξεχωρίζει ξανά ο Τσαγρής. Με τα συγγράμματά του προβάλλει έναν υπέρμετρο πατριωτικό ενθουσιασμό, προσθέτοντας συχνά μια συναισθηματική νότα στα κείμενά του. Στο πρώτο έργο του που θα μελετήσουμε ευθύς αμέσως², ο συγγραφέας χρησιμοποιεί για μια ακόμη φορά το δίπολο Κωνσταντίνος-Μεχμέτ, σύμφωνα με το οποίο ο πρώτος αποτελεί το πρότυπο παλικαριάς και θυσίας για την πίστη και την πατρίδα³, ενώ ο δεύτερος το πρότυπο της πονηριάς και της φιλοδοξίας⁴. Αυτό το δίπολο αντιπροσωπεύει παράλληλα και τους λαούς που κυβερνούν οι δύο άνδρες⁵.

Με αντίστοιχο τρόπο σημειώνει το ίδιο γεγονός και ο Αλκιβ. Ιωαννίδης στο δικό του έργο⁶. Εδώ όμως ο Οθωμανός σουλτάνος δεν παρουσιάζεται μόνο ως ύπουλος εκπρόσωπος ενός επίσης ύπουλου και βάρβαρου λαού, αλλά ως ένας στρατηγικός νους που πετυχαίνει τους σκοπούς που θέτει για τον εαυτό του⁷. Το δίπολο εξακολουθεί να υφίσταται

¹ Στο ίδιο, σ. 316 («...ό δὲ ἔσχατος χριστιανὸς αὐτοκράτωρ [ἦτο] μεγαλόφρων καὶ ἔτοιμος νὰ ὑποδυθῆ πάντα κίνδυνον μᾶλλον ἢ νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὴν ταπείνωσιν εἰς ἣν εἶχον καταντήσῃ οἱ ἄμεσοι αὐτοῦ προκάτοχοι...Ἡ ὅλη διαγωγὴ τοῦ ἀνδρὸς ἐκείνου ἀποδεικνύει, ὅτι ἐπεζήτησεν ἐξ ἀρχῆς πῶσιν ἔντιμον, μὴ δυνάμενος νὰ βασιλεύσῃ ἐντίμως· διὰ τοῦτο προεκάλεσε τὸν ἀγῶνα, καίτοι μηδεμίαν ἔχων ἐλπίδα σωτηρίας. Ἀφ' ἑτέρου ὁμοῦ ἐθεώρησε χρέος του νὰ πράξῃ, ἐν τῇ ὑστάτῃ ταύτῃ ὥρᾳ, ὅ,τι ἦτο δυνατόν πρὸς ἄμνηναν»).

² Γ. Τσαγρής, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς νέας Ἑλλάδος*, ἐν Αθήναις 1895.

³ Στο ίδιο, σσ. 9-10 («...ὁ Κωνσταντῖνος ἀπεφάσισε νὰ ἀντιταχθῆ καὶ νὰ ἀποθάνῃ θάνατον ἡρωϊκὸν ὡς Ἕλληνας ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος. Ἐπὶ ἑπτὰ εβδομάδας ἀπέκρουσε γενναίως πάσας τὰς ἐφόδους τῶν πολεμίων καὶ ἀπέρριψε μετ' ἀγανακτικῆς πάσας τὰς προτάσεις τοῦ Μωάμεθ πρὸς συμβιβασμόν. Τέλος τὴν νύκτα τῆς 28 πρὸς τὴν 29 Μαΐου...ἀφοῦ ἐπεθεώρησε τὰ τείχη καὶ ἐνεθάρρυνε τοὺς Ἕλληνας νὰ ἀγωνισθῶσιν ὡς ἄνδρες γενναῖοι ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, μετέβη κατόπι εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Σοφίας. Ἐκεῖ ἐζήτησε συγχώρησιν ἀπὸ τὸν λαόν, ἐκοινώνησε τῶν ἀχράντων μυστηρίων καὶ ἐκεῖθεν μετέβη εἰς τὰ ἀνάκτορα. Ἀφοῦ δ' ἠσπάσθη καὶ ἀπεχαιρέτισε τὴν σύζυγόν του (sic), τὰ τέκνα του (sic) καὶ τοὺς λοιποὺς συγγενεῖς καὶ οἰκείους, διητηθύνθη εἰς τὰ τείχη...Ἄλλ' ἐνῶ οὗτος καὶ πάλιν γενναίως ἀπέκρουε τὴν ἐφοδὸν, αἴφνης στραφεὶς εἶδεν ἑαυτὸν περικυκλωμένον ὑπὸ πολυαρίθμων Τούρκων. Ἐφιππος ὁ Κωνσταντῖνος ὤρμησεν εἰς τὸ μέσον αὐτῶν παρακολουθούμενος ὑπὸ τῶν συναγωνιζομένων Ἑλλήνων καὶ μαχόμενος ὡς ἦρας ἔπεσεν ἐν τῷ μέσῳ τῶν πολεμίων»).

⁴ Στο ίδιο («Ἐν ἔτῃ 1451 ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους Μωάμεθ ὁ Β', ἀνὴρ φιλόδοξος καὶ μεγαλεπίβολος»).

⁵ Στο ίδιο («Οἱ Τούρκοι, φυλὴ βάρβαρος, προῆλθον ἀπὸ τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας καὶ βαθμηδὸν ἐσύστησαν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ κράτος μέγα καὶ ἰσχυρόν...Οἱ ἄγριοι Τούρκοι ἐτράπησαν εἰς τὴν λεηλασίαν καὶ τὸν φόνον...»).

⁶ Α. Ιωαννίδης, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικοτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας*, τευχ. Γ', ἔκδ. ἔβδομη, ἐν Αθήναις 1899.

⁷ Στο ίδιο, σσ. 35-36 («Ὁ νέος οὗτος σουλτάνος ἀκολουθῶν τὴν κατακτητικὴν πορείαν τῶν προγόνων του εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἀπεφάσισε νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς κτήσεις του. Ἀλλὰ τὴν ἐπέκτασιν τῶν κτησέων του ἀποφασίσας εἶδεν ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο ἡ μόνη πόλις, ἣτις ἐνεκα τῆς θέσεώς της ἦθελεν εἶναι ἀσφαλὲς εἰς αὐτὸν ὀρμητήριον διὰ τὰς περαιτέρω ἐν Εὐρώπῃ

βέβαια, και μάλιστα ακόμα πιο έντονο από πριν¹, ενώ ο τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας δεν παύει να προκαλεί ρίγη συγκίνησης στον αναγνώστη με τον τρόπο που παρουσιάζεται η έναρξη και κυρίως το τέλος της βασιλείας του². Μάλιστα, ως κατακλείδα ο συγγραφέας, σε αντιδιαστολή με όσα γράφει προηγουμένως, περιγράφει τον ταπεινό και λησμονημένο τάφο του Κωνσταντίνου, συγκινώντας έτι περαιτέρω τους αναγνώστες του³.

κατακτήσεις του και δια τήν διατήρησιν τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ πασῶν τῶν ἀνὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην κτήσεών του. Διὰ τοῦτο λοιπὸν πρὸ πάσης ἄλλης πολεμικῆς ἐπιχειρήσεως ἀπεφάσισε νὰ γείνη (sic) κύριος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον πρῶτον μὲν ἐκτίσεν ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς παραλίας τοῦ Βοσπόρου φρούριον καὶ τοιοῦτοτρόπως ἔγεινε (sic) κύριος τοῦ Βοσπόρου καὶ ἀπέκλεισε τὴν πόλιν ἀπὸ πάσης μετὰ τοῦ Εὐξείνου Πόντου συγκοινωνίας· δευτερον δὲ ἀπέστειλε κατὰ τῆς Πελοποννήσου τὸν στρατηγὸν του Τουραχάν θέλων τοιοῦτοτρόπως νὰ ἐμποδίση πάσαν ἐπικουρίαν, ἣτις ἦτο δυνατὸν ν' ἀποσταλῆ ἐκεῖθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν τοῦ Κωνσταντίνου»).

¹ Στο ίδιο, σ. 38 («Κατὰ τὴν ἐσπέραν δ' ἐκείνην ἐν μὲν τῷ Τουρκικῷ στρατοπέδῳ ἐπεκράτει χαρὰ καὶ ἀγαλλίασις, ἄπλετος δὲ φωτοχυσία διεχύνετο· ἐντὸς δὲ τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων ἐβασίλευεν ἡ κατήφεια καὶ ἡ θλίψις καὶ μόνον ἠκούετο ὁ κλαυθμηρὸς ἦχος τοῦ “Κύριε ἐλέησον”...Ἡ μαγία καὶ ἡ εὐαισθησία, ἡ βαρβαρότης καὶ ὁ πολιτισμὸς ἐπάλαιον κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην»).

² Στο ίδιο, σσ. 35-39 («Ὅτε ἀνῆλθεν ἐπὶ τοῦ αυτοκρατορικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἀείμνηστος Κωνσταντῖνος ΙΑ' Παλαιολόγος...ἀχρηματία φοβερὰ ἐμάστιζε καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰς ὀλίγας ἐκείνας τοῦ κράτους πόλεις καὶ νήσους· ἔνεκα δὲ τῆς ἀχρηματίας ταύτης ὁ Κωνσταντῖνος, ὅστις προέβλεπε τὴν μέλλουσαν τύχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οὔτε στρατὸν πολυάριθμον οὔτε πλοῖα ἠδύνατο νὰ παρασκευάσῃ...ὁ ἀτυχῆς Κωνσταντῖνος,...παρὰ πολλῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων εἶχε ζητήσει βοήθειαν, πλὴν δυστυχῶς παρ' οὐδενὸς ἔλαβε τοιαύτην...μετ' ἀγανακτήσεως ἀπέρριψε τὰς προτάσεις ταύτας εἰπὼν “μετ' ἀλλοπίστων δὲν συνθηκολογῶ”...ἐκάλεσε πάντας τοὺς στρατηγοὺς του περὶ τὴν δειλὴν τῆς παραμονῆς καὶ μετὰ δακρύων παρεκάλεσεν αὐτοὺς ν' ἀγωνισθῶσι τὸν ἔσχατον ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγῶνα. “Εἰς τὰς χεῖρας ὑμῶν, εἶπεν, ἀνατίθιμι τὸ τεταπεινωμένον σκῆπτρόν μου καὶ τὴν περιδοξὸν ταύτην βασιλίδα τῶν πόλεων, τὴν πόλιν τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ἣτις ἐστὶν ἡ ἐλπίς καὶ ἡ χαρὰ πάντων τῶν Ἑλλήνων”. Ταῦτα δ' εἰπὼν ἐπορεύθη εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ ἐκοινώνησε τῶν ἀχράντων μυστηρίων, ἔπειτα δὲ μετέβη εἰς τὰ ἀνάκτορα, διὰ νὰ ἴδῃ αὐτὰ διὰ τελευταία φοράν. Ἐκεῖ σταθεὶς ὀλίγον ἐζήτησε δακρυρροῶν συγχώρησιν παρὰ τῶν θεραπόντων του· πάντες δ' ἐκινήθησαν εἰς δάκρυα. Καὶ ἀπὸ ξύλου ἢ ἐκ πέτρας ἐὰν ἦτο ὁ ἄνθρωπος, δὲν ἦτο δυνατὸν εἰς τὴν κατανυκτικὴν ἐκείνην σκηνὴν νὰ μὴ δακρύσῃ...Ὁ ἀτυχῆς αὐτοκράτωρ δὲν ἐγνώριζε τὴν εἰσβολὴν τῶν Τούρκων...αἴφνης εἶδεν, ὅτι πανταχόθεν περιεκυκλώθη ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν. Ἀπηλπισμένος λοιπὸν ὤρμησεν εἰς τὸ πυκνότερον στίφος τῶν ἐχθρῶν καὶ ἠγωνίζετο ὡς ἥρωας, ἔχων πλησίον του τοὺς ὑπασπιστάς του. Μετ' ὀλίγον πάντες οἱ ὑπασπισταὶ του ἔπεσον, μόνος δ' αὐτὸς ἔμενεν ἄτρωτος. Εἰς ταύτην δὲ τὴν φοβερὰν θέσιν εὐρεθεὶς ἐφοβήθη μήπως συλληφθῆ ζῶν, καὶ στρέψας τὸ τεθολωμένον βλέμμα του πέριξ ἐφώναξε· “Δὲν ὑπάρχει χριστιανὸς νὰ λάβῃ τὴν κεφαλὴν μου;»).

³ Στο ίδιο, σσ. 40-41 («Ὁ τάφος τοῦ ἀλησμόνητου Κωνσταντίνου ὑπάρχει μέχρι σήμερον ἐν τινὶ γωνίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως· εἶνε δὲ εὐτελής καὶ πενιχρὸς καὶ οὐδὲν ἐπίγραμμα ἔχει. Ἀλλ' ἂν καὶ εἶναι τοιοῦτος, δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας εἶναι ὁ μέγιστος καὶ σεβαστότατος τάφος, διότι περικλείει τὰ ὀστᾶ τοῦ ἐνδοξοτάτου καὶ ἀτυχεστάτου αὐτοκράτορος ἡμῶν, τοῦ ἠρωϊκῶς ἐπὶ τῶν ἐπάλλξεων τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων πεσόντος κατὰ τὴν ἀπαισίαν ἐκείνην εἰκοστὴν ἐνάτην Μαΐου. Αὕτη δὲ ἡ ἀπαισία εἰκοστὴ ἐνάτη Μαΐου, καθ' ἣν τὸ βαθύτατον τῆς

B4. Οι συνέπειες της Άλωσης

Ο Cammerer, στο πρώτο σχολικό εγχειρίδιο που κυκλοφόρησε το 1853, εκθέτει μόνο τις συνέπειες που είχε η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους στη δυτική Ευρώπη, αδιαφορώντας εντελώς για τις αντίστοιχες συνέπειες που είχε για τους Βυζαντινούς. Μέσα σε δύο σύντομες σχετικά παραγράφους, διαχωρίζει τις θετικές από τις αρνητικές συνέπειες αυτού του γεγονότος. Στις θετικές επικεντρώνεται κυρίως στον πνευματικό τομέα και στη συνεισφορά των βυζαντινών λογίων για την Αναγέννηση των γραμμάτων στη Δύση¹, ενώ στις αρνητικές δίνει περισσότερο έμφαση στον οικονομικό τομέα².

Στο αμέσως επόμενο εγχειρίδιο του Weber, που εκδίδεται λίγα χρόνια αργότερα (το 1859), ο συγγραφέας κάνει μια σύντομη αναφορά στην πνευματική κίνηση που πραγματοποιήθηκε στη Δύση³. Κατόπιν επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην κατακτητική πορεία των Οθωμανών

δουλείας σκότος επεκάλυψε την Κωνσταντινούπολιν και μετ' αυτής σύμπασαν την Ελλάδα, ήτο ημέρα τής εβδομάδος Τρίτη. Διά τούτο δικαίως έκτοτε ή Τρίτη τής εβδομάδος ημέρα θεωρείται υπό τών Ελλήνων ως ημέρα αποφράς, ήτοι ως ημέρα κακή και απαισία»).

¹ A.A.C. Cammerer, *ό.π.*, σσ. 69-70 («Τῆς Κωνσταντινουπόλεως ή ἄλωσις υπό τών Τούρκων ἔφευρον εἰς τήν Εὐρώπην σημαντικώτατα καί ὠφελιμώτατα ἐπακόλουθα. Οἱ ἄνδρες δηλαδή, ὅσοι ἔσωζαν εἰσέτι τήν Ἑλληνικήν παιδείαν, ἔφυγαν ἀπό τούς πολεμίους Τούρκους εἰς τήν δύσιν καί μάλιστα εἰς τήν Ἰταλίαν, ὅπου διέδοσαν τήν κλίσιν πρὸς τήν σπουδήν τών πονημάτων τών ἀρχαίων Ἑλλήνων, καί μεταδίδοντες εἰς τούς ἐκεῖ τὰς ὀρθοτέρας γνώσεις των, συνεισέφεραν μέγας εἰς τήν ἀναγέννησιν τών ἐπιστημῶν καί τεχνῶν»).

² Στο ίδιο, σ. 70 («Ἄλλ' ὅσον ή Ἄλωσις αὕτη ὠφέλησε τὰς τέχνας καί ἐπιστήμας, τόσον ἐπιβλαβής ἔγεινεν εἰς τήν ἐμπορίαν καί εἰς τόν πλοῦτον τών Ἰταλικῶν πόλεων· ἐπειδή οἱ Τούρκοι ὄχι μόνον τὰς ἐστέρησαν ἀπό τὰ εἰς τήν ἀνατολήν κτήματά των, ἀλλά καί τήν διά τοῦ Εὐξείνου Πόντου καί τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης τέως ἐμπορικὴν ὁδὸν εἰς τὰς Ἰνδίας ἔκλεισαν. Ὅθεν τῆς Ἰταλίας ή ἐμπορία μέγας ἠλαττώθη, τῆς Βενετίας ή ναυτικὴ δύναμις παρήκμασε, καί ἐκ τούτου διελογίζοντο καί ἠγωνίζοντο πάντες γενικῶς νὰ ἀνακαλύψωσιν ἄλλην κατὰ θάλασσαν ὁδὸν πρὸς τὰς Ἰνδίας»).

³ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, ἐν Ἀθήναις 1859, σσ. 195-196 («Ἐντρομοὶ δ' ἔφυγον πολλοὶ λόγιοι εἰς τήν Δύσιν, καί συνεισέφερον εἰς τήν διάδοσιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καί φιλολογίας»).

στη Βαλκανική¹, ολοκληρώνοντας με μια ενδιαφέρουσα διαπίστωση σχετικά με τη φθίνουσα πορεία των Οθωμανών μέσα στον χρόνο².

Ο Ζαχαριάδης στο έργο του³ δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τις συνέπειες της Άλωσης. Συμπυκνώνει προς τούτο μέσα σε μια παράγραφο τον τρόπο που προκάλεσε στην Ευρώπη το γεγονός, αποσιωπώντας οποιαδήποτε αναφορά στις ανυπολόγιστες καταστροφές που προκλήθηκαν στον Ελληνισμό⁴.

Σε αντιδιαστολή με αυτό του Ζαχαριάδη, πλήρης συναισθημάτων και καθ' ολοκληρίαν ελληνοκεντρική, είναι η περιγραφή των συνεπειών της Άλωσης στο έργο του Τσιβανόπουλου⁵. Ο συγγραφέας προσθέτει την προσωπική του εκτίμηση. Γι' αυτό υπερτονίζει την ελληνικότητα του Βυζαντίου και τον «ένδοξο» τρόπο με τον οποίο αυτό κατελήφθη από τους Οθωμανούς⁶.

Ιδιαίτερη είναι η αναφορά του Επαμ. Φραγκίστα στις συνέπειες της Άλωσης⁷. Σημειώνει την αδιαφορία που επέδειξε η χριστιανική Ευρώπη για

¹ Στο ίδιο, σ. 196 («Τὴν πτῶσιν δὲ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπηκολούθησεν ἡ κατάκτησις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ ἡ ὑποταγὴ τῶν παραδουναβείων χωρῶν· μόνον δ' εἰς τὰς ὄρεινὰς χώρας τῆς Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου διετήρει μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ κυριαρχίαν ἀνεξάρτητον ὁ ἐμπειροπόλεμος ἥρως Γεώργιος Καστριώτης, ὁ ἐπικληθεὶς Ἀλέξανδρος (ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ), καὶ τῆς Οὐγγαρίας τὴν ἐλευθερίαν ἔσωσεν ἢ παρὰ τὸ Βελιγράδιον νίκη (1467) τοῦ Οὐνιάδου. Ἀλλ' ἐπὶ ΣΟΥΛΕΪΜΑΝΟΥ (Σολιμάνου) τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520 – 66), ὅστις ἤρπασεν ἀπὸ τοὺς ἰππῶτας Ἰωαννίτας μετ' ἀνδρειοτάτην ἀντίστασιν τὴν νῆσον Ρόδον (§. 56), περιῆλθε συνεπείᾳ τῆς τρομερᾶς ΕΝ ΜΟΧΑΤΣΙΩ ΜΑΧΗΣ (1522. 1526), καὶ τὸ ἥμισυ τῆς Ουγγαρίας μετὰ τῆς Βούδης εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν Ὀσμανῶν, οἵτινες μάλιστα εἰσέβαλον τῶρα λεηλατοῦντες μέχρι τῶν τειχῶν τῆς Βιέννης καὶ κατετρόμαξαν ὅλην τὴν Δύσιν. (1529) Ἐπὶ Σολιμάνου εἶχε τὸ Τουρκικὸν κράτος τὴν εὐρύτατην αὐτοῦ ἔκτασιν καὶ τὴν μεγίστην ἐσωτερικὴν ἰσχύν»).

² Στο ίδιο («Μετὰ τὸν Σολιμάνον... ἔπιπτε κατὰ μικρὸν ἡ πολεμικὴ δύναμις τῶν Τούρκων ὑπὸ τὴν ἐκθηλυτικὴν ἐπιρροὴν τῆς ἀσωτείας καὶ φιληδονίας. Οἱ Γιανίτσαροι ἐχανοῦντο, οἱ δικασταὶ καὶ ἔπαρχοι διεφθείροντο δῶροις, καταπιέσεις δὲ καὶ ἄνομοι φορολογίαι ἐρήμονον ἀνθρώπων τὰς ἐπαρχίας. Ἐξαγρίωσις δὲ καὶ ἐρημία ἐπεκάθισαν μετ' ὀλίγον εἰς τὰς ὑπ' αὐτῶν καταληφθείσας χώρας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους»).

³ Βλ. Κ. Ζαχαριάδης, *ὁ.π.*, σ. 131.

⁴ Στο ίδιο («Ἡ κατάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ εἰς αὐτὴν μετάθεσις τῆς ἕδρας τῶν Σουλτάνων ἐνέπνευσε μέγαν εἰς ἅπασαν τὴν Εὐρώπην τρόμον· διότι ἔβλεπεν αὕτη καὶ ἑαυτὴν κινδυνεύουσαν ἀπὸ τοῦ ἐν Εὐρώπῃ νῦν ἐγκατασταθέντος ὀθωμανικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἐρείδετο ἐπὶ μονίμου στρατοῦ πολλῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων ἀνδρῶν, ὁποῖον οὐδεὶς τῶν τότε χριστιανῶν ἡγεμόνων ἐκέκτητο»).

⁵ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 145-146.

⁶ Στο ίδιο («Τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ δυστυχὲς, ἀλλ' ἔνδοξον τέλος τῆς ὑπερχιλιετοῦς Βυζαντινῆς ἢ Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ ἐνδοξοτάτου τελευταίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τοῦ Δραγάση, πεσόντος ὑπὸ τῶν ἐπάλξεων τῆς πόλεως ἐν ἡλικίᾳ 49 ἐτῶν τριῶν μηνῶν καὶ ἡμερῶν εἴκοσι τὴν 29 Μαΐου τοῦ 1453 ἡμέραν Τρίτην, ἧτις δικαίως θεωρεῖται ὡς ἀποφράς ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἡμέρα... Αἱ τελευταῖαι στιγμαὶ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἦσαν ἀξιοπρεπεῖς καὶ ἀμφεκάλυψαν τὸ ἐκπνεύσαν βασιλείον διὰ τῶν λαμπρῶν ἀκτίνων τῆς ἀθανασίας»).

⁷ Ε. Φραγκίστας, *ὁ.π.*, σσ. 145-146.

την ενίσχυση της δοκιμαζόμενης Κωνσταντινούπολης. Αυτή η αδιαφορία ανάγκασε στη συνέχεια την Πόλη να υποστεί την επίθεση των Οθωμανών και να βρεθεί σε μεγάλο κίνδυνο¹. Παράλληλα, όμως, ο Φραγκίστας επισημαίνει και τη θετική πλευρά της Άλωσης για τη Δύση, καθώς αυτή αποτέλεσε καταφύγιο για πολλούς Έλληνες λογίους².

Η περιγραφή του Γ. Τσαγρή³ για τις συνέπειες της Άλωσης είναι αυστηρά ελληνοκεντρική. Θα μπορούσαμε μάλιστα να χαρακτηρίσουμε τον συγγραφέα ως πρόμαχο του αλυτρωτισμού στην εκπαίδευση της εποχής του. Αναφέρεται κατά κύριο λόγο σε όσα συνέβησαν στην κατακτημένη πόλη⁴ (θυμίζοντας αρκετά τον σχετικό θρήνο του ιστορικού Δούκα⁵) και επισημαίνει ως κατακλείδα πως το θαμμένο σώμα του νεκρού βασιλιά περιμένει την ανάσταση όλου του ελληνικού έθνους, το οποίο θα ανεγείρει στο σημείο αυτό ένα αιώνιο μνημείο ευγνωμοσύνης («...έκει πού μέχρι τῆς σήμερον ὑπὸ λίθον ἀνεπίγραφον ἀναπαύεται ὁ ὕπατος καὶ τελευταῖος τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας πρόμαχος ἀναμένων τὴν ἀνάστασιν τοῦ ὅλου ἔθνους, καὶ τὸ ἐξ ἔθνικῆς εὐγνωμοσύνης ἀνεγερτέον αὐτῶ μνημεῖον»⁶).

Ο Παπαρρηγόπουλος, αναφερόμενος στις συνέπειες που είχε η Άλωση, αποφεύγει να κάνει λόγο για το «ελληνικό έθνος», όπως αποκαλεί

¹ Στο ίδιο, σ. 60 («Ἡ χριστιανικὴ Εὐρώπη, ἀρνηθεῖσα νὰ δώσῃ εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὴν παρ' αὐτοῦ αἰτηθεῖσαν βοήθειαν πρὸς σωτηρίαν τοῦ κινδυνεύοντος κράτους καὶ ἐγκαταλειπούσα αὐτὸν εἰς τὴν τύχην αὐτοῦ ἐξ ἀδιαφορίας ἢ μᾶλλον ἐκ θρησκευτικῆς ἀντιζηλίας, δὲν εἶχε κατανοήσει τὸ μέγεθος τῶν ἐπακολουθημάτων, ὅτι σὺν τῇ ὑποδουλώσει καὶ καταστροφῇ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ἠπειλεῖτο καὶ ὁ πολιτισμὸς, τὰ φῶτα, αἱ τέχναι, αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αὐτὸς ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐλευθερία ἀπάσης τῆς Εὐρώπης, ἣτις ἐπέτρεψεν νὰ κατασκηνώσῃ ἐν μέσῳ αὐτῆς φυλὴ βάρβαρος καὶ φανατικὴ, πολεμία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, σκοποῦσα διὰ τῶν κατακτήσεων οὐ μόνον νὰ ὑποδουλώσῃ καὶ ἐξολοθρεύσῃ τὰ ἔθνη, ἀνιδρύουσα ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν τὸ κράτος τῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς αὐτὰ τὴν θρησκείαν τοῦ Μωάμεθ»).

² Στο ίδιο, σσ. 62-63 («Μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἐν Βυζαντίῳ πολλοὶ τῶν πεπαιδευμένων Ἑλλήνων ἔφυγον εἰς τὴν Ἰταλίαν μετ' αὐτῶν δὲ ἐφυγαδεύθησαν εἰς τὴν Δύσιν αἱ Μοῦσαι, αἱ καλαὶ τέχναι καὶ ἐν γένει ὁ πολιτισμὸς, ἀποχαιρετίσας τὸν Ἑλικῶνα καὶ τὸν Παρνασσόν· ἡ δ' ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦτο ἐν Ἰταλίᾳ εἰς τοσαύτην χρῆσιν, ὥστε καὶ αὐταὶ αἱ γυναῖκες ἐλάλουν ἑλληνιστί· ὁμοίως δὲ καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἤκμασεν ἐν τῇ χερσονήσῳ ἐκείνῃ ἐπὶ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα, διδασκομένη ἐπιμελῶς· ἐκεῖθεν δὲ μετεδόθη εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν λοιπὴν Εὐρώπην περὶ τὰ τέλη τοῦ προπαρελθόντος αἰῶνος»).

³ Γ. Τσαγρῆς, ὁ.π.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 132-133 («Ἄπας ὁ λαὸς κατεσφάγη ἐν τοῖς οἴκοις καὶ ταῖς ἐκκλησίαις ἢ ἐξηνδραποδίσθη, ὀλίγιστοι δὲ διεσώθησαν διὰ τῆς φυγῆς. Ἡ πόλις ἐλαφυραγωγῆθη, οἱ ναοὶ ἐσπλήθησαν καὶ ἐβεβηλώθησαν, ὁ δὲ μέγας καὶ ἀχανὴς ναὸς τῆς Ἀγίας τοῦ θεοῦ Σοφίας ἀπεγυμνώθη πάντων τῶν κειμηλίων, ἅπερ αἰῶνες ὅλοι εἶχον ἐκεῖ ἐναποθέσει... Ἄπασα δὲ ἡ πόλις ἢ βιώσασα ἐπὶ ἔνδεκα ὅλας ἑκατονταετηρίδας καὶ πλέον παρίστα νῦν νεκρῶν κοιμητήριον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀντηχοῦν οἱ ἀλαλαγμοὶ τῶν νικητῶν καὶ τῶν ἠττημένων αἰ οἰμωγαὶ καὶ οἱ θρήνοι»).

⁵ Μιχαήλ Δούκας, ὁ.π., 1120C-1126A.

⁶ Γ. Τσαγρῆς, ὁ.π., σ. 133.

τους Βυζαντινούς και περιορίζεται στις διεθνείς συνέπειες που αυτή είχε. Συγκεκριμένα προβάλλει αφενός μεν τον τρόπο που προκάλεσε το γεγονός στην Ευρώπη¹, αφετέρου δε τις πολλαπλές ωφέλειες που είχε η μετανάστευση μεγάλου αριθμού λογίων από το Βυζάντιο στη Δύση².

Γ. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453 στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα

Γ1. Εισαγωγικά

Το γεγονός της Άλωσης εξακολουθεί και κατά τον 20ό αιώνα να απασχολεί ιδιαίτερα τους ιστορικούς συγγραφείς και τα διδακτικά εγχειρίδιά τους. Η ρητορική των κειμένων δεν διαφέρει ιδιαίτερα από εκείνη των σχολικών βιβλίων του 19ου αιώνα. Μόλις τις τελευταίες δεκαετίες δείχνει να διαφοροποιείται ο τρόπος παρουσίασης του σημαντικού αυτού γεγονότος, χωρίς ωστόσο σημαντικές αλλαγές ως προς το περιεχόμενό του.

Κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα η έκδοση εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας είναι αρκετά μεγάλη. Με τη συγγραφή τέτοιων έργων εξακολουθούν να ασχολούνται ο Ιωαννίδης³ και ο Ζαχαριάδης⁴. Σε αυτούς

¹ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, βιβλίον δεύτερον, περιέχον τὴν Μέσσην Ἱστορίαν, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 318 («Ἡ κατάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἢ μετάθεσις τῆς ἑδρας τῶν Σουλτάνων εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἢ μεταβολὴ τῆς ἀγίας Σοφίας, τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ κτισθείσης μητροπόλεως, εἰς τὸ κυριώτατον τζαμίον τοῦ νέου Μωαμεθανικοῦ κράτους, ἐνέπνευσε τρόμον μέγαν εἰς ἅπασαν τὴν Εὐρώπην· διότι τὸ στρατιωτικὸν ἐκεῖνο κράτος, τὸ ἔνθεν τοῦ Βοσπόρου ἤδη παγιωθὲν καὶ ἐρειδόμενον ἐπὶ μονίμου στρατοῦ πολλῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων ἀνδρῶν, οἷον οὐδεὶς τῶν τότε χριστιανῶν ἡγεμόνων εἶχε, προδήλως ἔμελλε νὰ προχωρήσῃ καὶ περαιτέρω, ὥστε ἡ Εὐρώπη ἔβλεπεν ἑαυτὴν κινδυνεύουσαν»).

² Στο ίδιο («...ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ φιλολογία τῶν φραγκικῶν, τῶν κελτικῶν καὶ τῶν σλαβικῶν πολιτειῶν τῆς Εὐρώπης τοσαύτην ἔλαβον ἐπίδοσιν ἀπὸ τῆς γενομένης τότε εἰς Ἰταλίαν μεταναστεύσεως πολλῶν λογίων Ἑλλήνων, ὥστε ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως θεωρεῖται εὐλόγως ὡς ἀρχὴ τοῦ νεωτέρου Εὐρωπαϊκοῦ βίου καὶ τῆς νεωτέρας φιλολογίας...»).

³ Τα σχολικά εγχειρίδια του Αλκιβιάδη Ιωαννίδη που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι τέσσερα, εκ των οποίων τα δύο αποτελούν επανεκδόσεις. Πρόκειται για τα εξής έργα: 1) *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικωτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας*, τεύχος Γ', ἔκδ. ὀγδόη, ἔκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1901 [για το ίδιο ἔργο ἔχουμε στη διάθεσή μας και τὴν ἑνάτη ἔκδοση τοῦ 1902]. 2) *Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἔκδ. ὀγδόη, ἔκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1901 [για το ίδιο ἔργο ἔχουμε στη διάθεσή μας και τὴν δέκατη ἔκδοση τοῦ 1912].

⁴ Το σχολικό εγχειρίδιο του Κωνσταντίνου Ζαχαριάδη που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι το εξής: *Στοιχειώδης Ἱστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγόμενης Βυζαντινῆς*, μέρος Β', ἔκδ. Τυπογραφεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1903.

προστίθενται νέοι συγγραφείς, όπως ο Αδαμαντίου¹, ο Άμαντος², ο Βραχνός³, ο Βαλάκης⁴ και τα συγγραφικά δίδυμα των Θεοδωρίδη-Λαζάρου⁵ και Χωραφά-Σακελλάριου¹.

¹ Τα σχολικά εγχειρίδια του Αδαμάντιου Αδαμαντίου που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι ένδεκα, εκ των οποίων τα έξι αποτελούν επανεκδόσεις. Πρόκειται για τα εξής έργα: 1) *Ιστορία τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εν Αθήναις 1919 [για το ίδιο έργο έχουμε στη διάθεσή μας τη 2η έκδοση του 1920 και την 3η έκδοση του 1923 από το Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Δ. Σιδέρη]. 2) *Ιστορία τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, έκδ. πέμπτη, έκδ. Δημητράκου, Αθήναι 1930. 3) *Νεωτέρα Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή (1204-1924)*, έκδ. πρώτη, έκδ. Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Δ. Σιδέρη, εν Αθήναις 1924 [για το ίδιο έργο έχουμε στη διάθεσή μας και την τρίτη έκδοση του 1926]. 4) *Βυζαντινή και Ευρωπαϊκή Ιστορία (867-1453)*, έκδ. δεύτερα, έκδ. Δημητράκου, Αθήναι 1933 [για το ίδιο έργο έχουμε στη διάθεσή μας και την τρίτη έκδοση του 1935]. 5) *Ελληνική Ιστορία (Ελληνιστικοί-Ρωμαϊκοί και Βυζαντινοί Χρόνοι)*, έκδ. δεύτερα, έκδ. Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Δ. Σιδέρη, εν Αθήναις 1924 [για το ίδιο έργο έχουμε στη διάθεσή μας και την τέταρτη έκδοση του 1927]. 6) *Ιστορία Ελληνική και Ρωμαϊκή*, έκδ. δεύτερα, έκδ. Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Δ. Σιδέρη, εν Αθήναις 1929.

² Τα σχολικά εγχειρίδια του Κωνσταντίνου Άμαντου που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι τρία. Πρόκειται για τα εξής έργα: 1) *Ελληνική Ιστορία από τής κτίσεως τής Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τής υπό τών Όθωμανών άλώσεως αυτής (330-1453 μ.Χ.) μετά τών σπουδαιότερων κεφαλαίων τής όλης Μεσαιωνικής Ιστορίας*, έκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, εν Αθήναις 1910. 2) *Ελληνική Ιστορία από τοῦ 395 μετά Χριστόν μέχρι τής άλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως υπό τών Τούρκων (395-1453 μ.Χ.) μετά τών κυριωτέρων κεφαλαίων τής λοιπής Μεσαιωνικής Ιστορίας*, έκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, εν Αθήναις 1914. 3) *Ελληνική Ιστορία από τοῦ 395 μετά Χριστόν μέχρι τής άλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως υπό τών Τούρκων (395-1453 μ.Χ.) μετά τών κυριωτέρων κεφαλαίων τής όλης Μεσαιωνικής Ιστορίας*, έκδ. Ιωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφείον Έστίας, εν Αθήναις 1918.

³ Τα σχολικά εγχειρίδια του Νικόλαου Βραχνού που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι δέκα, εκ των οποίων τα τρία αποτελούν επανεκδόσεις. Πρόκειται για τα εξής έργα: 1) *Ιστορία Ελληνική, Ρωμαϊκή, Βυζαντιακή*, έκδ. Ιω. Σιδέρη, εν Αθήναις 1901 [για το ίδιο έργο έχουμε στη διάθεσή μας την 8η έκδοση του 1909 και τη 13η του 1916]. 2) *Ελληνική Ιστορία από τής άλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως υπό τών Φράγκων μέχρι τών καθ' ήμάς χρόνων*, έκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, εν Αθήναις 1910 [για το ίδιο έργο έχουμε στη διάθεσή μας τη 2η έκδοση του 1919 με εκδότη τον Άθαν. Δεληγιάννη, την 4η του 1922 και την 5η του 1927 από τον εκδοτικό οίκο Δ.Ν. Τζάκα και Σ. Δελαγραμμάτικα]. 3) *Ιστορία Βυζαντιακή από τοῦ 395 μ.Χ. μέχρι τής άλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως υπό τών Τούρκων μετά τών σπουδαιότερων κεφαλαίων τής όλης μεσαιωνικής ιστορίας*, έκδ. ένατη, έκδ. Τυπογραφείον Α.Α. Παπασπύρου, εν Αθήναις 1917. 4) *Ιστορία τοῦ Ελληνικοῦ Έθνους καί τινα έκ τής ιστορίας τής νέας Ευρώπης*, έκδ. 9η, έκδ. Τυπογραφείον Δ.Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελή, εν Αθήναις 1909. 5) *Ιστορία τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ελληνισμοῦ*, εν Αθήναις 1924.

⁴ Τα σχολικά εγχειρίδια του Παύλου Βαλάκη που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι δύο, εκ των οποίων το ένα αποτελεί επανεκδοση. Πρόκειται για το εξής έργο: *Ελληνική Ιστορία από τής άλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως υπό τών Φράγκων μέχρι τών καθ' ήμάς χρόνων*, έκδ. Ιωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφείον Έστίας, εν Αθήναις 1920 [για το ίδιο έργο έχουμε στη διάθεσή μας και τη 2η έκδοση του 1923].

⁵ Τα σχολικά εγχειρίδια των Χ. Θεοδωρίδου και Α. Λαζάρου που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι έξι, εκ των οποίων τα δύο αποτελούν επανεκδόσεις. Πρόκειται για τα εξής έργα: 1) *Ελληνική Ιστορία από τής άλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως υπό τών Φράγκων μέχρι τών ήμερών μας*, έκδ. δεύτερα, έκδ. Ιω. Σιδέρη, εν Αθήναις 1927. 2) *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή τών Μέσων χρόνων*, έκδ. τρίτη, έκδ. Ιω. Σιδέρη, Αθήναι 1930 [για το ίδιο

Κατά τη δεύτερη πεντηκονταετία του 20ού αιώνα η παραγωγή μπορεί να είναι περιορισμένη, αλλά εξακολουθούν να κυκλοφορούν αρκετά και σημαντικά σχολικά εγχειρίδια. Η Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου², ο Κώστας Καλοκαιρινός³, ο Νικόλαος Τζουγανάτος⁴ καθώς και δύο συγγραφικές ομάδες αποτελούμενες από τους Α. Λαζάρου, Δ. Χατζή και Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου⁵ η πρώτη και τους Λάμπρο Τσακτσίρα, Ζαχαρία Ορφανουδάκη και Μαρία Θεοχάρη⁶ η δεύτερη, είναι οι συγγραφείς που κυριαρχούν.

έργο έχουμε στη διάθεσή μας και την 4η έκδοση του 1938]. 3) *Ιστορία Ελληνική τῶν Μέσων χρόνων*, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940. 4) *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1946 [για το ίδιο ἔργο ἔχουμε στη διάθεσή μας και την 4η έκδοση του 1948]. Ο Λαζάρου μόνος ἐξέδωσε τα ἐξῆς δύο βιβλία: 1) *Ιστορία Ἑλληνική τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940. 2) *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας*, τεύχ. β', ἐκδ. ὀγδόη, Ἀθήναι 1932.

¹ Τα σχολικά εγχειρίδια των Α. Χωραφά και Α. Σακελλαρίου που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι τέσσερα, εκ των οποίων το ένα αποτελεί επανέκδοση. Πρόκειται για τα ἐξῆς ἔργα: 1) *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἡ σύγχρονος ἱστορία τῆς ἄλλης Εὐρώπης*, ἐκδ. δευτέρα, ἐκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1935 [για το ίδιο ἔργο ἔχουμε στη διάθεσή μας και την 4η έκδοση του 1938]. 2) *Ιστορία Ἑλληνική καὶ Εὐρωπαϊκὴ τῶν Μέσων χρόνων*, ἐκδ. τρίτη, ἐκδ. Ἰω. Σιδέρης, Ἀθήναι 1937. 3) *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἡ σύγχρονος ἱστορία τῆς ἄλλης Εὐρώπης*, ἐκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1933. Ο Χωραφάς μόνος ἐξέδωσε τα ἐξῆς βιβλία: 1) *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1922 [για το ίδιο ἔργο ἔχουμε στη διάθεσή μας την 4η έκδοση του 1927 και την 5η του 1928]. 2) *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐκδ. τέταρτη, ἐκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον Ἑστίας, Ἀθήναι 1925 [για το ίδιο ἔργο ἔχουμε στη διάθεσή μας και την 5η έκδοση του 1928].

² Το σχολικό εγχειρίδιο της Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι το ἐξῆς: *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1951, το οποίο γνώρισε διαδοχικές επανεκδόσεις (δώδεκα) ἕως το 1967.

³ Το σχολικό εγχειρίδιο του Κώστα Καλοκαιρινού που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι το ἐξῆς: *Ιστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Μεσαιωνικὴ*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1965, το οποίο ἔπειτα ἀπὸ την αναστάτωση που προκάλεσε μόλις κυκλοφόρησε και την ἀπόσυρσή του, ἐπανήλθε το 1976 με τον τίτλο *Ιστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, γνωρίζοντας διαδοχικές ἐκδόσεις ἕως το 2002.

⁴ Το σχολικό εγχειρίδιο του Νικόλαου Τζουγανάτου που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι το ἐξῆς: *Ιστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας-Ι. Δ. Κολλάρου, ἐν Ἀθήναις χ.χ.

⁵ Το σχολικό εγχειρίδιο των Α. Λαζάρου, Δ. Χατζή και Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι το ἐξῆς: *Ιστορία Ἑλληνορρωμαϊκῆ-Βυζαντινῆ-Μεσαιωνικῆ Εὐρώπης (146 π.Χ.-1453 μ.Χ.)*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1955, το οποίο γνώρισε δεκαεπτὰ επανεκδόσεις ἕως το 1975.

⁶ Το σχολικό εγχειρίδιο των Α. Τσακτσίρα - Ζ. Ορφανουδάκη - Μ. Θεοχάρη που ερευνήσαμε για το παρόν κεφάλαιο είναι το ἐξῆς: *Ιστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1978, το οποίο γνώρισε δεκαεννέα επανεκδόσεις ἕως το 2000.

Γ2. Οι αιτίες της Άλωσης

Σε λίγα διδακτικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα υπάρχει ξεχωριστή ενότητα στο κεφάλαιο περί της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, η οποία να αναφέρεται στα αίτια που την προκάλεσαν. Αν βέβαια μελετήσει κανείς εκτενέστερα το περιεχόμενο του συνόλου των βιβλίων που αναφέρονται στο γεγονός, θα διαπιστώσει ότι οι περισσότεροι ιστορικοί έχουν την πεποίθηση πως παρά την απελευθέρωσή της το 1261, η Κωνσταντινούπολη υπήρξε έως το 1453 η σκιά του εαυτού της («Τὸ νέον κράτος ἦτο σκιά μᾶλλον τῆς παλαιᾶς ἰσχυρᾶς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Κατεῖχε μέρος τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας μέχρι τῆς Θεσσαλονίκης, μερικὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ περιοχὰς τινὰς τῆς Μ. Ἀσίας. Πλήθος ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν κρατιδίων ἐξηκολούθη ἀκόμη νὰ ὑφίσταται. Ὁ στρατὸς ἦτο ἀνίσχυρος, ὁ δὲ στόλος ἀνύπαρκτος. Ἀντιθέτως πανταχόθεν περιέζωνον τὸ κράτος ἐπικίνδυνοι ἐχθροί. Ἐξ ἄλλου ἡ δημοσία οἰκονομία ἦτο ἀθλία, διότι τὸ ἐμπόριον εἶχε περιέλθει πλέον εἰς τοὺς Ἑνετοὺς καὶ τοὺς Γενουάτας. Εἰς αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ αἱ ἐμφύλιοι ἔριδες, αἱ συνεχεῖς θρησκευτικαὶ διαμάχαι, ἡ δημιουργία μεγάλων φεουδαλικῶν περιουσιῶν εἰς βάρος τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας, ἡ διεΐσδυσις τῶν ξένων καὶ ὁ κλονισμὸς τῆς αὐτοπεποιθήσεως. Ἡ κατάστασις γενικῶς ἦτο ἀθλία»¹). Ἄλλο κοινὸ σημεῖο τους εἶναι ἡ αντίληψη που προβάλλουν ὅτι ἡ δυναστεία των Παλαιολόγων υπήρξε ἀνίκανη νὰ ἀντισταθεῖ στην προϊούσα ἀποσύνθεση, που ἀκολούθησε τὴν πορεία παρακμῆς του Βυζαντίου («Οἱ αὐτοκράτορες τῆς τελευταίας δυναστείας εἶναι κακοί. Ὅλοι τους ὅμως ἔχουν τὴ σφραγίδα τῆς ἐποχῆς τους: βασιλεύουν σ' ἓνα ξέπνοο Βυζάντιο, δὲν πιστεύουν στὸ βάθος τῆς ψυχῆς τους πὼς μπορεῖ πιά νὰ δῆ καλὲς μέρες καὶ γι' αὐτὸ τὸ μόνο πὸν ἀπομένει ζωντανὸ μέσα τους εἶναι ὁ πόθος τῆς ἐξουσίας. Γιὰ νὰ τὸν ἱκανοποιήσουν δὲ διστάζουν νὰ κάνουν κάθε λογῆς παραχωρήσεις καὶ συμβιβασμοὺς πὸν στὰ παλιὰ τὰ χρόνια θὰ τοὺς θεωροῦσαν ἐξευτελιστικούς. Ἐχουν λοιπὸν τίς ἀδυναμίες τῆς ἐποχῆς τους. Δυστυχῶς ὅμως τὰ προβλήματα πὸν ὀρθώνονται μπρὸς στὸ Βυζάντιο εἶναι τόσο μεγάλα πὸν θὰ ἦταν ἄλυτα ἀκόμη κι ἂν δὲν ὑπῆρχαν οἱ ἀδυναμίες αὐτές»²).

Σε αὐτές τις δύο σημαντικὲς ἐπισημάνσεις που ἀποτελοῦν κοινὸ τύπο για ὅλους σχεδὸν τους ιστορικούς, θα πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ μια σειρὰ ἀπὸ ἐσωτερικὸς καὶ ἐξωτερικὸς παράγοντες που, σύμφωνα με τα διδακτικά εγχειρίδια, οδήγησαν μοιραία στην Ἄλωση.

¹ Ν. Τζουγανάτος, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας-Ι. Δ. Κολλάρου, ἐν Αθήναις χ.χ., σ. 98.

² Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Μεσαιωνικῆ*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1965, σσ. 284-285. Ὁ ἴδιος συγγραφέας σε ἐπόμενη ἐκδοση του ἔργου του (2000) θα μετριάσει τὴν ἀρχικὴ αὐστηρὴ κρίση του για τους Παλαιολόγους («Οἱ αὐτοκράτορες τῆς τελευταίας δυναστείας, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, δὲν πιστεύουν πως μπορεῖ νὰ ἐρθοῦν καλύτερες μέρες για το Βυζάντιο. Το μόνο που ἀπομένει ζωντανὸ μέσα τους εἶναι ὁ πόθος τῆς ἐξουσίας»).

Όσον αφορά στους εξωτερικούς παράγοντες, η πρώτη και κύρια αιτία που αναφέρεται είναι η ραγδαία εξάπλωση των Οθωμανών Τούρκων¹ και παράλληλα η άνοδος της ισχύος των Βουλγάρων² και των Σέρβων³ στα

¹ Α. Χωραφάς - Α. Σακελλαρίου, *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἡ σύγχρονος ἱστορία τῆς ἄλλης Εὐρώπης*, ἔκδ. τετάρτη, ἔκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1938, σσ. 98-99 («Τὸ Ὄσμανικὸν λοιπὸν κράτος, τὸ ὁποῖον κατ' ἀρχὰς ἀπετελεῖτο ἐκ 400 οἰκογενειῶν, ἰδρῦθη εἰς χώρας ἑλληνικὰς. Κοιτὶς δὲ αὐτοῦ ἔγινεν ἡ Βιθυνία, ἡ ὁποία τότε εἶχε πυκνότερον ἑλληνικὸν πληθυσμὸν. Οἱ κάτοικοι τῶν χωρῶν τούτων ἄλλοι μὲν ἀκουσίως, οἱ περισσότεροι ὅμως ἐκουσίως προσήρχοντο εἰς τὸν ἰσλαμισμὸν καὶ ἠῤῥξανον τὸν πληθυσμὸν τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους. Τὰ παθήματα, ὅσα ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας οὔτοι ἔπαθον ἐκ τῶν ἐμφυλίων ἀγῶνων τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐκ τῶν ξενικῶν ἐπιδρομῶν καὶ προσέτι αἱ πλούσιαι ἀμοιβαί, τὰς ὁποίας καὶ ἐν τῷ νῦν βίῳ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ὑπέσχετο τὸ νέον θρήσκευμα, συνετέλεσαν, ὥστε, ὅσοι δὲν εἶχον ἀκλόνητον τὸ αἶσθημα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐθνικότητος, εὐκόλως νὰ αὐτομολοῦν εἰς τὰς τάξεις τοῦ ἰσλαμισμοῦ.

Ὁ πληθυσμὸς λοιπὸν τοῦ νέου κράτους καὶ ὁ στρατός, διὰ τοῦ ὁποίου κατόπιν τοῦτο ἐξετάθη εἰς τὴν Εὐρώπην, ἀπετελεῖτο ἐκ χριστιανῶν Ἑλλήνων ἐξισλαμισθέντων. Τοῦτο δὲ φυσικὰ ἐξηκολούθησε καὶ κατόπιν, ὅσον ἐπροχώρουν αἱ κατακτήσεις αὐτῶν. Βεβαίως, ὅτε μετὰ τὴν κατάκτησιν τῶν εὐρωπαϊκῶν ἑλληνικῶν χωρῶν οἱ Ὄσμανοὶ κατέκτησαν καὶ ὅλα τὰ ἐν Ἀσίᾳ σελδζουκικὰ κράτη, συνεχώνευσαν τοὺς ὁμοφύλους τούτους μεθ' ἑαυτῶν. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦτο ὁ πληθυσμὸς τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους κατὰ τὸ πλεῖστον ἦτο ἑλληνικός. Ἀλλ' ὁ στρατός, διὰ τοῦ ὁποίου κυρίως οἱ Ὄσμανοὶ ἐπέτελεσαν τὰς κατακτήσεις των, δὲν ἀπετελέσθη μόνον ἐκ τῶν ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως προσερχομένων εἰς τὸν ἰσλαμισμὸν χριστιανῶν. Ὁ στρατός οὗτος ἐνισχύθη διὰ νέου στρατιωτικοῦ τάγματος, τοῦ τάγματος τῶν **Γενιτσάρων** ὀργανωθέντος ἐπὶ τοῦ **Οὐρχάν**, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔγινε καὶ ἡ ὅλη πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ διοργάνωσις τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους»).

² Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *Ιστορία Ἑλληνικῆ τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940, σ. 261 («Τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον εἶχον ἰδρῦσει οἱ βούλγαροι μετὰ τῶν Βλάχων, ἀπὸ τὸ 1241 ἤρχισε νὰ παρακμάζη ἀφ' ἐνὸς ἕνεκα ἐσωτερικῶν ἐρίδων, ἀφ' ἑτέρου ἕνεκα τῆς καταπληκτικῆς αὐξήσεως τοῦ νέου κράτους τῶν Σέρβων εἰς τὴν Βαλκανικὴν.

Ἀλλ' οἱ Βούλγαροι κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας ἔπαιξαν σπουδαιότατον μέρος, παρ' ὅλην τὴν ἐσωτερικὴν των ἀδυναμίαν. Ἐκμεταλλεζόμενοι τὰς ἐσωτερικὰς ταραχὰς τοῦ κράτους καὶ παρέχοντες τὴν βοήθειάν των πότε εἰς τὴν μίαν καὶ πότε εἰς τὴν ἄλλην ἐκ τῶν διαπληκτικῶν μερίδων τοῦ Βυζαντίου κατάρθωσαν νὰ προσαυξήσουν τὸ κράτος των μὲ ἑλληνικὰ ἐδάφη. Κυρίως ὅμως ἐξήντησαν καὶ τὰς τελευταίας δυνάμεις τοῦ κράτους μὲ τὰς συχνὰς ἐπιδρομὰς των καὶ καταστροφὰς»).

³ Στο ἴδιο, σσ. 261-262 («Ἀλλὰ περισσότερον ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους ἐπικίνδυνοι ἐχθροὶ ἦσαν οἱ Σέρβοι. [...] ὑπὸ τὸν ἡγεμόνα των Στέφανον Α' Νεμάνια, ἐπωφελοῦμενοι τὴν ἀθλίαν κυβέρνησιν τῶν Ἀγγέλων, ἵδρυσαν κράτος ἀνεξάρτητον [...] Οἱ διάδοχοι τοῦ Νεμάνια ἐπεξέτειναν τὸ κράτος των πρὸς ζημίαν τῶν Βουλγάρων καὶ Ἑλλήνων καὶ κατέστησαν αὐτὸ τὸ ἰσχυρότερον κράτος τῆς Βαλκανικῆς [...] Ἀλλ' εἰς τὴν ὑψίστην ἀκμὴν του ἔφθασεν τὸ σερβικὸν κράτος ἐπὶ τοῦ κράτ. **Στεφάνου Ντουσιάν** (1331-1355). [...] Ὁ Ντουσιάν κατέλαβε τὴν Μακεδονίαν πλὴν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Χαλκιδικῆς, τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Ἀλβανίαν καὶ τὴν Ἡπειρον καὶ ἐστέφθη εἰς τὰ Σκόπια (1346) Τσάρος Σέρβων καὶ Ρωμαίων (δηλ. Ἑλλήνων).

Ὁ Ντουσιάν εἶχε μεγάλα σχέδια. Ἦθελε νὰ ἐνώσῃ εἰς μέγα κράτος τοὺς Νοτίους Σλάβους, νὰ γίνῃ κύριος τῆς Βαλκανικῆς καὶ νὰ ἀντικαταστήσῃ τοιοῦτοτρόπως τὴν Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν.

Τελευταῖον ἐπεχείρησε νὰ κυριεύσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν (1355), ἀφοῦ πρῶτον ἔγινε κύριος τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τῆς Θράκης. Ἀλλὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀπέθανε κατὰ τὰς πρὸ τῆς

Βαλκάνια. Επιπλέον, σημαντική θεωρείται και η αδιαφορία του δυτικού κόσμου για τα τεκταινόμενα στην Ανατολή, παρά τις προσπάθειες θρησκευτικού προσεταιρισμού του από ορισμένους βυζαντινούς αυτοκράτορες¹.

Οι εσωτερικοί παράγοντες, που επισημαίνονται, αφορούν κυρίως στους συχνούς και αιματηρούς εμφύλιους πολέμους (πρώτα του Ανδρόνικου Γ' εναντίον του Ανδρόνικου Β'² και ύστερα του Ιωάννη Ε' εναντίον του Ιωάννη ΣΤ'³), στις θρησκευτικές έριδες (ενωτικοί-

Κωνσταντινουπόλεως έπιχειρήσεις του και τὰ σχέδιά του έματαιώθησαν. Οί Σέρβοι θαυμάζουν τόν Ντουσιάν, διότι ήτο πραγματικῶς γενναῖος και έπιδέξιος στρατηγός και διπλωμάτης. Αλλά τὸ νοτιοσλαβικόν κράτος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὀνειρευθῆ, ιδρύθη μόλις ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας»).

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *ό.π.*, σσ. 285-286 («Γιὰ ν' αντιμετώπισουν τὸ κίνδυνο τῶν Ὀθωμανῶν στηρίζουν τὶς ἐλπίδες τους γιὰ σωτηρία στὴ Δύση. Αὐτὴ ἡ ἐλπίδα ἦταν τὸ κυριότερο γνώρισμα τῆς ἐξωτερικῆς τους πολιτικῆς. Γιὰ νὰ ἐπιτύχουν ὁμως τὴ βοήθεια ἔπρεπε νὰ λείψῃ ἡ θρησκευτικὴ ἀντίθεση, τὸ σχίσμα, πὸν τοὺς χωρίζε με τὴ Δύση κι ἔκανε νὰ μισοῦνται θανάσιμα. Γιὰ νὰ γίνῃ ὁμως τώρα αὐτό, ἕνας δρόμος ὑπῆρχε: νὰ ὑποχωρήσῃ ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία στὶς ἀξιώσεις τῆς Δυτικῆς. [...] Ἡ Δύση ἦταν πολὺ μισητὴ κι ἐξ ἄλλου δὲν ἔδειχνε καμιά σοβαρὴ διάθεση γιὰ βοήθεια»).

² Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζαρου, *ό.π.*, σσ. 266 και 268 («Καὶ οἱ δύο [ενν. τον Ανδρόνικο Β' και τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ'], λησμονοῦντες τὰ καθήκοντα πρὸς τὴν κινδυνεύουσαν πατρίδα, προσεπάθουν συμμαχοῦντες μετὰ τῶν Βουλγάρων και Σέρβων νὰ ἐπικρατήσουν. [...] Ἐπὶ τῶν δύο τούτων αὐτοκρατόρων ἕνεκ τῶν ἐσωτερικῶν ἀσχημιῶν τὰ ἐξωτερικὰ τοῦ κράτους ἐχειροτέρευσαν»).

³ Στο ἴδιο, σ. 268 («Τὸ θλιβερότερον εἶναι, ὅτι οἱ ἀντίπαλοι ἄνευ ἐθνικοῦ συναισθήματος προσεκάλουν τοὺς ἐχθροὺς τῆς αὐτοκρατορίας εἰς βοήθειαν δίδοντες εἰς αὐτοὺς γενναῖα χρηματικὰ ποσὰ και εὐρείας ἐδαφικὰς παραχωρήσεις. Ὁ Καντακουζηνός συνεμάχησε μετὰ τῶν Τούρκων, ἀφοῦ ἔδωσεν εἰς τὸν γέροντα Οὐρχάν τὴν 13ετῆ θυγατέρα του»).

ανθενωτικοί¹, ησυχαστές-αντιησυχαστές²) και στην οικονομική δυσπραγία του βυζαντινού κράτους³. Στο συγγραφικό πόνημα των Θεοδωρίδη-Λαζάρου προστίθενται η φεουδαρχία⁴, η πολιτική αναρχία (με αποτέλεσμα

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *ό.π.*, σ. 287 («Οί Παλαιολόγοι και πολλοί από τους ανώτερους κληρικούς και μορφωμένους ηγέτες του Βυζαντίου δεν δίσταζαν πια να δεχτούν αυτή τη θυσία και ονομαζήθηκαν Ένωτικοί. Τρεις αυτοκράτορες, οί ίδιοι προσωπικά με την ακολουθία τους πήραν τὸ δρόμο πρὸς τὴς ἀλλῆς τῆς Εὐρώπης ζητώντας τὴ συμπαράσταση τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου τῆς. Ἡ πιὸ σπουδαία ἀποστολὴ ἀπ' ὅλες ἦταν ἡ τελευταία, ὅταν ὁ κίνδυνος πια ἦταν πολὺ μεγάλος κι ἡ Κωνσταντινούπολη ζοῦσε με τὴ φοβέρα τῆς ἄλωσης. Ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ ἴδιος ὁ αυτοκράτορας Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος και μέλη τῆς ἀποστολῆς ὀνομαστοί για τὴ σοφία τους και τὸ κύρος τους κληρικοί και λόγιοι. Ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ὕστερα ἀπὸ ἐπίσημη σύνοδο στὴ Φλωρεντία τῆς Ἰταλίας ὑπογράφηκε κι ἀπὸ τὰ δύο μέρη τὸ 1439 ἡ Ἑνωσι τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ὁ λαὸς και τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κλήρου δὲ συμφώνησαν με τὴν ἐπίσημη αὐτὴ πολιτικὴ τοῦ κράτους και τὴν πολέμησαν με μεγάλη βιαιότητα. Με τὸ μέρος τους πήγαν και πολλοί μεγάλοι ἄρχοντες και κληρικοί. Αὐτοί πού ἀκολουθοῦσαν αὐτὴ τὴν πολιτικὴ ὀνομαζήθηκαν Ἀνθενωτικοί, γιατί με κανένα τρόπο δὲν ἤθελαν τὴν ἔνωσι με τοὺς Φράγκους [...]. Ὁ λαὸς στὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι κουρασμένος και δίχως ἐλπίδα ἀπὸ πούθενά. Μόνο στο Θεὸ στήριζε τὴς ἐλπίδες του, μὰ κι αὐτός, πιστεῦαν, ἦταν θυμωμένος για τὴς ἁμαρτίες τους και τοὺς ἔστελνε τὴς μεγάλες συμφορὲς τῆς ἐποχῆς τους. Τὸ μόνο πού μπορεῖ νὰ γίνῃ εἶναι τὸ θέλημά του. Κι ἔφτασαν νὰ πιστεῦουν πὼς τὸ θέλημά του ἦταν νὰ μὴ φραγκέψῃ ἡ Πόλι ἔστω κι ἂν ἐπρόκειτο νὰ τουρκέψῃ. Καμιά δύναμη δὲν μπορούσε ν' ἀντισταθῇ στο θέλημα αὐτό: ἐπομένως κάθε βοήθεια ἀπὸ τὴ Δύση ἦταν μάταιη. Ἀπὸ ἔπαιρνε ἐξιλέωσι ὁ Θεός, θὰ παρουσιαζόταν πάνω στὴν κρίσιμη ὥρα ἕνας ἄγγελος του με τὴν ἀστραφτερὴ ρομφαία του και θὰ τὴν ἔδινε σ' ἕνα μαυροντυμένο κουρελή, για νὰ σώσῃ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων. Τέτοιες προφητείες κυκλοφοροῦσαν πολλές μέσα στο λαὸ και τὸν ἔκαναν νὰ αἰσθάνεται διάθεσι ἐγκαρτέρησης»).

² Λ. Τσακτίρας - Ζ. Ὁρφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ και Βυζαντινὴ*, ἔκδ. δευτέρη, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1982, σ. 292 («Μία κίνηση πού εἶχε ἀπήχησι στους μοναχούς και σὲ ἀρκετούς λόγιους ἦταν ἡ κίνηση τῶν Ἡσυχαστῶν πού ἦταν ὀπαδοί τοῦ ἀπόλυτου ἀσκητισμοῦ. Οἱ ιδέες τους βρῆκαν μεγάλη διάδοσι στους ἀγιορεῖτες μοναχούς και ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τὸ λόγιο μοναχὸ Γρηγόριο Παλαμά, πού ἀργότερα ἔγινε μητροπολίτης στή Θεσσαλονίκη. Ἐνας ἄλλος, ὅμως, μοναχός ὁ Βαρλαάμ, Ἑλληνας ἀπὸ τὴν Καλαβρία τῆς Ἰταλίας, ἐρευνητῆς θεολόγος και ἀρχαιογνώστης λόγιος, πολέμησε με πάθος τοὺς Ἡσυχαστές και τὴς ιδέες τους.

Οἱ ἔριδες φούντωσαν στή Θεσσαλονίκη πού χωρίστηκε σὲ δύο στρατόπεδα. Οἱ εὐγενεῖς, οἱ μοναχοί και οἱ περισσότεροι κληρικοί πήραν τὸ μέρος τοῦ Παλαμά, ἐνῶ οἱ ἀρχαιολάτρες και οἱ Ζηλωτές, ὑποστήριζαν τὸ Βαρλαάμ»).

³ Στο ἴδιο («Ἡ Μ. Ἀσία με τὴς εὐφορὲς ἐκτάσεις τῆς χάθηκε. Ἀλλὰ και στίς ἐλεύθερες περιοχές, ἐκτός ἀπὸ τὴς πολεμικὲς περιπέτειες, οἱ ἀρρώστιες και ἡ πείνα ἔχουν καταστρέψῃ τὴς κοινότητες. Ἐτσι τὰ κτήματα πού δὲν μπορούσαν πια νὰ κρατήσουν οἱ γεωργοί περνοῦσαν στὰ χέρια τῶν πλουσίων ἢ τῶν μοναστηριῶν με ἀποτέλεσμα τὸ χάσμα ἀνάμεσα στους φτωχοὺς και στους πλούσιους νὰ γίνετα ὀλοένα και μεγαλύτερο. Οἱ ἐξαθλιωμένοι γεωργοί, διωγμένοι ἀπὸ τὴ γῆ τους συσσωρεύονταν στίς πόλεις, ἐνῶ οἱ δυνατοί κρατοῦσαν τεράστιες περιουσίες.

Σὰν νὰ μὴν ἔφταναν αὐτὰ, στή δυστυχία τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν και τῶν φτωχῶν γενικά εἶχε προστεθεῖ και ἡ τοκογλυφία, πού πήρε μεγάλες διαστάσεις και ἔφτασε στο ἀπροχώρητο. [...] Ὁ ἔλεγχος τοῦ ἀνατολικοῦ ἐμπορίου βρισκόταν σταθερά στὰ χέρια τῶν ἰταλικῶν πόλεων, ἐνῶ ἡ ὀικονομικὴ ἐξάντλησι τοῦ Βυζαντίου μεγάλωνε συνεχῶς»).

⁴ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 286 («Ἡ φεουδαρχία ἐπεβλήθη και εἰς τὸ Βυζάντιον, ὀπως εἶχεν ἐπιβληθῇ εἰς ὀλα τὰ κράτη κατὰ τοὺς μέσους χρόνους. Οἱ φεουδάρχει, κύριοι

τους συχνούς εμφυλίους)¹, η άρνηση πολλών αυτοκρατόρων να αντιληφθούν την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί και η συνακόλουθη διάθεσή τους για πολυδάπανους κατακτητικούς πολέμους² και τέλος η στρατιωτική δυσπραγία³, ως συνέπεια της οικονομικής. Στο δε εγχειρίδιο των Τσακτσίρα-Ορφανουδάκη-Θεοχάρη, επισημαίνονται επιπλέον η φυσική φθορά του κράτους⁴ και η αδυναμία των Βυζαντινών να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις των καιρών⁵.

Ενδιαφέρον τέλος παρουσιάζει και μια επισήμανση της Βουραζέλη-Μαρινάκου, η οποία στα προηγούμενα αίτια που στηρίζονταν στην κοινή λογική, προσθέτει και μερικά ακόμη που τοποθετούσαν τους λόγους της Άλωσης στο χώρο του υπερβατικού («Άλλοι έθεώρουν τήν καταστροφήν ως τιμωρίαν τοῦ Θεοῦ, λόγω τῆς επικρατούσης άσεβείας, ιδίως τῶν εὐπορούντων, οἵτινες απέκρυπτον τὰ ιδικά των πλούτη καὶ ἠνείχοντο ὅπως τὰ ἱερά σκεύη τῶν ἐκκλησιῶν πωλοῦνται εἰς τοὺς Ἑβραίους»⁶).

μεγάλων ἐκτάσεων, περιστοιχιζόμενοι ἀπὸ ἀναριθμήτους πελάτας καὶ συντηροῦντες ἴδιον στρατόν, ἀφόβως ἐρήμωνον τήν χώραν, κατεπίεζον τοὺς μικροὺς ἰδιοκτήτας, περιεφρόνουν τοὺς νόμους καὶ τοὺς κυβερνήτας καὶ ἔφερον εἰς τὰς ἐπαρχίας ἀταξίαν καὶ διαρκή σχεδὸν ἀναρχίαν. Βραδύτερον ἢ δύναμις τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας ἀπέβη τόσον μεγάλη, ὥστε ἐμφανίζονται εἰς διάφορα μέρη φεουδάρχει σχεδὸν ἀνεξάρτητοι. Τὸ κράτος ἤδη πρὸ τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως εἶχεν ἀποσυντεθῆ. Ἡ σημαντικώτερα λοιπὸν αἰτία τῆς διαλύσεως τῆς αὐτοκρατορίας ἦτο ἡ ἐπικράτησις καὶ ἐνίσχυσις τῆς φεουδαρχίας»).

¹ Στο ἴδιο, σσ. 286-287 («Ἡ ἔλλειψις νόμου, ὁ ὁποῖος νὰ καθορίζη τήν διαδοχὴν τοῦ θρόνου, ἐδημιούργησε τήν πολιτικὴν ἀναρχίαν. Ἄνδρες φιλόδοξοι ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τοῦ ἀστάτου ὄχλου τῆς πρωτευούσης ἐτάραξαν πολλάκις τὸ κράτος μὲ τὰς στάσεις των, αἱ ὁποῖαι ἔρριπτον αὐτὸ πολὺ συχνὰ εἰς ἐμφυλίους πολέμους. Ἀπὸ τοῦ 395 μέχρι τοῦ 1453 ἐβασίλευσαν ἐν ὄλῳ 107 βασιλεῖς, ἐκ τούτων μόνον 34 ἀπέθανον θάνατον φυσικόν καὶ 8 πολεμοῦντες κατὰ τῶν ἐχθρῶν. Οἱ ἄλλοι ὅλοι ἦσαν θύματα ἀγρίων στάσεων καὶ δολοφονιῶν. Τοιοῦτοτρόπως ἡ μοναρχία ἐταράσσετο σχεδὸν διαρκῶς ἀπὸ ἐμφυλίους πολέμους καὶ ἔμενεν ἀπροστατέυτος ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ὠνειρεύοντο καὶ παρεσκεύαζον τήν καταστροφήν του»).

² Στο ἴδιο, σ. 287 («Τὸ ὄνειρον πολλῶν αὐτοκρατόρων νὰ ἀνιδρῶσουν τήν ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ἐγέννησε τήν τάσιν πρὸς μεγάλας κατακτήσεις. Τὸ κράτος περιεπλάκη εἰς ἀτελεντήτους καὶ δαπανηροὺς πολέμους, οἱ ὁποῖοι ἐπροκάλεσαν τήν προϋοῦσαν ἐξασθένεισίν του. Ἡ αὐτοκρατορία κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μεγάλου κινδύνου εὐρέθη περικυκλωμένη ἐξ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀπὸ ἀσπόνδους ἐχθρούς»).

³ Στο ἴδιο («Σπουδαιότατος λόγος τῆς καταστροφῆς τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας ἦτο ἡ οἰκονομικὴ παρακμὴ καὶ ὡς συνέπεια αὐτῆς ἡ στρατιωτικὴ. [...] ὁ στρατὸς ἐμειώθη σημαντικῶς εἰς ποσὸν καὶ ποιόν. Χρήματα δὲν ὑπῆρχον πρὸς συντήρησιν μεγάλων δυνάμεων, ἡ παλαιὰ ἀγάπη τοῦ στρατοπέδου ἐξηφανίσθη, ὁ στρατὸς κατήντησεν ἀσθενής, ἀπαθής καὶ ἀνίκανος νὰ προστατεύσῃ τὸ κράτος»).

⁴ Λ. Τσακτσίρας - Ζ. Ὀρφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, ὁ.π., σ. 326 («Ἡ φυσικὴ κάμψη. Φυσικὰ δὲν ἦταν ἀπαραίτητη ἡ τουρκικὴ κατάκτηση (βίαιος θάνατος), ὅπωςδῆποτε ὁμως ἡ αὐτοκρατορία θὰ παραχωροῦσε τὴ θέση της κάποτε»).

⁵ Στο ἴδιο («Τὸ Βυζάντιο προσκολλημένο σὲ παλιές μεθόδους ἐργασίας καὶ διοίκησης, ἦταν δύσκολο - ἂν δὲν ἦταν ἀδύνατο - νὰ συναγωνιστεῖ τοὺς νεότερους Ἰταλοὺς ἀνταγωνιστές του. Μποροῦμε νὰ βγάλουμε τὰ συμπεράσματά μας ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῶν οἰκονομικῶν ἀνταλλαγμάτων - προνομίων πού στοίχισε στό Βυζάντιο τόσα πολλά»).

⁶ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1951, σ. 252.

Γ3. Τα γεγονότα της Άλωσης

Το καθαυτό γεγονός της Άλωσης περιγράφεται με εξαιρετική λεπτομέρεια από όλα τα σχολικά εγχειρίδια της εποχής. Ακόμη και στα έργα των τελευταίων δεκαετιών, όπου η συναισθηματική φόρτιση και οι αξιολογικές κρίσεις για πρόσωπα και ενέργειες είναι σαφώς πιο περιορισμένες, είναι εμφανής η επιθυμία των συγγραφέων τους να εκφράσουν τον «καημό της Ρωμιούσνης» (κατά Σεφέρη¹), έστω και με έμμεσο τρόπο (με την παράθεση σχετικών πηγών).

Οι περισσότεροι συγγραφείς χρησιμοποιούν ως έτος αφετηρίας των περιγραφών τους το 1451, έτος θανάτου του σουλτάνου Μουράτ Β' και ανόδου στον οσμανικό θρόνο του γιου του Μεχμέτ Β'. Αναφέρουν αρχικά τη μεθοδικότητα με την οποία ο νεαρός (μόλις 21 ετών) Μεχμέτ ξεκίνησε τις προετοιμασίες για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης². Καθ'όλη τη διάρκεια των προετοιμασιών είχε διαρκώς στη σκέψη του μια ρήση του προφήτη του Ισλάμ Μωάμεθ, η οποία λέγεται ότι αφορούσε στην εν λόγω πόλη («...δὲν εἶχεν ἄλλην σκέψιν παρὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἄϋπνος διήρχετο τὰς νύκτας αὐτοῦ κάμνων σχέδια τῆς πόλεως καὶ τῶν ὀχυρωμάτων καὶ ἐπαναλαμβάνων τοὺς λόγους τοῦ Προφήτου: “Ὁ μεγαλύτερος στρατηλάτης θὰ εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ κατακτήσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν”»³). Στη συνέχεια η περιγραφή μεταφέρει τους αναγνώστες στη βυζαντινή πλευρά και στον Κωνσταντίνο ΙΒ' Παλαιολόγο, ο οποίος είχε στεφθεῖ βασιλιάς στον Μυστρά, λίγα χρόνια νωρίτερα από τον Μεχμέτ (το 1449). Παρά τη θρησκευτική του τοποθέτηση (είχε ακολουθήσει φιλενωτική πολιτική και γι' αυτό είχε προκαλέσει πολλές αντιδράσεις στο εσωτερικό του βυζαντινού κράτους), οι συγγραφείς τον υποδέχονται θερμά, αποσιωπώντας αυτό το γεγονός και εμμένοντας κυρίως στο θυσιαστικό πνεύμα που επέδειξε έως την τελευταία στιγμή της ηρωικής θανάτου του⁴.

¹ Βλ. Γ. Σεφέρης, *Ἡμερολόγιο Καταστρώματος Γ'*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2002 («Νεόφυτος ο έγκλειστος μιλά»).

² Α. Χωραφᾶς - Α. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σσ. 124-125 («Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Μουράτ Μωάμεθ Β' ἦτο μόλις 21 ἐτῶν, ἀλλ' ἦτο ὀξὺς τὴν φύσιν καὶ ὀρμητικὸς εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις του. Εὐθὺς μόλις ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ κατακτήσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ νεαρὸς σουλτάνος ἐγνώριζε τὴν ἀδυναμίαν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκετο ἡ πόλις, συνάμα δὲ κατενόει ὅτι τὸ ἐν Εὐρώπῃ κράτος τῶν Ὀσμανιδῶν δὲν θέλει ἐπιστεγασθῆ, οὐδὲ θέλει ἔχει ἀσφαλὲς ὀρμητήριον, ἂν δὲν κυριαρχήσῃ τῆς πόλεως, ἡ ὁποία ἐκράτει τὴν κλεῖδα τῶν δύο θαλασσῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀπετέλει γέφυραν μεταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης [...] ἀφ' οὗ παρεσκεύασεν ἱκανὸν στρατὸν καὶ στόλον, τὸ 1452 ἔκτισεν εἰς τὸ στενώτατον μέρος τοῦ Βοσπόρου ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀχθῆς φρούριον ἀπέναντι ἄλλου ὁμοίου φρουρίου, τὸ ὁποῖον εἶχε κτίσει ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς ὀχθῆς ὁ Βαγιαζήτ. Ἀπεστέρησεν οὕτω τὴν Κωνσταντινούπολιν τῆς μετὰ τοῦ Εὐξείνου συγκοινωνίας καὶ τῆς ἐκεῖθεν ἐπισιτίσεως»).

³ Α. Ἀδαμαντίου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 289. Βλ. καὶ Ἐ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1951, σ. 252.

⁴ Α. Χωραφᾶς - Α. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σσ. 124-125 («Ἀλλὰ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἐγνώριζεν ὅτι ἀνερχόμενος εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως περιβάλλεται τὸν

Μετά την περιγραφή των εκατέρωθεν προετοιμασιών, τα διδακτικά εγχειρίδια επικεντρώνονται στην πολιορκία. Τοποθετούν την έναρξή της στις αρχές Απριλίου 1453 και περιγράφουν τις αντίπαλες δυνάμεις, δίνοντας έμφαση στην απελπιστικά ισχνή δύναμη των Βυζαντινών¹. Η έκθεση των γεγονότων καταλήγει σταδιακά στα ξημερώματα της 29ης Μαΐου και στην άλωση της Κωνσταντινούπολης. Σε αυτό το μέρος της περιγραφής, σημειώνονται από τους πιο πολλούς ιστορικούς οι σημαντικότεροι σταθμοί στην πολιορκία της Πόλης: η χρήση των τηλεβόλων², η είσοδος στον Κεράτιο στολίσκου αποτελούμενου από τέσσερα πλοία υπό τον Φλαντανελά³, η εντυπωσιακή στη σύλληψή της

ἀκάνθινον στέφανον τοῦ μαρτυρίου. Εἶχε βαθείαν συνείδησιν τῆς θέσεώς του ἐπειδὴ δὲ ἦτο ἀξιοπρεπὴς τὸν χαρακτήρα καὶ ἠρωϊκὸς τὸ φρόνημα, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἀπέβλεψεν εἰς τὸ νὰ βασιλεύσῃ ἐντίμως, ἐὰν δὲ τοῦτο ἦτο ἀδύνατον νὰ πέσῃ ἐνδόξως. Ἦτο λοιπὸν φανερὸν ὅτι μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ μακρὰ εἰρήνη. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ δύο εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐφρόντιζον νὰ παρασκευασθοῦν.

Ὁ μὲν Κωνσταντῖνος εὐθύς, ἀφ' οὗ ἀνήλθεν εἰς τὸν θρόνον, ἐφρόντισε περὶ ἐπισκευῆς τῶν ὀχυρωμάτων καὶ φρουριῶν τῆς πόλεως, περὶ προμηθείας σίτου καὶ περὶ ἐνισχύσεως τοῦ μικροῦ στόλου του, ἤρχισε διαπραγματεύσεις πρὸς τὸν πάπαν καὶ πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους ἡγεμόνας δι' ἀποστολὴν βοθηθείας καὶ ἐνῆργει νὰ προσελκύσῃ πολεμιστὰς ἐθελοντὰς ἐκ τῆς Εὐρώπης»).

¹ Π. Βαλάκης, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 27 («Ἐν ᾧ ὁ Μωάμεθ εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς του 200 χιλιάδας στρατοῦ μὲ πολυαρίθμους ἄλλους συνοδοὺς καὶ πολλὰ κανόνια καὶ 145 πλοῖα, οἱ ὑπερασπιστὰι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν μόνον 5 χιλιάδες Ἕλληνες καὶ 2 χιλιάδες ξένοι, μοιρασμένοι εἰς τὰ τεῖχη αὐτῆς. Τὰ τεῖχη ταῦτα, τὰ ὅποια γνωρίζομεν ὅτι εἶχον κατασκευασθῆ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου, εἶχον μῆκος 18 χιλιόμετρων. Ἦσαν δὲ παρὰ τὴν θάλασσαν μονά, τριπλᾶ δὲ κατὰ τὴν ξηράν, ἔχοντα βαθείαν τάφρον καὶ κατὰ διαστήματα πύργους, ἰδίως ἄνωθεν τῶν διαφόρων πυλῶν»).

² Α. Ἰωαννίδης, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικοτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας*, τεύχος Γ', ἐκδ. ὀγδόη, ἐκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 36 («Ταῦτα δὲ πράξας ὁ σουλτᾶνος [...] ἀπῆλθεν εἰς Ἀδριανούπολιν [...] Ἐκεῖ δὲ Οὐγγροὶ τινες, Οὐρβανὸς καλούμενος, κατεσκεύασε πλείστα μεγάλα τηλεβόλα, ἐν οἷς καὶ ἓν τεράστιον. Πρὸς μετακόμισιν δὲ τοῦ τεραστίου ἐκείνου τηλεβόλου ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως μέχρι Κωνσταντινουπόλεως ἐχρειάσθησαν δύο μῆνες· ἔσυρον δ' αὐτὸ πεντήκοντα ζεύγη βοῶν καὶ ἐβοήθουν τριακόσιοι ἄνδρες»).

³ Κ. Ἄμαντος, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστόν μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν κυριωτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. Ἰωάννης Δ. Κολλάρος-Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1918, σ. 131 («Τότε συνέβη καὶ ἐνδιαφέρουσα ἑλληνοτουρκικὴ ναυμαχία, προάγγελος τῶν νεωτέρων ναυτικῶν κατορθωμάτων τοῦ ἔθνους. Τέσσερα πλοῖα, κομίζοντα τροφὰς εἰς Κωνσταντινούπολιν, συνεκρούσθησαν ἔξω τοῦ Κερατίου πρὸς ὀλόκληρον τὸν τουρκικὸν στόλον. Ἡ γενναϊότης τῶν Ἑλλήνων ναυτῶν καὶ τὸ ὑγρὸν πῦρ ἀπέκρουσαν τὸν στόλον τοῦ Βουλγάρου, ἔκαυσαν πλείστα πλοῖα καὶ ἐφόνευσαν χιλιάδας Τούρκων πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ λυσσαλέου ἐξ ὀργῆς Μωάμεθ Β' καὶ τῶν ἐπευφημούντων Ἑλλήνων κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ τέσσερα ἑλληνικὰ πλοῖα εἰσήλθον ἔπειτα ἀσφαλῶς εἰς τὸν Κεράτιον»).

υπερνεώλκιση του οθωμανικού στόλου στον Κεράτιο κόλπο¹, η θαρραλέα απάντηση του Κωνσταντίνου στις προτάσεις παράδοσης του Μεχμέτ², η τελευταία συγκινητική νύκτα πριν την Άλωση³ και η απέλπιδα μάχη και ο θάνατος του τελευταίου βυζαντινού βασιλέα⁴. Τέλος, στα σχολικά βιβλία

¹ Ν. Βραχνός, *Ιστορία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, εν Αθήναις 1924, σ. 231 («Ο Μωάμεθ τότε διενόηθη να υπερνεωλκήση ἤτοι να μεταφέρη τὰ πλοῖα του κατὰ γῆν ἀπὸ τοῦ Διπλοκιοῖου, ὅπου ἐναυλόχουν, εἰς τὸν Κεράτιον κόλπον. Ἐκ συνεννοήσεως λοιπὸν μὲ τοὺς ἐν Γαλατᾷ κατοικοῦντας Γενοάτας ἐκαθαρίσθη τὸ μεταξὺ διάστημα καὶ ἐστρώθη μὲ σανίδας ἀλειμμένας διὰ λιπαρῶν οὐσιῶν καὶ ὑπὸ τὸν ἤχον τυμπάνων καὶ σαλπύγκων ἐσύρθησαν ὑπὲρ τὰ ἑβδομήκοντα πλοῖα»).

² Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζαρου, *ὁ.π.*, σ. 284 («Ο Μωάμεθ ἠτοίμαζε νέαν μεγάλην ἐπίθεσιν, ἀλλὰ προηγουμένως ἐδοκίμασε τὴν 16ην Μαΐου νὰ καταλάβῃ τὴν πόλιν διὰ συνθήκης. Ἐπρότεινεν εἰς τὸν Κωνσταντῖνον νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πρωτεύουσαν καὶ ν' ἀπέλθῃ εἰς Μοριᾶν, τοῦ ὁποῖου ὑπεσχέθη ν' ἀναγνωρίσῃ αὐτὸν ἀνεξάρτητον Δεσπότην. Ἐπίσης ἐπέτρεπεν εἰς πάντας τοὺς περὶ αὐτὸν νὰ ἀπέλθουν ἀνενόχλητοι καὶ ὑπεσχέθη νὰ σεβασθῇ τὴν ζωὴν καὶ περιουσίαν τῶν κατοίκων. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔδωκε τὴν ἱστορικὴν ἀπάντησιν: "Τὸ δὲ τὴν πόλιν παραδοῦναι, οὔτε ἐμὸν ἐστίν οὔτε ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐνταῦθα· κοινὴ γὰρ γνώμη πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεθα μὴ φειδόμενοι τῆς ζωῆς ἡμῶν". Τὸ τελευταῖον ὄριον τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο πληρωμὴ φόρου, ἃν ὁ Μωάμεθ ἔλυε τὴν πολιορκίαν.

Μετὰ τὴν ἀπάντησιν αὐτὴν ὁ Μωάμεθ παρεσκεύασε τὴν ἔφοδον καὶ ἐνεψύχωσε τὰ στρατεύματα ὑποσχεθεὶς τιμὰς καὶ ἀξιώματα εἰς τοὺς ἀνδρείους»).

³ Π. Βαλάκης, *ὁ.π.*, σσ. 28 καὶ 30 («Τὴν παραμονὴν τῆς ἐφόδου ὁ Κωνσταντῖνος, ἀφ' οὗ ἐπεθεώρησε τὰ τείχη, συνεκάλεσε τὸν στρατὸν καὶ τοὺς προκρίτους καὶ ὑπενθύμισεν εἰς αὐτούς, ὅτι ὁ ἀγὼν εἶναι ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, καὶ προέτρεψε νὰ ἀγωνισθῶσιν ἐπαξίως τῆς καταγωγῆς των ὡς ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων καὶ ὑπὲρ τῆς πόλεως, ἡ ὁποία ἦτο ἡ σκέπη τῆς πατρίδος, καταφύγιον τῶν Χριστιανῶν, ἐλπίς καὶ χαρὰ ὄλων τῶν Ἑλλήνων. Μετὰ ταῦτα μετέβη εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν· ἐκεῖ ἐν ᾧ οἱ θόλοι ἀντήχουν ἀπὸ τοὺς θρήνους τοῦ πλήθους, μετέλαβε τῶν ἀχράντων μυστηρίων, καὶ ἤκουσε τὴν τελευταίαν λειτουργίαν εἰς τὸν ναόν, ὁ ὁποῖος ἐπὶ 920 ἔτη ἦτο τὸ καύχημα καὶ ἡ μητρόπολις τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς 28 Μαΐου ὁ αὐτοκράτωρ ἀπεχαιρέτα τοὺς οἰκείους του, εἰς τὸ τουρκικὸν στρατόπεδον μεγάλη φωτοχυσία ἐφώτιζεν ὅλα τὰ πέριξ· χιλιάδες δερβισῶν περιήρχοντο πανταχοῦ καὶ ἐξῆπτον τὸν φανατισμὸν τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ἐχόρευον καὶ διεσκέδαζον. Κατὰ τὸ μεσονύκτιον ἐσβέσθησαν τὰ φῶτα καὶ ἐπεκράτησε πλήρης σιγὴ»).

⁴ Α. Αδαμαντίου, *ὁ.π.*, σσ. 294-295 («Κατὰ τὰς πρώτας ἀλεκτροφωνίας, πρὸς τὰ ἐξημερώματα, (τῆς 29 Μαΐου 1453), "μὲ μεγάλην σπουδὴν καὶ βίαν ἀνάπτει ὁ πόλεμος. Καὶ τὰ ὄργανα τὰ πολεμικά, τυμπανά τε καὶ πᾶν ἕτερον κρούσαντες, καὶ μὲ φωνὰς ἰσχυρὰς ἀλαλάξαντες" ἐφορμοῦν οἱ ἐχθροί, ὅλοι μαζί, συγχρόνως διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. Ἡ μάλλον λυσσώδης προσβολὴ γίνεται παρὰ τὴν πύλην τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ. Τρία σώματα στρατοῦ ἐφορμοῦν, καὶ τὰ τρία ἀποκρούονται γενναίως ὑπὸ τῶν ἀνδρείων ὑπερασπιστῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Αὐτοκράτωρ διευθύνει τὴν ἄμυναν. Αἱ κλίμακες θραύονται καὶ οἱ ἐφορμώντες κρημνίζονται. Ἀπὸ τὰ τείχη τῆς θαλάσσης τὰ τουρκικὰ πλοῖα καίονται μὲ τὸ ὑγρὸν πῦρ. Ὁ καπνὸς τῶν τηλεβόλων καὶ τῶν καιομένων πλοίων "ὥσπερ νεφέλη σκοτεινὴ καλύπτει τὸν ἥλιον καὶ τὸν οὐρανόν. Αἱ φωναὶ καὶ ὁ κρότος ἀνεβαίνουν ἕως τὸν οὐρανόν". Ἀκόμη μίαν φορὰν τὰ τάγματα τῶν Γενιτσάρων κρημνίζονται, τὰ ῥωμαλεώτερα, τὰ ὁποῖα εἶχε στείλει ὁ Μωάμεθ. Ἐξημέρωνεν ἡ 58ῆ ἡμέρα τῆς πολιορκίας.

Εἶχεν ἤδη ἀνατείλει ὁ ἥλιος, καὶ ὁ Βασιλεὺς ἀνακράζει ἀγαλλόμενος: "συστρατιῶται καὶ ἀδελφοί, ἡμῶν ἐστὶν ἡ νίκη, ὁ Θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν πολεμεῖ". Ἀλλ' αἰφνιδίως βλέπει νὰ περικυκλώνεται. Μία μικρὰ πύλη εἶχε λησμονηθῆ ἀνοικτὴ, οἱ Τούρκοι εἰσέρχονται δι' αὐτῆς.

γίνεται αναφορά και στη θριαμβευτική είσοδο του Μεχμέτ στην κατακτημένη πόλη¹, γεγονός που αποτελεί ουσιαστικά τον επίλογο της υπερλιόχρονης ιστορίας του Βυζαντίου².

Γ4. Οι συνέπειες της Άλωσης

Όσον αφορά στις συνέπειες της Άλωσης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι καταγράφονται με τρόπο έμμεσο και οπωσδήποτε όχι συστηματικά. Συνήθως γίνεται λόγος για την ολοκληρωτική καταστροφή της Κωνσταντινούπολης³ καθώς και τη φυγή πολλών σημαντικών προσωπικοτήτων στη Δύση με ταυτόχρονη μεταφορά του ελληνικού πολιτισμού⁴. Συχνή είναι επίσης η επισήμανση πως εξαιτίας της Άλωσης πολύ σύντομα εξαλείφθηκαν και οι τελευταίες εστίες αντίστασης στη ραγδαία εξάπλωση των Οθωμανών. Στο σημείο αυτό εντύπωση προκαλεί η αναφορά του Βαλάκη στην τύχη της οικογένειας του τελευταίου

Ὁ Αὐτοκράτωρ ὀρμᾶ εἰς τὸ πυκνότερον στίφος τῶν ἐχθρῶν καὶ ἀγωνίζεται ὡς ὁ τελευταῖος τῶν στρατιωτῶν, “καὶ τὸ αἷμα ποταμηδὸν ἐκ τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν αὐτοῦ ἔρρεεν”. Ὅλοι σχεδὸν οἱ ἀνώτεροι ἀξιωματικοί, Ἕλληνες καὶ Φράγκοι, πίπτουν ἀγωνιζόμενοι ὡς λέοντες. “Ἡ πόλις ἀλίσκεται καὶ ἐγὼ ζῶ ἔτι;” ἀνακράζει ὁ Αὐτοκράτωρ. Συγχρόνως καταφέρονται ἐναντίον τοῦ δύο κτυπήματα, ἓν κατὰ πρόσωπον καὶ ἄλλο ἐκ τῶν ὀπισθεν. Ὁ Βασιλεὺς πίπτει, καὶ ὁ νεκρὸς αὐτοῦ ἐξαφανίζεται ὑπὸ τὸν σωρὸν τῶν πτωμάτων»).

¹ Π. Βαλάκης, ὁ.π., σ. 31 («Φοβεροὶ εἰσώρμησαν οἱ θηριώδεις Τοῦρκοι εἰς τὴν πόλιν· ἐφόνευον τοὺς ἄνδρας, ἠχμαλώτιζον τὰς γυναῖκας καὶ ἀφήρπαζον ὅτι ἠδύναντο νὰ λάβωσιν. Ἰδίως ἔκαμαν φοβερὰν λεηλασίαν καὶ καταστροφὴν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ τὰς ἄλλας ἐκκλησίας· τὰ ὄργια καὶ τὰ φρικώδη κακουργήματά των δὲν περιγράφονται.

Ὁ Μωάμεθ εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν τὴν μεσημβρίαν καὶ μετέβη εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τὴν ὁποῖαν μετέβαλεν εἰς τζαμίον. Ἐπειτα ἐζήτησε νὰ τοῦ φέρωσι τὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου, τὴν ὁποῖαν διέταξε νὰ στήσωσιν ἐπὶ στήλης πρὸς ἐπίδειξιν, τὸ δὲ σῶμα του νὰ θάψωσιν εἰς πενιχρὸν τάφον. Αἱ λεηλασίαι καὶ οἱ φόνοι μόνον μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἔπαυσαν»).

² Στο ἴδιο («Οὕτως ἐνδόξως ἔπεσεν ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία ἐπὶ χίλια καὶ πλέον ἔτη ἐπολέμησε κατὰ τόσων βαρβάρων, διέτηρησε τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος κατὰ τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν, τὸν ὁποῖον μετέδωκεν εἰς τὴν τότε ἀπολίτιστον Εὐρώπην»).

³ Κ. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 133 («Ὁ Κωνσταντῖνος ἀνδρείως μαχόμενος ἀπέθανε τὸν θάνατον τοῦ ἥρωος. Ἡ φρουρὰ ἐσφάγη, περὶ τὰς ἐξήκοντα δὲ χιλιάδας κατοίκων ἠχμαλωτίσθησαν καὶ ἐπωλήθησαν εἰς τὰ πέρατα τοῦ κράτους. Αἱ λεηλασίαι καὶ ἀνοσιουργαὶ τοῦ εἰσελθόντος εἰς τὴν πόλιν φανατικοῦ στρατοῦ εἶναι ἀπερίγραπτοι [...] Τὴν Ἁγίαν Σοφίαν μετέβαλεν ὁ Μωάμεθ εἰς τζαμίον, ὡς καὶ πολλὰς ἄλλας τῶν Βυζαντιακῶν ἐκκλησίας.

Βραδύτερον ὁ Σουλτᾶνος βλέπων τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐρημουμένην καὶ θέλων νὰ προσελκύσῃ τοὺς Χριστιανοὺς ἐκάλεσεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τὸν Γεώργιον Σχολάριον ἢ Γεννάδιον, τὸν ἄσπονδον ἐχθρὸν τῶν Λατίνων, καὶ ἀνεγνώρισεν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐκκλησίας καὶ τὰ προνόμια αὐτῆς. Ἴνα δ' ἀυξήσῃ τὸν πληθυσμὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔφερον ἐκ τῶν κυριευομένων πόλεων τῶν ἐπαρχιῶν πολλὰς χιλιάδας κατοίκων εἰς αὐτήν»).

⁴ Στο ἴδιο («...παρ' ὅλας τὰς προσπάθειας τοῦ Μωάμεθ, θέλοντος νὰ περιποιηθῇ τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον, πλείστοι Ἕλληνες, μάλιστα λόγιοι, μὴ δυνάμενοι νὰ φέρωσι τὸν ζυγόν, ἔφυγον εἰς Ἰταλίαν, ἔνθα διέδωκαν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἐγένοντο αἴτιοι τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καθ' ὅλην τὴν Εὐρώπην»).

αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, Δαβίδ Κομνηνού¹. Ως θετική εξέλιξη τονίζεται η ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων².

Μόνο το συγγραφικό δίδυμο των Θεοδορίδη-Λαζάρου καταγράφει με συστηματικό τρόπο τις συνέπειες της Άλωσης. Πρώτα χαρακτηρίζει το γεγονός ως κοσμοϊστορικό³. Στη συνέχεια τονίζει τη διπλή σημασία που είχε η Κωνσταντινούπολη, πολιτική ως προμαχώνας της Δύσεως εναντίον του Ισλάμ⁴ και πολιτιστική, ως προπύργιο του πολιτισμού εναντίον του βαρβαρισμού⁵. Όσον αφορά στις αμιγώς ελληνικού ενδιαφέροντος

¹ Π. Βαλάκης, *ό.π.*, σσ. 31-32 («Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως ο σουλτάνος έπεχείρησε βαθμηδόν την κατάκτησιν των λοιπών ελληνικῶν χωρῶν. Αφ' οὗ κατέλαβε τὰς Ἀθήνας τῷ 1456, υπέταξε τῷ 1460 καὶ τὴν Πελοπόννησον, τῆς ὁποίας ἦσαν ἄρχοντες οἱ δύο ἀδελφοὶ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ἐπειτα ἐπῆλθε κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντος, τὴν ὁποίαν κατέλυσε. Ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ αὐτῆς Δαβὶδ Κομνηνὸς μετεφέρθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ μετὰ τοὺς ἑπτὰ υἱοὺς του ἐφονεύθη· τὰ πτώματά των ἐρρίφθησαν ἄταφα εἰς τοὺς ἀγρούς, ἵνα καταφαγωθῶσιν ἀπὸ τοὺς κύνας καὶ τὰ ὄρνεα· ἡ πρῶν αὐτοκράτειρα Ἄννα ῥακένδυτος περιήρχετο τὴν νύκτα μετὰ σκαπάνην τὸν τόπον τῆς σφαγῆς καὶ κατέχωνε τὰ σώματα τῶν φιλάτων ἐν ᾧ τὴν ἡμέραν ἀπεδίωκε τὰ σαρκοφάγα πτηνὰ, ἕως οὗ ἀπὸ τὴν θλίψιν ἀπέθανεν»).

² Α. Χωραφᾶς - Α. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 130 («Ἄλλ' ἂν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατελύθη ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία, ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἐξωλοθρεύθη. Τοῦναντίον. Ἦδη ἐν ᾧ ἀκόμη ἡ Κωνσταντινούπολις ἀγωνιᾷ καὶ τὸ ἔθνος εὕρεται εἰς τὸ χεῖλος τῆς καταστροφῆς, ἐξεγείρεται πολὺ ἰσχυρότερον παρὰ πρὶν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνικὸν αἶσθημα καὶ τὸ ἔθνος λαμβάνει πολὺ μεγαλυτέραν συνείδησιν τοῦ μεγαλείου του καὶ τοῦ προορισμοῦ του. Ὁ Κωνσταντῖνος διὰ τὴν παρορμήσιν τοὺς προμάχους τῆς βασιλευούσης νὰ ἀγωνισθοῦν γενναίως ὀνομάζει αὐτοὺς ἀπογόνους τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν Πόλιν ἐλπίδα καὶ χαρὰν πάντων τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ καὶ ἀφ' οὗ ἔπεσεν ἡ Πόλις, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν ἔπαυσε νὰ ἔχη τὴν πεποίθησιν, ὅτι θὰ ἔλθῃ ἡ ἡμέρα τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἀνορθώσεως τοῦ ἔθνους. Τοῦτο δεικνύουν τὰ δημοτικὰ ἄσματα του, οἱ θρηνοὶ, μετὰ τὰ ὁποῖα ἐθρήνησε τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως. Τοῦτο δεικνύουν αἱ διάφοροι παραδόσεις περὶ τῆς τελευταίας λειτουργίας, περὶ τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ κλπ. Καὶ ἡ πεποίθησις αὕτη κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰῶνων ἀντὶ νὰ ἐκλίπῃ ἐγιγαντώθη. Τὰ μαῦρα χρόνια τῆς δουλείας ἐσφυρηλάτησαν τὸ ἔθνικὸν αἶσθημα. Μετὰ αὐτὸ δὲ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ἀφ' οὗ ἐπὶ αἰῶνας ἐταλαιπωρήθη, ἐβασανίσθη ἀλλὰ καὶ ἠργάσθη καὶ ἠγωνίσθη, κατάρθωσεν ἐπὶ τέλος νὰ θραύσῃ τὰς ἀλύσεις του»).

³ Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 288 («Ἡ ἄλωσις εἶναι γεγονός κοσμοϊστορικόν, ἔχει δηλαδὴ μεγάλην σημασίαν δι' ὅλον τὸν κόσμον»).

⁴ Στο ἴδιο («Ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως ἡ Κωνσταντινούπολις ἐπὶ αἰῶνας ἦτο τὸ προπύργιον τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τοῦ ἰσλαμισμοῦ. Ἀπὸ τοῦ 8ου – 11ου αἰῶνος ἐπάλαιε διαρκῶς κατὰ τῶν Ἀράβων, βραδύτερον κατὰ τῶν Τούρκων»).

⁵ Στο ἴδιο («Ἀπὸ ἐκπολιτιστικῆς ἀπόψεως ἦτο τὸ προπύργιον τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τῆς βαρβαρότητος. Εἰς τὰς χώρας τοῦ Βυζαντίου διετηρήθησαν καὶ ἐξελιχθήσαν αἱ παραδόσεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἤκμασεν εἰς αὐτὰς πολιτισμὸς, ὁ λαμπρότερος καὶ λεπτότερος τῶν πολιτισμῶν τῶν μέσων χρόνων. Τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ ἀραβικοῦ καὶ σλαβικοῦ κόσμου καὶ βραδύτερον, τὸν 15ον αἰῶνα, διὰ τῶν λογίων, οἱ ὁποῖοι κατέφυγον εἰς τὴν Δύσιν, ἔδωσε τὴν πρώτην ὥθησιν εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν πτώσιν του τὸ Βυζάντιον ἐξηκολούθησε νὰ ἐξασκῇ μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ ἐξασκεῖ μέχρι σήμερον. Οἱ λαοὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης διετήρησαν ζωηρὰν τὴν ἀνάμνησιν τοῦ Βυζαντίου, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν διανοητικὴν καὶ πολιτικὴν κίνησιν αὐτῶν ἀφῆκε βαθεῖαν ἐπίδρασιν»).

συνέπειες, προβάλλουν κυρίως τη μακραίωνη δουλεία που ακολούθησε¹. Παρότι η κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι υπόδουλοι έδωσε σε κάποιους την εντύπωση πως ο ελληνισμός είχε εξαφανιστεί πλέον², εντούτοις οδήγησε σταδιακά το ελληνικό έθνος στην αναγέννηση και στην επάνοδό του στην ιστορία των πολιτισμένων εθνών, μετά την επιτυχημένη επανάστασή του το 1821³.

Οι απόψεις που εκφράζονται στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο μπορεί να υποκρύπτουν μία αλλαγή στάσης απέναντι στον Fallmerayer και σε όσους ασπάζονταν εκείνη την εποχή τις απόψεις του, περί φυλετικής ασυνέχειας του ελληνικού στοιχείου (βλ. σχετικό κεφάλαιο της παρούσας διατριβής). Η φράση που μας κατευθύνει προς αυτή την υπόθεση αναφέρει πως λόγω της άθλιας κατάστασης στην οποία βρισκόταν το υπόδουλο στους Τούρκους ελληνικό έθνος κατά την περίοδο του 16ου και του 17ου αιώνα, έδινε την εντύπωση ότι είχε εξαφανιστεί⁴. Με αυτή τη φράση οι συγγραφείς δικαιολογούν τρόπον τινά τον Fallmerayer και τις θέσεις του, αποκλίνοντας κατά μικρόν, αλλά ουσιωδώς, από την προγενέστερη παραδοσιακή ιστοριογραφία που τασσόταν αναφανδόν εναντίον οποιασδήποτε σκέψης για μη σύνδεση του νεότερου ελληνισμού με τον αρχαίο. Η εποχή που εκδόθηκε το συγκεκριμένο εγχειρίδιο (1940) δεν θα πρέπει να μας βάλει σε σκέψεις περί τυχόν παρεμβάσεων της δικτατορίας Μεταξά στο περιεχόμενο του βιβλίου (ενδεχομένως λόγω της πολεμικής ατμόσφαιρας

¹ Στο ίδιο, σσ. 288-289 («*Ἄλλ' ἢ πτώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔχει ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὸν ἑλληνισμόν. Μετ' ὀλίγον οἱ Τούρκοι ὑπεδούλωσαν ὅλας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ ἐκυριάρχησαν εἰς τὴν Βαλκανικὴν. Τὸ γεγονός αὐτὸ σημειῶναι σπουδαιοτάτην καμπὴν εἰς τὴν ἱστορίαν μας. Ἡ χώρα, ἡ ὅποια εἶχε χρησιμεύσει ὡς ἐστία τοῦ λαμπροτάτου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ διετήρησεν ἐξέχουσαν θέσιν ἐπὶ αἰῶνας παρὰ τὴν μεταβολὴν τῶν καιρῶν, βυθίζεται εἰς τὴν ἀγροικίαν καὶ τὴν ἀσιατικὴν βαρβαρότητα. Ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος ἀρχίζει περίοδος σκοτεινὴ διὰ τοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἐξητλημένον, μωλωπισμένον θλιβερῶς καταπίπτει καὶ διάγει ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας τὸν βίον ταπεινοῦ ὑποτελοῦς ἐκτεθειμένον εἰς τὰς ὀρέξεις βαναύσου καὶ ἀγερώχου κατακτητοῦ»).*

² Στο ίδιο, σ. 289 («*Ἡ κατάσταση τοῦ [τοῦ ελληνικοῦ ἔθνους] εἶναι τόσον θλιβερά κατὰ τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα, ὥστε πολλοὶ πιστεύουν, ὅτι ἔσβησε διὰ παντός»*).

³ Στο ίδιο («*Ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν ἔχασε τὴν πίστην εἰς ἑαυτὸ καὶ εἰς τὸ μέλλον του. Κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς ἐσχάτης ταπεινώσεως καὶ τῆς μεγίστης ἰσχύος τοῦ κατακτητοῦ δὲν παύει νὰ πιστεύη, ὅτι θὰ ἀνατείλουν εὐτυχέστεραι ἡμέραι. Τὴν πίστιν αὐτὴν θερμαίνει ἡ ἀνάμνησις τοῦ λαμπροῦ παρελθόντος καὶ ἐνισχύουν πλῆθος παραδόσεων, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησε κατὰ τὰ ἔτη τῆς δοκιμασίας καὶ τῶν δυστυχημάτων. Ἡ ἐκκλησία διαρκῶς ὑποθάλλει τὰς ἐλπίδας καὶ τὸ δημοτικὸν ἄσμα θρηνεῖ τὴν δυστυχίαν, συγχρόνως ὁμως προαισθάνεται τὴν ἀπολύτρωσιν.*

Πράγματι δύο αἰῶνας μετὰ τὴν καταστροφὴν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀρχίζει νὰ συνέρχεται. Τὸν 18ον αἰῶνα ἔχομεν καταφανῆ τὰ σημεῖα τῆς ἀναγεννήσεως. Οἱ Ἕλληνες ἀφυπνίζονται, ἀυξάνονται εἰς πληθυσμὸν καὶ ἐνισχύονται οἰκονομικῶς διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ ἐμπορίου. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος βλέπομεν τὸ ἔθνος ἐν πλήρει ὀργασμῶ καὶ τὸ 1821 ἐπαναλαμβάνεται μὲ μεγαλυτέραν σφοδρότητα ἡ πάλη, ἡ ὅποια εἶχε διακοπῆ τὸ 1453 διὰ τῆς συντριβῆς τοῦ ἐνός ἐκ τῶν ἀντιπάλων παρὰ τὰ τείχη τοῦ Βυζαντίου»).

⁴ Βλ. παρούσα διατριβή σ. 245, υπ. 2.

που επικρατούσε τότε και χάριν «ίσων αποστάσεων» με τη Γερμανία). Την ίδια ακριβώς φράση συναντάμε και σε παλαιότερα εγχειρίδια των ίδιων συγγραφέων¹. Η πιο πιθανή εξήγηση για αυτή τη διαφοροποίηση θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στη χρονική απόσταση που υπήρχε από την πρώτη έκδοση των έργων του Fallmerayer (σχεδόν εκατό χρόνια πριν) και στην άμβλυση των αντιδράσεων της ελληνικής πλευράς, η οποία θεωρούσε πως οι απαντήσεις που είχαν δοθεί για το θέμα, τόσο από Έλληνες όσο και από ξένους ιστορικούς, ήταν πλέον αρκετές.

¹ Βλ. Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των Μέσων χρόνων*, έκδ. τρίτη, έκδ. Ίω. Σιδέρης, Αθήναι 1930, σ. 269.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ» / ΓΕΙΤΟΝΑ

Α. Εισαγωγικά

Το Βυζάντιο, ως μετεξέλιξη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, υπήρξε ένα κράτος, το οποίο στην πλήρη ακμή του καταλάμβανε εδάφη από τρεις ηπείρους. Στα εδάφη αυτά κατοικούσαν δεκάδες, ίσως και εκατοντάδες λαοί που μιλούσαν ανάλογο αριθμό γλωσσών. Ωστόσο, γνωρίζουμε πως ένα κράτος εάν δεν είναι εθνικά ομοιογενές (τουλάχιστον όπως συνέβαινε με τα εθνικά κράτη που δημιουργήθηκαν από τον 19ο αιώνα και ύστερα), οφείλει να διαθέτει κάποια εναλλακτικά ενοποιητικά στοιχεία, προκειμένου να συμβάλλουν αποφασιστικά στην ομοιογένεια των λαών που απαρτίζουν αυτό το κράτος. Για το Βυζάντιο οι δυνάμεις που συνέβαλαν στην ένωση των «διεστώτων» ήταν κατά κύριο λόγο η χριστιανική πίστη και η ελληνική γλώσσα. Επιπλέον, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε σε αυτά τα δύο και τα κοινά ελληνορωμαϊκά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, αφού το Βυζάντιο από την αρχή έως το τέλος του υπήρξε κράτος μονοπολιτισμικό, και σε καμιά περίπτωση πολυπολιτισμικό¹. Υπ' αυτή την έννοια, Ρωμαίος πολίτης ή Βυζαντινός όπως ονομάζεται σήμερα (όχι πια με την αρχική έννοια, αλλά με τη μετεξελιγμένη της), ορίζεται αυτός που κατοικεί στην επικράτεια αυτού του κράτους, ο οποίος είναι χριστιανός και μιλά ελληνικά. Επομένως Ρωμαίος (Βυζαντινός) πολίτης μπορεί να είναι ένας Έλληνας, ένας Σύρος, ένας Αιγύπτιος, ένας Σλάβος, ένας Αρμένιος κ.ο.κ., αρκεί να πληροί τις προϋποθέσεις που εκθέσαμε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που θα μπορούσαμε να αναφέρουμε είναι ο συριακής καταγωγής Ρωμανός ο Μελωδός², ο οποίος θεωρείται ο σπουδαιότερος ποιητής των βυζαντινών χρόνων. Είναι Ρωμαίος (Βυζαντινός) πολίτης, ανήκει στη σφαίρα του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, είναι χριστιανός και χειρίζεται με άψογο τρόπο την ελληνική γλώσσα.

Η αντίληψη αυτή των βυζαντινών αντικατοπτρίζεται εναργέστατα στη διαρκή επιδίωξη του κράτους τους να εκβυζαντινίσει, δηλαδή να αφομοιώσει θρησκευτικά, γλωσσικά και πολιτιστικά, όσους νεήλυδες επιδίωκαν να εγκατασταθούν είτε εντός των συνόρων του, είτε πέριξ αυτών. Η επιδίωξη αυτή δημιούργησε ένα πλέγμα επάλληλων επαφών, κυρίως με την αριστοκρατία αυτών των λαών, στο πλαίσιο του εντυπωσιασμού αρχικά, και του προσεταιρισμού τους στη συνέχεια.

¹ Βλ. συνέντευξη της Ελένης Γλύκατζη-Αρβελέρ στην εφημ. *Μακεδονία* (15/3/2009).

² Για περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Ρωμανού του Μελωδού, βλ. Κ. Μητσάκης, *Βυζαντινή Υμνογραφία, από την εποχή της Καινής Διαθήκης έως την Εικονομαχία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σσ. 357-509.

Η περίπτωση των σλαβικών λαών (Σέρβοι, Βούλγαροι, Ρώσοι) αποτελεί κυρίαρχο παράδειγμα γι' αυτές τις σχέσεις.

Αντίθετα με τους Σλάβους, υπήρξαν πολλοί λαοί (Πέρσες, Άραβες, Σελτζούκοι και Οθωμανοί Τούρκοι κ.ά.) που συνόρευαν με τους Βυζαντινούς και δεν ένιωσαν την ανάγκη να επικοινωνήσουν μαζί τους με κάποιον από τους τρόπους που επισημάναμε πριν. Αντίθετα, βρέθηκαν διαρκώς σε πολεμική σύγκρουση μαζί τους.

Και τις δύο περιπτώσεις λαών, οι Βυζαντινοί τις αντιμετώπιζαν με έναν αφ' υψηλού τρόπο, τον οποίο θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως «βυζαντινή υπεροψία». Έχοντας εμπιστοσύνη στον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό που κληρονόμησαν από την αρχαιότητα, αλλά και σε εκείνον που ανέπτυξαν οι ίδιοι, δεν μπορούσαν να αντιληφθούν πώς είναι δυνατόν να υπάρχει κάποιος λαός ανώτερος απ' αυτούς. Γι' αυτόν τον λόγο, άλλωστε, τους περισσότερους λαούς με τους οποίους ήρθαν σε επαφή, τους αποκαλούσαν «βαρβάρους».

Οι Έλληνες, με την αίσθηση και την υπερηφάνεια των «νόμιμων» διαδόχων του Βυζαντίου, ακολούθησαν (σε μικρότερο βαθμό βέβαια) το παράδειγμα των Βυζαντινών προγόνων τους. Αυτή η στάση ζωής των Βυζαντινών είναι κάτι παραπάνω από εμφανής και στα ελληνικά διδακτικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας τόσο του 19ου, όσο και του 20ού αιώνα. Όλοι σχεδόν οι λαοί με τους οποίους ήρθε σε επαφή το «ελληνικό μεσαιωνικό κράτος», όπως αποκαλούν συχνά το Βυζάντιο πολλοί συγγραφείς σχολικών βιβλίων, αντιμετωπίζονται με τρόπο υπεροπτικό και αλαζονικό. Σε αυτό συνέβαλαν καθοριστικά και οι διεθνείς σχέσεις του ελληνικού κράτους από συστάσεώς του έως τα τέλη του 20ού αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αντιμετώπισης των Βουλγάρων στα ίδια βιβλία. Επειδή κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες του 19ου αιώνα οι σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων δεν χαρακτηρίζονται από την αμοιβαία εχθρότητα των επόμενων δεκαετιών, η αντιμετώπιση των δεύτερων από τα σχολικά εγχειρίδια των πρώτων είναι ήπια, σχεδόν αδιάφορη. Στα τέλη όμως του 19ου αιώνα που διαμορφώνεται μια έντονη αντιπαλότητα των δύο πλευρών για την τύχη της Μακεδονίας (η οποία θα φτάσει στην κορύφωσή της με τον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς πολέμους), ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι Βούλγαροι στα βιβλία που διδάσκονται οι μαθητές στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι ολοφάνερα εχθρικός. Συχνά μάλιστα ξεπερνά και τη «φυσική» απέχθεια προς τους «προαιώνιους εχθρούς», τους Τούρκους.

Στο παρόν κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τους κυριότερους από τους λαούς που προαναφέραμε. Η τοποθέτησή τους έγινε με βάση τη χρονική εμφάνισή τους στο προσκήνιο: αρχικά τοποθετήσαμε τους Πέρσες, στη συνέχεια τους Άραβες, ακολούθως τους Βούλγαρους και τους υπόλοιπους σλαβικούς λαούς (Σέρβους και Ρώσους) και εν τέλει τους Τούρκους

(Σελτζούκους και Οθωμανούς). Όσον αφορά στους λαούς της Δύσης, προτιμήσαμε να εντάξουμε τις σχέσεις τους με το Βυζάντιο σε δύο ξεχωριστά κεφάλαια. Σε αυτό που μελετώνται οι σταυροφορίες και σε εκείνο που σχετίζεται με όσα επακολούθησαν την Άλωση του 1204, με τη δημιουργία των λατινικών και ελληνικών κρατών.

B. Οι Πέρσες

B1. Εισαγωγικά

Οι Πέρσες ήταν ένας λαός που είχε αναπτύξει στην αρχαιότητα σημαντικό πολιτισμό στα ανατολικά της Μ. Ασίας. Στην προσπάθειά τους για εξάπλωση προς δυμάς, ήρθαν σε αντιπαράθεση αρχικά με τους Έλληνες που ήταν εγκατεστημένοι στη Μ. Ασία και στη συνέχεια με τους Έλληνες του ελλαδικού χώρου. Αποτέλεσμα αυτής της αντιπαράθεσης ήταν οι γνωστοί από την αρχαιότητα Περσικοί πόλεμοι, για τους οποίους οι Έλληνες ήταν ιδιαίτερα υπερήφανοι, καθώς κατόρθωσαν συνασπισμένοι να αντιμετωπίσουν με επιτυχία έναν υπέρτερο σε ισχύ εχθρό. Ακολούθησε η εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου, η οποία κατέλυσε το περσικό κράτος και το υπέταξε, η Ελληνιστική περίοδος (330 π.Χ. – 150 π.Χ.) και η κατάκτηση της Περσίας από τους Πάρθους (150 π.Χ. – 226 μ.Χ.). Το 226 μ.Χ. εγκαθιδρύθηκε στην περιοχή η δυναστεία των Σασσανιδών (226-650), η οποία προσέδωσε ξανά στους Πέρσες το αρχαίο μεγαλείο του κράτους τους και εγκαινίασε μια σειρά κατακτητικών πολέμων, κυρίως προς τη Δύση. Την ίδια εποχή στη Δύση είχε ξεκινήσει η διαδικασία μετάβασης από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη και η διαίρεση του ρωμαϊκού κράτους σε δυτικό και ανατολικό. Οι Πέρσες, εκμεταλλεζόμενοι αυτή τη μετάβαση, κινήθηκαν απειλητικά προς το δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και αποτέλεσαν έναν από τους κυριότερους κινδύνους που αντιμετώπισε το Βυζάντιο στα πρώτα χρόνια ύπαρξής του.

Έπρεπε να φτάσει η περίοδος της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641)¹, για να αποδυθούν οι δύο υπερδυνάμεις της εποχής εκείνης σε έναν τιτάνιο αγώνα επιβίωσης, στο τέλος του οποίου μόνο μία από τις δύο θα κατάφερε να συνεχίσει να υφίσταται. Εν τέλει, στον αγώνα αυτόν επικράτησαν οι Βυζαντινοί, αν και η διάρκεια και η σφοδρότητά του αποδυνάμωσε όχι μόνο τους ηττημένους Πέρσες, αλλά και τους νικητές Βυζαντινούς. Το γεγονός είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξη μιας νέας δύναμης στην Ανατολή, των Αράβων, οι οποίοι είχαν εν τω μεταξύ ασπαστεί το Ισλάμ. Η εμφάνισή τους αυτή οδήγησε στη σταδιακή υποταγή της Περσίας στους Άραβες και στον πλήρη εξισλαμισμό των Περσών.

¹ Για τον Ηράκλειο και το έργο του βλ. ενδεικτικά G. Regan, *Ηράκλειος, ο πρώτος σταυροφόρος. Οι ιεροί πόλεμοι του Βυζαντίου*, μτφρ. Κ. Αναστασοπούλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2006 και W. Kaegi, *Ηράκλειος, αυτοκράτορας του Βυζαντίου*, μτφρ. Δ. Κωνσταντινάκου, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2007.

Ταυτόχρονα, προκάλεσε νέους πονοκεφάλους στη βυζαντινή εξωτερική πολιτική, όταν συνειδητοποίησε πως την απειλούσε πλέον ένας νέος ισχυρός αντίπαλος, με τον οποίο θα συγκρουόταν για πολλά χρόνια μέχρι να καταφέρει να τον περιορίσει μερικώς¹.

B2. Οι Πέρσες στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα

Οι ιστορικοί του 19ου αιώνα στα έργα τους αντιμετωπίζουν τους Πέρσες με ιδιαίτερο σεβασμό, κυρίως χάρη στη μακραίωνη ιστορία που διαθέτουν ως αρχαίος λαός. Ο σεβασμός αυτός, βέβαια, δεν αποτρέπει ορισμένους να τους αποδίδουν, έστω και σπάνια, μειωτικούς χαρακτηρισμούς.

Στα σχολικά εγχειρίδια που αποτελούν μεταφράσεις ξένων, παρατηρούμε μία σχετικά ισορροπημένη αφήγηση των βυζαντινο-περσικών σχέσεων. Οι Πέρσες βασιλείς εμφανίζονται ως δεινοί κατακτητές², αλλά και ως αλαζόνες στη συμπεριφορά τους προς τους βυζαντινούς αυτοκράτορες³. Το ίδιο ισχύει και με τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου. Ο Ιουλιανός για παράδειγμα παρουσιάζεται στον White ως εμμονικός με τους Πέρσες, γεγονός που του κόστισε την ίδια του τη ζωή. Οι Πέρσες για πρώτη φορά χαρακτηρίζονται ως βάρβαροι ασιάτες («Ο Ιουλιανός ἐγένετο θῦμα παραφόρου ἐπιμονῆς, εἰς τινα κατὰ τῶν Περσῶν πόλεμον [...] Οἱ Πέρσαι ἐσμένως ἤθελον προτείνει εἰς αὐτὸν ἐντίμους ὄρους εἰρήνης, ἀλλ' ἢ ὑπερηφάνεια τοῦ αὐτοκράτορος δὲν ἐπέτρεπεν εἰς αὐτὸν νὰ δεχθῆ ἄλλους ὄρους ἀπὸ τοὺς Ἀσιανοὺς βαρβάρους, ἐκτὸς τῆς ὑποταγῆς»⁴) και μόνο η βασιλεία του Μαυρίκιου χαρακτηρίζεται ως αξιοσημείωτη, χάρη στους πολέμους του εναντίον Περσών και Αβάρων⁵.

Οι Έλληνες συγγραφείς του 19ου αιώνα, σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους συναδέλφους τους, δίνουν πολύ περισσότερη έμφαση στους περσικούς πολέμους. Ιδιαίτερα εξαίρουν την επιτυχημένη προσπάθεια του

¹ Για τις σχέσεις Βυζαντινών και Περσών βλ. ενδεικτικά Κ. Συνέλλη, *Οι διπλωματικές σχέσεις Βυζαντίου και Περσίας ως τον 6ο αι.*, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1986 και Γ.Θ. Καρδαράς, *Βυζαντινο-Περσικοί πόλεμοι: Η σύγκρουση δύο Αυτοκρατοριών*, εκδ. Περισκόπιο, Αθήνα 2006.

² W. Pütz, *Ελληνική Ιστορία*, μτφρ. Γ.Α. Βακαλόπουλος, έκδ. δευτέρα, ἐν Αθήναις 1875, σ. 138 («...ἐνῶ τοῦτο μὲν ὁ δεινὸς κατακτητὴς καὶ βασιλεὺς τῆς Περσίας Χοσρόης Β' (591-628) ἐκυρίευσεν τὸ 611 τὴν Συρίαν, τὸ 614 τὴν Παλαιστίνην...»).

³ Στο ίδιο, σ. 139 («...εἰσέβαλεν [ὁ Ηρόκληος] εἰς τὰς πέραν τοῦ Ρίγιδος χώρας καὶ ἠνάγκασεν τὸν πρότερον ἀλαζόνα Χοσρόην (627) νὰ φύγῃ εἰς τὴν Κτησιφῶντα, ἔνθα τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐφόρηνεν αὐτὸν εἰς τῶν υἱῶν του (Σιρόης)»).

⁴ H. White, *Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ιστορίας*, μτφρ. Σπ. Αντωνιάδης, ἐν Αθήναις 1865, σ. 170.

⁵ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, μτφρ. Α.Ι. Αντωνιάδης, έκδ. πέμπτη, ἐν Αθήναις 1877, σ. 25 («...ἐκ δὲ τῶν διαδόχων αὐτοῦ [ενν. του Ιουστινιανού], Ιουστίνου τοῦ Β', τὸ 565 Γιβεριού, τὸ 578, Μαυρίκιου, τὸ 582 καὶ Φωκᾶ τὸ 602, οἱ δύο μόνον τελευταῖοι εἶναι ἀξιοσημείωτοι, ὁ μὲν Μαυρίκιος διὰ τοὺς ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ Αβάρων πολέμους...»).

Ηρακλείου να αντιμετωπίσει τους «προαιώνιους εχθρούς των Ελλήνων και των Ρωμαίων», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Δ. Κυριακόπουλος σε ένα σχολικό εγχειρίδιο του¹, τους οποίους, παρ' ότι οι περισσότεροι δεν συνηθίζουν να το κάνουν, ορισμένοι ιστορικοί αποκαλούν βαρβάρους².

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόθεσή τους να αναδείξουν, μέσα από τους αγώνες των Βυζαντινών εναντίον των Περσών, τη συνέχεια του Ελληνισμού από την αρχαιότητα έως τα νεότερα χρόνια, ακολουθώντας το τρίσημο σχήμα του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου³ και του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου⁴ πάνω στο ίδιο θέμα. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Βυζαντινοί αποκαλούνται συλλήβδην Έλληνες⁵ και οι Πέρσες βασιλείς συνεχιστές του μεγαλείου των αρχαίων Περσών⁶. Επόμενο λοιπόν είναι να αντιπαραβάλλουν διαρκώς τις επιτυχίες των βυζαντινών αυτοκρατόρων και ιδιαίτερα του Ηρακλείου, με εκείνες του Μ. Αλεξάνδρου⁷.

Παράλληλα με την προβολή του εθνικού/πατριωτικού στοιχείου, οι Έλληνες ιστορικοί δίνουν έμφαση και στον θρησκευτικό χαρακτήρα, που έλαβε η εκστρατεία κατά των Περσών από τον Ηράκλειο. Αρχικά, σημειώνουν με έμφαση τη δεδηλωμένη πρόθεση του Πέρση βασιλιά να δώσει εκείνος πρώτα θρησκευτικό χαρακτήρα στη δική του εκστρατεία. Η επιθυμία του αυτή εκφράζεται μέσα από την απαγωγή του Τιμίου Σταυρού από τα Ιεροσόλυμα και την αναφορά του πως δεν θα πάψει τον αγώνα κατά

¹ Βλ. Δ. Κυριακόπουλος, *Ιστορία Ελληνική από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ νῦν*, ἔκδ. δευτέρα, ἔκδ. Σπ. Κουσουλίνου, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 185 («Νικήσας δὲ [ενν. ο Ηράκλειος] τοὺς Πέρσας αἰωνίους ἐχθροὺς τῶν τε Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων...»).

² Σ. Τσιβανόπουλος, *Ιστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, ἔκδ. Τυπογραφεῖον ο «Παλαμῆδης», ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 51 («Ὁ Ηράκλειος εἰς τὰς καταπληκτικὰς ταύτας προόδους τῶν βαρβαρικῶν σπιφῶν, οὐδὲν ἄλλο ἀντέτασεν ἐπὶ δώδεκα ὄλα ἔτη, εἰμὴ δεήσεις καὶ προσφορὰς φόρων...»).

³ Βλ. σχετικά στο: Σ. Ζαμπέλιος, *Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος*, ἔκδοθέντα μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔκδ. Ἐρμῆς, Κέρκυρα 1852.

⁴ Βλ. σχετικά στο: Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους: Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον*, ἔκδ. Ἄνδρ. Κορομηλᾶ, ἐν Ἀθήναις 1853 καὶ στο: *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἔκδ. Ἀν. Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθήναις 1860-1874.

⁵ Βλ. Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 51 («Ἄλλ' οὗτος [ο βασιλιάς των Περσών Χοσρόης Β'] ἤλπιζεν ἤδη νὰ ἀναστήσῃ τὸν θρόνον τοῦ μεγάλου βασιλέως Κύρου καὶ νὰ ταπεινώσῃ τοὺς Ἑλληνας...»).

⁶ Στο ἴδιο.

⁷ Σ. Ανδρουτσέλλης, *Ιστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντιακὴ ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ ἔτους 1453, μετὰ τῶν κυρίων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατὰ τὸν Μέσον αἰῶνα*, ἔκδ. Μιχ. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1898, σσ. 11-12 καὶ 36 («Ζηλωτῆς ὢν τῆς δόξης τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, ὁ Ἰουλιανὸς ἐστράτευσε κατὰ τῶν Περσῶν μετὰ στρατοῦ 50000 περίπου ἀνδρῶν [...] Οὕτω διὰ τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου ὁ Ηράκλειος κατήνεγκεν, ὡσπερ ποτὲ ὁ Ἀλέξανδρος, καίριον τραῦμα εἰς τὸ κράτος αὐτῶν»). Παρόμοια ἀποψη με τον Ανδρουτσέλλη εκφράζει και ο Ζαχαριάδης στο: Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, ἔκδ. πέμπτη, ἔκδ. Τυπογραφεῖον Βλ. Βαρβαρογγίου, ἐν Ἀθήναις 1886, σ. 179 («Οὕτως ὁ Ηράκλειος διὰ τῶν τροπαιούχων αὐτοῦ κατὰ τῶν Περσῶν ἀγῶνων ἐξακολουθεῖ τὸ ἔργον τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου»).

των Βυζαντινών, μέχρι να επιβάλει τη δική του θρησκευτική πίστη στον ίδιο τον Ηράκλειο¹. Οι προθέσεις αυτές του Χοσρόη, σύμφωνα με τους Έλληνες ιστοριογράφους πάντοτε, προκάλεσαν την αντίδραση του Ηρακλείου, ο οποίος προσέδωσε και στη δική του εκστρατεία αντίστοιχο χαρακτήρα («Ὅπως δ' ἀναφλέξῃ καὶ τὸν ὑπὲρ φιλοπατρίας μαρανθέντα ἐνθουσιασμὸν τοῦ λαοῦ, περιέβαλε τὸν ἀγῶνα διὰ θρησκευτικῆς τιμῆς χροιάς, παραστήσας εἰς τὸν λαόν, ὅτι κινδυνεύει αὐτὴ ἡ πίστις αὐτοῦ, ἂν μὴ ἐξεγερθῇ καὶ ὑπερασπισθῇ αὐτὴν καὶ διὰ τῶν ὄπλων»²). Εκφάνσεις αυτής της θρησκευτικής χροιάς, που επισημαίνουν στα εγχειρίδιά τους οι Έλληνες ιστορικοί του 19ου αιώνα, είναι η παραχώρηση από πλευράς Εκκλησίας των θησαυρών της στο κράτος για την πραγματοποίηση της εκστρατείας³, η περιγραφή της αποχώρησης του Ηρακλείου από την Κωνσταντινούπολη⁴,

¹ Δ. Παπαθεοδώρου, *Ιστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ 1453 μετὰ τῶν κυρίων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατὰ τὸν Μέσον αἰῶνα*, ἔκδ. τετάρτη, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Νομικῆς, Ἀθήνησι 1898, σ. 122 («Ὁ δὲ πόλεμος, ὅστις ἔμελλε νὰ ἐπιχειρηθῇ κατὰ τῶν Περσῶν, εἶχε χαρακτῆρα θρησκευτικόν· διότι ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν Χοσρόης Β', σφάξας ἐν Ἱερουσαλήμ δεκαπέντε χιλιάδας χριστιανῶν, ἐν οἷς ἦτο καὶ ὁ πατριάρχης Ζαχαρίας, εἶχεν ὀρκισθῆ νὰ μὴ παραχωρήσῃ τὴν εἰρήνην εἰς τὸν Ηράκλειον, ἂν δὲν ἤρνεϊτο τὸν Χριστὸν καὶ δὲν ἀπεδέχετο τὴν περσικὴν θρησκείαν»). Ενδιαφέρον ἔχει καὶ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Σ. Τσιβανόπουλου, ὁ.π., σ. 51, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ὁ Χοσρόης «...βεβηλώσας καὶ τὴν ἀγιότητα τῆς Ἱερουσαλήμ, ἦν κυριεύσας ἐξ ἐφόδου, παρέδωκεν εἰς τὰς φλόγας καὶ ἀφήρεσε διὰ μιᾶς χειρὸς τὰς συνηθροισμένας ἐκεῖσε προσφοράς τριῶν αἰώνων καὶ τὸν ὑπὸ τῆς ἀγίας Ἐλένης ἀνευρεθέντα τίμιον σταυρόν».

² Γ. Τσαγρῆς, *Ιστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἔκδ. ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Νομικῆς», ἐν Ἀθήναις 1899, σσ. 156-157.

³ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *Ιστορία Ῥωμαϊκὴ καὶ Βυζαντιακὴ*, ἔκδ. Γ. Κασδόνης, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894, σ. 109 («Ὁ Ηράκλειος διανοηθεὶς κατ' ἀρχὰς ὅπως μεταφέρῃ τὴν ἔδραν εἰς Καρχηδόνα, ἀπετράπη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Σεργίου παραχωρήσαντος εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἀγίας Σοφίας, εἶτα ἐνθαρρυνθεὶς ἀποφασίζει νὰ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως καὶ πατρίδος»).

⁴ Στο ἴδιο («Εἰσελθὼν λοιπὸν εἰς τὸν ναὸν τῆς ἀγίας Σοφίας οὐχὶ μετὰ τῶν πορφυρῶν τοῦ βασιλέως πεδίλων ἀλλὰ μετὰ μαύρων τοῦ μαχητοῦ ὑποδημάτων καὶ πεσῶν πριηνῆς ἐνώπιον τοῦ ἱεροῦ προσηύξατο λέγων· “Δέσποτα Θεὲ καὶ Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, μὴ παραδῶς ἡμᾶς εἰς ὄνειδος τοῖς ἐχθροῖς σου διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν, ἀλλ' ἐπιβλέψας ἐλέησον καὶ τὴν κατὰ τῶν ἐχθρῶν σου νίκην δὸς ἡμῖν, ὅπως μὴ καυχῆσονται οἱ ἀλάστορες κατὰ τῆς σῆς κληρονομίας ἐπαιρόμενοι”, εἶτα στραφεὶς πρὸς τὸν Πατριάρχην εἶπεν· “Εἰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Θεομήτορος καὶ σοῦ ἀφίημι τὴν πόλιν ταύτην καὶ τὸν υἱὸν μου”. Μετὰ ταῦτα λαβὼν τὴν εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος ἐξεστράτευσε κατὰ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν Χοσρόου τοῦ Β'...»).

τα αποτελέσματα της τελικής νίκης¹, καθώς και η αναφορά στην πολιορκία της Πόλης και τον Ακάθιστο Ύμνο².

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, μια διαφορά που μπορεί κανείς να παρατηρήσει δια γυμνού οφθαλμού, ανάμεσα στα σχολικά εγχειρίδια που είναι γραμμένα από ξένους συγγραφείς και σε εκείνα που προέρχονται από Έλληνες, είναι η πολύ μικρή αναφορά στη συνεισφορά του Ιουστινιανού³ και του Ηρακλείου⁴ στην αντιμετώπιση της περσικής επιθετικότητας για το Βυζάντιο. Ενδεχομένως να προέρχεται από τον συνοπτικό χαρακτήρα που έχουν τα πρώτα, ωστόσο δείχνει να είναι μια συνειδητή επιλογή των συγγραφέων, οι οποίοι δεν εκτιμούν όσο οι Έλληνες συνάδελφοί τους τον περσικό κίνδυνο. Ίσως το γεγονός να υποκρύπτει μια γενικότερη υποτίμηση από την πλευρά της Δύσης του εξ ανατολών κινδύνου την εποχή ακριβώς που γράφονται αυτά τα εγχειρίδια. Ας μην ξεχνάμε πως αυτήν ακριβώς την περίοδο στην οθωμανική αυτοκρατορία βασιλεύει ο Αβδούλ Αζίζ (*Abdüülaziz*). Επρόκειτο για έναν νεωτεριστή σουλτάνο ο οποίος, την εποχή που είχε την εξουσία στα χέρια του (1861-1876), προσπάθησε να φέρει στο κράτος του έναν πιο ευρωπαϊκό «αέρα». Στην Ελλάδα αντίθετα, το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα κυριαρχεί η Μεγάλη Ιδέα, η επιδίωξη δηλαδή για συμπερίληψη στο νεοσύστατο

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 52 («Διὰ τῆς εἰρήνης ταύτης ὁ Ἡράκλειος ἀνέλαβε τὰς παλαιὰς αὐτοῦ ἐπαρχίας, τὰς ἀπολεσθεῖσας σημαίας καὶ τοὺς αἰχμαλώτους, καὶ τὰ τίμια ξύλα τοῦ σωτηρίου σταυροῦ, καὶ μετέβη μετ' αὐτῶν εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ, ὅπου ἀπεκδυθεὶς τὰ φθαρτὰ σύμβολα τῆς γῆνης μεγαλειότητος, τὸ διάδημα καὶ τὴν πορφύραν, ἀνύψωσε τὸν σταυρὸν ἐν τῇ ἱερᾷ ἐκείνῃ πόλει κατὰ τὴν 14 Σεπτεμβρίου τοῦ 628 μ.χ., ἥτις καὶ ἐορτάζεται κατ' ἔτος ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν»).

² Α. Ίωαννίδης, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν*, ἐκδ. Φέξη, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 89 («Ὅτε εὐρίσκετο ὁ Ἡράκλειος εἰς τὴν Περσίαν, στίφη βαρβάρων, οἱ Ἄβαροι, ἐπολιόρκησαν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλ' εὐτυχῶς οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἂν καὶ ἀπουσίαζεν ὁ αὐτοκράτωρ των, δὲν ἀπώλεσαν τὸ θάρρος των, ἀλλ' ἔχοντες πεποίθησιν ὅτι ἐπροστατεύοντο ὑπὸ τῆς Θεοτόκου ἐπολέμησαν γενναίως καὶ ἀπέκρουσαν τοὺς βαρβάρους. Μετὰ δὲ ταῦτα, διὰ νὰ φανερώσωσι τὴν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὴν Θεοτόκον, καθιέρωσαν τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου. Αὕτη ἡ Ἀκολουθία τελεῖται παρ' ἡμῶν τὴν Παρασκευὴν τῆς πέμπτῆς ἑβδομάδος τῆς μεγάλης τεσσαρακοστῆς· ὁ δὲ ὕμνος, ὁ ὁποῖος ψάλλεται πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου τῆς λυτρωσάσης τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶνε ὁ ἐξῆς:

Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ τὰ νικητήρια!
Ὡς λυτρωθεῖσα τῶν δεινῶν, εὐχαριστήρια
ἀναγράφω Σοὶ ἡ πόλις Σου, Θεοτόκε.
Ἀλλ' ὡς ἔχουσα τὸ κράτος ἀπροσμάχητον
ἐκ παντοίων με κινδύνων ἐλευθέρωσον,
ἵνα κράζω Σοί· **χαίρε Νύμφη ἀνύμφευτε**»).

³ Π.χ. ο Pütz, *ό.π.*, σ. 132, σημειώνει την εξής απλή φράση για τους αγώνες του Ιουστινιανού κατά των Περσών: «Ὁ Ἰουστινιανὸς κατεπολέμησε διὰ τοῦ διασήμεου στρατηγοῦ του Βελισαρίου τοὺς Πέρσας...».

⁴ Π.χ. ο H. White, *ό.π.*, αγνοεῖ παντελῶς τὴ βασιλεία του Ηρακλείου και ασφαλῶς και τους πολέμους που διεξήγαγε εναντίον των Περσών.

ελληνικό κράτος των εδαφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί. Επομένως, δεν είναι περιέργο το γεγονός ότι οι Έλληνες συγγραφείς δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην προερχόμενη από την ανατολή περσική επεκτατικότητα και στην ανάσχεσή της κυρίως από τον Ηράκλειο. Θα μπορούσε αυτή η έμφαση να υποκρύπτει έναν ενδιαφέροντα αναχρονισμό, που τοποθετεί στη θέση των Περσών τους προαιώνιους εχθρούς των Ελλήνων, δηλαδή τους Τούρκους.

B3. Οι Πέρσες στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 20ού αιώνα

Η εικόνα των Περσών στα σχολικά εγχειρίδια του 20ου αιώνα δεν αλλάζει δραματικά από εκείνη του 19ου. Συγκεκριμένα, παρατηρούμε έναν υπερτονισμό των επιτυχιών των Βυζαντινών έναντι των Περσών, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα. Ίσως θα μπορούσαμε να πούμε μάλιστα, πως αυτή την περίοδο οι αναφορές είναι εκτενέστερες απ' ό,τι πριν. Η επιλογή αυτή των συγγραφέων (όλοι τους Έλληνες πλέον) ενδεχομένως να μπορεί να συσχετιστεί με τις τύχες του Ελληνισμού και του ελληνικού κράτους κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα (επέκταση των συνόρων με τους βαλκανικούς πολέμους, συρρίκνωση του ελληνικού στοιχείου μόνο στη δυτική παρειά του Αιγαίου με τη μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή κ.ο.κ.). Είναι η εποχή που – για προφανείς πολιτικούς και όχι μόνο λόγους – είναι αναγκαία η καλλιέργεια της εθνικής υπερηφάνειας και μέσω της εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτό, η επιτυχία των Βυζαντινών (Ελλήνων, σύμφωνα με τους περισσότερους συγγραφείς), εναντίον των προαιώνιων αντιπάλων τους που προέρχονται από την Ανατολή, δίνει το έναυσμα για τόνωση του εθνικού αισθήματος υπεροχής έναντι των *ex oriente* λαών, και συγκεκριμένα των Τούρκων, οι οποίοι αποτελούν χρωροχρονικά τους αντικαταστάτες των Περσών.

Εμπρακτη απόδειξη των προηγούμενων παρατηρήσεών μας αποτελεί ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα, από ένα σχολικό εγχειρίδιο που υπογράφει ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου. Σε αυτό σημειώνονται τα εξής: «Κατ' ἀρχάς ὁ νέος οὗτος πόλεμος εἶναι ἀτυχήs, ἐπὶ τέλους ἀπέβη νικηφόρος διὰ τὰ Ἑλληνικὰ ὄπλα»¹. Η επιλογή των λέξεων που χρησιμοποιεί ο Αδαμάντιου δεν φαίνεται να είναι καθόλου τυχαία. Αναφέρεται αρχικά στην αποτυχία των Βυζαντινών να αντεπεξέλθουν επιτυχώς στις διάφορες επιθετικές ενέργειες των Περσών, χρησιμοποιώντας τη λέξη «ατυχήs». Ο όρος αυτός παραπέμπει ευθέως στον λεγόμενο «ατυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, στον οποίο ο ελληνικός στρατός υπέστη πανωλεθρία από τον τουρκικό. Η ορολογία που χρησιμοποιεί για τη συνέχεια ο Αδαμάντιου

¹ Α. Αδαμαντίου, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 69 («Κατ' ἀρχάς ὁ νέος οὗτος πόλεμος εἶναι ἀτυχήs, ἐπὶ τέλους ἀπέβη νικηφόρος διὰ τὰ Ἑλληνικὰ ὄπλα»).

(«νικηφόρος πόλεμος για τα ελληνικά όπλα») παραπέμπει επίσης ευθέως στην αρχική επικράτηση του ελληνικού στρατού, αρχικά στην περιοχή της Σμύρνης και στη συνέχεια σε μεγάλο μέρος της μικρασιατικής ενδοχώρας (το βιβλίο αυτό, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας, εκδίδεται το 1920, χρονιά κατά την οποία η κατάσταση στο μέτωπο της Μικράς Ασίας είναι ακόμα ευνοϊκή για την Ελλάδα). Ακόμη και αν ο Αδαμαντίου λειτουργεί εν προκειμένω ασυναίσθητα (κάτι που δεν φαίνεται πιθανό), η επιλογή των λέξεων δείχνει ξεκάθαρα το πνεύμα που επικρατούσε στην Ελλάδα και στον Ελληνισμό την εποχή της έκδοσης του βιβλίου, όπως αντικατοπτρίζεται στις σελίδες που αφορούν στους περσικούς πολέμους στο Βυζάντιο.

Μόνο κατά τη μεταπολεμική περίοδο υποχωρούν σημαντικά οι εκτενείς αναφορές στους βυζαντινοπερσικούς πολέμους, αν και συχνά μεταβιβάζονται στις πηγές που περιέχουν πλέον τα σχολικά εγχειρίδια από τη δεκαετία του '60 και εντεύθεν.

Κατά τ' άλλα, το Βυζάντιο εξακολουθεί να θεωρείται ως μία καθαρά ελληνική υπόθεση. Ο Αδαμαντίου χαρακτηρίζει τις περιοχές στις οποίες εισέβαλαν οι Πέρσες ελληνικές¹ και ο Άμαντος σε διάφορα σημεία του δικού του έργου δεν έχει καμία αμφιβολία για την εθνική καταγωγή των Βυζαντινών («Σπουδαῖον καὶ εὐτυχὲς γεγονός τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου εἶναι ἡ εἰρηνικὴ διανομὴ τῆς Ἀρμενίας μεταξὺ Περσῶν καὶ Ἑλλήνων [...] Εἰς τὸ ἐξῆς οἱ Ἀρμένιοι ἔρχονται εἰς σχέσεις πρὸς τοὺς Ἕλληνας στενωτέρας καὶ καταλαμβάνουσι συχνάκις θέσεις μεγάλας ἐν τῷ κράτει. Τὰς σχέσεις ταύτας καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἠνκόλυνε μεγάλως ἡ ἐφεύρεσις τῆς Ἀρμενικῆς γραφῆς ὑπὸ τοῦ Ἀρμενίου Μεσρόβ καὶ μετάφρασις ὑπ' αὐτοῦ τῶν Ἑλληνικῶν ἱερῶν βιβλίων εἰς τὴν Ἀρμενικὴν»²). Αξιοσημείωτη είναι και η άποψη του Χωραφά για το ίδιο θέμα, η οποία εστιάζει περισσότερο στο γεγονός του πλήρους εξελληνισμού του βυζαντινού κράτους και στον φθόνο που προκάλεσε αυτό το γεγονός στους γειτονικούς του λαούς («Τὸ ἀνατολικὸν λοιπὸν ῥωμαϊκὸν κράτος ἀπὸ τώρα εἶναι καθαρῶς ἑλληνικόν. Εἶναι δὲ τὸ μόνον πολιτισμένον κράτος τὴν ἐποχὴν αὐτὴν. Μόνον ἐδῶ καλλιεργοῦνται αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι. Μόνον ἐδῶ ἐξακολουθεῖ ἡ πολιτισμένη ζωὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων. Πρὸς Α. εἰς τὴν Ἀσίαν, πρὸς Β. καὶ πρὸς Δ. εἰς τὴν Εὐρώπην εἶναι βάρβαροι. Δι' αὐτὸ ὅμως καὶ δὲν

¹ Στο ίδιο, σ. 38 («Κατὰ τὴν μακρὰν βασιλείαν τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ (ἐβασίλευσε 42 ἔτη) οἱ παλαιοὶ ἔχθροί, οἱ Πέρσαι, εἰσορμοῦν εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας»).

² Κ. Άμαντος, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Α.Χ. Τεργζόπουλος καὶ ἀδελφός, ἐν Αθήναις 1914, σσ. 7-8.

παύει τὸ κράτος αὐτὸ νὰ προσβάλλεται ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη. Ζηλεύουν τὴν πρόοδον καὶ τὰ πλοῦτη του»¹).

Συχνά ἐπίσης στα σχολικά εγχειρίδια (κυρίως των πρώτων δεκαετιῶν του αἰώνα), διαβάζουμε τον παραλληλισμὸ του Ηρακλείου με τον Μ. Αλέξανδρο, ὅπως συμβαίνει και στα εγχειρίδια του 19ου αἰώνα. Ο Αδαμαντίου, με τρόπο σαφὴ και επιγραμματικό, σημειώνει για το θέμα: «Εἰς τοὺς ἰδίους ἐκείνους τόπους ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, χίλια ἔτη πρότερον, εἶχε τρέψει εἰς φυγὴν ἓνα ἀπὸ τοὺς προγόνους τοῦ Χοσρόη!»², ἐνῶ ο Χωραφᾶς τονίζει με παρόμοια φρασεολογία πως «Τὰ κατορθώματα τοῦ Ηρακλείου μόνον μὲ τὰ κατορθώματα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὁ ὁποῖος κατεσύντριψε τὸ πρῶτον περσικὸν κράτος, ἤμποροῦν νὰ συγκριθοῦν»³. Μεταπολεμικά, ὠστόσο, δεν παρατηροῦνται παρόμοιες ἀπόψεις στα σχολικά εγχειρίδια που εκδίδονται.

Οι Πέρσες γενικότερα ὡς λαὸς και οἱ ηγέτες τους, αντιμετωπίζονται συνήθως θετικά, με μικρὲς ἐξαιρέσεις (ὅπως του Λαζάρου, ο ὁποῖος τους χαρακτηρίζει ὡς βάρβαρους ἐπιδρομεῖς⁴). Ο Αδαμαντίου για παράδειγμα σημειώνει με ἔμφραση πως πρόκειται για ἓναν λαὸ με μεγάλη ἰσχύ και παρελθόν⁵, με ηγέτες ἀξιους ἀντιπάλους των Βυζαντινῶν⁶.

Τὴν περίοδο αὐτή (τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αἰώνα), θα συναντήσουμε ἐπίσης και ὀρισμένες ἐκφράσεις που δεν τις συναντοῦμε πριν ἢ ἀργότερα. Κύρια πηγή γι' αὐτές εἶναι τα βιβλία του Αδαμαντίου, τα ὁποῖα αποτελοῦν πρότυπο και για ἄλλα που εκδίδονται ἀργότερα. Συγκεκριμένα, ο Ηράκλειος παρομοιάζεται με ὑπνώπτοντα λέοντα που ξυπνά για να υπερασπιστεῖ τα ὄσια και τα ἱερά της χριστιανοσύνης («“Ὁμοιος μὲ λέοντα, ὁ ὁποῖος ἐκοιμᾶτο καὶ ἐξύπνησεν”, ἐξεγείρεται ὁ

¹ Α. Χωραφᾶς, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἔκδ. τετάρτη, ἔκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», ἐν Ἀθήναις 1925, σσ. 57-58.

² Α. Αδαμαντίου, ὁ.π., σ. 75.

³ Α. Χωραφᾶς, ὁ.π., σ. 61.

⁴ Α. Λαζάρου, *Ἱστορία Ἑλληνική*, ἔκδ. ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940, σ. 54 («Ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων ἔσωσεν ὄχι μόνον τὸν πολιτισμὸν ἀλλὰ και τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, τὴν ὅποιαν ἤθελον νὰ ἐκριζώσουν οἱ βάρβαροι ἐπιδρομεῖς»).

⁵ Α. Αδαμαντίου, ὁ.π., σ. 40 («Παλαῖοι ἐχθροὶ, οἱ Πέρσαι, ἐπὶ πολὺν καιρὸν ἐνοχλοῦν ἐπιφόβως τὴν Ἀυτοκρατορίαν. Μακρότατοι πόλεμοι ἀρχίζουν μεταξὺ τῶν νέων μεγάλων βασιλέων και τῶν Βυζαντινῶν Ἀυτοκρατόρων. Οἱ Πέρσαι λατρεύουν, ὅπως και οἱ πρόγονοὶ των, τὸ πῦρ, εἶναι **πυρολάτραι**. Φθάνουν εἰς μεγάλην δύναμιν, θέλουν νὰ ἐπιβάλουν εἰς τὴν ἐξουσίαν και τὴν θρησκείαν τοῦ πυρός. Καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη διεξάγονται με θρησκευτικὸν φανατισμὸν και μὲ τὴν ὑπερηφάνειαν τοῦ ἀπὸ αἰῶνων μεγαλείου»).

⁶ Στο ἴδιο, σσ. 54-55 («Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ μέγας βασιλεὺς τῶν Περσῶν **Χοσρόης ὁ Α'** εἶχεν ὑψώσει τὴν Περσίαν εἰς μεγάλην δύναμιν και λάμψιν. Ἀχαιεῖς ἦσαν αἱ χῶραι, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν τὸ βασίλειόν του. Πρωτεύουσα εἶχε τὴν Κτησιφῶντα, πρὸς τὸ μέρος τῆς ἀρχαίας Βαβυλῶνος. Ὁ βασιλεὺς οὗτος ἐφημίζετο διὰ τὴν σοφίαν και εἶχεν εἰσαγάγει τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς τὴν χώραν του. Ἦτο ἀντάξιος ἀντίπαλος τοῦ Ἰουστινιανοῦ»).

Χριστιανός βασιλεύς και γίνεται ό υπέρμαχος του Χριστού»¹). Λίγες γραμμές πιο κάτω, ο συγγραφέας σημειώνει μια σκληρή για σχολικό εγχειρίδιο έκφραση: ότι δηλαδή ο Ηράκλειος αναχώρησε για την εκστρατεία, με τις ευχές του λαού να βάψει με το αίμα των εχθρών του τα μαύρα πέδιλα που φορούσε («Αναρίθμητος λαός έπευφημεί και εύλογεί τον βασιλέα, και από μυριάδας στομάτων άκούεται ή εύχή να βάψη έρυθρά από αίμα Περσών τα μελανά πέδιλά του»²).

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας της εκστρατείας του Ηρακλείου, αντίθετα, παραμένει ισχυρός σχεδόν έως το τέλος του 20ου αιώνα. Τώρα θα συναντήσουμε και τον όρο «σταυροφορίες» όσον αφορά στην εξέλιξη αυτού του επικού αγώνα. Η πρώτη φορά που συναντάμε τον συγκεκριμένο όρο σε σχολικό εγχειρίδιο είναι το 1914, σε ένα βιβλίο γραμμένο από τον Κωνσταντίνο Άμαντο («Ο εύσεβής Ηράκλειος ήδυνήθη εύκόλως να μεταδώση εις τον Χριστιανικόν Έλληνικόν στρατόν τα κατέχοντα αυτόν θρησκευτικά συναισθήματα και να μεταβάλη την εκστρατείαν ταύτην εις σταυροφορίαν κατά των ληστευσάντων τó τίμιον ξύλον του σταυρού»³). Τα ίδια σχεδόν λόγια χρησιμοποιεί και ο Βραχνός⁴ τρία χρόνια αργότερα, αντιγράφοντας ουσιαστικά τον Άμαντο. Στις επόμενες δεκαετίες ο όρος καθιερώνεται πλέον, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε σε πλειάδα σχολικών εγχειριδίων, μεταξύ αυτών και της Βουραζέλη – Μαρινάκου που εκδόθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60⁵ και αργότερα στις αρχές του '70 με άλλη μορφή⁶.

Ενδιαφέρον για το θέμα παρουσιάζει και το βιβλίο του Κώστα Καλοκαιρινού. Το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί το μακροβιότερο ίσως στην ελληνική εκπαίδευση και από τα πιο πολυσυζητημένα, λόγω των σφοδρών αντιδράσεων που είχε προκαλέσει η έκδοσή του⁷. Μέσα από τις πολλές επανεκδόσεις που σημείωσε από το 1965 έως το 2002, ο ερευνητής μπορεί να διαπιστώσει τις εξελίξεις στον τρόπο συγγραφής ενός σχολικού εγχειριδίου σε ολόκληρο σχεδόν το β' μισό του 20ου αιώνα. Ειδικότερα, στην αρχική έκδοση του 1965 ο συγγραφέας τονίζει για τον Ηράκλειο και την

¹ Στο ίδιο, σ. 74.

² Στο ίδιο.

³ Κ. Άμαντος, ό.π., σ. 22.

⁴ Ν. Βραχνός, *Ιστορία Βυζαντιακή από του 395 μ.Χ. μέχρι της άλωσης της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων*, έκδ. ένατη, έκδ. Τυπογραφείου Α.Α. Παπασπύρου, έν Αθήναις 1917, σ. 27 («Έδωκε δέ [ο Ηράκλειος] εις την όλην εκστρατείαν χαρακτηήρα σταυροφορίας κατά των άπίστων των ληστευσάντων τó Τίμιον Ξύλον του Σταυρού»).

⁵ Έ. Βουραζέλη – Μαρινάκου, *Ιστορία των Μέσων Χρόνων*, έκδ. ΟΕΣΒ, Αθήναι 1961, σ. 45 («Η εκστρατεία λοιπόν έλαβε μορφήν σταυροφορίας, διότι και οί Πέρσαι εις τās επιδρομάς των έδωσαν θρησκευτικόν χαρακτηήρα»).

⁶ Βλ. Α. Λαζάρου-Δ. Χατζής-Έ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ιστορία έλληνορωμαϊκή - Βυζαντινή Μεσαιωνική Εύρώπης*, έκδ. ΟΕΔΒ, Αθήναι 1970, σ. 152.

⁷ Βλ. Χ. Αναστασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, έκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σσ. 144-184.

εκστρατεία του τα εξής: «Αξίζει να σταθοῦμε λίγο στὸν Ἡράκλειο καὶ νὰ δοῦμε πῶς σκέπτεται καὶ πῶς ἐνεργεῖ. Θὰ διακρίνωμε κάτι καινούριο στὸν τρόπο του. Γιὰ νὰ πάρῃ τὸ θρόνο του ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Ἐξαρχάτο τῆς Καρχηδόνας καὶ μπῆκε στὴ βασιλεύουσα μὲ στόλο ποὺ στὰ κατάρτια του ἀνέμιζαν εἰκόνες τῆς Παναγίας. Ὁ πόλεμος ποὺ κάνει μὲ τοὺς Πέρσες εἶναι σταυροφορικός. Εἶναι ἓνας πόλεμος «κατὰ βαρβάρων», δηλαδή μὲ μὴ Χριστιανούς, καὶ ὁ σκοπὸς του εἶναι ἓνας: Νὰ σώσουν τὸ ἅγιο Ἐύλο τῆς Σταύρωσης ἀπὸ τοὺς πυρολάτρες. Ὁ πόλεμος αὐτὸς εἶναι ἱερός, γιατί γίνεται ὄχι μόνο μὲ ἱερὸ σκοπὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ ἱερὰ χρήματα. Τὰ προσφέρει ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τὰ κειμήλια καὶ τὰ ἅγια σκευὴ της. Ξεκινᾷ γιὰ τὸν πόλεμο ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία δίχως ἔπαρση, ἀφοῦ ἔβγαλε τὰ κόκκινα σαντάλια τοῦ αὐτοκράτορα κι ἔβαλε μαῦρα. Ἐκεῖ, πρὶν ξεκινήσῃ, ἔκανε τὴν προσευχὴ του στὸ Θεὸ καὶ στὸ Χριστό, καὶ τοὺς ζήτησε νὰ μὴν ἀφήσουν τοὺς ἐχθροὺς τοῦ κράτους, ποὺ εἶναι καὶ δικοὶ τους ἐχθροί, νὰ τὸ ντροπιάσουν, γιατί τὸ κράτος τῶν Χριστιανῶν εἶναι κληρονομία δική τους. Τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἀναχώρησιν τὸ ἔδωσε ὑψώνοντας μιὰ ἀχειροποίητη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ποὺ ὁ ἴδιος πίστευε πῶς ἔκανε θαύματα. Τελιώνει τὸν πόλεμο μ' ἓνα διάγγελμα ποὺ διαβάστηκε σ' ὅλες τὶς ἐκκλησίες καὶ πληροφοροῦσε τοὺς πιστοὺς πῶς «ὁ Θεομάχος» βασιλιάς τῆς Περσίας νικῆθηκε καὶ τοὺς παράγγελλε ν' «ἀλαλάξουν, στὸν Κύριο» τὶς εὐχαριστίες τους γι' αὐτό. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς εἶναι πῶς, ὅταν ἔλειπε καὶ κινδύνεψε ἡ βασιλεύουσα ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους, ὁ Πατριάρχης ὑψωσε πλάι στὰ αὐτοκρατορικὰ σύμβολα καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου καὶ μὲ τὴν παρακίνησή του στήριξε ὁ λαὸς τὶς ἐλπίδες του γιὰ τὴ σωτηρία σ' αὐτή· ὅταν λύθηκε ἡ πολιορκία καὶ σώθηκε ἡ πόλις, ὁ λαὸς μαζεύτηκε στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Βλαχερνιώτισσας κι ἐκεῖ ὅλοι, ὄρθιοι καὶ κατασυγκινημένοι, ὅλη τὴ νύχτα εὐχαριστοῦσαν τὴ «στρατηγό», ποὺ τοὺς ἔσωσε, μὲ τὸν ὕμνο ποὺ ἀπὸ τότε πῆρε τὸ ὄνομα Ἀκάθιστος. Πατριωτισμὸς καὶ θρησκεία ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἐνώνονται τόσο στενά, ποὺ δὲν μπορεῖς νὰ τὰ ξεχωρίσης.

Ὅλα αὐτὰ δείχνουν καθαρὰ πῶς ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς κι ἡ ἐποχὴ του ἀνήκουν σ' ἓναν ἀλλιῶτικο κόσμο. Ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι διαποτισμένος ὀλόκληρος ἀπὸ μιὰ βαθιὰ θρησκευτικὴ πίστη· εἶναι μιὰ θεοκρατικὴ ἐποχὴ, ὅπως συνήθως ὀνομάζουμε τὶς ἐποχὲς αὐτές.

Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅλα γύρω εἶναι σὰ νὰ ἀναδίνουν τὴν εὐωδιὰ τοῦ λιβανιοῦ καὶ δίχως νὰ τὸ θέλῃς μπορεῖς νὰ ξεχαστῆς καὶ νὰ νομίσης πῶς βρίσκεσαι σὲ ἐκκλησία. Εἶναι φανερὰ τὰ σημάδια: Βρισκόμαστε στὸ Βυζάντιο πιά καὶ ὁ Ἡράκλειος εἶναι ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς βασιλιάς»¹.

Στο ἴδιο ἔργο παρατίθενται συστηματικὰ καὶ πηγές σε νεοελληνικὴ ἀπόδοση, σχετικὲς με τὸ κάθε κεφάλαιο. Στον Ἡράκλειο καὶ στους βυζαντινοπερσικοὺς πολέμους ἀφιερώνονται τρεῖς ἀπ' αὐτές (σσ. 154-156) καὶ μάλιστα ἐνδεικτικὲς του θρησκευτικοῦ χαρακτήρα ποὺ δόθηκε στὴν

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Μεσαιωνικῆ*, ἐκδ. ΟΕΔΒ, Αθήναι 1965, σσ. 136-137.

εκστρατεία: το κοντάκιο του Ακαθίστου¹ και δύο αποσπάσματα από τον ιστορικό Θεοφάνη τον Ομολογητή. Το πρώτο σχετίζεται με τις μάχες εναντίον των Περσών² και το δεύτερο με την επιστροφή του Ηρακλείου ως νικητού και τροπαιούχου³.

¹ Στο ίδιο, σ. 154 («**1. Η Βασιλεύουσα απευθύνει τις εύχαριστίες της στην πολιούχο της, την Παναγία, γιατί την έσωσε από τους Άβάρους (626):** Έγώ ή πόλη σου σέ Σένα, Θεοστόκε στρατιγέ, πού πολέμησες για μένα, χρωστώ τή νίκη και σου απευθύνω τις εύχαριστίες μου, γιατί λυτρώθηκα από τὸ κίνδυνο. Μά, επειδή ἔχεις δύναμη ἀνίκητη, γλύτωσέ με ἀπὸ τοὺς κάθε λογῆς κινδύνους γιὰ νὰ σοῦ φωνάζω: Χαίρε, Νύμφη ἀνύμφευτη [Ακάθιστος Ὕμνος. Μετάφραση]»).

² Στο ίδιο, σσ. 154-155 («**2. Ὁ Ηράκλειος πολεμᾷ μέ τοὺς Πέρσες [622 - 628]. (Ένα περιστατικό ἀπὸ τὸν ἱερό πόλεμο μέ τοὺς πυρολάτρες Πέρσες):** Επειδὴ τὸ χρόνο αὐτὸ μπήκε μέσα στὴν Περσία ὁ Ηράκλειος ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο δίχως, νὰ τὸ περιμένη κανεὶς, ἐξ αἰτίας τοῦ χειμῶνα, ὁ Χοσρόης τὰ ἔχασε, ὅταν τὸ ῥμαθε, Κι οἱ Τοῦρκοι βλέποντας ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ χειμῶνα κι ἀπὸ τὴ ἄλλη τίς ἀτέλειωτες ἐπιδρομές τῶν Περσῶν, επειδὴ δὲν ἄντεχαν νὰ συμμαριζονται μαζί με τὸ βασιλιά τίς δοκιμασίες τοῦ πολέμου, ἄρχισαν νὰ σκορποῦν λίγοι λίγοι και στὸ τέλος τὸν ἄφησαν ὅλοι και γύρισαν στὴν πατρίδα τους. Τότε ὁ βασιλιάς διαλάλησε στὸ δικό του λαό: “Γιὰ ἴδετε ἀδελφοί, ὅτι κανένας ἄλλος δὲ θέλει νὰ πολεμήσει στο πλευρό μας παρὰ μονάχα ὁ Θεὸς κι ἡ μητέρα ποῦ τὸν γέννησε, γιὰ νὰ δείξει τὴ δύναμή του· επειδὴ ἡ σωτηρία δὲ βρίσκεται στὸ πλήθος, στὰ ὄπλα και στοὺς λαούς, ἀλλὰ σὲ κείνους ποῦ στηρίζουν τίς ἐλπίδες τους στὸ ἑλεός του, θὰ στείλη τὴ βοήθειά του”. Κι ὁ Χοσρόης, ἀφοῦ σύναξε ὅλα τὰ στρατεύματά του ἐναντίον του, ὄρισε στρατηγὸ τὸ Ραζάτη, ἄνθρωπο ἀνδρειωμένο και ἄξιο στὸν πόλεμο, και τὸν ἔστειλε νὰ πολεμήσει τὸν Ἡράκλειο... Στὶς 12 τοῦ Δεκέμβρη, ἡμέρα Σάββατο ἔγινε ἡ μάχη και ὁ βασιλιάς, ἀφοῦ πήδησε μπροστὰ ἀπ’ ὅλους, χτυπήθηκε μέ τὸν ἀρχηγὸ τῶν Περσῶν· και μέ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ και τὴ βοήθεια τῆς Θεοτόκου τὸν νίκησε. Τοῦ ρίχτηκε και τρίτος ποῦ τὸν χτύπησε μάλιστα μέ τὸ δόρυ στὸ χεῖλος και τοῦ ἄνοιξε πληγὴ. Μά ὁ βασιλιάς και αὐτὸν τὸν σκότωσε. Κι ὅταν ἤχησαν οἱ σάλπιγγες, ἄρχισε ἡ σύγκρουση και ἀπὸ τίς δυὸ μεριές κι ἀφοῦ ἔγινε σφοδρὴ μάχη, πληγώθηκε ἀπὸ τοὺς πεζοὺς μέ μιὰ κονταριὰ στὸ μηρὸ τὸ ἄλογο τοῦ βασιλιᾶ· ποῦ τὸ ἔλεγαν Δόρκωνα· μά και πολλὲς σπαθιὲς πῆρε στὸ πρόσωπό του· επειδὴ ὅμως φοροῦσε κατάφρακτο θώρακα, δὲν ἔφερναν ἀποτέλεσμα, γιατί δὲν τοῦ ἔκαναν κακὸ πέφτει στὸν πόλεμο ὁ Ραζάτης και οἱ τρεῖς τουρμάχες τῶν Περσῶν και οἱ ἄρχοντες σχεδὸν ὅλοι και τὸ περισσότερο μέρος τοῦ στρατοῦ...[Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητής, Βυζαντινὸς Χρονογράφος τοῦ 8ου - 9ου αἰώνα Χρονογραφία - Ἐκδ, De Boor σ. 317 ἔξ. Μετάφραση]»).

³ Στο ίδιο, σσ. 155-156 («**3. Ὁ Ηράκλειος γυρίζει στὴν πρωτεύουσα νικητής:** Αὐτὸν τὸ χρόνο (628), ἀφοῦ κλείστηκε εἰρήνη ἀνάμεσα στοὺς Πέρσες και τοὺς Ρωμαίους, ἔστειλε ὁ Ηράκλειος τὸν ἀδελφὸ του, τὸν Θεόδωρο, μέ γράμματα και ἀνθρώπους τοῦ Σιρόη, τοῦ βασιλιᾶ τῶν Περσῶν, στοὺς Πέρσες ποῦ ἔμεναν στὴν Ἐδεσσα και στὴν Παλαιστίνη και στὰ Ἱεροσόλυμα και στὶς ἄλλες πόλεις τῶν Ρωμαίων νὰ γυρίσουν εἰρηνικὰ στὴν Περσία και νὰ περάσουν μέσα ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Ρωμαίων χωρὶς νὰ πειράξουν τίποτα.

Ὁ βασιλιάς λοιπὸν σὲ ἕξι χρόνια [622 - 628], ἀφοῦ νίκησε τὴν Περσία, τὸν ἕβδομο χρόνο ἔκλεισε εἰρήνη και ξαναγύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη μέ χαρὰ μεγάλη· ἔτσι σ’ αὐτὸ ἔβγαλε ἀληθινὴ μιὰ μυστικὴ προφητεία. Γιατὶ σὲ ἕξι μέρες ὁ Θεὸς, ἀφοῦ δημιούργησε τὴν κτίση ὀλόκληρη, τὴν ἕβδομη τὴν ὀνόμασε μέρα τῆς ἀνάπαυσης. Ἐτσι κι αὐτὸς, ἀφοῦ μέσα στὰ ἕξι χρόνια πέρασε πολλοὺς κόπους, τὸν ἕβδομο χρόνο μέ εἰρήνη και χαρὰ γύρισε στὴν πόλη και ξεκουράστηκε.

Κι ὁ λαὸς τῆς Πόλης, ὅταν μάθανε τὸν ἐρχομὸ του, μέ ἀσυγκρατητὸ πόθο βγήκαν σὲ προϋπάντηση του ὅλο μαζί μέ τὸν Πατριάρχη και τὸ γιὸ του τὸν Κωνσταντῖνο, βασιλῶντας κλαδιὰ ἐλιάς και λαμπάδες· τὸν χαιρετοῦσαν μέ δάκρυα και χαρὰ. Κι ὁ γιὸς του τὸν πλησίασε

Στην τρίτη επανέκδοση του βιβλίου το 1978, η περιγραφή της πολεμικής αναμέτρησης μεταξύ Βυζαντινών και Περσών γίνεται πιο συνοπτική, χωρίς όμως να επηρεάζεται η αναφορά στον θρησκευτικό χαρακτήρα της. Επιπλέον, αν και με πλάγιο τρόπο, εισάγεται στο κείμενο και ο όρος «σταυροφορία»: «Ο Ηράκλειος ενσάρκωσε τέλεια τόν τύπο του ήγέτη που ζητούσε ή συνεπαρμένη από θρησκευτικότητα εποχή του. Είναι ο πρώτος χριστιανός αυτοκράτορας, που εμπνέεται από τη σταυροφορική διάθεση να πολεμήσει για την πίστη του. Γι' αυτό και παίρνει μέρος στις εκστρατείες ο ίδιος προσωπικά επικεφαλής του στρατού.

Οι εκστρατείες του έχουν ορισμένα καινούρια χαρακτηριστικά: Φτάνει στη Βασιλεύουσα για να την ελευθερώσει από τον Φωκά, με στόλο που στά κατάρτια των καραβιών του ανεμίζουν σαν νικητήρια σύμβολα εικόνες της Παναγίας.

Ο μεγάλος πόλεμος με τους Πέρσες, που αρχίζει το 622, είναι ένας πόλεμος ιερός που κηρύσσεται "κατά βαρβάρων", δηλαδή μη Χριστιανών, με τό σύνθημα να ξαναπάρουν τον Τίμιο Σταυρό που τον άρπαξαν οι πυρολάτρες και τον πήγαν στην Κτησιφώντα. Μά και τό τέλος του πολέμου είναι ανάλογο: ή νίκη γίνεται γνωστή στό πλήθος τό συγκεντρωμένο στην Αγία Σοφία τήν Πεντηκοστή του 628 μ' ένα αυτοκρατορικό διάγγελμα όπου ο νικητής αναγγέλλει τό θρίαμβο και παραγγέλλει να "άλαλάξουν στόν Κύριο" τίς ευχαριστίες τους, γιατί, ο "Θεομάχος Χοσρόης" γκρεμίστηκε "στά καταχθόνια" και ο Σταυρός συνέτριψε τον Ζωροάστρη και τους Μάγους»¹. Παράλληλα, ο Καλοκαιρινός εισάγει σε αυτή την έκδοση και επιπλέον πηγές, όπως αποσπάσματα από τον βίο του αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος («Οί πρόσφυγες της Συρίας και των Ιεροσολύμων, μετά τήν κατάληψη από τούς Πέρσες (614), βρίσκουν προστασία στην Αλεξάνδρεια από τόν Κύπριο πατριάρχη της Ιωάννη τόν Έλεήμονα (612-619)»)² και από το Πασχάλιον Χρονικόν («Τό νικητήριο διάγγελμα του Ηρακλείου μετά τή συντριβή των Περσών (628)»)³ και από τον γνωστό βυζαντινολόγο Γουστάβο Σλουμπερζέ («Πώς οί Άβαραι νικήθηκαν και έλυσαν τήν πολιορκία της θεοφρούρητης πρωτεύουσας (626)»)⁴.

Στην τελευταία έκδοση του βιβλίου του Καλοκαιρινού στις αρχές του 21ου αιώνα (2002), η όλη δομή του πλέον αλλάζει ριζικά. Παρότι ο πόλεμος μεταξύ Βυζαντινών και Περσών καταγράφεται ως ένα πολύ σημαντικό

κι έπεσε στα πόδια του κι αφού άγκαλιάστηκαν έβρεξαν κι οί δυο τή γή με τά δάκρυνά τους. Αυτό όταν είδε ο λαός, όλοι ευχαριστούσαν με ύμνους τό Θεό και έτσι, αφού παρέλαβαν τό βασιλιά, σκιρτώντας από χαρά έκαναν τήν είσοδο τους στην πόλη. [Θεοφάνης ό Ομολογητής/Χρονογραφία]).

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική*, έκδ. τρίτη, έκδ. ΟΕΔΒ, Αθήναι 1978, σ. 200.

² Στο ίδιο, σ. 227.

³ Στο ίδιο, σσ. 228-229.

⁴ Στο ίδιο, σ. 229.

πολιτικό γεγονός, δεν παρατηρούνται οι ιδιαίτερες θρησκευτικές εξάρσεις των προηγούμενων εκδόσεων¹. Τέλος, η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Αβάρους την ίδια περίοδο παρατίθεται σε διακριτό σημείο, πριν από την περιγραφή της έκβασης των βυζαντινοπερσικών πολέμων του Ηρακλείου².

Γ. Οι Άραβες

Γ1. Εισαγωγικά

Οι Άραβες είναι ένας σημαντικός λαός που κατοικεί αδιαλείπτως την ομώνυμη χερσόνησο από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας. Κύριο χαρακτηριστικό του στο παρελθόν ήταν η πολυδιάσπασή του σε φυλές, ο νομαδικός/ημινομαδικός χαρακτήρας της ζωής του και, από τον 7ο αιώνα, η θρησκευτική ταύτιση με το Ισλάμ. Οι Άραβες κατά κύριο λόγο ασχολούνταν με το εμπόριο και την κτηνοτροφία.

Θα μπορούσαμε να διαιρέσουμε την ιστορία αυτού του λαού σε δύο μεγάλες περιόδους: την προ-ισλαμική και την ισλαμική. Για την πρώτη οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες. Λόγω του ιδιαίτερου τρόπου ζωής τους, δεν σώζονται μνημεία (γραπτά ή αρχιτεκτονικά) που να μας διαφωτίζουν για την ταυτότητά τους. Η πρώτη επαφή που είχαν οι Άραβες με τον ελληνικό πολιτισμό και τους Έλληνες πραγματοποιήθηκε την εποχή των εκστρατειών του Μ. Αλεξάνδρου στην Ανατολή, ενώ ο πρώτος Έλληνας γεωγράφος, που ασχολείται συστηματικά με αυτόν τον λαό, είναι ο Αγαθαρχίδης ο Κνίδιος (2ος αιώνας π.Χ.), ο οποίος συνέγραψε το έργο «Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης». Στα βυζαντινά χρόνια, αναφορές έχουμε σε αρκετούς συγγραφείς, όπως στον Ιωάννη Μαλάλα³, στον Κοσμά Ινδικοπλεύστη⁴, στον Προκόπιο⁵ στον Γ. Κεδρηνό⁶ και αλλού.

Στις αρχές του 7ου αιώνα, ένα σπουδαίο γεγονός θα αλλάξει την ιστορία των Αράβων αλλά και του τότε γνωστού κόσμου. Συγκεκριμένα, το 622 (πρώτο έτος του μουσουλμανικού ημερολογίου), θα πραγματοποιηθεί η Εγίρα, δηλαδή η φυγή του ιδρυτή της θρησκείας του Ισλάμ, Μωάμεθ, από την Μέκκα και η εγκατάστασή του στη Μεδίνα. Ο Μωάμεθ γεννήθηκε γύρω στο 570. Από πολύ μικρός έχασε και τους δύο του γονείς και τη διαπαιδαγώγησή του ανέλαβαν ο παππούς και ο θείος του. Για τα πρώτα χρόνια της ζωής του δεν υπάρχουν κάποιες πηγές που να μας πληροφορούν σχετικά. Όταν ήταν 25 χρόνων παντρεύτηκε μία πλούσια χήρα, τη Χαντίτζα, με την οποία απέκτησε αρκετά παιδιά. Το 610 ο Μωάμεθ, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Ισλάμ, είδε σε όραμα τον

¹ Του ίδιου, *Βυζαντινή Ιστορία 610 μ.Χ. – 1453*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 2002, σ. 7.

² Στο ίδιο.

³ Ιωάννης Μαλάλας, «Χρονογραφία», PG 97 (1865), 65A–717A.

⁴ Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, «Χριστιανική Τοπογραφία», PG 88 (1864), 52A–461A.

⁵ Haurij J. – Wirth G., *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. I-IV, Λειψία 1962-1964.

⁶ Γεώργιος Κεδρηνός, «Σύνοψις Ιστοριών», PG 121 (1865), 24A–1165C.

αρχάγγελο Γαβριήλ, ο οποίος του γνωστοποίησε τη θεϊκή αποστολή που του είχε ανατεθεί. Θα γινόταν ο προφήτης του Αλλάχ για να διδάξει όσα θα έβλεπε σε οράματα και να τα κοινοποιήσει στους ομοεθνείς του. Το πρώτο διάστημα, η διδασκαλία του Μωάμεθ δεν βρήκε την ανταπόκριση που ο ίδιος ανέμενε (απειλήθηκε μάλιστα και η ίδια η ζωή του από τους αντιπάλους του), ενώ το 619 πέθαναν δύο πολύ αγαπημένα του πρόσωπα, η σύζυγός του Χαντίτζα και ο Αμπού Ταλίμπ, ο θεϊός που τον μεγάλωσε. Το 622 έλαβε χώρα η λεγόμενη Εγίρα, δηλαδή η φυγή του Μωάμεθ και των οπαδών του, από τη Μέκκα στη Μεδίνα. Με την πάροδο του χρόνου, οι πιστοί στον Μωάμεθ αυξήθηκαν, η νέα θρησκεία διαδόθηκε και ενδυναμώθηκε. Το 632 ο Μωάμεθ πέθανε, αφήνοντας πίσω του μια θρησκεία ανθούσα και διαρκώς επεκτεινόμενη, κυρίως χάρις στη διδασκαλία του Ισλάμ (διάδοση της πίστewς με το σπαθί, υπόσχεση για απόλαυση στον Παράδεισο άφθονων υλικών αγαθών, ιδιαίτερα για όσους έδιναν τη ζωή τους για την πίστη τους κ.ά.).

Την ηγεσία του ισλαμικού κόσμου (επομένως και των Αράβων), μετά τον θάνατο του Μωάμεθ, ανέλαβαν οι χαλίφες, οι οποίοι συνέχισαν τη διάδοση του Ισλάμ μέσω των κατακτήσεων. Αρχικά επεκτάθηκαν στις γειτονικές χώρες, φτάνοντας εν τέλει να κυριαρχήσουν στη βόρεια Αφρική και την ιβηρική χερσόνησο και να απειλήσουν τη δυτική Ευρώπη (αντιμετωπίστηκαν από τον Κάρολο Μαρτέλο στο Πουατιέ το 732) και τη βυζαντινή πρωτεύουσα δύο φορές (674-678, 717-718).

Εν τέλει, η εμφάνιση των Σελτζούκων Τούρκων οδήγησε σε μαρασμό την ισχύ των Αράβων και σταδιακά στην εξασθένησή τους και στην υποταγή στον νέο κυρίαρχο που εν τω μεταξύ είχε ασπαστεί το Ισλάμ.

Οι Άραβες ανέπτυξαν έναν πολύ ενδιαφέροντα πολιτισμό, καλλιέργησαν τις τέχνες και τα γράμματα και σχεδόν όλες οι επιστήμες γνώρισαν άνθιση. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο αντιμετώπιστηκαν με ιδιαίτερο σεβασμό, τόσο από τη δυτική Ευρώπη, όσο και από το Βυζάντιο¹.

Γ2. Οι Άραβες στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα

Θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τους ιστορικούς σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν όσοι αγνοούν επιδεικτικά την παρουσία των Αράβων στο ιστορικό γίγνεσθαι της μελετώμενης περιόδου. Πρόκειται για το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων συγγραφέων (με εξαίρεση τον Κωνσταντίνο

¹ Για τις σχέσεις Βυζαντίου και Αράβων βλ. ενδεικτικά I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the 4th century*, Ουάσιγκτον 1984, του ίδιου, *Byzantium and the Arabs in the 5th century*, Ουάσιγκτον 1989, N.M. El-Cheikh, *Το Βυζάντιο όπως το είδαν οι Άραβες*, μτφρ. Ν. Κελερμένος, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2013 και Π. Γιαννόπουλος, *Βυζαντινοί και Άραβες κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2016.

Παπαρρηγόπουλο) και έναν μόνο από τους ξένους συγγραφείς (A.A.C. Cammerer). Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν εκείνοι οι ιστορικοί που αφιερώνουν μεγάλο μέρος του έργου τους στους Άραβες και τον πολιτισμό τους. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι περισσότεροι από τους ξένους συγγραφείς (White, Pütz, Weber) και από τους Έλληνες ο προαναφερθείς Παπαρρηγόπουλος.

Ο τρόπος, ωστόσο, με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι Άραβες από το σύνολο των ιστορικών αυτού του αιώνα, είναι κριτικός όσον αφορά κυρίως στην πολιτική τους δράση. Μετατρέπεται, όμως, σε θαυμασμό όσον αφορά στην έφεση που είχαν στην καλλιέργεια των τεχνών, των γραμμάτων και των επιστημών.

Το παλαιότερο εγχειρίδιο του είδους είναι αυτό του ελληνιστί ονομαζόμενου Καμμερέρου. Πρόκειται για ένα βιβλίο που στην Ελλάδα εκδόθηκε το 1853 σε μετάφραση του Γ. Γεννάδιου. Μέσα σε δυόμισι σελίδες, ο συγγραφέας περιγράφει την εμφάνιση και την πορεία του Μωάμεθ και τις κατακτήσεις των επιγόνων του. Για τους Άραβες σημειώνει πως πρόκειται για ανθρώπους «...ἀπλοῦς τὰ ἦθη καὶ φιλοξένους, οἱ ὅποιοι πορίζονται τὸν βίον ἀπὸ ἐμπόριον καὶ κτηνοτροφίαν»¹. Στη συνέχεια σημειώνει τις επιτυχημένες κατακτήσεις των πέντε πρώτων χαλιφών² και την αποτυχημένη προσπάθειά τους να διεισδύσουν στην Ευρώπη αρχικά μέσω της κατάκτησης του Βυζαντίου, και όταν απέτυχαν στην προσπάθειά τους αυτή, μέσω της κατάκτησης της δυτικής Ευρώπης, προκαλώντας τον τρόμο³. Η γνώμη του για τον Μωάμεθ είναι θετική. Πιστεύει πως πρόκειται για έναν άνθρωπο φύσει μεγαλοφυή, ο οποίος έβγαλε από την αφάνεια τον αραβικό λαό, μέσω της νέας θρησκείας που εισήγαγε⁴.

Στα τέλη της ίδιας δεκαετίας κυκλοφόρησε ένα ακόμη σχολικό εγχειρίδιο, αυτή τη φορά του Γερμανού Γεωργίου Ουηβέρου (G. Weber) σε μετάφραση του Α. Ι. Αντωνιάδη⁵. Στο βιβλίο του ο Weber αφιερώνει στους Άραβες αισθητά περισσότερες σελίδες από τον προηγούμενο συγγραφέα.

¹ A.A.C. Cammerer, *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, μτφρ. Γ. Γεννάδιος, Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, ἐν Ἀθήναις 1853, σ. 47.

² Στο ἴδιο, σ. 48 («Οἱ διάδοχοι τοῦ Μωάμεθ ὀνομάζοντο Καλίφαι. Τῶν δὲ πρώτων πέντε Καλιφῶν ἢ κυβέρνησις ἦτον λαμπροτάτη· ἐπειδὴ αὐτοὶ ἐσώρευσαν δορυκτεσίας ἐπὶ δορυκτεσιῶν»).

³ Στο ἴδιο, σ. 49 («Εἰσχωρήσαντες λοιπὸν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Γαλλίας, ἐτρόμαξαν τὸν κόσμον τόσον, ὥστε ἐδίσταζαν εἰς τὴν Εὐρώπην ἂν ἐμελλε νὰ ὑπερισχύσῃ τὸ Εὐαγγέλιον ἢ τὸ Κοράνιον»).

⁴ Στο ἴδιο, σ. 47 («...πρῶτος ὁ Μωάμεθ, γεννηθεὶς κατὰ τὸ 569 ἔτος, κατέστησεν αὐτὴν τοιαύτην, ὥστε νὰ ἦνε σημαντικὴ εἰς τὴν καθολικὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου. Ὁ ἐκ φύσεως μεγαλόνοτος οὗτος ἀνὴρ, περιηγηθεὶς χάριν ἐμπορίου, ἀπέκτησε περὶ κόσμον, ἠθῶν καὶ θρησκείας γνώσεις πολλὰς καὶ μεγάλας. Ἐκ τούτων ὀρμώμενος, ἠσθάνθη πόσον ἄλογος ἦτον ἡ εἰδωλολατρεία, τὴν ὅποιαν ἐθρήσκευεν ἡ πατρίς του, καὶ ἐπομένως συνέλαβε γνώμην νὰ γείνη θεμελιωτὴς νέας θρησκείας»).

⁵ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, μτφρ. Α.Ι. Αντωνιάδου, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1859.

Η στάση του απέναντί τους (και απέναντι στο Ισλάμ) είναι κριτική, παρότι μόλις αναφέρεται στον πολιτισμό που ανέπτυξαν, δείχνει να θέλγεται ιδιαίτερα από τις δημιουργίες του. Συγκεκριμένα για τους Άραβες επισημαίνει αρχικά πως ήταν «λαός ἐπιδεκτικὸς νοητικῆς διαπλάσεως ἐν ὑπερηφάνῳ ἀνεξαρτησίᾳ»¹, καθώς «εὕρισκον εὐχαρίστησιν εἰς τὰ γράμματα καὶ τὴν ποίησιν»². Μάλιστα, περιγράφοντας ακολούθως τις σταυροφορίες, σημειώνει πως βασική αιτία που τις προκάλεσε ήταν η αντικατάσταση των «ἐμπορικῶν» Ἀράβων, που έως τότε επέτρεπαν ακωλύτως την επίσκεψη των χριστιανῶν προσκνητῶν, με τους πολεμοχαρεῖς Σελτζούκους Τούρκους³. Επιπλέον, δεν παραλείπει να εκθειάσει τον Άραβα σουλτάνο Σαλαντίν για τη μεγαλόφρονα στάση του έναντι των δολίων χριστιανῶν αντιπάλων του («Ὁ Σαλαδῖνος, πολὺ ἀνώτερος τῶν Χριστιανῶν αὐτοῦ ἐχθρῶν κατὰ τὰς ἀρετάς, δὲν ἐκηλίδωσε τὴν νίκην αὐτοῦ μὲ καμμίαν σκληρότητα»⁴). Ιδιαίτερη μνεία κάνει για τον πολιτισμό που ανέπτυξαν οι Άραβες στην Ισπανία και τη γενικότερη ευδαιμονία της ζωῆς τους («Ἡ Ἰσπανία ἔφθασεν ἐπὶ τῶν Ὀμειῖαδῶν εἰς μεγάλην ἀκμὴν. Ἀνηγέρθησαν πολυάνθρωποι πόλεις· αἱ τέχναι, ἡ γεωργία καὶ κτηνοτροφία ἐτιμῶντο καὶ ἐπροστατεύοντο· ἀνωρύχθησαν μεταλλεῖα· πλούσια δὲ χωρία, ἀκμάζουσαι ἐπαύλεις, καὶ πολυτελῆ παλάτια (Ἀλχάμβρα) ἐμαρτύρουν περὶ τῆς εὐδαιμονίας τῆς χώρας· αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ἐπροόδευσαν»⁵). Για το σύνολο του αραβικού πολιτισμοῦ τονίζει πως «Ὡς δ' ἐν Ἰσπανίᾳ, οὕτω καὶ καθ' ὅλας τὰς λοιπὰς, ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατοικηθείσας χώρας, ἤκμασαν ἐνωρίς αἱ τέχναι καὶ ἐπιστῆμαι. Τζαμιά, παλάτια καὶ κῆποι ἐκτίσθησαν εἰς ὅλας τὰς Ἀραβικὰς πόλεις· ἡ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριον παρήγαγον πλούτη, τὴν πηγὴν τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς πολυτελείας καὶ μαλθακότητος. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, μουσικὴ (σύστημα τῶν μουσικῶν σημείων [νοτῶν]) καὶ ἡ ποικιλιματογραφία (arabesques) ἤνθησαν εἰς τὰς πρωτενοῦσας τῶν Ἀράβων. Ἐπιστῆμαι δ' ἐδιδάσκοντο εἰς τὴν Κορδόβαν, τὸ Καῖρον, τὸ Βαγδάτιον, τὸ Σάλερνον καὶ ἀλλαχοῦ· μάλιστα δὲ ἡ γραμματικὴ, ἡ φιλοσοφία, τὰ μαθηματικά (Ἀραβικοὶ ἀριθμοί, Ἀλγεβρα), ἡ ἀστρογνῶσις καὶ ἀστρολογία, αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι (χημεία) καὶ ἡ ἰατρικὴ. Οἱ Ἀραβες μετέφρασαν τὰ συγγράμματα τῶν Ἑλλήνων, πρὸ πάντων τὸν Ἀριστοτέλην, Εὐκλείδην καὶ ἄλλους, καὶ ἐκαλλιέργησαν τὴν ποίησιν. Οἱ Ἀραβες ποιηταὶ Ἀντάρας «ἀοιδὸς ἄμα καὶ ἥρωες», Μουταναββῆς (+ 965), ὁ ποιητῆς τῶν Μακαμῶν

¹ Στο ἴδιο, σ. 31.

² Στο ἴδιο, σ. 32.

³ Στο ἴδιο, σ. 66 («Καὶ ἐν ὄσῳ μὲν εἶχον τὴν χώραν οἱ ἐμπορικοὶ Ἀραβες, ἠδύναντο οἱ προσκνηταὶ νὰ πηγαίνωσι καὶ ἀναχωρῶσιν ἀνεμποδίστως· ἀλλ' ἀφ' οὗ ἡ Συρία καὶ Παλαιστίνη ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Σελδσοουκκικῶν Τούρκων, ὑπέφερον καὶ οἱ ἐγχώριοι χριστιανοὶ καὶ οἱ προσκνηταὶ σκληρὰς ταλαιπωρίας. Ὀφειλον δηλ. νὰ πληρόνωσι μεγάλους φόρους, καὶ πολλὰκις ἐληστεύοντο, ἐκακοποιούντο καὶ ἐφονεύοντο»).

⁴ Στο ἴδιο, σ. 72.

⁵ Στο ἴδιο, σ. 37.

(«διηγημάτων») Χαρίρης (+ 1121) και άλλοι, ἦσαν ποτὲ πολυθρύλητα ὀνόματα, καὶ οἱ Πέρσαι ποιηταὶ Φιρδούσης (+ 1030), ποιητῆς τῆς περιφήμου ἐποποιΐας Σιαγναμὲ («βιβλίου τοῦ βασιλέως»), ὡς καὶ οἱ λυρικοὶ Σααδῆς (+ 1291) καὶ Χαφῆς (+ 1389), ἔγειναν γνωστοὶ διὰ μεταφράσεων εἰς ὅλους τοὺς εὐρωπαϊκούς λαούς. Τὸ δεύτερον ἤμισυ τοῦ βασιλικῦ βιβλίου τοῦ Φιρδούση κυρίαν ὑπόθεσιν ἔχει τὰς πράξεις τοῦ Ἰσκάντρου (Ἀλεξάνδρου)»¹.

Με το Ἰσλάμ, ἀντίθετα, ὁ Weber δὲν εἶναι τόσο γενναιόδωρος. Χαρακτηρίζει τὸν Μωάμεθ φαντασιόπληκτο, διότι προσποιοῦνταν πῶς συναναστρεφόταν με ἀγγέλους², παρότι σε ἐπόμενο σχόλιό του σημειώνει πῶς ὁ ἴδιος «...ἤγνονε σεμνοπρέπειαν καὶ ἀξιωματικὸν εἰς τὸ βᾶδισμα καὶ τὸ σχῆμα μετ' εὐθύμου, ἐπιχάριτος τρόπου, καὶ ἐξωτερικῆς εὐμορφίας. Ἦτο δ' εὐεργετικὸς, διαίτης ἀπλῆς, καὶ δὲν ἐστερεῖτο οἰκιακῶν ἀρετῶν· εἰς τὸν ἔρωτα μόνον τῶν γυναικῶν ἦτο πολὺ ἐκδοτος»³. Σε ἄλλο σημεῖο τοῦ βιβλίου του τονίζει με νόημα, πῶς μετὰ τὴν κατάκτησή της ἀπὸ τοὺς Ἀραβες, «...ἀπεχωρίσθη ἡ Βόρειος Ἀφρικὴ, ἢ ποτὲ ἔδρα Ρωμαϊκῆς παιδείας καὶ Ρωμ. πολιτισμοῦ, ἀπὸ τῆς σειρᾶς τῶν πολιτισμένων λαῶν»⁴.

Ἡ ἐπόμενη δεκαετία (1860-1870) θα παρουσιάσει ἄλλα δύο σχολικὰ εγχειρίδια ξένων συγγραφέων, μεταφρασμένα στα ελληνικά. Το πρῶτο ἀνήκει στὸν Ἀγγλο Ερρίκο Ουίτε (H. White)⁵ καὶ τὸ δεύτερο στὸν Γουλιέλμο Πύτσιο (W. Pütz)⁶.

Ὁ White στὸ ἔργο του ὑποδέχεται με μεγαλύτερο σεβασμὸ ἀπὸ ὅλους τοὺς προηγούμενους συγγραφεῖς τοὺς Ἀραβες καὶ τὸ Ἰσλάμ. Για τοὺς Ἀραβες σημειώνει πῶς «ὡς οἱ Αἰγύπτιοι τοῦ παλαιοῦ κόσμου, εἶχον ἴδιον πολιτισμόν, καὶ ἀπελάμβανον μετὰ τινος κομψότητος καὶ λεπτότητος τὰς τρυφὰς τοῦ πλουσίου ἐδάφους των»⁷, ἀν καὶ τοὺς μέμφεται γιὰ τὴν καταστροφή της περιφημῆς βιβλιοθήκης της Ἀλεξάνδρειας («Ἐκυρίευσαν τὴν Αἴγυπτον, ὅπου λέγεται, ὅτι ἐθέρμαινον τὰ λουτρά μετὰ τὴν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ βιβλιοθήκην τῶν Πτολεμαίων, λέγοντες, ὅτι ἐὰν τὰ βιβλία ταῦτα διελάμβανον διδασκαλίας συμφώνους μετὰ τὸ Κοράνιον, ἦσαν παντάπασιν ἄχρηστα· ἐὰν δὲ διελάμβανον ἀντιθέτους διδασκαλίας, ἦσαν ὀλέθρια, καὶ ἐπομένως ἔπρεπε νὰ καταστραφῶσι»⁸). Για δε τὸν πολιτισμὸ

¹ Στο ἴδιο, σσ. 38-39.

² Στο ἴδιο, σ. 32 («Τὰ δὲ λεγόμενα, ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι προσδοκῶσι Μεσσίαν, καὶ ὅτι ὁ Χριστὸς ἐπηγγέλθη εἰς τοὺς ἀγαπῶντας αὐτὸν νὰ στείλῃ παρήγορον, ὅστις νὰ ὀδηγῇ αὐτοὺς εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν, ἐπενήργησαν εἰς τὴν πυρώδη αὐτοῦ φαντασίαν, καὶ διήγειραν εἰς αὐτὸν τὸ αἰσθημα, ὅτι οὗτος εἶναι ἐκεῖνος, τοῦ ὁποῦ ἔχει ἀνάγκη ὁ κόσμος. Αἱ δ' ἐπιληψίαι αὐτοῦ ὑπεστηρίζον τὴν προσποίησίν του, ὅτι συναναστρέφεται μετ' ἀγγλέων, καὶ βλέπει ὑψηλοτέρας ὀπτασίας»).

³ Στο ἴδιο, σσ. 32 καὶ 34.

⁴ Στο ἴδιο, σ. 36.

⁵ H. White, *Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας*, μτφρ. Σπ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1865.

⁶ W. Pütz, *Γενικὴ Ἱστορία*, μτφρ. Γ. Α. Βακαλόπουλος, τευχ. β', Ἀθήνησι 1866.

⁷ H. White, ὁ.π., σ. 203.

⁸ Στο ἴδιο, σ. 204.

των Αράβων, τονίζει με έμφαση πως «...αί χῶραι ἐγίνοντο φυτώρια τῶν τεχνῶν καὶ τῆς φιλολογίας. Ἡ πρόδος τῆς φιλοσοφίας ὠφείλετο πολὺ εἰς τοὺς Ἀβασσίδας, Καλίφας τοῦ Βαγδατίου. Εἰς αὐτοὺς ὀφείλεται καὶ σύστημά τι λεπτοῦφοῦς, ποικίλου κατὰ τὰ κοσμήματα καὶ πολυτελοῦς ἀρχιτεκτονικῆς, ἣτις ὑποτίθεται ὅτι ἐξήσκησε μεγάλην ἐπιρροὴν ἐπὶ τὴν Γοτθικὴν. Χάριέν τι εἶδος κοσμηματογραφίας ὀνομάζεται Ἀραβικόν. Οἱ δὲ χαρακτῆρες καὶ τὸ σύστημα τῆς ἀριθμητικῆς διὰ τῶν ὁποίων ἀριθμοῦμεν εἶναι Ἀραβικά. Εἰς τὸν ἐφευρετικὸν τοῦτον λαὸν εἴμεθα ὡσαύτως ὑπόχρεοι διὰ τὰς προόδους τῆς χημείας καὶ τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης»¹.

Ο Rütz, με τη σειρά του, αντιμετωπίζει τους Άραβες και τη θρησκευτική τους πίστη με απόλυτη αντικειμενικότητα, χωρίς να επιτρέπει στον εαυτό του καμία παρέμβαση ή σχολιασμό (για παράδειγμα, αποφεύγει να σχολιάσει αρνητικά – όπως κάνει ο Weber² – τη διδασκαλία περί εμφάνισης του αρχαγγέλου Γαβριήλ σε ὄραμα στον Μωάμεθ³). Για την περίπτωση της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας ανατρέπει τις απόψεις των προηγούμενων ιστορικών, δηλώνοντας ότι η πληροφορία, πως οι μουσουλμάνοι κατακτητές της Αιγύπτου ευθύνονται για την καταστροφή, προέρχεται από μεταγενέστερους συγγραφείς και ελέγχεται ως αναληθής⁴. Για τον πολιτισμό που ανέπτυξαν οι Άραβες (υλικό και πνευματικό), ο Rütz δεν κρύβει τον θαυμασμό του. Για την αραβική περίοδο στην Ισπανία, ειδικότερα, σημειώνει πως «...ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς Κορδύβη ὑπερέβαινε πάσας τὰς πόλεις τῆς Δύσεως κατὰ τὴν ἔκτασιν, τὸν πληθυσμὸν (ἐν ἑ.κ.), τὸ πλῆθος καὶ τὴν λαμπρότητα τῶν τσαμίων καὶ δημοσίων κτιρίων τῆς, οὗσα τὸ κέντρον τοῦ ἐν τῇ Δύσει Ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἡ Δαμασκὸς ὑπὸ τοὺς Ὀμεϊάδας καὶ ἡ Βαγδάτη ὑπὸ τοὺς Ἀβασσίδας ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἡ λαμπρότης τῆς αὐλῆς καὶ τῶν ἀνακτόρων τῆς (τὸ ἀνάκτορον Ἀτζάρρα εἶχε 4300 μαρμαρίνας στήλας) καταντᾶ μυθῶδες»⁵.

Σε αντίθεση με τους ξένους συγγραφείς σχολικῶν εγχειριδίων βυζαντινῆς ιστορίας του 19ου αιώνα, οι Έλληνες συνάδελφοί τους ακολουθούν στη συντριπτική τους πλειοψηφία εντελῶς διαφορετική γραμμὴ ὅσον ἀφορᾶ στους Άραβες. Στα ἔργα τους αποφεύγουν να αναφέρουν οτιδήποτε γι' αὐτούς, σημειώνοντας μόνο την παρουσία τους

¹ Στο ἴδιο, σ. 205.

² Βλ. προηγούμενη σελίδα, υπ. 2.

³ W. Rütz, ὁ.π., σ. 37 («...ἠγάπησε πολὺ τὴν ἡσυχίαν [ο Μωάμεθ]· διὸ ὀλοκλήρους ἡμέρας, καὶ μάλιστα ὀλόκληρον τὸν μῆνα Ραμαζάν, διῆγεν ἐντὸς σπηλαίου κεκμένου παρὰ τὴν Μέκκαν, βυθισμένος εἰς θρησκευτικὰς σκέψεις καὶ σχεδιάζων νὰ ἐπαναγάγῃ τὴν εἰς ἕνα θεὸν ἀρχαίαν πίστην. Αὐτόθι, ὡς ἔλεγεν, ἐφάνη εἰς αὐτὸν δις ὁ Ἄγγελος Γαβριήλ καὶ τῷ ἀπεκάλυψε τὴν θείαν αὐτοῦ ἀποστολήν»).

⁴ Στο ἴδιο, σ. 38 («Κυριευθείσης τῆς Ἀλεξανδρείας, λέγεται ὅτι ἡ αὐτόθι μεγάλη βιβλιοθήκη ἐκάη κατὰ διαταγὴν τοῦ Ὀμάρ, εἰπόντος ὅτι εἰς τὰ συγγράμματα αὐτῆς ἢ περιλαμβάνονται τὰ ἐν τῷ Κορανίῳ, καὶ τότε εἶνε περιττὰ ταῦτα, ἢ ἄλλα, καὶ τότε εἶνε ἀσεβῆ· ἢ διήγησις ὅμως αὕτη ἀναφέρεται ὑπὸ μεταγενεστέρων συγγραφέων καὶ ἡ ἀλήθεια αὐτῆς ἀμφιβάλλεται»).

⁵ Στο ἴδιο, σσ. 65-66.

όπου αυτή είναι απαραίτητη (εμφάνισή τους στην Ανατολή αμέσως μετά την ήττα των Περσών από τον Ηρόκλειο, κατακτήσεις, αντιμετώπισή τους από συγκεκριμένους βυζαντινούς αυτοκράτορες, πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης κ.ο.κ.).

Από τους ιστοριογράφους, που σιγούν στα εγχειρίδιά τους, ξεχωρίζουν τα ονόματα του διδύμου των Ανδρουτσέλλη-Μπασιά¹ και Βενιζέλου-Σπαθάκη², του Ζαχαριάδη³, του Ιωαννίδη⁴, του Πανταζή⁵, του Παπαθεοδώρου⁶ και του Φραγκίστα⁷, με μεγάλη – κατά τ' άλλα – συγγραφική δραστηριότητα.

Από τους υπόλοιπους Έλληνες συγγραφείς που ασχολούνται στα έργα τους με τους Άραβες και τον Μωάμεθ, ο Αντωνιάδης ουσιαστικά αντιγράφει τον Cammerer⁸, ο Τσαγρής σημειώνει ορισμένα κοινότοπα σχόλια περί του θέματος⁹, ενώ ο Τσιβανόπουλος εκφράζεται με ιδιαίτερα επικριτικό τρόπο απέναντί τους¹⁰. Χαρακτηρίζει τη νέα θρησκευτική πίστη των Αράβων απατηλή, σημειώνοντας ως κυριότατο χαρακτηριστικό της τη βία¹¹. Για να αποδείξει του λόγου το αληθές, περιγράφει στο έργο του ένα

¹ Το συγγραφικό δίδυμο των Σ. Ανδρουτσέλλη και Α. Μπασιά συνέγραψε τρία σχολικά εγχειρίδια: 1. *Επίτομος Ιστορία τῶν Ἑλλήνων* (1897), 2. *Ιστορία Βυζαντιακή καὶ τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος* (1899), καὶ 3. *Ιστορία Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή* (1899). Μόνος ο Ανδρουτσέλλη συνέγραψε ἓνα σχολικὸ εγχειρίδιο: *Ιστορία Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή* (1898).

² Πρόκειται για το: Θ.Β. Βενιζέλος- Α.Κ. Σπαθάκης, *Ιστορία Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, ἐκδ. Γ. Κασδόνης-Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1894.

³ Ο Κ. Ζαχαριάδης συνέγραψε δύο σχολικὰ εγχειρίδια, τα οποία γνώρισαν αρκετές επανεκδόσεις. Πρόκειται για τα: 1. *Στοιχειώδης Ιστορία Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντινή* (σε δύο τόμους με πρώτη ἐκδοση: 1884) καὶ 2. *Στοιχειώδης Ιστορία τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Ἀυτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς* (πρώτη ἐκδοση: 1885).

⁴ Ο Α. Ιωαννίδης συνέγραψε δύο σχολικὰ εγχειρίδια με πολλές επανεκδόσεις: 1. *Ἑλληνικὴ Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν* (1892) καὶ 2. *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (1894).

⁵ Ο Δ. Πανταζής συνέγραψε δύο σχολικὰ εγχειρίδια με πολλές επανεκδόσεις. Πρόκειται για τα: 1. *Σύνοψις Γενικῆς Ιστορίας* (ἡ 5ῃ ἐκδοση πραγματοποιήθηκε το 1868) καὶ 2. *Τερά Ιστορία* (1861).

⁶ Ο Δ. Παπαθεοδώρου συνέγραψε τα εξῆς ἐξί σχολικὰ εγχειρίδια: 1. *Επίτομος Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (1888), 2. *Γενικὴ Ιστορία*, τ. Γ' (1892), 3. *Ἐπιτομὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ιστορίας* (ἡ 3^η ἐκδοση πραγματοποιήθηκε το 1896), 4. *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (1896), 5. *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων καὶ τῶν Νέων μέχρι τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασεως* (1897) καὶ 6. *Ιστορία τοῦ Βυζαντιανοῦ Κράτους* (1898).

⁷ Ο Ἐ. Φραγκίστας συνέγραψε δύο σχολικὰ εγχειρίδια: 1. *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, τ. 1ος (1884). καὶ 2. *Ἑλληνικὴ Ιστορία* (2 τόμοι) (1886).

⁸ Α. Αντωνιάδης, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, τ. Β', ἐν Αθήναις 1885.

⁹ Γ. Τσαγρής, *Ιστορία Ἑλληνικῆ*, ἐν Αθήναις 1899, σσ. 158-161.

¹⁰ Σ. Τσιβανόπουλος, *Ιστορία τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Αθήναις 1885.

¹¹ Στο ἴδιο, σ. 53 («Διὰ νέας δ' ἀπατηλῆς θρησκείας διδάσκων ὁ Μωάμεθ, ὅτι κλεῖς τοῦ παραδείσου εἶναι τὸ ξίφος, ὅτι ὁ πίπτων ἐν τῇ μάχῃ ὑπὲρ τοῦ Θεοῦ πίπτει ἀναμάρτητος, καὶ

χαρακτηριστικό περιστατικό άσκησης υπερβολικής βίας¹, ενώ στη συνέχεια δεν παραλείπει να αναφερθεί και στην πυρπόληση της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας².

Εκείνος που πραγματικά αφιερώνει μεγάλο – αναλογικά – μέρος στην εργασία του για τους Άραβες, τη θρησκεία και τον πολιτισμό που ανέπτυξαν, είναι ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος³. Σε γενικές γραμμές, ο Παπαρηγόπουλος ακολουθεί μια αυστηρά επιστημονική μέθοδο στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει το όλο ζήτημα, αποφεύγοντας παράλληλα τις άνευ λόγου και αιτίας μομφές. Για κάθε θετικό στοιχείο που καταγράφει, προσθέτει στη συνέχεια και ένα αρνητικό, μοιράζοντας στην ουσία τις κρίσεις του περί Αράβων και περί Ισλάμ.

Για τους Άραβες τονίζει πως «ἄν καὶ αἱ φυλαὶ αὐταὶ εἶχον αὐτοφυεῖς τινὰς ἀρετάς, οἷον τὴν φιλοξενίαν, τὴν ἐλευθεριότητα, τὴν τήρησιν τοῦ δοθέντος λόγου, τὸ πρὸς τὴν ἀνδρείαν σέβας, τὴν πρὸς τοὺς ἡττηθέντας μεγαλοφρυσύνην, ὁ ὅλος ὅμως τῶν Ἀράβων βίος ἐμφαίνει τραχύτητά τινα ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν νηπιότητα καὶ ἀμάθειαν διανοητικὴν...»⁴. Επίσης απορρίπτει με λογικά επιχειρήματα την κατηγορία της πυρπόλησης της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας ἀπ' αὐτούς («...ἐν ἔαρι τοῦ 641, οἱ Ἄραβες ἐκυρίευσαν κατὰ Δεκέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους τὴν πρωτεύουσαν τῆς Αἰγύπτου· ἀλλὰ τὸ θρυλλούμενον ὅτι ὁ Ἄμρου ἐκάλυψε τὴν περίφημον βιβλιοθήκην τῆς Ἀλεξανδρείας, εἶναι μεταγενέστερον πλάσμα, διότι τὸ πλεῖστον τῆς βιβλιοθήκης ἐκείνης ἤδη, κατὰ τὴν τοῦ Καίσαρος ἐπὶ τὴν Αἴγυπτον στρατείαν, εἶχε γίνεαι παρανάλωμα τοῦ πυρός, τὰ δὲ μικρὰ αὐτῆς λείψανα εἶχον ἀφανισθῆ πολὺ πρὸ τῆς Μωαμεθανικῆς κατακτήσεως»⁵). Συμπερασματικά ο συγγραφέας σημειώνει πως «...κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον τῆς ἱστορίας, τοῦτο τοῦλάχιστον τὸ μέρος τοῦ Μωαμεθανικοῦ κόσμου [ενν. τὴν Ἰσπανία] διατελεῖ ἔτι ἠνωμένον ὑπὸ ἡγεμόνας, οἵτινες ἐξετραχηλίσθησαν μὲν ἤδη εἰς πλεῖστην δεσποτείαν, καὶ αὐθαιρεσίαν, καὶ

ὅτι πᾶν ἀποτμηθὲν αὐτοῦ μέρος ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως μετασχηματίζεται εἰς πτέρυγα ἀγγέλου, ἐνέπνευσε τοῖς ὁμοφύλοις αὐτοῦ τοσοῦτον σφοδρὸν θρησκευτικὸν αἴσθημα καὶ τοσοῦτον ἀκατάσχετον κατακτητικὴν ὁρμὴν, ὥστε ἐπήνεγκον οὗτοι φοβερὸν κλονισμόν καθ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην»).

¹ Στο ἴδιο («Κατὰ πρῶτον ἐκήρυξεν ὁ Μωάμεθ τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Ἰουδαίων τῆς Ἀραβίας, οἵτινες εἶχον συμμαχήσει μετὰ τῶν κατοίκων τῆς Μέκκας ἐν τῇ κατ' αὐτοῦ καταδιώξει, καὶ συλλαβῶν ἐξ αὐτῶν 700 αἰχμαλώτους, διέταξε νὰ ἀνορύξωσιν ἰσαριθμοὺς τάφους, ἐν οἷς ἐνεταφίασεν αὐτοὺς ζῶντας. - Ἐμπνεύσας δ' οὕτω τὸν τρόπον καθυπέταξε μετὰ καταπληκτικῆς ταχύτητος ἅπασαν τὴν Ἀραβίαν»).

² Στο ἴδιο, σ. 55 («Τότε δ' ἐπυρπολήθη καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀλεξανδρείας βιβλιοθήκη, περιέχουσα τὰ ἀρχαιότερα καὶ σπανιότερα μνημεῖα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ 700,000 τόμων. Διὰ τῆς πολυτίμου δὲ, ἀλλ' ἐντελοῦς εἰς τὰ ὄμματα τοῦ Καλίου ταύτης ὕλης λεγεται, ὅτι ὁ Ἄμρου ἐθέριε τὰ λουτρά τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπὶ ἑξ μῆνας»).

³ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, τ. Β', ἐν Αθήναις 1884.

⁴ Στο ἴδιο, σ. 48.

⁵ Στο ἴδιο, σ. 52.

ἀσωτίαν, ἀλλὰ συγχρόνως προεβίβασαν τὴν τέχνην καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἐνεψύχωσαν δὲ τὴν ἐμπορίαν καὶ τὴν βιομηχανίαν»¹.

Ὅσον ἀφορᾷ στον Μωάμεθ καὶ στο Ἰσλάμ, ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐξακολουθεῖ νὰ τηρεῖ μιὰ στάση διαλλακτικὴ, σημειώνοντας παράλληλα με τὰ θετικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ επικριτικὰ σχόλιά του. Ὁ Μωάμεθ χαρακτηρίζεται ὡς «ἀνὴρ κάτοχος μεγάλου δημιουργικοῦ πνεύματος»², καθὼς «ἐνέπνευσε εἰς τοὺς ὁμοφύλους θρησκομανίαν ἀκαταγώνιστον καὶ κατακτητικὴν ὄρμην ἀκατάσχετον· καὶ αὐτὸς μὲν περιωρίσθη εἰς τὸ νὰ ἰδρῦσῃ τὸ κράτος αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀραβίᾳ καὶ νὰ ἐνώσῃ τὰς διαφόρους αὐτῆς φυλάς εἰς ἔθνος ἓν, ὑπὸ τὴν πνευματικὴν καὶ πολεμικὴν αὐτοῦ Καλιφίαν»³. Ἀκολουθῶς ὁ συγγραφέας σημειώνει πὼς ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ Μωάμεθ κυριάρχησε στὶς ἀραβικὲς φυλές «δὲν ἔπαυσε διάγων μὲν βίον ἀφελέστατον, ἰδίαις δὲ χερσὶ παρασκευάζων τὸ λιτώτατον αὐτοῦ δείπνον. Καὶ τὸ μὲν ἐλευθέριον καὶ εὐποιοτικόν, κοινὸν εἶχε πρὸς πάντα τοὺς Ἀραβας· δικαιότερον δὲ θαυμάζεται διότι κατῶρθωσεν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ν' ἀναδειχθῆ θυμοῦ ἐγκρατής, καὶ περ ὀξεῖαν ἔχων τὴν φύσιν. Περὶ τὰς πράξεις αὐτοῦ πλείστη βεβαίως ἐνίοτε ἀναφαίνεται πανουργία, καὶ ἀνακολουθία, καὶ ἰδιοτέλεια, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν, ὅτι ὑπῆρξεν ἐνεργέτης τοῦ ἰδίου ἔθνους, εἰς ὃ καὶ θρησκείαν καὶ ἠθικὰς ἀρχὰς ἐκήρυξεν ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ καθαρωτέρας τῶν προτέρων»⁴.

Ἡ ἀπόψη τοῦ Παπαρρηγόπουλου γιὰ τὸ Κοράνιο, τὸ ιερό βιβλίον τῶν μουσουλμάνων, εἶναι πὼς «ἀποτελεῖ, ὁμοῦ μετὰ τῶν ψηφισμάτων τῶν ἀμέσων τοῦ προφήτου διαδόχων, παρ' ἅπασιν τοῖς Μωαμεθανικοῖς ἔθνεσιν, συγχρόνως τὴν βάσιν τοῦ τε ἀστικοῦ νόμου καὶ τοῦ πολιτεύματος. Τοῦτο δὲ εἶναι προδήλως ἐν τῶν κυριότερων ἐλαττωμάτων τοῦ θρησκευμένου αὐτοῦ, καθότι διὰ τὴν σύγχυσιν ταύτην τοῦ πολιτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου, διακωλύεται μὲν ἢ τοῦ πρώτου ἀνάπτυξις, φθείρεται δὲ εὐχερῶς ὁ δεύτερος»⁵.

Γιὰ τὴν πίστη τῶν μουσουλμάνων γράφει ἐπίσης με κριτικὴ ματιά. Θεωρεῖ ἐπιζήμια, ἐκτός ἀπὸ τὴν ταύτιση θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας πού ἀναφέρθηκε πιο πάνω, τὴν υποχρέωση τῆς διάδοσης τῆς πίστεως δια τῆς βίας⁶, τὴν πολυγαμία⁷, τὴ μοιρολατρία⁸, ἀλλὰ (καὶ αὐτὴ εἶναι

¹ Στο ἴδιο, σ. 67.

² Στο ἴδιο, σ. 47.

³ Στο ἴδιο.

⁴ Στο ἴδιο, σ. 50.

⁵ Στο ἴδιο, σσ. 50-51.

⁶ Στο ἴδιο, σ. 51 («Ἐτέρα ὀλεθρία ἀρχὴ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ εἶναι ἡ ἐπιβληθεῖσα εἰς τοὺς Μουσουλμάνους ὑποχρέωσις τῆς βιαίας τῆς πίστεως αὐτῶν διαδόσεως»).

⁷ Στο ἴδιο («ἐπιβλαβὴ ἐπίσης ἀποτελέσματα ἐπήγαγον ἢ τε ἐπιτραπεῖσα πολυγαμία»).

⁸ Στο ἴδιο («ἐπιβλαβὴ ἐπίσης ἀποτελέσματα ἐπήγαγον [...] καὶ αἱ περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς ἡδυπαθεῖς δοξασίαι, καὶ ὁ φαταλισμὸς, ἥτοι ἡ πίστις εἰς ἀπαραίτητον τινα καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου μηδὲν δυνάμενον νὰ τροπολογηθῆ προορισμὸν πάσης ἀνθρωπίνης πράξεως καὶ τύχης»).

μια πολύ σημαντική επισήμανση) και την απαγόρευση απεικόνισης έμψυχων πλασμάτων στους ιερούς τους χώρους, γεγονός που περιορίσε την ελευθερία του πνεύματος και την ανάπτυξη της τέχνης στον ισλαμικό κόσμο («Επί δὲ πᾶσιν, φθοροποιὸν ὑπῆρξε τοῦτο, ὅτι ὁ Μωάμεθ παρέστησε τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ὡς τὸ ἔπακρον τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως, καὶ, διὰ τὴν προλάβη πᾶσαν πρὸς τὴν εἰδωλολατρειαν ἀποπλάνησιν, ἀπηγόρευσε εἰς τοὺς πιστοὺς τὸ εἰκονίζειν οἰονδήποτε ἔμψυχον ὄν· καθότι διὰ τούτου ἐδέσμευσε μὲν τὴν ἐλευθέραν τοῦ πνεύματος ἀνάπτυξιν, περιέστειλε δὲ καὶ τὴν τῆς τέχνης ἐπίδοσιν»¹). Ενδιαφέρον έχει επίσης και μία επισήμανση του Παπαρρηγόπουλου σχετικά με το Ισλάμ και την επιρροή του πάνω σε ορισμένες αρετές των πιστών («παρὰ δὲ τοῖς Μωαμεθανοῖς, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς τοῦ θρησκευάματος, ἐφθάρη ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ εὐφυΐα, τὴν ὁποίαν ἠδύνατο νὰ ἔχωσιν ἄνδρες, οἵοι ὁ Ἄρουν αλ Ρασίδ καὶ ὁ Μαμούν»²).

Αν υπάρχει ένας τομέας, στον οποίο ο Παπαρρηγόπουλος δεν κρύβει τον θαυμασμό του για τα επιτεύγματα των Αράβων, αυτός είναι η υποστήριξη και η άνθιση των γραμμάτων, των τεχνών, των επιστημών και των τεχνικών έργων («Πᾶσαι [ενν. τις δυναστείες] ἴδρυσαν διοικήσεις εὐρύθμους καὶ ἡμιλῶντο πρὸς ἀλλήλας περὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν. Ἀπὸ τῶν συνόρων τῆς Ἰνδικῆς καὶ τῆς Ταταρίας μέχρι τῶν ἐνδοτέρων τῆς Ἀφρικῆς καὶ μέχρι τῆς Σικελίας καὶ Ἰσπανίας μακρὰ παρετείνετο σειρά ἐπιστημονικῶν φυτωρίων, ἐχόντων ἀδιάλειπτον πρὸς ἄλληλα σχέσιν, διὰ τὴν εὐχέρειαν τῶν μέσων τῆς συγκοινωνίας· διότι ἔτι ἀπὸ τῆς ἀκμῆς τῶν Ἀββασιδῶν κατεσκευάσθησαν ἄρισται λεωφόροι, πλείστη δὲ κατεβάλλετο πρόνοια περὶ τῆς ἀπανταχοῦ ἰδρύσεως ξενοδοχείων (καρabanσεραῖων) καὶ περὶ τῆς συντηρήσεως κρηνῶν εἰς τὰς ἐρήμους· προστούτοις ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καλίφου Μουαβίου ὑφίστατο τακτικὴ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία, αἱ δὲ κυβερνήσεις εἶχον, παρεκτὸς τούτου, συστήσει καὶ ἰδίους διοικητικὸς ταχυδρόμους. Εἰς ὅλας τὰς μεγάλας πόλεις ὑπῆρχον βιβλιοθήκαι, δυνάμεναι, κατὰ τὴν ἑκτασιν αὐτῶν, νὰ παραβληθῶσιν ἐν μέρει πρὸς τὰς ἐπισημοτέρας βιβλιοθήκας τῆς νέας Εὐρώπης. Ἡ δὲ ἀπανταχοῦ ἐπικρατήσασα μεγάλη πρὸς τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἐπιστήμην εὐλάβεια ἀνέδειξε τοὺς Μωαμεθανοὺς ἀνεκτικωτέρους πρὸς τε τοὺς χριστιανοὺς καὶ πρὸς τοὺς πυρολάτρας»³).

Γ3. Οι Άραβες στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινῆς ιστορίας του 20οῦ αἰῶνα

Ο 20ος αἰώνας χαρακτηρίζεται σχεδόν στο σύνολό του από μια θετική αποτίμηση της παρουσίας των Αράβων στην ιστορία. Δεν υπάρχει πλέον κανένας συγγραφέας σχολικού εγχειριδίου βυζαντινῆς ιστορίας που να

¹ Στο ίδιο.

² Στο ίδιο, σ. 58.

³ Στο ίδιο, σ. 129.

αγνοεί ή να υποτιμά τη συμβολή των Αράβων και του Ισλάμ στην παγκόσμια ιστορία και να αδιαφορεί για τον σπουδαίο πολιτισμό που ανέπτυξαν (για τον τελευταίο, αξιοσημείωτη είναι η απουσία οποιασδήποτε σχεδόν αναφοράς σε ορισμένα μεταπολεμικά έργασταθμούς, όπως της Βουραζέλη-Μαρινάκου ή του Καλοκαιρινού, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια). Εκείνο που μπορούμε να παρατηρήσουμε μόνο ως διαφοροποίηση, προϊόντος του χρόνου, είναι πως πλέον ο λαμπρός πολιτισμός των Αράβων χαρακτηρίζεται όχι ως αυτοτελές δημιούργημα των ίδιων, αλλά περισσότερο ως αντιγραφή του πολιτισμού των γειτονικών, κατακτημένων λαών. Το ίδιο ισχύει και για τη νέα θρησκεία, το Ισλάμ, για το οποίο οι περισσότερες αναφορές συγκλίνουν στο ότι αποτέλεσε ένα συμπλήρωμα ιουδαϊκών, μονοφυσιτικών και αρχαίων τοπικών δοξασιών. Επιπλέον, μία ανεπαίσθητη διαφοροποίηση που θα προσθέταμε, είναι μια μικρή ένταση στην κριτική προς τους Άραβες και τη νέα θρησκεία, κάτι που δύσκολα όμως διακρίνεται με μια πρώτη ματιά.

Οι πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από τις τελευταίες του προηγούμενου. Η δομή των σχολικών εγχειριδίων δεν δείχνει να διαφοροποιείται αισθητά, εκτός από κάποιες βελτιώσεις στην εμφάνιση κυρίως των βιβλίων και την προσθήκη ορισμένων εικόνων ή χαρτών που δεν υπήρχαν πριν. Ορισμένοι συγγραφείς εξακολουθούν να συγγράφουν και να εκδίδουν έργα τους και κατά την πρώτη δεκαετία του νέου αιώνα (Ζαχαριάδης¹, Ιωαννίδης², Τσαγρής³), χωρίς να διαφοροποιούνται όμως από τα προηγούμενα γραπτά τους. Μαζί μ' αυτούς εμφανίζονται και νέοι συγγραφείς, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει το όνομα του Κωνσταντίνου Άμαντου.

Ο Άμαντος κυριαρχεί βιβλιογραφικά επί μία δεκαετία (1910-1920) με τρία έργα του⁴. Σε αυτά ο συγγραφέας αποφεύγει τις αξιολογικές κρίσεις για τους Άραβες, εστιάζοντας περισσότερο στην περιγραφή της νέας πίστης και στους λόγους που οδήγησαν στη ραγδαία εξάπλωσή της. Συγκεκριμένα, για τον Μωάμεθ σημειώνει πως επρόκειτο για έναν

¹ Βλ. Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ιστορία της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας της επιλεγμένης Βυζαντινής*, Μέρος Β', έκδ. Έστιας, εν Αθήναις 1903.

² Βλ. Α. Ιωαννίδης, *Επίτομος Ιστορία των Ελλήνων*, έκδ. δεκάτη, έκδ. Έστιας-Ιω. Κολλάρος, εν Αθήναις 1912 και *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τεύχ. Γ', έκδ. ένδεκάτη, έκδ. Έστιας-Ιω. Κολλάρος, εν Αθήναις 1909.

³ Βλ. Γ. Τσαγρής, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Ελληνική μέχρι της υπό του Μεγάλου Κωνσταντίνου κτίσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. Δ. Τερζόπουλος-Μ. Σαλίβερος, εν Αθήναις 1909.

⁴ Κ. Άμαντος, *Ελληνική Ιστορία από της κτίσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της υπό των Οθωμανών αλώσεως αυτής*, έκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, εν Αθήναις 1910, *Ελληνική Ιστορία από του 395 μετά Χριστόν μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων*, έκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος καί αδελφός, εν Αθήναις 1914 και *Ελληνική Ιστορία από του 395 μετά Χριστόν μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων*, έκδ. Έστιας-Ιω. Κολλάρος, εν Αθήναις 1918.

άνθρωπο ο οποίος έπασχε από νευρικές κρίσεις που έφταναν έως τη λιποθυμία. Στην ηλικία των σαράντα ετών ισχυρίστηκε πως εμφανίστηκε μπροστά του ο άγγελος Γαβριήλ, καλώντας τον να κηρύξει μια νέα θρησκεία ως προφήτης της¹. Για το Ισλάμ τονίζει πως η γενικότερη φιλοσοφία του ανέδειξε ένα πνεύμα φιλοπόλεμο και πολεμοχαρές στους Άραβες², το οποίο συνδυαζόμενο με τον επιεική δεσποτισμό που τους χαρακτήριζε και την εχθρική στάση των Μονοφυσιτών έναντι των Βυζαντινών, επέδρασε στην ταχεία εξάπλωση των Αράβων στην Ανατολή³. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει ο Άμαντος στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιστηκαν οι Άραβες από τους Βυζαντινούς. Για την πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης και την επιτυχία των Βυζαντινών μέσω του υγρού πυρός, σημειώνει με θαυμασμό: «*Ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Ἀράβων δὲν ἔσωσε μόνον τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ τὴν Εὐρώπην, τῆς ὁποίας πολλοὶ ἡγεμόνες ἔγραψαν τῷ Πωγωνάτῳ συγχαίροντες ἐπὶ τῇ νικῇ*»⁴. Στη συνέχεια προσθέτει με νόημα πως ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς είχε προσπαθήσει – χωρίς επιτυχία – να επιβάλει στην Εκκλησία την αγιοκατάταξη ὄσων φονεύονταν στους πολέμους εναντίον των μουσουλμάνων⁵. Ὅσον αφορά δε στον πολιτισμό που ανέπτυξαν οι Άραβες, ο συγγραφέας μνημονεύει τον πλέον φιλόμουσο χαλίφη, τον Μαμούν («*Ἦτο δ' ὁ Μαμούν ὁ φιλομουσότατος τῶν Ἀράβων ἡγεμόνων καὶ προήγαγε πολὺ τὰ γράμματα παρ' αὐτοῖς. Ἦδη καὶ προηγουμένως ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τοῦ Μαμούν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἤσκουν ἐπὶ τοὺς Ἀραβας τὴν ἐξευγενιστικὴν τῶν ἐπίδρασιν καὶ ὠδήγουν αὐτοὺς εἰς τὸν πολιτισμόν. Πλείστοι Ἕλληνες συγγραφεῖς μετεφράσθησαν τότε εἰς τὴν Ἀφρικὴν, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης κατέστη ἀγαπητότατος εἰς αὐτοὺς [...]. Ἐπὶ τοῦ Μαμούν, υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Ἀρουν, ἔφθασεν ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων μεταξὺ τῶν Ἀράβων εἰς τὸν ὑψιστον βαθμόν· σχολεῖα καὶ βιβλιοθῆκαι ἰδρύθησαν, οἱ δὲ λόγοι ἡμείβοντο γενναίως*

¹ Του ίδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος καὶ ἀδελφός, ἐν Ἀθήναις 1914, σσ. 24-25 («Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ Μωάμεθ κατελαμβάνετο συχνὰ ὑπὸ κρίσεων νευρικῶν, διὰ τοῦτο δὲ συχνάκις ἐλιποθύμει. Ἐν ἡλικίᾳ τεσσαράκοντα ἐτῶν εἶπεν ὅτι εἶδε τὸν ἄγγελον Γαβριήλ, ἕκτοτε δ' ἐθεώρησεν ἑαυτὸν ὡς προφήτην τοῦ Θεοῦ ἐντεταλμένον νὰ κηρύξη νέαν θρησκείαν...»).

² Στο ίδιο, σ. 25 («Ἡ διδασκαλία αὕτη κατέστησε τοὺς Μωαμεθανοὺς φιλοπολέμους καὶ αἰμοχαρεῖς»).

³ Του ίδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἐκδ. Ἑστίας-Ἰω. Κολλάρος, ἐν Ἀθήναις 1918, σ. 30 («Ὁ ἐπιεικὴς δεσποτισμὸς τῶν Ἀράβων συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν εὐκολωτέραν κατάκτησιν τῆς Συρίας, τῆς ὁποίας οἱ Μονοφυσίται κάτοικοι ἐμίσουν τὸ Βυζαντιακὸν κράτος»).

⁴ Του ίδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἀλώσεως αὐτῆς*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, ἐν Ἀθήναις 1910, σ. 50.

⁵ Του ίδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος καὶ ἀδελφός, ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 51 («Ἴνα ὑπεκκαύσῃ τὴν φιλοτιμίαν τῶν μαχητῶν του ἐζήτησεν, ἵνα πάντες οἱ ἐν πολέμῳ κατὰ Μωαμεθανῶν πίπτοντες κηρύσσωνται μάρτυρες τῆς Ἐκκλησίας»).

καὶ ἐτιμῶντο. Λέγεται μάλιστα ὅτι ὁ Μαμουὺν ἐν τινι συνθήκῃ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον προέτεινε ὡς ὄρον εἰρήνης τὴν παράδοσιν ἑκατοντάδων τινῶν χειρογράφων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἄλλων Ἑλλήνων συγγραφέων»¹).

Ὁ Ἄμαντος θα αποτελέσει τὸ πρότυπο γιὰ τοὺς σύγχρονους καὶ τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς παρόμοιων ἔργων, ἀφοῦ ἡ ἐπίδρασή του εἶναι εμφανῆς σὲ αὐτά.

Τὴν ἴδια περίοδο, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ ἔργο του πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ Ἀδαμάντιου Ἀδαμαντίου². Σὲ αὐτὸ γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζεται ἡ ἀποψη ὅτι ὁ ἀραβικὸς πολιτισμὸς δὲν ἀποτελεῖ διανοητικὸ προϊόν τῶν ἰδίων, ἀλλὰ τῶν γειτονικῶν λαῶν, τοὺς οὗσιους αὐτοὶ κατέκτησαν («Ὁ πολιτισμὸς, τὸν ὁποῖον ἀνέπτυξαν οἱ Ἄραβες, ὅπως καὶ αἱ κατακτήσεις τῶν, δὲν ἦτο ἀποκλειστικὸν ἰδικὸν τῶν ἔργων. Καὶ εἰς τὰς κατακτήσεις καὶ εἰς τὸν πολιτισμὸν ἐβοήθησαν τοὺς Ἄραβας οἱ λαοί, τοὺς οὗσιους κατέκτησαν. Ὁ Ἀραβικὸς λοιπὸν πολιτισμὸς δὲν ἦτο δημιούργημα τῶν ἐξ αἵματος Ἀράβων. Κυρίως προήρχετο ἀπὸ τὸν Περσικόν, μάλιστα δὲ ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν. Καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ οἱ Ῥωμαῖοι εἶχον μεταβληθῆ, ὅταν κατέκτησαν τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἔκφρασις λοιπὸν Ἀραβικὸς πολιτισμὸς, τὴν ὁποίαν μεταχειρίζομεθα, εἶναι λανθασμένη. Ὁ Ἀραβικὸς πολιτισμὸς εἶναι ὁ πολιτισμὸς εἶναι ὁ πολιτισμὸς τῆς Ἀνατολῆς, εἰς τὸν ὁποῖον κυριαρχεῖ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα. Ἡ ἱστορικὴ σπουδαιότης τῶν Ἀράβων συνίσταται μόνον εἰς τοῦτο, ὅτι συνήνωσαν διαφόρους λαούς, ἔφεραν εἰς συνάφειαν καὶ συνεχώνευσαν διαφόρους πολιτισμοὺς καὶ ὑπῆρξαν ὁ ἐνωτικὸς δεσμὸς μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Εὐρώπης [...] Ὁ πρῶτος πολιτισμὸς, τὸν ὁποῖον ἐγνώρισαν ἦτο ὁ Ἑλληνικὸς. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται πῶς οἱ Ἄραβες ὀφείλουσι εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς τὴν ἐπίδοσιν τῶν εἰς τὰ γράμματα, τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης καὶ ὀλόκληρον σχεδὸν τὸν πολιτισμὸν τῶν»³). Πρὸς ἐπίρρωσιν μάλιστα τῶν λόγων του, ὁ Ἀδαμαντίου παραθέτει ἀπόσπασμα με τίτλο: «**Βυζαντινοὶ καὶ Ἄραβες**», στο ὁποῖο ἀναφέρει τὰ εξῆς: «Ὅποῖον χάσμα θὰ ἦτο ἀνοικτὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ χωρὶς τὸ Βυζάντιον! Χωρὶς τὸ Βυζάντιον οἱ Ἄραβες, μὲ ὅλα τὰ χαρίσματά τῶν, θὰ ἔμενον ἡμιβάρβαροι, ὅπως ἦσαν πραγματικῶς τὰς ἡμέρας τοῦ Μωάμεθ. Ἀλλ' ὅμως εὔρον εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὴν Ἑδεσσαν ἑλληνικὰ βιβλία. Τὰ φιλοσοφικὰ καὶ μαθηματικὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων μετεφράσθησαν εἰς τὴν Ἀραβικὴν, καὶ ἔσχον κολοσσιαίαν ἐπίδρασιν ἀπὸ τὴν Ἰσπανίαν εἰς τὴν Δύσιν καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἕως τὰς Ἰνδίας. Καὶ τότε ἐπῆλθεν ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων εἰς τὴν Εὐρώπην (**Γίββων, Ραμπῶ**

¹ Στὸ ἴδιο, σσ. 41 καὶ 61.

² Α. Ἀδαμαντίου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἐν Αθήναις 1919.

³ Στὸ ἴδιο, σσ. 82-84.

καὶ Γέλτσερ)»¹. Την άποψη αυτή θα ενστερνιστούν και πλείστοι άλλοι συγγραφείς στα δικά τους εγχειρίδια.

Ο Αδαμαντίου θα μεσουρανήσει στη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας και στη δεκαετία του '20 και στις αρχές του '30. Σε εκείνα τα έργα, παρότι ο βασικός σκελετός του κειμένου παρέμεινε σταθερός, ο ερευνητής με μια προσεκτικότερη ματιά θα διαπιστώσει πολύ ενδιαφέρουσες προσθήκες και δυσμενή σχόλια εις βάρος των Αράβων και του Ισλάμ, απότοκα πιθανώς της ελληνοτουρκικής σύγκρουσης στη Μικρά Ασία που είχε προηγηθεί λίγα χρόνια πριν. Η φρασεολογία πλέον είναι πιο σκληρή για τους Άραβες («ένέσκηψεν από τόν Νότον εἷς νέος φοβερός ἐχθρός, οἱ Άραβες»², «Εναντίον τῶν Άράβων ἤρχισεν ἡ Ἑλληνική Αὐτοκρατορία πολὺ σκληρὸν ἀγῶνα»³, «Ο Αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Δ΄ ὁ Πωγωνᾶτος ἔσωσε τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ λυσσῶδεις ἐπιθέσεις τῶν Άράβων»⁴, «Οἱ ἡρωϊκοὶ Ἕλληνες Αὐτοκράτορες ἔσωσαν τὸν Ἑλληνισμόν, τὸν Χριστιανισμόν καὶ τὸν πολιτισμόν, ἀνεγνώρισεν δὲ τότε καὶ αὐτὴ ἡ Εὐρώπη ὅτι ὀφείλει εἰς αὐτοὺς τὴν σωτηρίαν αὐτῆς»⁵ κ.ά.). Κατόπιν θα προστεθεί και ένα απόσπασμα από τον Γάλλο βυζαντινολόγο Σλουμπερτζέ σχετικά με την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το 904, ιδιαίτερα επικριτικό γι' αυτούς, το οποίο παραπέμπει ευθέως στη Μικρασιατική καταστροφή και τις τρομερές συνέπειες που αυτή είχε για τον Ελληνισμό⁶. Η ταύτιση Αράβων και Τούρκων γίνεται και με άμεσο τρόπο σε άλλο σημείο του έργου του Αδαμαντίου, στο οποίο ο συγγραφέας προχωρά στην εξής σημαντική επισήμανση: «Ἡ πάλη ὁμως μεταξὺ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν Άράβων ἐξηκολούθησεν ἀδιαλείπτως σχεδὸν 400 ἀκόμη ἔτη, καὶ ἐξακολουθεῖ ἀκόμη ἔως σήμερον μὲ τοὺς διαδόχους αὐτῶν τοὺς Τούρκους!»⁷.

Με την ίδια κριτική ματιά θα αντιμετωπίσει τους Άραβες και τη θρησκευτική τους πίστη και ο Παύλος Βαλάκης στο δικό του σύγγραμμα⁸. Ειδικότερα για το Ισλάμ, ο Βαλάκης σημειώνει πως πρόκειται για θρησκεία αρμόζουσα σε απολίτιστους λαούς, συγκρίνοντάς την μάλιστα με τον

¹ Στο ίδιο, σ. 85.

² Του ίδιου, *Βυζαντινὴ καὶ Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία*, ἔκδ. δευτέρα, ἔκδ. Π. Δημητράκου Α.Ε., Ἀθήναι 1933, σ. 10.

³ Στο ίδιο.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Στο ίδιο, σ. 11.

⁶ Στο ίδιο, σ. 25 («Καμμία ἀπὸ τὰς φοβεράς διηγήσεις φόνου, λεηλασίας καὶ αἰχμαλωσίας δὲν εἶναι περισσότερο τραγικὴ. Οἱ νικηταὶ ἔσφαξαν ὅλους τοὺς κατοίκους, ὅσοι δὲν ἦσαν νέοι. Ἐκτὸς τῶν ἀμετρήτων λαφύρων σύρουν μαζί των 22.000 νέους καὶ παρθένους. Τὸ ἀνθρώπινον τοῦτο ἐμπόρευμα ἐπωλήθη εἰς τὴν ἀγορὰν τοῦ Χάνδακος, οἱ νέοι καὶ αἱ νέαι τῆς Θεσσαλονίκης ἐσκορπίσθησαν ὡς δούλοι εἰς ὅλον τὸν Μουσουλμανικὸν κόσμον»).

⁷ Του ίδιου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἔκδ. πέμπτη, ἔκδ. Δημητράκου Α.Ε., Ἀθήναι 1930, σ. 64.

⁸ Π. Βαλάκης, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς Αἰακῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἔκδ. Ἑστίας-Ἴω. Κολλάρος, ἐν Ἀθήναις 1922.

χριστιανισμό («Η θρησκεία λοιπόν του Μωάμεθ ήρμοζεν εις ἔθνη ἀπολίτιστα· ταῦτα ἐξήγειρε καὶ ἐφανάτιζε καὶ τὰ ἔκαμνεν ὀρμητικὰ πρὸς πόλεμον, ἐν ᾧ ὁ Χριστιανισμὸς ἠθέλε νὰ ἐξυψώσῃ τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ μορφώσῃ εὐγενῆ καὶ εἰρηνικὴν κοινωνίαν [...] Οἱ τέσσαρες πρῶτοι καλίφαι (632-661) εἶχον πρωτεύουσαν τὴν Μέκκαν. Οὗτοι ἠθέλησαν νὰ ἐξισλαμίσωσι τοὺς ἄλλους λαοὺς· ἀλλὰ δὲν ἔστειλαν ἀποστόλους, ὅπως οἱ Χριστιανοί, ἀλλὰ στρατοὺς ἀποτελουμένους ἀπὸ στίφη ἰππέων»¹).

Ούτε και κατά τη μεταπολεμική περίοδο φαίνεται να αλλάζει κάτι ριζικά. Οι συγγραφείς εξακολουθούν να διατυπώνουν παρόμοιες θέσεις, τόσο για τους Άραβες, όσο και για το Ισλάμ.

Η Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, στην ιδιαίτερα ανθεκτική «Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων» (εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1951 γνωρίζοντας ένδεκα συνεχόμενες εκδόσεις έως το 1967), χαρακτηρίζει τους Άραβες γενναίους, ιπποτικούς, φιλόξενους και συναισθηματικούς ανθρώπους² και τον Μωάμεθ ένα ιδιαίτερα ευφυές, γενναίο και ειλικρινές πρόσωπο³. Δεν παύει βέβαια να αντιπαραβάλλει το Ισλάμ με τον Χριστιανισμό, προβάλλοντας την υπεροχή του δεύτερου⁴, ενώ αναφερόμενη στον πολιτισμό που ανέπτυξαν οι Άραβες, επαναλαμβάνει στερεοτυπικά τις απόψεις των προγενέστερων της συγγραφέων, περί διατήρησης και ανάπτυξης από αραβικής πλευράς των πολιτιστικών στοιχείων που προϋπήρχαν στους λαούς που κατέκτησαν⁵. Φτάνει μάλιστα να σημειώνει επιλογικά, πως ο αραβικός πολιτισμός δεν θα έπρεπε να ονομάζεται έτσι, αλλά συριακός («Η ὅλη ἀνάπτυξις τοῦ ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ ὀφείλεται κυρίως εἰς τοὺς Σύρους, οἱ ὅποιοι, μαθόντες τὴν ἀραβικὴν γλῶσσαν καὶ δεχθέντες τὸν Ἰσλαμισμόν, συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ὀρθότερον θὰ ἦτο νὰ ὠνομάζετο συριακὸς πολιτισμὸς. Ἄλλως τε οἱ πλεῖστοι τῶν εἰς τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις τοῦ ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ διαπρεψάντων Ἀράβων ἦσαν Σύροι. Δημιούργημα ἐπίσης τῶν Σύρων ἦτο καὶ

¹ Στο ίδιο, σ. 103.

² Έ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ἐκδ. πρώτη, ΟΕΣΒ, Ἀθήναι 1951, σ. 55 («Οἱ Ἀραβες ἀνήκουν εἰς τὴν λευκὴν φυλὴν καὶ εἶναι συγγενεῖς τῶν Ἑβραίων. Ἦσαν γενναῖοι, ἰπποτικοί, φιλόξενοι καὶ συναισθηματικοί»).

³ Στο ίδιο, σσ. 55 καὶ 56 («Γράμματα δὲν φαίνεται νὰ ἐγνώριζεν, ἢ συχνὴ ὁμως ἐπικοινωνία εἰς τὴν Μέκκαν μὲ Ἰουδαίους καὶ Χριστιανούς ἤνοιξεν εἰς αὐτὸν τὸν ἔξυπνον Ἀραβα νέους κόσμους καὶ ἀπὸ τότε ἤρχισε νὰ σκέπτεται πῶς νὰ συντρίψῃ τὰ εἴδωλα καὶ νὰ ἀναμορφώσῃ τὴν κοινωνίαν τῆς πατρίδος του [...] Ἡ μονοθεϊστικὴ αὐτὴ διδασκαλία προδίδει τὴν μεγάλην εὐφυΐαν, γενναϊότητα καὶ εἰλικρίνειαν τοῦ Μωάμεθ, ὅστις κατάρθωσε ν' ἀπαλλαγῇ ὄλων τῶν παλαιῶν ἀραβικῶν ἀντιλήψεων περὶ λατρείας λίθων, δένδρων καὶ ἄλλων κτισμάτων»).

⁴ Στο ίδιο («...ὁ Μωάμεθ, ἐπανήλθεν εἰς τὴν Μέκκαν καὶ διὰ τῆς βίας ἐπέβαλε τὴν θρησκείαν, ὅλως δηλαδὴ ἀντιθέτως πρὸς τὸν Ἰησοῦν, τὸν κηρύξαντα τὴν ἀγάπην»).

⁵ Της ἰδίας, *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ἐκδ. ἑνδεκάτη, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1967, σ. 50 («Οἱ Ἀραβες, ὄχι μόνον δὲν κατέστρεψαν τὸν πολιτισμόν, τὸν ὅποιον εὔρον εἰς τὰς κατακτηθείσας ὑπ' αὐτῶν ἐπαρχίας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν αὐτοῦ»).

ὁ περίφημος ἀραβικὸς στόλος, ὅστις διεδραμάτισε σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν Μεσόγειον θάλασσαν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας»¹).

Διαφορετικὸ τόνο στο θέμα δίνει το ἐπίσης εμβληματικὸ σχολικὸ εγχειρίδιο βυζαντινῆς ιστορίας του Κώστα Καλοκαιρινού (πρωτοεκδόθηκε το 1965 καὶ διδάχθηκε στα ἐλληνικὰ σχολεῖα με διαλείμματα, ἕως το 2002²). Το βιβλίον αὐτό, τουλάχιστον στην ἀρχικὴ του μορφή, ἐνεπλάκη σε μιὰ ἀγὼνη ιδεολογικὴ/πολιτικὴ διαμάχη καὶ ἡ ἐκδοσὴ του προκάλεσε πλήθος ἐνστάσεων (ἀνάμεσά τους καὶ αὐτὸς ὁ τίτλος του, που ἀγνοοῦσε τὴν ονομασία «Βυζάντιον»), που διατυπώθηκαν ἀπὸ πολλοὺς ἐπίσημους φορεῖς. Ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν τῶν ἐντάσεων ἦταν νὰ ἀποσυρθεῖ μέσα σε ἐλάχιστους μῆνες ἀπὸ τὴν ἐπίσημη κυκλοφορία του³. Σε αὐτὸ ὁ συγγραφέας, με μιὰ ἐντονα λυρική διάθεση, προβάλλει ἐμφατικὰ – μετὰξὺ ἄλλων – τὴν ἐντονη ἐπιθυμία ἀνεξαρτητοποίησης τῶν λαῶν τῆς Ανατολῆς που βρίσκονταν ὑπὸ βυζαντινὴ διοίκηση, ὡς τὴν κυριότερη αἰτία τῆς ραγδαίας ἐξάπλωσης τοῦ Ἰσλάμ. Συγκεκριμένα, τονίζει με ἕναν ἐνδεχομένως «αιρετικὸ» τρόπο, πὼς «Ἡ Ανατολή, πὸν ὑποχρεώθηκε ν’ ἀλλάξῃ τὸ χαρακτήρα τῆς καὶ νὰ γίνῃ Ἑλληνική, παραμόνευε χρόνια τώρα με τοὺς μυστικὸς διαλογισμοὺς καὶ τὸ πάθος τῆς, καὶ καρτεροῦσε αὐτὴ τὴ στιγμή, γιὰ ν’ ἀποκτήσῃ αὐτὸ πὸν ἐπιθυμοῦσε: μιὰ θρησκεία πὸν νὰ φανερώνῃ τὴ δική τῆς ὁρμή, τὴν ψυχὴ τῆς καὶ τὴν ιδεολογία τῆς. Αὐτὸ τῆς τὸ πρόσφερε ὁ Μωάμεθ. Μὲ τὸ κήρυγμά του ἀρχίζει ἕνα μεγάλο κίνημα τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ μαζί, πὸν θὰ μαζέψῃ τὸ κρυφὸ τῆς μίσος, πὸν σιγῶκαιγε ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, καὶ θὰ τὸ γυρίσῃ ἀπάνω στὴν Εὐρώπη. Ἡ Ανατολή μὲ τὸ Μωάμεθ στὰ χρόνια αὐτὰ ἐτοιμάζεται νὰ δώσῃ τὴν ἀπάντησιν πὸν χρωστοῦσε στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ μεγάλου Μακεδόνα κατακτητῆ»⁴. Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στις ἐπόμενες ἐκδόσεις τοῦ ἴδιου βιβλίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο, ἀποσύρθηκε καὶ τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα⁵.

Για τὸ Ἰσλάμ καὶ τὸν Μωάμεθ, ὁ Καλοκαιρινὸς τονίζει πὼς «ἔνωσε τοὺς πληθυσμοὺς τῆς Ἀραβίας σ’ ἕνα κράτος, σ’ ἕνα νόμο, σὲ μιὰ γλῶσσα, σὲ μιὰ θρησκεία· μ’ ἕνα λόγο τοὺς ἔκανε ἕνα ἔθνος με μιὰ θερμὴ πίστιν καὶ ὁρμή. Ἡ θρησκεία αὐτὴ εἶναι ἀπλή, ὅπως ὅλες οἱ μεγάλες θρησκείες. Τὰ συστατικὰ τῆς τὰ πῆρε ἀπὸ τὶς προηγούμενες προπαντὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς μονοφυσίτες Χριστιανοὺς τῆς Ἀραβίας. Λίγο νὰ προσέξῃ κανεὶς καὶ θὰ δῆ ὅτι εἶναι θρησκεία καθαρὰ μονοθεϊστικὴ καὶ πνευματικὴ. Γι’ αὐτὸ, ὅταν πρωτογνώρισαν τὸ Ἰσλάμ οἱ Βυζαντινοί, τὸ θεώρησαν σὰν ἕνα εἶδος, χριστιανικῆς αἵρεσης. Ἡ θρησκεία αὐτὴ ἔδωσε στὴ ζωὴ ἑκατομμυρίων

¹ Στο ἴδιο, σ. 55.

² Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Μεσαιωνικὴ*, ΟΕΔΒ, Ἀθῆναι 1965.

³ Βλ. Χ. Αθανασιάδης, *Τὰ ἀποσυρθέντα βιβλία, Ἔθνος καὶ σχολικὴ Ἱστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθῆνα 2015.

⁴ Κ. Καλοκαιρινός, ὁ.π., σ. 138.

⁵ Βλ. τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, ἐκδ. τρίτη, ΟΕΔΒ, Ἀθῆναι 1978.

ανθρώπων τῆς Ανατολῆς ἓνα ἰδιαίτερο νόημα καὶ τοὺς παρακίνησε νὰ στήσουν ἓνα δικό τους πολιτισμό, πλάι στὸν εὐρωπαϊκό· ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς διατηρήθηκε ἀπὸ τότε σ' ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῆς Μεσογείου πὺν κατοικεῖται ὡς τὶς μέρες μας ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ κόσμο»¹.

Ενδιαφέρον βέβαια παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καλοκαιρινὸς στὸ βιβλίο του αὐτὸ ἀδιαφορεῖ πλήρως γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῶν Ἀράβων, καθὼς δὲν κάνει οὔτε καν νύξη γι' αὐτόν.

Τὸ τελευταῖο βιβλίο με τὸ ὁποῖο θὰ ἀσχοληθούμε εἶναι τὸ ἔργο τῶν Λάμπρου Τσακτσίρα-Ζαχαρία Ὁρφανουδάκη καὶ Μαρίας Θεοχάρη². Σὲ αὐτὸ οἱ συγγραφεῖς, με λιτό καὶ ἀφηγηματικὸ τρόπο, περιγράφουν τὴν εμφάνιση τοῦ Ἰσλάμ καὶ τὶς κατακτήσεις τῶν Ἀράβων, χωρὶς νὰ ἀποφύγουν νὰ σημειώσουν καὶ τὸν σπουδαῖο πολιτισμὸ πὺν ἐκεῖνοι ἀνέπτυξαν. Γιὰ τοὺς Ἀραβες σημειώνουν πὺς ἦταν ἓνας λαὸς «συναισθηματικὸς καὶ γενναῖος μὲ χαρακτήρα ἀγωνιστικὸ. Ἡ σκληρὴ ζωὴ τοὺς εἶχε κάνει ν' ἀντέχουν στὶς στέρσεις καὶ κακουχίες»³. Γιὰ τὸν Μωάμεθ γράφουν πὺς ἦταν «φτωχὸς καὶ ἀμόρφωτος, ἀλλὰ ἔξυπνος καὶ προικισμένος μὲ δημιουργικὸ πνεῦμα καὶ ποιητικὴ εὐαισθησία»⁴, ὁ ὁποῖος «Βρῆκε [...] ἀπήχηση στὸς φτωχοὺς νομάδες τῆς Ἀραβίας, γιὰ τὸς χάριζε παρηγορία καὶ τοὺς ὑποσχόταν ὑλικά καὶ ψυχικά ἀγαθὰ καὶ μετὰ τὸ θάνατο»⁵.

Παρά τὴ θετικὴ γενικὰ εἰκόνα πὺν ἔχουν γιὰ τοὺς Ἀραβες καὶ τὴ θρησκεία τοὺς, οἱ συγγραφεῖς δὲν παραλείπουν νὰ χαρακτηρίσουν τὴν ἐπιτυχή ἀντιμετώπιση τῶν Ἀράβων ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης τοῦ 718 ὡς ἓνα γεγονός ἱστορικής σημασίας, ἰσάξιο με τὴ νίκη τῶν Ἀθηναίων στὸν Μαραθῶνα («Ἡ νίκη αὐτὴ τῶν βυζαντινῶν ὄπλων ἦταν πολὺ σημαντικὴ, γιὰ τὴν ἔσωσε τὴν αὐτοκρατορία, ἀλλὰ καὶ τὴν Εὐρώπη, ἀπὸ τὴν ὑποταγή. Ἄν ἔπεφτε τότε ἡ Κωνσταντινούπολη, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ συγκρατηθοῦν οἱ Ἀραβες στὰ Βαλκάνια ἢ στὴν ἀνοργάνωτη Ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Δίκαια λοιπὸν τὴ χαρακτηρίζουν ἰσάξια μὲ τὴ νίκη τοῦ Μαραθῶνα καὶ δίκαια ὀνομάζουν τὸ Λέοντα "Μιλτιάδη" πολλοὶ νεώτεροι ἱστορικοί»⁶).

Ὅσον ἀφορὰ τέλος στὸ κομμάτι τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ τριάδα τῶν συγγραφέων προσπερνά διακριτικὰ τὶς ἀπόψεις περὶ καταλήστευσης τῶν πολιτισμῶν τῶν κατακτημένων ἀπὸ τοὺς Ἀραβες λαῶν, προκρίνοντας τὴν πιο ἐπιστημονικὰ ὀρθὴ ἀπόψη περὶ ἀνάμειξης πολιτισμῶν καὶ ἀνάδειξης ἐνός νέου («Ἡ πολιτισμικὴ ἀνάπτυξη τῶν Ἀράβων ἄρχισε ὅταν ἐκεῖνοι, κατακτώντας τὴ Συρία, γνώρισαν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη. Πολύ

¹ Στὸ ἴδιο, σ. 140.

² Λ. Τσακτσίρας-Ζ. Ὁρφανουδάκης-Μ. Θεοχάρη, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1978.

³ Στὸ ἴδιο, σ. 184.

⁴ Στὸ ἴδιο.

⁵ Στὸ ἴδιο, σ. 186.

⁶ Στὸ ἴδιο, σ. 194.

γρήγορα μεταφράστηκαν στά αραβικά βασικά έλληνικά έργα φιλοσοφίας, ιατρικής, μαθηματικῶν κ.ἄ. Αὐτά, καθῶς καί τίς γνώσεις τῶν ἄλλων λαῶν πού εἶχαν κατακτήσει, οἱ Ἄραβες τά ἀφομοίωσαν καί δημιούργησαν ἕνα δικό τους πολιτισμό»¹). Ἐμμεσα βέβαια, τὸ ἔργο προβάλλει τὴν ἀποψη πού προαναφέρθηκε, ἀφοῦ στις σελίδες πού περιλαμβάνεται ἡ περιγραφή του πολιτισμοῦ πού ἀνέπτυξαν οἱ Ἄραβες, γίνονται διαρκῶς ἀναφορές σε ἔργα Ἑλλήνων πού ἐπηρέασαν ιδιαίτερα τὸν αραβικό πολιτισμό, ὅπως του Ἀριστοτέλη² ἢ του Πτολεμαίου³.

Δ. Οἱ Βούλγαροι

Δ1. Εἰσαγωγικά

Οἱ Βούλγαροι ἦταν ἕνας νομαδικός λαός, συγγενῆς των Τούρκων, με προέλευση ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἀσία. Ἔως τὸν 4ο αἰῶνα βρισκόνταν εγκατεστημένοι στὸν βόρειο Καύκασο καὶ σταδιακὰ κινήθηκαν πρὸς δυσμὰς. Στις ἀρχές του 5ου αἰῶνα τους βρῖσκουμε κοντὰ στὴν Ἀζοφικὴ θάλασσα, ὑπὸ τὴν κυριαρχία των Ἀβάρων. Δύο αἰῶνες ἀργότερα (στις ἀρχές του 7ου) ἀπαλλάχθηκαν ἀπὸ τους Ἀβάρους, δημιουργώντας ἔτσι τὸ δικό τους κράτος (Μεγάλῃ ἢ Παλαιᾷ Βουλγαρία). Σταδιακὰ ἤρθαν σε ἐπαφή με τὸ Βυζάντιο. Τὴν ἐποχὴ πού ηγεμόνας τους ἦταν ὁ Κοβράτ (Κούβρατος κατὰ τους Βυζαντινούς), οἱ σχέσεις τους με τους Βυζαντινούς ἐγίναν ἀκόμη πιο στενές, με τὸν αυτοκράτορα Ἡράκλειο νὰ του ἀπονέμει τὸν τίτλο του πατρικίου⁴.

Ἀργότερα οἱ Βούλγαροι, λόγω τῆς πίεσης πού τους ἀσκήσαν οἱ Χάζαροι, διασπάστηκαν σε διάφορες ομάδες. Μία ἀπὸ αὐτές, με ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀσπαρούχ, εγκαταστάθηκε στὸ Παρίστριον, στὴν περιοχὴ πού ἐκβάλλει ὁ ποταμὸς Δούναβης.

Πρὸς τὰ τέλη του 7ου αἰῶνα (680-681), οἱ Βούλγαροι κατευθύνθηκαν νοτιότερα, περνώντας τὸν Δούναβη καὶ φτάνοντας ὡς τὴν ὀροσειρὰ του Αἴμου. Ἐκεῖ συναντήθηκαν με πολυπληθεῖς σλαβικούς πληθυσμούς πού εἶχαν εγκατασταθεῖ νωρίτερα, ἐνσωματώνοντάς τους στὸ κράτος πού ἴδρυσαν. Χάρη στὴν πολεμικὴ τους ετοιμότητα καὶ τὴν ἀποφασιστικὴτητα

¹ Στὸ ἴδιο, σ. 188.

² Στὸ ἴδιο, σ. 189 («Μὲ βάση τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη κυρίως, ἀναπτύχθηκε ἡ ἀραβικὴ φιλοσοφία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θεολογία»).

³ Στὸ ἴδιο («Στὸν τομέα τῶν ἐπιστημῶν οἱ Ἄραβες ἐνδιαφέρθηκαν περισσότερο γιὰ τίς πρακτικὲς ἐφαρμογές. Μὲ βάση τὸ ἔργο τοῦ Ἑλληνα σοφοῦ Πτολεμαίου, ἀνάπτυξαν τὴ μαθηματικὴ γεωγραφία καὶ τὴν ἀστρονομία καὶ κατασκεύασαν πολλὰ ἀστρονομικὰ ὄργανα. Ἀσχολήθηκαν ἀκόμη μὲ τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴ χημεία»).

⁴ Βλ. Νικηφόρος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, «Ἱστορία Σύντομος», ἐκδ. Imm. Bekker, CSHB 38, Bonnæ 1837, σ. 27 («Ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν καιρὸν ἐπανέστη Κούβρατος ὁ ἀνεψιὸς Ὀργανᾶ ὁ τῶν Οὐννογονδούρων κύριος τῶ τῶν Ἀβάρων χαγάνω, καὶ ὄν εἶχε παρ' αὐτοῦ λαὸν περιυβρίσας ἐξεδίωξε τῆς οἰκείας γῆς. διαπρεσβεύεται δὲ πρὸς Ἡράκλειον καὶ σπένδεται εἰρήνην μετ' αὐτοῦ, ἥνπερ ἐφύλαξαν μέχρι τέλους τῆς ἑαυτῶν ζωῆς· δῶρά τε γὰρ αὐτῶ ἐπέμψε καὶ τὴ τοῦ πατρικίου ἀξία ἐτίμησεν»).

που επέδειξαν, κατάφεραν σύντομα να εδραιωθούν στην περιοχή που κατέλαβαν, και μάλιστα να αναγνωριστούν ως κρατική οντότητα από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄ το 681.

Ωστόσο, σταδιακά οι Βούλγαροι (τους οποίους συνηθίζουμε να αποκαλούμε με τον όρο «Πρωτοβούλγαροι») αφομοιώθηκαν από τους σλαβικούς πληθυσμούς που προϋπήρχαν και μέσα σε δύο περίπου αιώνες εκσλαβίστηκαν πλήρως (9ος αιώνας).

Οι σχέσεις των Βουλγάρων με το βυζαντινό κράτος στην αρχή ήταν αρκετά καλές. Ωστόσο, στα χρόνια του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775) εμφανίστηκαν οι πρώτες τριβές μεταξύ των δύο κρατών, με αποτέλεσμα να λάβουν χώρα σειρά πολεμικών αντιπαραθέσεων, χωρίς όμως κάποιο από αποτέλεσμα για καμία από τις δύο πλευρές¹.

Η κατάσταση άλλαξε μόλις ανέλαβε τα ηνία του βουλγαρικού κράτους ο Κρούμος (803-814). Επεξέτεινε τα σύνορα του κράτους του και προς βορρά και προς νότο, αναγκάζοντας τον τότε βυζαντινό αυτοκράτορα Νικηφόρο Α΄ (801-811) να εκστρατεύσει εναντίον του. Η εκστρατεία αυτή στέφθηκε από πλήρη αποτυχία, με τον Νικηφόρο να αιχμαλωτίζεται και στη συνέχεια να χάνει τη ζωή του. Τα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας επικεντρώνονται ιδιαίτερα στην ήττα αυτή, καθώς στη συνέχεια ο Βούλγαρος χάνος κατασκεύασε ένα κύπελλο με το κρανίο του νεκρού αυτοκράτορα, γεγονός το οποίο θεωρήθηκε ως απτή απόδειξη της «βαρβαρότητας» των Βουλγάρων. Η δυσμενής κατάσταση για τους Βυζαντινούς δεν άλλαξε έως τον θάνατο του Κρούμου το 814. Ακολούθως οι σχέσεις των δύο κρατών ομαλοποιήθηκαν, για να φτάσουμε στο 865 και στον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων την εποχή που ηγεμόνας τους ήταν ο Βόρις (852-889). Με αυτόν τον τρόπο η Βουλγαρία πέρασε στη σφαίρα επιρροής του Βυζαντίου, γεγονός το οποίο οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες εκμεταλλεύτηκαν, μεταλαμπαδεύοντας τον βυζαντινό πολιτισμό σε όλες τις εκφάνσεις του στους Βούλγαρους.

Επόμενη σημαντική προσωπικότητα υπήρξε ο επί 34 χρόνια ηγεμόνας των Βουλγάρων, Συμεών (893-927). Ο Συμεών είχε εντυφώσει στον βυζαντινό πολιτισμό, καθώς είχε περάσει αρκετά χρόνια της παιδικής του ηλικίας στην Κωνσταντινούπολη. Όνειρό του ήταν να δημιουργήσει μία ενιαία βυζαντινο-βουλγαρική κρατική οντότητα, καταλαμβάνοντας την Κωνσταντινούπολη και υποκαθιστώντας τους βυζαντινούς αυτοκράτορες («τσάρος Ρωμαίων και Βουλγάρων»). Η επιθυμία του αυτή έγινε γρήγορα αντιληπτή από τους Βυζαντινούς, οι οποίοι προσπάθησαν

¹ Για τις σχέσεις Βυζαντινών και Βουλγάρων βλ. ενδεικτικά Ε. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι, 7^{ος}-10^{ος} αι. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου*, διδακτορική διατριβή, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993 και Φ. Φιλίππου, *Το πρώτο βουλγαρικό κράτος και η Βυζαντινή Οικουμενική Αυτοκρατορία, 681-852. Βυζαντινοβουλγαρικές πολιτικές σχέσεις.*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001.

να περιορίσουν τις φιλοδοξίες του νέου ηγεμόνα των Βουλγάρων¹. Έτσι, το 894 ξέσπασε ανάμεσα στις δύο πλευρές πόλεμος. Κατά την πρώτη δεκαετία αυτού του πολέμου (894-904) ο Συμεών είχε σημαντικές επιτυχίες εις βάρος των Βυζαντινών, οι οποίοι βρέθηκαν σε δυσμενέστατη θέση, καθώς την ίδια στιγμή αντιμετώπιζαν στην Ανατολή τους Άραβες². Χρειάστηκε να συμμαχήσουν με τους Ούγγρους, οι οποίοι επιτέθηκαν από το βορρά στους Βούλγαρους, για να ανακόψουν – προσωρινά – την ορμή του Συμεών. Η δεύτερη φάση αυτού του πολέμου (904-926) υπήρξε ακόμη πιο έντονη. Ο Βούλγαρος ηγεμόνας, εκμεταλλευόμενος τα προβλήματα διαδοχής που προέκυψαν μετά τον θάνατο του Λέοντα ΣΤ', συνέχισε τις επιδρομές στη βυζαντινή επικράτεια, φτάνοντας μέχρι τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Έπειτα από διαπραγματεύσεις με τον πατριάρχη Νικόλαο (Μυστικό), ως επικεφαλής ενός συμβουλίου επιτρόπων του ανήλικου γιου του Λέοντα, Κωνσταντίνου Ζ', συμφωνήθηκε να υπάρξει ειρήνευση, με την υπόσχεση ότι ο νεαρός Κωνσταντίνος θα νυμφευόταν μία από τις κόρες του Συμεών και ο ίδιος θα αναγνωριζόταν ως συναυτοκράτορας. Με αυτόν τον τρόπο θα πραγματοποιούνταν έμμεσα οι επιδιώξεις του, αφού θα μπορούσε να καυχηθεί πλέον ότι είχε συμβάλει στην ενοποίηση των δύο κρατών. Όταν όμως ο πατριάρχης Νικόλαος αποπέμφθηκε, ο Συμεών, φοβούμενος τη ματαίωση των σχεδίων του, ξεκίνησε νέο πόλεμο εναντίον των Βυζαντινών το 917, νικώντας τους κατά κράτος στη μάχη της Αγκιάλου (20 Αυγούστου)³. Η νίκη αυτή αναπτέρωσε το ηθικό των Βουλγάρων, γι' αυτό και προέλασαν προς την Κωνσταντινούπολη. Στο χωριό Κατασύρται, λίγα χιλιόμετρα έξω από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, συγκρούστηκαν εκ νέου οι δύο στρατοί, με αποτέλεσμα ανάλογο του προηγούμενου⁴ (από τις πηγές που έχουμε στη

¹ Λέων Διάκονος, «Ιστορία», έκδ. C.B. Hase, CSHB 30, Bonnae 1828, σ. 123 («τῆς δὲ Ρωμαϊκῆς ἀρχῆς πρὸς τε Κωνσταντίνου, τοῦ τιθηνουμένου παιδὸς αὐτοῦ, [του Λέοντα ΣΤ'] καὶ τῆς Αὐγούστης Ζωῆς, ἐπισφαλῶς φερομένης, Συμεών, ὁ τῶν Μυσῶν ἀρχηγός, ἀνὴρ τολμητίας καὶ θερμουργός τὰ πολεμικά, πάλαι σφαδάζων, καὶ τὴν κατὰ Ρωμαίων μάχην ᾠδίνων, ἐνκαιρίας δραξάμενος, λεηλατῶν οὐκ ἀνίη Μακεδονίαν καὶ Θράκην· εἰς ἀπόνοιάν τε τὴν Σκυθικὴν καὶ συνήθη ἐπαρθείς, αὐτοκράτορα ἑαυτὸν ἀνακηρύττειν Ρωμαίοις ἐκέλευεν. οἱ δὲ, τὴν ὑπαιθρον ἀλαζονείαν καὶ ὕβριν τοῦ Σκύθου μὴ φέροντες, τὰ ὄπλα κινεῖν κατ' αὐτοῦ ἔγνωσαν...»).

² Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης, «Χρονικόν», έκδ. H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell, CFHB 44,1, de Gruyter, Berlin 2006, σ. 305 («...καὶ οἷα τὰ τοῦ Θεοῦ κρίματα, ὡς ἀνεξερευνήτα καὶ ἀνεξιχνίαστα, τρέπονται Ρωμαῖοι πανστρατί, καὶ γέγονε φυγὴ παντελῆς καὶ φρικώδης ὀλοολυγῆ, τῶν μὲν ὑπ' ἀλλήλων συμπατουμένων, τῶν δὲ ὑπὸ τῶν πολεμίων ἀναιρουμένων, αἵματός τε χύσις, οἷα ἐξ αἰῶνος οὐ γέγονε»).

³ Λέων Διάκονος, ὁ.π. («Συμεών, τὴν ἀπροφάσιστον καὶ ἀλλόκοτον ἰδόντα Ρωμαίων φυγὴν [...] ἐπεσθαί τε, καὶ ἄπειρα πλήθη συγκόψαι ἀνηλεῶς, καὶ νῦν ἐστὶν ὄραν εἰσέτι σωρείας ὀστών παρὰ τὴν Αγκιάλον, καθ' ἣν ἀκλεῶς συνεκόπητότε φεύγον τῶν Ρωμαίων τὸ στρατεύμα»).

⁴ Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης, ὁ.π., σ. 23 («τῶν δὲ Βουλγάρων τῆ νίκη κατεπαρθέντων καὶ ἐκστρατευσαμένων μέχρι τῆς πόλεως ἐξῆλθε Λέων ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν καὶ Ἰωάννης ἑταιρειάρχης καὶ Νικόλαος ὁ υἱὸς τοῦ Δουκὸς εἰς χώρον θρακῶν οὕτω λεγόμενον

διάθεσή μας, δύο ιστορικοί, ο Ιωάννης Σκυλίτζης¹ και ο Ιωάννης Ζωναράς² έχουν διαφορετική γνώμη για την έκβαση της μάχης).

Οι επιτυχίες των Βουλγάρων και οι αυξημένοι εξωτερικοί κίνδυνοι επιτάχυναν τις διαδικασίες διαδοχής στο βυζαντινό κράτος, με αποτέλεσμα να επικρατήσει τελικά ο Ρωμανός Α΄ (Λεκαπηνός ή Λακαπηνός). Ο Ρωμανός κατόπιν πάντρεψε την κόρη του με τον ανήλικο ακόμη Κωνσταντίνο Ζ΄, αποκτώντας ταυτόχρονα τον τίτλο του συναυτοκράτορα.

Το γεγονός αυτό εξόργισε τον Συμεών, ο οποίος έβλεπε τα σχέδιά του για ένα ενιαίο βυζαντινο-βουλγαρικό κράτος να καταρρέουν. Έτσι επαναδραστηριοποιήθηκε, πραγματοποιώντας νέες επιθέσεις εναντίον του Βυζαντίου.

Εν τέλει επήλθε ειρήνη ανάμεσα στις δύο πλευρές το 924, με τους Βυζαντινούς να προσφέρουν στον Συμεών ετήσια χρηματική χορηγία. Παράλληλα αναγνώρισαν εν μέρει την επιθυμία του να φέρει τον τίτλο του βασιλέως. Ο θάνατός του τρία χρόνια αργότερα (927) έθεσε τέρμα στα φιλόδοξα σχέδιά του και στη Βουλγαρία κυριάρχησε κλίμα εσωστρέφειας. Ο διάδοχός του, Πέτρος, δεν θέλησε να συνεχίσει την πολιτική του προκατόχου του, διατηρώντας σχέσεις καλής γειτονίας με το βυζαντινό κράτος.

Ο τελευταίος μεγάλος ηγέτης του βουλγαρικού κράτους κατά τη βυζαντινή περίοδο ήταν ο Σαμουήλ (997-1014). Οι επιδρομές του στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία υπήρξαν καταστροφικές για τους κατοίκους τους και το ίδιο το βυζαντινό κράτος. Ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ (976-1025), αντιλαμβανόμενος τον κίνδυνο στον οποίο είχε περιέλθει το κράτος του, εκστράτευσε κατά διαστήματα εναντίον των Βουλγάρων, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Όταν μάλιστα χρειάστηκε να εκστρατεύσει προς τα

Κατασύρτας ἄμα πλείστω λαῶ κατά Βουλγάρων. τῆ δὲ νυκτὶ ἀδοκῆτως ἐπιπεσόντων αὐτοῖς τῶν Βουλγάρων καὶ τοῦ δομεστικοῦ φυγόντος ἐσφάγη Νικόλαος ὁ υἱὸς τοῦ Δουκὸς καὶ πολλοὶ ἕτεροι μετ' αὐτοῦ»).

¹ Σκυλίτζης Ιωάννης, «Σύνοψις Ἱστοριῶν», εκδ. I. Thurn, *CFHB* 5, de Gruyter, Berlin 1973, σ. 205: «Συμεών δὲ ἐπαρθεὶς τῆ νίκῃ καὶ γαυριῶν ἄρας ἅπαν αὐτοῦ τὸ στράτευμα κατὰ τῆς βασιλίδος ἠπέιγετο. ἐξῆλθεν οὖν ἄλιν ὁ δομέστικος Λέων ὁ Φωκάς καὶ ὁ ἐταιρειάρχης Ἰωάννης καὶ Νικόλαος ὁ Κωνσταντίνου τοῦ Δουκὸς υἱὸς μετὰ τινων στρατιωτῶν τῶν παρευρεθέντων εἰς συνάντησιν αὐτοῦ. καὶ κατὰ τὸν τόπον τὸν λεγόμενον Κατασύρτας ἀπομοίρα τινὶ Βουλγάρων εἰς προνομὴν πεμφθείση συνηνητότερος προσρήγνυνται τούτοις καὶ τρέπονται εὐπετῶς. ἀκραιφνοῦς δὲ ἄλιν ἐτέρας ἐπεισπεσοῦσης ὑφίστανται καὶ ταύτην ῥαδίως τε καὶ ἀνδρικώτερον, καὶ γίνεται μάχη καρτερὰ καὶ ἐπὶ πολὺν διαρκέσασα χρόνον, καὶ τρέπονται μὲν οἱ Βούλγαροι, ἐσφάγη δὲ Νικόλαος ὁ τοῦ Δουκὸς υἱός, ἥρωϊκῶς ἀγωνισάμενος, καὶ αἷτιος τῆς νίκης Ρωμαίους γενόμενος. καὶ τὰ μὲν κατὰ τὸν πόλεμον συνηέχθη γενέσθαι οὕτως»).

² Ἰωάννης Ζωναράς, «Ἀνάλυσις», *PG* 135 (1887), 88B («Ὁ δὲ Βούλγαρος Συμεών τῆ νίκῃ ἐξογκωθεὶς ἐπήει κατὰ τῆς βασιλευούσης τῶν πόλεων. Ἀντικατέστη δὲ αὐτῷ ἄλιν ὁ τῶν σχολῶν δομέστικος ὁ Φωκάς, καὶ μάχης συγκροτηθείσης ἐν Κατασύρταις, οἱ βάρβαροι ἠττηντο»).

ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου, ο Σαμουήλ συνέχισε τις επιδρομές του, φτάνοντας μέχρι την Πελοπόννησο. Στην επιστροφή του ωστόσο συγκρούστηκε το 997 με τον Νικηφόρο Ουρανό, που είχε σταλεί ειδικά για την περίπτωση από τον Βασίλειο. Το αποτέλεσμα υπήρξε καταστροφικό για τους Βούλγαρους, ενώ ο ίδιος ο Σαμουήλ σώθηκε από βέβαιο θάνατο. Παρ' όλ' αυτά, ο Σαμουήλ δεν πτοήθηκε και συνέχισε τις επιδρομές που έκανε και πριν. Το 1001 ο Βασίλειος επέστρεψε και ανέλαβε ο ίδιος το έργο της καταπολέμησης των Βουλγάρων. Σύντομα αποκατέστησε τη βυζαντινή κυριαρχία στις επαρχίες του κράτους του που είχαν δεχθεί το κύριο βάρος των βουλγαρικών επιδρομών και στη συνέχεια προέλασε στη Βουλγαρία.

Το τελειωτικό χτύπημα στους Βουλγάρους δόθηκε το 1014 (29 Ιουλίου) στο Κλειδί. Σε μία πολύ σημαντική μάχη που δόθηκε εκεί, ο βυζαντινός στρατός κατίσχυσε του βουλγαρικού, αιχμαλωτίζοντας σημαντικό τμήμα του (ο Σκυλίτζης¹ τους υπολογίζει σε 15.000, ενώ ο Κεκαυμένος² σε 14.000), ενώ ο ίδιος ο Σαμουήλ γλίτωσε και πάλι. Σύμφωνα με τις πηγές³, ο νικητής Βασίλειος προέβη σε μια ιδιαίτερα σκληρή τιμωρία των Βουλγάρων, καθώς ελευθέρωσε τους αιχμαλώτους που είχε συλλάβει, αφού πρώτα τους τύφλωσε, αφήνοντας ανά 100 άνδρες έναν μονόφθαλμο για να τους οδηγήσει πίσω στην πατρίδα τους. Το αποτρόπαιο αυτό θέαμα λέγεται πως συγκλόνησε τον ηττημένο Σαμουήλ, ο οποίος λίγο αργότερα (6 Οκτωβρίου) εξέπνευσε.

Η αναμφισβήτητη επικράτηση του Βασιλείου Β' και η ολοκληρωτική υποταγή των Βουλγάρων, με τον τρόπο που επισημάνθηκε νωρίτερα, του προσέδωσαν το προσωνύμιο «Βουλγαροκτόνος». Έκτοτε η Βουλγαρία

¹ Ιωάννης Σκυλίτζης, «Σύνοψις Ιστοριῶν», εκδ. I. Thurn, CFHB 5, de Gruyter, Berlin 1973, σ. 849 («ὁ δὲ βασιλεὺς τοὺς ἐάλωκότες τῶν Βουλγάρων ἀμφὶ τὰς πεντεκῆδεκα, ὡς φασιν, ὄντας χιλιάδας ἀπετύφλωσε, καὶ ἐκάστην ἑκατοντάδα πεπηρωμένων ὑφ' ἑνὸς μονοφθάλμου ὀδηγεῖσθαι κελεύσας ἐς» τὸν Σαμουήλ ἀποπέμπει).

² B. Wassiliewsky – V. Jernstedt (ed.), *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris. De officiis Regiis Libellus*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1965, σ. 18 («τούτω γὰρ τῷ τρόπῳ ὁ πορφυρογέννητος κῦρ Βασίλειος ὁ βασιλεὺς ἐχειρώσατο ἰδ' χιλιάδας Βουλγαρίους εἰς τὸ δέμα τῶν Ζαγορίων, ἐξάρχοντος αὐτῶν τοῦ στρατηγικωτάτου Σαμουήλ»).

³ Ιωάννης Σκυλίτζης, *ὁ.π.*, Β, 349, σσ. 29-39: («ἄνωθεν ἐξαίφνης μετ' ἀλαλαγμοῦ καὶ δούπου κατὰ νώτου γίνεται τῶν Βουλγάρων. οἱ δὲ τῷ ἀπροσδοκῆτῳ καταπλαγέντες τρέπονται πρὸς φυγὴν. καὶ ὁ βασιλεὺς μονωθέν διαρρήξας τὸ τεῖχος ἐδίωκεν. ἔπεσον οὖν πολλοί, καὶ πολλῶ πλείους ἐάλωσαν, μόλις τοῦ Σαμουήλ διαφυγεῖν δυνηθέντος τὸν κίνδυνον συνεργία τοῦ ἰδίου υἱοῦ γενναίως τοὺς ἐπιόντας ὑποδεξαμένου, καὶ ἵππῳ τοῦτον ἐπιβιάσαντος καὶ ἐς τὸ λεγόμενον Πρίλαπον τὸ φρούριον ἀπαγαγόντος. ὁ δὲ βασιλεὺς τοὺς ἐάλωκότες τῶν Βουλγάρων ἀμφὶ τὰς πεντεκαίδεκα, ὡς φασιν, ὄντας χιλιάδας ἀπετύφλωσε, καὶ ἐκάστην ἑκατοντάδα πεπηρωμένων ὑφ' ἑνὸς μονοφθάλμου ὀδηγεῖσθαι κελεύσας ἐς τὸν Σαμουήλ ἀποπέμπει. οὗς ἐκεῖνος κατ' ἀριθμὸν καὶ τάξιν θεώμενος ἀφικνουμένους, καὶ τὸ πάθος οὐκ ἐνεγκῶν νεανικῶς καὶ εὐψύχως, λειποθυμία καὶ σκότῳ βάλλεται καὶ εἰς γῆν πίπτει ὕδατι δὲ καὶ μύροις οἱ παρόντες τὴν πνοὴν αὐτῷ ἀνακαλεσάμενοι ἀνενεγκεῖν μικρὸν πεποιήκασιν. ἀνενεγκῶν δὲ ὕδωρ πιεῖν ἐπεζήτησε ψυχρόν. λαβὼν δὲ καὶ πίων ἐλήφθη καρδιωγμῶ, καὶ μετὰ δύο ἡμέρας θνήσκει κατὰ τὴν ἕκτην τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός»).

υποτάχθηκε πλήρως στο βυζαντινό κράτος για μεγάλο χρονικό διάστημα, έως το 1186.

Το 1186 οι Βούλγαροι επαναστάτησαν εναντίον της σκληρής οικονομικής πολιτικής του αυτοκράτορα Ισαάκιου Β' Αγγέλου (1185-1195). Οι επαναστάτες κατόρθωσαν σύντομα να επιβληθούν, αναγκάζοντας τον διάδοχό του Αλέξιο Γ' (1195-1203) να αναγνωρίσει το νέο κράτος το 1202 με επικεφαλής τον Καλογιάν (1170-1207) ή Ιωαννίτζη κατά τους Βυζαντινούς ιστορικούς. Αυτός αρχικά πλησίασε τους Λατίνους που κατείχαν την Κωνσταντινούπολη μετά το 1204 χωρίς επιτυχία και στη συνέχεια στράφηκε εναντίον τους. Μάλιστα σε μάχη που συνάφθηκε το 1205, νίκησε τον Λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης Βαλδουΐνο και τον αιχμαλώτισε. Δυο χρόνια αργότερα (1207) ο Καλογιάν έπεφτε νεκρός κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης από τους Βούλγαρους.

Παρά την ύπαρξη και άλλων σημαντικών ηγεμόνων, η Βουλγαρία δεν απέφυγε την κοινή μοίρα των βαλκανικών κρατών κατά τον 14ο αιώνα, αφού το βουλγαρικό κράτος καταλύθηκε από τους Οθωμανούς και παρέμεινε για αρκετούς αιώνες υπό την κυριαρχία τους.

Δ2. Οι Βούλγαροι στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα

Η εικόνα των Βουλγάρων στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό και τις διακυμάνσεις στις σχέσεις των δύο λαών κατά τον συγκεκριμένο αιώνα. Παρότι η κοινή μοίρα της οθωμανικής κατάκτησης προσέφερε αρκετές ευκαιρίες προσέγγισης των δύο πλευρών, η αμοιβαία καχυποψία, η οποία εδραζόταν στις διαρκείς συγκρούσεις του παρελθόντος, δεν επέτρεπε τη δημιουργία ενός φιλικού κλίματος ανάμεσα στους Έλληνες και τους Βούλγαρους. Η δημιουργία του ελληνικού κράτους αρχικά (1830) και του βουλγαρικού στη συνέχεια (1878)¹ αντί να αμβλύνει τις αντιθέσεις μεταξύ των δύο κρατών, τις όξυνε ακόμη περισσότερο, καθώς στην παραδοσιακή δυσπιστία προστέθηκε και η διεκδίκηση της Μακεδονίας.

Στα μεταφρασμένα εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας, η παρουσία των Βουλγάρων είναι περιορισμένη. Στα έργα μάλιστα του Weber² και του White³, οι Βούλγαροι απουσιάζουν, προφανώς διότι οι συγγραφείς δεν θεώρησαν τη συμβολή τους στο ιστορικό γίγνεσθαι άξια αναφοράς σε ένα

¹ Το 1878 ιδρύθηκε το ημιαυτόνομο βουλγαρικό κράτος έπειτα από τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (η οποία δεν τέθηκε σε εφαρμογή) και το Συνέδριο του Βερολίνου, και αυτοανακηρύχθηκε ανεξάρτητο το 1908.

² Πρόκειται για το έργο του G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, μτφρ. Α.Ι. Αντωνιάδης, το οποίο εκδόθηκε σε δύο τόμους: τ. Α', έκδ. δωδεκάτη, ἐν Ἀθήναις 1881 (αυτή την έκδοση βρήκαμε στην έρευνά μας και μελετήσαμε) και τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1859. Το συγκεκριμένο βιβλίο γνώρισε πολλαπλές επανεκδόσεις.

³ H. White, *Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας*, μτφρ. Σπ. Αντωνιάδης, ἐν Ἀθήναις 1865.

σχολικό βιβλίο. Από τους άλλους δύο συγγραφείς, ο Cammerer αφιερώνει για τον συγκεκριμένο λαό λιγότερο από μία παράγραφο¹. Ο Pütz, σε αντίθεση με τους προηγούμενους, σημειώνει την παρουσία των Βουλγάρων σε σχέση με τους Βυζαντινούς από την εποχή της εμφάνισής τους² και καταγράφει τους αγώνες που ανέλαβαν οι Κωνσταντίνος Ε΄³, Νικηφόρος Α΄⁴, Ιωάννης Α΄⁵ και Βασίλειος Β΄⁶, εναντίον τους. Η εικόνα βέβαια που παρουσιάζει γι' αυτούς είναι εικόνα ενός βάρβαρου λαού, ο οποίος διέπραττε ωμότητες και υποτάχθηκε σταδιακά στην ανωτερότητα του Βυζαντίου.

Στα εγχειρίδια που συγγράφονται από Έλληνες, οι αναφορές για τους Βούλγαρους είναι σαφώς εκτενέστερες, όπως και οι κριτικές εις βάρος τους.

Το πρώτο βιβλίο που θίγει, έστω και ακροθιγώς, το ζήτημα της καταγωγής και της προέλευσής τους, είναι αυτό του Ιάκ. Δραγάτση. Ο συγγραφέας σημειώνει επιγραμματικά πως οι Βούλγαροι εγκαταστάθηκαν μετά από μεγάλους αγώνες στον Δούναβη, στην περιοχή της Μοισίας και εκχριστιανίστηκαν τον 9ο αιώνα από τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο⁷.

¹ A.A.C. Cammerer, *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, μτφρ. Γ. Γεννάδιος, ἐν Ἀθήναις 1853, σ. 56 («Ἔσωσε μὲν τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ ὕγρον πῦρ (§ 78), καὶ κατέστρεψε σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου τὸν ὑπερήφανον Ἀραβικὸν στόλον (μ.Χ. 673)· ἀλλ' ὄχι μετὰ πολὺ ἀνεφάνησαν ἄλλοι νέοι πολέμιοι· ἐπειδὴ ἔθνη Ἀσιανὰ οἱ Ἄβαραι καὶ Βούλγαροι, ἐκινήθησαν πρὸς τὸν Δούναβιν καὶ τὸν Εὐξείνιον Πόντον, καὶ ἐπροξένησαν πολέμους δεινούς. Εἰς τοὺς Βουλγάρους ἠναγκάσθη ὁ Αὐτοκράτωρ νὰ παραχωρήσῃ τὴν παρὰ τὸν Δούναβιν χώραν, ἥτις ἀπὸ αὐτοῦς ὠνομάσθη Βουλγαρία (μ.Χ. 680)»).

² W. Pütz, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία*, μτφρ. Γ.Α. Βακαλόπουλος, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1875, σσ. 140-141 («...ἐπαρουσιάσθησαν ὁμῶς νέοι ἐχθροί, οἱ ἀπ' αὐτῶν ἀνεξάρτητοι καταστάντες Βούλγαροι, οἵτινες κυριεύσαντες τὴν παρὰ τὸν κάτω Δανούβιον Μοισίαν, ἦν ὠνόμασαν ἐκ τοῦ ὀνόματός των Βουλγαρίαν, ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπέτρεχον τὰς Βυζαντινὰς ἐπαρχίας καὶ τὸν θ' αἰῶνα ἐδέχθησαν τὸν Χριστιανισμόν [...] τὸ κράτος κατετρύχετο ὑπὸ τῶν ληστρικῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σλάβων καὶ τῶν Βουλγάρων»).

³ Στο ἴδιο, σ. 142 («Ὅμως εἰς τοὺς πολέμους τοῦ ὑπῆρξεν εὐτυχῆς, διότι καὶ τὴν Συρίαν καὶ τὴν Ἀρμενίαν ἀνέκτησε καὶ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Σλάβους ἐνίκησε»).

⁴ Στο ἴδιο, σ. 143 («...καίτοι σκληρὸς καὶ φυλάργυρος, ἀνεδείχθη ἐπιτήδειος αὐτοκράτωρ καὶ ἐτιμώρησε τοὺς Βουλγάρους, δηώσας τὴν χώραν αὐτῶν καὶ κυριεύσας τὴν πρωτεύουσάν των. Ὅμως τοῦτο ἠνεγκεν αὐτοὺς εἰς ἀπελπιστικὴν ἀντίστασιν, καθ' ἣν ἐνίκησαν τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ἐφόνευσαν (811) τὸν αὐτοκράτορα»).

⁵ Στο ἴδιο, σ. 148 («Ὁ Τσιμισκῆς, καταβαλὼν τοὺς ἀπὸ κοινοῦ ἐμβαλόντας εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος Βουλγάρους καὶ Ρώσσοις, τοὺς μὲν πρώτους ἐντελῶς καθυπέταξεν, εἰς δὲ τοὺς δευτέρους ἐπέτρεψε νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰ ἴδια...»).

⁶ Στο ἴδιο, σ. 149 («...ἐπεχείρησε πόλεμον πρὸς τοὺς ἐπαναστάντας Βουλγάρους, καθ' ὃν ἐκδικούμενος τὴν ὀμότητα αὐτῶν, λέγεται πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι ἐτύφλωσέ ποτε πενκαίδεκα χιλιάδας αἰχμαλώτων καὶ ἐχειρώσεν ὄλοσχερῶς τὴν χώραν αὐτῶν»).

⁷ Ι. Δραγάτση, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαίωνος τὰ κυριώτατα*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 171 («Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐμφανίζονται ἐναντίον τῆς ἀρχῆς τοῦ Βυζαντίου οἱ Σλαῦοι καὶ οἱ Βούλγαροι. Τούτων οἱ δεῦτεροι κατώκησαν μετὰ πολλοὺς ἀγῶνας

Ένα χρόνο αργότερα (1884), ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στο «*Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*» του, θα αναφερθεί με έμμεσο τρόπο στην εμφάνιση των Βουλγάρων στην ιστορία του Βυζαντίου. Περιγράφοντας τα χρόνια της παρουσίας του Λέοντα ΣΤ' (886-912) στον βυζαντινό θρόνο, κάνει μια πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση για τους νέους γείτονες. Ειδικότερα, σημειώνει πως οι Βούλγαροι της εποχής εκείνης δεν είχαν πλέον καμία σχέση με τους προπάτορές τους όσον αφορά στην επιθετικότητα και στο άγριο του χαρακτήρα που τους διέκρινε. Αντιθέτως μαλάκωσαν λόγω της ενασχόλησής τους με το εμπόριο («*Οἱ Βούλγαροι δὲν εἶχον πλέον τότε τὸ ἄγριον καὶ μάχιμον τῶν προπατόρων πνεῦμα, ἀλλὰ, ἐπὶ τὴν ἐμπορίαν τραπέντες, ἀπέβησαν μαλακώτεροι καὶ ἀπολεμώτεροι*»¹).

Τον αμέσως επόμενο χρόνο (1885), έχουμε την πιο πλήρη αναφορά στο ζήτημα, από τον Σωκράτη Τσιβανόπουλο. Σε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο που επιγράφεται «*Καταγωγή καὶ προσηλυτισμὸς Βουλγάρων*», ο συγγραφέας καταγράφει τη διαφωνία των ιστορικών περί της καταγωγῆς των Βουλγάρων, προτιμώντας την εκδοχή που τους θέλει μια σλαβική φυλή, που έχει αναμειχθεί με άλλες (Ούννους, Βλάχους κ.ά.)². Σύμφωνα με τον Τσιβανόπουλο, οι Βούλγαροι κατοικούσαν αρχικά σε μία περιοχή που ονομαζόταν μεγάλη Βουλγαρία, κοντά στον ποταμό Βόλγα και για ένα διάστημα υποτάχθηκαν στους Αβάρους³. Αργότερα όμως απέκτησαν την ελευθερία τους υπό τον Κουβράτη, ο οποίος συμμάχησε με τους Βυζαντινούς⁴. Μετά τον θάνατό του, το κράτος διαιρέθηκε σε πέντε τμήματα, όσοι και οι γιοι του, με την περιοχή που σήμερα ονομάζεται Βουλγαρία να διοικείται από τον Ασπάρουχ. Αυτός διέκοψε τις καλές σχέσεις με το Βυζάντιο και επιδόθηκε σε δηώσεις και καταστροφές⁵. Σε όλο

παρὰ τὸν Δούναβιν ἐν τῇ Μοισίᾳ τῇ ἔκτοτε Βουλγαρία κληθείση, γενόμενοι χριστιανοὶ τῷ ἐνάτῳ αἰῶνι διὰ τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου»).

¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, βιβλίον δευτέρον, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 115.

² Σ. Τσιβανόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 70 («*Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Βουλγάρων οἱ ἱστορικοὶ διαφωνοῦσι· τὸ πιθανώτερον φαίνεται ὅτι εἶναι φυλὴ σλαβικὴ, ἀλλ' ἀναμειγμένη μετὰ Οὔνων, Βλάχων καὶ ἄλλων τοιοῦτων ἔθνων*»).

³ Στο ἴδιο («*Κατῶκουν δ' οἱ Βούλγαροι πρότερον (ἀλλ' ἄδηλον ἂν ἀνέκαθεν) τὴν χώραν, ἣτις ἀπ' αὐτῶν ὀνομάζετο μεγάλη Βουλγαρία παρὰ τὸν ποταμὸν Βόλγαν, ὅθεν ἴσως καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν. Ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν κατεπολεμήθη τότε ὑπὸ τοῦ Βελισαρίου, καὶ τὸ ἔθνος τῶν Βουλγάρων ὑπετάγη ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τὸ τῶν Αβάρων, ἀλλ' ὑπὸ ἰδίου βασιλεῖς*»).

⁴ Στο ἴδιο («*...ἐνδυναμωθεὶς ὑπὸ νέων ἐπιηλύδων ἐκ τῆς Ἀσίας Βουλγάρων ὁ νέος αὐτῶν βασιλεὺς Κουβράτης, ἀπληυθέρωσε τὸ ἔθνος αὐτοῦ ἀπὸ τῆς Ἀβαρικῆς ἀρχῆς καὶ ἐγένετο φίλος καὶ σύμμαχος τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου*»).

⁵ Στο ἴδιο («*Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Κουβράτου διενεμήθησαν τὴν βουλγαρικὴν ἐπικράτειαν οἱ 5 αὐτοῦ υἱοὶ, καὶ τὴν νῦν Βουλγαρίαν καὶ Βλαχίαν ἔλαβε ὁ τρίτος αὐτοῦ υἱὸς Ασπάρουχ. Οὗτος διέκοψε τὰς φιλικὰς πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς σχέσεις, καὶ πᾶσα δεκαετία σχεδὸν ἐσημειοῦτο διὰ πολέμων καὶ ἐπιδρομῶν, πᾶς Χάγανος ἐφιλοτιμείτο νὰ πυροπολῇ ἑλληνικὰς πόλεις καὶ νὰ κατατρομάζῃ τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκράτορα*»).

το κεφάλαιο, ο Τσιβανόπουλος διακρίνεται από μια έντονη απέχθεια προς τους Βούλγαρους, την οποία και δεν κρύβει. Τους θεωρεί ένα άγριο έθνος¹, που και μόνο το άκουσμα του ονόματός τους συνειρμικά φέρνει στον νου το κακό και τον τρόμο². Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Τσιβανόπουλος πιστεύει πως η μεγαλύτερη επιτυχία σχετικά με τους Βούλγαρους ήταν ο εκχριστιανισμός τους από τους αδελφούς Κύριλλο και Μεθόδιο, τους οποίους αποκαλεί ευεργέτες της ανθρωπότητας για την πράξη τους να εξημερώσουν αυτόν τον «βάρβαρο» λαό³.

Οι λόγοι της αιφνίδιας μετατόπισης του ενδιαφέροντος των Ελλήνων συγγραφέων σχολικών εγχειριδίων προς τους Βούλγαρους και η προφανής αρνητική προδιάθεσή τους έναντι αυτών, είναι – όπως προαναφέρθηκε – ευεξήγητη. Ο Ελληνισμός εξέλαβε την επανεμφάνισή τους στο προσκήνιο και την ίδρυση του νεότερου κράτους τους, ως μείζονα απειλή για τα δικά του εθνικά συμφέροντα. Η διαφαινόμενη κατάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και η ρευστότητα των εθνικών συνόρων ευνοούσαν τη διεκδίκηση των εθνικών επιδιώξεων και των δύο πλευρών («Μεγάλη Ιδέα»), οι οποίες όμως τις περισσότερες φορές συνέπιπταν. Επόμενο λοιπόν ήταν να αναπτυχθεί μία αντιπαλότητα ανάμεσα στους δύο λαούς, η οποία εκφράστηκε και μέσω των σχολικών εγχειριδίων και διατηρήθηκε μέχρι πρόσφατα («από βορρά κίνδυνος»). Σε κάθε όμως περίπτωση, αφήνεται να διαφανεί μια αίσθηση υπεροχής των Ελλήνων (ως μοναδικών απογόνων του Βυζαντίου «κληρονομικό δικαίω») έναντι των Βουλγάρων, οι οποίοι εμφανίζονται απολύτως ως βάρβαροι, χωρίς ίχνος πολιτισμού, και γι' αυτό οφείλουν να υποτάσσονται στους ανώτερους (πνευματικά, πολιτιστικά, στρατιωτικά κ.ο.κ.) Έλληνες/Βυζαντινούς⁴.

Οι σημαντικότεροι σταθμοί στις σχέσεις Βυζαντινών και Βουλγάρων, όπως περιγράφονται σε όλα τα σχολικά εγχειρίδια, είναι η εκστρατεία του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α' (802-811) και το τραγικό τέλος

¹ Στο ίδιο («Αί έντεϋθεν και πέραν τοῦ Αἴμου χῶραι κατηρημώθησαν ὑπὸ τοῦ ἀγρίου τούτου ἔθνους»).

² Στο ίδιο («Περὶ τὰ τέλη τῆς 5ης μ.Χ. ἑκατονταετηρίδος (487) ἤρξαντο ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει τὰ κακὰ καὶ οἱ τρόμοι τοῦ Βουλγαρικοῦ ὀνόματος»).

³ Στο ίδιο, σσ. 70-71 («Ἡ τιμὴ δὲ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν τριῶν τούτων ἔθνων εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἀνήκει κυρίως εἰς δύο Ἑλληνας ἀδελφούς, τοὺς μοναχοὺς Μεθόδιον καὶ Κύριλλον, οἵτινες πρέπει νὰ συναριθμῶνται μεταξὺ τῶν εὐεργετῶν τῆς ἀνθρωπότητος, διανύσαντες τὸν βίον αὐτῶν ἐν τῷ μέσῳ τῶν βαρβάρων, ἵνα διδάξωσιν αὐτοὺς οὐ μόνον τὰς τελετάς, ἀλλὰ καὶ τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας»).

⁴ Χαρακτηριστικό είναι ένα μικρό απόσπασμα από το εγχειρίδιο του Δημήτριου Παπαθεοδώρου, με τίτλο «Γενική Ἱστορία», το οποίο αναφέρεται στα χρόνια της βασιλείας του Νικηφόρου Α'. Εκεί σημειώνει με υποτιμητικό τρόπο για τους Βουλγάρους ότι είχαν γίνει «αὐθαδέστεροι» απέναντι στην εξουσία των Βυζαντινῶν (Δ. Παπαθεοδώρου, *Γενική Ἱστορία*, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 75: «...ὁ Νικηφόρος [...] ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν Βουλγάρων, οἵτινες ὁσημέραι καθίσταντο αὐθαδέστεροι»). Παρόμοιες εκφράσεις χρησιμοποιούνται και σε άλλους ιστορικούς.

του, καθώς και η συντριβή των Βουλγάρων από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β' (τον επονομαζόμενο «Βουλγαροκτόνο»).

Για την εκστρατεία του Νικηφόρου Α', ο Τσιβανόπουλος σημειώνει τα εξής: «Ἐκτός τῶν Σαρακηνῶν παρηνώχλων τὴν βασιλείαν τοῦ Νικηφόρου καὶ οἱ Βούλγαροι. Κατὰ τούτων δ' ἐξεστράτευσεν ὁ Νικηφόρος μεθ' ἱκανοῦ στρατοῦ, ἐπόρθησε τὴν χώραν αὐτῶν διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου καὶ ἀπορρίψας τὰς περὶ εἰρήνης προτάσεις τοῦ βασιλέως τῶν Βουλγάρων Κρούμμου, διήρπασε τὰ βασίλεια καὶ τοὺς θησαυροὺς αὐτοῦ. Ἡ ἀπελπισία τότε ἐξῆψε τὴν ἀνδρίαν τῶν Βουλγάρων, οἵτινες συναθροισθέντες, ἔκλεισαν ἔν τινι δάσει τὸν στρατὸν τοῦ Νικηφόρου, καὶ περιφράξαντες αὐτὸν τριγύρω, ἐφώρμησαν κατ' αὐτοῦ μετὰ μεγάλης μανίας, καὶ ἐξωλόθρευσαν αὐτόν, μὴ δυνηθέντα νὰ ὑπερπηδήσῃ τὸν φραγμόν, πλὴν ὀλιγίστων ἀνδρῶν διασωθέντων. Ἀνηρέθη δὲ καὶ ὁ Νικηφόρος κατὰ τὴν συμπλοκὴν ταύτην, καὶ οἱ Βούλγαροι περιέφερον θριαμβευτικῶς τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ· χρυσοχόος δὲ τις κατεσκεύασεν ἐκ τοῦ κρανίου τοῦ Βυζαντινοῦ αυτοκράτορος ποτήριον οἴνου πρὸς χρῆσιν τοῦ Βασιλέως τῶν Βουλγάρων (811 μ.Χ.)»¹. Ακόμη περισσότερες λεπτομέρειες για την εκστρατεία καταγράφει ο Τσαγρής στο δικό του εγχειρίδιο: «[ὁ Νικηφόρος Α'] ἐτράπη κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ κατατροπώσας αὐτοὺς περὶ Μαρκέλλας καὶ καταδιώξας διὰ τόπων δυσβάτων καὶ ἐλωδῶν ἐκυρίευσεν τὸ στρατόπεδον τοῦ ἡγεμόνος αὐτῶν Κρούμμου καὶ περιήγαγεν αὐτὸν εἰς τὴν ἐσχάτην ἀμηχανίαν, ἀπορρίψας πάσας τὰς περὶ εἰρήνης προτάσεις. Ἄλλ' αἴφνης, εἴτε ἐκ προδοσίας, εἴτε ἐξ ἀτυχοῦς συμπτώσεως, ὁ Νικηφόρος εὐρέθη πανταχόθεν περικεκλεισμένος. Πολλοὶ τῶν στρατιωτῶν καὶ τινες τῶν ἀξιωματικῶν ἐγκατέλιπον τὸ στρατόπεδον καὶ ἐσώθησαν διὰ τῆς φυγῆς ἢ ἠντομόλησαν πρὸς τοὺς πολεμίους. Ἀλλὰ τὰ κράτιστα τῶν ταγμάτων καὶ οἱ γενναϊότεροι τῶν ἀξιωματικῶν παρέμειναν μετὰ τοῦ βασιλέως ἀναμένοντες τὴν τῶν πολεμίων ἔφοδον. Οὗτοι ἐπέδραμον μετὰ κραυγῶν, ἔχοντες σύμμαχον καὶ τὸ πῦρ, δι' οὗ ἐπυρπόλησαν τὸ περιχαρακωμένον στρατόπεδον. Οἱ περὶ τὸν Νικηφόρον ἀπέκρουσαν τὰς ἐπανειλημένας ἐφόδους, ἀλλ' ἐπὶ τέλος ὑπέκυψαν. Ὁ Νικηφόρος καὶ πεντήκοντα τῶν μεγιστάνων καὶ οἱ στρατηγοὶ τῶν ἀνατολικῶν ταγμάτων καὶ τῆς Θράκης καὶ πολλοὶ ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ἔπεσον γενναίως μαχόμενοι (811). Ἀλλ' οἱ πλεῖστοι διεσώθησαν διελάσαντες ξιφήρεις διὰ μέσου τῶν πολεμίων ὑπὸ τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως Σταυράκιον, ὅστις λαβὼν καίριον τραῦμα ἀπέθανε μετὰ δύο μῆνας εἰς Ἀδριανούπολιν. Ὁ δὲ Κρούμμος, ἀποκόψας τὴν κεφαλὴν τοῦ Νικηφόρου καὶ ἀναρτήσας ἐπὶ ξύλου, ἐπεδείκνυεν αὐτὴν ἐπὶ ἱκανὰς ἡμέρας ὡς τρόπαιον, κατόπιν δὲ ἐγκυμνώσας τὸ ὄστον καὶ περιβαλὼν αὐτὸ δι' ἀργύρου, μετεχειρίζετο ὡς ποτήριον κατὰ τοὺς πότους!»². Παρόμοιες περιγραφές (αν και όχι τόσο λεπτομερεῖς και γλαφυρές) συναντούμε και

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 64-65.

² Γ. Τσαγρής, *Ἱστορία Ἑλληνική*, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 173.

στα έργα των Ανδρουτσέλλη-Μπασιά¹, Βενιζέλου-Σπαθάκη², Παπαθεοδώρου³, Ζαχαριάδη⁴ κ.ά.

Στο δεύτερο γεγονός, δηλαδή στην εκστρατεία του Βασιλείου Β΄ στη Βουλγαρία, τα περισσότερα από τα σχολικά εγχειρίδια αναφέρονται εκτενώς. Ο Παπαθεοδώρου επαινεί τον Βασίλειο για τις πολεμικές επιτυχίες του («ό Βασίλειος ἀνεδείχθη ἐφάμιλλος πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς ἐνδόξους προκατόχους του»⁵) και περιγράφει με λεπτομέρειες τόσο την επιδρομή των Βουλγάρων στη νότια Ελλάδα και την αντίδραση των Βυζαντινών⁶, όσο και την τελική επικράτηση του Βασιλείου και τη σκληρή τιμωρία που επέβαλε στους ηττημένους εχθρούς⁷.

Παρόμοιες απόψεις με τον Παπαθεοδώρου εκφράζει και ο Τσιβανόπουλος. Αυτός όμως δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη σκληρή απόφαση

¹ Σ. Ανδρουτσέλλης-Α. Μπασιάς, *Ιστορία Ἑλληνική Ῥωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, ἐκδ. Μιχ. Σαλίβερου, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 76 («[ο Νικηφόρος Α΄] ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ ἐνίκησεν αὐτούς, θελήσας δὲ νὰ ἐπιφέρῃ αὐτοῖς ὀλοσχερῆ καταστροφὴν, εἰσήλασεν εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ἀλλ' ἐφονεύθη μαχόμενος. Λέγεται δὲ ὅτι ὁ τῶν Βουλγάρων ἡγεμὼν Κροῦμμος, ἀποκόψας τὴν κεφαλὴν τοῦ Νικηφόρου καὶ περιαργυρώσας τὸ κρανίον, μετεχειρίζετο αὐτὸ ὡς ποτήριον»).

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *Ιστορία Ῥωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, ἐκδ. Γ. Κασδόνης, ἐν Ἀθήναις 1894, σ. 117.

³ Δ. Παπαθεοδώρου, *Γενικὴ Ἱστορία*, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1892, σσ. 75-76.

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ἱστορία Ῥωμαϊκή καὶ Βυζαντινὴ*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1884, σσ. 23-24.

⁵ Δ. Παπαθεοδώρου, *ὁ.π.*, σ. 82.

⁶ Στο ίδιο («...οἱ Βούλγαροι ὄχι μόνον ἀπέσεισαν τὴν ἑλληνικὴν κυριαρχίαν καὶ ἀνηγόρευσαν βασιλεῖα τὸν τολμηρὸν βοεβόδαν Σαμουήλ, ἀλλὰ καὶ ὑπέταξαν τὴν Μακεδονίαν, πλὴν τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν Ἀλβανίαν, τὴν Ἑπειρον καὶ τὴν Θεσσαλίαν καὶ εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Πελοπόννησον δηρῶντες καὶ φονεύοντες. Ἡ πρώτη κατ' αὐτῶν ἐκστρατεία τοῦ Βασιλείου ὑπῆρξεν ἀτυχῆς (981)· ὥστε ἡ πρὸς νότον τοῦ Σκάρδου χερσόνησος ἦτο ἐπὶ 14 ἔτη ὑπὸ τὴν Βουλγαρικὴν κυριαρχίαν καὶ ὁ ἐν αὐτῇ ἑλληνισμὸς ἐκινδύνευε νὰ ἐξαφανισθῆ. Ἀλλ' ὁ Βασίλειος ἀπέστειλε τῷ 995 κατὰ τοῦ Σαμουήλ, ὑποχωροῦντος τότε ἐκ τῆς Πελοποννήσου, τὸν περιφημώτατον ἐκ τῶν Ἑλλήνων στρατηγῶν Νικηφόρον Οὐρανόν. Ὁ Νικηφόρος φθάσας εἰς τὸ νότιον τῆς Θεσσαλίας ἐστρατοπέδευσε εἰς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Σπερχειοῦ ἀπέναντι τοῦ Σαμουήλ, ὅστις ἔνεκα τῆς πλημμύρας τοῦ ποταμοῦ εἶχε στρατοπεδεύσει εἰς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην αὐτοῦ. Ἐν ᾧ δὲ οἱ Βούλγαροι ἐκοιμῶντο τὴν νύκτα ἀμέριμοι νομίζοντες ἀδύνατον τὴν διάβασιν τοῦ ποταμοῦ, οἱ Ἕλληνες περάσαντες αὐτὸν διὰ πόρου τινός, ὃν ἀνεκάλυψαν τὴν αὐτὴν νύκτα, ἐπέπεσον εἰς τοὺς κοιμωμένους καὶ κατέκοψαν τοὺς πλείστους ἐξ αὐτῶν (496). Μόνον ὁ δὲ Σαμουήλ καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γαβριήλ μετ' ὀλίγων τινῶν ἠδυνήθησαν νὰ διαφύγῃ τὴν σφαγὴν. Οὕτως ἡ Ἑλλὰς ἀπηλλάγη τῆς βουλγαρικῆς κυριαρχίας καὶ ὁ Νικηφόρος Οὐρανὸς δύναται νὰ καταταχθῆ εἰς τοὺς σωτῆρας τοῦ ἑλληνισμοῦ»).

⁷ Στο ίδιο, σ. 83 («...ὁ Βασίλειος πολεμῶν πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἀπαύστως κατῶρθωσεν εἰς τέλος νὰ καταβάλῃ αὐτοὺς ὀλοσχερῶς. Προσηνέχθη ὁμως πρὸς τοὺς ἠττημένους λίαν σκληρῶς· διότι, ὡς λέγεται, ἐτύφλωσε 15,000 αἰχμαλώτους καὶ ἀφήκεν ἓνα μόνον ἐπὶ τοῖς ἑκατόν, ἵνα οὗτοι ὀδηγήσωσι τοὺς τυφλοὺς εἰς τὰς πατρίδας των, ὅθεν καὶ ἐπωνομάσθη Βουλγαροκτόνος. Ἐπειδὴ τὸ οἰκτρὸν τοῦτο θέαμα κατεπτόησε τοὺς Βουλγάρους καὶ ὁ διαδεχθεὶς τὸν Σαμουήλ Γαβριήλ ἐφονεύθη ὑπὸ τινος τῶν βοεβοδῶν, κατωρθώθη τέλος καὶ πάλιν ἡ συσσωμάτωσις τῆς Βουλγαρίας μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (1018)»).

του Βασιλείου να τυφλώσει 15.000 Βούλγαρους στρατιώτες, αφήνοντας ανά εκατό έναν μονόφθαλμο για να οδηγήσει τους υπόλοιπους πίσω στην πατρίδα τους. Δεν διστάζει μάλιστα να χαρακτηρίσει αυτή την ενέργεια ως απάδουσα των ανθρωπιστικών ιδεωδών και να τη στηλιτεύσει («Ο Βασίλειος κατεπολέμησε 37 όλα έτη (981-1018) τούς Σισμανίδας βασιλείς Σαμουήλ, Γαβριήλ και Βρατίσλανον. Κατά τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα διεπράχθησαν ἑκατέρωθεν πολλὰ ὠμότητες, καὶ οἱ Βυζαντινοὶ μετήρχοντο πολλάκις τὸ τῆς ταυτοπαθείας καὶ ἀντεκδικήσεως δικαίωμα καὶ παρέταττον κατὰ τῶν Βουλγάρων στρατούς, συγκειμένους ἐκ ξένων καὶ ἀγριωτάτων μισθοφόρων. Ἀλλὰ τελευταῖον ὁ Βασίλειος διέπραξεν ἀπανθρωπίαν ὑπερβάλλουσαν πᾶσαν πίστιν. Μετὰ πολυετῆ ἀδιάκοπον καὶ πεισματώδη πόλεμον κατατροπώσας τελευταῖον ὁ Βασίλειος τούς Βουλγάρους ἐτύφλωσεν, ὡς λέγεται, 15,000 ἐξ αὐτῶν ἀφήσας ἓνα μόνον ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν ἑτερόφθαλμον, ὅπως ὀδηγήσωσι τούς ἐντελῶς ἀποτυφλωθέντας 14,850 εἰς τὰς ἐστίας αὐτῶν. Τούτους δ' ἰδὼν ὁ βασιλεὺς αὐτῶν Σαμουήλ ἰλιγγιᾷ, λειποθυμεῖ καὶ θνήσκει ὑπὸ συγκοπῆς τῆς καρδίας ἐν ἔτει 1014 μ.Χ. Ἐντεῦθεν δὲ λέγεται, ὅτι ὁ Βασίλειος ὁ Β' καὶ Βουλγαροκτόνος ἐπεκλήθη»¹).

Από τους υπόλοιπους συγγραφείς, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Τσαγρής, ο οποίος ασχολείται με το θέμα εκτενέστερα, όπως φαίνεται και από τον αριθμό των σελίδων (πέντε) που αφιερώνει στο έργο του για τον Βασίλειο Β' και τη δράση του εναντίον των Βουλγάρων. Το ενδιαφέρον στο κείμενο που υπογράφει βρίσκεται στην αμφισβήτηση από μέρους του, της τύφλωσης των Βούλγαρων στρατιωτών, χωρίς όμως να τεκμηριώνει την άποψή του αυτή. Συγκεκριμένα, ο Τσαγρής τονίζει χαρακτηριστικά σε μία υποσημείωση: «Τὸ δὲ θρυλούμενον, ὅτι οἱ αἰχμάλωτοι οὗτοι εἰς 15 ἢ 30 χιλιάδας ἀνδρῶν παραταχθένετες κατὰ λόχους 100 ἀνδρῶν ἀπετυφλώθησαν κατὰ διαταγὴν τοῦ βασιλέως οἱ 99, ὁ δὲ ἑκατοστὸς ἐξωρύχθη τὸν ἕτερον ὀφθαλμόν, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ὀδηγὸς τῶν ἄλλων, καὶ ὅτι ἐντεῦθεν ὁ Βασίλειος ἐπεκλήθη Βουλγαροκτόνος, θεωρεῖται ὡς μῦθος, πλασθεὶς ὑπὸ τῶν μετὰ ταῦτα χρονογράφων»².

Εκτός από τα προαναφερθέντα γεγονότα, στα σχολικά εγχειρίδια περιγράφονται και άλλοι ιστορικοί σταθμοί στις σχέσεις Βυζαντινών και Βουλγάρων. Η αντιμετώπιση των Βουλγάρων από τους αυτοκράτορες Μιχαήλ Α' και Λέοντα Ε'³, ο εξευτελισμός τους από τον αυτοκράτορα Ρωμανό Α' όταν πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη⁴ και η στιβαρή στάση του Ιωάννη Α' απέναντί τους⁵, είναι ορισμένοι μόνο από τους σταθμούς αυτούς.

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σσ. 81-82.

² Γ. Τσαγρής, *ό.π.*, σ. 193.

³ Βλ. Σ. Ανδρουτσέλλης - Α. Μπασιάς, *ό.π.*, σ. 77.

⁴ Βλ. Α. Αντωνιάδης, *Ελληνική Ιστορία από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Αθήναις 1879, σ. 170.

⁵ Βλ. Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 128.

Δ3. Οι Βούλγαροι στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 20ού αιώνα

Ο 20ός αιώνας χαρακτηρίζεται από έναν μαιανδρισμό όσον αφορά στη στάση των συγγραφέων σχολικών εγχειριδίων απέναντι στους Βούλγαρους. Η πρώτη περίοδος (η οποία εκτείνεται χρονικά από τις αρχές του αιώνα έως και τη δεκαετία του '40) περιλαμβάνει έργα με την εχθρικήτερη στάση απέναντι τους. Η δεύτερη (εκτείνεται χρονικά από τη δεκαετία του '50 έως τα τέλη του 20ου αιώνα) αφορά εγχειρίδια με πολύ πιο ήπιες εκφράσεις και «λείανση» σχεδόν όλων των προβληματικών «γωνιών». Βέβαια και μέσα στην κάθε περίοδο μπορεί ο αναγνώστης να συναντήσει ουσιώδεις διαφορές, ακόμη και στους ίδιους συγγραφείς.

Στην πρώτη περίοδο δεσπόζουν τα βιβλία του Αδαμ. Αδαμαντίου, στα οποία ο συγγραφέας εκφράζεται αρνητικά για τον μελετώμενο λαό. Το πρώτο έργο του, το οποίο έχουμε στη διάθεσή μας, εκδόθηκε το 1919 και το τελευταίο το 1935. Αν κάποιος μελετήσει το πρώτο βιβλίο, θα διαπιστώσει ότι πρόκειται για το σκληρότερο σε εκφράσεις βιβλίο για τους Βούλγαρους. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και για το τελευταίο, στο οποίο οι επισημάνσεις για τους βόρειους γείτονες είναι πολύ λιγότερες και πολύ ηπιότερες. Συγκεκριμένα, στο έργο του 1919 ο Αδαμαντίου, αναφερόμενος στην εμφάνιση των Βουλγάρων, χρησιμοποιεί χαρακτηρισμούς όπως «*διαρκεῖς ἕως τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἐχθροὶ τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς*»¹. Κατόπιν σημειώνει με έμφαση πως «*Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν νέων τούτων ἐχθρῶν [συγκαταλέγει και τους Σλάβους σ' αυτούς] κατὰ τὴν βασιλείαν Ἀναστασίου τοῦ Α' εἶναι προοίμιον γραμμένον μὲ αἷμα εἰς τὰς τραγικὰς καταστροφὰς, τὰς ὁποίας ἐπέφερον κατόπιν (ιδίως οἱ Βούλγαροι) εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας. Ἡ ἐποχὴ αὕτη ἔχει μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἀπὸ τότε εἰσέρχεται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Χερσόνησον εἰς νέος λαὸς (οἱ Σλάβοι), ὁ ὁποῖος διὰ κακὴν τύχην τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀνεμίχθη ἕως σήμερον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς, καὶ ἐπροκάλεσε μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα*»². Επιπλέον, ο Αδαμαντίου τονίζει πως Βούλγαροι, Σλάβοι και Ούννοι «*κάνουν φοβεράς ἐπιδρομὰς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Χερσόνησον. Κάθε ἔτος σχεδὸν περνοῦν τὸν Δούναβιν, λεηλατοῦν, πυροπολοῦν, ἐρημώνουν ὀλόκληρον τὴν χώραν, ἀπὸ τὸ Ἴόνιον πέλαγος ἕως τὴν πρωτεύουσαν, καὶ τὴν μεταβάλλουν εἰς "σκυθικὴν ἐρημίαν"*»³, για να προσθέσει σε υποσημείωσή του τα εξής: «*Εἰς κάθε ἐπιδρομὴν των, λέγει ὁ Προκόπιος, φονεύουν ἢ σύρουν αἰχμαλώτους σχεδὸν 200,000 Ἑλληνας*»⁴.

Για την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους, ο συγγραφέας αφιερώνει ένα μικρό κεφάλαιο με τον ουδέτερο τίτλο «*Τὸ Βουλγαρικὸν Κράτος*». Το

¹ Α. Αδαμαντίου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἐν Ἀθήναις 1919, σ. 28.

² Στο ίδιο, σσ. 28-29.

³ Στο ίδιο, σ. 44.

⁴ Στο ίδιο.

χαρακτηρίζει ως «σπουδαιότατον γεγονός τῆς ἐποχῆς ταύτης»¹ και δεν παραλείπει να αποδώσει τα εὖσημα όχι μόνο στον ηγέτη των Βουλγάρων Ασπαρούχ («Ὁ οὐννικός οὗτος λαός, ὑπὸ τὸν γενναῖον ἀρχηγόν του Ασπαρούχ, ἐπέρασε τὸν Δούναβιν καὶ ἐξέτεινε τὰς ἐπιδρομὰς του εἰς τὰς Β. ἐπαρχίας τῆς Αὐτοκρατορίας»²), ἀλλὰ και στους ἴδιους τους Βουλγάρους («Ἡ μογγολικὴ αὐτὴ φυλὴ τῶν Βουλγάρων, ἀπέδειξε μεγάλην πολιτικὴν ἱκανότητα, διότι καθυπέταξε τὰς Σλαβικὰς φυλὰς τῶν χωρῶν τοῦ Δουνάβεως»³). Τον κίνδυνο ἀπὸ αὐτὴ τὴν κίνηση, σύμφωνα με τον Αδαμαντίου, ἀντιλήφθηκε ο βυζαντινὸς αυτοκράτορας Κωνσταντῖνος Δ΄ (Πωγωνάτος) και γι' αὐτὸ ἐκστράτευσε ἐναντίον τους, χωρὶς ὅμως ἐπιτυχία.

Στο ἴδιο κεφάλαιο ο ἱστορικός ἔχει ἐνσωματώσει μία πηγὴ που σήμερα θα μπορούσε να ἀποτελέσει χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐκφρασης μίσους και ἀπέχθειας ἐναντίον των Βουλγάρων. Εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ τον Γάλλο ἱστορικό Τιερρύ⁴, χωρὶς να παρατίθεται και η ταυτότητα του ἔργου ἀπὸ το ὁποῖο ἔχει παραληφθεῖ. Σε αὐτὸ οὐ Βούλγαροι περιγράφονται ὡς κτηνώδεις, ρυπαροί, με ἄγρια ἐνστικτα, ἀσχημοὶ, λαὸς ο ὁποῖος ἀπὸ ὅποιο μέρος πέρασε, ἀφήσε πίσω του τὴν καταστροφὴ και τον ὄλεθρο («Πρέπει ν' ἀνέλθωμεν εἰς τὸν Δ' αἰῶνα, τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμφάνισης τῶν πρώτων Οὐννων, διὰ νὰ ἐπανεύρωμεν εἰς τὴν ἱστορίαν ἐντύπωσιν τρόμου καὶ φρίκης, ὁμοίαν μ' ἐκείνην, τὴν ὁποῖαν ἐπροξένησαν οἱ Βούλγαροι. Ἦσαν τόσον κτηνώδεις, ὅσον και τὰ ἄγρια θηρία τῶν δασῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶχον ζῆσει ἕως τότε. Ἡ ἀσχημία των, ἡ ῥηπαρότης, τὰ ἄγρια ἐνστικτὰ των ὑπερέβαινον πᾶν ὅ, τι εἶχε γνωρίσει ἕως τότε ὁ κόσμος. Ὁ Βούλγαρος κατέστρεφε διὰ νὰ καταστρέψῃ, ἐφόνευε διὰ νὰ φονεύσῃ, ἐζήτει νὰ ἀφανίσῃ πᾶν ἔργον ἀνθρώπων διὰ νὰ μὴ ἀφήσῃ ὄπισθεν του παρὰ μόνον εἰκόνα ἐρημίας. Διὰ τοῦτο ἀπὸ ὅλους τοὺς βαρβάρους, οἱ ὁποῖοι ἠρήμωσαν τὸ Κράτος, οἱ Βούλγαροι ἀφήκαν τὴν πλέον φρικιαστικὴν μνήμην εἰς τοὺς συγχρόνους και τὸ πλέον στιγματισμένον ὄνομα εἰς τὴν ἱστορίαν. **Κατάρατος** ἔγινε τοῦ συνώνυμον τοῦ Βούλγαρος, και ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος, ὁ ὁποῖος ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὴν ὀδύνην τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἔλαβε τὴν καθιέρωσιν τῆς ἱστορίας»⁵). Ἐπιπλέον, ο Αδαμαντίου προσθέτει πως «Οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ὀνομάζουσι τοὺς Βουλγάρους "ἔθνος μιαρὸν, μυσαρὸν ῥυπαρὸν και ἀκάθαρτον", τὸν δὲ Χαγᾶνον αὐτῶν "κατάρατον, πανάθεον, θεομίσητον"»⁶.

Αὐτὸ που δεν κατάφερε ο Κωνσταντῖνος Δ΄ το πέτυχαν οἱ Ἰσαυροὶ, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνει ο συγγραφέας. Ἀρχικὰ ο Λέων Γ' και ο

¹ Στο ἴδιο, σ. 93.

² Στο ἴδιο.

³ Στο ἴδιο, σ. 94.

⁴ Πρόκειται για τον Γάλλο ἱστορικό Jacques Nicolas Augustin Thierry (10 Μαΐου 1795 – 22 Μαΐου 1856).

⁵ Α. Αδαμαντίου, ὁ.π., σ. 94.

⁶ Στο ἴδιο.

Κωνσταντίνος Ε΄ και στη συνέχεια και ο Κωνσταντίνος ΣΤ΄ αντιμετώπισαν επιτυχώς τον κίνδυνο που προερχόταν από τα βόρεια σύνορα του βυζαντινού κράτους¹. Ιδιαίτερο λόγο κάνει για τον Νικηφόρο Α΄, καθώς επαναλαμβάνει τη γνωστή από τον προηγούμενο αιώνα περιγραφή της τύχης του ίδιου μετά τον θάνατό του στη μάχη εναντίον των Βουλγάρων². Στη συνέχεια εκθέτει με αποτροπιασμό και τα γεγονότα που επακολούθησαν αυτής της μεγάλης επιτυχίας των Βουλγάρων («Μόλις παρήλθον πέντε ημέραι από την άνοδον του Λέοντος [ενν. τον Λέοντα Ε΄ τον Αρμένιο] εις τον θρόνον και ο ανήμερος Κροῦμμος ἐμφανίζεται πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πρωτευούσης. Εἰς τὴν παραλίαν, κατὰ τὰς συνηθείας τοῦ ἀγρίου λαοῦ του, θυσιάζει ἀνθρώπους καὶ κτήνη. Τὰ ἰσχυρὰ ὅμως τείχη τῆς πόλεως τὸν ἀναγκάζουν νὰ φύγη, ἀφοῦ πρωτύτερα ἠρήμωσαν ἀνηλεῶς τὴν χώραν»³).

Όσον αφορά στον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων, ο Αδαμαντίου, κατά παρέκκλιση των άλλων ιστορικών έργων, δεν μένει στην απλή περιγραφή του γεγονότος, αλλά τονίζει πως αυτό υπήρξε αποτέλεσμα πολιτικών σκοπιμοτήτων από την πλευρά του Βόρη. Ο ίδιος ταλαντεύτηκε μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης για το ποια από τις δύο θα του προσέφερε τα περισσότερα ανταλλάγματα. Στο σημείο αυτό ο Αδαμαντίου προβαίνει και σε μια πολύ ενδιαφέρουσα πολιτική επισήμανση, σημειώνοντας με αιχμηρό τρόπο πως αυτή η τακτική αποτελεί πάγια βουλγαρική πολιτική έως τη σύγχρονη του εποχή («Ὀλίγον ἀργότερα ἔλαβε τὸ βάπτισμα καὶ ὁ ἡγεμὼν τῶν Βουλγάρων Βόρις (865). Ἀνάδοχός του ἦτο ὁ ἴδιος ὁ Αὐτοκράτωρ Μιχαήλ. Ὁ Βόρις διὰ τοῦ βαπτίσματος δὲν ἐπεδίωκε τὴν ψυχικὴν του σωτηρίαν παρὰ μόνον πολιτικοὺς σκοποὺς. Ἐπὶ πολὺν χρόνον

¹ Στο ίδιο, σ. 110 («Τὰ λαμπρὰ ταῦτα ἐναντίον τῶν Ἀράβων τρόπαια, ἐπηκολούθησαν ἐπίσης λαμπρὰ ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Εἶδομεν τοὺς Βουλγάρους πρὸ 88 ἐτῶν νὰ καταλαμβάνουν ὀριστικῶς τὴν χώραν μεταξὺ τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ Αἴμου. Ἐκτοτε ἀδιακόπως ἐνοχλοῦν τὴν Αὐτοκρατορίαν. Ὁ βασιλεὺς Λέων ἐπεχείρησεν ὀκτῶ ἐκστρατείας ἐναντίον αὐτῶν. Μὲ δύο λαμπρὰς νίκας περὶ τὴν Ἀγχίαλον (703) τοὺς ἀναγκάζει νὰ ζητήσουν εἰρήνην. Ἐπίσης καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντίνος ὁ Ε΄ νικᾷ καὶ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Σλάβους τῆς Μακεδονίας (758)»).

² Στο ίδιο, σ. 113 («Ἄλλ΄ ὁ Νικηφόρος ἔχει νὰ παλαίση πρὸς ἀγριώτερον ἐχθρόν. Τὸ “μυσαρὸν ἔθνος” τῶν Βουλγάρων ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν ταπεινώσιν, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ εἶχεν ὑποβάλει ὁ Κωνσταντίνος ὁ Ε΄. Ὁ φρικτὸς Χαγᾶνος (βασιλεὺς) αὐτῶν Κροῦμμος κάμνει πρωτεύουσαν τοῦ Κράτους του τὴν Σόφιαν καὶ ἀπειλεῖ τὴν Αὐτοκρατορίαν. Μὲ ὅλους τοὺς μαχίμους ἀνδρας του ἐκστρατεύει ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Νικηφόρος ἀντεπεξέρχεται, εἰσβάλλει εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Βουλγαρίας καὶ καταλαμβάνει τὴν Σόφιαν. Ἄλλ΄ ἐν ᾧ ἐπέστρεφεν, οἱ Βούλγαροι τὸν περικυκλώνουν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε εἶναι ἀδύνατος ἢ ὑποχώρησις. Ὁ Νικηφόρος εἶδε τὸν κίνδυνον καὶ λέγει εἰς τοὺς ἀξιωματικούς του: “Καὶ νὰ γίνωμεν πτερωτοὶ κανεὶς νὰ μὴν ἐλπίσῃ ὅτι θὰ διαφύγῃ τὸν ὄλεθρον”. Ὁ Αὐτοκράτωρ καὶ τὸ ἄνθος τῶν εὐπατριδῶν πίπτουν ἡρωϊκῶς μαχόμενοι περὶ τὴν σημαίαν τοῦ Σταυροῦ (811). Ὁ ἄγριος ἀρχηγὸς τῶν Βουλγάρων ἐγύμνωσε τὸ κρανίον τοῦ κυριάρχου τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ἔπινεν ἐξ αὐτοῦ ἀγεράχως οἶνον εἰς τὰ βάρβαρα συμπόσια μὲ τοὺς μεγιστᾶνας καὶ συμπολεμιστὰς του»).

³ Στο ίδιο, σσ. 113-114.

έταλαντεύθη μεταξύ τῆς Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, καὶ, ὅπως συνηθίζουν οἱ Βούλγαροι ἕως σήμερον, παρείχε τὴν ὑποταγὴν του εἰς ἐκεῖνον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον εἶχε νὰ κερδίση περισσότερα»¹).

Με εκτενεῖς αναφορὲς υποδέχεται ὁ Αδαμαντίου καὶ τὴν περίοδο ακμῆς του βουλγαρικοῦ κράτους ἐπὶ Συμεών καὶ Σαμουήλ. Για τὸν πρῶτο αναφέρει πὼς ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν πολιτισμένο πλέον ἡγεμόνα, διότι εἶχε ζήσει μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του στὴν Κωνσταντινούπολη. Αφοῦ πολιορκήσε τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα, ἀποχώρησε ἀπὸ αὐτὴν αἰφνιδιαστικά. Αἰτιολογώντας τὴν ἐνέργειά του αὐτή, ὁ ἱστορικός τὴν ἀποδίδει σὲς ἀνυπέρβλητες δυσκολίες που συνάντησε ὁ Βούλγαρος ἡγεμόνας², παρότι δὲν παραλείπει νὰ σημειώσει καὶ τὴν ἀποψη που προβάλλεται ἀπὸ ὀρισμένες πρωτογενεῖς πηγές, σὲς ὁποῖες τονίζεται ἡ θεῖα παρέμβαση μέσω του αυτοκράτορα Ρωμανοῦ Α΄³. Βέβαια, στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐκδοση του βιβλίου του, τὸ 1920, ὁ Αδαμαντίου θα προσθέσει ἐπιπλέον καὶ τὴν ἐξῆς φράση: «Ὁ Συμεών ἐφοβήθη τὰ ἰσχυρὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν εἶναι ὅμως παράδοξον, ὅτι ὑπέστη καὶ τὴν γοητεῖαν τοῦ μεγαλείου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν συνάντησίν του μετὸν Αὐτοκράτορα»⁴.

Τὸ γεγονός, στο ὁποῖο ὁ Αδαμαντίου ἀφιερώνει σημαντικό χώρο στο ἐγχειρίδιό του, εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ἀντιμετώπιση του Σαμουήλ ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄, τὸν ἐπονομαζόμενον «Βουλγαροκτόνο». Γι' αὐτὸν ὁ συγγραφέας ἐπιφυλάσσει πλείστους ἐπαίνους. Σὲ ἰδιαίτερο κεφάλαιο με τίτλο «Ὁ μέγας Βουλγαρικὸς πόλεμος (976-1018)» υπογραμμίζει τὴν ἐπικινδυνότητα τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Βουλγάρων γιὰ τὸ βυζαντινὸ κράτος. Ταυτόχρονα, ἐξαίρει διαρκῶς τὴ συνεισφορὰ του Βασιλείου στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν καταστολὴ τους («Ἄλλ' ἀκοίμητος, φοβερός ἐχθρός ἐγείρονται οἱ Βούλγαροι. Ἡ ἐπίμονος σκέψις τοῦ αὐτοκράτορος εἶναι ὁ πόλεμος ἐναντίον αὐτῶν. Ὁ πόλεμος οὗτος ὑπῆρξε τὸ μέγα ἔργον τοῦ Βασιλείου τοῦ Β΄, τὸ

¹ Στο ἴδιο, σ. 125.

² Στο ἴδιο, σσ. 152-153 («Ὁ Βούλγαρος ἡγεμὼν ἐμφανίζεται ἐμπρὸς εἰς τὰ τεῖχη τῆς Πόλεως (924), ὅπως ἄλλοτε ὁ Κροῦμμος. Ἀλλὰ τώρα δὲν εἶναι ὁ βάρβαρος ἡγεμὼν, ὁ ὁποῖος εἶχε κάμει θυσίας ἀνθρώπων, εἶναι βασιλεὺς πολιτισμένος. Γεγονὸς παράδοξον τότε συμβαίνει. Μετὰ μίαν συνέντευξιν τοῦ Ἑλληνοῦ Αὐτοκράτορος μετὸν Βούλγαρον τσάρον, ἀποχωρεῖ οὗτος αἰφνιδίως. Τὰ μεγάλα τεῖχη καὶ αἱ πολεμικαὶ μηχαναὶ κάμνουν τοὺς Βουλγάρους νὰ σκεφθοῦν περισσότερον παρὰ αἱ ἰκεσίαι τοῦ Ρωμανοῦ»).

³ Στο ἴδιο, σ. 153 («Ὁ Συμεὼν πανστρατιᾷ ἐκστρατεύει κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ λεηλατεῖ, καίει, καταστρέφει τὰ πάντα ἕως τὰς Βλαχέρνας. Ἐπειδὴ εἶχε ἀκούσει πολλὰ περὶ τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς φρονήσεως τοῦ Ρωμανοῦ ἐζήτησε νὰ τὸν ἴδῃ. Ὁ Αὐτοκράτωρ ἐπῆγε πρῶτον εἰς τὸν ναὸν τῶν Βλαχερνῶν καὶ προσηυχῆθη καὶ ἔπειτα εἰς τὸν τόπον τῆς συνεντεύξεως [...]. Ὁ Ρωμανὸς προχωρεῖ μόνος χωρὶς νὰ φοβηθῇ. "Σὲ ἤκουσα, λέγει πρὸς τὸν Συμεὼν, ὅτι εἶσαι θεοσεβὴς καὶ χριστιανός, βλέπω ὅμως, ὅτι τὰ ἔργα σου οὐδὲν ὁμοιωθῆναι μετὰ τοὺς λόγους". Ἐσεβάσθη ὁ Συμεὼν τὴν ταπεινώσιν καὶ τοὺς λόγους τοῦ Ρωμανοῦ καὶ ἐδέχθη νὰ κάμῃ εἰρήνην (Ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου τοῦ Ἀμαρτωλοῦ)»).

⁴ Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Αθήναις 1920, σ. 138.

ὁποῖον ἔκαμε ἀθάνατον τὴν μνήμην του εἰς τὰς μεταγενεστέρας γενεάς. Ὁ ἀγὼν ὑπῆρξε σκληρὸς καὶ διεξήχθη ἐκατέρωθεν μὲ ἄγριον πείσμα, εἶναι εἰς ἀπὸ τοὺς πλέον αἱματηροὺς πολέμους, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ἡ ἱστορία. Πρόκειται τῶρα διὰ τὴν ἡγεμονίαν εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου. Ἦτο λοιπὸν ἀγὼν περὶ ὑπάρξεως τῆς φυλῆς ἡμῶν. Τὸν διεξήγαγε ἀκλόνητος ὁ σιδηροῦς βασιλεὺς χωρὶς ἀνάπαυσιν 42 ἔτη, τὸν ἤρχισε νέος καὶ τὸν ἐτελείωσε γέρον, ἀλλ' εἶδε τέλος τὴν κατασύντριψιν τῶν ἐχθρῶν καὶ τὴν διάσωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ»¹). Δικαιολογώντας τὴ μεγάλη διάρκεια του πολέμου, ὁ Αἰδαμαντίου τονίζει τις συχνές εσωτερικές επαναστάσεις που ξεσπούσαν στο Βυζάντιο, ἀλλὰ καὶ τὴ γενναϊότητα που ἐπέδειξε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια των συρράξεων ὁ Βούλγαρος ηγεμόνας Σαμουήλ («Ἐχει πολλὰς φάσεις καὶ πολλοὺς ἰδιαιτέρους πολέμους. Μεγάλως βοηθοῦν τοὺς Βουλγάρους τὰ δυστυχήματα μὲ τὰς ἀνταρσίας τῶν στρατηγῶν μὲ τοὺς ἀγῶνας του εἰς ὅλα τὰ σύνορα. Τοὺς ἐχθροὺς δὲ ὀδηγεῖ βασιλεὺς γενναῖος καὶ καρτερικός, ὁ Σαμουήλ εἰς ἀπὸ τοὺς μεγάλους πολεμιστὰς τοῦ Μεσαιῶνος. Ὁ Σαμουήλ, διεξάγει τὸν πόλεμον μὲ ἄγριον πάθος, ἀλλ' ἔχει ἀντίπαλον τοῦ ὁποῖου ἀκατάβλητος εἶναι ὁ ἥρωϊσμός. Ὁ πόλεμος ἐκεῖνος ἀποτελεῖ τὰς ἡρωϊκότερας καὶ ἐνδοξοτέρας σελίδας τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας»²).

Ἡ περιγραφή τῆς συνέχειας των ἀγῶνων ἀνάμεσα στους Βούλγαρους καὶ τους Βυζαντινοὺς λαμβάνει μυθιστορηματικὸ χαρακτήρα. Ὁ Αἰδαμαντίου, μὲ ὕφος γλαφυρὸ καὶ ἐπιβλητικὸ, σημειώνει τις κυριότερες στιγμὲς τῆς ἀναμέτρησης, ὄχι πια ὡς ἱστορικός, ἀλλὰ ὡς συγγραφέας τῆς μυθιστορηματικῆς βιογραφίας του Βουλγαροκτόνου, διανθισμένης μὲ ἱστορικὰ στοιχεῖα τόσο ἐκείνης, ὅσο καὶ τῆς σύγχρονης μὲ τον συγγραφέα ἐποχῆς («Ὁ Σαμουήλ ἀποφασίζει νὰ ἐμποδίσῃ τὴν τακτικὴν εἰσβολὴν κατ' ἔτος τοῦ Βασιλείου, ἀπὸ τὴν κλεισοῦραν, ἢ ὁποῖα ἐκαλεῖτο Κλειδίον (Δεμίρ-Ἰσσάρ), εἰς τὴν ὁδὸν ἀπὸ τὰς Σέρρας πρὸς τὸ Μελένικον. Εἰς τὰ στενὰ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔμελλε νὰ δοξάσῃ ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς μετὰ ἐννέα πάλιν αἰῶνας (τὸ 1913), περιμένει ὁ Σαμουήλ τὸν αὐτοκράτορα»³). Δὲν παραλείπει ἀσφαλῶς νὰ δικαιολογήσῃ καὶ τὴν ἐπιλογή του Βασιλείου Β' νὰ τυφλώσῃ τους συλληφθέντες Βούλγαρους, ὡς ἐνδείξῃ ἰσχύος⁴.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ περιγραφή του τρόπου μὲ τον ὁποῖο χειρίστηκε ὁ Βασίλειος Β' τὴν ἠττημένη Βουλγαρία. Ὁ Αἰδαμαντίου εἶναι ὁ μοναδικὸς συγγραφέας που δίνει ἔμφαση καὶ σε αὐτὸ το γεγονός, σημειώνοντας ἀρχικὰ τὴν πλήρη ὑποταγὴ των Βουλγάρων στη βυζαντινὴ

¹ Του ἰδίου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἐν Ἀθήναις 1919, σσ. 165-166.

² Στο ἴδιο, σ. 166.

³ Στο ἴδιο, σ. 168.

⁴ Στο ἴδιο («Εἰς τὴν πάλιν ἐκείνην θανάτου ἢ ζωῆς ὁ βασιλεὺς ἠθέλησε νὰ ἐμπνεύσῃ τὸν τρόμον. Λέγεται ὅτι ἐτύφλωσε 15.000 αἰχμαλώτους καὶ ἀφῆκεν εἰς 100 ἄνδρας ἀπὸ ἕνα μονόφθαλμον διὰ νὰ τοὺς ὀδηγῇ. Ὁ ἀγὼν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Κράτους ἐπέβαλε τὴν ἀγρίαν ἐκδίκησιν»).

κυριαρχία¹, τη συνετή αντιμετώπισή τους από τον Βασίλειο², αλλά και τη θριαμβευτική πορεία του σε Αθήνα³ και Κωνσταντινούπολη⁴. Ιδιαίτερα για την πρώτη, ο συγγραφέας παραθέτει και ένα απόσπασμα από τον Ραμπώ⁵, στο οποίο προβάλλεται η μεγαλοπρέπεια της νίκης του Βασιλείου («Διὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς περιοδείας δαμάζονται οἱ ἀνυπότακτοι, ἀνορθώνεται ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ, ἡ ὁποία τόσον καιρὸν ἦτο ταπεινωμένη. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δίδει τὸν ἀληθινὸν χαρακτῆρα εἰς τὸν πόλεμον ἐκεῖνον 50 ἐτῶν, εἶναι ὅτι ἡ περιοδεία τοῦ νικητοῦ καταλήγει εἰς προσκύνημα εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν [...] Ἡ λατρεία τῆς Παρθένου Μαρία ἔχει διαδεχθῆ τὴν λατρείαν τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς. Ἡ διπλῆ ἱερότης τοῦ χώρου ἐλκύει εἰς προσκύνημα τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς βαρβάρους τῆς Δύσεως. Εἰς τὸ αἰώνιον ἐκεῖνο ἱερὸν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς ἔκλινε γόνυ ὁ νικητῆς αὐτοκράτωρ. Εἰς Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀντήχησαν οἱ ὕμνοι τῆς ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἀνέπεμπον τὰ εὐχαριστήρια διὰ τὰς νίκας τῶν νέων ὀλυμπίων θεῶν. Μὲ τὰ κειμήλια καὶ τὰ ἱερὰ σκεύη, τὰ ὁποῖα εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν βασιλικὸν θησαυρὸν τῆς Ἀχρίδος, ἐστόλισε τὸν ναὸν τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηνιωτίσσης»⁶).

Μία ακόμη παραπομπή προερχόμενη από τον ίδιο συγγραφέα (Ραμπώ), προσθέτει ο Αδαμαντίου στη β' έκδοση του έργου του το 1920. Με

¹ Στο ίδιο, σ. 170 («...ἡ ἐπίφοβος Βουλγαρία δὲν ὑπάρχει πλέον, ὑπάρχουν μόνον ἑλληνικαὶ ἐπαρχίαι, αἱ ὁποῖαι κυβερνῶνται ὡς θέματα ἀπὸ Ἑλλήνων στρατηγῶν καὶ διοικητῶν. Ὁμοίως βουλγαρικὸν πατριαρχεῖον δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ μόνον μητροπολίτης Ἀχρίδος καὶ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας, ὁ ὁποῖος στέλλεται ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον»).

² Στο ίδιο («Ἀνηλεῶς διεξήγαγε τὸν πόλεμον ὁ Βασίλειος, ἀλλὰ μὲ ἐπιείκειαν καὶ μὲ σύνεσιν μετεχειρίσθη τὸν ὑποταχθέντα λαόν. Τὰ μέλη τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Βουλγαρίας καὶ τῶν μεγάλων οἰκῶν τῶν μεγιστάνων μετηνέχθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ συνεχωνεύθησαν μὲ τὴν ἀριστοκρατίαν τοῦ Κράτους. Συγχρόνως μετατοπίζει μεγάλας μάζας Βουλγάρων καὶ Σλάβων εἰς τὴν Ἀρμενίαν, καὶ ἐγκαθιδρύει εἰς τὴν Βουλγαρίαν Ἀρμενικὰς καὶ Ἑλληνικὰς ἀποικίας. Οἱ Βούλγαροι γίνονται εἰρηνικοὶ ὑπήκοοι τοῦ αὐτοκράτορος. Τὸ ἰσχυρὸν Βουλγαρικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑψωθῆ εἰς μεγάλην ἀντίζηλον δύναμιν τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας, εἶναι ἤδη συντετριμμένον. Ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνας ἀκόμη ἐξασφαλίζει ἡ νίκη τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' τὴν κυριαρχίαν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς εἰς τὴν Χερσόνησον»).

³ Στο ίδιο («Ἐν τῇ συναισθήσει τοῦ μεγάλου ἔργου ὁ Βασίλειος ὁ Β' ἐπιχειρεῖ θριαμβευτικὴν περιοδείαν εἰς τὴν Χερσόνησον. Κατέρχεται πρὸς νότον καὶ ἔρχεται εἰς τὰς Ἀθήνας ν' ἀναπέμψῃ τὰ εὐχαριστήρια εἰς τὸν Παρθενῶνα, ὁ ὁποῖος εἶναι χριστιανικὴ ἐκκλησία τῆς Παναγίας»).

⁴ Στο ίδιο, σσ. 170-171 («Δύο θρίαμβοι τὸν ἀναμένουν εἰς τὰς δύο μεγάλας πρωτεύουσας τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου. Εἰς τὸν θρίαμβον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν ἀκολουθοῦν ἄμαξαι φορτωμέναι μὲ τοὺς θησαυροὺς τῶν βασιλείων τῶν Βουλγάρων τσάρων, βαδίζουσι πεζοὶ πλησίον τοῦ ἄρματός του οἱ υἱοὶ καὶ αἱ κόραι τῶν τσάρων τῆς Βουλγαρίας, αἱ τσαρίναι καὶ οἱ μεγιστάνες αὐτῆς. Ἀπὸ τὸν θριαμβεύοντα λαόν του ἐπευφημεῖται ὁ Βασίλειος ὁ Β' Βουλγαροκτόνος. Ἡ ἱστορία καθιέρωσεν τὸ ἐπώνυμον τοῦτο εἰς τὸν γενναῖον ὑπέρμαχον τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς»).

⁵ Πρόκειται για τον Γάλλο βυζαντινολόγο Alfred Nicolas Rambaud (2 Ιουλίου 1842 – 10 Νοεμβρίου 1905).

⁶ Α. Αδαμαντίου, *ό.π.*

την επισήμανση πως οι δύο αποτυχίες του Συμεών και του Σαμουήλ αποδεικνύουν πως οι Βούλγαροι δεν διέθεταν τις κατάλληλες ικανότητες για να κυριαρχήσουν στη Βαλκανική, παραθέτει το κείμενο του Ραμπώ που εξηγεί ακριβώς αυτούς τους λόγους: «Οί Βούλγαροι ἐνικήθησαν, διότι ἦσαν ἡμιβάρβαροι. Ἄν παραβάλωμεν τὰ δύο κράτη, θὰ εὕρωμεν παντοῦ τὴν ὑπεροχὴν εἰς τὸ παλαιότερον. Ἡ διοίκησις εἰς τὸ Βυζάντιον ἐξησφάλιζε τὴν τάξιν. Ἡ Ἐκκλησία ἦτο ἄλλο θεμέλιον τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Πρὸ παντὸς ὅμως εἰς τὰ στρατιωτικὰ ἢ ὑπεροχὴ ἦτο καταφανεστάτη. Οἱ Βούλγαροι δὲν εἶχον πραγματικὸν στρατόν. Οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον δημιουργήσει γενναίους στρατοὺς, ἐγνώριζον τὴν στρατηγικὴν καὶ πολιορκητικὴν τέχνην»¹.

Στην ίδια έκδοση (του 1920) ο Αδαμαντίου γράφει ως κατακλείδα της αναφοράς του στους Βούλγαρους πως ακόμα και «ὅταν ἐγεινεν ἡ χώρα αὕτη Ἑλληνική, οἱ Βούλγαροι ἔμειναν κατὰ βάθος ἀπολίτιστοι»². Προς επίρρωση αυτών, παραθέτει την άποψη ενός Βυζαντινού συγγραφέα του 11ου αιώνα που δεν κατονομάζει («Ἀκόμη δὲν εἶχον φθάσει εἰς τὴν Ἀχρίδα [...] καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ δυστυχῆς ἐπόθησα. Ποῖος Βούλγαρος ἔμαθε νὰ σέβεται τὸν Θεὸν ἢ τοὺς ἀνθρώπους; Εἶμαι ἄξιος κατακρίσεως, διότι συναναστρέφομαι μὲ τοιαῦτα τέρατα. Ἐγὼ ὁ ἀετὸς τῶρα ἀνεμίχθην μὲ τὸν βόρβορον καὶ μὲ τοὺς βατράχους. Εὕρισκόμενος τόσον καιρὸν μακρὰν ἀπὸ τὰς χώρας τῆς σοφίας, ἐμέθυσσα καὶ ἐγὼ ἀπὸ ἀμουσίαν καὶ σύντροφον ἔχω τῶρα τὴν ἀγροικίαν»³).

Εκτός από τα σχολικά εγχειρίδια του Αδαμαντίου, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και άλλα της ίδιας περιόδου. Πρόκειται για τα έργα του Αντώνιου Χωραφά και του συγγραφικού διδύμου των Θεοδοωρίδη-Λαζάρου.

Ο Χωραφάς συνέγραψε πληθώρα σχολικῶν βιβλίων από το 1922 έως το 1939 είτε κατά μόνας (πρόκειται για πέντε διαφορετικά βιβλία, με συνολικά είκοσι τρεις επανεκδόσεις⁴), είτε σε συνεργασία με τον Αντ. Σακελλάριο (πρόκειται για τρία διαφορετικά βιβλία με συνολικά

¹ Του ίδιου, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 152.

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο, σσ. 153-154.

⁴ Πρόκειται για τα εξής έργα: 1) *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων* (Διὰ τὴν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων), ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1922-1928 (ἑξὶ επανεκδόσεις), 2) *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων* (Διὰ τὴν Β' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων), ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1925-1930 (ἑξὶ επανεκδόσεις), 3) *Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Ῥωμαϊκὴ ἀπὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ῥώμης μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου* (Διὰ τὴν Β' τάξιν τῶν Γυμνασίων), ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1922-1926 (πέντε επανεκδόσεις), 4) *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας* (Διὰ τὴν Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων), ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1924-1928 (πέντε επανεκδόσεις), 5) *Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Ῥωμαϊκὴ ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου* (Διὰ τὴν Β' τάξιν τοῦ Γυμνασίου), ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1931.

δεκατέσσερις επανεκδόσεις¹). Σε αυτά συνήθως ο συγγραφέας επαναλαμβάνει χωρίς ιδιαίτερες τροποποιήσεις τις θέσεις του για τους Βούλγαρους, οι οποίες δεν αψίστανται από εκείνες του Αδαμαντίου. Ο Χωραφάς βέβαια αφιερώνει πολύ λιγότερο χώρο γι' αυτούς και εκθέτει μόνο τα πιο καιρία σημεία. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι Βούλγαροι θεωρούνται ένας λαός βαρβαρικής προέλευσης και τουρκικής καταγωγής. Με την κάθοδό τους στα Βαλκάνια εκσλαβίστηκαν σταδιακά, διατηρώντας ωστόσο τα αρχικά βαρβαρικά χαρακτηριστικά τους². Η κατάσταση, σύμφωνα με τον Χωραφά, άρχισε να διαφοροποιείται, όταν οι Βούλγαροι προσήλθαν στη χριστιανική πίστη και συνακόλουθα εκπολιτίστηκαν/εξελληνίστηκαν («Από τότε οί Βούλγαροι ήρχισαν όπωσοῦν νά πολιτίζωνται και ιδίως οί εὐνεεῖς των. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοῦς ἐσπούδαζον εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Κων/πόλεως, ὁ δὲ Συμεὼν ὁ δεῦτερος υἱὸς τοῦ Βογόριδος ἐθεωρεῖτο σχεδὸν Ἕλληνας διότι εἶχε μείνει πολὺν καιρὸν εἰς τὴν Κων/πολιν καὶ ἐσπούδαζε. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἔμποροι Βούλγαροι ἐμάνθανον τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ συνήθιζον τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα, διότι ὄλαι αἱ παράλαι πόλεις τῆς Βουλγαρίας Ἀρχιάλος, Μεσημβρία, Πύργος, Σωζόπολις καὶ ἄλλαι κατοικοῦντο ἀπὸ Ἑλλήνων»³). Εντούτοις, η λογική που διαπνέει το έργο του Χωραφά είναι πως παρά τις προσπάθειες, η βάρβαρη φύση των Βουλγάρων δεν μπορεί να αλλάξει. Γι' αυτό, άλλωστε, εκμεταλλεύονται κάθε ευκαιρία

¹ Πρόκειται για τα εξής έργα: 1) *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἡ Σύγχρονος Ἱστορία τῆς ἄλλης Εὐρώπης* (Διὰ τὴν Δ' τάξιν τῶν Ἑξαταξίων Γυμνασίων), ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1933-1938 (τέσσερις επανεκδόσεις), 2) *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Ῥωμαίους μέχρι τοῦ 8ου αἰῶνος μ.Χ.* (Διὰ τὴν Γ' τάξιν τοῦ Γυμνασίου), ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1932-1939 (επτὰ επανεκδόσεις), 3) *Ἱστορία Ἑλληνικῆ καὶ Εὐρωπαϊκῆ τῶν Μέσων Χρόνων* (Διὰ τὴν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων), ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1934-1936 (τρεις επανεκδόσεις).

² Α. Χωραφάς, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἔκδ. τετάρτη, ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1925, σσ. 96-97 («Πολὺ φοβερότεροι ἦσαν οἱ ἀγῶνες, τοὺς ὁποίους οἱ Ἰσαυροὶ αὐτοκράτορες ἔκαμαν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Οἱ Βούλγαροι ἦσαν λαὸς τουρκικῆς καταγωγῆς καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος ἐπροχώρησαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀσίας εἰς τὴν σημερινὴν νοτιοδυτικὴν Ῥωσίαν. Ἀπὸ ἐκεῖ δὲ καὶ αὐτοί, ὅπως καὶ οἱ Σλαῦνοι, ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἤρχισαν νὰ κάμνουν συχνὰς ἐπιδρομὰς εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους. Ἐπὶ τέλος ὁ Κωνσταντῖνος Δ' ὁ Πωγωνάτος ἠναγκάσθη νὰ παραχωρήσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν μεταξὺ Δουνάβεως καὶ Αἴμου χώραν, ἡ ὁποία ἔκτοτε ἔλαβε τὸ ὄνομα Βουλγαρία. Ἀλλὰ εἰς τὰ μέρη αὐτὰ ἦσαν ἐγκατεστημένοι διαφοραὶ σλαυκαὶ φυλαί, αἱ ὁποῖαι ἦσαν περισσότερον πολιτισμένοι ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους. Οἱ Βούλγαροι τότε ἀνεμίχθησαν με τοὺς Σλαῦνους καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐπῆραν τὴν γλῶσσάν των καὶ ἐξεσλαβίσθησαν. Ἀλλὰ οἱ Βούλγαροι, καὶ ἀφοῦ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Βουλγαρίαν, δὲν ἔπαυσαν νὰ ἐνοχλοῦν τὸ κράτος με ἐπιδρομὰς καὶ λεηλασίας. Ἐνεκα τούτου ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία συχνὰ ἔκαμνε πολέμους ἐναντίον των διὰ νὰ τοὺς περιορίσῃ»).

³ Στο ἴδιο, σ. 100.

που βρίσκουν («ἐπὶ τῆς Εἰρήνης οἱ Βούλγαροι πάλιν ἐπῆραν θάρρος καὶ ἤρχισαν τὰς ἐπιδρομὰς των»¹) καὶ εκδηλώνουν τὴ βιαιότητά τους («Ὁ Κροῦμμος τότε ἔδειξε τὴν βουλγαρικὴν του σκληρότητα. Ἐνδυσσε τὸ κρανίον τοῦ Νικηφόρου μὲ ἄργυρον καὶ τὸ μετεχειρίζετο ὡς ποτήριον κατὰ τὰ συμπόσια»²), ὄντες διαρκῶς αγνώμονες («Μὲ ὅλα αὐτὰ ὅμως οἱ Βούλγαροι πάντοτε ἦσαν ἀχάριστοι καὶ ἄπιστοι»³).

Το συγγραφικὸ δίδυμο των Χ. Θεοδορίδη-Α. Λαζάρου εἶναι καὶ αὐτὸ παραγωγικότερο. Κυκλοφόρησε ἀπὸ το 1924 ἕως το 1948 ἑνδεκά εγχειρίδια, τα ὁποῖα γνώρισαν συνολικὰ τριάντα ἐννέα ἐπανεκδόσεις⁴. Σε ὅλα τους τα εγχειρίδια δὲν φεῖδονται ἀρνητικῶν χαρακτηρισμῶν εἰς βάρος των Βουλγάρων, συναγωνιζόμενοι τους δύο προηγούμενους συγγραφεῖς. Καὶ γιὰ τους ἴδιους οἱ Βούλγαροι εἶναι βάρβαροι που ἔχουν διαρκῶς κατὰ νου τις ἐπιδρομὲς καὶ τις καταστροφές («Οἱ νέοι οὗτοι βάρβαροι ἦσαν οἱ Βούλγαροι, λαὸς μογγολικῆς καταγωγῆς, συγγενεῖς τῶν Οὐννων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῆς ἔνδον Ἀσίας ὀρμηθέντες καὶ ἐγκατασταθέντες εἰς τὴν Νοτιοδυτικὴν Ρωσσίαν ἐπεχείρουν ἐπιδρομὰς κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους»⁵). Οἱ δε ηγέτες τους εἶναι στὸν υπερθετικὸ βαθμὸ πανούργοι, ἐπιτήδειοι καὶ αἰμοχαρεῖς («Εἶχον τότε πολλὰς ἐπιτυχίας, διότι εὔρον κατάλληλον ἀρχηγόν, τὸν Κροῦμμον, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀνὴρ πανουργότατος καὶ ἐπιτηδειότατος, ἀλλὰ καὶ αἰμοχαρέστατος»⁶).

Ἰδιαιτέρως οἱ Θεοδορίδη-Λαζάρου ασχολοῦνται με τὴν περίοδο μετὰ το 889, ὁπότε καὶ οἱ σχέσεις Βουλγάρων καὶ Βυζαντινῶν εἶναι τεταμένες. Αἰτία τῆς μεταξὺ τους ἐντασης, ὅπως σημειώνουν, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι

¹ Στο ἴδιο, σ. 97.

² Στο ἴδιο.

³ Στο ἴδιο.

⁴ Πρόκειται γιὰ τα ἐξῆς σχολικὰ εγχειρίδια: 1) Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας (Διὰ τὴν Γ' τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου), ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1926-1929 (τέσσερις ἐπανεκδόσεις), 2) Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Ἑυρωπαϊκὴ τῶν Μέσων Χρόνων (Διὰ τὴν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων), ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1933-1938 (πέντε ἐπανεκδόσεις), 3) Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ μέχρι τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας (Γ' Γυμνασίου), ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1930-1939 (οκτὼ ἐπανεκδόσεις), 4) Ρωμαϊκὴ Ἱστορία (Διὰ τὴν Β' Γυμνασίου), ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1927-1929 (δύο ἐπανεκδόσεις), 5) Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας (Διὰ τὰς Ἐμπορικὰς Σχολὰς), ἐκδ. Ν. Ἀλικιώτης καὶ υἱοί, Ἀθῆναι 1926-1930 (πέντε ἐπανεκδόσεις), 6) Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Ἑυρωπαϊκὴ τῶν Μέσων Χρόνων (Διὰ τὴν Ε' τάξιν τῶν Γυμνασίων), ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1927-1930 (τρεις ἐπανεκδόσεις), 7) Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Ρωμαϊκὴ (Διὰ τὴν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων), ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1929-1931 (τρεις ἐπανεκδόσεις), 8) Μαθήματα Ἱστορίας (Β' Ἑλληνικοῦ), ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1926-1929 (τρεις ἐπανεκδόσεις), 9) Γενικὴ Ἱστορία (Α' Ἐμπορικῆς), ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1924, 10) Ἱστορία Ἑλληνικὴ τῶν Μέσων Χρόνων (Διὰ τὴν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων), ἐκδ. ΟΕΣΒ, Ἀθῆναι 1945-1948 (τέσσερις ἐπανεκδόσεις), 11) Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων (Διὰ τὴν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων), ἐκδ. ΟΕΣΒ, Ἀθῆναι 1945-1948 (τέσσερις ἐπανεκδόσεις).

⁵ Χ. Θεοδορίδη - Α. Λαζάρου, Ἱστορία Ἑλληνικὴ καὶ Ἑυρωπαϊκὴ τῶν Μέσων Χρόνων, ἐκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1930, σ. 15.

⁶ Στο ἴδιο, σ. 96.

«...οί Βούλγαροι βασιλεῖς διημφισβήτησαν πρὸς τοὺς Ἑλληνας αὐτοκράτορας τὴν κυριαρχίαν τῆς Βαλκανικῆς καὶ ἐγέννησαν τὸ φυλετικὸν μῖσος μεταξὺ τῶν δύο λαῶν, τὸ ὁποῖον ἐκληροδοτήθη καὶ εἰς τὰς παρούσας γεννεάς»¹. Τὴν παρατήρηση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνουν καὶ σε ἄλλα σημεία τοῦ ἔργου τους («...ἤρχησε φοβερὸν κατὰ τῶν Βουλγάρων πόλεμον, ὁ ὁποῖος ἔλαβεν ἄγριον χαρακτήρα ἕνεκα τοῦ μίσους τῶν δύο ἀντιπάλων ἡγεμόνων καὶ τῶν δύο φυλῶν»²). Για πρώτη φορά σε σχολικὸ εγχειρίδιο διαβάζουμε τὴν ἀπάντηση τοῦ Νικηφόρου Φωκά στους Βούλγαρους το 967, ἡ ὁποία με τὴ σειρά τῆς πυροδότησε ἀντιδράσεις («Τὸ 967 ὁ Νικηφόρος Φωκάς ἐπανελθὼν νικητὴς ἐκ τῆς κατὰ τῶν Σαρακηνῶν ἐκστρατείας ἠρνήθη εἰς τοὺς Βουλγάρους πρέσβεις νὰ πληρώσῃ τὸν φόρον καὶ ἐξύβρισε τὸν ἡγεμόνα τῶν ἀποκαλέσας σκυτοτρώκτην καὶ διφθερίαν καὶ τριδουλον ἐκ προγόνων³, παρήγγειλε δὲ εἰς αὐτὸν ὅτι θὰ μετέβαινε μόνος του νὰ πληρώσῃ τοὺς καθυστερημένους φόρους»⁴).

Στὴ δεύτερη περίοδο, τὴ μεταπολεμικὴ, παρότι οἱ ἀναφορὲς γιὰ τοὺς Βούλγαρους δὲν παύουν νὰ ἔχουν ἀρνητικὸ χαρακτήρα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον,

¹ Στο ἴδιο, σ. 101.

² Στο ἴδιο, σ. 104.

³ Ἡ συγκεκριμένη φρασεολογία ἀποτελεῖ δάνειο ἀπὸ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Λέοντα Διακόνου («Ἄρτι δὲ περὶ ταῦτα σχολάζοντι ἄγγελοι τῶν Μυσῶν, πρὸς αὐτὸν ἀφιγμένοι, τοὺς εἰθισμένους ἀπαιτεῖν ἔλεγον φόρους τὸν ἀρχηγὸν ἑαυτῶν, ἐφ' ᾧ καὶ αὐτοὺς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα στείλαι τὰ νῦν. ὁ δὲ θυμῶν παρὰ τὸ εἰωθὸς πληρωθεὶς (ἰσχυρογνώμων γάρ τις ἦν, καὶ μὴ εὐείκτως ὀργῆ ἀλισκόμενος), καὶ ἀνοιδήσας ὑπὲρ τὸ μέτριον, γεγωνοτέρα τε χρησάμενος, ἤπερ εἰθιστο, τῇ φωνῇ, "δεινὰ Ῥωμαῖοις", ἔφη, "περιέστηκε νῦν, εἰ τοῖς ὄπλοις τὸ ἀντίξουν ἅπαν καταστρεφόμενοι, ἔθνη Σκυθικῶ, πενιχρῶ τε τὴν ἄλλως καὶ μιαρῶ, δίκην ἀνδραπόδων φόρους ἐκτίσουσι". Βάρδαν δὲ τὸν αὐτοῦ γενέτην ἐπιστραφεὶς (ἔτυχε γὰρ συνεδριάζων αὐτῶ, Καῖσαρ ἀναδειχθεὶς), ἤρετο διαπορούμενος, "ὅ,τι βούλοιο τοῖς Μυσοῖς ἢ τῶν φόρων, ἦν τῶν Ῥωμαίων αἰτοῦσιν, εἴσπραξις; οἰκέτην ἄρα με γεγεννηκῶς λέληθας; καὶ ὁ τῶν Ῥωμαίων σεβάσμιος βασιλεὺς ἔθνη πενεστάτω καὶ μιαρῶ φόρους τελῶν ὑποκείσομαι;" ῥαπίζειν οὖν κατὰ κόρρης θάπτον τοὺς ἀγγέλους προσέταπτε, καὶ, "ἄπιτε", ἔφη, "καὶ τῶ σκυτοτρώκτη καὶ διφθερίᾳ ὑμῶν ἄρχοντι ἀπαγγείλατε, ὡς ὁ τῶν Ῥωμαίων κράτιστος καὶ μέγιστος βασιλεὺς ἐξαυτῆς τὴν σὴν μετελεύσεται χώραν, ἐντελεῖς σοι τοὺς φόρους ἀποδιδούς· ὡς μάθης, τριδουλος ὢν ἐκ προγόνων, δεσπότης τοὺς Ῥωμαίων ἡγεμόνας ἀνακηρύττειν, οὐχ ὡς ἀνδράποδα τούτους φόρους αἰτεῖν". ταῦτα εἰπὼν τοὺς μὲν εἰς τὴν ἑαυτῶν χώραν ἀνατρέχειν ἐξέπεμπεν· αὐτὸς δὲ στρατιὰν ἀξιόμαχον συναγηχῶς, ἐχώρει κατὰ Μυσῶν· καὶ φρούρια μὲν, ὅσα Ῥωμαῖοις ὄμορα ἦν, εἴλεν ἐξ ἐπιδρομῆς. τὴν δὲ χώραν περισκεψάμενος, καὶ ταύτης τὸ ἀμφιλαφὲς καὶ κρημνώδες ἰδὼν (ποιητικῶς γὰρ εἰπεῖν, τῇ τῶν Μυσῶν χώρα πάντῃ κακὸν κακῶ ἐστήρικται, καὶ τὴν ἀμφιλαφῆ καὶ λοχμώδη χώραν σηραγγώδης καὶ κρημνώδης ἐκδέχεται, εἴτ' αὐθις ἐκείνην τελματώδης τε καὶ σομφώδης· ὑδρὴλὴ γὰρ ἐκτόπως ἢ χώρα, καὶ λιαν ἀλσώδης, καὶ ὄρεσι δυσβάτοις ἐκασταχοῦ περικλείεται, παρὰ τὸν Αἴμον καὶ τὴν Ῥοδόπην κατωκισμένη καὶ ποταμῶν τοῖς μεγίστοις περιρρέομένη)· ταύτην Νικηφόρος ὁ βασιλεὺς θεασάμενος, οὐκ ᾤετο δεῖν δύναμιν τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀσύντακτον δι' ἐπισφαλῶν χωρίων ἐξάγοντα, ὡσανεὶ βοσκήματα παρασκευάσαι κατακοπῆναι πρὸς τῶν Μυσῶν. λέγεται γὰρ, πολλάκις πταῖσαι Ῥωμαῖοις ταῖς δυσχωρίαις Μυσίας, πανολεθρία περιπεσεῖν», Λέων Διάκωνος, «Ἱστορία», ἐκδ. C.B. Hase, CSHB 30, Bonnae 1828, σ. 62).

⁴ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, ὁ.π., σ. 103.

η φρασεολογία που επιλέγεται από τους συγγραφείς είναι πολύ ηπιότερη και σίγουρα πιο προσεγμένη. Τα θέματα που τους απασχολούν περιορίζονται τις περισσότερες φορές στα πιο σημαντικά, δηλαδή στην εμφάνιση των Βουλγάρων, στον εκχριστιανισμό τους και ασφαλώς στη μεγάλη αναμέτρηση του Βασιλείου Β΄ με τον Σαμουήλ.

Το σχολικό εγχειρίδιο της Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου είναι ουσιαστικά το πρώτο αυτής της περιόδου και ως εκ τούτου έχει μεταβατικό χαρακτήρα. Πρόκειται για ένα βιβλίο που αποδείχθηκε ιδιαίτερα ανθεκτικό στο χρόνο, καθώς γνώρισε από το 1951 που πρωτοεκδόθηκε έως το 1977 που αποσύρθηκε, πάρα πολλές επανεκδόσεις που το κατέστησαν ένα από τα μακροβιότερα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας.

Στην πρώτη έκδοση, η Βουραζέλη-Μαρινάκου περιγράφει κατ' αρχάς την έλευση του νέου αυτού λαού στα Βαλκάνια, τις διάφορες ονομασίες που του προσέδωσαν κατά καιρούς οι Βυζαντινοί, τις πρώτες αψιμαχίες μαζί τους, καθώς και τη συνένωση Βουλγάρων και Σλάβων που κατοικούσαν ήδη στην περιοχή, επαναλαμβάνοντας όλες σχεδόν τις ελληνικές προκαταλήψεις των προηγούμενων χρόνων για τους Βούλγαρους: Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται ως ένας λαός που προκαλούσε διαρκώς προβλήματα, τα οποία ατυχώς οι Έλληνες (Βυζαντινοί) δεν αντιλήφθηκαν εγκαίρως, προβλήματα που χρονιάζουν έως και την εποχή της συγγραφής. Ακόμα και τα ρήματα που χρησιμοποιούνται (π.χ. «κατέκλυσαν») εκφράζουν μια λεπτή αποστροφή προς αυτούς¹.

Όσον αφορά στην αποστροφή που μπορεί κανείς να διαπιστώσει σε διάφορα μέρη του έργου της Βουραζέλη-Μαρινάκου για τους Βούλγαρους,

¹ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, Αθήναι 1951, σσ. 119-120 («Ἄλλο σπουδαῖον γεγονός τῆς βασιλείας τοῦ Πωγωνάτου εἶναι ἡ ἐγκατάστασις τῶν Βουλγάρων εἰς τὴν Κάτω Μοισίαν, τὴν σημερινὴν δηλ. Βουλγαρίαν, τὴν ὁποίαν ἕως τότε κατώκουν Σλάβοι γεωργοί. Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ὀνομάζουσι μὲ διάφορα ὀνόματα τοὺς Βουλγάρους, Σκύθας, Μυσοὺς, Οὐννοὺς καὶ πολὺν βραδύτερον Βουλγάρους. Ἄλλοι ἱστορικοὶ δέχονται ὅτι οἱ Βούλγαροι εἶναι τουρκικὴ φυλὴ καὶ ἄλλοι φινο-ουγγρικὴ, ἐπομένως συγγενεῖς τῶν Οὐγγρων. Ἐκ τούτων ἀπεχωρίσθησαν πολλοὶ καὶ κατέκλυσαν τὴν μεταξὺ Δνειστέρου, Δουνάβεως καὶ Μαύρης θαλάσσης χώραν, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν δὲ τοῦ ἡγεμόνος τῶν Ἀσπαροῦχ κατήρχοντο νοτιώτερον καὶ ἐληλάτουσι τὰς βυζαντινὰς ἐπαρχίας καὶ ἐνίστε ἔφθανον μέχρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ αὐτοκράτωρ Πωγωνᾶτος, ἀντιληφθεὶς τὸν κίνδυνον, ἦλθεν ἐναντίον τοῦ Ἀσπαροῦχ εἰς τὸν Κάτω Δούναβιν (679), ἀλλ' αὐτυχῶς ἀσθενήσας ἀπεσύρθη καὶ ἠναγκάσθη νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὸν Ἀσπαροῦχ τὴν μεταξὺ Δουνάβεως καὶ Αἴμου χώραν, ἐνθα ἵδρυσε τὸ κράτος τοῦ ὀ Ἀσπαροῦχ, μὲ πρωτεύουσαν τὴν Βάρναν. Ὅλα τὰ σλαβικὰ φύλα τῆς περιφερείας ταύτης ὑπετάγησαν εἰς τὸ κράτος τοῦ Ἀσπαροῦχ καὶ ἀνemeίχθησαν μὲ τοὺς νέους κατακτητὰς, ἀποτελέσαντα ἓν ἔθνος, τὸ βουλγαρικόν, μὲ μίαν γλῶσσαν, τὴν σλαβικὴν, τὸ ὁποῖον ἐπέπρωτο νὰ ἀπασχολήσῃ εἰς τὸ μέλλον τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν καὶ μέχρι σήμερον τὸ Ἑλληνικὸν κράτος. Ἀσφαλῶς ὁ Πωγωνᾶτος, δὲν προεΐδεν ὅσον ἔπρεπεν, ὡς πολιτικός, τὸν βουλγαρικὸν κίνδυνον, ἄλλως δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἐγκατάστασιν τούτων εἰς βυζαντινὰς χώρας»).

μπορούμε να καταλάβουμε ότι μιμείται τη νοοτροπία των εγχειριδίων του παρελθόντος. Ωστόσο, διαφοροποιείται από αυτά καθώς αποφεύγει να καταγράψει δυσάρεστες στιγμές των σχέσεων μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων. Όπως για παράδειγμα την τύχη του κρανίου του νεκρού αυτοκράτορα Νικηφόρου Α', που υπήρξε ιδιαίτερα προσφιλής διήγηση στα παλαιότερα εγχειρίδια.

Επόμενη σημαντική αναφορά της ιστορικού είναι αυτή για τις σχέσεις Βυζαντινών και Βουλγάρων στα χρόνια του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε'. Εδώ περιγράφονται οι επιτυχίες του βυζαντινού ηγέτη, τον οποίο χαρακτηρίζει με τρόπο εμφατικό ως πρώτο «Βουλγαροκτόνο»¹.

Άξια λόγου είναι και η ενότητα που περιγράφει τον εκχριστιανισμό των σλαβικών λαών (στους οποίους περιλαμβάνει και τους Βούλγαρους), κάνοντας μία πολύ ενδιαφέρουσα, πολιτικού χαρακτήρα, διαπίστωση για τους Βυζαντινούς. Σε αυτήν επισημαίνει πως ο προσηλυτισμός στον χριστιανισμό αποτελούσε μεταξύ άλλων και μια εξαιρετική ευκαιρία για το βυζαντινό κράτος να εφελκύσει προς το μέρος του τους γειτονικούς λαούς («Οί αυτοκράτορες του Βυζαντίου συστηματικῶς ἐπεδίωξαν τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν ἀλλοθρήσκων δι' ἱεραποστόλων, διότι ἐπετύγχανον τὸν προσηλυτισμὸν τῶν βαρβάρων, οἱ ὅποιοι εἰς τὸ ἐξῆς ἀπέβαινον φίλοι καὶ σύμμαχοι τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἐνέργεια τῆς εὐρυτάτης αὐτῆς χριστιανικῆς προπαγάνδας εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς, διότι κατῶρθωνε νὰ ἐξασκῆ ἐπὶ τῶν ἐκχριστιανιζομένων βαρβάρων μεγάλην ἐπιρροήν»²). Η διαπίστωση αυτή είναι σημαντική, διότι αποτελεί την πρώτη φορά που σε σχολικό εγχειρίδιο βυζαντινῆς ιστορίας συσχετίζεται ένα θρησκευτικό ζήτημα, που έως τότε αντιμετωπιζόταν αποκλειστικά ως τέτοιο, με την πολιτική στο Βυζάντιο.

Σχετικά με τις σφοδρές αναμετρήσεις των βυζαντινών αυτοκρατόρων με τους Βούλγαρους ηγεμόνες Συμεών και Σαμουήλ, η Βουραζέλη-Μαρινάκου ακολουθεί την περιγραφή των προηγηθέντων χρονικά σχολικών εγχειριδίων. Απαλείφει όμως σημεία που ίσως θεωρούνταν υπερβολικά. Για παράδειγμα δεν αναφέρει τίποτε για την τύφλωση των Βούλγαρων στρατιωτών από τον Βασίλειο Β'³.

Ο Καλοκαιρινός, παρότι θεωρείται ιδιαίτερα προοδευτικός για την εποχή του συγγραφέας, δεν παραλείπει να εκφράσει κι αυτός με τη σειρά

¹ Στο ίδιο, σσ. 124 και 126 («Ἐπὶ Κωνσταντίνου ὁμως ἀρχίζουσι οἱ πόλεμοι, οἱ ὅποιοι ἐμελλον ἐπὶ αἰῶνας νὰ διαρκέσουσι μεταξύ Βυζαντίου καὶ Βουλγάρων. Οἱ Βούλγαροι ἤρχισαν μὲ ἐπιδρομὰς καὶ ληστείας, ὁ Κωνσταντῖνος ἀνέλαβε μακρὸν πόλεμον ἐναντίον των, ὁ ὅποιος μὲ μικρὰ διαλείμματα διήρκεσε 17 ἔτη (755-772) [...] Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Κωνσταντίνου νὰ νικήσῃ ὀριστικῶς τοὺς Βουλγάρους, διότι διέγνωσε καλῶς πρῶτος τὸν βουλγαρικὸν κίνδυνον. Δύναται νὰ ὀνομασθῆ καὶ αὐτὸς Βουλγαροκτόνος, διότι, ἐπιχειρήσας ἐννέα ἐκστρατείας, κατὰ τὸ πλεῖστον νικηφόρους, κατετρόπωσε τοὺς Βουλγάρους»).

² Στο ίδιο, σ. 145.

³ Στο ίδιο, σσ. 151-163.

του, μέσα από το σχολικό εγχειρίδιο που εκδόθηκε το 1965, μια απέχθεια προς τους «επικίνδυνους» Βούλγαρους, κάνοντας ταυτόχρονα και μία αναγωγή στην εποχή του («Αὐτοὶ εἶναι λαὸς Τουρκο-ταταρικός. Μὲ ἀρχηγό τους τὸν Ἀσπαρούχ ἔρχονται στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου καὶ κυριεύουν τὴν περιοχὴ πού πρὶν κατοικοῦσαν οἱ σλαβικὲς «ἑπτὰ γενεές», δηλαδή τὴ σημερινὴ βόρεια Βουλγαρία καὶ δημιουργοῦν δικό τους βασιλείο (679). Καὶ μάλιστα ὑποχρεώνουν τὸ Βυζάντιο μὲ ἐπίσημη συμφωνία νὰ τοὺς ἀναγνωρίσει τὴν κυριαρχία. Οἱ Βούλγαροι εἶναι ἀσιατικὸς λαὸς καὶ κατορθώνουν μὲ μεγάλη ἐπιτηδειότητα νὰ συγκροτήσουν γερὸ κράτος καὶ στρατὸ καὶ τοὺς παρακινεῖ μιὰ ζωερὴ φιλοδοξία καὶ ὄρμη σὲ ἐπέκταση. Γι' αὐτὸ τὸ Βυζάντιο θ' ἀρχίσει ἀτέλειωτους ἀγῶνες ἀργότερα μαζί τους, γιὰ νὰ τοὺς κόψει τὴν ὄρμη αὐτῆ. Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες, γιατί τὸ μῆλο τῆς Ἑριδος ἦταν ἡ ἴδια ἡ Ελλάδα - Οἱ ἐπισκέπτες αὐτοὶ τῶν Βαλκανίων συχνὰ ἔφερναν τὸ Βυζάντιο μπροστὰ στὸ δίλημμα: ἢ οἱ Βούλγαροι ἢ οἱ Ἕλληνες στὴ νότια ἄκρη τῆς Βαλκανικῆς. Τὸ Βυζάντιο κατάλαβε πολὺ καλά τὴ σοβαρότητα τοῦ ζητήματος καὶ πολέμησε τοὺς Βουλγάρους μὲ μεγάλες θυσίες, γιὰ νὰ κρατηθῆ ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν παλιά του κοιτίδα»¹).

Ομοίως αντιδρά ο ιστορικός και στην περίπτωση της αντιμετώπισης των Βουλγάρων από τον αυτοκράτορα Κωνσταντῖνο Ε', αναπαράγοντας τη γνωστή άποψη περί πρώτου Βουλγαροκτόνου². Την κρισιμότητα του αγώνα των Βυζαντινών εναντίον των Βουλγάρων εκφράζει η φράση του Καλοκαιρινού: «Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ἀναμέτρηση τῶν δύο κρατῶν καὶ ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί ἀπὸ τοὺς πολέμους πού τότε ἄρχιζαν, θὰ κρινόταν, ἂν οἱ Ἕλληνες στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια θὰ ἐπιζούσαν στὰ μέρη πού ἐπὶ αἰῶνες κατοίκησαν καὶ δημιούργησαν τόσο λαμπρὸ πολιτισμὸ»³.

Ὡστόσο, στην περιγραφή της τελικῆς ἀναμέτρησης με τους Συμεών και Σαμουήλ, ακολουθεῖ μια ἥπια περιγραφή των κυριότερων σταθμῶν αὐτῆς της ἀναμέτρησης, χωρίς ἰδιαίτερες εξάρσεις και θριαμβολογίες⁴.

Το ἴδιο εγχειρίδιο επανεκδίδεται δεκαεπτὰ χρόνια ἀργότερα, το 1982, για ἔβδομη φορὰ⁵. Εἶναι μια εποχὴ ὅπου ο «ἀπὸ βορρᾶν κίνδυνος» ἔχει

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. ὡς τὸ 1453 μ.Χ.*, ΟΕΔΒ, Ἀθῆναι 1965, σ. 147.

² Στο ἴδιο, σ. 170 («Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ε', ἔκανε στὴ Βουλγαρία ἐννιά ἐκστρατείες καὶ κέρδισε καὶ μιὰ πολὺ ἀξιόλογη μάχη ἐκεῖ. Δικαιολογημένα τὸν ὀνόμασαν οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ «πρῶτο Βουλγαροκτόνο», γιατί τοὺς συγχρόνους του δὲν τοὺς ἄφησε τὸ πάθος νὰ τὸν τιμήσουν. Εἶναι σίγουρο πὼς ὁ βασιλιάς αὐτὸς πρῶτος κατάλαβε ὅτι ἡ Βουλγαρία μέσα στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο δὲν θὰ ἡσύχαζε μὲ τὰ ἐδάφη πού εἶχε καὶ χρειαζόταν μεγάλη ἀγρύπνια καὶ ἀγῶνας ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία, γιὰ νὰ τῆς κόψει τὴν ὄρεξη γιὰ ἐπέκταση πρὸς τὰ νότια»).

³ Στο ἴδιο, σσ. 170-171.

⁴ Στο ἴδιο, σσ. 197-200.

⁵ Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. ὡς τὸ 1453 μ.Χ.*, ἔκδ. ἔβδομη, ΟΕΔΒ, Ἀθῆνα 1982.

πάψει πλέον να υφίσταται και οι σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας έχουν αποκατασταθεί πλήρως¹. Στην εξουσία βρίσκεται για πρώτη φορά στη νεότερη ελληνική ιστορία μια σοσιαλιστική κυβέρνηση (κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου) και, όπως είναι λογικό, προσπαθεί να συσφίξει ακόμη περισσότερο τις σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών. Εκτός αυτού έχει προηγηθεί η τουρκική εισβολή στην Κύπρο και η αναπροσαρμογή της ελληνικής αμυντικής πολιτικής («εξ ανατολών κίνδυνος»).

Επόμενο ήταν από το κλίμα της εποχής να επηρεαστεί και η συγγραφή των σχολικών βιβλίων ιστορίας, τα οποία έως τότε έβριθαν από οξείες αναφορές εις βάρος των Βουλγάρων. Στο πλαίσιο αυτό εκφράσεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν προσβλητικές για την άλλη πλευρά είτε απαλείφονται είτε μετριάζονται. Από την πρακτική αυτή δεν θα μπορούσε να εξαιρεθεί και το εγχειρίδιο του Κ. Καλοκαιρινού. Στην έκδοση του 1982 διαβάζουμε για τους Βούλγαρους πιο ήπιους χαρακτηρισμούς, που εκφράζουν τη νέα κατάσταση στις σχέσεις των δύο χωρών («...καθώς διατηρούν την ασιατική τους στρατιωτική ικανότητα και κατακτητική όρμη, δείχνουν γρήγορα τη φιλόδοξη διάθεση να προσαρτήσουν στο κράτος τους και όλους τους Σλάβους των "Σκλαβηνιών", που ήταν διάσπαρτες στα υπόλοιπα ευρωπαϊκά έδαφη της αυτοκρατορίας. Αυτή ή απαίτησή τους θα τους κάμει μεγάλους αντιπάλους του Βυζαντίου και θα τους οδηγήσει στο μέλλον σε φοβερές πολεμικές συγκρούσεις μαζί του.

Οι συγκρούσεις αυτές θα είναι από τις πιο κρίσιμες που θα αντιμετωπίσει το Βυζάντιο για δύο λόγους:

- Γιατί ο τόπος που εγκαταστάθηκαν είναι κοντά στην Κωνσταντινούπολη.
- Γιατί από την πρώτη στιγμή της γειτνίασής τους με το Βυζάντιο θα δείξουν διαθέσεις πολεμικής αναμέτρησης μαζί του»²).

Το ίδιο συμβαίνει και όσον αφορά στις συγκρούσεις του Κωνσταντίνου Ε' με τους Βούλγαρους. Η απόδοση του προσωνυμίου «πρώτος Βουλγαροκτόνος» απαλείφεται και η μακρά πολεμική του αναμέτρηση με τους Βούλγαρους περιορίζεται σε μερικές γραμμές³.

Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων περιγράφεται πλέον ως μία στρατηγική επιλογή του βασιλιά τους Βόρι⁴, η οποία ωφέλησε προπάντων

¹ Στις 2 Ιουλίου 1975 ο Έλληνας πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής επισκέφθηκε για πρώτη φορά τη Σόφια και είχε μακρές συνομιλίες με τον Βούλγαρο Πρόεδρο Τοντόρ Ζίφκωφ εγκαινιάζοντας μια νέα σελίδα στις έως τότε εχθρικές σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών (βλ. εφημ. Καθημερινή (3/7/1975), αρ. φύλλου 16992 με πρωτοσέλιδο τίτλο: «Κατηγορηματική δήλωση του κ. Ζίφκωφ προς τον κ. Καραμανλή: Έγγυήσεις των Βουλγάρων για ασφάλεια των συνόρων-Ουδεμία βουλγαρική αξίωση από την Ελλάδα»).

² Κ. Καλοκαιρινός, ό.π., σσ. 220-221.

³ Στο ίδιο, σ. 237 («...για μία όλόκληρη είκοσαετία σχεδόν (755-775), [ο Κωνσταντίνος Ε'] διασταυρώνει το νικηφόρο ξίφος του με τους Βουλγάρους»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 254 («Ο Βόγορης κατάλαβε ότι το ειδωλολατρικό κράτος του δε θα μπορούσε να ζήσει ανάμεσα στις μεγάλες χριστιανικές μοναρχίες των Φράγκων και των Βυζαντινών και άποφάσισε τον εκχριστιανισμό του»).

τους ίδιους, αφού, σύμφωνα με ένα απόσπασμα του Κ. Αμαντου που έχει ενσωματωθεί στο σχετικό κεφάλαιο, ήρθαν σε επαφή με τον ελληνικό και τον λατινικό πνευματικό πολιτισμό, ανέπτυξαν τη φιλολογία τους και στερέωσαν την εθνική τους ταυτότητα¹.

Το εντυπωσιακότερο και χαρακτηριστικότερο, ωστόσο, σημείο αναφοράς είναι η σχεδόν παντελής απουσία οποιασδήποτε μνείας στον θρίαμβο του Βασίλειου Β΄ εναντίον των Βουλγάρων. Οι τρεις σελίδες, που αφιερώνονται στην πρώτη έκδοση για το γεγονός, περιορίζονται στην έβδομη σε μια τυπική αναφορά τεσσάρων μόλις λέξεων («Τό βουλγαρικό κράτος διαλύεται...»²).

Μπορεί βέβαια οι ευρύτερες ανακατατάξεις στα Βαλκάνια και την Ευρώπη να επέβαλαν τις σημαντικές διαφοροποιήσεις στο περιεχόμενο των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων ιστορίας που είδαμε πιο πριν, ωστόσο η αντιβουλγαρική προπαγάνδα δεν εξαλείφθηκε εντελώς μέσα από αυτά. Η τεχνολογία έδωσε νέες ευκαιρίες για την ανάδειξή της, μέσα από ένα πλήθος εικόνων που εισήχθησαν στις σελίδες τους. Θα μπορούσαμε μάλιστα με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε πως οι εικόνες απλώς υποκατέστησαν τα αντιβουλγαρικά αισθήματα που εξέφραζαν πριν τα γραπτά κείμενα. Έτσι, διατηρήθηκε η ολοσέλιδη εικόνα του μεγαλοπρεπούς Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου, ο οποίος εικονίζεται να βρίσκεται υπό την προστασία του Χριστού, των αρχαγγέλων και των αγίων και να έχει πεσμένους στα πόδια του τους Βούλγαρους μεγιστάνες, δείγμα της πλήρους υποταγής στην εξουσία του³ (εικ. 1).

¹ Στο ίδιο, σσ. 254-255 («Η μετάδοση του χριστιανισμού από τους Βυζαντινούς στους Βουλγάρους και στους Σλάβους είχε πολύ μεγάλη σημασία για την Ευρώπη ολόκληρη και όχι μόνο για τους λαούς αυτούς. Από τότε μόνο επικοινωνήσαν οι νότιοι Σλάβοι με τον ελληνικό και το λατινικό ακόμη πνευματικό πολιτισμό, ανάπτυξαν τα πρώτα στοιχειώδη έργα της σλαβικής φιλολογίας και έτσι στερέωσαν τον έθνισμό τους. Αλλιώς θά ήταν ή ὄψη τῶν Νοτιοσλάβων, ἂν ἔπαιρναν τό Χριστιανισμό ἀπό τή λατινική Ἐκκλησία καί χρησιμοποιούσαν ὡς γλῶσσα ἐκκλησιαστική τή λατινική»).

² Στο ίδιο, σ. 273.

³ Στο ίδιο, σ. 272.

Εικ. 1

Την ίδια στιγμή προστέθηκε σε διάφορα σημεία του βιβλίου και μια σειρά από εικόνες, που προέρχονται κυρίως από μικρογραφίες του χειρογράφου της Μαδρίτης του Ιωάννου Σκυλίτζη και αφορούν στη σύγκρουση Βυζαντινών και Βουλγάρων. Στη πρώτη απ' αυτές, με τίτλο: «**Πόλεμοι έναντιον τῶν Βουλγάρων**» (εικ. 2), σημειώνονται στη συνέχεια τα εξής: «**Ὁ Λέων Ε' ὁ Ἀρμένιος, στρατηγός τῶν Ἀνατολικῶν, ἀναχωρεῖ γιὰ τό πεδίο τῆς μάχης ἐναντίον τῶν Βουλγάρων (Ιούνιος 813). (Μικρογραφία ἀπό τό χειρόγραφο τῆς Μαδρίτης τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη)**»¹.

¹ Στο ίδιο, σ. 239.

Εικ. 2

Η δεύτερη έχει τον εύλογο τίτλο «Ο βούλγαρος Χάν Όμουρτάγ παρακολουθεῖ τό μαρτύριο τῶν “Μακεδόνων” αἰχμαλώτων», ενώ στη συνέχεια ο συγγραφέας σημειώνει: «Ο Κροῦμος ἐγκαταλείποντας τά βυζαντινά ἐδάφη (813) πῆρε μαζί του δώδεκα χιλιάδες περίπου αἰχμαλώτους “Μακεδόνες” ἀπό τήν περιοχή τῆς Ἀδριανούπολης. Σύμφωνα μέ τή Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη πολλοί ἀπ’ αὐτούς βασανίστηκαν καί θανατώθηκαν, γιατί θέλησαν νά διαδώσουν τό Χριστιανισμό στους εἰδωλολάτρες ἀκόμη Βουλγάρους. Στήν εἰκόνα διακρίνεται στή μέση ὁ Όμουρτάγ (σύμφωνα μέ τόν Θεοφάνη “Μουτράγων”), διάδοχος τοῦ Κρούμου, καθισμένος σέ θρόνο νά παρακολουθεῖ τή θανάτωση τοῦ μητροπολίτη τῆς Ἀδριανούπολης Μανουήλ (ἀριστερά). Λίγες δεκαετίες ἀργότερα (864) ὁ διάδοχος τοῦ Όμουρτάγ Βόγορης δέχεται τό χριστιανικό βάπτισμα καί μαζί του τό μεγαλύτερο μέρος τῶν Βουλγάρων»¹ (εικ. 3).

¹ Στο ἴδιο, σ. 241.

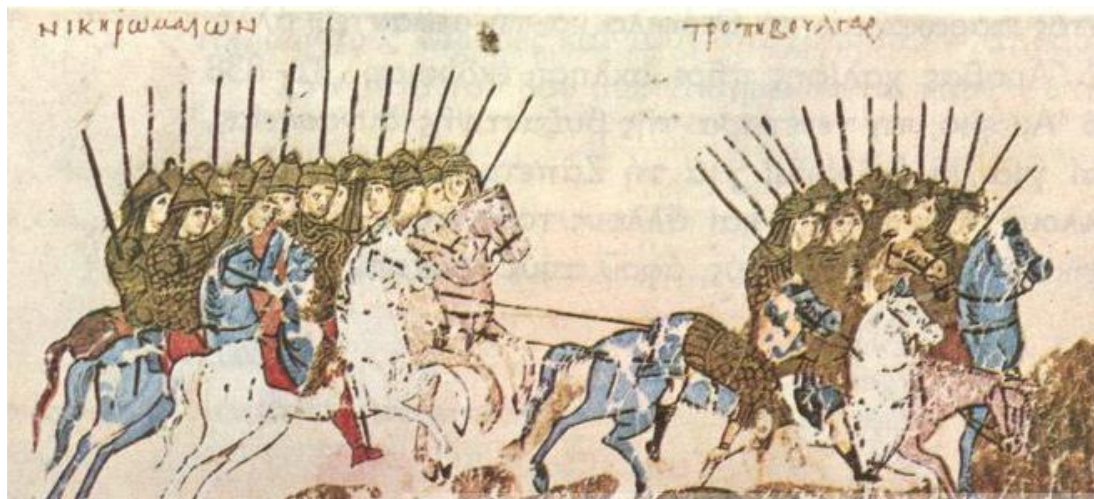
Εικ. 3

Το περιστατικό στο οποίο αναφέρεται το κείμενο περιγράφουν βυζαντινοί χρονογράφοι¹. Θα πρέπει να σταθούμε ιδιαίτερα στο σημείο που γίνεται αναφορά σε «Μακεδόνες» αιχμαλώτους. Ο συγγραφέας επισημαίνει με έμφαση την καταγωγή των αιχμαλώτων για λόγους «εθνικούς». Παρά τη σαφέστατη βελτίωση των σχέσεων με τη Βουλγαρία (και νωρίτερα με τη Γιουγκοσλαβία), εξακολουθούσε να αποτελεί σημείο τριβής ανάμεσα στις δύο χώρες από τις αρχές του 20ου αιώνα το λεγόμενο «Μακεδονικό» ζήτημα, δηλαδή οι αλυτρωτικές διαθέσεις της Βουλγαρίας επί της ελληνικής Μακεδονίας. Το πρόβλημα περιέπλεξε η ίδρυση του ομόσπονδου κράτους της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, στο πλαίσιο της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας κατά τα μεταπολεμικά χρόνια. Η δημιουργία του κράτους

¹ Συνεχισταί Θεοφάνους, «Χρονογραφία» PG 109 (1863), 232B-233A («Επει δὲ Κροῦμος ἐκεῖνος, ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων, εἰς τὰς πρὸς Ῥωμαίους ἐξυβρίσας σπονδὰς πολέμιον χάρακα τῆ Ἀδριανουπόλει ἐβάλετο, καὶ χρόνον προκαθίσας συχνὸν ὁμολογία ταύτην διὰ τὴν τῶν ἀναγκαίων ἔνδειαν παρεστήσατο, καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ πάντας μετὰ καὶ Μανουὴλ τοῦ ἀρχιερέως τῆς τοιαύτης πόλεως εἰς Βουλγαρίαν μετήγαγε, συνέβη μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τοὺς τοῦ Βασιλείου γεννήτορας, ἔτι τοῦτον ἐν τοῖς σπαργάνοις ἔχοντας, εἰς τὴν τῶν Βουλγάρων ἀπαχθῆναι γῆν· ἔνθα τὴν οἰκείαν τῶν Χριστιανῶν πίστιν ἀνόθεντον διασώζοντες ὁ τε θαυμάσιος ἐκεῖνος ἀρχιερεὺς καὶ ὁ σὺν αὐτῷ λαὸς πολλοὺς τῶν Βουλγάρων πρὸς τὴν ἀληθινὴν πίστιν μετήγαγον τοῦ Χριστοῦ (οὐπῶ γὰρ ἦν τὸ ἔθνος μετηνεγμένον πρὸς τὴν εὐσέβειαν) καὶ πολλαχοῦ τὰ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας κατεβάλλοντο σπέρματα, τῆς ἐθνικῆς τοὺς Σκύθας πλάνης μεθέλκοντες καὶ πρὸς τὸ τῆς θεογνωσίας μετάγοντες φῶς. Ἐφ' οἷς πρὸς ὀργὴν κατ' αὐτῶν κινήεις Μουτράγων ὁ τοῦ Κρούμου διάδοχος αὐτὸν τε τὸν ἱερώτατον Μανουὴλ καὶ πολλοὺς τοὺς ἐπὶ τούτῳ ἐνδεικνυμένους, ὡς οὐκ ἴσχυσε πειράσας πείσαι ἀποστήναι Χριστοῦ, μετὰ πολλὰς αἰκίας τῷ διὰ μαρτυρίον θανάτῳ παρέπεμψεν. [...] Ἀλλ' ἵνα τὰ ἐν μέσῳ συντέμῳ, ἐξῆλθεν εὐμενεῖα θεοῦ πρὸς τὰ οἰκεία ἅπας ὁ ἀπαχθεὶς ὡς αἰχμάλωτος λαὸς τῶν Χριστιανῶν, συνεξήλθον δὲ καὶ οἱ τοῦ Βασιλείου γονεῖς, τὸν φίλτατον αὐτοῖς παῖδα προσεπαγόμενοι»).

αυτού τόνιζε τις αλυτρωτικές διαθέσεις εις βάρος τόσο της ελληνικής Μακεδονίας όσο και της βουλγαρικής, από πλευράς Τίτο. Η Ελλάδα δηλαδή, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, βρέθηκε μέσα σε έναν εχθρικό περίγυρο στα Βαλκάνια, καθώς ανήκε σε διαφορετικό «στρατόπεδο» από αυτό των γειτονικών της κρατών και με το βόρειο τμήμα της (Μακεδονία) απειλούμενο αυτή τη φορά από την προπαγάνδα δύο ισχυρών γειτόνων. Για να προβάλλει διεθνώς το «δίκαιο» των διεκδικήσεών της η γιουγκοσλαβική πλευρά κυρίως, επιστράτευσε και την επιστήμη της ιστορίας ως αρωγό της. Ένα από τα «επιχειρήματά» της ήταν το περιστατικό της αιχμαλωσίας των «Μακεδόνων» υπηκόων του Βυζαντίου από τους Βούλγαρους, για το οποίο επιλέγει μια καθαρά ιδεολογική/προπαγανδιστική προσέγγιση. Η ελληνική πλευρά, μέσω των δικών της σχολικών εγχειριδίων, επιχειρεί να δώσει τη δική της απάντηση σε αυτές τις θέσεις, προβάλλοντας τις απόψεις της μέσω των εικόνων που χρησιμοποιεί.

Στις επόμενες σελίδες ακολουθούν τρεις εικόνες με κοινό περιεχόμενο την επικράτηση των Βυζαντινών σε μάχες επί των Βουλγάρων. Στην πρώτη απ' αυτές, που έχει ως τίτλο της τη φράση: «**Οί Βυζαντινοί καταδιώκουν τούς Βουλγάρους**», υπάρχει ο εξής υπότιτλος: «Οί βυζαντινοί καταδιώκουν τὸ στράτευμα τοῦ χάν Κρούμου. Ἀριστερά πάνω ἐπιγραφή: Νίκη Ρωμαίων. Δεξιά: Τροπή Βουλγάρων»¹ (εικ. 4).

Εικ. 4

Στη δεύτερη κατά σειρά, με τίτλο: «**Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου Α΄ ἐναντίον τῶν Βουλγάρων (811)**», ο υπότιτλος αναφέρει τα εξής: «Δυό τμήματα ἰππέων κατευθύνονται πρὸς τὰ δεξιά. Στὸ πρῶτο βρίσκεται ἐπικεφαλῆς ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ (802-811) πάνω σὲ ἄσπρο

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *ό.π.*, σ. 248.

ἄλογο (Μικρογραφία ἀπό τό χειρόγραφο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ)»¹ (εικ. 5).

Εικ. 5

Στην επόμενη, που έχει τίτλο: «**Ὁ αὐτοκράτορας Λέων Ε΄ ὁ Ἀρμένιος (813-820) καταδιώκει τόν Κροῦμο**», το βιβλίο σημειώνει στη συνέχεια: «Ὁ Κροῦμος, καλπάζοντας μπροστά, προστατεύει τήν πλάτη του μέ μιά μεγάλη τριγωνική ἀσπίδα. Πίσω ὁ Λέων Ε΄ κρατᾶ μέ τό ἀριστερό χέρι μιά στρογγυλή ἀσπίδα καί μέ τό δεξί ἔχει ὑψωμένο τό σπαθί του ἐναντίον τοῦ Κρούμου. Τόν συνοδεύουν βυζαντινοί ἵππεις μέ κοντάρια. Στό ἔδαφος διακρίνεται ἕνα ματωμένο πτώμα καί κομμένα κεφάλια (Μικρογραφία ἀπό τό χειρόγραφο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ)»² (εικ. 6).

¹ Στο ἴδιο, σ. 249.

² Στο ἴδιο, σ. 250.

Εικ. 6

Η τελευταία εικόνα που αφορά στις σχέσεις Βυζαντινών και Βουλγάρων είναι εκείνη που αποτυπώνει τον εκχριστιανισμό τους. Και αυτή όμως παρουσιάζει τους Βούλγαρους να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση (στην κολυμβήθρα γυμνοί και δεόμενοι προς τον Κύριο) έναντι των Βυζαντινών, που στέκονται αγέρωχοι και με πλήρη μεγαλοπρέπεια γύρω τους. Ο τίτλος της έχει ως εξής: «*Η προσέλευση τῶν Βουλγάρων στό Χριστιανισμό*», ενώ στον υπότιτλο τονίζονται τα πιο κάτω: «*Η παράσταση στηρίζεται στή βουλγαρική παράδοση ὅτι ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν Βουλγάρων ἔγινε ἐπί Θεοδώρας καί Μιχαήλ Γ' (842-867). Ἀριστερά, μπροστά στό οἰκοδόμημα, ὁ αὐτοκράτορας μέ μακριά μαλλιά κι ἀραιά γένια καί ἡ Θεοδώρα, ἡ μητέρα του. Μέσα στήν κολυμπήθρα εἶναι καθισμένος ἓνας ἄνθρωπος, γυμνός καί ἀγένειος, μέ τά χέρια σέ δέηση. Ἀριστερά μιὰ γυναίκα ἀνακατεύει τό νερό καί δεξιά ἓνας ἐπίσκοπος (ὁ Φώτιος;) μέ πολυσταύριο κρατᾶ ἀπό τό ἀριστερό χέρι ἓνα λειτουργικό βιβλίο καί μέ τό δεξί εὐλογεῖ τόν νεοφώτιστο (Μικρογραφία ἀπό τό χειρόγραφο τοῦ Χρονικοῦ του Κωνσταντίνου Μανασσῆ)*»¹ (εικ. 7).

¹ Στο ίδιο, σ. 255.

Εικ. 7

Το τελευταίο εγχειρίδιο βυζαντινής ιστορίας με το οποίο θα ασχοληθούμε προέρχεται από τη συγγραφική ομάδα τριών ιστορικών: του Λάμπρου Τσακτσίρα, του Ζαχαρία Ορφανουδάκη και της Μαρίας Θεοχάρη¹. Πρόκειται για το νεότερο του είδους του (εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1978) και θεωρητικά το πιο σύγχρονο στη σκέψη και το περιεχόμενό του.

Παρότι θα περίμενε κανείς από τη συγγραφική ομάδα να ακολουθήσει μια σχετικά μετριοπαθή στάση απέναντι στους Βούλγαρους, δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Ασφαλώς οι αναφορές σ' αυτούς είναι λιγότερο συχνές, όπως και οι αρνητικοί χαρακτηρισμοί. Δεν λείπουν όμως σημεία στα οποία είναι εμφανής μία αρνητική προσέγγιση για την παρουσία των Βουλγάρων στα Βαλκάνια. Συγκεκριμένα, κατά την περιγραφή της εμφάνισής τους, οι συγγραφείς δεν κρύβουν την αγωνία τους για τη γειτνίαση των δύο λαών συνέχεια («Μέ τήν ἐγκατάσταση ὁμως αὐτή τῶν Βουλγάρων στή Βαλκάνια, ἀρχίζουν νέες ἀγωνίες καί νέος κύκλος ἀγῶνων γιά τό Βυζάντιο»²). Δεν παραλείπουν, μάλιστα, να σημειώσουν τη ληστρική τους δράση και τον χαρακτηρισμό «πρώτος Βουλγαροκτόνος» για τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ε' («Στό διάστημα πού ὁ Κωνσταντίνος Ε' ἦταν ἀπασχολημένος μέ ἐσωτερικά ζητήματα, οἱ Βούλγαροι βρῆκαν εὐκαιρία ν' ἀρχίσουν ληστρικές ἐπιδρομές καί σέ λίγο ἔγιναν ἐπικίνδυνος ἐχθρός γιά τό κράτος. Ὁ Κωνσταντίνος εἶδε τόν κίνδυνο καί τόν ἀντιμετώπισε

¹ Λ. Τσακτσίρας-Ζ. Ορφανουδάκης-Μ. Θεοχάρη, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1978.

² Στο ίδιο, σ. 188.

ἀποφασιστικά. Μέ καλά ὀργανωμένο τό στρατό του ἔκανε ἑννέα ἐκστρατεῖες μέσα σέ εἴκοσι χρόνια καί τελικά κατόρθωσε νά συντρίψει τούς Βουλγάρους, γι' αὐτό καί τόν χαρακτηρίζουν “πρῶτο Βουλγαροκτόνο”»¹). Προσθέτουν μάλιστα και μία πηγή για τη νίκη του Κωνσταντίνου στα Λιθοσώρια². Στην περίπτωση του Κρούμου, αφού τονίζονται η ικανότητα και οι φιλοδοξίες του, περιγράφονται αρχικά οι επιτυχίες του, για να υπογραμμιστεί εν τέλει πως με τον θάνατό του το Βυζάντιο απαλλάχθηκε από έναν επικίνδυνο εχθρό («Μέ ἡγεμόνα τους τόν Κρούμο, ἰκανό καί φιλόδοξο ἄνδρα οἱ Βούλγαροι ἀναδιοργάνωσαν τό Κράτος τους καί ἐπιδίωξαν νά ἀπλώσουν τά ὄριά τους [...] Πέθανε ὁμως καί τό Βυζάντιο ἀπαλλάχτηκε καί ἀπ' αὐτόν τόν ἐχθρό του»³).

Την ίδια οπτική ακολουθούν και για την περίοδο των μεγάλων συγκρούσεων μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγάρων. Για τον Συμεών σημειώνουν πως ήταν φιλόδοξος και ορμητικός μονάρχης, ο οποίος επιδίωξε να κατακτήσει την Κωνσταντινούπολη πραγματοποιώντας σειρά επιδρομών. Ωστόσο απέτυχε, εξαντλώντας τις δυνάμεις του λαού του και επιτρέποντας σε άλλους γειτονικούς λαούς να αναδειχθούν έτι περαιτέρω⁴. Για τον Σαμουήλ οι συγγραφείς δεν επιμένουν ιδιαίτερα, ακολουθώντας τη συνήθη περιγραφή του αγώνα με τον Βασίλειο Β'. Στο τέλος μόνο προσθέτουν και τον χαρακτηρισμό «Βουλγαροκτόνος» που του αποδόθηκε

¹ Στο ίδιο, σ. 196.

² Στο ίδιο, σσ. 208-209 («Τόν Ὀκτώβριο μήνα ἦρθε “μαντάτο” στό βασιλιά (Κων/νο Ε') ἀπό τή Βουλγαρία ἀπό τούς κρυφούς φίλους του ὅτι ὁ ἡγεμόνας τῆς Βουλγαρίας στέλνει 12 χιλιάδες στρατό, γιά νά πιάσει αἰχμαλώτους ἀπό τή Βερζιτία καί νά τούς μεταφέρει στή Βουλγαρία. Αὐτός (ο Κων/νος Ε') γιά νά μή γίνει ἀντιληπτό ὅτι κινεῖται κατά τῶν Βουλγάρων, γιατί ἦταν κοντά του πρέσβεις τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας, ἐνῶ αὐτοί ἦταν ἀκόμα στήν πόλη, σύνταξε τούς στρατιωτικούς σχηματισμούς γιά νά κινηθοῦν κατά τῶν Ἀράβων. Καί πέρασαν (ἔξω ἀπό τίς πύλες) οἱ σημαῖες καί οἱ ὑπηρεσίες. Ὅταν ὁμως ἄφησε τούς πρέσβεις καί ἔμαθε ἀπό τούς κατασκόπους του ὅτι βγήκαν ἀπό τήν περιοχή (τῆς Πόλης), σήκωσε μέ σπουδή τό στρατό καί ξεκίνησε. Συγκέντρωσε τους “ταξάτους τῶν θεμάτων” καί τούς “θρακησιάνους” καί τούς ἔνωσε μέ τά τάγματα τῶν “ὀπτιμάτων”. Ἐφτασε, λοιπόν, στόν ἀριθμό τῶν 80 χιλιάδων. Προχώρησε σ' ἕνα τόπο πού λέγεται Λιθοσώρια καί ὄρμησε ἐναντίον τους (ἐναντίον τῶν Βουλγάρων) μέ δυνατά σαλπίσματα. Τούς ἔτρεψε σέ φυγή καί κέρδισε νίκη μεγάλη. Καί γύρισε θριαμβευτής στήν Πόλη μέ πολλά λάφυρα καί αἰχμαλώτους (μετάφραση) Θεοφάνης-Χρονογραφία»).

³ Στο ίδιο.

⁴ Στο ίδιο, σ. 241 («Ἀπό τό 893 τσάρος τῶν Βουλγάρων ἦταν ὁ Συμεών, γιός τοῦ Βόρη, πού εἶχε μεγαλώσει καί μορφωθεί στήν Αὐλή τοῦ Βυζαντίου. Ἡ βασιλεία του στάθηκε ἐποχή ἀκμῆς τῶν Βουλγάρων, ἀλλά καί σκληροῦ πολέμου μέ τό βυζαντινό κράτος. Ὁ φιλόδοξος καί ὀρμητικός μονάρχης ὀνειρεύτηκε νά ἰδρύσει μιᾶ δικιά του αὐτοκρατορία στό χῶρο τῶν Βαλκανίων καί νά κατακτήσει τήν Κωνσταντινούπολη [...] Οἱ πόλεμοι τοῦ Συμεών, παρά τίς ἰκανότητές του, δέν ὠφέλησαν τό λαό τῆς Βουλγαρίας. Ἀντίθετα· ἐξάντλησαν τό κράτος του καί συνετέλεσαν στήν ἀνάδειξη τῶν Κροατῶν καί τῶν Σέρβων στό βαλκανικό χῶρο. Ἡ χῶρα του οὔτε μεγάλωσε οὔτε κέρδισε κάτι τό σταθερό»).

εφεξής, αν και δεν υπεισέρχονται στους λόγους για τους οποίους συνέβη αυτό¹.

Το έργο αυτό επιπλέον ασχολείται με το βουλγαρικό κράτος και κατά τον 12ο αιώνα, σε αντίθεση με όλα τα υπόλοιπα εγχειρίδια, αφιερώνοντας μία ολόκληρη σελίδα για το θέμα. Σημειώνει αρχικά πως η βυζαντινή κυριαρχία διατηρήθηκε στη Βουλγαρία έως την εποχή της δυναστείας των Αγγέλων. Τότε, εξαιτίας της βαριάς φορολογίας που τους επιβλήθηκε, επαναστάτησαν και με επικεφαλής δύο αδελφούς, τον Πέτρο και τον Ασάν, κατόρθωσαν να ανακτήσουν την ανεξαρτησία τους, ιδρύοντας το δεύτερο βουλγαρικό κράτος με πρωτεύουσα το Τύρνοβο (1188) και δικό του πατριάρχη. Το κράτος αυτό απέκτησε μεγαλύτερη ισχύ μόλις κατέλαβε τον θρόνο ο μικρότερος αδελφός τους Ιωάννης ή Ιωαννίτης (Καλοϊωάννης κατά τους Βούλγαρους, Σκυλοϊωάννης κατά τους Βυζαντινούς), ο οποίος επεδίωκε να ιδρύσει μια μεγάλη βουλγαρική αυτοκρατορία στα Βαλκάνια. Έφτασε μάλιστα σε σημείο να πλησιάσει τον στόχο του, καθώς, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, αντιμετώπισε νικηφόρα τον Βαλδουίνο, τον οποίο και αιχμαλώτισε. Ωστόσο η συνέχεια δεν ήταν ιδιαίτερα επιτυχής, καθώς ηττήθηκε από τον διάδοχο του Βαλδουίνου και αδελφό του, Ερρίκο της Φλάνδρας. Σημαντική είναι και η επισήμανση των συγγραφέων, πως οι Έλληνες που αρχικά υποδέχτηκαν θετικά τη δράση του Ιωαννίτη, τον αντιμετώπισαν με ιδιαίτερο σκεπτικισμό στη συνέχεια, με αποτέλεσμα αυτός να στραφεί εναντίον τους, αυτοαποκαλούμενος «Ρωμαιοκτόνος»² και να πολιορκήσει (αποτυχημένα) τη Θεσσαλονίκη.

Και σε αυτό το έργο, οι εικόνες διαδραματίζουν πέραν από ρόλο εκπαιδευτικό και προπαγανδιστικό, αφού όλες προβάλλουν το μεγαλείο του Βυζαντίου έναντι των Βουλγάρων. Η πρώτη εικόνα αποτελείται από δύο συνεχόμενα τμήματα (εικ. 8). Το πρώτο εικονίζει τον Ιωάννη Τζιμισκή να δέχεται τους απεσταλμένους του Σβιατοσλάβου και το δεύτερο τη συνάντηση των δύο ανδρών στο Δορύστολο μετά την ανακωχή που σύναψαν (Μικρογραφίες από το χειρόγραφο του Ιωάννη Σκυλίτζη)³.

¹ Στο ίδιο, σσ. 242-246.

² Στο ίδιο, σ. 323 («...οί Έλληνες πατριώτες ἄρχισαν νά διαπιστώνουν ὅτι ὁ Ἰωάννης δέν ἦταν καί τόσο φίλος τους, ὅπως νόμιζαν στήν ἐπιθυμία τους νά βροῦν συμμάχους κατά τῶν δυτικῶν. Μετά τήν ἀποτυχία του ὁ Ἰωάννης ἔστρεψε τήν ὀργή του κατά τῶν Ἑλλήνων καί ὀνόμαζε τόν ἑαυτό του Ρωμαιοκτόνο»).

³ Στο ίδιο, σ. 242.

Εικ. 8

Στο επάνω μέρος της επόμενης εικόνας (εικ. 9) εμφανίζεται ο ίδιος αυτοκράτορας (Ιωάννης Τζιμισκής) να επιστρέφει θριαμβευτικά στην Κωνσταντινούπολη με πλούσια λάφυρα από την Πρεσλάβα. Στο κάτω μέρος ο Βούλγαρος τσάρος Βόρις απεκδύεται των βασιλικών του ενδυμάτων φτάνοντας στην ίδια πόλη (Μικρογραφίες από το χειρόγραφο του Ιωάννη Σκυλίτζη)¹.

¹ Στο ίδιο, σ. 243.

Εικ. 9

Δύο επιπλέον επιτυχίες των Βυζαντινών έναντι των Βουλγάρων ιστορεί μία ακόμη εικόνα (εικ. 10). Πρόκειται για την άλωση της Πρεσλάβας από τον Τζιμισκή και της Πλίσκας από τον Βασίλειο Β' (Μικρογραφίες από το χειρόγραφο του Ιωάννη Σκυλίτζη)¹.

¹ Στο ίδιο, σ. 244.

Εικ. 10

Η τελευταία εικόνα με την συγκεκριμένη θεματολογία είναι τυπωμένη σε ένα μεταξωτό ύφασμα προερχόμενο από την Κωνσταντινούπολη, το οποίο φυλάσσεται στο θησαυροφυλάκιο της μητρόπολης της Βαμβέργης στη Γερμανία. Παριστάνει τον θρίαμβο του Βασιλείου Β΄ μετά την επιτυχία του κατά των Βουλγάρων. Οι δύο γυναίκες, που παριστάνονται δεξιά και αριστερά του, αποτελούν τις προσωποποιήσεις της Αθήνας (αριστερά) και της Κωνσταντινούπολης (δεξιά), οι οποίες του προσφέρουν η πρώτη ένα απλό στέμμα και η δεύτερη ένα στέμμα με λοφίο από φτερό παγωνιού. Σύμφωνα με τις πηγές, τέτοιο στέμμα έλαβε ο Βασίλειος κατά την είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη μετά την επίσκεψη-προσκύνημα στην Αθήνα. Το βάθος είναι κατάσπαρτο με ρόδινους ρόμβους και πράσινους δίσκους που θυμίζουν έργα χυμειτά, σύμφωνα με το κείμενο που τη συνοδεύει (εικ. 11)¹.

¹ Στο ίδιο, σ. 246.

Рис. 11

Ε. Οι σλαβικοί λαοί¹

Ε1. Εισαγωγικά

Οι Σλάβοι είναι μία πολυπληθής φυλή ινδοευρωπαϊκής καταγωγής, που είναι εγκατεστημένη στην ανατολική Ευρώπη. Ο αρχικός τόπος προέλευσής τους δεν μας είναι γνωστός, καθώς δεν υπάρχουν πηγές που να μας κατατοπίζουν σε αυτό. Υπολογίζεται ωστόσο ως κοιτίδα των Σλάβων η περιοχή που σήμερα βρίσκεται η Ουκρανία. Από τον 6ο αιώνα έως τα τέλη του 8ου, οι σλαβικοί πληθυσμοί φαίνεται ότι μετανάστευσαν προς όλες τις κατευθύνσεις όχι κατά κύματα, αλλά με τρόπο ομαλό. Αρχικά κινήθηκαν προς ανατολάς και κατόπιν στη δυτική και τη νότια Ευρώπη (Βαλκάνια). Σε πρώτη φάση, η κάθοδος των Σλάβων νοτιότερα δεν είχε μόνιμο χαρακτήρα. Αργότερα όμως (τέλη 6ου αιώνα) αποκτά χαρακτηριστικά μόνιμης εγκατάστασης, ορισμένες φορές με την ανοχή του βυζαντινού κράτους. Έφτασαν μάλιστα έως και την Πελοπόννησο όπου εγκαταστάθηκαν κυρίως σε ορεινές περιοχές ως γεωργοί ή κτηνοτρόφοι. Ο τρόπος ζωής τους, ωστόσο, δεν τους επέτρεψε τη δημιουργία από νωρίς ισχυρών κρατικών οντοτήτων. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς χρησιμοποιούσαν διάφορες ονομασίες γι' αυτούς, όπως Σλάβοι, Σκλάβοι, Σκλαβηνοί κ.λπ. Οι Βούλγαροι (για τους οποίους γίνεται λόγος σε ξεχωριστό κεφάλαιο της παρούσας διατριβής) πρώτοι προχώρησαν στη δημιουργία ξεχωριστού σλαβικού κράτους, ενώ οι Σέρβοι ισχυροποιήθηκαν

¹ Για τους σλαβικούς λαούς και τις σχέσεις τους με το Βυζάντιο βλ. ενδεικτικά Α. Vlasto, *The entry of the Slavs into Christendom (500-1200)*, Καίμπριτζ 1970, J. Meyendorff, *Βυζάντιο και Ρωσία. Μελέτη των βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων κατά το 14ο αιώνα*, μτφρ. Νίκος Φωκάς, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1988, Χ. Μπουλάκη-Ζήση, *Ο εκχριστιανισμός των Ρώσων*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989, Μ. Κατσαροπούλου, *Ένα πρόβλημα της ελληνικής μεσαιωνικής ιστορίας: η σερβική επέκταση στη δυτική Ελλάδα στα μέσα του 14ου αι.*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989, L. Maksimović, *Η εθνογένεση των Σέρβων στον μεσαίωνα*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1994, Σ. Βρυώνης, *Η καθ'ήμας Ανατολή: η πνευματική παράδοση του μεσαιωνικού Ελληνισμού στον σλαβικό και στον ισλαμικό κόσμο*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995, Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζάντιο και Σλάβοι-Ελλάδα και Βαλκάνια, 6ος-20ός αι.*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, Ν. Δαπέργολας, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία από τον 7ο έως και τον 9ο αιώνα*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, Γ. Κατσόβσκα Μαλιγκούδη, *Η μεσαιωνική Ρωσία*, εκδ. Gutenberg / Γ. και Κ. Δαρδανός, Αθήνα 2013, Φ. Μαλιγκούδη, *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα. Οικονομική οργάνωση, πολιτειακή δομή, εθνολογική προέλευση, παράγοντες εξελληνισμού*, εκδ. Βάνιας Θεσσαλονίκη 1991 (2η επαυξημένη έκδ., εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2013), Κ. Νιχωρίτης, *Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος. Ο πνευματικός βίος και ο πολιτισμός των Σλάβων*, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 2013, Σ. Θεοδοσίου, *Βυζάντιο και Σλάβοι: Η ιστορική πορεία των βαλκανικών κρατών από την κάθοδο των σερβικών φύλων έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, εκδ. Δίαυλος, Αθήνα 2015, Α. Α. Ταχιάος, *Βυζάντιο και Ρωσία: Θέματα πνευματικών και πολιτιστικών σχέσεων*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2016, Π. Γιαννόπουλος, *Βυζαντινοί και σλάβοι στην Ελλάδα, κατά την ύστερη πρωτοβυζαντινή και την πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο* εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, Α. Παπαγεωργίου, *Το Βυζάντιο και οι Σλάβοι των Βαλκανίων. Πόλεμος, ιδεολογία και η εικόνα του άλλου*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2018.

το διάστημα που κυβερνήθηκαν από τη δυναστεία των Νεμανιδών (1168-1371). Η επέλαση όμως των Οθωμανών ήταν τέτοια που πολύ γρήγορα υποτάχθηκαν όλα τα σλαβικά κράτη των Βαλκανίων σε αυτούς (βλ. μάχη Κοσσυφοπέδιου). Από τότε και έως τις αρχές του 19ου αιώνα, οι περισσότεροι σλαβικοί λαοί προχώρησαν στη δημιουργία ξεχωριστών εθνικών κρατών. Η ισχυρή παρουσία τους στη νότια Ελλάδα και η θεωρία που ανέπτυξε ο Γερμανός ιστοριοδίφης Fallmerayer (*Jakob Philipp Fallmerayer*) περί εκσλαβισμού και εξαλβανισμού των Ελλήνων¹, πυροδότησε σφοδρές αντιπαραθέσεις μεταξύ Ελλήνων ιστορικών και οπαδών αυτής της θεωρίας. Με το πέρασμα βέβαια των ετών, οι αντιπαραθέσεις αυτές αμβλύνθηκαν και σήμερα η θεωρία του Fallmerayer θεωρείται επιστημονικά παρωχημένη και στερούμενη ουσιαστικών επιχειρημάτων.

E2. Οι σλαβικοί λαοί στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα

Τα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα ασχολούνται ελάχιστα με τους σλαβικούς λαούς. Ειδικά τα ξενόγλωσσα θα μπορούσαμε να πούμε πως αδιαφορούν για την ύπαρξή τους, καθώς οι τρεις από τους τέσσερις συγγραφείς που έχουμε στη διάθεσή μας δεν αναφέρουν σχεδόν τίποτε γι' αυτούς. Ο μόνος που αφιερώνει μερικές γραμμές για τους Σλάβους στο έργο του είναι ο Weber². Μέσα σε δύο περίπου σελίδες, ο συγγραφέας περιγράφει την ιστορική πορεία των σλαβικών λαών³ και την

¹ Jakob Philipp Fallmerayer, *Ιστορία της χερσονήσου του Μοριά κατά το Μεσαίωνα*, εκδ. Μεγάλη Πορεία, Αθήνα 2002, πρόλογος («Η ελληνική φυλή έχει τελείως εξολοθρευτεί από την Ευρώπη. Η φυσική ομορφιά, το μεγαλείο του πνεύματος, η απλότητα των συνθηθειών, η καλλιτεχνική δημιουργία, οι αθλητικοί αγώνες, οι πόλεις, τα χωριά, το μεγαλείο των μνημείων και των αρχαίων ναών, ακόμα και το όνομα του λαού, έχουν εξαφανισθεί από την Ελλάδα. Ούτε μία απλή σταγόνα αίματος, γνησίου ελληνικού αίματος, δεν τρέχει στις φλέβες των χριστιανών κατοίκων της σημερινής Ελλάδας. Μια τρομερή καταίγίδα διασκόρπισε έως την πιο απόμακρη γωνιά της Πελοποννήσου μια νέα φυλή, συγγενή προς την μεγάλη φυλή των Σλάβων. Οι Σκύθες-Σλάβοι, οι Ιλλυριοί-Αρβανίτες, οι συγγενικοί με τους Σέρβους και τους Βουλγάρους λαοί, είναι εκείνοι που τώρα ονομάζουμε Έλληνες. Ένας λαός με σλαβικά χαρακτηριστικά, τοξοειδείς βλεφαρίδες και σκληρά χαρακτηριστικά Αλβανών βοσκών του βουνού, που φυσικά δεν προέρχεται από το αίμα του Νάρκισσου, του Αλκιβιάδη και του Αντίνοου. Μόνο μια δυνατή ρομαντική φαντασία μπορεί να ονειρεύεται ακόμα μια αναγέννηση των αρχαίων Ελλήνων»). Εξήγηση για τη θεωρία αυτή βλ. στο Α.Ε. Καραθανάσης, *Η τρίσημη ένότητα του Έλληνισμού, Αρχαιότητα, Βυζάντιο, Νέος Ελληνισμός*, έκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 15 και εξής.

² G. Weber, *Σύνοψις της Παγκοσμίου Ιστορίας* (μτφρ. Α.Α. Αντωνιάδης), Βιβλίον Δεύτερον, εν Αθήναις 1859.

³ Στο ίδιο, σσ. 29-30 («Οί ΣΛΑΥΟΙ ἢ ΒΕΝΔΟΙ, ἀποτελοῦντες μετὰ τοῦ Γερμανικοῦ καὶ Ρωμανικοῦ τὸ κυριώτερον στέλεχος τῶν Εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ἔζων ἀπ' αἰῶνων εἰς τὰ ὕψη τοῦ Βαλχονσκ[...] δρυμοῦ παρὰ τὸν ἄνω Βόλγαν καὶ εἰς τὰ πεδία τοῦ Δανάπριος»).

εγκατάστασή τους στην καρδιά της Ευρώπης¹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών τους ως λαού, όπου εκεί ο Weber σημειώνει ορισμένα θετικά στοιχεία του χαρακτήρα τους («Οί Σλάβοι είναι ζωηρότεροι και εύκινητοί των Γερμανών, και έχουν οικιακά τινες ἀρετάς και ἀξιαγαπήτους κοινωνικάς ιδιότητας· εὐθυμοί, φίλοι τῶν ἀσμάτων και θεραπευτικοί, ἀψηφοῦσιν εὐκόλως τὰς μερίμνας και λύπας τῆς ζωῆς [...] Υπερήφανοι διὰ τὴν ἐθνικότητα αὐτῶν, καταφρονοῦσι μὲν και ἀποφεύγουσι πᾶν ξένον, ἐξεύρουσιν ὅμως νὰ οἰκαιοποιῶνται, διὰ τῆς εὐκινήτου αὐτῶν φύσεως, τὰ ξένα ιδιώματα»²), υπερτονίζοντας ὅμως στη συνέχεια τα αρνητικά («...εἰς τὸ πάθος ὑπερπηδῶσι τὰ ὅρια τῆς μετριότητος, εἶναι αἰμοδιψεῖς, ἐκδικητικοὶ και ἄπιστοι [...] Χωρὶς ἀληθοῦς ἐλευθερίας αἰσθήματος, θεμελιουμένου ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως τῆς ἰδίας ἀξίας, ἀλαζονεύονται μὲν πρὸς τοὺς μικροὺς, ἔρπουσιν ὅμως και ταπεινοῦνται ἐνώπιον τῶν ἰσχυρῶν. Ἡ δὲ σπουδὴ πρὸς ὑψηλοτέραν μόρφωσιν, πνευματικωτέραν και ἠθικωτέραν ἐξευγένισιν, ἦτον ἐγκεχαραγμένη ὀλιγώτερον βαθέως εἰς τὴν φύσιν αὐτῶν, ἢ εἰς τὰ Γερμανικά και Ρωμανικά φύλα. Αἱ δ' ὑπ' αὐτῶν καταληφθεῖσαι ἐπαρχίαι τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους μετεβλήθησαν εἰς ἐρημίας, και οὐδέποτε πλέον ἀνέλαβον· ἐνῶ αἱ ὑπὸ τῶν Γερμανῶν κατακτηθεῖσαι Ρωμαϊκαὶ χῶραι, ἀνεπτύχθησαν πάλιν εἰς νέαν ἀκμὴν. Καταδυναστευθέντες και κακοποιηθέντες ὡς δοῦλοι, ἐξεδικήθησαν αὐτοὺς δι' ἀνεξαλείπτου μίσους. Δεδομένοι δὲ μᾶλλον εἰς τὰς εἰρηνικὰς ἀσχολίας, τὴν κτηνοτροφίαν δηλ. και γεωργίαν, ἐπεδείχθησαν κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν πόλεμον μόνον ὡς ἐπιδέξιοι ἵππεις. Ὅτι δ' ἀφορᾷ τὰ ἦθη, ἐκλιναν μᾶλλον πρὸς τὰ τῆς Ἀνατολῆς· ὅθεν και δὲν ἐτίμων τόσον πολὺ τὴν γυναῖκα, ὅσον οἱ Γερμανικοὶ λαοὶ τῆς Δύσεως»³).

Για τους Ρώσους ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει σε ξεχωριστό κεφάλαιο την ιστορική τους πορεία, ἀπὸ τὴ στιγμή τοῦ εκχριστιανισμοῦ τους και ἐξῆς. Αρχικά αναφέρεται στον Βλαδίμηρο τον Μέγα⁴. Σπουδαῖο ἐπίτευγμά του θεωρεῖ τὴν εἰσαγωγή τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀπὸ το Βυζάντιο στον λαό του και τὴς μεγάλες στρατιωτικὲς ἐπιτυχίεις του⁵. Ἐπόμενος ηγεμόνας με τον οποίο ἀσχολεῖται στην ἱστορία του ο Weber εἶναι ο Ἰβάν Βασίλιεβιτς ο Μέγας⁶. Ἐπισημαίνονται κατὰ κύριο λόγο οἱ

¹ Στο ἴδιο, σ. 30 («Καταστραφέντος δὲ τοῦ δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἐξετάθησαν εἰς τὰς διὰ τῆς μεταναστάσεως τῶν ἐθνῶν κενωθείσας χώρας μέχρι τῶν μεσημβρινῶν ἀκτῶν τῆς Βαλτικῆς θαλάσσης και τῶν στομίων τοῦ Ἄλβιος»).

² Στο ἴδιο.

³ Στο ἴδιο, σσ. 30-31.

⁴ Πρόκειται για τον Ρώσο ηγεμόνα Βλαδίμηρο Α' (960-1015).

⁵ G. Weber, ὀ.π., σ. 189 («Ὅτε ὁ ἀπέγγονος τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Βαραίων Ρουρίκου, ΒΛΑΔΙΜΙΡΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, (π. 1000), ὅστις εἶχε τὴν ἕδραν αὐτοῦ ἐν Κιοβία, εἰσήγαγε τὴν Ἑλληνικὴν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίαν εἰς τὸ κράτος αὐτοῦ, ἐξέτεινεν αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Βορυσθένους (Δανάπριος) μέχρι τῆς λίμνης Λαδώγας και τῶν ὄχθων τοῦ Δουῖνα»).

⁶ Πρόκειται για τον Ρώσο ηγεμόνα Ἰβάν Γ' Βασίλιεβιτς (1440-1505).

σπουδαίες στρατιωτικές νίκες που κατήγαγε¹ και κατόπιν μνημονεύονται οι διάδοχοί του έως τα τέλη του 16ου αιώνα.

Οι Έλληνες συγγραφείς της περιόδου του 19ου αιώνα ακολουθούν την τακτική των ξένων εγχειριδίων, προσαρμόζοντάς την ασφαλώς στα ελληνικά δεδομένα. Έτσι, εξακολουθούν να μην ασχολούνται ιδιαίτερα με τους Σλάβους, επιλέγοντας ιστορικές στιγμές τους που είχαν συνάφεια με τη βυζαντινή/ελληνική ιστορία.

Κυρίως τους απασχολεί το θέμα της καθόδου σλαβικών πληθυσμών στη νότια Ελλάδα έως την Πελοπόννησο και το κατά πόσο επηρεάστηκαν απ' αυτούς φυλετικά οι γηγενείς ελληνικοί πληθυσμοί. Προφανώς είχαν υπ' όψιν τους την απήχηση που είχε στη δυτική Ευρώπη η θεωρία που είχε διατυπώσει σε μια σειρά από έργα του² ο Γερμανός ιστοριοδίφης Fallmerayer περί εκσλαβισμού και εξαλβανισμού των Ελλήνων (βλ. ανωτέρω).

Πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, κοινή συνισταμένη όσων αναφέρονται σ' αυτό, είναι πως οι Σλάβοι που εγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο συγχωνεύτηκαν σταδιακά από το εκεί σφριγηλό ελληνικό στοιχείο, διατηρώντας μόνο ορισμένες λέξεις που ήταν σε χρήση έως τα τέλη του 19ου αιώνα.

«Ναυαρχίδα» της αντίδρασης στις απόψεις του Fallmerayer αποτελεί αναμφίβολα το έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου³, το οποίο, αν και βοήθημα, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τα σχολικά εγχειρίδια των μεταγενέστερων συγγραφέων. Σε αυτό ο μεγάλος Έλληνας ιστορικός καταγράφει ως αναληθή τη θεωρία («τερατούργημα» την αποκαλεί) που ανέπτυξε ο Γερμανός ιστοριοδίφης («Δέν είναι όμως αληθές, ότι, εν έτει 589, κατέκτησαν [ενν. οι Άβαροι] και αυτήν την Πελοπόννησον, κυριαρχήσαντες αυτής έκτοτε, μετά τῶν συμμάχων Σλαβικῶν φυλῶν, ἐπὶ διακόσια δεκαοκτώ

¹ G. Weber, *ό.π.*, σ. 189 («...ὅτε ἐσωτερικὴ διχόνοια διέσπασε τὴν δύναμιν τοῦ χρυσοῦ στίφους, κατάρθωσεν ὁ μέγας ἐκ Μόσχας ἡγεμὼν IBAN (Ἰωάννης) ΒΑΣΙΛΕΙΒΙΤΣ ὁ Μέγας (1462-1505) νὰ ἐλευθερώσῃ τὸ κράτος αὐτοῦ ἀπὸ τῆς φορολογίας, καὶ νὰ τὸ ἐκτείνῃ δι' εὐτυχῶν πολέμων πρὸς ὅλα τὰ μέρη»).

² Πρόκειται για τα εξής έργα του Fallmerayer: *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Teil 1: Untergang der peloponnesischen Hellenen und Wiederbevölkerung des leeren Bodens durch slavische Volksstämme*, J. G. Gotta, Stuttgart-Tübingen 1830 (ελληνική μετάφραση: *Ιστορία της χερσονήσου του Μοριά κατά το Μεσαίωνα*, εκδ. Μεγάλη Πορεία, Αθήνα 2002)· *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Teil 2: Morea, durch innere Kriege zwischen Franken und Byzantinern verwüstet und von albanischen Colonisten überschwemmt, wird endlich von den Türken erobert. Von 1250-1500 nach Christus*, Weber, Munich 1836· *Welchen Einfluß hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slawen auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attika? Oder nähere Begründung der im ersten Bande der Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters aufgestellten Lehre über die Entstehung der heutigen Griechen* Stuttgart-Tübingen 1835 (ελληνική μετάφραση: *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων* [μτφρ. Κ.Ρωμανός], εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1984).

³ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, Βιβλίον Δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1884.

ἔτη, ὡς ἰσχυρίσθη ὁ Φαλμεραϋερος, ἐπὶ τῆς ἀνυπάρκτου ταύτης κατακτήσεως ἐποικοδομήσας τὸ ὄλον αὐτοῦ, περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ φύλου, τερατούργημα»¹) και προσπαθεῖ παράλληλα να την ανασκευάσει².

Τις ίδιες απόψεις εκφράζει και ο Αντωνιάδης στο δικό του εγχειρίδιο, περιγράφοντας αρχικά τους τόπους εγκατάστασης των Σλάβων στις ελληνικές περιοχές και τονίζοντας πως επρόκειτο για μικρό αριθμό που απορροφήθηκε σύντομα, μην αφήνοντας κανένα σχεδόν ίχνος της εκεί παρουσίας τους³. Ο Φραγκίστας, αντίθετα, παρότι τους περιγράφει ως μια άγρια βαρβαρική φυλή, που προέλασε μέχρι τη νότια Ελλάδα, αποφεύγει να αναφερθεί τόσο στον Fallmerayer, όσο και στις προσπάθειες ανασκευής της θεωρίας του. Ωστόσο, επιχειρεί να παραλληλίσει την κάθοδο των Σλάβων στη νότια Ελλάδα με την εκστρατεία των Περσών και τη μάχη των Θερμοπυλών του 480 π.Χ., κάνοντας λόγο για αντίσταση των Ελλήνων στο ίδιο σημείο και παρόμοια κατάληξη του ηρωικού τους αγώνα (προδοσία από έναν νέο Εφιάλτη). Αν και δεν εκφράζει πλήρως τον συλλογισμό του, με έμμεσο τρόπο παραπέμπει στη συνέχεια των δύο αναμετρήσεων του Ελληνισμού με τη «βαρβαρότητα», υπονοώντας πως η κατάληξη προφανώς θα ήταν παρόμοια: τελική ήττα των «βαρβάρων» και επικράτηση των Ελλήνων και του πολιτισμού τους («*Ἀρχομένης τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527-568) ἐνέσκηψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐτέρα ἀγριωτέρα φυλὴ ἢ τῶν Σλαύων, οἵτινες προσλαβόντες καὶ ἄλλα γένη Οὐνοῦ καὶ Ἄντας προήλασαν εἰς τὰ ἐνδότερα, τῷ δὲ 540 ἐκπορθήσαντες τὴν Κασσάνδρειαν, ἐτράπησαν πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, καὶ προήλασαν μέχρι Θερμοπυλῶν· ἐν Θερμοπύλαις ἡ ὁρμὴ τῶν βαρβάρων εὗρε μεγίστην ἀντίστασιν, ἀλλ' ἀτυχῶς προδοσία, ὁμοία μὲ τοῦ Ἐφιάλτου, ἔδειξεν αὐτοῖς τὴν ἀπόκρυφον ἀτραπὸν, τὴν φέρουσαν διὰ τοῦ ὄρους τῆς Οἴτης, καὶ δι' αὐτῆς*

¹ Στο ίδιο, σ. 45.

² Στο ίδιο («Ο Γερμανὸς ἐκεῖνος δὲν προσήγαγεν ἄλλην ὑπὲρ τοῦ τοιοῦτου κατορθώματος τῶν Ἀνάρων μαρτυρίαν εἰμὴ περικοπὴν τινα συνοδικοῦ γράμματος γραφέντος μὲν περὶ τὰ τέλη τῆς ἐνδεκάτης ἑκατονταετηρίδος ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Νικολάου πρὸς τὸν βασιλέα Ἀλέξιον Κομνηνόν, καὶ κατὰ ἄλλα μὲν πολλὰ ἀναξίου πίστεως, πρὸ πάντων δὲ κατὰ τοῦτο, ὅτι ὄλοι οἱ προγενέστεροι Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ οὐδὲν ἀναφέρουσι περὶ τοιαύτης κατακτήσεως· ὁ δὲ περὶ τὰ τέλη τῆς ἕκτης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ἑβδόμης ἑκατονταετηρίδος, ἤτοι περὶ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν καθ' ἣν συνέβη δῆθεν τὸ γεγονός, ζήσας Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, ὁ λεπτομερέστατα περιγράψας τοὺς πολέμους τῶν Ἀνάρων καὶ τῶν Σλάβων, βεβαίωι οὐ μόνον ὅτι ἀπὸ τοῦ 584-593 τὰ ἔθνη ταῦτα οὐδέποτε πέραν τῆς Θράκης προέβησαν, ἀλλὰ καὶ ὅτι περὶ τὰ τέλη τῆς ἐποχῆς ταύτης οἱ μὲν Ἀῦροι ἠρέμου πέραν τοῦ Ἰστρου, οἱ δὲ Σλαῦοι ἐνικῶντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν χώρᾳ»).

³ Α. Αντωνιάδης, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Αθήναις 1879, σ. 266 («οἱ δὲ Σλαῦοι κατώκησαν εἰς διάφορα μέρη τῆς Μακεδονίας, Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας, προέβησαν μάλιστα κατὰ τὴν 8ην ἑκατονταετηρίδα μέχρις αὐτῆς τῆς Πελοποννήσου. ὄντες δὲ τῶν ἐγκατοίκων ὀλιγώτεροι, ἀπέμαθον κατὰ μικρὸν τὴν ἰδίαν γλῶσσαν, συγχωνευθέντες μετὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ μὴ καταλιπόντες ἴχνη τῆς ποτὲ ὑπάρξεως αὐτῶν εἰμὴ ἐλαχίστας τινὰς λέξεις»).

διελθόντες, κατέστρεψαν τὰ περίχωρα· πάντες δὲ σχεδὸν οἱ Ἕλληνες μέχρι τοῦ Ἰσθμοῦ, ὑπέκυψαν εἰς τὸ πεπρωμένον. Πόσον δὲ χρόνον διέμειναν ἐν Ἑλλάδι οἱ βάρβαροι τὴν φοράν ταύτην καὶ τότε καὶ ἂν ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἴδια, ἄδηλον»¹).

Στους Ρώσους αναφέρονται λίγοι ιστορικοί. Ο Παπαρρηγόπουλος, παρότι αφιερώνει μία περίπου σελίδα για την ιστορική τους πορεία έως την εποχή της βασίλισσας Όλγας, εντούτοις δεν παραλείπει να σημειώσει πως πρόκειται για έναν λαό χωρίς ιδιαίτερη αξία για τη μεσαιωνική ιστορία («Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾶ αὐτὸ τοῦτο τὸ νεωστὶ ἐπιφαινόμενον ἔθνος τῶν Ρώσων, ἢ κατ' ἰδίαν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ μέσου αἰῶνος τύχη, δὲν ἔχει ἔτι ἀξίαν πολλήν ὡς πρὸς τὴν ὄλην τῆς ἀνθρωπότητος ἱστορίαν»²). Ως πρώτη σημαντική επαφή των Ρώσων με τους Βυζαντινούς, ο συγγραφέας σημειώνει (με αρκετές επιφυλάξεις) την εκστρατεία του ηγεμόνα τους Ολέγ³ ἐναντίον της Κωνσταντινουπόλης ἐπὶ Λέοντος ΣΤ'. Η εκστρατεία αὐτή και η αποτροπή του κινδύνου μέσω χρηματικῆς χορηγίας, καταγράφεται στα ρωσικά χρονικά⁴, τα οποία ο Παπαρρηγόπουλος θεωρεῖ ἀναξιόπιστα⁵. Ωστόσο, σημειώνει πως λόγω της κατάστασης στην οποία βρισκόταν το βυζαντινὸ κράτος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, δὲν θα ἦταν ἀπίθανη μια τέτοια ἐξέλιξη⁶, ἐνῶ λίγο πιο κάτω ἀποδέχεται ὡς πραγματοποιηθεῖσα τὴν εκστρατεία αὐτή κατὰ τὸ 907⁷.

Ἐπόμενη και τελευταία ἀναφορὰ του Παπαρρηγόπουλου στους Ρώσους εἶναι ἡ βάπτιση τῆς βασίλισσας τους Όλγας και ἡ συνακόλουθη σύσφιξη των σχέσεων ἀνάμεσα στα δύο κράτη («...ἢ μετὰ τῶν Ρώσων συμμαχία περιεποίησεν εἰς τὸ κράτος πραγματικὴν ὠφέλειαν. Ἡ μεγάλη δούκισσα τῆς Ρωσίας Όλγα, διὰ τὴν εἰμπορέση τὴν δαμάση γειτονικὸν τι ἔθνος, ἐπέζητησε τὴν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς εἰρήνην καὶ ἐβαπτίσθη ἐν Κωνσταντινουπόλει, 957. Ἐντεῦθεν δὲ παρήχθη μετὰ τῶν δύο κυβερνήσεων

¹ Ἐ. Φραγκίστας, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὀθωνος*, τ. Β', ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 13.

² Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 116.

³ Πρόκειται για τὸν Ολέγκ τὸν Σοφό (855-912), ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἰδρυτὴς τοῦ κράτους των Ρως.

⁴ Βλ. Α. Σαββίδης, «Ο ἐκχριστιανισμὸς των Ρώσων και τὸ ρωσικὸ Χρονικὸ τοῦ Νέστορος», *Ἰστωρ* 2 (1992), σσ. 83-94.

⁵ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 116 («...τὰ περὶ τοῦτου πολλὰ θρυλλοῦντα χρονικά τῶν Ρώσων, δὲν εἶναι ἀποχρώντως ἀξιόπιστα»).

⁶ Στο ἴδιο («Ὅπως δὲ καὶ ἂν ἔχη τὰ περὶ τῆς στρατείας ταύτης, τὸ βέβαιον φαίνεται, ὅτι πολλὴ ἐμπορικὴ συναλλαγὴ ὑφίστατο τότε μετὰ τῶν Ρώσων καὶ Βυζαντινῶν καὶ ὅτι οἱ τελευταῖοι ὑπῆρξαν ἀρκετὰ ἀσθενεῖς, ὥστε νὰ ὑποκύψωσιν εἰς ἐπονειδίστους συνθήκας πρὸς ἐχθρόν, τὸν ὁποῖον εὐχερῶς ἠδύναντο νὰ κατατροπώσωσι»).

⁷ Στο ἴδιο («Ὁ Ολέγ [...] ἐποίησε, 907, τὴν προμνημονευθεῖσαν κατὰ Κωνσταντινουπόλεως στρατείαν, καὶ, ὅπερ βεβαιότερον τῆς στρατείας ἐκείνης, συνωμολόγησε, μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Λέοντος, ἐμπορικὴν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς συνθήκην»).

φιλική σχέσις, επικερδεστάτη ἀποβάσα εἰς τὸ ἐμπόριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως»¹).

Με το ίδιο θέμα, τη βάπτιση της Όλγας, ασχολείται και ο Αντωνιάδης, ο οποίος προσθέτει πως συνέπεια αυτού του σημαντικού γεγονότος υπήρξε η εισαγωγή του χριστιανισμού στην έως τότε βάρβαρη Ρωσία².

Σε γενικές γραμμές πάντως, οι Ρώσοι αντιμετωπίζονται από τους ιστορικούς του 19ου αιώνα με μια υπεροψία και μια αίσθηση ανωτερότητας. Είναι χαρακτηριστική η φράση του συγγραφικού διδύμου των Βενιζέλου-Σπαθάκη, οι οποίοι, θέλοντας να καταδείξουν την άθλια κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει το βυζαντινό κράτος κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Μιχαήλ Γ' (του επονομαζόμενου και «Μέθυσου»), σημειώνουν με έμφαση πως ακόμα και οι Ρώσοι τόλμησαν το 865 να πολιορκήσουν την Κωνσταντινούπολη³.

Για τους Σέρβους οι αναφορές είναι πενιχρότατες. Θεωρούνται άγριοι λαοί⁴ και το μοναδικό γεγονός στο οποίο γίνεται λόγος γι' αυτούς είναι η περίφημη μάχη του Κοσσυφοπεδίου⁵.

Ε3. Οι σλαβικοί λαοί στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 20ού αιώνα

Ο 20ος αιώνας – ιδιαίτερα το πρώτο μισό του – χαρακτηρίζεται από έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ των βαλκανικών κρατών, που κατέληξαν στην πολεμική αναμέτρηση σχεδόν όλων εναντίον όλων. Τα σύνορα αναδιανέμονται, νέα κράτη ιδρύονται και οι εθνικές επιδιώξεις όλων των λαών συγκρούονται μεταξύ τους. Από αυτή την αναταραχή που κυριαρχεί, η Ελλάδα αρχικά είναι η πλέον κερδισμένη. Διπλασιάζει τα σύνορα και τον πληθυσμό της, απελευθερώνοντας τη νότια περιοχή της Ηπείρου, το μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής Μακεδονίας, τη Δυτική Θράκη και τα

¹ Στο ίδιο, σ. 118.

² Α. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 270 («...ή μεγάλη τῆς Ρωσσίας δούκισσα Όλγα, ἔλθοῦσα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐβαπτίσθη, καὶ κατὰ μικρὸν εἰσῆχθη εἰς τὴν βάρβαρον τότε χώραν ὁ χριστιανισμός»).

³ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή*, ἐκδ. Γ. Κασδόνης-Βιβλιοπωλείου τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894, σ. 122 («Τοσαύτη δὲ ἦτο ἡ ἐν αὐτῷ ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ ἔκλυσις, ὥστε καὶ Ρῶσοι ἐτόλμησαν ἐν ἔτει 865 νὰ κατέλθωσι μετὰ πλοιαρίων ἐκ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, νὰ λεηλατήσωσι διάφορα χωρία τοῦ Βοσπόρου καὶ νὰ πολιορκήσωσιν αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τρικυμία ὁμως συμβᾶσα διεσκόρπισε τὰ πλοιάρια αὐτῶν»).

⁴ Α. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 277 («...οἱ πόλεμοι πρὸς τοὺς εἰς τὰ Ἀνατολικά σύνορα καὶ παρὰ τὸν Δούναβιν ἀγρίους λαοὺς (Σέρβους καὶ Οὐγγρους)»).

⁵ Ε. Φραγκίστας, *ό.π.*, σ. 32 («Ο Μουράτ, ἐξακολουθῶν νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς ἐν Εὐρώπῃ κτήσεις του, ἀφίκετο ἐν ἔτει 1389 κατὰ τὰ μεταξὺ Βοσνίας καὶ Σερβίας σύνορα εἰς Κοσσυφοπέδιον, καὶ ἐκεῖ, συνάψας μάχην κατὰ τοῦ βασιλέως τῶν Σέρβων Λαζάρου καὶ τοῦ συμμάχου αὐτοῦ ἡγεμόνος τῆς Βοσνίας, κατετρόπωσε αὐτοὺς αἰχμαλωτισθέντος καὶ αὐτοῦ τοῦ βασιλέως τῆς Σερβίας Λαζάρου· ἀλλ' ἐν τῷ μέσῳ τῆς χαρᾶς ὁ Μουράτ ἐδολοφονήθη, ἀνηγορεύθη δὲ σουλτάνος ὁ υἱὸς αὐτοῦ Βαγιαζήτ»).

νησιά του Αιγαίου ενώ, μέχρι την καταστροφή του 1922, διεκδικεί με αξιώσεις την Ανατολική Θράκη και σημαντικό μέρος της Μικράς Ασίας.

Αυτές οι εξελίξεις δεν θα μπορούσαν να μην επηρεάσουν τους συγγραφείς της εποχής, προκαλώντας ανακατατάξεις και στην ύλη των σχολικών βιβλίων. Οι Σλάβοι δεν αντιμετωπίζονται πλέον με τη συγκαταβατικότητα του προηγούμενου αιώνα ως ο φτωχός συγγενής των Βαλκανίων, αλλά ως ο επίδοξος άρπαγας των «προαιώνιων» ελληνικών εδαφών. Η αλλαγή αυτή στη νοοτροπία αντικατοπτρίζεται με ξεκάθαρο τρόπο στα σχολικά εγχειρίδια της εποχής.

Εκείνο το εγχειρίδιο που εκφράζει σε απόλυτο βαθμό αυτή την αλλαγή στον τρόπο αντιμετώπισης των Σλάβων είναι γραμμένο από τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Αδαμάντιο Αδαμαντίου¹. Σε αυτό αφιερώνεται πολλαπλάσιος χώρος για την ιστορία των σλαβικών λαών, πάντοτε όμως με αρνητική χροιά. Για τον Αδαμαντίου εξ αρχής η εμφάνιση αυτού του νέου λαού στα Βαλκάνια είναι προβληματική. Αποτελεί ένα προοίμιο γραμμένο με αίμα, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει στο έργο του, καθώς η παρουσία του στη μετέπειτα ελληνική ιστορία είναι αρνητική («*Αί ἐπιδρομαὶ τῶν νέων τούτων ἐχθρῶν κατὰ τὴν βασιλείαν Ἀναστασίου τοῦ Α΄ εἶναι προοίμιον γραμμένον μὲ αἷμα εἰς τὰς τραγικὰς καταστροφάς, τὰς ὁποίας ἐπέφερον κατόπιν (ιδίως οἱ Βούλγαροι) εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας. Ἡ ἐποχὴ αὕτη ἔχει μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἀπὸ τότε εἰσέρχεται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Χερσόνησον εἰς νέος λαὸς (οἱ Σλάβοι), ὁ ὁποῖος διὰ κακὴν τύχην τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀνεμίχθη ἕως σήμερον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς, καὶ ἐπροκάλεσε μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα*»²). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Αδαμαντίου διαρκώς τους χαρακτηρίζει και μελλοντικούς εχθρούς του Ελληνισμού, αφού προκάλεσαν και στη συνέχεια ανυπολόγιστες ζημίες³.

Δεν παραλείπει ασφαλώς να αναφερθεί και στην κάθοδο των Σλάβων στη νότια Ελλάδα και στη θεωρία του Fallmerayer. Τους παρομοιάζει με χείμαρρο που ξεχύθηκε από τον βορρά, παρασύροντας στο διάβα του τα πάντα («*Συγχρόνως προσπαθοῦν νὰ σταματήσουν τὸν ἀπὸ τοῦ Βορρᾶ κατερχόμενον χείμαρρον τῶν Σλάβων [...] Ἐπέρχονται κατὰ μεγάλα στίφη καὶ φέρουν φοβερὰς καταστροφάς. Αἱ ἐπιδρομαὶ αὗται ἔγιναν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Β΄ καὶ τοῦ Μαυρικίου (περὶ τὰ τέλη τοῦ ζ΄ αἰῶνος)*

¹ Α. Αδαμαντίου, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐν Αθήναις 1919.

² Στο ἴδιο, σσ. 28-29.

³ Στο ἴδιο, σσ. 35 καὶ 44 («*Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀποκρούεται ὀλοσχερῶς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὁ κίνδυνος ἀπὸ τοὺς βαρβάρους Γερμανοὺς. Νέοι ὅμως λαοὶ ἐμφανίζονται, οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Σλάβοι, οἱ μέλλοντες μεγάλοι ἐχθροὶ τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς [...] κάμνουν φοβερὰς ἐπιδρομὰς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Χερσόνησον. Κάθε ἔτος σχεδὸν περνοῦν τὸν Δοῦναβιν, ληλατοῦν, πυρπολοῦν, ἐρημώνουν ὀλόκληρον τὴν χώραν, ἀπὸ τὸ Ἴονιον πέλαγος ἕως τὴν πρωτεύουσαν, καὶ τὴν μεταβάλλουν εἰς “σκυθικὴν ἐρημίαν”*»).

καὶ ἐπροχώρησαν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον»¹). Ὅσον ἀφορὰ στη θεωρία του Fallmerayer, ὁ ιστορικός σημειώνει πῶς πρόκειται γιὰ παραδοξολόγημα, ἀποφεύγοντας μάλιστα οποιαδήποτε ἀναφορὰ ἀκόμα καὶ στο ὄνομα τοῦ εμπνευστῆ τῆς («Ἀπὸ τότε ἀρχίζει ἡ ἐξάπλωσις τῶν Σλάβων εἰς τὴν Χερσονήσον τοῦ Αἴμου. Ἐνεκα τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σλάβων ἐγεννήθη πολυθρύλητον ἱστορικὸν ζήτημα: κατὰ πόσον οἱ Σλάβοι, οἱ ὅποιοι ἐγκατεστάθησαν εἰς ἑλληνικὰς χώρας ἐπὶ αἰῶνας, ἐξησθένησαν τὸν Ἑλληνισμόν. Διότι εὐρέθη εἷς παραδοξολόγος ἱστορικὸς νὰ εἴπῃ ὅτι οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν ἐκείνων Σλάβων. Ἄλλοι πάλιν σπουδαῖοι ἱστορικοὶ κατεπολέμησαν τὴν φαντασιώδη αὐτὴν θεωρίαν. Σήμερον κανεὶς δὲν πιστεύει τοιοῦτον μῦθον. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀπὸ τότε ἔμειναν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ εἰς τὴν Στερεὰν καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἄρκετοὶ Σλάβοι. Οἱ Βυζαντινοὶ ὅμως Ἀυτοκράτορες εἰργάσθησαν μὲ ἐπιμονὴν ἐπὶ αἰῶνας νὰ τοὺς καθυποτάξουν καὶ νὰ τοὺς ἐξελληνίσουν»²). Γιὰ τὸν ἐξελληνισμό τοὺς μιλά στη συνέχεια, χρησιμοποιώντας τὰ λόγια ἐνός Ἑλληνα ἱστορικοῦ, τοῦ Παπαρρηγόπουλου³ καὶ ἐνός Γερμανοῦ, τοῦ Γέλτσερ⁴, γιὰ νὰ καταλήξῃ στο συμπέρασμα ὅτι ἡ ολοκληρωτικὴ συγχώνευσις τῶν Σλάβων ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἀποτελεῖ ἀδιάψευστη μαρτυρία τῆς σφριγηλότητος καὶ τῆς ζωτικότητος τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου («Μετὰ τρεῖς αἰῶνας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐγκαταστάσεώς των, τὸν Θ' αἰῶνα πολὺ ὀλίγοι Σλάβοι ὑπῆρχον εἰς τὰ νότια τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Καὶ τὸ γεγονός τοῦτο τῆς τελείας συγχωνεύσεως τῶν Σλάβων ἐπιδρομῶν δεικνύει πόσον μεγάλη ἦτο ἡ δύναμις καὶ ἡ ζωτικότης τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς»⁵).

Ἐπειδὴ κατὰ τὴ διάρκεια τόσο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, ὅσο καὶ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων τὸ μῆλον τῆς ἐρίδος υπῆρξε ἀναμφισβήτητα ἡ πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, ὁ Ἀδαμαντίου τῆς ἀφιερώνει ἓνα ξεχωριστὸ κεφάλαιο με τίτλο: «Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ οἱ Σλάβοι»⁶. Σὲ αὐτό,

¹ Στο ἴδιο, σσ. 61 καὶ 62.

² Στο ἴδιο, σ. 63.

³ Στο ἴδιο («Ὀυδέποτε ἠρνήθημεν, λέγει ὁ Παπαρρηγόπουλος, ὅτι σλαβικαὶ ἐποικήσεις ἔγιναν πολλαὶ εἰς πολλὰς ἑλληνικὰς χώρας· ἀξιούμεν ὅμως, ὅτι ἅπαντα τὰ πασίγνωστα γεγονότα τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας μόνον οὐχὶ φωνὴν ἀφίνουσιν, ὅτι οἱ Σλάβοι οὗτοι δὲν κατέστρεψαν τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φυλὴν, ἀλλ' ἐξεναντίας αὐτοὶ ἐντὸς αὐτῆς συνεχωνεύθησαν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε οὐδὲν ἕτερον κατέλιπον τῆς ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν ὑπάρξεως αὐτῶν ἴχνος ἢ ὀνόματά τινα ὀρέων, ποταμῶν καὶ χωρίων»).

⁴ Στο ἴδιο («Ἀπὸ πολλὸν καιρὸν, λέγει ὁ Γερμανὸς ἱστορικός Γέλτσερ, ἔχει ἀναγνωρισθῆ, ὅτι ἡ ἀλλόκοτος καὶ τυχοδιωκτικὴ ὑπόθεσις τοῦ Φαλμεράγιερ περὶ φρικτοῦ ἐξολοθρευμοῦ ὀλοκλήρου τοῦ ἀτυχοῦς Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τοῦ τελείου ἐκσλαβισμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μαυρικίου, πρέπει νὰ ἀποδιωχθῆ εἰς τὴν χώραν τῶν μύθων. Ἡ ἀπόκρουσις αὐτῆς δὲν ἔγινε μόνον διὰ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Ἡ τιμὴ ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸν Γερμανὸν (ἱστορικὸν) Κάρολον Χόπφ»).

⁵ Στο ἴδιο, σσ. 63-64.

⁶ Στο ἴδιο, σ. 91.

ο συγγραφέας υπογραμμίζει τη σημασία της αντίστασης των Θεσσαλονικέων έναντι των αναρίθμητων βαρβαρικών φύλων που την πολιορκήσαν, παραλληλίζοντας αυτόν τον αγώνα με εκείνον των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης νωρίτερα. Δηλώνει μάλιστα απερίφραστα πως, κατ' αντιστοιχίαν, όπως η «Υπέρμαχος Στρατηγός» έσωσε τη βυζαντινή πρωτεύουσα από τους εχθρούς, έτσι και ο Άγιος Δημήτριος έσωσε τη δεύτερη σε μέγεθος και σημασία πόλη του κράτους¹. Γι' αυτόν τον λόγο οι κάτοικοί της, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τον άγιο, ανήγειραν τον περικολλητό ναό του Αγίου Δημητρίου. Επισημαίνει δε, πως έκτοτε η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε το προπύργιο του Ελληνισμού στην ευαίσθητη εθνικά περιοχή της Μακεδονίας, συνδέοντας τους αγώνες εναντίον των Σλάβων της μεσαιωνικής περιόδου, με τους αγώνες των νεότερων Ελλήνων εναντίον των ίδιων αντιπάλων («Οὕτως ἡ Θεσσαλονίκη ἔγινε τὸ προπύργιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ἀπὸ τότε ἤρχισε νὰ γίνεται μεγάλη, καὶ ἐν μέσῳ τῶν βαρβάρων νὰ εἶναι ὁ φάρος τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ νὰ δείξουν τὴν εὐγνωμοσύνην των οἱ κάτοικοι ἀνήγειραν τότε τὸν μεγαλοπρεπῆ ναὸν τοῦ Μεγαλομάρτυρος καὶ τὸν ἐστόλισαν μὲ ὠραιότατα ψηφιδωτά. Ὁ ναὸς τοῦ Αγίου Δημητρίου εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν εἶναι ἡ μεγαλοπρεπεστάτη βασιλικὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου, ὅπως καὶ ἡ Αγία Σοφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἡ μεγαλοπρεπεστάτη ἐκκλησίαι τοῦ βυζαντινοῦ ῥυθμοῦ μὲ τροῦλλον. Καὶ αἱ δύο μεγάλαι ἐκκλησίαι ἐνέκλεισαν ἐπὶ αἰῶνας τὰ ὑψηλότερα ἰδανικὰ τῆς φυλῆς ἡμῶν»²).

Όταν αναφέρεται στην Πελοπόννησο και την εκεί παρουσία των Σλάβων, ο Αδαμαντίου προβάλλει αρχικά την ανησυχία της Κωνσταντινούπολης για τον βαθμό εισχώρησης στην περιοχή αυτών των πληθυσμών και την αντίδραση που αυτή προκάλεσε³. Κατόπιν

¹ Στο ίδιο, σσ. 91-93 («Κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους (675-681) σώζεται ὁ Ἑλληνισμὸς ἀπὸ ἄλλους βαρβάρους, οἱ ὅποιοι τὸν προσβάλλουν εἰς τὰς Εὐρωπαϊκὰς τῆς χώρας. Κάθε σχεδὸν ἔτος καὶ ἡ μεγάλη πόλις τῆς Θεσσαλονικῆς ἐπολιορκεῖτο μὲ μανίαν ἀπὸ τοὺς Σλάβους, οἱ ὅποιοι εἶχον κατασκηνώσει εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ἀπειρος ἦτο ὁ ἀριθμὸς τῶν βαρβάρων, ὁ ὅποιος τὴν ἐπολιορκεῖ ἐνίοτε καὶ ἀπὸ ξηρᾶς καὶ ἀπὸ θαλάσσης, πολλὰς φορὰς καὶ κατὰ σειρὰν ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Οἱ Ἄβαροι καὶ οἱ Σλάβοι ἔσυρον μαζὶ των ἀναρίθμητα “βαρβαρικὰ καὶ ἀνήμερα φύλα”. Ἡ γενναιότης τῶν κατοίκων τῆς πόλεως καὶ τῆς βυζαντινῆς φρουρᾶς ἔσωζε τὴν πόλιν. Ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολις, ὁμοίως καὶ ἡ Θεσσαλονικὴ ἔσωσαν τότε τὸν Χριστιανικὸν πολιτισμόν. Ὅπως οἱ κάτοικοι τῆς Πόλεως εἶχον “ὑπέρμαχον στρατηγόν” τὴν Παναγίαν, καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονικῆς εἶχον προστάτην καὶ σωτήρα τὸν Ἅγιον Δημήτριον. Ἡ βαθεῖα πίστις, ἔλεγον, ἔκαμνε τὰ στήθη των ἀκαταμάχητον τεῖχος»).

² Στο ίδιο, σ. 93.

³ Στο ίδιο, σ. 111 («Εὐτυχέστερος εἶναι ὁ πόλεμος ἐναντίον τῶν Σλάβων, οἱ ὅποιοι εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Αἱ χώραι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἦσαν γεμάται ἀπὸ διάφορα σλαβικὰ φύλα εἰς βαθμόν, ὁ ὅποιος εἶχεν ἀνησυχῆσει τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησιν. Ἡ Εἰρήνη ἠναγκάσθη ν' ἀποστείλῃ παμπληθῆ στρατὸν ὑπὸ τὴν στρατηγίαν τοῦ πρωθυπουργοῦ καὶ εὐνοουμένου αὐτῆς Σταυρακίου. Ὁ στρατηγὸς οὗτος καθυπέταξε πρῶτον τοὺς εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα Σλάβους, ἔπειτα εἰσεχώρησεν εἰς τὴν

αντιμετωπίζει και την αντίστοιχη επίθεση των Σλάβων της Πελοποννήσου εναντίον της Πάτρας, με παρόμοιο τρόπο που αντιμετώπισε την πολιορκία της Θεσσαλονίκης. Απονέμει τα εύσημα στους κατοίκους της πόλεως για την ηρωική τους αντίσταση στους επιδρομείς, αποδίδοντας και εδώ τη σωτηρία στον προστάτη-άγιο της Πάτρας, τον Άγιο Ανδρέα, που ενέπνευσε το αντιστασιακό πνεύμα στους κατοίκους της πόλης («Σωτήριοι πρό πάντων είναι αἱ λαμπραὶ νῆκαι ἐναντίον τῶν Σλάβων τῆς Ἑλλάδος. Ἡ πόλις τῶν Πατρῶν γίνεται ἡ ἀκρόπολις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι εἰς τὴν Μακεδονίαν. Οἱ Σλάβοι τῆς Πελοποννήσου ἐπιτίθενται ἐναντίον τῶν Πατρῶν. Τοὺς βοηθοῦν καὶ οἱ Ἄραβες πειραταί, οἱ ὅποιοι πολιορκοῦν τὴν πόλιν ἀπὸ τὴν θάλασσαν. Ἀλλ’ οἱ ἡρωϊκοὶ κάτοικοι ἐπεξέρχονται γενναίως ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν, τοὺς τρέπουν εἰς φυγὴν καὶ σώζουσι τὴν πόλιν (807). Τὴν νίκην, εἰς τὸν ἐνθουσιασμόν των, ἀπέδωκαν εἰς τὸν προστάτην τῆς πόλεως, τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν, ὅπως καὶ οἱ Θεσσαλονικεῖς εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον»¹). Η επίθεση αυτή παρακίνησε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, τους βυζαντινούς αυτοκράτορες να ασχοληθούν σοβαρότερα με το ζήτημα της παρουσίας των σλαβικών πληθυσμών στην Πελοπόννησο, ώστε να αποφύγουν τον διαφαινόμενο εκσλαβισμό της. Μέσω της μεταφοράς ελληνικών πληθυσμών και της στρατιωτικής επιβολής, αλλά και της αντίστασης των γηγενών Ελλήνων που είχαν απομείνει, όχι μόνο αποφεύχθηκε το μοιραίο, αλλά αντιστράφηκαν οι όροι και μέσα σε έναν μόνο αιώνα οι Σλάβοι της Πελοποννήσου απορροφήθηκαν και ο Ελληνισμός της περιοχής επικράτησε απόλυτα («Ἀπὸ τότε ἀρχίζει ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Κυβέρνησις σοβαρὰν ἐργασίαν διὰ τὸ ἀποτρέψῃ τὸν κίνδυνον τοῦ ἐκσλαβισμοῦ τῆς χώρας. Ὁ Νικηφόρος μετεχειρίσθη καὶ τὸ μέσον τοῦ μετοικισμοῦ, ὅπως καὶ ἄλλοι Ἀυτοκράτορες, καὶ μετώκισεν Ἑλληνας εἰς τοὺς τόπους, ὅπου ἦσαν Σλάβοι. Οἱ δὲ στρατηγοὶ τοῦ ἐπιχειροῦν ἀληθινὰς ἐκστρατείας καὶ τοὺς καθυποτάσσουσι. Ἡ μεγαλυτέρα διάδοσις τῶν Σλάβων εἰς τὴν Ἑλλάδα πίπτει κατὰ τὸ ἔτος 750. Εἶχον κατασκηνώσει εἰς τὰ βουνὰ καὶ εἰς τοὺς κάμπους· ἦσαν γεωργοὶ καὶ ποιμένες τόσοσ ἀπολίτιστοι, ὥστε ἐδείχθησαν ἀνίκανοι νὰ συνενωθοῦν καὶ νὰ ἰδρῦσουσι κράτος. Ἡ ἀντίστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὁ ὅποιος εἶχε διατηρηθῆ ἀκμαῖος ἰδίως εἰς τὰ κάστρα καὶ τὰς πόλεις, ἡ ἄσκνος ἐργασία, τῶν αὐτοκρατόρων ἐπέτυχον μετὰ ἓνα μόνον αἰῶνα (850) τὴν ἀπορρόφησιν καὶ τὴν τελείαν ἐπικράτησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ»²).

Ιδιαίτερη μνεία κάνει ο Αδαμαντίου στον εκχριστιανισμό των Σλάβων από τους αδελφούς Κύριλλο και Μεθόδιο. Παραθέτει αρχικά ένα

Πελοπόννησον, ὅπου τοὺς κατετρόπωσεν. Φέρων δὲ φορτία πλουσίων λαφύρων καὶ πλῆθος αἰχμαλώτων, ἐπέστρεψε εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν (784) καὶ ἐτέλεσε θρίαμβον»).

¹ Στο ίδιο, σ. 112. Βλ. και Π.Α. Γιαννόπουλος, «Η Πάτρα στον 9^ο αιώνα», στο Π.Α. Γιαννόπουλος, Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μεσαιωνική Πελοπόννησος, Βυζάντιο, Λατινοκρατία, Πρώμη Τουρκοκρατία*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2013, σσ. 219-232.

² Α. Αδαμαντίου, *ό.π.*, σσ. 112-113.

παλιό σλαβικό χρονικό, που περιέχει την παράκληση των Σλάβων προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα να αποστείλει ιεραποστόλους για να αναλάβουν τη διάδοση του χριστιανισμού¹. Παράλληλα, δίνει μεγάλη έκταση στις ευεργετικές συνέπειες του εκχριστιανισμού των Σλάβων, κυρίως στον τομέα της πνευματικής ανάπτυξης και του εκπολιτισμού τους («Οί ἅγιοι ἐκεῖνοι ἄνδρες ἀνοίγουν τὴν ἐποχὴν τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τοὺς ἀπολιτίστους καὶ ἀναλφαβήτους λαοὺς τῶν Σλάβων. Εἰς ἐκείνους ὀφείλουν ὄχι μόνον τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀλφάβητον καὶ τὴν λογοτεχνίαν αὐτῶν. Τὸ σλαβικὸν ἀλφάβητον ἐδημιούργησεν ὁ Κύριλλος ἀπὸ τὸ Ἑλληνικόν. Αὐτὸς μετέφρασεν ἔπειτα εἰς τὴν σλαβικὴν τὰς Ἁγίας Γραφὰς καὶ εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς σλαβικῆς φιλολογίας. Ἄν σκεφθῶμεν τὴν καταστροφὴν τῶν λαῶν, οἱ ὅποιοι ἔμειναν εἰδωλολάτραι, θὰ ἐννοήσωμεν πῶς ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Κύριλλος ἔσωσαν τὴν σλαβικὴν φυλὴν ἀπὸ τὴν δουλείαν καὶ μάλιστα καὶ ἀπὸ τὸν ὄλοσχερῆ ἔξαφανισμόν»²).

Ασχολούμενος ξεχωριστά με τους διάφορους σλαβικούς λαούς, ο συγγραφέας επικεντρώνεται κυρίως σε δύο. Στους Ρώσους και στους Σέρβους, με τους οποίους οι Βυζαντινοί (αλλά και οι νεότεροι Έλληνες) ήρθαν περισσότερο σε επαφή.

Για τους πρώτους η άποψή του είναι ιδιαίτερα θετική. Παρότι οι αρχικές επαφές δεν χαρακτηρίζονταν από φιλική διάθεση (βλ. επίθεση των Ρώσων στην Κωνσταντινούπολη το 860³ και σύγκρουση Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή με τον Σβιατοσλάβο το 970⁴), ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι συγκρούσεις δηλώνει μια προσέγγιση πολύ πιο ήπια. Συγκεκριμένα, ο ιστορικός αναφέρει ως αξιοσημείωτη την εμφάνιση αυτού του νέου εχθρού, τονίζοντας όμως στη συνέχεια τις ποικίλες σχέσεις που θα έχει τόσο με τη βυζαντινή αυτοκρατορία, όσο και με τον Ελληνισμό ευρύτερα («Αξιοσημείωτον γεγονός εἶναι ἡ ἐμφάνισις ἑνὸς νέου ἐχθροῦ, ὁ ὅποιος μέλλει νὰ ἔλθῃ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς Αὐτοκρατορίας, πρὸ πάντων μετὰ τὴν πτώσιν αὐτῆς, εἰς μεγάλας καὶ ποικιλωτάτας σχέσεις με τὸν

¹ Στο ίδιο, σ. 124 («Οἱ Σλάβοι τοῦ ἄνω Δουνάβεως ἔστειλαν πρεσβείαν εἰς τὸν Μιχαὴλ τὸν Γ' (862). Οἱ πρέσβεις εἶπον εἰς τὸν αὐτοκράτορα: "Πολὺ ἀριθμοὶ χριστιανοὶ ἀπεσταλμένοι μᾶς ἦλθον ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, ἀπὸ τὴν Γερμανίαν, ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ μᾶς ἔφερον διαφόρους διδασκαλίας. Ἡμεῖς οἱ Σλάβοι εἴμεθα εἰς ἀπλοῦς λαὸς καὶ δὲν ἔχομεν κανένα νὰ μᾶς διδάξῃ ποῦ εἶναι ἡ ἀλήθεια. Δεῖξε μας, λοιπόν, μεγαλόψυχε μονάρχα, ἕνα ἄνθρωπον ἄξιον νὰ μᾶς ὁμιλήσῃ φρόνιμα, διότι ἀπὸ σᾶς βγαίνει ὁ καλὸς ὁ νόμος διὰ νὰ διαδοθῇ εἰς ὅλοκληρον τὸν κόσμον" (ἀπὸ παλαιὰν σλαβικὴν χρονογραφίαν). Ὁ Αὐτοκράτωρ τῶν Χριστιανῶν ἐδέχθη τὴν παράκλησίν των, καὶ διέταξε τὸν Μεθόδιον καὶ Κύριλλον, δύο μοναχοὺς ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην, νὰ ὑπάγουν νὰ διαδώσουν μετὰ τῶν Σλάβων τὸ Εὐαγγέλιον. Ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Κύριλλος ἦσαν ἀδελφοί, κατήγοντο ἐκ Θεσσαλονίκης ἀπὸ ἐπιφανὲς Ἑλληνικὸν γένος καὶ εἶχον διαδώσει τὸν Χριστιανισμόν εἰς τοὺς Χαζάρους πρὸς Β. τοῦ Εὐξείνου Πόντου»).

² Στο ίδιο, σσ. 124-125.

³ Στο ίδιο, σσ. 123-124.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 160-163.

Ελληνισμόν»¹). Παράλληλα, οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί για να τους χαρακτηρίσει παρουσιάζουν και αυτές την ίδια ηπιότητα («Οί τολμηροί οὔτοι ἐπιδρομεῖς»², «μάχονται μὲ ἀγρίαν ῥώμην»³, «ὁ ἀγέρωχος Ρῶσος ἡγεμών»⁴ κ.ο.κ.), ὅπως και οι πηγές του («Προφυλαγμένοι μὲ τὰς παμμεγέθεις ξυλίνας ἀσπίδας των σκεπασμένας μὲ δέρματα ζῶων, οἱ γιγάντιοι πολεμισταὶ τῆς ἐρήμου ἀντέτασσον θηριώδη ἀντίστασιν εἰς τὸ βαρὺ ἵππικὸν τῶν Βυζαντινῶν. Ἐχειρίζοντο μὲ ἀκαταμάχητον ὄρμην τὸν πέλεκυν καὶ τὴν λόγχην. Παρὰ νὰ παραδοθῶν ἐπροτίμων νὰ αὐτοκτονήσουν σχίζοντες μόνου τὴν κοιλίαν των [...] Λυσώδεις ὑπῆρξαν αἱ μάχαι. Ἐξ ἡμέρας κατὰ σειρὰν ἐπολέμησαν σῶμα μὲ σῶμα»⁵). Ο συγγραφέας θεωρεῖ σημαντικὴ στιγμή τον εκχριστιανισμό των Ρώσων, καθὼς μαζί με αὐτὸν εισήχθη στη μεγάλη χώρα τους ο βυζαντινὸς πολιτισμὸς σε κάθε του ἐκφανση («Πλῆθος Ἑλλήνων μοναχῶν καὶ λογίων πηγαίνουν εἰς τὸ Κίεβον. Ἑλληνες τεχνῖται κτίζουσι τὰς ἐκκλησίας του καὶ τὰς ζωγραφίζουσι, Ἑλληνες ἱερεῖς λειτουργοῦν εἰς αὐτάς. Τὸ Κίεβον ἔγινεν, ὅπως ἐλέγετο, “λαμπρότατον κόσμημα τῆς Ἑλλάδος”. Ἐχει καὶ αὐτὸ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν του, ἄλλας ἐκκλησίας καὶ μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, τὸ ὁποῖον διορίζει τὸν μητροπολίτην Κιέβου καὶ τὸν ἀποστέλλει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Μὲ τὴν Ὁρθοδοξίαν ἢ τέχνην, ἢ λογοτεχνίαν, ὅλος ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς εἰσχωρεῖ βαθύτατα εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Ρωσικοῦ λαοῦ καὶ ἀναπλάσσει ἐξ ὀλοκλήρου αὐτόν. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἢ Ρωσία ἠὺξήθη καὶ ἔγινε μεγάλη»⁶). Προκειμένου να ενισχύσει τὴν ορθότητα τῆς ἀποψῆς του, παραθέτει και μία πηγὴ προερχόμενη ἀπὸ τον Λεροά Μπωλιέ⁷. Ὡς κατακλείδα στις αναφορὰς του για τους Ρώσους θα σημειώσῃ

¹ Στο ἴδιο, σ. 123.

² Στο ἴδιο.

³ Στο ἴδιο, σ. 161.

⁴ Στο ἴδιο, σ. 162.

⁵ Στο ἴδιο, σ. 162 (ἀπόσπασμα ἀπὸ κείμενο του Σλουμπερζέ).

⁶ Στο ἴδιο, σσ. 181-182. Ο Α. Σαββίδης παρατηρεῖ ὅτι ο Αδαμαντίου τοποθετεῖ λανθασμένα τον εκχριστιανισμό των Ρώσων το 1000 μ.Χ. και ἐπισημαίνει ὅτι ἡ γενικὴ εικόνα που μας προσφέρει για τις σχέσεις των Βυζαντινῶν μαζί τους εἶναι ἐπαρκῆς. Βλ. Α. Σαββίδης, «Ἡ ἀπεικόνιση των βυζαντινο-ρωσικῶν σχέσεων στα ἑλληνικὰ σχολικὰ εγχειρίδια του Γυμνασίου και του Λυκείου με ἔμφαση στην τελευταία πενηκονταετία», στο του ἴδιου, *Βυζαντινο-ρωσικὰ ἐξήμισι αἰῶνες βυζαντινο-ρωσικῶν σχέσεων (1^ο μισό 9^{ου}-2^ο μισό 15^{ου}/ἀρχές 16^{ου} αἰ. μ. Χ.)*, το *status* τῆς ἐρευνας, ἐκδ. Κ. και Μ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 269.

⁷ Πρόκειται για τον Γάλλο δημοσιογράφου και ιστορικό Henri Jean Baptiste Anatole Leroy-Beaulieu (1842-1912). Στην πηγὴ (Α. Αδαμαντίου, ὀ.π., σ. 182), σημειώνονται τα εξής: «Ἡ Ρωσία ἔγινεν ἓν εἶδος ἀποικίας τοῦ Βυζαντίου, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος πνευματικὸς αὐτοῦ δούλος. Οἱ Ρῶσοι μητροπολίται ἦσαν Ἑλληνες. Οἱ ἡγεμόνες αὐτῆς ἠὺχαριστοῦντο νὰ νυμφεύωνται ἑλληνίδας καὶ νὰ ἐπισκέπτονται τὸν Βόσπορον. Τὰ πολυάριθμα σχολεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ Βλαδιμίρου καὶ τοῦ Γιαροσλάβου ἰδρύθησαν ἀπὸ Ἑλληνας κατὰ τὸ βυζαντινὸν ὑπόδειγμα. Ἐπὶ δύο αἰῶνας ἢ Κωνσταντινούπολις καὶ ἢ Ρωσία διετήρησαν στενάς σχέσεις ἐμπορίου,

ο Αδαμαντίου: «Από ὅλους τοὺς λαοὺς, οἱ ὁποῖοι ἐπολέμησαν νὰ κυριεύσουν τὴν Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν, ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἦλθεν εἰς μεγαλυτέρας σχέσεις μὲ αὐτὴν εἶναι οἱ Ρῶς, οἱ Ρῶσοι, ὅπως ἀπεκλήθησαν κατόπιν. Κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα οἱ Ρῶς ἢ Βαριάγγοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὰς ἀχανεῖς πεδιάδας τῆς ἀρχαίας Σκυθίας. Ἀπὸ τὸν Θ' ἕως τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἐπιχειροῦν πέντε φοβεράς ἐκστρατείας διὰ νὰ καταλάβουν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ μέγας ποταμὸς τῶν Δάναπρις τοὺς ἐλκύει πρὸς τὸν Εὐξείνιον πόντον καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς τὸ Αἰγαῖον. Καὶ ἔπειτα ἡ μεγάλη πρωτεύουσα τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἡ πόλις τῶν αὐτοκρατόρων (Τσαργράδ), ὅπως τὴν ὀνομάζουν, καὶ εἶναι ὀνομαστὴ εἰς τὰ δημῶδη ἄσματα καὶ τὰς παραδόσεις των»¹.

Παρόμοια θετικὴ ἀποψη εκφράζει ὁ ἱστορικός καὶ γιὰ τοὺς Σέρβους, χωρὶς νὰ δείχνει σημαντικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πορεία τοὺς στὸν χρόνο².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Αδαμαντίου, σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ στὸ θέμα καὶ ἄλλων συγγραφέων, ὅπως τοῦ σπουδαίου ἱστορικοῦ Κωνσταντίνου Ἄμαντος, τοῦ Βραχνού, τοῦ διδύμου τῶν Λαζάρου-Θεοδωρίδη καὶ ἄλλων.

Σε γενικὲς γραμμὲς συμφωνοῦν μὲ τὸν Αδαμαντίου ὅσον ἀφορᾷ στὴ συμβολὴ τῶν Σλάβων στὴν ἱστορία, ἀπορρίπτοντας καὶ αὐτοὶ μετὰ βδελυγμίας τὴ θεωρία τοῦ Fallmerayer. Ὡστόσο, στὰ δικά τοὺς εγχειρίδια ἀφιερώνουν λιγότερο χώρο στὸ συγκεκριμένο ζήτημα.

Ἡ γνώμη τοὺς γιὰ τοὺς σλαβικοὺς πληθυσμούς, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν ἀρχικὰ στὰ Βαλκάνια, εἶναι πὼς πρόκειται γιὰ ἕνα λαὸ κατώτερο πνευματικὰ καὶ πολιτιστικὰ, ὁ ὁποῖος σταδιακὰ ἐκπολιτίστηκε χάρις στὴν ἐπαφὴ τοῦ μὲ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Βυζαντίου («Ἦσαν ὅμως καθυστερημένοι πολὺ, ἀγρόται πτωχοί, χωρὶς στρατιωτικὴν καὶ πολιτικὴν ὀργάνωσιν [...] ἔζων βίον ποιμενικόν, δὲν ἦσαν τόσοσιν πολεμικοί, ὅσον οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Οὐννοὶ, καὶ διὰ τοῦτο δὲν κατώρθωσαν νὰ ἰδρῦσουν ἴδιον κράτος, ἀλλ' ὑπετάσσοντο εἰς ἰσχυροτέρους λαοὺς»³).

Σχετικὰ μὲ τὴ θεωρία περὶ ἐκσλαβισμού τῶν κατοίκων τῆς νότιας Ἑλλάδας, ὑπάρχει καθολικὴ ἀπόρριψη καὶ μάλιστα μὲ τρόπο ἀπόλυτο. Ὁ Ἄμαντος σημειώνει πὼς ὁ εμπνευστὴς τῆς υπῆρξε ἄνθρωπος «μισέλλην καὶ φαντασιολόγος», χαρακτηρισμοὺς ποὺ τοῦ ἀποδίδουν καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς περιόδου⁴. Παρόμοιες ἀπόψεις εκφράζει καὶ ὁ Βραχνός

θηρσκείας, τεχνῶν. Τὸ Βυζάντιον ἀπετύπωσεν εἰς τὰ ἔθιμα, εἰς τὸν χαρακτῆρα, εἰς τὰς κλίσεις τῶν Ρῶσων σφραγίδα, τὴν ὁποῖαν ἀκόμη καὶ σήμερον δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν».

¹ Στο ἴδιο, σ. 180.

² Στο ἴδιο, σ. 298 («Ἡ χώρα αὕτη υπῆρξε πάντοτε πιστὴ εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν, ἀκόμη δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην θεωρεῖται ὡς ὑποτελὴς τοῦ αὐτοκράτορος. Εἰς τὰ ὄρεϊνά ὅμως μέρη κατώρθωσαν μερικοὶ ἀρχηγοὶ φυλῶν, οἱ ζουπάνοι, νὰ κρατήσουν τὴν ἀνεξαρτησίαν των»).

³ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940, σσ. 20 καὶ 44.

⁴ Κ. Ἄμαντος, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1918, σ. 23 («Τὸ γεγονός τοῦτο ἠθέλησε νὰ παραμορφώσῃ μισέλλην καὶ φαντασιολόγος Γερμανὸς ἱστορικός, ὁ Φαλλμεράϋερ, ἰσχυρισθεὶς ὅτι ἡ Ἑλλὰς πᾶσα

αναλυτικότερα, με την προσθήκη ότι ο Fallmerayer αυτοβούλως διέστρεψε την πραγματικότητα¹. Ενδιαφέρον για το θέμα παρουσιάζουν οι απόψεις των Λαζάρου-Θεοδωρίδη, οι οποίοι μπορεί να απορρίπτουν με τη σειρά τους τον Fallmerayer, ωστόσο δεν παραλείπουν να σημειώσουν πως παρόμοιες επιμειξίες εμφανίζονται σε όλους τους λαούς στον κόσμο («Η θεωρία αυτή παρήγαγε θόρυβόν τινα, ἀλλὰ σοβαρωτέρα ἔρευνα ἀπέδειξεν ὅτι οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Φαλμεράϋερ δὲν στηρίζονται καὶ σήμερον οἱ ἱστορικοὶ γενικῶς παραδέχονται ὅτι ἐμεγαλοποίησε μεμονωμένας καὶ τοπικὰς ἐπιμειξίας, αἱ ὁποῖαι δὲν λείπουν εἰς κανὲν ἔθνος»²).

Ο εκχριστιανισμός των Σλάβων³ των Βαλκανίων αρχικά, και των Ρώσων στη συνέχεια αποτελούν επίσης σημεία που τονίζονται στα σχολικά

ἐξεστανίσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Ἀλλὰ ἀπεδείχθη ὑπ' ἄλλων ἱστορικῶν ὅτι οἱ εἰσβαλόντες Σλαῦοι ἦσαν ὀλίγοι, ἐξηλληνίσθησαν δὲ ταχέως χωρὶς ν' ἀφήσωσι σπουδαῖα ἴχνη τῆς διαβάσεώς των πλὴν ὀλίγων ὀνομάτων τόπων»).

¹ Ν. Βραχνός, *Ἱστορία Βυζαντιακῆ ἀπὸ τοῦ 395 μ.Χ. μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἔκδ. ἐνάτη, ἐν Ἀθήναις 1917, σ. 24 («Ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη ἦτο ὄλως παροδική. Ἐν τούτοις ὁ μισέλλην Γερμανὸς ἱστοριογράφος Φαλμεράϋερ, παρανοήσας τὸ πρᾶγμα, ἐν μέρει δὲ καὶ αὐτοβούλως διαστρέψας αὐτό, ἐξήνεγκε τὴν πολυθρύλητον θεωρίαν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, 589, ἡ Πελοπόννησος κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Ἀβάρων καὶ Σλαύων καὶ ἀπεσπᾶσθη ἀπὸ τοῦ βυζαντιανοῦ κράτους, ἀπετέλεσε δὲ ἄβαροσλαβικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον διετηρήθη 218 ἔτη. Μετὰ δὲ τὴν κατάλυσιν τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἄβαροσλαβικοῦ κράτους, γενομένην τῷ 807, οἱ βάρβαροι ἐκεῖνοι προσελθόντες εἰς τὸν χριστιανισμὸν σὺν τῇ νέᾳ θρησκείᾳ ἔμαθον καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποῖαν ἐλάλουν ἔκτοτε, καὶ ἔγιναν Ἕλληνας. Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν τοῦ μισέλλητος Γερμανοῦ ἱστοριογράφου εἶνε ὅτι οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ μάλιστα τῆς Πελοποννήσου εἶνε ἀπόγονοι τῶν Ἀβάρων καὶ Σλαύων.

Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Φαλμεράϋερ ἐπολεμήθη καὶ ἀνηρέθη ἐπιστημονικῶς ὡς πλημμελεστάτη ὑπὸ πλείστων σοφῶν τῆς Εὐρώπης. Οἱ σοφοὶ οὗτοι δι' ἐρευνῶν ἱστορικῶν, γλωσσικῶν καὶ ἐθνογραφικῶν ἀπέδειξαν ὅτι ἐκ τῆς προκειμένης ἐπιδρομῆς τῶν Ἀβάρων καὶ Σλαύων εἰς τὴν Ἑλλάδα οὐδεμία σπουδαία μεταβολὴ ἢ ἀλλοίωσις ἐθνογραφικῆ ἐπῆλθεν ἐν αὐτῇ. Τοῦναντίον οἱ ὀλίγοι Ἀβαροσλαῦοι οἱ ἐναπομείναντες ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰς τὰ ὄρεινά αὐτῆς μέρη ἐγκατασταθέντες ἀπερροφήθησαν σὺν τῷ χρόνῳ ὑπὸ τοῦ πυκνοτάτου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ συνεχωνεύθησαν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε οὐδὲν ἄλλο ἴχνος τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν κατέλιπον εἰ μὴ ὀλίγα ὀνόματα τόπων»).

² Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ καὶ Εὐρωπαϊκῆ τῶν Μέσων Χρόνων*, ἔκδ. τρίτη, ἔκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθῆναι 1930, σ. 32.

³ Στο ἴδιο, σσ. 94-95 («Ἐπὶ τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ Γ' ἐδέχθησαν τὸν χριστιανισμὸν οἱ σλαῦοι τῆς Πελοποννήσου (849), ὁ δὲ ἐκχριστιανισμὸς αὐτῶν ἐπετάχυνε τὴν ἀφομοίωσιν. Ἀλλὰ κυρίως ἡ ὀρθοδοξία ἀπέκτησε μέγα γόητρον, διότι ἐξήπλωσεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὸν χριστιανισμὸν διὰ τοῦ ἔργου τῶν ἱεραποστόλων. Οἱ δύο Θεσσαλονικεῖς ἀδελφοὶ Μεθόδιος καὶ Κύριλλος, οἱ ὀνομαζόμενοι Ἱεραπόστολοι τῶν Σλαύων, μετέβησαν εἰς τοὺς κατοικοῦντας ἐν Οὐγγαρία καὶ Βοημία σλαβικοὺς λαοὺς καὶ προσεῖλκυσαν αὐτοὺς εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Πρὸς εὐκολίαν τῶν νεοφωτιστῶν ἐπενόησαν τὸ νέον σλαβικὸν ἀλφάβητον καὶ μετέφρασαν τὰς Ἀγίας Γραφὰς εἰς τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν. Ὡσαύτως πολὺ συνετῶς ἐπολιτεύθησαν κηρύξαντες εἰς αὐτοὺς τὸ Εὐαγγέλιον σλαβιστί, καθιερώσαντες ἱεροτελεστίας εἰς τὴν σλαβικὴν καὶ προσπαθήσαντες νὰ μορφώσουν κληρὸν σλαβικόν. Οὕτω ὁ σλαβικὸς κόσμος προσεῖλκύθη εὐκολώτερον εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν [...] Τοῦτο ἀποδεικνύει πόσον μέγα ἦτο τὸ κῦρος τῆς αὐτοκρατορίας εἰς τὸν τότε κόσμον»).

εγχειρίδια της πρώτης πενηκονταετίας του 20ου αιώνα, παράλληλα με τον εκπολιτισμό τους¹.

Το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα κυριαρχείται από τρία εμβληματικά σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας. Το παλαιότερο από αυτά είναι της Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου και τα άλλα δύο ανήκουν στον Κώστα Καλοκαιρινό και στη συγγραφική ομάδα των Λάμπρου Τσακτοσίρα, Ζαχαρία Ορφανουδάκη και Μαρίας Θεοχάρη. Σε αυτά τα έργα δεν παρατηρείται ιδιαίτερη μετατόπιση από εκείνα των προηγούμενων δεκαετιών. Μόνη ίσως διαφορά αποτελεί ο περιορισμός των αναφορών και ενδεχομένως μία γλωσσική εξομάλυνση, όταν πρόκειται για χαρακτηρισμούς που ίσως να εκλαμβάνονταν ως προσβλητικοί από τους σλαβικούς λαούς.

Η Βουραζέλη-Μαρινάκου σημειώνει αρχικά για τους Σλάβους πως ήταν λαός ποιμενικός και όχι πολεμοχαρής. Σε αυτή τους την ιδιότητα αποδίδει και το γεγονός ότι δεν κατόρθωσαν να ιδρύσουν δικό τους κράτος και υποτάχθηκαν σε άλλους, ισχυρότερους λαούς². Την ίδια εξήγηση επαναλαμβάνει και αμέσως μετά («Οὔτοι δὲν εἶχον στρατιωτικὴν καὶ πολιτικὴν ὀργάνωσιν, ὥστε, ἂν καὶ κατεῖχον μέγα τμήμα τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν Γερμανίαν μέχρι τῶν Οὐραλίων ὀρέων, δὲν ἴδρυσαν κράτος, διότι δὲν εἶχον τὴν τύχην ν' ἀποκτήσουν ἰκανοὺς ἀρχηγούς, ὡς οἱ Οὐννοι, οἱ Γότθοι κ.ἄ.»³). Περιγράφει τη ζωή τους ως μια ζωή ήρεμη, όπως αρμόζει σε αγροτοκτηνοτρόφους, οι οποίοι μάλιστα, και αυτό έχει σημασία, διότι διαφέρει από τις απόψεις που είχαν διατυπωθεί στο παρελθόν, κατήλθαν με ειρηνικό τρόπο στη νότια Ελλάδα και εγκαταστάθηκαν κυρίως στις ορεινές περιοχές («Ἡ ζωὴ τῶν Σλάβων διήρχετο εἰς τὸν στάβλον, τὸν ἀγρὸν ἢ τὸ ποίμνιον καὶ εἰς τούτους ὀφείλονται τὰ σλαβικὰ ἐν Ἑλλάδι τοπωνύμια καὶ αἱ εἰσαχθεῖσαι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν σλαβικαὶ λέξεις, ὡς βελέντζα (μάλλινον κλινοσκέπασμα), γκοῦσα, κοτέτσι, Ἀράχοβα, Βοδενίτσα κ.ἄ. Ἡ διείσδυσις τῶν σλαβικῶν φυλῶν εἰς τὰς χώρας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἔγινεν εἰρηνικῶς, χωρὶς κανὸν πόλεμον, ἀλλὰ μόνον μετὰ τὴν μετακίνησιν τῶν ποιμνίων, ὅπως ἔγινε βραδύτερον ἢ διείσδυσις τῶν ἀλβανικῶν ποιμενικῶν

¹ Κ. Ἄμαντος, *ὁ.π.*, σσ. 65-66 («Ὁ χριστιανισμὸς τῶν Ρώσων ἠῤῥξησε τὰς ὑπαρχούσας πολλαπλᾶς ἐμπορικὰς σχέσεις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ αὐτῶν, ὁ δὲ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐπέδρασεν εἰς τὸ ἐξῆς εὐρύτερον εἰς τὴν Ρωσίαν. Διότι, ὅπως οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Ἀραβες καὶ αὐτοὶ οἱ Βούλγαροι διὰ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Βυζαντίου ἐγνώρισαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, οὕτω καὶ οἱ Ρῶσοι καὶ τὴν τέχνην τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ τὰ γράμματα καὶ καθόλου τὸν πρῶτον πολιτισμὸν αὐτῶν παρέλαβον παρὰ τῶν χριστιανῶν Ἑλλήνων»).

² Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, Ἀθήναι 1951, σ. 46 («Οὔτοι ὀρμώμενοι ἀπὸ τὸν Δούναβιν, ἔκαμνον ἐπιδρομὰς κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου καὶ ὀνομάζονται ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς Σκλαβηνοί, Σκλάβοι καὶ Σλάβοι, ἔζων δὲ βίον ποιμενικόν. Οἱ Σλάβοι δὲν ἦσαν πολεμικοὶ ὅσον οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Οὐννοι καὶ διὰ τοῦτο δὲν κατῴρθωσαν νὰ ἰδρύσων ἴδιον κράτος, ἀλλ' ὑπετάσσοντο εἰς ἰσχυροτέρους λαοὺς καὶ ἔνεκα τούτου τὸ ὄνομα σκλάβος σημαίνει τὸν δοῦλον ἢ τὸν αἰχμάλωτον»).

³ Στο ἴδιο.

φύλων. Οί Σλάβοι ἔζων εἰς τὰς ὄρεινὰς περιοχάς, ἐλάχιστοι εἰς τὰς πεδιάδας, ὅπου εὐρίσκοντο Ἕλληνες χωρικοί, οὐδέποτε δὲ εἰς τὰς πόλεις [...] Βραδύτερον οἱ Σλάβοι ἔγιναν χριστιανοὶ καὶ ἐξηλληνίσθησαν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους εὐρίσκομεν Σλάβους μαχομένους παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Ἑλλήνων»¹).

Τη θεωρία του Fallmerayer την αντιμετωπίζει με μια πιο «φρέσκια» ματιά, επαναλαμβάνοντας τις απόψεις των Θεοδορίδη-Λαζάρου για το θέμα και χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα επιχειρήματα για να την αντικρούσει².

Σχετικά με τους Ρώσους, η ιστορικός τοποθετεί την εμφάνισή τους για πρώτη φορά στα Βαλκάνια στις αρχές του 9ου αιώνα. Το 860 πολιορκήσαν την Κωνσταντινούπολη³ και ακολούθησαν ακόμα τρεις

¹ Στο ίδιο, σσ. 46-47.

² Στο ίδιο, σ. 47 («Ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Σλάβων μερικοὶ ἱστορικοὶ ἐξήγαγον ἐσφαλμένα συμπεράσματα περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλὰ κυρίως εἷς Γερμανὸς λόγιος, ὀνόματι Φαλλμεράϋερ, ὑπεστήριξεν ὅτι οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι ἀπόγονοι τῶν Σλάβων καὶ ἄλλων φυλῶν. Ὁ Φαλλμεράϋερ ἐμεγαλοποίησε τὰς τοπικὰς ἐπιμειξίας, αἱ ὁποῖαι ἄλλως τε δὲν λείπουν εἰς κανὲν ἔθνος, καὶ προεκάλεσε πολὺν θόρυβον. Ὁ Φαλλμεράϋερ δὲν ἐπρόσεξεν ὅτι τὸ ὄνομα Ἑλλὰς εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ἔχει ποικίλην ἑκτασιν καὶ ἐνίοτε περιελάμβανε τὴν μέχρι τοῦ Δουνάβεως Βυζαντινὴν χώραν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας. Ἄλλο λάθος διέπραξεν ὁ Φαλλμεράϋερ ἐκλαβὼν μεταγενεστέρας εἰδήσεις περὶ ἐρημώσεως τῆς Ἀττικῆς ὡς ἀναφερομένης εἰς τοὺς χρόνους τῶν Σλάβων. Πολλοὶ Ἕλληνες ἱστορικοὶ καὶ Εὐρωπαῖοι ἀπέκρουσαν τὴν θεωρίαν τοῦ Φαλλμεράϋερ μὲ ἀδιάσειστα ἐπιχειρήματα. Παρὰ ταῦτα ὅμως, Γερμανοὶ τινες ἐπιστήμονες, διὰ λόγους πολιτικούς, ἐπανεφεραν ἐσχάτως (1944) εἰς τὴν ζωὴν τὴν θεωρίαν τοῦ Φαλλμεράϋερ, δηλαδὴ ἐπαναλαμβάνουν ἰσχυρισμούς, οἱ ὁποῖοι πρὸ πολλοῦ ἔχουσιν ἀποδειχθῆ ἔντελῶς ἀστήρικτοι»).

³ Στο ίδιο, σ. 136 («Ἀξιομνημόνευτος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἀπόκρουσις τῶν Ρώσων. Οὗτοι, ἐκ Σκανδιναβίας προερχόμενοι, ὑπέταξαν τοὺς ἀγαθοὺς καὶ ἄνευ δραστηριότητος Σλάβους καὶ κατέλαβον τὴν περὶ τὸ Κίεβον χώραν. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου αἰῶνος διὰ τῶν ποταμῶν κατέβησαν εἰς τὸν Εὐξείνιον Πόντον καὶ μὲ 200 πλοίαρια ἔφθασαν πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (860). Τότε ὁ πατριάρχης Φώτιος, ὡς ἄλλοτε ἐπὶ Ἡρακλείου ὁ Σέργιος, ἐβοήθησε τὸν αὐτοκράτορα διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πρωτεύουσας καὶ ἔγραψε δύο ὁμιλίαις “εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρώσ”, ἔνθα παρέχεται ζωηρὰ εἰκὼν τοῦ παγεροῦ φόβου τῶν Βυζαντινῶν πρὸ τῶν ἀγρίων καὶ φοβερῶν τὴν ὄψιν Ρώσων»).

πολιορκίες της βυζαντινής πρωτεύουσας το 907¹, το 941² και το 944³. Αποκορύφωμα της αναφοράς στους Ρώσους αποτελεί η στιγμή του εκχριστιανισμού τους, τον οποίο η συγγραφέας συνδέει με τον εκπολιτισμό τους⁴.

Ο Καλοκαιρινός στο δικό του πόνημα, με λόγο εξαιρετικά απλό για την εποχή του, σημειώνει τις πρώτες κινήσεις των Σλάβων στη Βαλκανική, προσπερνώντας μάλλον αδιάφορα τον Fallmerayer και τη θεωρία του («[Οι Άβαροι] Εγκαταστάθηκαν στην κεντρική Ευρώπη, πήραν μέσα στο κράτος τους και τους Σλάβους, έναν άλλο πολυάριθμο λαό, και μαζί μ' αυτούς στά χρόνια αυτά περνούν τὸ Δούναβη καὶ φτάνουν μὲ τὶς ἐπιδρομὲς τους ὡς τὴ Θράκη. Ἀφανίζουν πολλές πόλεις, καὶ κινδυνεύει ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ ἴδια ἡ πρωτεύουσα. Στὸ τέλος ὁμως ὁ Μαυρίκιος τοὺς καταδίωξε, τοὺς περιορίσε πάλι στὰ μέρη τους καὶ ἔκλεισε τὸ 600 εἰρήνη μαζί τους πὺ ὄριζε σύνορο τὸ Δούναβη. Μόνιμη ἐγκατάσταση τῶν λαῶν αὐτῶν δὲν ἔχομε κάτω ἀπὸ τὸ Δούναβη στὸν 6ο αἰῶνα, παρὰ μόνο ἐπιδρομὲς βίαιες, μὰ παροδικές. Γι' αὐτὸ σήμερα πιά δὲν μᾶς ἀπασχολεῖ σοβαρά, ὅπως ἄλλοτε, μιὰ θεωρία ἐνὸς Γερμανοῦ ἱστορικοῦ, τοῦ Φαλμεράϋερ, πὺ ὑποστήριξε πὺς αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χρόνια πλημμύρισαν ὅλη τὴν Ελλάδα Σλάβοι καὶ ἐγκαταστάθηκαν δῆθεν γιὰ πάντα σ' αὐτή. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀποδείχτηκε ὀλότελα λαθεμένη»⁵). Κυρίως ὁμως με τους Σλάβους θα ασχοληθῆ παρακάτω στο βιβλίο του, περιγράφοντάς τους εκτενέστερα ως ἓναν λαό ἀρκούντως καθυστερημένο,

¹ Στο ἴδιο, σσ. 151-152 («Ἐπὶ Λέοντος ὁ Ὀλέγ, ὀδηγῶν τοὺς Ρῶσους μὲ τὰ μονόξυλά του, ἐπεχείρησεν ἐκστρατεῖαν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (907), τὴν ὁποῖαν παραδόξως δὲν ἀναφέρουν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἀλλὰ τὸ Ρωσικὸν Χρονικὸν, τὸ λεγόμενον τοῦ Νέστορος. Κατ' οὐσίαν δὲν ἔγινε μάχη, διότι οἱ Βυζαντινοὶ ἔκλεισαν τὸν Κεράτιον κόλπον μὲ ἀλυσίδα καὶ οἱ Ρῶσοι, σύραντες τὰ πλοιάριά των εἰς τὴν ξηρὰν, κατέληξαν εἰς συμφωνίαν μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς. Κατ' αὐτὴν ἐπετρέπετο εἰς τοὺς Ρῶσους νὰ ἐμπορεύωνται ἐν Κωνσταντινουπόλει, νὰ μὴ ἔρχωνται περισσότεροι τῶν 50, νὰ μὴ φέρουν ὄπλα καὶ νὰ κατοικοῦν εἰς ὠρισμένην συνοικίαν»).

² Στο ἴδιο, σ. 154 («Τὸ 941 οἱ Ρῶσοι, ὑπὸ τὸν Ἰγῶρ, ἐπέδραμον κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ διέπραξαν ἀρπαγὰς καὶ σφαγὰς. Ὁ στρατηγὸς Θεοφάνης κατέκαυσε διὰ τοῦ ὕγρου πυρὸς τὸν στόλον τῶν Ρῶσων»).

³ Στο ἴδιο («Μετὰ τρία ἔτη, τὸ 944, οἱ Ρῶσοι ἐπανῆλθον ἰσχυρότεροι, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐνίκηθησαν καὶ ἠναγκάσθησαν νὰ εἰρηνεύσουν»).

⁴ Στο ἴδιο, σσ. 163-164 («Κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς οἱ Ρῶσοι ἀσπάζονται τὸν χριστιανισμόν, ἡ ἀδελφὴ δὲ τοῦ Βασιλείου Ἄννα ἔλαβε σύζυγον τὸν ἡγεμόνα τῶν Ρῶσων Βλαδίμηρον Α', ὅστις εἶχε βαπτισθῆ χριστιανὸς εἰς τὴν Χερσῶνα. Ὁ Βλαδίμηρος διέδωκε τὸν χριστιανισμόν εἰς τὴν χώραν του καὶ κατὰ χιλιάδας ὁ Ρωσικὸς λαός, ἀκολουθήσας τὸ παράδειγμα τοῦ ἡγεμόνος του, ἐβαπτίσθη εἰς τὸν ποταμὸν Βορυσθένην (σήμερον Δνεῖπερ) [...] Μὲ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν Ρῶσων διεδόθη ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς καὶ ἐπῆλθεν ἐξημέρωσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ Ρωσικοῦ λαοῦ. Ἄλλως τε πολλοὶ λαοί, ἐκχριστιανισθέντες ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου, ὀφείλουν τὰ πρῶτα σπέρματα τοῦ πολιτισμοῦ των εἰς τὸ Βυζάντιον, ὡς καὶ οἱ Ρῶσοι τὴν πρώτην των ἀνάπτυξιν χρεωστοῦν εἰς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα τοῦ Βυζαντίου. Ὁ προσυλητισμὸς τοῦ μεγάλου Ρωσικοῦ ἔθνους (989) εἰς τὸν χριστιανισμόν προσέδωκε μεγάλιν δύναμιν καὶ δόξαν εἰς τὴν Ὀρθόδοξον ἡμῶν Ἐκκλησίαν»).

⁵ Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Μεσαιωνικῆ*, ΟΕΔΒ, Ἀθῆναι 1965, σ. 112.

με χαλαρό κοινωνικό σύνδεσμο και «εύπλαστο». Σημειωτέον ότι, σύμφωνα πάντα με τον Καλοκαιρινό, σήμερα δεν υπάρχει τίποτα απολύτως που να θυμίζει την παρουσία των Σλάβων στα μέρη που τότε είχαν εγκατασταθεί («Οί Σκλάβοι, ὅπως τοὺς ἔλεγαν τότε, εἶναι ἕνας πολυάριθμος λαός, βολικός, συνηθισμένος στὴ σκληρὴ δουλειὰ καὶ στὴν ὑποταγὴ. Δὲν ἔχουν ἀκόμη τὴν ἱκανότητα νὰ ζοῦν ὀργανωμένοι ὅλοι μαζί σ' ἕνα κράτος, ὅπως οἱ Ἄβαροι. Εἶναι μαθημένοι, σύμφωνα μὲ τὸ παμπάλαιο σύστημα, νὰ κατοικοῦν καὶ νὰ διοικοῦνται φυλές - φυλές, πού ἡ κάθε μιὰ ἔχει ξεχωριστὴ ζωὴ μὲ τοὺς δικούς της νόμους καὶ τὶς συνήθειές της καὶ τὸν ἀρχηγό της. Ἐπειδὴ ἔχουν τόσο χαλαρὸ κοινωνικὸ σύνδεσμο ἀνάμεσά τους, εὐκόλα ὑποτάζονται σὲ λαοὺς μὲ ἰσχυρὸ κράτος καὶ γι' αὐτὸ ἀργότερα κατάντησε τὸ ἔθνικόν τους ὄνομα νὰ σημαίνῃ δούλος ἢ αἰχμάλωτος [...] Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ [του 6ου] γλύστρησαν πολὺ μικρὲς ομάδες Σλάβων καὶ πιὸ νότια. Ἐφτάσαν στὴ Μακεδονία, στὴ Θράκη, ἀκόμη καὶ ὡς τὸν Ταῦγετο τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐγκαταστάθηκαν νησάκια - νησάκια μέσα στὴν ἄπλα τοῦ σφριγηλοῦ Ἑλληνισμοῦ ὀνομάστηκαν κι αὐτὲς σκλαβηνίες. Ἐπειδὴ ὁμως ὑστεροῦσαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες πολὺ, καὶ στὸν ἀριθμὸ καὶ στὸν πολιτισμὸ, καὶ ζοῦσαν ὄχι στὶς πόλεις, ἀλλὰ στὰ βουνὰ σὰ γεωργοὶ καὶ βοσκοί, μὲ τὸν καιρὸ χωνεύτηκαν μέσα σ' αὐτοὺς καὶ ξεχάστηκαν ὀλότελα· δὲν ἄφησαν γιὰ ἀνάμνησή τους τίποτε ἄλλο ἀπὸ μερικὲς λέξεις ἐδῶ καὶ κεῖ»¹). Στους Σλάβους μάλιστα ο Καλοκαιρινός αφιερώνει και μία πηγή, παρμένη από ένα κείμενο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, σχετικά με την πολιορκία της Πάτρας, την οποία τιτλοφορεῖ: Ἐνας θρύλος: Πῶς ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας ἔσωσε τὴν Πάτρα ἀπὸ τοὺς Σλάβους καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς². Για τους Ρώσους, ο συγγραφέας

¹ Στο ίδιο, σ. 146.

² Στο ίδιο, σσ. 178-179 («Ὁ Νικηφόρος ἦταν βασιλιάς τῶν Ρωμαίων καὶ αὐτοὶ (οἱ Σλάβοι) πού ζοῦσαν στὸ θέμα τῆς Πελοποννήσου σκέφτηκαν νὰ κάνουν ἀνταρσία· Πρῶτα παραβίασαν τὰ σπίτια τῶν γειτόνων τους Γραικῶν καὶ ἄρχισαν νὰ ἀρπάζουν, ὕστερα ἀφοῦ γύρισαν τὴν ὀρμὴ τους πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Πάτρας καταστρέφανε τὴν περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἔχοντας μαζί τους καὶ Σαρακηνοὺς ἀπὸ τὴν Ἀφρική. Ἀφοῦ πέρασε πολὺς καιρὸς καὶ ἄρχισαν μέσα ἀπὸ τὸ τεῖχος νὰ λιγοστεύουν τὰ ἀπαραίτητα, τὸ νερὸ καὶ οἱ τροφές, πῆραν ἀπόφαση νὰ ῥθοῦν σὲ συμβιβασμὸ καὶ νὰ πάρουν ἐγγύηση πῶς δὲ θὰ πάθουν κανένα κακὸ καὶ τότε νὰ τοὺς παραδώσουν τὴν πόλη. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος τότε βρισκόταν στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς περιοχῆς, στὸ κάστρο τῆς Κορίνθου, καὶ ἐλπίζανε νὰ φτάσῃ καὶ νὰ νικήσῃ τὸ ἔθνος τῶν Σκλαβήνων, γιατί οἱ ἄρχοντες ἐγκαίρως τοῦ ἔστειλαν μῆνυμα γιὰ τὴν καταδρομὴ, ἀποφασίσαν οἱ κάτοικοι τοῦ κάστρου νὰ στείλουν πρωτύτερα ἕναν παρατηρητὴ σὰ πιὸ ἀνατολικά βουνά, γιὰ νὰ κἀνὴ ἀνίχνευση καὶ νὰ μάθῃ ἂν ἴσως ἔρχεται ὁ στρατηγός. Ἐδωσαν παραγγελία στὸν ἀπεσταλμένο καὶ ἕνα σινιάλο, ἂν δῆ τὸν στρατηγὸ νὰ ἔρχεται, στὴν ἐπιστροφὴ του νὰ χαμηλώσῃ τὴ σημαία γιὰ νὰ καταλάβουν πῶς ὁ στρατηγός ἔρχεται ἀλλιῶς νὰ τὴν κρατήσῃ ὀρθία, γιὰ νὰ μὴν ἔχουν νὰ ἐλπίζουν πῶς θὰ ἔλθῃ πιά ὁ στρατηγός. Ὅταν ἔφυγε λοιπὸν ὁ σκοπὸς καὶ ἔμαθε ὅτι ὁ στρατηγός δὲν ἔρχεται πῆρε τὸ δρόμο τοῦ γυρισμοῦ κρατώντας ὀρθία τὴ σημαία. Τότε λοιπὸν ἀπὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Ἀνδρέα, ἐπειδὴ γλύστρησε τὸ ἄλογο καὶ ὁ καβαλάρης ἔγειρε γιὰ νὰ πέσῃ, ἢ σημαία χαμήλωσε καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ κάστρου, ὅταν εἶδαν πῶς δόθηκε τὸ σινιάλο κι ἐπειδὴ νόμισαν ὅτι ἐξάπαντος φτάνει ὁ στρατηγός, ἄνοιξαν τὶς πύλες τοῦ κάστρου καὶ ὀρμησαν

επαναλαμβάνει στην ουσία όσα σημειώνει στο δικό της έργο η Βουραζέλη-Μαρινάκου. Σύμφωνα με τον Α. Σαββίδη το εγχειρίδιο του Καλοκαιρινού είναι «το καλύτερο κατά τεκμήριο εγχειρίδιο βυζαντινής ιστορίας της ελληνικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης». Αν και περιέχει αναλυτικές πληροφορίες για τους σλαβόφωνους λαούς και τους εκχριστιανισμούς τους από το Βυζάντιο, στο θέμα των σχέσεων με τους Ρώσους οι πληροφορίες που μας προσφέρει είναι αποσπασματικές. Διαθέτει όμως καλή σχετική εικονογράφηση¹.

Το καινούργιο στοιχείο συνίσταται στην – έστω και πενιχρή – αναφορά στους Σέρβους, για τους οποίους επισημαίνει αρχικά την προσπάθεια αυτονόμησής τους από το Βυζάντιο («*Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ ζήτησαν νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τους στὸ Βυζάντιο καὶ νὰ ζήσουν μὲ τοὺς δικούς τους νόμους καὶ ἄρχοντες. Στὰ χρόνια τῶν Ἀγγέλων ἔχουν δικό τους ἀνεξάρτητο κράτος μὲ μεγάλη ἔκταση καὶ ἓνα ὀνομαστὸ ἡγέτη τὸ Μέγα Ζουπάνο Στέφανο Νεμάνια Β΄*»²), την μετέπειτα γιγάντωσή τους επί Στέφανου Ντουσάν και την τελική τους πτώση («*Ἐνῶ στὴν Ἀνατολὴ στερεώνει τὴ δύναμή του ὁ μοιραῖος ἀντίπαλος τοῦ Βυζαντίου, οἱ Ὀθωμανοί, καὶ τὸ Βυζάντιο συγκλονίζεται ἀπὸ τοὺς ἐμφύλιους πολέμους στὰ Βαλκάνια παρουσιάζεται ἓνα μεγάλο ὀρθόδοξο κράτος, τὸ Σερβικὸ κράτος τοῦ Στέφανου Ντουσάν [1331 - 1355] ποὺ ἀνακήρυξε τὸν ἑαυτό του τὸ 1346 αὐτοκράτορα τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἑλλήνων, τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Τὸ κράτος του ἔφτανε ἀπὸ τὴν Ἄρτα ὡς τὸ Βελιγράδι κι ἀπὸ τις Δαλματικές ἀκτὲς ὡς τὸ Νέστο ποταμὸ. Εἶχε σκοπὸ νὰ ἐνώση τὰ Βαλκάνια ποὺ εἶχαν διαλυθῆ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν τοπικῶν ἀρχόντων σὲ μιὰ ὀρθόδοξη αὐτοκρατορία, ξαφνικὰ πέθανε (1355) κι ἔμεινε ἀπραγματοποίητο τὸ ὄνειρο αὐτό*»³).

Η συγγραφική ομάδα των Τσακτίρα-Ορφανουδάκη-Θεοχάρη ακολουθεί σε γενικές γραμμές το πρότυπο του Καλοκαιρινού, αποφεύγοντας όμως κάποιες γλωσσικές και εκφραστικές υπερβολές που επιλέγει. Χαρακτηρίζουν τους Σλάβους ως μία «πολυάνθρωπη φυλή με εἰρηνικὸ χαρακτήρα, ἀπλωμένη σ' ὅλο τὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ὡς τὰ Οὐράλια. Δέν εἶχαν ἐνιαία κρατικὴ ὀργάνωση καὶ γι' αὐτὸ ἀκολουθοῦσαν

γεμάτοι θάρρος ἀπάνω στοὺς Σκλαβήνους. Τότε εἶδαν μὲ τὰ ἴδια τους τὰ μάτια τὸν Πρωτόκλητο Ἀποστόλο Ἀνδρέα καβάλα στὸ ἄλογό του νὰ ρίχνεται μὲ ὄρμη ἀπάνω στοὺς βαρβάρους. Κι ἀφοῦ, πιά τοὺς ἔριξε στὴ φευγάλα καὶ τοὺς σκόρπισε, τοὺς κυνήγησε μακριὰ ἀπὸ τὸ κάστρο. Καὶ οἱ βάρβαροι, ὅταν τὸν εἶδαν, τὰ ἔχασαν καὶ τρομοκρατημένοι ἀπὸ τὴ σφοδρὴ ἐπίθεση τοῦ ἀκαταμάχητου πολεμιστῆ καὶ στρατηγοῦ καὶ ταξιάρχου καὶ τροπαιούχου καὶ νικηφόρου πρωτόκλητου Ἀποστόλου Ἀνδρέα, τaráχτηκαν, σάλεψε τὸ μυαλό τους, τοὺς ἔπιασε τρομάρα καὶ ζήτησαν νὰ σωθοῦν μέσα στὴν πανσέβαστη ἐκκλησία του” Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος [Ἀυτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου καὶ ἱστορικὸς συγγραφέας 10 αἰ. - Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν. Ἔκδ. Morawcsic 1949, σ. 228)»).

¹ Α. Σαββίδης, ὁ.π., σ. 270.

² Στο ἴδιο, σ. 256.

³ Στο ἴδιο, σ. 288.

συνήθως άλλους λαούς ισχυρότερους»¹. Αποφεύγουν να κάνουν οποιαδήποτε μνεία για τον Fallmerayer και επαναλαμβάνουν γνωστά μοτίβα για τις σχέσεις ανάμεσα σε Βυζάντιο και Σλάβους.

Με τους Ρώσους ασχολούνται αρκετά περισσότερο απ' ό,τι με τους υπόλοιπους Σλάβους. Από την αρχή τονίζουν πως η πρόσληψη του χριστιανισμού από την πλευρά τους αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες επιτυχίες του βυζαντινού κράτους². Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη των συγγραφέων, σχετικά με τις επιδρομές που πραγματοποίησαν κατά καιρούς οι Ρώσοι στην Κωνσταντινούπολη. Παρατηρούν πως αυτές έμοιαζαν να υπακούν σε έναν κανόνα (φυσικό; εκ Θεού;) και να ακολουθούν ένα συγκεκριμένο τυπικό, που τις ήθελε διαδοχικά να προκαλούν την εύλογη ανησυχία των κατοίκων της πόλης, να αποκρούονται με σχετική ευκολία και να καταλήγουν με τη σύναψη εμπορικών συμφωνιών και τον βαθμιαίο εκχριστιανισμό των Ρώσων («Σά νά υπάκουαν σέ κάποιο κανόνα οί επιδρομές αυτές στήν ἀρχή προκαλοῦσαν ἀνησυχία στήν Πόλη, ἀποκρούονταν κανονικά καί τέλος ἡ ὑπογραφή ἐμπορικῆς συμφωνίας δημιουργοῦσε νέες σχέσεις στούς δύο λαούς»³). Γι' αυτές τις εμπορικές συμφωνίες οι συγγραφείς παραθέτουν μία πηγή, προερχόμενη από το «Χρονικόν τοῦ Νέστορος», η οποία περιέχει τρία άρθρα από τη συμφωνία που έκλεισαν οι δύο πλευρές, μετά την επιδρομή του 907⁴. Για τους Σέρβους το συγγραφικό τρίδυμο αφιερώνει μία περίπου σελίδα, επαναλαμβάνοντας ωστόσο όσα γράφει στο έργο του ο Καλοκαιρινός⁵.

Δύο τελευταία βιβλία του 20ού αι. που διδάχθηκαν στη Β' Λυκείου ήταν η Θεματική Ιστορία και Ο μεσαιωνικός κόσμος. Βυζάντιο,

¹ Λ. Τσακσίρας - Ζ. Όρφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1978, σσ. 178-279.

² Στο ίδιο, σ. 248 («Μιά από τίς μεγαλύτερες ἐπιτυχίες τοῦ Βυζαντίου σ' ὅλη τή διαδρομή τῆς ἱστορίας του στάθηκε ἡ ἐκπολιτιστική του διείσδυση στό χῶρο τῆς Ἀνατ. Εὐρώπης καί ὁ ἐκχριστιανισμός ἑνός νέου λαοῦ, τῶν Ρώσων»).

³ Στο ίδιο.

⁴ Στο ίδιο, σ. 279 («Ἄρθ. 6. - Ἄν πλοῖο ἑλληνικό ἐξοκείλει ἀπό τρικυμία σέ ξένη χώρα, ὅπου βρίσκονται Ρῶσοι, αὐτοί πρέπει νά σώσουν τό πλοῖο καί τό φορτίο καί νά τά μεταφέρουν στήν Ἑλλάδα ἢ, ἂν αὐτό δεν εἶναι δυνατό, σέ ἀσφαλισμένο ρωσικό λιμάνι. Στήν τελευταία περίπτωση τά ἐμπορεύματα καί ὅ,τι ἄλλο βρίσκεται πάνω στό πλοῖο πουλιοῦνται. Καί ὅταν Ρῶσοι ἔρθουν στήν Ἑλλάδα εἴτε σάν πρέσβεις πρός τόν αὐτοκράτορα, εἴτε σάν ἔμποροι, πρέπει νά μεταφέρουν τό πλοῖο καί νά παραδώσουν ἀκριβῶς τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Τά ἴδια πρέπει νά κάνουν καί οἱ Ἕλληνες γιά τά ρωσικά πλοῖα.

Ἄρθ. 9. - Ἄν Ρῶσος πεθάνει στήν Ἑλλάδα, στήν ὑπηρεσία τοῦ αὐτοκράτορα, χωρίς νά ἔχει κάποιο συγγενή κοντά του, ἡ περιουσία του στέλνεται στή Ρωσία στόν πιό κοντινό συγγενή του, ἢ ἂν ὑπάρχει διαθήκη, ἐκτελεῖται αὐτή.

Ἄρθ. 10 - Ἄν κάποιος ἀπό τούς Ρώσους ἐμπόρους πού βρίσκονται στήν Ἑλλάδα ἢ κι ἀπ' τούς ἄλλους Ρώσους, κάνει κάποιο κακούργημα, καί ἀπαιτηθεῖ νά ἀποδοθεῖ στήν πατρίδα του γιά νά τιμωρηθεῖ, ὁ χριστιανός αὐτοκράτορας εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἀποδώσει τόν ἔνοχο, ἔστω κι ἂν ὁ τελευταῖος δέν θέλει»).

⁵ Στο ίδιο, σ. 324.

μουσουλμανικός κόσμος, ευρωπαϊκή φεουδαρχία. Στο μεν πρώτο υπάρχει μία αξιόλογη ενότητα με τίτλο «*Το Βυζάντιο και οι Ρώσσοι*», στο οποίο αναφέρονται διάφορες πτυχές στις σχέσεις μεταξύ του Βυζαντίου, του Κιέβου και της Μόσχας, μεταξύ αυτών και η πολιτιστική επίδραση του Βυζαντίου στους Ρώσους¹. Στο δε δεύτερο αναφέρεται το έτος 989 ως έτος εκχριστιανισμού των Ρώσων και σε μια μικρή παράγραφο συμπυκνώνονται τα βασικά σημεία των βυζαντινο-ρωσικών επαφών, όπως οι μεταξύ τους εμπορικές σχέσεις, οι πολιτιστικές επιδράσεις κ.ά².

ΣΤ. Οι Τούρκοι

ΣΤ1. Εισαγωγικά

Οι Τούρκοι αποτελούνται από ένα σύνολο νομαδικών φυλών, προερχόμενων από την Ασία. Σταδιακά μετανάστευσαν δυτικότερα, ασπάστηκαν το Ισλάμ, ίδρυσαν ισχυρά κράτη και διατήρησαν έως τις μέρες μας μια ισχυρή παρουσία, κυρίως στην περιοχή της Μικράς Ασίας.

Η πρώτη ισχυρή τουρκική φυλή, που εμφανίστηκε κατά την βυζαντινή περίοδο, ήταν οι Σελτζούκοι³. Οι Σελτζούκοι προέρχονται από τη φυλή των Ογούζων Τούρκων και ονομάστηκαν έτσι από τον γενάρχη τους Selçuk στα μέσα 10ου αιώνα. Κατοικούσαν στην ανατολική πλευρά της Κασπίας και εκεί γνώρισαν το Ισλάμ. Αργότερα (τον 11ο αιώνα), τους βρίσκουμε στα ανατολικά βυζαντινά σύνορα, όχι τόσο ως οργανωμένους επιδρομείς, αλλά περισσότερο ως νομάδες κτηνοτρόφους⁴. Εκείνα τα χρόνια κάτι τέτοιο ήταν σύνηθες. Γι' αυτό και δεν προκάλεσαν αρχικά ανησυχία στα κράτη της περιοχής, τα οποία τους έδωσαν την άδεια να εγκατασταθούν νοτιότερα. Στα μέσα όμως του 11ου αιώνα (1055), οι Σελτζούκοι με επικεφαλής τον Tugrul-Beg κατέλαβαν τη Βαγδάτη και σταδιακά κυριάρχησαν στην Ανατολή. Τότε προκάλεσαν το ενδιαφέρον των Βυζαντινών, οι οποίοι διαπίστωσαν πως ένα νέο ισχυρό κράτος είχε εδραιωθεί στα νοτιοανατολικά τους σύνορα. Το ίδιο διάστημα ξεκίνησαν και οι επιδρομές των Σελτζούκων εις βάρος του Βυζαντίου. Η πρώτη απ' αυτές πραγματοποιήθηκε το 1045/1046, κατά την οποία οι Σελτζούκοι αιφνιδίασαν τους Βυζαντινούς και τους νίκησαν. Ακολούθησαν κι άλλες, οι οποίες αρχικά αντιμετωπίστηκαν με επιτυχία, αλλά προϊόντος του χρόνου

¹ Σ. Μαρκιανός-Ζ. Ορφανουδάκης-Ν. Βαρμάζης, *Θεματική ιστορία*, τεύχος Α', ΟΕΔΒ, Αθήνα 1985, σσ. 117 και 173-178.

² Β. Κρεμμυδάς-Φ. Πισπιρίγκου, *Ο μεσαιωνικός κόσμος. Βυζάντιο, μουσουλμανικός κόσμος, ευρωπαϊκή φεουδαρχία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, σσ. 89, 93 και 100.

³ Για τις σχέσεις Βυζαντινών και Σελτζούκων Τούρκων βλ. ενδεικτικά Α. Σαββίδης, *Το Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι Τούρκοι τον 11ο αι.*, έκδ. 2η, εκδ. Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα. 1988.

⁴ Α. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τ. Α', έκδ. δεύτερη, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2006, σ. 105 («Οί Σελτζοῦκοι στο β' μισό τοῦ 10ου αἰῶνα διατηροῦσαν ἀκέραιες τίς νομαδικές συνθήειές τους καί κατόρθωσαν νά ἐπιβιώνουν ἀπό τὰ λάφυρα, τὰ ὅποια ἀποκόμιζαν, ἀπό τίς διάφορες ἐπιδρομές τους (ραζζίες), καθὼς καί ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία»).

γίνονταν ολοένα και πολυπληθέστερες και πιο αποτελεσματικές. Το 1071 μάλιστα, ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ρωμανός Δ΄ Διογένης, εκτιμώντας τη σπουδαιότητα της κατάστασης, πραγματοποίησε εκστρατεία εναντίον των επιδρομέων που είχαν επικεφαλής τον Alp-Arslan. Η καθοριστική μάχη δόθηκε στο Ματζικέρτ στις 26 Αυγούστου και κατέληξε σε πανωλεθρία των Βυζαντινών. Ο ίδιος ο Ρωμανός αιχμαλωτίστηκε και αναγκάστηκε να αποδεχθεί τους (επιεικείς) όρους που του επέβαλε ο νικητής Alp-Arslan. Ωστόσο, η επιστροφή του Ρωμανού στη βυζαντινή πρωτεύουσα του επεφύλασσε άλλη μια δυσάρεστη έκπληξη, καθώς εν τω μεταξύ είχε κυριαρχήσει η αντίπαλη πολιτική μερίδα και ο ίδιος συνελήφθη και τυφλώθηκε. Το γεγονός αυτό έδωσε την αφορμή στους Σελτζούκους να θεωρήσουν άκυρη τη συμφωνία που είχαν συνομολογήσει μαζί του και να συνεχίσουν με μεγαλύτερη ένταση τις επιθέσεις εναντίον των βυζαντινών επαρχιών της Ανατολής. Μέσα σε μια δεκαετία, το μεγαλύτερο μέρος της Μικράς Ασίας είχε περιέλθει στην εξουσία των Σελτζούκων, οι οποίοι ίδρυσαν το σουλτανάτο του Ρουμ, με έδρα αρχικά τη Νίκαια και στη συνέχεια το Ικόνιο. Η κυριαρχία τους (ιδιαίτερα στη δυτική Μικρά Ασία) θα υποχωρήσει κατά τη διάρκεια της Α΄ Σταυροφορίας (1097), καθώς πολλές σημαντικές πόλεις θα καταληφθούν από τα βυζαντινά στρατεύματα και θα ξεκινήσει μία προσπάθεια επανάκτησης των χαμένων εδαφών της περιοχής. Στα μέσα του 12ου αιώνα (1155) την εξουσία του σελτζουκικού κράτους του Ικονίου αναλαμβάνει ο Kılıç Arslan Β΄, ο οποίος έως τον θάνατό του το 1192, θα σώσει το κράτος του από την παρακμή και θα το αναδείξει σε ένα ανθηρό και ακμαίο κράτος, απωθώντας τους Βυζαντινούς από τη Μικρά Ασία (βλ. μάχη Μυριοκεφάλου το 1176). Η κατάσταση σταθεροποιήθηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 και την ίδρυση του διαδόχου κράτους της Νίκαιας. Το σελτζουκικό κράτος διατήρησε την ισχύ του έως τα μέσα περίπου του 13ου αιώνα (1240), καθώς στα ανατολικά του σύνορα έκαναν την εμφάνισή τους οι Μογγόλοι του Djengis-khan που πολύ γρήγορα συνέτριψαν τις αντιστάσεις των Σελτζούκων. Μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα τίποτε πλέον δεν θύμιζε την άλλοτε κραταιά δύναμη των Σελτζούκων.

Την αποδυνάμωση των Σελτζούκων Τούρκων ακολούθησε μία περίοδος αναστάτωσης και αναρχίας στη Μικρά Ασία. Κατά το διάστημα αυτό διακρίθηκε μεταξύ άλλων τοπικών ηγεμόνων και ο Οσμάν, γιος του Ερτογρούλ. Κληρονόμησε ένα μικρό φέουδο πλησίον της πόλης Σογούτη, το οποίο, χάρη στις αναμφισβήτητες ικανότητες που διέθετε, κατόρθωσε να το επεκτείνει. Έτσι, ίδρυσε μία ισχυρότατη αυτοκρατορία που φέρει το όνομά του, δηλαδή την οθωμανική¹. Εκμεταλλευόμενος την αδράνεια που

¹ Για τις σχέσεις Βυζαντινών και Οθωμανών Τούρκων βλ. ενδεικτικά Σ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού, 11ος-15ος αι.*, μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996 (ανατύπ. 2000 και 3η ανατύπ.

επέδειξαν άλλοι τούρκοι ηγεμόνες γειτονικών επαρχιών, κινήθηκε δυναμικά εναντίον της Βιθυνίας και των υπόλοιπων βυζαντινών κτήσεων, κερδίζοντας διαρκώς νέα εδάφη. Μάλιστα, λίγο πριν τον θάνατό του (στις 6 Απριλίου 1326), ο γιος και διάδοχός του, Ορχάν, κατέλαβε την πρώτη μεγάλη πόλη, την Προύσα, καθιστώντας την πρωτεύουσα του νέου εμιράτου. Ύστερα από την αποτυχημένη εκστρατεία του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ' και τη μάχη του Πελεκάνου (1329), καθώς και την κατάληψη της Νίκαιας το 1331 και της Νικομήδειας το 1337, οι Οθωμανοί επικράτησαν στη δυτική παρειά της Μικράς Ασίας και στράφηκαν προς την ανατολική. Πάντοτε, όμως, φρόντιζαν να μην προκαλέσουν τη θρησκευτική μήνη των ομοθρήσκων τους, καθώς το Ισλάμ απαγόρευε στους «πολεμιστές της πίστης» (γαζήδες) να μάχονται ο ένας τον άλλον. Ωστόσο, πέτυχαν και την προς ανατολάς διεξόδυσή τους, κερδίζοντας εδάφη από συμμαχίες που συνήπταν με άλλους εμίρηδες, σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών που τους προσέφεραν. Μετά την ισχυροποίησή τους στη Μικρά Ασία, οι Οθωμανοί άρχισαν να εποφθαλμιούν και την Ευρώπη, επιδιώκοντας αρχικά τη διαπεραίωσή τους στη Θράκη και στη συνέχεια την κατάκτηση ολοένα και περισσότερων εδαφών. Η επιδίωξή τους αυτή πραγματοποιήθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα, κυρίως εξαιτίας του εμφύλιου πολέμου που ταλάνιζε το Βυζάντιο κατά την περίοδο 1341-1354, αλλά και ενός καταστροφικού σεισμού που έπληξε τη Θράκη στις αρχές του Μαρτίου του 1354. Οι Τούρκοι, που εν τω μεταξύ είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή ως σύμμαχοι του Ιωάννη Καντακουζηνού, επωφελήθηκαν από την αναταραχή που προκάλεσε ο σεισμός και κατέλαβαν εύκολα την πόλη-κλειδί για τις επιδιώξεις τους, την Καλλίπολη. Τα Βαλκάνια και η Ευρώπη ολόκληρη ήταν πλέον στη διάθεση των Οθωμανών. Με την ορμή του νεοφώτιστου γαζή, οι Οθωμανοί άρχισαν να κατακτούν τη μία μετά την άλλη τις πόλεις της Θράκης και της Μακεδονίας και να εξαπλώνονται διαρκώς στα Βαλκάνια, καθιστώντας τα κράτη της περιοχής υποτελή τους. Το καθεστώς αυτό της υποτελείας δεν απέφυγε ούτε το βυζαντινό κράτος (1372 – 1373). Ακολούθησε η μάχη του Κοσσυφοπεδίου (1389) και η οριστική ήττα των Σέρβων, η οποία σφράγισε την οθωμανική κυριαρχία στη βαλκανική χερσόνησο. Ανάσα ζωής έδωσε στους υποτελείς λαούς των Οθωμανών η εισβολή του Ταμερλάνου (Timur-lenk) στα ανατολικά σύνορα του οσμανικού κράτους και η ανέλπιστα επιτυχία του εναντίον του

2008), Α. Σαββίδης, *Βυζαντινά-τουρκικά-μεσαιωνικά, Ανατύπωση άρθρων 1995-2000*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2002, Δ. Χατζόπουλος, *Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς, 1394-1402*, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2004, Κ. Barkey, *Αυτοκρατορίες και διαφορετικότητα. Οι Οθωμανοί σε συγκριτικό πλαίσιο*, μτφρ. Μ. Δημητριάδου, επιμ. Μ. Σαρηγιάννης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.

Οθωμανού σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄ στη μάχη της Άγκυρας (1402)¹. Ο Βαγιαζήτ, εκτός από την ήττα που υπέστη, αιχμαλωτίστηκε και έναν χρόνο αργότερα αυτοκτόνησε. Ο Ταμερλάνος ωστόσο δεν κατάφερε να κεφαλαιοποιήσει την επιτυχία του αυτή, καθώς το 1405 πέθανε κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας του εναντίον της Κίνας. Ο θάνατος των δύο διαδοχικών κυρίαρχων της Μικράς Ασίας οδήγησε σε νέα αναστάτωση την περιοχή και στη διάσπαση του οθωμανικού κράτους, καθώς ξέσπασε ένας ανελέητος εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στους έξι γιούς του Βαγιαζήτ, αφού διαγωνίζονταν για το ποιος θα καταλάβει την εξουσία. Τελικά επικράτησε ο Μεχμέτ Α΄ (1413-1421). Κατόρθωσε να αποκαταστήσει την ενότητα του οθωμανικού κράτους και να το οδηγήσει στην εκ νέου κατίσχυσή του στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια. Οι διάδοχοί του, Μουράτ Β΄ (1421-1444 και 1446-1451) και Μεχμέτ Β΄ (1444-1446 και 1451-1481), συνέχισαν την επέκταση του κράτους, με σημαντικότερη επιτυχία του δεύτερου την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και τη μεταφορά της έδρας του κράτους του σε αυτήν. Η επέκταση των Οθωμανών συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, με αποκορύφωμα την (αποτυχημένη) πολιορκία της Βιέννης το 1529. Έκτοτε, η οθωμανική κυριαρχία σταθεροποιήθηκε και το κράτος διατηρήθηκε έως την επίσημη διάλυσή του το 1922, οπότε και υποκαταστάθηκε από το τουρκικό.

ΣΤ2. Οι Τούρκοι στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα

Στα πρώτα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, τα οποία αποτελούν μεταφράσεις ξένων συγγραμμάτων, το Βυζάντιο και η ιστορία του παρουσιάζονται μόνο ως ένα μικρό τμήμα της ευρωπαϊκής ιστορίας.

Από αυτά, το πρώτο έχει ως συγγραφέα του τον Α. Α. C. Cammerer και εκδόθηκε το 1853. Το έργο μετέφρασε ο Γ. Γεννάδιος και είχε τον τίτλο: «Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας»². Σε αυτό οι Τούρκοι παρουσιάζονται ως «νομάδες καὶ πολεμικοί»³. Ενώ βρίσκονταν στην υπηρεσία των Αράβων, σταδιακά τους υποκατέστησαν, ενεργώντας, σύμφωνα με τον συγγραφέα, όπως οι πραιτωριανοί στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, καθώς όριζαν και απομάκρυναν κατά βούληση όποιον χαλίφη εκείνοι επιθυμούσαν⁴.

¹ Για τη σύγκρουση Βαγιαζήτ-Ταμερλάνου βλ. περισσότερα στο: Α. Σαββίδης-Ν. Νικολούδης, *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος (11ος-16ος αιώνες) Βυζάντιο, Μεσαιωνική Δύση, Ανατολή και Ισλάμ, Βαλκάνια και Σλάβοι*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, σσ. 379-396.

² Α.Α.С. Cammerer, *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, μτφρ. Γ. Γεννάδιος, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, ἐν Ἀθήναις 1853.

³ Στο ίδιο, σ. 57.

⁴ Στο ίδιο («...πάμπολλοι ἐξ αὐτῶν ἐγείναν μισθοφόροι τῶν Ἀράβων, παρ' ὧν καὶ τὴν Μωαμεθανικὴν ἐδέχθησαν θρησκείαν (μ.Χ. 814). Ἐντὸς ὀλίγου δὲ ἄνδρες, μεγάλα ἔχοντες προτερήματα, ἔλαβαν τὰ μέγιστα ἀξιώματα τοῦ κράτους· ἐπειδὴ ἐγείναν καὶ ὑπουργοί, καὶ στρατηγοί, καὶ ἑπαρχοὶ εἰς μεμακρυσμένας ἑπαρχίας. Καὶ τότε οἱ Τοῦρκοι ἔκαμιναν στὸ Ἀραβικὸν βασίλειον, ὅσα οἱ Πραιτωριανοὶ εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν. Ἐπειδὴ

Ακολουθώς ο Cammerer επικεντρώνεται στη δράση των Σελτζούκων Τούρκων, για τους οποίους επισημαίνει τις κατακτήσεις που έκαναν, μεταξύ άλλων και στην Παλαιστίνη, γεγονός που θεωρεί καθοριστικό για την έναρξη των σταυροφοριών από τη Δύση¹. Η τελευταία παρατήρηση σχετικά με τους Τούρκους αναφέρεται στην άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και στη ραγδαία επέκταση των Οθωμανών Τούρκων στην καταρρακωμένη βυζαντινή επικράτεια². Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η επισήμανση του Cammerer για την αδιαφορία που επέδειξε η Δύση στις εκκλήσεις των Βυζαντινών αυτοκρατόρων³, αλλά και η περιγραφή των ωφελημάτων που προήλθαν για τη δυτική Ευρώπη από το γεγονός της Άλωσης⁴. Ακόμα και η τελευταία επισήμανση που κάνει ολοκληρώνοντας, σχετικά με τις συνέπειες που είχε η άλωση της Κωνσταντινούπολης για τις δυτικές οικονομίες, εκφράζει χωρίς δισταγμό και μία θετική εξέλιξη που ακολούθησε. Την αναζήτηση νέων θαλάσσιων οδών προς τις Ινδίες, υπονοώντας ακόμα και την ανακάλυψη της Αμερικής

άνεβίβαζαν και κατεβίβαζαν, όπως ήθελαν, τους αδυνάτους καλίφας· και οι έπαρχοι αποστήσαντες έγειναν ήγεμόνες αυτεξούσιοι· τελευταίον δέ, αφαιρέσαντες από τους καλίφας την κοσμικήν έξουσίαν, περιώρισαν αυτούς να ήναι μόνον αρχηγοί της θρησκείας (μ.Χ. 933)»).

¹ Στο ίδιο («Εκ δὲ τῶν βασιλέων τούτων ὑψώθη ἡ Σελδσουκικὴ δυναστεία, οὕτως ὀνομασθεῖσα ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς Σελδσοῦκον. Οἱ βασιλευόμενοι ὑπὸ τῆς δυναστείας ταύτης Τοῦρκοι ὄχι μόνον ἐσφετερίσθησαν τὴν ἐν Βαγδατίῳ καλιφικὴν έξουσίαν (μ.Χ. 1055), ἀλλ' ἐκυρίευσαν καὶ τὴν μικρὰν Ἀσίαν, καὶ ἄλλας πολλὰς ἐπαρχίας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, καὶ τὴν Παλαιστίνην (μ.Χ. 1076). Καὶ τοῦτο ἔδωσεν αἰτίαν εἰς τοὺς χριστιανοὺς τῆς Εὐρώπης νὰ ἐπιχειρήσωσι τὰς περιβοήτους σταυροφορικὰς ἐκστρατείας εἰς τοὺς θεοβαδίστους τόπους (μ.Χ. 1096)»).

² Στο ίδιο, σ. 69 («Οἱ Τοῦρκοι διὰ τὰς κατὰ τῶν σταυροφόρων νίκας ἦσαν ἐν τῇ Ἀσίᾳ ὡς συμπάσης τῆς Εὐρώπης νικηταί, καὶ ἐπομένως τίποτε δὲν τοὺς ἐμπόδιζε πλέον νὰ κινήσωσι τὰ ὄπλα των καὶ κατ' αὐτῆς ἐκείνης. Αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ ἔγεινεν· ἐπειδὴ Σολιμάνος ὁ σουλτάνος αὐτῶν διέβη τὸν Ἑλλήσποντον (μ.Χ. 1355), ἐπέπεσεν κατὰ τῆς ἐκνευρισμένης ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας τῶν Γραικορωμαίων, καὶ ἐντὸς ὀλίγου κατεκυρίευσεν τὰ περισσότερὰ τῆς μέρη»).

³ Στο ίδιο («Εἰς μάτην οἱ τεταπεινωμένοι αὐτοκράτορες ἐπεκαλέσθησαν τὰς Εὐρωπαϊκὰς ἀυλὰς εἰς βοήθειάν των· εἰς μάτην ὑπεσχέθησαν εἰς τὸν πάπαν νὰ ἐνώσωσι τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν μετὰ τῆς δυτικῆς. Οὐδεμίᾳ δύναμις δὲν ἐδύνατο οὐδὲ ἤθελε νὰ ἀντιπαραταχθῆ εἰς τὸν φοβερὸν καὶ τρομερὸν ἐχθρὸν. Τελευταίον δὲ τὰ πράγματα κατήντησαν τοιαῦτα, ὥστε Κωνσταντῖνος ὁ ΙΑ' ἔχασεν ὅλα ἐκτὸς τῆς βασιλευούσης· τέλος πάντων δὲ καὶ αὐτὴ ἔπεσεν εἰς τὴν έξουσίαν Μωάμεθ τοῦ Β' (μ.Χ. 1453 Μαΐου 29)· ἐπειδὴ μετὰ ἑπτὰ ἑβδομάδων πολιορκίαν ἐκυριεύθη ἐξ ἐφόδου, ὁ αὐτοκράτωρ καὶ οἱ στρατηγοὶ αὐτοῦ ἐσκοτώθησαν, ἢ ἡμισέληνος ἐστηλώθη ἀντὶ τοῦ σταυροῦ, ἡ ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία τῶν Γραικορωμαίων κατεστράφη»).

⁴ Στο ίδιο, σσ. 69-70 («Τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ ἄλωσις ὑπὸ τῶν Τούρκων ἔφερεν εἰς τὴν Εὐρώπην σημαντικώτατα καὶ ὠφελιμώτατα ἐπακόλουθα. Οἱ ἄνδρες δηλαδὴ, ὅσοι ἔσωζαν εἰσέτι τὴν Ἑλληνικὴν παιδείαν, ἔφυγαν ἀπὸ τοὺς πολεμίους Τούρκους εἰς τὴν δύσιν καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπου διέδοσαν τὴν κλίσιν πρὸς τὴν σπουδὴν τῶν πονημάτων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καὶ μεταδίδοντες εἰς τοὺς ἐκεῖ τὰς ὀρθοτέρας γνώσεις των, συνεισέφεραν μεγάλως εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν»).

(«Ἄλλ' ὅσον ἡ ἄλωσις αὕτη ὠφέλησε τὰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας, τόσον ἐπιβλαβῆς ἔγεινεν εἰς τὴν ἐμπορίαν καὶ τὸν πλοῦτον τῶν Ἰταλικῶν πόλεων· ἐπειδὴ οἱ Τούρκοι ὄχι μόνον τὰς ἐστέρησαν ἀπὸ τὰ εἰς τὴν ἀνατολὴν κτήματά των, ἀλλὰ καὶ τὴν διὰ τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης τέως ἐμπορικὴν ὁδὸν εἰς τὰς Ἰνδίας ἔκλεισαν. Ὅθεν τῆς Ἰταλίας ἡ ἐμπορία μεγάλως ἠλαττώθη, τῆς Βενετίας ἡ ναυτικὴ δύναμις παρήκμασε, καὶ ἐκ τούτου διελογίζοντο καὶ ἠγωνίζοντο πάντες γενικῶς νὰ ἀνακαλύψωσιν ἄλλην κατὰ θάλασσαν ὁδὸν πρὸς τὰς Ἰνδίας»¹).

Με τους Τούρκους ασχολείται ἕνας ἀκόμη ιστορικός, ο Weber, στο ἔργο του με τίτλο «Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας», το ὁποῖο μετέφρασε ο Α.Ι. Αντωνιάδης καὶ κυκλοφόρησε ὡς σχολικὸ εγχειρίδιον ἱστορίας το 1859². Στο βιβλίον αὐτὸ οἱ Τούρκοι ἐμφανίζονται ὡς «μάχιμοι νομάδες, Μωαμεθανοὶ τὴν θρησκείαν»³ οἱ ὁποῖοι «παρωξύνοντο ὑπὸ ἱερέων (Δερβίσιδων) εἰς πόλεμον κατὰ τῶν Χριστιανῶν»⁴. Πιεζόμενοι ἀπὸ τοὺς Μογγόλους, ἐγκατέλειψαν τὴν ἀρχικὴ περιοχὴ ἐγκατάστασής τους ἀνατολικά τῆς Κασπίας καὶ εἰσήλθαν στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ὡς βασικὴ αἰτία τῆς ταχείας ἐξάπλωσής τους ἐκεῖ, σημειώνει δεικτικὰ τὴ νωθρότητα που ἐπέδειξαν στὴν ἀντιμετώπισή τους οἱ Βυζαντινοί, ἀκολουθώντας μίαν στερεοτυπικὴ ἀναφορὰ γι' αὐτοὺς που κυριαρχοῦσε στὴ Δύση ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ 10οῦ αἰῶνα καὶ νωρίτερα («Ὁ ΟΣΜΑΝ ἐπροχώρησεν εἰς τὴν Βιθυνίαν, ἀνύψωσε (1299) τὴν Προῦσαν εἰς καθέδραν τῆς δυναστείας του, καὶ ἐξησφάλισε τὰς κατακτήσεις αὐτοῦ κατὰ τῶν χαύνων Ἑλλήνων καὶ τῶν ἐκ τῆς Δύσεως μισθοφόρων αὐτῶν»⁵). Παράλληλα, ο Weber σημειώνει πὺς ἕνας ἀκόμη σημαντικὸς λόγος, που ἐπέτρεψε στοὺς Τούρκους νὰ κυριαρχήσουν, ἦταν καὶ ἡ στρατηγικὴ ἐπιλογή τους νὰ καθιερώσουν τὸν θεσμό των γενιτσάρων, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «Οἱ διάδοχοι δ' αὐτοῦ [ενν. τοῦ Ορχάν] ἐβελτίωσαν τὰ στρατιωτικὰ καθότι λαμβάνοντες νεανίας ὠραιότατους καὶ ἰσχυροτάτους, τοὺς ὁποῖους ἐξέλεγον ἐκ τῶν νικημένων Χριστιανικῶν λαῶν καὶ ἔστρεφον πρὸς τὸν Ἰσλαμισμόν, καὶ ἀνατρέφοντες αὐτοὺς πολεμικῶς, ἐμόρφωσαν πεζικὸν μάχιμον, τοὺς ΓΙΑΝΙΤΣΑΡΟΥΣ»⁶. Στὴ δε περιγραφή τῆς μάχης τῆς Ἄγκυρας, ο συγγραφέας δείχνει νὰ παίρνει θέση υπὲρ των Τούρκων, καθὼς οἱ ἀναφορὲς του γιὰ τὸν Ταμερλάνο καὶ τοὺς Μογγόλους, που τὸν ἀκολούθησαν στὴν ἐκστρατεία του πρὸς δυσμὰς, βρῖθουν ἀπὸ ἐπισημάνσεις βαρβαρότητας («Ἡ νικηφόρος ὁμῶς πορεία τοῦ ἰσχυροῦ [ενν. τοῦ Βαγιαζήτ Α'] ἐμποδίσθη ὑπ' ἐχθροῦ ἄλλου, ὅστις ἐβάδιζεν ἐπὶ

¹ Στο ἴδιο, σ. 70.

² G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, μτφρ. Α.Ι. Αντωνιάδης, Βιβλίον Δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1859.

³ Στο ἴδιο, σ. 192.

⁴ Στο ἴδιο.

⁵ Στο ἴδιο.

⁶ Στο ἴδιο.

μεγαλειτέρων και αίματητοτέρων δρόμων. Ὁ ἐχθρὸς δ' οὗτος ἦτον ὁ δυνάστης τῶν Μογγόλων ΤΙΜΟΥΡ Ο ΧΩΛΟΣ (Τιμουρλάγγος, Ταμερλάνος), ἀπόγονος τοῦ Τσεγγισχάνου, τοῦ ὁποίου τὸ καταπεσὸν κράτος ἀπεφάσισε νὰ ἀνεγείρῃ πάλιν. Ἡγούμενος στιφῶν μαχίμων, ἄφησε τὴν Σαμαρκάδην, τὴν ἐν θελκτικῇ τοποθεσίᾳ πρωτεύουσάν του, διὰ νὰ ὑποτάξῃ μὲ τὴν ὀξύτητα τοῦ ξίφους αὐτοῦ πάντα τοὺς ἀπὸ τῶν τειχῶν τῆς Σινικῆς μέχρι τῆς Μεσογείου λαούς [...] ἐνέπλησε τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐρημώσεως καὶ τρόμου. Καπνὸς, ἐρείπια καὶ λόφοι νεκρῶν, ἐσήμαινον τὸν νικηφόρον αὐτοῦ δρόμον. Σωροὶ δὲ κρανίων μὲ σεσηρνιας νεκρῶν κεφαλὰς ἦσαν τὰ τρόπαιά του [...] Παρὰ τὴν ΑΓΚΥΡΑΝ λοιπὸν συνεκροτήθη (1402) τρομερὰ ΜΑΧΗ, ἣτις, ἂν καὶ οἱ Τοῦρκοι ἔδειξαν πολλὴν ἀνδρίαν καὶ εἶχον στρατιωτικὴν τέχνην, ἀπέβη ὅμως ὑπὲρ τῶν Μογγόλων»¹). Ὅταν ὁμως ἡ σύγκριση γίνεται ἀνάμεσα στους Τούρκους και τους Ἕλληνες, τότε οἱ πρώτοι μεταβάλλονται σε στίφη ἀπολίτιστων και ο ηγέτης τους (Μεχμέτ Β') παρουσιάζεται ως ἕνας αἰμοδιψής ηγεμόνας, ἐνῶ ο Βυζαντινὸς ἀντίπαλός του (Κωνσταντῖνος ΙΒ') ως ἕνας ηρωικὸς βασιλιάς που ἔπεσε μαχόμενος γενναίᾳ². Ἐνδιαφέρον τέλος ἔχει τὸ συμπέρασμα στο ὁποῖο καταλήγει ὁ Weber, πὼς ἡ μαχητικὴ δύναμη τῶν Τούρκων υποχώρησε ἀμέσως μόλις ἔπαψε ἡ κατακτητικὴ τους διάθεση και ἐπιδόθηκαν στις ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς («Μετὰ τὸν Σολιμάνον δὲ, ὅστις ἀπέθανεν (1566) εἰς βαθὺ γῆρας [...] ἔπιπτε κατὰ μικρὸν ἡ πολεμικὴ δύναμις τῶν Τούρκων ὑπὸ τὴν ἐκθηλυτικὴν ἐπιρροὴν τῆς ἀσωτείας καὶ φιληδονίας. Οἱ Γιανίτσαροι ἐχαυνοῦντο, οἱ δικασταὶ καὶ ἔπαρχοι διεφθείροντο δώροις, καταπίεσεις δὲ καὶ ἄνομοι φορολογίαι ἐρήμονον ἀνθρώπων τὰς ἐπαρχίας. Ἐξαγρίωσις δὲ καὶ ἐρημία ἐπεκάθισαν μετ' ὀλίγον εἰς τὰς ὑπ' αὐτῶν καταληφθείσας χώρας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους»³).

Ὁ τελευταῖος ξένος ἱστορικὸς συγγραφέας τοῦ 19ου αἰῶνα που ἀσχολεῖται με τοὺς Τούρκους εἶναι ὁ White, στο ἔργο του «Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας» σε μετάφραση τοῦ Σπ. Ἀντωνιάδη⁴. Οἱ ἀναφορὲς του πάνω στο θέμα αὐτὸ ἔχουν ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ εἶναι ὁ μόνος συγγραφέας που προβαίνει συχνά σε παραλληλισμοὺς πολεμικῶν γεγονότων, στα ὁποῖα ἐνεπλάκησαν οἱ Τούρκοι, με ἀντίστοιχα γεγονότα τοῦ παρελθόντος. Συγκεκριμένα, συγκρίνει τις ἀστραπιαῖες κατακτήσεις τοῦ σουλτάνου Βαγιαζήτ Α' και τὴν κεραυνοβόλο ἐπίθεση τοῦ Ταμερλάνου ἐναντίον του,

¹ Στο ἴδιο, σσ. 193-194.

² Στο ἴδιο, σ. 195 («Ὅτε δ', ἀποθανόντος Ἀμουράτου τοῦ Β', ἔγεινε σουλτάνος τῶν Ὀσμανῶν ὁ δραστήριος μὲν, ἀλλ' αἰμοδιψής αὐτοῦ υἱὸς ΜΩΑΜΕΘ Β'. (1451-1481), ἐπλησίαζεν ἡ τελευταία ὥρα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους [...]. Ὅτε δ' οἱ Τοῦρκοι ἀνέβησαν τὰ τεῖχη, ὁ τελευταῖος ἀντοκράτωρ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, εἰς τὸν ὁποῖον ἔζη ἀκόμη φρόνιμα διὰ τὸ παλαιὸν μεγαλεῖον τῆς Ρώμης, τὴν ἐλευθερίαν, θρησκείαν καὶ πατρίδα, ἀνεμίχθη μὲ τὰ πυκνότατα στίφη τῶν ἀγωνιζομένων, καὶ ἔπεσε μαχόμενος ἀνδρείως ἐπὶ τῶν περιτειχισμάτων τῆς πρωτεύουσας αὐτοῦ [...]. Ἡ Ἁγία Σοφία μετεβλήθη εἰς Τζαμίον, καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἐνέπηξεν ὁ Ἰσλαμισμὸς τὴν ἡμισέληνον»).

³ Στο ἴδιο, σ. 196.

⁴ H. White, Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας, μτφρ. Σπ. Ἀντωνιάδης, ἐν Αθῆναις 1865.

με τις αντίστοιχες ενέργειες του Μ. Αλεξάνδρου κατά την αρχαιότητα, τονίζοντας πως οι μάχες αυτές δεν έχουν αναδειχθεί όσο θα έπρεπε στη διεθνή βιβλιογραφία¹. Το ίδιο συμβαίνει και με την περιγραφή της πολιορκίας και της άλωσης της Κωνσταντινούπολης, η αντίσταση της οποίας παραλληλίζεται αυτή τη φορά με την αντίστοιχη γενναιότητα που επέδειξε η Ρώμη («*Ἡ δὲ Κωνσταντινούπολις διὰ τῆς ἀντιστάσεώς της παρέσχε δείγματα τῆς ἀρχαίας γενναιότητος τῆς Ρώμης...*»²). Σημαντική είναι και η τελική απόφασή του συγγραφέα, πως «*ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐφαίνετο ἀμφίβολον ἂν ὁ σταυρὸς ἢ ἡ ἡμισέληνος ἦτο προωρισμένον νὰ ὑπερισχύσῃ εἰς τὴν Εὐρώπην*»³.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, και κυρίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες του, κυκλοφορούν σχολικά εγχειρίδια ιστορίας γραμμένα από Έλληνες συγγραφείς. Σύντομα εκτοπίζουν τα αντίστοιχα έργα δυτικοευρωπαϊών ιστορικών που κυκλοφορούσαν έως τότε. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγονται παρεξηγήσεις ή διατυπώσεις που υπήρχαν στα δεύτερα και φαίνονταν παράδοξες στους Έλληνες καθηγητές και μαθητές⁴.

Όπως είναι αναμενόμενο, οι Έλληνες συγγραφείς δεν αντιμετωπίζουν με ιδιαίτερη συμπάθεια τους Τούρκους για προφανείς λόγους. Η Επανάσταση του 1821 ήταν ακόμη νωπή και μεγάλο μέρος εδαφών με συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς εξακολουθούσε να βρίσκεται υπό οθωμανική κατοχή. Οι Τούρκοι στα κείμενα αυτά περιγράφονται συλλήβδην ως βάρβαροι και απολίτιστοι⁵, άγριοι στη

¹ Στο ίδιο, σ. 206 («*Τὴν πορείαν τῆς κατακτήσεως αὐτοῦ [ενν. τον Μουράτ Α'] ἐξηκολούθησεν ὁ ἐξολοθρευτὴς υἱὸς του Βαγιαζίτης, ὅστις εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς 15^{ης} ἑκατονταετηρίδος ὑπέταξε τὴν Ἑλλάδα, ἐκυρίευσεν πολλὰς μεγάλας πόλεις τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἠπέλιψε καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐν τούτοις ἑτέρα καὶ τρομερωτέρα μάστιξ προσῆγγιζεν, ἥτοι ὁ Τιμούρ ἢ Ταμερλάνος, ἀπόγονος τοῦ Γεγκισχάν, ὅστις ὑπερέβαλε καὶ αὐτὸν τὸν προπάτορά του κατὰ τὴν πολεμικὴν φήμην, λεηλατῶν καὶ ἐρημόνων τὰ βασίλεια τῆς Ἀνατολῆς. Ἄν καὶ οἱ πόλεμοι οὗτοι ἐν γένει ὀλίγον ἐξεικονίζονται διὰ τῆς ἱστορίας, καὶ ὁμως, κατὰ τὸ πλῆθος τῶν στρατευμάτων καὶ τὴν ἔκτασιν τῆς σφαγῆς, ὑπερέβαλον ἴσως τοὺς αἱματηροτέρους Εὐρωπαϊκοὺς πολέμους. Διότι οὔτε κατ' αὐτὰς τὰς μυριονέκρους μάχας τοῦ Μεγάλου Αλεξάνδρου, ἢ κατὰ κράτος νίκη δὲν ἐπετυγχάνετο μετὰ τοσοῦτον ἐκπληκτικῆς ταχύτητος, τῆς ἀγρίας τῶν κατακτητῶν ὀρμῆς τὰ πάντα καταστρεφούσης»).*

² Στο ίδιο, σ. 207.

³ Στο ίδιο.

⁴ Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση είναι αυτή του γυμνασιάρχη Αντώνιου Αντωνιάδη, ο οποίος σε ένα του σύγγραμμα («*Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*», τ. Β', ἔκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 146), ουσιαστικά αντιγράφει τον Weber, «αποκαθάρωντάς» τον από «ενοχλητικές» διαπιστώσεις (για παράδειγμα, ἐνὸς ἀρχικοῦ μεταφρασμένο κείμενο ο συγγραφέας αιτιολογεί τὴν ραγδαία επέκταση των Τούρκων χαρακτηρίζοντας τους Έλληνες «χαύνους», ο Αντωνιάδης στη συνέχεια απαλείφει τὴν ἐπίμαχη λέξη περιορίζοντας τὸ κείμενο ως ἐξῆς: «*Ὁ Ὀσμάν...ἐξησφάλισε τὰς κατακτήσεις αὐτοῦ κατὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἐκ τῆς Δύσεως μισθοφόρων αὐτῶν*»).

⁵ Α. Ἰωαννίδης, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικωτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας*, τεύχ. Γ', ἔκδ. ἑβδόμη, ἔκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1899, σ.

συμπεριφορά όχι μόνο απέναντι στους αντιπάλους¹ αλλά και απέναντι στους ίδιους τους συγγενείς τους², αναξιόπιστοι στις συμφωνίες που κλείνουν με τους άλλους³, επιρρεπείς στο ποτό και διψασμένοι για αίμα τύραννοι⁴.

Έμφαση δίνεται περισσότερο στους Οθωμανούς Τούρκους, χωρίς ωστόσο να βρίσκονται εκτός ενδιαφέροντος οι Σελτζούκοι Τούρκοι. Βέβαια, σε διάφορα σχολικά εγχειρίδια οι δύο όροι («Σελτζούκοι»-«Οθωμανοί») συχνά αναμειγνύονται, υπό τη σκέπη του κοινού όρου «Τούρκοι».

Από τους Έλληνες συγγραφείς ιστορικών εγχειριδίων, εκείνος που αφιερώνει ένα σημαντικό τμήμα του έργου του στους Τούρκους και με πιο συστηματικό τρόπο είναι ο πανεπιστημιακός καθηγητής Σωκράτης Τσιβανόπουλος. Σε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο με τίτλο: «Ιστορία τῶν Τούρκων», σημειώνει αρχικά πως στην ιστορία παρουσιάζονται τρία διαφορετικά τουρκικά κράτη. Στη συνέχεια εξηγεί πως το πρώτο (και παλαιότερο) κάνει την εμφάνισή του ήδη από τον 6ο αιώνα και εξαφανίζεται στα χρόνια του Καρλομάγνου. Το δεύτερο συνίσταται από ποικιλώνυμα (σελτζουκικά) κράτη που σχηματίστηκαν μετά την απορρόθμιση του αραβικού κράτους και ως τρίτο απαριθμεί το οθωμανικό⁵. Ακολούθως επισημαίνει τον τόπο προέλευσης των πρώτων Τούρκων και

39 («Η μανία και ἡ εὐαισθησία, ἡ βαρβαρότης καὶ ὁ πολιτισμὸς ἐπάλαιον κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην. Διὰ τοῦτο ἡ πάλῃ ἦτο φοβερά»).

¹ Στο ίδιο, σ. 39 («Μετὰ δὲ ταῦτα σφαγὴ καὶ λεηλασία ἤρχισεν ἐν τῇ πόλει μετὰ πρωτοφανοῦς ἀγριότητος. Τὸ θέαμα ἦτο φρικῶδες, διότι οὐδὲν ἱερὸν καὶ οὐδὲν ὄσιον ἐσεβάσθησαν οἱ ἐχθροί»).

² Σ. Τσιβανόπουλος, *Ιστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων χρόνων μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου καὶ ἐκτενέστερον ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐν Αθήναις 1889, σ. 419 («Ὁ Μωάμεθ Β΄, ἅμα ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον, ἔπεμψε δῆμιον, ὅστις ἔπνιξεν ἐν τῷ λουτρῷ τὸν ὁμοπάτριον αὐτοῦ ἀδελφὸν Ἀχμέδ, ὡς γεννηθέντα ἐν πορφύρᾳ ἐξ ἡγεμονίδος ἐκ τῆς Σινώπης, ἐνῶ ὁ Μωάμεθ ἦτο υἱὸς δούλης»).

³ Α. Ιωαννίδης, *ὁ.π.*, σ. 422 («Οἱ Μωαμεθανοί, καὶ ἰδίως οἱ Τούρκοι ἠθικολόγοι, γνωματεύουσιν, ὅτι οὐδεμία ὑπόσχεσις ὑποχρεοῖ τοὺς πιστοὺς Μουσουλμάνους, γινομένη ἐναντίον τῶν συμφερόντων καὶ τῶν καθηκόντων τῆς θρησκείας αὐτῶν, καὶ ὅτι ὁ Σουλτάνος δύναται νὰ ἀθετήσῃ τὰς τε ἰδίας καὶ τὰς τῶν προκατόχων αὐτοῦ συνθήκας»).

⁴ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 432 («Τὴν δ' ἐπιούσαν ὁ Μωάμεθ, εὐφραϊνόμενος ἐν συμποσίῳ καὶ μεθυσθεὶς ἔπεμψε, τὸν Δῆμιον, ὅστις ἀπέταμε τὰς κεφαλὰς τῶν υἱῶν τοῦ Νοταρᾶ πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ πατρός, ἐπιφωνοῦντος τὸ "Δίκαιος εἶ, Κύριε" [...] Αἱ κεφαλαὶ δ' ἀπάντων ἐκομίσθησαν πρὸς τὸν τύραννον, συμποσιάζοντα καὶ διψῶντα αἵματος»).

⁵ Στο ίδιο, σ. 405 («Τριῶν εἰδῶν κράτη παρουσιάζονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Τούρκων 1) ἐν παλαιόν, ὅπερ ἀναφαίνεται ἤδη κατὰ τὴν 6 μ.Χ. ἑκατονταετηρίδα, ἀλλ' ἐξαφανίζεται πάλιν πρὸ τῆς ἐποχῆς Καρόλου τοῦ Μεγάλου· 2) Τὰ ἐκ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀραβικοῦ καλιφάτου σχηματισθέντα πολυώνυμα κράτη καὶ 3) τὸ ὀθωμανικὸν κράτος, οὗτινος ἀρχηγὸς ἐχρημάτισε κατὰ τὴν 14 ἑκατονταετηρίδα ὁ Ὄθμᾶν ἢ Ὄσμᾶν, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα τῶν Ὄθωμανῶν»).

τις αρχικές επαφές τους με τους Πέρσες και τους Βυζαντινούς¹. Ολοκληρώνει την αναφορά του στους πρώτους Τούρκους, περιορίζοντας στην έκλυση των ηθών, τους λόγους για τους οποίους – κατά τη γνώμη του – οδηγήθηκαν στην εξαφάνισή τους («Τὸ πρῶτον τοῦτο τουρκικὸν κράτος παρήκμασε μετ’ ὀλίγον ἐκ τῆς εἰς αὐτὸ εἰσαχθείσης ἐκ τοῦ πλούτου, τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς ἀκολασίας καὶ διελύθη»²).

Μετά την ανάμειξη των υπολειμμάτων αυτής της φυλής με τους Μογγόλους, επανεμφανίζονται στο προσκήνιο κατά τον 9ο αιώνα με την ίδια ονομασία (Τούρκοι). Δραστηριοποιούνταν ως μισθοφόροι των χαλιφών και, όπως οι πραιτωριανοί στη Ρώμη, εκμεταλλεύτηκαν την ισχύ τους και σύντομα επιβλήθηκαν στους πρώην εργοδότες τους³. Η ηγετική φυσιογνωμία που ξεχωρίζει εκείνη την περίοδο, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι ο Μαχμούτ, ο πρώτος που έφερε τον τίτλο του σουλτάνου. Βασίλευσε από το 997 έως το 1038. «Τὴν πρὸς τὸν πόλεμον δ’ ὀρμὴν τοῦ ἔθνους τούτου ἔστρεψε καὶ μετεχειρίσθη πρὸς ὄφελος αὐτοῦ...»⁴, εκστρατεύοντας με επιτυχία στην Ινδία. Ο Τσιβανόπουλος μάλιστα σημειώνει εμφατικά πως ορισμένοι συγκρίνουν τις εκστρατείες αυτές με εκείνες του Μ. Αλεξάνδρου⁵. Σε μια από αυτές τις εκστρατείες που πραγματοποίησε, περιγράφεται και ένα περιστατικό που φανερώνει τη δυναμικότητα του χαρακτήρα του⁶. Η φυλή αυτή εξαφανίστηκε εξαιτίας

¹ Στο ίδιο, σσ. 405-406 («Πατρὶς ἀπασῶν τῶν τουρκικῶν φυλῶν εἶναι ἢ ἐπὶ τῶν ἀπεράντων ὄροπεδίων καὶ πεδιάδων τῆς Μέσης Ἀσίας πέραν τοῦ ποταμοῦ Ὡξου κειμένη μεγάλη Ταρταρία, ἣτις θεωρεῖται μέγα, οὕτως εἰπεῖν, ἐργαστήριον τῶν ἐθνῶν. Ἐζῶν δ’ ἐκεῖ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἐν τοῖς μεταλλείοις τοῦ σιδήρου ὡς δούλοι τῶν παροικούντων σκυθικῶν ἢ μογγολικῶν φυλῶν, ἐξορύσσοντες καὶ χαλκεύοντες σίδηρον καὶ μὴ ἀπομακρυνόμενοι ἐκ τῶν ἐργαστηρίων αὐτῶν. Καὶ ἀφοῦ δ’ ἐκτήσαντο τὴν ἐλευθερίαν, ἠγάπων τὰς κορυφὰς τῶν πατρῶων ὀρέων καὶ τὰ ρεῖθρα τοῦ Ὡξου, περὶ ὃν ἐνέμοντο αἱ κάλλιστα ἀγέλαι βοῶν καὶ προβάτων. Ὡς δ’ οἱ ἀρχαῖοι Σπαρτιᾶται, οὕτω καὶ οἱ Τούρκοι δὲν ὑπέφερον τείχη περὶ ἑαυτοῦς. “ἐὰν ὦμεν δυνατοί, ἔλεγον καθ’ ἑαυτούς, προχωροῦμεν πορρωτέρω καὶ κυριεύομεν νέας χώρας, ἐὰν δ’ ἀσθενεῖς, φεύγομεν ὀπίσω καὶ κρυπτόμεθα ὅπου οὐδεὶς εὕρισκε ἡμᾶς”. Κατεφρόνουσιν δὲ τὴν θρησκείαν τῶν Ἰνδῶν, διότι ἐπέταττεν αὐτὴ ὑπομονήν, ταπεινώσιν καὶ αὐταπάρησιν, ἀρετὰς ἀπαρεσκούσας εἰς τὸ ληστρικὸν καὶ φιλοπόλεμον αὐτῶν φρόνημα»).

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο, σσ. 406-407 («κατὰ δὲ τὴν 9ην ἑκατονταετηρίδα (840-870) εὕρισκομεν πολλοὺς ἐξ αὐτῶν μισθωτοὺς στρατιώτας καὶ δορυφόρους τῶν καλιφῶν (τῶν Σαρακηνῶν ἀρχόντων τῆς Περσίας), καὶ ὡς ἄλλοτε οἱ Πραιτωριανοὶ ἐν Ρώμῃ, οὕτω καὶ οἱ Τούρκοι ἐν Περσίᾳ τοσαύτην ἐκτήσαντο ἰσχύν, ὥστε πολλάκις ἔσυρον τοὺς καλίφας ἀπὸ τῶν ποδῶν κατὰ γῆς, ἐξέθετον αὐτοὺς γυμνοὺς εἰς τὰς καυστικὰς τοῦ ἡλίου ἀκτίνας, ἐθανάτων αὐτοὺς διὰ σιδηρῶν ῥοπαλῶν καὶ ἐπῶλον τὴν ἐπικράτειαν ἢ τὸν θρόνον εἰς τοὺς πλειοδοτοῦντας»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 407.

⁵ Στο ίδιο («Ἐπεχείρησε δὲ τὰς 12 κατὰ τῆς Ἰνδίας ἐκστρατείας, ἃς τινες θεωροῦσιν οὐχὶ ὀλιγώτερον ἐνδόξους τῶν ἐκστρατειῶν Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου»).

⁶ Στο ίδιο, σσ. 407-408 («Εἰς μάτην δ’ οἱ προσποιούμενοι εὐσέβειαν Βραχμᾶνες τοῦ περιβοήτου ναοῦ ἐν Σουμνάτῃ προσέφερον αὐτῷ ἀντίσταθμον ποσότητα χρυσοῦ, ὅπως σώσωσι τὸ λίθινον εἶδωλον τοῦ θεοῦ αὐτῶν. “Δὲν θέλω νὰ μὲ ὀνομάζῃ ὁ κόσμος εἰδωλέμπορον, ἀλλ’ εἰδωλοπορθητὴν”, ἀπήντησεν ὁ Μαχμούτ καὶ συνέτριψε διὰ πελέκεως τὸ ἄγαλμα αὐτοῦ»).

της ορμητικότητας των σταυροφόρων και της εχθρικής στάσης που κράτησαν απέναντί τους οι Κούρδοι («...αἱ ἐκστρατεῖαι τῶν σταυροφόρων καὶ αἱ προδοσίαι τῶν Κούρδων κατέστρεψαν αὐτήν»¹).

Το επόμενο τουρκικό κράτος στο οποίο γίνεται αναφορά από τον Τσιβανόπουλο είναι το σελτζουκικό. Για το κράτος αυτό ο συγγραφέας δεν φείδεται μειωτικών χαρακτηρισμών σε όλες τις σελίδες που του αφιερώνει. Ίσως να βλέπει στο πρόσωπο των Σελτζούκων την πραγματική αιτία απώλειας της βυζαντινής αυτοκρατορίας (σταδιακή επικράτησή τους στη Μικρά Ασία), γι' αυτό και τους αντιμετωπίζει με αυτόν τον τρόπο. Στο σχολικό εγχειρίδιο που μελετάμε, τονίζεται πως πρόκειται για τους χειρότερους κατακτητές που γνώρισαν οι πολιτισμένοι λαοί, καθώς συμπεριφέρονται όπως οι αρχαίοι Υκσώς που κατέστρεψαν τον πολιτισμό των Αιγυπτίων («Ἐξ ἀπασῶν τῶν δορυκτησιῶν ἢ τῶν ποιμένων εἶναι ἡ φοβερωτέρα εἰς τοὺς πεπολιτισμένους λαούς. Ὡς οἱ ἀρχαῖοι Υκσῶς κατέστρεψαν τὴν παιδείαν τῆς Αἰγύπτου, κατασκάψαντες τὰς πόλεις καὶ διώρυγας αὐτῆς, οὕτω καὶ οἱ Σελσοῦκοι, κατοικοῦντες ἐν ἐλαφραῖς καὶ μετακινηταῖς καλύβαις, ἐξηφάνισαν τὴν παιδείαν ἐν Περσίᾳ»²). Μόνο ο πρώτος μεγάλος Σελτζούκος κατακτητής Τογρούλ Βέης κατόρθωσε να τους εξημερώσει από τα άγρια ήθη που αρχικά είχαν («...ὁ Τογρούλ Βέης, ὅστις ἦτο λίαν εὐσεβής, τιμῶν τὸν ἐν Βαγδατίῳ Καλιφᾶν ὡς τὸν τοποτηρητὴν τοῦ προφήτου τοῦ εἰαίου Θεοῦ, κατώρθωσε νὰ συνωθήσῃ τοὺς περὶ ἑαυτὸν εἰς τὸν ἐργατικὸν βίον, νὰ ἐξημερώσῃ αὐτοὺς διὰ τῶν ἀπολαύσεων καὶ ἡδονῶν, καὶ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς περσικῆς ἐνδυμασίας, τροφῆς καὶ γλώσσης νὰ προσεγγίσῃ εἰς τὰ ἤθη τῶν Περσῶν»³). Παρά βέβαια τη φαινομενική εξημέρωση των ηθών, οι Σελτζούκοι δεν έπαψαν να συμπεριφέρονται με απίστευτη σκληρότητα εις βάρος των Βυζαντινών, με χαρακτηριστικότερη την περίπτωση του Σολυμάν – όπως τον αναφέρει ο Τσιβανόπουλος – για τον οποίο επισημαίνει πως «...ἐτιμᾶτο παρὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ ὡς Γαζῆς, τουτέστιν ὡς ὑπέρμαχος τῆς πίστεως, καὶ τοῦτο διότι κατεδίκασεν εἰς σκληροτάτην δουλείαν τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς ἐν Βιθυνίᾳ Νικαίας, ἔνθα ἔστησε τὸν θρόνον αὐτοῦ, ἐβεβήλωσε τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ ἱερά αὐτῶν σκεύη, περιύβρισεν αἰσχρῶς τοὺς ἐπισκόπους, περιέταμε διὰ τῆς βίας τοὺς παῖδας καὶ ἠτίμασε τὰς παρθέτους»⁴. Ακόμα και τις Σταυροφορίες, ο ιστορικός τις αποδίδει σε αυτούς. Είναι ο μοναδικός συγγραφέας που προβαίνει σε αυτόν τον συσχετισμό και τους κατηγορεῖ διότι «...προὔξενον πολλὰ δεινὰ καὶ εἰς τοὺς προσκυνητὰς Εὐρωπαίους, τοὺς διὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πορευομένους εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ, ἣν εἶχον εἰς τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν ἀπὸ

εὔρε δὲ τὴν κοιλίαν τοῦ ἀγάλματος τούτου πλήρη μαργαριτῶν καὶ λίθων τιμαλφῶν, οὓς ἀπέστειλεν εἰς Μέκκαν, Μέδιναν, Γάσσαν καὶ Βαγδάτιον»).

¹ Στο ίδιο, σ. 408.

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο.

⁴ Στο ίδιο.

του 1076 μέχρι του 1096»¹. Τέλος, παρατηρεί πως από τους ίδιους προκλήθηκαν ραγδαίες εξελίξεις σε Ευρώπη και Ανατολή, αλλά και η καταστροφή των Σελτζούκων Τούρκων («...αὐται ἔθεντο εἰς κίνησιν ἑκατομμύρια μαχητῶν, κατέστησαν τὴν Ἱερουσαλήμ θέατρον καὶ τὴν Παλαιστίνην σφαγεῖον τῶν ἔθνων, μετέβαλον τὰς πολιτικὰς καὶ θρησκευτικὰς σχέσεις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ἐπήνεγκον ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὴν καταστροφὴν τῶν πλείστων Σελσουκικῶν φυλῶν»²). Βέβαια δεν παύει να απονέμει τα εύσημα σε σουλτάνους διαφόρων περιοχών που διέπρεψαν, κυρίως στον στίβο της μάχης, όπως στον Σολυμάν (Σουλεϊμάν) Β', σουλτάνο της Μοσούλης (1127-1145)³, στον Νουρρεδίν (1145-1171)⁴ και στον Σαλαδῖνο (1171-1193)⁵.

Μετά από την εξαφάνιση από το προσκήνιο των Σελτζούκων Τούρκων, ο Τσιβανόπουλος ασχολείται εκτενώς με τους Οθωμανούς, ακολουθώντας χρονολογική αναφορά για κάθε έναν από τους σουλτάνους και τις σημαντικότερες επιτυχίες τους. Για τον Οσμάν ή Οθμάν που έδωσε και το όνομά του στον λαό αυτό, σημειώνει πως χάρη στην ανδρεία και τον ενθουσιασμό που καλλιέργησε στους άνδρες του, κατόρθωσε να στήσει το αρχικό κράτος με πρωτεύουσα τη Νικομήδεια⁶. Ο διάδοχός του Ορχάν μετέφερε την πρωτεύουσα του κράτους στην Προύσα, επιβάλλοντας το χαράτσι στους χριστιανούς, τους οποίους διαχώρισε ενδυματολογικά από τους μουσουλμάνους⁷ και τέλος προχώρησε στην ίδρυση του σώματος των γενιτσάρων για το οποίο γίνεται ειδική μνεία⁸. Ενδιαφέρον έχει η αναφορά

¹ Στο ίδιο, σ. 409.

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο, σ. 410 («Οὗτος συνείθισε τοὺς στρατιώτας αὐτοῦ νὰ θεωρῶσι πατρίδα τὸ στρατόπεδον, οἰκίαν τὴν σκηπὴν, τὴν σπάθην ὡς τὸ μόνον δίκαιον καὶ τὸν κόσμον ὡς κτῆσιν αὐτῶν»).

⁴ Στο ίδιο («Διὰ τῆς ταχύτητος κατὰ τὴν ὁδοιπορίαν, διὰ τῆς καρτερίας ἐν τῷ ἀγῶνι καὶ διὰ τῆς ὀξύτητος ἐν τῇ καταδιώξει κατώρθωσεν ὁ Σουλτάνος οὗτος νὰ ἀρπάσῃ ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν σταυροφόρων τὰς πλείστας χώρας κατὰ τὴν Συρίαν καὶ Παλαιστίνην. Διὰ φρονήσεως δὲ καὶ πανουργίας ἐκυρίευσεν τὴν Αἴγυπτον, ἐμπνεύσας τοῖς στρατιώταις αὐτοῦ τὸν θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμόν»).

⁵ Στο ίδιο («Ὁ τρόπος, δὲ οὗ ὁ Σαλαδῖνος καθήρσε τὸν ἡγεμονεύοντα οἶκον τῶν Σελσούκων καὶ ἐκτήσατο αὐτὸς τὴν ἀρχὴν, εἶναι ἴσως τὸ μόνον αὐτοῦ ἐγκλημα. Οὗτος ἐπεξέτεινε τὸ κράτος αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ Ἀφρικῆς, ἐπὶ τῶν χριστιανῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ ἐπὶ τῶν Ἀράβων τῆς Μέκκας καὶ τῆς Μεδίνης, καὶ ἦτο ἀνεκτικὸς περὶ τὴν θρησκείαν»).

⁶ Στο ίδιο, σ. 412 («Ὁ Ὄσμάν, ἐμπνεύσας τοῖς πολεμισταῖς αὐτοῦ τὸν ἐνθουσιασμόν τῆς ἀνδρίας καὶ τῆς θρησκείας, ἐκυρίευσεν ἐξ ἐφόδου κακῶς φρουρουμένας πόλεις καὶ ἔστησεν τὴν ἔδραν τοῦ κράτους αὐτοῦ ἐν Νικομηδείᾳ»).

⁷ Στο ίδιο («...ἰδρυσεν τὴν ἔδραν τῆς ἐπικρατείας αὐτοῦ ἐν Προύσῃ [...], ὑπεχρέωσε τοὺς χριστιανούς νὰ ἐξαγοράζωσι τὴν ζωὴν αὐτῶν ἀντὶ ὑπερόγκου κεφαλικοῦ φόρου (Χαράτσι), καὶ διέταξε τοὺς Μουσουλμάνους νὰ διακρίνονται κατὰ τὴν ἐνδυμασίαν ἀπὸ τῶν Χριστιανῶν»).

⁸ Στο ίδιο, σσ. 412-413 («Ἐκλέξας ἐκ τῶν ὑποταχθέντων αὐτῷ χριστιανῶν τοὺς ὠραιοτέρους καὶ εὐρωστοτέρους παῖδας, ἀνέθρεψεν αὐτοὺς ἐν τῇ μουσουλμανικῇ πίστει καὶ συνεκρότησεν ἐξ αὐτῶν φοβερὸν στ ρατόν [...] “Τὸ ὄνομα ὑμῶν ἔστω Γενί τζέρη, ὃ ἔστι νέοι

του συγγραφέα στη συμμαχία του Ορχάν με τον Καντακουζηνό, την οποία εκμεταλλεύτηκε για να περάσει στη Θράκη και να καταλάβει την Καλλίπολη, την «κλειδα του Έλλησπόντου»¹ όπως χαρακτηριστικά την αποκαλεί. Ακολουθεί ο Μουράτ Α΄, δεινός κατακτητής, ο οποίος περιόρισε ουσιαστικά την επικράτεια του Βυζαντίου στην πρωτεύουσά του. Μετέφερε την πρωτεύουσα του δικού του κράτους στην Αδριανούπολη και κατήγαγε σπουδαία νίκη (έστω και νεκρός) στο Κοσσυφοπέδιο². Ο επόμενος σουλτάνος, ο Βαγιαζήτ Α΄, διακρίθηκε για την κεραυνοβόλο δράση του στα πολεμικά μέτωπα, τις σπουδαίες στρατιωτικές επιτυχίες του (για τις οποίες γίνεται εκτενώς μνεία στο βιβλίο), αλλά και για το τραγικό του τέλος μετά την ήττα του από τον Τιμούρ-Λένκ³. Οι σουλτάνοι που ακολουθούν (Μεχμέτ Α΄ και Μουράτ Β΄) αναδεικνύουν έτι περαιτέρω την ισχύ του οθωμανικού κράτους⁴, για να ολοκληρωθεί η αναφορά με τον Μεχμέτ Β΄, τον κατακτητή της Κωνσταντινούπολης⁵.

Με σφοδρότητα επιτίθεται στους Οθωμανούς και ιδιαίτερα στον Μεχμέτ Β΄ και ένας ακόμη ιστορικός, ο Επαμεινώνδας Φραγκίστας. Στο έργο του είναι διάχυτη η περιφρόνηση προς το έθνος των Τούρκων.

στρατιώται, λαμπρόν ἔστω αἰέποτε τὸ πρόσωπον ὑμῶν καὶ ἡ χεὶρ νικηφόρος· ἀκαταμάχητον τὸ ξίφος καὶ ὀλέθριον ἐπικείμεθω τὸ δόρυ ὑμῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐχθροῦ, καὶ ἡ ἐπάνοδος ὑμῶν ἀπὸ παντὸς πολέμου τροπαιοφόρος καὶ εὐτυχής”»).

¹ Στο ίδιο.

² Στο ίδιο, σσ. 413-414 («Ὀλόκληρος δὲ ἡ βασιλεία τούτου ἦτο σειρὰ κατακτήσεων, καὶ ἡ βυζαντινὴ ἐπικράτεια περιωρίσθη ὑπ’ αὐτοῦ σχεδὸν ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως [...] καὶ ἠνάγκασε τὸν μὲν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Σίσμανον νὰ προσπέσῃ εἰς τὸ ἔλεος αὐτοῦ, τοὺς δὲ Σέρβους κατετρόπωσεν ἐν ἔτει 1389 κατὰ τὴν ἐν Κοσσόβα ἢ Κοσσυφοπέδῳ περιβόητον μάχην...»).

³ Στο ίδιο, σσ. 414-417 («...ὁ ἐπονομαζόμενος Ἰλδρίμι, ὁ ἐστὶν ἀστραπαῖος. Οὗτος ἦνωσεν ὑπὸ τὸ κράτος αὐτοῦ πάντα τοὺς Ἐμίρας ἀπὸ Ἀγκύρας ἕως Ἐρζερούμης, ὑπεδούλωσεν ἐντελῶς τὴν Θράκην, Μακεδονίαν, Θεσσαλίαν καὶ τὰς σλαβικὰς χώρας μέχρις Οὐγγαρίας, διέβη τὰς Θερμοπύλας προσκληθεὶς ὑπὸ Χριστιανῶν ἐπισκόπων, καὶ προὐχώρησε διὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ μέχρι τῆς Πελοποννήσου [...] Τελευταῖον συνεκροτήθη ἡ ἐν Ἀγκύρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γενικὴ μάχη, καθ’ ἣν ὁ μὲν Τιμούρ ἦτο χωλός, ὁ δὲ Βαγιαζήτης ἔπασχεν ἐξ ἀρθρίτιδος· ἀλλὰ μυριάδες χειρῶν καὶ ποδῶν ἐμάχοντο ὑπὸ τὰς διαταγὰς αὐτῶν λυσσῶδως [...] καὶ οἱ Μογγόλοι ἀποσφάξαντες ἅπαντας τοὺς Γενιτσάρους, συνέλαβον τὸν Βαγιαζήτην καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν πρὸς τὸν Τιμούρ ὡς αἰχμάλωτον. Οὕτω λοιπὸν ἐκεῖνος, ὃν πρὸ μικροῦ ἔτρεμεν ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἡ Εὐρώπη, κατακεκλεισμένος ἐν σιδηρῷ κλωβίῳ ἢ φορείῳ, παρηκολούθει εἰς τὰς στρατείας τὸν θριαμβεύοντα Σκύθην Τιμούρ»).

⁴ Στο ίδιο, σσ. 417-418 («Ὁ Μωάμεθ ὁ Α΄ διατρίβων ἐν Ἀδριανουπόλει, ἐτελεύτησεν αἴφνης ἐξ ἀποπληξίας, καὶ διεδέξατο αὐτὸν ὁ Μουράτης Β΄, οὗτινος ἡ τριακονταετῆς βασιλεία προήγαγεν ἔτι μᾶλλον τῶν Τούρκων τὰ πράγματα»).

⁵ Στο ίδιο, σσ. 419 καὶ 430-431 («Ὁ Μωάμεθ εἰρήνην ἔφερεν εἰς τὰ χεῖλη, ἐνῶ ἐν τῇ καρδίᾳ ἔτρεφε πόλεμον, ποθῶν μετὰ στεναγμῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὴν κατάκτησιν [...] Ἐπτά δ’ ὥρας μετὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ὁ Σουλτάνος, ἀποθέμενος πᾶσαν ὑποψίαν καὶ πάντα φόβον, εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου μετὰ τῶν ὑπασπιστῶν αὐτοῦ καὶ στρατιωτῶν, προπορευομένων καὶ ἀκολουθούντων ὀπλοφόρων, καὶ ἐλθὼν εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, καὶ καταβάς τοῦ ἵππου καὶ εἰσελθὼν ἐντός, ἐξέστη ἐπὶ τῇ θεᾷ»).

Χαρακτηρίζεται συλλήβδην φιλοπόλεμο και φανατισμένο θρησκευτικά¹, βάρβαρο και απολίτιστο, δόλιο και ύπουλο διαχρονικά², που μόνο σκοπό του έχει την επιβολή της δικής του θρησκείας στους άλλους³.

Παρόμοιες θέσεις συναντάμε και σε άλλους ακόμη συγγραφείς, όπως στον Αντωνιάδη. Αναφερόμενος στους Τούρκους σημειώνει πως «...μεγάλη ἐπὶ τὸ Ἑλληνικὸν γένος ἐπῆλθε συμφορὰ...»⁴. Στο πλαίσιο αυτό δεν παύει να στηλιτεύει τον θρίαμβο του Ισλάμ επί του Χριστιανισμού μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης («εἰς τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους ἐπεβλήθη τῆς πικροτάτης δουλείας ὁ ζυγός, καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἐνέπηξεν ὁ θριαμβεύων ἰσλαμισμὸς τὴν ἡμισέληνον»⁵). Ακόμα ένας ιστορικός είναι ο Ιωαννίδης, ο οποίος δεν παραλείπει διαρκῶς να τονίζει την εχθρότητα που επέδειξαν οι Τούρκοι εναντίον των Ελλήνων («...δεινοὶ πολέμοι τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας»⁶, «Ἐκ τῶν διαφορῶν δὲ τούτων ἐχθρῶν πολλοὶ μὲν ἦσαν ἐπικίνδυνοι [...] ἀλλὰ πάντων τούτων φοβερῶτατοι ἦσαν οἱ Τούρκοι»⁷, «ὁ Καντακουζηνός [...] ἐζήτησε τὴν συνδρομὴν τῶν φοβερωτέρων ἐχθρῶν τῆς θρησκείας καὶ τῆς πατρίδος, ἤτοι τῶν Τούρκων»⁸ κ.ο.κ.).

¹ Έ. Φραγκίστας, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ὀθωνος*, τ. Β', Ἀθήνησι 1886, σσ. 49-50 («Τὸ φύσει φιλοπόλεμον ἔθνος τῶν Τούρκων, ἐνισχυθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, μετὰ τὴν κατάκτησιν πολλῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἀφίκετο μέχρι Φιλιππουπόλεως καὶ Ἀδριανουπόλεως ἅς καὶ ἐκυρίευσεν...»).

² Στο ἴδιο, σσ. 64-65 («Μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Βυζαντίου, ὁ Μωάμεθ, ἵνα ἐλαφρύνῃ τὸν ζυγὸν τῶν Ἑλλήνων, ἀφῆκεν ἐλεύθερον τὸ θρησκευμα, ἐπεκύρωσε δὲ παρευθὺς τὸν Ἕλληνα Γεώργιον Γεννάδιον ἢ Σχολάριον ὡς Πατριάρχην καὶ οἶονεὶ ὡς Ἐθνάρχην τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, σεβασθεὶς συνάμα καὶ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν· ἀλλ' ἡ μακροθυμία καὶ ἠπιότης αὐτῆ τοῦ κατακτητοῦ ὡς πρὸς τὸ θρησκευμα ἦν μᾶλλον τέχνασμα καὶ δόλιος πολιτικὸς σκοπός, διότι, ἐνῶν κατὰ τὸ φαινόμενον ἐξ ἀρχῆς ἔθετε τὰς βάσεις τῆς ἀνεξιθρησκείας, εἰς τὰ καθέκαστα δὲν ἐτήρει ταῦτα»).

³ Στο ἴδιο, σ. 62 («Ἡ χριστιανικὴ Εὐρώπη, ἀρνηθεῖσα νὰ δώσῃ εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὴν παρ' αὐτοῦ αἰτηθεῖσαν βοήθειαν πρὸς σωτηρίαν τοῦ κινδυνεύοντος κράτους καὶ ἐγκαταλιποῦσα αὐτὸν εἰς τὴν τύχην αὐτοῦ ἐξ ἀδιαφορίας ἢ μᾶλλον ἐκ θρησκευτικῆς ἀντιζηλίας, δὲν εἶχε κατανοῆσει τὸ μέγεθος τῶν ἐπακολουθημάτων, ὅτι σὺν τῇ ὑποδουλώσει καὶ καταστροφῇ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ἠπειλεῖτο καὶ ὁ πολιτισμὸς, τὰ φῶτα, αἱ τέχναι, αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αὐτὸς ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐλευθερία ἀπάσης τῆς Εὐρώπης, ἣτις ἐπέτρεψε νὰ κατασκηνώσῃ ἐν μέσῳ αὐτῆς φυλὴ βάρβαρος καὶ φανατικὴ, πολεμία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, σκοποῦσα διὰ τῶν κατακτήσεων οὐ μόνον νὰ ὑποδουλώσῃ καὶ ἐξολοθρεύσῃ τὰ ἔθνη, ἀνιδρύνουσα ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν τὸ κράτος τῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς αὐτὰ τὴν θρησκείαν τοῦ Μωάμεθ»)

⁴ Α. Αντωνιάδης, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1878, σ. 283.

⁵ Στο ἴδιο, σ. 288.

⁶ Α. Ιωαννίδης, *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τευχ. Γ', ἔκδ. ἐβδόμη, ἔκδ. Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 24.

⁷ Στο ἴδιο, σ. 26.

⁸ Στο ἴδιο.

Στον αντίποδα εμφανίζεται το συγγραφικό δίδυμο των Βενιζέλου-Σπαθάκη, οι οποίοι στο σχολικό εγχειρίδιο που εκδίδουν, προσθέτουν, μεταξύ άλλων, και ένα περιστατικό αμέσως μετά την ήττα του Ρωμανού Δ' Διογένη από τον Alp-Arslan στο Ματζικέρτ¹. Οι συγγραφείς προβάλλουν την προσωπικότητα και τη γενναιοδωρία του Τούρκου σουλτάνου, στηλιτεύοντας αντίθετα τη συμπεριφορά τόσο του Ρωμανού απέναντι στον μεγάλο αντίπαλο, όσο και των Βυζαντινών απέναντι στον ηττημένο βασιλιά τους («Ο αἰχμαλωτισθεὶς Ρωμανὸς ἔτυχε μεγάλης περιποιήσεως παρὰ τῷ Σουλτάνῳ τῶν Τούρκων Ἀλπ-Ἀρσλάν, ὅστις ἐρωτήσας αὐτὸν “τί ἤθελε πράξει ἂν εἶχεν αὐτὸν ὑποχείριον”, καὶ ἀκούσας ὅτι ἤθελε δεινῶς τὸν τιμωρήσει, εἶπεν· “Ἄλλ’ ἐγὼ δὲν σὲ μιμοῦμαι, ὡς βλέπεις, κατὰ τοῦτο καὶ ἀπορῶ πῶς πρεσβεύεις σὺ τὰ ἐνάντια, ἐν ᾧ ἀκούω ὅτι ὁ ὑμέτερος Χριστὸς εἰρήνην ὑμῖν νομοθετεῖ καὶ ἀμνηστίαν κακῶν καὶ τοῖς ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν”. Μετὰ ταῦτα ἀπολύει τὸν Ρωμανὸν συνάψας μετ’ αὐτοῦ συνθήκας εἰρήνης. Ὁ Ρωμανὸς ἐπανελθὼν καὶ πειραθεὶς νὰ ἀνακτήσῃ τὸν ἑαυτοῦ θρόνον συλλαμβάνεται καὶ τυφλωθεὶς ἀποθνήσκει οἰκτρῶς (1071)»²).

ΣΤ3. Οι Τούρκοι στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 20ού αιώνα

Ο 20ός αιώνας δεν φαίνεται να διαφέρει ιδιαίτερα από τον προηγούμενο, όσον αφορά στην οπτική με την οποία αντιλαμβάνονται οι συγγραφείς σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας τους Τούρκους. Και σε αυτή την περίοδο οι αναφορές στους Οθωμανούς Τούρκους υπερτερούν συγκρινόμενες με εκείνες στους Σελτζούκους. Δεν μπορούμε να διακρίνουμε (ακόμα και στα εγχειρίδια που εκδίδονται το διάστημα αμέσως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922) κάποια διαφοροποίηση στη στάση των συγγραφέων απέναντι στους Τούρκους. Γενικά, ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται είναι μεν αρνητικός, αλλά σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε ως εχθρικό.

Κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα, κυριαρχούν τα εγχειρίδια των Αδαμαντίου, Ἀμαντου, Βαλάκη, Βραχνού, Χωραφά και του συγγραφικού δίδυμου των Θεοδωρίδη-Λαζάρου. Παράλληλα, εξακολουθούν να κυκλοφορούν επανεκδιδόμενα έργα συγγραφέων του προηγούμενου αιώνα (Τσαγρή, Ζαχαριάδη, Ιωαννίδη).

Τα έργα των δεύτερων δεν διαφέρουν καθόλου από τις πρώτες εκδόσεις τους, οι οποίες προέρχονται από τον 19ο αιώνα. Οι Τούρκοι εξακολουθούν να περιγράφονται ως «...δεινοὶ πολέμιοι τῆς ἑλληνικῆς

¹ Για τη μάχη στο Ματζικέρτ, βλ. περισσότερα στο: Α. Σαββίδης-Ν. Νικολοῦδης, *ό.π.*, σσ. 25-44.

² Θ.Β. Βενιζέλος-Α.Κ. Σπαθάκης, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή*, έκδ. Γ. Κασδόνης ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894, σ. 134.

αυτοκρατορίας»¹, «πάντων [...] φοβερώτατοι»² κ.ο.κ. από τον Ιωαννίδη. Οι ίδιοι χαρακτηρισμοί απαντώνται και στους άλλους δύο συγγραφείς.

Ο Κωνσταντίνος Άμαντος, σε ένα έργο του που εκδόθηκε το 1910³, επιχειρεί για πρώτη φορά μια πιο συστηματική αναφορά στους Τούρκους. Αρχικά τους διαχωρίζει σε διάφορες φυλές και στη συνέχεια παρουσιάζει τους Σελτζούκους και τους Οθωμανούς, και ιδιαίτερα τον κάθε Οθωμανό σουλτάνο ξεχωριστά. Συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο με τίτλο: «Οί Τούρκοι διάδοχοι τῶν Ἀράβων», σημειώνει αρχικά πως «Οί Τουρκικοί ἢ Τουρανικοί λαοὶ διαιροῦνται εἰς λευκοὺς καὶ κιτρίνους ἢ Μογγόλους. Λευκοὶ Τούρκοι ἐν Εὐρώπῃ ἦσαν οἱ Φίννοι, οἱ Βούλγαροι, οἱ Χάζαροι, οἱ Μαγνάροι, οἱ Πατζινάκαι καὶ οἱ Κομάνοι, οἵτινες ὅλοι ἐγένοντο Χριστιανοί»⁴. Στη συνέχεια ο Άμαντος επικεντρώνεται στους Σελτζούκους, για τους οποίους αναφέρει πως επρόκειτο για ειδωλολάτρες που σταδιακά εξισλαμίστηκαν και υφάρπαξαν με ειρηνικό τρόπο την εξουσία από τους Άραβες⁵. Έπειτα από μια σύντομη περιγραφή της εξάπλωσής τους προς δυσμάς, ο συγγραφέας περνά ακολούθως στους Οθωμανούς και τη δική τους ιστορία. Τονίζει στη σχετική ενότητα του βιβλίου του τη φυλετική συγγένεια που είχαν με τους Σελτζούκους και την πορεία τους προς τη Μ. Ασία, καθώς και το έργο του γενάρχη τους Οσμάν ή Οθμάν⁶. Ενδιαφέρον στη συνέχεια παρουσιάζει το γεγονός ότι, για πρώτη φορά σε σχολικό εγχειρίδιο, οι Οθωμανοί δεν περιγράφονται παρεμπιπτόντως, ανάμεσα στους βυζαντινούς αυτοκράτορες, αλλά αυτοτελώς σε ξεχωριστές ενότητες. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένα είδος αναβάθμισης του ρόλου των Οθωμανών μέσα στην ιστορία – όπως την αντιλαμβάνεται ασφαλώς ο Άμαντος – αλλά ταυτόχρονα εξηγεί και τον επίσης αναβαθμισμένο ρόλο τους στην ιστορία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Ο πρώτος σουλτάνος με τον οποίο ασχολείται ο Άμαντος είναι ο Ορχάν (1326-1359), γιος και διάδοχος του Οσμάν. Για τον Ορχάν ο συγγραφέας επισημαίνει τη ραγδαία εξάπλωση του κράτους του και, κυρίως, την περαιτέρω στρατιωτικοποίησή του, μέσω

¹ Βλ. παρούσα διατριβή, σ. 354, υπ. 6.

² Βλ. στο ίδιο, υπ. 7.

³ Κ. Άμαντος, *Ελληνική Ιστορία από τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἀλώσεως αὐτῆς*, ἐκδ. Δ.Χ. Τερζόπουλος, ἐν Αθήναις 1910.

⁴ Στο ίδιο, σ. 99.

⁵ Στο ίδιο («Οἱ ἐν Ἀσίᾳ λευκοὶ Τούρκοι ἦσαν ὡς τὸ πλεῖστον κατ' ἀρχὰς κτισματολάτραι, βαθμηδὸν δ' ἐκ τῆς Περσίας ἔλαβον τὸν Μωαμεθανισμόν. Μία τοιαύτη ἐξισλαμισθεῖσα ἰσχυρὰ Τουρκικὴ φυλὴ εἶναι ἡ τῶν Σελτζούκων Τούρκων, οὕτω κληθέντων ἐκ τοῦ γενάρχου αὐτῶν Σελτζούκ. Οἱ Σελτζουκίδαι ἵδρυσαν τὸ πρῶτον κράτος αὐτῶν ἐν Περσίᾳ, καταλύσαντες τὰς ἐκεῖ Μωαμεθανικὰς δυναστείας [...] Οὕτως οἱ Σελτζούκοι Τούρκοι ἐγένοντο εἰρηνικῶς διάδοχοι τῶν Ἀράβων»).

⁶ Στο ίδιο, σ. 125.

της παροχής τιμαρίων στους πολεμιστές του¹ και της ίδρυσης του σώματος των γενιτσάρων, στο οποίο επιμένει περισσότερο, περιγράφοντάς το με μελανά χρώματα². Ο επόμενος σουλτάνος στον οποίο αναφέρεται ο Άμαντος είναι ο Μουράτ Α' (1359-1389). Για τον Μουράτ ο συγγραφέας επισημαίνει ιδιαίτερα την κατακτητική ορμή του. Αυτή τον ώθησε στη μεταφορά της πρωτεύουσας του οθωμανικού κράτους (επομένως και του ενδιαφέροντός του) στην Αδριανούπολη και στη σταδιακή υποταγή των λαών των Βαλκανίων, κυρίως ύστερα από τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου (1389)³, η οποία του κόστισε και τη ζωή. Τον Μουράτ διαδέχθηκε ο γιός του Βαγιαζήτ (1389-1403), «ὁ ἐπικαλούμενος Κεραυνὸς διὰ τὴν ὀρμητικότητα καὶ ὀξύτητα αὐτοῦ»⁴, ὅπως χαρακτηριστικά γράφει ο Άμαντος. Στο κείμενο, αφού περιγράφεται αυτή ακριβώς η ορμητικότητα του Βαγιαζήτ, συνδεδεμένη με την αποτελεσματικότητα των όπλων του, σημειώνονται μία προς μία οι επιτυχίες του στα πεδία των μαχών, με έμφαση στην επική σύγκρουσή του με τον Ταμερλάνο και στην παταγώδη ήττα που υπέστη, καθώς και στις συνέπειες που αυτή είχε⁵. Στη συνέχεια ο συγγραφέας κάνει

¹ Στο ίδιο («πᾶς πολεμιστῆς ὑπηρετήσας τὸ κράτος πολεμικῶς ἐλάμβανε μικρὸν τιμᾶριον καὶ ἐγένετο τιμαριοῦχος, καὶ ἀντιστρόφως πᾶς τιμαριοῦχος εἶχε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐξοπλίζῃ ὄλους τοὺς δυναμένους νὰ φέρωσιν ὄπλα κατοίκους τοῦ τιμαρίου του»).

² Στο ίδιο, σσ. 125-126 («Τὸ τάγμα τοῦτο συνεκρότουν Χριστιανοὶ ἀπαχθέντες καὶ ἐξισλαμισθέντες ἐκ μικρᾶς ἡλικίας· πᾶσα χώρα δηλαδὴ καταλαμβανομένη ὑπὸ Ὀθωμανῶν ὑπεχρεοῦτο νὰ δίδῃ κατ' ἔτος ὠρισμένον ἀριθμὸν παίδων Χριστιανῶν ἡλικίας ἐπτὰ ἕως δεκαπέντε ἐτῶν, οἵτινες ἀποσπῶμενοι τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ἐξισλαμίζοντο καὶ ἀνετρέφοντο ἐν μεγάλῃ πειθαρχίᾳ στρατιωτικῶς. Ὡς πατέρα αὐτῶν ἐγνώριζον τὸν Σουλτάνον, οὗτινος ἀπετέλουν τὴν σωματοφυλακίην. Εἶναι εὐνόητον ὅτι τοιαύτη ἀνατροφή καθίστα τοὺς ἀρνησιθρήσκους νέους φανατικοὺς καὶ φοβεροὺς [...] Διὰ τοῦ παιδομαζώματος ἡλαττοῦτο μὲν ὁ Χριστιανικὸς πληθυσμὸς, ἠδ' ἐξάνετο δὲ ὁ Μωαμεθανικὸς καὶ ὑπηρετεῖτο τὸ κράτος δι' εὐρώστων Χριστιανικῶν δυνάμεων. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἠναγκάζετο νὰ σπαράσῃ τὰ σπλάχνα αὐτοῦ διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν»).

³ Στο ίδιο, σσ. 130-131 («Ὁ Μουράτ ἐνίκησεν ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ μάχῃ, ἀλλ' ἐφονεύθη ὑπὸ γενναίου Σέρβου, ὅστις κατέκειτο τραυματίας μεταξὺ τῶν νεκρῶν, τοὺς ὁποίους περιειργάζετο μετὰ τὴν μάχην ὁ Μουράτ. Πρὶν ἀποθάνῃ ὁ Μουράτ προέλαβε νὰ διατάξῃ τὸν θάνατον τοῦ αἰχμαλωτισθέντος βασιλέως τῆς Σερβίας Λαζάρου καὶ νὰ ἴδῃ τοῦτον φονεούμενον. Ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Κοσσυφοπεδίου ἐτάφη ἡ ἐλευθερία τῶν νοτίων Σλαύων. Τὰ δημῶδη ἄσματα τῶν Σέρβων ὑμνησαν τὴν ἀνδρείαν διαφόρων ἡρώων τῆς μάχης τοῦ Κοσσυφοπεδίου»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 131.

⁵ Στο ίδιο, σ. 132 («Ὁ Ταμερλᾶνος, ἀπόγονος τοῦ Ζιγγίς-Χάν, ἦτο ἀνὴρ πολεμικὸς καὶ αἰμοχαρῆς, ἠδυνήθη δὲ νὰ δώσῃ τεραστίαν ἔκτασιν εἰς τὸ Μογγολικὸν κράτος [...] Ἀφ' οὗ κατέκτησε μέγα μέρος τῆς Ἀσίας, ἐπῆλθε μετὰ ὀκτακοσίων χιλιάδων ποικίλων βαρβάρων κατὰ τοῦ Βαγιαζήτ εἰς Μικρὰν Ἀσίαν, προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἑλλήνος αὐτοκράτορος καὶ πολλῶν Τούρκων ἡγεμόνων, νικηθέντων ὑπὸ τοῦ Βαγιαζήτ. Ὁ Βαγιαζήτ ἀντεπεξῆλθε μετὰ διακοσίων πενήκοντα χιλιάδων, ὧν μετὰ καὶ Χριστιανοὶ πολλοί. Ἐν τῇ μεγάλῃ μάχῃ τῇ συγκροτηθείσῃ ἐν Ἀγκύρᾳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1402) ἠττήθη κατὰ κράτος ὁ Βαγιαζήτ καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος, ἀπέθανε δὲ μετὰ ἓν ἔτος ἐν τῇ αἰχμαλωσίᾳ [...] Ἡ θυελλώδης διάβασις τοῦ Ταμερλάνου διὰ Μικρᾶς Ἀσίας ἐπήνεγκεν ἀνυπολογίστους ζημίας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ταύτην χώραν. Οὐδέποτε ἄλλοτε αὕτη ὑπέστη τοσαύτας καταστροφάς· τότε

λόγο για τους διαδόχους του Βαγιαζήτ. Τον Μεχμέτ Α' (1413-1421), ο οποίος επικράτησε των υπολοίπων διεκδικητών του θρόνου στον εμφύλιο που ακολούθησε και τον Μουράτ Β' (1421-1451). Ιδιαίτερα καταγράφει τους αγώνες του δεύτερου κατά του Γεώργιου Καστριώτη (Σκεντέρμπεη) στην Αλβανία και του Ούγγρου Ουνιάδη, επισημαίνοντας τις δυσχέρειες που αντιμετώπισε καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Ο τελευταίος σουλτάνος που αναφέρεται στο έργο είναι ο Μεχμέτ Β' (1451-1480), ο οποίος «ἦτο νεώτατος, εἴκοσι καὶ δύο ἐτῶν, ὀξὺς καὶ ἀκάθεκτος ἐν τῇ ὀρμῇ του, κατείχετο δ' ὑπὸ φλογεράς ἐπιθυμίας νὰ καταλάβῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν»¹, γεγονός που επετεύχθη το 1453.

Ένας άλλος συγγραφέας που ασχολείται στο έργο του με τους Τούρκους είναι ο Νικόλαος Βραχνός. Έργα του κυκλοφορούν από τις αρχές του 20ου αιώνα και για είκοσι περίπου χρόνια, έως το 1919. Σε αυτά, ο Βραχνός εκφράζει μια πιο «λαϊκή» άποψη για τον συγκεκριμένο λαό, χωρίς όμως αυτή να παρεκτρέπεται σε «λαϊκιστική», υπό την έννοια των προσβλητικών ή υποτιμητικών αναφορών². Η πρωτοτυπία του – έναντι των προηγούμενων εγχειριδίων του είδους – συνίσταται στην ξεχωριστή αναφορά που κάνει στα αίτια που οδήγησαν στην ραγδαία εξάπλωση των Οθωμανών, στο πλαίσιο της προσπάθειας να αιτιολογηθεί η ραγδαία εξάπλωσή τους κυρίως στα Βαλκάνια. Η περίοδος κατά την οποία εκδόθηκαν τα εγχειρίδια του Βραχνού ευνοούσε την πρωτοτυπία αυτή. Οι ελληνικές επιτυχίες στους Βαλκανικούς πολέμους και ακολούθως στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο έναντι των «προαιώνιων εχθρών» του Ελληνισμού, απελευθέρωσαν ζητήματα «ταμπού» για την ελληνική κοινωνία. Όπως για παράδειγμα αυτό της σταδιακής απομείωσης του Ελληνισμού και της αντίστοιχης επαύξησης των Οθωμανών, που ξεκίνησε τον 13ο αιώνα και φαινόταν πλέον πως ολοκλήρωνε τον κύκλο της στις αρχές του 20ου. Αυτή την αναφορά στα αίτια της εκπληκτικής εξάπλωσης των Οθωμανών θα τη συναντούμε σταθερά και στο μέλλον στα περισσότερα έργα που εκδίδονται. Σύμφωνα με αυτήν, οι Οθωμανοί επωφελήθηκαν στο έπακρο από το πλήρες χάος που είχε επικρατήσει στα Βαλκάνια στα μέσα του 14ου

ἐξηφανίσθησαν ἱστορικώταται πόλεις, ὡς ἡ Νίκαια, Ἐφεσος καὶ ἄλλαι. Ἐν ᾧ ἐπέστρεφεν ὁ Ταμερλᾶνος εἰς Σαμαρκάνδην, ἵνα ἐκστρατεύσῃ κατὰ τῆς ἄλλης ἄκρας τῆς Ἀσίας, τῆς Κίνας, ἀπέθανεν, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἀνέκτησαν πάλιν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν κατὰ μικρὸν. Ἀποτέλεσμα τῆς ἥττης τοῦ Βαγιαζήτ ὑπῆρξε παροδικὴ ἀποσύνθεσις τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ κατ' ἀκολουθίαν ταύτης παράτασις τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους ἐπὶ ἡμισυν αἰῶνα»).

¹ Στο ίδιο, σ. 140.

² Για παράδειγμα, στο έργο του με τίτλο: *Ιστορία Βυζαντιακή*, ἔκδ. ἐνάτη, ἐν Ἀθήναις 1917, σ. 119, χαρακτηρίζει υποτιμητικά «στίφη» τα στρατεύματα των πρώτων Οθωμανών. Ενώ για τον σουλτάνο Ορχάν σημειώνει πως «ἀφελούμενος ἐκ τῆς ὀσημέραι προϊούσης ἀναρχίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἔβαλε στερρόν πόδα ἐπὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους, καταλαβὼν τὴν Καλλίπολιν, ἣτις ἦτο ἡ κλεῖς τοῦ Ἑλλησπόντου» (σ. 123). Για δε την άλωση του 1453 επισημαίνει πως «Οἱ Τοῦρκοι διασκορπισθέντες εἰς τὴν πόλιν διέπραττον ἀνηλεεῖς σφαγὰς καὶ λεηλασίας καὶ μύρια ἀνοσιουργήματα» (σ. 141).

αιώνα, όντες το μοναδικό ισχυρό κράτος της περιοχής¹. Επιπλέον, απολάμβαναν μια σειρά πλεονεκτημάτων που τους έδωσαν την ώθηση να κυριαρχήσουν στην περιοχή. Ως πρώτο, ο συγγραφέας σημειώνει τη στρατιωτική υπεροχή έναντι των υπόλοιπων λαών. Σύμφωνα με αυτή τη θέση, το οθωμανικό κράτος υπήρξε κράτος δομημένο κατ' εξοχήν στρατιωτικά, στηριγμένο στη στρατιωτική τιμαριωτική αριστοκρατία, η οποία προσέφερε μεγάλο αριθμό πολεμιστών, χωρίς ωστόσο να υποβαθμίζει την κρατική ισχύ, λόγω του μικρού μεγέθους των τιμαριών². Το δεύτερο πλεονέκτημα των Οθωμανών – σύμφωνα πάντα με τον Βραχνό – ήταν το γεγονός ότι το κράτος τους ιδρύθηκε σε περιοχές αμιγώς ελληνικές (Βιθυνία), συσσωματώνοντας το δυναμικό ελληνικό στοιχείο που κυριαρχούσε και το οποίο, με τον φανατισμό του νεοφώτιστου αρνησίθρησκου προσέδωσε νέα ορμή στην ήδη υπάρχουσα («Δεύτερον τὸ ὀθωμανικὸν κράτος ἰδρύθη ἐν χώραις χριστιανικαῖς, οἱ δὲ πρῶτοι ἤρωες τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ὑπῆρξαν Ἑλληνες ἀρνησίθρησκοι. Ἐπειδὴ δὲ ἡ κοιτίς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἦτο ἑλληνική, ἡ Βιθυνία, καὶ οἱ πρῶτοι πόλεμοι ἐγίνοντο κατὰ χριστιανῶν καὶ εἶχον θρησκευτικὸν χαρακτῆρα διεξαγόμενοι μετὰ μεγάλου φανατισμοῦ ὑπὸ τῶν μωαμεθανῶν Τούρκων καὶ τῶν νεοφωτίστων χριστιανῶν ἀρνησιθρήσκων. Ὅλος δὲ ὁ στρατὸς ἦ τὸ πλεῖστον τοῦ στρατοῦ, δι' οὗ οἱ Ὀθωμανοὶ ἐξέτειναν τὸ κράτος των, συνεκροτεῖτο ἐξ ἀρνησιθρήσκων χριστιανῶν καὶ μάλιστα Ἑλλήνων»³). Η τελευταία θέση του συγγραφέα (ο οποίος στο συγκεκριμένο απόσπασμα δείχνει να διαπνέεται από έναν άκρατο εθνικισμό) υποστηρίζει ότι οι Οθωμανοί χρωστούσαν

¹ Ν. Βραχνός, *Ιστορία Βυζαντιακή*, ἔκδ. ἐνάτη, ἐν Αθήναις 1917, σσ. 123-124 («Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδον τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἰωάννου Ε' χάος πολιτικὸν ἐπεκράτει καθ' ὅλην τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον. Ἦρχον ἐν αὐτῇ Ἑλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Φράγκοι, Ἑνετοί, καὶ οἱ νεήλυδες Ὀθωμανοὶ κατέχοντες μέρος τῆς Θράκης. Ἡ ἑλληνικὴ χερσόνησος κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀπετέλει περιέργον ἐθνογραφικὸν καὶ πολιτικὸν μωσαϊκόν. Οὐδὲν τῶν ἐν αὐτῇ χριστιανικῶν κρατῶν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ ἰδρύσῃ τι μόνιμον καὶ σταθερόν. Τὸ μόνον στρατιωτικῶς καὶ πολιτικῶς ὀργανωμένον κράτος, τὸ δυνάμενον διὰ τῆς ὑλικῆς βίας νὰ ἰδρύσῃ τι μόνιμον καὶ διαρκές, ἦτο τὸ ὀθωμανικόν [...] Τὸ ὀθωμανικὸν κράτος, ὡς προείπομεν, συνέστη ὑπὸ τετρακοσίων μόνον μαχητῶν, καὶ ὅμως ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ κατέλαβε πᾶσαν σχεδὸν τὴν τότε ἑλληνικὴν Ἀσίαν καὶ μεταβίβασαν τὸ κέντρον τῆς δυνάμεώς του ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην καθυπέταξε πάντας τοὺς ἐν τῇ ἑλληνικῇ χερσονήσῳ λαοὺς, οἵτινες ἤριζον πρὸς ἀλλήλους περὶ ἐπικρατήσεως ἐν αὐτῇ»).

² Στο ἴδιο, σ. 124 («Ἡ ταχεῖα καὶ θαυμαστὴ ἀνάπτυξις τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἐξηγεῖται πολλαχῶς· πρῶτον τὸ κράτος τοῦτο ἐν αὐτῇ τῇ γενέσει του ἦτο στρατιωτικόν. Ἰδρύθη ὑπ' ἀνδρῶν πολεμιστῶν καὶ ὀργανώθη στρατιωτικῶς στηριχθὲν ἐπὶ στρατιωτικῆς τιμαριωτικῆς ἀριστοκρατίας. Πᾶς γενναῖος πολεμιστὴς ἀνδραγαθήσας ἐν πολέμῳ ἐλάμβανεν ὡς ἀμοιβὴν τιμᾶριον· πᾶς δὲ τιμαριοῦχος ἦτο στρατιωτικὸς ἄρχων τοῦ τιμαρίου, ἔχων κυριωτάτην ὑποχρέωσιν νὰ ἐξοπλίσῃ πάντας τοὺς ἀνδρας τοῦ τιμαρίου του τοὺς δυναμένους νὰ φέρωσιν ὄπλα. Τὰ τιμάρια ταῦτα δὲν ἦσαν, ὡς τὰ εὐρωπαϊκά, μεγάλαι κτήσεις δυνάμεναι νὰ ἐξασθενήσωσι τὸ κράτος, ἀλλὰ μικρά, προωρισμένα νὰ δώσωσιν εἰς τὸ κράτος ἀσφαλῆ στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν»).

³ Στο ἴδιο, σσ. 124-125.

πολλά περισσότερα στον Ελληνισμό και τους Έλληνες, αφού σε αυτούς στηρίχθηκαν για να ξεκινήσουν τις κατακτήσεις τους και σε αυτούς βάσισαν την παντοειδή εξέλιξη του κράτους τους. Ακόμα και η δημιουργία του στρατιωτικού σώματος των γενιτσάρων εντάσσεται στο ίδιο αφήγημα. Αφού εξηγεί στους αναγνώστες του τι ήταν αυτό και ποια τα βασικά χαρακτηριστικά του, επισημαίνει, αντιγράφοντας ουσιαστικά τον Άμαντο, πως «Διὰ τοῦ παιδομαζώματος διπλῆ ὠφέλεια καὶ δύναμις ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ προσεγίνετο εἰς τὸ ὀθωμανικὸν κράτος· πρῶτον ἠὲξάνετο ὁ μωαμεθανικὸς πληθυσμὸς, ἐν ᾧ ὁ χριστιανικὸς ἠλαττοῦτο, οὕτω δὲ συνεκροτεῖτο κράτος φοβερὸν μωαμεθανικὸν ἀπὸ τῶν τέκνων τῶν χριστιανῶν καὶ κυρίως τῶν Ἑλλήνων· δεῦτερος ὁ ἑλληνισμὸς διὰ τῶν ἰδίων του χειρῶν ἐσπάρασσε τὰ σπλάχνα του χάριν τοῦ ἰσλάμ καὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους»¹, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «Οἱ Ὄθωμανοὶ ἐν μέσῳ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ διὰ ζύμης ἑλληνικῆς ἴδρυσαν καὶ ὠργάνωσαν τὸ κράτος των»².

Την τριάδα των βασικών συγγραφέων αυτής της περιόδου συμπληρώνει ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου. Με μια πληθώρα σχολικών εγχειριδίων που φτάνουν χρονικά έως το 1935, ο ιστορικός περιγράφει εκτενώς την παρουσία των Τούρκων στη βυζαντινή ιστορία, και μάλιστα με μια σχετική πρωτοτυπία συγκριτικά με τους προαναφερθέντες συγγραφείς της ίδιας περιόδου. Σε ένα από τα πιο χαρακτηριστικά έργα του³, ο Αδαμάντιος αρχικά σημειώνει μια σειρά από τουρκικές φυλές που εγκαταστάθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο⁴ και ακολούθως ασχολείται με τους Σελτζούκους. Η περιγραφή του γι' αυτούς ακολουθεί σε γενικές γραμμές την αντίστοιχη των δύο προηγούμενων συγγραφέων. Ωστόσο, όταν η αναφορά του φτάνει στον βυζαντινό αυτοκράτορα Ρωμανό Δ' Διογένη (για τον οποίο τα σχόλιά του έχουν διθυραμβικό χαρακτήρα)⁵ και

¹ Στο ίδιο, σ. 125.

² Στο ίδιο.

³ Α. Αδαμαντίου, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1920.

⁴ Στο ίδιο, σ. 153 («Ἀπὸ τὰς ὄχθας τοῦ Βόλγα, ὡς καὶ οἱ Βούλγαροι, ἦλθον μετ' αὐτοὺς δύο ἄλλοι Τουρκικοὶ λαοί, οἱ Πετσενέγοι καὶ οἱ Χάζαροι. Οἱ πρῶτοι ἐγκατεστάθησαν πρὸς Β. τοῦ Κάτω Δουνάβεως. Εἶναι φρικώδεις βάρβαροι, πολὺ συχνὰ ἐπιπίπτουν καὶ ἐρημῶνουν τὰς Ἑλληνικὰς χώρας [...] Ἀνατολικώτερον, πρὸς Β. τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἐγκατεστάθησαν οἱ Χάζαροι, κάπως πολιτισμένοι, ἐξημερωθέντες μετὰ τὴν ἐνεργητικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τὸν IB' αἰ. δὲν ἀναφέρονται οὔτε ὁ ληστρικὸς λαὸς τῶν Πετσενέγων, οὔτε ὁ ἐξημερωμένος τῶν Χαζάρων. Τὸ ἐναντίον, ἡ ἱστορία, ἰδίως ἡ Εὐρωπαϊκὴ, ὀμιλεῖ ἕως σήμερον δι' ἓνα ἄλλον Τουρκικὸν λαόν, τοὺς Οὐγγυροὺς, οἱ ὅποιοι ἐμφανίζονται τελευταῖοι (900). Ἀφοῦ ἔγειναν ὁ τρόμος τῆς Εὐρώπης, ἐνεφανίσθησαν καὶ εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας. Οἱ Ἀυτοκράτορες ἐφοβήθησαν τὴν ἄγριαν ὀρμὴν των. Ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ἐζήτηε νὰ τοὺς καθυποτάξῃ διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ χώρα των ὑπέστη καὶ αὐτὴ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντίου»).

⁵ Στο ίδιο, σσ. 218-219 («Οἱ Ἑλληνικοὶ στρατοὶ πολεμοῦν γενναϊότατα, διὰ ν' ἀναχαιτίσουν τὴν ὀρμητικὴν προέλασιν τῶν Σελτζούκων. Ἡ ἀνδρεία των, λέγουν οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ, ἐνθυμίζει τὴν δόξαν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἀλλ' ὁ ἡγεμὼν τῶν πολεμοχαρῶν ἐκείνων σπιφῶν Ἄλπ-Ἀρσλάν (Γενναῖος Λέων) διαρκῶς προχωρεῖ. Εὐρίσκει ἰσάξιον ἀντίπαλον τὸν

τη σύγκρουσή του με τον ηγέτη των Σελτζούκων Alp-Arslan στο Ματζικέρτ¹, η εικόνα μεταβάλλεται. Αφιερώνει πολύ περισσότερες γραμμές για το γεγονός, διανθισμένες με επικά χαρακτηριστικά, ενώ στο τέλος προσθέτει σε μια υποσημείωση τον διάλογο ανάμεσα στους δύο πρωταγωνιστές («Μόλις είδεν ὁ Ἄλπ-Ἀρσλάν τὸν Ῥωμανὸν ἔσπευσε νὰ τὸν περιπτυχθῆ καὶ τοῦ εἶπε· “μὴ φοβοῦ, βασιλεῦ. Θὰ σὲ τιμῆσω ἐπαξίως τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Κράτους σου”. Διέταξε δὲ νὰ δώσουν εἰς τὸν Ῥωμανὸν τὴν ἀρμόζουσαν βασιλικὴν περιποίησιν, τὸν προσεκάλει νὰ συντρώγουν, καὶ νὰ συνομιλοῦν καὶ τὸν εἶχεν ὁμότιμον. Ὅτε δὲ τὸν ἠρώτησε τί ἐπερίμενε νὰ πάθῃ, ὁ Ῥωμανὸς μετ’ ἀπαθείας ἀπήντησεν· “ἂν εἶσαι σκληρός, θὰ μοῦ ἀφαιρέσης τὴν ζωὴν· ἂν παρασυρθῆς ἀπὸ ὑπερηφάνειαν, θὰ μὲ σύρῃς ὀπισθεν τοῦ ἄρματός σου, καὶ ἂν εἶσαι φρόνιμος, θὰ δεχθῆς λύτρα καὶ θὰ μὲ ἀποδώσης εἰς τὴν χώραν μου. – Καὶ σὺ τί θὰ μὲ ἔκαμνες, ἠρώτησεν ὁ Σουλτᾶνος, ἂν μὲ εἶχες συλλάβει αἰχμάλωτον; – Γνώριζε, ἀπήντησε χωρὶς κολακείαν ὁ Βασιλεὺς, ὅτι θὰ διέτασσον νὰ μαστιγωθῆς. – Ἄλλ’ ἐγώ, λέγει ὁ Σουλτᾶνος, δὲν θὰ μιμηθῶ τὴν σκληρότητά σου. Ακούω ὅμως, ὅτι ὁ ἰδικὸς σας Χριστὸς νομοθετεῖ τὴν εἰρήνην καὶ τὴν συγχώρησιν” (Βυζαντινοὶ καὶ Ἀραβες χρονογράφοι)»²). Δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας το γεγονός ότι η συγγραφή και έκδοση του συγκεκριμένου έργου πραγματοποιήθηκε τη διετία 1919-1920

Αὐτοκράτορα Ῥωμανόν, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνδρεία ἐδίδοε τὴν ἐλπίδα, ὅτι εἷς νέος Λέων Ἰσαυρος θὰ ἠγείρετο σωτὴρ τοῦ Κράτους. Ἡ ἀπεγνωσμένη πάλη τοῦ γενναίου ἐκείνου Αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος ἠκολούθησε τὰς ἐνδόξους παραδόσεις τοῦ Μακεδονικοῦ οἴκου, δίδει εἰκόνα ἡρωικοῦ καὶ τραγικοῦ συγχρόνως μεγαλείου [...]. Ὁ στρατὸς, μὲ τὸν ὁποῖον ἦτο ὑποχρεωμένος ὁ Ῥωμανὸς ν’ ἀντιμετωπίσῃ τὸν φοβερὸν ἀντίπαλον, εὐρίσκετο εἰς ἐλεεινὴν κατάστασιν. Τὸ παράδειγμα καὶ τὸ ἀκαταδάμαστον θάρρος τοῦ Αὐτοκράτορος ἔδωκε δύναμιν εἰς τοὺς στρατιώτας, ἐλπίδας εἰς τοὺς ὑπηκόους του [...]. Ὁ ἀκούραστος βασιλεὺς πανταχοῦ εὐρίσκεται καί, ἐνῶ τὸν ἐνόμιζον πλησίον τῆς Ἀντιοχείας, αὐτὸς ἐπετίθεται ἐναντίον τῶν Σελτζούκων εἰς τὴν Τραπεζοῦντα. Πάντοτε ὁ ἴδιος μάχεται εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν μὲ ἀκατάβλητον ἡρωισμόν. Ἡ φήμη του διεδόθη μακρὰν καὶ τὸ ὄνομά του ἐνεποίει τρόμον εἰς τοὺς Τούρκους. Αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις τοῦ Ῥωμανοῦ ἦσαν μικροῦ λόγου ἄξια ἀπέναντι τῶν καλῶς συγκεκροτημένων πολεμικωτάτων στρατῶν τοῦ Ἄλπ-Ἀρσλάν. Ἐν τούτοις, διὰ τῆς σιδηρᾶς αὐτοῦ καρτερίας, διεξήγαγε τρεῖς ἐπιπονωτάτας γεμάτας ἀπὸ ἡρωϊκούς ἄθλους ἐκστρατείας, καὶ κατάρθωσε τέλος ν’ ἀπωθήσῃ τοὺς Τούρκους καὶ πέραν ἀκόμη τοῦ Εὐφράτου»).

¹ Στο ἴδιο, σ. 220, φαίνεται ὅτι ἡ καθαντὸ σύγκρουση δὲν δείχνει νὰ ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα τὸν συγγραφέα («Καὶ οἱ δύο στρατοὶ ἔρχονται εἰς ἰσχυρὰν σύγκρουσιν. Ὀλόκληρον τὴν ἡμέραν ἐπολέμησαν μὲ πείσμα καὶ μὲ δύναμιν ἡρώων Ἕλληνας καὶ Τοῦρκοι. Τὴν ἐπομένην συμπλέκονται πάλιν. Ὁ Αὐτοκράτωρ ἔκαμε θαύματα ἀνδρείας. Ἄλλ’ ἐπὶ τέλος κάμπτονται τὰ Ἕλληνικὰ τάγματα. Ὁ Ῥωμανὸς ἐφορμᾷ εἰς τὰς φάλαγγας τῶν ἐχθρῶν καὶ μάχεται ὡς λέων. Ἐπὶ τέλος περικυκλώνεται, πληγώνεται καὶ συλλαμβάνεται αἰχμάλωτος (1071)», στο ἴδιο, σ. 219). Κυρίως καταγίνεται με τις συνέπειες τῆς μάχης γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς: «Ἡ ἡμέρα ἐκείνη εἶναι ἡμέρα κρίσιμος διὰ τὸ Κράτος. Ἡ Μικρὰ Ἀσία, ἢ ὅποια εἶχε δώσει εἰς τὸν Μεσαιωνικὸν Ἕλληνισμόν ἡρωϊκούς αὐτοκράτορας καὶ στρατηγοὺς, χάνεται πλέον. Εἰς τὰς χώρας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ στήνει τώρα τὰς σκηνὰς τοῦ ὀνομαδικὸς λαὸς τῶν Τούρκων»).

² Στο ἴδιο.

(και συνεχίστηκε με επουσιώδεις προσθαφαιρέσεις μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '30¹), εποχή που ο Ελληνισμός διεκδικούσε στη Μ. Ασία όσα είχε απωλέσει μετά το Ματζικέρτ. Ιδιαίτερα μάλιστα τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή κανένα σύννεφο δεν σκίαζε τον ορίζοντα της πραγμάτωσης της «Μεγάλης Ιδέας». Επόμενο ήταν λοιπόν το Ματζικέρτ τουλάχιστον να προβληματίσει τον συγγραφέα και αυτός ο προβληματισμός να αποτυπωθεί στο χαρτί. Θα μπορούσαμε μάλιστα να αποδώσουμε στον Αδαμαντίου και «προφητικές» ιδιότητες, καθώς – άθελά του προφανώς – περιγράφοντας την πορεία του Μικρασιατικού Ελληνισμού μετά τη μάχη του Ματζικέρτ, περιέγραφε παράλληλα και την πορεία του Μικρασιατικού Ελληνισμού των αμέσως επόμενων από την έκδοση του εγχειριδίου του χρόνων!

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις του ιστορικού όσον αφορά στους λόγους για τους οποίους οι Οθωμανοί ενδυναμώθηκαν τόσο πολύ, και σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Ο κύριος λόγος στον οποίο αποδίδει το γεγονός, δεν έγκειται στους ίδιους τους Οθωμανούς, αλλά στην κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι χριστιανικοί λαοί που βρέθηκαν στο διάβα τους· «Οί Όθωμανοί δέν εὔρον ἐνώπιον αὐτῶν ἕν Κράτος καί ἕν λαόν, ἀλλά πολλὰ κράτη καί πολλούς λαούς»², όπως σημειώνει χαρακτηριστικά.

Στους τρεις βασικούς συγγραφείς της περιόδου που ήδη αναφέρθηκαν, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τον Παύλο Βαλάκη. Σε ένα έργο του που εκδόθηκε το 1922 δεν παραλείπει να εκθειάσει τον Alp-Arslan για τη συμβολή του στα γράμματα και τις επιστήμες («Σουλτᾶνος αὐτῶν ἦτο τότε ὁ περίφημος Ἄλπ-Ἀρσλάν· οὗτος εἶχεν ὑποστηρίξει τὰ γράμματα καί τὰς ἐπιστήμας καί εἶχεν εἰς τὰς ἀνωτάτας θέσεις ἄνδρας μορφωμένους»³).

Εκείνα τα βιβλία όμως που εμφανίζουν την επέκταση των Οθωμανών ως σχεδόν αποκλειστικό έργο των Ελλήνων, είναι αυτά των Α. Λαζάρου και Χ. Θεοδορίδη. Εκδίδονται για πρώτη φορά κατά τη δεκαετία του 1920 και παραμένουν σε κυκλοφορία για τριάντα περίπου χρόνια. Σύμφωνα με τους συγγραφείς «Οί λόγοι τῆς καταπληκτικῆς ταύτης αὐξήσεως εἶναι γεωγραφικοί, στρατιωτικοί καί θρησκευτικοί»⁴, με σημαντικότερους από αυτούς τους πρώτους. Με τον όρο «γεωγραφικοί λόγοι» οι συγγραφείς, λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι οι Οθωμανοί

¹ Βλ. Α. Αδαμαντίου, *Βυζαντινή και Εὐρωπαϊκή Ιστορία (867-1453)*, έκδ. τρίτη, έκδ. Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1935.

² Του ίδιου, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, έκδ. δευτέρα, ἐν Αθήναις 1920, σ. 281.

³ Π. Βαλάκης, *Ελληνική Ιστορία ἀπό τῆς Αχαϊκῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, έκδ. Ἰω. Κολλάρος – Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1922, σ. 156.

⁴ Α. Λαζάρου - Χ. Θεοδορίδης, *Ιστορία Ἑλληνική και Εὐρωπαϊκή τῶν Μέσων Χρόνων*, έκδ. τρίτη, έκδ. Ἰ.Ν. Σιδέρης, Αθήναι 1930, σ. 252.

εγκαταστάθηκαν σε περιοχές «αμιγώς» ελληνικές, υποστηρίζουν – με μια μεγάλη δόση υπερβολής ασφαλώς – πως στην ουσία στηρίχθηκαν στο προϋπάρχον ανθρωπινό δυναμικό (δηλαδή το ελληνικό στοιχείο), το οποίο απλώς άλλαξε τον ελληνικό «μανδύα» που φορούσε έως τότε, αντικαθιστώντας τον με τον οθωμανικό. Επομένως, οι επιτυχίες που είχαν σε κάθε επίπεδο δεν πιστώνονται σε αυτούς, αλλά στους Έλληνες («Τὸ ὀθωμανικὸν κράτος ἐδημιουργήθη εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, ἢ ὁποῖα, καθὼς εἶδομεν, ἦτο τὸ ἀκένωτον ἀποταμίευμα πολεμιστῶν τοῦ Βυζαντίου. Ἐκ τῆς γειτονίας πρὸς τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν κατόρθωσε νὰ λάβῃ τὴν στρατιωτικὴν καὶ πολιτικὴν ὀργάνωσιν αὐτῆς, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁ φυλετικὸς καὶ θρησκευτικὸς χαρακτήρ τῶν ὀθωμανῶν ἔδωκεν ἰδιάζουσαν μορφήν. Τοιοῦτοτρόπως ἐδημιουργήθη ὀργάνωσις, ἢ ὁποῖα ἔμελλε νὰ μεταμορφώσῃ ἐντὸς ὀλίγου τοὺς κατοίκους τῆς Μ. Ἀσίας καὶ νὰ τοὺς ἐμφανίσῃ ὑπὸ νέαν μορφήν ὡς πολεμιστὰς τοῦ Ἰσλάμ. Κατὰ ταῦτα τὸ ὀθωμανικὸν κράτος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία ὑπὸ νέαν μορφήν, ἀποτελεσθεῖσα ἀπὸ ἀνθρώπινον ὑλικόν, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε στηριχθῆ κατὰ μέγα μέρος ἡ δύναμις τοῦ Βυζαντίου. Οἱ πολεμισταὶ, οἱ ὁποῖοι ἐπ’ ὀνόματι τοῦ Ἰσλάμ ἐκχύνονται εἰς τὴν Βαλκανικὴν, καταλαμβάνουν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ προελαύνουν μέχρι τῆς Βιέννης, εἶναι ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν πολεμιστῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον δοξάσει τὰς σημαίας τοῦ Βυζαντίου»¹). Επιπλέον, οι Λαζάρου-Θεοδωρίδης προσθέτουν (στους θρησκευτικούς λόγους που επικαλούνται στη συνέχεια) ένα επιχείρημα που προσιδιάζει στις προηγούμενες θέσεις τους, το οποίο ούτε λίγο ούτε πολύ, θέλει τους κατακτητές Οθωμανούς να «απορροφούνται» από τους κατακτημένους Έλληνες της Μ. Ασίας, όπως είχε συμβεί κατά την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας («Σὺν τῷ χρόνῳ οἱ κυρίως Τούρκοι ἀπερροφήθησαν ὑπὸ τῶν ἐκτουρκισθέντων μικρασιατῶν καὶ τὰ μεγάλα στρατιωτικὰ κατορθώματα τῶν Ὀθωμανῶν δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς ἔργα Μογγόλων, ἀλλὰ τῆς ἐξισλαμισθείσης καὶ ἐκτουρκισθείσης νέας Μ. Ἀσίας»²).

Πέραν των απόψεων του συγγραφικού διδύμου των Λαζάρου-Θεοδωρίδη για την εξάπλωση των Οθωμανών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι θέσεις τους κυρίως για τη Μακεδονία και δευτερευόντως για τη Θράκη και τη Θεσσαλία. Συγκεκριμένα, σημειώνουν με νόημα πως ο σουλτάνος Μουράτ Α΄ ήταν αυτός που εγκαινίασε ένα εκτουρκιστικό σχέδιο μέσω της μεταφοράς Τούρκων στις πιο εύφορες περιοχές τους, με σκοπό τη μεταβολή του εθνολογικού τους χαρακτήρα («Οἱ Ὀθωμανοὶ διὰ ν’ ἀποκτήσουν εἰς τὰς κατακτωμένας χώρας προπύργια μόνιμα καὶ ἀσφαλῆ, ἠκολούθησαν τὸ σχέδιον τῆς μεταφυτεύσεως τουρκικῶν πληθυσμῶν εἰς τὰ εὐφορώτερα μέρη τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας. Ἐκεῖθεν δὲ ἠνάγκαζον τοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς νὰ

¹ Στο ίδιο, σσ. 252-253.

² Στο ίδιο, σ. 254.

μετοικήσουν εις χώρας τῆς Μ. Ἀσίας. Οὕτω μεγάλα διαμερίσματα τῶν ἑλληνικῶν τούτων χωρῶν κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐκ τοῦ κράτους κυρίως τοῦ Ἰκονίου, ἐσῶζοντο δὲ οἱ συνοικισμοὶ οὗτοι ἐν Θεσσαλία μέχρι πρὸ τινων ἐτῶν. Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς τὰ εὐφορώτερα μέρη τῆς Μακεδονίας ὑπῆρχον πυκνοὶ συνοικισμοὶ ἐκ Τούρκων, οἱ ὅποιοι ὠνομάζοντο Κονιάρηδες, ὡς προερχόμενοι ἐκ τοῦ Ἰκονίου, τὰ δὲ χωριά των Κονιαροχώρια. Αἱ μετοικεσίαι αὗται τῶν Τούρκων συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν μεταβολὴν τοῦ ἔθνομολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς Μακεδονίας»¹). Ἡ παρατήρηση αὐτή, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς επισήμανσης – ὑπὸ μορφήν υποσημείωσης – σχετικὰ μετὰ τὴν υπογραφείσα συνθήκη τῆς Λωζάννης², ἀπηχούν τις σύγχρονες «εθνικὲς» θέσεις πάνω στο ὅλο ζήτημα, οἱ ὁποῖες εκφράζονται καὶ μέσω των σχολικῶν εγχειριδίων τῆς εποχῆς.

Τὰ σχολικὰ εγχειρίδια τοῦ β' μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα δὲν διαφέρουν αισθητὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ πρώτου. Καὶ ἐδῶ κυριαρχοῦν εὐαριθμοὶ ιστορικοὶ, οἱ ὁποῖοι μονοπωλοῦν τὸ συγγραφικὸ ἐνδιαφέρον. Πρόκειται κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὴν Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου (τὴν πρώτη γυναικεῖα παρουσία στὴ συγγραφὴ σχολικῶν εγχειριδίων βυζαντινῆς ιστορίας), τὸν Κώστα Καλοκαιρινό καὶ τὴ συγγραφικὴ τριάδα των Λάμπρου Τσακτοῖρα, Ζαχαρία Ορφανουδάκη καὶ Μαρίας Θεοχάρη.

Ἡ Βουραζέλη-Μαρινάκου στα σχολικὰ τῆς εγχειρίδια ἀκολουθεῖ τὴ νοοτροπία μετὰ τὴν ὁποία ἀναπτύσσονται τὰ προηγούμενα, χωρὶς σχεδὸν καμία διαφοροποίηση³.

Ὁ Καλοκαιρινός⁴, ὅπως καὶ οἱ Τσακτοῖρας-Ορφανουδάκης-Θεοχάρη⁵, χωρὶς νὰ ἀποκλίνουν ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς προηγούμενους συγγραφεῖς, περιορίζουν αισθητὰ τὶς ἀναφορὰς τοὺς τόσο στοὺς Σελτζούκους Τούρκους, ὅσο καὶ στοὺς Ὀθωμανούς. Οἱ ἐπισημάνσεις τοὺς περιορίζονται στα κυριότερα σημεῖα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοὺς καὶ τὴν ἐμπλοκὴ τοὺς μετὰ τὴν ἀντίστοιχη βυζαντινὴ.

¹ Στο ἴδιο, σσ. 256-257.

² Στο ἴδιο, σ. 256 («Ὅλοι οἱ Τούρκοι αὐτοὶ ἠναγκάσθησαν τὸ 1924 δυνάμει τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν τουρκικῶν καὶ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν νὰ φύγουν εἰς τὴν Τουρκίαν, τὰ δὲ εὐφορὰ μέρη κατελήφθησαν ὑπὸ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης»).

³ Βλ. Ἐ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, Ἀθῆναι 1951 [ἔως καὶ τὴν 11ῃ ἐκδόσει τοῦ 1967].

⁴ Βλ. Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Μεσαιωνικὴ*, ΟΕΔΒ, Ἀθῆναι 1965 [ἔως καὶ το 2002].

⁵ Βλ. Λ. Τσακτοῖρας - Ζ. Ορφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, ΟΕΔΒ, Ἀθῆναι 1978 [ἔως καὶ το 2000].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Α. Η θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο¹

Είναι αρκετά δύσκολη η μελέτη της θέσης της γυναίκας στο Βυζάντιο. Κι αυτό διότι η υπερχλιετής παρουσία αυτού του κράτους καθιστά εξυπαρχής το εγχείρημα δύσκολο. Ποια ομοιότητα μπορεί να έχει η γυναίκα του 5ου αιώνα με τη γυναίκα του 15ου; Και επιπλέον: πώς μπορεί να εμπιστευτεί ένας μελετητής έργα που αναφέρονται στις γυναίκες, αλλά έχουν συγγραφεί από άνδρες; Αν στα δύο αυτά ερωτήματα προσθέσουμε και ένα τρίτο, το οποίο αφορά στο γεγονός ότι μπορεί να έχουμε στα χέρια μας αρκετές πηγές για την ανώτερη κοινωνία και ιδιαίτερα τις αυτοκράτειρες, αλλά ελάχιστες για τις υπόλοιπες γυναίκες, αρκεί για να κατανοήσουμε το μέγεθος της προσπάθειας που οφείλουμε να καταβάλουμε.

Για τη θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο υπάρχουν πολλές πηγές που μπορούν να αξιοποιηθούν. Τα έργα των πατέρων της Εκκλησίας βρίθουν από αναφορές στις γυναίκες, όπως επίσης τα αγιολογικά κείμενα, τα διάφορα ερωτικά μυθιστορήματα που κυκλοφορούσαν ευρέως εκείνη την εποχή, ακόμη και ονειροκριτικά βιβλία, αστρολογικοί κώδικες, επικήδειοι λόγοι, ποιήματα κ.ο.κ.

Η ζωή μιας γυναίκας δεν διέφερε (κατά τους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου τουλάχιστον) από αυτήν της γυναίκας της αρχαίας ελληνικής, της ελληνιστικής ή της ρωμαϊκής εποχής. Από τη στιγμή της γέννησής της ήταν προορισμένη για να γίνει μία καλή και υπάκουη σύζυγος και μητέρα. Τόσο στις κατώτερες, όσο και στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, η γέννηση ενός κοριτσιού δεν προκαλούσε ιδιαίτερη χαρά², για διαφορετικούς συνήθως λόγους. Για τους μεν φτωχούς, η προίκα αποτελούσε δυσβάστακτο φορτίο που έπρεπε να επωμιστούν οι γονείς, καθώς ένα κορίτσι στο σπίτι προσέθετε ένα ακόμη «στόμα», αλλά όχι και επιπλέον «χέρια» για τις βαριές αγροτικές εργασίες της οικογένειας. Για τις ανώτερες τάξεις δε, αποτελούσε αιτία διαμοιρασμού των περιουσιακών τους στοιχείων και εμπόδιο για τη διαδοχή (ιδιαίτερα στις αυτοκρατορικές οικογένειες).

¹ Για τη θέση της γυναίκας στο Βυζάντιο βλ. ενδεικτικά Ε. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο, Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2000 και D. Nicol, *Οι βυζαντινές δεσποσύνες, δέκα πορτρέτα 1250-1500*, μτφρ. Σ. Κομνηνός, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2004. Για τη σχέση γυναίκας και εξουσίας στο Βυζάντιο βλ. J. Herrin, *Γυναίκες στην πορφύρα. Ηγεμόνες [ηγεμονίδες] του μεσαιωνικού Βυζαντίου*, μτφρ. Α. Εμμανουήλ, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2002.

² Ακόμη και στις μέρες μας, σε διάφορα μέρη της Ελλάδος (π.χ. στη Μάνη), παιδιά ονομάζονται μόνο τα αγόρια και σε καμία περίπτωση τα κορίτσια.

Μεγαλώνοντας, το κορίτσι ήταν υποχρεωμένο να βρίσκεται τις περισσότερες ώρες της ημέρας στο σπίτι (στις αγροτοκτηνοτροφικές οικογένειες πιθανότατα η αναλογία ήταν μικρότερη για πρακτικούς λόγους), μαθαίνοντας δίπλα στη μητέρα την τέχνη του νοικοκυριού και ετοιμάζοντας την προίκα του. Παράλληλα – άλλα όχι και υποχρεωτικά – είχε τη δυνατότητα να μάθει γράμματα, όχι όμως σε σχολείο, αλλά ξανά στο σπίτι. Από τον περιορισμό αυτό εξαιρούνται οι κοπέλες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, που λάμβαναν συνήθως προσεγμένη μόρφωση, εφόσον το επιθυμούσαν οι γονείς τους.

Γύρω στα 12-13 του χρόνια ένα κορίτσι παντρευόταν ένα λίγο μεγαλύτερο αγόρι, κατόπιν συμφωνίας των γονέων τους. Το ίδιο συνέβαινε ακόμα και με τις κόρες των αυτοκρατόρων ή των υψηλόβαθμων μελών της αριστοκρατίας, οι οποίες συχνά αποτελούσαν αντικείμενο «συναλλαγής» των γονέων τους με άλλους ηγεμόνες, στο πλαίσιο των διπλωματικών σχέσεων του Βυζαντίου με άλλους λαούς¹.

Η συνέχεια για τη γυναίκα, μετά τον γάμο, ήταν λίγο πολύ γνωστή: όφειλε να περνά τις περισσότερες ώρες της ημέρας οίκαδε, φροντίζοντας το νοικοκυριό και τον σύζυγό της. Επιπλέον, θα έπρεπε σύντομα να αναλάβει, συν τοις άλλοις, και την ευθύνη ανατροφής και διαπαιδαγώγησης των παιδιών που θα γεννούσε.

Ασφαλώς στο Βυζάντιο υπήρξε σημαντική πρόοδος στη θέση της γυναίκας, κυρίως χάρη στην επίδραση της διδασκαλίας της Εκκλησίας². Η περίφημη φράση του αποστόλου Παύλου στην προς Γαλάτας επιστολή του³, αποτελούσε σαφές μήνυμα προς την εξουσία για την αναβάθμιση της εικόνας της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία. Άλλωστε, δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει και το γεγονός ότι μια γυναίκα, η Παναγιά, αποτέλεσε αντικείμενο σεβασμού και προσκύνησης για τους πιστούς και υπήρξε προστάτις της Κωνσταντινούπολης ως η «υπέρμαχος στρατηγός».

Οι γυναίκες, μέσω της επίδρασης της Εκκλησίας, μπορούσαν επίσης να αφιερωθούν στον Θεό ως μονάστριες, σε αποκλειστικά γυναικεία

¹ Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση είναι αυτή της Θεοφανώς Σκλήραινας, βυζαντινής πριγκίπισσας, η οποία παντρεύτηκε τον Γερμανό βασιλιά Όθωνα Β'. Με την άφιξή της στη Γερμανία εισήγαγε νέα ήθη στη χώρα, γενόμενη φορέας του βυζαντινού πολιτισμού εκεί. Βλ. σχετικά Α. Παναγοπούλου, *Θεοφανώ, η Βυζαντινή αυτοκράτειρα της Γερμανίας, πρέσβειρα του βυζαντινού πολιτισμού*, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2008 και Κ. Μπουραντάς, *Θεοφανώ, Η πριγκίπισσα του Βυζαντίου που έγινε συναυτοκράτειρα (coimperatrix) και η μεγάλη αυτοκράτειρα (Grosse Reichskaiserin) του Α' γερμανικού ράιχ, διαμορφώτρια της γερμανικής γλώσσας και φορέας της ιδέας ενός «ευρωπαϊκού συστήματος κρατών*, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2013.

² Για τη θέση της γυναίκας στα αγιολογικά κείμενα βλ. Κ. Νικολάου, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2005.

³ Γαλ., 3,28: «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλληγ, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ».

κοινόβια μοναστήρια ήδη από τον 4ο αιώνα. Εκεί, μέσω της προσευχής και της άσκησης, είχαν τη δυνατότητα εξίσου με τους άνδρες, να αναδειχθούν σε σπουδαίες πνευματικές μορφές, στις οποίες απευθύνονταν για συμβουλές ακόμη και αυτοκράτορες. Ακολουθώντας, τίποτε δεν εμπόδιζε την αυστηρά ανδροκρατούμενη κοινωνία της εποχής να τις αναδείξει σε αγίες της Εκκλησίας και να τις κατατάξει στο αγιολόγιο της.

Η αναβάθμιση επήλθε και νομικά στη συνέχεια, αφού σταδιακά τα νομοθετικά διατάγματα των αυτοκρατόρων συνέβαλαν στη βελτίωση των όρων δράσης των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία. Επιπλέον, η συχνή παρουσία των γυναικών ακόμη και σε έναν χώρο που θεωρούνταν άβατος γι' αυτές, εκείνον της άσκησης εξουσίας, φανερώνει αν μη τι άλλο, αυτήν ακριβώς τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας στο Βυζάντιο. Τα παραδείγματα της Πουλχερίας, της Ειρήνης της Αθηναίας, της Ζωής και της Θεοδώρας, οι οποίες κυβέρνησαν το βυζαντινό κράτος άμεσα, αλλά και πολλά περισσότερα παραδείγματα γυναικών που άσκησαν εξουσία ως επίτροποι των ανήλικων τέκνων τους, μαρτυρά αυτή την αλλαγή στη νοοτροπία της αποκλειστικής παρουσίας των γυναικών στον γυναικωνίτη, ασχολούμενων αποκλειστικά με τις υποθέσεις του οίκου τους.

Οι συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων που μελετήσαμε έλυσαν και τα τρία προβλήματα που αναφέρθηκαν αρχικά, δια της παραλείψεως. Ασχολήθηκαν μόνο με τις αυτοκράτειρες στα έργα τους, χωρίς μάλιστα να αμφισβητήσουν τις «ανδροκρατούμενες» πηγές που είχαν στα χέρια τους. Παράλληλα, διατήρησαν όλες σχεδόν τις προκαταλήψεις περί γυναικών έως και τα τέλη του 20ου αιώνα.

Λόγω του εύρους του αντικειμένου με το οποίο ασχοληθήκαμε στο παρόν κεφάλαιο, χρησιμοποιήσαμε το σύνολο των διδακτικών εγχειριδίων που είχαμε στη διάθεσή μας, όπως αυτά καταγράφονται στο παράρτημα της παρούσας διατριβής.

B. Η θέση της γυναίκας στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας κατά τον 19ο αιώνα

B1. Εισαγωγικά

Τα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας του 19ου αιώνα παρουσιάζουν τις γυναίκες ως κατώτερα όντα από τους άνδρες, υποτιμώντας διαρκώς την παρουσία τους στη διαμόρφωση της ιστορίας. Τις περισσότερες φορές, η ανάμειξή τους στην πολιτική - κυρίως - ζωή του βυζαντινού κράτους περιγράφεται με μελανά χρώματα. Συχνά εμφανίζονται να μετέρχονται των συνηθέστερων γυναικείων μέσων: της πονηρίας και της σεξουαλικότητάς τους, ώστε να πετύχουν τους σκοπούς τους. Ως προς την άποψη αυτή φαίνεται να ομονοούν οι συγγραφείς (Έλληνες και ξένοι), διαφοροποιούμενοι απλώς στην ένταση με την οποία αντιμετωπίζουν τις γυναίκες.

B2. Οι Ξένοι συγγραφείς

Από τους ξένους συγγραφείς, εκείνος που υπερτερεί σε αξιολογικές κρίσεις εναντίον των γυναικών είναι ο G. Weber¹. Από τις πρώτες γραμμές του σχετικού με το Βυζάντιο κεφαλαίου του, το χαρακτηρίζει ως πλήρως διεφθαρμένο κράτος ανατολικού τύπου, επειδή οι γυναίκες κατά κύριο λόγο ασκούσαν εξουσία, συμπεριφερόμενες με δόλιο τρόπο («Τὸ Βυζαντινὸν κράτος παριστᾷ θλιβεράν εἰκόνα ἠθικῆς διαφθορᾶς Ἀυλὴ ἦν πλήρης ἀνατολικῆς πολυτελείας καὶ τρυφῆς, ἔνθα γυναῖκες καὶ εὐνοούμενοι ἀνεβίβαζον καὶ κατεβίβαζον μὲ δόλους καὶ ἀνοσιουργήματα τοὺς ἀσθενεῖς ἢ μοχθηροὺς βασιλεῖς, καὶ ἰσχυροὶ θεολόγοι τῶν ἀνακτόρων ἔδιδον εἰς τὴν πολιτικὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν τάσιν»²). Η άποψη αυτή διατρέχει ολόκληρο το κείμενο. Παρόμοιες θέσεις συναντά κανείς και στις επόμενες σελίδες του έργου («Ἡ [...] βδελυρὰ [...] αὕτη μονοτονία διεκόπτετο μόνον ὑπὸ τῶν κακιῶν καὶ τῆς φιληδονίας τῆς ἀνηθίκου καὶ ὑπερπολιτισμένης πρωτευούσης, ὑπὸ τῆς μοχθηρᾶς ράδιουργίας ἀλαζόνων γυναιῶν καὶ αὐλικῶν (εὐνούχων), καὶ ὑπὸ σφοδρῶν θρησκευτικῶν ἀγῶνων περὶ ζητημάτων ἀνερευνητῶν»³).

Ο Weber ασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με τις γυναίκες της ανώτερης κοινωνικής τάξης και ιδίως με τις βασίλισσες. Και γι' αυτές ακόμα, σπάνια έχει κάποιον καλό λόγο να πει. Για την Ειρήνη⁴ σημειώνει πως επρόκειτο για εμπαθή και φίλαρχη βασίλισσα, η οποία συμπεριφερόμενη ως κοινός κακούργος, τύφλωσε το παιδί της για να διατηρήσει την εξουσία («...μετὰ τὸν πρόωρον αὐτοῦ [ενν. τον Λέοντα Δ'] καὶ αἰφνίδιον θάνατον, ἠκύρωσε δι' ἐκκλησιαστικῆς συνόδου (ἐν Νικαίᾳ) τὰ πρότερα διατάγματα ἢ σύζυγος αὐτοῦ, ἢ ἐμπαθῆς καὶ φίλαρχος Ἀττικῆ Εἰρηνῆ (π. 800) καὶ ἀπέδωκεν εἰς τὰς ἐκκλησίας τὸν πρότερον αὐτῶν στολισμὸν τῶν εἰκόνων. Ἐκ φιλαρχίας ὁμως διέταξες ἢ κακοῦργος γυνὴ νὰ τυφλώσῃ τὸν ἴδιον αὐτῆς υἱὸν (Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον), καὶ διενοεῖτο ἔπειτα νὰ συζευχθῆ μετὰ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, ὅτε κατέπεσε τοῦ

¹ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, ἐν Αθήναις 1874.

² Στο ίδιο, σ. 19.

³ Στο ίδιο, σ. 25.

⁴ Πρόκειται για την Ειρήνη την Αθηναία ή Σαρανταπήχαινα (753-803), σύζυγο του βυζαντινού αυτοκράτορα Λέοντα Δ'. Μετά τον θάνατο του Λέοντα το 780, ανέλαβε την εξουσία στο βυζαντινό κράτος, ως επίτροπος του ανήλικου γιου της Κωνσταντίνου ΣΤ'. Είναι περισσότερο γνωστή για την ανάμειξή της στην οικονομική έριδα, στην οποία έλαβε ενεργά μέρος υπέρ των οικονομικών. Συγκάλεσε μάλιστα τη Ζ' Οικουμενική Σύνοδο η οποία επικύρωσε τις θέσεις της εικονόφιλης παράταξης. Μετά την ενηλικίωση του γιού της, η Ειρήνη αρνήθηκε να του παραδώσει τα ηνία του κράτους, με αποτέλεσμα να ξεσπάσει δυναστική έριδα, η οποία έληξε το 797 με την τύφλωση του ίδιου της του γιού. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας της, της έγινε πρόταση γάμου από τον Καρλομάγνο, χωρίς ωστόσο επιτυχία. Εν τέλει το 802 εκθρονίστηκε με τη σειρά της από τον Νικηφόρο Α' (βλ. Charles Diehl, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, τ. Ε', εκδ. Ηλιάδη, Αθήνα χ.χ., σσ. 729-747).

θρόνου ἐκ συνωμοσίας καὶ ἀπέθανεν ἐν ἀθλιότητι ἐπὶ τῆς νήσου Λέσβου (803). Διεδέχθη δ' αὐτὴν ὁ κορυφαῖος τῶν συνωμοτῶν Νικηφόρος»¹). Με τον ἴδιο ζήλο περιγράφει και την αυτοκράτειρα Ζωή². Τη χαρακτηρίζει και αυτή κακούργα γυναίκα, η οποία άλλαζε τους συζύγους κατά βούληση, ακόμα και σε προχωρημένη ηλικία³. Για τη Θεοφανώ⁴ δε, την οποία χαρακτηρίζει υπερήφανη και όμορφη Σπαρτιάτισσα, επισημαίνει αρχικά ότι ο σύζυγός της Ρωμανός Β΄ της είχε εμπιστευθεί τη διακυβέρνηση του κράτους. Ωστόσο, αφήνει να εννοηθεί πως ο θάνατός του προήλθε και από δικές της ενέργειες. Επιπλέον, επισημαίνει πως σύντομα παρέδωσε την εξουσία στον επόμενο σύζυγό της, τον Νικηφόρο Φωκά, εναντίον του οποίου εξύφανε νέα συνωμοσία με τον Ιωάννη Τζιμισκή⁵.

¹ G. Weber, *ό.π.*, σσ. 27-28.

² Η Ζωή (περ. 978-1050) ήταν η δευτερότοκη κόρη του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Η΄. Παντρεύτηκε τον Ρωμανό Αργυρό το 1028, ο οποίος ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας ως Ρωμανός Γ΄. Μετά τον θάνατό του, το 1034, παντρεύτηκε εκ νέου τον Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγόνα, ο οποίος επίσης απεβίωσε το 1041. Η Ζωή είχε εν τω μεταξύ υιοθετήσει τον ανηψιό του αποθανόντος συζύγου της, επίσης Μιχαήλ, ο οποίος ανήλθε στον θρόνο με το όνομα Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτης. Όταν εκείνος επιχείρησε να την απομακρύνει από τον θρόνο, ο λαός στασίασε, διεκδικώντας για λογαριασμό αυτής και της αδελφής της Θεοδώρας την εξουσία «κληρονομικώ δικαίω». Ο Μιχαήλ απομακρύνθηκε φοβούμενος για τη ζωή του και η Ζωή με τη Θεοδώρα αναγνωρίστηκαν επίσημα ως αυτοκράτειρες το 1042. Λίγους μήνες αργότερα η Ζωή παντρεύτηκε και για τρίτη φορά τον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο, παραχωρώντας του σταδιακά της εξουσία. Η ίδια αποσύρθηκε, πεθαίνοντας το 1050 σε ηλικία 72 ετών (βλ. Charles Diehl, *ό.π.*, σσ. 824-850).

³ G. Weber, *ό.π.*, σ. 30 («*Ἡ δὲ κακοῦργος σύζυγός του Ζωὴ συνεζεύχθη, ἀποθανόντος αὐτοῦ προῶρος, μετὰ Μιχαὴλ τοῦ Παφλαγόνο, ὅστις ὁμῶς ἐταράχθη τὸ πνεῦμα, καὶ ἀπέθανεν εἰς μοναστήριον· μετὰ δὲ τοῦτο υἰοθέτησεν αὐτὴ τὸν ὁμώνυμον ἀνεψιὸν της. Ἀλλ' ἐκρήμνισε καὶ τοῦτον, θελήσαντα νὰ τῆς ἀφαιρέσῃ τὴν ἀρχήν, καὶ γραῖα ἤδη οὕσα συνεζεύχθη μετὰ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου...»).*

⁴ Η Θεοφανώ γεννήθηκε περίπου το 941 στη Λακωνία. Οι πηγές συμφωνούν πως επρόκειτο για γυναίκα ταπεινής καταγωγής με πολύ ισχυρό χαρακτήρα. Την ερωτεύτηκε και την παντρεύτηκε ο αυτοκράτορας Ρωμανός Β΄ (956-963), αποκτώντας μαζί της δύο γιους (τους κατοπινούς αυτοκράτορες Κωνσταντίνο Η΄ και Βασίλειο Β΄) και μία κόρη, την Άννα. Επειδή ο Ρωμανός δεν έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εξουσία, η ίδια είχε αναλάβει αρκετές από τις αρμοδιότητες του συζύγου της. Το 963 ο Νικηφόρος απεβίωσε αιφνίδια, πιθανώς από δηλητηρίαση, πράξη για την οποία κατηγορήθηκε από αρκετούς ιστορικούς η Θεοφανώ. Στη συνέχεια ανέλαβε την εξουσία ως επίτροπος των γιών της και παντρεύτηκε τον Νικηφόρο Φωκά. Το 969 συνωμότησε εναντίον του Φωκά με τον εραστή της και ανηψιό του, Ιωάννη Τζιμισκή, εξοντώνοντάς τον. Μετά την επικράτηση του Τζιμισκή, εξορίστηκε σε μοναστήρι, από το οποίο εξήλθε μετά την ανάληψη της εξουσίας από τους γιούς της. Πέθανε στην Κωνσταντινούπολη (βλ. Charles Diehl, *ό.π.*, σσ. 807-824).

⁵ G. Weber, *ό.π.*, σ. 29 («*Ἐπὶ δὲ τοῦ Β΄ Ρωμανοῦ (959-963), ὅστις κατέλιπε τὴν κυβέρνησιν εἰς τὴν ὑπερήφανον καὶ ὠραίαν σύζυγόν του, τὴν Σπαρτιάτιδα ΘΕΟΦΑΝΩ [...] Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Ρωμανοῦ ὅστις ἐπεταχύνθη πιθανῶς ὑπὸ δηλητηρίου, ἔδωκεν ἡ Θεοφανώ τὴν ἐπιτροπείαν εἰς τὸν Νικηφόρον (963-969), ὅστις ἔγεινεν ἔπειτα αὐτογνομόνως αὐτοκράτωρ καὶ ἤρξεν ἐνδόξως [...] δυσαρεστηθέντων τῶν ἀυλικῶν καὶ τοῦ κλήρου, ἐξυφάνθη συνωμοσία, ἧς πρωτοῦργοι ἦσαν ἡ σύζυγός του καὶ ὁ περιφρονηθεὶς στρατηγὸς Τζιμισκῆς...»).*

Εκτός όμως από την αρνητική κριτική που ασκεί στις προαναφερθείσες αυτοκρατίες, ο Weber σημειώνει και θετικά σχόλια για κάποιες άλλες, όπως για τη Θεοδώρα, τη Θεοφανώ, την Ευδοκία και την Άννα Κομνηνή.

Όσον αφορά στη Θεοδώρα¹, ο συγγραφέας αποφεύγοντας να αναφερθεί στο παρελθόν της, δικαιολογεί αρχικά την προτίμησή της προς τον δήμο των Βένετων² και στη συνέχεια προβάλλει την προτροπή που απηύθυνε προς τον σύζυγό της Ιουστινιανό και τους αξιωματούχους του κατά τη στάση του Νίκα, προκειμένου να μην εγκαταλείψουν την Κωνσταντινούπολη. Με την προτροπή της τους απέτρεψε από μια εξευτελιστική γι' αυτούς δραπέτευση από το παλάτι και εν τέλει, τους οδήγησε στην οριστική επικράτησή³.

Την Ευδοκία⁴ ο Weber την περιγράφει ως λογία, η οποία μαζί με τον σύζυγό της Κωνσταντίνο Γ' Δούκα ασχολείτο με τις επιστήμες και την

¹ Η Θεοδώρα ήταν σύζυγος του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α'. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, ο πατέρας της ονομαζόταν Ακάκιος και ασκούσε το επάγγελμα του θηριοφύλακα για λογαριασμό του δήμου των Πρασίνων. Ωστόσο πέθανε νωρίς, αφήνοντας τη σύζυγό του και τα τρία κορίτσια του ορφανά και χωρίς προστασία. Η μητέρα τους για να επιβιώσουν τις ώθησε στο θέατρο, το οποίο εκείνη την εποχή βρισκόταν πολύ χαμηλά στην εκτίμηση του κόσμου, με αποτέλεσμα αυτή και οι αδελφές της να αποκτήσουν κακή φήμη. Ως σύζυγός του Ιουστινιανού υπήρξε ιδιαίτερα υποστηρικτική, συγκρατώντας τον μάλιστα κατά τη στάση του Νίκα ώστε να μην υποχωρήσει. Πέθανε το 548 σε νεαρή ηλικία (βλ. Charles Diehl, *ό.π.*, σσ. 713-728 και Γ. Σλουμπερτζέ-Κ. Ντηλ, *Μορφές του Βυζαντίου*, εκδ. Δαμιανός, Αθήνα χ.χ., σσ. 169-197).

² G. Weber, *ό.π.*, σ. 22 («Ὡς ὁ σύζυγος αὐτῆς, εὐνόει καὶ ἡ Θεοδώρα τὴν μερίδα τῶν "Βενέτων", διότι οἱ "Πράσινοι" εἶχον ἄλλοτε ἀποδιῶξει αὐτὴν χλευαστικῶς, ὅτε παρεκάλεσεν αὐτοὺς νὰ δώσωσι θέσιν θηριοφύλακος, ἣν εἶχε καὶ ὁ πατὴρ αὐτῆς, εἰς τὸν δεύτερον ἄνδρα τῆς μητρὸς της»).

³ Στο ίδιο («...ὁ Ἰουστινιανὸς ἐσκέπτετο νὰ φύγη, ἦσαν δ' ἔτοιμα ἐν Βοσπόρῳ τὰ πλοῖα, ὅτε ἀνέστη ἡ Θεοδώρα, ἐπειποῦσα ὅτι καλὸν ἐντάφιον θὰ ἦτο δι' αὐτοὺς ὁ θρόνος»).

⁴ Η Ευδοκία (Μακρεμβολίτισσα) (1021-196) ήταν σύζυγος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Γ' Δούκα (1059-1067). Ήταν ανηψιά του πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριου και διακρινόταν, εκτός από την ομορφιά, και για την ευφυΐα της. Λίγους μήνες μετά τον θάνατο του συζύγου της, παρότι εκείνος της είχε ζητήσει να μην παντρευτεί ξανά, εκείνη υπό το βάρος της επιτροπείας των παιδιών της αθέτησε την υπόσχεσή της και παντρεύτηκε τον Ρωμανό Δ' Διογένη (1068-1071). Ωστόσο, μετά την ήττα του στο Ματζικέρτ, ο Ρωμανός εκθρονίστηκε και θανατώθηκε, με αποτέλεσμα τη θέση του να πάρει ο γιος της Ευδοκίας, Μιχαήλ Ζ' Δούκας, ο οποίος την ανάγκασε να κλειστεί σε μοναστήρι. Το 1078 ο νέος αυτοκράτορας Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης τη ζήτησε σε γάμο, η ίδια όμως αρνήθηκε. Επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη όπου και απεβίωσε, ασχολούμενη με τη συγγραφή έργων. Με την Ευδοκία ασχολείται μεταξύ άλλων και ο Μιχαήλ Ψελλός στη Χρονογραφία του, στην οποία σημειώνει τα εξής: «Ἐνταῦθα δὲ τοῦ λόγου γενόμενος, τοσοῦτον ἂν περὶ τῆς βασιλίδος Εὐδοκίας εἶποιμι, ὅτι οὐκ οἶδα εἶ τις ἄλλη γυναικῶν σωφροσύνης ἐγεγόνει παράδειγμα, ὡς ἐκείνη τὸν μέχρι τούτου τῆς ζωῆς βίον ἐβίωσε» (βλ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, IV, Παρίσι 1874, σ. 272).

εσωτερική αναδιάρθρωση του κράτους¹, ενώ για την Άννα Κομνηνή² σημειώνει με θαυμασμό τη συγγραφική της ιδιότητα³.

Ο Η. White⁴, με τη σειρά του, κάνει μνεία σε γυναίκες μόνο μία φορά στην ιστορία του και μάλιστα στο σημείο που περιγράφει την άλωση της Ρώμης από τους Γότθους το 410. Εκεί, προβάλλει τις ταπεινώσεις που υπέστησαν από τους εισβολείς οι νεαρές γυναίκες που προέρχονταν από την τάξη των πατρικίων, τονίζοντας πικρόχολα πως αυτά τα υφίσταντο από ανθρώπους που συνήθιζαν να αποφεύγουν ως απολίτιστους («Τὰ πρῶτα δυστυχήματα ἐπέπεσαν εἰς τὰς νέας κυρίας τῶν Πατρικίων, αἵτινες ἦσαν ἀνατεθραμμέναι ἐν τῷ πλούτῳ καὶ ἐν τῇ τρυφῇ, καὶ ἤδη ἠναγκάσθησαν νὰ γείνωσι ἄτιμοι σύντροφοι καὶ δοῦλοι ἐκείνων, τοὺς ὁποίους ἐδιδάσκοντο νὰ θεωρῶσιν ὡς ἀπεχθεῖς ἀγρίους»⁵).

Ο τρίτος κατά χρονολογική σειρά ξένος ιστορικός, ο Pütz, ακολουθεί παρόμοια γραμμή με τους δύο προηγούμενους. Ασχολείται μόνο με τις αυτοκρατορίες, εκφράζοντας για άλλες μια συγκαταβατική άποψη και γι' άλλες μια πιο αυστηρή. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η γυναικεία παρουσία στην ιστορία του είναι ισχνή και η γνώμη του γι' αυτήν μάλλον αρνητική.

Εξ αρχής εκφράζει την πίστη του πως η επιθυμία πολλών συζύγων αυτοκρατόρων να άρχουν ενίσχυσε – μεταξύ άλλων – την κακοδαιμονία του βυζαντινού κράτους⁶. Την άποψή του αυτή τη στηρίζει με διάφορα παραδείγματα καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας. Η Θεοδώρα, η σύζυγος του Ιουστινιανού Α', είναι μία από τις γυναίκες αυτές. Ο Pütz χρησιμοποιεί τη λέξη «άνδρική»⁷ για να τη χαρακτηρίσει, σημειώνοντας

¹ G. Weber, *ό.π.*, σ. 31 («Ζῶν δ' ἔτι κατέλιπεν ὁ Ἰσαάκ τὸν θρόνον εἰς τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον τὸν Δοῦκα (1059-67), ὅστις ὡς καὶ ἡ λογία σύζυγός του Εὐδοκία (ἡ συγγραφεὺς) ἠσχολεῖτο μάλιστα περὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ κράτους. Αποθανόντος δ' αὐτοῦ ἔδωκε μὲν ἡ σύζυγός του τὴν χεῖρα καὶ τὸ κράτος εἰς Ρωμανὸν τὸν Διογένην»).

² Η Άννα Κομνηνή (1083-1153) ήταν κόρη του αυτοκράτορα Αλέξιου Α'. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και έλαβε εξαιρετική μόρφωση. Έγραψε το ιστορικό έργο «Αλεξιάς», ενώ γνώριζε μεταξύ άλλων και την ιατρική επιστήμη. Το 1097 παντρεύτηκε τον Νικηφόρο Βρυέννιο, επίσης λόγιο και ιστορικό συγγραφέα. Μετά τον θάνατο του πατέρα της το 1118, συνωμότησε μαζί με τη μητέρα της εις βάρος του αδερφού της Ιωάννη, χωρίς όμως επιτυχία και αναγκάστηκε να κλειστεί σε μοναστήρι. Εκεί έμεινε έως το τέλος της ζωής της (βλ. Charles Diehl, *ό.π.*, τ. Δ', σσ. 493-507).

³ G. Weber, *ό.π.*, σ. 31 («Θυγάτηρ τοῦ Αλεξίου ἦτον ἡ ἐπιδέξιος συγγραφεὺς ANNA ἡ KOMNHNH, ἣτις περιέγραψε τὸν βίον τοῦ πατρὸς αὐτῆς»).

⁴ H. White, *Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας*, ἐν Αθήναις 1865.

⁵ Στο ίδιο, σ. 185.

⁶ W. Pütz, *Γενική Ἱστορία*, τευχ. β', Ἀθήνησι 1866, σ. 35 («Ἐνῶ οὕτως αἱ ἐπαρχίαι ἀλλεπάλληλοι ἀπώλλυντο, ἡ ἐσωτερικὴ ἡσυχία ἐκλονίζετο διηνεκῶς ὑπὸ πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἐρίδων· διότι ἡ διαδοχὴ τοῦ θρόνου συνωδεύετο συνήθως ὑπὸ ἐπαναστάσεων, καθόσον οἱ αὐτοκράτορες ὅτε μὲν ὑπὸ τῶν φιλοδόξων συζύγων, ἢ τῶν ἰδίων αὐτῶν υἱῶν, ὅτε δὲ ὑπὸ ἰσχυρῶν ὑπουργῶν, ἢ τροπαιούχων στρατηγῶν, ἐδιώκοντο, ἐτυφλοῦντο, ἠκρωτηριάζοντο, ἐκλείοντο εἰς μοναστήρια, ἢ καὶ ἐφονεύοντο»).

⁷ Ποβλ. Παρ. 29, 10: «Γυναῖκα ἀνδρείαν τίς εὐρήσει; τιμιωτέρα δὲ ἐστὶ λίθων πολυτελῶν ἡ τοιαύτη».

πως παρά το αμαρτωλό παρελθόν της, αναπλήρωσε κάθε ελλείπον στοιχείο του συζύγου της¹. Την ίδια γνώμη έχει και για τη Σοφία², σύζυγο του Ιουστίνου Β' (565-578)³, την Ειρήνη την Αθηναία, σύζυγο του Λέοντα Δ' (775-780)⁴ και τη Θεοφανώ, σύζυγο του Ρωμανού Β' (959-963)⁵.

Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει ο Rütz τις γυναίκες στο Βυζάντιο φανερώνει απόλυτη έλλειψη εμπιστοσύνης στο πρόσωπό τους. Με ιδιαίτερη έμφαση προβάλλει την αθέτηση του όρκου που δίνουν πολλές αυτοκράτειρες στους συζύγους τους, λίγο πριν εκείνοι φύγουν από τη ζωή. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ευδοκίας. Παρότι ο σύζυγός της, Κωνσταντίνος Ι' Δούκας, της άφησε μετά τον θάνατό του τη διεύθυνση του κράτους ως επίτροπο των παιδιών τους, υπό τον όρο να μην παντρευτεί ξανά, εκείνη πολύ σύντομα αθέτησε την υπόσχεσή της και παντρεύτηκε τον Ρωμανό Δ' Διογένη⁶.

Ο ίδιος δεν απορρίπτει συλλήβδην ως ακατάλληλη τη διακυβέρνηση του βυζαντινού κράτους από μια γυναίκα⁷. Στην περίπτωση, μάλιστα, της Ειρήνης της Αθηναίας η παρουσία της διέψευσε τις προσδοκίες των εχθρών για εύκολη επικράτηση⁸. Ωστόσο, υπάρχει και μία περίπτωση στην οποία σημειώνει έμμεσα πως η διακυβέρνηση από γυναίκες δεν ήταν εφικτή. Πρόκειται για την περίοδο που την εξουσία κατείχαν η Ζωή μαζί με την αδερφή της, Θεοδώρα. Πιεζόμενες από το βάρος των προβλημάτων του

¹ W. Rütz, *Ελληνική Ιστορία*, τεύχ. δ', εν Αθήναις, 1866, σ. 132 («...τήν ἑλλειψιν τῆς σταθερότητος καὶ δραστηριότητος αὐτοῦ ἀνεπλήρου ἢ ἀνδρική αὐτοῦ σύζυγος Θεοδώρα, ἥτις, καίτοι ἀκολάστως ζῶσα πρότερον, κατάρθωσε ν' ἀνέλθῃ τὰς βαθμίδας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου καὶ νὰ στερεωθῇ οὕτως ἐπ' αὐτοῦ, ὥστε τὸ ὄνομα αὐτῆς ἀνεφέρετο εἰς ὅλας τὰς αὐτοκρατορικὰς διατάξεις»).

² Η Σοφία (περ. 530-601) ήταν σύζυγος του αυτοκράτορα Ιουστίνου Β'. Θεωρείται εξαιρετικά δυναμική γυναίκα, η οποία επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό τον σύζυγό της (βλ. Lynda Garland, *Βυζαντινές αυτοκράτειρες. Γυναίκες και εξουσία στο Βυζάντιο, 527-1204*, μτφρ. Νάνσυ Κουβαράκου, εκδ. Ἑλλην, Αθήνα 2000, σσ. 43-61).

³ W. Rütz, *ό.π.*, σ. 133 («...ἀσθενῆς ὦν καὶ τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα, ἐπέτρεψε τὰ πάντα εἰς τὴν σύζυγον αὐτοῦ Σοφίαν»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 138 («...ὐπὸ τὴν ἐπιτροπείαν τῆς τολμηρᾶς μὲν καὶ συνετῆς, ἀλλὰ καὶ φιλοδόξου μητρὸς...»).

⁵ Στο ίδιο, σ. 142 («...αὐτὸς μὲν ἐτράπη περὶ τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ἰδίων ἡδονῶν, τὴν δὲ κυβέρνησιν διεξῆγεν ἢ εὐελοῦς καταγωγῆς, ἀλλ' ἰσχυρὰς φύσεως σύζυγος αὐτοῦ Θεοφανῶ καὶ ὁ πανοῦργος ἀυλικὸς Ἰωσήφ»).

⁶ Του ίδιου, *Γενική Ιστορία*, τεύχος β', Αθήνησι 1866, σ. 96 («Οὗτος ἀποθανὼν ἀφῆκε τὴν διεύθυνσιν τοῦ κράτους εἰς τὴν σύζυγον αὐτοῦ Εὐδοκίαν ὡς ἐπίτροπον τῶν τριῶν υἱῶν αὐτοῦ ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ μὴν ἔλθῃ καὶ πάλιν εἰς γάμον· αὐτὴ ὁμως μετὰ ἑπτὰ μῆνας ἔλαβεν ὡς σύζυγον τὸν στρατηγὸν Ρωμανὸν Διογένην...»).

⁷ Στο ίδιο, σσ. 144-145 («Ἀποθανόντων δὲ τὸ αὐτὸ ἔτος (1054) τοῦ τε Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ζωῆς, ἤρξε ἐπὶ δύο ἔτη μόνῃ ἢ Θεοδώρα συνετῶς καὶ ἐπιτηδείως»).

⁸ Στο ίδιο, σ. 138 («Ἡ Εἰρήνη ὁμως ἐκθρονίσασα ὕστερον καὶ τυφλώσασα (797) τὸν υἱὸν ἔμεινε μόνῃ κυρίαρχος μέχρι τοῦ 803. Ἐκ τούτου οἱ Ἄραβες μὴ περιμένοντες ἐκ τῆς βασιλείας γυναικὸς ἰσχυρὰν ἀντίστασιν, ἐνεφανίσθησαν μὲν πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁμως δὲν κατάρθωσαν νὰ κάμωσι διαρκεῖς κατακτήσεις, ἀλλ' ἔλαβον μόνον ἄφθονον λείαν»).

κράτους, προχείρισαν αυτοκράτορα τον Κωνσταντίνο Ζ' Μονομάχο («Οὗτος [ο Μιχαήλ Ε' Καλαφάτης], ἀνάξιος ἐντελῶς τοῦ ὑπερτάτου ἀξιώματος, καθηρέθη ὑπὸ τῆς Ζωῆς (1042), ἥτις ἐσφετερίσθη ἤδη καὶ τὴν κυβέρνησιν μετὰ τῆς ἀδελφῆς αὐτῆς Θεοδώρας· ὅμως μὴ δυνάμεναι αὐταὶ νὰ πηδαλιουχήσωσι τὸ κράτος, περιστοιχούμενον ὑπὸ βαρβάρων ἔθνων προεχείρισαν αὐτοκράτορα τὸν συγγενῆ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου Κωνσταντῖνον Ζ' τὸν Μονομάχον...»¹).

B3. Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς

Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς σχολικῶν εγχειριδίων ακολουθοῦν γραμμὴ ἀνάλογη με αὐτὴ των προηγούμενων. Εξακολουθοῦν νὰ υποτιμοῦν τὴν παρουσία των γυναικῶν στὴν ἱστορία τους, σημειώνοντας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρνητικὲς κρίσεις γι' αὐτές. Οἱ γυναῖκες εμφανίζονται στο προσκήνιο τῆς ἱστορίας σχεδόν ἀποκλειστικά μόνο ὡς υποκείμενες στὶς διπλωματικὲς ἢ τις πολιτικὲς βουλήσεις των ἀνδρῶν, γονέων ἢ συζύγων τους. Προορίζονται γιὰ καλὲς σύζυγοι των βυζαντινῶν αυτοκρατόρων καὶ καλὲς μητέρες των βασιλοπαιδῶν. Ἄλλοτε πάλι τις μεταχειρίζονται ὡς διπλωματικὰ τρόπαια ξένων ἡγεμόνων, που θα πρέπει ὅμως νὰ φροντίσουν παράλληλα ὥστε οἱ νέοι σύζυγοί τους νὰ παραμείνουν ἢ νὰ ἐνταχθοῦν στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τοῦ Βυζαντίου². Ἐπίκεντρο τῆς κριτικῆς ἐναντίον τους εἶναι τὸ γεγονός ὅτι με διάφορες ραδιουργίες πετυχαίνουν νὰ ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία ἐρήμην των ἀνδρῶν ἢ των παιδιῶν τους.

B3α. Ἡ Ελένη

Ἡ πρώτη κατὰ σειρά γυναῖκα γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὰ ἐλληνικὰ σχολικὰ εγχειρίδια εἶναι ἡ Ελένη, ἡ μητέρα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Τὸ κύρος που τῆς δίνει ἡ ἀγιοποίησή της ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἡ μεγάλη ἐπιρροή που ἀσκήσῃ πάνω στὸν γιο τῆς γιὰ ζητήματα θρησκευτικῆς πίστεως, τὴν κατατάσσουν αὐτομάτως σὲ μιὰ διαφορετικὴ κατηγορία ἀπὸ τις υπόλοιπες γυναῖκες. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀναφορὲς σ' αὐτὴν, ὅπου γίνονται, ἔχουν θετικὸ πρόσημο. Ὁ Ἀνδρουτσέλλης λόγου χάριν, τὴ χαρακτηρίζει εὐσεβῆ καὶ εὐλαβὴ γυναῖκα³, καθὼς σημειώνει τὸ ενδιαφέρον τῆς γιὰ τὴν εὐρέση τοῦ τιμίου σταυροῦ⁴. Ὁ Ζαχαριάδης ἀντίθετα, θίγει με ἔμμεσο τρόπο

¹ Στο ἴδιο, σ. 144.

² Βλ. σχετικὰ Κ. Νικολάου, *Βυζαντινὰ βασιλικά συνοικέσια «μετ' ἀλλοφύλων καὶ ἀλλογλώσσων», 7ος-11ος αἰ.*, ἐκδ. Ἴδρυμα Γουλανδρῆ-Χορν, Αθήνα 2000 καὶ Α. Παναγοπούλου, *Οἱ διπλωματικοὶ γάμοι στο Βυζάντιο (6ος-12ος αἰ.)*, ἐκδ. Λιβάνης/Νέα Σύνορα, Αθήνα 2006.

³ Σ. Ἀνδρουτσέλλης, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ, Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιανῆ*, ἐκδ. Μιχ. Σαλίβερος, ἐν Αθήναις 1899, σ. 63 («Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἐγεννήθη τῷ 274 μ.Χ. Ἦτο υἱὸς τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ, αὐτοκράτορος τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ Κράτους, καὶ τῆς εὐσεβοῦς Ελένης»).

⁴ Στο ἴδιο («Ἡ τοῦ Κωνσταντίνου μήτηρ Ελένη, πορευθεῖσα εἰς Παλαιστίνην (327), ἀνεῦρε τὸν τάφον τοῦ Σωτῆρος καὶ ἀπεκάλυψε τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν Σταυρόν...

το βαθμό της συμμετοχής της Ελένης στη θανάτωση της Φαύστας, συζύγου του Μ. Κωνσταντίνου. Αφιερώνοντας μία σελίδα περίπου από το έργο του, αναφέρεται στο περιστατικό που συγκλόνησε την οικογένεια του Μ. Κωνσταντίνου, προσπαθώντας ταυτόχρονα να αποσείσει από την Ελένη τις κατηγορίες για ηθική αυτουργία. Για να το πετύχει αυτό, με έντεχνο τρόπο επιρρίπτει όλες τις ευθύνες στη Φαύστα για την εκτέλεση του Κρίσπου και του μόλις 12 ετών ανηψιού του Μ. Κωνσταντίνου («Ο πρωτότοκος υἱὸς αὐτοῦ Κρίσπος, ὅστις ἐμισεῖτο ὑπὸ τῆς δευτέρας τοῦ Κωνσταντίνου συζύγου Φαύστης, ὡς ἐπισκιάζων διὰ τῶν προτερημάτων αὐτοῦ τὰ ἴδια αὐτῆς τέκνα, ἐγένετο ἀνάρπαστος διὰ διαταγῆς τοῦ βασιλέως, καὶ ἀπαχθεὶς εἰς φυλακὴν τινα ἐκτὸς τῆς Ρώμης ἐθανατώθη ἐκεῖ. Συγχρόνως δ' ἀνηγγέλθη ἐξ Ανατολῆς ὅτι καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Λικινίου καὶ τῆς Κωνσταντίας, δωδεκαετῆς μόλις, ἀποσπασθεὶς ἀπὸ τῆς μητρικῆς ἀγκάλης ἐσφάγη»¹). Η εμπλοκή της Ελένης παρουσιάζεται αμέσως μετά, αφού πληροφορήθηκε τα συμβάντα. Τότε έσπευσε στη Ρώμη, προκειμένου να κατακεραυνώσει τον γιο της και να του εκφράσει την αγανάκτησή της για όσα είχαν συμβεί («Ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τούτῳ ἔδραμεν ἐξ Ανατολῆς ἡ μήτηρ τοῦ Κωνσταντίνου Ἐλένη, ἵνα ἐκφράσῃ τὴν ἀγανάκτησιν, τὴν θλίψιν καὶ τὴν φρίκην, ἣν ἐνεποίησεν εἰς αὐτήν, ὡς χριστιανὴν μητέρα, τὸ ἀνοσιούργημα τοῦτο. Ὁ βασιλεὺς ἀκούων τοὺς θρήνους τῆς μητρὸς ἠσθάνθη, ὡς πάντες ὁμολογοῦσι, καὶ ἐπεδείξατο μετάνοιαν διὰ πολλῶν καὶ ποικίλων τεκμηρίων ἐξαιρέτου εὐλαβείας πρὸς τὸ θρήσκευμα»²). Ο Ζαχαριάδης, έντεχνα, δεν σημειώνει κάτι επιπλέον στις αντιδράσεις της Ελένης, εκτός από μία υποσημείωση, αποκλείοντας ωστόσο την πιθανότητα η εκτέλεση της Φαύστας να επήλθε εξαιτίας των σφοδρῶν αντιδράσεων της μητέρας του Κωνσταντίνου («Ὅτι ἐν τῇ παραφορᾷ τῆς τύψεως τοῦ συνειδότος, ἦν ἐνέβαλον εἰς τὴν καρδίαν τοῦ Κωνσταντίνου οἱ λόγοι τῆς μητρὸς, ἐμίανεν αὐθις τὰς χεῖρας αὐτοῦ θανατώσας τὴν Φαύστην, ὡς παραίτιον τῆς πρώτης συμφορᾶς, θεωρεῖται ὅλως ἀπίθανον»³). Ομοίως και ο Δραγάτσης τονίζει πως η Ελένη αντέδρασε εντονότατα μόλις πληροφορήθηκε τον φόνο του εγγονού της Κρίσπου από τα χέρια του ίδιου του πατέρα του, ερευνώντας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οδηγήθηκε ο Κωνσταντίνος σε αυτή του την πράξη. Η έρευνά της εν τέλει οδήγησε – κατά τον Δραγάτση – στη διαπίστωση της αθωότητάς του γιου της και της ενοχής της συζύγου του Φαύστας (η οποία και θανατώθηκε). Ο συγγραφέας, ωστόσο, σε αυτό το σημείο δεν ακολουθεί την οπτική του Ζαχαριάδη. Αποφεύγει οποιαδήποτε αναφορά στην

Ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν, τιμῶσα τὴν μνήμην αὐτοῦ καὶ τῆς εὐλαβοῦς αὐτοῦ μητρὸς Ἐλένης, ἀπεκάλεσεν αὐτοὺς Ἰσαποστόλους καὶ ἔταξεν ἐν τοῖς Ἁγίοις»). Για το συγκεκριμένο γεγονός βλ. H. Drijvers, *Helena Augusta: the mother of Constantine the Great and the legend of her finding of the True Cross*, Λέιντεν-Νέα Υόρκη, Κολωνία 1992.

¹ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 131.

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο.

εμπλοκή της Ελένης σε αυτές τις εκτελέσεις, αφήνοντάς την απλώς να εννοηθεί¹.

B3β. Η περίοδος μετά τον Μ. Κωνσταντίνο έως τον Ιουστινιανό

Κατά την περίοδο μετά τη βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου και έως τον Ιουστινιανό, αφήνουν το αποτύπωμά τους στην αυτοκρατορική αυλή τρεις σημαντικές γυναικείες παρουσίες. Πρόκειται για την Ευδοξία, την Πουλχερία και την Ευδοκία.

Η πρώτη απ' αυτές, η Ευδοξία (375-πιθ. 404) ήταν σύζυγος του αυτοκράτορα Αρκαδίου. Μαζί του απέκτησε τέσσερα παιδιά: τη Μαρίνα, την Πουλχερία, την Αρκαδία και τον Θεοδόσιο, έπειτα από επτά εγκυμοσύνες. Η έβδομη μάλιστα εγκυμοσύνη της υπήρξε η αρχή του τέλους γι' αυτήν, αφού εξέπνευσε από επιπλοκές κατά τη διάρκειά της. Οι πηγές συμφωνούν πως ήταν «*βάρβαρος γυνή και θρασυκάρδιος...*»², ενώ οι περισσότεροι συγγραφείς της προσάπτουν φιλαρέσκεια και αυταρχικότητα απέναντι στον σύζυγο και τους ανθρώπους που την περιέβαλαν. Έγινε περισσότερο γνωστή στην ιστορία από τη σύγκρουσή της με τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, κορυφαία εκκλησιαστική προσωπικότητα της εποχής και επίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως. Ο Χρυσόστομος, αυστηρός τηρητής των εκκλησιαστικών παραδόσεων και ελεγκτικός προς όσους τολμούσαν να αψηφήσουν τη χριστιανική ηθική, ήρθε γρήγορα σε ρήξη και με το παλάτι και ιδιαίτερα με το περιβάλλον της Ευδοξίας. Άσκησε δριμεία κριτική για τον τρόπο ζωής της αυτοκράτειρας, τον οποίο θεωρούσε ως απάδοντα της θέσης στην οποία βρισκόταν. Τη θραυλίδα της σύγκρουσής τους αποτέλεσε η ανέγερση ενός αγάλματός της στον περίβολο της Αγίας Σοφίας. Τότε, σύμφωνα με την παράδοση, ο Χρυσόστομος εκφώνησε έναν λόγο κατά της Ευδοξίας, ο οποίος ξεκινούσε με την εξής φράση: «*Πάλιν Ηρωδιάς μαινεται, πάλιν ταραττεται, πάλι ὀρχεῖται, πάλιν ἐπιζητεῖ τὴν κεφαλὴν Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ ἀνόμως ὑπὸ Ἡρώδου ἀποτμηθῆναι*»³.

Τη σύγκρουση αυτή περιέχουν στο εγχειρίδιό τους οι Ανδρουτσέλλης-Μπασιάς, οι οποίοι σημειώνουν για το γεγονός αυτό τα εξής: «*ἐπειδὴ ὁμως ὁ Χρυσόστομος διὰ τοῦ κηρύγματος αὐτοῦ ἐκεραυνοβόλει τὴν κακοθήειαν τοῦ κλήρου, τῶν μεγιστάνων καὶ αὐτῆς τῆς αὐλῆς, ἡ βασίλισσα Εὐδοξία, θεωρήσασα ἑαυτὴν προσβεβλημένην, ἀπήτησε τὴν*

¹ Ἰ. Δραγάτης, *Ρωμαϊκή Ιστορία καὶ τοῦ Μεσαίωνα τὰ κυριώτατα*, ἔκδ. δευτέρα, ἔκδ. Τυπογραφεῖον «Ὁ Παλαμῆδης», ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 150 («Ὁ κατ' αὐτοῦ [του Μ. Κωνσταντίνου] ἐρεθισμὸς ἐπετάθη κατὰ τὴν θανάτωσιν τοῦ υἱοῦ Κρίσπου, (326)...διαβληθέντος ὑπὸ τῆς συζύγου Φαύστης...καὶ τὴν μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀθωότητος ἐκείνου διὰ τῆς μητρὸς Ελένης, θανάτωσιν τῆς Φαύστης»).

² Γεώργιος Κεδρηγός, «Σύνοψις Ἱστοριῶν», PG 121 (1894), 636B.

³ Ἰωάννης Χρυσόστομος «Εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου», PG 59 (1862), 485.

έξοριαν τοῦ Τεράρχου. Ἀλλ' ὁ λαὸς ἐξηγέρθη ζητῶν τὸν ποιμένα αὐτοῦ καὶ προστάτην, ἢ δὲ βασίλισσα, φοβηθεῖσα τὴν στάσιν, ἰκέτευσε τὸν Ἀρκαδίον ν' ἀνακαλέσῃ τὸν Χρυσόστομον ὅστις ἐπανῆλθεν ἐν θριάμβῳ εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Ἐπανελάβεν ὁμοῦς ὁ Ἰωάννης τὰ πικρὰ αὐτοῦ κηρύγματα κατὰ τῆς διεφθαρμένης κοινωνίας, ὅθεν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ καὶ ἡ βασίλισσα ἐπέτυχον τὴν ἐκ νέου ἐξορίαν τοῦ Χρυσόστομου, ὅστις ἀπέθανε καθ' ὁδὸν ἐκ τῶν ταλαιπωριῶν τὰς ὁποίας ὑπέστη...»¹. Ὁ Παπαθεοδώρου μετὰ τὴν σειρά του, ὁ ὁποῖος δὲν φεῖδεται ἀρνητικῶν χαρακτηρισμῶν γιὰ τὴν Εὐδοξία (τὴν ἀποκαλεῖ φίλαρχη καὶ φιλοχρηματῆς²), τονίζει με ἀρνητικὴ διάθεση τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀνδριάντα τῆς Εὐδοξίας κοντὰ στὴν Ἀγ. Σοφία, στὸν ὁποῖο μάλιστα πραγματοποιοῦνται καὶ διάφορες θορυβώδεις τελετές, ποὺ ἐμπόδιζαν καὶ αὐτὴ τὴ Θεία Λειτουργία. Κατόπιν μας μεταφέρει τὴν ἀντίδραση τοῦ Ἰωάννη μετὰ τὴν ἱστορικὴ του φράση ποὺ παρομοίαζε τὴν Εὐδοξία μετὰ τὴν Ἡρωδιάδα καὶ τὸν εαυτό του μετὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο³. Ἀναφορὰ ἐπίσης στὴν Εὐδοξία κάνουν καὶ οἱ Βενιζέλος-Σπαθάκης στὸ δικό τους ἔργο καὶ σημειώνουν τὴν ἀνάμειξή της στὴν ἀποτυχημένη – ὅπως τὴ χαρακτηρίζουν – βασιλεία τοῦ Ἀρκαδίου⁴ καὶ στὴν ἐξορία τοῦ Χρυσόστομου⁵.

Ἡ Πουλχερία⁶ ἀντίθετα, κρίνεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν συγγραφέων ὡς μίᾳ ἰκανότατῃ βασίλισσᾳ, ποὺ οὐσιαστικὰ διηύθυνε τὶς τύχες τοῦ

¹ Σ. Ἀνδρουτσέλλης - Α. Μπασιάς, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ, Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιανῆ*, ἐκδ. Μιχ. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1899, σσ. 68-69.

² Δ. Παπαθεοδώρου, *Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ 1453*, ἐκδ. τετάρτη, Ἀθήνησι 1898, σ. 109 («...ἔνεκα τῆς παρρησίας ταύτης ἠνώθησαν κατ' αὐτοῦ ὁ πρωθυπουργὸς Γαῖνᾶς, ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοξία, τῆς ὁποίας τὴν φιλαρχίαν καὶ φιλοχρηματίαν εἶχε στηλιτεύσει πολλάκις»).

³ Στὸ ἴδιο, σ. 110 («Πλησίον τῆς Ἀγίας Σοφίας εἶχεν ἰδρυθῆ ἄργυροῦς ἀνδριάς τῆς βασιλείσεως καὶ πρὸς τιμὴν τοῦ ἀνδριάντος ἐκείνου ἐτελοῦντο ὀρχήσεις τοσοῦτον θορυβώδεις, ὥστε διεκόπτετο ὑπ' αὐτῶν ἡ θεία λειτουργία. Ὁ δὲ πατριάρχης, ἐπειδὴ ἐπετίμησε δι' ὀμιλίας ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τοὺς θορύβους ἐκείνους, διεβλήθη ἀμέσως πρὸς τὴν βασίλισσαν, ὅτι ἠγανάκτει διὰ τὰς τιμὰς, τὰς ὁποίας ὁ λαὸς ἀπέδιδεν εἰς αὐτήν· ὅθεν ἡ βασίλισσα ὠργίσθη πάλιν κατὰ τοῦ πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ οὗτος ὠργίσθη κατ' αὐτῆς καὶ ἐξεφώνησε τότε τὸν περίφημον ἐκείνον λόγον, ὅστις ἤρχιζεν ὡς ἑξῆς: "Πάλιν ἡ Ἡρωδιάς μαίνεται, πάλιν ταραττεται, πάλιν τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου ἐπὶ πίνακι ζητεῖ"»).

⁴ Θ. Β. Βενιζέλος - Α. Κ. Σπαθάκης, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιανῆ*, ἐκδ. Γ. Κασδόνη ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894, σ. 103 («Ἡ βασιλεία τοῦ Ἀρκαδίου ὑπῆρξεν ἀθλία διὰ τε τὴν ἀνικανότητα αὐτοῦ τοῦ ἡγεμόνος καὶ τὴν μοχθηρίαν τῶν κυβερνησάντων αὐτὸν κατ' ἀρχὰς τοῦ Ρουφίνου, εἶτα δὲ τοῦ Εὐτροπίου, τοῦ Γότθου Γαῖνᾶ, καὶ τῆς συζύγου Εὐδοξίας»).

⁵ Στὸ ἴδιο («Ἐπὶ Ἀρκαδίου ἠκμασεν ὁ διασημότερος τῶν τῆς Ἐκκλησίας ῥητόρων, ὁ θεῖος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὅστις ἐξωρίσθη ὑπὸ τῆς φιλοδόξου συζύγου αὐτοῦ Εὐδοξίας, ὡς στηλιτεύσας τὰς παρεκτροπὰς τῆς ἀλλῆς»).

⁶ Ἡ Πουλχερία (399-453) ἦταν κόρη τοῦ αυτοκράτορα Ἀρκαδίου καὶ τῆς συζύγου τοῦ Εὐδοξίας. Εἶχε λάβει ἐξαιρετικὴ μόρφωση ἀπὸ τοὺς γονεῖς της, ἐνῶ καὶ ἡ ἴδια χαρακτηρίζεται σὲ πηγές ὡς μίᾳ δυναμικῇ γυναίκα, ἰδιαίτερα ἐξυπνῆ καὶ ἰκανῆ σὲ διοίκηση τοῦ κράτους. Μετὰ τὴν ἐνηλικίωσή της, ἀνέλαβε τὴ διακυβέρνηση τοῦ

κράτους εν ονόματι του αδελφού της Θεοδοσίου Β'. Το συγγραφικό δίδυμο Ανδρουτσέλλη-Μπασιά αφιερώνει μερικές γραμμές στην Πουλχερία, υπογραμμίζοντας τον δυναμικό όσο και συνετό χαρακτήρα της στη διοίκηση του βυζαντινού κράτους («Διάδοχος τοῦ Ἀρκαδίου ὑπῆρξεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ Θεοδόσιος Β' ὁ Μικρός, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διηύθυνε τὰ πράγματα τοῦ Κράτους ἢ συνετὴ καὶ δραστηρία ἀδελφὴ αὐτοῦ Πουλχερία»¹). Την ίδια εντύπωση ἔχει και ὁ Δραγάτης («...ἡ Ἀνατολὴ διοικεῖται ὑπὸ τῆς Πουλχερίας, ἐπικληθείσης Ἀγούστης ἀδελφῆς τοῦ ἀνηλικίου υἱοῦ τοῦ Ἀρκαδίου Θεοδοσίου τοῦ β'»²). Ὁ Ζαχαριάδης αναφέρεται ἐπίσης στην Πουλχερία με σεβασμό και ενδιαφέρον, σημειώνοντας τις ικανότητές της να διοικεῖ³. Επιπρόσθετα, μας παραδίδει και ἓνα ανέκδοτο που αποδεικνύει την ανικανότητα του αδελφού της να κυβερνήσει τὸ κράτος («Αὕτη, ἵνα ἀποδείξῃ τῷ Θεοδοσίῳ πόσον ἀλόγιστος ἦτο, τῷ ὑπέβαλὲ ποτε διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου κατεδικάζετο εἰς δουλείαν αὐτῆ ἢ φιλτάτη του σύζυγος Εὐδοκία· ὁ δὲ Θεοδόσιος ὑπέγραψε τὸ διάταγμα τοῦτο ἐπίσης ἀπερισκέπτως, ὅπως ὑπέγραφε καὶ πάντα τὰ λοιπά»⁴), παρότι δεν παύει να υποτιμᾷ, ὅπως φαίνεται και στο ἐπόμενο ἀπόσπασμα, τὴ γυναικεῖα φύση («Μετὰ τὸν Θεοδόσιον ἀποθανόντα ἄτεκνον ἐβασίλευσεν ἡ Πουλχερία, ἣτις ἐστὶν ἡ πρώτη ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου ἀναβᾶσα γυνή. Ἀλλ' αὐτῆ βλέπουσα, ὅτι ἡ βασιλεία ἔχει ἀνάγκην ἱκανοῦ καὶ ῥέκτου κυβερνήτου, παρέλαβε σύζυγον καὶ συναύγουστον τὸν ἐκ Θράκης γενναῖον στρατηγὸν Μαρκιανόν, ὅστις καὶ μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνης ἐκυβέρνησε καλῶς τὸ κράτος, καὶ

βυζαντινού κράτους ἀπὸ τὸν ὑπατο Ἀνθέμιο, θέση τὴν ὁποία διατήρησε και ἀργότερα, ἔστω και παρασκηνακά, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐνηλικίωση και τοῦ αδελφού της Θεοδοσίου Β'. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ αδελφού της τὸ 450, ἐπέλεξε ως σύζυγό της τὸν Μαρκιανό. Οὐσα ἡ ἴδια πιστὴ χριστιανή, ἔδειξε ἰδιαίτερο ενδιαφέρον για τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, ἐνὼ προχώρησε στην ἰδρυση φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων και μονῶν. Ὑπῆρξε μάλιστα ἡ πρώτη γυναίκα που παραβρέθηκε σε Οἰκουμενικὴ Σύνοδο (Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος Χαλκηδόνος). Ἡ Ἐκκλησία τὴν ἀνακήρυξε αγία, με τὴ μνήμη της να τιμᾶται στις 17 Φεβρουαρίου. Για τὴν Πουλχερία ὁ Σωζομενός, στην ἐκκλησιαστικὴ του ἱστορία σημειώνει τὰ ἐξῆς: «ὑπεισελθοῦσα δὲ τὴν φροντίδα τῆς ἡγεμονίας ἄριστα καὶ ἐν κόσμῳ πολλῶ τὴν Ῥωμαίων οἰκουμένην διώκησεν, εὖ βουλευομένη καὶ ἐν τάχει τὰ πρακτέα ἐπιτελοῦσα καὶ γράφουσα. Ἡκρίβωτο γὰρ λέγειν τε καὶ γράφειν ὀρθῶς κατὰ τὴν Ῥωμαίων καὶ Ἑλλήνων φωνήν. τῶν δὲ πραττομένων τὴν δόκησιν εἰς τὸν ἀδελφὸν ἀνέφερε» (Ἐρμεῖος Σωζομενός, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία», PG 67 (1859), 1596A).

¹ Σ. Ἀνδρουτσέλλης - Α. Μπασιάς, ὀ.π., σ. 69.

² Ἰ. Δραγάτης, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαίωπος τὰ κυριώτατα*, ἔκδ. δευτέρου, ἔκδ. Τυπογραφείου «Ὁ Παλαμήδης», ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 159.

³ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ἱστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀυτοκρατορίας*, τῆς ἐπιλεγόμενης *Βυζαντινῆς*, Μέρος Β', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σ. 10 («Τὸν Ἀρκαδίον ἀποθανόντα (εἰς τὰ 408) διεδέξατο ὁ ὀκταετής τὴν ἡλικίαν υἱὸς αὐτοῦ Θεοδόσιος ὁ Β' ὁ μικρὸς ἐπιλεγόμενος, ὅστις ἐβασίλευσε μέχρι τοῦ 450. Ἀλλὰ διώκησαν τὸ κράτος πρὸ πάντων κατ' ἀρχὰς μὲν ὁ Ἀνθήμιος, ἔμπειρος στρατηγὸς καὶ πολιτικὸς ἀνὴρ, μετ' αὐτὸν δὲ παραιτηθέντα τῆς ἐπιτροπείας (414) ἡ ἀδελφὴ τοῦ Θεοδοσίου Πουλχερία»).

⁴ Στὸ ἴδιο.

κατέστησεν αὐτὸ σεβαστόν»¹). Ο συγγραφέας επιπλέον περιγράφει τον δυναμικό χαρακτήρα της Πουλχερίας με έμμεσο τρόπο, αναφερόμενος στην επιλογή από μέρους της ως συζύγου του αδελφού της, Θεοδόσιου, την Ευδοκία², καθώς και την κατάληξη της νύφης της ύστερα από τη σύγκρουση που είχε μαζί της³. Παρόμοια είναι και η στάση του Παπαθεοδώρου, ο οποίος σημειώνει επιπλέον και τον τρόπο με τον οποίο γνώρισε η Πουλχερία τη μελλοντική της νύφη Ευδοκία και την ενέκρινε ως σύζυγο του αδελφού της⁴.

Ο Παπαχατζής μιλά με πολύ κολακευτικά λόγια για την Πουλχερία⁵. Ο δε Τσαγρής παρουσιάζει με έμμεσο τρόπο τον Θεοδόσιο να λαμβάνει τις αποφάσεις και την Πουλχερία απλώς να επιτυγχάνει την πραγματοποίηση των επιδιώξεών της υπογείως⁶.

Η τρίτη γυναίκα, που συναντά κανείς στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας της περιόδου αυτής, είναι η Ευδοκία⁷. Με την

¹ Στο ίδιο, σσ. 11-12.

² Στο ίδιο, σ. 11 («Θεοδόσιος ὁ μικρὸς τῆ συνεργείᾳ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Πουλχερίας ἔλαβε σύζυγον τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Λεοντίου Ἀθηναΐδα μὲν καλουμένην πρῶτον, Εὐδοκίαν δ' ἐπικληθεῖσαν μετὰ τὸ βάπτισμα»).

³ Στο ίδιο («...αὐτὴ κατόπιν, ἐρίσασα πρὸς τὴν Πουλχερίαν, διήγαγε περὶ τὰ ἔσχατα τοῦ βίου αὐτῆς ἐν ἔξορίᾳ καὶ ἀπεβίωσεν ἐν Ἱεροσολύμοις...»).

⁴ Δ. Παπαθεοδώρου, *Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ 1453*, ἔκδ. τετάρτη, Ἀθήνησι 1898, σ. 110 («Ἐπειδὴ δὲ ἦτο [ὁ Θεοδόσιος] μόλις ἑπτὰ ἐτῶν, ἐπετροπεύθη [...] ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς του Πουλχερίας, ἣτις ἐξηκολούθησε νὰ διοικῆ τὸ κράτος καὶ ἀφοῦ ὁ Θεοδόσιος ἔγενεν ἐνήλιξ. Μετὰ τινὰ δ' ἔτη ἤλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ παρουσιάσθη εἰς τὴν Πουλχερίαν ἢ Ἀθηναῖς, ἢ θυγάτηρ τοῦ Ἀθηναίου σοφιστοῦ Λεοντίου, ἵνα ζητήσῃ παρ' αὐτῆς δικαιοσύνην διότι εἶχεν ἀποκλεισθῆ τῆς πατρικῆς περιουσίας ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν της. Ἀλλὰ τὸ ἔξοχον κάλλος καὶ ἡ μεγάλη παιδεία τῆς Ἀθηναΐδος εἴλκυσαν τὴν Πουλχερίαν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἔκρινεν αὐτὴν ἄξιαν σύζυγον τοῦ ἀδελφοῦ της»).

⁵ Εὐ. Παπαχατζής, *Γενικὴ Ἱστορία*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 176 («Ἐπειδὴ δὲ οὗτος [ὁ Θεοδόσιος] ἦτο μόλις ἑπταετῆς ἀνέλαβε τὴν κυβέρνησιν ὁ ἑπαρχὸς Ἀνθέμιος καὶ μετ' οὐ πολὺ (414) ἔνεκεν ἀντιζηλίας ἄλλων ἢ ἀδελφῆ τοῦ Θεοδοσίου Β' ἢ Πουλχερία, ἣτις σοφωτάτη τηγχάνουσα καὶ ἐξεπαίδευσε τὸν ἀδελφόν· ὅτε δ' οὗτος ἀπέθανεν ἐγένετο αὐτὴ καὶ κατ' ὄνομα αὐτοκράτειρα, ἀφ' οὗ ἦτο ἤδη κατὰ πρᾶγμα, συμπαραλαβοῦσα ὡς σύζυγον καὶ συνάρχοντα καὶ τὸν διαπρεπῆ Θράκα Μαρκιανόν...»).

⁶ Γ. Τσαγρής, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ*, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 149 («...ὁ ἀνὴρ [ὁ Ἀνθέμιος] καθρέθη τῆς ἀρχῆς καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἀνέλαβε τὴν ὄλην τοῦ κράτους διοίκησιν ἢ ἐκκαϊδεκαέτις ἀδελφῆ τοῦ βασιλέως Πουλχερία, Ἀυγοῦστα ἐπικληθεῖσα (414), ἣτις συγχρόνως ἀνέλαβε καὶ τὴν ἀνατροφὴν καὶ ἐκπαίδευσιν τοῦ νεαροῦ βασιλόπαιδος, ὃν ἐμόρφωσε κατὰ τὸ τότε ἐπιρκατοῦν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ ἀνέδειξεν αὐτὸν πιστότατον τέκνον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, ἐθίσασα αὐτὸν εἰς τὴν κανονικὴν νηστείαν καὶ τὴν ἱερὰν ψαλμωδίαν καὶ εἰς τὴν ἐξαίρετον καλλιγραφίαν τῶν ἱερῶν βιβλίων [...] οἱ περὶ τὴν Πουλχερίαν κατῶρθωσαν διὰ τῆς συκοφαντίας νὰ ψυχράνωσι τὴν θερμὴν ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν τοῦ Θεοδοσίου πρὸς τὴν μουσοτρόφον βασιλίσσαν [τὴν Ευδοκία], ἣτις ἐξόριστος διετέλεσε τὸ ὑπόλοιπον τοῦ βίου ἐν Ἱεροσολύμοις, ἔνθα καὶ ἐτελεύτησε (465)»).

⁷ Η Ευδοκία ήταν αυτοκράτειρα, σύζυγος του Θεοδόσιου Β'. Καταγόταν από την Αθήνα και ήταν κόρη του εθνικού στο θρήσκευμα ρητοροδιδασκάλου Λεόντιου. Αρχικά ονομαζόταν Αθηναΐδα και είχε λάβει σπουδαία μόρφωση από τον πατέρα της. Μετά τον θάνατο του

προσωπικότητά της ασχολούνται επτά συγγραφείς σε πέντε βιβλία (οι Ανδρουτσέλλης και Μπασιάς, οι Βενιζέλος και Σπαθάκης, ο Ζαχαριάδης, ο Παπαθεοδώρου και ο Τσαγρής). Στο σύνολό τους, εκφράζονται ιδιαίτερα κολακευτικά γι' αυτήν, τόσο για την εξωτερική της εμφάνιση¹, όσο και για τον εξαιρετικό και δυναμικό της χαρακτήρα². Εκεί μάλιστα που συγκλίνουν όλοι, είναι στο γεγονός ότι η παρουσία της Ευδοκίας στην Κωνσταντινούπολη προσέδωσε στην ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό μια ξεχωριστή αίγλη και αξία³, ιδιαίτερα με την ίδρυση του Πανδιδασκτηρίου το οποίο θεωρείται έμπνευσή της⁴.

B3γ. Η περίοδος από τον Ιουστινιανό έως και τον Φωκά (518-610)

Η γυναικεία προσωπικότητα που κυριαρχεί αυτή την περίοδο δεν είναι άλλη από τη σύζυγο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, Θεοδώρα⁵. Πρόκειται για μια γυναίκα-σύμβολο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, για τη ζωή και τη

πατέρα της, ήρθε σε προστριβή με τα αδέρφια της για τα κληρονομικά και απευθύνθηκε για ακρόαση στην Πουλχερία. Εκείνη μόλις τη συνάντησε, διέκρινε την ιδανική σύζυγο για τον αδελφό της. Οι γάμοι έγιναν το 421 στην Κωνσταντινούπολη, αφού πρώτα η Αθηναίδα βαπτίστηκε χριστιανή λαμβάνοντας το όνομα Ευδοκία. Σύμφωνα με τις πηγές, πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Πανδιδασκτηρίου το 425 και γενικότερα στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Λόγω του ισχυρού χαρακτήρα της, ήρθε γρήγορα σε σύγκρουση με την Πουλχερία η οποία λέγεται ότι πυροδότησε τις κατηγορίες εις βάρος της ότι είχε συνάψει σχέσεις με έναν αξιωματούχο του παλατιού, τον Παυλίνο. Μετά το περιστατικό αυτό, η Ευδοκία αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη και κατέφυγε στους Αγίους Τόπους, όπου αφοσιώθηκε στη μελέτη των ιερών γραμμάτων και την ανέγερση εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και ναών. Η ορθόδοξη Εκκλησία την τιμά ως αγία, εορτάζοντας τη μνήμη της στις 13 Αυγούστου (βλ. Charles Diehl, *ό.π.*, σσ. 697-712).

¹ Βλ. προηγούμενη σελίδα, υπ. 4.

² Γ. Τσαγρής, *ό.π.*, σ. 149 («*Ἐν τούτοις ἡ πολυθρύλητος θυγάτηρ τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Λεοντίου Ἀθηναῖς, ἢ μετὰ τὸ βάπτισμα κληθεῖσα Εὐδοκία, συζευχθεῖσα τὸν νεαρὸν Θεοδοσίον (420) κατίσχυσε τῶν περὶ τὴν αὐλὴν μέχρι τινὸς καὶ διὰ τῶν θελγῆτρων τοῦ κάλλους, τῆς εὐγλωττίας καὶ τῆς συνέσεως, ἐδέσποσε τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδίας τοῦ βασιλέως*»).

³ Θ. Βενιζέλος - Α. Σπαθάκης, *ό.π.*, σσ. 103-104 («*Ἐνεκα τῆς λογίας ταύτης γυναικὸς πολλὰ ὠφελήθη ἡ Ἑλλάς, ὡς δηλοῦται ἔκ τινος διατάξεως τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικος, δι' ἧς δηλοῦται ἔκ τινος διατάξεως τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικος, δι' ἧς μειοῦται κατὰ δύο τριτημόρια ὁ τῶν Ἀχαιῶν φόρος· ὁμοίως ἔνεκεν αὐτῆς εἰσήχθησαν εἰς τε τὴν αὐλὴν καὶ εἰς τὸ κράτος τρόποι ἑλληνικοὶ καὶ ἐνισχύθη ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα*»).

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 11 («*Μολοντί δὲ αὕτη κατόπιν, ἐρίσασα πρὸς τὴν Πουλχερίαν, διήγαγε περὶ τὰ ἔσχατα τοῦ βίου αὐτῆς ἐν τῇ ἐξορίᾳ καὶ ἀπεβίωσεν ἐν Ἱεροσολύμοις, διὰ τῆς ἐπὶ πολὺν χρόνον ὅμως διατριβῆς ἐπὶ τοῦ θρόνου συνετέλεσεν οὐ μικρὸν εἰς τὸ νὰ διαδοθῶσιν ἐν τῇ αὐλῇ καὶ ἐν τῇ κυβερνήσει τρόποι νέοι καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῆς· πρὸ πάντων δὲ νὰ συσταθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου (422) ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀνώτατον ἐκπαιδευτήριον, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε τριάκοντα καθηγητάς. Ἐν τῷ ἐκπαιδευτηρίῳ τούτῳ, ὅπερ ἠθέλομεν ὀνομάσει σήμερον πανεπιστήμιον, ἐδιδάσκετο ἡ ἑλληνικὴ γραμματικὴ καὶ φιλολογία ὑπὸ δεκαπέντε καθηγητῶν, ὑπὸ δὲ τῶν λοιπῶν ἡ ῥωμαϊκὴ φιλολογία, τὸ δίκαιον καὶ ἡ φιλοσοφία*»).

⁵ Για τη Θεοδώρα βλ. ενδεικτικά Ρ. Cesaretti, *Θεοδώρα. Η άνοδος μιας αυτοκράτειρας*, μτφρ. Λ. Καρατζάς, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2003.

δράση της οποίας έχουν γραφτεί πολλά σχόλια, είτε επαινετικά είτε επικριτικά.

Η πλειοψηφία των μελετώμενων συγγραφέων κλίνει περισσότερο προς τον έπαινο και λιγότερο προς την κριτική στάση απέναντί της. Το δίδυμο των Ανδρουτσέλλη-Μπασιά αρχικά, κάνει μια μικρή αναφορά στη Θεοδώρα, σημειώνοντας απλά την ανάμειξή της στη στάση του Νίκα και την ενθάρρυνσή της προς τον Ιουστινιανό προκειμένου να παραμείνει και να αγωνιστεί για τον θρόνο του¹. Τις ίδιες πληροφορίες μας προσφέρει και το άλλο συγγραφικό δίδυμο, οι Βενιζέλος-Σπαθάκης, οι οποίοι καταγράφουν στο έργο τους περισσότερες λεπτομέρειες από τους προηγούμενους². Ο Δραγάτης, με τη σειρά του, προτιμά να αναδείξει με λιτό τρόπο τον γενικότερο ρόλο που διαδραμάτισε η σύζυγος του Ιουστινιανού στη διοίκηση του βυζαντινού κράτους («Οὗτος βοηθούμενος ὑπὸ τῆς δραστηρίου συζύγου Θεοδώρας καὶ τοῦ νομομαθοῦς Τριβωνιανοῦ πολλά διεπράξατο»³). Επιπρόσθετα, σημειώνει ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με τους λόγους που την παρακίνησαν να σταθεί στο πλευρό των Βένετων⁴.

Ιδιαίτερα θετική εικόνα έχουν για τη Θεοδώρα τρεις συγγραφείς. Πρόκειται για τον Παπαθεοδώρου, τον Τσαγρή και τον Ζαχαριάδη. Ο πρώτος τονίζει ιδιαίτερα τη βοήθεια που εκείνη παρείχε στον αυτοκράτορα-σύζυγό της, παρότι η ίδια υπήρξε ταπεινής καταγωγής. Επιπλέον, σημειώνει με έμφαση πως η Θεοδώρα λάμπρυνε τον θρόνο και έσωσε την κρίσιμη στιγμή τη βασιλεία του Ιουστινιανού, χάρη στην τόλμη της («Τὸν Ἰουστῖνον διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον ὁ ἀνεψιὸς καὶ θετὸς αὐτοῦ υἱὸς Ἰουστινιανός, ὅστις ἐδόξασε καὶ ἀπηθανάτισε τὸ ὄνομά του καὶ τὴν βυζαντιακὴν βασιλείαν δι' ἔργων πολεμικῶν καὶ εἰρηρικῶν. Εἰς πάντα δὲ ταῦτα εἶχε [...] σύμβουλον τὴν σύζυγόν του Θεοδώραν, ἣτις ἦτο θυγάτηρ θηριοκόμου τινὸς Ἀκακίου καλουμένου. Ἀλλ' ἡ Θεοδώρα, ἀφοῦ ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον, ἐλάμπρυνεν αὐτὸν καὶ ἔσωσε τὸ βασιλικὸν διάδημα, τὸ ὁποῖον ἐκινδύνευσε κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Νίκα [...] Ὁ Ἰουστινιανὸς τοσοῦτον ἐφοβήθη, ὥστε ἠτοιμάζετο ν' ἀναχωρήσῃ ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ἡ τολμηρὰ Θεοδώρα ἀπέτρεψεν αὐτὸν εἰποῦσα “καλὸν ἐντάφιον δι' αὐτοὺς εἶνε ὁ

¹ Σ. Ανδρουτσέλλης - Α. Μπασιάς, ὁ.π., σ. 71 («Ὁ Ἰουστινιανός, φοβηθεὶς, ἀπεφάσισε νὰ φύγῃ, ἀλλ' ἀπέτρεψεν αὐτὸν ἡ σύζυγος αὐτοῦ Θεοδώρα, εἰποῦσα ὅτι εἰς αὐτὸν πρέπον εἶνε νὰ ἀποθάνῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου»).

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, ὁ.π., σ. 106 («Ἡ βασιλικὴ αὐλὴ περιεποιεῖτο μᾶλλον τοὺς Βενέτους, διότι οἱ Πράσινοι εἶχόν ποτε ἀποκρούσει παράκλησίν τινα τῆς βασιλίσσης Θεοδώρας [...] Ὁ Ἰουστινιανὸς τοσοῦτον ἐφοβήθη ὥστε ἀπεφάσισε νὰ φύγῃ ἐκ τῆς πρωτεύουσας, ὅτε ἡ σύζυγος αὐτοῦ Θεοδώρα τὸν ἀνεχαίτισεν εἰποῦσα, “καλὸν ἐντάφιον εἶναι ὁ θρόνος”»).

³ Ἰ. Δραγάτης, ὁ.π., σ. 169.

⁴ Στο ἴδιο («Οἱ Βένετοι ἠννοοῦντο ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, ἐπειδὴ οἱ Πράσινοι ἀπρεπῶς προσηνέχθησαν πρὸς τὴν Θεοδώραν ζητήσασα θέσιν μικρὰν ὑπὲρ τοῦ δευτέρου ἀνδρὸς τῆς μητρὸς αὐτῆς ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ»).

θρόνος"»¹). Ο δεύτερος, ο Τσαγρής, αφιερώνει μία παράγραφο για τη Θεοδώρα, προβάλλοντας την αντίθεση ανάμεσα στην προτέρα «αμαρτωλή» ζωή της και στη συνετή ζωή που ακολούθησε ως αυτοκράτειρα («*Ἐκλέξας δ' ἐξ ἰδιοτρόπου βουλήσεως σύζυγον τὴν Θεοδώραν, δευτερότοκον θυγατέρα τοῦ θηριοκόμου Ἀκακίου, ἣτις γεννηθεῖσα, ὡς ἄνθος, ἐν τῷ ἐσχάτῳ τέλματι τῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ διαβιώσασα τὴν νεαρὰν ἡλικίαν ἐν τῷ βορβόρῳ τοῦ αἴσχους καὶ τῆς ἀτιμίας, ἀννψώθη ἐκ παραδόξου εὐνοίας τῆς τύχης εἰς τὸν λαμπρότερον τῆς οἰκουμένης θρόνον. Τὸ δ' ἔτι παραδοξότερον διετήρησε καὶ ἐν τῇ ἠθικῇ ἐκείνῃ καταπτώσει καὶ τὸ κάλλος καὶ τὴν διάνοιαν καὶ διετέλεσεν ἡ ἀρίστη τοῦ βασιλέως σύμβουλος*»²). Ο τρίτος, ο Ζαχαριάδης, περιορίζει στο κείμενό του τη δράση της Θεοδώρας στη στάση του Νίκια, συμπυκνώνοντας εκεί και ορισμένες πληροφορίες γι' αυτήν και τη ζωή της. Στην προσπάθειά του να αιτιολογήσει την αντίδραση της Θεοδώρας στη στάση, αλλά και τη συμμετοχή του Βελισάριου στην καταστολή της, δίνει έμφαση στη φιλία που είχε με τη σύζυγο του βυζαντινού στρατηγού, Αντωνίνα³.

Ο μοναδικός συγγραφέας που δεν αναφέρεται στη θετική συνεισφορά της Θεοδώρας στη βασιλεία του Ιουστινιανού, αλλά κρίνει με υπερβολική αυστηρότητα την προέλευσή της, είναι ο Τσιβανόπουλος. Ιδιαίτερα δείχνει να τον ενοχλεί το γεγονός ότι μετά την ανάρρησή της στον θρόνο στο πλευρό του Ιουστινιανού, ήταν υποχρεωμένοι να κλίνουν γόνυ ενώπιόν της σπουδαίοι εκκλησιαστικοί και στρατιωτικοί άνδρες («*ἦτο δ' ὁ Ιουστινιανὸς Ἰλλυρὸς τὸ γένος καὶ ἀνηγορεύθη αὐτοκράτωρ ἐν ἡλικίᾳ 41 ἐτῶν· ἐννυμφεύθη δὲ τὴν θυγατέρα τοῦ θηριοκόμου Ἀκακίου Θεοδώραν, ἣτις συνεστέφθη μετὰ τοῦ Ιουστινιανοῦ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Βασίλισσα τοῦ Ἀνατολικοῦ ῥωμαϊκοῦ Βασιλείου, καὶ πρηνῆς ἔπιπτεν ἡ Ἀνατολή πρὸ τῆς θυγατρὸς ταύτης τοῦ θηριοκόμου, ἣτις προσεκυνεῖτο ἤδη ὡς βασίλισσα ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ σεμνοπρεπῶν ἀρχόντων, ὑπὸ σεβασμιωτάτων ἀρχιερέων, ὑπὸ νικηφόρων στρατηγῶν καὶ αἰχμαλώτων βασιλέων*»⁴).

Τη θέση του Ιουστινιανού στον θρόνο έλαβε ο ανηψιός του Ιουστίνος Β' (565-578), με σύζυγό του τη Σοφία⁵. Ο Ιουστίνος, ο οποίος δεν

¹ Δ. Παπαθεοδώρου, *ό.π.*, σ. 115.

² Γ. Τσαγρής, *ό.π.*, σ. 151.

³ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 17 («...ἡ σύζυγος αὐτοῦ Θεοδώρα (αὕτη ἦτο ἐκ Κύπρου περίφημος ὑποκρίτρια. Συνήνου ὁμως ἐν ἑαυτῇ πνεῦμα καὶ σύνεσιν μετὰ καλλονῆς καὶ φιλαρχίας), ἣτις ἀπὸ εὐτελεστάτου προηγουμένου βίου ἀναβιβασθεῖσα εἰς τὸν λαμπρότερον τῆς οἰκουμένης θρόνον ἀνεδείχθη ἀξία τῆς παραδόξου ταύτης τύχης, αὕτη τὸν ἀπέτρεψεν ἀντιστάσα, καὶ ἐπειποῦσα, ὅτι καλὸν ἐντάφιον δι' αὐτοὺς ἤθελεν εἶσθαι ὁ θρόνος. Αὕτη δὲ ἀνεῦρε καὶ τὸν ἐπιτήδειον ἄνδρα, ἵνα καταβάλῃ τὴν στάσιν, τὸν στρατηγὸν Βελισάριον, ὅστις διὰ τῆς φιλίας, τὴν ὅποιαν εἶχε μετὰ τῆς Θεοδώρας ἢ σύζυγος αὐτοῦ Ἀντωνίνα, μέγα ἴσχυσεν ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ Ιουστινιανοῦ»).

⁴ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 317.

⁵ Η Σοφία υπήρξε σύζυγος του αυτοκράτορα Ιουστίνου Β' και θεωρείται κόρη ενός στρατηγού, του Σίττα, και της Κομιτώσ, αδελφής της Θεοδώρας. Οι πηγές που

αντιμετωπίζεται ιδιαίτερα ευνοϊκά από τους βιογράφους του, στα τελευταία χρόνια της ζωής του εμφάνισε σημάδια ψυχασθένειας. Οπότε τη διακυβέρνηση του βυζαντινού κράτους ανέλαβε αρχικά η σύζυγός του Σοφία και στη συνέχεια ο μετέπειτα διάδοχός του, Τιβέριος.

Με το πρόσωπό της ασχολούνται μόνο ο Ζαχαριάδης και ο Τσιβανόπουλος. Ο πρώτος σημειώνει πως ο Ιουστίνος είχε εμπιστευθεί στα χέρια της συζύγου του Σοφίας τη διοίκηση. Αμέσως παρακάτω αφήνει έμμεσα να εννοηθεί πως αυτή η ενέργεια είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο της ισχύος και της επιθετικότητας των Λομβαρδών και των Περσών¹. Ο δεύτερος προβαίνει και σε αρνητικούς χαρακτηρισμούς για τη Σοφία, τονίζοντας – με άμεσο τρόπο – την ευθύνη της για την κατίσχυση των Λομβαρδών στη βόρεια Ιταλία, έπειτα από τη σύγκρουσή της με τον στρατηγό Ναρσή («Ο ἀνηψιὸς καὶ διάδοχος αὐτοῦ Ἰουστίνος ὁ Β΄ (565), κατατρυχόμενος ὑπὸ νόσου, κατέλιπε τὴν ἐξουσίαν εἰς τὴν ραδιοῦργον καὶ σκληρόψυχον σύζυγον αὐτοῦ Σοφίαν, ἣτις ἐξυβρίσασα τὸν ἐν τῇ Ἰταλίᾳ στρατηγὸν Ναρσῆν, ἐγένετο ἀφορμὴ, ὅπως οὗτος καλέσῃ πρὸς ἐκδίκησιν τοὺς Λογγοβάρδους (φυλὴν γερμανικὴν), οἵτινες, ἔχοντες ἀρχηγὸν τὸν Ἀλβοῖνον, ἐγένοντο κύριοι τοῦ ἡμίσεως τῆς Ἰταλίας, τῶν ἀρκτῶν δηλ. αὐτῆς μερῶν, καταστήσαντες πρωτεύουσαν τὴν Παυίαν ἐν ἔτει 568 μ.Χ.»²).

B3δ. Η περίοδος από τον Ηράκλειο έως και τον Θεοδόσιο Γ' (610-717)

Μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Ηρακλείου, τη θέση του στον θρόνο κατέλαβαν οι δύο γιοί του, Κωνσταντίνος Γ' (από την Ευδοκία) και Ηρακλεωνάς (από τη Μαρτίνα) για έναν μόνο χρόνο (610). Ο Κωνσταντίνος απεβίωσε μόλις τρεις μήνες μετά³, ύστερα από έντονες διαμάχες με τη μηριά του Μαρτίνα. Ο Παπαθεοδώρου, ο μοναδικός συγγραφέας σχολικού εγχειριδίου που αφιερώνει μερικές σειρές στο πρόσωπό της, τονίζει πως εκείνη τη στιγμή βρήκε ευκαιρία να εκδηλώσει την απέχθειά της προς όλους όσους σχετιζόνταν με τον Κωνσταντίνο και να τους απομακρύνει από την εξουσία. Ωστόσο, οι ενέργειές της προκάλεσαν την αντίδραση του λαού, ο οποίος στασίασε εναντίον της και εναντίον του γιού της, με

αναφέρονται σε αυτήν (Θεοφάνης, «Χρονογραφία», PG 108 (1863), στ. 525B-537A), την παρουσιάζουν ως μία πολύ ισχυρή προσωπικότητα, η οποία έμμεσα εξουσίαζε το βυζαντινό κράτος, ακόμα και πριν την ασθένεια του Ιουστίνου, με διάφορους τρόπους.

¹ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σσ. 19-20 («Ἀλλ' ἀμέσως ἐπὶ τοῦ πρώτου διαδόχου τοῦ Ἰουστινιανοῦ Ἰουστίνου τοῦ Β΄, ὅστις ἀφήκε τὴν κυβέρνησιν εἰς τὰς χεῖρας τῆς συζύγου αὐτοῦ Σοφίας, ἤρξαντο αἱ ἐν Ἰταλίᾳ κατακτήσεις τῶν Λομβαρδῶν, οἵτινες ἐγένοντο κύριοι τῶν ἀρκτῶν μερῶν τῆς Ἰταλίας, προσκληθέντες ὑπὸ τοῦ Ναρσῆ, ἀνακληθέντος καὶ διὰ τοῦτο δυσαρεστηθέντος κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος. Ἀλλὰ καὶ οἱ κατὰ τῆς Περσίας πόλεμοι ἀνανεωθέντες ἀπρησχόλουν καὶ Ἰουστίνον τὸν Β΄ καὶ τοὺς διαδόχους αὐτοῦ»).

² Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 324.

³ Σύμφωνα με τον Τσιβανόπουλο, στο ίδιο, σ. 327, δηλητηριάστηκε από τη μηριά του Μαρτίνα («...φαρμακεύεται ἀμέσως ἐν ἔτει 641 ὑπὸ τῆς μητρυνῆς αὐτοῦ...»).

αποτέλεσμα η σύγκλητος να τους αφαιρέσει την εξουσία και να τιμωρήσει τον μεν Ηρακλεωνά με ρινότμηση, τη δε Μαρτίνα με γλωσσοπή¹.

Β3ε. Η περίοδος από τον Λέοντα Γ' έως και τον Μιχαήλ Γ' (717-867)

Η περίοδος αυτή κυριαρχείται από την εκκλησιαστική διαμάχη τη σχετική με την προσκύνηση των εικόνων. Από τη μια πλευρά βρίσκονταν οι οπαδοί της διατήρησης του status quo ante όσον αφορά στην παρουσία των εικόνων στους ναούς (εικονόφιλοι) και από την άλλη, όσοι επιθυμούσαν μια σειρά μεταρρυθμίσεων στην Εκκλησία, που περιελάμβαναν και περιορισμούς στη λατρεία των εικόνων (εικονομάχοι). Έπειτα από μια μακρά περίοδο εσωτερικού διχασμού, την οποία συμβατικά ονομάζουμε «Εικονομαχία», επικράτησε εν τέλει η πλευρά των εικονόφιλων, όχι όμως χωρίς απώλειες.

Οι περισσότεροι συγγραφείς της μελετώμενης περιόδου τάσσονται υπέρ των μεταρρυθμίσεων που επιχείρησαν οι Ίσαυροι, θεωρώντας τες ιδιαίτερα αξιόλογες και αναγκαίες για το βυζαντινό κράτος.

Οι μεταρρυθμίσεις αυτές επηρεάζουν και τις γυναίκες, αφού βελτιώνουν την παρουσία τους στη βυζαντινή κοινωνία. Ο Τσαγρής για παράδειγμα, περιλαμβάνει ανάμεσα στις μεταρρυθμίσεις που σχεδίαζε ο Λέων Γ' και τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας. Συγκεκριμένα, μεταξύ εννέα βασικών μεταρρυθμίσεων στον πολιτικό και θρησκευτικό τομέα, περιέχει και την εξής: «Οί κυριώτεροι ὄροι τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ταύτης μεταρρυθμίσεως δύνανται νὰ συγκεφαλαιωθῶσιν ἐν τοῖς ἐξῆς. [...] 3ον) εἰς τὴν καθιέρωσιν τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ εἰς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἀξιώματος τῆς γυναικὸς εἰς βαθμὸν ἴσον πρὸς τὸ τοῦ ἀνδρός»². Η συνέχεια ωστόσο στον Τσαγρή δεν είναι ανάλογη. Λίγες γραμμές πιο κάτω, αναφερόμενος στην εικονομαχία, τοποθετεί μεταξύ των συντηρητικών υποστηρικτών των εικόνων (αμαθής ὄχλος, κατώτερος κλήρος, μοναχοί) – τους οποίους υποβαθμίζει συνειδητά – και τις γυναίκες, σε αντιπαράβολή με τα πιο προοδευμένα τμήματα της κοινωνίας (λόγιοι, ανώτερος κλήρος, στρατός), που τάχθηκαν υπέρ των αλλαγών που πρότεινε ο αυτοκράτορας Λέων Γ'³.

¹ Δ. Παπαθεοδώρου, ὁ.π., σ. 124 («...ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέθανε μετὰ τρεῖς μῆνας, διελθὼν αὐτοῦς ἐν διχοστασίᾳ πρὸς τὴν μητριαν Μαρτῖναν. Ἡ δὲ Μαρτῖνα, ἀφοῦ ὁ υἱὸς τῆς Ἡρακλεωνᾶς ἔμεινε μόνος βασιλεύς, κατεδίωξε τὸν φίλτατον ὑπουργὸν τοῦ Κωνσταντίνου Φιλάργιον καὶ πλείστους τῶν φίλων αὐτοῦ. Ὅθεν οἱ περισωθέντες ὀπαδοὶ τοῦ πρὸ ὀλίγου ἀποθανόντος βασιλέως ἐστασίασαν ἐν Χαλκηδόνι [...] ἡ σύγκλητος ἀναγκασθεῖσα ἐπὶ τέλους ὑπὸ τῶν στασιαστῶν, συνῆλθε καὶ ἐξέδωκεν ἀπόφασιν, καθ' ἣν ὁ μὲν Ἡρακλεωνᾶς ἐρρινοκοπήθη, ἡ δὲ Μαρτῖνα ἐγλωσσοκοπήθη καὶ ἀμφότεροι ἐξωρίσθησαν καὶ ἀπέθανον ἐν τῇ ἔξορίᾳ»).

² Γ. Τσαγρῆς, ὁ.π., σ. 166.

³ Στο ίδιο («Ὑπὲρ τῶν ἀρχῶν τῆς μεταρρυθμίσεως ἐκηρύχθησαν πάντες οἱ λόγιοι, ὁ ἀνώτερος κλήρος καὶ ὁ στρατός, κατ' αὐτῶν δὲ ἅπας ὁ ἀμαθῆς ὄχλος, αἱ γυναῖκες, ὁ κατώτερος κλήρος καὶ πάντες οἱ μοναχοί»).

Η πιο επιβλητική γυναικεία προσωπικότητα της εικονομαχίας είναι αναμφισβήτητα αυτή της Ειρήνης της Αθηναίας, συζύγου του αυτοκράτορα Λέοντα Δ'. Γι' αυτήν διαβάζουμε αντικρουόμενες απόψεις, με κυρίαρχη ασφαλώς την αρνητική. Από τους ιστορικούς που αναφέρονται στο πρόσωπό της, θετική γνώμη έχει μόνο ο Τσιβανόπουλος, ο οποίος προβάλλει ιδιαίτερα την προσωπικότητά της και τα έργα της, αποσιωπώντας όμως καθ' ολοκληρίαν την ενέργειά της να τυφλώσει τον ίδιο της τον γιο. Συγκεκριμένα, ο Τσιβανόπουλος σημειώνει αρχικά την αδυναμία του συζύγου της να ασκήσει την εξουσία, για να προχωρήσει στη νομιμοποίηση που της προσέφερε η διαθήκη του, με την οποία κατέστη επίτροπος και κηδεμόνας του ανήλικου γιού τους («ό...Λέων ο Δ', ο έπονομαζόμενος Χάζαρος εκ του ἔθνους τῆς μητρὸς αὐτοῦ, ἀσθενοῦς κράσεως τό τε σῶμα καὶ τὸν νοῦν, ἐνέδωκε κατὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς αὐτοῦ (780 μ.Χ.) εἰς τὴν κοινὴν πάντων εὐχὴν καὶ ἰδίως τῆς προσφιλοῦς αὐτοῦ συζύγου Εἰρήνης καὶ συνέταξε διαθήκην, δι' ἧς κατέστησε τὴν αὐτοκράτειραν ταύτην ἐπίτροπον καὶ κηδεμόνα τοῦ ῥωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ', τοῦ μόλις δεκαετοῦς τὴν ἡλικίαν [...]»¹). Υπονοεῖ μάλιστα πως την εξουσία ασκούσε ουσιαστικά η ίδια, ως το πρόσωπο που εμπιστευόταν περισσότερο ο αδύναμος να κυβερνήσει Λέοντας («...ἦς ὁ πλοῦτος συνίστατο, ὡς φαίνεται, εἰς μόνα τὰ προσωπικά αὐτῆς προτερήματα, καὶ ἦτις, τελεσθέντων τῶν γάμων αὐτῆς μετὰ βασιλικῆς πομπῆς, τάχιστα ἐφείλκυσε τὴν ἀγάπην καὶ ἐμπιστοσύνην τοῦ ἀδυνάτου αὐτῆς συζύγου»²). Ακολουθῶς ο ιστορικός, αφού κάνει μια θετική αποτίμηση της βασιλείας της Ειρήνης («Διαρκούσης τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Κωνσταντίνου ΣΤ', ἡ Εἰρήνη ἐξεπλήρωσεν ἐπιτηδίως καὶ ἐπιμελῶς κατὰ τὴν δημοσίαν αὐτῆς διοίκησιν τὰ καθήκοντα πιστῆς μητρὸς, καὶ ὁ ζῆλος αὐτῆς πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων περιεποίησεν αὐτῇ τὸ ὄνομα καὶ τὰς τιμὰς ἀγίας, ἅτινα μέχρι τῆς σήμερον ἀπολαμβάνει παρὰ τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν θρησκείας»³), αποδίδει την αιτία της σύγκρουσης με τον γιό της και της τύφλωσής του, όχι στη φιλαρχία της Ειρήνης (ὅπως κάνουν οι υπόλοιποι συγγραφείς), αλλά στις διαβολές των κολάκων που περιστοιχίζαν τον νεαρό Κωνσταντίνο («Ἐνηλικιωθεὶς δὲ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ἐπέισθη ὑπὸ τῶν περιστοιχιζόντων αὐτὸν κολάκων, ὅπως ἐξορίσῃ τὴν μητέρα αὐτοῦ Εἰρήνην εἰς Σικελίαν καὶ ἔχῃ μόνος τὴν ἐξουσίαν· ἀλλ' ἡ προφύλαξις καὶ ὀξύνοια τῆς μητρὸς ἐματαίωσαν τὰ κούφα βουλευμάτα τοῦ υἱοῦ καὶ τὰ κακόβουλα σχέδια τῶν συμβούλων αὐτοῦ. Αὕτη ἐξορίσασα αὐτοῦς, ἐκράτη τοῦ λοιποῦ τὸν Κωνσταντῖνον κεκλεισμένον ὡς αἰχμάλωτον καὶ ἐχθρόν, καὶ ἀποπειραθέντα διὰ τοῦ στρατοῦ τῶν ἐπαρχιῶν νὰ καταστείλῃ τὴν ὑπὸ τῆς μητρὸς τεκταθεῖσαν κατ' αὐτοῦ συνωμοσίαν,

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὀ.π.*, σ. 335.

² Στο ίδιο, σ. 336.

³ Στο ίδιο.

ἐτύφλωσαν αὐτὸν οἱ θεράποντες τῆς Εἰρήνης ἐν τῷ αὐτῷ πορφυρῷ δωματίῳ, ἔνθα εἶδε κατὰ πρῶτον τὸ φῶς τῆς ἡμέρας»¹). Ολοκληρώνοντας την αναφορά του στην Ειρήνη, ο Τσιβανόπουλος προβαίνει σε έναν μεγαλοπρεπή έπαινο προς αυτήν, υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα το αξιοπερίεργο γι' αυτόν γεγονός: Για πρώτη φορά στα χρονικά της Ρώμης και του Βυζαντίου μία γυναίκα κυβέρνησε και μάλιστα με επιτυχία το κράτος («Μετὰ τὴν τύφλωσιν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς ἐβασίλευσεν ἡ Εἰρήνη 10 ἔτη, καὶ τοῦτο ὑπῆρξε τὸ πρῶτον παράδειγμα ἐν τε τῇ Ῥωμαϊκῇ καὶ ἐν τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ γυναικείας μονοκρατορίας. Ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος ἔκλινε τότε τὸν ἀρχενα εἰς τὴν γυναικείαν κυβέρνησιν, καὶ ὅτε ἡ Εἰρήνη ἐξήρχετο τῶν ἀνακτόρων αὐτῆς καὶ διέβαινε διὰ τῶν ὁδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 4 συγκλητικοί, εὐνοῦχοι ἅπαντες, ἐκράτουν πεζῇ τὰς ἡνίας τῶν 4 λευκῶν ἵππων, ἀγόντων τὸ χρυσοῦν τῆς βασιλίσσης ὄχημα»²).

Οι υπόλοιποι συγγραφείς, σε αντίθεση με τον Τσιβανόπουλο, περιγράφουν τις περισσότερες φορές με μελανά χρώματα την περίοδο της βασιλείας της Ειρήνης. Συμφωνούν με αυτόν μόνο σε ένα. Στον αδύναμο χαρακτήρα του Λέοντα Δ' και στην μεγάλη αγάπη που εκείνος έδειχνε προς τη σύζυγό του³. Η διακυβέρνηση του βυζαντινού κράτους από την Ειρήνη χαρακτηρίζεται ομόφωνα από τους ιστορικούς ως καταστροφική για τις εξωτερικές και τις εσωτερικές υποθέσεις του κράτους, γεγονός το οποίο ορισμένοι αποδίδουν στη γυναικεία φύση⁴. Ιδιαίτερη έμφαση βέβαια δίνουν στον τρόπο με τον οποίο φέρθηκε στον γιο της, μην επιτρέποντάς του αρχικά να ασκήσει την εξουσία που «δικαιωματικά» του ανήκε («...ἐπὶ τέλους θελήσαντα [τον Κωνσταντῖνο] νὰ ἐπιδείξῃ ἀνεξαρτησίαν τινὰ ἢ μήτηρ μετεχειρίσθη ὡς ἀληθὲς παιδίον, ράπισασα καὶ περιορίσασα αὐτὸν ἱκανὰς ἡμέρας εἰς τὰ βασιλεία, καίπερ ἄγοντα τὸ 21 ἔτος τῆς ἡλικίας»⁵) και συγκυβερνώντας τυπικά μαζί του («...ὁ Κωνσταντῖνος, ἐπειδὴ ἦτο ἀνίκανος νὰ διοικῆ μόνος, παρέλαβε τὸ ἐπόμενον ἔτος σύναρχον τὴν μητέρα του. Ἐκτοτε μήτηρ καὶ υἱὸς συνεβασίλευσαν ἐπὶ ἕξ ἔτη, μισοῦντες ἀλλήλους»⁶), με αποκορύφωμα την τύφλωσή του στη συνέχεια («Ἦδη ἡ Εἰρήνη ἐστράφη κατὰ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Κωνσταντῖνου, ὁ ὁποῖος μεταβάς ποτε εἰς Γαλατᾶν, ὅπως ἐπιθεωρήσῃ ἱπικκὸν τινὰ ἀγῶνα, συνελήφθη ὑπὸ τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Εἰρήνης καὶ μετενεχθεὶς εἰς τὰ ἀνάκτορα ἀπετυφλώθη κατὰ διαταγὴν τῆς

¹ Στο ίδιο, σσ. 336-337.

² Στο ίδιο, σ. 337.

³ Βλ. Δ. Παπαθεοδώρου, *ό.π.*, σ. 130: «...ἦτο ἀνὴρ χρηστός, ἀλλ' ἀσθενὴς τὸν χαρακτήρα· διὰ τοῦτο ἤγετο καὶ ἐφέρετο ὑπὸ τῆς φιλοδόξου συζύγου του Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας...».

⁴ Στο ίδιο («Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος ἀνέλαβε τὴν βασιλείαν ἡ Εἰρήνη ὡς ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου αὐτῆς υἱοῦ Κωνσταντῖνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (780). Τότε δὲ οἱ Ἄραβες ἀνεθάρρησαν»).

⁵ Γ. Τσαγοῦ, *ό.π.*, σ. 171.

⁶ Δ. Παπαθεοδώρου, *ό.π.*, σ. 131.

ιδίας μητρὸς ἐν τῇ αὐτῇ αἰθούσῃ, ἐν ἣ εἶχε τὴν ἀτυχίαν νὰ τεχθῆ ὑπὸ τοιαύτης μητρὸς ἀσπλάχνου (797)»¹).

Επόμενη γυναικεία παρουσία κατά την περίοδο της εικονομαχίας είναι αυτή της Κασσιανής². Μνημονεύεται στα έργα των Τσιβανόπουλου, Ζαχαριάδη και Τσαγρή³, στο σημείο που μας μεταφέρουν τον τρόπο επιλογῆς συζύγου από τον αυτοκράτορα Θεόφιλο⁴. Από τις περιγραφές, ξεχωρίζει αυτή του Τσιβανόπουλου, ο οποίος φαίνεται να συμφωνεί με την τελική απόφαση του Θεόφιλου να αποφύγει τον γάμο με την Κασσιανή, καθώς χαρακτηρίζει την απάντησή της «ἄκαιρον ἀγκίνοϊαν»⁵. Η Θεοδώρα,

¹ Γ. Τσαγρῆς, *ό.π.*, σ. 171.

² Η Κασσιανή (αναφέρεται επίσης και ως Κασ(σ)ία, Ικασία, Εικασία) ἔζησε στις αρχές του 9ου αιώνα και είναι περισσότερο γνωστή ως η σημαντικότερη γυναίκα υμνογράφος στο Βυζάντιο. Σύμφωνα με διάφορους βυζαντινούς ιστορικούς (Συμεών ο Μεταφραστής, Λέων ο Γραμματικός και Γεώργιος Αμαρτωλός ή Μοναχός) ἔλαβε μέρος σε ένα εἶδος καλλιστείων που διοργάνωσε η μητριά του αυτοκράτορα Θεόφιλου, Ευφροσύνη, για να τον παντρεύσει. Σε αυτά, ο Θεόφιλος, κρατώντας στα χέρια ένα χρυσό μήλο (που παραπέμπει στον αρχαίο μύθο με τον Πάρη και τις θεές που ἔριζαν για το ποια από αυτές ἦταν η πιο όμορφη), θαμπωμένος από την ομορφιά της, στάθηκε μπροστά της και παρατήρησε πως από τη γυναίκα προέρχονται τα χειρότερα, υπονοώντας την Εὐα. Εκείνη τότε του απάντησε δηκτικά πως από τη γυναίκα προέρχονται και τα καλύτερα, υπονοώντας την Παναγία. Τότε, σύμφωνα με τις περιγραφές των ιστορικών, ο Θεόφιλος, μην αντέχοντας το γεγονός ότι η ευφυΐα μιας γυναίκας ξεπερνούσε τη δική του, στράφηκε προς τη Θεοδώρα, απορρίπτοντας την Κασσιανή. Το 843 περίπου, η Κασσιανή ίδρυσε ένα μοναστήρι κοντά στη διάσημη μονή Στουδίου. Ἐκτοτε τα ἴχνη της χάνονται. Ο μύθος θέλει κατά τη διάρκεια της συγγραφῆς του γνωστότερου ὕμνου της («Κύριε, ἢ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή...»), ο οποίος ψάλλεται στον ὄρθρο της Μ. Τρίτης στους ορθόδοξους ναούς, τον αυτοκράτορα Θεόφιλο να την επισκέπτεται μετανιωμένος για την επιλογή του και εκείνη, φοβούμενη μια πιθανή τιμωρία από μέρους του, να κρύβεται, αφήνοντας ανολοκλήρωτο το ἔργο της στο εξῆς σημείο: «...ὧν ἐν τῷ παραδείσῳ Εὐα τὸ δειλινόν...». Εκείνος, σύμφωνα πάντοτε με τον μύθο, προσέθεσε στη συνέχεια τη φράση: «κρότον τοῖς ὤσιν ἠχηθεῖσα, τῷ φόβῳ ἐκρύβη», την οποία συνέχισε η Κασσιανή, ολοκληρώνοντας το περίφημο τροπάριό της. Η ορθόδοξη Εκκλησία την αναγνώρισε ως αγία και η μνήμη της εορτάζεται στις 7 Σεπτεμβρίου (βλ. Φ. Βλαχοπούλου, «Βιβλιογραφικό δοκίμιο για την Κασ(σ)ία-Κασ(σ)ιανή. Ο θρόλος γύρω από τη βυζαντινή ποιήτρια και η ιστορικότητά του», ΒΔ 1 (1987), σσ. 139-159, καθώς και Ilse Rochow, *Κασσία. Μελέτες για το πρόσωπο, τα έργα και την υστεροφημία της ποιήτριας*, μτφρ. Μαρία Μαντή και Θεώνη Βάλβη, εκδ. Αρμός, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011).

³ Γ. Τσαγρῆς, *ό.π.*, σ. 180.

⁴ Δ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σσ. 345-346 («Μέλλων δ' ὁ Θεόφιλος νὰ λάβῃ γυναῖκα, μετεχειρίσθη εἰς τοῦτον ἴδιόν τινα τρόπον. Κρατῶν ἐν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ χρυσοῦν μῆλον διέβαινε βραδέως μεταξὺ δύο στοίχων, ἐσχηματισμένων ἐξ εὐφροεστάτων νεανίδων· ἐφείλκυσαν δὲ τὰ βλέμματα αὐτοῦ αἱ χάριτες τῆς ὥραιας Ἰκασίας, καὶ χαριεντιζόμενος εἶπεν αὐτῇ, ὅτι "ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ αἱ γυναῖκες ἔγειναν αἰτία μεγάλων κακῶν", ἐννοῶν τὴν Εὐαν. Ἐπειδὴ δὲ ἐκείνη ἀπήντησε προσφυνῶς "ἄλλὰ καὶ μεγάλων ἀγαθῶν", ἐννοοῦσα τὴν Παναγίαν, ὁ αὐτοκράτωρ δυσαρεστηθεὶς ἐκ τῆς ἀκαίρου ταύτης ἀγκίνοϊας τῆς Ἰκασίας καὶ στραφεὶς πρὸς ἄλλο μέρος, ἔδωκε τὸ μῆλον πρὸς τὴν μετριόφρονα Θεοδώραν»).

⁵ Στο ἴδιο.

αντιθέτως, παρουσιάζεται «μετριόφρων»¹, μόνο και μόνο επειδή απέφυγε να δώσει οποιαδήποτε απάντηση στα υποτιμητικά για τις γυναίκες σχόλια του βυζαντινού αυτοκράτορα. Η προσωπική τοποθέτηση του συγγραφέα στο γεγονός είναι προφανώς δηλωτική της θέσης της γυναίκας στη σύγχρονή του κοινωνία. Μεγάλη γυναικεία αρετή ήταν η συγκατάβαση και η σιωπή στο λόγο του άνδρα, ενώ η υψηλή διάνοια και ευφυΐα ήταν χαρακτηριστικά απάδοντα της γυναικείας φύσης.

Ο Τσιβανόπουλος ολοκληρώνει την αναφορά του στην Κασσιανή, σημειώνοντας πως «...ἀπεσύρθη εἰς μοναστήριον, καὶ ἐκεῖ διήνυσεν τὸ ὑπόλοιπον τοῦ βίου αὐτῆς»², προσθέτοντας ότι «εἰς αὐτὴν ἀποδίδεται, καὶ τὸ γνωστὸν τροπάριον “Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἀμαρτίαις κλπ.”»³.

Η τελευταία σημαντική γυναικεία προσωπικότητα, στην οποία γίνεται αναφορά σχεδόν από όλους τους συγγραφείς σχολικών εγχειριδίων, είναι η Θεοδώρα⁴. Εκτός από τον Τσαγρή, ο οποίος μάλλον λόγω της εικονόφιλης στάσης της, μας παρουσιάζει μία αρνητική εικόνα για την περίοδο που κυβερνούσε το κράτος («Ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τῆς Θεοδώρας καὶ τοῦ Μιχαήλ, ὡς εἰκός, τὸ κράτος περιῆλθεν εἰς τὴν ἐσχάτην παραλυσίαν καὶ ὑπέστη σπουδαίους ἀκρωτηριασμούς»⁵), οι υπόλοιποι ιστορικοί αντιμετωπίζουν τη Θεοδώρα με συγκατάβαση.

Ο Ζαχαριάδης τονίζει την ευλάβεια της Θεοδώρας και την προσήλωσή της στις εικόνες, γεγονός που δεν μπόρεσε να σβήσει την αγάπη που έτρεφε γι' αυτήν ο Θεόφιλος («Μολονότι δὲ ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἀνήκεν εἰς τὴν μερίδα τῶν εἰκονομάχων, συνεζεύχθη ὅμως τὴν εὐλαβῆ Θεοδώραν, κατὰ τῆς ἀγάπης τῆς ὁποίας οὐδόλως ἠδυνήθη νὰ κατισχύσῃ ἢ θρησκευτικὴ διαφωνία, εἰμὴ μόνο τὸ αἰσθημα τοῦ δικαίου καὶ τῆς τῶν

¹ Στο ίδιο.

² Στο ίδιο, σ. 346.

³ Στο ίδιο.

⁴ Η Θεοδώρα ήταν σύζυγος του εικονομάχου αυτοκράτορα Θεόφιλου (829-842). Καταγόταν από εικονόφιλη οικογένεια της Μικράς Ασίας και, σύμφωνα με την παράδοση, επελέγη από τη μηριά του Θεόφιλου, Ευφροσύνη, για σύζυγός του (αντί της περίφημης Κασσιανής) κατά τη διάρκεια «καλλιστείων» που διοργάνωσε γι' αυτόν τον σκοπό. Λίγο πριν πεθάνει ο σύζυγός της, της ζήτησε να μην αναιρέσει την εικονομαχική του πολιτική, κάτι που η Θεοδώρα αποδέχθηκε ενόρκως. Ωστόσο στη συνέχεια, ως επίτροπος του ανήλικου γιου της Μιχαήλ Γ', αθέτησε αυτή της την υπόσχεση, επαναφέροντας επίσημα την προσκύνηση των εικόνων. Μετά την ενηλικίωση του Μιχαήλ, η Θεοδώρα ήρθε σε σύγκρουση με τον γιό της, ο οποίος επηρεαζόταν ιδιαίτερα από τον θείο του Βάρδα (εξ ου και το προσωνύμιο «Μέθυσος»). Εν τέλει, εκάρη μοναχή μαζί με τις κόρες της, κατόπιν διαταγής του γιου της Μιχαήλ, και έζησε την υπόλοιπη ζωή της σε κατ' οίκον περιορισμό στα ανάκτορα του Καριανού. Η ορθόδοξη Εκκλησία την αναγνώρισε ως αγία και η μνήμη της εορτάζεται στις 11 Φεβρουαρίου. Στο πρόσωπο της Θεοδώρας αναφέρονται πολλοί βυζαντινοί συγγραφείς (Γεώργιος Κεδρηνός, Συνεχιστές Θεοφάνους, Γεώργιος Μοναχός, Συμεών Μάγιστρος κ.ά.).

⁵ Γ. Τσαγρής, *ό.π.*, σ. 132.

ύπηκόων εὐημερίας»¹). Ο Τσιβανόπουλος προβάλλει την ικανότητά της στη διακυβέρνηση του βυζαντινού κράτους σε συνδυασμό με τη σεμνότητα και τη σύνεση που τη διέκριναν («Τὸ ὄνομα τῆς Θεοδώρας ἔμεινε σεβαστὸν διὰ τὴν παρ' αὐτῆς ἀποκατάστασιν τῶν εἰκόνων καὶ τὴν ἐξολόθρευσιν τῶν εἰκονοκλαστῶν· 13 ἔτη ἐκυβέρνησε φρονίμως ἡ Θεοδώρα ὡς ἐπίτροπος τοῦ υἱοῦ αὐτῆς [...]. Ὅσον καὶ ἂν ἐφρόντισεν ἡ Θεοδώρα περὶ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Μιχαὴλ τοῦ Γ', οὗτος μετὰ 13 ἔτη, ἄγων μόλις τὸ 18ον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ, ἀπέβαλε τῆς ἀρχῆς τὴν μητέρα αὐτοῦ Θεοδώραν, ἣτις ἀπεσύρθη εἰς τινα μονήν, καὶ ἐκεῖ διεβίωσε θρηνοῦσα τὴν ἀχαριστίαν, τὰς κακίας καὶ τὸν ἀναπόφευκτον ὄλεθρον τοῦ ἀναξίου αὐτῆς υἱοῦ. Ἀποχωρησάσης τῆς Θεοδώρας, ἀπεχώρησεν ἀπὸ τῆς αὐλῆς τοῦ Μιχαὴλ καὶ πᾶσα σεμνότης καὶ σύνεσις καὶ ἀντ' αὐτῶν ἐπεκράτησεν ἀκολασία καὶ ἄνοια»²).

Β3στ. Η περίοδος από τον Βασίλειο Α' έως και τον Μιχαήλ ΣΤ' (867-1057)

Η πρώτη γυναίκα, της οποίας το όνομα εμφανίζεται αυτή την περίοδο στα μελετώμενα σχολικά εγχειρίδια, είναι η σύζυγος του αυτοκράτορα Βασιλείου Α' (867-886), Ευδοκία (Ιγγερίνα). Η Ευδοκία, βέβαια, θα μπορούσε να τοποθετηθεί και στην προηγούμενη περίοδο, αφού, εκτός από σύζυγος του Βασιλείου, υπήρξε ταυτόχρονα και ερωμένη του Μιχαήλ Γ'. Τα στοιχεία που έχουμε γι' αυτήν είναι τα ακόλουθα: καταγόταν από μια σημαντική εικονομαχική οικογένεια. Εξαιτίας της αντίδρασης της μητέρας του Θεοδώρας, ο Μιχαήλ απέφυγε να συνάψει γάμο μαζί της, επιλέγοντας – κατ' απαίτηση της μητέρας του – την Ευδοκία (Δεκαπολίτισσα). Εν τούτοις, διατήρησε εξωσυζυγική σχέση με την Ευδοκία (Ιγγερίνα), παντρεύοντάς τη τύποις με τον Βασίλειο. Θεωρείται μάλιστα ότι δύο από τους γιούς που απέκτησε κατά τη διάρκεια του γάμου της με τον Βασίλειο, ήταν στην πραγματικότητα παιδιά του Μιχαήλ Γ'. Πρόκειται για τον μετέπειτα αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' και τον μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Στέφανο Α'. Στο γεγονός αυτό αναφέρεται ακροθιγώς μόνο ο Τσιβανόπουλος, ο οποίος σημειώνει πως ο Βασίλειος χάρη στον γάμο που συνήψε με την Ευδοκία (Ιγγερίνα), κατέλαβε αρχικά το αξίωμα του πρωτοστάτορος και στη συνέχεια αυτό του παρακοιμωμένου³.

¹ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 32.

² Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σσ. 347 και 349.

³ Στο ίδιο, σ. 351 («...ποσοῦτον εἴλκυσε τὴν εὐνοίαν τοῦ ἀυτοκράτορος τούτου, ὥστε προεβιβάσθη εἰς τὸ τοῦ πρωτοστάτορος (ἀρχιῦπποκόμου), καὶ μετ' ὀλίγον εἰς τὸ τοῦ παρακοιμωμένου ἀξίωμα χάριν τοῦ γάμου, ὃν συνήψε μετὰ τῆς παλλακῆς τοῦ ἀυτοκράτορος Εὐδοκίας»).

Επόμενη γυναίκα που περιλαμβάνεται στις σελίδες των σχολικών βιβλίων είναι η Ζωή (Καρβωνοψίνα)¹, τέταρτη σύζυγος του Λέοντα ΣΤ' (866-912). Ο Αντωνιάδης είναι ο μοναδικός ιστορικός που εκθέτει την περίοδο διακυβέρνησης του κράτους από την ίδια. Τονίζει πως διέθετε πολύ ισχυρό χαρακτήρα και ασκούσε ουσιαστικά την εξουσία για λογαριασμό του αδύναμου να κυβερνήσει γιου της, Κωνσταντίνου Ζ' («Οὗτος εἶχε μὲν παιδείαν καὶ φιλοτεχνίαν, ἔστερεῖτο ὁμῶς πνεύματος ἀρχικοῦ καὶ ἰσχύος χαρακτηῆρος. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν διευθύνετο ὑπὸ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Ζωῆς...»²).

Στην ενότητα που περιλαμβάνει την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ζ' (Πορφυρογέννητου), αρκετοί συγγραφείς δίνουν έμφαση στην εκμετάλλευση των γυναικών από συγγενικά τους πρόσωπα, προκειμένου τα ίδια να αναρριχηθούν στον θρόνο. Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση είναι αυτή του αυτοκράτορα Ρωμανού Α' Λεκαπηνού (ή Λακαπηνού), ο οποίος, στην προσπάθειά του να καταλάβει την εξουσία, οδήγησε τον νεαρό (και άβουλο όπως παρουσιάζεται) Κωνσταντίνο Ζ' να νυμφευθεί την κόρη του Ελένη. Το γεγονός αυτό οδήγησε σταδιακά στον βυζαντινό θρόνο τόσο τον ίδιο τον Ρωμανό, όσο και τα άρρενα τέκνα του. Ο Αντωνιάδης σημειώνει για το θέμα πως: «Οὗτος [ο Ρωμανός] ἐξώρισε τὴν αὐτοκράτειραν, συνέζευξε τὸν Κωνσταντῖνον μετὰ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ, καὶ ἦρχε τοῦ κράτους, ὡς βασιλοπάτωρ, ἀπεριορίστως καὶ ἀνθαιρέτως»³. Το συγγραφικό δίδυμο των Βενιζέλου-Σπαθάκη ακολουθεί ανάλογη γραμμή⁴. Διαφορετική είναι η άποψη του Τσιβανόπουλου, ο οποίος στο δικό του έργο συμφωνεί μεν πως ο Κωνσταντίνος δεν είχε διάθεση να κυβερνά, ωστόσο

¹ Η Ζωή (Καρβωνοψίνα), ήταν σύζυγος του αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' και μητέρα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ'. Αρχικά υπήρξε παλλακίδα του Λέοντα, την οποία ο βυζαντινός αυτοκράτορας έκανε σύζυγό του για τέταρτη φορά, παρά τις σφοδρές αντιδράσεις της Εκκλησίας η οποία απαγόρευε τον τέταρτο γάμο. Με αυτόν τον τρόπο νομιμοποίησε τον γιο που είχε αποκτήσει νωρίτερα μαζί της (Κωνσταντίνο) ως διάδοχο του θρόνου του. Μετά τον θάνατο του Λέοντα (912) και τη σύντομη άνοδο στον θρόνο του αδελφού του Αλέξανδρου (912-913), η Ζωή απομακρύνθηκε προσωρινά από το παλάτι. Ύστερα από τον θάνατο και του Αλέξανδρου, ο τότε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος (Μυστικός) την απομάκρυνε από την εξουσία περιορίζοντάς τη σε μοναστήρι. Ένα χρόνο όμως αργότερα (το 914), η Ζωή επέστρεψε στο θρόνο, και ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους ως επίτροπος του ανήλικού γιού της Κωνσταντίνου Ζ' με τη στήριξη του στρατηγού Λέοντα Φωκά (αδελφού του Νικηφόρου Φωκά). Τελικά, μετά την ανάρρηση στο θρόνο και του Ρωμανού Α' Λεκαπηνού (ή Λακαπηνού) ως συναυτοκράτορα το 920, η Ζωή αποσύρθηκε στη μονή της Αγ. Ευφημίας όπου και απεβίωσε αργότερα.

² Α. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 384.

³ Στο ίδιο.

⁴ Θ.Β. Βενιζέλος-Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 125 («Οὗτος [ο Ρωμανός] συζεύξας τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Ἐλένην μετὰ τοῦ Κωνσταντῖνου καὶ ἐξορίσας τὴν Ζωὴν, ἀνηγορεύθη καῖσαρ τῷ 920 καὶ μετὰ τρεῖς μῆνας στέφεται τῷ τῆς βασιλείας διαδήματι, συναινοῦντος καὶ τοῦ Κωνσταντῖνου. Καὶ δὲν ἀφήρεσε μὲν τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα ἀπὸ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ Κωνσταντῖνου, πράγματι ὁμῶς αὐτὸς ἐκυβέρνα»).

δεν αποδέχεται την άσκηση της εξουσίας από τον πεθερό του, αλλά τονίζει πως είχε αφήσει αυτόν τον ρόλο στην σύζυγό του Ελένη που διακρινόταν για τον άστατο χαρακτήρα της («*Παραδοθείς δ' ὅλος εἰς τὴν ἀκρασίαν καὶ ῥαθυμίαν, καὶ διδάσκων τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ῥωμανὸν τὴν τέχνην τοῦ κυβερνᾶν, ἀφῆκε τὰς ἡνίας τῆς διοικήσεως εἰς τὰς χεῖρας τῆς βασιλίσεως Ἐλένης, ἧς ὁ ἄστατος χαρακτήρ ἤλλασε συνεχῶς τοὺς ὑπουργοὺς καὶ παρέδιδε τὴν διοίκησιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς ἄνδρας ἀνικάνους*»¹).

Ἡ Θεοφανώ αποτελεί τὴν ἐπόμενη σημαντικὴ γυναικεῖα προσωπικότητα που ἀπεικονίζεται στα σχολικὰ εγχειρίδια που μελετάμε. Ὑπῆρξε σύζυγος δύο αυτοκρατόρων· του Ῥωμανοῦ Β' και του Νικηφόρου Φωκά, και παρ' ὀλίγον και τρίτου, του Ἰωάννη Τζιμισκή, με τον οποίον διατηρούσε ἐξωσυζυγικὴ σχέση. Το πραγματικὸ της ὄνομα ἦταν Ἀναστασώ και, σύμφωνα με τις πηγές, καταγόταν ἀπὸ μια ἀσημὴ και ταπεινὴ οἰκογένεια τῆς Λακωνίας, με τον πατέρα της να ἀσκεῖ το ἐπάγγελμα του ταβερνιάρη. Ὁ Ῥωμανός Β' τὴν ἐρωτεύτηκε ἐπειδὴ ἦταν μια γυναίκα ἐκπάγλου καλλονῆς. Ὡστόσο, ἡ ὑποδοχὴ που κάνουν σ' αὐτὴν οἱ ιστορικοὶ δεν εἶναι ἀνάλογη, ἐπειδὴ το ὄνομά της στιγματίστηκε ἀπὸ μια σειρά δολοπλοκιῶν. Ὁρισμένοι ιστορικοὶ τὴν ἐμπλέκουν στην πιθανολογούμενη δολοφονία του πεθεροῦ τῆς Κωνσταντίνου Ζ', ἀλλὰ και των δύο ἐπόμενων συζύγων της, Ῥωμανοῦ Β' και Νικηφόρου Β' (Φωκά). Ἡ ἐμπλοκὴ της μάλιστα στον φόνο του τελευταίου ἀνάγκασε τον τότε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Πολύευκτο, να ἀπαιτήσῃ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς Θεοφανῶς ἀπὸ το παλάτι, σε ἀντάλλαγμα για τὴν ἀναγνώριση του Τζιμισκή ὡς αυτοκράτορα. Εκείνος τὴν ἐξόρισε στα Πριγκιπόννησα και στη συνέχεια σε μοναστήρι τῆς Ἀρμενίας. Μετὰ τὴν ἀνοδο των γιῶν της στην ἐξουσία (Βασίλειος Β' και Κωνσταντίνος Η'), ἡ Θεοφανώ ἐπανήλθε στο παλάτι, ὅπου ἔζησε ἕως το τέλος τῆς ζωῆς της.

Σύμφωνα με τον Τσιβανόπουλο ἡ Θεοφανώ, ἡ οποία κατηγορήθηκε ὅτι δηλητηρίασε τον πεθερό τῆς Κωνσταντίνου Ζ', ἦταν ταπεινῆς καταγωγῆς και κακοῆθης, ἀν και πανέμορφη («*Διεθρυλλεῖτο ἐν Κωνσταντινουπόλει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντίνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀπέθανε φαρμακευθεὶς ὑπὸ τῆς Θεοφανοῦς, συζύγου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ῥωμανοῦ, γυναικὸς ἐντελοῦς καταγωγῆς καὶ διευθαρμένων ἡθῶν, ἀλλ' ἐξαισίου καλλονῆς*»²). Και ὁ Ἀντωνιάδης τῆς ἀποδίδει παρεμφερεῖς χαρακτηρισμοὺς, προσθέτοντας πως στην οὐσία εἶχε ἀναλάβῃ τὴ διακυβέρνηση του κράτους («*Τὸν Κωνσταντίνον διεδέχθη τῷ 959 ὁ ἀσθενὴς αὐτοῦ υἱὸς Ῥωμανὸς ὁ Β'. Οὗτος ἀσχολούμενος περὶ τὸ κνήγιον καὶ τὰ σφαιριστήρια, κατέλειπε μὲν τὴν κυβέρνησιν εἰς τὴν ὑπερήφανον, ἀνδρικοῦ πνεύματος καὶ ἡθῶν ἀχαλινῶτων σύζυγον αὐτοῦ Θεοφανώ, τὴν ἔνεκα τοῦ*

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, ὁ.π., σ. 357.

² Στο ἴδιο, σσ. 357-358.

κάλλους Λάκαιναν ἐπικαλουμένην...»¹), ενώ κάνει ευθέως λόγο για πιθανή δηλητηρίαση του Ρωμανού από αυτήν («Μετὰ δὲ τὸν πιθανῶς ὑπὸ δηλητηρίου ἐπιταχυνθέντα θάνατον τοῦ Ρωμανοῦ, ἔδωκεν ἡ εὐτολμος Θεοφανῶ εἰς τὸν δαφνοστεφεῆ στρατηγὸν Νικηφόρον, τῷ 963 μετὰ τῆς χειρὸς αὐτῆς τὴν ἐπὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν παίδων ἐπιτροπείαν καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τὴν ἀρχὴν»²). Λόγο για την εκθαμβωτική ομορφιά της Θεοφανώς κάνει και ο Τσαγρῆς («Οὕτως ἀνυψωθεὶς εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον ὁ Νικηφόρος συνεζεύχθη τὴν χήραν τοῦ Ρωμανοῦ Β΄ Θεοφανῶ, ἐν τῇ ἀκμῇ οὖσαν τότε τῆς νεότητος καὶ τοῦ κάλλους»³). Ο Ζαχαριάδης, τέλος, αναφέρεται στη χρονική στιγμή της ανάληψης της εξουσίας από τον Τζιμισκῆ. Εξηγεί πως η απομάκρυνση της Θεοφανώς από το παλάτι, μετά τη δολοφονία του Νικηφόρου, έγινε επειδή δεν ἔκρινε φρόνιμο να συζήσει με μια γυναίκα που εἶχε εξοντώσει τους δύο προηγούμενους συζύγους της («Ὅθεν ὁ Ἰωάννης συνεννοηθεὶς, φαίνεται, καὶ μετὰ τῆς συζύγου τοῦ Νικηφόρου Θεοφανοῦς, εἰσέρχεται διὰ νυκτὸς εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ δολοφονεῖ τὸν Νικηφόρον ἐν τῷ βασιλικῷ θαλάμῳ. Ἄμα καταλαβὼν τὸν θρόνον ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Νικηφόρου Ἰωάννης ὁ Α΄ ὁ Τσιμισκῆς (969), προσέλαβεν ἀμέσως συνάρχοντας τῆς βασιλείας Βασίλειον τὸν Β΄ καὶ Κωνσταντῖνον τὸν Η΄. Ἴσως δὲ θὰ ἐννυμφεῖτο καὶ τὴν μητέρα αὐτῶν Θεοφανῶ· ἀλλ΄ ἐνδοῦς εἰς τὴν ἀπαίτησιν τοῦ πατριάρχου ἀπεμάκρυνεν αὐτὴν κατ΄ ἀρχὰς εἰς τὴν νῆσον Πρώτην, καὶ ἀκολούθως εἰς τὴν Προκόννησον, μὴ θεωρήσας φρόνιμον νὰ συζήσει μετὰ γυναικὸς ἐπιβουλευσάσης, ὡς ἐπιστεύετο, τὴν ζωὴν καὶ τῶν δύο αὐτῆς συζύγων»⁴).

Η περίοδος αυτή τελειώνει με την παρουσία δύο γυναικῶν, οι οποίες μάλιστα άσκησαν πραγματική εξουσία στο Βυζάντιο. Πρόκειται για τις κόρες του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Η΄, Ζωή και Θεοδώρα⁵.

Οι αναφορές που γίνονται στα σχολικά εγχειρίδια γι΄ αυτές έχουν έναν κοινό παρονομαστή. Διάκεινται συνήθως εχθρικά απέναντι στη Ζωή και επαινούν τη Θεοδώρα. Ταυτόχρονα, θεωρούν την παρουσία των δύο γυναικῶν στον βυζαντινό θρόνο ιδιαίτερα τολμηρή πράξη, αντίθετη με τα συμφέροντα του κράτους.

¹ Α. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 385.

² Στο ίδιο.

³ Γ. Τσαγρῆς, *ό.π.*, σ. 187.

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 50.

⁵ Για τη βασιλεία των δύο αδελφών βλ. Κ. Νικολάου, «Και τότε πρώτον ο καθ΄ ημάς χρόνος τεθεάται γυναικωνίτιν μετασηματισθείσαν εἰς βασιλικὸν βουλευτήριον: μια ἄλλη ἀνάγνωση των βασιλείων των πορφυρογεννητῶν αδελφῶν Ζωῆς και Θεοδώρας», στο Ι.Ε. Τζαμτζῆς, Π. Αντωνόπουλος, Χ. Σταυράκος (επιμ.), *Αρετὴν τὴν καλλίστην, Σύμμεικτα πρὸς τιμὴν Καλλιόπης (Κέλλυς) Α. Μπουρδάρου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2021, σσ. 1753-1780.

Για τη Ζωή κυριαρχούν οι μειωτικοί χαρακτηρισμοί. Συγκεκριμένα, για τον Αντωνιάδη είναι η κακούργος σύζυγος του Ρωμανού Γ¹, για το συγγραφικό δίδυμο των Βενιζέλου-Σπαθάκη η αισχρή κόρη του Κωνσταντίνου Η' που δολοφόνησε τον σύζυγό της Ρωμανό με τη συνέργεια του εραστή της Μιχαήλ Δ², για τον Παπαθεοδώρου μια γραία που παντρεύεται από συμφέρον³, ενώ για τον Τσιβανόπουλο μία γυναίκα κακοήθης, η οποία ανάγκασε τον πρώτο της σύζυγο να χωρίσει τη γυναίκα του και να την απομονώσει σε μοναστήρι προκειμένου να μπορέσει να την παντρευτεί. Αργότερα, όμως, τον εξόντωσε με τον εραστή της και στη συνέχεια πραγματοποίησε έναν σκανδαλώδη γάμο μαζί του⁴.

Για τη Θεοδώρα αντίθετα, πλεονάζουν οι θετικές γνώμες των ιστορικών. Ο Αντωνιάδης⁵ για παράδειγμα τη χαρακτηρίζει ισχυρή προσωπικότητα και συνετή. Το ίδιο κάνει και ο Παπαθεοδώρου⁶, ενώ ο Ζαχαριάδης προσθέτει και τον λαοπρόβλητο χαρακτήρα που διέθετε⁷.

Ωστόσο, όταν οι ιστορικοί περιγράφουν την περίοδο βασιλείας και των δύο αδελφών, επιδεικνύουν μία έντονη απέχθεια προς την ιδέα και μόνο της διακυβέρνησης του βυζαντινού κράτους από γυναίκες και μάλιστα από δύο. Ο Παπαθεοδώρου, με ξεκάθαρο τρόπο, σημειώνει δηκτικά πως επειδή η Ζωή και η Θεοδώρα ήταν γυναίκες, ήταν ανίκανες να

¹ Α. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σσ. 387-388 («Μετά δὲ τὸν πρόωρον αὐτοῦ θάνατον τῷ 1034, ἡ κακούργος σύζυγος αὐτοῦ Ζωὴ συνεζεύχθη μετὰ τοῦ αὐλικοῦ Μιχαὴλ τοῦ Παφλαγονίου...»).

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 131 («Ρωμανὸς ὁ Ἀργυρὸς (1029-1034) ὁ γαμβρὸς Κωνσταντίνου τοῦ Η', ἔχων σύζυγον τὴν αἰσχρὰν τούτου θυγατέρα Ζωὴν, ἣτις συνετέλεσεν εἰς τὴν δολοφονίαν αὐτοῦ χάριν τοῦ ἐραστοῦ αὐτῆς Μιχαὴλ Δ'»).

³ Δ. Παπαθεοδώρου, *ό.π.*, σ. 146 («...ἀνέδειξαν αὐτοκράτορα τὸν συγγενῆ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου Κωνσταντίνον Η' τὸν Μονομάχον, ὅστις ἔλαβε σύζυγον τὴν γραίαν ἤδη Ζωὴν (1043-1055)»).

⁴ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σσ. 363-364 («...ἡ δὲ Ζωὴ, καίπερ ἄγουσα τὸ 48ον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτῆς, συνήνεσεν εἰς τοῦτον καὶ ἐξελέξατο ὡς ἄνδρα τὸν πατρίκιον Ρωμανὸν Ἀργυρόν, ὃν ἀπειλήσασα διὰ θανάτου ἢ τυφλώσεως, ἠνάγκασε νὰ διαζευχθῆ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, ἐνδυθεῖσαν τὸ μοναχικὸν ἐνδυμα, καὶ νὰ νυμφευθῆ τὴν Ζωὴν [...]. Τελευταῖον δὲ ἡ κακοήθης Ζωὴ συνεννοηθεῖσα μετὰ τοῦ θαλαμηπόλου αὐτῆς Μιχαὴλ τοῦ Παφλαγόνοιο, πρῶην ἀργυραμοιβοῦ, πέμπει εἰς τὸ τῶν ἀνακτόρων λουτρὸν συνωμότας τινὰς τοῦ Μιχαὴλ, οἵτινες ἀποπνίγουσι τὸν Ρωμανὸν ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ τοῦ λουτροῦ (1034 μ.Χ.). Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ρωμανοῦ ἠκολούθησε παραχρῆμα πρὸς μέγα τοῦ κοινοῦ ὄλου σκάνδαλον ὁ γάμος τῆς Ζωῆς μετὰ τοῦ Μιχαὴλ Δ' καὶ ἡ ἀναγόρευσις αὐτοῦ εἰς αὐτοκράτορα»).

⁵ Α. Αντωνιάδης, *ό.π.* («Μετά δὲ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου, τῷ 1054, ἐκυβέρνησε μετὰ δυνάμει καὶ συνέσει ἡ ἀδελφὴ τῆς Ζωῆς Θεοδώρα, ὁ τελευταῖος βλαστὸς τοῦ ἐκ Βασιλείου τοῦ Α' καταγομένου βασιλικοῦ γένους»).

⁶ Δ. Παπαθεοδώρου, *ό.π.* («Η Θεοδώρα, βασιλεύσασα συνετῶς καὶ ἐπιτηδεῖως περὶ τοὺς δεκαοκτῶ μῆνας, ἀπέθανε τὴν 30 Αὐγούστου 1056...»).

⁷ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.* («...ὁ Μιχαὴλ ὁ Ε' ἠθέλησε μετ' ὀλίγον νὰ ἀποβάλη τὴν κηδεμονίαν τῆς θετῆς αὐτοῦ μητρός, καὶ ἀποπέμψας αὐτὴν εἰς τὴν νῆσον Πρίγκηπον διέταξε νὰ καρῆ μοναχῆ. Ἐπειδὴ δὲ οἱ δῆμοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀκούσαντες τοῦτο ἀνεβόησαν "ἡμεῖς τοιοῦτον βασιλεῖα δὲν θέλομεν, ἀλλὰ τὴν ἀρχέγονον καὶ κληρονόμον καὶ ἡμετέραν μητέρα Ζωὴν", ὁ Μιχαὴλ ἀντέστη μὲν κατ' ἀρχάς, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἠναγκάσθη νὰ ἀποχωρήσῃ εἰς μοναστήριον, καὶ νὰ λάβῃ τὸ μοναχικὸν σχῆμα»).

ασκήσουν εξουσία σε μια εποχή ιδιαίτερα δύσκολη για το βυζαντινό κράτος («*Ἀλλ' μετ' οὐ πολὺ ἡ Ζωὴ καὶ ἡ Θεοδώρα ἐνόησαν, ὅτι γυναικεῖαι χεῖρες δὲν ἠδύναντο νὰ διοικήσωσι κράτος, τὸ ὁποῖον περιεστοιχίζετο ὑπὸ βαρβάρων ἔθνων*»¹). Ο Τσιβανόπουλος, αφού σημειώνει αρχικά μια σειρά από μειωτικούς χαρακτηρισμούς γι' αυτές («*Ὁ Κωνσταντῖνος θνήσκων εἶχε τρεῖς θυγατέρας, τὴν Εὐδοξίαν, ἣτις ἠσπάσθη τὸν μοναχικὸν βίον, καὶ τὴν Ζωὴν καὶ τὴν Θεοδώραν, αἵτινες εἶχον φθάσει εἰς ὄριμον ἡλικίαν ἀμαθεῖς καὶ παρθενεύουσαι...*»²), ολοκληρώνει την αναφορά του, τονίζοντας την έκπληξη που ένιωσαν οι Βυζαντινοί από το γεγονός της παρουσίας δύο γυναικῶν στον θρόνο («*Οἱ Βυζαντινοὶ εἶδον τότε κατὰ πρῶτον μετ' ἐκπλήξεως δύο γυναῖκας καθημένας ἐπὶ τοῦ θρόνου, προεδρευούσας τῆς Συγκλήτου καὶ ἀκροωμένας τοὺς πρέσβεις τῶν ἔθνων*»³), προσθέτοντας στο τέλος με μια δόση ειρωνείας πως «*ἡ τύχη αὕτη διήρκεσε δύο μόνους μῆνας*»⁴.

Τα αρνητικά σχόλια και την ειρωνεία που εκφράζουν οι συγγραφείς θα πρέπει να τα ερμηνεύσουμε εντός του πολιτικού πλαισίου της σύγχρονης τους εποχής. Στην παγκόσμια πολιτική σκηνή πρωταγωνιστούσαν άνδρες, ενώ οι γυναίκες δεν διέθεταν ούτε το δικαίωμα ψήφου⁵. Σε μια εποχή, λοιπόν, που οι γυναίκες δεν μετείχαν με κανένα τρόπο, άμεσα ή έμμεσα, στην πολιτική ζωή και στη λήψη αποφάσεων, θεωρούνταν αδιανόητο μία γυναίκα να ορίζει την τύχη μιας τόσο μεγάλης αυτοκρατορίας, όπως ήταν η βυζαντινή.

Β3ζ. Η περίοδος από τα μέσα του 11ου αιώνα έως το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας (1057-1453)

Σε αυτή την περίοδο δεσπόζει η παρουσία μιας εξαιρετικά καλλιεργημένης αυτοκράτειρας όπως πληροφορούμαστε από τις πηγές, της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας. Σε αυτήν αναφέρονται οι περισσότεροι συγγραφείς με θαυμασμό για την ευφυΐα και την πνευματική της καλλιέργεια, αν και μέμφονται την απόφασή της να παντρευτεί ξανά λίγους μόνο μήνες μετά τον θάνατο του συζύγου της, παρά την υπόσχεση που του είχε δώσει λίγο πριν πεθάνει.

Η παρουσία της στα σχολικά εγχειρίδια και η προβολή της σ' αυτά έχει μεγάλη σημασία για το θέμα που μελετάμε. Παρότι ακολουθεί χρονικά τη Ζωή και τη Θεοδώρα, τηρεί διαφορετική στάση από τις δύο αδελφές, απορρίπτοντας εξ αρχής την άσκηση της εξουσίας από την ίδια,

¹ Δ. Παπαθεοδώρου, *ό.π.*, σ. 146.

² Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 363.

³ Στο ίδιο, σ. 365.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Στην Ελλάδα οι γυναίκες κέρδισαν το νόμιμο δικαίωμα ψήφου και την εκλογή τους στις 28 Μαΐου 1952. Βλ. σχετικά Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Οι Ελληνίδες και η ψήφος. Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 73 (1989), σσ. 3-38.

με το αιτιολογικό μάλιστα της γυναικείας φύσεώς της και των δυσχερειών που αντιμετώπιζε εκείνη την εποχή το βυζαντινό κράτος. Αποτελεί ενδιαφέρον στοιχείο το γεγονός ότι συγγραφείς που στην πρώτη περίπτωση έκριναν τη Ζωή και τη Θεοδώρα αρνητικά επειδή δεν απαρνήθηκαν την εξουσία, στη δεύτερη δεν επαινούσαν την Ευδοκία για την πράξη της.

Το συγγραφικό δίδυμο των Ανδρουτσέλη-Μπασιά σημειώνει πως μαζί με τον πρώτο σύζυγό της καλλιέργησαν τα γράμματα και τις επιστήμες, αδιαφορώντας ωστόσο για τους εξωτερικούς κινδύνους που απειλούσαν το κράτος¹. Παρόμοιες απόψεις εκφράζουν και ο Αντωνιάδης² και το δίδυμο των Βενιζέλου-Σπαθάκη³.

Κάποιοι άλλοι συγγραφείς, χωρίς να παραγνωρίζουν την πνευματική αξία της Ευδοκίας, δεν παραλείπουν να σχολιάσουν άλλος με θετικό κι άλλος με αρνητικό τρόπο την απόφασή της να αθετήσει την υπόσχεσή της στον πρώτο της σύζυγο Κωνσταντίνο Γ'. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του Ζαχαριάδη⁴ και του Παπαθεοδώρου⁵.

Ιδιαίτερος είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει το γεγονός ο Τσαγρής. Απαλλάσσει την Ευδοκία από τη μομφή της αθέτησης της υπόσχεσής της στον ετοιμοθάνατο Κωνσταντίνο, και αποδίδει τη στάση της στις σφοδρές αντιδράσεις που προκάλεσε στη βυζαντινή κοινωνία η απουσία ικανού άνδρα να κυβερνήσει το κράτος που βρισκόταν σε μεγάλο κίνδυνο («Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Δούκα οἱ Τοῦρκοι ἐκυρίευσαν τὴν Καισάρειαν καὶ ἐκεῖθεν ἐπέδραμον δηοῦντες τὴν Κιλικίαν καὶ τὴν Συρίαν. Οἱ βασιλικοὶ στρατοὶ ἐν ἀποσυνθέσει διατελοῦντες καὶ τῶν πάντων στερούμενοι

¹ Σ. Ανδρουτσέλης-Α. Μπασιάς, *ό.π.*, σ. 84 («Οὗτος [ο αυτοκράτορας Κωνσταντῖνος Γ' Δούκας] μετὰ τῆς λογίας συζύγου αὐτοῦ Εὐδοκίας, φροντίζοντες μόνον περὶ τῶν ἐπιστημῶν, ἠμέλησαν τὰ στρατιωτικά...»).

² Α. Αντωνιάδης, *ό.π.*, σ. 392 («Οὗτος δὲ, [ο αυτοκράτορας Κωνσταντῖνος Γ' Δούκας] καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ, ἢ ὡς λογία συγγραφεὺς γνωστὴ Εὐδοκία, ἔστρεψεν ὅλην αὐτοῦ τὴν προσοχὴν πρὸς τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τῆς πολιτείας πράγματα»).

³ Θ.Β. Βενιζέλος-Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 133 («Κωνσταντῖνος Γ' ὁ Δούκας, ὁ σύζυγος τῆς λογίας καὶ διασήμου συγγραφέως Εὐδοκίας, γενόμενος αὐτοκράτωρ ἐπεμελήθη μὲν τῶν γραμμάτων, παρημέλησε δὲ τὰ στρατιωτικά»).

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 62 («Μετὰ Ἰσαάκιον τὸν Α' ἐβασίλευσε Κωνσταντῖνος ὁ Γ' ὁ Δούκας, ὅστις ἠκολούθησε τὰ βήματα τῶν προκατόχων του. Οὗτος διώρησε πρὸ τοῦ θανάτου του διαδόχους τοὺς τρεῖς αὐτοῦ υἱούς, νέους ἔτι ὄντας, ἀναθείς τὴν ἐπιτροπείαν τῆς συζύγου αὐτοῦ Εὐδοκία, τῆ πολυωνύμω γενομένη ἐπὶ πολυμαθεία, ἐπὶ τῷ ὄρω ὅμως τοῦ νὰ μὴ συνέλθῃ αὕτη εἰς δεύτερον γάμον. Ἀλλ' ἡ Εὐδοκία ἐπτά μῆνας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρὸς τῆς (1067) ἔγημε τὸν στρατηγὸν Ῥωμανὸν τὸν Δ' τὸν Διογένην»).

⁵ Δ. Παπαθεοδώρου, *ό.π.*, σ. 148 («Ὁ Δούκας ἀπέθανε τὸν Μάϊον τοῦ 1067, ἀναθέσας τὴν ἐπιτροπείαν τῶν τριῶν αὐτοῦ ἀνηλίκων τέκνων, τοῦ Μιχαήλ, τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ τοῦ Κωνσταντῖνου εἰς τὴν εὐπαιδεντον αὐτῶν μητέρα Εὐδοκίαν, ἐπὶ τῷ ὄρω τοῦ νὰ μὴ ἔλθῃ αὕτη εἰς δεύτερον γάμον. Ἀλλ' ἡ Εὐδοκία μὴ δυναμένη ν' ἀντιμετωπίσῃ πρὸς τὰς δεινὰς περιστάσεις τοῦ κράτους, ὑπανδρεύθη τὸν γενναιότατον ἐκ τῶν στρατηγῶν Ῥωμανὸν τὸν Διογένην καὶ παρέλαβεν αὐτὸν συνάρχοντα τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1068»).

ἢ ἀπεποιῶντο νὰ πολεμήσωσιν ἢ ματαίως ἠγωνίζοντο. Ἐντεῦθεν ἐξηγέρθη ἡ κοινὴ γνώμη καὶ ἐπιμόνως ἀπῆται τὴν εἰς τὸν θρόνον ἀνάρρησιν ἀνδρὸς στρατιωτικοῦ, δυναμένου νὰ ἀνταποκριθῆ εἰς τὰς δεινὰς περιστάσεις τῆς πατρίδος. Ἀλλ' ὁ πατριάρχης, ἡ σύγκλητος καὶ ἡ ἰσχύουσα πολιτικὴ μερὶς τῶν λογίων ἐπέμενεν εἰς τὴν τήρησιν τοῦ καθεστῶτος. Ὅθεν ἡ χήρα τοῦ Δούκα Εὐδοκία, ἐπίτροπος τῶν τριῶν αὐτῆς ἀνηλίκων υἱῶν, ἀπεφάσισε νὰ ἀνταποκριθῆ καὶ εἰς τὴν κοινὴν ἀπαίτησιν καὶ εἰς τοὺς πόθους τῆς σφριγώσης καρδίας τῆς καὶ διαβουκολήσασα τὸν πατριάρχην πρὸς ἐξαφάνισιν τῆς εἰς χεῖρας αὐτοῦ ἐγγράφου διαβεβαιώσεως, “ὅτι δὲν θέλει ἔλθῃ εἰς δεῦτερον γάμον,” συνεζεύχθη τὸν Ῥωμανὸν Διογένην, στρατηγὸν γενναϊότατον καὶ τὴν ὄψιν κάλλιστον, ὅστις καὶ ἠηγορεύθη παρενθὺς αὐτοκράτωρ (1068)»¹).

Ἐπόμενη ἰσχυρὴ γυναικεῖα προσωπικότητα τῆς περιόδου αὐτῆς, εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ συγγραφέας καὶ θυγατέρα τοῦ αυτοκράτορα Ἀλέξιου Α' Κομνηνοῦ, Ἄννα. Γι' αὐτὴν οἱ ἀναφορὲς δὲν εἶναι τόσο σημαντικὲς στα εγχειρίδια βυζαντινῆς ἱστορίας. Σημειώνεται ἀπὸ τοὺς περισσότερους ὡς μία σημαντικὴ ἱστορικὴ συγγραφέας, ὅπως στοὺς Ἀντωνιάδη², Βενιζέλο-Σπαθάκη³ καὶ Δραγάτη⁴. Μόνο στο σχολικὸ βιβλίον τοῦ Τσιβανόπουλου ὑπάρχει ἐκτενὴς καὶ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἀναφορὰ στὴν ἀπόπειρα τῆς Ἄννας καὶ τῆς μητέρας τῆς νὰ υφαρπάξουν οὐσιαστικὰ τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τῆς Ἰωάννη. Ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ ἀναφέρεται στο γεγονός, σημειώνει με νόημα ὅτι οἱ φίλοι τῆς πατρίδας ἀντέδρασαν σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια τῆς Ἄννας, μὴν ἐπιτρέποντας νὰ ἀπομακρυνθῆ ἡ ἐξουσία ἀπὸ τὰ χεῖρα τῶν ἀρρένων διαδόχων («Ὁ Ἀλέξιος ἐτελεύτησεν ἐν ἔτει 1118 βασιλεύσας ἔτη 37. Διάδοχος δὲ τοῦ θρόνου ἐγένετο ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἰωάννης ὁ Β', ὁ ἐπονομασθεὶς Καλοϊάννης. Ἡ αὐτοκράτειρα καὶ μήτηρ αὐτοῦ Εἰρήνη ἤθελε νὰ ἐξώσῃ τοῦ θρόνου τὸν υἱὸν χάριν τῆς θυγατρὸς αὐτῆς Ἄννης, ἣτις, μεθ' ὅλην τὴν παιδείαν αὐτῆς καὶ φιλοσοφίαν, ἐπωφθαλμιάζεν οὐδὲν ἥττον πρὸς τὸ βασιλικὸν διάδημα. Ἀλλ' οἱ φίλοι τῆς πατρίδος δὲν ἠνείχοντο, ὅπως ἡ διαδοχὴ τοῦ θρόνου ἀπομακρυνθῆ τῶν ἀρρένων τοῦ Ἀλεξίου διαδόχων»⁵).

Μετὰ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ, ἡ γυναικεῖα παρουσία στα σχολικὰ εγχειρίδια εἶναι ἰσχνή. Οἱ ἀναφορὲς ποὺ κάνουν οἱ συγγραφεῖς εἶναι λιγοστὲς καὶ ἀφοροῦν εἴτε αὐτοκράτειρες ποὺ ἀνέλαβαν τὴν ἐπιτροπεία τῶν γιῶν τους, εἴτε κόρες αὐτοκρατόρων ποὺ παντρεύτηκαν ξένους ἠγεμόνες γιὰ πολιτικούς λόγους. Γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση,

¹ Γ. Τσαγρῆς, *ὁ.π.*, σσ. 200-201.

² Ἀ. Ἀντωνιάδης, *ὁ.π.*, σ. 395 («Θυγάτηρ τοῦ Ἀλεξίου ἦτον ἡ ἐπιδεξία συγγραφεὺς Ἄννα Κομνηνὴ, ἣτις περιέγραψε τὸν βίον τοῦ πατρὸς αὐτῆς»).

³ Θ.Β. Βενιζέλος-Ἀ.Κ. Σπαθάκης, *ὁ.π.*, σ. 136 («Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς ἔσχῃ θυγατέρα λογιαν Ἄνναν τὴν Κομνηνὴν, ἣτις συνέγραψε τὸν βίον αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀλεξιάδι»).

⁴ Ἰ. Δραγάτης, *ὁ.π.*, σ. 184 («Κάλλιστον δ' ἀφηγητὴν τῶν κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ ἐν γένει τὸν βίον τοῦ Ἀλεξίου ἔχομεν τὴν πεπαιδευμένην θυγατέρα αὐτοῦ Ἄνναν τὴν Κομνηνὴν»).

⁵ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 380.

χαρακτηριστική είναι η αναφορά στην Άννα της Σαβοΐας¹, συζύγου του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου. Μετά το θάνατο του συζύγου της ανέλαβε την επιτροπεία του ανήλικου γιου της Ιωάννη Ε΄. Τότε ο Ιωάννης Καντακουζηνός απομάκρυνε το νόμιμο διάδοχο και τη μητέρα του από το θρόνο και ανέλαβε την εξουσία.

Ο Ιωαννίδης βλέπει στη διαμάχη ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και την Άννα της Σαβοΐας την απαρχή πολλών δεινών για το βυζαντινό κράτος («Κατ' ἀκολουθίαν τὸ κράτος εὐρίσκετο ἐν τελείᾳ παραλυσίᾳ. Καὶ ὡς νὰ μὴ ἦρκει ἡ παραλυσία αὕτη, ὁ Καντακουζηνὸς θέλων νὰ προφυλάξῃ ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς ὀργῆς τῆς Ἄννης ἐζήτησε τὴν συνδρομὴν τῶν φοβερωτέρων ἐχθρῶν τῆς θρησκείας καὶ τῆς πατρίδος, ἦτοι τῶν Τούρκων»²). Σημειώνει επιπλέον πως ο Καντακουζηνός δεν δίστασε να δώσει ως σύζυγο στον σύμμαχό του και οθωμανό σουλτάνο Ορχάν την κόρη του Θεοδώρα («Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τουρκικῆς τινοσ φυλῆς κατοικούσης εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔπειτα δὲ κατέστησε σύμμαχόν του τὸν σουλτᾶνον τῶν Τούρκων Οὐρχάν, δούς εἰς αὐτὸν σύζυγον τὴν νεωτάτην θυγατέρα του Θεοδώραν»³).

Παρόμοιες θέσεις υποστηρίζει και ο Παπαθεοδώρου («...ὁ Καντακουζηνός, διχονοήσας πρὸς τὴν βασιλομήτορα Ἄνναν ἀνηγόρευσε ἑαυτὸν αὐτοκράτορα ἐν Διδυμοτείχῳ ὡς Ἰωάννης ς' καὶ, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν συνδρομὴν τοῦ σουλτάνου τῶν Τούρκων Ὀρχάν, ἔδωκεν εἰς τὸν γέροντα τοῦτον ὡς σύζυγον τὴν νεαρὰν αὐτοῦ θυγατέρα Θεοδώραν (1346)»⁴).

Γ. Η θέση της γυναίκας στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινῆς ιστορίας κατά τον 20ό αιώνα

Γ1. Εισαγωγικά

Παρότι θα περίμενε κανείς κάποια – μικρή έστω – διαφοροποίηση επί το βέλτιον, όσον αφορά στη θέση της γυναίκας στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινῆς ιστορίας αυτής της περιόδου, η μελέτη τους δεν αποδεικνύει κάτι τέτοιο. Η μόνη διαφορά που μπορεί κάποιος να επισημάνει δια γυμνού

¹ Η Άννα της Σαβοΐας γεννήθηκε στο Σαμπερι στις αρχές του 14ου αιώνα. Παντρεύτηκε τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, αποκτώντας μαζί του πέντε παιδιά. Το 1341, μετά τον θάνατο του συζύγου της, απομάκρυνε τον Ιωάννη Καντακουζηνό από τη θέση του επιτρόπου και ανέλαβε η ίδια την αντιβασιλεία μέχρι να ενηλικιωθεί ο γιος της Ιωάννης Ε΄. Εκείνη την περίοδο εκμεταλλεύτηκε ο στενός συνεργάτης του Ανδρόνικου, Ιωάννης Καντακουζηνός, για να καταλάβει με πραξικοπηματικό τρόπο την εξουσία και να εκτοπίσει από τον θρόνο τόσο την Άννα, όσο και τον ανήλικο γιο της, Ιωάννη. Έπειτα από συμβιβαστική λύση που δόθηκε από κοινού, η Άννα και ο γιος της Ιωάννης εστάλησαν στη Θεσσαλονίκη, με την Άννα να ασκεί τη διοίκηση της πόλης για μακρό χρονικό διάστημα. Πέθανε το 1365, ενώ πριν είχε καρεί μοναχή με το όνομα Αναστασία.

² Α. Ιωαννίδης, *ό.π.*, σ. 26.

³ Στο ίδιο, σ. 27.

⁴ Δ. Παπαθεοδώρου, *ό.π.*, σ. 172.

οφθαλμού είναι η απουσία αναφοράς σε γυναίκες είτε με θετικό είτε με αρνητικό τρόπο. Κι αυτό ασφαλώς γίνεται σταδιακά, αφού οι πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα δεν φαίνεται να διαφέρουν ιδιαίτερα από την προηγούμενη περίοδο. Παρ' όλ' αυτά, δεν θα πάψουν να υπάρχουν έως και τα τέλη αυτού του αιώνα εγχειρίδια που εκφράζονται με τρόπο δηκτικό και υποτιμητικό απέναντι στις γυναίκες.

Γ2. Η πρώτη πεντηκονταετία (1900-1950)

Κατά την περίοδο αυτή η εικόνα της γυναίκας, χωρίς να παύει να αποτελεί «σημείον αντιλεγόμενον»¹, περιορίζεται σε μικρές αναφορές που γίνονται σε συγκεκριμένες γυναικείες προσωπικότητες που μας απασχόλησαν και στα σχολικά εγχειρίδια του προηγούμενου αιώνα. Από τους συγγραφείς, όσοι συνεχίζουν να εκδίδουν βιβλία και αυτή την περίοδο, ακολουθούν τον ίδιο τρόπο γραφής. Πρόκειται για τους Ιωαννίδη², Τσαγρή³ και Ζαχαριάδη⁴.

Ο Ζαχαριάδης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα και των τριών συγγραφέων. Εξακολουθεί να κάνει αναφορές σε γυναίκες του Βυζαντίου (συνήθως με αρνητικά σχόλια), όπως έκανε και στα προηγούμενα έργα του. Γί' αυτόν η σύζυγος του Αρκάδιου Ευδοξία, εξακολουθεί να είναι «φιλόδοξος καὶ ἐκδεδιητημένη»⁵, η αδελφή του Θεοδόσιου Β' Πουλχερία, μία παμπόνηρη γυναίκα που ουσιαστικά κυβέρνησε το κράτος για λογαριασμό του ανίκανου αδελφού της⁶, η σύζυγος του Θεοδόσιου Β' Ευδοκία, μία

¹ Λκ. 2,34.

² Από τον Ιωαννίδη έχουμε βρει και μελετήσει συνολικά πέντε σχολικά εγχειρίδια (τα δύο σε πρώτη έκδοση και τα υπόλοιπα επανεκδόσεις τους χωρίς ιδιαίτερες προσθήκες), τα οποία έχουν ως περιεχόμενό τους τη συνολική ελληνική ιστορία. Επομένως η παρουσία του Βυζαντίου εκεί είναι προφανώς περιορισμένη. Πρόκειται για τα εξής έργα, κατά σειρά εκδόσεως: α) «Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικωτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας», ἔκδ. ογδόη, τεύχ. Γ', ἔκδ. Ἰω. Κολλάρου Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1901. β) «Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων», ἔκδ. ογδόη, ἔκδ. Ἰω. Κολλάρου Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1901. γ) «Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικωτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας», ἔκδ. ἐνάτη, τεύχ. Γ', ἔκδ. Ἰω. Κολλάρου Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1902. δ) «Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικωτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας», ἔκδ. ἐνδεκάτη, τεύχ. Γ', ἔκδ. Ἰω. Κολλάρου Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1909. ε) «Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων», ἔκδ. δεκάτη, ἔκδ. Ἰω. Κολλάρου Τυπογραφεῖον Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 19012.

³ Από τον Τσαγρή έχουμε βρει και μελετήσει δύο σχολικά εγχειρίδια, τα οποία όμως αφορούν στη ρωμαϊκή περίοδο έως τον Μ. Κωνσταντίνο, χωρίς να επεκτείνονται περαιτέρω. Το πρώτο φέρει τον τίτλο: *Ἱστορία τῶν Ρωμαίων ἀπὸ τῆς θεμελιώσεως τῆς Ρώμης μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, ἔκδ. τετάρτη, ἐν Ἀθήναις 1905 και το δεύτερο *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Ἑλληνικῆ μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἔκδ. Δ. Τερζόπουλου και Μ. Σαλίβερου, ἐν Ἀθήναις 1909.

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ἱστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς (Μέρος β', 395 π.Χ.-1453)*, ἔκδ. Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1903.

⁵ Στο ίδιο, σ. 9.

⁶ Στο ίδιο, σσ. 10-11.

γυναίκα η οποία «...οὐ μόνον ἐπὶ κάλλει καὶ νοημοσύνη διέπρεψεν, ἀλλ' ἐκπαιδευθεῖσα ἐπιμελῶς ὑπὸ τοῦ πατρὸς περὶ τὴν γραμματικὴν, τὴν ρητορικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, κατέστη ἐγκρατὴς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας»¹. Η σύζυγος του Ιουστινιανού Θεοδώρα υπήρξε μια γυναίκα η οποία, παρότι «...ἦτο ἐκ Κύπρου περίφημος ὑποκρίτρια. Συνήγου ὁμως ἐν αὐτῇ πνεῦμα καὶ σύνεσιν μετὰ καλλονῆς καὶ φιλαρχίας»² και έτσι εξελίχθηκε σε βασικό στήριγμα του σπουδαίου συζύγου της («...ἦτις ἀπὸ εὐτελεστάτου προηγουμένου βίου ἀναβιβασθεῖσα εἰς τὸν λαμπρότερον τῆς οἰκουμένης θρόνον ἀνεδείχθη ἀξία τῆς παραδόξου ταύτης τύχης»³). Παρόμοιες αναφορές ο Ζαχαριάδης κάνει και για άλλες γυναίκες του Βυζαντίου, όπως την Ειρήνη την Αθηναία⁴, τη σύζυγο του Θεόφιλου Θεοδώρα⁵, τις αδελφές Ζωή και Θεοδώρα⁶ κ.ά. Εκεί που ο Ζαχαριάδης όχι μόνο δεν κατακρίνει τη γυναικεία παρουσία στο Βυζάντιο, αλλά αντίθετα επικροτεί τη στάση των βυζαντινών αυτοκρατόρων υπέρ της ανύψωσης της θέσης της, είναι η περιγραφή της νομοθεσίας των Ισαύρων, για την οποία σημειώνει τα εξής: «...καθωρίσθησαν τὰ περὶ τοῦ γάμου καὶ οὐ μόνον ἀννψώθη ἡ γυνὴ εἰς ἴσην πρὸς τὸν ἄνδρα τάξιν, ἀλλὰ καὶ σφυγκτότερος ὁ δεσμὸς τῆς ὅλης οἰκογενείας διὰ διαφόρων διατάξεων κατέστη»⁷.

Εκτός όμως από τους παλαιότερους συγγραφείς, την εμφάνισή τους θα κάνουν και άλλοι, νεότεροι (Αδαμαντίου, Ἀμαντος, Βάρδος, Βραχνός, Λαζάρου, Σακελλαρίου, Χωραφάς κ.ά.), μερικοί από τους οποίους θα διακριθούν στη συνέχεια στα ελληνικά πανεπιστήμια (Αδαμαντίου, Ἀμαντος). Όλοι τους, ωστόσο, θα αναπαραγάγουν το στερεότυπο της γυναίκας, η οποία είτε ανήκει στην υψηλή κοινωνία (σύζυγοι, αδελφές, κόρες αυτοκρατόρων) είτε στα χαμηλότερα στρώματα, είναι εκ φύσεως αδύνατον να διαχειριστεί με ορθό τρόπο την εξουσία, αφού πρόκειται για μια αποκλειστικά ανδρική υπόθεση. Γι' αυτό ακριβώς θα πρέπει να περιορίζεται στον γυναικωνίτη και να ασχολείται με υποθέσεις που την αφορούν (ανάδειξη της γυναικείας ματαιοδοξίας μέσω της μόδας, κοινωνικά σχόλια κ.λπ.).

¹ Στο ίδιο, σ. 11.

² Στο ίδιο, σ. 16.

³ Στο ίδιο.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 29-30

⁵ Στο ίδιο, σ. 36.

⁶ Στο ίδιο, σ. 61.

⁷ Στο ίδιο, σ. 27.

Μειωτικοί χαρακτηρισμοί, όπως «ἀκόλαστος»¹, «ἀρχομανής»², «βδελυρά»³, «ἐκ φύσεως μοχθηρὰ γυνή»⁴ είναι συνήθεις στα σχολικά εγχειρίδια της εποχής. Επόμενο είναι, λοιπόν, η παρουσία της γυναίκας να υποτιμάται διαρκώς, ιδιαίτερα όσον αφορά στην άσκηση της εξουσίας⁵.

Εκείνο που αποτελεί νεωτερισμό στη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων του 20ου αιώνα είναι η προσθήκη, από τη δεκαετία του 1920 και εντεύθεν, ενός επιπλέον κεφαλαίου σχετικού με την εσωτερική διοίκηση του βυζαντινού κράτους. Περιεχόμενό του αποτελεί η περιγραφή των θεσμών του αυτοκράτορα και του πατριάρχη, των αξιωματούχων του κράτους, της διοίκησης των επαρχιών, της οικονομίας, του στρατού, καθώς και η ανάπτυξη του πολιτισμού και των γραμμάτων του. Στον πολιτισμό του οι συγγραφείς προσθέτουν και τον ιδιωτικό βίο των Βυζαντινών (οικίες, ενδυμασία, τροφή, κοινωνικές τάξεις, ψυχαγωγία κ.ο.κ.) με αρκετές αναφορές στις γυναίκες της εποχής. Σε αυτά τα κεφάλαια επαναλαμβάνονται όλα τα γνωστά στερεότυπα που αφορούν στις γυναίκες.

Ο Βραχνός, σε σχολικό εγχειρίδιο που εξέδωσε το 1924, σημειώνει για την προσέλευση των γυναικών στους ναούς, πως αυτό συνέβαινε όχι μόνο χάρη στη θεοσέβειά τους, αλλά και από μια έμφυτη εσωτερική ανάγκη για επίδειξή τους στο έτερο φύλο («*Ἡ βυζαντινὴ κοινωνία ἦτο εἰς ἄκρον θεοσεβῆς. Δι' αὐτὸ ἀθρόα συνέρρει εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ παρηκολούθει μετὰ κατανύξεως τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀκολουθίας καὶ ἀπελάμβανε τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν. Εἰς τὰς γυναῖκας μάλιστα καὶ ἄλλη ἀνάγκη ἐπέβαλλε νὰ συναθροίζωνται εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἐκεῖ εὗρισκον ἀφορμὴν νὰ θεραπεύσουν ἓνα ἐκ τῶν κυριωτάτων ἐμφύτων πόθων, νὰ ἐπιδειχθοῦν δηλαδὴ εἰς τὸ ἕτερον φύλον. Ἐκεῖ συναντῶμεν αἱ φίλαι ἐπεδείκνυον τὰ νέα φορέματά των καὶ ἀνεκοίνουν ἀμοιβαίως τὰ ἀφορῶντα*

¹ Ν. Βραχνός, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ, Ρωμαϊκῆ, Βυζαντιακῆ*, ἐκδ. Ἰω. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 100.

² Στο ἴδιο, σ. 107.

³ Του ἴδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἐν Ἀθήναις 1918, σ. 108.

⁴ Του ἴδιου, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ καὶ Ρωμαϊκῆ ἀπὸ τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης μέχρι τοῦ θανάτου Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου*, ἐκδ. πέμπτη, ἐκδ. Δημ. Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα καὶ Σία, Ἀθῆναι 1925, σ. 215.

⁵ Βλ. Κ. Ἄμαντος, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστὸν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιωτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. Ἰω. Κολλάρος Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1918, σσ. 8-9: «*Ἡ ἀδυναμία τῆς γυναικείας κυβερνήσεως ἐδείχθη κατὰ τὴν φοβερὰν ἐπιδρομὴν τῶν Οὐννων ὑπὸ τοῦ Ἀττίλα...*» καὶ Ἀδ. Ἀδαμαντίου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐκδ. πέμπτη, ἐκδ. Δημητράκου, Ἀθῆναι 1930, σ. 27: «*Διὰ τὰ περιέλθη τὸ Κράτος εἰς ἰσχυρὰς χεῖρας ἢ συνετὴ Πουλχερία, ἔλαβε, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Θεοδοσίου, σύζυγον τὸν γέροντα ἀξιωματικὸν Μαρκιανόν, ὁ ὁποῖος ἐγένεν ὁ σωτὴρ τοῦ Κράτους*».

αὐτὰς ἢ ἐκακολόγουν τὰς ἄλλας»¹). Παρόμοια θέση εκφράζει και για τη γυναικεία παρουσία στα λουτρά («Μετὰ τὴν ἐκκλησίαν κατ' ἐξοχὴν τόπος συνεντεύξεως ἦσαν τὰ δημόσια λουτρά. Εἰς τὰ δημόσια λουτρά τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἄλλων πρωτευουσῶν πόλεων ἰδίᾳ τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων, τὰ στολισμένα μὲ πολύχρωμα μάρμαρα καὶ μὲ ἀγάλματα, αἱ γυναῖκες τῆς ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως καθὼς καὶ αἱ ἄσται δὲν μετέβαινον μόνον διὰ τὴν περιποιηθῶν τὴν ὑγίαν των, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐπιδείξουν τὰς ἰδιαιτέρας καλλονὰς των ἢ τὸν πλοῦτον τῶν ἐνδυμασιῶν των»²).

Τις ίδιες θέσεις υποστηρίζει και ο Χωραφάς, το 1928 σε δικό του έργο³ και το 1939 σε εγχειρίδιο που συγγράφει από κοινού με τον Άντ. Σακελλαρίου⁴.

Ασφαλώς, στα σχολικά εγχειρίδια διαβάζουμε και επαίνους για συγκεκριμένες γυναικείες προσωπικότητες, όπως για παράδειγμα για την Ευδοκία⁵, τη Θεοδώρα⁶ και την Κασσιανή⁷. Δεν λείπουν, επίσης, και οι ευνοϊκές αναφορές στη νομοθεσία των Ισαύρων που υποστήριξε τις

¹ Ν. Βραχνός, *Ιστορία τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 156.

² Στο ἴδιο, σσ. 156-157.

³ Α. Χωραφάς, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἔκδ. ἔκτη, ἔκδ. Ἰω. Κολλάρος Βιβιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθῆναι 1928, σ. 89 («Ἐπειτα ἀπὸ τὸν ἵπποδρομο ἢ ἐκκλησία ἦτο ὁ μόνος τόπος δημοσίας συγκεντρώσεως τὸν ὁποῖον εἶχε τότε ἡ κοινωνία [...]. Εἰς τὰς γυναῖκας μάλιστα τοῦτο ἐπέβαλλε καὶ ἄλλη ἀνάγκη. Ἐκεῖ εὑρισκόν ἀφορμὴν νὰ ἐπιδείξουν τὴν ὠραιότητά των ἢ τὰ νέα των φορέματα καὶ ἐκεῖ συνητῶντο μὲ τὰς φίλας των καὶ ἐκακολόγουν τὰς ἄλλας»).

⁴ Α. Χωραφάς - Α. Σακελλαρίου, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Ρωμαίους μέχρι τοῦ 8ου αἰῶνος μ.Χ.*, ἔκδ. ἑβδόμη, ἔκδ. Ἰω. Κολλάρος Βιβιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 141.

⁵ Ν. Βάρδος, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιακῆ*, τεῦχος Γ', ἔκδ. Π. Ἀγγελίδου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1921, σ. 74 («Ἡ Ευδοκία ἦτο πολὺ πεπαιδευμένη. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς εἰσῆχθησαν εἰς τὴν αὐλὴν καὶ εἰς τὴν Κυβέρνησιν οἱ ἑλληνικοὶ τρόποι καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἰδρύθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν Πανεπιστήμιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐδιδάσκετο ἡ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ φιλολογία, ἡ φιλοσοφία, ἡ ῥητορικὴ καὶ ἡ νομικὴ»).

⁶ Α. Λαζάρου, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ*, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940, σσ. 35-36 («Ἡ Θεοδώρα ἦτο κόρη ἀρκτοτρόφου τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ κατ' ἀρχὰς ἐβοήθει τὸν πατέρα της εἰς τὸ ἔργον του. Ὅταν τὴν ἐγνώρισεν ὁ Ἰουστινιανός, εἶχεν ἐγκαταλείψει τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ καὶ ἔζη βίον ἡσυχον ἐργαζομένη εἰς τὴν οἰκίαν της. Ὁ Ἰουστινιανός τὴν ἠγάπησε, τὴν ἐπροστάτευσεν καὶ τέλος, ἐπειδὴ ἐξετίμησε τὰ μεγάλα της προτερήματα, τὴν ἐνυμφεύθη. Ἡ Θεοδώρα εἶχεν ἐξαιρετικὰ προτερήματα, ἐνεργητικότητα, ἰσχυρὰν θέλησιν, μεγάλην κρίσιν καὶ ὀξυτάτην ἀντίληψιν. Πρῶτῃ αὐτῇ ὡς αὐτοκράτειρα κατῶρθωσε νὰ κρατήσῃ τὴν θέσιν της πολὺ ὑψηλά. Οὐδέποτε ἔχανε τὸ θάρρος της καὶ εἰς τὰς κρίσιμους περιστάσεις ἔδιδε σοφὰς συμβουλὰς εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Διὰ τοῦτο εἶχε μεγάλην ἐπιβολὴν ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ ὁποῖος τὴν ἠγάπα ὑπερβολικὰ καὶ τὴν ἐσέβετο. Εἰς τὰς εἰκόνας πολλάκις τὴν παριστάνουν μαζὶ μὲ τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Ἰουστινιανός τὴν ὠνόμαζε τὸ γλυκύτερον αὐτοῦ χάριμα»).

⁷ Α. Χωραφάς - Α. Σακελλαρίου, ὁ.π., σ. 144 («Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ διεδέχθη αὐτὸν ὁ υἱὸς του **Θεόφιλος** (829-842). Οὗτος εἶχε σύζυγον τὴν Θεοδώραν, τὴν ὁποίαν ἐπροτίμησεν ἀπὸ τὴν ὠραίαν καὶ πεπαιδευμένην Εἰκασίαν ἢ Κασίαν, διότι ἡ τελευταία ἐφάνη εἰς αὐτὸν περισσότερο τὸν δέοντος εὐφυῆς»).

γυναίκες. Με το θέμα ασχολείται ιδιαίτερα ο Βραχνός («Διὰ τῆς Ἐκλογῆς μετερρυθμίζοντο πλεῖστα ὅσα καὶ ἰδίως τὰ περὶ γάμου καὶ οἰκογενείας καθ' ὅλου ἐπὶ τὸ ἠθικώτερον καὶ κατὰ τὸ ἀληθὲς πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐνῶ τὸ πρὸ τοῦ Λέοντος δίκαιον ἐπέτρεπε τὴν παλλακείαν καὶ παρεῖχε νόμιμα δικαιώματα εἰς τὰ ἐξ αὐτῆς τέκνα, τοὺς λεγομένους φυσικοὺς ἢ νόθους παῖδας, ἡ Ἐκλογὴ τοῦ Λέοντος ὄχι μόνον ἀπηγόρευε τὴν παλλακείαν, ἀλλὰ καὶ ἐτιμῶρει αὐτήν. Ἡ Ἐκλογὴ ἐπέβαλλε τὸ γνήσιον χριστιανικὸν δόγμα, καθ' ὃ ὁ γάμος εἶνε ὁ μόνος ἐπιτετραμμένος σύνδεσμος μεταξὺ ἀνδρὸς γυναικός. Ἐνῶ τὸ πρὸ τοῦ Λέοντος δίκαιον καθίστατο εὐχερῆ τὴν διάλυσιν τοῦ γάμου, διὰ τῆς Ἐκλογῆς καθίστατο λίαν δυσχερὲς τὸ διαζύγιον καὶ ἐκανονίσθησαν αἱ περιστάσεις, καθ' ἃς ἦτο ἐπιτετραμμένη ἡ λύσις τοῦ γάμου. Ἡ Ἐκλογὴ κατήργησε καὶ τὰ τελευταῖα ἴχνη τῆς ὑπερόγκου ἐξουσίας, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ πατὴρ ἐπὶ τῶν τέκνων κατὰ τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον, καὶ τῆς ἀνισότητος τὴν ὁποίαν τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον καθιέρουε μεταξὺ τῶν δικαιωμάτων τῆς μητρός. Κατὰ τὴν νομοθεσίαν τοῦ Λέοντος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς ἡ πατρικὴ ἐξουσία ἡσκειτο ὑπὸ τῆς μητρός οὐχὶ ὡς ἐπιτρόπου ἀλλὰ ὡς ἐχούσης αὐτοδικαίως τὴν ἐξουσίαν ἐκείνου»¹), καθὼς καὶ οἱ Χωραφάς² καὶ Λαζάρου³.

Γ3. Ἡ δευτέρα πεντηκονταετία (1950-2000)

Ἡ συγκεκριμένη περίοδος κυριαρχεῖται ἀπὸ τρία κυρίως σχολικὰ εγχειρίδια που αποτυπώνουν τὴ ρευστότητα τῆς εποχῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων* τῆς Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου, τὴ *Βυζαντινὴ Ἱστορία* τοῦ Κώστα Καλοκαιρινού καὶ τὴν *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ* τῶν Λάμπρου Τσακτοῖρα, Ζαχαρία Ορφανουδάκη καὶ Μαρίας Θεοχάρη. Ἐκτὸς αὐτῶν, τὸ ἴδιο διάστημα κυκλοφόρησαν καὶ ἄλλα σχολικὰ εγχειρίδια, ὅπως αὐτὰ τῶν Θεοδωρίδη-Λαζάρου⁴, τῶν Λαζάρου-Χατζῆ- Βουραζέλη-Μαρινάκου (τὸ τελευταῖο γινώρισε δεκαεπτὰ επανεκδόσεις ἀπὸ τὸ 1969 ἕως τὸ 1975)⁵ καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα αποτελοῦν σὴν οὐσία συνέχεια

¹ Ν. Βραχνός, *ὁ.π.*, σσ. 88-89.

² Α. Χωραφάς, *ὁ.π.*, σ. 114 («...κατὰ τὸ νέον δίκαιον ὁ γάμος θεωρεῖται μυστήριον, τὸ δὲ διαζύγιον ἐπιτρέπεται μόνον εἰς ἐλαχίστας περιπτώσεις. Ἡ περιουσία τῶν συζύγων εἶναι κοινή. Αποθανόντος τοῦ πατρὸς τὴν κηδεμονίαν τῶν τέκνων ἀναλαμβάνει ἡ μήτηρ. Οἱ γάμοι μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ αἰρετικῶν ἐπιτρέπονται»).

³ Α. Λαζάρου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ἐκδ. ΟΕΣΒ, ἐν Αθήναις 1948, σ. 78 («Ἀξιολογώτατον ἐπίσης ἔργον τοῦ Λέοντος ἦτο ἡ νομοθετικὴ τοῦ ἐργασία. Ἐσυνέχισε τὸ ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὸ συνεπλήρωσεν. Συνέταξε τὴν Ἐκλογὴν, συλλογὴν δηλαδὴ νόμων, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ νομοθεσία συνδιέταξεν ἀκόμη περισσότερον μὲ τὴν φιλανθρωπίαν, τὴν ὁποίαν ἐκήρυξεν ὁ χριστιανισμός. Τοιοῦτοτρόπως ἐπροστάτευσεν τὴν γυναῖκα, τὸν γάμον καὶ ὥρισε καλῆτερον τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα. Ἡ γυνὴ ἠδύνατο πλέον νὰ κληρονομή καὶ νὰ διαχειρίζεται περιουσίας»).

⁴ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ἐκδ. ΟΕΣΒ, ἐν Αθήναις 1946.

⁵ Α. Λαζάρου - Δ. Χατζῆς - Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ἱστορία Ἑλληνορωμαϊκῆ-Βυζαντινῆ Μεσαιωνικῆ Ἑυρώπης (146 π.Χ.-1453 μ.Χ.)*, ἐκδ. ΟΕΔΒ, Αθήναι 1969.

προηγούμενων εκδόσεων ελαφρώς βελτιωμένων, κυρίως ως προς την εμφάνιση και λιγότερο ως προς το περιεχόμενό τους.

Τα τρία πρώτα εγχειρίδια παρουσιάζουν μία εικόνα για το Βυζάντιο από την οποία οι γυναίκες είτε είναι ανύπαρκτες είτε η παρουσία τους είναι στην καλύτερη των περιπτώσεων διακριτική.

Στην *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων* της Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου, της πρώτης γυναίκας συγγραφέως σχολικού εγχειριδίου αυτού του είδους, η γυναικεία παρουσία είναι σαφώς πιο περιορισμένη από αυτή της προηγούμενης πεντηκονταετίας και, όπου υπάρχει, σχολιάζεται με πιο ήπιες εκφράσεις και κατά βάσιν θετικά.

Η Πουλχερία αρχικά, εξακολουθεί να παρουσιάζεται ως «λίαν φιλόδοξος γυνή»¹. Αν και προσπαθούσε με κάθε τρόπο να στρέψει το ενδιαφέρον του αδερφού της, Θεοδοσίου Β', οπουδήποτε αλλού εκτός από τη διοίκηση του βυζαντινού κράτους, ωστόσο η συγγραφέας προσθέτει γι' αυτήν πως επρόκειτο για γυναίκα «προικισμένη με πολιτικὸν νοῦν»², η οποία βοήθησε τον σύζυγό της Μαρκιανό με θετικό τρόπο στην άσκηση της εξουσίας³.

Στις ίδιες σελίδες του βιβλίου γίνεται λόγος και για την Ευδοκία, σύζυγο του Θεοδοσίου Β'. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου σημειώνει πως επρόκειτο για γυναίκα «...πολὺ μορφωμένην, ἢ ὅποια ἔγινε χριστιανή, εὐσεβεστάτη μάλιστα...»⁴, ασκώντας μεγάλη επίδραση στον σύζυγό της χάρη στη μόρφωση, την ευφυΐα και την εξαιρετική της προσωπικότητα που διέθετε, διακρινόμενη για τη συμβολή της στην πνευματική κίνηση του Βυζαντίου, καθώς και για τη φιλανθρωπική της δράση⁵.

Θετική είναι η στάση της συγγραφέως και για τη Θεοδώρα, τη σύζυγο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού. Γι' αυτήν αναφέρει τα εξής: «*Ἡ σύζυγός του Θεοδώρα ἤσκει μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ καὶ εἰς πολλὰ ζητήματα ἐπέβαλλε τὴν γνώμην της. Αὕτη διεκρίθη διὰ τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν*

¹ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1962, σ. 19.

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο, σ. 20 («Ὁ Μαρκιανὸς (450-457), βοηθούμενος καὶ ἀπὸ τὴν Πουλχερίαν, ἐκυβέρνησε μὲ σύνεσιν καὶ σθένος...»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 19.

⁵ Στο ίδιο, σσ. 19-20 («Ἡ Εὐδοκία ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν, λόγω τῆς μορφώσεως καὶ τῆς εὐφυΐας της, καὶ κατέστη ἐξαιρετικὴ προσωπικότης, διότι συνετέλεσε νὰ ἰδρυθῆ μεγάλη σχολὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὸ Πανδιδακτήριον (425), ὅπου, πλὴν τῶν νομικῶν, ἐδιδάσκοντο ἡ ῥητορικὴ, ἡ φιλοσοφία, ἡ λατινικὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, καὶ ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν ἐκλογὴν ἱκανῶν διδασκάλων. Ἐκαυχᾶτο ἡ Εὐδοκία διὰ τὴν ἑλληνικὴν της καταγωγὴν καὶ συνέγραψεν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, ἠνόνθησε δὲ πᾶσαν πνευματικὴν κίνησιν πρὸς ἐπικράτησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου της ἡ Εὐδοκία ἀφωσιώθη εἰς ἔργα φιλανθρωπίας, τόσον εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν, ὅσο καὶ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, τὰ ὅποια δις ἐπεσκέφθη. Διένειμε βοηθήματα εἰς πτωχοὺς καὶ φυλακισμένους, ἠλευθέρωσε πολλοὺς αἰχμαλώτους καὶ ἔδωκε πολλὰ χρήματα εἰς ἐκκλησίας καὶ μονὰς»).

ἐπιδεξιότητά της εἰς τὰ πολιτικά καὶ θρησκευτικά πράγματα καὶ δὲν ἀρνοῦνται τοῦτο οὔτε οἱ ἐχθροὶ της. Ἡ Θεοδώρα ἦτο κόρη ἀρκτοτρόφου καὶ ἔμεινεν ὀρφανή μητρὸς ἐνωρίς, εἰργάζετο δὲ ὡς χορεύτρια εἰς τὸ θέατρον καὶ τὸν ἵπποδρομον. Ὅταν ἐγνώρισε τὸν Ἰουστινιανόν, ἀφωσιώθη εἰλικρινῶς εἰς αὐτὸν καὶ ὁ βίος της ὡς αὐτοκρατείας εἶναι ἄψογος καὶ ἀνεπίληπτος. Ἡ Θεοδώρα ἐπέδειξε πολὺτιμα χαρίσματα καὶ ἀρετάς, ἰδίως ἰσχυρὰν θέλησιν, ἢ ὅποια κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Νίκα ἔσωσε τὸ κράτος»¹.

Ἡ ἴδια συγγραφέας, ἀντιθέτως, χρησιμοποιοῦ σκληρὴ γλῶσσα γιὰ νὰ περιγράψῃ τὴν Εἰρήνην τὴν Αθηναία. Ὑποστηρίζει πῶς ἦταν «γυνὴ φιλόδοξος καὶ ἰσχυροῦ χαρακτήρος»², «ἄκαρδος καὶ φιλόδοξος»³, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο διαχειρίστηκε τὴν ἐξουσία καὶ τὴ σχέση της με τὸν γιο της Κωνσταντῖνο.

Στὴ *Βυζαντινὴ Ἱστορία* τοῦ Κῶστα Καλοκαιρινού, ἓνα βιβλίον που προκάλεσε πολλές ἀντιδράσεις με τὴν ἐκδόσιν του καὶ οἱ ὁποῖες οδήγησαν τελικὰ στὴν ἀπόσυρσίν του⁴, ὁ συγγραφέας δὲν ἀφίσταται ἀπὸ τὴ γραμμὴ που χάραξε ἡ Βουραζέλη-Μαρινάκου στὸ δικό της. Περιορίζει ἀκόμη περισσότερο τὴ γυναικεῖα παρουσία στὸ εγχειρίδιό του, ἀσχολούμενος κυρίως με τὴ σύζυγο τοῦ Ἰουστινιανοῦ Θεοδώρα, τὴν Εἰρήνην τὴν Αθηναία καὶ τὴ Ζωή. Ἡ γνώμη του καὶ γιὰ τὶς τρεῖς δὲν εἶναι καθόλου καλὴ, ἀν καὶ τὴ μετριάξῃ συχνά, ἀποδίδοντάς τὴ σε ἄλλους. Γιὰ τὴν πρώτη σημειώνει πῶς πρὶν τὸν γάμον της με τὸν Ἰουστινιανόν, ἡ ζωὴ της δὲν ἦταν καθόλου ἠθικὴ. Αὐτὴ τὴν ἀξιολογικὴ κρίσιν τὴν ἀποδίδει στους ἐχθροὺς της καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ ἴδιος δὲν τοποθετεῖται («Ἀξιολογὴ ἐπίδραση ἄσκηση ἐπάνω τοῦ ἡ Θεοδώρα. Ὅπως λένε οἱ ἐχθροὶ της κυρίως, πρὶν γίνῃ ἀγούστα, ζοῦσε μιὰ ζωὴ ἄστατη καὶ ἠθικὰ ἐπιλήψιμη»⁵). Προσθέτει, ὅμως, στὶς πηγές του ἔργου καὶ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Προκόπιον, στὸ ὁποῖο ἡ Θεοδώρα δείχνει ἰδιαίτερο σθένος γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς στάσεως τοῦ Νίκα⁶. Γιὰ τὴν Εἰρήνην ἡ γνώμη του εἶναι ἀπόλυτα ἀρνητικὴ. Τὴ χαρακτηρίζει «γυναίκα ἐξαιρετικῆς ὁμορφιάς καὶ δυναμισμού, ἀλλὰ σκληρὴ καὶ φίλαρχη»⁷, προσθέτωντας πῶς «...ἡ πενταετία τῆς ἀμαρτωλῆς ἀγούστας εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἄτυχες περιόδους τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας»⁸. Γιὰ τὴ Ζωὴ υπογραμμίζει τὶς λανθασμένους ἐπιλογές που ἔκανε στους γάμους της («Ἡ

¹ Στὸ ἴδιο, σ. 30.

² Στὸ ἴδιο, σ. 118.

³ Στὸ ἴδιο.

⁴ Βλ. σχετικὰ Χ. Αθανασιάδης, *Τὰ ἀποσυρθέντα βιβλία, Ἔθνος καὶ σχολικὴ Ἱστορία στὴν Ελλάδα, 1858-2008*, ἐκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.

⁵ Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ (146 π.Χ.-1453 μ.Χ.)*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1982, σ. 165.

⁶ Στὸ ἴδιο, σ. 193.

⁷ Στὸ ἴδιο, σ. 236.

⁸ Στὸ ἴδιο.

Ζωή, ή μεγαλύτερη, ανεβάζει στο θρόνο (1028-1056) λογιῆς λογιῆς ἀσήμαντους αὐτοκράτορες»¹).

Σε αντίθεση με τα άλλα δύο εγχειρίδια, εκείνο των Τσακσίρα-Ορφανουδάκη-Θεοχάρη² αγνοεί σχεδόν παντελώς τις γυναίκες στις 360 περίπου σελίδες του. Δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά σε πρόσωπα που κανείς έως τότε δεν αγνοούσε (Πουλχερία, Ευδοκία, Ειρήνη Αθηναία, Θεοδώρα, Ζωή κ.ο.κ.). Προσπερνά ακόμα και τη σύζυγο του Ιουστινιανού, Θεοδώρα, με μια απλή επισήμανση γι' αυτήν («Πολύτιμος συμπαραστάτης στάθηκε και ἡ γυναίκα του Θεοδώρα»).

¹ Στο ίδιο, σ. 274.

² Λ. Τσακσίρας - Ζ. Ορφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1982.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7ο

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

Α. Εισαγωγικά

Ένα βασικό χαρακτηριστικό των σχολικών εγχειριδίων του παρελθόντος, που τα κάνει να ξεχωρίζουν από τα σύγχρονα, είναι η εμμονή των συγγραφέων τους σε μια ιστορική αφήγηση η οποία εδράζεται κατά κύριο λόγο στα πρόσωπα των αυτοκρατόρων. Το Βυζάντιο, δηλαδή, εμφανίζεται ως μια διαρκής εναλλαγή προσώπων στην εξουσία, τα οποία διαμορφώνουν την ιστορική πορεία αυτού του κράτους.

Σύμφωνα με τον Μ. Αθανασόπουλο «Αναμφισβήτητα ο ρόλος του ηγέτη είναι καταλυτικός στη ροή των ιστορικών γεγονότων τόσο στις μέρες μας όσο (περισσότερο) και στο παρελθόν. Ο ηγέτης είναι αυτός που καθορίζει τις τύχες του λαού του, εν πολλοίς· αυτός λαμβάνει αποφάσεις που στο άμεσο ή το απώτερο μέλλον θα επιδράσουν στη ζωή των λαών· αυτός εγκρίνει ή απορρίπτει προτάσεις από τις οποίες διακυβεύεται κι αυτή η βιολογική επιβίωση ενός ολόκληρου λαού. Αν αυτό συμβαίνει στις σημερινές κοινωνίες που έχουν κατά βάση απομυθοποιηθεί – χάρη στα μέσα ενημέρωσης κυρίως – τα πρόσωπα που κυβερνούν, είναι περιττό να κάνει κανείς αναφορά στο απώτερο παρελθόν...»¹.

Στο πλαίσιο αυτό, οι συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας προβαίνουν συχνά σε αξιολογικούς χαρακτηρισμούς για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες με θετικό ή αρνητικό πρόσημο. Το εντυπωσιακό είναι ότι αυτή η λογική δεν διακόπτεται με την πάροδο του χρόνου και διατηρείται σχεδόν ως το τέλος του 20ου αιώνα στα σχολικά εγχειρίδια, αν και μειούμενη διαρκώς, όχι τόσο επειδή εκλείπουν αυτού του είδους οι κρίσεις για τους αυτοκράτορες, αλλά επειδή τα βιβλία πλέον δεν έχουν ως βάση τους τα πρόσωπα, αλλά τα σημαντικότερα γεγονότα ανά ιστορική περίοδο.

Για να γίνουμε περισσότεροι αντιληπτοί, θα σημειώσουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Η περιγραφή της εικονομαχίας (στην οποία αναφερόμαστε σε άλλο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής), μιας μακράς περιόδου για το Βυζάντιο με μια σειρά αυτοκρατόρων, σημειώνεται στα εγχειρίδια του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού τμηματικά, ανά αυτοκράτορα και όχι αυτοτελώς. Αργότερα όμως δίνεται περισσότερο έμφαση στο γεγονός καθαυτό και λιγότερο στους αυτοκράτορες που κυβέρνησαν το βυζαντινό κράτος κατά τη διάρκεια της εικονομαχίας και στις ενέργειές τους.

¹ Μ. Αθανασόπουλος, *Οι φιλοσοφικές απόψεις περί Ιστορίας στο έργο των ιστορικών της Αλώσεως*, Αθήνα 2014, σ. 218.

Για το κεφάλαιο αυτό χρησιμοποιήθηκε το σύνολο των διδακτικών εγχειριδίων που είχαμε στη διάθεσή μας, το οποίο βρίσκεται στο παράρτημα της παρούσας διατριβής.

B. Οι χαρακτηρισμοί των αυτοκρατόρων στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα

B1. Οι αυτοκράτορες από τον Μ. Κωνσταντίνο έως τον Ιουστινιανό

Η εικόνα που έχουν γενικά για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων που επισημαίνονται σε άλλα κεφάλαια της παρούσας διατριβής) οι ξένοι ιστορικοί, των οποίων τα έργα μεταφράστηκαν και αποτέλεσαν τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας, είναι κάκιστη.

Ο Pütz στο έργο του σημειώνει πως «...ή διαδοχή του θρόνου συνωδεύετο συνήθως υπό επαναστάσεων, καθόσον οί αυτοκράτορες ότε μὲν υπό τῶν φιλοδόξων συζύγων, ἢ τῶν ιδίων αὐτῶν υἱῶν, ότε δὲ υπό ίσχυρῶν ὑπουργῶν, ἢ τροπαιούχων στρατηγῶν, ἐδιώκοντο, ἐτυφλοῦντο, ἠκρωτηριάζοντο, ἐκλείοντο εἰς μοναστήρια, ἢ καὶ ἐφρονεύοντο»¹. Παρόμοια είναι και η άποψη του White, ο οποίος με τη σειρά του σημειώνει την ηθική κατάπτωση των αυτοκρατόρων στο Βυζάντιο, τονίζοντας πως στα τελευταία του χρόνια δεν υπήρχαν καν ικανά πρόσωπα για να αναλάβουν τη διακυβέρνηση του κράτους («*Η ανατολική αυτοκρατορία κατάρθωσε να υπερασπίση éαυτήν κατά τῶν επανειλημμένων προσβολῶν τῶν Ἀράβων καὶ Βουλγάρων. Τοῦτο δ' ἀπεδείκνυε τὴν ἰσχὺν τῶν τοπικῶν Ρωμαϊκῶν θεσμῶν, ἐπειδὴ, ἐνόσω οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ ἀντεκρούοντο, οἱ θεσμοὶ οὗτοι διετήρουν τὴν πολιτείαν εἰς συμπαγῆ κατάστασιν, ἂν καὶ οἱ κυβερνήται αὐτῆς ἦσαν ἐλεεινοί. Ἡ θέσις καὶ αὐτοῦ τοῦ αυτοκράτορος ἐγένετο ἐπ' ἐσχάτων τόσον ἀξιοκαταφρόνητος, ὥστε ἦτο δύσκολον νὰ εὔρεθῶσιν ἀξιοσέβαστοι ἄνδρες διὰ νὰ δεχθῶσιν αὐτήν»²). Οι δύο επόμενοι ξένοι ιστορικοί (Weber και Cammerer) εκφράζουν τις ίδιες απόψεις, με κοινή την εκτίμηση στο πρόσωπο του Ιουστινιανού, τον οποίο θεωρούν σημείο αναφοράς για το θέμα. Συγκεκριμένα, ο Weber αναφέρει πως «*Η λάμψις, ἣν εἶχε δώσει ὁ Ιουστινιανός εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος, παρῆλθε μετ' ὀλίγον διὰ τὴν μοχθηρίαν τῆς αὐλῆς. Ὑπὸ βδελυρώτατα ἀνοσιουργήματα ἀνέβαινον μοχθηροὶ βασιλεῖς τὸν αἱματόρραντον θρόνον, ὃν κατασχόντες ἐπ' ὀλίγον περιδεῶς, ὠφειλον πάλιν νὰ καταλίπωσιν εἰς ἄλλους· τυφλώσεις, κολοβώσεις ῥινός καὶ ὠτων, συνέβαινον καθ' ἡμέραν εἰς τὴν ἀσεβῆ ταύτην αὐλήν»³. Την ίδια άποψη έχει και ο Cammerer, καθώς δεν παραλείπει να σημειώσει πως πριν τον Ιουστινιανό κάθισαν στον θρόνο «*ἄθλιοι τινες***

¹ W. Pütz, *Γενική Ιστορία*, τ. Β', μτφρ. Γ.Α. Βακαλόπουλος, Αθήνησι 1886, σ. 35.

² H. White, *Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ιστορίας*, μτφρ. Σπ. Ἀντωνιάδης, ἐν Αθήναις 1865, σσ. 202-203.

³ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, Βιβλίον Δεύτερον, μτφρ. Α.Ι. Ἀντωνιάδης, ἐν Αθήναις 1859, σ. 28.

αυτοκράτορες»¹ και ύστερα από αυτόν «άνθρωποι δεισιδαίμονες, όκηνηροί και άπηνείς»².

Ο πρώτος αυτοκράτορας που αναφέρεται (μετά τον Μ. Κωνσταντίνο για τον οποίο γίνεται λόγος σε ιδιαίτερο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής), είναι ο Ιουλιανός. Ο Ιουλιανός (361-363) έμεινε στην ιστορία για την προσπάθειά του να επαναφέρει την αρχαία εθνική θρησκεία³ (η οποία στην προκειμένη περίπτωση ήταν ένα κράμα μιθραϊσμού, νεοπλατωνισμού και παγανιστικής λατρείας), αλλά και ένα ευρύ μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που εν τέλει δεν πρόλαβε να υλοποιήσει. Οι ιστορικοί του 19ου αιώνα τον αντιμετωπίζουν με μια συγκαταβατικότητα, σημειώνοντας κατά κύριο λόγο τα θετικά στοιχεία του χαρακτήρα του, μαζί με τα αρνητικά. Έτσι, σύμφωνα με τον White, ο Ιουλιανός υπήρξε ένας έμπειρος στρατηγός⁴, ενώ σύμφωνα με τον Weber ήταν ένας σημαντικός μεταρρυθμιστής του κράτους του («Άπεμάκρυνεν εύθους πάντας τούς περιττούς ύπαλλήλους τής αύλης, έπεριόρισε τήν αύλικήν πολυτέλειαν, και έπετηδεύθη μεγίστην άπλότητα έντε τή ένδυμασία και τή διαίτη· έφρόντισε περι άδεκάστου άπονομής τής δικαιοσύνης, και επανέφερεν εις τόν στρατόν τήν πειθαρχίαν και στρατιωτικήν άρετήν. Και επενήργησε μέν ούτως ισχυρώς εις τò κοιμώμενον έθνος, άλλ' άνέτρεψε τὰ άποτελέσματα τών προσπαθειών αύτου διά τοϋ ζήλου, όν έδειξεν εις τò νά αναζωπυρήση πάλιν τόν έθνισμόν [...] Άλλ' ή προσπάθειά του αύτη, τοϋ νά αναζωογονήση δηλ. πάλιν τò πτώμα τής παλαιάς έθνικής θρησκείας τοϋ λαοϋ, και νά ανακαλέση

¹ A.A.C. Cammerer, *Σύνοψις τής Γενικής Ιστορίας*, έν Αθήναις, 1853, σ. 46.

² Στο ίδιο, σ. 47.

³ Α.Α. Βασιλιεφ, *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1453)*, τ. Α', έκδ. δεύτερη, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1995, σσ. 95-96 («Το όνομα του διαδόχου του Κωνσταντίου, Ιουλιανού, είναι στενά συνδεδεμένο με την τελευταία προσπάθεια που έγινε για την αναβίωση της ειδωλολατρίας στην Αυτοκρατορία. Ο Ιουλιανός υπήρξε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προσωπικότητα, η οποία, για ένα μεγάλο διάστημα, είχε συγκεντρώσει την προσοχή των επιστημόνων κα των συγγραφέων. Η σχετική με αυτόν φιλολογία είναι μεγάλη, αν και τα έργα του ίδιου του Ιουλιανού, τα οποία σώζονται, δίνουν αρκετό υλικό για μια κριτική της φιλοσοφίας του και των πράξεών του. Το κύριο έργο των ερευνητών επικεντρώθηκε στο να καταλάβουν αυτόν τον τόσο ενθουσιώδη "Έλληνα" που ήταν τόσο πεπεισμένος για το δίκαιο και την επιτυχία της προσπάθειάς του, ώστε να αποφασίσει – προς το τέλος του 4ου αιώνα – να αποκαταστήσει και να αναζωογονήσει την ειδωλολατρία, κάνοντάς την βάση της θρησκευτικής ζωής της Αυτοκρατορίας»).

⁴ Η. White, ό.π., σ. 170 («Άν και ίκανός στρατιωτικός, ήτο παράφορος ως φιλόσοφος. Διδαχθείς παιδιόθεν τās αύστηράς άρχάς τών στωϊκών, άπεφάσισε νά εφαρμόση αύτάς πρακτικώς, και ως πανταχόθεν μαρτυρεΐται, είχεν ίκανώς σκληραγωγήσει τό τε σώμα και τήν ψυχήν αύτου. Έζη πενιχρώς, έπεδίδετο εις έπιπόνους σπουδάς, έκοιμάτο όλίγον, και έννησχολεΐτο πάντοτε εις τās σπουδαίας ύποθέσεις τās άνατεθειμένας εις αύτόν [...] Διάγων άσκητικόν βίον, οϊόν είχε παραδεχθῆ, άπηξίου και αύτήν τήν σωματικήν άνάπαυσιν, και καθαριότητα, και έγένετο άντικείμενον άηδείας»).

εις τὴν ζωὴν ἤθη καὶ ἔθιμα παρελθόντων ἤδη χρόνων, ἦτο μωρὰ τόλμη»¹) που τον χαρακτήριζε η ευθύτητα, η φρόνηση, ο ηρωισμός και η τόλμη².

Από τους Έλληνες της περιόδου ενδιαφέρον έχει η άποψη του Ζαχαριάδη για τον Ιουλιανό, ο οποίος υπογραμμίζει τα προτερήματά του, τονίζοντας παράλληλα πως δεν αντιλήφθηκε την αλλαγή των καιρῶν, επιμένοντας στην επαναφορά της εθνικής θρησκείας («Εἶχε δὲ καὶ πολλὰ ἐκ τῶν προτερημάτων ἐκείνων, τὰ ὅποια συντελοῦσιν εἰς τὸ νὰ εὐδοκίμησωσιν οἱ ἄνθρωποι ἐν τῷ κόσμῳ, εὐφυΐαν δηλαδή, χρηστότητα, ἀνδρίαν καὶ τύχην. Ἐπειδὴ δὲ ἔλαβεν ἐντελῶς ἑλληνικὴν ἀνατροφὴν, ἠγάπησε μὲν τὸν ἑλληνισμόν, ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν δὲν ἐνόησε τὰς ἀληθεῖς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς του, καὶ προτρεπόμενος ὑπὸ σοφιστῶν εἰδωλολατρῶν περιέπεσεν εἰς τὸ παράδοξον ἀμάρτημα τοῦ νὰ ἐξομῶσιν τὸν χριστιανισμόν, καὶ νὰ ζητήσῃ πάλιν τὴν ἀνόρθωσιν τῆς ἀρχαίας εἰδωλολατρείας· ἐντεῦθεν ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦ ἀποστάτου καὶ παραβάτου»³).

Μέχρι την περίοδο της βασιλείας του Μ. Θεοδοσίου, του επόμενου ισχυρού αυτοκράτορα, στα σχολικά εγχειρίδια γίνεται μικρή αναφορά στον Ιοβιανό (363-364) και τον Βαλεντινιανό (364-375). Για τον πρώτο, οι απόψεις συγκλίνουν στο ότι επρόκειτο για έναν χριστιανό αυτοκράτορα χωρίς ιδιαίτερη αξία, ο οποίος το μικρό διάστημα που κυβέρνησε υπήρξε γενικά αδρανής⁴, υπογράφοντας μια «αἰσχρά»⁵ συνθήκη ειρήνης με τους Πέρσες το 363. Για τον δεύτερο, επίσης συμφωνούν πως ήταν ένας αυτοκράτορας ανδρείος και δίκαιος⁶ με στρατηγικές ικανότητες⁷.

Ο Μ. Θεοδοσίος (379-395) συμπυκνώνει στο πρόσωπό του όλες τις αρετές ενός σπουδαίου ηγέτη⁸, σύμφωνα με τα διδακτικά συγγράμματα του 19ου αιώνα, παρότι οι απόψεις γι' αυτόν στις πηγές διαφέρουν⁹.

¹ G. Weber, *ό.π.*, σ. 11.

² Στο ίδιο («...ἦτο λίαν εὐθύς καὶ φρόνιμος [...] Ἐπιχειρήσας δὲ ποτε, μετὰ τοῦ παλαιοῦ ὄντως ἡρωϊσμοῦ, τολμηρὰν κατὰ τῶν νέων Περσῶν ἐκστρατείαν...»).

³ Κ. Ζαχαριάδης, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 135.

⁴ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντιακὴ*, ἐκδ. Τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894, σ. 93 («Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ στρατὸς ἀνηγόρευσεν αὐτοκράτορα τὸν ἀδρανῆ μὲν ἀλλὰ πολὺ ζηλωτὴν τοῦ χριστιανισμοῦ Ἰοβιανόν. Οὗτος εἰρήνευσε μὲν πρὸς τοὺς Πέρσας ἀλλ' ἠναγκάσθη νὰ παραχωρήσῃ εἰς αὐτοὺς τὰς πέραν τοῦ Τίγρητος χώρας»).

⁵ W. Pütz, *ό.π.*, σ. 134.

⁶ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 93 («Ὁ ἀνδρείος οὗτος καὶ δίκαιος αὐτοκράτωρ ἠδρενεὺν ἐν Μεδιολάνοις...»).

⁷ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 136 («...ἔλαβε δὲ τὰς ψήφους τοῦ στρατοῦ διὰ τὴν στρατηγικὴν αὐτοῦ ἰκανότητα»).

⁸ Ἰ. Δραγάτσης, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 154 («ἄνθρωπος ἰκανώτατος, οὐ μόνον τὸ ὄνομα ὑπομνήσκει πάσας τὰς πολεμικὰς, πολιτικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἀρετάς»).

⁹ Π. Αθανασιάδη-Fowden, «Ἀπὸ τῆ ρωμαϊκῆ στῆ βυζαντινῆ αὐτοκρατορία (324-642)», *ΙΕΕ*, τ. Ζ' (1979), σ. 91 («Οἱ συγγραφεῖς ἐκκλησιαστικῶν ἱστοριῶν τοῦ 5ου αἰ. ἔδωσαν τὴν ἐπωνυμία "Μέγας" σ' ἐκεῖνον, πὸν μὲ τὴ νομοθεσία του ἐξασφάλισε τὸν τελειωτικὸ θρίαμβο τῆς

Χαρακτηρίζεται ως «ἔξοχος προστάτης τῆς ἐκκλησίας»¹, συνετός και ἀνδρείος, που κατόρθωσε ἀρχικά νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς Γότθους και ὕστερα νὰ ἐνώσει τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ὑπὸ μίᾳ ἐξουσίᾳ². Ἐκεῖνο που του προσάπτουν ὡς ἀρνητικὸ στοιχεῖο του χαρακτήρα του ἦταν ἡ σκληρότητα και ἡ οὐθυμία του, ἐκδηλη σε ποικίλες πράξεις του με πῖο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὴ σφαγὴ 7000 πολιτῶν τῆς Θεσσαλονίκης, λόγω τῆς ὁποίας του ἐπιβλήθηκε ἐπιτίμιο ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Μεδιολάνων Ἀμβρόσιο («Ὁ Θεοδόσιος ἐπέδειξε μεγίστην ἐπιείκειαν ἐν τῇ στάσει τῆς Ἀντιοχείας σκληρότατα προσενεχθεὶς ἐν ὁμοίᾳ περιστάσει ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὅπου κατ' ἐντολὴν του ἐφονεύθησαν 7000 πολιτῶν διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐκεῖ ἐπάρχου, διὸ ἐτιμωρήθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Μεδιολανίου Ἀμβροσίου, ὅστις συνεχώρησεν ἐπὶ τέλους αὐτὸν ἐπὶ τῷ ὄρω τῆς κυρώσεως ἐνὸς τῶν ἐξοχωτέρων νόμων, "ἀναστολῆς τῶν θανατικῶν ἐκτελέσεων ἐπὶ τριάκοντα ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἀποφάσεως". Τοῦτο δ' ἀπήτησεν ὁ ἐπίσκοπος, ἐπειδὴ ἀπέβλεπεν εἰς τὸ ὀξύθυμον τοῦ Θεοδοσίου»³).

Μετά τὸν θάνατον τοῦ Μ. Θεοδοσίου, τὸ κράτος διαιρέθηκε οριστικὰ σε ἀνατολικὸ και δυτικὸ, ἀκολουθώντας τὸ καθένα τὴ δική του πορεία. Στὴν Ἀνατολὴ βασιλεύσε ὁ Ἀρκάδιος (395-408) και στὴ Δύση ὁ Ὠνώριος (395-423) και ἀπ' ὅτι φαίνεται «Οὐδέτερος τούτων ἐκληρονόμησε τὰ προτερήματα τοῦ πατρὸς»⁴, ἐπειδὴ «ἤγοντο και ἐφέροντο ὑπὸ τῶν ἐπιτρόπων αὐτῶν Στιλίωνος και Ρουφίνου, ὧν ἡ ἀντιζηλία οὐκ ὀλίγον ὠφέλησε τοὺς βαρβάρους ἐν ταῖς ἐπιδρομαῖαις αὐτῶν»⁵. ΓΙΑ τὸν Ἀρκάδιο, ἰδιαίτερα, ἡ

ὀρθοδοξίας, ἐνῶ οἱ "ἐθνικοὶ" ἱστορικοὶ ἔγραψαν με ἀποτροπιασμὸ γιὰ τὸν τρυφηλὸ και ἄξεστο αὐτοκράτορα, πὸν ποτὲ δὲν κατόρθωσε νὰ συλλάβει τὸ νόημα τῆς κλασσικῆς παιδείας και τοῦ παραδοσιακοῦ τρόπου ζωῆς, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε ἀκομὴ ἐκλείψει γιὰ τίς εὐπορὲς τάξεις τῆς Ἀνατολῆς, τὴ Ρώμη και, προπαντός, τὴ συντηρητικὴ ὑπαιθρο σὲ ὀλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία»).

¹ Η. White, ὁ.π., σσ. 178-179 («Ἦτο δὲ ἔξοχος προστάτης τῆς ὀρθοδόξου μερίδος τῆς ἐκκλησίας...»).

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, ὁ.π., σ. 95 («Θεοδόσιος, ὁ μέγας ἐπικληθεὶς, ἦτο ἀνὴρ συνετός και ἀνδρείος. Οὗτος γενόμενος αὐτοκράτωρ τῆς Ἀνατολῆς μετὰ ἑπταετητὴ ἀγῶνα, κατὰ τῶν Γότθων κατάρθωσε τοὺς μὲν διὰ τῆς βίας τῶν ὄπλων, τοὺς δὲ διὰ συμβιβασμοῦ νὰ ἀναχαιτίσῃ ἀπὸ τῶν βιαιοπραγιῶν [...] Οὕτως ὁ Θεοδόσιος γίνεται μονάρχης παντὸς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους»).

³ Ι. Δραγάτσης, ὁ.π., σ. 156.

⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 158.

⁵ Στὸ ἴδιο.

βασιλεία του χαρακτηρίζεται «οϊκτρά»¹, ενώ δεν λείπουν και μειωτικοί χαρακτηρισμοί όπως «ἀσθενής»², «ἀνίκανος»³ ή ακόμη και «βλάξ»⁴.

Επόμενος αυτοκράτορας, για τον οποίο βρίσκουμε πληροφορίες στα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας, είναι ο Θεοδόσιος Β' (408-450). Η περίοδος της βασιλείας του, παρότι υπήρξε σημαντική για μια σειρά από γεγονότα (αντιμετώπιση εξωτερικών κινδύνων, εσωτερική αναδιοργάνωση του κράτους, οχύρωση της Κωνσταντινούπολης, καθιέρωση του Θεοδοσιανού κώδικα, επίλυση εκκλησιαστικών ζητημάτων, ίδρυση του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης κ.ά.), σε προσωπικό επίπεδο δεν υπήρξε ιδιαίτερα επιτυχής, αφού μόνο κατ' όνομα βασίλευσε στο βυζαντινό κράτος⁵. Στα σχολικά βιβλία εμφανίζεται ως ένας ηγέτης που ουδέποτε ασχολήθηκε με τη διοίκηση του κράτους που κυβερνούσε, αφήνοντας αυτόν τον ρόλο σε κληρικούς και γυναίκες⁶, και κυρίως στην αδελφή του Πουλχερία⁷. Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή του λόγου στο σύγγραμμα του Τσαγρή, στο οποίο ο ιστορικός σημειώνει τα εξής: «*Ἡ Πουλχερία ἀναλαβοῦσα τὴν ἀνατροφὴν καὶ ἐκπαίδευσιν τοῦ νεαροῦ*

¹ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, Βιβλίον Δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 40 («*Μετὰ τὴν οἰκτράν βασιλείαν τοῦ Ἀρκαδίου...*»).

² Σ. Ἀνδρουτσέλλης, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιακῆ*, ἐν Ἀθήναις 1898, σ. 28 («*Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου κατέλαβε τὸν θρόνον τοῦ Ἀνατολικοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους ὁ πρεσβύτερος τῶν υἱῶν αὐτοῦ Ἀρκάδιος ὑπὸ τὴν ἐπιτροπείαν τοῦ μοχθηροῦ Γαλάτου Ρουφίνου, ὅστις ἤγε καὶ ἔφερε τὸν ἀσθενῆ Ἀρκάδιον...*»).

³ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 6 («*...ἐν ὀνόματι τοῦ ἀνίκανου τούτου αὐτοκράτορος ἐκυβέρνα κατ' ἀρχὰς μὲν ὁ Γαλάτης Ρουφίνος, μετὰ δὲ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὁ Εὐτρόπιος καὶ ἡ φιλόδοξος καὶ ἐκδεδιητημένη σύζυγος τοῦ Ἀρκαδίου Εὐδοξία...*»).

⁴ Σ. Τσιβανόπουλος, *Ἱστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων Χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 315 («*Ἡ Ἀνατολικὴ Ῥωμαϊκὴ ἢ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἣτις ἤρξατο ἀπὸ τοῦδε νὰ καλῆται Ἑλληνικὴ, καὶ ἣτις διήρκεσε χίλια ἔτη πλέον τῆς Δυτικῆς, ἐκυβερνήθη μὲν πρότερον ὑπὸ τοῦ βλακῶς Ἀρκαδίου καὶ ἄλλων ἀθλίων αὐτοκρατόρων...*»).

⁵ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Α' (324-610), ἐκδ. δευτέρη, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 191 («*Ἐπὶ τοῦ νεαροῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου ἀποφασιστικὴν ἐπιρροὴν ἴσκει ἡ ἀδελφὴ του Πουλχερία, ἀγνοῦσα ἀπὸ 4 Ἰουλίου 414. Αὕτη παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας της ἀνεμίχθη τόσον εἰς τὴν διακυβέρνησιν τοῦ κράτους - ἢ ἀπομάκρυνσις ἐκ τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ ἐπάρχου πραιτωρίων Ἀνθεμίου συμπίπτει μὲ τὴν ἀνάδειξιν τῆς Πουλχερίας εἰς ἀγνοῦσταν - ὅσον καὶ εἰς τὴν ιδιωτικὴν ζωὴν τοῦ ἀδελφοῦ της. [...] Ἀντιθέτως πρὸς τὸν ἄβουλον, μειλίχιον, συναισθηματικὸν, οὐχὶ ἰδιαιτέρως εὐφυᾶ Θεοδοσίον Β', ἢ Πουλχερία ἦτο ἰσχυροῦ χαρακτήρος, ἀποφασιστικὴ, φιλόδοξος, εὐφυῆς, μὲ παιδεῖαν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν. [...] Χαρακτηριστικὸν καὶ τοῦτο τῆς εὐφυΐας τῆς Πουλχερίας ὅτι παρουσίαζε τὸν ἀδελφὸν της κυβερνῶντα»).*

⁶ W. Rütz, ὁ.π., σ. 135 («*Θεοδόσιος Β', ὁ ἐπιλεγόμενος Μικρός, ἐν ὀνόματι τοῦ ὁποίου, ἀφρόντιδος διαγαγόντος, ἤρξαν γυναῖκες καὶ κληρικοί*»).

⁷ Σ. Ἀνδρουτσέλλης, ὁ.π., σ. 29 («*Ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Ἀρκαδίου Θεοδοσίου Β' τοῦ Μικροῦ ἡ διοικήσις τοῦ κράτους ἀνετέθη εἰς τὸν ἔμπειρον στρατηγὸν καὶ συνετὸν πολιτικὸν Ἀνθέμιον, ὅστις ἐξεδίωξε τοὺς Οὐννοὺς πέραν τοῦ Ἰστρου καὶ ὕψωσε τὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους 414 διηύθυνε τὰ πράγματα τοῦ Κράτους ἢ συνετὴ καὶ δραστήρια ἀδελφὴ τοῦ Θεοδοσίου Πουλχερία»).*

βασιλόπαιδος ἐμόρφωσεν αὐτὸν κατὰ τὸ τότε ἐπικρατοῦν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ ἀνέδειξεν αὐτὸν πιστότατον τέκνον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, ἐθίσασα αὐτὸν εἰς τὴν κανονικὴν νηστείαν καὶ τὴν ἱερὰν ψαλμωδίαν καὶ εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν καλλιγραφίαν τῶν ἱερῶν βιβλίων. Περιεστοιχισμένος δὲ ὁ Θεοδοσίος ὑπὸ εὐνούχων καὶ ἄλλων ἀυλοκολάκων, ἀπεγυμνώθη παντὸς ὑψηλοῦ καὶ γενναίου φρονήματος»¹.

Τὸν Θεοδοσίον Β΄ διαδέχθηκε ὁ Μαρκιανός (450-457), σύζυγος τῆς Πουλχερίας. Οἱ ιστορικοὶ τὸν κατατάσσουν στις ἰσχυρὲς προσωπικότητες ποὺ ωφέλησαν παντοιοτρόπως τὸ βυζαντινὸ κράτος². Σύμφωνα με τὰ σχολικὰ βιβλία, ὁ Μαρκιανός ἦταν ἕνας ἠλικιωμένος στρατηγός ποὺ διέθετε τὰ χαρίσματα τῆς γενναιότητος³, τῆς ἀνδρείας⁴ καὶ τῆς συνέσεως, καὶ με τὶς ἐνέργειές του κυβέρνησε με ορθὸ τρόπο τὸ Βυζάντιο («Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδοσίου (450) ἡ Πουλχερία ἔλαβεν ὡς σύζυγον καὶ συνάρχοντα τὸν ἐκ Θράκης συνετὸν καὶ γενναῖον Μαρκιανόν. Οὗτος ἅμα ἀνέλαβε τὴν ἀρχὴν περιέστειλε τὰς ἀπλήστους ἀπαιτήσεις τοῦ βασιλέως τῶν Οὐννων Ἀττίλα καὶ ἐξηνάγκασεν αὐτὸν νὰ ἀπέλθῃ εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην. Ἐξώρισε τῆς αὐλῆς τοὺς εὐνούχους καὶ περιώρισε τὰς καταχρήσεις τῶν δημοσίων λειτουργῶν. Ἡνώρθωσε τὰ οἰκονομικὰ καὶ ἀποθανῶν ἀφῆκεν εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον πλεόν ἢ πέντε ἑκατομμύρια δραχμῶν»⁵).

Οἱ αυτοκράτορες, ποὺ κατέλαβαν τὸν βυζαντινὸ θρόνον μετὰ τὸν Μαρκιανὸ καὶ μέχρι τὸν Ιουστινιανὸ καὶ ἀναφέρονται στα σχολικὰ εγχειρίδια, ἦταν κατὰ σειρὰ ὁ Λέων Α΄ (457-474), ὁ Ζήνων (476-491), ὁ Ἀναστάσιος Α΄ (491-518) καὶ ὁ Ιουστίνος Α΄ (518-527). Οἱ συγγραφεῖς τῶν σχολικῶν εγχειριδίων ἀφιερώνουν καὶ στους τέσσερις λίγες γραμμές, με μοιρασμένες ἀπόψεις. Για τὸν πρῶτον (τὸν Λέοντα), οἱ ἀπόψεις

¹ Γ. Τσαγρῆς, *Ἱστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων Χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 26.

² Τ. Λουγγῆς, «Τὸ ἀνατολικὸ χριστιανικὸ κράτος (395-518)», *ΙΕΕ*, τ. Ζ΄ (1979), σ. 122 («Ἡ βασιλεία τοῦ Μαρκιανοῦ καὶ τῆς Πουλχερίας] θεωρεῖται ἐντυχισμένη, τόσο ἐπειδὴ ἡ σύνοδος τῆς Χαλκηδόνος ἀποκατέστησε τὴν ὀρθοδοξία, ὅσο καὶ ἐπειδὴ τὰ κρατικὰ ἔσοδα ἀυξήθηκαν ἀπότομα, μετὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἄρνηση νὰ πληρωθεῖ ὁ βαρὺς φόρος στοὺς Οὐννους τοῦ Ἀττίλα. [...] Τόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀφοσίωση τῶν ὀρθοδόξων στὴ μνήμη του, ὥστε, τὸ 491, ὅταν ἡ αὐτοκράτειρα Ἀριάδνη ἀναγόρευε αὐτοκράτορα τὸν Ἀναστάσιον, ὁ λαὸς νὰ τοῦ φωνάξῃ: “ὡς Μαρκιανὸς βασιλευσον”. Ὁ λαὸς ποὺ διαδήλωνε τὰ αἰσθήματά του δὲν εἶχε ἄδικο»).

³ Σ. Ἀνδρουτσέλλης, *ὁ.π.*, σ. 30 («Μετὰ τὸν Θεοδοσίον, ἀποθανόντα ἄτεκνον, ἐβασίλευσεν ἡ ἀδελφὴ αὐτοῦ Πουλχερία. Αὕτη ἔλαβε σύζυγον καὶ συνάρχοντα τὸν ἐξηκονταετῆ μὲν, πλὴν ἔμπειρον καὶ γενναῖον στρατηγὸν Μαρκιανόν ὅστις ἐπολιτεύθη ἐντόλμως πρὸς τὸν Ἀττίλαν»).

⁴ W. Pütz, *ὁ.π.*, σ. 135 («Ἀποθανόντος δὲ τοῦ Θεοδοσίου ἄπαιδος (450), κατέλαβε τὸν θρόνον ἡ ἀδελφὴ αὐτοῦ Πουλχερία, ἥτις, ἀπὸ πολλοῦ φέρουσα τὸν τίτλον τῆς Ἀυγούστης, ἔλαβε σύζυγον καὶ συναύγουστον τὸν ἀνδρεῖον Μαρκιανόν, ὅστις γενναίως ὑπερασπίσθη τὸ κράτος κατὰ τῶν Οὐννων...»).

⁵ Γ. Τσαγρῆς, *ὁ.π.*, σ. 27.

συνοψίζονται κυρίως στον χαρακτηρισμό του ως συνετού¹ και ανδρείου² ηγέτη, κάτι που δεν ισχύει για τον δεύτερο (τον Ζήνωνα), για τον οποίο σημειώνεται πως μετά τον θάνατο του Λέοντος «...κατέλαβεν ὁ γαμβρὸς αὐτοῦ Ζήνων τὴν ἀρχὴν, τὴν ὁποίαν διεφύλαξε διὰ πονηρίας, προδοσίας καὶ βίας μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ»³. Για τον Αναστάσιο τονίζεται κυρίως η ηλικία του («Τότε ἀνηγορεύθη ἄρχων τοῦ κράτους ὁ τὴν χήραν τοῦ Ζήωνος Ἀριάδνην γήμας γέρων ἀνλικὸς Ἀναστάσιος Α΄...»⁴) και οι αποκλίνουσες από την ορθόδοξη πίστη θρησκευτικές του αντιλήψεις⁵. Ο μόνος που διαφοροποιείται από τη γενικότερη αρνητική κριτική είναι ο Τσαγρής, ο οποίος καταγράφει στο έργο του τις επιτυχίες του Αναστάσιου («Οὗτος καταστείλας τὰς ἔνεκα τῆς ἑαυτοῦ ἑτεροδοξίας διενεργηθείσας στάσεις, ἀπέκρουσε τρις τοὺς εἰς τὸ κράτος αὐτοῦ εἰσβαλόντας Βουλγάρους, ὠχύρωσε τὰς διὰ συνθήκης ὑπὸ τῶν Περσῶν παραχωρηθείσας χώρας ἐν Μεσοποταμίᾳ καὶ ἀνήγειρε κολοσσιαῖον τεῖχος ἐκ σταδίων 420 διῆκον ἀπὸ Εὐξείνου Πόντου μέχρι Προποντίδος. Ὑπέθαλψε διὰ χρηματικῶν βοηθημάτων τὴν ἀνέγερσιν πολλῶν φρουρίων καὶ πόλεων, ἐβελτίωσε τὴν διαχείρισιν τῆς δικαιοσύνης καὶ κατήργησε τὸν καλούμενον φόρον τοῦ χρυσαργύρου»⁶). Ο τελευταίος αυτοκράτορας της τετράδας που αναφέρθηκε νωρίτερα είναι ο Ιουστίνος Α΄, θεῖος του Ιουστινιανού. Μπορεί η ἀνοδός του στην εξουσία να μην ήταν ομαλή («...καταλαβὼν διὰ πανουργίας τὸν θρόνον...»⁷) και η γενικότερη εικόνα που ἔδινε αρχικά να μην ήταν ικανοποιητική («...ὁ ἀπὸ ποιμένος καὶ στρατιώτου γενόμενος κατ' ἀρχὰς μὲν ἀρχηγὸς τῆς βασιλικῆς σωματοφυλακῆς, εἶτα δὲ αὐτοκράτωρ, καίπερ γέρων καὶ ἀπαίδευτος...»⁸), εντούτοις η συνέχεια διέψευσε τους αρχικούς φόβους, αφού ο Ιουστίνος Α΄ αναδείχθηκε ἕνας σῶφρων βασιλιάς, με σύνεση και επιτηδειότητα, ο οποίος κατεύνασε τις θρησκευτικές ἐρίδες στο Βυζάντιο και οδήγησε το κράτος σε ἀνθιση, προετοιμάζοντας τον ανηψιό του να διοικήσει και να μεγαλοουργήσει⁹.

¹ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ὁ.π.*, σ. 105 («Λέων, ὁ ἐπικληθεὶς μέγας κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ὁμώνυμον αὐτοῦ ἔγγονον, ἦτο ἐκ Θράκης, διεδέχθη δὲ τὸν Μαρκιανὸν προαχθεὶς ἀπὸ χιλιάρχου εἰς αὐτοκράτορα ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ, τοῦ Γότθου Ἀσπαρος καὶ στεφθεὶς ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ανατολίου. Ὁ συνετός οὗτος καὶ φιλόμουσος ἡγεμὼν...»).

² W. Pütz, *ὁ.π.*, σ. 135 («Τοῦτον [τον Μαρκιανό] ἀποθανόντα (457) διεδέχθη ὁ ἐπίσης ἀνδρείος Λέων Α΄...»).

³ Κ. Παπαρηγόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 40.

⁴ Στο ἴδιο.

⁵ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ὁ.π.*, σ. 105 («Ὁ Ἀναστάσιος προστατεύσας τοὺς Μονοφυσίτας προεκάλεσε πολλὰς καὶ αἱματηρὰς ταραχὰς»).

⁶ Γ. Τσαγρής, *ὁ.π.*, σ. 28.

⁷ Στο ἴδιο.

⁸ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ὁ.π.*, σ. 106.

⁹ Σ. Ἀνδρουτσέλλης, *ὁ.π.*, σ. 31 («...ἐκυβέρνησε σωφρόνως καὶ κατηύνασε τὰς θρησκευτικὰς ἐρίδας. Διὰ τῆς συνετῆς δὲ καὶ ἐπιτηδείας αὐτοῦ πολιτείας ἐν τε τῶ ἑσωτερικῶ καὶ τῶ ἑξωτερικῶ, βελτίωσας τὸν στρατὸν καὶ τὴν οικονομικὴν τοῦ κράτους κατάστασιν,

B2. Οι αυτοκράτορες από τον Ιουστινιανό έως την εποχή των Ισαύρων

Ο Ιουστινιανός Α' (527-565) είναι ο αυτοκράτορας στον οποίο τα σχολικά εγχειρίδια αφιερώνουν τον μεγαλύτερο χώρο. Θεωρείται η σπουδαιότερη προσωπικότητα απ' όσους ανήλθαν στον θρόνο του Βυζαντίου, με πολύπλευρο έργο που δεν περιορίζεται μόνο στις στρατιωτικές επιτυχίες του, αλλά περιλαμβάνει και ειρηνικά έργα, όπως η κωδικοποίηση της νομοθεσίας, τα έργα πολιτισμού, οι διοικητικές και οικονομικές του μεταρρυθμίσεις, η ανοικοδόμηση της Αγ. Σοφίας κ.ά (βλ. σχετικό κεφάλαιο της παρούσας διατριβής).

Ο Ιουστινιανός πέθανε άτεκνος, αφήνοντας την εξουσία στον ανηψιό του Ιουστίνιο Β' (565-578). Για τον αυτοκράτορα αυτόν, παρότι οι πηγές δεν συμφωνούν¹, οι γνώμες στα διδακτικά εγχειρίδια συγκλίνουν πως επρόκειτο για έναν ηγέτη ασθενή σωματικά και πνευματικά («*ἀσθενῆς ὢν καὶ τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα*»²), που είχε παραχωρήσει στην ουσία την άσκηση της εξουσίας στη σύζυγό του Σοφία («*κατατρυχόμενος ὑπὸ νόσου, κατέλιπε τὴν ἐξουσίαν εἰς τὴν ῥαδιοὔργον καὶ σκληρόψυχον σύζυγον αὐτοῦ Σοφίαν...*»³).

Ο επόμενος αυτοκράτορας που αναφέρεται στα σχολικά εγχειρίδια είναι ο Μαυρίκιος (582-602). Η βασιλεία του, σύμφωνα με τον Τσιβανόπουλο «...ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἡμῶν κράτους. Τὸν Μαυρίκιον καὶ αὐτὸς ὁ Λατῖνος Παῦλος διάκονος ὀνομάζει πρῶτον Ἑλληνα βασιλέα...»⁴. Στα μελετώμενα ιστορικά συγγράμματα εμφανίζεται ως ένας ικανός στρατηγός και αυτοκράτορας⁵, με αγάπη στα γράμματα, τις τέχνες και την ελληνική γλώσσα⁶ και ενδιαφέρον για την εύρυθμη λειτουργία του

παρεσκεύασε καὶ διηκόλυνε τὰ λαμπρὰ κατορθώματα τοῦ ἀνεψιοῦ καὶ διαδόχου αὐτοῦ Ιουστινιανοῦ»).

¹ Κ. Ἀμαντος, *Ιστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (395-867 μ.Χ.)*, τ. Α', ΟΕΔΒ, Αθήναι 1963, σσ. 248-249 («*Περὶ τοῦ νέου ἀυτοκράτορος ἐκφράζονται διαφόρως οἱ διάφοροι ἱστορικοὶ καὶ ποιηταί. Ὁ Εὐάγριος καὶ ὁ καταδιωχθεὶς Σύρος Ἰωάννης ἐπίσκοπος Ἐφέσου τὸν κατακρίνουν, ὁ ποιητὴς ὅμως Κόριππος τὸν ἐξυμνεῖ λατινιστὶ εἰς εἰδικὸν ποίημα (in laudem Justinii), ὁ δὲ μεταγενέστερος Μανασσῆς ἐπαινεῖ ἐπίσης ὑπερβολικὰ καὶ τὸν Ιουστίνον καὶ τὴν Σοφίαν. Ὑπερβολικὸς εἶναι καὶ ὁ Ζωναρᾶς ὀνομάζον τὸν Ιουστίνον "τὴν φύσιν εἰς ἅπαντα περιδέξιον"*»).

² W. Pütz, *ὁ.π.*, σ. 138.

³ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 324.

⁴ Στο ἴδιο, σ. 325.

⁵ Γ. Τσαγοῆς, *ὁ.π.*, σ. 34 («*Ὁ Μαυρίκιος καὶ ὡς στρατηγὸς διέπρεψεν ἐν τοῖς πολέμοις καὶ κατόπιν, αὐτοκράτωρ γενόμενος, ἀπήλασε πέραν τοῦ Ἰστρου τοὺς Σλαῦους καὶ Αὔραρας καὶ ἐταπείνωσε τοὺς Πέρσας*»).

⁶ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 325 («*περὶ αὐτοῦ ὁ Μένανδρος λέγει ὅτι ἦτο μουσῶν ἐραστής, ἐντρυφῶν περὶ τὴν ποίησιν καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ, ὅπερ σπουδαιότερον, ἐνθεν μὲν διέταξε νὰ γράφονται ἑλληνιστὶ τοῦ λοιποῦ πάντες οἱ αὐτοκρατορικοὶ νόμοι, πάντα τὰ διατάγματα καὶ πάντα ἐν γένει τὰ δημόσια ἔγγραφα*»).

κράτους χωρίς να υπολογίζει τυχόν αντιδράσεις¹. Τελικά βέβαια, εξαιτίας αυτών των αντιδράσεων, ο Μαυρίκιος έχασε την εξουσία².

Ο άνθρωπος που διαδέχθηκε τον Μαυρίκιο (αφού τον φόνευσε μαζί με τα άρρενα τέκνα του³) ήταν ο Φωκάς. Παρότι οι αναφορές που γίνονται σ' αυτόν είναι μικρές, οι συγγραφείς συμφωνούν πως επρόκειτο για έναν απάνθρωπο τύραννο⁴, που διέπραξε σωρεία εγκλημάτων⁵, κακοήθη, ωμό και ακόλαστο⁶. Με τους χαρακτηρισμούς αυτούς συμφωνούν και οι πηγές⁷.

Γενικά, η εντύπωση που δίνουν οι περισσότεροι διάδοχοι του Ιουστινιανού, έως τη βασιλεία του Ηράκλειου, είναι πως πρόκειται για ανίκανους αυτοκράτορες που δεν κατάφεραν να διατηρήσουν όσα με κόπο

¹ Γ. Τσαγρής, *ό.π.*, σ. 35 («Θέλων δὲ ὁ Μαυρίκιος νὰ ἀναφλέξῃ καὶ τὸ ὄσημέραι μαραινόμενον αἴσθημα τῆς φιλοπατρίας, ἀπηγόρευσε διὰ νόμον νὰ γίνωνται δεκτοὶ εἰς τὴν ἱερωσύνην καὶ τὸν μοναχικὸν βίον, οἱ περιβαλλόμενοι δημόσια λειτουργήματα καὶ οἱ στρατιῶται, πρὶν ἢ τουλάχιστον συμπληρώσωσι τὸν χρόνον τῆς ὑπηρεσίας»).

² Στο ίδιο («Ἀλλ' ἡ συνετὴ αὕτη διάταξις κατεπολεμήθη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ ιδίως ὑπὸ τοῦ Πάπα Γρηγορίου τοῦ μεγάλου, διΐσχυρισθέντος, ὅτι "ὁ βασιλεὺς δὲν ὀφείλει νὰ ἀποτρέπῃ ἀπὸ τῆς διακονίας τοῦ Θεοῦ, οὗς ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ προσαρτήσῃ εἰς τὴν ἑαυτοῦ διακονίαν". Θελήσας δὲ νὰ περιστείλῃ διὰ νέων μεταρρυθμίσεων καὶ τὰς ἐν τῷ στρατῷ καταχρήσεις, καθρέθη τῆς ἀρχῆς»).

³ Ζωναράς Ἰωάννης, «Χρονικόν», PG 134 (1864), 1272B:

Ἄδ' ἐγὼ τριτάλαινα καὶ ἀμφοτέρων βασιλῶν
Τιβερίου θυγάτηρ, Μαυρικίου δὲ δάμαρ.
Ἡ πολὺπαις βασιλεία, καὶ ἡ δεῖξασα λοχίη,
Ὡς ἀγαθὸν τελέθει, καὶ πολυκοιρανίη,
Κεῖμαι σὺν τεκέεσσι καὶ ἡμετέρῳ παρακοίτῃ
Δήμου ἀτασθαλίῃ καὶ μανίῃ στρατιῆς.
Τῆς Ἑκάβης ἔτλην πολὺ χεῖρονα τῆς τ' Ἰοκάστης,
Αἶ αἶ, τῆς Νιόβης ἔμπνοος εἰμὶ νέκυς.
Ναὶ ναὶ τὸν γενέτην· τί μάτην τὰ νεογνὰ ἔκτειναν
Ἀνθρώπων κακίης μηδὲν ἐπιστάμενα;
Ἡμετέροις πετάλοισι κατάσκιος οὐκ ἔτι Πώμη,
Ρίζα γὰρ ἐκλάσθη θρηκίοις ἀνέμοις»

⁴ Σ. Ἀνδρουτσέλλης, *ό.π.*, σ. 36 («ὑπῆρξεν απάνθρωπος τύραννος»).

⁵ Ἰ. Δραγάτης, *ό.π.*, σ. 170 («εἶναι γνωστὸς διὰ τὰ ἐγκλήματα ἅτινα διέπραξε φονεύσας πρῶτον τὸν Μαυρίκιον μετὰ συμπάσης τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ»).

⁶ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 45 («ἄνθρωπον εὐτελοῦς καταγωγῆς καὶ πονηρῶν ἠθῶν, φονεύσαντα ἀμέσως τὸν Μαυρίκιον καὶ εἰς πλείστην ἄλλην ἐξοκείλαντα ὠμότητα καὶ ἀκολασίαν»).

⁷ Georgios Pisides, *Heraclias*, I, 14, 181, ed. A. Pertusi, *Giorgio di Pisidia Poemi, Panegirici epici* (Studia Patristica et Byzantina, 7. Heft), Ettal, 1959, B 5-11:

«ἦδη μὲν οὖν ἔσβεστο τῆς τυραννίδος
τὸ πῦρ ὁ Φωκάς, ἡ καταιγίς, ἡ μέθη
ὁ τῶν καθ' ἡμᾶς συμφορῶν πρωτεργάτης,
ἡ τῶν ἐν ὕπνοις φασμάτων τιμωρία,
ὁ τὰς καθ' ἡμᾶς αἱματώδεις ἐκχύσεις
ἔχειν νομίζων εἰς τρισάθλιον κράτος,
τῆς γῆς τὸ κῆτος, τὸ πρόσωπον Γοργόνος...»

καὶ προσφορὰς φόρων, καὶ ἐμελέτα μάλιστα νὰ μεταθέσῃ τὸν θρόνον αὐτοῦ εἰς τὴν Καρχηδόνα· ἀλλὰ τελευταῖον ἠγέρθη αἴφνης ἐκ τῆς κατασχύνῃς ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος μετ' ἀνελπίστου καὶ ἀξιοθουμάστου ἀνδρίας, ἀξίας τῶν ἡρωϊκῶν τῆς ἀρχαίας Ρώμης χρόνων, καὶ πολεμήσας ἐπὶ ἕξ ἔτη καρτερικῶς καὶ γενναίως, ἀνεκτήσατο τὴν Συρίαν, τὴν μικρὰν Ἀσίαν, τὸν Πόντον, τὴν Ἀρμενίαν καὶ Ἀσσυρίαν, καὶ ἐνίκησε κατὰ κράτος τὸν Χοσρόην ἐπ' αὐτῆς ἐκείνης τῆς θέσεως, ὅπου πάλαι ποτὲ ἔκειτο ἡ λαμπρὰ πόλις Νινευῆ»¹.

Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο καὶ ἕως τὸν Λέοντα Γ' περιλαμβάνει μιὰ σειρά ἀπὸ βασιλεῖς, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ ἀναφορὲς στὰ σχολικὰ εγχειρίδια εἶναι πενιχρὲς καὶ ἀφοροῦν κυρίως ἐγκληματικὲς ἐνέργειες ποὺ διέπραξαν ἢ υπέστησαν ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοὺς. Ὁ πρῶτος ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ Κώνστας Β' (641-668), γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἱστορικοὶ δὲν ἐπιφυλάσσουν τὴν καλύτερη υποδοχὴ², σημειώνοντας ἀποκλειστικὰ τὴ σκληρότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ³ καὶ τὶς ἐγκληματικὲς πράξεις στὶς ὁποῖες προέβη ἀναρριχώμενος στὴν ἐξουσία⁴. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις βέβαια, ἀγνοοῦν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κώνστας ἐκεῖνο τὸ χρονικὸ διάστημα ἦταν ἀνήλικος καὶ ὑπὸ ἐπιτροπεία, ἐπομένως ἀνεύθυνος γιὰ ὅ,τι συνέβη⁵. Ὁ δεῦτερος εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Δ' («Πωγωνάτος») (668-685), στὸ πρόσωπο τοῦ ὁποῖου τόσο οἱ ἱστορικοὶ⁶ ὅσο καὶ τὰ σχολικὰ βιβλία διακρίνουν ἕνα ἰκανὸ καὶ αξιόλογο βασιλιά. Σὲ αὐτὴ τὴν ἀπόφραση ὁδηγοῦνται γιὰ δύο λόγους. Πρῶτον λόγῳ τῆς ἐκούσιας ἀπομάκρυνσής τοῦ ἀπὸ τὸν ἀνετὸ τρόπο ζωῆς τοῦ μόλις στέφθηκε αὐτοκράτορας καὶ δεῦτερον λόγῳ τῆς σθεναρῆς ἀμύνης ποὺ ἀντέταξε κατὰ τὴν πρώτη πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Ἀραβες (674-678) («Ἐκάθη δὲ τότε ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πωγωνάτος, βασιλεὺς ἡδυπαθῆς μὲν καὶ σκληρὸς, ἀλλ' ὅστις ἤδη ἰδὼν τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον, καὶ παραιτήσας τὸν ἀκόλαστον αὐτοῦ βίον, ἀνεζωπύρησε καὶ τῶν Βυζαντινῶν τὴν ἀνδρίαν»⁷) καὶ τῆς γενναιότητος ποὺ ἐπέδειξε στὴ συνέχεια, ἀκολουθώντας τὶς ἡρωϊκὲς παραδόσεις τοῦ Ἡράκλειου⁸.

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, ὁ.π., σ. 326.

² Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία (610-867)*, τ. Β1, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1986, σ. 62 («Ἀποσπασματικαί, πενιχραὶ καὶ συνήθως ἀπὸ δυσμενοῦς σκοπιᾶς ὀρμώμεναι, αἱ πληροφοροὶαὶ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντοῦ Β' παρουσιάζουν ὀλιγώτερον σημαντικὴν τὴν προσωπικότητα τοῦ ἡγεμόνος»).

³ W. Pütz, ὁ.π., σ. 139 («δειχθεὶς σκληρὸς καὶ φονεύσας τὸν ἴδιον αὐτοῦ ἀδελφόν...»).

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, ὁ.π., σ. 16 («Μετὰ τὸν Ἡράκλειον ἐπέρχονται αὐτοκράτορες, οἵτινες διὰ σειρᾶς ἐγκλημάτων ἀσχημίζουσι τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν»).

⁵ Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, «Κρίσιμοι χρόνοι (642-802)», *ΙΕΕ*, τ. Η' (1979), σ. 9.

⁶ Κ. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 320 («Ἄν ἐξαιρέσωμεν τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Βουλγάρων, εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ζητήματα ὁ Κωνσταντῖνος ἔδειξεν ἐνεργητικότητα καὶ πρωτοβουλίαν καὶ εἶναι δι' αὐτὸν ἕκ τῶν ἰκανωτέρων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου»).

⁷ Σ. Τσιβανόπουλος, ὁ.π., σσ. 331-332.

⁸ Κ. Ζαχαριάδης, ὁ.π., σ. 17 («τηρεῖ τὰς ἡρωϊκὰς παραδόσεις τοῦ Ἡρακλείου, ἀνθιστάμενος γενναίως κατὰ τῶν ἐπανελημμένων ἐφόδων τῶν Ἀράβων»).

Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Δ', στον θρόνο ανήλθε ο δεκαεξαετής γιος του Ιουστινιανός Β', ο επονομαζόμενος «Ρινότμητος», αφού υπήρξε ο πρώτος εν ενεργεία αυτοκράτορας που υπέστη ακρωτηριασμό (τμήση της ρινός). Βασίλεψε δύο περιόδους· η πρώτη ήταν το διάστημα μεταξύ 688 και 695 και η δεύτερη από το 705 έως το 711. Οι συγγραφείς των διδακτικών εγχειριδίων συνήθως διακρίνουν τις δύο αυτές περιόδους, αναφέροντας για τη μεν πρώτη θετικά σημεία του χαρακτήρα του¹, για δε τη δεύτερη τα πλέον αρνητικά². Στις περισσότερες περιπτώσεις βέβαια υπερισχύει η άποψη των ιστορικών που τον κρίνουν με σκληρό τρόπο³, εξαιτίας των πολλών αποτρόπαιων πράξεών του⁴.

Ο Ιουστινιανός Β', εξαιτίας της συμπεριφοράς του στο ζήτημα της Χερσώνας⁵ κατά τη δεύτερη περίοδο της διακυβέρνησής του, προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις προς το πρόσωπό του, οι οποίες κορυφώθηκαν το 711 με συνέπεια την εξόντωση του Ιουστινιανού και την άνοδο στον θρόνο του Φιλιππικού-Βαρδάνη (711-713). Η σύντομη βασιλεία του δεν αφήνει πολλά περιθώρια κριτικής, πέραν ενός σχολίου του Τσαγρή, ο οποίος τον χαρακτηρίζει «λόγιον και πράον»⁶. Σύντομη υπήρξε και η βασιλεία του επόμενου αυτοκράτορα, Αναστάσιου Β' (713-715), για τον οποίο οι ιστορικοί

¹ Γ. Τσαγρή, *ό.π.*, σ. 40 («Κωνσταντίνον τὸν Πωγωνᾶτον ἀποθανόντα διεδέχθη ὁ ἑκκαίδεκαέτης υἱὸς αὐτοῦ Ἰουστινιανὸς ὁ Β, διαπρέπων ἐπ' ἀνδρεία καὶ δραστηριότητι...»).

² Στο ίδιο («...ἡ μὲν ἀνδρεία αὐτοῦ παρεξετράπη εἰς ἀγριότητα, ἡ δὲ δραστηριότης ἐξέκλινεν εἰς θηριωδίαν ἀσύνετον μέχρι παραφροσύνης»).

³ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Βιβλίον Ἐνατον, τ. Β', εκδ. Γαλαξία-Ερμείας, Αθήνα 2001, σ. 353 («Ὁ Ἰουστινιανὸς Β' δὲν εἶχε βεβαίως, πολλοῦ γὰρ καὶ δεῖ, τὴν στρατηγικὴν δεξιότητα τοῦ ἀρχηγέτου τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, ἀλλὰ ἐκέκτητο ἀνδρείαν καὶ δραστηριότητα μείζονα τῆς τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ πάππου. Καὶ ὁμως ἡ βασιλεία αὐτοῦ εἶναι μία τῶν ὀλεθριωτάτων τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας. Αἱ πρῶται ἐκεῖναι ἀξιολόγων τινῶν προτερημάτων ἀφορμαὶ μετεβλήθησαν, ἄδηλον πῶς καὶ διατί, εἰς κακίας δεινάς· ἡ ἀνδρεία ἐξώκειλεν εἰς ἀγριότητα, ἡ δραστηριότης, εἰς ἄφρονα πολυπραγμοσύνην· ἡ δὲ ἀγριότης αὐτὴ καὶ ἡ ἄφρων πολυπραγμοσύνη, ἔνεκα τῆς ἀντιστάσεως ἣν φυσικῶ τῷ λόγῳ ἀπῆντησαν, ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπιτεινόμεναι ἔλαβον ἐπὶ τέλους τὸν χαρακτήρα ἀληθῶς θηριώδους παραφροσύνης»).

⁴ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθιάκης, *ό.π.*, σ. 112 («...κατόπιν ἄλλιν ἔρχεται ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ καταλαμβάνει τὸν θρόνον τῆ βοήθεια Βουλγάρων καὶ Σλαύων, πατεῖ ἐπὶ τοῦ τραχήλου τὸν Λεόντιον, ἐκφωνοῦντος τοῦ πλήθους "ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπέβη καὶ ἐπάτησας λέοντα καὶ δράκοντα" καὶ εἶτα φονεύει αὐτόν· μετὰ ταῦτα τυφλώνει καὶ ἐξορίζει τὸν πατριάρχην Καλλίνικον. Ἡ δὲ ἀποτροπαιότερα πράξις αὐτοῦ ἦτο ἡ διαταγή, ἣν ἔδωκεν εἰς τὸν στρατηγὸν Στέφανον, ἵνα σφάξῃ ἅπαντας τοὺς κατοίκους οὐ μόνον τῆς Χερσῶνος (τῆς νῦν Σεβαστουπόλεως), ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου Ἑλληνικῶν πόλεων, αἵτινες δὲν περιεποιήθησαν οὐδ' ἐβοήθησαν αὐτόν κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἐξορίας. Ὁ Στέφανος ἀπελθὼν ἀπέσφαξε μὲν τινὰς, ἐφείσθη ὁμως τῶν πλείστων καὶ ἰδίως τῶν νηπίων. Τότε ἐκμανεῖς ὁ Ἰουστινιανός, διέταξε νὰ προσκομίσωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν τὰ μειράκια. Ὁ Στέφανος ὑπακούσας εἰς τὴν σκληρὰν ταύτην διαταγὴν, ἐπανήρχετο εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἀλλ' ἅπας σχεδὸν ὁ στόλος κατεποντίσθη ὑπὸ τῆς τρικυμίας, καθ' ἣν ἀπώλοντο ὡς λέγεται 73,000 ἐπιβατῶν»).

⁵ Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, σσ. 22-23.

⁶ Γ. Τσαγρή, *ό.π.*, σ. 41.

και τα σχολικά εγχειρίδια έχουν ιδιαίτερα θετική άποψη¹. Θεωρούν πως είχε σημαντική συμβολή στη διόρθωση των κακώς κειμένων στο βυζαντινό κράτος², καθώς διέθετε έναν καλλιεργημένο, αν και αδύναμο χαρακτήρα³.

B3. Οι αυτοκράτορες από την εποχή των Ισαύρων έως τους Μακεδόνες

Η περίοδος αυτή ξεκινά με την ανάδειξη στον θρόνο του γενάρχη των Ισαύρων, Λέοντα Γ' (717-741), και ολοκληρώνεται με τη βασιλεία του Μιχαήλ Γ' (842-867). Πρόκειται για μια ιδιαίτερα σημαντική εποχή για το βυζαντινό κράτος, με σημαντικές επιτυχίες, τόσο στην αντιμετώπιση των εξωτερικών εχθρών, όσο και στο εσωτερικό, με μια σειρά επιτυχημένων μεταρρυθμίσεων. Ωστόσο, αναμφισβήτητα κυρίαρχο υπήρξε το θρησκευτικού χαρακτήρα ζήτημα της εικονομαχίας, για την οποία γίνεται λόγος σε ξεχωριστό κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.

Εκφραστής της αντίθεσης⁴, ανάμεσα στις μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες (δημοφιλία) και στην αυστηρή εικονομαχική πολιτική (αντιδημοτικότητα), είναι αναμφισβήτητα ο αυτοκράτορας Λέων Γ' (717-741). Η άποψη των σχολικών εγχειριδίων του 19ου αιώνα για τον Λέοντα είναι εξαιρετικά θετική. Σχεδόν κανένα απ' αυτά δεν αφίσταται από τον γενικό κανόνα του επαίνου προς το πρόσωπό του. Η σωτηρία της Κωνσταντινούπολης από τη δεύτερη πολιορκία των Αράβων (717-718), αλλά και οι αξιόλογες μεταρρυθμίσεις στον στρατό, στη διοίκηση του κράτους και στη δικαιοσύνη, καθιστούν ιδιαίτερα ελκυστική την περίοδο της βασιλείας του.

¹ Αϊκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία (610-867)*, τ. Β1, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1986, σ. 91 («Ο Αναστάσιος Β' διέθετε διοικητικήν πείραν, προσωπικήν έντιμότητα, γνώσιν τών προβλημάτων τής πολιτείας και όρθήν αξιολόγησιν τών κρατικών αναγκών»).

² Στο ίδιο («...είργασθη μετά δραστηριότητος και συνέσεως να σώση τὸ κράτος ἀπὸ τῶν πολλῶν ἐπαπειλούντων αὐτὸ δεινῶν και ἰδίως τῶν Ἀράβων»).

³ Ί. Δραγάτης, *ό.π.*, σ. 172 («...μεμορφωμένος ὢν πολλὰ ἐν τῷ κράτει διώρθωσεν, πλήν ἀδυνάτου ὢν χαρακτηῖρος ἀναγκάζεται να φύγη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Θεοδοσίου τινὸς λαβόντος τὴν ἀρχήν»).

⁴ Θ. Κορρές, «Λέων Γ' και Κωνσταντίνος Ε': Το ξέσπασμα της Εικονομαχίας», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 7, εκδ. Δομή Α.Ε., Αθήνα χ.χ., σ. 84 («Παρά τα όσα του καταμαρτυρεί ο εικονόφιλος χρονικογράφος Θεοφάνης, ο οποίος και περιγράφει τη βασιλεία του ως περίοδο δοκιμασίας για τους χριστιανούς και αποδίδει στην εικονομαχική πολιτική του "σεισμούς, λιμούς και εθνών επαναστάσεις", ο Λέων υπήρξε ένας ικανός αυτοκράτορας που εκτός από τις νίκες του εναντίον των εχθρών του βυζαντινού κράτους, αποκατέστησε την ηρεμία στα πολιτικά πράγματα και επέφερε σημαντικές αλλαγές με το μεταρρυθμιστικό του έργο»).

Οι ξένοι συγγραφείς επικεντρώνονται στην ταπεινή καταγωγή του Λέοντα (ο White προσθέτει και μία προφητεία που διεκινείτο για το πρόσωπό του¹) και κυρίως στις στρατιωτικές επιτυχίες του².

Από τους Έλληνες, ο Τσαγρής σημειώνει και αυτός με έμφαση την αποφασιστική συμβολή του Λέοντα στη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης, προσθέτοντας με μια δόση υπερβολής, πως θα πρέπει να θεωρείται επιπλέον και σωτήρας όχι μόνο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και της ανθρωπότητας³.

Ο Παπαρηγόπουλος (αντιγράφοντας τον Pütz⁴), τονίζει γι' αυτόν πως ήταν άξιος βασιλιάς, γενναίος και συνετός, καθώς πέτυχε να ανορθώσει τον στρατό και να έχει σημαντικές επιτυχίες. Παράλληλα, όμως, σημειώνει πως η ανάμειξή του στα θρησκευτικά ζητήματα, του κόστισε την αμαύρωση της κατά τ' άλλα σπουδαίας φήμης του («Ο γενναίος και συνετός οὗτος ἀνὴρ ἠνώρθωσε τὴν τάξιν καὶ τὴν πειθαρχίαν τοῦ στρατοῦ καὶ νέον ἐνέπνευσε θάρρος εἰς τοὺς ψυχῆ τε καὶ σώματι ἐκλελυμένους ὑπηκόους. Ἀλλ' ὡς μὴ ὄφελλεν, ἀναμιχθεὶς εἰς ζήτημα καθαρῶς θρησκευτικόν, ἔβαλε κατὰ νοῦν νὰ καθαιρέσῃ τὴν λατρείαν τῶν ἁγίων εἰκόνων καὶ νέαν παρήγαγε διὰ τούτου ἀφορμὴν ἀνωμαλίας καὶ ταραχῆς»⁵).

Παρόμοιες είναι και οι απόψεις που εκφράζει για τον Λέοντα και ο Ζαχαριάδης, ο οποίος τον χαρακτηρίζει γενναίο και συνετό, σωτήρα και αναμορφωτή του κράτους⁶. Για την εμπλοκή του στην εικονομαχία δεν παραλείπει να αναφέρει πως φέρθηκε με σκληρότητα στους οπαδούς των εικόνων, αντί να προσπαθήσει μέσω της διδασκαλίας να επιτύχει τους σκοπούς του («Τὰ μέσα ὁμως, δι' ὧν ἐπεχείρησε τὴν ἀναμόρφωσιν ταύτην, ἦσαν ἀνεπιτήδεια· διότι οὗτος βλέπων, ὅτι ἔλειπεν ἐλεύθερον πνεῦμα, γενναῖον φρόνημα, φιλοπατρία καὶ ἐθνικὴ φιλοτιμία ἀπὸ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, αἰτίαν τῆς ἐλλείψεως ταύτης ἐθεώρησε τοὺς πολυαρίθμους τύπους τῆς λατρείας, ἧτοι τὰς πολλὰς ἐορτάς, τὸν μοναστικὸν βίον, τὴν θαυματουργὸν

¹ H. White, *ό.π.*, σ. 202 («Κατὰ τὴν ἀρχὴν δὲ τῆς ἐβδόμης ἑκατονταετηρίδος ἐκινδύνευσε νὰ ὑποκύψῃ [...] ὅτε ἐσώθη διὰ τῆς ἐπιτηδίου πολιτικῆς Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου, χωρικοῦ τινος, ἀναβάντος εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον πρὸς ἐκπλήρωσιν, κατὰ τὰ μοναχικὰ χρονικά, τῆς προφητείας μάντεώς τινος, ὅστις, ὅτε ὁ χωρικός ἠρώτησεν αὐτὸν ὅποια ἔμελλε νὰ ἦναι ἡ τύχη του, ἤκουσε μετ' ἐκπλήξεως, ὅτι ἤθελε γείνει ἡγεμὼν τῆς Ἀνατολῆς»).

² W. Pütz, *ό.π.*, σσ. 141-142 («...ἐξ Ἰσαυρίας, ὧν ἐκ ταπεινῆς μὲν καταγωγῆς, ἀλλὰ γενναῖος καὶ συνετὸς ἀνὴρ, ἠνώρθωσε τὴν τάξιν καὶ τὴν πειθαρχίαν τοῦ στρατοῦ καὶ νέον ἐνέπνευσε θάρρος εἰς τοὺς ψυχῆ τε καὶ σώματι ἐκλελυμένους ὑπηκόους του...»).

³ Γ. Τσαγρῆς, *ό.π.*, σ. 47 («...δικαίως δύναται νὰ θεωρηθῆ ὁ σωτὴρ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ὁ μέγιστος εὐεργέτης»).

⁴ Βλ. W. Pütz, *Ελληνικὴ Ἱστορία*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1875, σσ. 141-142.

⁵ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, Βιβλίον Δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 74.

⁶ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σσ. 19-20 («...διὰ τοῦ γενναίου καὶ συνετοῦ τούτου αὐτοκράτορος [...] ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπηλλάγη τῶν Ἀράβων, ὁ Λέων ἐνησχολήθη ἀκολούθως ν' ἀνορθώσῃ τὴν τάξιν καὶ πειθαρχίαν τοῦ στρατοῦ, καὶ νέαν νὰ δώσῃ ὄθησιν εἰς τὸν βυζαντινὸν κόσμον· δι' ὃ καὶ δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ σωτὴρ καὶ ἀναμορφωτὴς τοῦ κράτους»).

δύναμιν, ἣν ἀπέδιδον εἰς πλεῖστα τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων, καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ τὰς καταχρήσεις καὶ παρεξηγήσεις πολλῶν θρησκευτικῶν θεσμῶν, αἵτινες παρεισέφρησαν εἰς τὸ ἔθνος. Ἀλλ' ἀντὶ νὰ διδάξῃ τὸν ἀγράμματον λαόν, καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας νὰ καταρτίσῃ τὰ αἰσθήματα καὶ διανοήματα τῶν πολλῶν, καὶ οὕτως ἄνευ καινοτομιῶν νὰ ἐπέλθῃ, ἃν ἦτο ἀνάγκη, μεταβολὴ εἰς τὰ φρονήματα, ἤρξατο τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῶν εἰκόνων· καὶ ἐνῶ διαλύσας τὰς Σχολάς, αἵτινες διηθύνοντο ὑπὸ κληρικῶν, ἀφήρесе τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ κλήρου, διότι ἐφοβεῖτο μὴ οὗτοι ἐπανξάνωσι τὰς ἐπικρατούσας προλήψεις διὰ τῆς διδασκαλίας των, δὲν ἐπεμελήθη ὅμως ἀποχρώντως τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ· Ἰδὸν τὰ λάθη Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου, οὕτινος καθ' ὅλα τὰ λοιπὰ ἡ διαγωγή δύναται νὰ θεωρηθῇ συνετὴ»¹).

Το μόνο σχολικό εγχειρίδιο, το οποίο ασκεῖ έντονη κριτική στον Λέοντα, είναι αυτό των Βενιζέλου-Σπαθάκη. Παρότι οι συγγραφείς αναγνωρίζουν ότι ο Λέων υπήρξε ένας από τους πλέον δραστήριους αυτοκράτορες², τον ψέγουν για τη – διχαστική ὅπως τη χαρακτηρίζουν – στάση του στην εικονομαχία («Αναμιχθεῖς ὅμως, ὡς μὴ ὄφελεν, εἰς ἐκκλησιαστικά ζητήματα καὶ θελήσας νὰ ἀπαγορεύσῃ τὴν προσκύνῃσιν τῶν ἱερῶν εἰκόνων, ὡς δῆθεν εἰδωλολατρείαν, διήγειρε τὴν ἀγανάκτησιν τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ καὶ ἐδίχασεν αὐτοὺς εἰς δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα, ἥτοι εἰς τοὺς ἀσπαζομένους τὴν προσκύνῃσιν τῶν εἰκόνων (εἰκονολάτρας) καὶ εἰς τοὺς πολεμοῦντας αὐτὴν (εἰκονοκλάστας). Ἡ ἔρις αὕτη ἐγένετο παραίτιος μυρίων κακῶν εἰς τὸ βυζαντιακὸν κράτος...»³).

Τον Λέοντα διαδέχθηκε ο γιος του Κωνσταντῖνος Ε' (741-775), ο επονομασθεῖς Κοπρώνυμος «ἐκ τῆς ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν βάπτισιν κοπρίσεως τῆς κολυμβήθρας»⁴. Για τον Κωνσταντῖνο, οι απόψεις που εκφράζονται στα σχολικά εγχειρίδια εξακολουθούν να είναι κατὰ βάσιν θετικές. Ο Τσαγρῆς μάλιστα τον παρουσιάζει εφάμιλλο με τον πατέρα του στις πολεμικές επιχειρήσεις, ἀλλὰ υπέρτερό του στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες («ἀνεδείχθη ἐφάμιλλος μὲν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Λέοντος κατὰ τὰ πολεμικὰ κατορθώματα, ὑπέρτερος δὲ αὐτοῦ κατὰ τὴν δραστηριότητα ὡς πρὸς τὸ ἔργον τῆς μεταρρυθμίσεως»⁵), κάτι που επαναλαμβάνει και στη συνέχεια («Ὡς πρὸς τὸ ἔργον δὲ τῆς μεταρρυθμίσεως ὁ Κων/τῖνος ἐπέδειξε συνετὴν δραστηριότητα. Συγκαλέσας ἐπανειλημμένως εἰς συνέλευσιν τὴν σύγκλητον καὶ τὸν ἀνώτερον κλῆρον, συνεσκέφθη περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τῆς

¹ Στο ἴδιο, σσ. 20-21.

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, ὁ.π., σ. 113 («...ἐγένετο εἰς τῶν δραστηριωτέρων αὐτοκρατόρων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους»).

³ Στο ἴδιο.

⁴ W. Pütz, ὁ.π., σ. 142.

⁵ Γ. Τσαγρῆς, ὁ.π., σ. 47.

μεταρρυθμίσεως...»¹). Γενικά ο Κωνσταντίνος χαρακτηρίζεται ως γενναίος ηγέτης που αντιστάθηκε επιτυχημένα σε Ανατολή² και Δύση³.

Ο Παπαρρηγόπουλος προσθέτει, ωστόσο, πως η αυστηρή στάση του Κωνσταντίνου στο ζήτημα της εικονομαχίας αδίκησε τόσο το βυζαντινό κράτος όσο και τον ίδιο του τον εαυτό, αφού πολλές σπουδαίες ενέργειές του αποσιωπήθηκαν, ενώ τα αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρα του υπερτονίστηκαν («*Διὰ τῶν πικρῶν, διὰ τῶν ἀπανθρώπων καταδιώξεων ὅσας ἐπεχείρησε κατὰ τῶν εἰκονολατρῶν, ὁ Κωνσταντῖνος ἠδίκησε τὰ μέγιστα καὶ τὸ κράτος καὶ ἑαυτὸν, διότι αὐταὶ αἱ ἀρεταὶ αὐτοῦ ἀπεσιωπήθησαν, αὐτὰ τὰ ἄριστα τῶν βουλευμάτων παρεξηγήθησαν. Εἶπον λ.χ. ὅτι ἦτο φιλάργυρος καὶ πλεονέκτης, ἐνῶ αὐτὸς ἀνωκοδόμησε, διὰ διαπάνης μεγάλης, τὸν περίφημον ἀγωγὸν [...] κατῶρθωσε τὸ ἔργον ἐντὸς ἐνὸς θέρους, ἀσχολήσας εἰς τοῦτο ἑπτακισχιλίους σχεδὸν ἐργάτας καὶ πληρώσας ὅλα τὰ ἔξοδα ἀπὸ τοῦ βασιλικοῦ ταμείου»⁴). Ο δε Τσαγρής, υπερθεματίζοντας, τονίζει πως τον θεωρεί ως έναν από τους σημαντικότερους βασιλείς του Βυζαντίου, από τους πιο παρεξηγημένους όμως, για τον οποίο έφτασε η ώρα να καθαριστεί η εικόνα του από τους σύγχρονους ιστορικούς («*Ὁ Κωνσταντῖνος ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 775, ἀναδειχθεὶς εἰς τῶν μεγαλειτέρων βασιλέων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Ἀλλ' οἱ χρονογράφοι ἐπεσώρευσαν κατ' αὐτοῦ τὰς δριμυτέρας τῶν ὕβρεων, Κοπρώνυμον καὶ Καββαλῖνον ἀποκαλοῦντες ἄνδρα ἔνδοξον καὶ σεβαστόν. Ἀλλ' ἤδη ἐπέστη ὁ καιρὸς, ἵνα διὰ τῶν διαυγῶν ναμάτων τῆς ἱστορίας ἀποπλύνωμεν τοὺς ρύπους ἀπὸ τῆς εἰκόνας τοῦ ἀνδρός καὶ ἄσπιλον καὶ ἀμόλυντον ἀναρτήσωμεν αὐτὴν μεταξὺ τῶν εἰκόνων τῶν ἐνδοξοτέρων ἀνδρῶν τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας»⁵).**

Παρόμοιες απόψεις με αυτές του Παπαρρηγόπουλου και του Τσαγρή θα συναντήσουμε και σε νεότερα ιστορικά έργα, όπως την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους⁶.

¹ Στο ίδιο, σ. 48.

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 114 («...ὕπηρξε γενναῖος ἡγεμὼν καὶ κατενίκησε τοὺς Ἀραβας κατὰ γῆν μὲν ἐν Συρία (746), κατὰ θάλασσαν δὲ ἔξωθεν τῆς Κύπρου»).

³ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 75 («Μέγα ὄνομα ἀπέκτησε καὶ ἐν Ἰταλίᾳ ἔνεκα τῶν πολεμικῶν αὐτοῦ ἀρετῶν»).

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Γ. Τσαγρής, *ό.π.*, σσ. 48-49.

⁶ Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, «Κρίσιμοι χρόνοι (642-802)», *ΙΕΕ*, τ. Η' (1979), σ. 31 («Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὀπαδοὶ τῆς εἰκονόφιλης παρατάξεως στὴν ἐξιστόρηση τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Ε', εἶναι ἐπιρρεασμένοι ἀπὸ θεολογικὲς ἀντιλήψεις καὶ συναισθηματικὲς παρορμήσεις, ποὺ ἐμποδίζουν τὴν ἀμερόληπτη καὶ ἀφανάτιστη παρουσίαση τῆς δράσεως σπουδαίου ἡγεμόνος, παρὰ τὴ διαβεβαίωση τοῦ κυριότερου χρονογράφου ὅτι θὰ ἐκθέσει τὰ γεγονότα "φιλαλήθως...ὡς ἐφορῶντος τοῦ παντεπόπτου Θεοῦ". Ὡστόσο, ἀσήμαντες ἐκ πρώτης ὄψεως λεπτομέρειες ἀποκαλύπτουν τὴν ἀνταπόκριση ποὺ βρῆκε μέσα στὴ λαϊκὴ ψυχὴ ἢ πολεμικὴ δράση τοῦ ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος ἀγωνίσθηκε νὰ περιφρουρήσει τὸ κράτος καὶ μάλιστα στὸν βαλκανικὸ χῶρο. Ὅταν ἀργότερα στὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰ. ἀλλεπάλληλες βουλγαρικὲς νίκες ἔφεραν σὲ κίνδυνο τὴν αὐτοκρατορία καὶ οἱ πολῖτες παρακολουθοῦσαν λιτανεῖα στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, προσέφυγαν στὸ ἐκεῖ μνημὲν τοῦ Κωνσταντίνου

Η δυναστεία των Ισαύρων θα ολοκληρώσει την ιστορική της πορεία με τον γιο του Κωνσταντίνου Ε', Λέοντα Δ' «Χάζαρο», και τον εγγονό του, Κωνσταντίνο ΣΤ', καθώς και με την Ειρήνη την Αθηναία για την οποία γίνεται λόγος σε άλλο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής. Και για τους δύο οι αναφορές είναι πενιχρές και συγκλίνουν στον χαρακτηρισμό τους ως ανίκανων να κυβερνήσουν¹. Για τον Λέοντα (775-780) οι απόψεις συμπυκνώνονται σε μια φράση του Ζαχαριάδη: «ἦτο ὀπαδὸς μὲν τῶν μεταρρυθμιστικῶν ιδεῶν, ἀλλ' ἀσθενὴς τὸν χαρακτήρα καὶ οὐχὶ ἰκανὸς ὡς ὁ πατήρ αὐτοῦ»², ενώ για τον Κωνσταντίνο (780-797) σε μια αντίστοιχη φράση του Παπαρρηγόπουλου: «...ἦτο παντάπασιν ἀνίκανος»³.

Ἐπειτα ἀπὸ ἐπιτυχημένη συνωμοσία, ἡ Εἰρήνη καθαιρέθηκε καὶ τὴν θέση τῆς κατέλαβε ὁ Νικηφόρος Α' (802-811). Για τὸν Νικηφόρο οἱ γνώμες δίστανται⁴. Σύμφωνα με ὀρισμένους συγγραφείς υπήρξε δραστήριος καὶ γενναῖος αυτοκράτορας («Ὁ Νικηφόρος, δραστήριος καὶ γενναῖος ὢν, ἀπεποιήθη νὰ πληρώσῃ εἰς τὸν καλίφην τῶν Ἀράβων Ἀροῦν-ἐλ-Ρασὶδ τὸν ὑπὸ

“τοῦτον ἐπικαλούμενοι καὶ οὐ Θεὸν «ἀνάστηθι» λέγοντες καὶ «βοήθησον τῇ πολιτείᾳ ἀπολλυμένην”. Μὲ τῇ λαϊκῇ ἐκτίμησιν τῆς στρατιωτικῆς ἀξίας τοῦ Κωνσταντίνου Ε' συμφωνοῦν καὶ οἱ πατέρες τῆς Ζ' οἰκουμένης συνόδου, ὅταν γράφουν γιὰ τὰ πολεμικὰ κατορθώματα καὶ γιὰ τὸ ἀνορθωτικὸ γενικὰ ἔργον τῶν δύο πρώτων εἰκονομάχων αυτοκρατόρων: “ἔδει μᾶλλον αὐτοῖς τὰς ἀνδρείας τούτων ἐξεῖπειν, τὰς κατὰ τῶν πολεμίων νίκας, τὰς βαρβαρικὰς ὑποπτώσεις, ἅς ἐν εἰκόσι καὶ διατοίχοις εἰς μνήμην ἐξηγήσεως πολλοὶ ἐστηλογράφησαν, τὴν τοῦ ὑπηκόου περιποίησιν, τὰς βουλὰς, τὰ τρόπαια, τὰς κοσμικὰς συστάσεις, τὰς πολιτικὰς καταστάσεις, τὰς τῶν πόλεων ἐπανορθώσεις, αὐταὶ ἀξιεπαίνετοι βασιλεῦσιν εὐφημίαι, αἵτινες καὶ πᾶν τὸ ὑπήκοον προσκαλοῦνται εἰς εὐνοίαν”»).

¹ Για τὸν πρῶτον, ἡ ἀπόψη τῆς Χριστοφιλοπούλου (Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* (610-867), τ. Β1, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1986, σ. 130) εἶναι πῶς «δὲν εἶχε κληρονομήσει τὸν ἰσχυρὸν χαρακτήρα τῶν βασιλικῶν του προγόνων», ἐνῶ γιὰ τὸν δεῦτερον ἡ ἴδια συγγραφέας (στο ἴδιο, σ. 133) σημειώνει πῶς ἦταν «ἀδύνατος χαρακτήρ ἐκ φύσεως, παιδεύσεως, οἰκογενειακῶν βιωμάτων, ὑπῆρξε μέτριος αὐτοκράτωρ. Συναισθηματικὸς, ἐδυναστεύθη πρῶτον ὑπὸ τῆς δυναμικῆς μητρὸς του διὰ νὰ περιπέσῃ ἔγγαμος ἀνὴρ εἰς τὴν ἐπιρροὴν ἐρωμένης».

² Κ. Ζαχαριάδης, *ὁ.π.*, σ. 22.

³ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 76.

⁴ Θ. Κορρές, «Νικηφόρος Α' καὶ οἱ διάδοχοι (802-820)», στο: *Ἱστορία τῶν Ελλήνων*, τ. 7, ἐκδ. Δομῆ, Αθήνα χ.χ., σσ. 164-165 («Δεν εἶναι εὐκόλο γιὰ τοὺς νεότερους ἱστορικοὺς νὰ σχηματίσουν μιὰ σαφὴ εἰκόνα γιὰ τὸν νέον αὐτοκράτορα, γιὰτί οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι εἰκονολατρικές, καὶ περιγράφουν ἀρνητικὰ τὸν Νικηφόρον καὶ τὸ ἔργον του. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη ἀφηγηματικὴ πηγὴ τῆς ἐποχῆς. Εἶναι γεμάτη, ὅπως θα δούμε στὴ συνέχεια, με ὑβριστικὰ ἐπίθετα καὶ ἀρνητικὸς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὸν Νικηφόρον, ποὺ συνήθως δεν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Γιὰ τὸν Θεοφάνη καὶ τοὺς ἄλλους εἰκονολάτρεις ο γενικὸς λογοθέτης ἦταν ἕνας σφετεριστὴς τοῦ θρόνου στὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς ἐπέτρεψε νὰ ἐπαναστατήσῃ κατὰ τῆς εὐσεβεστάτης Εἰρήνης, “διὰ πλῆθος ἀμαρτιῶν ἡμῶν”. Φαίνεται ὅμως παρὰ τὰ ὅσα του καταμαρτυροῦν οἱ προκατελιημμένες καὶ μονομερεῖς πηγές τῆς ἐποχῆς του, ὅτι ὁ Νικηφόρος γινώριζε πολὺ καλὰ τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ ἀλλοπρόσαλλη διοίκηση τῆς Εἰρήνης καὶ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ τα ἐπιλύσει»).

τῆς Ἑλένης συμπεφωνημένον φόρον»¹), που προέβη σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό του κράτους, αγωνίστηκε και έπεσε ηρωικά πολεμώντας τους Βούλγαρους («Μετὰ ταῦτα ἠσχολήθη περὶ τὴν ἐσωτερικὴν διοργάνωσιν τοῦ κράτους, περιστείλας τὴν δουλείαν καὶ τακτοποίησας τὰ περὶ φόρων καὶ δασμῶν. Εἶτα ἐξεστράτευσεν κατὰ τῶν Βουλγάρων οὓς πολλὰκις ἐνίκησεν. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ὁμως ἐκστρατεία προβάς μέχρι τοῦ στρατοπέδου, ἔνθα ἴστατο αὐτὸς ὁ ἡγεμὼν Κροῦμμος, πίπτει μαχόμενος ἡρωϊκῶς»²). Ο Τσιβανόπουλος, αντίθετα, τον αποκαλεί τύραννο τον οποίο ο λαός αποστρεφόταν, διότι διέθετε τρεις μεγάλες κακίες: την υποκρισία, την αχαριστία και τη φιλαργυρία («Πολλοὶ τύραννοι ἐβασίλευσαν, οἵτινες ἀναμφιβόλως ἦσαν μείζονες κακούργοι τοῦ Νικηφόρου τούτου· ἀλλ' ὀλίγοι ἐπέσυραν ὅσον οὗτος τῶν λαῶν τὴν ἀποστροφήν. Ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ ἐμολύνετο ὑπὸ τριῶν μισητοτάτων κακιῶν, τῆς ὑποκρίσεως, τῆς ἀχαριστίας καὶ τῆς φιλαργυρίας»³).

Ο επόμενος αυτοκράτορας, ο οποίος απασχολεί τα σχολικά εγχειρίδια, είναι ο Λέων Ε' «Αρμένιος» (813-820). Για τον Λέοντα δεν υπάρχουν αντίθετες γνώμες⁴. Με εξαίρεση την τραχύτητα του χαρακτήρα του που θεωρείται φυσιολογική για έναν στρατιωτικό («Ὁ Λέων ἀνατεθραμμένος ὦν ἐν τῷ στρατοπέδῳ, ἀμαθὴς τῶν νόμων καὶ τῶν συγγραμμάτων καὶ εἰκονομάχος σφοδρὸς, εἰσήγαγεν εἰς τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ τὴν τραχύτητα καὶ τὴν σκληρότητα τῆς στρατιωτικῆς πειθαρχίας»⁵), ο Λέων υπήρξε κατά γενική ομολογία αγαθός κυβερνήτης⁶ με μεταρρυθμιστικό πνεύμα⁷.

Μετά τον Λέοντα, ακολουθεί η λεγόμενη Φρυγική δυναστεία ή δυναστεία του Αμορίου, λόγω της καταγωγής του γενάρχη της, Μιχαήλ Β' «Τραυλού» (820-829). Η εντύπωση που αποκομίζει γι' αυτόν ο αναγνώστης των σχολικών εγχειριδίων είναι πως πρόκειται για έναν άνδρα αντιφατικό⁸. Επεδείκνυε ανδρεία στη μάχη, διαθέτοντας στρατιωτική μεγαλοφυΐα και

¹ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 24.

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 117.

³ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 340.

⁴ Σκυλίτζης Ιωάννης, «Σύνοψις Ἱστοριῶν», εκδ. I. Thurn, CFHB 5, de Gruyter, Berlin 1973, σσ. 17-18 («Καίπερ δὲ οὕτως ἔχων δυσσεβείας καὶ παρανομίας, ἀλλὰ γε πρὸς τὴν τῶν δημοσίων πραγμάτων ἀντίληψιν ἀγρυπνότατος ἦν, ὡς μηδὲν τι τῶν δεόντων καὶ ὀνησιφόρων ἔαν ἀτημέλητον. φασὶ γέ τοι μετὰ τὸν ἐκείνου θάνατον Νικηφόρον εἰπεῖν τὸν πατριάρχην, ὡς ἡ πολιτεία Ῥωμαίων ἄρα, εἰ καὶ δυσσεβῆ, ἀλλὰ γε μέγαν προστάτην ἀπώλεσε»).

⁵ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 315 *ό.π.*, σ. 342.

⁶ Κ. Παπαρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 77 («Ὁ Λέων ἄλλως [...] ὑπῆρξε κυβερνήτης ἀγαθός»).

⁷ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 25 («Ἀκολουθῶς ὁ Λέων, ἐπιχειρήσας ἵνα συμπληρώσῃ τὸ μεταρρυθμιστικὸν τῶν προκατόχων του ἔργον, ἐπέστησεν ἰδίᾳ τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης, τὴν διαχείρισιν τῶν οικονομικῶν, καὶ τὸν ὀργανισμὸν τοῦ στρατοῦ, τὸν ὁποῖον καθυπέβαλεν εἰς αὐστηρὰν πειθαρχίαν»).

⁸ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Βιβλίον Δέκατον, τ. Β', εκδ. Γαλαξία-Ερμείας, Ἀθήνα 2001, σ. 320 («ἦτο ἄνθρωπος πολυπράγμων, φίλαρχος καὶ μηδενὸς φειδόμενος τρόπου πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοπομένου»).

πρακτικότητα νου¹, παρότι ο ίδιος υπήρξε άνθρωπος τραχύς εξαιτίας της ταπεινής καταγωγής του («Ο Μιχαήλ ἐφύλαξε τὰ ἀγενή τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ ἐλαττώματα»²). Αντιλαμβάνοταν την αξία των γραμμάτων και της εκπαίδευσης, γι' αυτό και προσέλαβε για τον γιο του, Θεόφιλο, τον καλύτερο δάσκαλο της εποχής³. Αν και θρησκευτικά αδιάφορος, ενέπαιξε φίλους και εχθρούς στο ζήτημα των εικόνων⁴.

Ο Θεόφιλος (829-842) αποτελεί μια περίπτωση για την οποία όλοι οι ιστορικοί συγγραφείς συμφωνούν πως επρόκειτο για έναν σπουδαίο αυτοκράτορα⁵, δραστήριο και ανδρείο⁶, που έδωσε μεγάλη ώθηση στις τέχνες και τα γράμματα⁷. Επιπλέον, διέθετε αυξημένο το αίσθημα της δικαιοσύνης και έντονο ενδιαφέρον για την ευημερία των υπηκόων του⁸, παρότι ο Τσιβανόπουλος σημειώνει και ορισμένες αρνητικές πτυχές της προσωπικότητάς του⁹.

¹ Γ. Τσαγρής, *ό.π.*, σ. 58 («Ἐν νεαρᾷς ἡλικίας καταταχθεὶς εἰς τὸν στρατὸν διέπρεψεν ἐν ταῖς μάχαις ἐπ' ἀνδρεία καὶ τάχιστα προήχθη εἰς τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα [...] Ἀλλὰ δυστυχῶς πᾶσα ἡ πρακτικὴ τοῦ Μιχαήλ δραστηριότητος καὶ ἡ ὁμολογουμένη στρατηγικὴ μεγαλοφυΐα κατηναλώθη πρὸς καταστολὴν ἐσωτερικῆς στάσεως»).

² Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 344.

³ Γ. Τσαγρής, *ό.π.*, σ. 58 («...κατενόει τὰ μεγάλα τῆς παιδείας πλεονεκτήματα. Διὸ καὶ μεγίστην κατέβαλεν ἐπιμέλειαν περὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοφίλου, προσλαβὼν ὡς διδάσκαλον αὐτοῦ τὸν Ἰωάννην τὸν Γραμματικόν, τὸν σοφώτατον ἄνδρα τῆς ἐποχῆς»).

⁴ Στο ίδιο («Οὗτος περιήγαγεν, ἔνεκα τῆς ἀδιαφορίας αὐτοῦ καὶ ἀπιστίας, τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα εἰς ἐντελῆ ἀναρχίαν, ἐνέπαιξεν ἐξ ἴσου φίλους καὶ ἐχθροὺς τῶν εἰκόνων, καὶ ἐπρέσβευε δόγματα ἀνατρεπτικὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, μὴ ἀναγνωρίζων τὴν τρισυπόστατον θεότητα καὶ μὴ πιστεύων εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Ἰησοῦ. Ὅθεν δυσηρέστησεν ἀμφοτέρας τὰς μερίδας...»).

⁵ Κ. Ἀμαντος, *ό.π.*, σ. 419 («Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τοῦ Θεοφίλου δὲν ἠλάττωσε τὴν φήμην αὐτοῦ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Ἐνῶ τὸν Κοπρώννιμον καὶ τὸν Λέοντα Ἀρμένιον τοὺς ὑβρίζουν οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ χωρὶς νὰ ἐκτιμοῦν τὰ λοιπὰ τοῦλάχιστον ἔργα αὐτῶν, τοῦ Θεοφίλου ἐν τούτοις τὴν δικαιοσύνην τὴν ἀναφέρουν καὶ τὴν ἐξυμνοῦν, τοῦτο δὲ νομίζω δὲν θὰ συνέβαινε, ἂν ὁ Θεόφιλος ἐγένετο δι' ὑπερβολικῶν διωγμῶν τόσο μισητός, ὅπως οἱ λοιποὶ εἰκονολάτραι αὐτοκράτορες»).

⁶ W. Pütz, *ό.π.*, σ. 144 («...ἦτο μὲν δραστήριος, ἀνδρείος καὶ δίκαιος...»).

⁷ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθᾶκης, *ό.π.*, σ. 118 («...ἔσχε διδάσκαλον τὸν λόγιον Ἰωάννην τὸν Γραμματικόν, ὅστις διήγειρεν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ τὸν ἔρωτα τῆς περὶ τὴν θύραθεν παιδείαν σπουδῆς καὶ ἀνέπτυξε τὸ καλλιτεχνικὸν αὐτοῦ αἶσθημα, δι' οὗ προήχθησαν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἀξιόλογα καλλιτεχνικὰ ἔργα ἀρχιτεκτονικῆς, ἀγαλματοποιίας, ζωγραφικῆς καὶ μηχανικῆς»).

⁸ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 27 («Μολονότι δὲ ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἀνήκεν εἰς τὴν μερίδα τῶν εἰκονομάχων, συνεζεύχθη ὁμως τὴν εὐλαβῆ Θεοδώραν, κατὰ τῆς ἀγάπης τῆς ὁποίας οὐδόλως ἠδυνήθη νὰ κατισχύσῃ ἡ θρησκευτικὴ διαφωνία, εἰμὴ μόνον τὸ αἶσθημα τοῦ δικαίου καὶ τῆς τῶν ὑπηκόων εὐημερίας»).

⁹ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 346 («Ὁ Θεόφιλος θὰ συγκατελέγετο μετὰ τῶν χρηστοτέρων αὐτοκρατόρων, ἐὰν ἀπεβλέπομεν μόνον εἰς τὰς βελτιώσεις καὶ μεταρρυθμίσεις αὐτοῦ περὶ τὰς προσόδους, τὴν διοίκησιν, τὰς οἰκοδομὰς καὶ τὰ σχολεῖα καὶ εἰς τὴν φροντίδα αὐτοῦ ὅπως καλῆ εἰς τὰ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα ἄνδρας πεπαιδευμένους. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν δικαιοσύνην ἐμμεῖτο τὸν τύπον τῆς δικαιοσύνης τῶν Ἀσιανῶν μοναρχῶν, καὶ δι' ἐλαφρὰ πλημμελήματα ἐτιμωροῦντο οἱ ὑπουργοὶ αὐτοῦ, οἱ ἔπαρχοι, οἱ δικασταὶ καὶ οἱ στρατηγοὶ δι'

Τελευταίος αυτοκράτορας της δυναστείας είναι ο γιος του Θεόφιλου Μιχαήλ Γ' «Μέθυσος» (842-867). Ανέλαβε την εξουσία υπό την επιτροπεία βέβαια της μητέρας του Θεοδώρας και του θείου του Βάρδα, καθώς τη στιγμή του θανάτου του πατέρα του ήταν μόλις τριών ετών. Ο Μιχαήλ κατηγορείται από σύσσωμη την κοινότητα των ιστορικών της εποχής εκείνης ως «ὁ ἐξωλέστατος καὶ ἀσεβέστατος πάντων ἀνθρώπων»¹. Ο Τσαγρής δηλώνει απερίφραστα πως «ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας μέχρι θανάτου διετέλεσεν ἀνάγωγος, αὐθάδης, ἄσωτος, ἀκόλαστος, ἀσεβής πρὸς τοὺς νόμους, τοὺς ὁποίους ἀσυστόλως παρεβίαζεν, ἀσεβής πρὸς τὴν θρησκείαν, τὴν ὁποίαν ἀναισχύντως διεκωμῶδει καὶ ἐνέπαιζεν, ἀσεβής καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν μητέρα του. Συναναστρεφόμενος πάντοτε μετ' αἰσχίστων γελωτοποιῶν καὶ ἀναιδεστάτων βωμολόχων καὶ τούτους συνεταιρισθεὶς ἀπέβη ὁ ἥρωσ τῶν τοιούτων σειληγῶν, τοὺς ὁποίους πλουσιοπαρόχως ἤμοιβε διὰ 40, 50 καὶ 60 χιλιάδων δραχμῶν, κατασπαταλῶν οὕτω τοὺς δημοσίους θησαυρούς. Τὸν δὲ βωμολόχον Ἰμέριον, τὸν διὰ τὴν ἀγενῆ φυσιογνωμίαν καὶ τὴν αἰσχρολογίαν χοῖρον κοινῶς ἐπονομαζόμενον, ἤμειψε δι' ἀκατανόμαστον τι παιγνίδιον δι' ἑκατὸν εἴκοσι χιλιάδων δραχμῶν»². Υπεύθυνο για αυτή την κατάσταση οι συγγραφείς κατονομάζουν τον θείο του Βάρδα, καταλογίζοντάς του ιδιοτέλεια, με σκοπό την κατάληψη της εξουσίας³. Έτσι δεν άργησε η πτώση του από τον θρόνο⁴. Παρ' ὅλ' αυτά, ο Μιχαήλ αντιμετωπίζεται από τη νεότερη και τη σύγχρονη ιστοριογραφία σε γενικές γραμμές ως ένας αξιόλογος αυτοκράτορας, ο οποίος είχε την ατυχία να προηγηθεί ενός

ἐξορίας, ἢ ἠκρωτηριάζοντο, ἢ κατεβασανίζοντο διὰ πίσης ζεύσης, ἢ ἐκαίγοντο ζῶντες ἐν τῷ ἵπποδρομίῳ. Τοσαύτην δὲ ἰσχὺν εἶχεν ἐν τῇ ζηλοτύπῳ ψυχῇ τοῦ Θεοφίλου ἢ φιλαρχία, ὥστε καὶ κατ' αὐτὰς τὰς τελευταίας στιγμὰς τῆς ζωῆς διέταξε νὰ θανατώσῃ τὸν ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν αὐτοῦ στρατηγὸν Θεόφοβον [...]. Τούτου δὲ γενομένου, μετ' ἀγρίας ἡδονῆς παρετήρει τοὺς χαρακτῆρας τοῦ προσώπου τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ καὶ διὰ τῶν τρεμουσῶν χειρῶν ψηλαφῶν αὐτὴν καὶ εἰπὼν "Νῦν γε οὔτε σὺ Θεόφοβος, οὔτ' ἐγὼ Θεόφιλος", κατέπεσεν ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ ἐξέπνευσεν»).

¹ Γ. Τσαγρής, *ὁ.π.*, σ. 64.

² Στο ίδιο.

³ Κ. Ζαχαριάδης, *ὁ.π.*, σσ. 28-29 («Ἐπειδὴ ὁμως ἡ Θεοδώρα, ὡς νόμιμος καὶ φυσικὸς τοῦ υἱοῦ τῆς κηδεμῶν, θριαμβεύσασα δὲ καὶ κατὰ τῶν εἰκονομάχων, καὶ λαβοῦσα αὐτὴ τὴν δόξαν τῆς ἀναστηλώσεως τῶν εἰκόνων, δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τὸν φίλαρχον καὶ φιλόδοξον Βάρδαν νὰ ἄρχῃ αὐτός, ὁ Βάρδας κατάρθωσε νὰ κλείσῃ τὴν Θεοδώραν μετὰ τῶν θυγατέρων αὐτῆς εἰς μοναστήριον, νὰ ἀναβιάσῃ δὲ εἰς τὸν θρόνον (856) τὸν Μιχαήλ, εἰς τὸν ὁποῖον αὐτὸς ἐξεπίτηδες τοιαύτην ἔδωκεν ἀνατροφὴν, ὥστε νὰ τὸν καταστήσῃ ἐντελῶς ἀνάξιον τῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν ἤθελε νὰ σφετερισθῇ ὑπὲρ αὐτοῦ»).

⁴ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 349 («Ἀποχωρησάσης τῆς Θεοδώρας, ἀπεχώρησεν ἀπὸ τῆς αὐλῆς τοῦ Μιχαήλ καὶ πᾶσα σεμνότης καὶ σύνεσις καὶ ἀντ' αὐτῶν ἐπεκράτησεν ἀκολασία καὶ ἄνοια. Ὁ αὐτοκράτωρ παρεδόθη ἐντελῶς εἰς ἵπποδρομικοὺς ἀγῶνας καὶ ἀσωτείας καὶ ἐμυκτῆριζε καὶ ἐνέπαιζε τὰ τῆς θρησκείας, ἐνῶ οἱ ἐχθροὶ ἐφθειρον τὰς ἐπαρχίας αὐτοῦ. Διὰ τῆς ἀλλοκότου δὲ ταύτης διαγωγῆς κατέστη τοῖς πᾶσι περιφρονητός, καὶ ἅπαντες οἱ πολῖται ἠῦχοντο τὴν ταχεῖαν λύτρωσιν τῆς ἐπικρατείας ἀπὸ τοιοῦτου τέρατος. Τελευταῖον δὲ, ἐνῶ ὁ Μιχαήλ Γ' ὑπνωττεν ἐκ τῆς κραιπάλῃς ἐν τῷ κοιτῶνι, ἐδολοφονήθη τριακονταετῆς ὢν τὴν ἡλικίαν ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ νέας αὐτοκρατορικῆς δυναστείας Βασιλείου τοῦ Μακεδόνο»).

αυτοκράτορα με επιβλητική παρουσία στα ιστορικά έργα τόσο της βυζαντινής εποχής, όσο και των μεταγενέστερων¹.

B4. Οι αυτοκράτορες από τους Μακεδόνες έως τους Κομνηνούς

Η Μακεδονική δυναστεία, όπως είναι γνωστή η δυναστεία που ξεκινά με γενάρχη τον Βασίλειο Α' (867-886), αποτελεί μία εκ των πλέον προβεβλημένων αυτοκρατορικών οικογενειών στη βυζαντινή ιστορία² και στα σχολικά εγχειρίδια. Για την προβολή αυτή κύριο ρόλο διαδραματίζει προφανώς η αύξηση της ισχύος του Βυζαντίου, μέσω των πολεμικών επιχειρήσεων και η εμπέδωση της ισχύος του σε διεθνές επίπεδο, καθώς και το γεγονός ότι με τον Βασίλειο Α' «*ἀνέβη τὸν θρόνον ὁ γνήσιος Ἑλληνικὸς οἶκος τῶν Μακεδόνων*»³.

Η μορφή του Βασιλείου εμπνέει τους ιστορικούς⁴, καθώς πρόκειται για έναν άνθρωπο ταπεινής καταγωγής, ο οποίος ανελίχθηκε σταδιακά, φτάνοντας στο ύπατο αξίωμα του βυζαντινού κράτους, έστω και με τρόπο ανοίκειο. Αυτή εξάλλου είναι και η μόνη μομφή εναντίον του, παρότι διανθίζεται συχνά με διάφορα περιστατικά που δικαιολογούν εν μέρει τις πράξεις του⁵.

¹ Κ. Ἄμαντος, *ὁ.π.*, σ. 438 («Οἱ ἱστοριογράφοι τῆς δυναστείας τοῦ Βασιλείου διὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν δολοφονικὴν τοῦ ἐργασίαν ἐφρόντισαν νὰ παραστήσουν τὸν Μιχαὴλ Γ' τελείως διεφθαρμένον ἄνθρωπον, ὅτι δὲ εἰς τὴν διαφθοράν του συνετέλεσε πολὺ ὁ δολοφονηθεὶς ἐπίσης τῆ φροντίδι τοῦ Βασιλείου καίσαρ Βάρδας. Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους αἱ ἐργασίαι τοῦ Grégoire [βλ. *Byzantion*, τ. 8 (1933), σ. 534] συνετέλεσαν νὰ ἀποδοθῆ περισσοτέρα δικαιοσύνη εἰς τὸν Μιχαὴλ. Οὗτος ἔλαβε μέρος εἰς πολέμους καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ ὅτι δὲν εἶχε καμμίαν γνώμην εἰς τὰ ζητήματα τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖον βέβαια μᾶλλον ὁ Βάρδας διηύθυνε»).

² Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, IV, Παρίσι 1874, σ. 104 («Οὐ γὰρ οἶδα εἶ τι ἕτερον γένος ὡς τὸ περὶ ἐκείνας ἠγάπηται τῷ θεῷ, καὶ θαυμάζω κατανοῶν, ὅτι μὴ ἐννόμως αὐταῖς τοῖς ῥίζης παγείσης καὶ φυτευθείσης, ἀλλὰ φόνους καὶ αἵμασιν, οὕτω τὸ φυτευθὲν ἐξηγηθῆκει καὶ τοσαύτας προὔβαλλετο βλάστας, καὶ ἐκάστην μετὰ τοῦ βασιλείου καρποῦ, ὡς μὴ ἔχειν ἑτέρας ἀντισυγκρίναι ταύταις, οὔτε πρὸς κάλλος, οὔτε πρὸς μέγεθος»).

³ Σ. Ἀνδρουτσέλης, *ὁ.π.*, σ. 47.

⁴ Συνεχισταὶ Θεοφάνους, «Χρονογραφία», PG 109 (1863), 368D («...τὸν βίον ἀπέλιπε, συμβασιλεύσας μὲν τῷ πρὸ αὐτοῦ Μιχαὴλ χρόνον ἓνα, ἐν ἑτέροις δὲ χρόνοις ἑνεακαίδεκα περὶ τὴν αὐτοκράτορα τῆς βασιλείας διαπρέψας ἀρχὴν, ἄριστα μὲν τὰ πολιτικὰ διαθείς, κάλλιστα δὲ καὶ περὶ τὰ στρατιωτικὰ διαγεγονῶς, καὶ πλατύνας μὲν τὰ ὄρια τῆς ἀρχῆς, ἀδικίαν δὲ καὶ βίαν ἐξελάσας ἀπὸ τοῦ ὑπηκόου παντός, ὡς καὶ τὴν Ὀμηρικὴν περὶ τοῦ ἀρίστου βασιλέως μαρτυρίαν ἀρμόζειν αὐτῷ τὴν, Ἀμφοτέρων, βασιλεὺς τ' ἀγαθός, κρατερός τ' αἰχμητής»).

⁵ Γ. Τσαγρῆς, *ὁ.π.*, σ. 66 («Ἄλλ' ὁ Μιχαὴλ ὑποπτευθεὶς καὶ τὸν θεῖον Βάρδαν διαβληθέντα, δολοφονεῖ καὶ αὐτὸν διὰ τοῦ θαλαμηπόλου Βασιλείου, τὸν ὁποῖον χάριν εὐγνωμοσύνης υἰοθέτησε, καίπερ πρεσβύτερον, καὶ συμβασιλέα προσέλαβεν, ἀφοῦ προηγουμένως ἐμαστίγωσεν ἰδίᾳ χειρὶ διὰ τριάκοντα μαστιγώσεων. Ἄλλ' ὁ Βασίλειος μετὰ τὴν στέψιν ἔλαβεν ἀξιοπρεπῆ θέσιν καὶ ἀπέναντι τῶν πολιτῶν καὶ τοῦ συμβασιλέως, ὅστις μεταμεληθεὶς διὰ τὴν στέψιν αὐτοῦ ἀνεκήρυττε παρρησία, ὅτι προτίθεται νὰ ἀναγορεύσῃ καὶ ἕτερον συμβασιλέα, τὸν Βασιλικῖνον, ἐρέτην ἄλλοτε τοῦ βασιλικῆ δρόμωνος καὶ ἤδη διὰ τὴν κολακειάν καὶ τὸ κάλλος αὐτοῦ προαχθέντα εἰς τὸ τοῦ πατρικίου ἀξίωμα. Ἄλλ' ὁ

Συνήθως ο Βασίλειος περιγράφεται ως άνδρας ισχυρός και έμπειρος στα πολεμικά («*Η Μακεδονική δυναστεία, ήτις, καίτοι οὐχὶ ἄνευ διακοπῶν, ἐβασίλευσε διακόσια σχεδὸν ἔτη, ἰδρῦθη ὑπὸ τοῦ ἰσχυροῦ καὶ ἐμπειροπολέμου ἡγεμόνος Βασιλείου τοῦ Α΄*»¹), ανορθωτής του κράτους², στολισμένος με κάθε είδους χάρισμα («...ἐκυβέρνησε τὴν ἐπικράτειαν, ἣς ἐγένετο βασιλεὺς διὰ δολοφονιῶν, μετὰ συνέσεως, πατρικῆς στοργῆς καὶ ἡμερότητος. Εἶχεν ἱκανὴν φρόνησιν καὶ ἀνδρίαν, ὅπως τὴν εὐτυχίαν αὐτοῦ ζητῆ ἔν τῇ δόξῃ, τὴν δὲ δόξαν αὐτοῦ ἔν τῇ κοινῇ εὐτυχίᾳ τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ»³), πρακτικός και συνετός, παρότι ο ίδιος δεν διέθετε ούτε τη μεγαλοφυΐα, ούτε την απαραίτητη παιδεία που απαιτείται για θέσεις εξουσίας («*Ο αὐτοκράτωρ οὗτος δὲν εἶχε μὲν τὴν μεγαλοφυΐαν, δι' ἣς λαμπρύνονται τὰ κράτη, ἀλλ' εἶχε τὸν πρακτικὸν καὶ συνετὸν νοῦν, δι' οὗ συντηροῦνται καὶ σώζονται*»⁴). Συχνά μάλιστα περιγράφονται μαζί με τα πνευματικά και τα σωματικά του προτερήματα⁵.

Ο γιος του Βασιλείου, Λέων ΣΤ΄ «Σοφός» (886-912), σύμφωνα με τα σχολικά εγχειρίδια, βρίσκεται στον αντίποδα του σπουδαίου πατέρα του⁶. Διαθέτει την παιδεία της οποίας ήταν άμοιρος ο Βασίλειος και αποτελεί πρότυπο εγγράμματος βασιλέα, αλλά όσον αφορά στην προσωπική του ζωή και στη διοίκηση του κράτους εμφανίζεται ως παταγωδώς αποτυχών. Αυτό το δίπολο τον συνοδεύει σε κάθε σχόλιο των ιστορικών που

Βασίλειος, ἵνα μὴ τυχὸν εὐρεθῆ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν αὐτὴν μεταμέλειαν, προλαβὼν δολοφονεῖ τὸν Μιχαῆλ (23 7βρίου 867), καὶ ἀναλαμβάνει μόνος τὴν ἐξουσίαν. Διὰ τοῦ τελευταίου τούτου ἀνοσιουργήματος ὁ Βασίλειος προσήνεγκεν εἰς τὸ κράτος τὴν μεγίστην εὐεργεσίαν, ἀπαλλάξας αὐτὸ τοῦ ἐξωλεστάτου ἀνδρός, τὸν ὁποῖον ἔτεκεν ἡ Θεοδώρα, ἐπαιδαγώγησεν ὁ Βάρδας καὶ ἀνέδειξεν ἢ ἀντιμεταρρυθμίσις ὡς τὸν γνησιώτερον ἑαυτῆς ἀντιπρόσωπον. Ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τῆς Θεοδώρας καὶ τοῦ Μιχαῆλ, ὡς εἰκόσ, τὸ κράτος περιῆλθεν εἰς τὴν ἐσχάτην παραλυσίαν καὶ ὑπέστη σπουδαίους ἀκρωτηριασμούς»).

¹ W. Rütz, *ό.π.*, σ. 67.

² Ε. Φραγκίστας, *ό.π.*, σ. 20 («*Ο συνετός οὗτος αὐτοκράτωρ, κυβερνήσας δικαίως, εἰσήγαγεν εἰς τὸ κράτος μεγάλας μεταρρυθμίσεις, ἐπανεξήσας καὶ τὸν στρατὸν καὶ κατορθώσας νὰ διαδώσῃ καὶ τὸν χριστιανισμόν καὶ εἰς τὰς πέριξ σλαβικὰς φυλάς· ἐπροστάτευσεν τὰς τέχνας καὶ τὴν βιομηχανίαν, ἠῤῥξῃσε τοὺς πόρους τοῦ ἔθνους, εἰσήγαγε τάξιν καὶ οἰκονομίαν περὶ τὴν διχείρισιν τῶν κοινῶν, ἐπιβλέπων πάντοτε εἰς τὴν ἑν γένει καλὴν διοίκησιν τῆς χώρας καὶ τὴν ἀπονομήν τῆς δικαιοσύνης*»).

³ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 352.

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 37.

⁵ Κ. Παπαροηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας, Βιβλίον Δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1884*, σ. 114 («*Καὶ παιδείας μὲν τινος ἦν ὅλως ἄμοιρος, ἀλλ' εἶχε πολλὰ φυσικὰ προτερήματα, καὶ, διὰ τὴν ἐπιτηδειότητα αὐτοῦ περὶ τὴν πάλην καὶ τὴν ἵππασίαν, τοσοῦτον ἠγαπήθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ὥστε οὗτος οὐ μόνον τὴν ἰδίαν ἀδελφὴν Εὐδοκίαν ἔδωκεν αὐτῷ σύζυγον, ἀλλὰ καὶ Καίσαρα αὐτὸν ἀνηγόρευσεν, ἅμα μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Βάρδα*»).

⁶ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «*Η ἀνόρθωση (802-945)*», *ΙΕΕ*, τόμ. Η΄ (1979), σ. 53 («*Ο Λέων, πού ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ μεγάλου Φωτίου, ἦταν ἕνας λόγιος μὲ ἐξαιρετικὴ παιδεία καὶ εὐρύτατες γνώσεις, μὲ πλούσια συγγραφικὴ δραστηριότητα – γι' αὐτὸ καὶ ἐπονομάσθηκε Σοφός ἢ Φιλόσοφος. Δὲν ὑπῆρξε ὅμως τὸ ἴδιο ἱκανὸς στὸ χειρισμὸ τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων τοῦ κράτους καὶ στὸν στρατιωτικὸ τομέα*»).

μελετούμε. Ο Pütz σημειώνει πως ήταν «φειδωλός, πρᾶος καὶ πρὸ πάντων λόγιος καὶ φιλόπονος ἀνὴρ, ἔστερεῖτο ὅμως τῶν ἀναγκαίων τότε εἰς τοὺς βασιλεῖς πολεμικῶν προτερημάτων καὶ εἶχε πλείστην πρὸς τὴν ἐρωτικὴν ἀκολασίαν ῥοπήν»¹, πληροφορίες που επαναλαμβάνουν και οι υπόλοιποι συγγραφείς σε διάφορες παραλλαγές ή και με σχεδόν πανομοιότυπο τρόπο. Εκείνος που διαφέρει από το σύνολο ως προς τις κρίσεις του για τον Λέοντα είναι ο Τσιβανόπουλος, ο οποίος τονίζει πως «ἐπεκλήθη Σοφός, διότι ἡ ἀγωγή αὐτοῦ διηυθύνετο ὑπὸ τοῦ πολυμαθοῦς Φωτίου καὶ ἦτο ὀλιγώτερον ἀμαθῆς τῶν συγχρόνων αὐτοῦ· ἀλλ' ὁ βίος αὐτοῦ κατηναλίσκετο εἰς τὴν πολυτέλειαν, τρυφήν καὶ μαλθακότητα τῶν ἀνακτόρων, καὶ ἦτο βεβυθισμένος εἰς παιδαριώδη δεισιδαιμονίαν· οἱ δὲ χρησιμοὶ αὐτοῦ, οἵτινες ἀποκαλύπτουσιν ἐν γλώσσει προφητικῇ τὰς τύχας τῆς ἐπικρατείας, στηρίζονται εἰς τέχνας τῆς ἀστρολογίας καὶ τῆς μαντικῆς»².

Ο ανήλικος αρχικά γιος του Λέοντα, Κωνσταντίνος Ζ' «Πορφυρογέννητος» (913-959), βασίλευσε μετ' εμποδίων. Στα δύο πρώτα έτη μετά τον θάνατο του πατέρα του, την εξουσία διατήρησε ο θεῖος του Αλέξανδρος (912-913), συμβασιλέας του Λέοντα ΣΤ', ενώ αργότερα ο πεθερός του Ρωμανός Α' «Λεκαπηνός ή Λακαπηνός» (920-944).

Με τον Αλέξανδρο τα σχολικά εγχειρίδια είτε απαξιούν να ασχοληθούν, είτε τον περιγράφουν με ιδιαίτερα υποτιμητικό τρόπο («μισθηεὶς ὑπὸ πάντων διὰ τὴν ἀσέλγειαν, φιλαργυρίαν καὶ σκληρότητα· ἀποθανῶν οὗτος ὑπὸ πολυφαγίας μετὰ ἐν ἔτος...»³). Το ίδιο συμβαίνει και με τον Ρωμανό («Ἡ πτώσις τοῦ Ρωμανοῦ προῆλθεν ἐκ τῶν ἰδίων ἐλαττωμάτων καὶ ὑπὸ τῶν ἰδίων αὐτοῦ υἱῶν»⁴). Η εικόνα που έχουν σχηματίσει οι συγγραφείς για τον Κωνσταντίνο δεν διαφέρει αισθητά από αυτήν του πατέρα του, με μόνη διαφορά το ότι κλίνουν προς μια πιο θετική αποτίμηση της προσωπικότητάς του. Συγκεκριμένα, χαρακτηρίζεται ως «φίλος τῶν ἐπιστημῶν καὶ συγγραφεύς»⁵, ἄνθρωπος καλῶν προθέσεων («δίδαχθεις δὲ ὑπὸ τῆς παιδείας καὶ τῆς ἀτυχίας ἐπεθύμησε τὸ καλόν, καὶ ἐπέτυχε πολλάκις αὐτοῦ»⁶) και λαοφιλῆς βασιλιάς («Ἄλλ' οὐδὲν ἦττον τὸ βασιλικὸν γένος καὶ τὰ δυστυχήματα τοῦ Κωνσταντίνου κατέστησαν αὐτὸν ἀγαπητὸν παρὰ τῷ λαῷ, ὅστις συνεχῶρει τὰ σφάλματα αὐτοῦ, τιμῶν ἐν αὐτῷ τὴν μάθησιν, τὴν ἀθωότητα, τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὸ φιλοδίκαιον...»⁷). Ωστόσο, δεν παραλείπουν να σημειώσουν πως ήταν «ἀμελής τῶν τῆς κυβερνήσεως τοῦ κράτους»⁸ και πως «τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἦτο μικρὸν καὶ ὁ χαρακτήρ

¹ W. Pütz, *ό.π.*, σ. 146.

² Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 353.

³ Ι. Δραγάτσης, *ό.π.*, σ. 182.

⁴ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 356.

⁵ W. Pütz, *ό.π.*, σ. 147.

⁶ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 41.

⁷ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 357.

⁸ W. Pütz, *ό.π.*, σ. 147.

ἀσθενής»¹, αφήνοντας τους εχθρούς του κράτους να το λεηλατούν, ενώ εκείνος καταγινόταν με τις επιστήμες και τη συγγραφή έργων². Οι ιστορικοί πάντως (και οι σύγχρονοί του, αλλά και οι νεότεροι) δεν εκτιμούν ιδιαίτερα την περίοδο της βασιλείας του³.

Τον Κωνσταντίνο διαδέχθηκε ο γιος του Ρωμανός Β΄ (959-963), για τον οποίο οι απόψεις δίστανται⁴. Αρκετοί ιστορικοί θεωρούν τη βασιλεία του ως την «λαμπροτέρα πασῶν ἀπὸ τῶν χρόνων Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου»⁵, τονίζοντας πως «ἦτο καὶ ἀθλητικὸς τὸ σῶμα καὶ νοήμων, περὶ δὲ τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων ἀποφάσεις ἐπιτηδειότατος»⁶. Οι περισσότεροι, όμως, συμφωνούν πως «ἐτράπη περὶ τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ἰδίων ἡδονῶν, τὴν δὲ κυβέρνησιν διεξῆγεν ἡ εὐτελοῦς καταγωγῆς, ἀλλ’ ἰσχυρᾶς φύσεως σύζυγος αὐτοῦ Θεοφανῶ καὶ ὁ πανοῦργος ἀυλικὸς Ἰωσήφ»⁷ και πως η δόξα δεν ανήκει στον ίδιο, αλλά στους στρατηγούς και αδελφούς Νικηφόρο και Λέοντα Φωκά, που φρόντισαν με τις στρατιωτικές τους επιτυχίες να λάμψει το άστρο του Ρωμανού («Καὶ αὐτὸς μὲν εἶναι ἄσημος διὰ τὴν πρὸς τὰς ἡδονὰς καὶ τὴν ἀκολασίαν κλίσιν αὐτοῦ, ἡ βασιλεία του ὁμως εἶναι περικλεῆς καὶ δύναται νὰ παραβληθῆ πρὸς τὰς ἐνδοξοτέρας τῶν ἀπὸ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου, ἰδίως διὰ τὰ λαμπρὰ κατορθώματα τῶν στρατηγῶν Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ Λέοντος Φωκᾶ»⁸).

Ο θάνατος του Ρωμανού βρήκε και τους δύο γιους του, Βασίλειο και Κωνσταντίνο, ανήλικους. Η σύζυγός του Θεοφανῶ, στην προσπάθειά της να εξασφαλίσει για τους γιούς της τον θρόνο μελλοντικά, παντρεύτηκε τον

¹ Στο ίδιο.

² Στο ίδιο («Λέων ὁ Σοφὸς καὶ ὁ ἐπὶ μακρὸν ἀνήλικος Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ἄφινον τὸ βασίλειον νὰ λεηλατῆται ὑπὸ Ἀράβων, Βουλγάρων, Μαγιάρων καὶ Ρώσσων, ἐνῶ αὐτοὶ κατεγίνοντο περὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὸ συγγράφειν»).

³ Ν. Οικονομίδης, «Ἡ ἐνοποίηση τοῦ εὐρασιατικοῦ χώρου (945-1071)», *ΙΕΕ*, τόμ. Η΄ (1979), σ. 99 («Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐποχῆς του τὸν χαρακτηρίζουν ὡς μετριότατο αὐτοκράτορα: ἔπινε πολὺ, τοῦ ἄρεσαν οἱ εὐκόλες λύσεις, ἦταν ὑπερβολικὰ ἀυστηρὸς ὅταν τιμωροῦσε καὶ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὶς πραγματικὲς ἰκανότητες τῶν ἀτόμων, στὰ ὁποῖα ἀνέθετε τὶς ὑψηλότερες διοικητικὲς θέσεις τοῦ κράτους»).

⁴ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Βιβλίον Ἐνδέκατον, τ. Α΄, εκδ. Γαλαξία-Ερμείας, Αθήνα 2001, σ. 126 («Ὁ Ρωμανὸς Β΄ εἶχε τὸ ἀθλητικὸν σῶμα καὶ τὴν νοημοσύνην τοῦ ἀρχηγέτου τῆς δυναστείας ταύτης. Ἀλλὰ παρ’ αὐτῶ τὰ δύο ταῦτα προτερήματα δὲν συνεδύαζοντο εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐπέλθῃ ἡ δέουσα μεταξὺ αὐτῶν ἰσορροπία. Ἦτο ἐπιτήδειος εἰς τὸ νὰ κατανοῇ τὰ καθολικὰ του κράτους συμφέροντα καὶ ζητήματα καὶ εἰς τὸ νὰ ἀποφασίζῃ περὶ αὐτῶν ἐν γένει τὰ δέοντα· ἀλλὰ οὐδεμίαν εἶχε ὄρεξιν νὰ μελετᾷ καὶ νὰ διεξάγῃ αὐτὰ κατὰ μέρος. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σφριγῶσα αὐτοῦ κρᾶσις εἶχε χρεῖαν ἐνασχολήσεως καὶ δὲν εὗρισκεν αὐτὴν ἐν τῷ ἠθικῷ καὶ διανοητικῷ κόσμῳ, ἐτράπη ἐπὶ τὸν ὑλικὸν καὶ κατέβαλλεν εἰς τὸ στάδιον τοῦτο ἀγῶνας ἀπρύτους καὶ ἀξίους τῆ ἀληθείᾳ χρηστοτέρας ἀμίλλης»).

⁵ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 358.

⁶ Σ. Ἀνδρουτσέλης, *ὁ.π.*, σ. 52.

⁷ W. Pütz, *ὁ.π.*, σ. 147.

⁸ Κ. Ζαχαριάδης, *ὁ.π.*, σ. 41.

δαφνοστεφή στρατηγός¹, Νικηφόρο Β' Φωκά (963-969). Γι' αυτόν έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις από τους σύγχρονους του ιστορικούς, συνήθως αρνητικές (Σκυλίτζης², Ζωναράς³), ενώ ο Λέων Διάκονος στην ιστορία του ακολουθεί μια πιο ισορροπημένη αφήγηση⁴. Από τους συγγραφείς των διδακτικών εγχειριδίων, ο Τσαγρής, χωρίς να φείδεται επαίνων, επισημαίνει πως ο Φωκάς, εκτός από σπουδαίος στρατηγός, «*ὑπέθαλψε τὴν γεωργίαν, τὴν βιομηχανίαν, τὸ ἔμπόριον, τὰς τέχνας, τὰς ἐπιστήμας καὶ μάλιστα ἐνέπνευσεν εἰς τὸν λαὸν τὸ στρατιωτικὸν καὶ γενναῖον φρόνημα καὶ ἐθέριμανε τὸ αἶσθημα τῆς φιλοπατρίας. Ἀπηγόρευσε τὴν ἴδρυσιν νέων μοναστηρίων καὶ τὴν εἰς αὐτὰ ἀφιέρωσιν ἀκινήτου περιουσίας, περιέκοψε δὲ καὶ τὰς πρὸς τὴν σύγκλητον καὶ τοὺς ἀυλικοὺς ὑπερόγκους χρηματικὰς δωρεὰς [...] ὁ ἄριστος τῶν στρατηγῶν καὶ ὁ ἐνδοξότερος τῶν βασιλέων τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας*»⁵. Ο Τσιβανόπουλος προσθέτει πως «*εἰς τὰ ὄμματα τοῦ λαοῦ εἶχε τὴν διπλὴν ἀξίαν τοῦ ἥρωος καὶ τοῦ ὀσίου*»⁶. Ο ίδιος όμως συγγραφέας στη συνέχεια θα σημειώσει πως εξαιτίας των σκληρῶν οικονομικῶν μέτρων που ἔλαβε ο Νικηφόρος, ἔχασε σταδιακά τὴ δημοτικότητά του, με ἀποτέλεσμα τὴν πτώση καὶ τὸ οἰκτρὸ τέλος του («*ἢ πρῶην δημοτικότης καὶ ἢ πρὸς αὐτὸν εὐνοια τοῦ λαοῦ ἐσβέσθη ὑπὸ τὴν πορφύραν*»⁷).

¹ Βλ. Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ.Σπαθάκης, *ὀ.π.*, σ. 126.

² Είναι χαρακτηριστικὴ ἡ καυστικὴ φράση που χρησιμοποιεῖ στο ἔργο του για τὸν Νικηφόρο: «*ὁ δὲ Νικηφόρος ἔχαιρε μᾶλλον ἢ ἐβοήθει θλιβομένους ὁρῶν τοὺς ὑπηκόους*» (βλ. Ἰωάννης Σκυλίτζης, «*Σύνοψις Ἱστοριῶν*», ἐκδ. I. Thurn, CFHB 5, de Gruyter, Berlin 1973, σ. 278).

³ Βλ. Ἰωάννης Ζωναράς, «*Χρονικόν*», CSHB 47 (1841), σ. 25 («*πᾶσιν ἦν στρυγητός*»).

⁴ Λέων Διάκονος, «*Ἱστορία*», ἐκδ. C.B. Hase, CSHB 30, Bonnæ 1828, σ. 89 («*ἀνὴρ ἀνδρεία καὶ σώματος ῥώμη πᾶσαν ἀδερῆτως ὑπερβαίνων τὴν κατ' αὐτὸν γενεάν, ἐμπειρότατός τε καὶ δραστικώτατος τὰ πολέμια, καὶ πᾶσαν ἰδέαν πόνων ἀνένδοτος, καὶ σώματος ἀμείλικτος καὶ ἀκολάκευτος ἡδοναῖς· μεγαλόφρων τε καὶ μεγαλοφυῆς τὰ πολιτικά, ἐννοιώτατα δικάζων, καὶ νομοθετῶν ἀσφαλῶς, καὶ μηδενὸς τῶν ἐν τούτοις κατατριβέντων ἠπτῶμενος· ἐν δὲ ταῖς εὐχαῖς καὶ ταῖς παννύχοις πρὸς Θεὸν στάσεσιν ἄκαμπτός τε καὶ ἀδαμάντινος, ἀμετεώριστον ἐν ταῖς ὑμνωδίαις τὸν νοῦν συντηρῶν, καὶ πρὸς τὰ μάταια μηδὲν ῥεμβόμενον. ἐλάττωμα δὲ τοῦτο προσῆπτον οἱ πολλοὶ τῷ ἀνδρὶ, ὅτι τε ἀπαρεγχείρητον ἐβουλεύετο πρὸς ἀπάντων συντηρεῖσθαι τὴν ἀρετὴν, καὶ μὴ παραχαράττεσθαι τὴν τοῦ δικαίου ἀκρίβειαν. διὸ καὶ ὁ ἀπαραίτητος ἦν εἰς τὴν τούτων ἐκδίκησιν, καὶ τοῖς ὀλισθαίνουσιν ἀδυσώπητος καὶ φορτικὸς ἐδόκει, καὶ ἐπαχθὴς τοῖς ἀδιάφορον ἀντλεῖν τὸν βίον ἐθέλουσιν. ἐγὼ δὲ φημι, ὡς εἰ μὴ τις κατὰ ῥοῦν φερομένοις τοῖς πράγμασι βάσκανος νεμεσήσασα τύχη τὸν ἄνδρα τοῦτον ταχὺ τοῦ βίου ἀπήγαγε, μεγίστην ἂν ἢ τῶν Ρωμαίων ἡγεμονία καὶ οἶαν οὐκ ἄλλοτε τὴν εὐκλειαν ἀπηνέγκατο*»).

⁵ Γ. Τσαγρής, *ὀ.π.*, σ. 102.

⁶ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὀ.π.*, σ. 358.

⁷ Στο ἴδιο.

Τη θέση του Φωκά πήρε ο δολοφόνος του, Ιωάννης Τσιμισκής/Τζιμισκής¹ ως Ιωάννης Α' (969-976). Ο τρόπος με τον οποίο αναρριχήθηκε στην εξουσία δεν περνά απαρατήρητος από τα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία στηλιτεύουν το γεγονός, παρότι τον επαινούν στη συνέχεια². Κατά γενική ομολογία χαρακτηρίζεται μεγαλόφρων και φιλόανθρωπος («Ἐβασίλευσε δὲ ἐνδόξως εἰς τε τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικὸν καὶ κατὰ τὸ ἐπίλοιπον τοῦ βίου αὐτοῦ ἐδείχθη μεγαλόφρων καὶ φιλόανθρωπος»³), μετριοπαθής, συνετός, γενναιοδωρός και ελευθερόφρων («ἠδυνήθη διὰ τῆς μετριοπαθείας καὶ τῆς συνέσεως νὰ κατευνάσῃ τὸν ἐρεθισμὸν καὶ νὰ ἐδραιωθῇ εἰς τὴν ἀρχὴν [...] ὁ μεγαλοδωρότατος καὶ ἐλευθέριος Ἰωάννης»⁴), ανδρείος και δραστήριος στον πόλεμο («Τὸ μέγιστον μέρος τῆς βασιλείας αὐτοῦ διήλθεν ὁ Ἰωάννης ὁ Τσιμισκῆς ἐν τῷ στρατοπέδῳ, ἀποδείξας τὴν τε ἀνδρίαν καὶ δραστηριότητα αὐτοῦ παρὰ τὸν Δούναβιν καὶ παρὰ τὸν Τίγριν, παρὰ τὰ παλαιὰ δηλ. ὄρια τῆς ἐπικρατείας, καὶ θριαμβεύων κατὰ τῶν Ρώσων καὶ Σαρακηνῶν»⁵).

Ο θάνατος τον βρήκε επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη από μία εκστρατεία του στη Συρία. Ο βυζαντινός ιστορικός Λέων Διάκονος στο έργο του αναφέρει ότι ο θάνατος του Ιωάννη προήλθε από δηλητηρίαση και συγκεκριμένα από ένα ποτό που τον κέρασε ένας ευνούχος, όταν αυτός κατέλυσε στην οικία του πατρικίου Ρωμανού, η οποία βρισκόταν στην πεδιάδα της Ατρώας, κοντά στο όρος Όλυμπος. Ο Ιωάννης έφτασε στη βυζαντινή πρωτεύουσα ζωντανός, αλλά έχοντας χάσει τις δυνάμεις του έφυγε από τη ζωή μετά από μικρό διάστημα⁶.

¹ Σύμφωνα με τον Τσιβανόπουλο (ό.π., σ. 359), το όνομα Τσιμισκής είναι αρμενικής προελεύσεως και σημαίνει τον μικρόσωμο άνδρα («καλούμενος οὕτω διὰ τὸ βραχὺ αὐτοῦ ἀνάστημα, διότι Τσιμισκῆς ἀρμενιστὶ δηλοῖ τὸν μικρόσωμον»).

² W. Rütz, ό.π., σ. 148 («καίπερ δι' ἀδικίας καταλαβὼν τὴν ἀρχὴν, ἀνεδείχθη ἄξιος τῆς προτέρας αὐτοῦ ὑπολήψεως καὶ τῆς ἐπιφανοῦς καταγωγῆς του καὶ διετέλεσεν ἀμέτοχος πάσης κενοδοξίας καὶ ὠμότητος καὶ περὶ τὸν πόλεμον συνετός καὶ ἐπιτήδειος») τον οποίο σχεδόν αντιγράφει και ο Παπαρρηγόπουλος (ό.π., σ. 119).

³ Σ. Ἀνδρουτσέλλης, ό.π., σ. 54.

⁴ Γ. Τσαγρῆς, ό.π., σ. 102.

⁵ Σ. Τσιβανόπουλος, ό.π., σ. 360.

⁶ Λέων Διάκονος, «Ἱστορία», έκδ. C.B. Hase, CSHB 30, Bonnæ 1828, σ. 176 («Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης, τότε τῶν τῆς Συρίας ἀπάρας (ἐκεῖθεν γὰρ, ὅθεν ἐξέβην, ἐπάνειμι), ἐπὶ τὸ Βυζάντιον ἴετο [...] ἄρτι δὲ κατὰ τὴν τῷ Ὀλύμπῳ παρακειμένην τῆς Ατρώας πεδιάδα ὁ βασιλεὺς ἀφικόμενος, πρὸς τὴν τοῦ πατρικίου Ρωμανοῦ καὶ τῷ τοῦ Σεβαστοφόρου διαπρέποντος ἀξιῳματι ἐστὶαν κατήγετο. ἐνταῦθα λέγεται τινα τῶν ἐξυπηρετουμένων ἐκτομίαν τῷ αὐτοκράτορι, εἴτε οἴκοθεν δυσμενῶς πρὸς αὐτὸν διακείμενον, εἴτε καὶ πρὸς τούτων, τοῖς καλοῖς βασκαίνοντων καὶ μεταβολὰς τῶν πραγμάτων ἰμειρομένων ὄραν, ὑπαχθέντα, καὶ ὑποσχέσει δωρεῶν παρακλαπέντα (ὅπερ δὴ τοῦ προτέρου μᾶλλον καὶ λέγεται καὶ πιστεύεται), δηλητήριον κερασάμενον παρὰ τὸν πότον ἐπιδοῦναι τῷ βασιλεῖ· τὸν δὲ, μηδὲν τι τοιοῦτον φρασάμενον, ὡς σωτήριον πόμα τὸ δηλητήριον ἐκπιεῖν. τῇ γοῦν ὑστεραία νάρκη τε τῶν μελῶν καὶ πάρεσις τοῦ παντός σώματος αὐτῷ ἐξεγένετο, καὶ ἡ τῶν ἱατρῶν ἐπιστήμη τῷ ἀθρῶ τοῦ πάθους κενὴ τις καὶ ἄπρακτος ἀπηλέγχετο, μὴ ἀκριβοῦσα διάγνωσιν τοῦ τοιοῦτου συμπτώματος. ὁ δὲ βασιλεὺς, τὴν πρότερον ἐνοῦσαν αὐτῷ γιγαντώδη ῥώμην αἰφνίδιον

Με τον θάνατο του Ιωάννη ο θρόνος επανέρχεται στους διαδόχους του Ρωμανού Β΄, Βασίλειο και Κωνσταντίνο. Πρώτος ανήλθε στον θρόνο ο Βασίλειος, ως Βασίλειος Β΄ «Βουλγαροκτόνος» (976-1025), ιδιαίτερα προβεβλημένος αυτοκράτορας¹, κυρίως λόγω των στρατιωτικών επιτυχιών του εναντίον των Βουλγάρων. Είναι χαρακτηριστική η φράση του Rütz για τον Βασίλειο που γράφει «ἀναδειχθείς ἐνάμιλλος ἑκατέρων τῶν ἐνδόξων προκατόχων αὐτοῦ»², την οποία επαναλαμβάνουν αυτούσια τόσο ο Παπαρρηγόπουλος³, όσο και ο Ζαχαριάδης⁴. Κυρίως βέβαια οι ιστορικοί εστιάζουν την προσοχή τους στην αντιμετώπιση των Βουλγάρων, προσπαθώντας να δικαιολογήσουν τη σκληρότητα που έδειξε εις βάρος τους ο Βασίλειος («ἐκδικούμενος τὴν ὠμότητα τῶν ἐχθρῶν ἐκείνων, εἰς πλείστην καὶ αὐτὸς παρεξεστράπη ὠμότητα»⁵).

Ο μόνος από τους ιστορικούς, που εκφράζεται αρνητικά για τον Βασίλειο, είναι ο Τσιβανόπουλος. Είναι ο μόνος ιστορικός που καταδικάζει

καταβληθεῖσαν αἰσθόμενος, ἠπειγέτο καταλαβεῖν τὸ Βυζάντιον· ἐπέσπευδε δὲ καὶ τὴν ἐν τῷ τοῦ Σωτήρος νεῶ, ὃν αὐτὸς ἐδειμάτο, κατασκευαζομένην τῷ σωματίῳ τούτου σορὸν ἀπαρτισθῆναι ὡς τάχιστα. συντείνας δὲ τὴν ὁδοιπορίαν, ἐς τὴν βασιλεύουσαν ἦκε, φιλοφρόνως μὲν ὑποδεχθεὶς πρὸς τῶν ἀστικῶν, ὀλιγοδρανέων δὲ ἤδη, καὶ ἄσθμα μύχιον καὶ δυσπρόσοδον περιπνέων καὶ ἀναπεμπόμενος. ἄρτι δὲ εἰς τὴν ἀνακτορικὴν ἐστίαν πεφοιτηκῶς, κλινοπετῆς ἐδείκνυτο, τῷ φαρμάκῳ καταπονούμενος. συνιείς δὲ, ὡς οὐκ ἂν ἀνασφῆλη τοῦ τοιοῦτου πτώματος (τὸ γὰρ ἐνδομυχοῦν δεινὸν τὰ ἔγκατα χαλεπῶς ἐξεθέριζε), τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν ἀφειδῶς ἀπαντλῶν, διεδίδου τοῖς πένησι, καὶ μάλιστα τοῖς λελωβημένοις καὶ βεβρωμένα τῇ ἱερᾷ νόσῳ τὰ σώματα περιφέρουσι, οἷς τῶν ἄλλων πενήτων φιλανθρωπότερον διετίθετο. Νικόλαόν τε, τὸν πρόεδρον Ἀδριανουπόλεως, εἰσκαλέσας, ἄνδρα θεῖόν τε καὶ σεβάσιμον, τὰ κατὰ τὸν βίον αὐτῷ ἀνεκάλυψεν ἀγνοήματα, κρουνοὺς τῶν ὀφθαλμῶν δακρῶν ἐπαφίεις, καὶ τῷ τούτων λουτήρι τὰ αἴσχη καὶ τὰ ῥυπάσματα τῶν ἐσφαλμένων ῥυπτόμενος, καὶ τὴν Θεοτόκον ἐπιβώμενος, ἀρωγὸν εὐρεῖν ἐν ἡμέρᾳ τῆς δίκης, ὀπηνίκα παρὰ τῷ νύῳ αὐτῆς καὶ Θεῷ τὰ τῶν βροτῶν πρακτέα τοῖς ἀδεκάστοις ζυγοῖς καὶ σταθμοῖς ταλαντεύεται. τοιαύτην ἐξ ἀδιστακτοῦ γνώμης καὶ συντετριμμένης ψυχῆς τὴν ἐξομολόγησιν ὁ βασιλεὺς ποιησάμενος, τῶν τῆδε μεθίσταται, καὶ πρὸς τὴν ἐκείσε μεταβαίνει κατάπανσιν ἐν μηνὸς Ἰανουαρίου δεκάτῃ, Ἰνδίκτου δ΄, ἔτους ςυπε΄, ταφείς ἐν τῷ κατὰ τὴν Χαλκὴν τοῦ Σωτήρος νεῶ, ὃν ἐκεῖνος μεγαλοπρεπῶς ἐκ βάθρων ἐδειμάτο»).

¹ Κ. Σάθας, *ὁ.π.*, σσ. 5-6 («Τοῖς μὲν οὖν πολλοῖς ὅσοι τῶν καθ' ἡμᾶς τεθέανται τὸν βασιλέα Βασίλειον, στρυφνὸς οὗτος δοκεῖ καὶ τὸ ἦθος ἀπεξεσμένος, δύσοργός τε καὶ οὐ ταχὺ μεταβάλλων, μέτριός τε τὴν δίαιταν καὶ τὸ ἄβρὸν ἐκ παντὸς ἐκτρεπόμενος· ὡς δὲ ἐγὼ τῶν ἀρχαιολογούντων περὶ αὐτὸν ξυγγραφέων ἤκουσα, οὐ πάνυ τι τοιοῦτος τὸ κατ' ἀρχὰς ἦν, ἀλλ' ἐξ ἀνεμμένου βίου καὶ τρυφηλοῦ εἰς τὸ σύντονον μετεβάλλετο, τῶν πραγμάτων οἶον ἐπιστυψάντων αὐτῷ τὸ ἦθος, καὶ τὸ μὲν διερρηκτὸς τονωσάντων, συντεινάντων δὲ τὸ χαῦνον καὶ τὴν ὄλην αὐτῷ μεταβαλλόντων ζωὴν. Ἐπὶ τὰ γε πρῶτα καὶ ἀπαρακαλύπτως ἐκώμαζε καὶ θαμὰ ἦρα, καὶ συσσιτίων ἐφρόντιζε, βασιλικὰς τε ῥάθυμιας καὶ ἀναπαύλας ἐαυτῷ ἀπεμέτρει, καὶ τῆς τε νεότητος, τῆς τε βασιλείας ὅσον εἰκὸς παραπέλανεν»).

² W. Rütz, *ὁ.π.*, σ. 149.

³ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, Βιβλίον Δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 120.

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, *ὁ.π.*, σ. 45.

⁵ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 120.

απερίφραστα την υπερβολική απανθρωπιά που επέδειξε ο βυζαντινός αυτοκράτορας, παρότι αρχικά προσπαθεί με έμμεσο τρόπο να τον δικαιολογήσει («Κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα διεπράχθησαν ἑκατέρωθεν πολλὰ ἰσχύματα, καὶ οἱ Βυζαντινοὶ μετήρχοντο πολλάκις τὸ τῆς ταυτοπαθείας καὶ ἀντεκδικήσεως δικαίωμα καὶ παρέταττον κατὰ τῶν Βουλγάρων στρατοῦς, συγκειμένους ἐκ ξένων καὶ ἀγριωτάτων μισθοφόρων. Ἀλλὰ τελευταῖον ὁ Βασίλειος διέπραξεν ἀπανθρωπίαν ὑπερβάλλουσαν πᾶσαν πίστιν»¹). Στη συνέχεια κατακρίνει την οικονομική πολιτική του, εξαιτίας της οποίας ο λαός δεν τον συμπάθησε ποτέ («οἱ ὑπήκοοι αὐτοῦ ἀντὶ τὰ ἐξυμῶσι τὸν νικηφόρον αὐτῶν βασιλέα, ἐβδελύσσοντο τὴν ἀκόρεστον καὶ μικρολόγον αὐτοῦ φιλαργυρίαν· ἐν ἡλικίᾳ δὲ 68 ἐτῶν παρεσκεύαζεν ὁ Βασίλειος ἐκστρατεῖαν καὶ κατὰ τῶν Σαρακηνῶν· ἀλλ' ὁ θάνατος προέλαβεν αὐτόν, καὶ ὁ Βασίλειος κατέλιπε τὸν κόσμον συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν εὐχῶν τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἀρῶν τοῦ λαοῦ»²), ὅπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο συγγραφέας.

Ο αδελφός του Βασίλειου, Κωνσταντῖνος Η' (1025-1028), βασίλευσε για τα επόμενα τρία χρόνια. Οι αναφορές γι' αυτόν είναι καθ' ολοκληρίαν αρνητικές τόσο στους νεότερους ιστορικούς³, όσο και στους συγγραφείς των διδακτικῶν εγχειριδίων, με επιστέγασμα την άποψη του Τσαγρή, πως «ὄλον τὸν βίον ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας διήγαγεν εἰς πότους καὶ κύβους, εἰς ἵπποδρομίας καὶ μίμους ἐν ἀκολασίᾳ καὶ ἀσωτία. – Καὶ ἤδη ἀναλαβὼν πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν, ἐφιλοτιμήθη ὁ ἀφιλότιμος νὰ ἀνατρέψῃ ἐκ θεμελίων τὸ λαμπρὸν τοῦ ἀδελφοῦ οἰκοδόμημα, παραγκωνίζων καὶ καθαιρῶν πάντα τοὺς ἐπ' ἀρετῇ καὶ ἱκανότητι διαπρέποντας πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς ἄνδρας καὶ ἀντ' αὐτῶν ἀναβιβάζων εἰς τὰ ὑπάτα πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ ἀξιώματα τὰ μεθ' ὧν ἐν τῇ ἐσχάτῃ καταπτώσει συνεκυλίετο ἀνδράποδα καὶ οὐτιδανὰ ὄντα»⁴.

Ο θάνατος του Κωνσταντίνου προκάλεσε ένα κενό στη διαδοχή του θρόνου, καθώς είχε αποκτήσει μόνο δύο κόρες, τη Ζωή και τη Θεοδώρα, χωρίς καμία από τις δύο να έχει παντρευτεί. Από τη δυσχερή αυτή θέση εξήλθε ο βυζαντινός θρόνος με τον γάμο της Ζωής με τον Ρωμανό Γ' «Αργυρό» (1028-1034). Ο Ρωμανός δεν αντιμετωπίζεται με θετικό τρόπο

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 361.

² Στο ίδιο, σσ. 362-363.

³ Α. Σταυρίδου-Ζάφρακα, «Η χρυσή εποποιία», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 7, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σ. 447 («Ο Κωνσταντῖνος, ο οποίος για δεκαετίες συμβασίλευε, δεν είχε οποιαδήποτε ουσιαστική συμμετοχή στα διοικητικά πράγματα. Αρεσκόταν στους τίτλους και στην εξουσία που θεωρητικά του ἔδινε το αξίωμά του, αλλά αποστρεφόταν τις ευθύνες που συνεπαγόταν αυτό. Έτσι, η συνύπαρξή του με τον πληθωρικό αδελφό του ήταν απόλυτα αρμονική. Όταν ήρθε η ώρα να αναλάβει ο ίδιος την εξουσία, δεν φάνηκε να αλλάζει καθόλου τον τρόπο ζωής του. Συνέχισε να ασχολείται με τον Ἴππόδρομο και με κάθε είδους διασκεδάσεις, γνωρίζοντας ότι μετά τα ὅσα ἔκανε ο Βασίλειος, το κράτος δεν ἔχει προβλήματα να αντιμετωπίσει»).

⁴ Γ. Τσαγρῆς, *ό.π.*, σ. 111.

από τους ιστορικούς¹, καθώς τον θεωρούν κυρίως λόγιο αυτοκράτορα, χωρίς ιδιαίτερες στρατιωτικές ικανότητες («άνηρ λόγιος ἀλλ' ἄπειρος τῶν πολεμικῶν»²). Ο δε Τσαγρής ειρωνεύεται την επιλογή του Ρωμανού, παρομοιάζοντάς τον με τον πεθερό του («Ὁ Ἀργυρὸς ἀνεδείχθη ἄξιος τῆς ἐκλογῆς τοῦ πενθεροῦ, δείξας τὴν αὐτὴν διαγωγὴν ὡς πρὸς τοὺς ἐπιφανεῖς ἄνδρας καὶ τὴν αὐτὴν κουφόνοϊαν ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν καὶ τὸν διορισμὸν τῶν στρατηγῶν»³).

Ἐπειτα ἀπὸ μια σειρά δολοπλοκιῶν ἐναντίον του, ο Ρωμανὸς δολοφονήθηκε καὶ τὴ θέση του στὸν θρόνο κατέλαβε ὁ Μιχαὴλ Δ' «Παφλαγῶν» (1034-1041), ὁποῖος νυμφεύτηκε τὴ Ζωή. Τὸ μόνο προσόν του Μιχαὴλ, τὸ ὁποῖο τὸν ὠθησε στὸ ὑπάτο αξίωμα, ἦταν ἡ στενὴ συγγένεια πού εἶχε (ἀδελφός) με τὸν κατέχοντα οὐσιαστικά τὴν ἐξουσία Ἰωάννη Ὁρφανοτρόφο⁴. Χάρη στὴν ἐπιδεξιότητά του, ὁ Ἰωάννης κατάφερε νὰ προωθήσει τὸν ἀδελφὸ του δίπλα στὴ Ζωή, ὡς ἐραστὴ τῆς ἀρχικά καὶ ὡς σύζυγό τῆς στὴ συνέχεια. Ἐνα δεικτικότατο σχόλιο τοῦ Τσαγρῆ, περὶ «πρεσβυτικῶν ἐρώτων» τῆς Ζωῆς, εἶναι ἀρκετό γιὰ νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὴ στάση τῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ θέμα⁵. Ὁ Τσιβανόπουλος χαρακτηρίζει αὐτὸν τὸν γάμο σκανδαλώδη («Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ρωμανοῦ ἠκολούθησε παραχρῆμα πρὸς μέγα τοῦ κοινοῦ ὄλου σκάνδαλον ὁ γάμος τῆς Ζωῆς μετὰ τοῦ Μιχαὴλ Δ' καὶ ἡ ἀναγόρευσις αὐτοῦ εἰς αὐτοκράτορα»⁶), γιὰ τὸν ὁποῖο μάλιστα οἱ δύο σύζυγοι μεταμελήθηκαν⁷, ἀφήνοντας τὸ πεδίο ἐλεύθερο στὸν κατ' οὐσίαν ἀσκούντα τὴν ἐξουσία Ἰωάννη Ὁρφανοτρόφο⁸.

Τὸ 1041 ὁ Μιχαὴλ Δ' ἀπεβίωσε, ἀφοῦ ὅμως προηγουμένως εἶχε φροντίσει τὰ τῆς διαδοχῆς του. Τὸν θρόνο κατέλαβε ὁ ἀνηψιὸς του Μιχαὴλ

¹ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, ὁ.π., τ. Β2, σ. 196 («...ἀποδείχθηκε ἀφελῆς καὶ ἐπιπόλαιος, χωρὶς διοικητικὲς ἢ στρατιωτικὲς ἰκανότητες»).

² Σ. Ἀνδρουτσέλλης, ὁ.π., σ. 58.

³ Γ. Τσαγρῆς, ὁ.π., σ. 112.

⁴ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Βιβλίον Ἐνδέκατον, τ. Β', ἐκδ. Γαλαξία-Ερμείας, ἐκδ. Δομῆ, Αθήνα 2001, σ. 286 («Ὁ μὲν Μιχαὴλ ἦτο τῶν ἄνθρωπος ἀνίκανος νὰ διεξάγῃ τὰ δημόσια πράγματα, τὸσῶ μᾶλλον ὅσῶ ἔπασχεν ἐξ ἐπιληψίας, ὥστε δὲν εἶχεν εἰμὴ τὸ σχῆμα καὶ τὸ ὄνομα τῆς βασιλείας· ἀλλὰ τὴν πραγματικὴν ἐξουσίαν κατέλαβεν οὐχὶ ἡ Ζωή, τὴν κατέλαβεν ὁ πρεσβύτερος τοῦ Μιχαὴλ ἀδελφὸς Ἰωάννης...»).

⁵ Γ. Τσαγρῆς, ὁ.π., σ. 113 («Ἐπὶ τέλους ὅμως ὁ δυστυχῆς Ἀργυρὸς ἔπεσε θῦμα τῶν πρεσβυτικῶν ἐρώτων τῆς Ζωῆς πρὸς τὸν νεαρὸν Μιχαὴλ τὸν Παφλαγῶνα»).

⁶ Σ. Τσιβανόπουλος, ὁ.π., σ. 364.

⁷ Στὸ ἴδιο («Ἀλλὰ τάχιστα ἡ Ζωή μετεμελήθη, διότι ἡ ὑγεία καὶ ὁ νοῦς τοῦ Μιχαὴλ ἦσαν ἐξησθενημένα ἐκ τοῦ φοβεροῦ πάθους τῆς ἐπιληψίας, καὶ ἐνῶ αὐτὸς, καταβασανιζόμενος ὑπὸ τῆς τύψεως τοῦ συνειδότος, ἐστέναζε καὶ προσήυχετο ἐνδεδυμένος τρίχινα φορέματα...»).

⁸ Στὸ ἴδιο («ὁ ἐννοῦχος Ἰωάννης, ἀδελφὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ἐδρέπετο τοὺς καρποὺς τοῦ κατὰ τοῦ Ρωμανοῦ κακουργήματος, οὕτινος ὑπῆρξεν ἐν τῷ κρυπτῷ ὁ κυριώτερος αὐτουργὸς καὶ τὴν συνένοχον αὐτοκράτειραν Ζωὴν μετεχειρίζετο ὡς αἰχμάλωτον ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τῶν πατέρων αὐτῆς»).

Ε' «Καλαφάτης» για μικρό όμως χρονικό διάστημα (1041-1042), αφού προηγουμένως τον υιοθέτησε η Ζωή. Όπως ο προκάτοχός του, έτσι και αυτός αντιμετωπίζεται από τους ιστορικούς και τα σχολικά εγχειρίδια με πλήρη απαξίωση¹. Ο Τσιβανόπουλος – ο οποίος ασχολείται περισσότερο μαζί του – σημειώνει γι' αυτόν αρχικά την καταγωγή του, ενώ στη συνέχεια τον μέμφεται για την ασυνέπεια που επέδειξε απέναντι στη Ζωή².

Αποτέλεσμα της αγνώμονος συμπεριφοράς του Μιχαήλ Ε' απέναντι στη Ζωή υπήρξε η καθαίρεσή του έπειτα από λαϊκή εξέγερση.

Το κενό εξουσίας κάλυψε σύντομα η Ζωή με τον γάμο της με τον Κωνσταντίνο Θ' «Μονομάχο» (1042-1055), τον οποίο ο Ζαχαριάδης δεν θεωρεί χειρότερο των άμεσων προκατόχων του, αναγνωρίζοντάς του τις πολλές δυσκολίες που αντιμετώπισε αρχικά³. Ο Παπαρηγόπουλος τονίζει πως δεν στερείτο ούτε σύνεσης, ούτε σταθερότητας⁴. Παρ' όλ' αυτά, οι νεότεροι ιστορικοί τον αντιμετωπίζουν περισσότερο αρνητικά⁵.

Μετά τη σύντομη βασιλεία της Θεοδώρας (για την οποία γίνεται λόγος σε άλλο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής), η Μακεδονική δυναστεία σβήνει άδοξα, με τον «γέροντα και ανίκανο» όπως τον χαρακτηρίζουν σύσσωμοι οι ιστορικοί συγγραφείς⁶ Μιχαήλ ΣΤ' «Στρατιωτικό» (1056-1057) να αναλαμβάνει την εξουσία κατόπιν επιλογής της ίδιας της Θεοδώρας.

Σύντομα όμως ο Μιχαήλ ανατράπηκε από τον Ισαάκιο Α' (1057-1059) ο οποίος υπήρξε ο γενάρχης μιας νέας ισχυρής δυναστείας, αυτής των Κομνηνών.

B5. Οι αυτοκράτορες της εποχής των Κομνηνών

Ο Ισαάκιος Α' Κομνηνός (1057-1059) υπήρξε ο γενάρχης της δυναστείας των Κομνηνών, μιας δυναστείας για την οποία τα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας πλέκουν το εγκώμιο. Επαίνους επιφυλάσσουν και

¹ Αϊκ. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, σ. 207 («Ο Μιχαήλ Ε', άνθρωπος απερίσκεπος, κρυψίνους, φθονερός, όργιλος, δειλός, χωρίς πολιτικές αρετές...»).

² Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.* («τόν έπονομασθέντα ούτω έκ του έπιτηδεύματος του πατρός αυτού [...] του υιού του χειρώνακτος [...] Ο Μιχαήλ ό Ε' δακρυρροών, ύπεσχέθη μέν ένόρκως νά πολιτεύηται ώς ό πιστότατος και ένπειθέστατος τών ύπηκόων τής Ζωής· αλλά μετ' όλίγον άγνωμωνών, άπεφάσισε νά έξορίση τήν Ζωήν»).

³ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 49 («Ούτος δέν ήτο μέν χειρότερος τών άμέσως προκατόχων αυτού, είχεν όμως νά παλαίση προς πολλές δυσχερείας»).

⁴ Κ. Παπαρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 121 («δέν έστερείτο συνέσεώς τινος και σταθερότητος»).

⁵ Αϊκ. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, σσ. 210-211 («Η επιλογή του προσώπου δέν υπήρξε έντυχής. Ο Κωνσταντίνος, "άριστοκρατικός άνήρ και θρέμμα τής πόλεως", ούτε πολιτικές ή στρατιωτικές ικανότητες διέθετε αλλά ούτε και ήθος άρχηγού κράτους. Τήν βασιλεία έξέλαβε ώς λιμάνι πού θα εύρισκε άνάπαυλα και άναψυχή από τά δεινά ιδίως τής έξορίας. Από τή σκοπιά αυτή αντιμετώπισε τήν προσωπική του ζωή και τή συμπεριφορά ώς δημόσιον άνδρα. Ποτέ δέν ήγήθηκε έκστρατείας και στις δύο σοβαρές έσωτερικές επαναστάσεις άφησε τήν τύχη και τά λάθη του αντιπάλου νά δώσουν τή λύση»).

⁶ Βλ. Κ. Σάθας, *ό.π.*, σσ. 209-229.

στον Ισαάκιο, ο οποίος, παρότι βασίλευσε για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, άφησε – σύμφωνα με τους ιστορικούς – ανεξίτηλη τη σφραγίδα του στο καταρρακωμένο ηθικό του βυζαντινού κράτους¹. Είναι άξιο παρατήρησης πως κανείς από τους συγγραφείς των εγχειριδίων δεν εκφράζεται αρνητικά για το πρόσωπό του. Ο Ανδρουτσέλλης προβάλλει τη σύνεση και τη δυναμικότητα του χαρακτήρα του, προσθέτοντας τον αγώνα του για οικονομική ανάκαμψη του κράτους, με ταυτόχρονη ανάπτυξη των επιστημών². Παρόμοιες είναι και οι απόψεις των Βενιζέλου-Σπαθάκη³ και του Ζαχαριάδη⁴. Για τη σύνεσή του κάνει λόγο και ο Τσαγρής⁵, ενώ ο Δραγάτσης δεν παραλείπει να σημειώσει πως «παρέλαβε τὴν ἀρχὴν ἐπαξίως τῆς ἰκανότητος αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπιτηδιότητος»⁶. Τις ίδιες απόψεις εκφράζουν εκτενέστερα και ο Τσιβανόπουλος («Ὁ Ἰσαάκιος ἦτο ἄξιος τοῦ θρόνου, φροντίζων πρὸ πάντων νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς ὑπὸ τῶν προκατόχων αὐτοῦ ἀφειδῶς καταναλωθείσας προσόδους...»⁷), αλλά και ο Παπαρρηγόπουλος («Ὁ Ἰσαάκιος ἦτο ἄξιος τοῦ θρόνου. Πρὸ πάντων ἐπεχείρησε νὰ ἀνορθώσῃ τῶν ὑπὸ τῶν σπατάλων αὐτοῦ προκατόχων παντάπασι διαφθαρεῖσαν οἰκονομικὴν κατάστασιν τοῦ κράτους καὶ ἐπεμελήθη περὶ τούτου [...] Καὶ περὶ τῆς ἐπιστήμης δὲ κατεβλήθη πολλὴ κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον σπουδῆ...»⁸).

Ο μοναδικός ιστορικός, που μέσα στα υπόλοιπα επαινετικά σχόλια που επιφυλάσσει στον Ισαάκιο αφήνει να παρεισφρήσει και ένα επικριτικό σχόλιο, είναι ο Pütz. Αφού σημειώνει τους αγώνες του για την ανόρθωση του βυζαντινού κράτους τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε

¹ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, «Χρονικόν», PG 134, 249B («ἐβασίλευσε δὲ δύο ἐνιαυτοὺς καὶ μῆνας τρεῖς δραστήριος ὧν καὶ τὸ ἦθος σοβαρὸν ἐνδεικνύμενος, πρὸς πράξεις δὲξύτατος, στρατηγικώτατος τὰ πολέμια...»).

² Σ. Ανδρουτσέλλης, *ό.π.*, σ. 60 («ἐβασίλευσε μετὰ συνέσεως καὶ ἰσχύος. Ἐτακτοποίησε τὰ οικονομικὰ τοῦ κράτους καὶ ἐνεψύχωσε τὴν μελέτην τῶν ἐπιστημῶν, ἔχων εἰς τοῦτο ἀρωγὸς τοὺς ἐπὶ σοφίᾳ διακρινομένους Κωνσταντῖνον Λειχοῦδην καὶ Ἰωάννην Ξιφιλῖνον τοὺς μετὰ τὸν Μιχαὴλ Κηρουλάριον πατριαρχεύσαντας, ἔτι δὲ καὶ τὸν πολυῖστορα Μιχαὴλ τὸν Ψελλὸν τὸν πάσης ἐπιστήμης καὶ μαθήσεως κάτοχον»).

³ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σσ. 132-133 («ἀνήκων εἰς ἐπίσημον ἐξ Ἀσίας στρατιωτικὴν οἰκογένειαν, ἦτο ἀνὴρ μετριοπαθῆς καὶ συνετός. Γενόμενος αὐτοκράτωρ ἐφρόντισε νὰ βελτιώσῃ τὰ οικονομικὰ τοῦ κράτους, νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ ὄρια αὐτοῦ...»).

⁴ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σσ. 52-53 («Ὁ Ἰσαάκιος γενόμενος αὐτοκράτωρ ἐφάνη ἄξιος τοῦ θρόνου· ἐνησχολήθη ἐν πρώτοις εἰς τὸ νὰ βελτιώσῃ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τοῦ κράτους [...] καὶ ἐνεψύχωσε τὴν καλλιέργειαν τῶν ἐπιστημῶν»).

⁵ Γ. Τσαγρής, *ό.π.*, σ. 116 («Ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς ὑπῆρξε γόνος μιᾶς ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων οἰκογενειῶν, ἥτις πιθανῶς κατήγετο ἐκ Κασταμώνος τῆς Παφλαγονίας [...] Ἀναλαβὼν δὲ τὰς ἡγίας τοῦ κράτους ἐπελήφθη τῆς διοικήσεως μετὰ συνετῆς δραστηριότητος καὶ μετριοπαθείας»).

⁶ Ἰ. Δραγάτσης, *ό.π.*, σ. 183.

⁷ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 366.

⁸ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 121.

επιστημονικό¹, προσθέτει πως «περὶ τὴν ἐκτέλεσιν ὁμῶς τῶν σχεδίων του ἐδείχθη πολλάκις λίαν τραχὺς καὶ μάλιστα πρὸς τὸν κλῆρον»².

Ο Ισαάκιος, αντιλαμβανόμενος το τέλος του, ανέθεσε τον θρόνο όχι σε πρόσωπο συγγενικό, αλλά σε αυτόν που θεωρούσε καταλληλότερο για την κρίσιμη στιγμή που περνούσε το βυζαντινό κράτος. Με αυτόν τον τρόπο ανοίγει μια παρένθεση είκοσι δύο ετών στη δυναστεία των Κομνηνών, με την παρεμβολή τεσσάρων αυτοκρατόρων που δεν ανήκουν στην οικογένεια. Πρόκειται για τον Κωνσταντῖνο Γ' Δούκα (1059-1067), τον Ρωμανό Δ' «Διογένη» (1068-1071), τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα «Παραπινάκη» (1067-1078) και τον Νικηφόρο Γ' «Βοτανειάτη» (1078-1081). Για τον πρώτο οι απόψεις διίστανται. Παρά τη γενικότερα θετική άποψη γι' αυτόν από τους περισσότερους ιστορικούς («ἠκολούθησε τὰ βήματα τοῦ προκατόχου»³), κατηγορείται πως παραμέλησε τον στρατό («ὀλιγόρησεν ὁμῶς παντελῶς τοῦ στρατοῦ, ὅστις περιῆλθεν εἰς τὴν ἐσχάτην παραλυσίαν»⁴). Εκείνος δε που διάκειται απολύτως αρνητικά απέναντί του είναι ο Τσιβανόπουλος («ἐνασχολούμενος περὶ τὴν σύνταξιν μεираκιωδῶν μελετῶν καὶ περὶ τὰ ὑποδεέστερα ἔργα τοῦ δικαστοῦ, παρημέλει τῶν καθηκόντων τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ στρατιώτου»⁵). Ο δεύτερος κατά σειρά αυτοκράτορας, ο Ρωμανός, χάρη στο αγωνιστικό πνεύμα που επέδειξε εναντίον των Σελτζούκων Τούρκων και κυρίως στα όσα διαμείφθηκαν στη μάχη του Ματζικέρτ (1071) έως την τύφλωση και τον θάνατό του, αντιμετωπίζεται με ενθουσιασμό και επαινετική διάθεση⁶. Χαρακτηρίζεται πανέμορφος ως προς την εξωτερική του εμφάνιση («στρατηγὸν γενναιοτάτον καὶ τὴν ὄψιν κάλλιστον»⁷), δραστήριος και γενναῖος («ἦτον ἀνὴρ δραστήριος καὶ γενναῖος»⁸) και καρτερικός ως το επώδυνο τέλος του («περιυβρίσθη αἰσχροῦς, ἐτυφλώθη, ἔπαθε τὰ πάνδεινα καὶ ἀπέθανεν ἐλεεινῶς, 1071, διατηρήσας ὁμῶς μέχρι τῆς ὑστάτης ὥρας ἀναλλοίωτον τὴν καρτερίαν αὐτοῦ καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἀταραξίαν»⁹). Ξεκάθαρες επομένως οι απόψεις για τον Ρωμανό, ξεκάθαρες και για τον διάδοχό του Μιχαήλ, με μια διαφορά: για τον μεν Ρωμανό οι

¹ W. Rütz, *ό.π.*, σ. 150 («κατὰ πρῶτον λόγον ἐπεχείρησε νὰ διορθώσῃ τὴν ἐλεεινὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν ἐπιστήμην κατέβαλε πολλὰς προσπάθειάς...»).

² Του ἴδιου, *Γενικὴ Ἱστορία*, τ. Β', μτφρ. Γ.Α. Βακαλόπουλος, Ἀθήνησι 1886, σ. 95.

³ Κ. Παπαρορηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 121.

⁴ Γ. Τσαγρῆς, *ό.π.*, σ. 117.

⁵ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 368.

⁶ Κ. Παπαρορηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Βιβλίον Δωδέκατον, εκδ. Γαλαξία-Ερμείας, Ἀθήνα 2001, σ. 20 («Ἦτο ἄνθρωπος δραστήριος, γενναῖος, φιλόδοξος καὶ χρηστός, ὅσον ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι τις τότε χρηστός ἐν Κωνσταντινουπόλει»).

⁷ Γ. Τσαγρῆς, *ό.π.*, σ. 118.

⁸ Στο ἴδιο.

⁹ Κ. Παπαρορηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, Βιβλίον Δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 122.

απόψεις είναι ομόφωνα θετικές, για δε τον Μιχαήλ ομόφωνα αρνητικές¹. Η κύρια μομφή, που εξαπολύουν οι ιστορικοί εναντίον του, αφορά στην αδιαφορία που επέδειξε για τη διοίκηση του κράτους σε μια στιγμή ιδιαίτερα κρίσιμη («ἀντί νὰ φροντίζη περι διορθώσεως τῶν κακῶς ἐχόντων ἐν τῷ κράτει αὐτοῦ, περιστοιχιζομένῳ ὑπὸ παντοίων ἐχθρῶν [...] κατεγίνετο περι τὴν στιχουργίαν ὑπὸ τὴν ὄδηγίαν τοῦ Ψελλοῦ, ὅστις καίπερ ἄλλως σοφός, οὐδεμίαν εἶχε πολιτικὴν σύνεσιν»²). Επιπλέον, δεν λείπουν οι κατηγορίες που τον θέλουν να εμπλέκεται και σε οικονομικά σκάνδαλα με σκοπό τον πλουτισμό του ίδιου («...τὸ παρωνύμιον αὐτοῦ, τὸ παραπινάκιος, δηλοῖ τὴν ἀποδιδομένην αὐτῷ κατηγορίαν, ὅτι συμφωνήσας μετὰ τινος ἐκ τῶν παρ' αὐτοῦ ἐνοουμένων ὑπουργῶν, τὴν μὲν τιμὴν τοῦ σίτου ἠῤῥησεν, ἠλάττωσε τὸ μέτρον αὐτοῦ “παρὰ πινάκιον ἐπίπρασκε τὸ μῶδιον”»³). Γενικά η εικόνα που υπάρχει γι' αυτόν στα σχολικά εγχειρίδια είναι πως «ἦτο ἀνίκανος νὰ βαστάσῃ τὸ βάρος τοῦ σκήπτρου»⁴. Για τον Νικηφόρο Γ', τέλος, οι αναφορές είναι λίγες και χωρίς κάποια ιδιαίτερη αξία⁵.

Τον Νικηφόρο διαδέχθηκε πραξικοπηματικά ο ανηψιός του Ισαάκιος, Αλέξιος Α' Κομνηνός (1081-1118), επαναφέροντας τη δυναστεία των Κομνηνών στο προσκήνιο. Ο Αλέξιος εγκαινιάζει μια σειρά ικανών και ιδιαίτερα προβεβλημένων από τα σχολικά εγχειρίδια αυτοκρατόρων. Για τον ίδιο οι αναφορές είναι πολλές και οπωσδήποτε θετικές⁶. Ο Δραγάτσης

¹ Ν. Οικονομίδης, «Ἡ κρίσιμη δεκαετία (1071-1081)», *ΙΕΕ*, τ. Θ' (1980), σ. 9 («...ἡ βασιλεία οὐδὲν ἦν ἕτερον ἢ βιβλοὶ καὶ λογίων ἀνδρῶν ὀμίλια καὶ τὸ εἰπεῖν τι καὶ ἀκοῦσαι παλαιὸν σπούδασμα»).

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 134.

³ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 369.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Ν. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 10 («Μὲ μόρφωση βαθιά, φύση ἠπία καὶ φιλόανθρωπη προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσει πολιτικὴ μετριοπάθειας καὶ δικαιοσύνης. Καθὼς ὅμως ἀνήλθε στὸν θρόνον σὲ προχωρημένη ἡλικία, ἀνύψωσε στὰ ὕψιστα ἀξιώματα δύο “Σκύθας” ὑπηρετές του, τοὺς Βορίλο καὶ Γερμανό, στοὺς ὁποίους ἀνέθεσε τὴ διακυβέρνηση σοβαρῶν κρατικῶν ὑποθέσεων [...] Ἡ σύντομη βασιλεία τοῦ Βοτανειάτη εἶναι περίοδος βαθύτατης παρακμῆς· χαρακτηρίζεται ἀπὸ συνεχεῖς ἀποκαλύψεις ἢ ἐκδηλώσεις συνωμοσιῶν ἐναντίον τοῦ ἀυτοκράτορος, ὁ ὁποῖος ἐπιζητοῦσε ἀπεγνωσμένα νὰ βρεῖ στηρίγματα, ὅπου καὶ ὅπως μπορούσε, διασπαθίζοντας τὸ δημόσιο χρῆμα»).

⁶ Α. Δημοσθένους, «Ἡ ἐποχὴ των Σταυροφοριῶν», στο: *Ἱστορία των Ελλήνων*, τ. 8, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σσ. 71-73 («...ἦταν ἕνας ἀνθρώπος γεννημένος ηγέτης. Εἶχε ἐξάλλου ὅλα τα χαρακτηριστικά που απαιτοῦσε ἡ βυζαντινὴ αυτοκρατορικὴ ἰδεολογία ἀπὸ ἕναν ἰδανικό αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος ἦταν φανατικὸς ὀρθόδοξος, ὄχι βέβαια ἀπὸ πηγαία πίστη ἢ ἐξαιτίας τῆς ἐπιρροῆς τῆς θρησκὸληπτικῆς μητέρας του, ἀλλὰ ἀπὸ σκοπιμότητα. [...] Ο Αλέξιος ὅμως ἦταν μὴ πολυσχιδῆς προσωπικότητα. Μία ἄλλη του πλευρὰ ἦταν ἡ φιλόανθρωπη. Ἐπὶ τῆς βασιλείας του ἡ κρατικὴ μέριμνα γιὰ ἀνακούφιση τοῦ ἀνθρώπινου πόνου ἐκδηλώθηκε με ἀξιόλογο ἔργο στήριξης των ἀναξιοπαθόντων. [...] Ο Αλέξιος ἦταν ἀκόμη ὁ ἀναστηλωτὴς τοῦ κράτους καὶ τῆς οικονομίας. Με τις εὐστροφες διπλωματικὲς καὶ στρατηγικὲς ἐνέργειές του κατάφερε νὰ ἀντιστρέψει τὸ ἀρνητικὸ κλίμα καὶ νὰ καταφέρει ὄχι μόνον νὰ ἀντιμετωπίσει ἰκανοποιητικὰ τοὺς ἐχθροὺς που ἐπιτίθεντο στο κράτος, ἀλλὰ ἐπιπλέον ἀπὸ κάποιο στάδιο καὶ μετὰ νὰ περάσει ὁ ἴδιος στὴν ἀντεπίθεση»).

αρχικά αναφέρει πως ο Αλέξιος υπήρξε άξιος βασιλιάς, ο οποίος με τις ικανότητές του αντιμετώπισε τους εχθρούς του Βυζαντίου και απέτρεψε τις συνέπειες των σταυροφοριών για το κράτος («Ο Αλέξιος ἐδείχθη ἀληθῶς ἄξιος τῆς ἀρχῆς, ἣν ἔλαβε, κατορθώσας νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτὴν καὶ κατὰ τῶν λοιπῶν ἐχθρῶν καὶ κατὰ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν σταυροφόρων»¹), αν και σημειώνει στη συνέχεια πως το μόνο μειονέκτημά του ήταν η ματαιοδοξία που επεδείκνυε («Τὸ μόνον δὲ ἐλάττωμα αὐτοῦ εἶνε ἡ ματαιοδοξία πρὸς ἣν πάσῃ σπουδῇ ἔτεινε ἐπιζητῶν τίτλους καὶ τιμὰς καὶ ἀναδιφῶν διὰ τῶν ἐν τῇ αὐτῇ μεμορφωμένων τοὺς παλαιοὺς συγγραφεῖς εἰς περισυναγωγὴν λέξεων πεπαλαιωμένων καὶ σοφίας ἐξεζητημένης»²). Ενδιαφέρον έχουν και οι απόψεις του Τσιβανόπουλου για τον Αλέξιο. Ο συγγραφέας τονίζει πως τον χαρακτήριζε η ανδρεία και η φρόνηση, η φροντίδα για τα γράμματα και τις τέχνες («Ο Αλέξιος ἀνέβη ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου ἐν καιροῖς δυσχερεστάτοις [...] Ἐνῶ δὲ διήρκει ἡ καταιγὶς αὕτη [ενν. τις σταυροφορίες], ὁ Αλέξιος ἐκυβέρνησα τὴν Βυζαντινὴν ἐπικράτειαν μετ' ἀνδρείας καὶ φρονήσεως. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς 37ετοῦς αὐτοῦ βασιλείας αἱ χρήσιμοι τέχναι καὶ ἐπιστῆμαι εὕρισκον παρ' αὐτῶ περιθάλψιν»³). Παρόλο που σημειώνει δεικτικά πως υπήρξε ο ίδιος αίτιος των σταυροφοριών, εντούτοις υποστηρίζει πως πολιτεύτηκε με σύνεση και επιδεξιότητα, σώζοντας το κράτος του από τους σταυροφόρους («Τὸν Αλέξιον θεωροῦσι τινες ὡς ἓνα τῶν πρωταιτίων τῶν σταυροφορικῶν πολέμων, καθ' ὅσον οὗτος διὰ τῶν πρέσβων αὐτοῦ ἐκάλεσε τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὅπως ἐκστρατεύσωσι κατὰ τῶν Τούρκων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἵνα μὴ ἴδωσιν αὐτοὺς ἐντὸς ὀλίγου ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς Εὐρώπης· ἀλλ' ὁ Αλέξιος ἔπαθε κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην τὸ τοῦ Ἰνδοῦ ἐκείνου χωρικοῦ, ὅστις δεόμενος τοῦ Θεοῦ περὶ ὕδατος, εἶδε μετ' ὀλίγον τὰ ἐξογκωθέντα ὕδατα τοῦ Γάγγου πλημμυροῦντα τοὺς ἀγροὺς αὐτοῦ [...] Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ πρώτη σταυροφορία, ἣτις ἐφάνη μὲν ὅτι ἐνίσχυσε τὸ βυζαντινὸν κράτος ἕνεκα τῆς συνέσεως καὶ ἐπιδεξιότητος τοῦ τότε βασιλεύοντος Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ...»⁴). Παρόμοιες θέσεις, τέλος, παρουσιάζει και το συγγραφικό δίδυμο των Βενιζέλου-Σπαθᾶκη, αναδεικνύοντας τον Αλέξιο ως ένα από τους σημαντικότερους βυζαντινούς αυτοκράτορες. Παρά το γεγονός ότι παρέλαβε ένα κράτος υπό διάλυση, κατάφερε να το αναδείξει, χάρι στην πολιτική του σύνεση και τις στρατιωτικές του ικανότητες, σε μια σημαντική δύναμη της εποχής («εἶναι εἰς τῶν ἀξιολογωτέρων αὐτοκρατόρων ἐκ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρξάντων ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν. Οὗτος παραλαβὼν τὸ βυζαντιακὸν κράτος λίαν ἐξησθενημένον καὶ ὑπὸ παντοίων περιστοιχιζόμενον ἐχθρῶν, κατώρθωσεν οὐ μόνον νὰ διατηρήσῃ αὐτὸ σῶον

¹ Ι. Δραγάτης, *ό.π.*, σ. 184.

² Στο ίδιο.

³ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 370.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 372 και 380.

και ἀβλαβές, ἀλλὰ και ἐπαυξήση διὰ τῆς ἀνακτήσεως πολλῶν ἀρπαγισῶν χωρῶν και ἀναπτύξη ἐσωτερικῶς»¹).

Τον Αλέξιο διαδέχθηκε στον θρόνο, ἐνάντια στη θέληση της συζύγου του Ειρήνης και της κόρης του Άννας, ο γιος του Ιωάννης Β΄ Κομνηνός (1118-1143), «ὁ ἔνεκα τῶν πολλῶν αὐτοῦ ἀρετῶν ὀνομασθεὶς Καλοῖωάννης»². Πολλοὶ μάλιστα ιστορικοὶ τον παρομοιάζουν με τον Ρωμαῖο αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο, χάρη στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του που τον ἔκαναν να ξεχωρίζει («ὑπερεπηγέθη ὑπὲρ πάντα τοὺς Κομνηνοὺς, διότι ὑπῆρξεν ὁ χρηστότερος, ὁ συνετώτερος και μετριοπαθέστερος αὐτῶν, διὸ ἐπεκλήθη και Καλοῖωάννης. Καὶ πρὸς ἔνδειξιν μάλιστα τῶν ἀρετῶν αὐτοῦ ἔθεωρήθη ἄξιος νὰ παραβληθῆ και πρὸς αὐτὸν τὸν Μάρκον Αὐρήλιον»³). Ο Παπαρρηγόπουλος σημειώνει με ἔμφαση ὅτι πρόκειται για σπάνια περίπτωση βασιλιά, λόγω της γενναιότητας και κυρίως, της πραότητάς του («Ὁ Καλοῖωάννης ὑπερεμάχησε γενναίως ὑπὲρ τοῦ ἀπανταχόθεν πολεμουμένου κράτους, και περὶ τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν ἀνέδειξε πραότητα σπανίαν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς βασιλεῦσιν»⁴). Ο Τσιβανόπουλος με τη σειρά του προσφέρει μια διαφορετικὴ ἐξήγηση για την επωνυμία «Καλοῖωάννης» που εἶχε λάβει, καθὼς ἐπισημαίνει ὡς πολὺ σημαντικό γεγονός της βασιλείας του την κατάργηση της ποινῆς του θανάτου («Ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἥτις διήρκεσεν 25 ἔτη, ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου κατηργήθη ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐπικρατείᾳ διὰ νόμον. Ὁ Ἰωάννης ἠλάττωσεν ἐπίσης και τὴν πολυτέλειαν τῆς Βυζαντινῆς αὐλῆς, και τοσοῦτον ἐφείλκυσε τὴν ἀγάπην τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ, ὥστε τὸ εἰρωνικὸν ἐπωνύμιον Καλοῖωάννης, ὅπερ ἀπέδωκαν αὐτῷ διὰ τὸ μελάγχρουν και τὸ μικρόσωμον αὐτοῦ, ἐφήρμοσαν μετὰ ταῦτα προθύμως εἰς τὰς ψυχικὰς αὐτοῦ καλλονὰς»⁵). Παρόμοιες ἀπόψεις για τον Ἰωάννη θα συναντήσουμε και στους νεότερους ιστορικούς⁶.

¹ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθᾶκης, ὁ.π., σ. 135.

² Στο ἴδιο, σ. 136.

³ Γ. Τσαγρῆς, ὁ.π., σ. 152.

⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ.π., σ. 182.

⁵ Σ. Τσιβανόπουλος, ὁ.π., σ. 381.

⁶ Α.Α. Βασίλιεφ, *Ἱστορία της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας (324-1453)*, τ. Β΄, ἔκδ. δευτέρη, ἐκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1995, σσ. 58 και 63 («Ὁ γιος και διάδοχος του Αλεξίου, Ἰωάννης Β΄, υπῆρξε ὁ τύπος του Αυτοκράτορα-στρατιώτη και πέρασε τὸ μεγαλύτερο μέρος της βασιλείας του ἀνάμεσα στον στρατό, σε στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἡ ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ κυρίως ἀποτελεῖ συνέχεια της πολιτικῆς του πατέρα του, ὁποῖος εἶχε ἤδη ἐπισημάνει τα σημαντικὰ ευρωπαϊκὰ και ασιατικὰ προβλήματα, για τα ὁποῖα ἐνδιαφερόταν ἡ Αυτοκρατορία την ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁ Ἰωάννης ἔθεσε ὡς σκοπὸ του την πρόοδο, ἀκολουθώντας τους δρόμους που χάραξε ὁ πατέρας του. Ὁ πατέρας του ἐμπόδισε τους ἐχθροὺς να εἰσβάλουν στο Βυζάντιο και ὁ γιος ἀποφάσισε “να πάρει πίσω ἀπὸ τους γείτονές του τις χαμένες ἐλληνικὲς ἐπαρχίες ὁραματιζόμενος να ἀποκαταστήσει τὸ παλιὸ μεγαλεῖο της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας” [βλ. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l’ Empire byzantine au XIe au XIIIe siècles*, II, 10] [...] Ὁ υμνητῆς του Ἰωάννη τον θεωρεῖ ἀνώτερο ἀπὸ τον Αλέξανδρο τον Μακεδόνα και τον Αννίβα ἐξυμνώντας τον καταλλήλως. “Ἀκλόνητη ἦταν ἡ κελτικὴ δρυς, μα ἐσὺ την ξερίζωσες· ψηλὸς ἦταν ὁ κέδρος της Κιλικίας, μα ἐσὺ, μπροστὰ μας, τον σήκωσες και τον πέταξες χάμω” [βλ.

Μετά τον θάνατο του Ιωάννη, στον θρόνο ανήλθε ο γιος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180), «ὁ ἡρωϊκότετος καὶ ῥωμαλεώτατος πάντων τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου»¹ που συχνά αντιπαραβάλλεται με τον Αίαντα, τον μυθικό ἥρωα της Ιλιάδας². Για τον Μανουήλ η κυρίαρχη ἀποψη εἶναι πως υπήρξε ικανότατος στρατηγός με μεγάλη προσωπική δεξιότητα στα ὄπλα («ἐγένετο ὁ ἡρωϊκότερος πάντων τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους, θεωρῶν τὸν πόλεμον ὡς ἡδίστην τροφήν. Οὗτος φιλοτιμούμενος νὰ μιμηῖται τοὺς ἰππότες τῆς Δύσεως, παρεδέξατο ἐν τῷ στρατῷ τὸν βαρὺν ἐκείνων ὄπλισμόν, τὰς μακρὰς ἀσπίδας καὶ τὰς μακρὰς λόγχας»³), ἀλλὰ ἐξαιτίας αὐτῆς του της ικανότητος, συχνά επέλεγε τη λύση των ὀπλων, ἀκόμα καὶ ἐκεῖ που ἦταν προτιμητέα ἡ λύση των διαπραγματεύσεων, με δυσάρεστες για το βυζαντινὸ κράτος συνέπειες («Ἐὰν δὲ μετὰ τῆς ἡρακλείου ῥώμης καὶ τοῦ ἀρειμανίου ἤθους συνήνου ἐν ἑαυτῷ καὶ πολιτικὴν καὶ στρατηγικὴν μεγαλοφυΐαν, οὐδένα θὰ εἶχεν ἑαυτοῦ ἐνάμιλλον. Ἀλλ' ἀτυχῶς τὸ ἀκάθεκτον καὶ φιλοπόλεμον αὐτοῦ ἦθος, ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ἡρώων τῆς ἀρχαιότητος, ἢ πρὸς τὸ τῶν ἰπποτῶν τῆς Δύσεως [...] καὶ τὸ θερμουργὸν εἰς τὸ προκαλεῖν νέους ἀνταγωνιστὰς καὶ εἰς τὸ ἀναλαμβάνειν νέας ἀείποτε πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις ἄνευ τῆς συνειτῆς καταμετρήσεως τῶν ἀποτελεσμάτων, παρέσυραν αὐτὸν εἰς μακροὺς καὶ δαπανηροὺς πολέμους, οἵτινες καὶ τοὺς πόρους τοῦ κράτους ἐξήντησαν καὶ τὰς στρατιωτικὰς καὶ ἠθικὰς αὐτοῦ δυνάμεις ἔφθειραν»⁴). Τὶς ἴδιες ἀπόψεις για τον Μανουήλ θα συναντήσουμε καὶ στους νεότερους ιστορικούς, που θα προβάλλουν τὸ ἀνδρεῖο καὶ παράτολμο του χαρακτήρα του⁵.

Ὁ θάνατος βρήκε τον Μανουήλ τὸ 1180, ἀφήνοντας στον θρόνο τον ἀνήλικο γιο του Ἀλέξιο Β΄ (1180-1183), ὁ ὁποῖος βρήκε τραγικὸ θάνατο ἀπὸ τον ἴδιο του τον θεῖο καὶ πρῶτο ἐξάδελφο του πατέρα του, Ἀνδρόνικο Α΄

Willelmi Tyrensis Archiepiscopi, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, , I, 658-659, CreateSpace Independent Publishing Platform, Columbia 2010]»).

¹ Γ. Τσαγοῦης, ὁ.π., σ. 154.

² Στο ἴδιο («Υπήρξεν, ὡς εἶπεῖν, ὁ Αἴας αὐτοῦ»).

³ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, ὁ.π., σ. 137.

⁴ Γ. Τσαγοῦης, ὁ.π., σ. 154.

⁵ G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, τ. Γ', ἐκδ. Στεφ. Δ. Βασιλόπουλος, Ἀθήνα 1993, σσ. 46-47 («Ὁ Μανουήλ Α΄ (1143-80) ἀποδείχθηκε λαμπρὸς ἡγεμόνας, προικισμένος με πολλὰ χαρίσματα. Ἦταν γεννημένος στρατηγός καὶ θαρραλέος πολεμιστής, πού περιφρονούσε ἀκόμα καὶ τὸν προσωπικὸ κίνδυνο, πρὸ παντός ὅμως ἦταν ἕνας διπλωμάτης καὶ πολιτικός με μεγάλες καὶ τολμηρὲς ιδέες. Ἦταν ἕνας γνήσιος βυζαντινὸς ποτισμένος με τὴν αὐτοκρατορικὴν ἰδέαν τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας καὶ εἶχε τὸ χαρακτηριστικὸ βυζαντινὸ πάθος για θεολογικὲς συζητήσεις. Συγχρόνως ὅμως ἦταν ὁ χαρακτηριστικὸς τύπος τοῦ δυτικοῦ ἰππότη σὲ βαθμὸ πού νὰ ἐνσαρκώνει ἕνα νέο τύπο ἡγέτη στὴ βυζαντινὴ ἱστορία. Στὸ πρόσωπό του βλέπει κανεὶς καθαρὰ τὴ βαθειὰ ἐπιρροή πού εἶχαν ἀσκήσει οἱ σταυροφόροι στὸν βυζαντινὸ κόσμο. Ἀγαποῦσε τὰ δυτικὰ ἔθιμα καὶ τὰ μιμήθηκε στὴν ἀυλὴ του. [...] Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ προσωπικὲς διαθέσεις τοῦ Μανουήλ, ἐπηρέασαν τὴν πολιτικὴν του. Ἡ φλογερὴ ἰδιοσυγκρασία του τὸν ὀδήγησε σὲ παράτολμες πράξεις, τίς ὁποῖες ὁ πατέρας του με τὴν ἐξυπνάδα καὶ τὴν σύνεσή του ἀπέφευγε»).

Κομνηνό (1183-1185). Ο Ανδρόνικος απασχολεί ιδιαίτερα τους συγγραφείς του 19ου αιώνα, καθώς αποτελεί ένα ιδιόμορφο αμάλαγμα αναμφισβήτητων ικανοτήτων και απανθρωπίας. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι ο Τσαγρής τον παρομοιάζει με τον Αλκιβιάδη («*Ἐν ἐνὶ λόγῳ ὁ Ἀνδρόνικος εἶνε ὁ Αλκιβιάδης τῶν Βυζαντινῶν, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ὑποστὰς μείζονας περιπετείας ἐν τῷ βίῳ, ἀπεσκληρύνθη ἔτι μᾶλλον τὴν φύσιν, ὥστε ἀντὶ λιθίνων Ἑρμῶν ἀπέκοπτεν ἀνθρωπίνους κεφαλὰς*»¹). Ο Pütz είναι ο πρώτος ιστορικός ο οποίος ασχολείται μαζί του σε σχολικό εγχειρίδιο, σημειώνοντας γι' αυτόν τα εξής: «*Οὗτος ἐπολιτεύθη μετὰ φοβερᾶς ἀγριότητος καὶ διῆγε μετὰ πολλῆς ἀσωτείας, ἀνέδειξεν ὁμως πολλάκις καὶ σύνεσιν καὶ ὀξύνοϊαν, ἐνίοτε δὲ παραδόξως καὶ πραότητα καὶ δικαιοσύνην. Ἰδίως ἐμάστισε τὰς ἀνωτέρας τάξεις καὶ ὑπῆρξεν ἀμείλικτος πρὸς τὴν πλεονεξίαν τῶν μεγιστάνων καὶ τὰς καταχρήσεις τῶν ὑπαλλήλων*»². Οι υπόλοιποι ιστορικοί επαναλαμβάνουν ὅσα ο Pütz σημειώνει στο ἔργο του, με τον Τσαγρή να ξεχωρίζει, ὄντας ο πιο γλαφυρός και περιγραφικός ὄλων («*ἐκ τούτων πάντων ἐπωφελούμενος ὁ Ἀνδρόνικος, πρῶτος ἐξάδελφος τοῦ Μανουήλ, εἷς τῶν ἀκολαστοτέρων, πανουργοτέρων καὶ μοχθηροτέρων ἀνθρώπων ἐξ ὅσων ἀναφέρει ἡ ἱστορία, εἰσήλασε μετὰ δυνάμεως εἰς Κίλιν καὶ ἐξετραχηλίσθη εἰς ἀγρίας σφαγὰς, τυφλώσεις καὶ ἐξορίας [...] Ἀλλ' ἐνῶ ὁ Ἀνδρόνικος ἀνέδειξε τοιαῦτα δείγματα φοβερᾶς ἀγριότητος, καὶ διῆγε βίον ἄσωτον καὶ ἀκόλαστον, ἀνέδειξε συγχρόνως καὶ ἀγαθοῦ κυβερνήτου προτερήματα. Ὑπῆρξεν ἀμείλικτος πρὸς τὴν πλεονεξίαν τῶν μεγιστάνων καὶ πρὸς τὰς τῶν ὑπαλλήλων καταχρήσεις. Καὶ ἐνῶ ποικιλοτρόπως ἐμάστιζε τὰς ἀνωτέρας τάξεις τῆς κοινωνίας, ἀνεδείχθη ἀληθῆς προστάτης τῆς κατωτέρας τάξεως καὶ ἐπεχείρησε μεγάλας οἰκοδομὰς, ὅπως παράσχη ἐπωφελῆ ἔργασίαν εἰς τὸ πλῆθος. Ἐνεψύχωσε τὰς τέχνας καὶ ἐπεμελήθη τῶν γραμμάτων, ὧν καὶ αὐτὸς λόγιος [...] Ὁ Ἀνδρόνικος γεννηθεὶς ἐν πορφυραῖς αἰθούσαις ἐτελεύτησε συρόμενος ἐν ταῖς ἀγνιαῖς ὡς ὁ ἔσχατος τῶν κακούργων. Φύσις καὶ τύχη ἀμιλλώμεναι ἐπεδαψίλευσαν εἰς αὐτὸν καὶ ἀνάστημα εὐγενές, καὶ σῶμα ἀθλητικόν, καὶ ῥώμην ἔκτακτον, καὶ σθένος ἀκατάβλητον, καὶ ὠραιότητα ἀπαραμίλλον, καὶ εὐγλωττίαν θαυμαστήν, καὶ εὐφυϊαν ἔξοχον, καὶ πλοῦτη ἄφθονα καὶ γένος ἐπίζηλον. Ἀνεδείχθη ἥρωες ἐν ταῖς μάχαις, ἐπίβουλος καὶ ἀγνώμων πρὸς τοὺς εὐεργέτας καὶ ἀληθῆς δῆμιος πρὸς τοὺς ὑπόπτους καὶ ἐπιφανεῖς ἄνδρας, ἄστατος δὲ καὶ ἀκόλαστος πρὸς τοὺς ἔρωτας. Κράμα κακίας καὶ ἀρετῆς παρίσταται ὅλος ὁ βίος αὐτοῦ, δυνάμενος νὰ παράσχη ἄφθονον ὕλην πρὸς συγγραφὴν τῆς δραματικωτέρας μυθιστορίας*»³).

¹ Γ. Τσαγρῆς, *ὁ.π.*, σ. 161.

² W. Pütz, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία*, μτφρ. Γ.Α. Βακαλόπουλος, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1875, σσ. 155-156.

³ Γ. Τσαγρῆς, *ὁ.π.*, σσ. 159-161.

Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ψυχογράφημά του μας προσφέρει ο Charles Diehl, στο οποίο τον εμφανίζει ως πολυτάλαντη και ιδιαίτερα έντονη προσωπικότητα, που θα μπορούσε – αν χρησιμοποιούσε με σωστό τρόπο τα таланτά του – να μείνει στην ιστορία ως ο αναμορφωτής του Βυζαντίου¹.

Η επώδυνη θανάτωσή του από το εξαγριωμένο πλήθος, στις 12 Σεπτεμβρίου του 1185, σήμανε και το τέλος της δυναστείας των Κομνηνών και την ανάδειξη νέας, αυτής των Αγγέλων.

B6. Οι αυτοκράτορες από την εποχή των Αγγέλων έως το τέλος του Βυζαντίου

Μετά το τραγικό τέλος του Ανδρόνικου, νέος αυτοκράτορας αναδείχθηκε ο υποκινητής της εξέγερσης εναντίον του και εξάδελφός του Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195 και 1203-1204), εγκαινιάζοντας την ομώνυμη δυναστεία. Η δυναστεία αυτή δεν τυγχάνει ευνοϊκής αντιμετώπισης από τα σχολικά εγχειρίδια, μάλλον λόγω του ότι τα μέλη της θεωρήθηκαν υπαίτια για την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204.

¹ Ch. Diehl, *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, τ. Δ΄, εκδ. Ηλιάδη, Αθήνα χ.χ., σσ. 532-533 («Ο Ανδρόνικος Κομνηνός είναι το πρότυπο του Βυζαντινού του 12ου αιώνα, με όλες τις αρετές και τα ελαττώματά του [...] Στον πόλεμο, τα κατορθώματά του θύμιζαν τα κατορθώματα των ιπποτών. [...] Καλός στρατηγός, όταν ήθελε να κάνει τον κόπο, δείχνονταν έμπειρος και επινοητικός. Στις εκστρατείες ήταν το είδωλο των στρατιωτών και στην πόλη το πρότυπο των νεαρών ευγενών.

Μια πρώτης τάξεως εξυπνάδα εμψύχωνε αυτό το σώμα του αθλητή και του πολεμιστή. [...] Συνδύαζε μια πολύ ευρεία και ποικίλη μόρφωση με μια φυσική ευγλωττία και τα λόγια του είχαν σχεδόν ακατανίκητη πειθώ. [...] Θαυμάσιος ηθοποιός, ήξερε να παίζει όλους τους ρόλους και να κλαίει κατά βούληση. Έτσι οι σύγχρονοί του τον ονόμαζαν “ευμετάβλητο χαμαιλέοντα, πολύμορφο Πρωτέα”. Τέλος, όταν ήθελε, ήταν πολύ γοητευτικός. Κανείς δεν του αντιστεκόταν: είκοσι φορές ο εξάδελφός του Μανουήλ του συγχώρεσε τα χειρότερα ατοπήματα· παρά τα ελαττώματά του, οι χρονογράφοι της εποχής ήταν πολύ επιεικείς μαζί του και η σύζυγός του, την οποία απατούσε συστηματικά, τον λάτρευε.

Όμως με όλες αυτές τις υψηλές αρετές συνδύαζε μια ψυχή ανησυχητική και ανήσυχη, βίαη, τολμηρή και παθιασμένη. [...] Καθώς δεν φοβόταν ούτε Θεό ούτε διάβολο – αν και ήταν πολύ προληπτικός – δεν είχε ούτε αρχές ούτε ηθικούς δισταγμούς. Είχε κάποια επιθυμία, κάποια φιλοδοξία, κάποιο καπρίτσιο στο μυαλό του; Τίποτα δεν τον συγκρατούσε, ούτε ο σεβασμός για την κοινή ηθική, ούτε το αίσθημα του καθήκοντος ή της ευγνωμοσύνης. Η συνωμοσία, η προδοσία και η επιορκία ήταν παιχνίδια γι’ αυτόν. [...] Μεγαλοφυής από τη φύση του, θα μπορούσε να είναι ο σωτήρας, ο ανανεωτής της εξαντλημένης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ίσως το μόνο που του έλλειπε γι’ αυτό να ήταν κάποιο αίσθημα ηθικής. Δυστυχώς δεν χρησιμοποίησε τις ικανότητές του παρά μόνο για να ικανοποιήσει τα βίτσια του, τις φιλοδοξίες του, τα πάθη του. Υπάρχει στην ψυχή του Ανδρόνικου Κομνηνού κάτι από την ψυχή ενός Καίσαρα Βοργία»).

Ο Ισαάκιος δεν έχει καθόλου καλή φήμη στην ιστορία¹. Χαρακτηρίζεται ανάνδρος, ασθενής και ακόλαστος βασιλιάς², ο οποίος αδιαφορούσε για τη διακυβέρνηση του κράτους και μόνο οι ηδονές τον ενεργοποιούσαν («Ο Ισαάκιος ὑπνωττεν ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ μόνη τῶν ἡδονῶν ἡ φωνὴ ἐξύπνιζεν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ληθάργου»³).

Το 1195 ο Ισαάκιος ανετράπη από τον ίδιο του τον αδελφό, Αλέξιο Γ' Ἄγγελο (1195-1203), ο οποίος παρέμεινε στον θρόνο έως το 1203. Ο Ostrogorsky, εκφράζοντας την κυρίαρχη άποψη της κοινότητας των ιστορικών, τον αποκαλεί τιποτένιο άνθρωπο, αντιπροσωπευτικό δείγμα της παρακμιακής εποχής που ζούσε⁴. Η φράση «ἀνικανώτερος καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰσαακίου τοῦ Β'»⁵, αρκεί για να κατανοήσει κανείς την υποδοχή που επιφυλάσσουν σε αυτόν τα σχολικά εγχειρίδια. Γενικότερα χαρακτηρίζεται άθλιος⁶, επειδή συνδύαζε τη φυσική δειλία με το χειρότερο ήθος ανθρώπου⁷.

Μετά την επάνοδο στον θρόνο (με τη βοήθεια των σταυροφόρων) του Ισαάκιου Β', αναδείχθηκε συναυτοκράτορας ο γιος του Αλέξιος Δ' Ἄγγελος ο οποίος βασίλευσε για έναν περίπου χρόνο (1203-1204). Ο μόνος συγγραφέας που ασχολείται μαζί του είναι ο Τσιβανόπουλος, ο οποίος τονίζει κυρίως την αρνητική πλευρά του χαρακτήρα του («Ο Ἀλέξιος ὁ Δ' ἐξεδόθη εὐθύς εἰς ἀσελγῆ πλημμελήματα καὶ κατερρύπανε τὸ μεγαλοπρεπὲς τῆς ῥωμαϊκῆς βασιλείας ὄνομα»⁸).

Ἐπειτα από ένα ολιγόμηνο διάλειμμα βασιλείας του Αλέξιου Ε' Δούκα «Μούρτζουφλου» (Φεβρουάριος 1204-Απρίλιος 1204), η Κωνσταντινούπολη καταλήφθηκε από τους σταυροφόρους και τα απομεινάρια της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας διαμοιράστηκαν μεταξύ των νικητῶν. Ανάμεσα στα κράτη που δημιουργήθηκαν, ξεχώρισαν και τρία ελληνικά: της Νίκαιας, της Τραπεζούντας και της Ηπείρου. Από αυτά τα κράτη περισσότερη έμφαση τα σχολικά εγχειρίδια δίνουν στο πρώτο (βλ. σχετικό κεφάλαιο της παρούσας διατριβῆς), χωρίς να διακρίνουν κάποιον

¹ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Βιβλίον Ἐνδέκατον, τ. Β', εκδ. Γαλαξία-Ερμείας, Αθήνα 2001, σ. 280 («Καὶ πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ συμβαίνωσιν αἱ στάσεις αὗται καὶ αἱ συνωμοσίαι ἀφοῦ ὁ Ἰσαάκιος, μηδεμίαν ἔχων δεξιότητα καὶ προαίρεσιν τοῦ νὰ ἐπιμελήται τῶν δημοσίων πραγμάτων, ἐπέτρεπεν εἰς εὐνοουμένους τὴν ἀνεξέλεγκτον αὐτῶν διεξαγωγὴν...»).

² W. Pütz, *ὁ.π.*, σ. 156 («ἦτο ἄνάνδρος, ἀσθενής καὶ ἀκόλαστος»).

³ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 384.

⁴ G. Ostrogorsky, *ὁ.π.*, σ. 79 («Ο Ἀλέξιος Γ' (1195-1203), ἕνας τιποτένιος ἄνθρωπος, διψασμένος γιὰ ἐξουσία, ἦταν ἀντιπροσωπευτικὸς γόνος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τῆς παρακμῆς»).

⁵ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ὁ.π.*, σ. 141.

⁶ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, Βιβλίον Δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 184.

⁷ Γ. Τσαογῆς, *ὁ.π.*, σ. 165 («Υπῆρξε δὲ πολλῶ χεῖρων τοῦ ἀδελφοῦ, συνενῶν ἐν τῇ φυσικῇ δειλίᾳ καὶ ἦθος κακοургότερον»).

⁸ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 387.

συγκεκριμένο αυτοκράτορα, με εξαίρεση τον Θεόδωρο Β' (1254-1258), για τον οποίο επιμένουν πως «διά τῆς ἀνθαιρεσίας καὶ ὠμότητος δυσηρέστησε πάντας τοὺς ἐπιφανεστέρους ἄνδρας τοῦ κράτους»¹.

Μετά τον θάνατό του, ο ανήλικος γιος του Ιωάννης Δ' (1258-1261) δεν πρόλαβε να βασιλεύσει μόνος, αφού την εξουσία κατέλαβε πραξικοπηματικά ο γενάρχης της δυναστείας των Παλαιολόγων², Μιχαήλ Η' (1259-1282).

Ο Μιχαήλ αποτελεί για τη σχολική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα «σημείον αντιλεγόμενον». Από τη μια η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 επιτρέπει σε πολλούς ιστορικούς να τον χαρακτηρίσουν άριστο στρατηγό³, ο οποίος δόξασε το βυζαντινό κράτος με σπουδαία κατορθώματα⁴ και βασιλιά που σεβόταν τα δίκαια του λαού, ο οποίος αγαπήθηκε γι' αυτό από τους υπηκόους του⁵. Από την άλλη, ο τρόπος με τον οποίο χειρίστηκε την υπόθεση του ανήλικου προκατόχου του, Ιωάννη Δ'⁶ (τον τύφλωσε σε ηλικία μόλις 11 ετών) και κυρίως, οι ενέργειές του για την ένωση των Εκκλησιών⁷ προκάλεσαν την αντιπάθεια

¹ W. Pütz, *ό.π.*, σ. 162.

² Γενικά η αντιμετώπιση της δυναστείας αυτής δεν είναι θετική. Βλ. Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 398 («Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ὑπῆρξεν ὁ θεμελιωτὴς τῆς μακρᾶς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, ἣτις δυστυχῶς ἀποτελεῖ τὴν ἐλεεινοτάτην ἀπασῶν τῶν ἐλεεινῶν περιόδων τῆς Βυζαντινῆς ἐπικρατείας· διότι κατ' αὐτήν, πλὴν τοῦ τελευταίου βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, ἅπαντες οἱ λοιποὶ Παλαιολόγοι βασιλεῖς ἡμιλλῶντο τίς ἐξ αὐτῶν νὰ συμμαχήσῃ προθυμότερον μετὰ τῶν Τούρκων πρὸς καταπολέμησιν τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῶν ἀντιπάλων»).

³ Ο ίδιος σημειώνει (με μια δόση ταπείνωσης) στα απομνημονεύματά του τα εξής για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης: «Κωνσταντινούπολις, ἢ τῆς οἰκουμένης ἀκρόπολις, τὰ Ρωμαίων βασιλεία ὑπὸ Λατίνους ἐγένετο ἀνασχομένον θεοῦ, ὑπὸ Ρωμαίους δὲ πάλιν γέγονε, δι' ἡμῶν αὐτοῖς διδόντος θεοῦ» (βλ. Henri Grégoire, «Imperatoris Michaelis Palaeologi De vita sua: Opusculum necnon Regulae quam ipse monasterio S. Demetrii praescripsit fragmentum», *Byzantion* 29/30 (1959-1960), κεφ. VIII, σσ. 447-476).

⁴ Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, *ό.π.*, σ. 148 («ἦτο ἄριστος στρατηγὸς [...] καὶ ἐδόξασε τὸ κράτος αὐτοῦ διὰ διαφόρων κατορθωμάτων»).

⁵ Κ. Παπαρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 190 («ὁ νέος οὗτος ἡγεμὼν συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τοῦ πρώτου Λασκάρεως καὶ τοῦ Βατάτσου. Ἀφελὴς ὢν περὶ τὸν βίον αὐτοῦ, ἐλευθέριος πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ σεβόμενος τὰ τῶν πολιτῶν δίκαια, ἠγαπήθη ὑπὸ τῶν ὑπηκόων καὶ ἐπαγίωσε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ»).

⁶ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 399 («Ἄλλ' ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος, μὴ ὑποφέρων νὰ παραδώσῃ ποτὲ τὰ σκῆπτρα εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιτροπεύομενον βασιλόπαιδα Ἰωάννην Λάσκαριν, ἵνα καταστήσῃ αὐτὸν ἀνίκανον πρὸς βασιλείαν, κατέφυγεν εἰς τὸ μυσαρὸν κακούργημα τοῦ νὰ ἀφανίσῃ τὰ ὀπτικά αὐτοῦ νεῦρα διὰ τῆς ἐκθέσεως τῶν ὀμμάτων αὐτοῦ εἰς τὴν πυρῶδη ἀντανάκλασιν πεπυρακτωμένου μετάλλου, καὶ ἐνέκλεισεν αὐτὸν εἰς τι φρούριον παραθαλάσσιον»).

⁷ Στο ίδιο («ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσήφ καὶ οἱ κληρικοί, οἱ ἐναντιωθέντες εἰς ταύτην τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν, ἐξωρίσθησαν, κατεδιώχθησαν παντοδαπῶς, καὶ τινες αὐτῶν ἠκρωτηριάσθησαν, ὁ δὲ λαὸς ἀπεστρέφετο τὸν αὐτοκράτορα ὡς αἰρετικόν, ὃν ἐγκατέλιπον καὶ αὐτοὶ οἱ φίλοι καὶ συγγενεῖς αὐτοῦ»).

περισσότερων ιστορικών, την οποία και προβάλλουν μέσα από τα έργα τους.

Ο Ανδρόνικος Β' (1282-1328) διαδέχθηκε τον πατέρα του Μιχαήλ μετά τον θάνατό του. Και γι' αυτόν οι απόψεις δίστανται. Ο Παπαρρηγόπουλος σχολιάζει με θετικό τρόπο τη βιωτή του, αναφέροντας πως υπήρξε εμβριθής φιλόσοφος, φιλόλογος και θεολόγος¹. Ο Φραγκίστας σημειώνει αφ' ενός μεν την ταύτισή του με την Ορθόδοξη πίστη, σε αντίθεση με τον πατέρα του, αφ' ετέρου δε την προσπάθειά του να περιορίσει τις καταχρήσεις των υπαλλήλων και την πλεονεξία των πλουσίων². Ωστόσο, οι ίδιοι συγγραφείς δεν αρκούνται στις θετικές διαπιστώσεις. Ο μεν Παπαρρηγόπουλος γράφει επιπλέον πως ο Ανδρόνικος δεν ασκούσε ουσιαστικά τη διοίκηση του κράτους³, ο δε Φραγκίστας πως απέτυχε να αναδιοργανώσει το κράτος και μάλιστα διέλυσε το ναυτικό, ως περιττό και πολυδάπανο⁴. Αυτή η αμφιρρέπεια εκφράζεται και στη νεότερη ιστοριογραφία, όπου ο Ανδρόνικος παρουσιάζεται στον αντίποδα του Μιχαήλ ως αντίθετος με αυτόν χαρακτήρας⁵.

¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 297 («ήτο, ως όλοι οί τελευταίοι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, έμβριθης φιλόσοφος, φιλόλογος και μάλιστα θεολόγος»).

² Έ. Φραγκίστας, *Ελληνική Ιστορία από του Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Όθωνος*, τ. Β', Αθήνησιν 1886, σ. 34 («Ούτος, θέλων να φανή προσφιλής τοις ύπηκόοις αυτού, επανήγαγε την θρησκείαν εις τα πάτρια κατά τας εύχας και επιθυμίας του έθνους, διέρηξε την ένωση των δύο Εκκλησιών και ήγίασε τας Έκκλησίας· έτιμώρει τας καταχρήσεις των υπαλλήλων και κατεπολέμει την πλεονεξίαν των μεγιστάνων»).

³ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 297 («άφήσας την διεξαγωγήν των πραγμάτων εις άλλους, αυτός άδιαλείπτως ήσχολείτο εις έριδας προς τον κληρον και μάλιστα προς τον πατριάρχη»).

⁴ Έ. Φραγκίστας, *ό.π.*, σσ. 34-35 («άλλ' επειδή είχε πολλούς τούς πολεμίους, κατεγίνετο μόνον εις τὸ να συμβιάζη τας εκκλησιαστικὰς έριδας· ένεκα δὲ τῆς άεννάου θρησκευτικῆς πάλης οὐδόλωσ ήδυνήθη να συντελέση εις την αναδιοργάνωση του Βυζαντινού Έλληνισμού, μάλιστα διέλυσε και την ναυτικήν του κράτους δύναμιν ως περιττήν και πολυδάπανον»).

⁵ Α. Λαΐου, «Η βασιλεία του Ανδρόνικου Β' (1282-1328)», *ΙΕΕ*, τ. Θ' (1980), σ. 137 («Ενώ ο Μιχαήλ ήταν ίκανός στρατιωτικός και διπλωμάτης, ο Ανδρόνικος Β' ήταν άνθρωπος πρᾶος και στοχαστικός. Έκστράτευσε μόνο μιὰ φορά, τὸ 1280, στη νότια Μικρὰ Ασία, ἀλλὰ και τότε ἀκόμη ἀσχολήθηκε περισσότερο με την ἀνοικοδόμηση των Τράλλων παρά με στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις. Η διπλωματία του δὲν διακρινόταν για λεπτοὺς χειρισμοὺς, σὲ σύγκριση ιδίως με τὸς ἐπιδέξιους ἐλιγμοὺς του πατέρα του. Εἶχε ἐπίσης βαθιὰ ἐνλάβεια, με ἀποτέλεσμα ἡ θρησκευτικότητά του να ἐπηρεάζει την ἐξωτερική του πολιτική. [...] Ὁ Ανδρόνικος ἦταν πάντως εὐφυῆς και ἔντιμος ἡγεμόνας. Τὸ γεγονός ὅτι ἀδικήθηκε ἀπὸ τὸς ἱστορικοὺς ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ βασιλεία του δὲν ἐμφανίζει τὴ λάμψη τῆς βασιλείας του πατέρα του, εἶναι μάλιστα γεμάτη καταστροφές. Αλλὰ ἡ παρακμὴ τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς βασιλείας του ὀφείλεται σὲ μεγάλο ποσοστὸ στήν πολιτική του Μιχαήλ Η', ὁ ὁποῖος ἄφησε τὸ κράτος σὲ κακή οἰκονομική κατάσταση, ἀποξένωσε τὸν μικρασιατικὸ πλῆθος ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία και δὲν φρόντισε ἀρκετὰ για τὴν προστασία τῆς Μικρᾶς Ασίας ἀπὸ τὸς Τούρκους»).

Ο Ανδρόνικος Β' εκθρονίστηκε από τον ίδιο του τον εγγονό, Ανδρόνικο Γ' (1328-1341), για τον οποίο οι ιστορικοί δεν είναι προδιατεθειμένοι θετικά¹. Ο Παπαρρηγόπουλος επισημαίνει γι' αυτόν πως «ἦτο ὅλως ἐκλελυμένος ὑπὸ τῆς ἀσωτείας καὶ ῥαθυμίας, ὥστε οὔτε νοῦν ἱκανὸν εἶχε διὰ τὴν κυβερνήσῃ, οὔτε δύναμιν διὰ τὴν στασιάσῃ»². Ο Τσαγρής επαναλαμβάνει τη θέση του Παπαρρηγόπουλου³ και αφού τον χαρακτηρίζει ηλίθιο, προσθέτει πως καταγινόταν διαρκώς με ασήμαντες θεολογικές συζητήσεις («Ἐν ᾧ δ' οὕτω μωρευσεβεῖς καὶ ἡλίθιοι αὐτοκράτορες κατέτριβον τὰς τε ἠθικὰς καὶ ὑλικὰς δυνάμεις τῆς ἠκρωτηριασμένης βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἐξ ἀνατολῶν ἀνηγείρετο μικρὸν τι κράτος [ενν. τους Οθωμανούς Τούρκους], ὡς μικρὸν τι καὶ ἀδιόρατον νέφος [...] ὁ δὲ Ἀνδρόνικος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν κατηνάλισκον τὸν χρόνον περὶ τὰς μωροτέρας τῶν θρησκευτικῶν συζητήσεων, ὧν ἐπὶ τέλος ἐγένετο θῦμα καὶ αὐτὸς ὁ Ἀνδρόνικος»⁴). Επιπλέον, τονίζει δεικτικά πως το τέλος του ήταν εξίσου ασήμαντο με τη ζωή του: αφού κατανάλωσε μεγάλες ποσότητες φαγητού και ποτού, ανέβασε πυρετό και έφυγε από τη ζωή («γενομένης θρησκευτικῆς συζητήσεως ἐν τῷ μεγάλῳ ναῷ, ὁ Ἀνδρόνικος ἐκ θρησκευτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἐλάλησε μακρότερον τοῦ δέοντος. Ἐντεῦθεν δὲ μεταβὰς εἰς πλουσιωτάτην τράπεζαν, ἐφιλοτιμήθη νὰ ἀναδειχθῆ καὶ πολυφάγος καὶ πολυπότης, ὅσον καὶ λάλος ῥήτωρ, οὗ ἔνεκα καταληφθεὶς ὑπὸ πυρετοῦ κατέστρεψε τὸν βίον (1341)»⁵).

Για τον γιο και διάδοχο του Ανδρόνικου, Ιωάννη Ε' (κυβέρνησε τμηματικά από το 1341 έως τον θάνατό του το 1391) υπάρχουν ιδιαίτερα αρνητικές αναφορές, κυρίως εξαιτίας του εξευτελισμού τον οποίο υπέστη επισκεπτόμενος τη Δύση και εκλιπαρώντας για βοήθεια. Ο Τσαγρής σημειώνει χαρακτηριστικά πως «παριστᾶ τῇ ἀληθείᾳ θέαμα ἐλεεινότατον, διεγειροῦν τὸν οἶκτον καὶ τὴν ἀποστροφὴν. Διότι ὅτε μὲν συνεμάχει μετὰ τοῦ Μουράτ, ὅτε δὲ κατέφευγεν εἰς ἰκεσίας πρὸς τὸν πάπαν, ἐκλιπαρῶν τὴν συνδρομὴν αὐτοῦ καὶ ἀνθυποσχόμενος τὴν ἔνωσιν καὶ ὑποταγὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν ῥωμαϊκὴν. Καὶ ἐν ἔτει 1369 ἐπορεύθη ὁ ἴδιος εἰς

¹ Ο Βασίλειφ σημειώνει δηκτικά για τον Ανδρόνικο: «Ο γιος του Μιχαήλ Θ' και εγγονός του Ανδρονίκου Β' νεαρός Ανδρόνικος, υπήρξε αρκετά χρόνια, όσο ζούσε ο πατέρας του, η συμπάθεια του παππού του. Ο Ανδρόνικος όμως ήταν επιπόλαιος και ερωτόληπτος και μια περιπέτειά του προξένησε τον τυχαίο φόνο του αδελφού του και τον πρόωρο θάνατο του πατέρα του Μιχαήλ Θ'. [...] Αρχηγός της Κυβερνήσεως του Ανδρονίκου του Νέου (1328-1341) ήταν ο κύριος ηγέτης της επαναστάσεώς του, ο Ιωάννης Καντακουζηνός, στα χέρια του οποίου περιήλθε ὅλη η εσωτερική διοίκηση, καθώς και οι εξωτερικές υποθέσεις της Αυτοκρατορίας. Ο νέος Αυτοκράτορας, απασχολημένος, ὅπως πριν, σε διασκεδάσεις και κυνήγια, δεν είχε καμία διάθεση να ασχοληθεί με τις υποθέσεις του Κράτους» (Βλ. Α.Α. Βασίλειφ, ὁ.π., σ. 279).

² Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ.π., σ. 297.

³ Γ. Τσαγρής, ὁ.π., σ. 220.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 220-221.

⁵ Στο ίδιο.

Ρώμην καὶ ἐνώπιον τοῦ τότε πάπα Οὐρβανοῦ τοῦ Ε΄ ἐξώμοσε δημοσίᾳ τὰ δόγματα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ἀλλ' ἀντὶ πάσης χρηματικῆς ἢ στρατιωτικῆς βοήθειας ἀπήρχετο ἐκεῖθεν κατάφορτος συστατικῶν ἐπιστολῶν πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης. Περιπλανηθεὶς δ' ἐπὶ ἔτος ὄλον ἀνὰ τὴν Εὐρώπην περιῆλθεν εἰς τὸν ἔσχατον ἐξευτελισμὸν, τιθέμενος καὶ εἰς προσωπικὴν κράτησιν διὰ χρέος ευτελής!¹. Το συγγραφικὸ δίδυμο των Βενιζέλου-Σπαθάκη προσθέτει και μία αντίστοιχη συμπεριφορά υποταγῆς του Ιωάννη προς τους Οθωμανούς Τούρκους («Ὁ Ἰωάννης μέχρι τοιοῦτου ἐξευτελισμοῦ προέβη ἀπέναντι τοῦ Μουράτου, ὥστε πέμψας πρὸς αὐτὸν ἕνα ἐκ τῶν τεσσάρων νιῶν αὐτοῦ τὸν Θεόδωρον, παρήγγειλεν αὐτῷ νὰ ὑπηρετῇ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ὀσμανικοῦ ἔθνους ὡς πιστὸς μισθοφόρος κατὰ παντὸς πολεμίου»²).

Μικρὴ αναφορά γίνεται τέλος στον Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό (1347-1354), για τον οποίο μπορούμε να αναγνώσουμε και θετικές³ και αρνητικές γνώμες⁴. Τόσο οι σύγχρονοί του ιστορικοί, όσο και οι νεότεροι, περιγράφουν τα παρακμιακά φαινόμενα και την ἔνδεια που συνάντησε ὅταν κατέλαβε τον θρόνο⁵, τα οποία δεν κατόρθωσε να ανατρέψει.

Γ. Οι χαρακτηρισμοὶ των αυτοκρατόρων στα σχολικά εγχειρίδια του 20οῦ αἰῶνα

Γ1. Οι αυτοκράτορες ἀπὸ τον Μ. Κωνσταντῖνο ἕως τον Ιουστινιανό

Ὁ πρῶτος αυτοκράτορας που μνημονεύεται στα σχολικά εγχειρίδια του 20οῦ αἰῶνα (για τον Μ. Κωνσταντῖνο βλ. σχετικὸ κεφάλαιο της παρούσας διατριβῆς) εἶναι ο γιος του Μ. Κωνσταντῖνου, Κωνσταντῖος Β' (337-361). Πρωτίστως τονίζεται η θρησκευτικὴ του πολιτικὴ (ἦταν ἀρειανός) και οι

¹ Στο ἴδιο, σσ. 222-223.

² Θ.Β. Βενιζέλος - Α.Κ. Σπαθάκης, ὁ.π., σ. 153.

³ Σ. Τσιβανόπουλος, ὁ.π., σ. 402 («Ὁ Καντακουζηνὸς ἤρξε καλῶς καὶ δικαίως ἐπὶ δεκαετίαν»).

⁴ Γ. Τσαγρῆς, ὁ.π., σ. 221 («Ἐνεκα ὁμως τῆς ἀθλίας αὐτοῦ διοικήσεως καθηρέθη τοῦ ἀξιώματος»).

⁵ Νικηφόρος Γρηγοῤῃς, «Ρωμαϊκὴ Ἱστορία», PG 148 (1865), 1036D-1037B («Τοσαύτη δὲ πενία κατείχετο τὰ βασίλεια τῆνικαῦτα, ὥστ' οὐδὲν ἦν τῶν τρυβλίων καὶ ἐκπωμάτων ἐκεῖ χρυσοῦν ἢ ἀργυροῦν· ἀλλ' ἔνια μὲν καττιτέρινα, τὰ δ' ἄλλα πάντα κεραμεᾶ καὶ ὀστράκινα. Ἐξ ὧν ἔξεστι συνιέναι τοῖς ὅσοι μὴ ἀδαεῖς τῶν τοιοῦτων καὶ περὶ τῶν ἄλλως ὀφειλομένων, ὅποσα μὴ κατὰ τὸ εἶκός τελεῖσθαι ξυνέβαινε, τῷ τῆς ἔνδειας βιαίῳ τῶν τότε τυραννουμένων πραγμάτων καὶ λόγων καὶ ἐγχειρημάτων. Ἐὼ γὰρ λέγειν, ὅτι καὶ τὰ βασιλικά τῆς ἐορτῆς ἐκείνης διαδήματά τε καὶ περιβλήματα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, χρυσοῦ μὲν εἶχον τὴν φαντασίαν καὶ λίθων δῆθεν πολυτιμῆτων· τὰ δ' ἦν ἐκεῖνα μὲν ἀπὸ σκύτους, ὅποσα χρυσὸς ἐπιχρῶζει πρὸς τὴν τῶν σκυτέων ἐνίοτε χρεῖαν· ταῦτα δ' ἐξ ὑέλων, παντοδαπῆν ἐχόντων χροῖαν πρὸς τὸ διαυγές. Ἦσαν δ' οὐ καὶ σποράδην εἰπεῖν εὐκοσμίαν ἔχοντες ἀληθεύουσαν λίθοι πολυτελεῖς καὶ μαργάρων στιλπνότης, οὐκ ἀπατῶσα τὰς ὄψεις· οὕτως ἔρρει καὶ σφόδρα ἔσβη καὶ κατηνέχθη τὰ τῆς ἀρχαίας ἐκείνης εὐδαιμονίας τε καὶ λαμπρότητος τῶν Ρωμαϊκῶν πραγμάτων· ὡς νῦν γε μὴδ' ἄνευ αἰσχύνης ἔχειν ἡμᾶς ἐκτιθέναι τὴν τῶν τοιοῦτων ἀφήγησιν»).

επιπτώσεις της στο κράτος (συχνές θρησκευτικές ταραχές)¹ και δευτερευόντως οι εξωτερικές επιτυχίες του².

Τον Κωνστάντιο διαδέχθηκε ο εξαδελφός του Ιουλιανός (361-363), γνωστός και αυτός για την αποκλίνουσα θρησκευτική πολιτική που ακολούθησε, όντας ο τελευταίος εθνικός αυτοκράτορας. Στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα επαναλαμβάνονται οι απόψεις του προηγούμενου αιώνα γι' αυτόν, οι οποίες συνήθως συνοψίζονται σε μια γενικότερα θετική αποτίμηση του σύντομου έργου του³, συνοδευόμενη από μια λεπτή κριτική για τις θρησκευτικές επιλογές του⁴.

Ο επόμενος αυτοκράτορας για τον οποίο γίνεται λόγος είναι ο Μ. Θεοδοσίος (379-395). Και γι' αυτόν οι συγγραφείς του 20ού αιώνα επιφυλάσσουν την ίδια υποδοχή με αυτήν του 19ου. Προβάλλονται τα

¹ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *Ιστορία Έλληνική τών Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, έν Αθήναις 1940, σ. 13 («Ο Κωνσταντίος ήτο άρειανός και διά τούτο κατεδίωξε τούς όρθοδόξους και έγινε πρόξενος θρησκευτικών ταραχών εις διάφορα μέρη τού κράτους»).

² Έ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ιστορία τών Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, Αθήναι 1951, σ. 18 («Ο Κωνσταντίος εις τό έσωτερικόν έγινε πρόξενος θρησκευτικών ταραχών διότι δέν ήκολούθησε τό δόγμα τού πατρός του, εις τό έξωτερικόν όμως ειχεν επιτυχίας, διότι ένίκησε τούς Σαρμάτας εις τόν Δούναβιν και τούς Πέρσας εις τήν Μεσοποταμίαν»).

³ Στο ίδιο, σ. 20 («Εις τήν έσωτερικήν διοίκησιν και οίκονομικήν άνασυγκρότησιν τής χώρας ό Ιουλιανός άνεδείχθη έξάιρετος άυτοκράτωρ, διότι επέφερε σημαντικάς οίκονομίας και περιώρισε τās δαπάνας»).

⁴ Α. Χωραφάς-Α. Σακελλαρίου, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, έκδ. έβδομη, Βιβλιοπωλείον τής Έστίας Ιωάννου Κολλάρου και Σίας Α.Ε., έν Αθήναις 1939, σ. 62 («Ο Ιουλιανός ειχε γεννηθή εις τό Βυζάντιον και ειχε μητρικήν του γλώσσαν τήν έλληνικήν, έξ άλλου ειχε ζήσει πολυ εις τās Αθήνας άσχολούμενος εις τήν σπουδήν τής έλληνικής φιλοσοφίας και φιλολογίας. Ένεκα τούτου ειχε θελχθή από τό κάλλος τών μνημείων και τών άγαλμάτων τού άρχαίου θρησκευματος και ειχε παρασυρθή από τούς Έλληνας ρήτορας νά πιστεύση ότι ό χριστιανισμός ήτο ή αίτία τής παρακμής τού κράτους επί τών έμφυλίων πολέμων και ότι ό κόσμος μόνον διά τής παλινορθώσεως τού άρχαίου βίου και τής άρχαίας θρησκείας ήτο δυνατόν νά άναμορφωθή»).

Όταν λοιπόν οί έμφύλιοι πόλεμοι έφεραν άυτόν εις τόν θρόνον έσπευσε νά έξομώση τόν χριστιανισμόν. Ήνοιξε τούς έγκαταλελειμμένους ναούς τών άρχαίων θεών και επανέφερεν όλας τās τελετάς τής άρχαίας λατρείας. Οί χριστιανοί ώνόμασαν άυτόν άποστάτην και παραβάτην. Ο Ιουλιανός όμως δέν έπροχώρησεν εις αίματηρούς διωγμούς. Απηγόρευσε μόνον εις τούς χριστιανούς τήν διδασκαλίαν τών έλληνικών γραμμάτων και απέκλεισεν άυτούς από τās δημοσίας ύπηρεσίας διά νά περιορίση τήν έπιρροήν των. Αλλ' ή άπόπειρα τού Ιουλιανού δέν επέτυχεν. Η άρχαία θρησκεία δέν ήτο πλέον δυνατόν νά άναζήση»).

αναμφισβήτητα πολιτικά και στρατιωτικά προσόντα του¹ και επισημαίνονται η βιαιότητα και η ορμητικότητα που τον διακατείχαν².

Ο Αρκάδιος (395-408) διαδέχθηκε τον πατέρα του στην Ανατολή, με την υποδοχή των ιστορικών να είναι ανάλογη με εκείνη του προηγούμενου αιώνα. Ο Βραχνός τονίζει πως λόγω της ανικανότητάς του να κυβερνήσει το κράτος που είχε κληρονομήσει, άγετο και εφέρετο από φαύλους και ασυνείδητους συμβούλους («Ο Αρκάδιος ανέβη τὸν θρόνον δεκαοκταετῆς τὴν ἡλικίαν· ἀνίκανος δὲ ὦν περὶ τὸ κυβερνᾶν καὶ ἐστερημένος θελήσεως καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς βασιλείας του διηθύνετο ὑπὸ φαύλων καὶ ἀσυνειδήτων συμβούλων, τοῦ Γαλάτου Ρουφίνου κατ' ἀρχάς, ἔπειτα τοῦ Εὐτρόπιου καὶ τελευταῖον τοῦ Γότθου Γαῖνᾶ, οἵτινες ἔγιναν πρόξενοι μεγάλων συμφορῶν εἰς τὸ κράτος»³). Η Βουραζέλη-Μαρινάκου προσθέτει πως επρόκειτο για έναν βασιλιά τόσο ανίκανο, που εξαιτίας του το βυζαντινό κράτος οδηγήθηκε σε μεγάλες ταπεινώσεις («Οἱ υἱοὶ τοῦ Θεοδοσίου ἐφάνησαν ἐντελῶς ἀνίκανοι ὅπως κυβερνήσουν τὸ κράτος. Ὁ Αἰρκάδιος (395-408) ἦτο 18 ἐτῶν, ὅταν ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον, καὶ ἐπετροπεύετο ἀπὸ τὸν Εὐτρόπιον, ἄνθρωπον διεφθαρμένον, διότι διὰ μηχανορραφιῶν ἐπέτυχε νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὰ ἀνώτατα τιμητικὰ ἀξιώματα τοῦ Βυζαντίου. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν Ζώσιμον ὁ Εὐτρόπιος διηύθυνε τὸν Αἰρκάδιον, ὡς ἓν πρόβατον: "Ἐκυρίευσεν Αἰρκάδιον καθάπερ βοσκῆματος" [...] Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐταπείνωσαν τὸ Βυζάντιον οἱ Γότθοι καὶ οἱ Οὐννοι, τὸ δὲ Κράτος εὐρίσκετο εἰς τὸ χεῖλος τοῦ κρημνοῦ...»⁴).

Τον Αρκάδιο διαδέχθηκε ο γιος του, Θεοδόσιος Β' (408-450), για τον οποίο οι απόψεις ταυτίζονται με εκείνες που αφορούν στον πατέρα του. Ο Αδαμαντίου αναφέρει πως επρόκειτο για έναν βασιλιά άσημο, χωρίς ιδιαίτερη αντίληψη περί εξουσίας, σε ένα παλάτι που θύμιζε περισσότερο μοναστήρι, παρά κέντρο εξουσίας μιας μεγάλης αυτοκρατορίας («Μικρὸς καὶ ἄσημος ἦτο ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Αἰρκάδιου, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν μέγαν πάππον αὐτοῦ. Τὸ Κράτος κυβερνᾶται ἀπὸ τὴν ἀδελφὴν του καὶ κηδεμόνα Πουλχερίαν. Τὸ παλάτιον ὁμοιάζει μὲ μοναστήριον. Κάμνου

¹ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σσ. 20-21 («Κατὰ τὴν 15ετῆ βασιλείαν του ὁ Θεοδόσιος ἐπέδειξεν ἐξαίρετα πολιτικά καὶ στρατηγικά προσόντα, διότι ἐρρῦθμισε τὸ διοικητικὸν σύστημα, κατέπνιξε τὰς ἐναντίον του ἐπαναστάσεις καὶ ἐχειρίσθη ἐπιδεξιῶς τὰ μεγάλα ζητήματα τῆς χώρας. Ἰδιαιτέρως ἐφρόντισεν ὁ Θεοδόσιος διὰ τὴν ἄμυναν τῶν συνόρων τοῦ κράτους, διοργανώσας πρὸς τοῦτο ἰσχυρὸν στρατόν. Ὅθεν δικαίως ἠνομάσθη Θεοδόσιος ὁ Μέγας καὶ κατατάσσεται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν εἰς ἴσην μοῖραν μὲ τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Μέγαν, διότι ἀμφοτέροι εἶναι ἰδρυταὶ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ θεμελιωταὶ τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας»).

² Χ. Θεοδωρίδης-Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 15 («Υπῆρξε περίφημος κυβερνήτης, ἔμπειρος στρατιώτης, ἀλλὰ βίαιος καὶ ὀρμητικὸς. Ἐνεκα τοῦ φόνου ὀλίγων ἀξιωματικῶν εἰς Θεσσαλονίκην διέταξεν ἀθρόαν σφαγὴν τῶν Θεσσαλονικέων εἰς τὸν ἵπποδρομον, ὅπου ἐσφάγησαν 7 χιλ. ἄνθρωποι»).

³ Ν. Βραχνός, *Ἱστορία Βυζαντιακῆ*, ἔκδ. ἐνάτη, ἐν Αθήναις 1917, σ. 4.

⁴ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σσ. 22-23.

παρακλήσεις, νηστεύουν και ψάλλουν ύμνους. Ο Θεοδόσιος αντιγράφει τόσον καλὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα, ὥστε ἐπωνομάσθη Καλλιγράφος»¹). Η Βουραζέλη-Μαρινάκου μάλιστα προσθέτει πως η αδελφή του Θεοδόσιου, Πουλχερία, έστρεψε το ενδιαφέρον του σε διάφορες δραστηριότητες, μόνο και μόνο για να μην ασχοληθεί με τη διακυβέρνηση του κράτους («Η Πουλχερία ἦτο λίαν φιλόδοξος γυνή, στρέψασα τὴν προσοχὴν τοῦ ἀδελφοῦ της εἰς τὰ θρησκευτικά, τὴν ἵππασίαν καὶ τὴν ζωγραφικὴν. Διὰ τὸ μὴ λάβῃ ποτὲ ἐνδιαφέρον διὰ τὰ δημόσια πράγματα»²).

Μετά τον θάνατο του Θεοδόσιου, στον βυζαντινό θρόνο ανήλθε ο σύζυγος της Πουλχερίας Μαρκιανός (450-457). Αυτός «ἐδείχθη ἄξιος τῆς ἐκλογῆς τῆς Πουλχερίας, διότι ἐσωτερικῶς μὲν διώκησε τὸ κράτος μετὰ πολλῆς συνέσεως, ἐξωτερικῶς δὲ ἐπολιτεύθη λίαν εὐτόλμως πρὸς τὸν Ἀττίλαν»³. Μαζί με την Πουλχερία, ανακηρύχθηκε ἅγιος της ορθόδοξης Εκκλησίας, χάρι στο πλούσιο φιλανθρωπικό του έργο⁴.

Ο Μαρκιανός έφυγε από τη ζωή χωρίς να αποκτήσει απογόνους για να τον διαδεχθούν. Έπειτα από διεργασίες που έλαβαν χώρα στα παρασκήνια και την ισχυρή υποστήριξη του επικεφαλής των μισθοφορικών στρατευμάτων Ἀσπαρ, αυτοκράτορας αναδείχθηκε ο Λέων Α΄ «Θραξ» (457-474). Γι' αυτόν ο Αδαμαντίου αναφέρει πως μετά τη στέψη του, επέλεξε να μην κυβερνήσει ως φερέφωνο του Ἀσπαρ, και γι' αυτό φρόντισε να απαλλαγεί από την παρουσία του μέσω της φυσικής του εξόντωσης⁵. Σε άλλο σημείο του έργου του προσθέτει και τη μεγάλη αγάπη του Λέοντα για τα ελληνικά γράμματα («Ὁ Ἀυτοκράτωρ Λέων ὁ Α΄ τόσον πολὺ ἠγάπα τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ὥστε συνείθιζε νὰ λέγῃ: “εἴθε νὰ ἦτο δυνατὸν εἰς τὸν καιρὸν μου, ὅσα ἐξοδεύονται διὰ τὸν στρατὸν νὰ ἐξοδεύωνται διὰ τὴν παιδείαν”»⁶).

Ο επόμενος αυτοκράτορας που περιλαμβάνεται στα σχολικά εγχειρίδια της εποχής είναι ο γαμπρός του Λέοντα, Αναστάσιος Α΄ (491-518). Μάλιστα ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι απόψεις των συγγραφέων του 20ού αιώνα αποκλίνουν από αυτές του 19ου, καθώς ασχολούνται εκτενώς μαζί του και τον αντιμετωπίζουν με ιδιαίτερα θετικό τρόπο, σε αντίθεση με τους παλαιότερους συναδέλφους τους. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου, συμπυκνώνοντας τις απόψεις των υπολοίπων,

¹ Α. Αδαμαντίου, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐν Ἀθήναις 1919, σ. 25.

² Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σ. 23.

³ Α. Αδαμαντίου, *ό.π.*, σ. 25.

⁴ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σ. 25 («Ὁ Μαρκιανὸς μετὰ τὸν θάνατον τῆς Πουλχερίας, ἐβασίλευσεν ἐπὶ τρία ἔτη καὶ ἠκολούθησε τὴν φιλανθρωπικὴν δράσιν ἐκείνης. Δι' αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία ὠνόμασεν ἀμφοτέρους ἁγίους καὶ τοὺς τιμᾷ τὴν 17 Φεβρουαρίου»).

⁵ Α. Αδαμαντίου, *ό.π.*, σ. 26 («...ὀφείλει τὸν θρόνον εἰς τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Γότθου ἀρχιστρατήγου Ἀσπαρ. Ἄλλ' ὁ Λέων δὲν ἐννοεῖ νὰ εἶναι σκιὰ Ἀυτοκράτορος. Εἰς παρουσιασθεῖσαν εὐκαιρίαν διατάσσει νὰ φονεύσουν τὸν Ἀσπαρ καὶ οὕτω ἀπαλάσσειται ἀπὸ τὴν κηδεμονίαν τῶν ξένων»).

⁶ Στο ἴδιο, σ. 32.

σημειώνει πως ο Αναστάσιος ήταν μια προσωπικότητα με αναμφισβήτητες αρετές, που έχαιρε της εκτίμησης του λαού, τιμώντας αυτή την εκτίμηση με συνετή και επιδέξια εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Τον συγκρίνει μάλιστα με τον Ιουστινιανό, χαρακτηρίζοντάς τον πρόδρομό του στο ανοικοδομητικό έργο που ακολούθησε («Οὗτος ἦτο ὑπάλληλος τῆς συγκλήτου καὶ ἐπέδειξε πολλὰς ἀρετάς, ἔχαιρε δὲ μεγάλης ὑπολήψεως εἰς τὴν κοινωνίαν. Διὰ τοῦτο ὁ λαός, κατὰ τὴν ἀναγόρευσίν του, ἀνεφώνησεν “ὡς ἔζησας, οὕτω καὶ βασίλευσον· εὐσεβῶς ἔζησας, εὐσεβῶς βασίλευσον”. [...]

Πολὺν ἔνωρίς ἤρχισαν οἱ ἐξωτερικοὶ καὶ ἐσωτερικοὶ ἀγῶνες, εἰς τοὺς ὁποίους ἐδείχθη ἡ πείρα, ἡ πολιτικὴ σύνεσις καὶ ἡ δεξιότης τοῦ Ἀναστασίου. Οὗτος, καταργήσας τὴν βαρεῖαν φορολογίαν καὶ τοὺς λαοφιλεῖς ἀγῶνας τῶν μονομάχων κατὰ θηρίων, τοὺς γινομένους εἰς τὸν Ἰππόδρομον, ἔδωσεν εἰς τὸ κράτος του καλὴν οἰκονομικὴν διαχείρισιν καὶ ὅσον τὸ δυνατὸν τιμίαν διοίκησιν.

Δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ Ἀναστάσιος πρόδρομος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διότι ἀνήγειρε πολλὰ κτήρια, ὡς ὑδραγωγεῖα, λουτρά καὶ πρὸ πάντων ὄχυρά εἰς πολλὰς πόλεις, ἐξασφάλισας κυρίως διὰ φρουρίων τὰ σύνορα τοῦ κράτους»¹).

Ο Αναστάσιος αδιαφόρησε κι αυτός για τα περί της διαδοχής του, αφού πέθανε σε βαθύ γήρας άτεκνος. Τη θέση του κατέλαβε ο Ιουστίνος Α' (518-527), για τον οποίο οι γνώμες που περιέχονται στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα μοιάζουν με εκείνες του 19ου. Ο Βραχνός σημειώνει πως αρχικά ήταν ένας απλός και αγράμματος ποιμένας, ο οποίος, αφού κατετάγη στη βασιλική φρουρά, ανήλθε στην ιεραρχία και έφτασε ως τον θρόνο. Ωστόσο, είχε σημαντικά προτερήματα που τον κατατάσσουν στους αυτοκράτορες που επέδρασαν θετικά στο βυζαντινό κράτος («Κατ' αρχὰς ἦτο ποιμὴν, ἔπειτα δὲ ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν κατετάχθη εἰς τὴν βασιλικὴν φρουρὰν· διακριθεὶς δ' ἐν πολέμοις προήχθη μέχρι τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς καὶ τέλος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀναστασίου κατέλαβεν εὐχερῶς τὸν θρόνον [...]

ἦτο ἀπαίδευτος καὶ ὄλως ἀναλφάβητος, ὑπέγραφε δὲ τὰ διατάγματα διὰ μηχανῆς· ἐκυβέρνησε δ' ὅμως δεξιῶς ἔχων συμβούλους τὸν χρηστὸν ὑπουργὸν του Πρόκλον καὶ τὸν νεαρὸν ἀνεψιὸν του Ἰουστινιανόν. Ἐβελτίωσε τὰ τοῦ στρατοῦ καὶ διὰ τῆς φειδωλῆς διαχειρίσεως τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους ἀπεταμίευσε πολλὰ χρήματα· οὕτω δὲ διηκόλυνε τὴν μεγαλεπήβολον καὶ πολυέξοδον βασιλείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ»²).

Γ2. Οι αυτοκράτορες από τον Ιουστινιανό έως την εποχή των Ισαύρων

Ο Ιουστινιανός Α' (527-565) εξακολουθεί να αποτελεί και για τους ιστορικούς του 20ού αιώνα τον κορυφαίο βυζαντινό αυτοκράτορα, χάρη στο πολυεπίπεδο έργο που έχει να επιδείξει. Είτε μελετήσει κανείς τα σχολικά

¹ Έ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, ό.π., σ. 35.

² Ν. Βραχνός, ό.π., σ. 16.

εγχειρίδια των αρχών του αιώνα αυτού, είτε τα αντίστοιχα εγχειρίδια του τέλους του, θα διαπιστώσει την ίδια έκταση και τον ίδιο θαυμασμό (βλ. σχετικό κεφάλαιο της παρούσας διατριβής).

Οι διάδοχοί του έως τη βασιλεία του επόμενου ισχυρού αυτοκράτορα, του Ηράκλειου, σημειώνονται στα σχολικά εγχειρίδια συνήθως επιγραμματικά. Για τον Ιουστίνο Β' (565-578), σε αντίθεση με τα εγχειρίδια του 19ου αιώνα τα οποία τον αντιμετώπιζαν καθ' ολοκληρίαν αρνητικά, οι απόψεις είναι μοιρασμένες: ο Αδαμαντίου προβάλλει περισσότερο την υπερήφανη απάντησή του προς του Αβάρους («Προσέρχονται αἰφνιδίως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄνδρες μὲ παράδοξον ἐνδυμασίαν, παρουσιάζονται ἐνώπιον τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Β' καὶ λέγουν: "Ἦλθε τὸ μέγιστον καὶ ἀνδρειότατον τῶν ἐθνῶν, τὸ ἀκαταμάχητον φύλον τῶν Ἀβάρων, καὶ ζητοῦν δῶρα πολύτιμα, χρήματα καὶ εὐφορον γῆν". Ὁ Ἰουστίνος Β' ἀπαντᾷ ἀγερώχως ὅτι μόνον ὡς δούλους ἤμπορεῖ νὰ τοὺς πληρώνη»¹), ο Άμαντος τον χαρακτηρίζει δίκαιο αλλά ανεπαρκή («ἦτο μὲν δίκαιος ἀνὴρ, ἀλλ' ἀνεπαρκῆς πρὸς τὰς περιστάσεις»²), όπως και η Βουραζέλη-Μαρινάκου, η οποία δίνει περισσότερο έμφαση στην οικονομική πολιτική του («ἄνθρωπος ὑπερόπτης καὶ ἀσθενικῆς κράσεως. Πάντως ἐπεδίωξε μεγάλας οἰκονομίας καὶ περιώρισε τὰς χορηγίας πρὸς τοὺς ξένους λαοὺς καὶ διὰ τοῦτο ἐσημειώθη πραγματικὴ ἀνόρθωσις τῶν οἰκονομικῶν ἐπὶ τῆς βασιλείας του»³). Δεν λείπουν βέβαια και ιστορικοί, οι οποίοι ακολουθούν τις απόψεις που εκφράζονται από τους παλαιότερους για τον Ιουστίνο, καθώς υποστηρίζουν ότι ήταν εντελώς ανίκανος να κυβερνήσει το βυζαντινό κράτος⁴. Παρόμοιες απόψεις εκφράζονται και για τον Τιβέριο Β' (578-582) από τη Βουραζέλη-Μαρινάκου η οποία επισημαίνει τις πολεμικές του επιτυχίες⁵, ενώ οι Χωραφάς-Σακελλαρίου αποκαλούν τόσο τον ίδιο όσο και τον προκάτοχό του, ανίκανους⁶. Για τον Μαυρίκιο (582-602) η υποδοχή είναι ιδιαίτερα θετική τόσο στα παλαιότερα⁷ εγχειρίδια του αιώνα, όσο και στα νεότερα⁸, ενώ για τον Φωκά (602-610) ισχύει το εντελώς αντίθετο⁹.

¹ Α. Αδαμαντίου, *ό.π.*, σ. 62.

² Κ. Άμαντος, *ό.π.*, σ. 22.

³ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σσ. 48-49.

⁴ Χ. Θεοδοωρίδης - Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 43 («ἄνθρωπος ὑπερόπτης καὶ τελείως ἀνίκανος»).

⁵ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σ. 49 («διέπρεψεν εἰς τοὺς πολέμους κατὰ τῶν Περσῶν»).

⁶ Α. Χωραφάς-Α. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 83 («καὶ οἱ δύο ἀνίκανοι νὰ ἐξακολουθήσουν τὸ ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ»).

⁷ Στο ίδιο («εἰς τῶν ἐγκρίτων βασιλέων τοῦ κράτους»).

⁸ Λ. Τσακτοσίρας-Ζ. Ὀρφανουδάκης-Μ. Θεοχάρη, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1978, σ. 166 («Στὴ συνέχεια ἀνέβηκε στό θρόνο ὁ στρατηγός Μαυρίκιος (582-602), πού ἀναδείχθηκε ἀξιόλογος ἡγεμόνας καὶ εἶχε σημαντικὲς ἐπιτυχίες στό στρατιωτικὸ τομέα»).

⁹ Στο ίδιο (« Στὸ θρόνο ἀνέβηκε ἕνας ἀξιωματικὸς μὲ ἄγριο χαρακτήρα, ὁ Φωκάς, πού ἐξόντωσε τὸ Μαυρίκιο καὶ τὴν οἰκογένειά του. Ἡ ἀπανθρωπιὰ καὶ ἡ σκληρότητα τοῦ τυχαίου αὐτοῦ αυτοκράτορα, πού κυβέρνησε μὲ τρομοκρατία, ἔφερε στό κράτος μόνο συμφορές. Ἐνδιαφέρθηκε ἀποκλειστικά γιὰ τὴν παραμονὴ του στὴν ἐξουσία, σπατάλησε τὰ δημόσια

Ο Ηράκλειος (610-641) είναι η επόμενη ισχυρή προσωπικότητα αυτοκράτορα που εξαιρείται στα σχολικά εγχειρίδια. Ένας έκδηλος θαυμασμός διαπερνά τα κείμενα όλων των ιστορικών που καταγράφουν το έργο του, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση του Αδαμαντίου. Ο Αδαμαντίου στολίζει τον Ηράκλειο με έντονα χρωματισμένους χαρακτηρισμούς, όπως αυτούς του ήρωα και του λιονταριού για τους αγώνες του («Τότε, εις τὸ μέσον τῆς καταπτώσεως ἐκείνης, ἐμφανίζεται εἰς ἥρωας, ὁ βασιλεὺς Ἡράκλειος. Ὡς λέων ὁ Ἡράκλειος ἐπιπίπτει ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἐλευθερώνει τὰς Ἑλληνικὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ἀνεγείρει περιφανῆ τρόπαια ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως»¹), αλλά και του πιστού χριστιανού που πολέμησε υπέρ πίστεως και πατρίδος και νίκησε τον προαιώνιο εχθρό του Ελληνισμού, ως νέος Μ. Αλέξανδρος και ως πρώτος σταυροφόρος («Ὁ Ἡράκλειος εἶναι ὁ πρῶτος χριστιανὸς Ἀυτοκράτωρ, ὁ ὁποῖος μάχεται ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως μετὰ τὸν Σταυρὸν εἰς τὰς χεῖρας. Ὁ Ἡράκλειος εἶναι συγχρόνως ὁ διάδοχος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Αἱ ἐκστρατεῖαι του εἰς τὴν Ἀσίαν συνεχίζουσι τὰς ἐκστρατείας τοῦ Μακεδόνοιο κατακτητοῦ, ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καὶ αἱ πρῶται σταυροφορίαι, τὰς ὁποίας ἐπιχειρεῖ ὡς ὑπέρμαχος τοῦ Χριστοῦ. Ἀρχίζουσι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν μεγάλην χριστιανικὴν πρωτεύουσαν, τελειῶνουσι εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ, τὴν ἱεράν κοιτίδα τοῦ Χριστιανισμοῦ, μετὰ τὴν ὑψωσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Εἰς τὰς μάχας ἀγωνίζεται ὁ ἴδιος μετὰ τὴν ἀνδρείαν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἰδίως μετὰ τὸν ἐνθουσιασμόν τῆς πίστεως. Εἰς τοὺς στρατιώτας του ὑπενθυμίζει τὰς συμφορὰς τοῦ ἔθνους, τοὺς ἐξορκίζει νὰ ἐκδικηθοῦν τὰς ὑβρεῖς τῶν ἐχθρῶν τοῦ Σταυροῦ, τοὺς δεικνύει τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ: “Ὁ Χριστὸς, λέγει, εἶναι ὁ νικητὴς βασιλεὺς πάντων καὶ δεσπότης καὶ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ. Μετὰ τὴν βοήθειάν του εἶναι ἀσφαλὴς καὶ εὐσεβὴς ἡ νίκη. Ἄς θυσιασθῶμεν ὑπὲρ τῆς τῶν ἀδελφῶν σωτηρίας, ἄς λάβωμεν τοὺς στεφάνους τῶν μαρτύρων διὰ νὰ ἐπαινεθῶμεν εἰς τὸν μέλλοντα χρόνον”. “Σταυρὸς ἐνίκησε, Σταυρὸς νικᾷ”, ἀνακράζει ὁ Ἀυτοκράτωρ, καὶ ρίπτεται ἀπτώητος εἰς τὰς μάχας. Ἡ θρησκευτικὴ ἔξαρσις, τὴν ὁποίαν ὁ Ἡράκλειος δίδει εἰς τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν, καθιστᾷ τὸν ἀγῶνα ἱερόν. Ἡ δύναμις τῆς θρησκείας γίνεται ἰσχυρότατον ἐθνικὸν ἐλατήριον. Ἡ ἄμυνα ὑπὲρ τοῦ Κράτους εἶναι ἄμυνα ὑπὲρ τοῦ πατρίου θρησκευμάτος. Ἀπὸ τότε αἱ νίκαι ἐναντίον τῶν βαρβάρων θεωροῦνται ὡς νίκαι τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ. Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ χαρακτήρ τῶν πολέμων τῶν μεσαιωνικῶν ἡμῶν βασιλέων, τοιοῦτος καὶ ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821 πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ τῶν Τούρκων»²).

χρήματα καὶ ἀδιαφόρησε γιὰ τὸν κίνδυνον τῶν Περσῶν, ποὺ ἀφαιρούσαν ἀπὸ τὸ κράτος ζωτικὰς ἐπαρχίας στὴν Ἀνατολή»).

¹ Α. Αδαμαντίου, ὁ.π., σ. 65.

² Στο ἴδιο, σσ. 103-104.

Προς επίρρωση των λόγων του, ο Αδαμαντίου εισάγει στα κείμενά του και παραπομπές από ξένους κατά βάσιν συγγραφείς, όπως του Γίββωνα (πρόκειται για τον Άγγλο ιστορικό Edward Gibbon, συγγραφέα του έργου *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. I, 1776; vols. II, III, 1781; vols. IV, V, VI, 1788–1789, Strahan & Cadell, London)¹, του Δραπευρών (πρόκειται για τον Γάλλο ιστορικό Ludovic Drapeyron, συγγραφέα του έργου *L'empereur Héraclius Et L'empire Byzantin Au VIIe Siècle*, Paris, E. Thorin, 1869)² και του Τιερρύ (πρόκειται για τον επίσης Γάλλο ιστορικό Jacques Nicolas Augustin Thierry)³.

Τον ίδιο ενθουσιασμό προς το πρόσωπο του Ηράκλειου συναντούμε και στα νεότερα σχολικά εγχειρίδια, όπως αυτό του Καλοκαιρινού. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα που ακολουθεί («Στόν αἰῶνα αὐτό ξεχωρίζομε τή μορφή τοῦ Ἡρακλείου [610-641] πού εἶναι ὁ ἰδρυτής μιᾶς νέας δυναστείας. Εἶναι ἀπό τούς πιό ὀνομαστούς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου καί ἀπό τούς πιό μεγάλους στρατηγούς. Σέ πολλὰ θύμιζε τὸ Μ. Ἀλέξανδρο. [...]

Ἡ μορφή τοῦ Ἡρακλείου, τοῦ πρώτου Βυζαντινοῦ βασιλιᾶ. Αἰξίζει νὰ σταθοῦμε λίγο στόν Ἡράκλειο καί νὰ δοῦμε πῶς σκέπτεται καί πῶς ἐνεργεῖ. Θὰ διακρίνωμε κάτι καινούριο στόν τρόπο του. Γιὰ νὰ πάρη τὸ θρόνο του ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Ἐξαρχάτο τῆς Καρχηδόνας καί μπῆκε στή βασιλεύουσα μὲ

¹ Στο ίδιο, σ. 67 («Ἡ ἔκβασις τοῦ ἀγῶνος διεκήρυξεν εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ νικηθοῦν οἱ Πέρσαι, καὶ ὅτι εἷς ἦρως ἦτο ἐνδεδυμένος μὲ τὴν πορφύραν. Ἀπὸ τὰς ἡμέρας τοῦ Σκιπίωνος καὶ τοῦ Ἀννίβα δὲν εἶχεν ἐκτελεσθῆ ἔργον τόσον τολμηρὸν, ὅσον ἡ ἐπιχειρήσις, τὴν ὁποίαν ἀνέλαβεν ὁ Ἡράκλειος πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ Κράτους. Ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον διὰ νὰ δεχθῆ τὰ συγχαρητήρια τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰνδίας, καὶ εἰς τὴν γνώμην ὅλου τοῦ κόσμου ἡ ὑψηλὴ ἀξία καὶ ἡ δόξα τοῦ μεγάλου Ἡρακλείου ἠμαύρωσαν τὴν φήμην τοῦ Μωϋσέως, τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ Ἡρακλέους (ὅπως λέγουν οἱ παλαιοὶ ἱστορικοί. -Γίββων)»).

² Στο ίδιο, σ. 69 («Ἡ ἐν Νινευῖ μάχη. – “Τὴν παραμονὴν τῆς μάχης εὐγενῆς ἀμιλλα ἐμψυχώνει τούς πολεμιστὰς ἐκείνους, ὅταν ἐσυλλογίζοντο, ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἰς τούς ἰδίους τόπους εἶχε τρέψει εἰς φυγὴν χίλια ἔτη πρωτύτερα ἕνα ἀπὸ τούς προγόνους τοῦ Χοσρόη! Εἶναι ὑπερήφανοι οἱ πολεμιστὰι ἐκεῖνοι, ὅτι ἀνήκον εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἰδίως πρὸς τὸν Θεὸν τοῦ Ἡρακλείου ἐπέταξεν ἡ σκέψις των. Καὶ ἦτο δίκαιον, διότι μόνος αὐτὸς εἶχεν ἐξεγείρει εἰς τὴν ψυχὴν των τὸν ἡρωϊσμὸν τῶν προγόνων” (Δραπευρών, ἱστορικὸς τοῦ Ἡρακλείου)»).

³ Στο ίδιο, σσ. 72-73 («Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἡρακλείου. – “Μετὰ τὸν ὦμὸν καὶ βάνανσον Φωκᾶν βλέπομεν νὰ ἀνέρχεται εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἀνατολῆς ἡ εὐγενῆς καὶ μελαγχολικὴ μορφή τοῦ Ἡρακλείου. Μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ συνδέεται, δὲν γνωρίζω, κάτι τι τὸ μυστηριώδες καὶ τὸ μοιραῖον, τὸ ὁποῖον ταράττει τὸν ἱστορικὸν εἰς τὰς κρίσεις του καὶ τὸν κάμνει νὰ διστάζη μεταξὺ τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τοῦ οἴκτου. Ὁ Ἡράκλειος, ὁ καταστροφεὺς τοῦ Κράτους τῶν Περσῶν, ὁ χριστιανὸς Ἀλέξανδρος, ὁ ἐλευθερωτὴς τῶν ἀγίων λειψάνων τοῦ Γολγοθᾶ, καὶ ὁ πρῶτος σταυροφόρος, θὰ ἦτο φημισμένος μέγας μεταξὺ τῶν μεγαλυτέρων Ἀυτοκρατόρων. Ὁ Ἡράκλειος, παλαίων πρὸς τὸν γεννώμενον Μωαμεθανισμόν, παρασυνρόμενος ὑπ’ αὐτοῦ ὡς ὑπὸ καταγιγὸς, χάνων τὰ πάντα εἰς τὸ ναυάγιον αὐτό, τὴν δόξαν του ὡς χριστιανοῦ καὶ ὡς Ἑλληνοῦ, τὸ ἥμισυ τοῦ Κράτους του, τὴν μεγαλοφυΐαν καὶ σχεδὸν καὶ τὸ πνεῦμα του, δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀναντιρρήτως ὡς ὁ δυστυχέστερος ἀπὸ ὅλους. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη του παρουσιάζει εἰς τὸν ἱστορικὸν τὸ θλιβερὸν θέαμα τοῦ ἀνθρωπίνου ἡρωϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος παλαίει εἰς μάτην ὑπὸ τὸ βάρος τῆς μοίρας ἐναντίον δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι τοῦ κόσμου τούτου” (Τιερρύ, Γάλλος ἱστορικὸς, ὁμοίως ὁ Γίββων, Ἄγγλος)»).

στόλο πού στὰ κατάρτια του ἀνέμιζαν εἰκόνες τῆς Παναγίας. Ὁ πόλεμος πού κάνει μὲ τοὺς Πέρσες εἶναι σταυροφορικός. Εἶναι ἕνας πόλεμος “κατὰ βαρβάρων”, δηλαδή μὲ μὴ Χριστιανούς, καὶ ὁ σκοπός του εἶναι ἕνας: Νὰ σώσουν τὸ ἅγιο Ξύλο τῆς Σταύρωσης ἀπὸ τοὺς πυρολάτρες. Ὁ πόλεμος αὐτὸς εἶναι ἱερός, γιατί γίνεται ὄχι μόνο μὲ ἱερὸ σκοπὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ ἱερὰ χρήματα. Τὰ προσφέρει ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τὰ κειμήλια καὶ τὰ ἅγια σκεύη της. Ξεκινᾷ γιὰ τὸν πόλεμο ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία δίχως ἔπαρση, ἀφοῦ ἔβγαλε τὰ κόκκινα σαντάλια τοῦ αὐτοκράτορα κι ἔβαλε μαῦρα. Ἐκεῖ, πρὶν ξεκινήσει, ἔκανε τὴν προσευχή του στὸ Θεὸ καὶ στὸ Χριστό, καὶ τοὺς ζήτησε νὰ μὴν ἀφήσουν τοὺς ἐχθροὺς τοῦ κράτους, πού εἶναι καὶ δικοὶ τους ἐχθροί, νὰ τὸ ντροπιάσουν, γιατί τὸ κράτος τῶν Χριστιανῶν εἶναι κληρονομιά δική τους. Τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἀναχώρηση τὸ ἔδωσε ὑψώνοντας μιὰ ἀχειροποίητη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ πού ὁ ἴδιος πίστευε πὼς ἔκανε θαύματα. Τελειώνει τὸν πόλεμο μ’ ἕνα διάγγελμα πού διαβάστηκε σ’ ὅλες τὶς ἐκκλησίες καὶ πληροφοροῦσε τοὺς πιστοὺς πὼς “ὁ Θεομάχος” βασιλιάς τῆς Περσίας νικῆθηκε καὶ τοὺς παράγγελλε ν’ “ἀλαλάξουν, στὸν Κύριο” τὶς εὐχαριστίες τους γι’ αὐτό. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς εἶναι πὼς, ὅταν ἔλειπε καὶ κινδύνεψε ἡ βασιλεύουσα ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους, ὁ Πατριάρχης ὑψωσε πλάι στὰ αὐτοκρατορικὰ σύμβολα καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου καὶ μὲ τὴν παρακίνησή του στήριξε ὁ λαὸς τὶς ἐλπίδες του γιὰ τὴ σωτηρία σ’ αὐτή· ὅταν λύθηκε ἡ πολιορκία καὶ σώθηκε ἡ πόλη, ὁ λαὸς μαζεύτηκε στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Βλαχερνιώτισσας κι ἐκεῖ ὅλοι, ὄρθιοι καὶ κατασυγκινημένοι, ὅλη τὴ νύχτα εὐχαριστοῦσαν τὴ “στρατηγὸ”, πού τοὺς ἔσωσε, μὲ τὸν ὕμνο πού ἀπὸ τότε πῆρε τὸ ὄνομα Ἀκάθιστος. Πατριωτισμὸς καὶ θρησκεία ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἐνώνονται τόσο στενά, πού δὲν μπορεῖς νὰ τὰ ξεχωρίσεις.

Ὅλα αὐτὰ δείχνουν καθαρὰ πὼς ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς κι ἡ ἐποχὴ του ἀνήκουν σ’ ἕναν ἀλλιῶτικο κόσμος. Ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι διαποτισμένος ὀλόκληρος ἀπὸ μιὰ βαθιὰ θρησκευτικὴ πίστη· εἶναι μιὰ θεοκρατικὴ ἐποχὴ, ὅπως συνήθως ὀνομάζουμε τὶς ἐποχὲς αὐτές.

Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅλα γύρω εἶναι σὰ νὰ ἀναδίνουν τὴν εὐωδιὰ τοῦ λιβανιοῦ καὶ δίχως νὰ τὸ θέλης μπορεῖς νὰ ξεχαστῆς καὶ νὰ νομίσης πὼς βρίσκεσαι σὲ ἐκκλησία. Εἶναι φανερὰ τὰ σημάδια: Βρισκόμαστε στὸ Βυζάντιο πιά καὶ ὁ Ἡράκλειος εἶναι ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς βασιλιάς»¹).

Οἱ περισσότεροι αυτοκράτορες που διαδέχθηκαν τὸν Ἡράκλειο ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου Ἰσαύρου, τοῦ Λεόντα Γ’, δὲν αποτελοῦν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης τῶν ιστορικών, πλην ἴσως τοῦ Ἀδαμαντίου καὶ τοῦ Βραχνού. Πρόκειται γιὰ τοὺς Κωνσταντῖνο Γ’², Ἡρακλεωνά³, Κώνστα Β’⁴,

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Μεσαιωνικῆ*, ΟΕΔΒ, Ἀθῆναι 1965., σσ. 135-136.

² Ο Α. Ἀδαμαντίου, *ὁ.π.*, σ. 87 τον χαρακτηρίζει ἀσθενικὸ καὶ ἀσήμαντο.

³ Στὸ ἴδιο, χρησιμοποιοῦνται οἱ ἴδιοι χαρακτηρισμοὶ μὲ αὐτοὺς που περιγράφουν τὸν προκάτοχό του.

⁴ Στὸ ἴδιο, διαβάζουμε ὅτι υπῆρξε καρτερικὸς βασιλιάς, ἀφοσιωμένος στὸν δύσκολο ἀγῶνα τῆς ἀναχαίτισης τῶν ἐχθρῶν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Κωνσταντίνο Δ¹, Ιουστινιανό Β', Λεόντιο², Τιβέριο Γ³, Ιουστινιανό Β', Φιλιππικό Βαρδάνη⁴, Αναστάσιο Β⁵ και Θεοδόσιο Γ⁶.

Από τους διαδόχους του Ηρακλείου, ο μόνος αυτοκράτορας στον οποίο αφιερώνουν χώρο όλοι σχεδόν οι ιστορικοί είναι ο Ιουστινιανός Β' (685-695 και 705-711), ο λεγόμενος «Ρινότμητος». Ο Ιουστινιανός αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη αυστηρότητα από τα σχολικά εγχειρίδια, σχεδόν με την ίδια αυστηρότητα που επέδειξε και ο ίδιος κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Σύμφωνα με τον Αδαμαντίου, υπήρξε «δραστήριος βασιλεύς, ἀλλ' ἐνίοτε παρεκτρέπεται εἰς παραφοράς [...] εἶναι φιλόδοξος μέχρι μανίας καὶ περιστοιχίζεται ἀπὸ κόλακας, οἱ ὅποιοι ἐκμεταλλεύονται τὴν μεγαλομανίαν του. Ἡ σπατάλη τῶν δημοσίων χρημάτων, ἡ κατατυρράνησις τοῦ λαοῦ κορυφώνει εἰς τὴν πρωτεύουσαν τὴν δυσαρέσκειαν. Ὁ λαὸς ἐξεγείρεται, τὸν ἀνατρέπει, τοῦ κόπτει τὴν ρῖνα (διὰ τοῦτο λέγεται Ρινότμητος) καὶ τὸν ἐξορίζει εἰς τὴν Χερσῶνα»⁷. Στο εγχειρίδιο των Θεοδωρίδη-Λαζάρου σημειώνεται με πιο σκληρή γλώσσα πως η περίοδος της βασιλείας του «εἶναι μία ἀπὸ τὰς ὀλεθριωτέρας τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, διότι ἡ ἀγριότης καὶ ἡ ἀφροσύνη του ἔλαβον χαρακτῆρα ἀληθοῦς παραφροσύνης»⁸.

Γ3. Οι αυτοκράτορες από την εποχή των Ισαύρων έως τους Μακεδόνες

Η δυναστεία των Ισαύρων ξεκινά με την ανάδειξη στον αυτοκρατορικό θρόνο του Λέοντα Γ' (717-741), ο οποίος ανέλαβε την εξουσία σε μια εξαιρετικά δύσκολη στιγμή για το Βυζάντιο (πολιορκία Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες), ξεδιπλώνοντας παράλληλα τις μεγάλες του ικανότητες. Οι ιστορικοί τον επευφημούν μέσω των λόγων τους γι' αυτές τις ικανότητες που έδειξε τόσο στην αρχή («ἦτο ἄνθρωπος μεγάλης ἀξίας, στρατηγὸς ἰκανώτατος, εὐστροφὸς διπλωμάτης καὶ νοῦς ὀργανωτικὸς. Ἡ βασιλεία τούτου εἶναι σπουδαῖος σταθμὸς ὄχι μόνον τῆς ἑλληνικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, διότι ἔσωσε τὸ Ἑλληνικὸν

¹ Στο ίδιο, σσ. 88-89 πληροφορούμαστε γι' αυτόν ότι ήταν καθ' όλα ώριμος για το βαρὺ ἔργο που επωμίστηκε, συντετὸς καὶ γενναῖος πολεμιστῆς, ἀνδρείος στρατηγὸς που ἔσωσε τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ μεγάλους κινδύνους.

² Στο ίδιο, σ. 95 αναφέρεται ὡς γενναῖος, ἀλλὰ λόγω τῆς σύντομης βασιλείας του δὲν πρόλαβε νὰ ἀναδείξει τὶς ἀρετὲς του.

³ Στο ίδιο, υποστηρίζει ὅτι φάνηκε γενναῖος ἀπέναντι στοὺς Ἀραβες, ἀλλὰ ὅπως ο προκάτοχός του δὲν βασίλευσε γιὰ πολὺ. Ἔτσι δὲν εἶχε τὴν ευκαιρία νὰ ἐκδηλώσει τὰ προτερήματά του.

⁴ Ο Ν. Βραχνός, ὁ.π., σ. 42 τον περιγράφει ὡς λόγιο, ἀλλὰ ἀνίκανο νὰ κυβερνήσει.

⁵ Στο ίδιο, διαβάζουμε ὅτι ἔδειξε δραστηριότητα καὶ δεξιότητα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας του.

⁶ Στο ίδιο, πληροφορούμαστε ὅτι υπήρξε ἕνας ἀσημὸς φοροεισπράκτορας, παντελῶς ἀνάξιος. Μία ἀπλή σκιά βασιλέως.

⁷ Α. Αδαμαντίου, ὁ.π., σ. 95.

⁸ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, ὁ.π., σσ. 57-58.

κράτος [...] ἀπὸ τοὺς Ἀραβας. [...] Ἡ ἀπόκρουσις τῶν Ἀράβων εἶναι μέγα κοσμοϊστορικὸν γεγονός, διότι ἐσώθη ὄχι μόνον τὸ Βυζαντινὸν κράτος, ἀλλὰ καὶ ἡ Εὐρώπη ὀλόκληρος ἀπὸ τὸν Ἰσλαμισμὸν. Ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἡ μεγάλη αὐτὴ νίκη τοῦ Λέοντος, ὁ δὲ Λέων δύναται ν' ἀνακηρυχθῆ ὁ Μιλτιάδης τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ὁ σωτὴρ τῆς Εὐρώπης [...] Οἱ Εὐρωπαῖοι ἱστορικοὶ θαυμάζουν καὶ ἐξαίρουν τὴν νίκην τοῦ Μαρτέλου, ἀλλὰ δικαιότερον θὰ ἦτο νὰ ἐκτιμήσουν τὴν νίκην τοῦ Λέοντος, ὅστις ἀνέκοψε τὸν κύριον ὄγκον τῶν Ἀράβων, ἡ δὲ ὠραία Κωνσταντινούπολις ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀντέστη εἰς τὰς ἐπιδρομὰς τῶν νεοφωτίστων Μουσουλμάνων, διαφυλάξασα τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν»¹), ὅσο καὶ στη συνέχεια τῆς βασιλείας του, μέσω τῆς αναδιοργάνωσης τοῦ στρατοῦ, τῆς οικονομίας καὶ τῆς νομοθεσίας². Ὡστόσο, κι αὐτὸ εἶναι μια σημαντικὴ διαφοροποίηση ἀπὸ τὴν ιστοριογραφία τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, τὸν μέμφονται γιὰ τὴν εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ του («Τὰς μεγάλας ταύτας πράξεις τοῦ Λέοντος ἠμαύρωσε τὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων, τὸ ὁποῖον κατέστησεν αὐτὸν μισητότατον εἰς τοὺς συγχρόνους. [...] Ἡ ἀντίδρασις ὑπῆρξε σφοδρὰ καὶ ἔβλαψε τὸ κράτος ἐπὶ μακρόν [...] Τὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων ἠμπόδισε τὸν Λέοντα νὰ εἰσβάλη εἰς τὰς χώρας τῶν Ἀράβων ἀμέσως μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ δ' Ἀραβες ὠφελοῦμενοι ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ταραχῶν τοῦ κράτους ἐπῆλθον πολλάκις κατὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας...»³).

Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ διαδόχου τοῦ Λέοντα, Κωνσταντίνου Ε' (741-775). Ὁ Ἄμαντος ἀναφέρει πὼς ἦταν «εἷς τῶν γενναιοτάτων καὶ εὐφυεστάτων βασιλέων τοῦ Βυζαντίου»⁴, ἐνῶ οἱ Θεοδορίδης-Λαζάρου προσθέτουν πὼς «παρὰ τὰς ὕβρεις καὶ τὰς προσωνυμίας, τὰς ὁποίας τοῦ ἔδωσαν οἱ μοναχοί, ὀνομάσαντες αὐτὸν ἐν τῇ ἐξάψει τοῦ πάθους Κοπρώνυμον καὶ Καββαλῖνον, οἱ μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ θεωροῦν αὐτὸν ἐκ τῶν ἀξιολογωτάτων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου»⁵.

¹ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ὁ.π.*, σσ. 121-122.

² Κ. Ἄμαντος, *ὁ.π.*, σ. 36 («Μεγάλως προσέσχεν ὁ Λέων εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς νομοθεσίας ἐκδοὺς ἑλληνιστὶ τὴν ἔκλογὴν νόμων. Διὰ ταύτης μετερρῦθμισε τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον συμφώνως πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν, ὅστις τὸν γάμον δέχεται ὡς μυστήριον καὶ δυσκόλως παρέχει διαζύγιον, ἐνῶ ἡ προτέρα νομοθεσία, ἡ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως τῶν Ῥωμαίων περὶ γάμον. Ἡ γυνὴ δύναται πλέον νὰ κληρονομῆ καὶ νὰ διαχειρίζεται περιουσίας. Ἐπίσης ὁ στρατὸς ὀργανώθη κάλλιον, τὸ δὲ κράτος ἔλαβε συμπεπληρωμένην τὴν ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου ἀρξαμένην στρατιωτικὴν διοίκησιν τῶν θεμάτων. Καὶ περὶ τῆς ναυτικῆς καὶ γεωργικῆς νομοθεσίας ἐφρόντισε, κατήργησε δὲ προσωρινῶς τοῦλάχιστον τὴν δουλοπαροικίαν καὶ ἐβελτίωσεν ἐν γένει τὴν κατάστασιν τοῦ γεωργοῦ. Καὶ μόνον ἡ βελτίωσις τῆς θέσεως τοῦ δουλοπαροίκου, ὅστις ὡς μόνον ἀμοιβὴν τῆς ἐργασίας του εἶχεν ἕως τότε τροφὴν καὶ κατοικίαν, ἦτο ἱκανὴ ν' αὐξήσῃ τὸν πλοῦτον τῆς χώρας»).

³ Στὸ ἴδιο, σσ. 37-38.

⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 39.

⁵ Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, *ὁ.π.*, σ. 93.

Οι επόμενοι δύο αυτοκράτορες, μαζί με την Ειρήνη, δεν τυγχάνουν της ίδιας αντιμετώπισης με τους δύο προηγούμενους. Ο Λέων Δ' (775-780) χαρακτηρίζεται «*ἀσθενῆς σωματικῶς καὶ πνευματικῶς*»¹, ο Κωνσταντίνος ΣΤ' (780-797) ανίκανος να κυβερνά και ως εκ τούτου όργανο της φιλόδοξης μητέρας του Ειρήνης² και η Ειρήνη, αν και ευφυής και τολμηρή, τρομερά φιλόδοξη, υπερισχύοντας με ραδιουργίες και κακουργίες, από τις οποίες ξεχωρίζει η απομάκρυνση από την εξουσία και η τύφλωση του ίδιου της του γιού³.

Μετά την Ειρήνη τα ηνία του βυζαντινού κράτους ανέλαβε ο Νικηφόρος Α' (802-811). Ο Νικηφόρος, χάρη στις στρατιωτικές επιτυχίες του αρχικά⁴ και στη συνετή οικονομική πολιτική που άσκησε⁵, κατατάσσεται από τα σχολικά εγχειρίδια στους αυτοκράτορες που ωφέλησαν το βυζαντινό κράτος. Σε αυτό ασφαλώς συνέβαλε και ο ηρωικός θάνατός του σε μια μάχη εναντίον των Βουλγάρων⁶.

Έπειτα από μια σύντομη βασιλεία του Μιχαήλ Α' «Ραγκαβέ» (811-813), η οποία περνά σχεδόν απαρατήρητη⁷, στον θρόνο ανήλθε ο Λέων Ε' «Αρμένιος» (813-820)⁸. Για τον Λέοντα οι απόψεις των ιστορικών είναι πολύ θετικές («*Ο Λέων κατ' ἀρχὰς ἐδίστασεν [...] νὰ δεχθῆ τὸν θρόνον συλλογιζόμενος τὰς δυσκολίας τῶν περιστάσεων, ἀλλ' ἀφοῦ ἀνέλαβε τὰς*

¹ Ν. Βραχνός, *ό.π.*, σ. 48.

² Στο ίδιο, σ. 49 («*Ἡ Εἰρήνη δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τὸν υἱὸν τῆς οὐδεμίαν πραγματικὴν ἐξουσίαν, καὶ ὅτε ἀκόμη οὗτος ἔγινεν ἐνήλικος. Ἀλλ' ὁ ἐν Ἀσία στρατὸς ἐξεγερθεὶς ἠνάγκασε τὴν Εἰρήνην νὰ παραδώσῃ τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν υἱὸν τῆς, εἰς ὃν νομίμως ἀνῆκεν. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ὁ Κωνσταντῖνος ἔνεκα τῆς ἀνικανότητός του περὶ τὸ κυβερνᾶν ἠναγκάσθη νὰ συμμερισθῆ μετὰ τῆς μητρὸς του τὴν ἀρχὴν*»).

³ Α. Αδαμαντίου, *ό.π.*, σ. 111 («*...εἰς τὴν ψυχὴν τῆς Εἰρήνης τὸ ἀχαλίνωτον πάθος τῆς φιλοδοξίας εἶχε στειρεύσει κάθε αἴσθημα υἱοῦ φίλτρου. Διαρκῶς περιπλέκει τὸν υἱὸν τῆς εἰς ραδιουργίας, καὶ ἐπὶ τέλους, ὅταν ἐνόμισε κατάλληλον τὴν στιγμήν, διέταξε νὰ συλληφθῆ καὶ νὰ τυφλωθῆ (797). Ἡ μυστὰρὰ αὐτῆ κακουργία, αἱ καταδιώξεις ἐναντίον παντὸς ἱκανοῦ ἀνθρώπου ἐγέννησαν τὴν ἀποστροφὴν πρὸς αὐτήν. Ἡ τυφλὴ φιλοδοξία μιᾶς γυναικὸς φέρει τὸ Κράτος εἰς παραλυσίαν. Οἱ μεγιστᾶνες τὴν καταβιάζονται ἀπὸ τὸν θρόνον*»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 112 («*Σωτήριοι πρὸ πάντων εἶναι αἱ λαμπραὶ νῆκαι ἐναντίον τῶν Σλάβων τῆς Ἑλλάδος*»).

⁵ Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 97 («*...εἶχε μεγάλην πείραν εἰς τὰ οικονομικὰ ζητήματα καὶ ἦτο ἡγεμὼν ἐνφυῆς καὶ δραστήριος. Μὲ διάφορα οικονομικὰ μέτρα ἐφρόντισε νὰ αὐξήσῃ τὸν πλοῦτον τῆς χώρας. Ἐφορολόγησε τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ μοναστηριακὰ κτήματα καὶ διὰ τοῦτο ἐπέσυρεν ἐναντίον του τὸ μῖσος τῶν μοναχῶν*»).

⁶ Στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα απουσιάζει εντελώς οποιαδήποτε αναφορά στην τύχη του κρανίου του Νικηφόρου μετά την ήττα του από τους Βουλγάρους (811).

⁷ Βλ. Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σ. 131 («*Ο Μιχαήλ ἦτο ἀνίκανος νὰ ἀποκρούσῃ τὸν Κροῦμον, ὁ ὁποῖος διὰ τῶν ἐπιδρομῶν του ἐφθασεν εἰς τὴν Βερσινικίαν, παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν (813). Ὁ Κροῦμος ἐδῶ ἐνίκησεν τὸν ἀδέξιον Μιχαήλ καὶ ἐβάδιζεν ἤδη πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν ὁποίαν ἤλπιζεν νὰ καταλάβῃ. Ὁ Μιχαήλ ἀπεσύρθη εἰς μοναστήριον...*»).

⁸ Για τον Λέοντα Ε' βλ. ενδεικτικά Θ. Κορρές, *Λέων Ε' ο Αρμένιος και η εποχή του, 811-820*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.

ήνίας τοῦ κράτους χάριν τῆς σωτηρίας αὐτοῦ, ἐδείχθη δραστηριώτατος καὶ ἱκανώτατος βασιλεύς [...] Ὁ Λέων ἀνεδείχθη ἱκανώτατος καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν ὠργάνωσε τὰ οἰκονομικά καὶ ἠδυνήθη νᾶνεγείρη πλείστας πόλεις καταστραφείσας ὑπὸ τῶν Βουλγάρων. Ὀνομαστὴ δ' ὑπῆρξε καὶ ἡ δικαιοσύνη τοῦ Λέοντος»¹), με μίᾳ μόνο αρνητικῇ επισήμανση: τὴν προσπάθειά του νὰ επαναφέρει τὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων, γεγονός που του κόστισε τὸν θρόνο («Διέπραξε ὅμως τὸ σφάλμα νὰ ἀνακινήσῃ τὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων, τὸ ὁποῖον καὶ τὴν ἰδίαν καταστροφὴν ἐπέφερε καὶ τὸ κράτος ἐζημίωσε [...] Ὁ λαὸς ὁ ὁποῖος ἐλάτρευε τὸν αὐτοκράτορα διὰ τὰς κατὰ τῶν Βουλγάρων νίκας, διετέθη δυσμενῶς ἐναντίον του καὶ ἤρχισε νὰ τὸν μισῇ»²).

Ὁ Λέων ἔχασε τὸν θρόνο καὶ τὴ ζωὴ του ἔπειτα ἀπὸ ἐπιτυχή συνωμοσία τοῦ Μιχαήλ Β' «Τραυλοῦ» (820-829). Ἡ ἀποψη τῶν συγγραφέων γι' αὐτὸν εἶναι πὼς υπῆρξε ἓνας «καλὸς στρατηγὸς καὶ ἄνθρωπος νοήμων, ἀλλὰ μὲ ἄστατον χαρακτῆρα καὶ χωρὶς ἠθικὰς ἀρχάς»³. Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς τὶς διατυπώνουν οἱ Θεοδορίδης-Λαζάρου, καὶ τὶς επαναλαμβάνει αὐτολεξεί καὶ ἡ Βουραζέλη-Μαρινάκου⁴.

Τὴ θέση τοῦ Μιχαήλ κατέλαβε ὁ γιὸς του Θεόφιλος (829-842), ἓνας αρκετὰ δημοφιλὴς αὐτοκράτορας. Ὁ Καλοκαιρινὸς στὸ ἔργο του σημειώνει γι' αὐτὸν πὼς ἦταν ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς βασιλιάς τῆς ἐποχῆς του: εὐθύς χαρακτήρας, ἰδιαιτέρως ευαίσθητος σὲ ζητήματα δικαιοσύνης, λαϊκός, με ξεχωριστὴ ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες («**Θεόφιλος, ἓνας ἀντιπροσωπευτικὸς βασιλιάς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Γενικὰ ἡ μορφή τοῦ Θεόφιλου ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον. Εἶναι ἓνας γνήσιος μεσαιωνικὸς βασιλιάς μὲ μίᾳ ζωὴ γεμάτῃ ἀπὸ θρύλους καὶ ἱστορίες ποὺ μιλοῦν γιὰ τὸν ἴσιο χαρακτῆρα του καὶ γιὰ τὴν παράξενη εὐαισθησία του σὲ ζητήματα δικαιοσύνης. Αὐστηρὸς μὲ τοὺς ἰσχυροὺς, ἀπλὸς καὶ καταδεχτικὸς μὲ τὸ λαό, δὲν παρέλειπε κάθε βδομάδα νὰ πηγαίνει στὴν Παναγιά τῆ Βλαχερνιώτισσα καβάλα στὸ ἄλογό του περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴν ἀγορά, ρωτοῦσε γιὰ τὶς τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων καὶ ἄφηνε ὅποιον ἤθελε νὰ τὸν πλησιάσῃ καὶ νὰ τοῦ λήῃ τὸ παράπονό του. Συγχρόνως σὰν ἀντιπροσωπευτικὸς βασιλιάς τῆς ἐποχῆς του, τοῦ ἄρεσε ἡ πολυτέλεια καὶ ξόδεψε πολλὰ γιὰ νὰ κἀνῃ πιὸ ἐντυπωσιακὴ τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ παλατιοῦ. Δὲν καταδεχόταν νὰ ὑστερῇ σ' αὐτὸ ἀπὸ τοὺς Ἄραβες. Μὰ καὶ τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες λάτρευε ὁ φημισμένος αὐτὸς βασιλιάς»⁵). Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὰ θετικὰ του στοιχεία, οἱ Θεοδορίδης-Λαζάρου ἀναφέρουν ἐπιπλέον τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ τοῦ χαρακτήρα του («Ἀλλὰ τὸν αὐτοκράτορα διέκρινε πολλὴ ἰδιορρυθμία, ἡ ὁποία κατεδείχθη καὶ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς του ἐπιχειρήσεις καὶ εἰς τὸν ἰδιωτικὸν του βίον. Εἶναι**

¹ Κ. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 45.

² Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, ὁ.π., σ. 99.

³ Στὸ ἴδιο, σ. 100.

⁴ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, ὁ.π., σ. 133 («καλὸς στρατηγὸς καὶ ἄνθρωπος νοήμων, μὲ ἄστατον ὅμως χαρακτῆρα καὶ χωρὶς ἠθικὰς ἀρχάς»).

⁵ Κ. Καλοκαιρινός, ὁ.π., σ. 162.

γνωστός ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Θεόφιλος ἠθέλησε νὰ ἐκλέξῃ βασίλισσαν, καὶ τὸ ἐπεισόδιον τῆς ὠραίας Εἰκασίας, ἡ ὁποία ἐκ στιγμιαίας ἰδιοτροπίας τοῦ αὐτοκράτορος ἀπώλεσε τὸν θρόνον, τὸν ὁποῖον ἀσφαλῶς ἐξησφάλιζεν εἰς αὐτὴν ἢ ὠραιότης, ἢ παιδευσίς καὶ ἢ εὐφυΐα της»¹).

Ὁ τελευταῖος αυτοκράτορας, πρὶν τὴν ἔλευση στο προσκῆνιο τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ἦταν ὁ Μιχαήλ Γ' «Μέθυσος» (842-867). Το προσωνύμιον που του αποδίδεται μαρτυρᾷ ἀπὸ μόνου τοῦ τῆ γνώμη που εἶχαν γι' αὐτὸν οἱ ἱστορικοὶ τόσο τοῦ 19ου, ὅσο καὶ τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ὁ Βραχνός τονίζει τὴν ἀπουσία ἐπιμελημένης ἀγωγῆς τόσο ἀπὸ μέρους τῆς μητέρας τοῦ Θεοδώρας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ θείου τοῦ Βάρδα. Αὐτὴ ἡ ἀπουσία θεωρεῖ πῶς τὸν οδήγησε σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ λάθος ἐπιλογές, ὅπως οἱ ἀγενέστατες ορμές του, ἡ ἀνικανότητά του στὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας, οἱ κακὲς συναναστροφές, ἡ ἀσέβειά του πρὸς τὰ θεῖα, καὶ γενικὰ ὁ ἀσωτος καὶ ἀκόλαστος βίος του («Ἡ Θεοδώρα εἶχεν ἀναθέσει εἰς τὸν ἀδελφὸν τῆς Βάρδαν τὴν ἐπιμέλειαν περὶ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ υἱοῦ τῆς Μιχαήλ. Ἀλλ' ὁ φιλόδοξος Βάρδας, ἐπιθυμῶν νὰ σφετερισθῇ τὴν ἀρχὴν, παραμέλησε τελείως τὴν ἀγωγὴν τοῦ Μιχαήλ, καὶ τὸ χεῖριστον, ὑπέθαλψε καὶ παρώξυνε τὰς ἀγενεστάτας αὐτοῦ ὀρμάς, ἵνα οὕτω καταστῇ ἀνίκανος εἰς τὸ ἄρχειν. Ὁ Μιχαήλ γενόμενος ἐνήλικος περιεστοιχίσθη ὑπὸ φανλοβίων ἀνθρώπων καὶ ἐνέπαιζε πᾶν θεῖον καὶ ἀνθρώπινον, περὶ δὲ τῶν συμφερόντων τοῦ κράτους οὐδὲν ἐφρόντιζεν [...] ὁ Μιχαήλ ἔζη πάντοτε βίον ἄσωτον καὶ ἀκόλαστον καὶ πολυτρόπως ἐξηντέλιζε τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα»²).

Ἡ διαφοροποίηση ὅσον ἀφορᾷ στο χαρακτηρισμὸ τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ στα σχολικὰ εγχειρίδια τῆς Βουραζέλη-Μαρινάκου. Σὲ αὐτὰ διαβάζουμε («Βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι ἐπονομάζουσι τὸν Μιχαήλ, ὅστις διεσκέδαζε περισσότερον τοῦ δέοντος, μέθυσον καὶ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ἐποχὴν τῆς διαφθορᾶς, μεροληπτοῦντες σφόδρα ὑπὲρ τῆς ἐπομένης δυναστείας τῶν Μακεδόνων. Ἐξ ἐπιγραφῶν μανθάνομεν ὅτι ὁ Μιχαήλ ἐλέγετο μέγας βασιλεύς, καθ' ὅσον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἔγιναν ἀξιόλογα γεγονότα, ἤκμασαν οἱ ἐξαίρετοι στρατηγοὶ Πετρωνᾶς, Νικήτας Ὠρορυφᾶς καὶ ἱκανοὶ πολιτικοί, διάσημοι ἄνθρωποι τῶν Γραμμάτων καὶ ἀξιόλογοι ἀπόστολοι τοῦ Χριστιανισμοῦ»³). Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ εἰκόνα που ἔχει γιὰ τὸν Μιχαήλ ὁ Καλοκαιρινός. Συγκεκριμένα γράφει («**Μιχαήλ Γ', ἓνας ἀδικημένος βασιλιάς.** Μὰ, ἂν τὸ Θεόφιλο τὸν εὐνόησε ἢ φήμη καὶ μάλιστα τὸν μεγαλοποίησε, στὸ γιό του, τὸ Μιχαήλ Γ' τὸ Μέθυσο, ἔκανε τὸ ἀντίθετο. Ἐνῶ ὅλα τὰ περιστατικὰ δείχνουν πῶς τὸ Βυζάντιο στὰ χρόνια του (842-867) βρῖσκει τὸ χαμένο τοῦ μεγαλεῖο καὶ στοὺς πολέμους καὶ στὰ ἔργα τοῦ

¹ Χ. Θεοδωρίδης - Α.Λαζάρου, ὁ.π., σ. 101.

² Ν. Βραχνός, ὁ.π., σσ. 56 καὶ 60.

³ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, ὁ.π., σ. 136.

πολιτισμοῦ ἔχομε μαρτυρημένη τὴν προσωπικὴ συμμετοχὴ του σ' αὐτό, μόλα ταῦτα δὲν ὑπάρχει πιὸ κακολογημένη μορφὴ ἀπ' αὐτόν. Εἶναι κυριολεκτικὰ ἕνας βασιλιάς μὲ πολὺ κακὸ ὄνομα καὶ πολὺ μεγάλη δράση. Κι αὐτὴ ἡ ἀδικία ἔγινε, γιατί ἡ ἄλλη δυναστεία τῶν Μακεδόνων, ἡ πιὸ δοξασμένη τοῦ Βυζαντίου, ἀρχίζει μὲ τὴ δολοφονία του [...] Μ' αὐτὰ πὺν εἶπαμε γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιχαήλ Γ' βγαίνει τὸ συμπέρασμα πὺς εἶναι μιὰ ἐποχὴ Ἀναγέννησης πὺν ὀδηγεῖ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς “μεγάλης σιωπῆς” στὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῶν Μακεδόνων»¹).

Γ4. Οι αυτοκράτορες ἀπὸ τους Μακεδόνες ἕως τους Κομνηνοὺς

Ο Βασίλειος Α' «Μακεδών» (867-886) ἀποτελεῖ τον γενάρχη τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων, μιᾶς δυναστείας ἰδιαίτερα προβεβλημένης τόσο στα χρόνια τοῦ Βυζαντίου, ὅσο καὶ στα νεότερα ἀπὸ τους ἱστορικούς². Υπῆρξε ο ευνοούμενος τοῦ Μιχαήλ Γ' που, χάρι στο παρουσιαστικὸ καὶ τις ικανότητές του, κατόρθωσε νὰ αναρρηθῆ στον θρόνο ἀρχικὰ ὡς συμβασιλέας καὶ ὕστερα νὰ βασιλεύσει μόνος, φονεύοντας τον Μιχαήλ. Ο θρόλος που ἀκολουθεῖ τὸ ὄνομά του δὲν ἀφησε ἀσυγκίνητους τους ἱστορικούς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, οἱ οἱποῖοι στο σύνολό τους ἀναφέρονται στο πρόσωπο καὶ στο ἔργο του με διθυραμβικά σχόλια. Ο μόνος, ο οἱποῖος ψέγει τον Βασίλειο γιὰ τὴ στάση του ἀπέναντι στον Μιχαήλ, εἶναι ο Ἄμαντος, ο οἱποῖος ἐπισημαίνει ἀρχικὰ τὴν ἀσημη καταγωγὴ του καὶ στη συνέχεια τὴν κολακεία χάρι στην οἱποῖα εἰσχώρησε στο περιβάλλον τοῦ Μιχαήλ καὶ τὴν ἀπιστία που ἔδειξε στο πρόσωπο του ευεργέτη του με τὴ δολοφονία που διέπραξε εἰς βάρος του («Ὁ ἵπποκόμος τοῦ Μιχαήλ Γ' Βασίλειος, ὑπηρετῶν ἐν τῇ αὐλῇ, ἠδυνήθη νὰ πείση αὐτόν ὅτι πρέπει νὰ φονευθῆ ὁ ἐπικίνδυνος Βάρδας, παρεσκεύασε δὲ καὶ ἐξετέλεσεν αὐτὸς μετ' ἄλλων συνωμοτῶν ἐνώπιον τοῦ βασιλέως τὸν φόνον. Βραδύτερον ἠδυνήθη νὰ δολοφονήσῃ καὶ τὸν Μιχαήλ καὶ γίνῃ αὐτὸς αὐτοκράτωρ καὶ ἰδρυτῆς μεγάλης δυναστείας, τῆς Μακεδονικῆς λεγομένης. [...] Ὁ Βασίλειος ἦτο ἐξ ἀσήμου οἰκογενείας, ὡς αὐλικὸς δ' ὑπάλληλος ὑπῆρξεν εὐτελής κόλαξ ἀφ' ἑνός, ἄπιστος δολοφόνος ἀφ' ἑτέρου»³). Οἱ υπόλοιποι ἱστορικοὶ τον ἐπαινοῦν γιὰ τὴν πολυσχιδὴ προσωπικότητά του, τὴ λαοφιλία του καὶ τὴν πρόοδο που γνώρισε τὸ βυζαντινὸ κράτος στα χρόνια τῆς βασιλείας του σε ὅλους τους τομεῖς («Ὁ

¹ Κ. Καλοκαιρινός, ὁ.π., σσ. 163 καὶ 173.

² Ἐ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, ὁ.π., σ. 147 («Ἡ δυναστεία αὐτὴ ἐβασίλευσεν ἐπὶ 200 περίπου ἔτη, ἀνῆλθον δὲ εἰς τὸν θρόνον 17 βασιλεῖς, οἱ περισσότεροι τῶν ὁἱποῖων ἐπέδειξαν στρατιωτικὰς ἀρετὰς καὶ σπάνια προτερήματα. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν συνεδύαζον διπλωματικὴν εὐστροφίαν καὶ διοικητικὸν πνεῦμα, προσεπάθησαν δὲ ν' αὐξήσουν τὸν δημόσιον πλοῦτον. Ἀνεξαιρέτως δὲ πάντες ἔδειξαν τὴν φιλοδοξίαν νὰ καταστήσουν τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν ὡς τὸ ἰσχυρότερον κράτος τοῦ κόσμου. Ἡτύχησεν ἐπὶ μακρὸν ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ εἶδεν ἡμέρας ἀπαραμίλλου αἴγλης καὶ ἀληθοῦς ἀναγεννήσεως»).

³ Κ. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 53.

Βασίλειος μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ θρόνου, ἐπέδειξε μεγάλας ἀρετὰς, πολιτικὰς καὶ διοικητικὰς, εἴλκυσε δὲ τὴν συμπάθειαν τοῦ λαοῦ, διανείμας πολλὰ χρήματα, ὅπως ἄλλοτε οἱ ἐκλεγόμενοι ὑπάτοι. Κατὰ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ὁ Βασίλειος ὁ Α' ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον, τὸ κράτος εὕρισκετο εἰς πολὺ δύσκολον θέσιν, εἶχε δὲ ἀνάγκην γενικῆς ἀναδιοργανώσεως. Ὁ σφετεριστὴς τοῦ θρόνου Βασίλειος κατάρθωσε ν' ἀνταποκριθῆ εἰς τὸ μέγα ἔργον, ἐπανάφερε τὴν τάξιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ἀποκατέστησε τὸ γόητρον τοῦ κράτους εἰς τὸ ἐξωτερικόν. [...] Ὁ Βασίλειος, ἀποθανὼν τὸ 886, ἄφησε τὸ κράτος τοῦ ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἀπόψεως εἰς ἀρίστην κατάστασιν, καθῶς καὶ ἀπὸ διοικητικῆς. Διότι ἤμειβε τοὺς καλυτέρους ἐκ τῶν ὑπαλλήλων καὶ ἐτιμῶρει τοὺς κακοὺς καὶ ἀνικάνους, εἶχε δὲ τὸ προτέρημα νὰ ἐκλέγη τοὺς καταλληλοτέρους ὡς βοηθοὺς του, ἔστω καὶ μεταξὺ τῶν πολιτικῶν του ἀντιπάλων. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς εἰκοσαετοῦς βασιλείας του ἐτακτοποίησε κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον τὰς ὑποθέσεις τοῦ κράτους του καὶ ἐθεμελίωσε τὴν δυναστείαν του»¹).

Ὁ Καλοκαιρινὸς προσθέτει γιὰ τὸν Βασίλειο πὺς ἀποτελεῖ ἕνα βασιλιά θρύλο, με τὸν ὁποῖο ἀσχολήθηκαν ἀργότερα ποιητὲς τῆς ἐμβέλειας τοῦ Κωστή Παλαμά (ἐνν. τὸ ποίημα «Ὁ γιὸς τῆς χήρας», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ποιητικῆς συλλογῆς «Ἡ φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ»)².

Ὁ γιὸς καὶ διάδοχος τοῦ Βασίλειου, Λέων ΣΤ' «Σοφός» (886-912), ὑπῆρξε ἐντελῶς ἀντίθετος χαρακτήρας ἀπὸ τὸν πατέρα του³. Ἀπέναντι τῆς ἀμάθειας τοῦ Βασίλειου, ὁ Λέων ἀντιπαρέβαλλε τὴν ἐξαιρετικὴν παιδείαν πὺς εἶχε λάβει καὶ τὸν εἶχε καταστήσει ἕνα ἀπὸ τοὺς πλέον λογίους αυτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου («Τὸ ἀποδοθὲν ἐπίθετον **Σοφός** εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Βασίλειου Λέοντα δεικνύει τὴν παιδείαν, ἢ ὁποῖα ἐκόσμηι τὸν Αὐτοκράτορα τοῦτον. Ὁ Λέων ἦτο ἐντελῶς διάφορος ἀπὸ τὸν μέγαν πατέρα του, ἦτο εἰς σχολαστικὸς λόγιος καὶ ἡ παιδεία του δὲν συνωδεύετο ἀπὸ πρακτικὸν νοῦν καὶ σύνεσιν»⁴). Ἀπέναντι, ὅμως, στα πολλαπλά χαρίσματα τοῦ πατέρα του ὅσον ἀφορᾷ τὴν διοίκηση τοῦ κράτους, ὁ Λέων δὲν εἶχε νὰ ἀντιπαραβάλλει ἀντίστοιχες ικανότητες («Ὁ Λέων ἦτο σοβαρὸς καὶ κάτοχος παιδείας, δι' ὃ καὶ Σοφὸς ἐπωνομάσθη. ἀλλ' ἐστερεῖτο τῶν ἀρετῶν ἐκείνων, αἵτινες εἶνε ἀπαραίτητοι εἰς τοὺς βασιλεῖς. [...] Κατεγίνετο δὲ γράφων λόγους καὶ προσευχὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἄσματα, καὶ παρημέλησε καθ' ὅλοκληρίαν τὰ στρατιωτικά. Ἐνεκα τούτου ἐπὶ τῆς βασιλείας του τὸ βυζαντιακὸν κράτος ἔπαθε δεινὰς συμφορὰς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Ρώσων»⁵). Ἀκόμα καὶ τὴν σωματικὴν δύναμιν διέφερε ὁ Λέων

¹ Ἐ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, ὁ.π., σσ. 148-149.

² Κ. Καλοκαιρινός, ὁ.π., σ. 183 («ἀργότερα οἱ θρύλοι πρόσφεραν ἄφθονη φεγγαβολὴ στὸ πρόσωπο του. Ἐνα ὠραῖο ποίημα τοῦ Παλαμά εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπ' αὐτούς»).

³ Στὸ ἴδιο, σ. 185 («Εἶναι τὸ ἀντίθετον τοῦ πατέρα του· εἶναι ἕνας λόγιος μὲ ὄχι ἀξιόλογη μόρφωση»).

⁴ Α. Ἀδαμαντίου, ὁ.π., σ. 151.

⁵ Ν. Βραχνός, ὁ.π., σ. 62.

από τον πατέρα του, όντας φιλάσθενος και καχεκτικός¹. Έτσι, η γενική αποτίμηση του έργου του διατυπώνεται με μάλλον αρνητικό τρόπο («Δέν είχε τήν ίκανότητα νά κυβερνήση καί γι' αυτό έκανε στο κράτος πιό πολύ κακό παρά καλό»²).

Τον Λέοντα διαδέχθηκε ο γιος του Κωνσταντίνος Ζ' (912-959), ο οποίος χαρακτηρίζεται από τους περισσότερους ιστορικούς ως μία βελτιωμένη έκδοση του πατέρα του. Λόγιος και συγγραφέας («Είναι κι αυτός άνθρωπος τών γραμμάτων, αλλά καλύτερος από τόν πατέρα του· στη βασιλεία του παρουσιάζεται μία αξιόλογη πρόοδος σ' αυτά. Στην πολιτική όμως δέν τά καταφέρνει καί γι' αυτό εφαρμόζει τήν αρχή ότι ό βασιλιάς βασιλεύει καί δέν κυβερνά. Κλείνεται στο σπουδαστήριό του και γράφει βιβλία...»³), δέν ασχολήθηκε καθόλου με την άσκηση της εξουσίας, αφήνοντάς τη στα χέρια του πεθερού του, Ρωμανού Α' Λεκαπηνού («...μαζί με τόν Κωνσταντίνον έστέφθησαν και άλλοι βασιλείς. Οί συμβασιλείς ούτοι ήσαν οί πραγματικοί Αυτοκράτορες. Το όνομα του Κωνσταντίνου ούδόλως άκούεται εις τούς πολέμους καί τās άλλας έξωτερικάς ύποθέσεις του Κράτους. Ο αυτοκράτωρ ούτος διήλθε τόν βίον του εις τó Παλάτιον, κατεγίνετο εις μελέτας και συγγραφάς και άφινεν εις τούς άλλους τήν διοίκησιν»⁴).

Η ενδιάμεση συμβασιλεία με τον Ρωμανό Α' «Λεκαπηνό» (919-944) θεωρείται σε γενικές γραμμές θετική («Η βασιλεία του Ρωμανού του Λεκαπηνού αναβιβάζει τήν Χριστιανικήν Αυτοκρατορίαν εις δύναμιν, ή όποία έμπνέει τόν σεβασμόν. Εις τούς έχθρους του Κράτους ό Ρωμανός επιβάλλει τήν ισχύν του, εις τó έσωτερικόν φέρει τήν τάξιν»⁵).

Ο Ρωμανός Β' (959-963), γιος του Κωνσταντίνου Ζ', είναι ο επόμενος αυτοκράτορας του βυζαντινού κράτους. Ο Καλοκαιρινός σημειώνει γι' αυτόν πως προτιμούσε τις απολαύσεις της ζωής, παρά την άσκηση της εξουσίας. Ωστόσο υπήρξε τυχερός, καθώς είχε επιλέξει σπουδαίους στρατηγούς, συνδέοντας την περίοδο της βασιλείας του με σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες οι οποίες πιστώθηκαν σ' αυτόν («Ανέβηκε στο θρόνο πολν νέος και βασίλεψε λίγα χρόνια, γιατί πέθανε από ξαφνικό θάνατο· μα και στα λίγα αυτά χρόνια, αφιέρωσε τή ζωή του στις απολαύσεις τής νιότης κι όχι στο κράτος “ξεφαντωτής, κυνηγητής ξενύχτης, καβαλάρης” όπως τόν

¹ Κ. Καλοκαιρινός, ό.π., σ. 185 («με σώμα φιλάσθενο και καχεκτικό»).

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο.

⁴ Α. Αδαμαντίου, ό.π., σ. 152.

⁵ Στο ίδιο, σ. 154.

περιγράφει ο Κ. Παλαμάς¹. Κι ωστόσο ή λίγη βασιλεία του δοξάστηκε πολύ από ξακουστούς στρατηγούς, όπως π.χ. ο Νικηφόρος Φωκάς»²).

Ο Ξαφνικός θάνατος του Ρωμανού οδήγησε τη σύζυγό του Θεοφανώ να παντρευτεί ξανά τον πιο ένδοξο στρατιωτικό ηγέτη της εποχής, τον Νικηφόρο Φωκά³. Ο Νικηφόρος Β' (964-969) είχε την πλήρη υποστήριξη του λαού, ως ο άνθρωπος που απελευθέρωσε την Κρήτη και εξουδετέρωσε τους Σαρακηνούς, τους πιο επικίνδυνους εχθρούς του Βυζαντίου⁴. Γι' αυτό και η στρατιωτική του δράση αναγνωρίζεται – μαζί με αυτή των δύο διαδόχων του (Ιωάννη Α' «Τσιμισκή» και Βασίλειου Β' «Βουλγαροκτόνου») – ως η πλέον σημαντική στη βυζαντινή ιστορία («Εἰς οὐδεμίαν στιγμὴν τῆς χιλιετοῦς ἱστορίας αὐτῆς ἢ Μεσαιωνικῆ Ἑλληνικῆ Αὐτοκρατορίας ἔφθασεν εἰς τόσον μεγαλεῖον καὶ τόσῃν δύναμιν, εἰς ὅσῃν κατὰ τὰς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Φωκά, τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ καὶ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου (963-1025). Εἶναι οὗτοι οἱ τρεῖς μεγάλοι ἥρωες τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, οἱ ὅποιοι ἔστησαν ὑπέρλαμπρα τρόπαια ἐναντίον

¹ Ο συγγραφέας εδώ αναφέρεται στο ποίημα του Κ. Παλαμά «Ἡ φλογέρα τοῦ βασιλιά» (Λόγος δεύτερος, στ. 229-241):

Ξεφαντωτής, κνημητής, ξενύχτης, καβαλάρης
για το πιστί, για το φιλί, για της αγάπης όλα
τα ζαχαρένια, τα τρελά, τα λαμπερά, τα κούφια.
Θρόνος εμέναν' ο έρωτας, η απόλαψη κορόνα,
της ξεδομένης νιότης μου συντρόφοι, εσεῖς λαός μου.
Του κυβερνήτη αγνώριστος, οχτρός του καπετάνιου,
στον τσίρκο πρώτος, βασιλιάς μέσα στο νου της πόρνης.
Εμέ υπουργός ο μαυλιστής, δρουγγάρης μου ο παλιάτσος.
Τα περιβόλια του Ιερού του Παλατιού με ξέρονν,
τ' ανίερα ξεφαντώματα με ρόδα τα ραντίζω,
λιμάνια, μόλοι, τα καστέλια, οι κάμποι με γνωρίζουν
πώς τρέχω για τις πέрдικες, τα λάφια πώς ξαφνίζω,
και στα χρυσά τα ξόβεργα πώς πιάνω τα κορίτσια.

² Κ. Καλοκαιρινός, ό.π., σ. 186.

³ Για το Νικηφόρο Φωκά βλ. ενδεικτικά G. Schlumberger, *Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος [Β'] Φωκάς*, μτφρ. Ι. Λαμπριδής – Σ. Βουτυράς, εκδ. Γρηγοριάδης, Αθήνα 1977, Τ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β' Φωκάς. Ο στρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο*, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993 και Ι. Μελισσειδής – Π. Ζαβολέα-Μελισσειδή, *Νικηφόρος (Β') Φωκάς (ελ-Νικφούρ)*, τ. 1-2 (με συνεχή σελιδαρίθμηση), εκδ. Βεργίνα, Αθήνα 2001.

⁴ Α. Αδαμαντίου, ό.π., σσ. 154-155 («Τό λαμπρότατον κατόρθωμα τοῦ Φωκά εἶναι ἡ ἀνάκτησις τῆς Κρήτης καὶ ἡ ὀριστικὴ καταστροφή τῆς φωλεᾶς τῶν Ἀράβων πειρατῶν. Τρομακτικαὶ ἦσαν αἱ συμφοραὶ, τὰς ὁποίας ἔπασχον τὰ Ἑλληνικὰ παράλια καὶ αἱ νῆσοι ἀπὸ τοὺς δαίμονας ἐκείνουσ. [...] Μὲ λαμπρὰν στρατιωτικὴν παρασκευὴν καὶ λαμπρὸν στόλον ἀποπλέει ὁ Νικηφόρος Φωκάς πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοὺς ἀπίστους. Ὡς ἀστραπὴ ἔφθασε καὶ ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Κρήτην. Μετὰ πολλοὺς αἱματηροὺς ἀγῶνας ἐπὶ τέλους κυριεῦει τὴν πρωτεύουσαν τῶν πειρατῶν, τὸν Χάνδακα (961). Οἱ Μουσουλμάνοι ἐξεδιώχθησαν καὶ, ἀφοῦ ὁ Νικηφόρος “ἐξημέρωσεν ὀλόκληρον τὴν νῆσον”, ἐπέστρεψε εἰς τὸ Βυζάντιον. Μεγαλοπρεπεστάτη τοῦ ἔγινεν ὑποδοχὴ, ἀμύθητα πλοῦτη καὶ λάφυρα καὶ πολυπληθέστατοι αἰχμάλωτοι ἠκολούθηον τὸν θρίαμβον, τὸν ὁποῖον ἐτέλεσεν διὰ τὸ μέγα κατόρθωμα»).

τῶν βαρβάρων, ἐλάμπρυναν τὴν Αὐτοκρατορίαν καὶ διέσωσαν τὴν φυλὴν ἡμῶν. Οἱ τρεῖς ἥρωες Αὐτοκράτορες διεδέχθησαν ἀλλήλους χωρὶς διακοπὴν. Μὲ θαυμασμὸν ἀναγράφουν οἱ παλαιοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι τὰ κατορθώματά των. Ἀκούραστοι τρέχουν παντοῦ, ὅπου κινδυνεύουν τὰ σύνορα τοῦ Κράτους. Ἡ ἀκαταδάμαστος ἀνδρεία καὶ ἡ ἀκράτητος ὀρμὴ των ἐνέβαλλον τὸν τρόπον εἰς τοὺς ἐχθρούς. Μάχονται πρῶτοι ἐμπρὸς εἰς τὰς φάλαγγας καὶ προκαλοῦν τὴν κατάπληξιν τῶν ἐχθρῶν, τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦ στρατοῦ των. Ἡ ἀτρόμητος ψυχὴ των μεταδίδει εἰς ὅλους τὸν ἠρωϊσμὸν, καί, ὅταν διαβάζωμεν εἰς τοὺς παλαιούς ἱστορικούς τὰς μάχας των ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν, μᾶς φαίνονται ὡς νὰ εἶναι γιγαντομαχίαι. Μὲ τὰς ἠρωϊκὰς νίκας των ἐπέβαλλον τὸν σεβασμὸν εἰς ὅλους τοὺς λαούς, ἐκίνησαν τὸν θαυμασμὸν τῶν συγχρόνων εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν, ἀφῆκαν ἀθάνατον καὶ εὐγνώμονα μνήμην εἰς τὰς μεταγενεστέρας ἡμῶν γενεάς»¹). Ο Φωκάς, σύμφωνα με τα σχολικά εγχειρίδια, δεν διαφοροποίησε τον τρόπο ζωής του, ακόμα και όταν ανέβηκε στον θρόνο. Συνέχισε να περνά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του σε εκστρατείες ἐναντίον των ἐχθρῶν του κράτους, καθιστώντας το ὄνομά του φοβερό στα χεῖλη των ἐπιβούλων². Παράλληλα, ἀκολούθησε χρηστὴ οικονομικὴ πολιτικὴ, υιοθετώντας καὶ ὁ ἴδιος προσωπικὴ ζωὴ που προσομοίαζε περισσότερο σε μοναχό, παρά σε βασιλιά³.

Ο δολοφόνος καὶ διάδοχός του, Ἰωάννης Α' «Τζιμισκῆς» (969-976), παρά τις φαινομενικὲς ὁμοιότητες που ἔχει με τὸν Φωκά στη στρατιωτικὴ οργάνωση καὶ τὴ σπιβαρὴ διοίκηση του κράτους («Σώζεται σπουδαιότατη

¹ Στο ἴδιο.

² Στο ἴδιο, σσ. 158-160 («Ὅπως ἔζησεν ὁ Νικηφόρος ὡς ἀρχιστράτηγος, ὁμοίως καὶ ὡς αὐτοκράτωρ, καὶ ἐπέρασε τὴν βασιλείαν του εἰς ἀδιάλειπτον ἐνασχόλησιν μὲ τὸν πόλεμον. Πρῶτον ἔδωκε μεγάλην προσοχὴν εἰς τὴν καλὴν ἐτοιμασίαν καὶ τὴν ἐξάσκησιν τοῦ στρατοῦ. Ἐπροσπάθησε νὰ συναθροίσῃ χρήματα διὰ τὸν στρατόν. Διὰ νὰ θερμάνῃ τὸν ζῆλον καὶ τὴν ἀνδρείαν ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν οἱ ἐν πολέμῳ πίπτοντες νὰ γίνωνται ὅμοιοι πρὸς τοὺς μάρτυρας. Ἀλλ' ἡ στενὴ ἀντίληψις τοῦ κλήρου ἔφερε πολλὰ προσκόμματα εἰς ὅλας τὸς τὰς προσπαθείας. [...] Τὸ ὄνομα τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἐδοξάσθη καὶ εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην, ἐνέπνευσε τὸν τρόπον εἰς τοὺς ἐχθρούς: "ὅλα τὰ ἔθνη ἔφριπτον καὶ τὸν ἐφοβοῦντο, λέγει ὁ Λέων ὁ Διάκονος, καὶ ἤθελον νὰ τὸν ἔχουν ὄχι ἐχθρόν, ἀλλὰ φίλον καὶ κύριον αὐτῶν". [...] Τὸ δημόσιον ταμεῖον ἦτο γεμάτο ἀπὸ ἀμυθῆτους θησαυρούς. Ἡ μόνη φροντίς τοῦ ἀκαταβλήτου ἐκείνου ἥρωος ἦτο ὁ πόλεμος. Εἶχε βαθεῖαν εὐλάβειαν καὶ ἔζη τὸν σκληρὸν βίον τοῦ μοναχοῦ»).

³ Κ. Καλοκαιρινός, ὁ.π., σ. 188 («Μὲ ἄχαρο παρουσιαστικὸ ἦταν ὁ δοξασμένος στρατηγὸς ποὺ ἡ ψυχὴ του ζυγιαζόταν στὰ χρόνια τῆς βασιλείας του ἀνάμεσα στὸ μεθύσι τῶν πολεμικῶν θριάμβων καὶ στὸν πόθο νὰ παρατήσῃ καὶ δάφνες καὶ ἀξιώματα καὶ νὰ φορέσῃ τὸ τρίχινο ράσο, γιὰ νὰ καλογερέψῃ στὸ Ἅγιον Ὄρος. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ μάλιστα διέθεσε ἕνα μεγάλο ποσὸ ἀπὸ τὰ λάφυρα τοῦ μεγάλου θριάμβου του στὴν Κρήτη, γιὰ νὰ χτιστῇ τὸ πρῶτο μοναστήρι ἐκεῖ, ἡ Μεγίστη Λαύρα. Ἦταν αὐστηρὸς καὶ ἀδέξις στοὺς τρόπους, σὰ στρατιώτης, σφιχτὸς στὰ χρήματα, ἀγέλαστος καὶ μυστικοπαθής. "Ἦταν ὁ ἥρωας ὁ ἀσκητευτῆς ποὺ ξέρει ἀπὸ μετάνοιες κι εἶναι σὰ στύλος ἄπλαστος, γρανίτης ριζωμένος κάπου στὴν ἀκροθαλασσιὰ". Τὸν ἀπόκοσμο αὐτὸ στρατηγὸ τὸν ἔσυρε κυριολεκτικὰ καὶ τὸν ἀνέβασε στὸ θρόνο ἢ Θεοφανώ. Ἐφτασε στὸ σημεῖο νὰ χτίσῃ ἰδιαίτερο διαμέρισμα γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἕνα μουντὸ κάστρο, γιὰ νὰ φυλάγεται ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς του καὶ συγχρόνως ἕνα ἀσκηταριὸ γιὰ τὶς προσευχὲς του»).

ἐπιστολή, εἰς τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Τσιμισκῆς ἀναγγέλλει τὰς νίκας του: “Αἱ κατακτήσεις ἡμῶν ἐξετάθησαν ἕως τὴν μεγάλην Βαβυλῶνα καὶ ὑπηγορεύσαμεν νόμους εἰς τοὺς λαοὺς, καὶ τοὺς ἐκάμαμεν δούλους ἡμῶν. Ἐπὶ πέντε μῆνας διετρέξαμεν τὴν χώραν μὲ μεγάλας δυνάμεις, κατεστρέψαμεν πόλεις, ἠρημώσαμεν ἐπαρχίας. Τώρα ὀλόκληρος ἡ Φοινίκη, ἡ Παλαιστίνη καὶ ἡ Συρία ἀπληθευθέρωθησαν ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῶν Μουσουλμάνων καὶ ὑπακούουν εἰς τοὺς Ῥωμαίους. Καὶ τὸ μέγα ὄρος ἀκόμη τοῦ Λιβάνου ἀνεγνώρισε τοὺς νόμους ἡμῶν. Ἐκυβερνήσαμεν τὴν Συρίαν μὲ γλυκύτητα καὶ φιλανθρωπίαν καὶ εὐμένειαν. Ὁ Θεὸς ἔδωκεν εἰς τοὺς χριστιανούς ἐπιτυχίαν, ὅσας ποτὲ κανεῖς δὲν κατώρθωσε”»¹), ἀποτελεῖ ἕναν βασιλιά με χαρακτήρα ἀντίθετο ἀπὸ αὐτὸν του προκατόχου του: με ξεχωριστὴ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, ἐξωστρεφῆς, σπάταλα γενναιοδωρὸς καὶ ἄνθρωπος που τοῦ ἄρεσε νὰ γεύεται τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς («Ἦταν ἀντίθετος τύπος ἀπὸ τὸ ἄτυχο θύμα του. Ἦταν ὁμορφος, “μικροκάμωτος μὲ τὰ μεγάλα μάτια, τὰ γαλανὰ καὶ τὰ γλαρά”², ἀπίστευτα ἀνδρείος στὴ μάχη καὶ σπάταλα γενναιοδωρὸς. Εἶχε ἀνοιχτὴ καρδιά καὶ τοῦ ἄρεσαν οἱ χαρὲς τῆς ἐγκόσμιας ζωῆς»³).

Μόλις ἀπεβίωσε ὁ Ἰωάννης, τὴ θέση του κατέλαβε ὁ νόμιμος διάδοχος τοῦ Ῥωμανοῦ Β΄, Βασίλειος Β΄ «Βουλγαροκτόνος» (976-1025)⁴. Ὁ Βασίλειος χαρακτηρίζεται ὡς ὁ σημαντικότερος αυτοκράτορας τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων⁵ ἢ καὶ τοῦ Βυζαντίου⁶ καὶ ἡ περίοδος τῆς βασιλείας του μὴ ἀπὸ τὶς λαμπρότερες στὴ βυζαντινὴ ἱστορία, κυρίως λόγω τῆς καταπολέμησης τῶν Βουλγάρων καὶ τῆς γενικότερης αἰγλῆς που ἀπέκτησε διεθνῶς τὸ κράτος⁷. Οἱ ἐπαινοὶ πρὸς τὸ πρόσωπό του εἶναι πολλοί

¹ Βλ. Α. Ἀδαμαντίου, *ὁ.π.*, σ. 163.

² Ὁ συγγραφέας ἐδῶ ἀναφέρεται στο ποίημα τοῦ Κ. Παλαμά «Ἡ φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ» (Λόγος δεύτερος, στ. 320-323):

Θέλω τὸ μικροκάμωτο μὲ τὰ μεγάλα μάτια,
τὰ γαλανὰ καὶ τὰ γλαρά, που σέρνουν καὶ που πνίγουν.
Τὸ θῶρι τοῦ ἐρωτόπουλο ξανθό, καὶ στὴν καρδιά του
μανιάζουν οἱ Αἰγυώργηδες, χτυπάνε οἱ Διγενήδες.

³ Κ. Καλοκαιρινός, *ὁ.π.*, σ. 189.

⁴ Για τὸν Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο βλ. ἐνδεικτικὰ Ρ. Stephenson, *Ὁ θρύλος τοῦ Βασιλείου (Β΄) τοῦ Βουλγαροκτόνου*, μτφρ. Ν. Παπαδάκης καὶ Μ. Κόφφα, ἐκδ. ἐνάλιος, Αθήνα 2007.

⁵ Ἐ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ὁ.π.*, σ. 165 («Ὁ δὲ Βασίλειος Β΄ ἀνεδείχθη ὁ σπουδαιότερος αὐτοκράτωρ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, κατὰ τὸν ἱστορικὸν δὲ Μιχαὴλ Χωνιάτην, ὁ ἐνδοξότερος τοῦ Βυζαντίου»). Ν. Βραχνός, *ὁ.π.*, σ. 74 («Ὁ Βασίλειος Β΄ ὑπῆρξεν εἰς τῶν διασημοτάτων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου»).

⁶ Κ. Καλοκαιρινός, *ὁ.π.*, σ. 190 («Εἶναι ἡ μεγαλύτερη φυσιογνωμία αὐτοκράτορα τῶν Βυζαντινῶν χρόνων»).

⁷ Κ. Ἄμαντος, *ὁ.π.*, σ. 66 («Ἡ βασιλεία τοῦ Βασιλείου Β΄ ἀποτελεῖ τὴν λαμπροτάτην περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἢ δὲ καταπολέμησης τῶν Βουλγάρων εἶχεν ἐνεργητικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ ὄλον τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ»). Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, *ὁ.π.*, σσ. 120-121 («Ἡ βασιλεία τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς λαμπροτέρας περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τοῦ μεσαίωγου. Τὸ κράτος δὲν ἐμεγάλωσε μόνον εἰς ἕκτασιν, ἀλλὰ μετὰ

και μεγάλοι. Ο Αδαμαντίου προβάλλει την ασυνήθιστη για την ηλικία του σοβαρότητα του χαρακτήρα του, το αίσθημα καθήκοντος που τον διακατείχε, την αδιαφορία που επέδειξε για την προσωπική του ζωή, καθώς και την ακατάπαυστη ενεργητικότητά του («*Ἀσυνήθιστος διὰ τὴν ἡλικίαν του σοβαρότης καὶ σπάνιον συναίσθημα τοῦ καθήκοντος ἔκαμαν τὸν νεαρὸν βασιλέα ν' ἀφήσῃ κάθε ἡδονὴν τοῦ βίου. Ὁ χαρακτήρ του ἔγινε σκυθρωπὸς καὶ ἄκαμπτος. Ἦτο ὁ ἥρωας τῶν πεδίων τῆς μάχης, ὁ ὁποῖος ὀλίγον ἐφρόντιζε διὰ τὰ γράμματα καὶ τὰς κοινωνικὰς λεπτότητας. Ἦτο ὁ ἀδάμαστος στρατιώτης βασιλεύς, ὁ ὁποῖος ἐχρειάζετο τὸν καιρὸν ἐκεῖνον εἰς τὸ Βυζάντιον. [...] Ἡ καταπληκτικὴ δραστηριότης τοῦ στρατιώτου βασιλέως στρέφεται πρὸς ὅλα τὰ σύνορα τοῦ Κράτους, πρὸς ὅλους τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ»¹). Η Βουραζέλη-Μαρινάκου προσθέτει πως ήταν ένας χαρακτήρας ενεργητικός, αποφασιστικός και συγκεντρωτικός, χωρίς ιδιαίτερες ικανότητες στην πολιτική, αυστηρός, λιτός και οικονόμος². Ενδιαφέρον τέλος παρουσιάζει και ένα ψυχογράφημα που κάνει γι' αυτόν ο Καλοκαιρινός, παρατηρώντας πως η πλήρης αφοσίωση που έδειξε ο Βασίλειος για τις υποθέσεις του κράτους του, τον οδήγησε στο να στερήσει από τον εαυτό του τις χαρές της ζωής («*Ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ παλαίψῃ σκληρὰ μὲ μεγάλες ἐσωτερικὲς δυσκολίες καὶ μετὰ βίας ἔσωσε τὸ θρόνο του, διαμόρφωσε τὸν τραχὺ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀγρύπνιας καὶ τῆς δράσης, πὸν δὲ γνώρισαν τὴ γελαστὴ ὄψη τῆς ζωῆς. Ἦταν ἕνας αὐστηρὸς καὶ θεοφοβούμενος αὐτοκράτορας πὸν πέρασε τὴ ζωὴ του πολεμώντας. Γι' αὐτὸ δὲ δοκίμασε τὴ χαρὰ τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Ἐμεινε ἀνύπαντρος σ' ὅλη τὴ ζωὴ του. Δὲν ἔνιωθε καμιὰ συμπάθεια πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τῆς σκέψης καὶ τῶν γραμμάτων, γιατί προτιμοῦσε τὴν πράξη. Μὲ λίγα λόγια βρίσκομε σ' αὐτὸν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ πὸν ἔχουν οἱ ἡγέτες στὶς μεγάλες στιγμὲς τῆς ἱστορίας: ξοδεύουν τὸν πληθωρικὸ δυναμισμό τους στὴ μεγάλη δράση πὸν ζητοῦν οἱ καιροὶ τους, ἐνῶ οἱ ἴδιοι σὰν ἄτομα ζοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν εὐτυχία τῶν συνηθισμένων ἀνθρώπων»³) και τελικά να «στεγνώσει» προσωπικά χάριν του κοινού συμφέροντος⁴.**

Τον Βασίλειο διαδέχθηκαν βασιλεῖς που δεν διέθεταν την ακτινοβολία του, με πρώτο τον αδελφό του Κωνσταντίνο Η' (1025-1028), ο

τὰς νίκας ἐναντίον τῶν ποικίλων ἐχθρῶν ἀνέλαβε τὴν παλαιὰν του δύναμιν καὶ ἀπέκτησε δόξαν καὶ γόητρον εἰς τοὺς ξένους λαοὺς»).

¹ Α. Αδαμαντίου, *ὁ.π.*, σσ. 164 & 166.

² Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ὁ.π.*, σ. 165 («*Οἱ μακροχρόνιοι σκληροὶ ἀγῶνες διεμόρφωσαν τὸν χαρακτήρα τοῦ Βασιλείου ἐνεργητικόν, ἀποφασιστικόν καὶ συγκεντρωτικόν, ὥστε οὐδένα σύμβουλον ἠνείχετο. Εἰς τὴν πολιτικὴν ὁ Βασίλειος δὲν ἔδειξε τόσην ἰκανότητα ὅσην εἰς τὰ στρατιωτικὰ, αὐστηρὸς, λιτός, οικονόμος καὶ ἀδιάφορος πρὸς κάθε ματαιότητα»).*

³ Κ. Καλοκαιρινός, *ὁ.π.*, σσ. 190-191.

⁴ Η αναφορά αυτή του Καλοκαιρινού θυμίζει μία αντίστοιχη δήλωση που λέγεται πως είχε κάνει ένας πολιτικός της νεότερης εποχής (Κ. Καραμανλής) για τη δική του πολιτική καριέρα («*Στέγνωσα τὴν ψυχὴ μου για να κυβερνήσω δίκαια*», εφημ. *Τα Νέα*, 8/3/2021).

οποίος υπήρξε προσωπικότητα με εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα απ' αυτόν. Όπως σημειώνει εμφατικά ο Άμαντος «*Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν δύο βασιλέων ἦτο τοσαύτη, ὥστε ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετεχειρίζετο περὶ αὐτῶν τὴν παροιμίαν "Σταυρὸς καὶ πτυάρι ἀπὸ ἑνα ξύλο"*»¹. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου προσθέτει πως ασχολούνταν περισσότερο με τις διασκεδάσεις της ζωής, παρά με τη διακυβέρνηση του κράτους («...ἐφρόντιζε μόνον διὰ τὸ κυνήγι, τὰς διασκεδάσεις καὶ τὰς ἵπποδρομίας»²). Ακολουθούν δύο από τους συζύγους της Ζωής· ο Ρωμανός Γ' «Αργυρός»³ (1028-1034) και ο Κωνσταντίνος Θ' «Μονομάχος»⁴ (1042-1054) οι οποίοι αντιμετωπίζονται απαξιωτικά από τα σχολικά εγχειρίδια.

Ο τελευταίος αυτοκράτορας, ο οποίος δεν ανήκει στη δυναστεία των Μακεδόνων αλλά επιλέχθηκε να κυβερνήσει από τη Θεοδώρα, υπήρξε ο Μιχαήλ ΣΤ' «Στρατιωτικός» (1056-1057), με μια σύντομη και ουσιαστικά αδιάφορη ιστορικά βασιλεία⁵, η οποία έληξε έπειτα από πραξικόπημα του Ισαάκιου Α' Κομνηνού.

Γ5. Οι αυτοκράτορες της εποχής των Κομνηνών

Ο Ισαάκιος Α' Κομνηνός (1057-1059), παρά τη σύντομη βασιλεία του, εμφανίζεται ως ο γενάρχης της νέας και κραταιάς δυναστείας των Κομνηνών. Ουσιαστικός ιδρυτής της, όμως, είναι ο Αλέξιος Α' Κομνηνός, ο οποίος θα κυβερνήσει τριάντα περίπου χρόνια αργότερα. Σε αυτό το μεσοδιάστημα, κυβερνά μια άλλη δυναστεία, αυτή των Δουκών (α' φάση). Ο Ισαάκιος θεωρείται από την πλειοψηφία των ιστορικών ως ένας ικανός αυτοκράτορας, ο οποίος είχε πολλές αρετές που μπορούσαν να του επιτρέψουν να ασκήσει με ικανότητα τα καθήκοντά του. Ωστόσο εξαιτίας του φιλάσθενου χαρακτήρα του δεν το κατόρθωσε⁶. Ο μόνος συγγραφέας

¹ Κ. Άμαντος, *ό.π.*, σ. 67.

² Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σ. 165.

³ Στο ίδιο («*ὑπῆρξεν ἐντελῶς ἀνίκανος*»).

⁴ Στο ίδιο («*Ὁ Μονομάχος, ἄμαχος, ὅπως ἦτο, περιεφρονεῖτο ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς [...]* ἠλάττωσε τὸν στρατὸν, τὴν διεύθυνσιν τῶν θεμάτων ἀνέθεσεν ὄχι εἰς στρατηγούς, ἀλλ' εἰς κατωτέρους ὑπαλλήλους, τοὺς πραιτόρας, καὶ ἐπέβαλεν ἀντὶ τῶν στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων τὴν πληρωμὴν χρημάτων, τὰ ὅποια ἐχρειάζετο διὰ τὴν σπάταλον ζωὴν του. Ὅρθῶς δὲ ὁ ἱστορικὸς Κεδρηνὸς παρατηρεῖ (2, 609), ὅτι "ἐξ ἐκείνου τοῦ βασιλέως (τοῦ Μονομάχου) καὶ τῆς ἐκείνου ἀσωτείας...τὰ Ρωμαίων ἤρξατο φθίνειν πράγματα"»).

⁵ Α. Χωραφᾶς - Α. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 56 («*Μετὰ τὸν θάνατον τῆς Θεοδώρας, ἡ ὁποία ἦτο ἡ τελευταία ἀπόγονος τοῦ Μακεδονικοῦ οἴκου, ἡ τότε ἐπικρατοῦσα πολιτικὴ ἀριστοκρατία ἀνεβίβασεν εἰς τὸν θρόνον τὸν γηραιὸν καὶ ἀδρανῆ Μιχαήλ ΣΤ' τὸν ἐπωνομαζόμενον Στρατιωτικόν. Ἀλλὰ τώρα ἡ στρατιωτικὴ μερὶς ἐξηγέρθη καὶ κατώρθωσε μετ' ὀλίγους μῆνας νὰ ἀναβίβασῃ εἰς τὸν θρόνον τὸν γενναῖον στρατιωτικὸν ἄνδρα Ἰσαάκιον Κομνηνόν*»).

⁶ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 219 («*Ὁ Ἰσαάκιος εἶχε τὰ προσόντα καὶ τὴν διάθεσιν νὰ ἐργασθῇ διὰ τὸ κράτος καὶ ἤρχισε νὰ τακτοποιῇ τὰ οἰκονομικά, τὰ ὅποια κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἶχον περιέλθει εἰς ἐλεεινὴν κατάστασιν. Μετὰ δύο ἐτῶν βασιλείαν ὁμως προσεβλήθη ἀπὸ σοβαρὰν ἀσθένειαν καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἀποσυρθῇ εἰς μοναστήριον*»).

που δεν εκτιμά την παρουσία του στον βυζαντινό θρόνο είναι ο Καλοκαιρινός¹.

Ο διάδοχος του Κωνσταντίνος Γ' «Δούκας» (1059-1067) περνά απαρατήρητος, με μια μόνο επισήμανση της Βουραζέλη-Μαρινάκου, η οποία τον αποκαλεί πρόσωπο ακατάλληλο και κατώτερο των περιστάσεων².

Ο επόμενος αυτοκράτορας που μνημονεύεται στα σχολικά εγχειρίδια είναι ο Ρωμανός Δ' «Διογένης» (1067-1071). Η υποδοχή που επιφυλάσσεται γι' αυτόν από τους ιστορικούς και τα σχολικά εγχειρίδια είναι εξαιρετική. Χαρακτηρίζεται ως ο ηρωικός αυτοκράτορας που θυμίζει τον Λέοντα Γ' Ίσαυρο, ο οποίος έδειξε ξεχωριστή ανδρεία και ακατάβλητο θάρρος πριν το άδοξο τέλος του («*Ἡ ἀνδρεία τοῦ Ρωμανοῦ ἔδιδε τὴν ἐλπίδα, ὅτι εἷς νέος Λέων Ἰσαυρος θὰ ἠγείρετο σωτὴρ τοῦ Κράτους. [...] Ἡ ἀπεγνωσμένη πάλη τοῦ γενναίου ἐκείνου αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος ἠκολούθησε τὰς ἐνδόξους παραδόσεις τοῦ Μακεδονικοῦ οἴκου, δίδει εἰκόνα ἥρωϊκοῦ καὶ τραγικοῦ συγχρόνως μεγαλείου. [...] Τὰς λαμπρὰς του δὲ ταῦτας ἐπιτυχίας κατορθώνει ὁ Ρωμανὸς διὰ τῆς ἀτομικῆς ἀνδρείας καὶ τῆς σιδηρᾶς καρτερίας αὐτοῦ*»³).

Αν για τον Ρωμανό οι κρίσεις είναι θετικότερες, για τον διάδοχό του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078) και τον αμέσως επόμενο αυτοκράτορα, Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη (1078-1081), είναι αντίθετα πολύ αρνητικές. Οι συγκεκριμένες κριτικές εδράζονται κυρίως στο γεγονός πως παρότι ανήλθαν στον θρόνο σε μια εποχή δύσκολη για το βυζαντινό κράτος, ο μεν πρώτος δεν έδειξε το παραμικρό ενδιαφέρον για να αντιμετωπίσει την κατάσταση, επιλέγοντας απλώς την ενασχόλησή του με τη συγγραφή στίχων παρέα με τον δάσκαλό του Μιχαήλ Ψελλό⁴, ο δε δεύτερος επειδή προσπάθησε να καλύψει την ανικανότητά του στο κυβερνάν, με δώρα, χρήματα και αξιώματα στους υπηκόους του⁵.

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *ό.π.*, σ. 194 («Στὸ 1057 οἱ φεουδάρχες μὲ μιὰ ἐπανάσταση, ἔδωσαν τὸ θρόνο στὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ· μὰ αὐτὸς δὲν τὸν κράτησε πολὺ, γιατί ἦταν φιλάσθενος καὶ ὄχι ἄξιος τῶν περιστάσεων»).

² Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σ. 170 («Ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας δὲν διέγνωνε καλῶς τὸν τουρκικὸν κίνδυνον οὔτε ἐφρόντισε δεόντως περὶ τῆς ὀχυρώσεως τῶν συνόρων καὶ περὶ τῆς βελτιώσεως τοῦ στρατοῦ. Καθ' ἣν στιγμὴν λοιπὸν οἱ Τούρκοι ἀπὸ τοῦ Δουνάβεως καὶ τῆς Περσίας εἰσῆρχοντο εἰς τὰς ἐπαρχίας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἡ διακυβέρνησις εὐρίσκετο εἰς χεῖρας προσώπου ἀκαταλλήλου καὶ κατωτέρου τῶν περιστάσεων»).

³ Α. Ἀδαμαντίου, *ό.π.*, σ. 263.

⁴ Κ. Ἄμαντος, *ό.π.*, σ. 70 («Ὁ Μιχαὴλ Δούκας ὑπῆρξεν ὅλως ἀνάξιος διάδοχος τοῦ Ρωμανοῦ. Οὗτος δ' ἐπεκλήθη Παραπινάκιος, διότι ἐπ' αὐτοῦ ἐπωλεῖτο ὁ μόδιος τοῦ σίτου παρὰ ἔν πινάκιον, ἤτοι ἠλαττωμένος κατὰ ἓν τέταρτον. Σπανίως ὑπῆρξεν τόσον ἀσθενὴς Βυζαντιακὴ κυβέρνησις, ὡς ἡ τοῦ Μιχαήλ· ἐνῶ οὗτος ἀνεγίνωσκε μετὰ τοῦ Ψελλοῦ χειρόγραφα καὶ ἐποίει στίχους, οἱ Σελδτσουκίδαι κατελάμβανον τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ προεχώρουν μέχρι Νικαίας»).

⁵ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σ. 172 («...οὐδὲν σημαντικώτερον τοῦ προκατόχου του ἐπέτυχεν. Ὁ Βοτανειάτης, ὅπως γίνῃ δημοφιλὴς, διένειμε δώρα, χρήματα καὶ ἀξιώματα

Από τη δύσκολη εκείνη περίσταση, σύμφωνα με τα σχολικά εγχειρίδια, έβγαλε το βυζαντινό κράτος ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118). Ανάγκασε τον Βοτανειάτη να παραιτηθεί και, κατά τη μακρά βασιλεία του, πέτυχε να ανορθώσει το πεπτωκός μεγαλείο του Βυζαντίου. Ταυτόχρονα, εισήγαγε ουσιαστικά μια ισχυρή δυναστεία, που όσο διήρκεσε το κράτος γνώρισε την τελευταία ίσως άνθισή του («Ο Αλέξιος ο Κομνηνός γίνεται άρχηγέτης δυναστείας ήρώων, ή όποία λαμπρύνει με τελευταίαν λάμψιν τήν Ελληνικήν Αυτοκρατορίαν»¹).

Για τους Κομνηνούς γενικά, οι ιστορικοί αφιερώνουν αρκετό χώρο στα έργα τους, εκφράζοντας παράλληλα τη συμπάθειά τους προς αυτούς («Έχρειάζετο μόνον ό άνθρωπος ό ικανός [...]. Ο άνθρωπος δέ ούτος ήδύνατο να προκύψη μόνον από τούς μεγάλους στρατιωτικούς οίκους. Διότι μόνον εις τούτους συνεδύαζετο ή άνδρεία με τήν σύνεσιν και με τήν πολιτικήν πείραν. Τοιοῦτοι ισχυροί κυβερνήται άνέρχονται εις τόν θρόνον οί Κομνηνοί. Έκτός του τελευταίου [...] απέτέλεσαν μίαν δυναστείαν μεγάλων πολιτικῶν και ήρώων, ή όποία επί ένα αιώνα χωρίς διακοπήν (1081-1180) έδωκε μεγάλην λάμψιν και δύναμιν εις τήν Αυτοκρατορίαν»²).

Ο Αλέξιος χαρακτηρίζεται ανδρείος, ευφυής και συνετός, με βαθύ το αίσθημα του καθήκοντος και του πατριωτισμού («Ο Αλέξιος ήτο ό μόνος άνθρωπος, ό όποίος ήδύνατο να αναλάβη τήν σωτηρίαν του Κράτους. Είς ήλικίαν είκοσιτεσσάρων έτών ό Αλέξιος ανήλθεν εις τόν θρόνον προικισμένος με άνδρειαν και εύφυϊαν και σύνεσιν. Είς τό υπεράνθρωπον έργον τής άναστηλώσεως του Κράτους αφιέρωσε βίον μακρόν γεμάτον από έργασίαν και αυταπάρνησιν, συγχρόνως δέ από βαθύ αίσθημα καθήκοντος και άγάπης προς τήν πατρίδα»³) Επιπλέον επέδειξε εξαιρετικές διπλωματικές ικανότητες κατά την Α΄ Σταυροφορία («Κατά τήν Α΄ σταυροφορίαν ό Αλέξιος Κομνηνός κατώρθωσε με εξαιρετικήν διπλωματικήν ικανότητα να ανακτήσει τήν Νίκαιαν και τά δυτικά παράλια τής Μ. Ασίας, Σμύρνην, Έφεσον κ.λ.π., βραδύτερον δέ τήν παραλίαν του Βοσπόρου, όλην τήν νότιαν παραλίαν τής Μ. Ασίας μέχρι τής Αντιοχείας και μέγα μέρος εκ του έσωτερικού. Τοιουτοτρόπως επί Αλεξίου (1118) ή αυτοκρατορία είχεν ανακτήσει σημαντικόν μέρος εκ των Ασιατικῶν κτήσεών της και είναι πολύ πιθανόν ότι, εάν δέν έγίνοντο αί σταυροφορίαι, ό Αλέξιος θα έσταμάτα δια παντός τήν τουρκικήν προέλασιν»⁴), με μοναδικό σφάλμα του τα προνόμια που παραχώρησε στους Ένετούς («Τό μόνον σφάλμα του Αλεξίου υπήρξεν ή παραχώρησις πολλῶν προνομίων εις τούς Ένετούς, οί όποιοι έλαβον εις τας

άφειδῶς, επειδή όμως δέν επήρκει τό δημόσιον ταμείον έκιβδήλευσε τό νόμισμα τό βυζαντινόν και επετάχυνεν ούτω τήν κατάπτωσιν του κράτους»).

¹ Α. Αδαμαντίου, ό.π., σσ. 266 και 278.

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο., σ. 278.

⁴ Έ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, ό.π., σσ. 175-176.

χειράς των ὄλων τὸ ἐμπόριον τῆς Ἀνατολῆς, ἀφαιρέσαντες δὲ οὕτω τὰ οἰκονομικὰ μέσα, ὑπέσκαψαν τὰ θεμέλια τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας»¹).

Τον Αλέξιο διαδέχθηκε ο γιος του Ιωάννης Β' Κομνηνός (1118-1143), ο οποίος ἐγένε ονομαστός για την καλοσύνη («Καλοϊωάννης») και τα πολλά του χαρίσματα, που λίγοι βυζαντινοὶ βασιλεῖς διέθεταν², για τα οποία τον παρέβαλλαν με τον Μάρκο Αυρήλιο³. Σύμφωνα με τους Θεοδοωρίδη-Λαζάρου, ο Ιωάννης «εἶναι μία ἀπὸ τὰς ὀλίγας προσωπικότητας, ὅσαι ἐκάθησαν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου. Συνήνωνεν ἐξαιρετικὴν μόρφωσιν καὶ ἀντίληψιν με ὕφος ἥπιον καὶ γενναιόφρον καθὼς καὶ μεγάλας στρατιωτικὰς ἀρετὰς [...] Ἦτο ἐχθρὸς τῆς πολυτελείας καὶ τῆς σπατάλης καὶ τὰς ἀντιλήψεις του αὐτὰς προσεπάθησε νὰ μεταδώσῃ καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν, δίδων τὸ παράδειγμα ἐκ τοῦ παλατίου του»⁴.

Ἵστερα ἀπὸ τον θάνατο του Ιωάννη, στον θρόνο ἀνῆλθε ο γιος του Μανουήλ Α' Κομνηνός (1143-1180). Και γι' αὐτὸν οι αναφορὲς εἶναι διθυραμβικὲς στα σχολικὰ εγχειρίδια. Στα περισσότερα ἀπ' αὐτὰ θεωρεῖται ο πιο γενναῖος και πιο ικανὸς μαχητὴς ἀπὸ ὅλους τους βυζαντινοὺς βασιλεῖς⁵. Ο Καλοκαιρινὸς δε, τον χαρακτηρίζει ως τη συναρπαστικότερη μορφή ἀπὸ ὅλους τους Κομνηνοὺς⁶. Κύριο χαρακτηριστικὸ του Μανουήλ υπῆρξε ἡ ἀνδρεία⁷ και ἡ λατρεία που ἔδειχνε για τον ιπποτισμὸ και τις

¹ Στο ἴδιο, σ. 175.

² Α. Ἀδαμαντίου, ὁ.π., σ. 285 («Ὀλίγους ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας ἐκόσμησαν με τόσα ἐγκώμια οἱ παλαιοὶ ἱστορικοὶ ὅσον τὸν υἱὸν τοῦ Ἀλεξίου Ιωάννην. Με τὴν ἀνδρείαν και τὴν ἐπιείκειαν ἐκέρδισε τὰς καρδίας τῶν ὑπηκόων του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὠνομάζετο Καλοϊωάννης. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ Δυτικοί, οἱ ὁποῖοι καθυβρίζουν τὸν Αλέξιο, ὀμιλοῦν περὶ τοῦ υἱοῦ του με εὐλάβειαν»).

³ Κ. Καλοκαιρινός, ὁ.π., σ. 252 («...ἦταν ἕνας εὐγενικὸς και καλὸς βασιλιάς ἴσιος στὸ χαρακτήρα και δὲν τοῦ ἄρεσαν οἱ πολυτέλειες· ἕνας ἀληθινὸς Μάρκος Αυρήλιος τῶν Βυζαντινῶν χρόνων. Ἦταν ἡμερὸς και φιλάνθρωπος και γι' αὐτὸ ὁ λαὸς τὸν ἀγάπησε τόσο, ὥστε τὸν ὀνόμαζε Καλοϊωάννη. Ἀλλά, ὅπως ὁ παλιὸς Ρωμαῖος αὐτοκράτορας, ἔτσι κι αὐτὸς πέρασε τὴ ζωὴ του στὰ στρατόπεδα και στὶς μάχες κι ἔδειξε πάντοτε πὼς εἶχε και σ' αὐτὰ μεγάλες ἰκανότητες»).

⁴ Χ. Θεοδοωρίδης - Α. Λαζάρου, ὁ.π., σ. 224.

⁵ Ν. Βραχνός, ὁ.π., σ. 102 («Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ιωάννην Β' υἱὸς του Μανουήλ Α' ὑπῆρξεν ὁ ῥωμαλεώτερος και ἡρωϊκώτερος πάντων τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου»).

⁶ Κ. Καλοκαιρινός, ὁ.π., σ. 252 («Ὁ Μανουήλ Β' Κομνηνός, ἡ πιὸ συναρπαστικὴ μορφή ἀπὸ τοὺς Κομνηνοὺς»).

⁷ Α. Ἀδαμαντίου, ὁ.π., σσ. 286-287 («Αἱ στρατιωτικὰ ἀρετὰι τῶν δύο πρώτων Κομνηνῶν ἐκορυφώθησαν εἰς τὸν ἡρωϊκὸν Μανουήλ. Τὸ ἀνάστημά του ἦτο ἀθλητικόν, ἡ ῥώμη τοῦ σώματος, ἡ γενναιότης τῆς ψυχῆς του μοναδικαί. Ἦτο ὁμοῖος "πρὸς τοὺς θρυλλομένους ἐκείνους Ἡρακλεῖς", λέγει εἰς Βυζαντινὸς ἱστορικός. Τὸ δόρυ και τὴν ἀσπίδα του δὲν ἠδύνατο νὰ μεταχειρισθῇ κανεὶς ἄλλος. Ὁ Μανουήλ ἐπροκάλει τὸν θαυμασμὸν τῶν γενναίων και ἀγερῶχων πολεμιστῶν τῆς Δύσεως. Εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐγένετο ὁ Μανουήλ με χαρὰν δεκτὸς ὡς αὐτοκράτωρ. Ἡ φήμη τῶν πολεμικῶν του κατορθωμάτων, τὸ ἀρειμάνιον ἐξωτερικὸν ὕφος και ἡ μεγαλοφροσύνη τῶν τρόπων του τὸν καθίστανον ἀξιαγάπητον εἰς ὅλους»).

αρετές του¹. Συχνά όμως η λατρεία του αυτή προς τον ιπποτισμό προκάλεσε διάφορα προβλήματα, αφού επιζητούσε τους πολέμους όχι από ανάγκη για να υπερασπιστεί τα εδάφη του Βυζαντίου, αλλά από τον πόθο να ικανοποιήσει την ιπποτική του τάση². Ενδιαφέρον παρουσιάζει μεταξύ άλλων και η αναφορά αρκετών συγγραφέων στην αγάπη και στην ενίσχυση της δημόδους γλώσσας από τον Μανουήλ. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Κ. Άμαντου, ο οποίος υπήρξε και ο ίδιος οπαδός της δημοτικής γλώσσας στην εποχή του³. Γράφει σχετικά με το θέμα: «Μετά

¹ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 225 («...είχε φυσικά χαρίσματα ανώτερα και του πατρός και του πάππου. Συνεκέντρωνε τὰ προτερήματα και τῶν δύο και ἐπὶ πλέον ἦτο ἀνδρειότατος ὄλων ἴσως τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς συγχρόνους του Ἑλληνας ἠγάπα περισσότερο παντὸς ἄλλου τὰ ἦθη και τὰ ἔθιμα τῆς Δύσεως, προσεπάθησε νὰ εἰσαγάγῃ τὰ ἵπποτικά ἔθιμα εἰς τὸ Βυζάντιον και διὰ τοῦτο ἐθαυμάσθη εἰς τὴν Δύσιν περισσότερο ἀπὸ ὄλους τοὺς Ἑλληνας αὐτοκράτορας. Ἠκολούθησε μὲ περισσότερο ἀρμὴν τὸ κατακτητικὸν πρόγραμμα τοῦ πατρός του»).

² Στο ίδιο («Ὁ Μανουήλ ἦτο ἡρωϊκὸς βασιλεὺς, ἀλλ' ἐπεζήτησε πολλάκις τοὺς πολέμους πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς ἵπποτικῆς τάσεως και ὄχι τῆς πολιτικῆς ἀνάγκης. Διεξήγαγε πολλοὺς πολέμους, ὄχι πάντοτε ἀναγκαίους, και ἐξήντησε τοὺς πόρους τοῦ κράτους»).

³ Ο Άμαντος εδώ αξιοποιεί επιδέξια την αγάπη του προβεβλημένου βυζαντινού αυτοκράτορα Μανουήλ Α' για τη δημόδη γλώσσα, για να προβάλλει τη δική του άποψη περί χρήσης της δημοτικής γλώσσας στην εποχή του. Δεν πρέπει να λησμονούμε πως το συγκεκριμένο σύγγραμμά του εκδόθηκε το 1912 για πρώτη φορά, μια περίοδο εντονότατων διεργασιών στην ελληνική διανόηση και την ευρύτερη κοινωνία σχετικά με το λεγόμενο «γλωσσικό ζήτημα». Μόλις λίγα χρόνια πριν (το 1901), η δημοσίευση στην εφημερίδα «Ακρόπολη» μιας προχωρημένης απόδοσης της Αγίας Γραφής στη δημοτική από τον Αλέξανδρο Πάλλη είχε δημιουργήσει σφοδρές αντιδράσεις από μερίδα φοιτητών και καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών και είχε οδηγήσει στα λεγόμενα «Ευαγγελικά», ενώ δυο χρόνια αργότερα (το 1903) νέα επεισόδια προκλήθηκαν από την κίνηση των ανθρώπων του Εθνικού Θεάτρου να αποδώσουν στα νέα ελληνικά την τραγωδία «Ορέστεια» του Αισχύλου («Ορεστειακά»). Το 1910 μάλιστα, έχουμε την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου με πρωτεργάτες τους Δ. Γληνό, Μ. Τριανταφυλλίδη και Αλ. Δελμούζο, ο οποίος υπερασπιζόταν τη χρήση της δημοτικής γλώσσας. Ο Άμαντος υπήρξε και ο ίδιος υπέρμαχος της δημοτικής γλώσσας, σε μια πιο συντηρητική όμως μορφή από αυτήν που ευαγγελίζονταν οι ακραίοι δημοτικιστές, κάτι που σημειώνει και ο ίδιος σε μια συνομιλία του με τον Κ. Παπαχρίστο που δημοσιεύτηκε στα *Νεοελληνικά Γράμματα* και σημειώνει για την ελληνική γλώσσα πως «ἔχει τριῶν χιλιάδων ἐτῶν ἱστορίαν...Υπέστη ἐξέλιξιν φυσικὴν, ὅπως ὄλαι αἰ γλῶσσαι, ἀλλὰ δι' αὐτὸ δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι ἑλληνικὴ και ἐπομένως δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴ γράφεται και ἡ νεωτέρα μορφή της...Μόνον εἰς τὴν δημοτικὴν ἂν μεταφραστοῦν τὰ ἀθάνατα λογοτεχνικὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἢμποροῦν νὰ ὠφελήσουν περισσότερο Ἑλληνας, ὄχι μόνον τοὺς ἀποφοίτους τῶν Πανεπιστημίων. Μόνον εἰς τὴν δημοτικὴν ἂν γραφοῦν βιβλία διὰ τὸν λαόν, ὑγιεινῆς, γεωγραφικῆς, ἠθικοπλαστικῆς κ.λπ. ἢμποροῦν νὰ τὸν ἐξυψώσουν ἠθικῶς και ἐπαγγελματικῶς...Σήμερα ἡ διάσπασις τῆς γλωσσικῆς ἐνότητος βλάπτει ὅπως και ἡ διάσπασις τοῦ ἐθνικοῦ βίου» (*Νεοελληνικά Γράμματα*, τεύχ. 109, 31/12/1938, σ. 12). Ἐχοντας αυτές τις πεποιθήσεις, μόλις ανέλαβε υπουργός Παιδείας στη θνησιγενή κυβέρνηση Ν. Πλαστήρα το 1945 (από τις 3 Ιανουαρίου ἕως τις 8 Απριλίου του ίδιου ἔτους), εισηγήθηκε τον ορισμό της ἰσοτιμίας δημοτικῆς και καθαρεύουσας με Συντακτικὴ Πράξη (Κ. Άμαντος, «Ἀναμνήσεις ἀπὸ τρίμηνον ὑπουργίαν», *Παιδεία* 13 (Οκτώβριος 1947), σ. 647).

τὴν ἐξιστόρησιν τῶν πολεμικῶν ἔργων τοῦ Μανουήλ εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν καὶ ὀλίγας λέξεις περὶ τῶν γραμμάτων κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, διότι καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Μανουήλ συνδέεται πρὸς αὐτά. Ἐν ᾧ σχεδὸν ὅλοι οἱ Ἕλληνες ποιηταὶ καὶ πεζογράφοι τοῦ μεσαίωνος μέχρι τῶν Κομνηνῶν μεταχειρίζονται γλῶσσαν πολὺ ἢ ὀλίγον ἀρχαῖζουσαν, ἀναφαίνονται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ποιήματα γεγραμμένα ἐν δημῳδῇ γλώσσῃ, τὴν ὁποίαν φαίνεται ἡγάπα καὶ ὑπεστήριζεν ὁ Μανουήλ. Τῶν ποιημάτων τούτων ὀνομαστὰ εἶναι τὰ ὑμνοῦντα τοὺς ἄθλους τῶν ἀκριτῶν, ἤτοι τῶν ἀρματωλῶν τοῦ μεσαίωνος κατὰ τῶν Μωαμεθανῶν. Τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου πλεῖστα ποιήματα διασφύζονται καὶ νῦν ἔτι εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας»¹.

Ὁ ἐπόμενος – καὶ τελευταῖος Κομνηνός – που ἀναφέρεται στα σχολικὰ εγχειρίδια εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος Α' (1182-1185), ὁ ὁποῖος εἶχε τὴ φήμη ἐνός ικανότατου («Ὁ Ἀνδρόνικος ἐκοσμεῖτο ὑπὸ σπανίων σωματικῶν καὶ πνευματικῶν προτερημάτων. Εἶχεν ἀνδρικὸν κάλλος καὶ ἡράκλειον ῥώμην καὶ ἦτο ἰππότης ἀτρόμητος συνηθισμένος εἰς πᾶσαν ταλαιπωρίαν. Προσέτι ἦτο ἡγεμονικὸς καὶ ῥήτωρ. Μὲ αὐτὰ λοιπὸν τὰ προτερήματα θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποβῆ ὁ πολιτικὸς ἀναμορφωτὴς τοῦ ἔθνους του»²), ἀλλὰ ἀκόλαστου καὶ χωρὶς ἠθικὰς ἀρχὰς ἡγέτη («Ἡδύνατο νὰ γίνῃ ὁ σωτὴρ τοῦ Κράτους, ἀλλ' ἔγινεν ὁ καταστροφεὺς. Τὰ μεγάλα σωματικὰ καὶ πνευματικὰ του χαρίσματα κατεστρέφοντο ἐξ ἐλλείψεως ἠθικοῦ στηρίγματος, ἐκ τῆς περιφρονήσεως πρὸς κάθε αἴσθημα τιμῆς. Ὁ βίος του, πρὶν ἀνέλθῃ εἰς τὸν θρόνον καὶ κατὰ τὴν βασιλείαν αὐτοῦ, ὑπῆρξε περιπετειώδης ὡς ὁ βίος ἐνός μυθιστορηματικοῦ ἥρωος [...]. Τὴν βασιλείαν ὅμως αὐτοῦ ἡμαύρωσαν πολυάριθμοι καταδιώξεις καὶ θανατώσεις»³). Σύμφωνα με τοὺς περισσότερους ιστορικούς, θὰ μπορούσε χάρι στα θετικὰ στοιχεῖα που ἔδειξε κυβερνῶντας («...εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἔδειξε λαμπρὰν διαγωγὴν, τὰ φορολογικὰ τοῦ λαοῦ βάρη ἠλάφρωσε, τὰς πολυδαπάνους ἀνλικὰς ἐορτὰς κατήργησε, τὴν δικαιοσύνην ἐβελτίωσε δι' ἐκλογῆς εὐσυνειδήτων ἀνδρῶν, καὶ δραστηρίως εἰργάζετο διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς διοικητικῆς μηχανῆς»⁴), νὰ προσφέρει πολὺτιμες υπηρεσίαις στὴν πατρίδα του. Ωστόσο, ὄντας ἓνα «παράδοξον μείγμα ἀρετῶν καὶ κακιῶν»⁵, δὲν κατάφερε νὰ ξεπεράσῃ τὸν κακὸ ἐαυτὸ του καὶ περισσότερο ἐβλάψῃ, παρὰ ωφέλησῃ τὸ βυζαντινὸ κράτος⁶, σὲ μιὰ ἐποχὴ κρίσιμη καὶ γι' αὐτὴν ἀκόμα τὴν ὑπαρξή του. Δὲν

¹ Κ. Ἀμαντος, ὁ.π., σ. 94.

² Α. Χωραφᾶς - Α. Σακελλαρίου, ὁ.π., σ. 70.

³ Α. Ἀδαμαντίου, ὁ.π., σ. 290.

⁴ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, ὁ.π., σ. 180.

⁵ Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, ὁ.π., σ. 227.

⁶ Α. Χωραφᾶς - Α. Σακελλαρίου, ὁ.π., σ. 70 («Ἐπομένως ἀντὶ ὠφελείας ἀπέβη πρόξενος ἀνυπολογίστου βλάβης εἰς τὸ καταρρέον κράτος»).

είναι καθόλου τυχαίο ότι το όνομά του ταυτίστηκε με αυτό του Αλκιβιάδη¹, ακόμα και με εκείνο του Σατανά².

Γ6. Οι αυτοκράτορες από την εποχή των Αγγέλων έως το τέλος του Βυζαντίου

Με τη δυναστεία των Αγγέλων οι ιστορικοί ασχολούνται λίγο. Ίσως σε αυτό να συνέβαλε και το γεγονός ότι κατά την περίοδο της διακυβέρνησής τους, η κατάρρευση του βυζαντινού κράτους ήταν πλέον εμφανής³, ενώ στην εποχή τους συνέβη και η πρώτη άλωση του 1204 από τους σταυροφόρους.

Ο πρώτος Άγγελος που αναφέρεται στα σχολικά εγχειρίδια είναι ο Ισαάκιος Β' (1185-1195), τον οποίο οι παλαιότεροι ιστοριογράφοι του 20ού αιώνα τον αξιολογούν αρνητικότερα⁴. Στα νεότερα εγχειρίδια, αντιθέτως, οι απόψεις γι' αυτόν είναι μοιρασμένες⁵.

Ανάλογη είναι η συμπεριφορά των ιστορικών και απέναντι στον αδελφό του, Αλέξιο Γ' (1195-1203), ο οποίος διαδέχθηκε τον Ισαάκιο, αφού

¹ Κ. Άμαντος, *ό.π.*, σ. 95 («Διὰ τὸ μείγμα τοῦτο τῶν προτερημάτων καὶ κακιῶν παρεβλήθη ὄχι ἀδίκως πρὸς τὸν Αλκιβιάδην»).

² Κ. Καλοκαιρινός, *ό.π.*, σ. 254 («Στὸ τέλος ὑπερίσχυσαν [οἱ αριστοκράτες], πῆραν τὸν εὐκολοπίστευτο λαὸ μὲ τὸ μέρος τους καὶ θανάτωσαν μὲ φριχτὸ τρόπο τὸν τελευταῖο Κομνηνὸ, τὸ «Σατανά» τοῦ Βυζαντίου, ὅπως τὸν εἶπαν, ματαιώνοντας τὴν τελευταία προσπάθεια νὰ συγκρατηθῇ ἡ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸ χαμό»).

³ Α. Χωραφᾶς - Α. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 73 («Διὰ τῆς ἀνόδου τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου εἰς τὸν θρόνον ἡ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία ἐθριάμβευσεν αἱ δὲ σωτήριοι τοῦ Ἀνδρονίκου μεταρρυθμίσεις παρήλθον ἀνεπιστρεπτί. Καὶ ἐὰν μὲν ὁ Ἰσαάκιος καὶ οἱ διάδοχοί του ἐκοσμοῦντο ὑπὸ τῶν συνήθων εἰς τὴν ἀριστοκρατίαν ταύτην στρατιωτικῶν ἀρετῶν, θὰ κατωρθοῦτο νὰ διατηρηθῇ ἡ διὰ τῶν Κομνηνῶν προσδοθεῖσα εἰς τὸ κράτος λάμψις καὶ νὰ σωθῇ. Ἀλλὰ δυστυχῶς οὗτοι ἀπεδείχθησαν ἐντελῶς ἀνίκανοι διὰ νὰ κυβερνήσουν καὶ νὰ σώσουν τὸ πανταχόθεν προσβαλλόμενον κράτος. Ὄντως αἱ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου περισταλεῖσαι καταχρήσεις τῶν ἀνωτέρων τοῦ κράτους λειτουργῶν καὶ ἡ σπατάλη τῆς αὐλῆς ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἐπιφέρουν μέγαν κλονισμόν εἰς τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους. Ὡς ἐκ τούτου δὲ νέαι φορολογίαι ἐπιβάλλονται, αἱ ὁποῖαι πιέζουν τὸν λαὸν πολὺ. Ἐξ ἄλλου ἡ συγκεντρωτικὴ διοίκησις, ἡ ὁποία ἔως τώρα ἔσωσε τὸ κράτος χαλαροῦται. Πολλοὶ μεγάλοι ἰδιοκτῆται καὶ ἄρχοντες ἀποβαίνουν σχεδὸν ἀνεξάρτητοι εἰς τὰς ἐπαρχίας»).

⁴ Στο ἴδιο («Εἶναι ἀληθές ὅτι κατ' ἀρχὰς ἡ τύχη ἐδείχθη πρὸς τὸν Ἰσαάκιον εὐμενής. Ὁ στρατηγὸς αὐτοῦ Βρανᾶς κατῶρθωσε νὰ νικήσῃ παρὰ τὸν Στρυμόνα τοὺς ἐκ τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως βαδίζοντας Νορμανδοὺς καὶ νὰ τοὺς ἐκδιώξῃ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Ἀλλὰ τὸ εὐτυχές γεγονός δὲν κατῶρθωσε νὰ ἐμβάλῃ εἰς τὸν αὐτοκράτορα γενναιότερα φρονήματα. Ἡ ἀνικανότης καὶ ἡ ἀδράνεια τοῦ Ἰσαακίου ἦτο τοιαύτη, ὥστε τίποτε δὲν ἠδύνατο νὰ τὴν θεραπεύσῃ»).

⁵ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σσ. 183 καὶ 185 («Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του ὁ Ἰσαάκιος εἶχε μίαν λαμπρὰν ἐπιτυχίαν κατὰ τῶν Νορμανδῶν, χάρις εἰς τὸν ἰκανὸν στρατηγὸν του Ἀλέξιον Βρανᾶν. [...] Ἡ ἐπιτυχία αὕτη τοῦ Βρανᾶ ἔδωκεν αἴγλην εἰς τὸν Ἰσαάκιον Ἀγγελον, διὰ τοῦτο δὲ σύγχρονοι ἱστορικοὶ ὀνομάζουν τὸν Ἰσαάκιον δεῦτερον Θεόν, ἐλευθερωτὴν καὶ τυραννοκτόνον [...] Πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι τὸ περιβάλλον του οὐδόλως ἐβοήθησε τὸν Ἰσαάκιον εἰς τοὺς σοβαροὺς κινδύνους. Ἀνώτεροι στρατιωτικοὶ ἐπαναστάτουν καὶ ἤρχοντο συχνὰ εἰς συνεννοήσεις μὲ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ κράτους, διὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὴν φιλοδοξίαν των»).

πρώτα τον τύφλωσε και τον φυλάκισε. Χαρακτηρίζεται είτε ίδιος ως προς την ανικανότητα με εκείνον¹, είτε χειρότερος από αυτόν².

Από τους βασιλείς που κυβέρνησαν το κράτος της Νίκαιας, αναφέρονται οι τρεις πρώτοι. Ο ιδρυτής του Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης (1204-1222), ο γαμπρός του Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης (1222-1254) και ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης (1254-1258). Και οι τρεις τυγχάνουν ευμενούς αντιμετώπισης από τους ιστορικούς, ως οι άνθρωποι που διατήρησαν συμπαγές ένα καθαρά ελληνικό κράτος μετά την άλωση του 1204 και χάρη στην πολιτική τους, δεν άργησε να συμβεί η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261. Για τον πρώτο, ο Αδαμαντίου σημειώνει πως «ἔβαλε στερεὰ θεμέλια εἰς τὸ κράτος του»³, για να προσθέσει στη συνέχεια πως παρά τις ελλείψεις σε ἐμπύχο και σε ἀψύχο δυναμικό, κατόρθωσε με την ανδρεία και τη μεγάλη πολιτική του δεξιότητα να διατηρήσει ισχυρό το νεοπαγές κράτος του⁴. Παρόμοιες απόψεις εκφράζονται και για τον Βατάτζη («ἦτο ἀνὴρ ἐμπειροπόλεμος καὶ συνετός· κατεσκεύασε στόλον, μὲ τὸν ὁποῖον περιώρισε τοὺς Λατίνους καὶ κατέλαβε τὰς νήσους, αἵτινες εἶναι πλησίον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· ἔπειτα διεβιβάσθη εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ κατέλαβεν ἀρκετὸν μέρος τῆς Θράκης, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ὅλην τὴν νότιον Μακεδονίαν. Μετὰ βασιλείαν δὲ 33 ἐτῶν ἀπέθανεν ὁ ἔνδοξος βασιλεύς, ὅστις ἠῤῥησεν ὄχι μόνον τὴν δύναμιν τοῦ κράτους του διὰ τῶν νικῶν του, ἀλλὰ καὶ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν εὐτυχίαν τῶν ὑπηκόων του μὲ τὴν συνετὴν διοίκησίν του καὶ τὰς ἐπιτυχεῖς του συνθήκας πρὸς ἄλλους ἡγεμόνας»⁵). Για τον Θεόδωρο Β΄ οι απόψεις διίστανται. Άλλοι ιστορικοί του πλέκουν το εγκώμιο («ἦταν ἱκανὸς στή διοίκησιν· λόγιος καὶ ὁ ἴδιος προστάτευσε τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παιδεία καὶ τοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους»⁶) και άλλοι ισορροπούν ανάμεσα στους επαίνους και στους ψόγους («οὗτος καὶ λόγιος ἦτο καὶ ἱκανὸς πολεμιστῆς· κατενίκησε δὲ τοὺς Βουλγάρους. Ἄλλ’ ἦτο φιλύποπτος ἡγεμὼν καὶ συμπεριεφέρθη κακῶς πρὸς τοὺς στρατηγούς του καὶ ἰδίως πρὸς τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγον, ἔνεκα τῆς νόσου του, ἣτις μετὰ τεσσάρων ἐτῶν βασιλείαν τὸν ἔφερεν εἰς τὸν τάφον»⁷).

Η διαδοχή του Θεόδωρου Β΄ υπήρξε περιπετειώδης, καθώς ο γιος του και νόμιμος κληρονόμος της βασιλείας, Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρης, ήταν μόλις οκτώ ετών. Έτσι, τη φροντίδα των κρατικών υποθέσεων ανέλαβαν, κατόπιν

¹ Α. Χωραφᾶς - Α. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σσ. 74-75 («δὲν ἐφάνη καλύτερος τοῦ ἀδελφοῦ του»).

² Ν. Βραχνός, *ό.π.*, σ. 107 («ἐδείχθη ἀνικανώτερος καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀδελφοῦ του»).

³ Α. Αδαμαντίου, *ό.π.*, σ. 322.

⁴ Στο ίδιο («Οἱ πόροι τοῦ κράτους του ἦσαν ὀλίγοι, ὁ στρατὸς μικρός. Ἡ ἀνδρεία τοῦ αὐτοκράτορος ἀνεπλήρωνε τὸν ὀλίγον ἀριθμὸν. Μὲ τὴν ἀνδρείαν συνήγωνε καὶ μεγάλην πολιτικὴν δεξιότητα»).

⁵ Π. Βαλάκης, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ’ ἡμᾶς χρόνων*, ἔκδ. δευτέρα, ἔκδ. Ἰωάννης Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 9.

⁶ Λ. Τσακτσίρας - Ζ. Ὀρφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, *ό.π.*, σ. 314.

⁷ Π. Βαλάκης, *ό.π.*

εντολής του αποθανόντος πατέρα του, ο πατριάρχης Αρσένιος και ο πρωτοβεστιάριος Γεώργιος Μουζάλων. Η απόφαση αυτή δυσαρέστησε τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, ο οποίος ήλπιζε ότι θα ήταν αυτός που θα αναλάμβανε τη διακυβέρνηση του κράτους για όσο διάστημα ο Ιωάννης θα ήταν ανήλικος. Με μια σειρά από δυναμικές κινήσεις, από μέρους των οπαδών του, ο Μιχαήλ κατόρθωσε σταδιακά να ανελιχθεί στον θρόνο, εκτοπίζοντας τον ανήλικο Ιωάννη.

Οι απόψεις που εκφράζονται στα σχολικά εγχειρίδια για τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1282), γενάρχη της ομώνυμης δυναστείας, είναι πολύ ευμενείς. Θεωρείται ο τελευταίος μεγάλος στρατηλάτης και ταυτόχρονα ικανότατος πολιτικός και διπλωμάτης («Ο Μιχαήλ επεδίωξε τὴν ἀνασύστασιν αὐτοκρατορίας ἰσχυρᾶς καὶ ἀνέπτυξεν ἔξοχα προτερήματα, ἀπέδειξεν ἀντίληψιν λεπτὴν καὶ νοῦν πρακτικόν. Διὰ τοῦτο δικαίως θεωρεῖται ὁ τελευταῖος ἐκ τῶν μεγάλων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου»¹). Η μοναδική ένσταση που διατυπώνεται εις βάρος του, αφορά στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε τον ανήλικο Ιωάννη Δ΄, καθώς τον τύφλωσε, για να αποκλείσει πιθανή διεκδίκηση του θρόνου απ' αυτόν στο μέλλον².

Οι επόμενοι αυτοκράτορες που τον διαδέχθηκαν δεν έχουν την ίδια αντιμετώπιση με τον Μιχαήλ, με ελάχιστες εξαιρέσεις, καθώς κρίνονται συνήθως ανίκανοι για τη θέση αυτή και ακατάλληλοι να αντιμετωπίσουν την επερχόμενη θύελλα. Ο γιος του Μιχαήλ Η΄, Ανδρόνικος Β΄ (1282-1328), παρότι εκτιμάται ως λόγιος, χαρακτηρίζεται άπειρος κυβερνήτης, διότι παραμέλησε τον στρατό και δεν υπολόγισε σωστά τις περιστάσεις³, με αποτέλεσμα την περαιτέρω επέκταση των Οθωμανών στη Μικρά Ασία. Επιπρόσθετα, η ατυχής έμπνευσή του να προσλάβει ως μισθοφόρους την Καταλανική Εταιρεία το 1302, δημιούργησε πολύ μεγαλύτερα προβλήματα απ' όσα κλήθηκε να λύσει⁴. Εν τέλει η βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ θα

¹ Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 265.

² Κ. Άμαντος, *ό.π.*, σ. 114 («Πρὸς τὸν ἐπιτροπευόμενον Ἰωάννην Λάσκαριν δὲν προσηνέχθη τιμίως ὁ Μιχαήλ, διότι ἐτύφλωσεν αὐτὸν, ἵνα τὸν καταστήσῃ ἀνίκανον εἰς τὸ βασιλεύειν. Ἡ ἄνανδρος αὕτη πράξις προεκάλεσε τὸν ἀφορισμὸν τοῦ αὐστηροῦ Πατριάρχου Ἀρσενίου Ἀντωρειανοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ Μιχαήλ μόλις μετὰ πολυετὴ ἀγῶνα κατῶρθωσε νὰ καθαιρέσῃ»).

³ Στο ίδιο, σσ. 115-116 («Ο υἱὸς τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου Ἀνδρόνικος Β΄, ἔσπενσε νὰ εἰρηνεύσῃ πρὸς τὸν ὀρθόδοξον κλῆρον ἀκυρώσας τὸ διάταγμα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ περὶ ἐνώσεως τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας μετὰ τῆς Δυτικῆς. Ἄλλ' αἱ ἀνόητοι τιμωρίαί, τὰς ὁποίας ἐπέβαλεν εἰς τοὺς κληρικοὺς τοὺς ὑπακούσαντας εἰς τὰς ἀποφάσεις τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἐξῆψαν τὰ πάθη καὶ προεκάλεσαν ἔριδας ἀκαίρους, καθ' ἣν στιγμὴν οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ ἦσαν ἐπικινδυνώτατοι. Δυστυχῶς ὁ Ἀνδρόνικος παρημέλησε τὴν στρατιωτικὴν παρασκευὴν τοῦ κράτους καὶ κατεγίνετο τὸναντίον εἰς ἀσκόπους θεωρητικὰς συζητήσεις»).

⁴ Π. Βαλάκης, *ό.π.*, σ. 14 («Καὶ ἦτο μὲν λόγιος, ἀλλ' ὅπως καὶ οἱ περὶ αὐτὸν μορφωμένοι, ἦτο ἄπειρος εἰς τὸ νὰ κυβερνᾷ τὸ κράτος καὶ εἰς τὰ στρατιωτικὰ· ἐπειδὴ δὲ δὲν ἠδύνατο ν' ἀποκρούσῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Τουρκομάνων δυναστῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ ὁποῖοι ἐλεηλάτουν δεινῶς τὰς ἑλληνικὰς ἐν αὐτῇ χώρας, ἐμίσθωσεν 6500 Ἰσπανοὺς τυχοδιώκτας, οἵτινες καὶ πρότερον ἐπολέμουν εἰς τὴν Δύσιν, τοὺς λεγομένους Καταλανοὺς, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ρογήρου Δεφλὸρ. Καὶ ἐπέφερον μὲν οὗτοι εἰς τρεῖς μάχας πανωλεθρίαν εἰς

σημαδευτεί από έναν αιματηρό και μακροχρόνιο εμφύλιο με τον ίδιο του τον εγγονό, Ανδρόνικο Γ' (1328-1341), ο οποίος το 1328 με πραξικοπηματικό τρόπο θα καταλάβει την εξουσία. Γι' αυτόν οι γνώμες είναι θετικές, καθώς θεωρείται αγαπητός από τους υπηκόους του, επιεικής και σθεναρός υπερασπιστής των κεκτημένων του κράτους που κληρονόμησε, αφήνοντας αγαθή ανάμνηση της εξουσίας του¹. Μετά τον θάνατο του Ανδρόνικου Γ', δημιουργήθηκε νέο ζήτημα με τον διάδοχό του, Ιωάννη Ε' (1341-1391), επειδή ήταν ανήλικος (μόλις εννέα ετών). Η μητέρα του Άννα επέμενε να λάβει μέρος στη νομή της εξουσίας, τη στιγμή που την πρωτοκαθεδρία είχε ο προσωπικός φίλος του Ανδρόνικου Γ', Ιωάννης Καντακουζηνός. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση του Καντακουζηνού, ο οποίος αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας ως Ιωάννης ΣΤ' (1341-1355) και οδήγησε σε νέο αιματηρό εμφύλιο το Βυζάντιο, με απρόβλεπτες πολιτικές εξελίξεις και την ενεργό ανάμειξη εξωτερικών παραγόντων. Ο εμφύλιος συνεχίστηκε έως το 1355, οπότε ο Καντακουζηνός παραιτήθηκε από τον θρόνο υπέρ του Ιωάννη Ε'. Ο Ιωάννης Ε' περνά σχεδόν απαρατήρητος από την ιστοριογραφία («Μὲ πικρίαν ἐτελείωσε τὸν μακρὸν αὐτοῦ, ἀλλ' ἀνωφελῆ βίον ὁ Ἰωάννης ὁ Ε΄»²), όχι όμως και ο Ιωάννης ΣΤ', ο οποίος προκαλεί τόσο θετικά («Ὁ Καντακουζηνὸς εἶναι ἄνθρωπος λόγιος καὶ εὐσεβὴς»³), όσο και αρνητικά («...ἄμετρος φιλοδοξία τὸν τυφλώνει καὶ τὸν κάμνει νὰ καλέσῃ εἰς βοήθειαν τοὺς Ὀθωμανοὺς. Αἱ τύψεις τῆς συνειδήσεως δι' ὅσα κακὰ ἐπροξένησεν εἰς τὴν πατρίδα του ἀναγκάζουν τὸν Καντακουζηνὸν νὰ λάβῃ τὸ "μοναχικὸν σχῆμα". Εἰς τὸ μοναστήριον διήλθε τὴν ζωὴν ἀσχολούμενος εἰς θρησκευτικὰς μελέτας καὶ συγγράφων τὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων αὐτοῦ»⁴) σχόλια για τον τρόπο με τον οποίο πολιτεύτηκε τόσο στον εμφύλιο, όσο και ως αυτοκράτορας.

Ο τελευταίος αυτοκράτορας (με εξαίρεση τον Κωνσταντίνο ΙΑ' Παλαιολόγο για τον οποίο γίνεται λόγος σε άλλο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής) είναι ο Μανουήλ Β' (1391-1423). Ο Μανουήλ σε ένα από τα σχολικά εγχειρίδια των τελών του 20ού αιώνα χαρακτηρίζεται ως «τραγικός ἥρωας»⁵. Βρέθηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο σε μια εποχή όπου το Βυζάντιο ήταν η σκιά του εαυτού του. Σε αυτή την απελπιστική κατάσταση για το κράτος, ο Μανουήλ ανέλαβε την πρωτοβουλία να

τοὺς Τούρκους· ἀλλὰ καὶ λεηλάτησαν ἀνηλεῶς τὰς ἑλληνικὰς χώρας τῆς Ἀσίας, ἔσφαζον τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἄλλα πολλὰ κακὰ ἐπροξένησαν»).

¹ Στο ίδιο, σσ. 14-15 («Καὶ ἐπολέμησε μὲν ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Σέρβους, καὶ ἤνωσε τὴν Ἠπειρον μὲ τὸ Βυζάντιον, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐμποδίσῃ τὴν πρόοδον τῶν Τούρκων ὑπὸ τὸν Ὀρχάν, οἱ ὁποῖοι κατέλαβον τὴν Νίκαιαν. Ἐν τούτοις ἠγαπᾶτο ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του ὡς ἀγαθὸς καὶ ἐπιεικὴς ἄρχων καὶ ὑπέρμαχος τῆς ἐθνικῆς ιδέας κατὰ τῶν ἐχθρῶν· διὰ τοῦτο ἦτο γενικὴ ἡ θλίψις, ὅτε ἀπέθανε, τῷ 1341»).

² Α. Ἀδαμαντίου, ὁ.π., σ. 331.

³ Στο ίδιο, σ. 330.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Λ. Τσακτσίρας - Ζ. Ὀρφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, ὁ.π., σ. 333.

περιοδεύσει στις δυτικές πρωτεύουσες, αιτούμενος – μάταια – την ενίσχυση των ηγεμόνων τους, μιας και κανείς δεν έδειχνε ενδιαφέρον να προσφέρει την παραμικρή βοήθεια στους «σχισματικούς» Έλληνες («Έγινε αυτοκράτορας μιᾶς αυτοκρατορίας πού μόνο τ' ὄνομά της εἶχε ἀπομείνει. Ἡ Πόλη πολιορκημένη, μέ τίς ἀκτές τοῦ Βοσπόρου τουρκικές δέν εἶχε τίποτα ἀπό τήν παλιά της δόξα. Ὁ πληθυσμός της εἶχε ἀραιώσει καί εἶχε φτωχέψει. Ἐνας χρονογράφος τῆς ἐποχῆς μᾶς λέει ὅτι οἱ κάτοικοί της γκρέμιζαν τά μισοερεπωμένα σπίτια, γιά νά πάρουν ξύλα γιά τή φωτιά.

Ἡ θέση τοῦ Μανουήλ ἦταν ἀπελπιστική. Ἀποφάσισε νά ταξιδέψει στή Δύση γιά βοήθεια. Ἄφησε τή διοίκηση σ' ἓνα ἀνηψιό του καί περιόδευσε σ' ὅλες σχεδόν τίς μεγάλες πρωτεύουσες· ἔφτασε ὡς τό Λονδίνο. Παντοῦ τόν δέχτηκαν μέ συμπάθεια καί “κατανόηση”· γιά βοήθεια ὁμως μόνο ἀόριστες ὑποχρεώσεις ἀπέσπασε.

Οἱ Βενετοί καί οἱ Γενοβέζοι εἶχαν πολλούς λόγους νά θέλουν τή σωτηρία τῆς Πόλης, ἦταν ὁμως τόσο δυνατές οἱ ἀντιζηλίεις τους καί οἱ ἀνιθέσεις πού κάναν σχεδόν ἀδύνατη τή συνεργασία τους. Οἱ Ἄγγλοι καί οἱ Γάλλοι ἦταν στά πρόθυρα πολέμου μεταξύ τους καί δέν εἶχαν καιρό γιά ἄλλα προβλήματα. Τό χειρότερο· στά μεγάλα λαϊκά στρώματα στή Δύση εἶχε σχηματιστεῖ ἡ ἐντύπωση, ὕστερα ἀπό τόσων χρόνων προπαγάνδα τῆς Ρώμης, ὅτι δέν ἄξιζε νά χαλάει κανείς τήν ἡσυχία του γιά τούς “σχισματικούς” αὐτούς Ἕλληνες»¹). Ἡ ἀπελπιστική θέση στην οποία βρέθηκε τον ἀνύψωσε στα μάτια των συγγραφέων της εποχῆς καί γι' αὐτό θεωρήθηκε ὡς «ὁ λαμπρότερος ἀπό τούς Παλαιολόγους»². Μια «γενναία ψυχή»³ που «ἤσθάνθη πικρότατα τό ὄνειδος τῶν θλιβερῶν ἐκείνων χρόνων»⁴.

Παρά βέβαια τήν πρόσκαιρη ἀνάσα που προέκυψε ὄχι ἀπό τή Δύση, ἀλλά ἀπό τήν Ἀνατολή, μέσω της ἐπέλασης του Ταμερλάνου, ἡ κατάσταση ἦταν πλέον μη ἀναστρέψιμη, ὅπως ἀποδείχθηκε μέ τον οδυνηρότερο τρόπο – λίγα χρόνια ἀργότερα – στις 29 Μαΐου του 1453.

¹ Στο ἴδιο, σσ. 333-334.

² Ἀ. Ἀδαμαντίου, ὁ.π., σ. 331.

³ Στο ἴδιο.

⁴ Στο ἴδιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8ο

Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Α. Εισαγωγικά¹

Ο Γάιος Φλάβιος Βαλέριος Κωνσταντίνος (Flavius Valerius Constantinus), γεννήθηκε στις 17 Φεβρουαρίου² στη Ναϊσσό της Ιλλυρίας (σημ. Νις της Σερβίας). Δεν γνωρίζουμε ωστόσο με ακρίβεια το έτος γέννησής του, το οποίο υπολογίζεται μεταξύ 273 και 285. Οι γονείς του ήταν ο Κωνσταντίνος Α΄ Χλωρός και η πρώτη του σύζυγος, Ελένη. Ο Κωνσταντίνος υπήρξε αρχικά καίσαρας και στη συνέχεια άγουστος στη Δύση (Γαλατία, Βρετανία και Ισπανία) σύμφωνα με το θεσμό της τετραρχίας. Ο πατέρας του είχε αριστοκρατική καταγωγή, σε αντίθεση με τη μητέρα του, η οποία μάλλον καταγόταν από πιο ταπεινή οικογένεια. Αυτό υπήρξε και η αφορμή για να απομακρυνθεί η Ελένη από σύζυγός του και να παντρευτεί ξανά την αριστοκρατικής καταγωγής Θεοδώρα, κόρη του Μαξιμιανού. Ο Κωνσταντίνος όλο αυτό το διάστημα είχε κατορθώσει να κερδίσει την εμπιστοσύνη του πατέρα του, συμμετέχοντας στο πλευρό του στις πολεμικές επιχειρήσεις που διεξήγαγε, κι έτσι εκείνος τον προόριζε για διάδοχό του. Μετά τις παραιτήσεις του Διοκλητιανού και του Μαξέντιου, ο Κωνσταντίνος αναδείχθηκε άγουστος, διατηρώντας τον έλεγχο του δυτικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και το 306, μετά τον θάνατό του, ο γιος του Κωνσταντίνος αναγορεύτηκε από το στράτευμα άγουστος. Ακολουθώντας το (πολιτικό) παράδειγμα του πατέρα του, χώρισε την πρώτη του σύζυγο Μινερβίνα (με την οποία είχε ήδη έναν γιο, τον Κρίσπο) και παντρεύτηκε τη Φαύστα, κόρη του Μαξιμιανού. Έπειτα από μια σειρά εμφύλιων συγκρούσεων μεταξύ των διεκδικητών της εξουσίας, ο Κωνσταντίνος αναδείχθηκε μοναδικός κυρίαρχος και αυτοκράτορας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αυτή του την επιτυχία ο ίδιος την απέδωσε στο Θεό των χριστιανών, επειδή, σύμφωνα με την παράδοση που αναφέρει πρώτος ο Ευσέβιος, πριν από την καθοριστικότερη σύγκρουση με τον Λικίνιο κοντά στη Ρώμη, έγινε μάρτυρας ενός

¹ Για τον Μ. Κωνσταντίνο και το έργο του βλ, ενδεικτικά Τ. Barnes, *Constantine the Great and the Christian Church*, Λονδίνο 1972, του ίδιου, *Constantine and Eusebius*, Καίμπριτζ, Μασσαχ. 1981, του ίδιου, *The new Empire of Diocletian and Constantine*, Λονδίνο-Καίμπριτζ, Μασσαχ. 1982, Α. Jones, *Ο Κωνσταντίνος και ο εκχριστιανισμός της Ευρώπης*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 1982, Φ. Βλαχοπούλου, *Ο Μέγας Κωνσταντίνος και η διαμόρφωση του Βυζαντινού κράτους*, εκδ. Σπανός, Αθήνα 1986, Β. Bleckmann, *Konstantin der Grosse*, Ράινμπεκ 1996, Ch. Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, Νέα Υόρκη 2004, Η. Pohlsander, *The emperor Constantine*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2004.

² Γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία γέννησης του Μ. Κωνσταντίνου, επειδή η ημερομηνία των γενεθλίων του είχε καθιερωθεί αργότερα στην αυτοκρατορία ως ημέρα δημόσιου εορτασμού.

θαυμαστού γεγονότος. Σύμφωνα με τον Ευσέβιο, ο Κωνσταντίνος και όσοι έλαβαν μέρος σε εκείνη τη μάχη είδαν στον ουρανό έναν φωτεινό σταυρό με την ένδειξη: «Ἐν τούτῳ νίκα». Το ίδιο βράδυ, ο Κωνσταντίνος είδε σε όραμα το Χριστό να του υποδεικνύει τι θα έπρεπε να κάνει για να επικρατήσει του αντιπάλου του, όπως και έπραξε¹. Μετά την πλήρη επικράτησή του, παρέμεινε για ένα διάστημα στη Ρώμη, όπου διαπίστωσε, εκτός από την πλήρη δυσαρμονία του με το λαό της πόλης (όσον αφορά στη θρησκευτική πίστη, στη δημοκρατική παράδοση κ.ά.) και τον κίνδυνο που διέτρεχε η αυτοκρατορία εξ ανατολών. Στην τελική του απόφαση να μεταφέρει την πρωτεύουσα του κράτους στην Ανατολή, συνέβαλε και μια σειρά από εκτελέσεις στενών συγγενικών του προσώπων που διέταξε ο

¹ Ευσέβιος Παμφίλου, «Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως Λόγοι Δ'», PG 20 (1857), 944A-948A («Ἄνεκαλεῖτο δῆτα ἐν εὐχαΐς τοῦτον, ἀντιβολῶν καὶ ποτνωμένους φῆναι αὐτῷ ἑαυτὸν ὅστις εἶη καὶ τὴν ἑαυτοῦ δεξιὰν χεῖρα τοῖς προκειμένοις ἐπορέξει. εὐχομένῳ δὲ ταῦτα καὶ λιπαρῶς ἰκετεύοντι τῷ βασιλεῖ θεοσημεῖα τις ἐπιφαίνεται παραδοξοτάτη, ἣν τάχα μὲν ἄλλου λέγοντος οὐ ῥάδιον ἦν ἀποδέξασθαι, αὐτοῦ δὲ τοῦ νικητοῦ βασιλέως τοῖς τὴν γραφὴν διηγουμένοις ἡμῖν μακροῖς ὕστερον χρόνοις, ὅτε ἠξιώθημεν τῆς αὐτοῦ γνώσεώς τε καὶ ὁμιλίας, ἐξαγγείλαντος ὄρκους τε πιστωσαμένου τὸν λόγον, τίς ἂν ἀμφιβάλοι μὴ οὐχὶ πιστεῦσαι τῷ διηγήματι; μάλισθ' ὅτε καὶ ὁ μετὰ ταῦτα χρόνος ἀληθῆ τῷ λόγῳ παρέσχε τὴν μαρτυρίαν. ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίον ὥρας, ἤδη τῆς ἡμέρας ἀποκλινούσης, αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἔφη ἐν αὐτῷ οὐρανῷ ὑπερκείμενον τοῦ ἡλίου σταυροῦ τρόπαιον ἐκ φωτὸς συνιστάμενον, γραφὴν τε αὐτῷ συνῆφθαι λέγουσαν· τούτῳ νίκα. θάμβος δ' ἐπὶ τῷ θεάματι κρατῆσαι αὐτὸν τε καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἅπαν, ὃ δὴ στελλομένῳ ποι πορείαν συνείπετό τε καὶ θεωρὸν ἐγένετο τοῦ θαύματος. καὶ δὴ διαπορεῖν πρὸς ἑαυτὸν ἔλεγε, τί ποτε εἶη τὸ φάσμα. ἐνθυμουμένῳ δ' αὐτῷ καὶ ἐπὶ πολὺ λογιζομένῳ νύξ ἐπήει καταλαβοῦσα. ἔνθα δὴ ὑπνοῦντι αὐτῷ τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ σὺν τῷ φανέντι κατ' οὐρανὸν σημείῳ ὀφθῆναι τε καὶ παρακελεύεσθαι, μίμημα ποιησάμενον τοῦ κατ' οὐρανὸν ὀφθέντος σημείου τούτῳ πρὸς τὰς τῶν πολεμίων συμβολὰς ἀλεξήματι χρῆσθαι. ἅμα δ' ἡμέρα διαναστάς τοῖς φίλοις ἐξηγόρευε τὸ ἀπόρρητον. κἄπειτα χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτελῶν δημιουργοὺς συγκαλέσας μέσος αὐτὸς καθιζάνει καὶ τοῦ σημείου τὴν εἰκόνα φράζει, ἀπομιμεισθαί τε αὐτὴν χρυσῷ καὶ πολυτελέσι λίθοις διεκελεύετο. ὃ δὴ καὶ ἡμᾶς ὀφθαλμοῖς ποτε παραλαβεῖν αὐτὸς βασιλεύς, θεοῦ καὶ τοῦτο χαρισαμένου, ἠξίωσεν. Ἦν δὲ τοιῶδε σχήματι κατεσκευασμένον. ὑψηλὸν δόρυ χρυσῷ κατημφιεσμένον κέρας εἶχεν ἐγκάρσιον σταυροῦ σχήματι πεποιημένον, ἄνω δὲ πρὸς ἄκρῳ τοῦ παντὸς στέφανος ἐκ λίθων πολυτελῶν καὶ χρυσοῦ συμπεπλεγμένους κατεστήρικτο, καθ' οὗ τῆς σωτηρίου ἐπηγορίας τὸ σύμβολον δύο στοιχεῖα τὸ Χριστοῦ παραδηλοῦντα ὄνομα διὰ τῶν πρώτων ὑπεσήμενον χαρακτήρων, χιαζομένου τοῦ ῥῶ κατὰ τὸ μεσαίτατον· ἃ δὴ καὶ κατὰ τοῦ κράνουσ φέρειν εἶωθε κὰν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις ὁ βασιλεύς. τοῦ δὲ πλαγίου κέρως τοῦ κατὰ τὸ δόρυ πεπαρμένου ὀθὼνη τις ἐκκρεμῆς ἀπηώρητο, βασιλικὸν ὕφασμα ποικιλία συνημμένων πολυτελῶν λίθων φωτὸς ἀγῶαῖς ἐξαστραπτόντων καλυπτόμενον σὺν πολλῶ τε καθυφασμένον χρυσῷ, ἀδιήγητόν τι χρῆμα τοῖς ὀρώσι παρέχον τοῦ κάλλους. τοῦτο μὲν οὖν τὸ φᾶρος τοῦ κέρως ἐξημμένον σύμμετρον μήκους τε καὶ πλάτους περιγραφὴν ἀπελάμβανε· τὸ δ' ὄρθιον δόρυ, τῆς κάτω ἀρχῆς ἐπὶ πολὺ μηκνόμενον ἄνω μετέωρον, ὑπὸ τῷ τοῦ σταυροῦ τροπαίῳ πρὸς αὐτοῖς ἄκροις τοῦ [διαγραφέντος] ὕφασματος τὴν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως εἰκόνα χρυσῆν μέχρι στέρνων τῶν τ' αὐτοῦ παίδων ὁμοίως ἔφερε. τούτῳ μὲν οὖν τῷ σωτηρίῳ σημείῳ πάσης ἀντικειμένης καὶ πολεμίας δυνάμεως ἀμνητηρίῳ διὰ παντὸς ἐχρήτο βασιλεύς, τῶν τε στρατοπέδων ἀπάντων ἠγεῖσθαι τούτου ὁμοιώματα προσέταπτεν»).

ίδιος όσο βρισκόταν στην «αιώνια» πόλη (του γιου του Κρίσπου, της δεύτερης συζύγου του Φαύστας κ.ά.). Η νέα πρωτεύουσα, η Κωνσταντινούπολη, επιλέχθηκε προσεκτικά, μεταξύ αρκετών άλλων προνομιούχων περιοχών, κυρίως για την εξαιρετική της τοποθεσία, την οποία και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος είχε διαπιστώσει «ιδίοις όμμασι» κατά τις εμφύλιες συγκρούσεις με τους υπόλοιπους συνδικδικητές του θρόνου. Στις 11 Μαΐου 330 πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια της πόλης με λαμπρότητα και ενθουσιασμό. Ο Κωνσταντίνος εγκαταστάθηκε στη νέα του πρωτεύουσα, δίνοντάς της το όνομά του και συνδέοντας ουσιαστικά την τύχη της με την τύχη ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Νωρίτερα, το 325, ο Κωνσταντίνος είχε προεδρεύσει στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας, η οποία καταδίκασε ως αιρετική τη διδασκαλία του Αρείου και επέβαλε ουσιαστικά, μέσω της κρατικής αρωγής, την ορθόδοξη διδασκαλία στην Εκκλησία¹. Λίγο πριν πεθάνει το 337, βαπτίστηκε – σύμφωνα με την παράδοση – χριστιανός, γεγονός που έχει αμφισβητηθεί ευρέως από πολλούς μελετητές. Η Εκκλησία, αναγνωρίζοντας στο πρόσωπό του και στο πρόσωπο της μητέρας του Ελένης, τους ανθρώπους που συνέβαλαν όσο κανείς άλλος στην εδραίωση και την εξάπλωση του χριστιανισμού, τους ανακήρυξε σύντομα αγίους. Αποτέλεσαν μάλιστα (και εξακολουθούν να αποτελούν) δύο από τους δημοφιλέστερους αγίους της Εκκλησίας.

B. Η εικόνα του Μ. Κωνσταντίνου στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα

B1. Εισαγωγικά

Η έρευνα σε διάφορες βιβλιοθήκες μας οδήγησε στην «ανακάλυψη» ενενήντα τριών (93) σχολικών εγχειριδίων (πρωτότυπων ή επανεκδόσεων τους), τα οποία απευθύνονται στους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατά τον 19ο αιώνα. Ανάμεσα σ' αυτά, διακρίνουμε και αρκετά ξένων συγγραφέων, μεταφρασμένων στα ελληνικά, όπως του G.

¹ Ο Αρειανισμός υπήρξε η πρώτη σημαντική αίρεση που αντιμετώπισε ο Χριστιανισμός, η οποία βρήκε ιδιαίτερη απήχηση και στη Δύση. Οι γερμανικοί λαοί την υποστήριξαν εξ αρχής, με τους Φράγκους να αποτελούν αξιοσημείωτη εξαίρεση. Σύμφωνα με τον Maurice H. Keen «Υπό τον μεγάλο τους ηγεμόνα Κλόβη (+ 511), και τους απογόνους του, τους Μεροβίγγειους βασιλείς, οι Φράγκοι κατέκτησαν όλη την περιοχή που ήταν παλαιότερα γνωστή ως ρωμαϊκή Γαλατία. Οι πυκνότερες εγκαταστάσεις τους έγιναν στα βορειο-ανατολικά, στην περιοχή μεταξύ του Ρήνου και του Παρισιού· στον νότο, όπου εξουδετέρωσαν τους Βουργουνδούς και τους Βησιγότθους της Τουλούζης, επικράτησαν ως κυρίαρχοι, όχι ως ιδρυτές μιας νέας γενιάς. Οφείλαν τις επιτυχίες τους κυρίως σε δύο πράγματα, στην στρατιωτική τους αξία και στην νιοθέτηση της λατινικής ορθοδοξίας [= Καθολικισμού], που τους εξασφάλισε μια περισσότερο οικειοθελή υπακοή εκ μέρους των Γαλλο-Ρωμαίων του νότου, σε σχέση με εκείνη που οι τελευταίοι είχαν επιδείξει απέναντι στους Αρειανιστές (Βησι)γότθους» (Maurice H. Keen, *The Pelican history of Medieval Europe* [Χάρμοντσουορθ: Penguin Books, 1969, ανατ. 1976], σ. 29, μτφρ. Α. Σαββίδης στο: Α. Σαββίδης, *Οι πρώιμοι Φράγκοι. Από τους Μεροβίγγειους στους Καρολίδες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2020, σ. 45).

Weber¹ («Ουιβέρου» επί το ελληνικότερον), του C. Irving², του M. N. Bouillet³, του Segur Louis Philippe⁴ («Σεγύρος»), του W. Pütz⁵ («Πύτσιος»), του H. White⁶ («Ουίτε») και του A. A. C. Cammerer⁷ («Καμμερέρος»).

Τα 2/3 περίπου από τα εγχειρίδια αυτά αναφέρονται – εκτενώς κατά κύριο λόγο – στο πρόσωπο του Μ. Κωνσταντίνου. Οι αναφορές που γίνονται είναι στο σύνολό τους σχεδόν κολακευτικές γι' αυτόν. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι το όνομά του απουσιάζει από τα σχολικά βιβλία που αναφέρονται κατά κύριο λόγο στο Βυζάντιο, αφού η περίοδος της βασιλείας του (306-337) δεν συγκαταλέγεται (τουλάχιστον εκείνη την εποχή) στη βυζαντινή, αλλά στη ρωμαϊκή ιστορία.

Οι περισσότεροι συγγραφείς συγκλίνουν στις αναφορές που κάνουν στα έργα τους για τον Φλάβιο Βαλέριο Αουρέλιο Κωνσταντίνο (όπως ήταν το πλήρες όνομά του), ξεκινώντας από την περίοδο της διαίρεσεως του ρωμαϊκού κράτους από τον Διοκλητιανό και την ανάληψη του αξιώματος του καίσαρα από τον πατέρα του, Κωνσταντίο Χλωρό, το 293. Η ανάμειξη του Κωνσταντίνου στην πολιτικοστρατιωτική αντιπαράθεση που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στα μέλη της τετραρχίας (μετά το θάνατο του πατέρα του το 306) και η τελική επικράτησή του, αποτελούν την αρχική ενότητα στην οποία γίνεται αναφορά στο πρόσωπό του. Βασικά στοιχεία αυτής της ενότητας είναι η άρνηση του Γαλέριου να αναγνωρίσει την αναγόρευση του Κωνσταντίνου σε άυγουστο από τον στρατό, η σύγκρουσή του με τον Μαξέντιο και η κατίσχυσή του έναντι του αντιπάλου του, με ιδιαίτερη έμφαση στο όραμα που οι πηγές αναφέρουν ότι είδε πριν την τελική μάχη, η ολιγοετής ανακωχή που διατήρησε με τον Λικίνιο, η επικράτησή του στη συνέχεια απέναντι στον τελευταίο αντίπαλο πριν την κατάληψη του ρωμαϊκού θρόνου στην ανατολική Θράκη, και η εξόντωση του ηττημένου Λικίνιου στη Θεσσαλονίκη. Στη δεύτερη ενότητα που αφορά στον Κωνσταντίνο, γίνεται λόγος για τις ενέργειές του αμέσως μετά την ανάδειξή του σε μονοκράτορα της Ρώμης, με σημαντικότερους σταθμούς την ευνοϊκή νομοθεσία υπέρ των χριστιανών, την καταπολέμηση της αίρεσης του Αρείου από την Α' Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια, την ανακάλυψη του τιμίου Σταυρού από τη μητέρα του Ελένη στα Ιεροσόλυμα, την εξόντωση μελών της οικογένειάς του και την ίδρυση της

¹ G. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ιστορίας*, μτφρ. Α. Ι. Αντωνιάδου, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1877.

² Κ. Γ. Ἰρβινγ, *Ἀρχαιολογία Ἑλληνική*, μτφρ. Σ. Ἀντωνιάδου, Σμύρνη 1846.

³ M. N. Bouillet, *Λεξικὸν Ἱστορίας-Γεωγραφίας, Βιογραφίας καὶ Μυθολογίας*, μτφρ. Ἡ. Οἰκονομόπουλος, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1900.

⁴ Segur Louis Philippe, *Ἐπιτομὴ τῆς παλαιᾶς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος*, μτφρ. Δ. Α. Σούτσος, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1836.

⁵ W. Pütz, *Γενικὴ Ἱστορία*, μτφρ. Γ. Α. Βακαλόπουλος, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1870.

⁶ H. White, *Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας*, μτφρ. Σπ. Ἀντωνιάδης, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1865.

⁷ A.A.C. Cammerer, *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, μτφρ. Γ. Γεννάδιος, ἐν Ἀθήναις 1853.

Κωνσταντινούπολης. Η τρίτη ενότητα που συνήθως κατακλείει την αναφορά στον Κωνσταντίνο, αφορά στις ενέργειές του από τη στιγμή της εγκατάστασής του στην Κωνσταντινούπολη (νομοθεσία, διαίρεση και δομή του κράτους, εμφάνιση εξωτερικών κινδύνων και βάπτισή του λίγο πριν το θάνατό του).

B2. Λόγοι μεταστροφής του Μ. Κωνσταντίνου στον Χριστιανισμό – Το όραμα του σταυρού

Ενδιαφέρουσες, αν και αποκλίνουσες, απόψεις για τη ζωή και το έργο του συναντούμε στους λόγους για τους οποίους ο Κωνσταντίνος επέλεξε να υποστηρίξει το Χριστιανισμό και τους οπαδούς του, στο ζήτημα του οράματος του σταυρού, στις αιτίες που προκάλεσαν την εξόντωση στενών συγγενικών του προσώπων, στους λόγους που τον οδήγησαν να αποχωρήσει από τη Ρώμη, ιδρύοντας τη Νέα Ρώμη, αλλά και στην πολιτική που ακολούθησε στη νέα πρωτεύουσα.

Όσον αφορά στο πρώτο θέμα, τους λόγους δηλαδή που οδήγησαν τον Κωνσταντίνο, αλλά και τον πατέρα του Κωνσταντίνο Χλωρό, να ταχθούν στο πλευρό των χριστιανών από την πρώτη στιγμή της ανόδου τους στα ανώτατα αξιώματα του ρωμαϊκού κράτους, οι απόψεις δίστανται. Στο παλαιότερο εγχειρίδιο που κάνει λόγο για το θέμα, αυτό του Η. White (σε μετάφραση Σπ. Αντωνιάδη), βρίσκεται η πιο ρηξικέλευθη για την εποχή διατύπωση, σύμφωνα με την οποία ο Κωνσταντίνος ακολούθησε τη χριστιανική πίστη όχι επειδή πείστηκε για την ορθότητα των θέσεών της, αλλά για καθαρά πολιτικούς λόγους και για λόγους συμφέροντος, θεωρώντας παράλληλα πως δεν ήταν ανάγκη να υποβληθεί ο ίδιος στις θυσίες που απαιτεί η ένταξη ενός ανθρώπου στη συγκεκριμένη θρησκευτική πίστη («Ο Κωνσταντίνος έδέχθη την χριστιανικήν θρησκείαν, και ἐπὶ τῆς βασιλείας του, ὁ διωγμὸς τῶν χριστιανῶν ἔπαυσεν. Ἀλλ' αὐτὸς δὲν εἶχε κατανοήσει ἐντελῶς τὸ πνεῦμα τῆς πίστεώς του. Ἡ θρησκεία ὡς πρὸς αὐτὸν ἦτο μόνον πολιτικὸν ὄργανον, διότι εἶχε τὴν εὐφυΐαν νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐξήσκουν μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν, καὶ ἐπίστευεν ὅτι ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ τὴν συνδρομὴν των προστατεύων αὐτοῦς, χωρὶς νὰ ὑποβληθῇ εἰς πολλὰς ἄλλας θυσίας, ὅσας ἡ πνευματικὴ αὕτη θρησκεία ἐπιβάλλει»¹).

Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1881, τυπώνεται το πρώτο σχολικό βιβλίο το οποίο περιλαμβάνει και την ιστορία του Μ. Κωνσταντίνου, γραμμένο από Έλληνα συγγραφέα, τον Ιάκωβο Δραγάτη. Το έργο αυτό αποκλίνει σε βασικά σημεία εκείνου του White, αφού επικεντρώνεται αποκλειστικά στη θέση των χριστιανών στο στράτευμα και όχι σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή κοινωνία και σημειώνει παράλληλα πως ο Κωνσταντίνος βρισκόταν αρχικά σε δίλημμα μεταξύ χριστιανισμού και

¹ Η. White, ό.π., σ. 166.

εθνικής θρησκείας, ζητώντας από το Θεό να του αποκαλυφθεί για να επιλέξει την αληθινή πίστη («...ὄρμᾶ ὁ Κωνσταντῖνος ἐναντίον ἐκείνου [του Μαξέντιου] μετὰ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ, οὐ τὸ πλεῖστον συνέκειτο ἐκ χριστιανῶν εἰς τὴν προθυμίαν τῶν ὁποίων ἀποδίδεται ἡ νίκη, ἐνθαρρυνθέντων ὑπὸ τῆς ὑποστηρίξεως τῆς θρησκείας αὐτῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Διότι οὗτος πορευόμενος κατὰ τοῦ Μαξεντίου ταυτοχρόνως ἐταλαντεύετο μεταξύ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ καὶ δὲν ἔπαυε νὰ παρακαλῇ τὸν θεὸν ἐκείνων νὰ ἐμφανισθῇ ἐνώπιόν του»¹).

Δυο χρόνια αργότερα, ο Αντωνιάδης γράφει ένα σχολικό εγχειρίδιο ακολουθώντας τη δική του γραμμὴ πάνω στο ζήτημα αυτό, τονίζοντας πως οι χριστιανοὶ αποτελούσαν το δυναμικότερο κομμάτι της ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας και γι' αυτόν το λόγο ο Κωνσταντῖνος απευθύνθηκε σ' αυτούς².

Με τις ανωτέρω απόψεις ευθυγραμμίζεται και ο Κ. Ζαχαριάδης το 1886, υποστηρίζοντας επίσης ότι η επιλογή της στήριξης των χριστιανῶν υπήρξε αποτέλεσμα της οξυδέρκειας του Κωνσταντίνου. Εκείνος διείδε ότι οι οπαδοί της νέας θρησκείας είχαν την ικανότητα να στηρίξουν το ρωμαϊκό κράτος, το οποίο απειλούνταν με κατάρρευση και γι' αυτόν το λόγο στάθηκε στο πλευρό τους, παρότι ο ίδιος δεν βαπτίστηκε παρά μόνο πολύ αργότερα («Ἐπειδὴ δὲ τόλμη καὶ φρόνησις ἐβοήθουν τὴν φιλοδοξίαν του, ὁ Κωνσταντῖνος εἶδεν ἐν τῇ φρονήσει αὐτοῦ, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἦσαν τὸ ὑγιέστερον καὶ ἰσχυρότερον μέρος τῆς ῥωμαϊκῆς κοινωνίας, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ μόνου στηριζόμενοι οἱ αὐτοκράτορες ἠδύναντο νὰ ὑποστηρίξωσι τὸ πανταχόθεν καταρρέον κράτος· ὅθεν προσηνέχθη πρὸς τοὺς χριστιανούς, ὅπως ὁ πατὴρ αὐτοῦ, καὶ ἀνεδείχθη μάλιστα ἀπὸ τοῦδε ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον εὐνοὺς πρὸς αὐτούς· καὶ μολοντί δὲν ἐδέξατο ἐπισήμως τὸ νέο τοῦτο θρησκευμα, εἰμὴ βραδύτερον, ὡμολόγει ὅμως ἔκτοτε τὴν ἀλήθειαν τοῦ χριστιανισμοῦ»³). Παρόμοιες απόψεις παραλλαγμένες μόνο κατ' ὀλίγον, εκφράζει και ο Τσαγρῆς⁴.

¹ Γ. Δραγάτης, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαίωνα τὰ κυριώτατα*, ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 152.

² Α. Αντωνιάδης, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 367 («Τελευταῖον δὲ μεγαλοφυῆς πολιτικός, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας, κατενόησε ποῦ ὑπῆρχε τὸ ὑγιὲς καὶ σῶφρον στοιχεῖον τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους»).

³ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1886, σ. 140.

⁴ Γ. Τσαγρῆς, *Ἱστορία τῶν Ρωμαίων καὶ ἱστορία τοῦ βυζαντιανοῦ κράτους μέχρι τοῦ διχασμοῦ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους*, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 212 («Ἄλλ' ἐν Γαλατία, Ἰβηρία καὶ Βρεττανία, ἔνθα ἤρχεν ὁ ἀγαθὸς καὶ φιλόφρωνος Κωνσταντῖνος ὁ Χλωρός, οἱ χριστιανοὶ δὲν κατεδιώχθησαν, εἰμὴ κατ' ἐπιφάνειαν μόνον. Ἐντεῦθεν, ὡς ἦτον ἐπόμενον, ὁ Κωνσταντῖνος προσήλκυσε τὴν εὐνοίαν αὐτῶν καὶ ἀγάπην. Ὁ δὲ υἱὸς καὶ διάδοχος αὐτοῦ Κωνσταντῖνος, ὁ ἐπικληθεὶς μέγας, παρατηρήσας ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἦσαν ἡ ὑγιεστέρα καὶ ἰσχυροτέρα μερὶς τῆς ῥωμαϊκῆς κοινωνίας προσηνέχθη λίαν εὐνοὺς πρὸς αὐτούς καὶ διὰ τῆς ἀγάπης καὶ ἐπικουρίας αὐτῶν ἠδυνήθη μάλιστα νὰ κατισχύσῃ πάντων τῶν λοιπῶν ἀνταγωνιστῶν του. Ὁ Κωνσταντῖνος ἂν καὶ δὲν ἀπεδέχθη ἐπισήμως τὸν χριστιανισμὸν καὶ ἐδέχθη τὸ ἅγιον

Μια μέση λύση για το ίδιο θέμα εκφράζει ο Σωκρ. Τσιβανόπουλος, ο οποίος σημειώνει πως κύριος παράγοντας για την επιλογή του Κωνσταντίνου υπήρξε η προτροπή της μητέρας του Ελένης, πιστής χριστιανής, η οποία τον προέτρεψε να στηρίξει τους πολυπληθείς χριστιανούς στρατιώτες, έτσι ώστε να λάβει την αφοσίωσή τους στη διαμάχη για την εξουσία με τον Μαξέντιο («...συνέλαβε τὸν στοχασμόν, τῆ προτροπῆ καὶ τῆς εὐσεβοῦς μητρὸς αὐτοῦ Ἐλένης, ὅπως δεχθῆ τὸν χριστιανισμόν καὶ κερδήσῃ ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν διαρκῆ ἀγάπην καὶ προσήλωσιν τῶν πολλῶν αὐτοῦ στρατιωτῶν»¹).

Το μοναδικό εγχειρίδιο, που βρέθηκε κατά την έρευνα προερχόμενο από την Κωνσταντινούπολη, είναι αυτό του Γ. Σεργιάδη λίγα χρόνια πριν την εκπνοή του 19ου αιώνα (1895). Ο Σεργιάδης ακολουθεί τη θέση των προηγούμενων συγγραφέων (ότι δηλαδή ο Κωνσταντίνος ακολούθησε το παράδειγμα του πατέρα του και τις συμβουλές της μητέρας του ως προς τις σχέσεις του με τους χριστιανούς), προσθέτοντας παράλληλα μια πολύ ενδιαφέρουσα επισήμανση που αφορά στη θρησκευτική χροιά του αγώνα κατισχύσεως μεταξύ των διεκδικητῶν του θρόνου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Σε αυτή, τονίζει εμφατικά πως ο αγώνας μεταξύ Κωνσταντίνου και Μαξεντίου δεν αφορούσε αποκλειστικά το ποιος από τους δύο θα αναδειχθεί αυτοκράτορας, αλλά και το ποια θρησκευτική πίστη – ο χριστιανισμός ή η εθνική θρησκεία – θα κατισχύσει της άλλης («Ο Κωνσταντίνος ἔχων στρατὸν ἀφοσιωμένον αὐτῷ καὶ συγκείμενον τὸν πλεῖστον ὑπὸ Χριστιανῶν, οὓς ἀναφανδὸν ὑπερήσπιζε καὶ ἐπροστάτευε κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ πατρὸς καὶ τὰς συμβουλὰς τῆς μητρὸς του Ἐλένης οὔσης χριστιανῆς, προλαβὼν τὸν Μαξέντιον κατήλθεν εἰς Ἰταλίαν καὶ ἔφθασεν ἀκωλύτως εἰς τὰ πρόθυρα τῆς Ρώμης. Ὁ ἀγὼν μεταξύ Κωνσταντίνου καὶ Μαξεντίου δὲν ἦτο μόνον ἀγὼν περὶ τοῦ θρόνου ἀλλὰ καὶ περὶ κατισχύσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ τῆς εἰδωλολατρείας· διότι ὁ Μαξέντιος ἦν ὑπέρμαχος αὐτῆς καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ συνέκειτο ἐκ δούλων καὶ εἰδωλολατρῶν ἀνερχομένων εἰς 100000 περίπου τριπλασίων κατὰ τὸ πλῆθος τῶν τοῦ Κωνσταντίνου»²).

Ο Παπαθεοδώρου τέλος, υπογράφει δύο εγχειρίδια, το ένα το 1896 και το άλλο το 1898. Στο πρώτο απ' αυτά επανέρχεται στη θέση του White, σημειώνοντας πως μοναδικό κίνητρο της υποστήριξης των χριστιανῶν από τον Κωνσταντίνο ήταν το προσωπικό του συμφέρον, επιθυμώντας να λάβει

βάπτισμα περὶ τὰ τέλη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, οὐχ ἦττον ἀνεδείχθη ἔνθερμος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας προστάτης καὶ διὰ διαφορῶν ἐκδοθέντων διαταγμάτων ἀνεγνώρισε ταύτην ὡς θρησκείαν θεμιτὴν, καὶ οὐ μόνον ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς χριστιανούς τὴν ἐλευθέραν τοῦ δόγματος αὐτῶν ἐξάσκησιν, ἀλλὰ καὶ προετίμα αὐτοὺς τῶν ἐθνικῶν εἰς ἅπαντα τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα»).

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *Ἐπίτομος ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, ἐν Αθήναις 1888, σ. 114.

² Γ. Σεργιάδης, *Ἐπίτομος Ρωμαϊκῆ Ἱστορία*, Κωνσταντινούπολις 1895, σ. 212.

ενίσχυση από την πολυπληθέστερη ομάδα στο στράτευμα¹, ενώ στο δεύτερο θα αγνοήσει εντελώς το ζήτημα².

Στο παραπλήσιο ζήτημα του οράματος του σταυρού πριν την καθοριστική μάχη με το στρατό του Μαξέντιου, παρατηρούμε και πάλι διυστάμενες απόψεις από τους συγγραφείς που προαναφέρθηκαν. Συγκεκριμένα, ο White παρουσιάζει μια εκλογικευμένη εκδοχή του συμβάντος, ξεκινώντας με τη χαρακτηριστική λέξη «Λέγεται»³, για να συμπληρώσει στη συνέχεια: «...ὅτε ἐπλησίαζε νὰ συγκροτήσῃ μάχην κατὰ τοῦ Μαξεντίου, ἑνὸς τῶν ἀνταγωνιστῶν του, ἐφάνη ἐν τῷ οὐρανῷ μετεωρικός σταυρός, ὅστις κατεθούρησε τὸν ἀντίπαλόν του, καὶ εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν ἐνεψύχωσε τὸν Κωνσταντῖνον, μὲ ἐπιγραφὴν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν “Ἐν τούτῳ νικά”»⁴. Αν εξαιρέσει κανείς το αρχικό ρήμα, ο συγγραφέας δεν δείχνει να αμφισβητεί το γεγονός καθαυτό. Την ίδια θέση με τον White διατυπώνει και ο Δραγάτης, την οποία όμως αναπτύσσει σε περισσότερες γραμμές⁵.

Ο πρώτος συγγραφέας, που διαφοροποιείται από τους προηγούμενους του, είναι ο Ζαχαριάδης, καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Στο εγχειρίδιο που εξέδωσε το 1886, αγνοεί παντελώς την εκδοχή του οράματος, σημειώνοντας απλά ότι ο Κωνσταντίνος, αφού επικαλέστηκε το Θεό τον οποίο τιμούσε και ο πατέρας του, κατασκεύασε απλώς τη σημαία του σταυρού (που ονομάστηκε λάβαρο) και προχώρησε κατατροπώνοντας τον αντίπαλό του («Ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ὁ Κωνσταντῖνος, ἐπικαλεσάμενος τὴν ἀρωγὴν τοῦ Θεοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐτίμησεν, ἀνύψωσε τὴν σημαίαν τοῦ σταυροῦ, ἣτις κληθεῖσα λάβαρον κατέστη ἔκτοτε τὸ κύριον τοῦ στρατοῦ σύμβολον, καὶ ὑπερβαλὼν τὰς Ἄλπεις κατετρόπωσε τὸν ἐχθρὸν αὐτοῦ»⁶).

Ο Τσιβανόπουλος με τη σειρά του, φερόμενος αντιφατικά, στο έργο του *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος* (το οποίο απευθύνεται στους μαθητές της Γ' τάξης των Ἑλληνικῶν σχολείων), δεν παραδέχεται αρχικά ότι το όραμα του Κωνσταντίνου ήταν αληθινό. Επισημαίνει ότι ο ίδιος συνέλαβε το

¹ Δ. Παπαθεοδώρου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ἐν Αθήναις, 1896, σ. 40 («Ἐπειδὴ δὲ ἤθελε νὰ περιποιηθῇ τοὺς χριστιανούς, οἵτινες ἦσαν περισσότεροι ἐν τῷ στρατῷ...»).

² Του ἴδιου, *Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ 1453*, ἔκδ. τετάρτη, Αθήναι 1898.

³ H. White, *ὁ.π.*, σ. 166.

⁴ Στο ἴδιο.

⁵ I. Δραγάτης, *ὁ.π.*, σσ. 151-152 («Λέγεται λοιπὸν ὅτι ἡμέραν τινὰ περὶ μεσημβρίαν, ὅτε προῦχῶρει κατὰ τῶν Φράγκων βλέπει ὑπὲρ τὸν ἥλιον φωτεινὸν σημεῖον ἀποτελούμενον ὑπὸ τῶν γραμμῶν Χ καὶ Ρ διεσταυρωμένων ✠») καὶ φερόντων πέριξ τὴν ἐπιγραφὴν *In hoc signo vinces* ἢ *in hoc vinces* (ἐν τούτῳ νικά). Κατασκευάσας μετὰ τοῦτο σημαίαν, τὴν ἐπικληθεῖσαν **Λάβαρον**, ἀνεστήλωσεν ἐπ' αὐτῆς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅπερ μέγαν παρέσχεν ἐνθουσιασμόν τοῖς χριστιανοῖς τοῖς τεταγμένοις ἐν ταῖς λεγεῶσιν αὐτοῦ»).

⁶ K. Ζαχαριάδης, *ὁ.π.*, σ. 141.

στοχασμό περί σταυρού και τον έκανε πράξη, σε μια στιγμή ψυχικής ταραχής και εξημμένης φαντασίας¹. Αμέσως μετά όμως προσθέτει (δειχνοντας να αποδέχεται) και την άποψη του Ευσέβιου Καισαρείας, που είναι ο πρώτος που περιγράφει στην εκκλησιαστική ιστορία² του το όραμα που είδε ο Κωνσταντίνος στον ουρανό³. Τα ίδια υποστηρίζει και ένα χρόνο αργότερα (το 1886), σε μια επανέκδοση του έργου του. Ωστόσο, ο ίδιος συγγραφέας, το 1888 στην *Επίτομο Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, υιοθετεί μόνο το δεύτερο μέρος του αρχικού του εγχειριδίου, αφαιρώντας μάλιστα κι αυτή την αναφορά στον Ευσέβιο⁴.

Αναφανδόν υπέρ της άποψης ότι το όραμα υπήρξε μια πραγματικότητα, τάσσεται ο Γ. Σεργιάδης, καταγράφοντας μάλιστα και περισσότερες λεπτομέρειες απ' ό,τι οι προγενέστεροί του συγγραφείς. Συγκεκριμένα επισημαίνει πως τη στιγμή που ο Κωνσταντίνος σκεπτόταν γεμάτος αθυμία την απόλυτη υπεροχή του αντιπάλου του, είδε το μεσημέρι το εν λόγω όραμα του σταυρού, προσθέτοντας ότι το όραμα αυτό ήταν ορατό όχι μόνο από τον ίδιο, αλλά και από τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα, προκαλώντας ρίγη ενθουσιασμού στους χριστιανούς στρατιώτες του. Το ίδιο βράδυ μάλιστα, όπως τονίζει ο συγγραφέας, ο Χριστός εμφανίστηκε στον ύπνο του, εξηγώντας του τι έπρεπε να κάνει. Το επόμενο πρωί ο Κωνσταντίνος έπραξε όπως του παρήγγειλε ο Χριστός, με αποτέλεσμα να συντριφεί τον αντίπαλό του⁵. Η αφήγηση του Σεργιάδη ταιριάζει απόλυτα

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1885, σ. 11 («...σύννοους άνελογίζετο τόν κίνδυνον της άνίσου πάλης προς τας τετραπλασίας δυνάμεις του Μαξεντίου, διότι από της έκβάσεως αυτής έκρέματο ή τύχη, τὸ κράτος και αυτή ή ζωή αυτού. Είς ταύτην δέ της ψυχής αυτού την ταραχήν, και ενῶ ή εξημμένη αυτού φαντασία και καθ' ύπνον ένισχολείτο περι των μέσων της νίκης και της έξουσίας, συνέλαβεν, ως φαίνεται, τόν στοχασμόν»).

² Βλ. παρούσα διατριβή, σ. 482, υπ. 1.

³ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.* («Πρός δέ τούτοις ιδών, κατά την έκφρασιν του βιογράφου αυτού Ευσεβίου του Παμφίλου, αρχιεπισκόπου Καισαρείας της Παλαιστίνης, μικρόν μετά μεσημβριάν εν τῷ οὐρανῷ υπεράνω του ήλιου τρόπαιον σταυρου μετ' επιγραφής ελληνικής "έν τούτῳ νικά", άνύψωσε τη προτροπή του επιφανέντος την νύκτα Ιησου Χριστου ως κύριον του στρατου σύμβολον την σημαίαν του σταυρου, την επικληθείσαν έξ άγνωστου αίτίας λάβαρον...»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 114 («...ιδών μικρόν μετά μεσημβριάν εν τῷ οὐρανῷ υπεράνω του ήλιου τρόπαιον σταυρου μετ' επιγραφής ελληνικής (έν τούτῳ νικά), άνύψωσε τη προτροπή του επιφανέντος την νύκτα Ιησου Χριστου ως κύριον του στρατου σύμβολον την σημαίαν του σταυρου, την επικληθείσαν έξ άγνωστου αίτίας λ ά β α ρ ο ν, ήτις ενεθάρρυνε τους χριστιανους αυτού στρατιώτας, ώστε κατετρόπωσαν τον Μαξέντιον παρά την Έ ρ υ θ ρ ά ν Π έ τ ρ α ν»).

⁵ Γ. Σεργιάδης, *ό.π.*, σσ. 212-213 («...ό Κωνσταντίνος έφαινετο άθυμῶν και σκεπτόμενος περι της τύχης του πολέμου. Αλλ' αίφνης ενῶ εκάθητο εν τη σκηνη αυτού περι την μεσημβριάν βλέπει εν τῷ οὐρανῷ φωτεινόν μετέωρον εν σχήματι σταυρου μετ' επιγραφής: "Τούτῳ νικά" (in hoc vinces). Το μετέωρον τούτο έγένετο ορατόν υπ' άμφοτέρων των στρατοπέδων, χαρά δέ και αγαλλίασις και μέγα θάρρος κατέλαβε τον στρατόν του Κωνσταντίνου. Ενῶ δέ και την νύκτα έτι ό Κωνσταντίνος διηπόρει περι της σημασίας του φανέντος σημείου, βλέπει κατ' όναρ τον Ι. Χριστόν φέροντα επ' ώμων τον σταυρόν και παραγγέλλοντα αυτῷ να κατασκευάση σημαίαν φέρουσαν τὸ σχήμα του εν οὐρανῷ φανέντος σημείου και οὕτω θέλει

με την εκκλησιαστική εκδοχή του Ευσέβιου (χωρίς όμως να τον κατονομάζει), και προφανώς συνάδει και με τη θέση την οποία ο ίδιος κατείχε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή.

Ο Τσαγρής σημειώνει λεπτομερώς και τον τρόπο με τον οποίο το λάβαρο είχε κατασκευαστεί: «Υψηλὸν καὶ περίχρυσον δόρυ εἶχε κέρασ ἐγκάρσιον πεποιημένον ἐν εἴδει σταυροῦ. Εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τοῦ δόρατος ἐστηρίζετο στέφανος χρυσοῦς καὶ λιθοκόλλητος, ἐντὸς δὲ τοῦ κύκλου τοῦ στεφάνου ὑπῆρχον συμπεπλεγμένα τὰ δύο στοιχεῖα Χ καὶ Ρ ἐκδηλοῦντα τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ διὰ τῶν δύο πρώτων ἑλληνικῶν αὐτοῦ χαρακτήρων. Ἀπὸ τοῦ πλαγίου κέρατος ἐκρέματο τετράγωνος ὀθόνη πορφυρᾶ, χρυσοῦφαντος, διὰ πολυτίμων λίθων κεκοσμημένη. Ἡ σημαία αὕτη διετηρεῖτο εἰς τὰ βασιλεία μέχρι τῆς θ' ἑκατονταετηρίδος»¹.

Οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους συγγραφείς της περιόδου διατυπώνουν μια μετριοπαθέστερη άποψη σχετικά με αυτό το ζήτημα, χρησιμοποιώντας ουδέτερους όρους, όπως «κατά παράδοσιν»² κ.ο.κ.

B3. Η προσωπική ζωή του Μ. Κωνσταντίνου

Η προσωπική ζωή του Μ. Κωνσταντίνου αποτελεί ως τις μέρες μας «σημείον αντιλεγόμενον»³ τόσο για τους ιστορικούς, όσο και για τους θεολόγους. Αυτό συμβαίνει διότι όλη η ζωή του δημιουργεί πολλά ερωτηματικά (ένα από αυτά μελετήθηκε στην προηγούμενη υποενότητα) σχετικά με το κατά πόσο αποδέχθηκε με ειλικρίνεια τη χριστιανική πίστη, αν βαπτίστηκε έστω και στο τέλος της ζωής του χριστιανός ή όχι κ.ο.κ. Οι πιο σημαντικές ωστόσο ενστάσεις σχετικά με τον Μ. Κωνσταντίνο αφορούν στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε τα μέλη της ίδιας του της οικογένειας.

Φαίνεται ότι η χριστιανή μητέρα του, Ελένη, ταπεινής καταγωγής η ίδια, ασκούσε μεγάλη επιρροή πάνω στο γιο της. Σε αυτό ίσως συνέβαλε και το γεγονός ότι ο πατέρας του Κωνσταντίου ο Χλωρός είχε εξαναγκαστεί να χωρίσει την Ελένη, εξαιτίας της καταγωγής της, και να παντρευτεί ξανά μίαν άλλη, ευγενικής αυτή τη φορά καταγωγής. Μητέρα και γιος έζησαν στη Νικομήδεια, αποτελώντας τρόπον τινά εγγύηση για την πίστη του Κωνσταντίου στον Διοκλητιανό και τον Γαλέριο. Ο ίδιος είχε τελέσει δύο γάμους. Τον ένα με τη Μινερβίνη, με την οποία απέκτησε ένα γιο, τον Κρίσπο, και τον άλλον με τη Φάυστα, κόρη του Μαξιμιανού και αδελφή του

νίκηση τὸν ἐχθρόν. Τοῦτο ἐκτελέσας τὴν πρώϊαν ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὀνομάσας τὴν σημαίαν ἐκείνην Λάβαρον ὤρμησε κατὰ τοῦ Μαξεντίου καὶ ἐνίκησε νίκην τελείαν»).

¹ Γ. Τσαγρής, *Ιστορία Ἑλληνική, ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 137.

² Βλ. Σ. Ἀνδρουτσέλλης, *Ιστορία Ἑλληνική, Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντιακὴ*, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 4.

³ Λκ. 2, 34-35 («ἰδοὺ οὗτος κεῖται εἰς πτώσιν καὶ ἀνάστασιν πολλῶν ἐν τῷ Ἰσραὴλ καὶ εἰς σημείον ἀντιλεγόμενον»).

Μαξέντιου, με την οποία απέκτησε τρεις γιους (Κωνσταντίνο, Κωνστάντιο και Κώνστα) και δύο κόρες (Κωνσταντίνα και Ελένη).

Το 326 ο μεγαλύτερος και πολλά υποσχόμενος γιος του Κωνσταντίνου, Κρίσπος, εκτελέστηκε ύστερα από εντολή του ίδιου του πατέρα του, ενώ την ίδια τύχη είχε και η δεύτερη σύζυγός του Φαύστα. Για το ζήτημα έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, με κυρίαρχη αυτή που θέλει τον Κρίσπο να οδηγείται στο θάνατο εξαιτίας των διαβολών της μητριάς του Φαύστας¹ (ορισμένοι συγγραφείς σημειώνουν πως η Φαύστα διεκδίκησε ερωτικά τον Κρίσπο χωρίς όμως να βρει ανταπόκριση από εκείνον, γι' αυτό και προκάλεσε τις διαβολές εις βάρος του), και τη Φαύστα να εκτελείται μόλις ο Κωνσταντίνος διαπίστωσε ότι οι διαβολές της κατά του Κρίσπου ήταν άδικες (ή ότι η Φαύστα δεν του ήταν ιδιαίτερα πιστή)². Εκτός αυτών, ο Κωνσταντίνος βαρύνεται και με το θάνατο και άλλων προσώπων του ευρύτερου συγγενικού του κύκλου, όπως του πεθερού του, Μαξιμιανού, του γαμπρού του (συζύγου της αδελφής του) Λικίνιου, καθώς και του ανηψιού του, του δωδεκαετούς γιου του Λικίνιου.

Στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα υπάρχουν συγγραφείς που αγνοούν επιδεικτικά τις οικογενειακές περιπέτειες του Κωνσταντίνου, χωρίς να αναφέρουν οτιδήποτε γι' αυτές. Ο White³, ο Pütz⁴ και ο Weber⁵ από τους ξένους συγγραφείς, καθώς και οι Έλληνες Αντωνιάδης⁶, Μυστακίδης⁷, Βενιζέλος και Σπαθάκης⁸, Παπαθεοδώρου⁹ είναι μερικοί από αυτούς.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, βέβαια, γίνεται αναφορά στις συγκεκριμένες πράξεις του Κωνσταντίνου, άλλοτε εκτενής και άλλοτε συνοπτικότερη. Στις αναφορές αυτές οι ενέργειές του δικαιολογούνται είτε άμεσα είτε έμμεσα, χωρίς να λείπουν ασφαλώς και οι επικρίσεις προς το πρόσωπό του.

¹ Φιλοστόργιος «Εκκλησιαστική Ιστορία», PG 65 (1864), στ. 468A («Ότι φησίν τὸν Κωνσταντίνον ἀνελεῖν τὸν ἴδιον παῖδα Κρίσπον, διαβολαῖς τῆς μητριάς συναρπασθέντα»).

² Στο ίδιο («κἀκεῖνην δὲ πάλιν φωραθεῖσάν τινι τῶν Κουρσῶρων μοιχομένην, τῇ τοῦ λουτροῦ ἀλέα ἐναποπνιγῆναι προστάξει»).

³ H. White, *ό.π.*

⁴ W. Pütz, *ό.π.*

⁵ G. Weber, *ό.π.*

⁶ Α. Αντωνιάδης, *Ελληνική Ιστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἐν Αθήναις 1875 (το ἔργο γνώρισε δύο επανεκδόσεις, ἡ μία το 1879 καὶ ἡ ἐπόμενη το 1883).

⁷ Βλ. Β. Α. Μυστακίδης, *Ἐγχειρίδιον Ῥωμαϊκῆς Ἱστορίας*, Κωνσταντινούπολις 1893.

⁸ Βλ. Θ. Κ. Βενιζέλος – Α. Κ. Σπαθάκης, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιακῆ*, ἐν Αθήναις 1894.

⁹ Ο Δ. Παπαθεοδώρου συνέγραψε μια σειρά ἀπὸ σχολικὰ εγχειρίδια (σῶζονται τα ἑξί), τα περισσότερα σχεδὸν πανομοιότυπα μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴ συγκεκριμένη θεματολογία. Πρόκειται γιὰ τα ἐξῆς: *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Αθήναι 1888. *Γενικὴ Ἱστορία*, τ. Γ', Αθήναι 1892. *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ῥώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ἐν Αθήναις 1896. *Ἐπιτομὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, ἐκδ. τρίτη, ἐν Αθήναις 1896. *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων καὶ τῶν Νέων*, ἐν Αθήναις 1896. *Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ 1453*, ἐκδ. τετάρτη, ἐν Αθήναις 1898.

Ο Ζαχαριάδης, όσον αφορά στη θανάτωση του Λικίνιου, σημειώνει ότι ο Κωνσταντίνος του χάρισε αρχικά τη ζωή χάρη στην παρέμβαση της αδελφής του Κωνσταντίας (και συζύγου του Λικίνιου), αλλά πριν παρέλθει ένα έτος, ύστερα από διαταγή του, φονεύτηκε¹, ενώ την ίδια τύχη είχε και ο δωδεκάχρονος γιος του². Για την περίπτωση του Κρίσπου, ο Ζαχαριάδης προκρίνει την εκδοχή της επίρριψης ευθυνών στη Φάυστα, την οποία εμφανίζει ζηλότυπη απέναντι στον πρωτότοκο γιο του Κωνσταντίνου («Ο πρωτότοκος υἱὸς αὐτοῦ Κρίσπος, ὅστις ἐμισεῖτο ὑπὸ τῆς δευτέρας τοῦ Κωνσταντίνου συζύγου Φάυστης, ὡς ἐπισκιάζων διὰ τῶν προτερημάτων αὐτοῦ τὰ ἴδια αὐτῆς τέκνα, ἐγένετο ἀνάρπαστος διὰ διαταγῆς τοῦ βασιλέως, καὶ ἀπαχθεὶς εἰς φυλακὴν τινα ἐκτὸς τῆς Ρώμης ἐθανατώθη ἐκεῖ»³). Το γεγονός αυτό προκάλεσε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, την οργή της μητέρας του Κωνσταντίνου, Ελένης, η οποία επέπληξε αυστηρά το γιο της, με αποτέλεσμα την έμπρακτη μετάνοιά του για όσα έπραξε («Ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τούτῳ ἔδραμεν ἐξ Ἀνατολῆς ἡ μήτηρ τοῦ Κωνσταντίνου Ἐλένη, ἵνα ἐκφράσῃ τὴν ἀγανάκτησιν, τὴν θλίψιν καὶ τὴν φρίκην, ἣν ἐνεποίησεν εἰς αὐτὴν, ὡς χριστιανὴν μητέρα, τὸ ἀνοσιούργημα τοῦτο. Ὁ βασιλεὺς ἀκούων τοὺς θρήνους τῆς μητρὸς ἠσθάνθη, ὡς πάντες ὁμολογοῦσι, καὶ ἐπεδείξατο μετάνοιαν διὰ πολλῶν καὶ ποικίλων τεκμηρίων ἐξαιρέτου εὐλαβείας πρὸς τὸ θρησκευμα»⁴). Για δε τη θανάτωση της Φάυστας, ο συγγραφέας, σε μια υποσημείωσή του, θεωρεῖ εντελῶς ἀπίθανη την εκδοχή να συνέβη μόλις ο Κωνσταντίνος (ύστερα από τη δυναμική παρέμβαση της μητέρας του Ελένης) συνειδητοποίησε ότι εξαιτίας της Φάυστας είχε προβεί στην εκτέλεση του γιού του («Ὅτι ἐν τῇ παραφορᾷ τῆς τύψεως τοῦ συνειδότος, ἦν ἐνέβαλον εἰς τὴν καρδίαν τοῦ Κωνσταντίνου οἱ λόγοι τῆς μητρὸς, ἐμίανεν εὐθύς τὰς χεῖρας αὐτοῦ θανατώσας τὴν Φάυστην, ὡς παραίτιον τῆς πρώτης συμφορᾶς, θεωρεῖται ὅλως ἀπίθανον»⁵).

¹ Κ. Ζαχαριάδης, *ό.π.*, σ. 143 («Ο Κωνσταντίνος τῆ μεσιτεία τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Κωνσταντίας ἐπέτρεψε τῷ Λικινίῳ νὰ ζῆσῃ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ βίου ἐν Θεσσαλονίκῃ ὡς ιδιώτης· πρὶν ὅμως παρέλθῃ ἔτος ὅλον, ἐφονεύθη ἐκεῖ ὁ Λικίνιος ἐκ διαταγῆς τοῦ βασιλέως»). Τα ἴδια ακριβῶς λόγια χρησιμοποιεῖ και στο ἔργο του *Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, τ. 1, Ἀθῆναι 1884, σ. 130. Στο εγχειρίδιο *Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1886, σ. 155, ὅμως, χρησιμοποιεῖ μια πιο «προσεκτικὴ» και γενικὴ ἐκφραση για την υπόθεση («πρὶν ὅμως παρέλθῃ ἔτος ὅλον ἐπέρανεν τὸν βίον ἐκεῖ ὁ Λικίνιος»).

² Στο ἴδιο, σσ. 143-144 («*Συγχρόνως δ' ἀνηγγέλθη ἐξ Ἀνατολῆς ὅτι καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Λικινίου καὶ τῆς Κωνσταντίας, δωδεκαετῆς μόλις, ἀποσπασθεὶς ἀπὸ τῆς μητρικῆς ἀγκάλης ἐσφάγη*»). Τα ἴδια αναφέρει και στα ἔργα του *Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, τ. Α', ἐν Ἀθῆναις 1884, σ. 131 και *Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1886, σσ. 156-157.

³ Του ἴδιου, *ό.π.*, σ. 143.

⁴ Στο ἴδιο.

⁵ Στο ἴδιο, σ. 144.

Ο Σεργιάδης σημειώνει μια πιο απλοϊκή εξήγηση για το τι ακριβώς συνέβη, προκρίνοντας την άποψη που θέλει τον Κωνσταντίνο να παρασύρεται από τη σύζυγό του Φαύστα στο φόνο του Κρίσπου και στη συνέχεια, κατανοώντας το σφάλμα του, να διατάζει και τον δικό της φόνο. Παράλληλα προβαίνει και σε ένα λογικό άλμα, σημειώνοντας πως για τον ίδιο λόγο φόνευσε και τον ανηψιό του Λικινιανό¹.

Από τα εγχειρίδια του Ανδρουτσέλη², μόνο ένα αναφέρεται στην οικογενειακή περιπέτεια του Κωνσταντίνου, το οποίο αποδίδει την ευθύνη για τη θανάτωση του Κρίσπου και πάλι στην πονηρή μητριά του, την οποία θανάτωσε στη συνέχεια μόλις αντιλήφθηκε τους σκοπούς της. Ωστόσο, στην αφήγηση παρατηρούμε έναν επιπλέον λόγο που σημειώνει ο Ανδρουτσέλης, αυτόν της μεγαλύτερης δημοφιλίας του Κρίσπου από εκείνη του πατέρα του, εξαιτίας της διαφοράς θρησκευτικών αισθημάτων με τον ειδωλολατρικό λαό της Ρώμης³ (την ίδια γραμμή ακολουθεί και ο Δραγάτης στα δύο σωζόμενα εγχειρίδιά του, σημειώνοντας μάλιστα μια πολύ ενδιαφέρουσα ψυχολογική παρατήρηση)⁴.

Ο Τσαγρής με τη σειρά του προσπαθεί να εμφανιστεί ως έχων μια πιο αντικειμενική θέση στα έργα του⁵, κατηγορώντας τον Κωνσταντίνο. Τις

¹ Γ. Σεργιάδης, *ό.π.*, σ. 215 («*Ἐν ἔτος μετὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ σύνοδον ὁ Μ. Κωνσταντῖνος πεισθεὶς εἰς τὰς εἰσηγήσεις τῆς δευτέρας αὐτοῦ συζύγου Φαύστης ἐφόνευσε τὸν ἐκ τῆς πρώτης συζύγου ἀγαθὸν καὶ ἐνάρετον υἱὸν τοῦ Κρίσπου στερήσας οὕτω τὸ κράτος ἀξιωτάτου διαδόχου. Ανακαλύψας ὁμῶς βραδύτερον ὅτι αἱ κατὰ τοῦ Κρίσπου κατηγορίαι τῆς Φαύστης ἦσαν συκοφαντίαι γενόμεναι ἐπὶ σκοπῶν νὰ ἐξασφαλισθῇ ὁ θρόνος εἰς τοὺς ἰδίους αὐτῆς υἱοὺς ἐφόνευσε τὴν Φαύσταν καὶ τὸν δεκαετῆ ἀνεψιὸν τοῦ Λικινιανὸν υἱὸν τῆς Κωνσταντίας καὶ τοῦ Λικινίου»).*

² Ο Σ. Ανδρουτσέλης, με βάση την έρευνά μας, έχει συγγράψει τα εξής σχολικά εγχειρίδια κατά τον 19ο αιώνα: *Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Κωνσταντινούπολις 1897, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιακῆ ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ ἔτους 1453*, ἐν Ἀθήναις 1898, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιακῆ*, ἐν Ἀθήναις 1899, *Ἱστορία Βυζαντιακῆ καὶ τῆς Νέας Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1899.

³ Του ίδιου, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ καὶ Βυζαντιακῆ ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ ἔτους 1453*, ἐν Ἀθήναις 1898, σ. 6 («*Ἐπειδὴ ὁμῶς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ταύτῃ πρωτευούσῃ τοῦ Κράτους ἢ ειδωλολατρεία ἐξηκολούθει οὐσα τὸ ἐπίσημον τῆς πολιτείας θρησκευμα, ὁ Κωνσταντῖνος περιήλθεν εἰς διάστασιν πρὸς τὸν λαὸν τῆς πρωτευούσης ἐνεκα τῆς διαφορᾶς τῶν αισθημάτων. Ἐν ᾧ δὲ ὁ Κωνσταντῖνος, ἀγανακτῶν ἤδη ἐπὶ τῇ κατ' αὐτοῦ ἐκδηλωθείσῃ ἀποδοκιμασίᾳ τοῦ ὄχλου, ἐδυσπίστει πρὸς τὸν υἱὸν Κρίσπον, ὃν ἔβλεπε τὸναντίον ἐπευφημούμενον ὑπὸ τοῦ πλήθους...»).*

⁴ Γ. Δραγάτης, *Ῥωμαϊκῆ Ἱστορία*, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 150 («*Ταῦτα πάντα μὴ ἐξετασθέντα κατὰ τὴν ψυχολογικὴν αὐτῶν δύναμιν ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ὤθησαν αὐτὸν εἰς πολλὰς κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος παρεκτροπὰς καὶ δὴ καὶ ὕβρεις. Ἡ διαγωγή αὕτη ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ καταλίπη πόλιν διεγείρουσαν αὐτῶ ἀναμνήσεις ἐναντίας τῆς ἐπιεικειᾶς καὶ τῆς ἄλλης διαθέσεως»).*

⁵ Ο Τσαγρής, σύμφωνα με όσα έχουμε κατορθώσει να βρούμε για τον 19ο αιώνα, υπήρξε πολυγραφότατος και έχει γράψει τα εξής σχολικά εγχειρίδια: *Ἱστορία τῶν Ῥωμαίων καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντιανοῦ κράτους*, ἐν Ἀθήναις 1888, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, ἐν Ἀθήναις 1888, *Σκηνογραφίαι ἢ διηγήσεις ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ βίοι ἐπιφανῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῆς*

περισσότερες φορές όμως ακολουθεί την τακτική της επίρριψης όλων των ευθυνών στη Φαύστα ή (και σ' αυτό είναι ο μοναδικός συγγραφέας που το κάνει) ακόμα και στη μητέρα του Ελένη. Συγκεκριμένα για την περίπτωση του φόνου του Λικίνιου, ο Τσαγρής σημειώνει χωρίς περιστολές, ότι η πράξη του Κωνσταντίνου αποτελούσε «παρασπονδία»¹. Αντίθετα, στην υπόθεση της εκτέλεσης του Κρίσπου προσπαθεί να εντάξει το γεγονός σε μια σύγκρουση συμφερόντων που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στις δυο γυναίκες που σημάδεψαν τη ζωή του, στη μητέρα του Ελένη και στη σύζυγό του Φαύστα. Δεν παραλείπει γι' αυτό να χαρακτηρίσει και τις δύο - ακολουθώντας στερεοτυπικές εκφράσεις της εποχής - ως φύσει μοχθηρές, οδηγώντας τον Κωνσταντίνο (που παρουσιάζεται εδώ ως άδολος και φιλόστοργος πατέρας, ο οποίος «ὡς αὐτοκράτωρ κατεθλίβη καὶ ὡς πατήρ ἐξεκένωσε μέχρι τρυγὸς τῆς θλίψεως τὴν κύλικα»²) η κάθε μια εκεί που επιθυμούσε³.

Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐν Ἀθήναις 1889, Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ δουλεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐν Ἀθήναις 1894 καὶ ἐπανέκδοσις το 1896, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς νέας Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1895, Ἱστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων Χρόνων ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους μέχρι τέλους τοῦ 30ετοῦς πολέμου (695-1648). Καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (395-1453), ἐν Ἀθήναις 1896, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Ἀθήναις 1896, Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐν Ἀθήναις 1899.

¹ Του ἰδίου, *Ἱστορία τῶν Ρωμαίων καὶ τοῦ Βυζαντιακοῦ Κράτους*, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 215 («...ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ἀπαγχονίζεται ἰδιωτεύων ἐν Θεσσαλονίκη, τῇ διαταγῇ τοῦ Κωνσταντίνου παρασπονδίσαντος»).

² Στο ἴδιο, σ. 216.

³ Στο ἴδιο, σσ. 217-218 («Ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε τρεῖς ἑτεροθαλεῖς ἀδελφούς, τὸν Δαλμάτιον, τὸν Ἀννιβαλιανὸν καὶ τὸν Ἰούλιον Κωνσταντῖνον, καθ' ὧν ὑπεξέκαίε τὸ μῖσος αὐτοῦ ἢ μητὴρ μὲν αὐτοῦ, μητρὶα δὲ ἐκείνων Ἑλένη. Διὸ καὶ ὑπέικων εἰς τὰς δολερὰς ἐκείνας τῆς μητρὸς εἰσηγήσεις ἀείποτε ἐπολιτεύθη πρὸς αὐτοὺς ὑπόπτως. Ὁ Κωνσταντῖνος πλὴν τῆς Μινερβίνης, ἐξ ἧς ἐγέννησε τὸν Κρίσπον, ἠγάγετο καὶ δευτέραν σύζυγον τὴν Φαύστην, ἐξ ἧς ἐγέννησε τρεῖς υἱούς, τὸν Κωνσταντῖνον, τὸν Κώνσταντα καὶ τὸν Κωνσταντῖνον, ὧν οἱ δύο πρῶτοι νεώτατοι εἶχον ἀνυψωθῆ εἰς τὰ ὑπάτα τῶν ἀξιωματῶν τῆς πολιτείας. Καὶ ἡ μὲν Φαύστη ζηλοτύπως μὲν φερομένη ὡς μητρὶα, φύσει δὲ μοχθηρὰ γυνή, ἀπετροπιάζετο τὸν προγονὸν καὶ ἐκ καρδίας ἐμίσει τὴν δαφνηφόρον ἐκείνην κεφαλὴν, ἧς ἡ ἔνδοξος λάμψις ἐπεσκίαζε καὶ ἡμαῦρου τὴν ἀφανῆ τῶν ἰδίων υἱῶν δόξαν. Διὸ καὶ ὁ καθ' ἑκάστην ἐκχεόμενος ὑπούλως ἐκεῖνος ἰὸς ἴσχυσε νὰ δηλητηριάσῃ τὴν ἄλλως φιλόστοργον τοῦ Κωνσταντίνου καρδίαν, νὰ παραγάγῃ τῆς ὑπονοίας καὶ δυσπιστίας τὸν πυρετὸν καὶ νὰ ἐπισκοτίσῃ τὴν διανύγῃ ἐκείνου διάνοιαν, ὥστε ἐν τῇ ἐξάψῃ ταύτῃ τῶν παθῶν νὰ καταπνίξῃ ἐν ἑαυτῷ πᾶν ὅ,τι εἶχεν ἱερώτατον καὶ φιλοστοργότατον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ. Οὕτω δὲ ὁ μεγαλόφρων καὶ δαφνοστεφής Κρίσπος ταῖς τοῦ πατρὸς διαταγαῖς γενόμενος ἀνάρπαστος, ὡς εὖσομον ἄνθος ὑπὸ ἀγρίας θυέλλης, ἐρρίφθη ἐν ζοφερᾷ εἰρκτῇ καὶ ἐκεῖ ἀδόξως καὶ ἀφανῶς κατέστρεψε τὸν βίον ἀπαγχονισθεῖς. [...] Λέγεται δὲ ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος μεταμεληθεὶς πικρῶς ἐπὶ τῷ ἀδίκῳ φόνῳ τοῦ υἱοῦ καὶ ἐγκεντριζόμενος ὑπὸ τῶν ἀπαύστων ἐλέγχων τῆς συνειδήσεως καὶ τῶν ἐπιπλήξεων τῆς ἰδίας μητρὸς προέβη εἰς ἕτερον ἀνοσιούργημα φονεύσας καὶ τὴν Φαύστην,

Ο Τσιβανόπουλος διατυπώνει εντελώς διαφορετικές απόψεις σε σχέση με τους υπόλοιπους συγγραφείς. Σημειώνει και αυτός τους λόγους για τους οποίους ο Κωνσταντίνος συμπεριφέρθηκε με αυτόν τον τρόπο στην οικογένειά του, αν και κρίνει πως ήταν ήσσονος σημασίας. Αντίθετα δηλώνει πεπεισμένος, πως καθοριστικής σημασίας για ό,τι συνέβη, υπήρξε το γεγονός ότι μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Κωνσταντίνο αποκλειστικά, αυτός περιστοιχίστηκε από κόλακες. Αυτοί του καλλιέργησαν την ιδέα ότι ο ίδιος αποτελούσε «ἐλέω Θεοῦ» μονάρχη, κατά τα ανατολικά πρότυπα, και ότι έπρεπε να κυβερνά με απόλυτο τρόπο, λησμονώντας πως ήταν ένας χριστιανός ηγεμόνας («Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ὁ Κωνσταντῖνος, περιστοιχιζόμενος ὑπὸ κολάκων καὶ ὑποκριτῶν, ἐθεώρει πᾶσαν κατ' αὐτοῦ ἐναντίωσιν ὡς ἀποστασίαν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ θεόθεν κατασταθέντος βασιλέως, καὶ τὸ θέλημα αὐτοῦ ὡς νόμον, καὶ τοῦτο ἤσθάνθησαν οἱ πλησιέστατοι αὐτοῦ συγγενεῖς, καθ' ὧν προσηνέχθη κατὰ τρόπον ἀρμόζοντα μᾶλλον εἰς Ἀσιανὸν δεσπότην ἢ εἰς χριστιανὸν ἡγεμόνα»¹). Η διαφοροποίηση αυτή του συγγραφέα, πιθανότατα απηχεί τη διπλή ιδιότητά του ως πανεπιστημιακού και βουλευτού Κυνουρίας, αλλά και την εποχή στην οποία ζούσε. Καθότι έλαβε τη βουλευτική ιδιότητα στις εκλογές του 1881, εποχή κατά την οποία ο βασιλιάς Γεώργιος Α', παρότι είχε αποδεχθεί έστω και εθιμικά λίγα χρόνια πριν – το 1875 – την αρχή της δεδηλωμένης, εξακολουθούσε να συμπεριφέρεται ως «ελέω Θεού» μονάρχης, έστω και με περιορισμένες αρμοδιότητες από πριν.

Όσον αφορά στο ζήτημα που θίγει εδώ ο Τσιβανόπουλος, οφείλουμε να σημειώσουμε πως ο βυζαντινός αυτοκρατορικός θεσμός βασίστηκε στο προϋπάρχον ρωμαϊκό θεσμικό πλαίσιο². Ασφαλώς και η ρωμαϊκή

καὶ νομίσας οὕτω ὅτι ἠδύνατο νὰ ἀποπλύνῃ τὸν λύθρον τοῦ πρώτου ἀνοσιουργήματος διὰ τοῦ ἀχνίζοντος αἵματος τῆς ἰδίας συζύγου»).

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σ. 12.

² Σύμφωνα με τη χριστιανική άποψη, Ρωμαῖοι αυτοκράτορες (κυρίως ο Οκταβιανός Αύγουστος) αποτέλεσαν τα πρώτα «σκευή έκλογής» για τη διάδοση του χριστιανικού λόγου για τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους. Έτσι, κατά την περίοδο που ο Αύγουστος βασίλευσε στη γη, ενώθηκε υπό την εξουσία του ολόκληρη η οικουμένη, καταργώντας τα εθνικά σύνορα και προετοιμάζοντας το έδαφος για την εμφάνιση και την εξάπλωση του χριστιανισμού. Χαρακτηριστικό είναι το δοξαστικό του εσπερινού των Χριστουγέννων (σε ποίηση Κασσιανής μοναχής) που αναφέρει τα εξής:

«Αύγουστου μοναρχήσαντος ἐπὶ τῆς γῆς,
ἡ πολυαρχία τῶν ἀνθρώπων ἐπαύσατο·
καὶ σοῦ ἐνανθρωπήσαντος ἐκ τῆς Ἀγνῆς,
ἡ πολυθεΐα τῶν εἰδώλων κατήργηται.

Υπὸ μίαν βασιλείαν ἐγκόσμιον, αἱ πόλεις γεγέννηται·
καὶ εἰς μίαν Δεσποτείαν Θεότητος, τὰ Ἔθνη ἐπίστευσαν.

Ἀπεγράφησαν οἱ λαοί, τῷ δόγματι τοῦ Καίσαρος·

ἐπεγράφημεν οἱ πιστοί, ὀνόματι Θεότητος,
σοῦ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ ἡμῶν.

Μέγα σου τὸ ἔλεος, δόξα σοι»

αυτοκρατορική ιδέα είχε τις καταβολές της στην ελληνιστική περίοδο και ακόμη πιο παλιά, στην αρχαία ελληνική. Ο συγκεκριασμός όλων αυτών αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκε ο αντίστοιχη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα.

Ο βυζαντινός αυτοκράτορας επομένως, διατήρησε χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής περιόδου¹, της ελληνιστικής Ανατολής² αλλά και της ρωμαϊκής εποχής³.

Ωστόσο, η εμφάνιση και η επικράτηση του χριστιανισμού κλόνισε ιδιαίτερα πολλές από τις καθεστηκυίες απόψεις για τον αυτοκρατορικό θεσμό, με πρώτη ασφαλώς την απαίτηση των αυτοκρατόρων να λατρεύονται ως θεοί. Αντ' αυτού, η χριστιανική πολιτική σκέψη προέκρινε στο πρόσωπο του βυζαντινού αυτοκράτορα τον Χριστόν Κυρίου, τον χάριτι Θεού δηλαδή εκλεγμένο μονάρχη, τον αεί προστατευόμενο από τη θεία Πρόνοια ηγεμόνα, κατά το πρότυπο του αιώνιου Βασιλέα - Θεού⁴.

B4. Μ. Κωνσταντίνος και Ελληνισμός

Τους συγγραφείς του 19ου αιώνα φαίνεται να τους απασχολεί και άλλο ένα θέμα σχετικά με τον Μ. Κωνσταντίνο. Πρόκειται για τη σχέση του με τον Ελληνισμό και τους Έλληνες. Σε πολλά εγχειρίδια παρατηρούμε μια

¹ Βλ. Ε. Αλεξίου, *Ισοκράτης: Εὐαγόρας*. Ερμηνευτική Έκδοση, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 22-23 («παῖς μὲν γὰρ ὦν ἔσχε κάλλος καὶ ῥώμην καὶ σωφροσύνην, ἄπερ τῶν ἀγαθῶν πρεπωδέστατα τοῖς τηλικούτοις ἐστίν. ἀνδρὶ δὲ γενομένῳ ταῦτά τε πάντα συνηυξήθη καὶ πρὸς τούτοις ἀνδρία προσεγένετο καὶ σοφία καὶ δικαιοσύνη, καὶ ταῦτ' οὐ μέσῳσ οὐδ' ὥσπερ ἑτέροις τισίν, ἀλλ' ἕκαστον αὐτῶν εἰς ὑπερβολήν»).

² Στην ελληνιστική εποχή το σύστημα διακυβέρνησης ήταν η απόλυτη μοναρχία, σύστημα επηρεασμένο από την αρχαία παράδοση της Ανατολής. Οι βασιλείς συγκέντρωναν στο πρόσωπο τους όλες τις εξουσίες, ενώ απαιτούσαν από τους υπηκόους τους τη λατρεία τους ως θεών.

³ Κατά τη ρωμαϊκή εποχή υπήρξαν περίοδοι στις οποίες κυριάρχησε η δημοκρατία, με χαρακτηριστικά όπως το δικαίωμα αρνησικυρίας (veto) των ρωμαίων δημάρχων, και περίοδοι όπου επικράτησε η απόλυτη μοναρχική διακυβέρνηση του κράτους με αποκορύφωμα την αποθέωση των αυτοκρατόρων.

⁴ Εὐσέβιος Παμφίλου, «Εἰς Κωνσταντίνον τὸν βασιλέα Τριακονταετηρικός», PG 20 (1857), 1329B-1332B («Κάπειτα τῆς οὐρανίου βασιλείας εἰκόνι κεκοσμημένος, ἄνω βλέπων, κατὰ τὴν ἀρχέτυπον ἰδέαν τοὺς κάτω διακυβερνῶν ἰθύνει, μονάρχον δυναστείας μιμήματι κραταιούμενος· τοῦτο γὰρ ἀνθρώπων φύσει τῶν ἐπὶ γῆς μόνη, τῶν ἀπάντων δεδῶρηται βασιλεύς· νόμος γὰρ οὗτος βασιλικῆς ἐξουσίας, ὃ τὴν κατὰ πάντων μίαν ἀρχὴν ὀριζόμενος· μοναρχία δὲ τῆς πάντων ὑπέρκειται συστάσεώς τε καὶ διοικήσεως· ἀναρχία γὰρ μᾶλλον καὶ στάσις, ἢ ἐξ ἰσοτιμίας ἀντιπαρεξαγομένη πολυαρχία· διὸ δὴ εἶς Θεός, ἀλλ' οὐ δύο, οὐδὲ τρεῖς, οὐδὲ ἔτι πλείονες· ἀκριβῶς γὰρ ἄθειον τὸ πολύθειον· εἶς βασιλεύς, καὶ ὃ τοῦτου λόγος καὶ νόμος βασιλικός εἶς, οὐ ῥήμασι καὶ συλλαβαῖς ἐκφωνούμενος, οὐδ' ἐν γραφαῖς καὶ στήλαις χρόνον μήκει δαπανώμενος, ζῶν δὲ καὶ ὑφεστῶς Θεός Λόγος, τοῖς ὑπ' αὐτὸν καὶ μετ' αὐτὸν ἅπασι τὴν τοῦ Πατρὸς διαταττόμενος βασιλείαν. Στρατιαὶ δὲ τοῦτον οὐράνιοι περιπολοῦσι, μυριάδες τε ἀγγέλων Θεοῦ λειτουργῶν, πλήθη τε στρατοπεδείας ὑπερκοσμίου, τῶν τε εἶσω οὐρανοῦ πνευμάτων ἀφανῶν, τῆ τοῦ παντός κόσμου τάξει διακονουμένων· ὦν πάντων ὁ βασιλικός καθηγεῖται Λόγος, οἷά τις μεγάλου βασιλέως ὑπαρχος»).

προσπάθεια των συγγραφέων τους, την οποία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αγωνιώδη, να συνδέσουν με κάθε μέσο και με κάθε τρόπο τον σπουδαίο αυτοκράτορα με οτιδήποτε έχει σχέση με τον Ελληνισμό. Η προσπάθεια αυτή μπορεί εύκολα να δικαιολογηθεί, αν θυμηθούμε πως στα τέλη του 19ου αιώνα που γράφονται τα εγχειρίδια, η Ελλάδα εξακολουθεί να είναι μια μικρή και χωρίς ιδιαίτερη σημασία για την Ευρώπη χώρα, η οποία πασχίζει να ξεφύγει από μια δεινή περίοδο τετρακοσίων και πλέον ετών οθωμανικής κυριαρχίας, που την τοποθετούσε στο περιθώριο των πάσης φύσεως εξελίξεων. Η μικρή λοιπόν Ελλάδα, με την (οικονομική, κοινωνική, πολιτική κ.ο.κ.) υπανάπτυξη, προσπαθεί να αναδειχθεί μέσω του μοναδικού πλεονεκτήματος που διαθέτει, του πολιτισμού και της ιστορίας που φέρει. Προτού λοιπόν πείσει για την αξία των νέων Ελλήνων, φροντίζει να υπομνήσει στους δυνατούς της Ευρώπης την αξία των αρχαίων Ελλήνων, με τους οποίους (όπως πιστεύουν πολλοί Έλληνες της εποχής) τους συνδέουν, εκτός από δεσμοί πνευματικής συγγένειας και δεσμοί αίματος. Για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός, η πολιτεία προσπαθεί, μέσω της εκπαίδευσης αρχικά, να καλλιεργήσει στους νέους της εποχής την κρατική της θεωρία περί του Ελληνισμού και της σημασίας του, έτσι ώστε να μεταλαμπαδεύσουν εκείνοι στη συνέχεια αυτή τη θεωρία στον υπόλοιπο κόσμο.

Αυτονόητα, στις μεταφράσεις των έργων ξένων συγγραφέων (Pütz, Weber, White κ.ά.), δεν παρατηρούμε κάτι ιδιαίτερο, εκτός ίσως από τον πρώτο, ο οποίος σε μια αποστροφή του έργου του, σημειώνει πως η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης οδήγησε τον παρηκμασμένο κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κατάκτησης Ελληνισμό, σε αναγέννηση και στη δημιουργία του Βυζαντινού ή Ελληνορωμαϊκού, όπως το αποκαλεί, κράτους¹.

Οι Έλληνες συγγραφείς, στα πιο πολλά εγχειρίδιά τους, προβάλλουν μετ' επιτάσεως αυτή τη σύνδεση μεταξύ Ελληνισμού και Μ. Κωνσταντίνου.

Ο Τσαγρής στα έργα του προσπαθεί αρχικά να καταγράψει με κάθε λεπτομέρεια την ελληνική παρουσία στη διαμάχη για την εξουσία στο θρόνο της Ρώμης, σημειώνοντας πως το λάβαρο του Κωνσταντίνου ήταν

¹ W. Pütz, *ό.π.*, σσ. 126-128 («Ἄλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν Ῥωμαίων στρατηγῶν καὶ αὐτοκρατόρων οὐκ ὀλίγα λαμπρὰ τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης μνημεῖα ἐσύλησαν καὶ τὰ ἀπήγαγον εἰς τὴν Ῥώμην. Καὶ αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν βαρβάρων Γερμανικῶν φύλων κατὰ τὸν γ' καὶ δ' μ.Χ. αἰῶνα ἐπήνεγκον εἰς τὰ προϊόντα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης ὡσαύτως πολλὰς καταστροφὰς καὶ ἀνυπολογίστους ζημίας. Οὕτω βαθμηδὸν κατέπεσεν ἡ Ἑλλάς, μεχρISOY νέον κέντρον Ἑλληνικοῦ καὶ Ῥωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀνιδρῦθη ἐν τῷ ἀρχαίῳ Βυζαντίῳ διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς αὐτὸ μεταθέσεως τῆς πρωτευούσης τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἥτις ἀπ' αὐτοῦ ἐκλήθη Κωνσταντινούπολις. Ὅσω θλιβερὰ καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας, ὁ περὶ τὰ γράμματα ζῆλος, εἰ καὶ ἡλαττώθη, ἀλλὰ δὲν ἔσβεσε [...] Ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος...διὰ τῆς μεταθέσεως μετήνεγκε τὸ κέντρον τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους ἀπὸ τῆς Δύσεως εἰς τὴν Ανατολήν καὶ οὕτως ἔθηκε τὰ θεμέλια τοῦ μετὰ ταῦτα Βυζαντινοῦ ἢ ἙλληνορῬωμαϊκοῦ κράτους»).

γραμμένο στην ελληνική γλώσσα¹, ενώ και στη σύγκρουσή του με τον Λικίνιο στην Ανατολή, τόσο ο στόλος όσο και τα πληρώματά του ήταν σχεδόν στο σύνολό τους ελληνικά². Ακόμα όμως και όταν ο Κωνσταντίνος ανέρχεται μονοκράτωρ στο θρόνο, ο Τσαγρής θα σημειώσει πως η Κωνσταντινούπολη ως νέα πρωτεύουσα, εκτός από νέα Ρώμη και νέα Σιών, υπήρξε και νέα Ακρόπολη για τον αναγεννημένο Ελληνισμό, η οποία, λειτουργώντας ως νέα κιβωτός, τον διατήρησε αλώβητο εντός της για πάνω από χίλια χρόνια («...ὁ μέγας Κωνσταντίνος ἐχρησίμευσεν ὡς τὸ κατ' ἔξοχὴν ὄργανον τῶν βουλῶν τῆς θείας προνοίας, ἢ δὲ φερώνυμος αὐτοῦ πόλις ὑπῆρξεν ἡ νέα Σιών τοῦ νέου θρησκευάματος καὶ ἡ Ἀκρόπολις τοῦ ἀναβιοῦντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐν ἣ τοῦτο, ὡς ἐν κιβωτῶ, διεσώθη ἐπὶ χιλιετηρίδα καὶ πλέον τοῦ κατακλυσμοῦ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν»³). Καταλήγει μάλιστα σε μια πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση ως συμπέρασμα των ὄσων ἔγραψε στις προηγούμενες σελίδες του βιβλίου του. Εκεί, αναφερόμενος σε ἄπληθυντικό πρόσωπο, δηλώνοντας δηλαδή αμεσότητα και περιλαμβάνοντας και τον εαυτό του στην παρατήρηση αυτή, ζητά από τους συμπατριώτες του Ἕλληνες και χριστιανούς να εκφράσουν την παντοτινή ευγνωμοσύνη τους προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, διότι και υπό τις δύο ιδιότητές τους ευεργετήθηκαν πολλαπλῶς ἀπὸ αὐτόν («Ἡμεῖς δὲ καὶ ὡς χριστιανοὶ καὶ ὡς Ἕλληνες ὀφείλομεν νὰ εὐγνωμονῶμεν καὶ νὰ γεραίρωμεν· ὡς χριστιανοὶ μὲν, διότι ὑποστηρίξας τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν συνετέλεσεν εἰς τὴν περαιτέρω διάδοσιν καὶ τὸν θρίαμβον αὐτῆς, ὡς Ἕλληνες δὲ, διότι καθιδρύσας τὴν νέαν πρωτεύουσαν συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀναβίωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐν τῷ νέῳ μορφωθέντι βυζαντιακῷ κράτει»⁴).

Με την ἀποψη αὐτῆ του Τσαγρῆ συμφωνεῖ και ο Τσιβανόπουλος, ο οποίος ἀφού χαρακτηρίζει τον Κωνσταντῖνο ὄργανο της θείας προνοίας, παραθέτει με τη σειρά του ἀποδείξεις της παρουσίας του ελληνικοῦ στοιχείου μέσω της ἐπιγραφῆς «τούτω νικά», κρίνοντας τη βασιλεία του προ πάντων ευεργετικὴ για τους Ἕλληνες⁵.

¹ Γ. Τσαγρῆς, *ὁ.π.*, σ. 213 («...ἀνυψώσας πρῶτος τὴν σημαίαν τοῦ σταυροῦ, τὸ περιώνυμον λάβαρον (*labarum*), ἐφ' ἧς ἐπέγραψε γράμμασιν ἑλληνικοῖς "τούτω νικά"»).

² Στο ἴδιο, σσ. 214-215 («Ἄξιον δὲ σημειώσεώς ἐστιν ὅτι οὐ μόνον «ἀγῶν ἔμελλε νὰ συγκροτηθῆ ἐν ἑλληνικαῖς χώραις, ἀλλὰ καὶ ἡ κυριώτερα δύναμις, δι' ἧς ὁ Κωνσταντῖνος κατίσχυσε τοῦ ἀντιπάλου, ἀπετελεῖτο τὸ πλεῖστον ἐξ ἑλληνικῶν πλοίων καὶ πληρωμάτων ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἡγεμονίαν τοῦ μεγαλοφυοῦς Κρίσπου, υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου»).

³ Στο ἴδιο, σ. 218.

⁴ Στο ἴδιο, σσ. 219-220.

⁵ Σ. Τσιβανόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 18 («...ἡ μεγαλοπράγμων αὐτοῦ βασιλεία, μεγίστην ἐξασκήσασα ἐπιβρόην καθ' ἅπαντα τὸν μετέπειτα ροὺν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἀποτελεῖ μίαν τῶν ἐπισημοτέρων ἐποχῶν τῆς Γενικῆς Ἱστορίας, καὶ ἀναδεικνύει τὸν Κωνσταντῖνον ἐπίσημον ὄργανον τῆς θείας Προνοίας πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν μετὰ ταῦτα σχέσεων καὶ καταστάσεων τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ βασιλεία δὲ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου ὑπῆρξε πρὸ πάντων εὐεργετικὴ εἰς τοὺς Ἕλληνας· διότι ὁ φιλέλλην οὗτος αὐτοκράτωρ, ὁ σεμνυνόμενος νὰ καλεῖται στρατηγὸς Ἀθηναίων καὶ πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως τὸν δῆμον αὐτῶν εὐεργετῶν,

Εκτός από τον Τσαγρή και τον Τσιβανόπουλο, όλοι σχεδόν οι συγγραφείς σχολικών εγχειριδίων ακολουθούν παρόμοιες θέσεις, υποστηρίζοντας με πάθος την εκτίμηση του Μ. Κωνσταντίνου για το ελληνικό πνεύμα¹, καθώς και τη συνέχεια του Ελληνισμού - και κυρίως της Αθήνας ως πνευματικού του κέντρου - και την ακμή του, ακόμη και κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας². Είναι μάλιστα χαρακτηριστική η προσπάθεια διασύνδεσης μεταξύ Ελληνισμού και Χριστιανισμού που επιχειρείται από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια από πολλούς συγγραφείς, οι οποίοι επισημαίνουν τη σημασία της ύπαρξης μιας *lingua franca* – δηλαδή των ελληνικών – στη διάδοση της χριστιανικής πίστης («...πρώτοι δὲ οἱ Ἕλληνες ἐδέχθησαν τὴν Χριστιανικὴν πίστιν. Διεδόθη δὲ ὁ Χριστιανισμὸς εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Ἀσίαν διὰ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, διότι μόνη ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἦτο διαδεδομένη εἰς ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέρη. Ὡστε ὁ Ἑλληνισμὸς διὰ τῆς γλώσσης του ὄχι μόνον ἐλεύθερος, ἀλλὰ καὶ ὑπόδουλος ὠφέλησε τὴν ἀνθρωπότητα»³).

Παρ' όλ' αυτά, δεν λείπουν και φωνές που εκφράζουν την έντονη αποδοκιμασία τους για τις καταστροφές που υπέστησαν ναοί και γενικότερα καλλιτεχνικές δημιουργίες του Εθνικού (θρησκευτικά) κόσμου, προερχόμενες από τους φανατικούς χριστιανούς. Ως ηθικό αυτουργό για ό,τι συνέβη υποδεικνύουν έμμεσα τον ίδιο τον Κωνσταντίνο, εξαιτίας της έκδοσης απ' αυτόν προστατευτικών διαταγμάτων υπέρ των χριστιανών, τα οποία αποθράσυναν τους πριν διωκόμενους, καθιστώντας τους εφεξής διώκτες⁴. Άλλοι πάλι, απαλλάσσουν τον Κωνσταντίνο από τις ευθύνες

κατέστησε τὴν πρώτην τῶν χριστιανικῶν αὐτοῦ ταγμάτων σημαίαν, κληθεῖσαν ἐξ ἀγνώστου αἰτίας Λάβαρον, ἑλληνικὴν, φέρουσιν ἐπ' αὐτῆς ἑλληνικοῖς γράμμασι τὸ ὄνομα τοῦ Σωτῆρος καὶ ὡς σύμβουλον τὰς ἑλληνικὰς λέξεις "ἐν τούτῳ νίκα". Κτίσας δὲ καὶ τὴν νέαν Ρώμην ἢ Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ τοῦ Βυζαντίου, τῆς ἑλληνικῆς ταύτης ἀποικίας, προπαρασκεύασεν οὕτω τὴν βραδύτερον ἐπὶ μακρὸν ἀκμάσασαν ἑλληνικὴν μοναρχίαν, καὶ ἐγένετο παραίτιος τῆς κατὰ τὸν μεσαῖωνα σωτηρίας καὶ πολιτικῆς ἀναβιώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους»).

¹ Α. Ίωαννίδης, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν*, ἐν Ἀθήναις, 1892, σ. 86 («Πολλοὶ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ἠγάπησαν τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀνεκούφισαν αὐτήν. Ἀλλὰ μεγίστην ἀνακούφισιν εὔρον οἱ Ἕλληνες, ὅτε ἐγένετο αὐτοκράτωρ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ὁ μέγας Κωνσταντῖνος»).

² Δ. Κυριακόπουλος, *Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι Καποδιστρίου*, Ἀθήναι 1879, σσ. 172-173 («ἀλλὰ καὶ τότε ὀλίγαι πόλεις εἴτε διὰ τὴν ἱστορίαν των εἴτε διὰ τὴν ὑπεροχὴν τῆς τότε ἀναπτύξεώς των ἐπασχον ὀλιγώτερον τῶν ἄλλων καὶ διέτρεφον ἐλπίδα πολιτικῆς παλινορθώσεως. Ἐν Ἀθήναις μάλιστα ὁ πνευματικὸς βίος δὲν παρηκολούθει τὴν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἔκπτωσιν, διετέλουν δὲ αὐταὶ οὖσαι ἢ ἐστία τῆς ἑλληνικῆς παιδείσεως καὶ τοῦτο συνεκράτει πως καὶ τὴν κατὰ τὰ ἄλλα εὐεξίαν τῆς πόλεως ἀναλόγως τῶν τότε καιρῶν. Ὅθεν καὶ μνημονεῦνται ὡς ἀκμάζουσιν αὐταὶ ἀρχομένου τοῦ τετάρτου μ.Χ. αἰῶνος»).

³ Α. Ίωαννίδης, *ὁ.π.*, σ. 85.

⁴ Δ. Κυριακόπουλος, *Ἱστορία Ἑλληνικὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι Καποδιστρίου*, Ἀθήνησι 1879, σ. 174 («Ὁ σωτήριος δὲ τότε ἐνθουσιασμὸς τῶν Χριστιανῶν, παλαιῶν καὶ προσηλύτων, ἐπήνεγκε καὶ ζημίαις τινὰς εἰς τὰ σωζόμενα τέως λείψανα τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας· διότι καὶ ἀρχαῖοι ναοὶ κατεστρέφοντο ἢ μετεβάλλοντο ἐν μέρει

αυτών των πράξεων, αποδίδοντάς τες στους διαδόχους του και στο φανατικό χριστιανικό όχλο¹.

Εντύπωση τέλος προκαλεί η, μάλλον αυθαίρετη, προσπάθεια του Τσαγρή να συνδέσει την αίρεση του Αρείου με την εθνική θρησκεία. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως ο Αρειανισμός αποτελεί επί το φιλοσοφικότερον αντίδραση της εθνικής θρησκείας στον χριστιανισμό, και η καταδίκη του από την Α' Οικουμενική Σύνοδο εκφράζει την κατίσχυση του χριστιανισμού έναντι των εθνικών («*Ἄλλ' ἢ ἀρχαία ἐθνική θρησκεία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραδώσῃ ἀμαχητὶ τὰ ὄπλα. Ἦρξατο ἐπὶ τὸ φιλοσοφικώτερον νὰ συζητῆ καὶ νὰ ἀνατρέπῃ τὰς ἀρχὰς τοῦ νέου θρησκευματος. [...] Οὕτω δὲ κατίσχυσεν ὁ χριστιανισμὸς τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ ἡ ὀρθοδοξία τῆς αἰρέσεως*»²).

B5. Από την παλαιά στη νέα Ρώμη

Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και η μεταφορά της πρωτεύουσας του ρωμαϊκού κράτους σε αυτήν αποτέλεσε ένα γεγονός κυριολεκτικά κοσμοϊστορικό. Κι αυτό διότι μεταθέτοντας την πρωτεύουσα του κράτους του ανατολικότερα, μετέθεσε μαζί και το κέντρο βάρους του από τη Δύση στην Ανατολή. Δημιούργησε κατ' αυτόν το μεγαλοφυή τρόπο τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός νέου κράτους, γεννημένου, όπως ο φοίνικας, μέσα από τις στάχτες του παλαιού.

Τη σημασία αυτής της αλλαγής δείχνουν να αντιλαμβάνονται και οι συγγραφείς της μελετώμενης περιόδου, αφιερώνοντας αρκετές σελίδες σ' αυτήν. Κυρίως επισημαίνουν το σκεπτικό που οδήγησε τον Κωνσταντίνο σε μια τέτοια ενέργεια, εξηγούν τους λόγους που τον ώθησαν στην επιλογή της συγκεκριμένης θέσης, εξαίρουν το λαμπρό διάκοσμο της πόλης με καλλιτεχνικά έργα που μεταφέρθηκαν από ολόκληρη την αυτοκρατορία, καθώς και τις αλλαγές στη διοίκηση του κράτους και της Εκκλησίας που επήλθαν από αυτήν την κοσμογονική αλλαγή.

Όσον αφορά στο πρώτο θέμα που τίθεται από τους συγγραφείς της περιόδου αυτής, δηλαδή στους λόγους που τον οδήγησαν να μεταφέρει την πρωτεύουσα του κράτους στην Κωνσταντινούπολη, διαβάζουμε συνήθως

καταστρεφόμενοι εἰς ἐκκλησίας καὶ ἀγάλματα καὶ ἀνδριάντες καὶ ἀνάγλυφα περιεκόπτοντο ἢ κατωρύσσοντο καὶ ὅ,τι πρότερον ἔπασχον ὑπὸ τῶν χριστιανομάχων ἀυτοκρατόρων οἱ Χριστιανοί, τοῦτο ἤδη ἔπασχον τὰ ἄψυχα εἶδωλα ὑπὸ τῶν ἀποπτυνόντων τὴν λατρείαν τῶν Χριστιανῶν»).

¹ Γ. Τσαγρῆς, *ό.π.*, σ. 215 («*Καὶ αὐτὸς μὲν τὸ καθ' ἑαυτὸν ἐπεδείξατο ἀνεξιθρησκείαν, ἀλλ' αἱ ἀρχαὶ καὶ μάλιστα οἱ μετ' αὐτὸν αὐτοκράτορες καὶ ὁ λοιπὸς φανατικὸς ὄχλος κατεδίωξαν ἀπηνῶς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν. Πολλοὶ ναοὶ κατηδαφίσθησαν καὶ τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας μετ' ἀγρίου καὶ ἀμούσου φανατισμοῦ συνετρίβοντο καὶ ἐξηφανίζοντο. Οὕτω π.χ. ὁ ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Φοινίκης ναὸς τῆς Ἀφροδίτης καὶ ὁ ἐν Ἀφάκοις τοῦ Λιβάνου ὄρους καὶ ὁ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Αἰγαῖς τῆς Κιλικίας καὶ πολλοὶ ἄλλοι πολλαχοῦ κατεκρυσθῆσαν»).*

² Στο ίδιο, σσ. 215-216.

δύο. Ο πρώτος είναι η ταύτιση της παλαιάς Ρώμης με την εθνική θρησκεία και η προσπάθεια του Κωνσταντίνου να απεμπλακεί απ' αυτήν, έστω και συμβολικά, καθώς ο λαός της Ρώμης φέρεται να εξέφρασε με πολύ έντονο τρόπο την αντίθεσή του στην επιλογή του να στηρίξει το χριστιανισμό και να απαλλαγεί από την εθνική θρησκεία. Και ο δεύτερος είναι η ανάγκη υπεράσπισης της ρωμαϊκής επικράτειας από τους Γότθους και τους Πέρσες που απειλούσαν τα ανατολικά σύνορα του κράτους¹. Οι αναφορές στην επιλογή του συγκεκριμένου χώρου γίνονται με ορθολογικά κυρίως κριτήρια², εκτός ίσως από έναν συγγραφέα, ο οποίος σημειώνει πως η επιλογή αυτή προήλθε από θεϊκή παρέμβαση³. Ενδιαφέρουσα είναι και η περιγραφή των αλλαγών που επήλθαν στο κράτος, με συχνές παρατηρήσεις για υιοθέτηση ανατολίτικων συνηθειών στη ρωμαϊκή αυλή⁴

¹ Σ. Τσιβανόπουλος, *ό.π.*, σσ. 13-14 («Η αλλαγή τῆς θρησκείας καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπερασπίσεως τῆς ῥωμαϊκῆς ἐπικρατείας ἀπὸ τῶν φοβερωτέρων αὐτῆς ἐχθρῶν, τῶν Γότθων, ὀρμωμένων ἐκ Δακίας καὶ ἀπειλούντων νὰ διακόψωσι πᾶσαν τῶν Δυτικῶν καὶ Ἀνατολικῶν χωρῶν συγκοινωνίαν, καὶ ἀπὸ τῶν Περσῶν, ἐπιδραμόντων εἰς τὴν Μεσοποταμίαν, ἐπήνεγκον τὴν ἀλλαγὴν καὶ τῆς πρωτευούσης. Ὁ κωνσταντῖνος, ὡς πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων, δὲν ἠδύνατο νὰ κατοικῇ ἐν Ῥώμῃ, τῇ καθέδρᾳ τῆς ἐθνικῆς λατρείας, ἔνθα ἴσχυεν εἰσέτι ἀριστοκρατία προσηλωμένη εἰς τὴν ἀρχαίαν εἰδωλολατρείαν· ἀλλ' ἐκτὸς τούτου, εἶχε καὶ ἰδιαιτέρους λόγους δυσαρσεκείας πρὸς τοὺς Ῥωμαίους, διότι οὗτοι κατὰ τὴν τελευταίαν τρίμηνον αὐτοῦ ἐν Ῥώμῃ διαμονὴν (326) οὐ μόνον προσηνέχθησαν πρὸς αὐτὸν ψυχρῶς καὶ ἤλεγχον αὐτὸν διὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας πίστεως ἀποστασίαν, ἀλλὰ καὶ παρηκολούθουν μετὰ σκωμμάτων ἀναβαίνοντα εἰς τὸ Καπιτώλιον καὶ ἐτοιχοκόλλησαν μάλιστα καὶ σατυρικὰ ἐπιγράμματα ἐπὶ τῆς πύλης τῶν ἀνακτόρων διὰ τὸν φόνον τοῦ Κρίσπου»).

² Στο ίδιο, σ. 14 («Τὸ διορατικὸν τοῦ Κωνσταντίνου βλέμμα τάχιστα ἀνεκάλυψε τὴν θαυμασίαν τοποθεσίαν τοῦ κατὰ τὸ στόμιον τοῦ θρακικοῦ Βοσπόρου ἐν ἔτει 658 π.Χ. κτισθέντος ὑπὸ τῶν Μεγαρέων Βυζαντίου, τοῦ περιρροεμένου ἐκ τριῶν πλευρῶν ὑπὸ τῆς θαλάσσης [...] τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν κλεῖδα τῆς Μεσογείου θαλάσσης καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τὸ κέντρον τῶν ἐπισημοτέρων ἐμπορικῶν ὁδῶν. Ἡ ἀρχαία λοιπὸν αὕτη ἑλληνικὴ ἀποικία ἔμελλεν ἤδη νὰ καταστῇ διαρκὲς μνημεῖον τῆς δόξης τοῦ Κωνσταντίνου, ἀξία τῆς Ῥώμης ἀντίζηλος, ἧς καὶ ἔφερεν ἔκτοτε τὸ ὄνομα, Νέα μὲν Ῥώμη ὑπὸ τοῦ κτίστου ὀνομασθεῖσα, Κωνσταντινούπολις δὲ πρὸς τιμὴν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν κατοίκων ἐπικληθεῖσα, καὶ ἀναδειχθεῖσα λαμπρά, ἰσχυρά καὶ πολυάνθρωπος ἔδρα τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας»).

³ Ι. Δραγάτης, *ό.π.*, σ. 150 («Κατ' ἀρχὰς τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἴλκυσε εἰς μετὰθεσιν τῆς πρωτευούσης, ἢ ἔκτασις τῆς παλαιᾶς Τροίας. Ἡ ἀντίπεραν ὅμως παραλία φαίνεται ὅτι ἤρρεσκε περισσότερον αὐτῶ· διότι ἐκεῖ μεταβάς ἵδρυσεν τὴν Νέαν Ῥώμην (Nea Roma) ἀπ' αὐτοῦ Κωνσταντινούπολιν κληθεῖσαν, διακοσμήσας αὐτὴν δι' οἰκοδομῶν καὶ ἄλλων λαμπρῶν κτιρίων. Ἰδρῦων τὴν πόλιν διεκήρυξεν ὅτι ἐπραττε τοῦτο τῇ ἐντολῇ τοῦ Θεοῦ· διηγείτο ὅτι ἀποκοιμηθεὶς ἐγγὺς τῶν τειχῶν τοῦ Βυζαντίου εἶδε καθ' ὕπνον γυναικα καταβεβλημένην ὑπὸ τῆς ἡλικίας καὶ ἰσχνήν, ἧτις μετεβλήθη εἰς νέαν κόρην ὑγιᾶ καὶ περικαλλῆ, ἀναβεβλημένην κοσμήματα αὐτοκρατορικά. Ὁ Κωνσταντῖνος ὑπακούων εἰς τὴν θείαν κλήσιν ὀπλίζεται διὰ δόρατος καὶ ὀδηγεῖ αὐτὸς τοὺς ἐργάτας τοὺς χαράσσοντας τὸν περίβολον τῆς πόλεως. Παρετήρησαν αὐτῶ ὅτι τὸ διάστημα τὸ διαγραφέν ἦδη ἦτο μέγα: "Ἀκολουθῶ, ἀποκρίνεται, τὸν ἀόρατον ὀδηγὸν τὸν βαδίζοντα πρὸ ἑμαυτοῦ, θὰ σταματήσω δὲ μόνον ὅταν καὶ ἐκεῖνος"»).

⁴ Η. White, *ό.π.*, σσ. 168-169 («Ὁ Ῥωμαῖος αὐτοκράτωρ ὠργάνισεν ἐνταῦθα αὐλὴν ὑπὲρ ποτε Ἀσιανῆν. Οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ οἴκου του ὑπελογίζοντο εἰς χιλιάδας, καὶ ὅσοι ἐξετέλουν καὶ τὸ ταπεινότερον χρέος, οἷον τὸ τοῦ κουρέως, ἀπέβησαν σημαντικὰ καὶ ἐπίσημα πρόσωπα, ζῶντα

και έντονη παρουσία των ευνούχων σ' αυτήν¹, καθώς και πλήρη απομάκρυνση της χριστιανικής απλότητας από την Εκκλησία².

Γ. Η εικόνα του Μ. Κωνσταντίνου στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα

Γ1. Εισαγωγικά

Ο 20ός αιώνας, εκτός από πλούσιος σε ιστορικά γεγονότα τόσο παγκόσμιου όσο και ελληνικού ενδιαφέροντος, είναι επίσης πλούσιος σε σχολικά εγχειρίδια σχετικά με τη διδασκαλία της βυζαντινής ιστορίας. Συνολικά μπορέσαμε να σταχυολογήσουμε και να μελετήσουμε 151 βιβλία (σε πρωτότυπες εκδόσεις και επανεκδόσεις τους). Ο κύριος όγκος τους (τα 109) γράφτηκε και τυπώθηκε την πρώτη πεντηκονταετία (1901-1950) και τα υπόλοιπα (42) τη δεύτερη (1951-2000), γεγονός που έχει επίσης τη σημασία του. Από τους συγγραφείς, άλλοι μας είναι ήδη γνώριμοι (Βραχνός, Τσαγρός, Ιωαννίδης, Ζαχαριάδης) και άλλοι εμφανίζονται για πρώτη φορά (Αδαμαντίου, Άμαντος, Βαλάκης, Καλοκαιρινός, Τσακσίρας κ.ά.). Επιπλέον, αρκετά έργα αποτελούν προϊόν συνεργασίας δύο ή και περισσότερων συγγραφέων (πρβλ. τα συγγραφικά δίδυμα των Θεοδωρίδη-Λαζάρου, Χωραφά-Σακελλάριου, Λαζάρου-Χατζή), ενώ από τη δεκαετία του '50 και εξής δεν λείπουν και οι γυναίκες συγγραφείς, όπως η Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου και η Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου.

Οι θεμελιώδεις αλλαγές που συνέβησαν κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα αντικατοπτρίζονται με ιδανικό τρόπο και στην εκπαίδευση, αλλά και στα σχολικά εγχειρίδια. Έτσι, μέσα στα βιβλία που απευθύνονται σε εφήβους, συμπλέκονται εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις δημοκρατικών

έν τρυφή και πολυτελῶς ἐνδεδυμένα. Εἰσαχθείσης οὕτω τῆς Ἀσιανῆς μαλθακότητος τῶν ἡθῶν, ἡ αὐλή ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος μέχρι τῶν κατωτέρων ἀρχόντων ἐφόρει πλατέα μετὰξίνα φορέματα διαφόρων χρωμάτων μετὰ πολυδαπάνων κοσμημάτων· ἐν δὲ τῷ γήρατι ἐφόρουσαν πλαστὴν κόμην μὲ πολλοὺς μακροὺς πλοκάμους, καὶ ἐχρωματίζοντο διὰ νὰ φαίνοντια νέοι. Ἡ μαλθακότης καὶ ἡ ὀκνηρία βαθμηδὸν κατέβησαν μέχρι τῶν ταπεινοτάτων πολιτῶν. Ὑπῆρξε δὲ πολυχρόνιος συνήθεια εἰς τὴν Ρώμην νὰ διανέμουν δωρεὰν μερίδας σίτου διὰ νὰ προσελκύουν τοὺς πολίτας, καὶ εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ τοιοῦτον ἐνηργεῖτο μετὰ τσοαύτης ὑπερβολῆς, ὥστε κατέπαυσε τὴν ἔντιμον φιλοπονίαν μεταξὺ τῶν τεχνιτῶν, ἐνῶ διηρέθειζε τὰς ἐπαρχίας, αἵτινες ὤφειλον νὰ τρέφωσι τοὺς τρυφηλοὺς πολίτας μὲ τὰ προϊόντα τῶν ἀγρῶν των. Τοιουτοτρόπως ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος, οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ ἐγίνοντο ἀποφασιστικώτεροι καὶ ἰσχυρότεροι, ἢ δὲ αὐτοκρατορία ἐγίνετο ἀσθενεστέρα ἐσωτερικῶς»).

¹ Γ. Τσαγρός, *ό.π.*, σ. 219 («Ἀλλὰ τὸ λίαν ἄτοπον εἰς τὰς νέας ταύτας μεταρρυθμίσεις ἐστίν, ὅτι εἰσήγαγεν εἰς τὴν αὐλήν τὴν ἀσιατικὴν πολυτέλειαν καὶ αὐτὸς περιεβλήθη τὸν ἀπαστράπτοντα κόσμον τῶν μοναρχῶν τῆς Περσίας καὶ ὑπερεπλήρωσεν εὐνούχων τὰ βασίλεια αὐτοῦ»).

² Η. White, *ό.π.*, σ. 169 («...ἡ ἐκκλησία ἐνεκα τῆς σχέσεώς της μὲ τὴν αὐτοκρατορίαν ἀπώλεσε τὴν ἀρχαίαν ἀπλότητα, ἥτις τὴν ἐχαρακτήριζε ὅτε κατεδιώκετο ἢ ἦτον μόνον ἀνεκτὴ. Οὐχ ἦττον ὁμως ἡ ἐκκλησία ἐδυσφόρει, διότι δὲν ἠδύνατο νὰ ζητῇ τὴν δυνάμιν της ἀπὸ πηγῆς ἀσφαλοῦς καὶ ἦττον ἐπιγείου παρὰ τὴν ιδιότροπον εὐνοίαν ἀνθρώπων οἵοι ἦσαν οἱ αὐτοκράτορες»).

κυβερνήσεων, όπως αυτές του Βενιζέλου και του Παπανδρέου, με αντίστοιχες «μεταρρυθμίσεις» δικτατορικών καθεστώτων σχετικά μακράς – για τα ελληνικά δεδομένα – διάρκειας (4η Αυγούστου, 21η Απριλίου), περίοδοι κατοχής από ξένους λαούς (Γερμανοί, Ιταλοί, Βούλγαροι), παγκόσμιοι ή εμφύλιοι πόλεμοι, αλλά και κοσμογονικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία (ιδιαίτερα από το 1974 και εντεύθεν).

Τα σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας ακολουθούν εν μέρει αυτές τις εξελίξεις στη χώρα, έστω και με αργούς ρυθμούς. Παρατηρώντας γενικά το περιεχόμενό τους, θα διαπιστώσουμε εντυπωσιακές αλλαγές ως προς την εξιστόρηση της ζωής του Μ. Κωνσταντίνου, με βασικότερη τη σχεδόν εξολοκλήρου απάλειψη των μελανών σημείων της, δηλαδή κυρίως των φόνων οικογενειακών του προσώπων που διαπράχθηκαν με εντολή του. Παράλληλα, η διάσταση του θαύματος στην περιγραφή των όσων προηγήθηκαν της αναμέτρησης Κωνσταντίνου και Μαξέντιου έχει πλέον μετριαστεί, καθώς οι συγγραφείς προτιμούν πιο «ουδέτερες» διατυπώσεις για το ζήτημα. Παρόμοιες εκφράσεις επιλέγονται και όσον αφορά χαρακτηρισμούς προσώπων που απασχόλησαν την περίοδο. Οι αλλαγές αυτές που ξεκινούν άμεσα, με την έναρξη σχεδόν του 20ου αιώνα, φανερώνουν μια τάση στην ελληνική κοινωνία για εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης και για παρακολούθηση των εξελίξεων στον τομέα αυτό διεθνώς, πολύ πριν τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου Βενιζέλου.

Γ2. Λόγοι μεταστροφής του Κωνσταντίνου στο Χριστιανισμό – Το όραμα του σταυρού

Στο ακανθώδες ζήτημα της μεταστροφής του Μ. Κωνσταντίνου στη χριστιανική πίστη και ιδιαίτερα στην αφήγηση των προηγηθέντων της μάχης με τον Μαξέντιο, η διαφορά με τα εγχειρίδια του προηγούμενου αιώνα είναι αξιοσημείωτη. Οι περισσότεροι ιστορικοί, που κάνουν εκτενή αναφορά και ακολουθούν τα παλαιότερα πρότυπα, είναι συγγραφείς σχολικών βιβλίων του προηγούμενου αιώνα, οι οποίοι προφανώς συνέχισαν τη συγγραφή και στον επόμενο, ακολουθώντας την ίδια

νοοτροπία. Χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις είναι αυτές του Ιωαννίδη¹ και του Τσαγρή².

Ασφαλώς, υπάρχουν και ορισμένοι από τους νεότερους συγγραφείς (ιδιαίτερα των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα) που εντάσσονται στην ίδια γραμμή σκέψης, όπως ο Άμαντος³ ή ο Αδαμαντίου («Η μήτηρ τοῦ Κωνσταντίνου ἦτο Χριστιανή, ἡ ὀνομαστή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἑλένη. Ἀπὸ ἐνωρίς λοιπὸν ὁ υἱὸς τῆς ἐγνωρίσθη μὲ τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν. Εἰς μίαν κρίσιμον μάχην πρὸς τοὺς ἀντιπάλους του (εἰς τὸν

¹ Α. Ἰωαννίδης, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικότερων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας*, ἐκδ. Ἰω. Κολλάρος-Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Αθήναις 1909, σσ. 79-80 («ἐν πάσαις ταῖς ἐκστρατείαις του ὁ Κωνσταντῖνος ὡς σημαίαν τῶν στρατευμάτων του εἶχεν εἰκόνα τοῦ σταυροῦ κεκοσμημένη διὰ χρυσοῦ καὶ πολυτίμων λίθων. Κατεσκεύασε δὲ τὴν χριστιανικὴν ταύτην σημαίαν, ἃν καὶ ἀκόμη δὲν ἦτο χριστιανός, διὰ τὴν ἐξῆς αἰτίαν. Ἐστρατεῦον κατὰ τοῦ ἰσχυροτάτου Μαξεντίου, ἐσκέπτετο ἡμέραν τινά, ὅτι ἄνευ τῆς βοηθείας τοῦ Θεοῦ ἦτο ἀδύνατον νὰ νικήσῃ. Ἐπειδὴ δ' ἠγνόει, τίς εἶναι ὁ ἀληθὴς Θεός, διότι οἱ ἄνθρωποι εἶχον διαφόρους περὶ Θεοῦ γνώμας, προσηύχετο ν' ἀποκαλυφθῇ εἰς αὐτὸν ἡ ἀληθὴς θρησκεία. Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα προσηύχετο βλέπει αἴφνης ἐν τῷ οὐρανῷ σταυρὸν ἐκ φωτὸς φέροντα τῆς [sic] λέξεις "Ἐν τούτῳ νικά". Τοῦτο δὲ τὸ φαινόμενον ἰδὼν ἐξεπλάγη, καθὼς ἦτο ἐπόμενον, καὶ δὲν ἤξευρε πῶς νὰ τὸ ἐξηγήσῃ. Ἀνήσυχος λοιπὸν κατεκλίθη τὴν ἑσπέραν καὶ ἐκοιμήθη, ὁπότε εἶδε κατ' ὄναρ αὐτὸν τὸν Χριστὸν μετὰ τοῦ φανέντος ἐν τῷ οὐρανῷ σημείου διατάττοντα αὐτὸν νὰ κατασκευάσῃ ἀπεικόνισμα τοῦ σταυροῦ ἐκείνου καὶ νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὸ ὡς ἀήττητον τρόπαιον καὶ ὄπλον προστασίας κπτὰ [sic] τῆς δυνάμεως τῶν ἐχθρῶν. Ἐκ τούτων δὲ πάντων ἐνόησε ποία ἦτο ἡ ἀληθὴς θρησκεία. Διὰ τοῦτο κατεσκεύασε τὴν λαμπρὰν τοῦ σταυροῦ σημαίαν, τὴν δι' ἄγνωστον αἰτίαν ὀνομασθεῖσαν λάβαρον, καὶ ἐκηρύχθη ὑπέρμαχος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας»).

² Γ. Τσαγρῆς, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Ἑλληνικῆ μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Δ. Τερζόπουλος & Μ. Σαλίβερος, ἐν Αθήναις 1909, σ. 157 («Ἀλλὰ φθάσας φθάσας εἰς τοὺς πρόποδας τῶν Ἄλπεων περιέστη εἰς ἀμηχανίαν δεινὴν, διότι ὁ στρατὸς του ἦτο ὀλιγαριθμότερος καὶ διότι ἐδίστασε νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ πολιορκήσῃ τὸ Καπιτώλιον, οἱ δὲ οἰωνοὶ ἦσαν ἀπαίσιοι. Ὅθεν ὁ Κωνσταντῖνος εἰς τὴν δεινὴν ταύτην ἀμηχανίαν εὐρεθεὶς ἀπεφάσισε νὰ ζητήσῃ τὴν προστασίαν τοῦ Θεοῦ, ὃν ἐσέβετο καὶ ὁ πατήρ του. Ἐνῶ δὲ προσηύχετο, εἶδε καθ' ὕπνον του τὸν Χριστὸν καὶ ἔλαβε τὴν παραγγελίαν νὰ ποιήσῃ ἀπομίμημα τοῦ σημείου ἐκείνου καὶ νὰ μεταχειρίζεται τοῦ λοιποῦ αὐτὸ ὡς προφυλακτικὸν σύμβολον εἰς τὰς πολεμικὰς συγκρούσεις. Ὅθεν ὁ Κωνσταντῖνος τὴν πρώτῃν κατεσκεύασε τὴν πρώτῃν χριστιανικὴν σημαίαν, τὴν ὁποίαν ἐπωνόμασε λάβαρον»).

³ Κ. Ἄμαντος, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἀλώσεως αὐτῆς*, ἐκδ. Δ. Χ. Τερζόπουλος, ἐν Αθήναις 1910, σ. 9 («Πορευόμενος ὁ Κωνσταντῖνος κατὰ τοῦ Μαξεντίου ἐκλονήθη ἐσωτερικῶς, συλλογιζόμενος τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς γεραρᾶς πόλεως Ρώμης. Τότε ἔλαβεν, ὡς ὁ ἴδιος ὠμολόγησε, τὴν ἐξῆς ἠθικὴν παρὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνίσχυσιν· ἡμέραν τινὰ εἶδεν ἐν τῷ οὐρανῷ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ τὴν ἐπιγραφὴν "Ἐν τούτῳ νικά". Τὴν νύκτα εἶδε καθ' ὕπνον τὸν Χριστὸν μετὰ τοῦ σταυροῦ καὶ, ἐνίσχυθεὶς ἔτι μᾶλλον εἰς τὰς πεποιθήσεις του περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, διέταξε νὰ κατασκευάσωσι σημαίαν πορφυρᾶν μὲ τὸν σταυρὸν εἰς τὸ ἄκρον καὶ τὰ γράμματα Χ. Ρ. Ἡ πρώτη αὕτη χριστιανικὴ σημαία ὀνομάσθη λάβαρον καὶ ἄρέμεινε μετὰ τινῶν παραλλαγῶν μέχρι τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἐν τῷ κράτει. Ὁ Κωνσταντῖνος λοιπὸν πλήρης πεποιθήσεως καὶ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ἐξηκολούθησε τὴν κατὰ τῆς Ρώμης πορείαν του. [...] Οἱ πολυπληθεῖς Χριστιανοὶ στρατιῶται τοῦ Κωνσταντίνου ἐπολέμησαν μετ' ἐνθουσιασμοῦ ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ σταυροῦ...»).

Τίβεριν ποταμὸν παρὰ τὴν Ρώμην) ὁ Κωνσταντῖνος εἶδεν ὄραμα, φωτεινὸν σημεῖον τοῦ Σταυροῦ εἰς τὸν οὐρανὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: “Ἐν τούτῳ νικά»». Ἀμέσως διατάσσει ν’ ἀναπετασθῆ εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ του σημαία μὲ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ, τὸ λάβαρον. Οἱ Χριστιανοὶ στρατιῶται ἐνθουσιάζονται καὶ ὁ Κωνσταντῖνος κατατροπώνει τὸν ἀντίπαλον»¹) ἢ το συλλογικὸ ἔργο των Θεοδωρίδη-Λαζάρου², ἀλλὰ ἢ πλειοψηφία τους, ὅσο πλησιάζουμε στη σύγχρονη εποχή, εἴτε μετριάζουν το λόγο τους εἴτε δεν παραθέτουν το γεγονός αυτό καθόλου στην ιστορία τους.

Ο Βραχνός, συγγραφέας σχολικῶν εγχειριδίων κατὰ τη χρονικὴ περίοδο που περιλαμβάνει την εικοσαετία μεταξύ 1910 και 1930, αποτελεί χαρακτηριστικὴ περίπτωση διαφοροποίησης με την πάροδο του χρόνου. Σε εγχειρίδιο του 1922 που φέρει τὴν υπογραφή του και ἀπευθύνεται σε μαθητὲς τῆς Β’ Γυμνασίου, σημειώνει ἐμφατικὰ πὼς το ὄραμα του Μ. Κωνσταντίνου συνέβη «κατὰ τὴν περιλάλητον παράδοσιν»³, ἀποδεχόμενος ἔμμεσα το γεγονός. Ἀντίθετα, σε ἀντίστοιχο εγχειρίδιο του 1927 που ἀπευθύνεται σε μαθητὲς τῆς Β’ τάξης του Ἑλληνικοῦ Σχολείου, ἀναφέρεται μὲν στο γεγονός, ἀλλὰ ἐκφράζει μια ἀποστασιοποίηση ἀπ’ αὐτό, καθὼς χρησιμοποιεῖ τὴ φράση «ὅπως λέγει ἢ παράδοσις»⁴.

Παρόμοια φρασεολογία φαίνεται νὰ προτιμῶν και οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς τῆς περιόδου, ὅπως ο Χωραφάς⁵, και πολὺ περισσότερο

¹ Α. Ἀδαμαντίου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1920, σσ. 18-19.

² Χ. Θεοδωρίδης-Α. Λαζάρου, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ἔκδ. Ἰ. Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1939, σσ. 95-96 («Ὁ Κωνσταντῖνος μέχρι τῆς νίκης κατὰ τοῦ Μαξεντίου ἦτο εἰδωλολάτρης, ἀλλ’ ἐδείκνυε πάντοτε εὐμένεις διαθέσεις πρὸς τὸν χριστιανισμόν, ὅπως και ὁ πατήρ του. Ἐπίσης και ἡ μήτηρ του ἦτο χριστιανή. Ἐπειδὴ ὁ Μαξέντιος εἶχε συγκεντρώσει εἰς τὸν στρατὸν του τοὺς εἰδωλολάτραι, ὁ Κωνσταντῖνος ἐστηρίχθη εἰς τοὺς χριστιανούς. Βραδύτερον διηγήθησαν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἐστράφη ὀριστικῶς εἰς τὸν χριστιανισμόν κατόπιν θαύματος. Ἐνῶ ἐβάδιζε κατὰ τοῦ Μαξεντίου, εἶδεν αἴφνης εἰς τὸν οὐρανὸν φωτεινὸν σταυρὸν και ἐπ’ αὐτοῦ τὰς λέξεις ἐ ν τ ο ὑ τ ω ν ἰ κ α. Ὁ Κωνσταντῖνος κατεσκεύασε σῆμα μὲ τὸ σημεῖον αὐτό, τὸ λ ά β α ρ ο ν»).

³ Ν. Βραχνός, *Ἱστορία Ἑλληνικῆ καὶ Ρωμαϊκῆ ἀπὸ τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης μέχρι τοῦ θανάτου Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου*, ἔκδ. τετάρτη, ἐν Ἀθήναις 1922, σ. 237.

⁴ Του ἰδίου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἔκδ. πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 59.

⁵ Α. Χωραφάς, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἔκδ. τετάρτη, ἔκδ. Ἰω. Κολλάρος Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 43 («Ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε μητέραν Χριστιανήν, τὴν Ἀγίαν Ἐλένην, και ἐπομένως ἐγνώριζε τὴν ἕκτασιν, τὴν ὁποίαν εἶχε λάβει ὁ Χριστιανισμός, και ὅτι οἶο περισσότεροι ἀπὸ τοὺς στρατιώτας του ἦσαν Χριστιανοί. Ὅταν λοιπὸν ἐπρόκειτο νὰ ἀγωνισθῆ ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων του, ἀπεφάσισε νὰ στηριχθῆ ἐπ’ αὐτῶν. Λέγουν ὅτι πρὶν ἀπὸ μίαν μάχην εἶδε μίαν ἡμέραν κατὰ τὴν μεσημβριαν ἐπάνω εἰς τὸν οὐρανὸν ἕνα φωτεινὸν σταυρὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν “ἐν τούτῳ νικά». Ὁ Κωνσταντῖνος ἀναπαρέστησε τὸν σταυρὸν αὐτὸν ἐπάνω εἰς μίαν σημαίαν, ἢ ὁποία ἄνωμάσθη λάβαρον. Τοῦτο ἐνθουσίασε τὸν στρατὸν του, και ἐκέρδισε τὴν μάχην»).

συγγραφείς της δεύτερης πεντηκονταετίας του 20ου αιώνα, όπως το δίδυμο Θεοδωρίδη-Λαζάρου («Ο ιστορικός Ευσέβιος διηγείται, ότι ο αυτοκράτωρ ἐστράφη ὀριστικῶς εἰς τὸν χριστιανισμὸν κατόπιν θαύματος»¹) αλλά και ο Λαζάρου ἀφ' εαυτοῦ («Ἐνῶ ἐπροχώρει εἰς τὴν Ρώμην, εἶδε περιέργον φαινόμενον. Ὅπως διηγείται ὁ ιστορικός τῶν χρόνων αὐτῶν, ἐπίσκοπος Εὐσέβιος, παρετήρησεν αἴφνης εἰς τὸν οὐρανὸν, ἐνῶ ἦτο ἡμέρα, σταυρὸν λάμποντα καὶ φέροντα τὰς λέξεις “Ἐν τούτῳ νίκα”»²). Ο ἴδιος προσθέτει, μάλλον επηρεασμένος ἀπὸ το ἐμφυλιοπολεμικὸ κλίμα τῆς εποχῆς, πῶς το λάβαρο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου περιελάμβανε μεταξύ ἄλλων καὶ ἓνα στέμμα («Ἐθεώρησε τοῦτο ὡς θεῖον σημεῖον καὶ διέταξε νὰ κατασκευάσουν σημαίαν, ἡ ὁποία ἔφερε χρυσοῦν σταυρὸν καὶ στέμμα καὶ εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ τὰ ἀρχικὰ γράμματα τοῦ Χριστοῦ Ι. Χ. Ἡ σημαία αὐτὴ ὠνομάσθη λ ἄ β α ρ ο ν. Ἀπὸ τότε ὁ Κωνσταντῖνος ἤρχισε νὰ τρέφῃ μεγάλην συμπάθειαν εἰς τοὺς χριστιανούς»³).

Παρόμοιες ἀπόψεις περιέχουν καὶ ἔργα μεταγενέστερων συγγραφέων, ὅπως τῆς Βουραζέλη⁴, ἀλλὰ καὶ το ἰδιαίτερα ἀνθεκτικὸ στο χρόνο σύγγραμμα τῶν Α. Λαζάρου, Δ. Χατζή καὶ Ελ. Βουραζέλη-Μαρινάκου⁵, το ὁποῖο γνώρισε δεκαεννέα ἐκδόσεις, ἀριθμό-ρεκόρ για τα δεδομένα τῆς εποχῆς (το εγχειρίδιο αὐτὸ μάλιστα, πρωτοκυκλοφόρησε πρὶν τὴν ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν καὶ ἐπιβίωσε διαδοχικὰ καὶ κατὰ τὴν ἐπταετία τῆς δικτατορίας καὶ κατὰ τα πρῶτα χρόνια τῆς Μεταπολίτευσης μέχρι το 1975).

Ἀπὸ τα εγχειρίδια που ἀποφεύγουν για διάφορους λόγους νὰ ἀναφερθοῦν σε ὅσα παραδίδει ὁ Εὐσέβιος σχετικά με τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο κατανίκησε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος τὸν Μαξέντιο, ἱστορικὰ το

¹ Χ. Θεοδωρίδης-Α. Λαζάρου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, Ὁργανισμὸς Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1946, σ. 8.

² Α. Λαζάρου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, Ὁργανισμὸς Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 8.

³ Στο ἴδιο.

⁴ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1967, σ. 11 («Ἦδη ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας ὁ Κωνσταντῖνος ἔτρεφε συμπάθειαν πρὸς τοὺς χριστιανούς, διότι ἀπὸ τὴν μητέρα του ἐγνώρισε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωτῆρος καὶ παρετήρησεν εὐφυνῶς, ὅτι τὴν νίκην του κατὰ τοῦ Μαξεντίου ἐκέρδισαν οἱ χριστιανοί, οἱ ὅποιοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀπετέλουν τὸν στρατὸν του, ἐνῶ ὁ στρατὸς τοῦ Μαξεντίου ἦτο ἐθνικὸς (εἰδωλολάτραι). Ἀναφέρεται μάλιστα, ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ἐνῶ ἐβάδιζε κατὰ τοῦ Μαξεντίου, εἶδεν εἰς τὸν οὐρανὸν φωτεινὸν σταυρὸν με τὰς λέξεις ἐ ν τ ο ὑ τ ῳ ν ἰ κ α καὶ ἔθεσε τὰς λέξεις ταύτας μετὰ τοῦ μονογράμματος Χ εἰς τὴν σημαίαν του, προτρέπων οὕτω τοὺς χριστιανούς νὰ ἀγωνίζονται ἡρωϊκῶς»). Ἡ Βουραζέλη βέβαια σε ἓνα πιο εὐσύνοπτο ἔργο τῆς τοῦ 1951 (*Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1951) δὲν κάνει καθόλου λόγο για τὸ ὄραμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου.

⁵ Α. Λαζάρου - Δ. Χατζή - Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ἱστορία Ἑλληνορωμαϊκῆ-Βυζαντινῆ-Μεσαιωνικῆ Εὐρώπης 146 π.Χ. - 1453 μ.Χ.*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1970, σ. 119.

παλαιότερο είναι του Π. Βαλάκη¹ (του 1922). Θα χρειαστούν περισσότερα από σαράντα χρόνια για να επαναληφθεί το εγχείρημα από τον Κ. Καλοκαιρινό² σε ένα έργο πολύ πιο διαφορετικό από τα προηγούμενα, τόσο

¹ Π. Βαλάκης, *Ελληνική Ιστορία από τής Αχαϊκής Συμπολιτείας μέχρι τής Αλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως υπό τών Φράγκων*, έκδ. Ίω. Κολλάρος Βιβλιοπωλείον τής Έστίας, έν Αθήναις 1922, σ. 75 («Επειδή δέ ό άρχων τής Ρώμης Μαξέντιος δέν ήθελε νά τόν άναγνωρίση, ό Κωνσταντίνος έξεστράτευσεν άπό τήν Γαλατίαν έναντίον αύτου. Άν και είχε δέ όλιγώτερον στρατόν άπό τόν στρατόν του Μαξεντίου, έν τούτοις επήρχετο κατά του έχθρου με μεγαλύτερον θάρρος, διότι είχε με τό μέρος του τούς Χριστιανούς, τούς όποιους ό πατήρ του είχε προστατεύσει και αύτός δέ τούς ήγάπα, διότι ή μήτηρ του ήτο Χριστιανή. Διά νά ένθαρρύνη δέ αύτους περισσότερο, διέταξε νά κατασκευασθή ή πρώτη Χριστιανική σημαία, ή όποία ώνομάσθη λάβαρον. Αύτη έφερον εις τό άνω άκρον μακροῦ δόρατος τά γράμματα Χ και Ρ δηλοῦντα τό όνομα του Χριστου· κάτωθεν άπό πλαγίον ζύλου έκρέματο σημαία πορφυρά, χρυσοῦφαντος, στολισμένη με πολυτίμους λίθους και έχουσα ένυφασμένες τās εικόνας τών βασιλέων. Όλοι οί Χριστιανικοί λεγεώνες [sic] έφερον εις τό έξής εμπρός άπό τήν παράταξιν των τό λάβαρον»).

² Κ. Καλοκαιρινός, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική από τό 146 π.Χ. έως τό 1453 μ.Χ.*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1965, σ. 90 («7. Η παράδοση για τό όραμα του Μ. Κωνσταντίνου. [...] Άναζητούσε λοιπόν στίς εύχές του τό Θεό και με δάκρυα έκανε δέηση νά του φανερωθή ποιός είναι και νά βάλη τό χέρι του στίς στενοχώριες πού τόν βρήκαν· και τή στιγμή πού ό βασιλιάς θερμοπαρακαλούσε έτσι, του παρουσιάζεται ένα σημείο, πάρα πολν παράδοξο· αύτό, ίσως δέν θά ήταν εύκολο νά τό παραδεχτώ, άν τ' άκουα άπ' άλλον· όμως άφου ό ίδιος ό νικητής βασιλιάς, όταν αξιώθηκα νά τόν γνωρίσω και νά τόν συναναστραφώ πολν καιρό άργότερα, σε μένα πού τά έξιστορώ αύτά, τά όμολόγησε και πήρε και όρκο γι' αύτά, πώς μπορώ νά άμφιβάλλω για τήν αλήθεια τής διήγησης, άφου μάλιστα κι ό χρόνος πού μεσολάβησε τά έπιβεβαίωσε; Κατά τισ ώρες του μεσημεριου πάνω κάτω, όταν ή μέρα πήρε πια νά γέρνη, είπε πώς είδε με τά ίδια του τά μάτια στον ούρανό, πιό πάνω άπό τόν ήλιο, τό σημείο του σταυρου, σχηματισμένο άπό φώς με μιá έπιγραφή: «τούτω νικά»· με τό θέαμα αύτό θαμπώθηκε και αύτός και ό στρατός όλόκληρος πού τόν ακολουθοῦσε σε κάποια πορεία και έβλεπε τό θαύμα. Μπήκε σε άπορία και έλεγε μέσα του τί νά ναι αύτό τό όραμα· κι ένω βασάνιζε πολλή ώρα τό μυαλό του τόν βρήκε ή νύχτα νά συλλογιέται· τότε λοιπόν, τήν ώρα πού τόν πήρε ό ύπνος, του παρουσιάστηκε ό Χριστός, μαζί με τό σημείο πού φάνηκε στον ούρανό, και τόν συμβούλεψε άφου κάνη ένα όμοίωμα αύτου του σημείου νά τό έχη ως σύμβολο προστατευτικό στίς συγκρούσεις με τούς έχθρούς. Μόλις ξημέρωσε και ξύπνησε είπε στους φίλους του τό μυστικό· κι ύστερα κάλεσε τεχνίτες πού δούλευαν τό χρυσάφι και τισ πολύτιμες πέτρες, κάθησε στη μέση και τούς έδωσε οδηγίες, πώς νά μιμηθοῦνε τήν παράσταση του όράματος με χρυσάφι και πετράδια. [...]

Ήταν κατασκευασμένο με τόν έξής τρόπο: Ένα ψηλό και έπιχρυσωμένο κοντάρι είχε μιá έγκάρσια κεραία σε σχήμα σταυρου. Στην πάνω - πάνω άκρη του κονταριου στηριζόταν ένα στεφάνι χρυσό και λιθοκόλλητο· και μέσ' τόν κύκλο του στεφανιου ήταν δυό στοιχειά πού φανέρωναν τό όνομα του Χριστου με τά δυό πρώτα έλληνικά γράμματα δηλαδή Χ και Ρ, πλεχτά· αύτά συνήθιζε ύστερα νά τά βάζη και στο κράνος του ό βασιλιάς. Άπό τήν πλάγια κεραία, πού διασταυρωνόταν με τό κοντάρι, ήταν κρεμασμένο ένα πανί, άνεκτίμητης κατασκευής, με λογής - λογής άκριβά πετράδια, ύφασμένα επάνω του, πού άστραφτοβολούσαν και πλούσια χρυσοστολισμένο· ήταν άπερίγραπτη ή έντύπωση πού έκανε ή όμορφιά του. Αύτη λοιπόν ή σημαία κρεμόταν άπό τήν κεραία συμμετρικά στο μήκος και στο πλάτος. Το όρθιο κοντάρι ήταν μακρύτερο προς τά πάνω και κάτω, πιό κάτω άπό τό σημείο πού σχηματιζόταν σταυρός, και στίς άκρες του ύφάσματος, που περιγράψαμε, ήταν ζωγραφισμένες χρυσές προτομές του θεαγάπητου βασιλιά και τών παιδιών του.

από άποψη αισθητικής (προσθήκη αρκετών εικόνων, πιο «σύγχρονη» ματιά στη διάρθρωση της ύλης) όσο και από άποψη περιεχομένου (προσθήκη ιστορικών τεκμηρίων/πηγών σε κάθε ενότητα του μαθήματος). Στο έργο αυτό ο Καλοκαιρινός αποφεύγει στην ιστορική αφήγηση οποιαδήποτε αναφορά σε όραμα, παραθέτει όμως ένα χαρακτηριστικό αλλά και εκτενές απόσπασμα από τον Ευσέβιο για το ίδιο θέμα¹. Τις ίδιες θέσεις θα παρουσιάσει και στα σχολικά εγχειρίδιά του των επόμενων ετών μέχρι τη δεκαετία του 1980.

Γ3. Η προσωπική ζωή του Μ. Κωνσταντίνου

Αν οι διαφορές ανάμεσα στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου και του 20ου αιώνα είναι σημαντικές όσον αφορά στην καταγραφή ή μη του οράματος του Μ. Κωνσταντίνου, οι αντίστοιχες διαφορές σχετικά με την προσωπική ζωή του είναι χαοτικές. Ως διά μαγείας, σχεδόν απ' όλα τα σχολικά βιβλία που απευθύνονται στους μαθητές του 20ου αιώνα, απουσιάζουν παντελώς οι αναφορές σε ζητήματα ιδιαίτερα προσφιλή στους συγγραφείς του προηγούμενου αιώνα. Έτσι ελάχιστοι πλέον ασχολούνται με τη θανάτωση του Λικίνιου (και όσοι το κάνουν, την αποδίδουν συνήθως σε επιβουλή του ίδιου του Λικίνιου εις βάρος του Κωνσταντίνου), καθώς και με τις θανατώσεις του Κρίσπου και της Φαύστας. Από τον κανόνα ξεφεύγουν πολύ λίγοι συγγραφείς, κυρίως των πρώτων χρόνων του 20ου αιώνα.

Ο βυζαντινολόγος και πανεπιστημιακός Κ. Άμαντος αποτελεί τον διαπρεπέστερο εκπρόσωπο όσων έμειναν πιστοί στην παράδοση του προηγούμενου αιώνα. Για τον Λικίνιο σημειώνει πως εκτελέστηκε τελικά από τον Κωνσταντίνο, παρότι νωρίτερα ο δεύτερος του είχε χαρίσει τη ζωή, επειδή «έφωράθη έπιβουλεύων τόν Κωνσταντίνον»², ενώ για τις υπόλοιπες πράξεις του κάνει την εξής ενδιαφέρουσα αναφορά ως σύνοψη του έργου του: «Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος. Ἀέναντι τῶν μεγάλων κατορθωμάτων του, πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν, τὰ ἔλλατώματα αὐτοῦ παραβλέπονται· τοιοῦτον εἶναι ἡ δεῦτης τοῦ χαρακτήρος του, ἥτις ἔκαμεν αὐτόν νά φονεύσῃ τήν δευτέραν γυναῖκα του Φαῦσταν, τόν υἱόν του Κρίσπον καί ἄλλους συγγενεῖς»³. Παρόμοιες αναφορές κάνει και ο Κ. Γούναρης⁴.

Εὐσέβιος Καισαρείας ὁ Παμφίλου «Εἰς τόν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως» Α' 28, 31, Μετάφραση).

¹ Στο ίδιο.

² Κ. Άμαντος, *Ελληνική Ιστορία ἀπό τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἀλώσεως αὐτῆς*, ἔκδ. Δ. Χ. Τερζόπουλος, ἐν Ἀθήναις 1910, σ. 10.

³ Στο ίδιο, σ. 13.

⁴ Κ. Σ. Γούναρης, *Ιστορία Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή ἀπό τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης καί τῶν ἀρχῶν τῆς Ρώμης μέχρι τοῦ θανάτου Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου*, ἐν Ἀθήναις 1913, σ. 138 («Πολιορκηθεῖσης τῆς Νικομηδείας, ὁ Λικίνιος παρεδόθη καί ἐζήτησε γονυκλινῆς, τῆ μεσιτεία καί τῆς συζύγου αὐτοῦ Κωνσταντίας, νά τῷ χαρισθῆ ἡ ζωή. Ὁ Κωνσταντῖνος παρεδέχθη τοῦτο, ἀλλά δέν ἐτήρησε τόν ὄρκον αὐτοῦ διενεργήσας μετὰ ἕν ἔτος τόν φόνον

Η τελευταία αναφορά σε σχολικό εγχειρίδιο που γίνεται για το συγκεκριμένο ζήτημα, απαντάται στο έργο του Ν. Βραχνού, ο οποίος με τη σειρά του σημειώνει αρκετές λεπτομέρειες, κυρίως για τις θανατώσεις του Κρίσπου και της Φάυστας, επαναλαμβάνοντας κοινοτοπίες από παλαιότερα εγχειρίδια (υποτιμητικές εκφράσεις για τη Φάυστα ως γυναίκα, σύγκρισή της με τη βασιλομήτορα Ελένη κ.ο.κ.)¹.

Από εκείνη τη χρονιά και έπειτα, δεν συναντάμε καμία αναφορά στους φόνους που διέπραξε ο Μ. Κωνσταντίνος εις βάρος των στενών συγγενικών του προσώπων.

Γ4. Μ. Κωνσταντίνος και Ελληνισμός

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες θεματικές, οι αναφορές στη σχέση του Μ. Κωνσταντίνου με τον Ελληνισμό δεν υποχωρούν στα σχολικά εγχειρίδια του 20ου αιώνα. Αντίθετα προβάλλονται εντονότερα κατά περιόδους, για να υποχωρήσουν σταδιακά μετά τη δεκαετία του 1970. Το γεγονός είναι ευεξήγητο, αν αναλογιστούμε πως πρόκειται για μια περίοδο με πολύ έντονα χαρακτηριστικά και διαρκείς πολεμικές αναμετρήσεις για την Ελλάδα, ιδιαίτερα κατά την πρώτη πεντηκονταετία. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει επίσης το ότι η Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν μια χώρα ταπεινωμένη από τον «ατυχή» λεγόμενο πόλεμο του 1897, με την πλειοψηφία των Ελλήνων εκτός των ασφυκτικών συνόρων εκείνης της εποχής. Η Μεγάλη Ιδέα εξακολουθούσε να συγκινεί τις ψυχές του συνόλου σχεδόν του λαού της χώρας και η καλλιέργεια της Ελληνικότητας στην εκπαίδευση αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο για την υποβοήθηση της ολοκλήρωσης των εθνικών πόθων των Ελλήνων. Επιπλέον, οι Έλληνες των αρχών του 20ου αιώνα είχαν να αντιπαλέψουν και με την καχυποψία των Ευρωπαίων κυρίως, οι οποίοι έβλεπαν στους Έλληνες εκείνης της εποχής,

του Λικινίου. Δευτέρα αξιοκατάκριτος πράξις αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ θανάτωσις τοῦ υἱοῦ Κρίσπου, συκοφαντηθέντος ὑπὸ τῆς μητρικῆς του Φάυστας»).

¹ Ν. Βραχνός, *Ιστορία Ἑλληνικῆ καὶ Ῥωμαϊκῆ ἀπὸ τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης μέχρι τοῦ θανάτου Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου*, ἐκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1919, σσ. 243-244 («Ἐν ᾧ δὲ ἀφ' ἐνὸς ἡγανάκτει ὁ Κωνσταντίνος διὰ τὴν κατ' αὐτοῦ ἐκδηλωθεῖσαν ἀποδοκιμασίαν τοῦ ὄχλου, ἐξ ἄλλου μέρους ἐδυσπίσκει καὶ πρὸς τὸν δαφνοστεφῆ υἱὸν του Κρίσπου, τὸν ὁποῖον ἔβλεπεν ἐπενυφημούμενον ὑπὸ τοῦ πλήθους. Ἡ μητρικὴ τοῦ Κρίσπου Φάυστα, ἐκ φύσεως μοχθηρὰ γυνή, ἐμίσει ἀπὸ καρδίας τὸν πρόγονόν της, τοῦ ὁποῖου ἡ λάμψις ἐπεσκίαζε τὰ ἴδια αὐτῆς τέκνα. Ἡ μοχθηρὰ αὕτη γυνὴ διέβαλλε κατὰ παντοίους τρόπους τὸν Κρίσπον εἰς τὸν Κωνσταντίνον, προσπαθοῦσα νὰ πείσῃ αὐτὸν ὅτι ὁ υἱὸς του ἐρειδόμενος ἐπὶ τῆς ἀγάπης τοῦ λαοῦ διανοεῖται νὰ τοῦ ἀρπάσῃ τὴν βασιλείαν. Ὁ Κωνσταντίνος πεισθεὶς εἰς τὰς δολερὰς εἰσηγήσεις τῆς Φάυστας διέταξε νὰ φονεύσῃ τὸν Κρίσπον.

Τότε ἡ βασιλομήτωρ Ἐλένη ἔδραμεν ἐξ Ανατολῆς, ὅπου διέτριβεν, εἰς Ῥώμην καὶ ἤλεγξε πικρῶς τὸν υἱὸν της διὰ τὸ διαπραχθῆν ὑπ' αὐτοῦ ἀνοσιούργημα. Οἱ ὄδυρμοι καὶ ἔλεγχοι τῆς σεβασμίας ἐκείνης γυναικὸς ἤνοιξαν τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ αὐτοκράτορος. Δι' ὃ λέγουσι ὅτι ἐν τῇ παραφορᾷ τῆς τύψεως τοῦ συνειδότος διέταξεν ὁ Κωνσταντίνος νὰ φονεύσῃ καὶ τὴν Φάυσταν»). Τα ἴδια ακριβῶς θα αναφέρει ο Βραχνός και στην τέταρτη έκδοση του ίδιου εγχειριδίου που πραγματοποιήθηκε το 1922.

όχι τους συνεχιστές του λαμπρού αρχαίου ελληνικού πολιτισμού (όπως επιθυμούσαν οι δεύτεροι), αλλά τους απογόνους μιας βαθιά ανατολίτικης κληρονομιάς, από την οποία πάσχιζαν εναγωνίως να απαλλαγούν.

Η εικοσαετία 1900-1920, ειδικότερα, αποτελεί το επιστέγασμα των εθνικών επιδιώξεων για διεύρυνση των συνόρων και ένταξη του εκτός Ελλάδος Ελληνισμού στον εθνικό κορμό. Οι βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-1913, η συμμετοχή, έστω και με καθυστέρηση, της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο στο πλευρό των νικητών της Αντάντ και η συνακόλουθη υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, θα ενισχύσουν την εθνική αυτοπεποίθηση πραγματώνοντας αυτό που ως τότε ήταν απλώς ένα όνειρο: τη δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας.

Αυτό το κλίμα εκείνης της εποχής αποτυπώνεται με εξαιρετικό τρόπο στα σχολικά εγχειρίδιά της. Ο Κ. Άμαντος και πάλι, αποτυπώνοντας με ενάργεια την εποχή του, πλέκει αρχικά το εγκώμιο του Ελληνισμού μέσα από τη διαχρονία του¹ και εξυμνεί τη συμβολή του στην εδραίωση του χριστιανισμού², για να καταλήξει στο εγκώμιο του Μ. Κωνσταντίνου³ από τις πρώτες σελίδες του έργου του. Φτάνει μάλιστα στο σημείο να υπογραμμίσει στη συνέχεια πως ο Ελληνισμός, με την ενιαιοποίηση του κράτους σε Δύση και – κυρίως – σε Ανατολή, λόγω της ρωμαϊκής κατάκτησης, αλλά και μέσω της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας χάρη στο Χριστιανισμό, επιβλήθηκε σχεδόν ως ομογενής ενότητα, η οποία μπορούσε πολύ εύκολα πλέον να μεταβληθεί σε ξεχωριστό κράτος⁴.

¹ Κ. Άμαντος, *ό.π.*, σ. 5 («Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος, ἐν ὅσῳ τὸ πάλαι ἀπετέλει ἐλευθέρας πολιτείας, διέπρεψεν ὡς οὐδὲν ἄλλο ὁμοίως, εἰς τὰ γράμματα καὶ τὴν καλλιτεχνίαν καὶ ὠφέλησε τὴν ἀνθρωπότητα διὰ μεγάλων παραδειγμάτων ἠθικῆς ἀξίας καὶ πνευματικῆς δυνάμεως. Ἀλλὰ καὶ ἀφ’ οὗ ὑπετάγη τῷ 146 πρὸς Χριστοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἐξηκολούθει διὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ ἐν γένει τῶν γραμμάτων νὰ διδάσκη τοὺς ἄρχοντάς του καὶ τοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς γῆς»).

² Στο ίδιο, σσ. 5-6 («Οὐκ ὀλίγην δὲ βοήθειαν παρέσχεν ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ εἰς τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῆς γλώσσης καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς Ἑλληνικῆς. Κατὰ δὲ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ὠφέλησε τὴν Εὐρώπην ἐπίσης διὰ τῆς καλλιτεργείας τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν καὶ Χριστιανικῶν γραμμάτων καὶ διὰ τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν αὐτοῦ κατορθωμάτων κατὰ λαῶν ἀπολιτίστων»).

³ Στο ίδιο, σ. 6 («Τὸ ἔργον τοῦτο ἐγένετο δυνατὸν διὰ τοῦ ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος κατέχει σπουδαίαν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, διότι προσήνεγκε μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ δι’ αὐτῶν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Τὸν Χριστιανισμὸν ὠφέλησε μέγας, διότι ἔπαυσε τοὺς κατ’ αὐτοῦ διωγμοὺς καὶ ὑπεστήριξεν αὐτὸν παντοιοτρόπως. Ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἄρχεται ἡ ἐλευθέρα ἀνάπτυξις τῆς Χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Τὸν Ἑλληνισμὸν ὠφέλησε διὰ τῆς μεταθέσεως τῆς ἑδρας τοῦ κράτους εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἥτις ἔφερε τὴν βαθμιαίαν ἐξελληνίσιον τοῦ ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ τὴν παράτασιν αὐτοῦ ὑπὲρ τὰ χίλια ἔτη πρὸς μέγα ὄφελος τῆς Εὐρώπης»).

⁴ Στο ίδιο, σσ. 6-7 («Ἡδὴ ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ κράτει ἐκαλλιεργοῦντο τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἐδιδάσκοντο ἐν Ρώμῃ ὑφ’ Ἑλλήνων διδασκάλων, πολλάκις δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες ἐμάνθανον, ἐνίοτε δὲ καὶ ἔγραφον, ἑλληνικά. Ἡ Ρωμαϊκὴ φιλολογία οὐδέποτε κατῴρθωσε νὰ ἀνταγωνισθῇ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν. Οἱ ὑπήκοοι Ἕλληνες ἤρχον οὕτω πνευματικῶς τῶν

Συμπερασματικά, ο Άμαντος τονίζει εμφατικά τα εξής: «Υπὸ πολιτικὴν λοιπὸν ἔποψιν τὸ Βυζαντιακὸν κράτος ἦτο καὶ ἐκαλεῖτο Ρωμαϊκὸν καὶ οἱ κάτοικοι αὐτοῦ ἐκαλοῦντο Ρωμαῖοι, ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐθνικὴν σύστασιν μᾶλλον Ἑλληνικὸν ἐξ ἀρχῆς, ἕως οὗ καὶ διοικήσεις καὶ νομοθεσία καὶ τὸ ὅλον ἐξηλληνίσθη»¹, ἀποψη που θα επαναλάβει συνοπτικά και στη συνέχεια («τὸ νέον κράτος εἶναι τμημα καὶ συνέχεια τοῦ Ρωμαϊκοῦ. Μετεβλήθη ἐν τούτοις βαθμηδὸν εἰς Ἑλληνικὸν, διότι οἱ κάτοικοι ἦσαν Ἕλληνες καὶ ἡ γλῶσσα Ἑλληνική»²).

Ο Γούναρης, παρότι ταυτίζεται εννοιολογικά με τον Άμαντο, επικεντρώνεται κυρίως στη σημασία που είχε η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης για τον Ελληνισμό, καθώς διατυπώνει την ακόλουθη ἀποψη: «Μεγίστη ὑπῆρξε ἡ ὠφέλεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ κέντρον τοῦ βάρους τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους μετεφέρετο εἰς χώρας ἑλληνικάς. Ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ μέγα μέρος τῆς Θράκης εἶχον τελείως ἐξελληνισθῆ, αἱ δὲ παραλῖαι αὐτῶν, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἐκτίσθη ἡ νέα πρωτεύουσα, ἀπὸ αἰῶνων πολλῶν ὑπὸ ἀκμαζούσης ἑλληνικῆς ζωῆς εἶχον κατακλυσθῆ. Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ὠμίλειτο μὲν καὶ ἐσπουδάζετο ἐν Ρώμῃ, ἀλλὰ δὲν εἶχε γίνει κοινὸν κτῆμα τοῦ λαοῦ παρὰ μόνον τῶν πλουσίων. Τὸναντίον μάλιστα αἱ δυτικαὶ ἐπαρχίαι καθίσταντο ὀσημέραι λατινόγλωσσοι. Ἀλλ' ἡ Ανατολὴ πᾶσα σχεδὸν ὠμίλει καὶ κατενόει τὴν ἑλληνικὴν φωνήν. Ἡ Μικρὰ Ἀσία ἀπετέλει ἤδη τὸν πυρῆνα τοῦ δρῶντος Ἑλληνισμοῦ· ἡ κυρίως Ἑλλάδα εἶχε περιέλθει εἰς ἀφάνειαν. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲ κυρίως διὰ τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ διωχετεύθη. Κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἀκμάζουσι φιλολογικῶς αἱ Ἀθῆναι, ἀλλ' ἡ Μικρὰ Ἀσία μένει ἡ κυριωτάτη ἑλληνικὴ ἔδρα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Παρ' αὐτὴν ἔκτισε τὴν πρωτεύουσαν ὁ ἐκχριστιανισθεὶς Κωνσταντῖνος, ἐξ οὗ ἠννοήθη τὰ μέγιστα ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς»³.

Ἡ ἐπόμενη τριακονταετία (1920-1950) δὲν ἀπέχει ἰδιαίτερα ἀπὸ το κλίμα τῆς προηγούμενης περιόδου. Οἱ συγκυρίες ὅμως πλέον ἔχουν ἀλλάξει. Το ὄνειρο τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδας χάθηκε στο λιμάνι τῆς Σμύρνης

πολιτικῶν ἀρχόντων αὐτῶν. Ἐν Ανατολῇ ἡ Ρωμαϊκὴ κατάκτησις συνετέλεσεν εἰς τὴν εὐκολωτέραν διάδοσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, διότι ἡ ἐνότις τῆς διοικήσεως διηκόλυνε τὴν ἀνάμειξιν τῶν Ἑλλήνων μὲ ξένους καὶ τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἀπαραιτήτου Ἑλληνικῆς γλώσσης. Καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἐβοήθησε τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, διότι τὰ εὐαγγέλια καὶ τὰ λοιπὰ ἱερὰ βιβλία ἐγράφησαν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ ἐπομένως κατέστησαν ἐπιτακτικωτέραν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκμαθήσεως τῆς γλώσσης ταύτης. Ἀλλὰ ταὐτο κυριώτατον εἶναι ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἦτο γλῶσσα τοῦ λαοῦ τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν μεγάλην πλειονοψηφίαν τοῦ πληθυσμοῦ ἐν τῇ Ανατολῇ, πρὸς αὐτὸν δὲ κατ' ἀνάγκην ἤρχοντο εἰς ἐμπορικὰς καὶ κοινωνικὰς σχέσεις οἱ λοιποὶ λαοὶ αὐτῆς. Ὁ Ἑλληνισμὸς λοιπὸν ἐν Ανατολῇ ὑπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν ἀπετέλει ἐνότιητα σχεδὸν ὁμογενῆ, ἥτις ἠδύνατο εὐκόλως νὰ μεταβληθῆ εἰς ἴδιον κράτος, ἂν μόνον ἐλάμβανεν ἕν πολιτικὸν κέντρον»).

¹ Στο ἴδιο, σ. 7.

² Στο ἴδιο, σ. 11.

³ Κ. Γούναρης, ὁ.π., σ. 142.

τον Αύγουστο του 1922 μαζί με τον μικρασιατικό Ελληνισμό. Όσοι κατόρθωσαν να επιζήσουν από τη γενοκτονία που ακολούθησε, έφτασαν κακήν κακώς στην Ελλάδα, με την απώλεια του τόπου που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν χαραγμένη στη μνήμη τους. Χρειάστηκαν αρκετά χρόνια για να συνειδητοποιήσουν το γεγονός ότι η απώλεια αυτή ήταν οριστική, κι έτσι να επιδοθούν στη βελτίωση των συνθηκών της νέας ζωής τους στην Ελλάδα. Η παρουσία των προσφύγων στη χώρα, παρότι αρχικά αποτέλεσε δυσβάστακτο βάρος, στη συνέχεια συνέβαλε στον εκσυγχρονισμό του τόπου, αφού η αποκατάστασή τους απαιτούσε αλλαγές εκ βάθρων στις πάσης φύσεως παραγωγικές δομές. Η χώρα κινήθηκε για αρκετά χρόνια μέσα από τις διαρκείς εναλλαγές δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεων και δικτατοριών, καθώς και τις αναταράξεις που προκαλούσε η διαμάχη μεταξύ οπαδών και αντιπάλων του θεσμού της βασιλείας, φτάνοντας τελικά στη δεκαετία του 1940, για να υποστεί δύο πολέμους (ελληνοϊταλικό και ελληνογερμανικό), τριπλή κατοχή (ιταλική, γερμανική και βουλγαρική), έναν αιματηρότατο εμφύλιο πόλεμο, αλλά και να δημιουργήσει μια μεγαλειώδη αντίσταση εναντίον των κατακτητών της.

Ο περιορισμός του Ελληνισμού στη μια πλευρά του Αιγαίου, μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης, θα μεταβάλλει εν μέρει και το μεγαλοϊδεατικό πνεύμα, το οποίο ενώ πριν διέθετε «κοσμοπολίτικα» χαρακτηριστικά, τώρα θα αποκτήσει περισσότερο «επαρχιώτικο» χαρακτήρα, μέσω μιας επαναπροσέγγισης του εθνικού ιδεώδους. Το γεγονός αυτό θα αποτυπωθεί και στα σχολικά εγχειρίδια, καθώς θα περιοριστούν οι αναφορές στη συμβολή των Ελλήνων στο παγκόσμιο πνευματικό στερέωμα με διεθνιστικά χαρακτηριστικά και θα αρχίσει να προβάλλεται περισσότερο ο Ελληνισμός ως αυταξία. Με λίγα λόγια, ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο (και πολύ περισσότερο τον περασμένο αιώνα) τα σχολικά εγχειρίδια έδειχναν να απευθύνονται εκτός από τους Έλληνες μαθητές και στους Ευρωπαίους αναγνώστες, αυτή την εποχή δείχνουν να ενδιαφέρονται περισσότερο για τη μαθητιώσα νεολαία της Ελλάδας, παρά για τη διεθνή αναγνώριση και καταξίωση του Ελληνισμού.

Γνωστοί από την προηγούμενη περίοδο συγγραφείς συνεχίζουν να εκδίδουν τα έργα τους (Αδαμαντίου, Βραχνός) ακολουθώντας τα πρότυπα της προηγούμενης εποχής. Ειδικότερα ο Αδαμαντίου από την εισαγωγή κιάλας του εγχειριδίου του (το οποίο παρουσίασε ανθεκτικότητα στο χρόνο, φτάνοντας και σε πέμπτη έκδοση το 1930), σημειώνει με έμφαση πως το Βυζάντιο υπήρξε κατ' εξοχήν ελληνικό σε κάθε του έκφραση¹,

¹ Α. Αδαμαντίου, *Ιστορία τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, έκδ. δευτέρα, εν Αθήναις 1920, σσ. 6-7 («Η γνώσις τής Βυζαντινής ιστορίας έχει πολὺν μεγάλην σημασίαν καὶ διὰ τὸ ἔθνος ἡμῶν καὶ διὰ τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν. Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἐποχὴν συνηνώθη ὀλόκληρον εἰς μίαν μεγάλην Αυτοκρατορίαν, ἢ ὅποια ἐδημιούργησε τὰ πολυτιμότερα ἰδανικὰ τῆς φυλῆς ἡμῶν. Εἰς δὲ τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν ἡ Ἑλληνικὴ Αυτοκρατορία κατέχει ὑπέροχον θέσιν. Διότι ἐπὶ ἔνδεκα αἰῶνας μὲ τὴν σύνεσιν τῶν

χρησιμοποιώντας μάλιστα και αποσπάσματα από ξένους συγγραφείς (Αλφρ. Ραμπώ, Κρουμβάχερ, Κάρ. Ντιλ κ.ά.) που πιστοποιούν την αρχική του άποψη¹. Αλλά και στη συνέχεια του έργου του ο Αδαμαντίου διαρκώς κάνει υπόμνηση της συμβολής του Ελληνισμού στην πορεία τόσο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας², όσο και του χριστιανισμού³.

Το 1922 εκδίδεται από τον Παύλο Βαλάκη ένα ακόμη εγχειρίδιο που απευθύνεται στους μαθητές της Β' τάξης του Ελληνικού σχολείου. Σε μια υποενοότητα του κεφαλαίου που αφορά στον Μ. Κωνσταντίνο με τίτλο: «Τὶ ὀφείλομεν οἱ Χριστιανοὶ καὶ οἱ Ἕλληνες εἰς τὸν Κωνσταντῖνον», σημειώνει τα εξής: «Ὁ Κωνσταντῖνος κατέπαυσε τὰς καταδιώξεις τῶν Χριστιανῶν, τοὺς ἐπροστάτευσε καὶ ὑπεστήριξε τὴν πίστιν μας. Διὰ τοῦτο ἡ ἐκκλησία τὸν κατέταξε μεταξὺ τῶν Ἁγίων μετὰ τῆς μητρὸς τοῦ Ἑλένης. Ὁ Κωνσταντῖνος προσέτι μὲ τὸ νὰ κτίσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὸ μέσον τοῦ Ἑλληνισμοῦ προπαρεσκεύασε τὴν ἰδρυσιν τοῦ Βυζαντιακοῦ κράτους. Αὐτό, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἦτο Ῥωμαϊκὸν εἰς τὴν ἀρχήν, ἀλλ' ὕστερον κατὰ μικρὸν ἔγινεν Ἑλληνικὸν καὶ διετήρησε τὸν ἐθνισμὸν τὸν Ἑλληνικὸν καὶ τὴν πίστιν, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν εἰς τὰς Ἑλληνικὰς ἡμῶν χώρας καὶ ἡμεῖς σήμερον ἔχομεν»⁴.

Εξχωριστή θέση σε αυτή την περίοδο κατέχει το εγχειρίδιο του Αν. Λαζάρου (απευθύνεται στους μαθητές της Δ' τάξης των εξατάξιων Γυμνασίων νέου τύπου), ο οποίος, εκδίδοντας ένα έργο εν μέσω της δικτατορίας Μεταξά, δεν παραλείπει να υποβάλει τα διαπιστευτήριά του

κυβερνητῶν της καὶ μὲ τὴν δύναμιν τῶν ὄπλων της ἔσωσε τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸν πολιτισμὸν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους λαοὺς. Μὲ τοὺς λογίους της καὶ μὲ τὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα οὗτοι ἔγραψαν, διετήρησε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ Μεσαιῶνος τὴν σοφίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Συγχρόνως τὸν διέδιδε εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ τὴν Δύσιν, καὶ οὕτως συνετέλεσεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν σημερινῶν πολιτισμένων κοινωνιῶν καὶ παρεσκεύασε τὸν νεώτερον πολιτισμὸν»).

¹ Βλ. στο ίδιο, το χαρακτηριστικό απόσπασμα του Ραμπώ σχετικά με το θέμα: «Οἱ Ἕλληνες πολὺ δικαίως ἔχουν λατρείαν πρὸς τὸν Μεσαιῶνα των· διότι εἶναι ἡ ἐνωτικὴ περίοδος, διὰ τῆς ὁποίας ἡ νέα Ἑλλὰς συνδέεται μὲ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Ὁ δεσμὸς, ὁ ὁποῖος ἐνώνει τὸ παρὸν πρὸς τὸ παρελθόν, εἶναι μάλιστα **περισσότερον αἰσθητὸν εἰς τοὺς Ἕλληνας παρά εἰς κανὲν ἄλλο εὐρωπαϊκὸν ἔθνος**. Οὐδεὶς ἄλλος λαός, ἐπὶ σειρὰν μακροτέραν τριάκοντα αἰῶνων, ἔμεινεν τόσον πολὺ ὁμοῖος πρὸς ἑαυτὸν ὅσον ὁ Ἑλληνικὸς λαός. Πόσας μεταμορφώσεις δὲν ὑπέστημεν ἡμεῖς οἱ Γάλλοι εἰς περίοδον κατὰ τὸ ἡμισυ βραχυτέραν; ἐναλλάξ ἐγίναμεν Γαλάται, Ῥωμαῖοι καὶ Γάλλοι μόνον ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Πόσας ἀλλαγὰς δὲν ὑπέστη ἡ γλῶσσα μας; ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ ἐνὸς ἐργάτου τῶν Ἀθηνῶν εἶναι πάντοτε ἑλληνικά (Ἀλφρέδος Ραμπώ, ἐπιφανὴς Γάλλος ἱστορικός).

² Στο ίδιο, σ. 9 («Τόσην λαμψὴν ἀναδίδει ὁ Ἑλληνισμὸς, ὥστε ἀκτινοβολεῖ τώρα καὶ πρὸς τὴν Δύσιν, καὶ δικαίως ἐλέχθη, ὅτι ἡ Ἑλλὰς “νικηθεῖσα κατέκτησε τὸν ἄγριον νικητὴν” αὐτῆς»).

³ Στο ίδιο, σσ. 16-17 («Οἱ πρῶτοι οἱ ὁποῖοι προσῆλθον εἰς τὴν νέαν θρησκείαν, ὑπῆρξαν Ἕλληνες. Ὁ θεόπνευστος ἀπόστολος Παῦλος ἔγεινε [sic] “διδάσκαλος τῶν ἐθνῶν”, καὶ ἐκήρξε [sic] τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ εἰς Ἑλληνικὰς πόλεις [...] Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Ῥώμην δὲν ὑπῆρχον χριστιανοὶ παρά μόνον μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων»).

⁴ Π. Βαλάκης, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων*, ἐκδ. Ἰω. Δ. Κολλάρος-Ἐστία, ἐν Αθήναις 1922, σ. 70.

στο καθεστώς, υπογραμμίζοντας για τον Μ. Κωνσταντίνο ότι με την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης εξελληνίσε το ρωμαϊκό κράτος, αναπτύσσοντας έναν καινούργιο πολιτισμό, τον «ελληνοχριστιανικό»¹.

Η δεύτερη πεντηκονταετία (1950-2000) χαρακτηρίζεται από σχετική σταθερότητα στην ελληνική ιστορία. Πρόκειται για την πιο μακρά περίοδο ειρήνης που γνώρισε η Ελλάδα ως κράτος από ιδρύσεώς του. Παρά την επταετή δικτατορία του 1967-1974, είναι επίσης η περίοδος στην οποία κυριάρχησε απόλυτα το πολίτευμα της δημοκρατίας και μάλιστα της προεδρευομένης. Η συμμετοχή της χώρας σε διεθνείς οργανισμούς υψηλού κύρους (ΟΗΕ, ΝΑΤΟ, ΕΟΚ/ΕΕ) παρά τα προβλήματα που δημιούργησε η εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο και η κατοχή μεγάλου τμήματος του νησιού ως τις μέρες μας, προσέφερε αυτοπεποίθηση στον ελληνικό λαό και εισροή μεγάλων επενδυτικών κεφαλαίων, που ανέδειξαν τη χώρα σε μια από τις πλουσιότερες και ισχυρότερες του κόσμου.

Η πρώτη αίσθηση, που έχει κανείς μελετώντας τα σχολικά εγχειρίδια της περιόδου, είναι το γεγονός της αισθητής υποχώρησης (αλλά σε καμία περίπτωση πλήρους εξαφάνισης) των αναφορών στον Ελληνισμό και της σημασίας του, με τους συγγραφείς πλέον να περιορίζονται σε απλούστερες περιγραφές. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου για παράδειγμα, το 1951, σημειώνει μερικές σειρές μόνο για το θέμα², κάτι που επαναλαμβάνει με σχεδόν παρόμοιο τρόπο στην έκδοση του 1967³. Ο Καλοκαιρινός, περιορίζοντας δραστικά τις αναφορές στην περίοδο της βασιλείας του Μ. Κωνσταντίνου, σημειώνει αρχικά πως «...μέσα σ' αυτό τὸν αἰῶνα τὸ κέντρο τοῦ βάρους του μετατοπίζεται ὀριστικὰ ἀπὸ τὴ Δύση στὴν Ἀνατολή. Αὐτὸ γίνεται μὲ τὴ μετάθεση τῆς πρωτεύουσάς του ἀπὸ τὴ Ρώμη στὸ Βυζάντιο. Μὲ τὴ μετάθεση αὐτὴ βρίσκουν κατάλληλο ἔδαφος γιὰ νὰ εὐδοκιμήσουν οἱ σπόροι τῆς καινούριας ἐποχῆς. Τὸ προσφέρει ἡ Ἀνατολὴ ποὺ διαθέτει δυὸ ζωογόνες δυνάμεις: τὸ Χριστιανισμὸ καὶ τὸν Ἑλληνισμὸ. Αὐτὲς οἱ δυὸ θὰ σμίξουν στὴ νέα πρωτεύουσα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ σὰ δυὸ κοτυληδόνες θὰ

¹ Α. Λαζάρου, *Ιστορία Ελληνική*, ΟΕΣΒ, ἐν Αθήναις 1940, σ. 14 («*Ἰδιαιτέρως ὁ ἑλληνισμὸς χρεωστεῖ πολλὰ εἰς τὸν μέγαν αὐτοκράτορα. Μὲ τὴν μετάθεσιν τῆς πρωτεύουσας τοῦ κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν συνετέλεσεν, ὥστε αὐτὸ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀπὸ ῥωμαϊκὸν ποὺ ἦτο νὰ ἐξελληνισθῆ, καὶ ἐδημιούργησεν ἓν σπουδαιότατον κέντρον, ὅπου ἀνεπτύχθη νέος πολιτισμὸς, ὁ ἐλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς*»).

² Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ὀ.π.*, σ. 17 («*Ὁ Κωνσταντῖνος ὑπεστήριξε τὸν Ἑλληνισμὸν μὲ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτεύουσας τοῦ κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ὁποία εὐρίσκετο εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Ἑλληνισμὸς ἔλαβεν ἰσχυρὰς δυνάμεις καὶ βαθμηδὸν ἔδωσεν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς Ῥωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας*»).

³ Τῆς ἴδιας, *Ιστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1967, σ. 13 («*Διὰ τῆς μεταφορᾶς τῆς πρωτεύουσας τοῦ κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ὁποία εὐρίσκετο εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς, ὁ Ἑλληνισμὸς ἐνεδυναμώθη καὶ βαθμηδὸν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς Ῥωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἔλαβεν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα*»).

ἀναπτύξουν τὸ γερὸ βλαστὸ τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ»¹. Ἡ ἀλλαγὴ ωστόσο στη νοοτροπία γιὰ τὴν ὁποία ἐγίνε λόγος νωρίτερα εἶναι καταφανὴς στὴ συνέχεια τοῦ ἴδιου εγχειριδίου, ἐν συγκρίσει με τὴν ἐπανεκδόσή του το 1981. Στὴν ἀρχικὴ ἐκδόση τοῦ 1965 ὁ Καλοκαιρινὸς σημειώνει με λυρική διάθεση τὰ ἐξῆς στο εἰσαγωγικὸ τοῦ σημειώμα γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο ὡς καὶ τὸν 5ο αἰῶνα: «Οἱ βάρβαροι σπᾶνε τῶρα τὰ σύνορα καὶ σὲ ἀπανωτὰ κύματα πλημμυρίζουν τὸ κράτος. Τὸ μισό, τὸ Δυτικὸ, καταποντίζεται καὶ χάνεται. Τὸ ἄλλο μισό, τὸ Ἀνατολικό, ἄντεξε καὶ δὲ χάθηκε. Πάλεψε ὅμως σκληρὰ κὶ αὐτὸ μὲ δυὸ ἐχθρούς, τοὺς Οὐννοὺς στὸ Δούναβη, καὶ τοὺς Γερμανοὺς ποὺ γλύστρησαν μέσα του σὲ μυριάδες καὶ λίγο ἔλειψε νὰ τὸ ἀφανίσουν κρυφωτρώγοντάς το σιγὰ-σιγὰ ἀπὸ μέσα, σὰν τὰ σαράκια. Δὲν τὸ κατάφεραν ὅμως γιὰτὶ ἐδῶ ξύπνησε ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ τὸ ἔσωσε»². Στὴν ἐπανεκδόση τοῦ 1981 τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα υφίσταται μίᾳ γενναία λεκτικὴ «εκλέπτυνση»: «Τὸ σύνορο τοῦ Ρήνου δὲν ἀντέχει πιά. Διάφοροι γερμανικοὶ λαοὶ τὸ παραβιάζουν καὶ εἰσορμοῦν ἀκράτητοι στὴ ρωμαϊκὴ οἰκουμένη. Στὸν κατακλυσμὸ αὐτὸ τὸ δυτικὸ τμήμα χάνεται. Τὸ ἀνατολικό, ὄχι μόνον ἄντεξε, ἀλλὰ βγήκε καὶ δυναμωμένο ἀπὸ τίς δοκιμασίες, γιὰτὶ, γιὰ νὰ τίς ἀντιμετωπίσει, δημιούργησε ὡς ἀντισώματα τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα ποὺ θὰ τοῦ διαμορφώσουν μέσα στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς τὴν πλήρη βυζαντινὴν τοῦ φυσιογνωμία. Δέχτηκε κὶ ἐκεῖνο βίαιη ἐπίθεση στὸ σύνορο τοῦ Δούναβη ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Οὐννοὺς καὶ πάλεψε σκληρὰ γιὰ τὴ σωτηρία του. Πιὸ μεγάλο κίνδυνο δοκίμασε ἀπὸ τὴν εἰρηνικὴ διείδυση τῶν πρώτων, δηλαδὴ τῶν Γερμανῶν Γότθων. Αὐτοί, μὲ εἰδικές συμφωνίες, γλίστρησαν κατὰ μυριάδες μέσα στὰ σύνορά του καὶ λίγο ἔλειψε νὰ τὸ παραμορφώσουν. Δὲν τὸ κατόρθωσαν ὅμως, γιὰτὶ ὁ κρατικὸς ὀργανισμὸς ἐδῶ ἀντέδρασε ἀποτελεσματικὰ καὶ σῶθηκε. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ ἦταν ἡ ἀφύπνιση τῆς ἰδιαίτερης ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς αἴσθησης. Ὁ ἑλληνισμὸς, μέσα στοὺς τρεῖς αἰῶνες ποὺ θὰ κυλήσουν, δυναμώνει, ἐνῶ ἀντίστοιχα ἡ δύναμη τῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης, ὅσο πάει λιγοστεύει»³. Το βιβλίον τέλος ποὺ ἀντικετέστησε αὐτὸ τοῦ Καλοκαιρινοῦ, τὸ συλλογικὸ ἔργο τῶν Λ. Τσακτοῖρα, Ζαχ. Ὁρφανουδάκη καὶ Μ. Θεοχάρη⁴, ἀποφεύγει ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴ σχέση Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, καθὼς καὶ στὴ συμβολὴ τοῦ πρώτου στὸν ευρωπαϊκὸ πολιτισμὸ.

¹ Κ. Καλοκαιρινός, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Μεσαιωνικῆ*, ΟΕΔΒ, Ἀθῆναι 1965, σ. 93.

² Στὸ ἴδιο, σ. 94.

³ Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1981, σ. 143 (ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀπουσιάζει ἡ βαρεία ἀπὸ τὸν τονισμὸ τῶν λέξεων, στὸ πλαίσιο τῆς ἀπλοποίησης τῆς γλώσσας).

⁴ Λ. Τσακτοῖρας-Ζ. Ὁρφανουδάκης-Μ. Θεοχάρη, *Ἱστορία Ρωμαϊκῆ καὶ Βυζαντινῆ*, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1982.

Γ5. Από την παλαιά στη νέα Ρώμη

Ο Βραχνός στο πρώτο σχολικό εγχειρίδιο του 20ου αιώνα που κυκλοφόρησε – όπως ήταν φυσικό – δεν παρουσιάζει καμία διαφοροποίηση στην επιχειρηματολογία σε σύγκριση με τα εγχειρίδια του 19^{ου} αιώνα. Προβάλλει κατά βάση θρησκευτικούς λόγους για να δικαιολογήσει την επιλογή της νέας Ρώμης έναντι της παλαιάς. Έτσι τονίζει την κυριαρχία της εθνικής πίστης στη Ρώμη ως βασικό λόγο που τον οδήγησε στην ίδρυση της Κωνσταντινούπολης¹. Ενδιαφέρον έχει και ένα άλλο εγχειρίδιο του που εκδόθηκε αρκετά χρόνια αργότερα, συγκεκριμένα το 1919, ιδιαίτερα στο σημείο στο οποίο ο συγγραφέας κάνει εκτενή λόγο για την επιλογή της Κωνσταντινούπολης ως νέας πρωτεύουσας, σημειώνοντας τα εξής: «*Η τοποθεσία τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ στρατηγικὴν καὶ ἐμπορικὴν ἔποψιν ἦτο ἀπαραμίλλος. Ἐκεῖτο ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀκτῆς τοῦ Βοσπόρου ἐπὶ γλώσσης γῆς, ἥτις κατὰ τὴν ἄκραν εἶνε στενωτέρα καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπῆρχον διάφοροι λόφοι. Ἀπὸ βορρᾶ ὁ καλούμενος Κεράτιος κόλπος καὶ ἀπὸ νότου ἡ Προποντίς σχηματίζουν φυσικὸν ὄχυρωμα, διότι τὰ θαλάσσια ρεύματα τῆς Προποντίδος τὰ κατευθυνόμενα πρὸς νότον καὶ οἱ βόριοι ἄνεμοι οἱ ἐπικρατοῦντες κατὰ τὸ θέρος καθίστων δυσχερεστάτην πᾶσαν ἀπὸ θαλάσσης προσβολὴν, τὸ δὲ στενὸν μέρος τῆς γλώσσης τὸ ἀντικρῦσζον τὴν ἡπειρον ἠδύνατο νὰ ὀχυρωθῇ. Ὁ Κεράτιος κόλπος δυνάμενος νὰ περιλάβῃ ὑπὲρ τὰ χίλια πλοῖα ἐχρησίμευεν ὡς ναύσταθμος καὶ ὡς ἐμπορικὸς λιμὴν πρώτης τάξεως. Ἐκεῖ ἀκριβῶς εἰς τὸ Βυζάντιον συνάπτονται ἡ Ἀσία καὶ ἡ Εὐρώπη καὶ ἀντιφιλοτιμοῦνται ὡς πρὸς τὴν ἀφθονίαν τῶν προϊόντων γῆς καὶ θαλάσσης, τὰ ὁποῖα ἐκάτερα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ»².*

Ο Ἄμαντος, με τη σειρά του, αναφέρει ότι οι λόγοι που ανάγκασαν τον Κωνσταντίνο να μεταφέρει την πρωτεύουσα του κράτους του από τη Δύση στην Ανατολή ήταν εκτός από στρατιωτικοί, πολιτικοί και θρησκευτικοί και συγκεκριμένα η σύνδεσή του με τη χριστιανική πίστη³. Βασικός λόγος της συγκεκριμένης επιλογής του υπήρξε η στρατηγική θέση της περιοχής, κάτι που κι ο ίδιος διαπίστωσε στον αγώνα του κατά του

¹ Ν. Βραχνός, *Ιστορία Ελληνική, Ρωμαϊκή, Βυζαντιακή*, ἐκδ. Ἰω. Σιδέρης, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 97 («ἐπειδὴ ὁμως ἐν Ρώμῃ ἐπεκράτει ἡ εἰδωλολατρία καὶ ἐπομένως δὲν ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ἡ πόλις αὕτη ὡς καθέδρα τοῦ πρώτου Χριστιανοῦ ἡγεμόνος, ὁ Κωνσταντῖνος ἀπεφάσισε νὰ μεταθέσῃ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἔδραν»).

² Του ἰδίου, *Ιστορία Ελληνική καὶ Ρωμαϊκή ἀπὸ τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης μέχρι τοῦ θανάτου Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου*, ἐκδ. Ἀθῶν. Δελληγιάννη, ἐν Ἀθήναις, 1919, σ. 245.

³ Κ. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 11 («Εἶδομεν ὅτι οἱ λόγοι οἱ ἀναγκάσαντες τὸν Διοκλητιανὸν νὰ μεταθέσῃ τὴν ἔδραν του εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἦσαν στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοί. Ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε καὶ ἄλλον λόγον νὰ προτιμᾷ τὴν Ἀνατολὴν τῆς Δύσεως· ἡ πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ἀγάπη καὶ πίστις του ἠδξήθη, ἀφ' ὅτου διὰ τῶν Χριστιανῶν κυρίως ἐνίκησε τοὺς ἐχθροὺς του, καὶ ἐπεθύμει νὰ μεταθέσῃ τὴν ἔδραν του εἰς τὴν Ἀνατολὴν, διότι οἱ κάτοικοι ταύτης ἦσαν κατὰ μέγα μέρος Χριστιανοί, τούτων δὲ τὴν ἠθικὴν δύναμιν μεγάλως ἐξετίμα ὁ Κωνσταντῖνος.»).

Λικίνιου¹. Τέλος, σχετικά με τις αλλαγές που πραγματοποίησε στις δομές του νέου κρατικού μηχανισμού τον οποίο έστησε στην Ανατολή, ο Αμαντος παρατηρεί πως παρότι το μεγαλύτερο μέρος των θεσμών ουσιαστικά αντιγράφηκε από την παλαιά Ρώμη, εντούτοις βαθμιαία το κράτος μεταλλάχθηκε σε ελληνικό, χάρη στην καταλυτική παρουσία των Ελλήνων και της ελληνικής γλώσσας στην Ανατολή, ενώ παράλληλα συγκαταλέγει στα σφάλματά του την επικράτηση της ανατολικής πολυτέλειας στην αυλή του και την εισαγωγή των ευνούχων στην πολιτική ζωή του κράτους του².

Μοναδική παραφωνία, αν και μικρής σχετικά κλίμακας, αποτελεί η ιστορία του Καλοκαιρινού το 1965, στην οποία ο συγγραφέας αφιερώνει πολύ λιγότερο χώρο για την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και σ' αυτόν σημειώνει έμμεσα πως μοναδικός λόγος που οδήγησε τον Κωνσταντίνο στην επιλογή του αυτή, ήταν η αντιμετώπιση των εχθρικών επιδρομών³.

Αντίθετα, το συλλογικό έργο των Τσακσίρα-Ορφανουδάκη και Θεοχάρη, θα επανέλθει στο θέμα, όχι βέβαια με την ίδια οπτική των προηγούμενων, αλλά με μια πιο «φρέσκια» ματιά, η οποία ωστόσο δεν απομακρύνεται από εκείνη των υπόλοιπων σχολικών εγχειριδίων. Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο του δευτέρου μέρους, οι συγγραφείς κρίνουν σκόπιμο να αναφερθούν εκτενώς στα αίτια που κατέστησαν την παλαιά Ρώμη ακατάλληλη για πρωτεύουσα του ρωμαϊκού κράτους, εκθέτοντας παράλληλα τους λόγους που ενίσχυσαν τη σκέψη του Μ. Κωνσταντίνου για μεταφορά της στην Ανατολή⁴.

¹ Στο ίδιο («Ἐξέλεξε λοιπὸν πρωτεύουσάν του τὸ Βυζάντιον, τοῦ ὁποίου τὴν ἔξοχον φυσικὴν θέσιν ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ γνωρίσῃ κατὰ τὸν πόλεμον πρὸς τὸν Λικίνιον»).

² Στο ίδιο, σσ. 11 και 13 («Ὁ Κωνσταντῖνος ἠκολούθησεν ἐν τῇ νέᾳ πρωτεύουσῃ κατὰ μέγα μέρος τοὺς θεσμοὺς τῆς ἀρχαίας· τὸ νέον κράτος εἶναι τμῆμα καὶ συνέχεια τοῦ Ῥωμαϊκοῦ. Μετεβλήθη ἐν τούτοις βαθμηδὸν εἰς Ἑλληνικόν, διότι οἱ κάτοικοι ἦσαν Ἕλληνες καὶ ἡ γλῶσσα Ἑλληνική [...] Σφάλμα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐπίσης εἶναι ἡ εἰσαγωγή τῆς ἀνατολικῆς πολυτελείας καὶ τῶν εὐνούχων εἰς τὴν αὐλήν τῆς Κωνσταντινουπόλεως»).

³ Κ. Καλοκαιρινός, *ό.π.*, σσ. 96-97 («Ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας εἶχε πολὺ μεγάλη σημασία γιὰ τὸ μέλλον. Μὲ τὴ μετατόπιση αὐτὴ ἦταν σὰ νὰ μετατοπίσθηκε ὁ ἄξονας τοῦ κόσμου κι ἀκούμπησε σὲ πιὸ σταθερὰ στηρίγματα· κι αὐτὸ ἔγινε ἴσα-ἴσα τὴν ὥρα πού τὸν τράνταζαν συθέμελα οἱ βάρβαροι μὲ τίς ἐπιθέσεις τους. Τὰ στηρίγματα αὐτὰ εἶναι πνευματικὰ καὶ ὑλικά. Πνευματικὰ εἶναι: ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς· κι οἱ δυὸ εἶναι ἀπλωμένοι πιὸ πλατιά καὶ ριζωμένοι πιὸ βαθιὰ στὴν Ἀνατολὴ παρὰ στὴ Δύση. Ὑλικά εἶναι: ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία πού εἶχε γιὰ τὴν ἄμυνα καὶ γιὰ τὸ ἐμπόριο ἡ νέα πρωτεύουσα. Καὶ στὰ δυὸ αὐτὰ, τὴν ἄμυνα καὶ τὸ ἐμπόριο, ἐνῶ στὴ Δύση ἐπικρατεῖ παράλυση καὶ μαράζωμα, ἐδῶ ὑπάρχει ξανάνωμα. Ἔτσι τὸ ἀνατολικὸ κράτος κατορθώνει, τὴν ὥρα πού τὸ Δυτικὸ σωριάστηκε σὲ ἐρείπια ἀπὸ τὰ χτυπήματα τῶν βαρβάρων, νὰ κρατηθῇ ὄρθιο· τὸ κυριότερο ὁμῶς εἶναι πῶς, μεταμορφωμένο σὲ Βυζαντινὸ, ἔζησε ἀκόμη ἄλλα χίλια χρόνια παλεύοντας καὶ συκρατώντας φοβεροὺς ἐχθροὺς πού ἀπειλοῦσαν ἀπὸ τὴν Ἀσία τὴν Εὐρώπη»).

⁴ Λ. Τσακσίρας-Ζ. Ορφανουδάκης-Μ. Θεοχάρη, *ό.π.*, σσ. 76-77 («ἡ τάση γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας τῆς ρωμαϊκῆς ἀνοκρατορίας στὴν Ἀνατολὴ ἦταν ἀρκετὰ παλιά. Τὴν ἀρχὴ τὴν ἔκανε ὁ Διοκλητιανὸς πού, ὅπως ξέρουμε, χρησιμοποίησε ὡς ἔδρα του τὴ Νικομήδεια τῆς Μ. Ἀσίας. Οἱ σπουδαιότεροι λόγοι αὐτῆς τῆς μεταφορᾶς ἦταν οἱ ἀκόλουθοι: - Ἡ Ρώμη βρισκόταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τίς περιοχὲς τοῦ Δούναβη καὶ τοῦ Εὐφράτη, ὅπου εἶχαν

έμφανιστεί από τον 3ο αϊ. οι σοβαρότεροι έχθροί του κράτους, οι Γότθοι και οι Πέρσες. - Από τον 3ο αϊ. όλοι σχεδόν οι αυτοκράτορες κατάγονταν από έπαρχίες και δέν είχαν ιδιαίτερους δεσμούς μέ τή Ρώμη. - Ο Κωνσταντίνος ειδικά ύπολόγιζε πολύ στό χριστιανικό στοιχείο, γι' αυτό στράφηκε άποφασιστικά στην Ανατολή, πού ήταν ή πηγή τής νέας θρησκείας. - Η πολιτική άτμόσφαιρα τής Ρώμης διατηρούσε άκόμη τίς μνηήμες του "πριγκιπάτου" και τίς δημοκρατικές παραδόσεις. Αυτό ήταν αντίθετο μέ τίς δεσποτικές τάσεις των αυτοκρατόρων τής τελευταίας περιόδου του 3ου αιώνα μ.Χ. Τό Βυζάντιο είχε πολύ σημαντική θέση από στρατηγική άποψη. Βρισκόταν κοντά στό Δούναβη και τά ανατολικά σύνορα, στά σημεία δηλαδή πού άπειλοῦσαν οι έχθροί. Αλλά και ή ίδια ή τοποθεσία ήταν έξαιρετικά όχυρή. Από τά τρία μέρη υπήρχε θάλασσα (Προποντίδα, Βόσπορος, Κεράτιος κόλπος) και από τό μέρος τής ξηράς ή πόλη μπορούσε νά όχυρωθει εύκολα μέ τείχος. Πολύ άξιόλογη ήταν ή θέση τής πόλης και από οικονομική άποψη. Βρισκόταν πάνω στό σταυροδρόμι μεγάλων έμπορικῶν δρόμων τής έποχῆς· του θάλάσσιου, πού ένωνε τον Εϋξεινο Πόντο μέ τό Αίγαίο και τή Μεσόγειο, και του χερσαίου, πού ένωνε τή Μ. Ασία μέ τον ευρωπαϊκό χώρο. Ακόμη, ό Κεράτιος κόλπος σχημάτιζε έξαιρετικό φυσικό λιμάνι»).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9ο

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ

A. Εισαγωγικά

Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Α' (Φλάβιος Πέτρος Σαββάτιος Ιουστινιανός)¹ γεννήθηκε στο Ταυρήσιο (11 Μαΐου 482) και πέθανε στην Κωνσταντινούπολη (14 Νοεμβρίου 565). Κυβέρνησε το βυζαντινό κράτος από το 527, μετά το θάνατο του θείου του Ιουστίνου Α' ως το δικό του θάνατο, το 565, επί 38 έτη. Υπήρξε ένας από τους μακροβιότερους βασιλείς του Βυζαντίου και από τους πλέον δημοφιλείς. Η βασιλεία του σφραγίστηκε από μια σειρά εσωτερικών και εξωτερικών μεταρρυθμίσεων, που προσέδωσαν στο κράτος του – έστω για μικρό χρονικό διάστημα – τη λάμψη και την αίγλη της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Παρά τις πολλές δυσκολίες που συνάντησε κατά τη διάρκεια της παρουσίας του στο βυζαντινό θρόνο (στάση του Νίκα, καταστροφική επιδημία πανώλης, ακραία καιρικά φαινόμενα κατά τη διετία 535-537 που κατέστρεψαν την οικονομία του κράτους κ.ά.), ο Ιουστινιανός πέτυχε να συμπεριληφθεί το όνομά του στους σπουδαιότερους ηγέτες όχι μόνο του Βυζαντίου, αλλά και ολόκληρου του κόσμου.

Χάρη στην επιτυχή εξωτερική πολιτική και διπλωματία που ανέπτυξε, κατόρθωσε να εδραιώσει την εξουσία του στην Ανατολή και να επεκτείνει τα σύνορά του στη Δύση, σε μια προφανή προσπάθειά του να ανασυστήσει τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Αυτό το κατόρθωσε χάρη στον εκπαιδευμένο στρατό που είχε στη διάθεσή του και στους ικανότατους στρατηγούς Βελισάριο και Ναρσή. Παράλληλα, προώθησε σειρά αλλαγών στο εσωτερικό, ξεκινώντας από την οικονομία (Ιωάννης Καππαδόκης) και τη διοίκηση του κράτους, και ολοκληρώνοντας με τη δικαιοσύνη (Τριβωνιανός) και την κατασκευή μεγαλοπρεπών οικοδομημάτων, με σπουδαιότερο το ναό της Αγίας Σοφίας (Ανθέμιος και Ισίδωρος).

Σε αυτή του την προσπάθεια, εκτός από τους στενούς συνεργάτες του, είχε τη θερμή συμπαράσταση της συζύγου του Θεοδώρας, της πλέον αμφιλεγόμενης γυναικείας προσωπικότητας στο Βυζάντιο. Η Θεοδώρα, παρά το «αμαρτωλό» παρελθόν που λέγεται ότι είχε, μόλις παντρεύτηκε τον Ιουστινιανό στάθηκε - κατά γενική ομολογία - στο πλάι του συζύγου της, στηρίζοντάς τον σε όλες του τις αποφάσεις και παρακινώντας τον στην υλοποίησή τους.

¹ Για τον Ιουστινιανό και την εποχή του βλ. ενδεικτικά A. Vasiliev, *Justin the First: an introduction to the epoch of Justinian the Great*, Καίμπριτζ, Μασσαχ. 1950, A. Σαββίδης, *Το βυζαντινό οικογενετικό κράτος και η εμφάνιση του Ισλάμ, 518-717 μ. Χ.*, 2^η έκδ., εκδ.Εστία, Αθήνα 1990 και T. Λουγγής, *Ιουστινιανός Πέτρος Σαββάτιος, Κοινωνία, Πολιτική και Ιδεολογία τον 6^ο μ.Χ. αιώνα*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005.

Ο Ιουστινιανός επίσης φρόντισε ώστε τα πεπραγμένα του να μείνουν «κτῆμα ἐς αἰεί», μέσα από τα έργα του ιστορικού Προκόπιου («Υπὲρ τῶν πολέμων λόγοι»¹ και «Περὶ κτισμάτων»²). Ωστόσο, ο ίδιος ιστορικός, μετά το θάνατο του Ιουστινιανού, κυκλοφόρησε έναν λίβελο εναντίον του ίδιου και της Θεοδώρας, στον οποίο τους απηύθυνε διάφορες κατηγορίες («Ἀνέκδοτα» ή «Ἀπόκρυφος Ἱστορία»³) που αφορούσαν κάθε τομέα της προσωπικής ή της δημόσιας δράσης τους.

Β. Η εικόνα του Ιουστινιανού στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα

Στα σχολικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα, η μορφή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού είναι από αυτές που κυριαρχούν. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι δεν υπάρχει συγγραφέας που να ασχολείται με τη βυζαντινή περίοδο και να μην αφιερώνει στο πρόσωπό του τουλάχιστον μερικές σελίδες. Σε αυτό πιθανώς να συνέβαλε η γενικότερη εικόνα ενός στιβαρού και επιτυχημένου ηγέτη που προβάλλεται από τα βυζαντινά χρόνια ακόμη, αλλά και το ότι μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει πρότυπο ηγέτη για το νεοσύστατο βασίλειο της Ελλάδας που μόλις προσπαθούσε να βρει το βηματισμό του.

Οι πρώτοι – χρονικά – συγγραφείς που ασχολούνται με τον Ιουστινιανό είναι ξένοι, τα έργα των οποίων μετέφρασαν στη συνέχεια, για χρήση στα σχολεία της εποχής, Έλληνες εκπαιδευτικοί και ιστορικοί. Το 1853 τον κύκλο ανοίγει ο Γερμανός Α.Α.Κ. Καμμερέρος (Anselm Andreas Caspar Cammerer), με το έργο του *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, το οποίο, όπως αναφέρει στο εξώφυλλο ο μεταφραστής του Γ. Γεννάδιος, μεταφράστηκε «κατὰ διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεως...πρὸς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων τοῦ κράτους»⁴. Στο βιβλίο αυτό, στο οποίο σημειωτέον αφιερώνεται μιάμιση σελίδα για τον Ιουστινιανό τη στιγμή που αντίστοιχα η αναφορά στον Μ. Κωνσταντίνο μόλις που πλησιάζει τη μία, ο συγγραφέας σημειώνει αρχικά τους – κατ' αυτόν – ανίκανους στην πλειοψηφία τους αυτοκράτορες που προηγήθηκαν του Ιουστινιανού, αποδίδοντάς τους χαρακτηρισμούς που σήμερα θεωρούνται ασύμβατοι με τη λογική των σχολικών εγχειριδίων⁵. Αμέσως μετά, αναφερόμενος στον Ιουστινιανό, τονίζει πως ήταν εκείνος ο αυτοκράτορας «ὅστις ἔδιδεν

¹ Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, εκδ. J. Haury – G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. I-II (*De Bellis*), Λειψία 1962-1963.

² Του ίδιου, *Περὶ κτισμάτων*, εκδ. J. Haury – G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. IV (*De Aedificiis*), Λειψία 1964.

³ Του ίδιου, *Ἀνέκδοτα*, εκδ. J. Haury – G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. III (*Historia Arcana*), Λειψία 1963.

⁴ Α.Α.Κ. Cammerer, *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, ἐν Ἀθήναις, 1853.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 46, όπου ο Αρκάδιος χαρακτηρίζεται «βλάξ» και ορισμένοι από τους προκατόχους του Ιουστινιανού «ἄθλιοι».

ἐλπίδας, ὅτι θὰ φέρῃ πάλιν τὸ βασιλεῖον εἰς τὴν ἀρχαίαν του λαμπρότητα»¹. Εντύπωση προκαλεῖ το γεγονός ὅτι γράφει εκτενῶς για τα πολεμικά του κατορθώματα, ἐνῶ για τα υπόλοιπα μας προσφέρει ελάχιστες πληροφορίες². Οι πολεμικὲς επιτυχίες του Ιουστινιανού (δια μέσου βέβαια των συνεργατῶν του, Βελισάριου και Ναρσή) αποτελοῦν τὸ συντριπτικὰ μεγαλύτερο μέρος των αναφορῶν στο πρόσωπό του. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για τις επιτυχίες του ἐναντίον των Βανδάλων στην Αφρική και των Οστρογόθων στην Ιταλία, οι οποίες συνέβαλαν στην ἐδραίωση της βυζαντινῆς ἐξουσίας στις περιοχές αυτές για ἓνα μικρὸ διάστημα, ὡς την εμφάνιση των Λογγοβάρδων. Είναι σημαντικό να παραθέσουμε ἐδῶ δύο σημεία του κειμένου που δείχνουν την οπτική με την οποία αντιλαμβάνονταν οι δυτικοὶ συγγραφεῖς την παρουσία των Βυζαντινῶν στη Δύση. Στο πρώτο, ο Cammerer τονίζει πως ο Ιουστινιανὸς προχώρησε σε σύγκρουση με τὸ οστρογοθικὸ βασίλειο «νομίζων, ὅτι ἔχει δικαίωμα εἰς τοῦτο»³, μὴ αναγνωρίζοντάς του δηλαδή τὸ δικαίωμα της ἐμπλοκῆς στις υποθέσεις της βόρειας Ιταλίας, ἐνῶ στο δεύτερο ἀποκαλεῖ τους Βυζαντινοὺς «Γραικορωμαίους»⁴, σε μια προφανή προσπάθεια να τους ἀποκλείσει ἀπὸ τα πνευματικὰ και κυριαρχικὰ δικαιώματά τους στη Δύση.

Τὸ ἐνδιαφέρον με τὸν Cammerer είναι ὅτι, ἐπειδὴ ἔγραψε τὸ πρώτο ἐν Ἑλλάδι σχολικὸ εγχειρίδιο γενικῆς ιστορίας, ἀπέτελεσε κανόνα, τὸν ὁποῖο για ἀρκετὰ χρόνια ἀκολούθησαν και οι υπόλοιποι συγγραφεῖς που ἔγραψαν ἀντίστοιχα ἔργα.

Ἡ δεκαετία του 1850 ολοκληρῶνεται με ἓνα ἀκόμη σχολικὸ εγχειρίδιο, και πάλι ἐνός ξένου συγγραφέα, του Γερμανοῦ Ουηβέρου (G. Weber) σε μετάφραση του Α.Ι. Ἀντωνιάδη⁵. Τὸ βιβλίο αὐτὸ παρουσιάζει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὸ προηγούμενο, καθὼς ο συγγραφέας, ἐξαιρώντας τὸν Ιουστινιανὸ ἀπὸ τὴν κριτικὴ του, δὲν φεῖδεται ἀπαξιωτικῶν χαρακτηρισμῶν για τὸ Βυζάντιο («Τὸ Βυζαντινὸν κράτος παριστᾷ θλιβεράν εἰκόνα ἠθικῆς διαφθορᾶς. Αὐτὴ πλήρης ἀνατολικῆς πολυτελείας και τρυφῆς, ἐν ἧ γυναικες και εὐνοούμενοι ἀνεβίβαζον και κατεβίβαζον με δόλους και ἀνοσιουργήματα τοὺς ἀσθενεῖς ἢ μοχθηροὺς βασιλεῖς· ἀκόλαστος σωματοφυλακὴ, ἣτις ἔπαιζε με τὸν θρόνον τόσο ἀνθάδως, ὅσον πρότερον οἱ Πραιτωριανοί, και ὄχλος εὐκίνητος, ὅστις εἰς θρησκευτικὰς μόνον ἔριδας και τὰς χονδροειδεῖς ἡδονὰς τοῦ ἵπποδρόμου εὕρισκεν εὐχαρίστησιν»⁶).

¹ Στο ἴδιο.

² Βλ. στο ἴδιο. Για τὸ νομοθετικὸ του ἔργο για παράδειγμα, σημειώνει ἀπλῶς ὅτι ἐπὶ της βασιλείας του «συνετάχθη ἡ περίφημος νομικὴ βίβλος, ἢ ἐπιγραφομένη *corpus juris...*».

³ Στο ἴδιο.

⁴ Στο ἴδιο («Οἱ δὲ Γραικορωμαῖοι ἐξουσίαζαν ἀκόμη μόνον τὴν Ρώμην και τινὰς ἄλλας μικρὰς ἐπαρχίας, και εἰς τοὺς Λογγοβάρδους ἠναγκάζοντο νὰ πληρώσωσι φόρον»).

⁵ W. Weber, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας, Βιβλίον Δεύτερον: Ἱστορία τοῦ Μεσαίωνα*, ἐν Αθήναις 1859.

⁶ Στο ἴδιο, σσ. 24-25.

Αντίθετα, ο Ιουστινιανός προβάλλεται ως ο αυτοκράτορας που «έξετέλεσε μεγαλουργήματα»¹, κλείνοντας για πάντα τον ιππόδρομο και τιμωρώντας την παράταξη των Πρασίνων, αλλά και ως ο άνθρωπος που κωδικοποίησε την ως τότε νομοθεσία, εισήγαγε την καλλιέργεια του μεταξιού στη Δύση, έχτισε την Αγία Σοφία και καταπολέμησε στρατιωτικά σειρά βαρβαρικών λαών. Ο Weber, πιστός στην αρχική γραμμή του, σημειώνει με μια δόση ειρωνείας, πως μετά το θάνατο του Ιουστινιανού η ζωή στο Βυζάντιο επανήλθε στην προτέρα κατάσταση, λόγω της μοχθηρίας της Αυλής («Υπό βδελυρώτατα άνοσιουργήματα άνέβαινον μοχθηροί βασιλείς τόν αίματόρραντον θρόνον, όν κατασχόντες έπ' όλίγον περιδεώς, ώφειλον πάλιν νά καταλίπωσιν είς άλλους· τυφλώσεις, κολοβώσεις ρίνος και ώτων, συνέβαινον καθ' ήμέραν είς τήν άσεβή ταύτην αύλήν»²).

Ο ίδιος συγγραφέας, σε επανέκδοση (γ' έκδοση) του ίδιου βιβλίου πέντε χρόνια αργότερα (το 1864), δείχνει να αναθεωρεί σχεδόν τα γραφόμενά του στην αρχική έκδοση³. Το αρχικό σημείωμα που αφορούσε στην ηθική κατάπτωση των Βυζαντινών αποσύρθηκε εξολοκλήρου, ενώ πλέον το θαυμασμό για το έργο του Ιουστινιανού διαδέχθηκε η απέχθεια προς τη σύζυγό του Θεοδώρα, την οποία «διανθίζει» με κάθε είδους υποτιμητικό χαρακτηρισμό⁴. Δεν παραλείπει βέβαια να επαναλάβει τις παρατηρήσεις που κάνει για την περίοδο μετά το θάνατο του Ιουστινιανού.

Το 1874 θα κυκλοφορήσει ένα ακόμη εγχειρίδιο του Weber⁵, στο οποίο ο συγγραφέας θα αναθεωρήσει για μια ακόμη φορά τις απόψεις του για τον Ιουστινιανό και το περιβάλλον του, σημειώνοντας πως αρχικά η βασιλεία του «άπετέλεσεν έποχήν λαμπροτάτην είς τε τó έξωτερικόν και

¹ Στο ίδιο.

² Στο ίδιο, σ. 28.

³ Του ίδιου, *Σύνοψις τής Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον: Ιστορία του Μεσαίωκου*, έκδ. τρίτη βελτιωμένη, έν Αθήναις 1864.

⁴ Στο ίδιο, σ. 25 («...συνεζεύχθη μετά τής Θεοδώρας, διαβοήτου ποτέ ένεκα άνηθικότητος ύποκριτίας και έταίρας εκ Κύπρου, ήτις ήγνονε [sic] πνεύμα και σύνεσιν μετά καλλονής και φιλαρχίας, και προσεπάθει νά παραδώσει είς τήν λήθην τόν πρότερον αύτής άναίσχυντον βίον δι' έξωτερικής ψευδευλαβείας και εκκλησιαστικής όρθοδοξίας. Ίσχυε δέ πάντοτε τά μέγιστα παρά τώ συζύγω αύτής, όστις ού μόνον διέταξε νά τήν στέψωσιν άυτοκράτειραν, και νά τήν κηρύξωσιν είς δημόσια κηρύγματα "ώς τήν τά μέγιστα άξιότιμον και εκ θεοϋ άποσταλείσαν αύτῶ σύζυγον," αλλά και τήν άνύψωσε μάλιστα και συγκυβερνήτριαν, ούτως ώστε ένήργει ώρισμένως επί τής πορείας τής κυβερνήσεως και τής διευθύνσεως τών πραγμάτων του κράτους. Αί σπονδαιόταται γνώμαι είς τά πράγματα τής πολιτείας, του δικαίου και τής εκκλησίας προήρχοντο άπ' αύτής. Η άλλοτε έταίρα ώριζε τά σχήματα και τούς νόμους τής όρθοδοξίας, και ήνάγκαζε τά μέλη τής Συγκλήτου νά έγίγινωσιν είς πανηγυρικάς τελετάς τά άκρα του ποδός αύτής με τά χείλη. Τρομερά ήτον ή έκδίκησις αύτής και όργή· "οϋδέ διέταξε σπανίως νά άφανισθῆ αίφνης και νά τήκηται κατά μικρόν είς τās ύπογειους και ως τάφος σκοτεινάς είρκτάς τών άνακτόρων τó άντικείμενον του νεαρουϋ αύτής μίσους ή τής ποτέ έννοίας της"»).

⁵ Του ίδιου, *Σύνοψις τής Παγκοσμίου Ιστορίας, Βιβλίον Δεύτερον: Ιστορία του Μεσαίωκου*, έκδ. πέμπτη βελτιωμένη, έν Αθήναις 1874.

έσωτερικόν»¹. Οι αρχικές αναφορές σε ένα ανήθικο και διεφθαρμένο Βυζάντιο θα διαγραφούν, όπως επίσης κάθε αναφορά στη Θεοδώρα, καθιστώντας το νέο πόνημά του περισσότερο αντικειμενικό από τα προηγούμενα.

Την ίδια περίοδο (1865) εκδίδεται και ένα ακόμη σχολικό εγχειρίδιο, αυτό του Άγγλου Ερρίκου Ουίτε (H. White) σε μετάφραση του Σπ. Αντωνιάδη². Αυτό το έργο, χωρίς να κρύβει μια γενικότερη αντιπάθεια προς το Βυζάντιο και τον Ιουστινιανό, δείχνει διάθεση εξισορροπιστική. Για το Βυζάντιο σημειώνει emphaticά πως «...διήγε βίον έπονείδιστον. Έν τούτοις ή μονότονος έξις αίσχρών ήδονών και έγκλημάτων έφαιδρύνετο ένιοτε διά λαμπρών πράξεων· και ήτον άξιοσημείωτον, ότι, άν και ή Εύρώπη ήτο βυθισμένη εις την άγνοϊαν και την βαρβαρότητα, ίκανός έξευγενισμός και μάλιστα φωτισμός έναπέμενεν άκόμη εις την Βυζαντινήν πρωτεύουσαν»³, ενώ για τον Ιουστινιανό τονίζει επιγραμματικά ότι η βασιλεία του «παρίστα κράμμα άθλιότητος και ένδόξων κατορθωμάτων»⁴.

Τα τελευταία μεταφρασμένα σχολικά εγχειρίδια του αιώνα ανήκουν στον Γερμανό Γουλιέλμο Πύτσιο (W. Pütz) σε μετάφραση του Γ. Α. Βακαλόπουλου. Το πιο ενδιαφέρον είναι αυτό που αφορά στην ελληνική ιστορία, αφού εκεί περιέχονται περισσότερα στοιχεία για το θέμα μας⁵. Στο εγχειρίδιο αυτό ο Pütz εκφράζει με μετριοπάθεια τις απόψεις του για τον Ιουστινιανό και την πολιτική που άσκησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του⁶.

Οι Έλληνες συγγραφείς θα μπορούσαν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη θα κατατάσσαμε αυτούς που επαινούν το σύνολο της βασιλείας του Ιουστινιανού και στη δεύτερη εκείνους που τον επαινούν εν μέρει.

Στους πρώτους θα σημειώναμε τον Κ. Ζαχαριάδη⁷, τον Δ. Κυριακόπουλο⁸, τον Δ. Παπαθεοδώρου⁹, τον Σπ. Ανδρουτσέλλη¹⁰ και τον Γ.

¹ Στο ίδιο, σ. 21.

² H. White, *Σύνοψις τής Καθολικής Ιστορίας*, έν Αθήναις 1865.

³ Στο ίδιο, σ. 201.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ G. Pütz, *Έλληνική Ιστορία*, τεύχος δ', έν Αθήναις 1866.

⁶ Στο ίδιο, σ. 132 («...γενόμενος άυτοκράτωρ, δέν διέψευσε τās έλπίδας τών ύπηκόων του. Δέν ήτον μέν ό ίδιος στρατηγός, έννώριζεν όμως να έκλέγη τούς έπιτηδειους στρατηγούς και την έλλειψιν τής σταθερότητος και δραστηριότητος αυτού άνεπλήρου ή άνδρική αυτού σύζυγος Θεοδώρα, ήτις, καίτοι άκολάστως ζώσα πρότερον, κατόρθωσε ν' άνέλθη τās βαθμίδας τού άυτοκατορικού θρόνου και να στερεωθῆ ούτως επ' αυτού, ώστε τὸ όνομα αὐτῆς άνεφέρετο εις όλας τās άυτοκρατορικās διατάξεις»).

⁷ Κ. Ζαχαριάδης, *Στοιχειώδης Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, έκδ. πέμπτη, έν Αθήναις 1886.

⁸ Δ. Κυριακόπουλος, *Ιστορία Έλληνική*, Αθήνησι, 1879.

⁹ Δ. Παπαθεοδώρου, *Ιστορία από τού Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τού 1453*, Αθήνησι, 1898.

¹⁰ Σ. Ανδρουτσέλης, *Ιστορία Έλληνική Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή*, έκδ. Μιχ. Σαλίβερος, έν Αθήναις 1899.

Τσαγρή¹. Είναι χαρακτηριστικός ο λόγος του Ζαχαριάδη, ο οποίος σημειώνει για τον Ιουστινιανό πως «ἐδόξασε τὴν βασιλείαν αὐτοῦ, οὐχὶ μόνον διότι διὰ τῶν κατακτήσεών του ἐπανήγαγεν εἰς τὸ ἀρχαῖον αὐτοῦ μεγαλεῖον τὸ ῥωμαϊκὸν ὄνομα, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν κτιρίων, δι' ὧν περιεκόσμησε τὴν πρωτεύουσαν καὶ ἄλλας πόλεις, καὶ διὰ τῆς νομοθεσίας, δι' ἧς κατέχει καὶ σήμερον ἀκόμη τὴν ὑψίστην ἐν τῇ ἱστορίᾳ θέσιν»². Παρόμοιες απόψεις εκφράζουν και οι υπόλοιποι συγγραφείς («ζηλωτῆς τῶν καλῶν καὶ προστάτης τῆς πίστεως»³, «ἐδόξασε καὶ ἀπηθανάτισε τὸ ὄνομά του καὶ τὴν βυζαντιακὴν βασιλείαν δι' ἔργων πολεμικῶν καὶ εἰρηνικῶν»⁴, «ἐπίσημον κατέχει θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ»⁵, «Ῥωμαλέος ὢν τὸ σῶμα ἀπέβη τοσοῦτον ἐργατικὸς καὶ φιλότιμος, ὥστε δύο ἢ τριῶν ὠρῶν ὕπνος ἤρκει πολλάκις πρὸς ἀνάπαυσιν, τὸ δὲ λοιπὸν τῆς νυκτὸς διῆγεν εἰς ἀδιαλείπτους μελέτας. Ἐπειδὴ δὲ εἶχε τάσιν πρὸς μεγαλουργίαν, ἠδυνήθη μοναρχήσας ἐπὶ τριάκοντα ὀκτῶ ἔτη νὰ συντάξῃ νόμους ἀρίστους, νὰ ἀνεγείρῃ ἔργα λαμπρὰ καὶ ὠφέλιμα καὶ νὰ κοσμήσῃ τὴν βασιλείαν του μὲ λαμπρότατα κατορθώματα»⁶).

Επαίνους προς τον Ιουστινιανό ή τη σύζυγό του Θεοδώρα, αλλά με κριτικό πνεύμα σε διάφορες περιστάσεις, αποδίδουν ο Αντ. Αντωνιάδης⁷, ο Σωκρ. Τσιβανόπουλος⁸ και ο Επαμ. Φραγκίστας⁹.

Ο πρώτος συγγραφέας αναφέρεται στην ταπεινή καταγωγή του Ιουστινιανού, ενώ παράλληλα εκθειάζει τη βασιλεία του¹⁰. Σημειώνει μία προς μία τις επιτυχίες του σε κάθε τομέα της δράσης του και ταυτόχρονα καταγράφει τα ελαττώματα του χαρακτήρα του¹¹. Παρουσιάζει εκτενώς τις

¹ Γ. Τσαγρῆς, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ἐν Ἀθήναις 1888· Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ Δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἔκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894· το ἴδιο, 1896.

² Κ. Ζαχαριάδης, *ὁ.π.*, σ. 173.

³ Δ. Κυριακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 182.

⁴ Δ. Παπαθεοδώρου, *ὁ.π.*, 115.

⁵ Σ. Ἀνδρουτσέλης, *ὁ.π.*, σ. 32.

⁶ Γ. Τσαγρῆς, *ὁ.π.*, σ. 41.

⁷ Α. Αντωνιάδης, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἔκδ. τρίτη, ἐν Ἀθήναις 1883.

⁸ Σ. Τσιβανόπουλος, *Ἱστορία τῶν Μέσων καὶ τῶν Νεωτέρων χρόνων μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου καὶ ἐκτενέστερον ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἔκδ. Δημ. Μήλας, ἐν Ἀθήναις 1889.

⁹ Ε. Φραγκίστας, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὀθωνος*, τ. Β', Ἀθήνησιν 1886· το ἴδιο, ἔκδ. δευτέρα, 1892.

¹⁰ Α. Αντωνιάδης, *ὁ.π.*, σ. 374 («ὑπῆρξε μὲν ἀνὴρ εὐτελοῦς καταγωγῆς ἢ κυβερνησις ὁμοῦ αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἐποχὴν λαμπροτάτην εἰς τε τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἐσωτερικόν»).

¹¹ Στο ἴδιο, σσ. 374-375 («Συνέταξε διὰ τοῦ ὑπουργοῦ αὐτοῦ Τριβωνιανοῦ καὶ ἄλλων ἐπισήμων νομομαθῶν τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα *corpus juris* (533-534) γνωστὴν συλλογὴν νόμων καὶ δικανικῶν ὀρισμῶν, καὶ ἀνεμόρφωσε τὰς νομικὰς σχολὰς· ἐπορίσθη μεταξοσκώληκας ἐκ τοῦ Σινικοῦ κράτους, καὶ μετέφερε τὴν καλλιέργειαν τῆς μετάξης εἰς τὴν Εὐρώπην· προήγαγε τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν, κατασκευάσας ὁδοὺς καὶ διευκόλυνας τὴν ἐπιμιξίαν· ἔκτισεν ἐκκλησίαν (Ἁγία Σοφία) καὶ πολυτελεῖς οἰκοδομάς, ὠχύρωσε τὸ κράτος διὰ φρουριῶν κατὰ

στρατιωτικές επιτυχίες του, αλλά τις αποδίδει κυρίως στον Βελισάριο τον οποίο απεδίωξε στη συνέχεια¹.

Ο Τσιβανόπουλος με τη σειρά του παρουσιάζει εκτενέστατα το έργο του μελετώμενου αυτοκράτορα, καθώς αφιερώνει εννέα ολόκληρες σελίδες για να περιγράψει τη βασιλεία του Ιουστινιανού. Σε αυτές τις περιγραφές είναι λιγότερο φειδωλός στις αξιολογικές εκφράσεις του απ' ό,τι ο Αντωνιάδης. Δεν παραλείπει να χαρακτηρίσει συλλήβδην τους προκατόχους του Ιουστινιανού ως ανίκανους και άθλιους («*Ἡ Ἀνατολική Ρωμαϊκὴ ἢ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἣτις ἤρξατο ἀπὸ τοῦδε νὰ καλῆται Ἑλληνικὴ, καὶ ἣτις διήρκεσε χίλια ἔτη πλέον τῆς Δυτικῆς, ἐκυβερνήθη μὲν πρότερον ὑπὸ τοῦ βλακὸς Ἀρκαδίου καὶ ἄλλων ἀθλίων αὐτοκρατόρων*»²), παρότι η γνώμη του για τον Ιουστινιανό είναι πως επρόκειτο για έναν θαυμάσιο αυτοκράτορα³, γράφοντας μάλιστα με έμφαση πως η περίοδος της βασιλείας του υπήρξε η πιο σημαντική στην ιστορία του Βυζαντίου⁴. Παρά τις ενθουσιώδεις αναφορές του στον Ιουστινιανό, ο Τσιβανόπουλος δεν παραλείπει να τον ψέξει για την επιλογή συζύγου, τονίζοντας ιδιαίτερα την ταπεινή καταγωγή και την αμφίβολη ηθική της Θεοδώρας⁵, θυμίζοντας

μῆκος τοῦ Δουνάβεως, καὶ κατεδίωξε τοὺς αἰρετικούς, προστατεύσας τὴν ὀρθόδοξον πίστιν· διότι ἔν κράτος, μία ἐκκλησία καὶ εἷς νόμος ἔπρεπε νὰ ἐξουσιάζῃ τὸν κόσμον. Τείνων δὲ πρὸς πλήρωσιν τῆς φιλαρχίας καὶ φιλοδοξίας αὐτοῦ, ἐξήλειψε τὰ τελευταῖα λείψανα τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, οἷον τὴν ὑπατείαν, καὶ εἰσήγαγε τὴν μάλιστα ποικίλην καὶ καταθλιπτικὴν φορολογίαν. διότι ἡ πολυτέλεια αὐτοῦ καὶ ἀσωτεία ὡς καὶ οἱ πόλεμοί του καὶ ὁ τρόπος τῆς κυβερνήσεως καθίστων ἀναγκαίως ἀμέτρους δαπάνας»).

¹ Στο ίδιο, σσ. 376-378 («...διενοήθη ὁ Ιουστινιανὸς νὰ καταπολεμήσῃ τοὺς ἀρειανοὺς Βανδάλους καὶ Γότθους, καὶ κατακτῶμενος τὰς χώρας αὐτῶν, νὰ δώσῃ πάλιν εἰς τὸ κράτος τὴν ἔκτασιν, ἣν εἶχεν ἐπὶ Κωνσταντίνου...Θαυμάζοντες δ' οἱ Γότθοι τὴν ἀνδρείαν τοῦ Βελισαρίου, ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν ἀρχὴν καὶ τῷ παρέδωκεν τὴν πρωτεύουσαν Ραβένναν. Καὶ κατέλαβε μὲν αὐτὴν ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος, δὲν διέφυγεν ὅμως τὸν φθόνον καὶ τὴν συκοφαντίαν τῶν ἀυλικῶν τοῦ Βυζαντίου...Ὁργισμένος δ' ἐκάλεσεν αὐτὸν ὁ Ιουστινιανὸς ὀπίσω καὶ τὸν ἐτιμώρησε στερήσας αὐτὸν τὴν εὐνοίαν του. Ὡς τυφλὸς δὲ γέρων λέγεται ὅτι διέσωζε τοῦ λοιποῦ τὸν βίον ἐπαιτῶν ἐλεημοσύνην»).

² Σ. Τσιβανόπουλος, ὁ.π., σ. 315.

³ Στο ίδιο («ἀνεφάνη αὐτοκράτωρ τοσοῦτον ἄξιος καὶ ἰκανός, ὥστε παρεῖχε πλείστας ἐλπίδας, ὅτι ἠδύνατο νὰ ἐπαναγάγῃ τὸ βυζαντινὸν κράτος εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ δόξαν καὶ λαμπρότητα. Καὶ τῷ ὄντι ἐπὶ Ιουστινιανοῦ ἢ βυζαντινῆ ἢ ἑλληνικῆ αὐτοκρατορία ἀνέκυψεν ἐκ τοῦ ληθάργου, εἰς ὃν ἦτο βεβυθισμένη, καὶ ἐπεδείξατο σημεῖα δυνάμεως καὶ ἀκμῆς, ἣτις ὅμως δυστυχῶς δὲν διήρκεσε πολὺ»).

⁴ Στο ίδιο, σ. 317 («Ἡ ἱστορία αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀξιολογωτέρα τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας»).

⁵ Στο ίδιο («ἐνυμφεῦθη δὲ τὴν θυγατέρα τοῦ θηριοκόμου Ἀκακίου Θεοδώραν, ἣτις συννεστέφθη μετὰ τοῦ Ιουστινιανοῦ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Βασίλισσα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ῥωμαϊκοῦ Βασιλείου, καὶ πρηνῆς ἔπιπτεν ἢ Ἀνατολὴ πρὸ τῆς θυγατρὸς ταύτης τοῦ θηριοκόμου, ἣτις προσεκυνεῖτο ἤδη ὡς βασίλισσα ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ σεμνοπρεπῶν ἀρχόντων, ὑπὸ σεβασμίων ἀρχιερέων, ὑπὸ νικηφόρων στρατηγῶν καὶ αἰχμαλώτων βασιλέων»).

εν πολλοίς τις απόψεις που είχαν εκφράσει λίγα χρόνια νωρίτερα σε σχολικά εγχειρίδια ξένοι συγγραφείς¹.

Ο Φραγκίστας, τέλος, διαφέρει από τους υπόλοιπους συγγραφείς, δίνοντας έμφαση σε διαφορετικά σημεία της βασιλείας του Ιουστινιανού, τα οποία οι υπόλοιποι είτε αγνοούν είτε περιγράφουν με πιο αδρές γραμμές. Ειδικότερα, αναφέρεται σε δύο μέτρα που έλαβε εναντίον της εθνικής θρησκείας, τη διάλυση των φιλοσοφικών σχολών² και την καταστροφή μεγάλου αριθμού αγαλμάτων³, καθώς και σε μια σειρά φυσικών φαινομένων που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του⁴. Αντίθετα, οι μεγάλες στρατιωτικές του επιτυχίες δεν δείχνουν να τον συγκινούν ιδιαίτερα, ούτε η επιτυχής αντιμετώπιση της στάσης του Νίκα ή η ανοικοδόμηση του ναού της Αγίας Σοφίας.

Γ. Η εικόνα του Ιουστινιανού στα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα

Ο Ιουστινιανός Α' (527-565) εξακολουθεί να αποτελεί και για τους ιστορικούς του 20ού αιώνα τον κορυφαίο βυζαντινό αυτοκράτορα, χάρη στο πολυεπίπεδο έργο που έχει να επιδείξει και κυρίως χάρη στις στρατιωτικές του επιτυχίες. Είτε μελετήσει κανείς τα σχολικά εγχειρίδια των αρχών του αιώνα αυτού, είτε τα αντίστοιχα εγχειρίδια του τέλους του, θα διαπιστώσει την ίδια έκταση και τον ίδιο θαυμασμό. Οι συγγραφείς σημειώνουν εμφατικά πως πρόκειται για έναν αυτοκράτορα με παγκόσμια εμβέλεια, που άνοιξε τους ορίζοντες του κράτους του και είχε μεγαλεπίβολα σχέδια γι' αυτό⁵, ενώ προσθέτουν και σε παραπομπές την άποψη ξένων ιστορικών

¹ Βλ. παρούσα διατριβή, σ. 522, υπ. 4.

² Έ. Φραγκίστας, *ό.π.*, σσ. 13-14 («Επί τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ διὰ θεσπίσματος αὐτοῦ ἐκλείσθησαν αἱ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ τῶν Ἀθηνῶν· κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους οἱ ναοὶ μετεβλήθησαν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας, ὡς καὶ ὁ Παρθενὼν αὐτός, ἀφιερῶθεις εἰς τὴν Ἀγίαν τοῦ Θεοῦ Σοφίαν, τὸ Θησεῖον εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον κλπ.»).

³ Στο ίδιο («Περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐγένετο ἡ μεγαλειτέρα καταστροφή τῶν σωζομένων ἀγαλμάτων καὶ ἄλλων ἔργων τῆς καλλιτεχνίας, ὅσα δὲν εἶχον μετενεχθῆ εἰς ἄλλους τόπους ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, ἔνθεν μὲν ὑπὸ τῶν εἰσβαλουσῶν βαρβάρων φυλῶν, ἔνθεν δὲ τὰ πλεῖστα ὑπὸ χριστιανῶν ἕνεκα φανατισμοῦ κατὰ τῶν εἰδώλων. Καὶ μὲν ἐκ χαλκοῦ ἢ ἄλλου μετάλλου συνεχῶνευσαν χάριν ὠφελείας (καὶ ἐντεῦθεν ἡ παντελής ἔλλειψις αὐτῶν), πλεῖστα δὲ τούτων ἐκ μαρμάρου κατέχωσαν οἱ ἐθνικοὶ ὅπως διασώσωσιν ἐκ τῆς καταστροφῆς»).

⁴ Στο ίδιο («Λοιμὸς καὶ σεισμὸς. Ἐκτὸς δὲ τούτου, ὁ τότε ἐνσκήψας φοβερὸς λοιμὸς, ἐπὶ τρεῖς ὅλους μῆνας διαρκέσας, ἐθέριζε μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει καθ' ἑκάστην ὑπὲρ τοὺς μυρίουσ. Εἰς ἐπίμετρον δὲ τούτων, τὴν Ἑλλάδα ἐκλόνησε καὶ φοβερὸς σεισμὸς. Ἡ Βοιωτία, ἡ Ἀχαΐα καὶ πᾶσα ἢ παρὰ τὸν Κρῖσαϊον κόλπον παραλία διεσεισθη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε πλεῖστα χωρία καὶ πολλαὶ πόλεις, καὶ ἰδίᾳ ἡ Χαιρώνεια, ἡ Ναύπακτος, ἡ Κόρινθος καὶ αἱ Πάτραι, ἀνετράπησαν, πλεῖστοι δὲ κάτοικοι ἐτάφησαν ὑπὸ τὰ ἐρείπια αὐτῶν»).

⁵ Α. Αδαμαντίου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἐν Ἀθήναις 1919, σ. 37 («Ἡ μακροτάτη βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ (διήρκεσε 38 ἔτη) ἀνοίγει μεγάλους ὀρίζοντας εἰς τὴν Ἀυτοκρατορίαν καὶ ἐνδιαφέρει ὄχι μόνον τὴν Βυζαντινὴν ἀλλὰ καὶ τὴν παγκόσμιον ἀκόμη ἱστορίαν. Ὁ Ἰουστινιανὸς διεξήγαγεν ἀδιακόπους πολέμους εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἔκαμε μεγάλας κατακτήσεις. Γιγάντια σχέδια διαρκῶς ἀπησχόλουν τὸν μεγαλεπίβολον ἐκείνον

(συγκεκριμένα του Γερμανού ιστορικού R. Ditterich) για τον Ιουστινιανό («Ο Ιουστινιανός και ο Μέγας Κωνσταντίνος είναι οί Αυτοκράτορες του Ανατολικού Κράτους, εις τους οποίους όχι μόνον αί μεταγενέστεραι γενεαί απέδωκαν τήν έπωνυμίαν “Μέγας”, αλλά και ή φαντασία τών λαών περιέβαλεν αυτούς με άκτινοβόλον φωτοστέφανον. Τάς έμφανίσεις αυτών δυνάμεθα νά τijs παραβάλωμεν με άστραπήν, ή όποία μετά βαρεϊαν καταγιίδα διασχίζει τον όρίζοντα. Τό γιγάντιον έργον του Ιουστινιανού ένέχει δια τον κόσμον κάτι τι τό όμοιον προς καταγιίδα. Εύκόλως έννοοϋμεν διατι άκόμη και τον ΙΒ΄ και τον ΙΓ΄ αιώνα οί Σλάβοι τον ήθελον ιδικόν των, και ό Δάντης τον θέλει εις τον παράδεισόν του. Τόσον ύψηλή έμφανίζεται ή μορφή του εις τήν φαντασίαν τών λαών και ποιητών»¹).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα σχολικά εγχειρίδια αυτής της περιόδου τα απασχολεί ακόμα και η εξωτερική του εμφάνιση. Σύμφωνα με τον Αδαμαντίου «Ήτο αναστήματος μάλλον μετρίου, είχε κανονικά χαρακτηριστικά, στήθος εύρύ, πρόσωπον άνθηρόν, τό ήθος γαλήνιον και εύπροσήγορον»².

Κυρίως βέβαια έμφαση δίνεται στα πνευματικά χαρίσματα του ανδρός. Ο Άμαντος τον χαρακτηρίζει εργατικότατο, με φυσική ροπή προς τα μεγάλα και εξαιρετικό στις επιλογές των συμβούλων³, ο Βραχνός τον αποκαλεί μεγαλοφυή και ικανό για οτιδήποτε σχεδίαζε να πράξει («Ο Ιουστινιανός ήτο μεγαλόνονος και μεγαλεπήβολος, διέκρινε αυτόν άκάθεκτος τάσις προς τό μεγαλουργείν»⁴), ενώ το συγγραφικό δίδυμο των Θεοδωρίδη-Λαζάρου προσθέτει πως επρόκειτο για άνθρωπο έμπειρο, ώριμο στη σκέψη, υπερδραστήριο, προσθέτοντας πως προσπάθησε να καταπολεμήσει τις παρεκτροπές με τη συνηθισμένη αυταρχικότητα που

βασιλέα: τό κύριον ήτο ν΄ αναστηλώση τήν παλαιάν κοσμοκρατορίαν τής Ρώμης, νά διαδώση τήν Όρθοδοξίαν και νά ιδρύση παγκόσμιον Χριστιανικόν κράτος. Εις τήν έκτέλεσιν του μεγάλου σκοπού ό Ιουστινιανός κατέβαλεν όλην τήν ακατάβλητον δραστηριότητά του. Μεγαλοπραγμών έδειχθη και εις τά έσωτερικά. Επετέλεσε μεγάλα έργα πολιτισμού, τά όποία άνέδειξαν άθάνατον τό όνομά του εις τους μεταγενεστέρους. Η δόξα τών πολέμων και ή λάμψις τών έκπολιτιστικών έργων δίδουν εις τήν έποχήν του άσυνήθιστον μεγαλείον, τήν αναδεικνύουν τήν λαμπροτέραν τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και μίαν από τάς μεγάλας έποχάς τής παγκοσμίου ιστορίας»).

¹ Στο ίδιο, σσ. 37-38.

² Στο ίδιο, σ. 38.

³ Κ. Άμαντος, *Ελληνική Ιστορία από του 395 μετά Χριστόν μέχρι της ύπό των Τούρκων άλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. Ίω. Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της Έστίας, έν Αθήναις 1918, σ. 17 («...μετά της έπιμεμελημένης ανατροφής συνεδύαζε φυσικήν ρώμην και εργατικότητα και προαίρεσιν μεγαλουργόν. Τά μεγάλα πολεμικά και πολιτικά έργα του έπετέλεσε δεχόμεστε προθύμως και άνευ φθόνου τήν συνεργασίαν άνδρών έξόχων, του Βελισσαρίου, του Ναρσή, του Τριβωνιανού, του Καππαδόκη και άλλων»).

⁴ Ν. Βραχνός, *Ιστορία Βυζαντιακή από του 395 μ.Χ. μέχρι της άλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μετά των σπουδαιοτέρων κεφαλαίων της όλης μεσαιωνικής ιστορίας*, έκδ. ένάτη, Τυπογραφείον Α. Α. Παπασπύρου, έν Αθήναις 1917, σ. 17.

τον διέκρινε («Ἦτο πεπειραμένος, νοῦς ὄριμος, καὶ χαρακτήρ μορφωμένος [...] Πρὸς πραγματοποίησιν τῶν σχεδίων του εἰργάσθη ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ τὴν δραστηριότητα, ὥστε εἷς ἐκ τῶν ἀνλικῶν του ὠνόμαζεν αὐτὸν αὐτοκράτορα μὴ κοιμώμενόν ποτε [...] ἠθέλησε νὰ πατάξῃ τὰς παρεκτροπὰς [...] μὲ τὴν συνήθη ἀπολυταρχικὴν του τάσιν»¹). Τὴν ἴδια ἀποψη γιὰ τον Ἰουστινιανὸ συναντάμε καὶ στα εγχειρίδια που διδάχθηκαν στα τέλη του 20οῦ αἰῶνα².

Πρῶτος σταθμὸς τῆς βασιλείας του υπήρξε ἀναμφίβολα ἡ στάση του Νίκα (532). Γιὰ το γεγονός αὐτὸ ὅλα τα σχολικὰ εγχειρίδια ἀφιερῶνουν ἀρκετὸ χῶρο ἐξαίροντας, ἰδιαίτερα τα παλαιότερα, τὸ ρόλο τῆς Θεοδώρας σὲ αὐτὸ, μὲ τρόπο γλαφυρὸ³. Στα ἴδια σχολικὰ βιβλία κυριαρχεῖ μιὰ ἐντονα ἀρνητικὴ εἰκόνα γιὰ τους δήμους, οἱ οἱποῖοι παρομοιάζονται ἀπαξιωτικὰ μὲ κόμματα⁴. Ἀντίθετα, στα βιβλία που ἐκδίδονται μετὰ τὴ δεκαετία του '60, οἱ

¹ Χ. Θεοδωρίδης - Α. Λαζάρου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, ἐν Αθήναις 1940, σσ. 34 καὶ 36.

² Βλ. Κ. Καλοκαιρινὸς, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Μεσαιωνικὴ*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1965, σ. 104 («Ὁ Ἰουστινιανὸς εἶναι μιὰ ἐπιβλητικὴ φυσιογνωμία. Εἶναι ὁ αὐτοκράτορας πὸν “δὲν κοιμόταν ποτέ”, ὅπως ἔλεγαν τότε γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὸ δυναμισμό του. Τὴν πλοῦσια καὶ μακρόχρονη δράση του ἐμπνέει μιὰ κεντρικὴ ἰδέα: νὰ ξαναφέρῃ στὴν παλιὰ θέση τους τὰ προαιώνια σύνορα τῆς Ρωμαϊκῆς οἰκουμένης, πὸν γκρεμίζοντάς τα οἱ βάρβαροι χάλασαν τὴν ἐνότητα τῶν λαῶν τῆς. Ἦθελε νὰ ξαναφέρῃ στὸν παλιὸ αὐτὸ χῶρο μιὰ καινούρια ἐνότητα, μιὰ “Χριστιανικὴ εἰρήνη” στὴ θέση τῆς Ρωμαϊκῆς εἰρήνης τῶν πατέρων του. Στὴν ἰδέα αὐτὴ τῆς ἐνότητας δόθηκε μὲ ἀληθινὸ πάθος κι αὐτὴ φωτίζει καὶ ἐρμηνεύει τὸ ἔργο του σ’ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του»).

³ Α. Ἀδαμαντίου, ὁ.π., σ. 40 («Εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας (532) ἐξερράγη φοβερὰ στάσις τοῦ λαοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔσωσε τὸν θρόνον ἡ τόλμη τῆς Θεοδώρας [...]. Ὁ Ἰουστινιανὸς συγκαλεῖ συμβούλιον εἰς τὸ παλάτιον. Εἰς τὸ συμβούλιον, ὅπως πάντοτε, παρίσταται καὶ ἡ Θεοδώρα. Στρατηγοὶ ἀτρόμητοι εἰς τοὺς πολέμους, καὶ ὁ ἡρωϊκώτατος Βελισσάριος, συμβουλεύουν τὸν αὐτοκράτορα νὰ φύγῃ. Ὅλοι ὠμίλησαν. Σιγὴ βαθεῖα ἐπηκολούθησεν. Αἴφνης ἐγείρεται ἡ ὑπερήφανος Θεοδώρα καὶ λέγει λόγους, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν ἀθάνατοι εἰς τὴν ἱστορίαν: “Νομίζω ἐγὼ ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμη ἡ φυγὴ φέρῃ τὴν σωτηρίαν, πάλιν εἶναι ἀσύμφορος. Ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη διὰ ν’ ἀποθάνῃ, καὶ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔχει βασιλεύσει, δὲν πρέπει ν’ ἀνεχθῆ νὰ γίνῃ φυγάς. Ποτὲ νὰ μὴ εἶμαι χωρὶς αὐτὴν τὴν πορφύραν καὶ νὰ μὴ ζήσω ποτὲ τὴν ἡμέραν, πὸν θὰ παύσουν νὰ μὲ ὀνομάζουν βασιλίσσαν. Ἄν θέλῃς νὰ φύγῃς, βασιλεῦ, εὐκόλον εἶναι. Καὶ χρήματα πολλὰ ἔχομεν, καὶ ἡ θάλασσα ἐκεῖ εἶναι, ἐδῶ εἶναι καὶ τὰ πλοῖα. Πρόσεξε ὅμως μὴπως, ὅταν διασωθῆς, προτιμήσῃς μὲ μεγίστην εὐχαρίστησιν τὸν θάνατον. Εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον καὶ εἷς παλαιὸς λόγος ἀρέσκει, ὅτι καλὸν σάβανον εἶναι ἡ βασιλεία” (Προκόπιος). Οἱ ἀγέρωχοι οὗτοι λόγοι δίδουν εἰς ὅλους θάρρος. Ὁ Βελισσάριος εἰσορμᾷ εἰς τὸν Ἱππόδρομον, διασκορπίζει τὸν λαὸν καὶ ἐπιφέρει φοβεράν σφαγὴν. Ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἴσως καὶ τὸ κράτος, εἶχε σωθῆ»).

⁴ Ν. Βραχνὸς, ὁ.π., σ. 17 («Ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως διηγωνίζοντο πάντοτε δύο ἀντίζηλοι φατρίαί, οἱ Πράσινοι καὶ οἱ Βένετοι ἤτοι κυανοὶ, ὀνομασθέντες οὕτω ἐκ τοῦ χρώματος τῆς στολῆς τῶν ἀρματηλατῶν. Εἰς τὸν ἀνταγωνισμόν τῶν δύο τούτων φατριῶν ἐλάμβανον μέρος καὶ οἱ θεαταί, συμπαθοῦντες οἱ μὲν ὑπὲρ ταύτης, οἱ δὲ ὑπὲρ ἐκείνης τῆς φατρίας. Ἡ διχόνοια καὶ ἡ ἀντιζηλία σὺν τῷ χρόνῳ μετεβίβάσθη καὶ εἰς τὰς σχέσεις τοῦ καθημερινοῦ βίου, ὥστε αἱ δύο φατρίαί τοῦ Ἱπποδρόμου κατήντησαν πολιτικὰ κόμματα καὶ οἱ ἀρχηγοὶ αὐτῶν εἶχον μεγάλην πολιτικὴν δύναμιν»).

απόψεις περί των δήμων είναι πολύ θετικές, αφού πλέον περιγράφονται ως οργανωμένες λαϊκές ομάδες με έντονα δημοκρατικά στοιχεία¹, τα οποία μετά τη στάση του Νίκα έπαψαν να υφίστανται².

Η αντίθεση αυτή πιθανώς να έχει πολιτικά κίνητρα. Στις αρχές του 20ού αιώνα η δημοκρατία, στην άμεσή της μορφή, ήταν εκτός από καταδικαστέα, και αποφευκτέα στην ελληνική πολιτική σκηνή. Οι βασιλείς (τη συγκεκριμένη περίοδο ο Κωνσταντίνος Α΄) επιδίωκαν τη συγκέντρωση της εξουσίας στο πρόσωπό τους, ερχόμενοι συχνά σε σύγκρουση με τους εκπροσώπους του λαού (εκείνη την εποχή ήταν ο Βενιζέλος), οδηγώντας την ελληνική κοινωνία στο διχασμό («Εθνικός Διχασμός»). Η μεταπολεμική περίοδος αντίθετα, εκτός από την «απριλιανή» παρένθεση της περιόδου 1967-1974, αποτελούσε μια εποχή έντονων ζυμώσεων στην ελληνική κοινωνία, με το λαϊκό στοιχείο πλέον να αντιδρά έντονα σε οποιαδήποτε προσπάθεια υφαρπαγής και νόθευσης της λαϊκής ψήφου. Ιδιαίτερα μετά το 1974, η δημοκρατική νομιμότητα θεωρούνταν πλέον εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση για μια ομαλή πορεία της χώρας στο μέλλον. Αυτό ακριβώς αντικατοπτρίζεται και στα σχολικά εγχειρίδια.

Μετά την εδραίωση της εξουσίας του στο εσωτερικό της χώρας, ο Ιουστινιανός προσπάθησε με μια σειρά από πολεμικές ενέργειες να ανασυστήσει τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία³. Σε αυτή του την προσπάθεια,

¹ Λ. Τσακσίρας - Ζ. Ορφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1982, σ. 129 («Οί Δήμοι ήταν δημοτικές οργανώσεις του λαού τής πρωτεύουσας και ό καθένας τους είχε πολιτικό και στρατιωτικό τμήμα. Παράλληλα ήταν και ίπποδρομιακές φατρίες [...] Μέσα στά καθήκοντά τους, εκτός από τή φροντίδα για τήν όργάνωση και τή διεξαγωγή τών άρματοδρομιών, ήταν νά βοηθοῦν στήν κατασκευή δημοσίων έργων και νά παίρνουν μέρος στήν αντιμετώπιση έχθρών, άν παρουσιαζόταν ανάγκη. Μέ τήν παρουσία τών Δήμων, δηλαδή τών όργανωμένων ομάδων του λαού, ό ίππόδρομος τής Κωνσταντινούπολης άπόκτησε μιá ιδιαίτερη πολιτική σημασία. Έκει ό λαός άποδεχόταν μέ έπιδοκίμασιες τήν έκλογή του άυτοκράτορα, πού παρουσιαζόταν στό άυτοκρατορικό θεωρείο, διατύπωνε μέ τούς έκπροσώπους τών Δήμων τά παράπονά του και πολλές φορές άποδοκίμαζε κακούς άυτοκράτορες ή άσκοῦσε κριτική για τή θρησκευτική τους πολιτική. Όπως γράφει ένας σύγχρονος ιστορικός, "οί Δήμοι είχαν γίνει συστατικό στοιχείο τής πολιτείας"»).

² Κ. Καλοκαιρινός, *ό.π.*, σ. 108 («Άπό τή δημοκρατική παράδοση τής αρχαίας Ρώμης σβήστηκε πιά κάθε ανάμνηση. Μόνο ένα παράδοξο καταφύγιο έχει διατηρήσει ή χαμένη έλευθερία, μα χάθηκε κι αυτό τώρα: τόν ίππόδρομο τής πρωτεύουσας. Έκει ό άυτοκράτορας κράτησε τή συνήθεια, πριν αρχίσουν οί άγώνες, νά άκούη άπό τό θεωρείο του τις έπιθυμίες του λαού, πού ήταν όργανωμένος σέ σωματεία φιλάθλων, μέ τó αρχαίο ελληνικό όνομα Δήμοι. Έπειδή όμως οί Δήμοι άυτοί συμφώνησαν μαζί κι έκαναν μιá μεγάλη επανάσταση για νά τόν εκθρονίσουν, ό Ιουστινιανός κατάφερε μέ μεγάλη δυσκολία νά τήν πνίξει στό αίμα της. Άυτή είναι ή στάση του Νίκα (532), όπως όνομάστηκε άπό τó σύνθημα πού κυριάρχησε. Άπό τότε κι άυτό τó τελευταίο γεφύρι έπαφής του λαού μέ τόν άυτοκράτορα γκρεμίστηκε»).

³ Α. Αδαμαντίου, *ό.π.*, σ. 41 («Ο Ιουστινιανός ήτο ήσυχος άπό έσωτερικούς περισπασμούς. Βάλλει άμέσως εις ένεργειαν τó μεγαλεπήβολον σχέδιον. Ζητεί ν' άποσπάση άπό τούς βαρβάρους Γερμανούς τās χώρας, εις τās όποιās οὔτοι είχαν διά βίας έγκατασταθῆ πρὸ ενός αιώνας, και είχαν ιδρύσει βαρβαρικά βασίλεια. Αί χώραι άυται ανήκον άλλοτε εις τήν

μάλιστα, θέλησε να εξασφαλίσει και τη συμμαχία του πάπα. Έτσι, σύμφωνα με τη Βουραζέλη-Μαρινάκου, προσκάλεσε τον τότε πάπα Ρώμης Ιωάννη στην Κωνσταντινούπολη, προετοιμάζοντάς του λαμπρή υποδοχή¹.

Αρχικά στράφηκε εναντίον του – δυνητικά – πιο εύκολου αντιπάλου, του κράτους των Βανδάλων στην Αφρική², στέλνοντας τον Βελισάριο, ο οποίος με ευκολία συνέτριψε τον βασιλιά τους Γελίμερο. Στον θρίαμβο που ακολούθησε στην Κωνσταντινούπολη, ο βάνδαλος βασιλιάς – όπως αναφέρει ο Αδαμαντίου χρησιμοποιώντας ένα απόσπασμα από τον Προκόπιο – δέχθηκε με καρτερικότητα τη συμφορά που τον είχε βρει («*Επιδεικνύων καὶ τὰ λάφυρα καὶ τοὺς αἰχμαλώτους τοῦ πολέμου ἔκαμε πομπὴν (ὁ Βελισάριος) διὰ μέσου τῆς πόλεως, τοῦτο δ' ἐκάλουν οἱ Ῥωμαῖοι θρίαμβον. Ἦσαν δὲ τὰ λάφυρα θρόνοι χρυσοὶ καὶ ἄμαξαι καὶ πολύτιμοι λίθοι καὶ ὅσα ἄλλα εἶχε πρὸς ἰδίαν χρήσιν ὁ βασιλεὺς (τῶν Βανδῆλων). Ἦτο δὲ καὶ ἄργυρος πολὺς καὶ μέγας πλοῦτος βασιλικῶν κειμηλίων. Αἰχμάλωτοι δὲ τοῦ πολέμου ἦσαν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Γελίμερος καὶ ὅλη ἡ οἰκογένειά του καὶ οἱ πλέον μεγαλόσωμοι Βανδῆλοι. Ὅταν δὲ ὁ Γελίμερος ἔφθασεν εἰς τὸν Ἰππόδρομον καὶ εἶδε τὸν βασιλέα νὰ κάθηται εἰς ὑψηλὸν θρόνον καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὸν λαὸν καὶ εἶδε τὸν ἑαυτὸν του εἰς ποίαν δυστυχίαν κατήντησεν, οὔτε ἔκλαυσεν, οὔτε ἐστέναξεν, δὲν ἔπαυσε δὲ νὰ λέγῃ κατὰ τὴν γραφὴν τῶν Ἑβραίων “Ματαιότης ματαιοτήτων τὰ πάντα ματαιότης” (Προκόπιος)»³).*

Ακολούθησε ο εξαντλητικός και σκληρός εικοσαετής πόλεμος εναντίον των Οστρογόθων της Ιταλίας, ο οποίος εν τέλει στέφθηκε με επιτυχία για το βυζαντινό κράτος⁴. Η εκστρατεία στη Δύση ολοκληρώθηκε

Ῥωμαϊκὴν Αὐτοκρατορίαν, τὰς ἐθεώρει ὁμοῦς ὁ Ἰουστινιανὸς ὅτι ἀνήκον πάντοτε εἰς τὸ Κράτος του, τὸ ὁποῖον ἦτο ὁ κληρονόμος τῆς Ῥώμης»).

¹ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων*, ΟΕΣΒ, Αθήναι 1951, σ. 37 («Ὁ Ἰουστινιανὸς συνέλαβε τὸ σχέδιον νὰ ἀνασυστήσῃ τὸ ἀρχαῖον Ῥωμαϊκὸν κράτος, διότι δὲν ἐστερεῖτο οὔτε ἰκανότητος οὔτε καταλλήλων προσώπων. Πρὸς τοῦτο ἐθεώρησε σκόπιμον νὰ προσεταιρισθῇ τὸν πάπαν τῆς Ῥώμης καὶ νὰ συμφιλιωθῇ μετ' αὐτοῦ. Ὅταν δὲ ὁ πάπας Ἰωάννης ἐπεσκέφθη τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ Ἰουστινιανὸς προητήμασε θριαμβευτικὴν ὑποδοχὴν, ὅπως γίνῃ σύγκρισις μεταξὺ τῶν θεοσεβῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν ἡγεμόνων τῶν Γερμανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐφέροντο βαναύσως πρὸς τὸν Κλῆρον»).

² Λ. Τσακτσίρας - Ζ. Ὀρφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, *ὁ.π.*, σ. 131 («Πρῶτα στράφηκε ἐναντίον τοῦ κράτους τῶν Βανδάλων στὴν Αἴφρική, πού βρισκόταν σ' ἓνα στάδιο παρακμῆς καὶ ἦταν τὸ πιὸ “ἐτοιμόρροπο” ἀπὸ τὰ γερμανικὰ κράτη τῆς Δύσης»).

³ Α. Αδαμαντίου, *ὁ.π.*, σσ. 40-41.

⁴ Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, *ὁ.π.*, σ. 38 («Τὸ 534 ἡ διπλωματία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπενέβη εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἀλλ' ἡ κατάλυσις τοῦ Ὀστρογοθικοῦ κράτους ἦτο ἔργον δυσκολώτερον. Ὁ Βελισάριος κατὰ τὰ ἔτη 534-540 ἐνίκησε τοὺς Γότθους καὶ συνέλαβε αἰχμάλωτον τὸν βασιλέα των Οὐτίγιν. Ἀλλ' ἡ ἀντίστασις τῶν Γόθων δὲν κατεστάλη ὀριστικῶς, ἡ δὲ δευτέρα ἐκστρατεία τοῦ Βελισσαρίου (544-548) ἀπέτυχεν. Ἐστάλη τότε ὁ Ναρσής, ὁ ὁποῖος συνέτριψε τὴν τελευταίαν ἀντίστασιν τῶν βαρβάρων (554). Τοιοῦτοτρόπως ἐχρηιάσθησαν 20 ὀλόκληρα ἔτη διὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ Ὀστρογοθικοῦ κράτους. Ἡ Ἰταλία μετεβλήθη εἰς ἐπαρχίαν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ ἐπιτρόπου τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος ὀνομάζετο Ἐξάρχος»).

με τον πόλεμο κατά των Βησιγόθων στην Ισπανία («Μετ' ὀλίγον ὁ Ιουστινιανὸς ἐπενέβη καὶ εἰς τὴν Ἰσπανίαν κατὰ τοῦ κράτους τῶν Βησιγόθων καὶ ἐκυρίευσεν τὸ νοτιοανατολικὸν μέρος αὐτῆς. Διὰ τῶν κατακτήσεων τούτων ὁ Ιουστινιανὸς ἐπραγματοποίησε τὸ σχέδιόν του. Τὸ κράτος ἐδιπλασιάσθη, ἡ Μεσόγειος ἔγινε λίμνη βυζαντινὴ καὶ ἡ Δαλματία, ἡ Ἰταλία, ἡ Ἀφρική, ἡ Νότιος Ἰσπανία, ἡ Σικελία, ἡ Κορσική, ἡ Σαρδηνία καὶ αἱ Βαλεαρίδες νῆσοι ἀπετέλουν μέρος τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας»¹).

Ύστερα ἀπὸ τις ἐπιτυχίες του στη Δύση, ὁ Ιουστινιανὸς ἐστρεψε τὸ ἐνδιαφέρον του ἐσπευσμένα στὴν Ἀνατολή, καθὼς ἓνας νέος περσικὸς πόλεμος εἶχε ξεσπάσει. Σὲ αὐτὸν τα βυζαντινὰ στρατεύματα δὲν κατόρθωσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν εἰσβολὴ τῶν περσικῶν, ἀναγκάζοντας τὸν Ιουστινιανὸ νὰ συνάψει εἰρήνην ἐπιβλαβὴ γιὰ τα συμφέροντα τοῦ κράτους του².

Στα Βαλκάνια τέλος, οἱ συγγραφεῖς δὲν σημειώνουν ἐπιτυχίες στὴν πολιτικὴ τοῦ Ιουστινιανού, καθὼς ἡ ἀνάγκη γιὰ στρατιώτες οδήγησε τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα σὲ ἀπόσυρση στρατευμάτων ἀπὸ τὰ βόρεια σύνορα, με συνέπεια οἱ Σλάβοι καὶ ἄλλοι λαοὶ νὰ περάσουν τὸν Δούναβη καὶ νὰ φτάσουν ὡς τὴ νότια Ἑλλάδα, προκαλώντας πολλὲς καταστροφές³.

Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ προβολὴ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Ιουστινιανού στα σχολικὰ εγχειρίδια. Ὡς τὸ σημαντικότερο ἔργο ὅλων ἀναφέρεται ἡ νομοθεσία.

Ὁ Ἀδαμαντίου προτιμᾷ, περιγράφοντας αὐτὴ τὴ δραστηριότητα τοῦ Ιουστινιανού, νὰ ξεκινήσει με ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Γίββωνα, ποὺ φανερῶνει τὴν ἀξία τοῦ συγκεκριμένου ἔργου σὲ σύγκριση με τις κατακτήσεις του: «Ὁ χρόνος μετέβαλεν εἰς κόνιν τὰ τρόπαια τῶν νικῶν καὶ τὰς κατακτήσεις τοῦ Ἰουστινιανού, ἀλλὰ τὸ ὄνομά του εἶναι αἰώνιος

¹ Στο ἴδιο.

² Ἐ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, ὁ.π., σ. 41 («Οἱ πόλεμοι τοῦ Ἰουστινιανού δὲν διεξήχθησαν μόνον εἰς τὴν Δύσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, διότι ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν Χοσρόης, ἀνησυχῶν ἐν τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ Ἰουστινιανού ἐν τῇ Δύσει, ἐκήρυξε τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν συναφθεῖσαν “ἀπέραντον εἰρήνην” τοῦ 532 ἠκύρωσεν. Εἰσήλασεν ὁ Χοσρόης εἰς τὴν Συρίαν (540) καὶ αἱ πόλεις ἐκυριεύοντο ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλην, ὡς καὶ αὐτὴ ἡ Ἀντιόχεια.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνεκάλεσε τὸν Βελισάριον ἐξ Ἰταλίας, ἀλλ' οὗτος δὲν ἠδυνήθη νὰ νικήσῃ τὸν Πέρσην βασιλέα, διότι ὁ πόλεμος ἔλαβε μεγάλας διαστάσεις καθ' ὅλην τὴν ἑκτασίαν τῶν ἀνατολικῶν συνόρων ἀπὸ Κολχίδος μέχρι Μεσοποταμίας καὶ Συρίας. Ὁ Ἰουστινιανὸς τελικῶς ἐδέχθη νὰ κλείσῃ εἰρήνην με τοὺς Πέρσας (562) με ὄρους λίαν ταπεινωτικούς»).

³ Λ. Τσακτσίρας - Ζ. Ὀρφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, ὁ.π., σ. 136 («Οἱ ἀπαιτήσεις τῶν πολέμων στὴ Δύση καὶ τὴν Ἀνατολὴ ὑποχρέωσαν τὸν Ἰουστινιανὸ νὰ ἀποσύρει στρατεύματα ἀπὸ τὴ συνοριακὴ γραμμὴ τοῦ Δούναβη. Αὐτὸ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στοὺς Σλάβους, στὰ ὑπολείμματα τῶν Οὐνῶν καὶ σὲ διάφορα γερμανικὰ φύλα νὰ ἀρχίσουν ἐπιδρομὲς, ποὺ ἔφθασαν ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη, ὡς τὸν Ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου, στὴ νότια Ἑλλάδα, καὶ ὡς τὶς δαλματικὲς ἀκτὲς καὶ τὸ Δυράχιο, δυτικὰ. Οἱ ἐπιδρομὲς αὐτὲς εἶχαν χαρακτῆρα λεηλασίας καὶ οἱ εἰσβολεῖς σὲ τέλος ἀποσύρονταν. Οἱ καταστροφὲς ὅμως συμπλήρωσαν τὴν ἐρήμωση τῆς Βαλκανικῆς, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει οἱ Οὐνοί»).

χαραγμένον εἰς ἓν μνημεῖον εὐγενέστερον, τὴν νομοθεσίαν του»¹. Συνεχίζοντας, υπογραμμίζει τη σφοδρὴ ἐπιθυμία του βυζαντινοῦ αυτοκράτορα νὰ ξεκαθαρίσει τὸ τοπίο στὴ δικαιοσύνη, ὥστε αὐτὴ νὰ ἀποδίδεται με ὀρθὸ τρόπο², καταγράφοντας παράλληλα τὸ παραχθέν νομικὸ υλικὸ («Κώδιξ», «Πανδέκτης», «Εἰσηγήσεις», «Νεαραί»), τὸ ὁποῖο συνολικὰ ὀνομάζεται *Corpus juris civilis*. Ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ ἐπισήμανση τοῦ Ἀδαμαντίου πὼς στὴ νομοθεσία αὐτὴ στηρίχθηκε τὸ ευρωπαϊκὸ δίκαιο μέχρι τὰ νεότερα χρόνια, ἐξανθρωπίζοντας τὴ νομοθεσία («Τὸ μέγα τοῦτο ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπετέλεσε τὸν θεμελιώδη λίθον, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου στηρίζεται τὸ εὐρωπαϊκὸν δίκαιον τοῦ Μεσαίωonos καὶ ἔπειτα τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἐνεκα τούτου ἕως σήμερον ἀκόμη εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου καὶ σπουδάζεται εἰς ὅλα τὰ Πανεπιστήμια (λέγεται **Ῥωμαϊκὸν δίκαιον**). Ἡ θέλησις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦτο νὰ ἔχη ἡ πολιτισμένη τότε ἀνθρωπότης ἓνα νόμον κοινόν. Ἡ Ἰουστινιανέως νομοθεσία διέδωκεν εἰς τὸν κόσμον φιλανθρώπους ἀρχὰς καὶ ἐξήσκησε πολὺ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν εἰς τὴν πρόοδον τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος»³).

Ἐκτός ἀπὸ τὴ νομοθεσία, στὰ σχολικὰ εγχειρίδια προβάλλεται καὶ ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Κίνητρο γιὰ τὴν αὐστηρὴ πολιτικὴ ἔναντι τῶν αἱρέσεων καὶ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας υπῆρξε ἡ κυρίαρχη ἀποψη πὼς σε ἓνα κράτος σαν αὐτό, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει ἓνας νόμος καὶ μία θρησκεία («Ὅπως εἷς νόμος οὕτω καὶ μία θρησκεία ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη εἰς τὸν κόσμον. Διὰ τὸν Ἰουστινιανὸν ἡ ἐνίσχυσις τῆς Ὀρθοδοξίας εἶναι καθῆκον τοῦ κράτους»⁴). Ὁ Ἰουστινιανός, θεωρώντας εαυτὸν προστάτη τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, καταδίωξε τοὺς ἐθνικοὺς (ἐνέργεια γιὰ τὴν ὁποία κατακρίθηκε ἀπὸ ὀρισμένους συγγραφεῖς⁵) καὶ ἀπέστειλε ἱεραποστόλους σε διάφορους, ὀμορους κυρίως λαοὺς, γιὰ νὰ διαδώσει τὴ χριστιανικὴ πίστη⁶, ἐνῶ

¹ Α. Ἀδαμαντίου, ὀ.π., σ. 47.

² Στο ἴδιο («Τὸ δίκαιον ἕως τότε συνίστατο ἀπὸ ἄπειρον πλῆθος αὐτοκρατορικῶν διατάξεων καὶ ἄλλων νόμων, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκοντο εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Ῥωμαίων νομικῶν. Ὁ Ἰουστινιανός ἠθέλησε νὰ καθάρῃ χωρὶς ἀμφισβητήσεις τί ἄφειλον οἱ δικασταὶ νὰ ἐφαρμόζουν, τί ἄφειλον οἱ σπουδασταὶ νὰ μανθάνουν. Ἐϋθύς ἀπὸ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ κατήρησεν ἐπιτροπὰς ἀπὸ νομομαθεῖς, εἰς τὰς ὁποίας ἀνέθηκε τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου. Ὁ ἐπιφανέστατος ἦτο ὁ Τριβωνιανός, ἀνὴρ ἀπεράντου σοφίας, ὁ ὁποῖος διηύθυνεν ὀλόκληρον τὴν ἐργασίαν. Μὲ καταπληκτικὴν ταχύτητα αὐτὴ ἐπιτροπὴ ἔφερεν εἰς πέρας τὸ ἔργον»).

³ Στο ἴδιο, σ. 48.

⁴ Στο ἴδιο.

⁵ Ν. Βραχνός, ὀ.π., σ. 22 («Τὴν ἔνδοξον βασιλείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπισκιάζει ἡ καταφορὰ αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς. Τὴν ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικὴν σχολὴν ἔκλεισεν ὁ Ἰουστινιανός ὡς ἀντιχριστιανικὴν, τοιοῦτοτρόπως δ' ἐξέλιπε καὶ τὸ τελευταῖον γνῶρισμα τῆς ἀρχαίας δόξης τῶν Ἀθηνῶν, οἱ τελευταῖοι δὲ καθηγηταὶ τῆς σχολῆς ἠναγκάσθησαν νὰ φύγωσιν εἰς τὴν Περσίαν»).

⁶ Α. Ἀδαμαντίου, ὀ.π., σσ. 48-49 («Ὁ χριστιανὸς αὐτοκράτωρ ὀφείλει προσέτι νὰ διαδίδῃ εἰς τὸν κόσμον τὴν ἀληθινὴν πίστιν. Εἰς τοὺς μεγάλους πολέμους πρὸς καταστροφὴν τῶν Βανδήλων καὶ τῶν Ὀστρογότθων ἔδωκεν ἀφορμὴν αὐτὴν καταδιώξεις τῶν ἀρειανῶν βαρβάρων

συνεκάλεσε και την Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο (553)¹, διατηρώντας παράλληλα καλές σχέσεις με τον πάπα στη Δύση².

Σημαντικό επίσης κομμάτι των αναφορών στον Ιουστινιανό περιλαμβάνει την ανοικοδόμηση του ναού της Αγ. Σοφίας. Σ΄ αυτές προστίθενται, εκτός από τις περιγραφές του κτιρίου και της τεχνικής με την οποία αυτό κτίστηκε, και επισημάνσεις σχετικά με την ιστορικότητα του μνημείου, την αξία του για τον ελληνισμό και την κατάσταση στην οποία βρισκόταν εκείνη την εποχή. Στο βιβλίο των Θεοδορίδη-Λαζάρου μάλιστα, οι συγγραφείς σημειώνουν με ικανοποίηση πως εκείνη την εποχή η Αγία Σοφία είχε κηρυχθεί μουσειακός χώρος, με τους Τούρκους να φροντίζουν για τη διατήρησή του. Η θετική αντιμετώπιση των Τούρκων στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν θα πρέπει να μας προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, καθώς τα σχολικά εγχειρίδια που επιμένουν σε αυτή την εικόνα, κυκλοφόρησαν κατά τη δεκαετία του 1930 και του 1940, μια εποχή που οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας βρίσκονταν στο καλύτερο δυνατό επίπεδο³.

βασιλέων έναντιον τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων. Ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ἡ Θεοδώρα διέδωκαν τὴν χριστιανικὴν πίστιν εἰς τὰ εἰδωλολατρικὰ ἔθνη ἕως τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης. Τολμηροὶ ἱεραπόστολοι μὲ ἡρωϊσμόν καὶ αὐτοθυσίαν πηγαίνουν εἰς τοὺς βαρβάρους λαοὺς τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ προσελκύουν εἰς τὸν Χριστιανισμόν διαφόρους φυλὰς τῶν Οἰνων. Ἄλλοι φθάνουν εἰς τὰ βάθη τῆς Ἀσίας, ἀκόμη καὶ ἕως τὰς Ἰνδίας καὶ ἕως τὴν Κίναν. Μὲ πολὺν ζῆλον ἐργάζονται ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ἡ Θεοδώρα πρὸς ἐκχριστιανισμόν τῆς Ἀβυσσηνίας. Αἱ ἔρημοι τῆς Αἰγύπτου, ἡ ὄασις τῆς Σαχάρας, γίνονται χριστιανικαὶ καὶ Ἑλληνικαί. Μὲ τὸν Χριστιανισμόν διαδίδεται καὶ ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἰς τὰ βάθη τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς»).

¹ Κ. Ἀμαντος, ὁ.π., σ. 21 («Ὁ Ἰουστινιανὸς θέλων νὰ ἐπιφέρῃ τὴν θρησκευτικὴν ἐνότητα, ὅπως ἐπεδίωκε τὴν αὐξήσιν τοῦ κράτους, προσεπάθησε νὰ λύσῃ τὰς ὑπαρχούσας ἀπὸ ἑκατὸν ἐτῶν διαφορὰς μεταξὺ τῶν ἀδιαλλάκτων Μονοφυσιτῶν καὶ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ πρὸς τοῦτο συνεκάλεσε τὴν πέμπτην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (553). Ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς Συνόδου ταύτης δὲν κατωρθώθη ἡ συμφιλίωσις, διότι εἰς τὸν Μονοφυσιτισμὸν ἀνήκον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ξένοι λαοὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, οἵτινες ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς θρησκείας κατεπολέμουν καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος»).

² Λ. Τσακσίρας - Ζ. Ὀρφανουδάκης - Μ. Θεοχάρη, ὁ.π., σ. 136 («Μὲ τὸν πάπα φρόντισε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ἔχει ἀγαθὲς σχέσεις, ἐπειδὴ εἶχε βλέψεις στὴ Δύση»).

³ Χ. Θεοδορίδης - Α. Λαζάρου, ὁ.π., σ. 42 («Ἄλλ' ὁ περίφημος ναὸς δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓν ἐξαίρετον ἀρχιτεκτονικὸν μνημεῖον. Ἐκλείσεν ἐντὸς τοῦ αὐτῆν τὴν ψυχὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐγνώρισεν ὅλας τὰς χαράς, τοὺς θριάμβους, τὰς δόξας, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀτυχήματα καὶ τὰς περιπετείας τοῦ ἔθνους μας. Ἐντὸς αὐτοῦ ἐστέφθησαν πλείστοι ἐνδοξοὶ αὐτοκράτορες, ἐκεῖ ἐψάλησαν δοξολογίαι διὰ τὰς νίκας κατὰ τῶν βαρβάρων, ἐκεῖ κατέληγον οἱ θρίαμβοι διὰ τὴν ἐξόντωσιν τῶν ἐχθρῶν. Ἐκεῖ ἐπίσης τὸ ἔθνος κατὰ τὰς δεινὰς στιγμὰς ἀνέπεμπε δεήσεις πρὸς τὸν Ὑψιστον, ὑπὸ τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς τῆς πρωτεύουσας εὗρισκε παρηγορίαν καὶ ἐνεπνέετο θάρρος καὶ τόλμην. Διὰ τοῦτο ὑμνήθη ὁ ναὸς ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια ἐθεώρησαν τὴν Ἀγίαν Σοφίαν ἐπὶ αἰῶνας ὡς τὸ σύμβολον τῶν ἐθνικῶν μας ὀνείρων καὶ τῶν ἐλπίδων μας.

Σήμερον ὁ ναὸς σῴζεται ἀκέραιος. Οἱ Τούρκοι ἐσεβάσθησαν τὸ πάνσεπτον μνημεῖον καί, διὰ νὰ τὸ περισώσουν ἀπὸ τὴν φθορὰν τοῦ χρόνου, μετέβαλον αὐτὸ εἰς μουσεῖον βυζαντινῆς τέχνης καὶ φροντίζουν διὰ τὴν διατήρησίν του»).

Εκτός από την Αγία Σοφία, οι μαθητές πληροφορούνται και για πολλά άλλα σημαντικής αξίας κτίσματα και οχυρωματικά έργα¹ και ιδιαίτερα για ευαγή ιδρύματα προς ενίσχυση των ασθενέστερων τάξεων («Πολὺν μεγάλην ἐπίσης διάδοσιν ἔλαβε τότε καὶ ἡ δημοσία ἀγαθοεργία. Εἰς ὅλον τὸ Κράτος ἔκτισαν ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ἡ Θεοδώρα ξενῶνας, νοσοκομεῖα, γηροκομεῖα, πτωχοκομεῖα καὶ παντὸς εἴδους φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα. Ἐφρόντισαν μάλιστα νὰ τὰ προικοδοτήσουν πλουσιώτατα, ὥστε νὰ λειτουργοῦν ἀνέτως εἰς τὸ μέλλον. Τὰ ἀγαθοεργὰ ταῦτα ἰδρύματα, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ἡ τιμὴ τῆς σημερινῆς κοινωνίας, κάμνουν ἀθάνατον τὴν μακαρίαν μνήμην τῶν χριστιανῶν Ἀυτοκρατόρων»²).

Παράλληλα με τα κτίσματα, είναι γεγονός πως στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού η πνευματική κίνηση, μέσω της τέχνης και των γραμμάτων, γνώρισε επίσης σημαντική άνθιση. Το γεγονός αυτό δεν περνά απαρατήρητο από όλα τα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία αφιερώνουν αρκετές σελίδες γι' αυτό το θέμα³.

Τέλος, μνεΐα γίνεται από τους συγγραφείς και στην οικονομική του πολιτική, όπου σημειώνεται κυρίως η εισαγωγή του πανάκριβου μεταξιού

¹ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σσ. 44-45 («Ο Ιουστινιανὸς ἐφρόντισεν ἐπίσης νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀχανῆ αὐτοκρατορίαν του ἀπὸ τὰς ἐπιθέσεις τῶν βαρβάρων. Διὰ τοῦτο ἀνήγειρεν εἰς τὰ κυριώτερα συνοριακὰ σημεῖα πολυάριθμα φρούρια καὶ ὀχυρώματα, τὰ ὁποῖα ὠνόμασαν Ἰουστινιάνεια. Τὰ ἐρείπια τούτων προκαλοῦν καὶ σήμερον τὸν θαυμασμόν μας. Ὁ σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἱστορικὸς Προκόπιος βεβαίωι ὅτι τὸ κολοσσαῖον ἀμυντικὸν ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔσωσε πολλάκις τὴν αὐτοκρατορίαν [...]

Ἐκτὸς τῶν ὀχυρωμάτων καὶ φρουρίων, τὰ ὁποῖα ἀνήγειρεν ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὰ σύνορα τοῦ κράτους, πλῆθος ἀπέραντον μεγάλων δημοσίων ἔργων εἶδε τὸ φῶς ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ. Οὐδεμία ἴσως ἄλλη περίοδος τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας παρουσιάζει τόσην κτηριακὴν δραστηριότητα, ὅσῃν ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐκτίσθησαν νέαι πόλεις, γέφυραι, ὁδοί, λουτρά, ξενοδοχεῖα, ὅπου κατέλυνον οἱ ἄποροι ξένοι, ὑδραγωγεία, δεξαμεναί, δικαστήρια καὶ πρὸ πάντων μοναστήρια καὶ ἐκκλησίαι...»).

² Α. Ἀδαμαντίου, *ό.π.*, σ. 49.

³ Κ. Καλοκαιρινός, *ό.π.*, σ. 108 («Στὰ πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ἔργα τοῦ αἵωνα τοῦ Ἰουστινιανοῦ βλέπομε πολὺν ξεκάθαρα πόσο βαθιὰ ἄλλαξαν τοὺς ἀνθρώπους οἱ νέες ιδέες τῆς Χριστιανικῆς οἰκουμένης. Ἐδῶ ὑπάρχει καθαρὴ πρόοδος. Ὁ 6ος αἰώνας εἶναι ὁ αἰώνας πὸν στὰ θέματα τέχνης καὶ πνεύματος ἀφήνεται πίσω ἡ Ρωμαϊκὴ παράδοση· στὴ θέση τῆς πλάθονται καὶ ἐπικρατοῦν παντοῦ νέες μορφές καὶ ρυθμοί· στὴν ποίηση, ξεπροβάλλει ὀλότελα νέο εἶδος, ἡ ἐκκλησιαστικὴ, μὲ ἀλλιῶτικο σύστημα μέτρου καὶ ρυθμοῦ· μεγάλος ἀντιπρόσωπος ἦταν ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός. Στὴ ζωγραφικὴ ἐπικρατοῦν θέματα καινούρια καὶ ἀντίληψη τοῦ ὠραίου διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ. Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τὸ ἴδιον· ἐδῶ μάλιστα ὁ Ἰουστινιανὸς προσπάθησε πρὸ πολὺν γιὰ νὰ δημιουργηθῇ νέος ρυθμός, ὁ Βυζαντινός, μ' ἓνα ἀθάνατο ἔργο, τὴν Αγία Σοφία, πὸν ὑπῆρξε ὁ προσωπικὸς καλλιτεχνικὸς του πόθος· «ἡ μεγάλη Ἐκκλησία», ὅπως τὴν ἔλεγον, ἐγκαινιάζει τὸν καινούριον ρυθμό. Τὸ νέο στοιχεῖο, πὸν τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς προηγούμενους καὶ θὰ μείνῃ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα στὶς ἐκκλησίες τῆς ὀρθόδοξης Χριστιανοσύνης, εἶναι ὁ τροῦλος πὸν ὑψώνεται στὸ κέντρο τῆς στέγης. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τὸ δανείστηκαν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ πὸν τὸ συνήθιζε ἀπὸ τὸν προηγούμενον αἰώνα»).

από την Κίνα και η καλλιέργεια του προϊόντος κυρίως στις ελλαδικές περιοχές της αυτοκρατορίας¹.

¹ Α. Χωραφᾶς - Α. Σακελλαρίου, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή από τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Ρωμαίους μέχρι τοῦ 8^{ου} αἰῶνος μ.Χ.*, ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 81 («Ὁ Ἰουστινιανὸς προσέτι ἐφρόντισε διὰ τὴν βιομηχανίαν καὶ τὸ ἐμπόριον καὶ ἰδίως διὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὸ κράτος τῆς καλλιέργειας τῆς μετάξης. Ἔως τῶρα ἡ μετάξα ἐκόστιζε πολὺ ἀκριβά, διότι παρήγετο μόνον εἰς τὴν Κίναν καὶ ἡ μεταφορὰ τῆς ἐχρειάζετο πολλὰ ἔξοδα. Ἀλλὰ οἱ Κινέζοι δὲν ἄφηνον νὰ ἐξαχθοῦν ἐκ τῆς Κίνας ἀγὰ μεταξοσκώληκος. Ὁ Ἰουστινιανὸς λοιπὸν διὰ νὰ ἐπιτύχη τὸν σκοπὸν τοῦ μετεχειρίσθη πανουργίαν. Δύο Ἕλληνες μοναχοὶ μετέβησαν εἰς τὴν Κίναν. Ἐκεῖ ἔμαθον πῶς καλλιεργεῖται ὁ μεταξοσκώληξ καὶ, ὅταν ἔφευγον, ἔκρυψαν ἀγὰ ἐντὸς τῶν σωληνωτῶν ράβδων τῶν καὶ τὰ ἔφερον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐδῶ ἐκαλλιέργησαν τὸν σπόρον καὶ ἐδίδαξαν καὶ ἄλλους τὸν τρόπον τῆς καλλιέργειας του. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἤρχισεν ἡ καλλιέργεια τῆς μετάξης εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἡ ὅποια ἔφερον εἰς αὐτὰς πολὺν πλοῦτον»).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κάθε εκπαιδευτικό σύστημα αντικατοπτρίζει ορισμένη κοινωνική σύνθεση και εκφράζει τον εθνικό χαρακτήρα και την πνευματική παράδοση του λαού, ο οποίος το έχει καθιερώσει. Το ίδιο ισχύει και με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και ειδικότερα με το μάθημα της Ιστορίας. Με την ίδρυση του νεότερου ελληνικού κράτους το 1830 διαπιστώθηκε η επιτακτική ανάγκη της εξ αρχής συγγραφής διδακτικών εγχειριδίων στην ελληνική εκπαίδευση. Ως προσωρινή λύση επιλέχθηκε η μετάφραση ξένων ιστορικών βιβλίων. Το πρώτο απ' αυτά που βρήκαμε στην έρευνά μας κυκλοφόρησε το 1853 και ανήκει στον A.A.C. Cammerer, σε μετάφραση του Γ. Γεννάδιου. Το τελευταίο κυκλοφόρησε το 1881 με συγγραφέα τον G. Weber σε μετάφραση του Α.Ι. Αντωνιάδη. Ως εκ τούτου οι έφηβοι μαθητές του 19ου αιώνα διδάχθηκαν και γνώρισαν τη βυζαντινή ιστορία, όπως την αποτύπωσαν και την αποτίμησαν οι ξένοι και κυρίως οι Γερμανοί ιστορικοί.

Η ίδια τάση εξακολουθεί να ισχύει και στις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε και τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια που συγγράφονται από Έλληνες ιστορικούς, και όχι μόνο, αποτελούν συμπιλήματα ξένης εργογραφίας. Όταν τα σχολικά εγχειρίδια αποδεσμεύονται πλέον από τα ιστορικά έργα των δυτικοευρωπαίων, τότε αποκτούν τον δικό τους χαρακτήρα και τη δική τους ξεχωριστή ύλη, προσαρμοσμένη στην ελληνική πραγματικότητα.

Η διδασκαλία του μαθήματος της βυζαντινής ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ακολουθεί εν πολλοίς την πορεία της ανάπτυξης των βυζαντινών σπουδών. Βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη διδασκαλία του μαθήματος στα ελληνικά πανεπιστήμια. Στα σχολικά εγχειρίδια αποτυπώνεται η εικόνα περί Βυζαντίου, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από την πανεπιστημιακή διδασκαλία. Ιδιαίτερα δε στα πρώτα εγχειρίδια που συνεγράφησαν από καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ακολουθώντας τα πρότυπα των δυτικών κρατών, επιδίωξε μέσω της εκπαίδευσης να προβάλλει τις δικές του απόψεις για την ιστορία του, απαντώντας ταυτόχρονα σε θέσεις που αμφισβητούσαν το «ένδοξο» παρελθόν του. Η έμφαση που δίνεται σε όλα σχεδόν τα εγχειρίδια του 19ου αιώνα – αλλά και του 20ού – στην αναίρεση των αντιλήψεων του Fallmerayer, περί της περιορισμένης ελληνικότητας των Ελλήνων εκείνης της εποχής, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα που αναλύεται σε διάφορα σημεία της παρούσας διατριβής. Την ίδια στοχοθεσία υπηρετεί και η στρατηγική επιλογή του τριμερούς χωρισμού της ελληνικής ιστορίας, που εμπνεύστηκε πρώτος ο Σπ. Ζαμπέλιος και εφάρμοσε στην ελληνική εκπαίδευση ο Κ. Παπαρηγόπουλος. Ακόμα κι όταν με το πέρασμα του χρόνου η θεωρία του Fallmerayer απώλεσε τη δυναμική της και απορρίφθηκε από την επιστημονική κοινότητα, τα

ελληνικά σχολικά βιβλία εξακολούθησαν να ασχολούνται με την αναίρεσή της, σε μικρότερο έστω βαθμό. Το ίδιο ασφαλώς μπορεί κανείς να διαπιστώσει και με άλλα γεγονότα, που δείχνουν ολοφάνερα πως η σχολική ιστοριογραφία τάχθηκε από την αρχή της ύπαρξής της στην υπηρεσία της εθνικής (και θρησκευτικής) αγωγής των Ελλήνων.

Η συγκεκριμένη πρακτική δεν θα πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση, καθώς αποτελεί σύννηθες φαινόμενο στη σχολική ιστοριογραφία των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών τόσο κατά τον 19ο, όσο και κατά τον 20ό αιώνα¹. Ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε πως τα διδακτικά εγχειρίδια, παρότι διαθέτουν μια σταθερή εθνοκεντρική/ελληνοκεντρική οπτική ως προς το περιεχόμενό τους, δεν επηρεάζονται ιδιαίτερα από μείζονες (δικτατορίες) ή ελάσσονες (εναλλαγή στην εξουσία κομμάτων εκ διαμέτρου αντίθετων μεταξύ τους) πολιτικές αλλαγές. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η αντιμετώπιση των Βουλγάρων στα σχολικά βιβλία βυζαντινής ιστορίας. Πριν την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους, οπότε και απουσιάζουν οι διεκδικήσεις εδαφών που θεωρούνται αμιγώς ελληνικά, οι Βούλγαροι παρουσιάζονται με τρόπο ουδέτερο στα σχολικά εγχειρίδια. Αντιθέτως, κατά την περίοδο του Μακεδονικού αγώνα και της βουλγαρικής κατοχής της Μακεδονίας και της Θράκης, η στάση των σχολικών εγχειριδίων απέναντι στον συγκεκριμένο λαό είναι καταφανώς εχθρική. Η στάση αυτή δεν επηρεάζεται όμως από τις εναλλαγές στην εξουσία κομμάτων με διαφορετική πολιτική έναντι των γειτόνων, ακόμα και μετά τη δεκαετία του 1980.

Μια πιο προσεκτική ματιά στα έργα που διδάσκονται στα ελληνικά σχολεία φανερώνει πως εξελίσσονται διαρκώς, ακολουθώντας τα ευρωπαϊκά πρότυπα, έστω και με μικρές χρονικές καθυστερήσεις. Έτσι, την έντονη προσωπική παρέμβαση των συγγραφέων του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, που παρατηρούμε, διαδέχεται μια εξομαλυντική προσπάθεια, ιδιαίτερα μετά το β' μισό του 20ού αιώνα. Η διακριτική σιωπή ή μια μικρή και άνευ σημασίας αναφορά σε κάποιον αυτοκράτορα, θα πάρει τη θέση εκφράσεων όπως «ανίκανος» ή «φάυλος» που «αγόταν και φερόταν από τις επιθυμίες της συζύγου του». Το ίδιο ισχύει και με την εικόνα των «άλλων», όπως αυτή παρουσιάζεται στα σχολικά εγχειρίδια. Τον 19ο αι. περιγράφονται ακόμα και με απαξιωτικούς και υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς. Προϊόντος του χρόνου οι μειωτικοί χαρακτηρισμοί εξαλείφονται. Ωστόσο, οι συγγραφείς μπορούν πλέον να προβάλλουν την εικόνα των «άλλων» εμμέσως, με τη βοήθεια των πηγών ή των εικόνων που παρατίθενται στα εγχειρίδιά τους. Κεφάλαια για την τέχνη, για την

¹ Στην Ιταλία για παράδειγμα, ιδιαίτερα κατά την περίοδο επικράτησης του φασιστικού κόμματος του Μουσολίνι, η κρατική προπαγάνδα είναι εντονότατη στα σχολικά εγχειρίδια (βλ. Nicholas Beattie, «Sacred Monster: Textbooks in the Italian educational system», *British Journal of Educational Studies* 29 (1981), σσ. 218-235)

κοινωνική, πολιτική, οικονομική ζωή στο Βυζάντιο προστίθενται, μαζί με επεξηγηματικές και κατατοπιστικές εικόνες, που συχνά παίρνουν τη θέση της ελληνοκεντρικής αφήγησης.

Άλλη μία διαφοροποίηση παρατηρείται στην ταξινόμηση της ύλης των διδακτικών εγχειριδίων ιστορίας. Στα πρώτα εγχειρίδια ήταν προσωποκεντρική, δηλαδή γινόταν με βάση τα πρόσωπα των αυτοκρατόρων. Στον 20ό αιώνα η παρουσίαση της ύλης γίνεται με κριτήριο τα γεγονότα και τη μεταξύ τους αιτιώδη σχέση. Ίσως αυτό να οφείλεται και στο γεγονός ότι τα σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα είναι γραμμένα με περισσότερο επιστημονικό τρόπο. Δεδομένου ότι οι συγγραφείς παραθέτουν πηγές προς επίρρωση των γραφομένων και αναγράφουν στο τέλος των εγχειριδίων τη βιβλιογραφία στην οποία στηρίξαν τη συγγραφή τους, τα βιβλία τους καθίστανται επιστημονικά έργα.

Κοινός τόπος για τους συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων είναι η προβολή της σύγχρονης τους εποχής μέσα από την έκθεση των ιστορικών γεγονότων. Άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό ερμηνεύουν τη βυζαντινή ιστορία επηρεασμένοι από τα δεδομένα και τις συνθήκες που επικρατούσαν στη δική τους ιστορική πραγματικότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εικονομαχία. Στα εγχειρίδια του 19ου αιώνα άλλοτε εντάσσεται στο μεταρρυθμιστικό έργο των αυτοκρατόρων και άλλοτε παρουσιάζεται ως αίρεση που δίχασε τον βυζαντινό κόσμο και κατέληξε με την κατίσχυση του δυτικού πολιτιστικού πνεύματος έναντι του ανατολικού.

Όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο γίνεται μνεία στις αυτοκράτειρες, η αντιμετώπιση της γυναικείας παρουσίας στα σχολικά βιβλία δεν αποκλίνει από τις απόψεις περί γυναικών εκείνης της εποχής. Ωστόσο, θα αποτελούσε έναν σοβαρό αναχρονισμό να αναζητήσουμε κάτι διαφορετικό από μια κοινωνία που αναγνώρισε στις γυναίκες το δικαίωμα της ψήφου μόλις το 1952, ακολουθώντας το παράδειγμα των υπόλοιπων δυτικών χωρών (η Βρετανία και η Γερμανία για παράδειγμα έπραξαν το ίδιο το 1918, η Γαλλία το 1944 και η Ελβετία μόλις το 1971).

Σε γενικές γραμμές, παρά τις αιτιάσεις που προβάλλονται κατά καιρούς, η ενδελεχής μελέτη των διδακτικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας μας φανερώνει ένα εκσυγχρονιστικό πνεύμα στην εκπαίδευση, μια ματιά αρκετά σύγχρονη, που προσπαθεί να ακολουθήσει κατά πόδας τις ευρωπαϊκές ιστοριογραφικές εξελίξεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Akropolites G., *The History*, μτφρ. Ruth Macrides, Oxford University Press, 2007.

Αλεξίου Ε., *Ισοκράτης Ευαγόρας. Ερμηνευτική Έκδοση*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005.

Βιλλαρδουίνος Γοδεφρίδος, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης* μτφρ. Γ. Αντύπας, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 2002.

Γερμανός αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Δογματικά ἐπιστολάι», PG 98 (1863), 147A – 222B.

Corpus Iuris Civilis, Berolini, Apud Weidmannos, 1815.

Γρηγοράς Νικηφόρος, «Ρωμαϊκή Ιστορία», PG 148 (1865), 119A–1449D.

Δαμασκηνός Ίωάννης, «Λόγος Πρῶτος Ἀπολογητικός. Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας», PG 94 (1864), 1231A – 1284A.

Του ἴδιου, «Λόγος Τρίτος Ἀπολογητικός. Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας», PG 94 (1864), 1317A – 1420C.

Damianus Petrus, «*Institutio monialis XI*», PL 145 (1853), 731B-750C, αγγλική μτφρ., J. J. Norwich, *A History of Venice*, Harmondsworth 1983.

Δούκας Μιχαήλ, «Βυζαντινή Ιστορία», PG 157 (1866), 749A–1166B.

Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, *Ἐπετηρίς τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1933-1934*, Αθήναι 1933.

Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια VIII: Σχέδιον Ὅργανικοῦ Νόμου τοῦ Πανεπιστημίου, χ.τ., 1896.

Ἐπιφάνιος, «Κατὰ αἰρέσεων ὀγδοήκοντα», PG 41 (1863), 173A – 1998D.

Εὐσέβιος Παμφίλου, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία», PG 20 (1857), 45A–906.

Του ἴδιου, «Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως Λόγοι Δ'», PG 20 (1857), 905A-1229B.

Του ἴδιου, «Εἰς Κωνσταντίνον τὸν βασιλέα Τριακονταετηρικός», PG 20 (1857), 1316C-1440B.

Ζωναράς Ίωάννης, «Χρονικόν», PG 134 (1864), 39A–1414A.

- Του ίδιου, «Ανάλυσις», *PG* 135 (1887), 9A–325C.
- Ζώσιμος, *Ιστορία Νέα*, εκδ. L. Mendelssohn, Χίλντεσάιμ 1963.
- Θεοφάνης, «Χρονογραφία», *PG* 108 (1863), 55A – 1010B.
- Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, H.S. Jones & J.E. Powell, εκδ. 1942, *Thucydides Historiae*. I–II. Έκδ. 2^η, Οξφόρδη: Clarendon Press, Ανατ. 1967–70.
- Ινδικοπλεύστης Κοσμάς, «Χριστιανική Τοπογραφία», *PG* 88 (1864), 52A–461A.
- Κεδρηνός Γεώργιος, «Σύνοψις Ἱστοριῶν», *PG* 121 (1865), 24A – 1165C.
- Κριτόβουλος, «Ευγγραφή Ἱστοριῶν», εκδ. D.R. Reinsch, *CFHB* 22, de Gruyter, Berlin 1983.
- Κολοκοτρώνης Θ., *Διήγησις συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ἕως τὰ 1836*, εκδ. Καθημερινή, Αθήνα 2020.
- Λακτάντιος, *Περὶ τῶν θανάτων τῶν Διωκτῶν (De mortibus persecutorum)*, εκδ. T. Moreau, τ. 1-2, Παρίσι 1954.
- Λέων Διάκονος, «Ἱστορία», έκδ. C.B. Hase, *CSHB* 30, σσ. 3-178, Bonnae 1828.
- Μαλάλας Ἰωάννης, «Χρονογραφία», *PG* 97 (1865), 65A–717A.
- Mansi J., *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, τ. 1-31, Φλωρεντία 1759 – 1798, ανατ. και συμπλ. ἀπὸ τους: J.B. Martin – L. Petit, τ. 1-53, Παρίσι-Λειψία 1901-1927, β' ανατύπ. Γκράτς, τ. 1-53, 1960-1961.
- Νεῖλος ἀσκητής, «Ἐπιστολαί», *PG* 79 (1865), 81A – 582B.
- Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece, Apparatum criticum novis curis elaboraverunt Barbara et Kurt Aland una cum Instituto Studiorum Textus Novi Testamenti Monasterii Westphaliae*, Stuttgart 1993.
- Νικηφόρος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, «Ἱστορία Σύντομος», εκδ. Imm. Bekker, *CSHB* 38, σσ. 4-86, Bonnae 1837.
- Νόμοι καὶ διατάγματα περὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (ἀπὸ τοῦ ἔτους 1886-1895) ἐκδιδόμενα ἐπὶ τῆς πρυτανείας Ἀν. Διομήδους Κυριακοῦ, Ἀθηναί 1896.
- «Νομοσχέδιον περὶ Ὄργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου»: Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς. *Παράρτημα* 1899, σσ. 1015-1030.

- Ὁδηγίαι πρὸς τοὺς φοιτητάς ἐκάστης σχολῆς. Περὶ τῆς ἀλληλουχίας τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν καὶ περὶ τῆς τηρητέας μεθόδου καὶ τάξεως κατὰ τὰς ἀκαδημαϊκὰς σπουδὰς, Ἀθῆναι 1853.
- Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐπετηρὶς τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1930-1931, Θεσσαλονίκη 1930.
- Pertusi Agost. (επιμ.), *La caduta di Constantinopoli: L'eco nel mondo*, II, εκδ. Mondadori, Μιλάνο 1976.
- Pisides Georgios, *Heraclias*, I, 14, 181, ed. A. Pertusi, Giorgio di Pisidia Poemi, Panegirici epici (Studia Patristica et Byzantina, 7. Heft), Ettal 1959.
- Πρακτικά Ἀκαδημαϊκῆς Συγλήτου (ΠΑΣ), συνεδρίαση 11ης Ιουνίου 1838.
- Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Ἀθῆναι 1846.
- Rahlf's A. (ed.), *Septuaginta, Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Editio Altera quam recognovit et emendavit R. Hanhart, Stuttgart 2006.
- Ράλλης Γ. – Ποτλῆς Μ., *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Α'-ΣΤ', Ἀθήνησιν 1852-1859 (Φωτ. Ανατ. 1996).
- Σάθας Κωνσταντῖνος, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, IV, Παρίσι 1874.
- Σκυλίτζης Ἰωάννης, «Σύνοψις Ἱστοριῶν», εκδ. I. Thurn, *CFHB* 5, de Gruyter, Berlin 1973.
- Συμεών Μάγιστρος καὶ Λογοθέτης, «Χρονικόν», εκδ. H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell, *CFHB* 44,1, de Gruyter, Berlin 2006.
- Συνεχισταὶ Θεοφάνους, «Χρονογραφία», *PG* 109 (1863) 15A-500C.
- Σωζομενὸς Ἐρμεῖος, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία», *PG* 67 (1864), 33A – 1629C.
- Φιλοστόργιος, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία», *PG* 65 (1864), 460A–624A.
- Χαλκοκονδύλης Λαόνικος, *Αποδείξεις Ἱστοριῶν*, εκδ. E. Darkó, Βουδαπέστη 1922-1927.
- Haury J.-Wirth G., *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. I-IV, Λειψία 1962-1964.
- Χρυσόστομος Ἰωάννης, «Εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου», *PG* 59 (1862), 485–490.
- Χωνιάτης Νικήτας, «Χρονικὴ Διήγησις», *CSHB* 35, εκδ. Imm. Bekker, Βόννη 1835.
- Wassiliewsky B. – Jernstedt V. (ed.), *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris*.

De officiis Regiis Libellus, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1965.

Willelmi Tyrensis Archiepiscopi, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, 1 – 12, CreateSpace Independent Publishing Platform, Columbia 2010.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ – ΑΡΘΡΑ

Άδαμαντίου Α., *Ο Μέγας Κωνσταντῖνος*, Αθήναι 1933.

Αθανασιάδη-Fowden Π., «Από τή ρωμαϊκή στή βυζαντινή αυτοκρατορία (324-642)», *ΙΕΕ*, τ. Ζ' (1979), σσ. 32-91.

Αθανασιάδης Χ., *Τα αποσυρθέντα βιβλία - Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.

Αθανασόπουλος Μ., *Οι φιλοσοφικές απόψεις περί Ιστορίας στο έργο των ιστορικών της Αλώσεως*, Αθήνα 2014.

Aksin Sina, «Η όθωμανική άποψη για τήν άλωση τής Πόλης», στο: Εϋ. Χρυσός (έπιμ.), *Η Άλωση τής Πόλης*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1999, σσ. 249-269.

Alföldi A., *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Οξφόρδη 1969.

Άμαντος Κ., «Βιβλιοκρισία», *Άθηνά* 31 (1919), σσ. 173-190.

Του ίδιου, «Άναμνήσεις από τρίμηνον ύπουργίαν», *Παιδεία* 13 (Οκτώβριος 1947), σσ. 647-655.

Του ίδιου, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους 395 - 867 μ.Χ.*, τ. Α', ΟΕΔΒ, Αθήναι 1963.

Angold M., *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204 – Μια πολιτική ιστορία*, μτφρ. Ευαγγ. Καργιανιώτη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997.

Του ίδιου, *Byzantium: The Bridge from Antiquity to the Middle Ages*, PHOENIX PRESS 2001.

Του ίδιου, *Η τέταρτη σταυροφορία. Τα γεγονότα και το ιστορικό πλαίσιο*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2006.

Του ίδιου, *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, Τομές και Συνέχεια*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2013.

- Argyropoulos R., *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Αθήνα, Institute for Neohellenic Research - Collection «History of Ideas» 1, 2001.
- Άσώπιος Κ., *Ιστορία τῶν ἐλλήνων ποιητῶν και συγγραφέων*, Ἀθῆναι 1862.
- Afinogenov Dmitry, «Τό γεγονός τῆς Ἄλωσης μέσα στά ρωσικά χρονικά», στο: Εὐ. Χρυσός (ἐπιμ.), *Ἡ Ἄλωση τῆς Πόλης*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1999, σσ. 221-246.
- Baker G.B., *Constantine the Great and the Christian revolution*, London 1931.
- Barber C., *Figure and Likeness. On the limits of representation in Byzantine Iconoclasm*, Princeton - Oxford 2002.
- Barbero Al., *Ιεροί Πόλεμοι*, ἐκδ. Historical Quest, Ἀθήνα 2020.
- Barker John W., *Justinian and the Later Roman Empire*, University of Wisconsin Press, Madison 1966.
- Barkey K., *Αυτοκρατορίες και διαφορετικότητα. Οι Οθωμανοί σε συγκριτικό πλαίσιο*, μτφρ. Μ. Δημητριάδου, επιμ. Μ. Σαρηγιάννης, ἐκδ. Αλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2014.
- Barnes T., *Constantine the Great and the Christian Church*, Λονδίνο 1972.
- Του ίδιου, *Constantine and Eusebius*, Καίμπριτζ, Μασσαχ. 1981.
- Του ίδιου, *The new Empire of Diocletian and Constantine*, Λονδίνο-Καίμπριτζ, Μασσαχ. 1982.
- Βασιλείου Α., *Τρυγών η φιλέρημος. Το θέατρο του Αλέξανδρου Μωραΐτιδη και η αναζήτηση της καλλιτεχνικής και εθνικοθρησκευτικής ταυτότητας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου και το πρώτο του 20ου αιώνα*, ἐκδ. ΠΕΚ, Ηράκλειο 2015.
- Baus K., *From the Apostolic Community to Constantine*, Burns & Oates, London 1980.
- Baynes N., *Constantine the Great and the Christian Church*, Λονδίνο 1972.
- Beattie N., «Sacred Monster: Textbooks in the Italian educational system», *British Journal of Educational Studies* 29 (1981), σσ. 218-235.
- Beck H-G., *Ἡ βυζαντινή χιλιετία*, μτφρ. Δημ. Κούρτοβικ, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1992.

- Βελουδής Γ., *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1982.
- Βιζυηνός Γ., *Απαντα τα ποιήματα*, τ. 1-2, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2003.
- Βλαχοπούλου Φ., *Ο Μέγας Κωνσταντίνος και η διαμόρφωση του βυζαντινού κράτους*, εκδ. Σπανός, Αθήνα 1986.
- Της ίδιας, «Βιβλιογραφικό δοκίμιο για την Κασ(σ)ία-Κασ(σ)ιανή. Ο θρύλος γύρω από τη βυζαντινή ποιήτρια και η ιστορικότητά του», *ΒΔ 1* (1987), σσ. 139-159.
- Bleckmann B., *Konstantin der Grosse*, Ράινμπεκ 1996.
- Βογιατζόγλου Ά., «Κωνσταντίνος Ἄμαντος», *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἰ. Ἄμαντον*, Αθήνα 1940, σσ. α'-δ'.
- Βουρβέρης Ι.Κ., *Τό πρόβλημα τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας εἰς τὰ Δημοτικά Σχολεῖα καί τὰ Γυμνάσια*, 2^η ἔκδ., Ἑλληνική Ἀνθρωπιστική Ἐταιρεία, Αθήναι 1970.
- Brubaker L., «The artisanal production of second Iconoclasm (815-843)» στο: M. Kaplan (ed.) *Monastères, images, rouvoirs et société à Byzance*, Paris 2006, σσ. 135-152.
- Βρυώνης Σ., *Η καθ' ημάς Ανατολή: η πνευματική παράδοση του μεσαιωνικού Ελληνισμού στον σλαβικό και στον ισλαμικό κόσμο*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995.
- Του ίδιου, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού, 11ος-15ος αι.*, μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996 (ανατύπ. 2000 και 3η ανατύπ. 2008).
- Bryer A. - Herrin J., (ed.), *Iconoclasm*, Birmingham 1977.
- Burckhardt J., *The Age of Constantine the Great*, Λονδίνο 1949.
- Bynes N.H. - Moss H.St. L.B., *Βυζάντιο, Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό*, μτφρ. Δ. Σακκάς, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1988.
- Cameron Averil et al. eds., «Justinian Era». *The Cambridge Ancient History*, έκδ. δεύτερη, Cambridge 2000.
- Cesaretti P., *Θεοδώρα. Η άνοδος μιας αυτοκράτειρας*, μτφρ. Λ. Καρατζάς, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2003.

- Γιαννόπουλος Α.Π., «Η Πάτρα στον 9^ο αιώνα», στο: Π.Α. Γιαννόπουλος-Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μεσαιωνική Πελοπόννησος, Βυζάντιο, Λατινοκρατία, Πρώιμη Τουρκοκρατία*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2013, σσ. 219-232.
- Του ίδιου, *Βυζαντινοί και Άραβες κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2016.
- Του ίδιου, *Βυζαντινοί και σλάβοι στην Ελλάδα, κατά την ύστερη πρωτοβυζαντινή και την πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο* εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2018.
- Γιαρένης Η., *Η συγκρότηση και η εδραίωση της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2008.
- Του ίδιου, *Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, εκδ. Alter Ego, Αθήνα 2010.
- Γληνός Δ., *Ένας άταφος νεκρός*, εκδ. Αθηνᾶ, Αθῆναι 1925.
- Γλύκατζη - Αρβελέρ Έλ., *Η πολιτική ιδεολογία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 1977.
- Chalandon F., *Les Comnène. Études sur l' Empire byzantine au XIe au XIIe siècles*, τ. I-III, B. Franklin, New York 1971.
- Chrysostomides Julian Ch., "The Byzantine Empire from the 11th to the 15th century", στο K. Fleet (ed.), *The Cambridge history of Turkey*, v. I: *Byzantium to Turkey, 1071-1453*, University Press, Cambridge 2009, pp. 6-49.
- Chrysses (Chrissis) N.G.- Carr M. (edd.), *Contact and conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204-1453, Crusade, religion and trade between Latins, Greeks and Turks*, Ashgate, Farnham-Burlington 2014.
- Chrysses (Chrissis) N.G., "Crusades and crusaders in medieval Greece", στο N. I. Tsougarakes (N. I. Tsougarakis)-P. Lock (edd.), *A Companion to Latin Greece*, Brill, Leiden-Boston 2015, pp. 23-72.
- Crowley R., *Κωνσταντινούπολη 1453. Η τελευταία μεγάλη πολιορκία*, μτφρ. Δ. Κωνσταντινίδης, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2006.
- Curran J., *Pagan city and Christian capital, Rome in the fourth century*, εκδ. Clarendon Press-Oxford, Oxford 2002.
- Garland L., *Βυζαντινές αυτοκράτειρες. Γυναίκες και εξουσία στο Βυζάντιο, 527-1204*, μτφρ. Νάνσυ Κουβαράκου, εκδ. Έλλην, Αθήνα 2000.
- Gibbon Ed., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. I, 1776;

- vols. II, III, 1781; vols. IV, V, VI, 1788–1789, Strahan & Cadell, London.
- Grabar A., *L'Iconoclasme. Dossier archéologique*, Paris 1984.
- Grégoire H., «Memento Bibliographique», *Byzantion* 8 (1933), σσ. 371-374.
- Του ίδιου, «Imperatoris Michaelis Palaeologi De vita sua: Opusculum necnon Regulae quam ipse monasterio S. Demetrii praescripsit fragmentum», *Byzantion* 29/30 (1959-1960), σσ. 447-476.
- Grousset R., *Ιστορία των σταυροφοριών*, μτφρ. Ανδρ. Πάγκαλος, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1988.
- Δάλκος Ι.Κ., «Ένα Κεφάλαιο Βυζαντινής Ιστορίας και τὰ Σχολικά Έγχειρίδια», *Πλάτων* 9 (2015), Παράρτημα, εκδ. Παπαζήση, σσ. 39-71.
- Δαπέργολας Ν., *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία από τον 7ο έως και τον 9ο αιώνα*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009.
- De Clermont A., *L' Histoire des Croisades*, Παρίσι 1638.
- Δέμης Ίω., *Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας (τό πρόβλημα τῆς μεταστροφῆς)*, Αθήναι 1972.
- Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τ. Α'-Β', εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990.
- Δημαράς Θ. Κ., *Τό ἔργο τοῦ Κωνσταντῖνου Ἀμάντου. Λόγος ἐπιμνημόσυνος*, Αθήνα 1961.
- Του ίδιου, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το ἔργο του*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986.
- Δημητριάδης Σ.Χ., *Συλλογή τῶν περί Μέσης Ἐκπαιδεύσεως ἰδία ἰσχυόντων Νόμων, Βασιλικῶν Διαταγμάτων, ἐγκυκλίων Διαταγμάτων κ.λπ ἀπό τοῦ 1833-1899 ἔτους ἐκδοθεῖσα ἐγκρίσει τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1899.*
- Δημοσθένους Α., «Η εποχή των Σταυροφοριών», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σσ. 20-123.
- Diehl Ch., *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, τ. Α'-Ε', μτφρ. Ε. Ταμπάκη, εκδ. Ηλιάδη, Αθήνα 2002.
- Drapeyron L., *L' empereur Héraclius Et L' empire Byzantin Au VIIe Siècle*, Paris, E. Thorin, 1869.

- Drijvers H., *Helena Augusta: the mother of Constantine the Great and the legend of her finding of the True Cross*, Λέιντεν-Νέα Υόρκη, Κολωνία 1992.
- Δροσίνης Γ., *Απαντα*, εκδ. Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, τ. 1-5, Αθήνα 2001.
- Εγγονόπουλος Ν., *Μπολιβάρ*, εκδ. Ίκαρος, 2007.
- El-Cheikh N.M., *Το Βυζάντιο όπως το είδαν οι Άραβες*, μτφρ. Ν. Κελερμένος, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2013.
- Έλύτης Ό., *Θάνατος και ανάστασις του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου*, έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1971.
- Errington R.M., «Constantine and the Pagans», *GRBS* 29 (1988), σσ. 309-318.
- Evans J.A.S., *Η εποχή του Ιουστινιανού*, μτφρ. Β. Κουρής, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1999.
- Ζακυθινός Δ., «Σκέψεις τινές περί Εικονομαχίας», *Τιμητικός τόμος επί τῇ 45ετηρίδι ἐπιστημονικῆς δράσεως καί τῇ 35ετηρίδι τακτικῆς καθηγεσίας Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου*, Αθήναι 1958, σσ. 90-102.
- Του ίδιου, «Κωνσταντῖνος Ἄμαντος (1874-1960) Νεκρολογία», *Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 29 (1959), σσ. 449-455.
- Του ίδιου, «La synthèse byzantine dans l' antithèse Orient-Occident», *Actes du Colloque International de Civilisations Balkaniques*, Sinaïa, 8-14 juillet 1962, σσ. 107-115.
- Του ίδιου, *Τό Βυζάντιο ἀπό τοῦ 1071 μέχρι τοῦ 1453*, Αθήναι 1972, ἀνατ. 1980.
- Του ίδιου, «Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Ὁ θεωρητικός τῆς Ἱστοριονομίας. Ὁ ἱστορικός τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ», *πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. ΜΘ' (1974), σσ. 303-328.
- Του ίδιου, *Βυζαντινή Ἱστορία, 324-1071*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Ἰωάννινα 2015.
- Ζαλοκώστας Γ.Χ., *Απαντα*, εκδ. Φέξης, Αθήναι 1903.
- Του ίδιου, *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2013.
- Ζαμπέλιος Ἰω., *Τραγωδία Ἰωάννου Ζαμπελίου Λευκαδίου*, τ. 1-2, έκδ. Σεργίου Χ. Ραφτάνη, ἐν Ζακύνθῳ 1860.
- Ζαμπέλιος Σπ., *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος, ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, έκδ. Ἐρμής, Κέρκυρα 1852.

- Ζωγραφόπουλος Κ., *Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης και οι απόψεις του για τους Οθωμανούς Τούρκους*, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη 2002.
- Ήμελλος Σ., *Θρυλούμενα για την Άλωση και την εθνική αποκατάσταση*, εκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1991.
- Θεοδοσίου Σ., *Βυζάντιο και Σλάβοι: Η ιστορική πορεία των βαλκανικών κρατών από την κάθοδο των σερβικών φύλων έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, εκδ. Δίαυλος, Αθήνα 2015.
- Ιορδανίδου Μ., *Λωξάντρα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2011.
- Ιωαννίδου Αιμ., *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης. Μια συνθετική καταγραφή*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2000.
- Jonathan H., *Byzantium and the Crusades*, Continuum, London 2014.
- Jones A., *Ο Κωνσταντίνος και ο εκχριστιανισμός της Ευρώπης*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 1982.
- Καβάφης Κ.Π., *Τα ποιήματα*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1990.
- Kaegi W., *Ηράκλειος, αυτοκράτορας του Βυζαντίου*, μτφρ. Δ. Κωνσταντινάκου, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2007.
- Καζαμίας Α., «Η κατάρα του Σίσυφου: η βασανιστική πορεία της ελληνικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης» στο: Καζαμίας Α. – Κασσωτάκης Μ., *Ελληνική εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Αθήνα 1995, σσ. 40-72.
- Καζαντζάκης Ν., «Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος», *Νέα Έστία*, τ. 54, τχ. 630 (1/10/1953), σσ. 1363-1399.
- Καλδέλλης Α. – Αναγνωστάκης Η., *Ο Ιουστινιανός πίσω από τον αυτοκράτορα*, εκδ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Αθήνα 2014.
- Kalić Jovanka, «Η Σερβία και η πτώση της Κωνσταντινουπόλεως», στο: Εὐ. Χρυσός (ἐπιμ.), *Η Άλωση της Πόλης*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1999, σσ. 193-206.
- Καπνουκάγιας Χ., *Οί διδάσκαλοι καί καθηγηταί μου. Τεῦχος τρίτον: Οί καθηγηταί μου τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν (τῆς Ἑλλάδος) καί Λιψίας καί Βερολίνου τῆς Γερμανίας*, Θεσσαλονίκη 1977.
- Καραγάτσης Μ., *Η λιτανεία τῶν ἀσεβῶν*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1944.

- Καραγιαννόπουλος Ι, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. Α' - Γ', εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993-1999.
- Του ίδιου, *Το Βυζαντινό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Αθήνα 2001.
- Καραθανάσης Έ.Α., *Η τρίσημη ένότητα του Ἑλληνισμού, Αρχαιότητα, Βυζάντιο, Νέος Ἑλληνισμός*, έκδοτικός οἶκος ἀδελφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.
- Καραλής Β., *Εισαγωγή στο ἔργο του Δούκα Βυζαντινουργική Ιστορία*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997.
- Καραμανωλάκης Β., *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν (1837-1932)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικῶν Ερευνῶν ΕΙΕ, Αθήνα 2006.
- Καραμπελιάς Γ., *1204, Η διαμόρφωση του νεώτερου ελλητισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2006.
- Καραστάθης Κ., *Ο ἅγιος Κωνσταντῖνος ο Μέγας και η εναντίον του πολεμική*, εκδ. Μπαρτζουλιάνος, Αθήνα 2006.
- Καρδαράς Θ. Γ., *Βυζαντινο-Περσικοί πόλεμοι: Η σύγκρουση δύο Αυτοκρατοριῶν*, εκδ. Περισκόπιο, Αθήνα 2006.
- Καρολίδης Π., *Ἐγχειρίδιον Βυζαντινῆς Ἱστορίας μετὰ τῶν κυριωτάτων κεφαλαίων τῆς λοιπῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας πρὸς χρῆσιν τῶν φοιτητῶν τῆς φιλολογίας*, Αθῆναι 1906.
- Του ίδιου, *Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανός*, ἔκδ. πέμπτη, εκδ. Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Αθῆναι 1927.
- Κάρποβ Σ., *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, μτφρ. Ε. Κριτσέφσκαγια, Α. Ευσταθίου, επιστ. επιμ. Μ. Γκρατσιάνσκι – Σ. Κορδῶσης, Ινστιτούτο Ἱστορικῶν Ερευνῶν ΕΙΕ, Αθήνα 2017.
- Καρυωτάκης Κ., *Ἀπαντα*, εκδ. Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988.
- «Κατάλογος Μελετῶν Κ. Ἀμάντου», *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἰ. Ἀμαντον*, Αθήνα 1940, σσ. ε'-ια'.
- Κατσαροπούλου Μ., *Ἐνα πρόβλημα της ελληνικῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας: η σερβική επέκταση στη δυτική Ελλάδα στα μέσα του 14ου αι.*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989.
- Κατσόβσκα Μαλιγκούδη Γ., *Η μεσαιωνική Ρωσία*, εκδ. Gutenberg / Γ. και Κ.

Δαρδανός, Αθήνα 2013.

Kershaw S. P., *A Brief History of the Roman Empire*, Robinson, London 2013.

Κιουσοπούλου Τ., «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων* 15 (1993), σσ. 257-276.

Της ίδιας, «Οι Βυζαντινές Σπουδές στην Ελλάδα (1850-1940)» στο Ο. Γκράτζιου-Α. Λαζαρίδου (επιμ.), *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930). Κατάλογος έκθεσης*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2006, σσ. 25-36.

Της ίδιας (επιμ.), *1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, εκδ. ΠΕΚ, Ηράκλειο 2007.

Kitromilides M. P., "On the Intellectual Content of Greek Nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Greek Idea" στο David Ricks-Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Asghate, Aldershot 1998, σσ. 25-47.

Κόκκινος Γ., «Κουλτούρα και Ιστορία. Η νοηματοδότηση της έννοιας "κουλτούρα" από τη γερμανική διάνοηση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (1807-1918)», *Μνήμων* 18 (1996), σσ. 157-180.

Κόλιας Τ., *Νικηφόρος Β΄ Φωκάς. Ο στρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο*, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993.

Κονόμος Ντ., *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τὰ εύρισκόμενα έργα του*, εκδ. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1984.

Konstam Ang., *Ιστορικός Άτλας των Σταυροφοριών*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2006.

Κόντη Β., «Εργογραφία Διονυσίου Α. Ζακυθηνού», *Σύμμεικτα* 9Α (1994), Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού, σσ. 17-65.

Κοντογιώργης Γ., *Το ελληνικό κοσμοσύστημα. Η Βυζαντινή περίοδος της οικουμένης (4ος μ.Χ. - 15ος μ.Χ. αιώνες). Η «Ρώμη» ως ελληνικό καταπίστευμα*, τ. Γ', εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2020.

Του ίδιου, *Το ελληνικό κοσμοσύστημα. Η Βυζαντινή περίοδος της οικουμένης (4ος -15ος αιώνες). Η περίοδος της οικουμενικής ολοκλήρωσης και η ανάδυση της «Νεοτερικότητας»*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2020.

Του ίδιου, *Το ελληνικό κοσμοσύστημα. Η Βυζαντινή οικουμενική κοσμόπολη*,

ο ευρωπαϊκός Μεσαίωνας και ο νεότερος κόσμος. Από τον ελληνικό στον ευρωπαϊκό δρόμο προς τη «νεωτερικότητα», τ. Ε', εκδ. Ι. Σιδέρης Αθήνα 2021.

Του ίδιου, *Το ελληνικό κοσμοσύστημα. Η Βυζαντινή οικουμενική κοσμοπόλη, ο ευρωπαϊκός Μεσαίωνας και η «νεωτερικότητα». Η νεωτερική «επιστήμη» στη δοκιμασία της Κοσμοσυστημικής Γνωσιολογίας*, τ. ΣΤ', εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2021.

Κόντογλου Φ., *Η Πονεμένη Ρωμιούσνη*, εκδ. Άγκυρα, Αθήνα 2011.

Κορδάτος Γ., *Τά τελευταία χρόνια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1975.

Κορρές Θ., «Λέων Γ' και Κωνσταντίνος Ε': Το ξέσπασμα της Εικονομαχίας», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 7, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σσ. 60-107.

Του ίδιου, «Νικηφόρος Α' και οι διάδοχοι (802-820)», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 7, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σσ. 162-211.

Του ίδιου, *Λέων Ε' ο Αρμένιος και η εποχή του, 811-820*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.

Κουκουλές Φ., *Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός*, τ. 1-6, Αθήνα 1948-1955.

Κουλούρη Χρ., *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 18, Αθήνα 1988.

Κουντούρα-Γαλάκη Έ., *Ο Βυζαντινός Κληρικός και η κοινωνία τῶν σκοτεινῶν αἰώνων*, Ίνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Αθήνα 1996.

Κρεμμυδάς Βασ., *Η Μεγάλη Ιδέα, μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, εκδ. Τυπωθήτω/Δάρδανος, Αθήνα 2013.

Κυριάκης Ε., *Βυζάντιο και Βούλγαροι, 7^{ος}-10^{ος} αι. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου*, διδακτορική διατριβή, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993.

Κυρίτσης Γ., *Ιδεολογία και σχολική ιστορία - «εμείς» και οι «άλλοι» στη βυζαντινή ιστορία του Δημοτικού*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017.

Λαγανάς Γ., *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου*, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Ελληνική Βιβλιοθήκη 3, Αθήνα 2002.

- Λαΐου Άγγ., «Η βασιλεία του Άνδρόνικου Β' (1282-1328)», *ΙΕΕ*, τ. Θ' (1980), σσ. 137-183.
- Λάμπρος Σ., *Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. Σκοπός-Προέλευσις-Ὀργάνωσις-Δράσις*, Αθήνα 1925.
- Του ίδιου, *Ἡ ἰδέα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν παρά τοῖς Ἑλλησι (Πραγματεία βραβευθεῖσα ἐν τῷ Α' Κανδηλωρείῳ ἀγῶνι το 1921)*, Αθήνα 1928.
- Λαμφίδης Ο., «Ἡ ἱστορία των Ἑλλήνων του Πόντου εἰς τα σχολικά εγχειρίδια», *Αρχεῖον Πόντου* 34 (1977-78), σσ.132-154.
- Λάμπας Κ., «Το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνῶν τον ΙΘ' αἰῶνα», *Πανεπιστήμιο: Ἰδεολογία και Παιδεία. Ἱστορική διάσταση και Προοπτικές*, Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, ΙΑΕΝ - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 19 Α', Αθήνα 1989, σσ. 137-147.
- Λεσβιακά. *Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακῶν Μελετῶν. Πρακτικά Συνεδρίου: «Οἱ ἀδελφοί Βερναρδάκη στα Νεοελληνικά Γράμματα»*, τ. 11, Μυτιλήνη 1987.
- Λουγγῆς Τ., «Τὸ ἀνατολικὸ χριστιανικὸ κράτος (395 – 518)», *ΙΕΕ*, τ. Ζ' (1979), σσ. 122-126.
- Του ίδιου, *Ἰουστινιανός Πέτρος Σαββάτιος, Κοινωνία, πολιτική και ἰδεολογία τον 6ο μ.Χ. αἰῶνα*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005.
- Του ίδιου, *Ἐπισκόπηση Βυζαντινῆς Ἱστορίας*, τ. Α'-Β', εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011.
- Maalouf Am., *Οἱ σταυροφορίες ἀπὸ τη σκοπιά των Αράβων*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1991.
- Maas M. (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge 2005.
- Mac Mullen R., *Constantine*, εκδ. Dial Press, New York 1969.
- Του ίδιου, *Paganism in the Roman Empire*, εκδ. Yale University Press, New Heaven 1981.
- Του ίδιου, *Christianizing the Roman Empire*, εκδ. Yale University Press, New Heaven 1984.
- Μακσιμονιέ L., *Ἡ εθνογένεση των Σέρβων στον μεσαῖωνα*, Ἴδρυμα Γουλανδρόη-Χορν, Αθήνα 1994.

- Μαλιγκούδης Φ., *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα. Οικονομική οργάνωση, πολιτειακή δομή, εθνολογική προέλευση, παράγοντες εξελληνισμού*, εκδ. Βάνιας Θεσσαλονίκη 1991 (2η επαυξημένη έκδ., εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2013).
- Mango C., *Βυζάντιο, Η αυτοκρατορία της νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988.
- Του ίδιου (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, Πανεπιστημίου Οξφόρδης, επιμ. ελληνικής έκδοσης Γ. Μωυσειδίου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006.
- Μαργαρού Ε., *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο, Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2000.
- Ματζούκη Κορ. (επιμ.), *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, Τέταρτη σταυροφορία*, εκδ. Έλλην, Αθήνα 2004.
- Μελισσειδής Ι. – Ζαβολέα-Μελισσειδή Π., *Νικηφόρος (Β΄) Φωκάς (ελ-Νικφούρ)*, τ. 1-2 (με συνεχή σελιδαρίθμηση), εκδ. Βεργίνα, Αθήνα 2001.
- Meyendorff J., *Βυζάντιο και Ρωσσία. Μελέτη των βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων κατά το 14ο αιώνα*, μτφρ. Νίκος Φωκάς, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1988.
- Του ίδιου, *Imperial unity and Christian divisions: The Church 450–680 A.D., The Church in history*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, Νέα Υόρκη 1989.
- Μηλιαράκης Α., *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, 1204-1261*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1994.
- Μητσάκης Κ., *Βυζαντινή Υμνογραφία, από την εποχή της Καινής Διαθήκης έως την Εικονομαχία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985.
- Μιγιάτοβιτς Τσέντ., *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος - Η τελευταία νύχτα της Πόλης*, μτφρ. Μιχ. Δελέγκος, εκδ. Διόπτρα, Αθήνα 2007.
- Miller W., *Τραπεζούντα, η τελευταία ελληνική αυτοκρατορία της βυζαντινής εποχής, 1204-1461*, μτφρ. Σ. και Ξ. Μαυραντώνη, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002.
- Moorhead J., *Justinian*, London 1994.
- Μοσχονάς Ν. (επιμ.), *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

2008.

Μπαμπούνης Χ., *Η Εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο, Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1999.

Του ίδιου, *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013.

Του ίδιου, *Μεθοδολογία και Ερμηνεία της Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017.

Μπουζάκης Σ., *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, τ. Α', Αθήνα 2002.

Του ίδιου (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις*, τ. Β', Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010. Εκδ. Gutenberg Γιώργος και Κώστας Δάρδανος, Αθήνα 2011.

Μπουλάκη-Ζήση Χ., *Ο εκχριστιανισμός των Ρώσων*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989.

Μπουμπουλίδης Φ., «Αναγραφή δημοσιευμάτων Κωνσταντίνου Ί. Αμάντου», *Είς μνήμην Κ. Ί. Αμάντου 1874-1960*, Αθήνα 1960.

Μπουραντάς Κ., *Θεοφανώ, Η πριγκήπισσα του Βυζαντίου που έγινε συναυτοκράτειρα (coimperatrix) και η μεγάλη αυτοκράτειρα (Grosse Reichskaiserin) του Α' γερμανικού ράιχ, διαμορφώτρια της γερμανικής γλώσσας και φορέας της ιδέας ενός «ευρωπαϊκού συστήματος κρατών*, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2013.

Μυριβίλης Στρ., *Διηγήματα*, εκδ. εφημ. Ταχυδρόμος τῆς Μυτιλήνης, Μυτιλήνη 1928.

Του ίδιου, *Το κόκκινο βιβλίο*, εκδ. Έστία, Αθήνα 2009.

Του ίδιου, *Η ζωή ἐν τάφῳ*, εκδ. Έστία, Αθήνα 2011.

Μωραϊτίδης Άλ., *Διηγήματα*, τ. Δ', έκδ. Ίω. Σιδέρης, Αθήναι 1921.

Necipoglu N., *Byzantium between the Ottomans and the Latins: politics and society in the late Empire*, University Press, Cambridge 2009.

Nicol D., *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου*, μτφρ. Π. Λεύκας, Ιωάννινα 1974.

Του ίδιου, «Από τὴν ἄλωση ὡς τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1206-1261)», *ΙΕΕ*, τ. Θ' (1980), σσ. 76-106.

- Του ίδιου, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, 1267-1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά τον μεσαίωνα*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.
- Του ίδιου, *Ο θάνατος αυτοκράτορας: η ζωή και ο μύθος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου*, μτφρ. Δ. Σταυρόπουλος, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1993.
- Του ίδιου, *Οι βυζαντινές δεσποσύνες, δέκα πορτρέτα 1250-1500*, μτφρ. Σ. Κομνηνός, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2004.
- Του ίδιου, *Το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2007.
- Του ίδιου, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2012.
- Νικολάου Κ., *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1993.
- Της ίδιας, *Βυζαντινά βασιλικά συνοικέσια «μετ' αλλοφύλων και αλλογλώσσων», 7ος-11ος αι.*, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2000.
- Της ίδιας, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2005.
- Της ίδιας, «Και τότε πρώτον ο καθ' ημάς χρόνος τεθεάται γυναικωνίτιν μετασηματισθείσαν εις βασιλικόν βουλευτήριον: μια άλλη ανάγνωση των βασιλείων των πορφυρογεννήτων αδελφών Ζωής και Θεοδώρας», στο Ι.Ε. Τζαμτζής, Π. Αντωνόπουλος, Χ. Σταυράκος (επιμ.), *Αρετήν την καλλίστην, Σύμμεικτα προς τιμήν Καλλιόπης (Κέλλυς) Α. Μπουρδάρα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2021, σσ. 1753-1780.
- Νιχωρίτης Κ., *Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος. Ο πνευματικός βίος και ο πολιτισμός των Σλάβων*, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 2013.
- Norwich J. J., *Βυζάντιο: Οι πρώτοι αιώνες*, μτφρ. Ε. Πιερρός, εκδ. Intered, Αθήνα 1996.
- Του ίδιου, *Βυζάντιο: Το απόγειο*, μτφρ. Ε. Πιερρός, εκδ. Intered, Αθήνα 1997.
- Του ίδιου, *Βυζάντιο: Παρακμή και πτώση (1071-1453)*, μτφρ. Ε. Πιερρός, εκδ. Intered, Αθήνα 1999.

- Νούτσος Χ., *Προγράμματα Μέσης Έκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος*, έκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Του ίδιου, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, έκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1979.
- Ντούρου - Ηλιοπούλου Μαρία, *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο, Οι σταυροφορικές ηγεμονίες στη Ρωμανία (13ος -15ος αιώνας): Πολιτικές και θεσμικές πραγματικότητες*, έκδ. Gutenberg – Γιώργος και Κώστας Δάρδανος, Αθήνα 2012.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ., «Η ανόρθωση (802-945)», *ΙΕΕ*, τ. Η' (1979), σσ. 46-97.
- Της ίδιας, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα: από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθηνό»: *Σύμμεικτα του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών: «Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού»*, τ. 9 (1994), Μέρος Β', σσ. 153-176.
- Της ίδιας, *Βυζάντιο και Σλάβοι-Ελλάδα και Βαλκάνια, 6ος-20ός αι.*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.
- Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., «Ιστορικές σπουδές», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα πρώτα 75 χρόνια, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2000.
- Odahl Ch., *Constantine and the Christian Empire*, Νέα Υόρκη 2004.
- Οικονομίδης Ν., «Η ένοποίηση του ευρασιατικού χώρου (945-1071)», *ΙΕΕ*, τ. Η' (1979), σσ. 98-151.
- Του ίδιου, «Η κρίσιμη δεκαετία (1071-1081)», *ΙΕΕ*, τ. Θ' (1980), σσ. 8-12.
- Ostrogorsky G., *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. Α' - Γ', έκδ. Στεφ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993.
- Παλαμάς Κ., *Απαντα*, έκδ. Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, τ. 1-4, Αθήνα 2018.
- Παναγοπούλου Α., *Οι διπλωματικοί γάμοι στο Βυζάντιο (6ος-12ος αι.)*, έκδ. Λιβάνης/Νέα Σύνορα, Αθήνα 2006.
- Της ίδιας, *Θεοφανώ, η Βυζαντινή αυτοκράτειρα της Γερμανίας, πρέσβειρα του βυζαντινού πολιτισμού*, έκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2008.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., «Οι Ελληνίδες και η ψήφος. Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευ-*

νών, τ. 73 (1989), σσ. 3-38.

Παπαγεωργίου Α., *Το Βυζάντιο και οι Σλάβοι των Βαλκανίων. Πόλεμος, ιδεολογία και η εικόνα του άλλου*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2018.

Παπαδιαμάντης ΑΛ., *Απαντα*, τ. 1-5, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1988.

Παπαπάνου Κ., *Χρονικό - Ιστορία τῆς Ἀνωτάτης μας Ἐκπαιδευσεως, Ἀμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων*, Αθήνα 1970.

Παπαρηγόπουλος Κ., *Περὶ τῆς ἐποικήσεως σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον*, ἐν Ἀθήναις 1843.

Του ἴδιου, «Βιβλιογραφία», *Νέα Πανδώρα* τ. Γ', φυλλάδιο ΞΕ' (Δεκ. 1852), σσ. 397-403.

Του ἴδιου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων*, τ. 1-5, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, Ἀθήναι 1865-1877.

Του ἴδιου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, (ἐπιμ. καὶ προσθήκες Π. Καρολίδη), τ. 1-9, 5η καὶ 6η ἔκδ., ἐκδ. Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήναι 1925 καὶ 1932.

Του ἴδιου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 1-16, εκδ. Γαλαξία-Ερμείας, Αθήνα 2001.

Παράσχος Ἀχ., *Αἱ δύο Λειτουργίαι, ποίημα ἀπαγγελθὲν κατὰ τὴν 25 Μαρτίου ἐν τῷ φιλολογικῷ συλλόγῳ «Ὁ Παρνασσός»*, ἐν Ἀθήναις 1875.

Πάσσας Ν., *Βυζαντινὴ διαμάχη εἰκονοφύβων καὶ εἰκονοφίλων, 711-843. Ἱστορία-θεολογία-τέχνη*, εκδ. Ἱεράς Μητροπόλεως Ἡλείας, Αθήνα 1983.

Pears Ed., *Ἡ Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης το 1204, Ἱστορία τῆς τέταρτης σταυροφορίας*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2004.

Του ἴδιου, *Ἡ καταστροφή τῆς Ἑλληνικῆς Αυτοκρατορίας. Ἡ ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης το 1453*, (μτφρ. Ι. καὶ Χ. Κασσεσιάν), εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2005.

Πεντάζου Ι., «Ὁ Θεόδωρος Μανούσης καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν (1837-1858)», *Μνήμων* 17 (1995), σσ. 69-106.

Πέρρα Φ., «Ἡ λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο (1204-1566)», στο: *Ἱστορία των Ελλήνων*, τ. 8, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σσ. 522-569.

- Της ίδιας, «Βυζάντιο και Δυτικός κόσμος 11ος-15ος αιώνας», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σσ. 572-609.
- Της ίδιας, «Η Λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο και στην Κύπρο. Βιβλιογραφική συμβολή», *ΒΔ* 15 (2006), σσ. 373-434.
- Πετροπούλου Α., *Η πρώτη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (1974 – 1997), ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις, διδακτορική διατριβή*, στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/26324> (ημερομηνία προσπέλασης 18/02/2022).
- Phillips J., *Η τέταρτη σταυροφορία και η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2005.
- Pohlsander H., *The emperor Constantine*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2004.
- Πολέμης Ίω., *Άπαντα, Τά πρωτότυπα ποιητικά και θεατρικά έργα*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1970.
- Πολίτης Νικ., *Παραδόσεις Α΄*, Αθήναι 1904.
- Πρώτον Έλληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Έργασιαί τῆς διευθυνούσης Επιτροπῆς-Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων - Σχολική Έκθεσις*, Αθήναι 1904.
- Ράπτης Γ.Π., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα 1917-1940*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1997.
- Regan G., *Ηράκλειος, ο πρώτος σταυροφόρος. Οι ιεροί πόλεμοι του Βυζαντίου*, μτφρ. Κ. Αναστασοπούλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2006.
- Reston J., *Οι πολεμιστές του Θεού, Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος και Σαλαντίν στην Τρίτη Σταυροφορία*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2007.
- Rochow Ilse, *Κασσία. Μελέτες για το πρόσωπο, τα έργα και την υστεροφημία της ποιήτριας*, μτφρ. Μαρία Μαντή και Θεώνη Βάλβη, εκδ. Αρμός, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011.
- Runciman S., *Η βυζαντινή θεοκρατία*, μτφρ. Ιωσ. Ροηλίδης, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1982.
- Του ίδιου, *Η ιστορία των σταυροφοριών*, τ. 1-3, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2006.
- Του ίδιου, *Η Αλωση της Κωνσταντινούπολης 1453*, μτφρ. Ν. Νικολούδης, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2010.

- Σαββίδης Α.Γ.Κ., «Γενικό και λεπτομερές σχέδιο έκδοσης εγχειριδίου μεσαιωνικής ιστορίας και πολιτισμού», ΒΔ 1 (1987), σσ. 227-244.
- Του ίδιου, *Το Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι Τούρκοι τον ενδέκατο αιώνα*, 2^η έκδ., εκδ. Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1988.
- Του ίδιου, «Η ιστορία του μεσαιωνικού ελληνικού Πόντου στα σχολικά εγχειρίδια του Γυμνασίου και του Λυκείου κατά την τελευταία εικοσιπενταετία», ΒΔ 2 (1988), σσ. 251-260.
- Του ίδιου, *Το βυζαντινό οικουμενικό κράτος και η εμφάνιση του Ισλάμ, 518-717 μ. Χ.*, 2^η έκδ., εκδ. Εστία, Αθήνα 1990.
- Του ίδιου, «Ο εκχριστιανισμός των Ρώσων και το ρωσικό Χρονικό του Νέστορος», *Ίστωρ* 2 (1992), σσ. 83-94.
- Του ίδιου, *Βυζαντινό ιστοριογραφικό πεντάπτυχο - Προκόπιος, Μιχαήλ Ψελλός, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Κίνναμος, Γεώργιος Σφραντζής- Συμβολή για τους ιστοριογράφους και την εποχή τους*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001.
- Του ίδιου, *Βυζαντινά, Τουρκικά, Μεσαιωνικά: Ιστορικές Συμβολές*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2002.
- Του ίδιου, «Λατινοκρατία και Φραγκοκρατία στον ελλαδικό χώρο μετά το 1204 μ.Χ., Όροι ταυτόσημοι», *Βυζαντιακά* 23 (2003 / 2004), σσ. 185-209.
- Του ίδιου, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου-Ιστορική επισκόπηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας του μικρασιατικού ελληνισμού (1204 - 1461)*, εκδ. Ποντιακών Μελετών, «Αρχεῖον Πόντου», Παράρτημα 25, Αθήνα 2005.
- Του ίδιου, *Από την Υστερη Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα-Ιστορικά δοκίμια*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2006.
- Του ίδιου, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, τ. Α', έκδ. δεύτερη, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2006.
- Του ίδιου, *Δοκίμια Οθωμανικής Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2007.
- Του ίδιου, *Ιστορία της αυτοκρατορίας των μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)*, έκδ. δεύτερη, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2009.
- Του ίδιου (επιμ.), *Ο βυζαντινός Πόντος (4ος-15ος αιώνες μ.Χ.): Ιστορικές συμβολές*, εκδ. Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, «Αρχεῖον Πόντου», Παράρτημα 30, Αθήνα 2013.

- Του ίδιου, *Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461 μ.Χ.) – Η βυζαντινή αυτοκρατορία του Πόντου*, εκδ. Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 2016.
- Του ίδιου, *Το κράτος των μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461 μ.Χ.): Η Βυζαντινή αυτοκρατορία του Πόντου. Μια ευθύνοπτη ιστορική επισκόπηση*, εκδ. Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 2016.
- Του ίδιου, *The Beginnings and Foundation of Byzantine Studies*, Herodotos, Athenes 2018.
- Του ίδιου, *Βυζαντινο-Ρωσικά, εξήμισι αιώνες βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων (1^ο μισό 9^{ου} - 2^ο μισό 15^{ου}/αρχές 16^{ου} αι. μ.Χ.). Το status της έρευνας*, εκδ. Κ. και Μ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018.
- Του ίδιου, «Η απεικόνιση των βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια του Γυμνασίου και του Λυκείου με έμφαση στην τελευταία πεντηκονταετία», στο *Βυζαντινο-ρωσικά εξήμισι αιώνες βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων (1^ο μισό 9^{ου}-2^ο μισό 15^{ου}/αρχές 16^{ου} αι. μ. Χ.), το status της έρευνας*, εκδ. Κ. και Μ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 269-275.
- Του ίδιου, *Οι πρώιμοι Φράγκοι από τους Μεροβίγγειους στους Καρολίδες: Γρηγόριος Τουρ/Τουρώνης, εκχριστιανισμός των Φράγκων και βυζαντινο-φραγκικές σχέσεις (1^ο μισό 5^{ου}-2^ο μισό 8^{ου} αιώνα μ.Χ.)*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2020.
- Του ίδιου, *Σπουδές Μεσαιωνικής Ιστορίας στην Ελλάδα (Δυτικής Ευρώπης-Λατινοκρατία)*, 2^η εκδ., εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2020.
- Του ίδιου, *Τα χρόνια σχηματοποίησης του Βυζαντίου, 284-518 μ.Χ.*, 2^η εκδ., εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2021.
- Του ίδιου, «Σημειώσεις για τις πηγές της ιστορίας του Βυζαντίου και για τα βασικά γραμματολογικά τους βοηθήματα», *ΒΔ* 29 (2021), σσ. 561-616.
- Σαββίδης Α.Γ.Κ. – Λαμπάκης Στ., *Γενική βιβλιογραφία περί του Βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1992.
- Σαββίδης Αλ. - Νικολούδης Νικ., *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος (11ος-16ος αιώνες) Βυζάντιο, Μεσαιωνική Δύση, Ανατολή και Ισλάμ, Βαλκάνια και Σλάβοι*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2007.
- Σαμουηλίδης Χ., *Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, 1204-1461*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.

- Sarris P., *Economy and society in the age of Justinian*, Cambridge 2006.
- Schlumberger G., *Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος [Β'] Φωκάς*, μτφρ. Ι. Λαμπροίδης – Σ. Βουτυράς, εκδ. Γρηγοριάδης, Αθήνα 1977.
- Του ίδιου, *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος και ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453*, μτφρ. Σ. Λάμπρος, εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1996.
- Σεβκούνωφ Τύχ., *Η κατάρρευση της αυτοκρατορίας-Το βυζαντινό μάθημα*, εκδ. Αιμ. Πολυγένης, Αθήνα 2009.
- Σεφέρης Γ., *Τετράδιο Γυμνασμάτων Β', Ἐπιγράμματα καὶ Σχεδιάσματα (1968-1971)*, εκδ. Ἴκαρος, Αθήνα 1976.
- Shahid I., *Byzantium and the Arabs in the 4th century*, Ουάσιγκτον 1984.
- Του ίδιου, *Byzantium and the Arabs in the 5th century*, Ουάσιγκτον 1989.
- Simpson A.I., *Ιστορία του κινήματος σταυροφοριῶν στην Ανατολική Μεσόγειο (11ος-13ος αιώνας)*, εκδ. Ἑλλην, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2015.
- Σλουμπερζέ Γ. – Ντηλ Κ., *Μορφές του Βυζαντίου*, εκδ. Δαμιανός, Αθήνα χ.χ.
- Σοφianoπούλου Ι., «Αίρεση ἢ Μεταρρύθμιση; Η εικονομαχία στα σχολικά εγχειρίδια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του 19^{ου} αιώνα», *ΒΔ* 28 (2020), σσ. 501-554.
- Στάθης Π., «Ὅψεις της διαμόρφωσης της εθνικῆς ιστοριογραφίας στην Ελλάδα τον ΙΘ' αἰώνα: ἡ συμβολή των καθηγητῶν Ἱστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνῶν», ΠΕΦ, *Σεμινάριο 17: Εθνική Συνείδηση και Ἱστορική Παιδεία*, Αθήνα 1994, σσ. 100-117.
- Σταματόπουλος Δ., *Το Βυζάντιο μετὰ το ἔθνος*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Σταυρίδου-Ζάφρακα Α., «Η χρυσή εποποιία», στο: *Ἱστορία των Ελλήνων*, τ. 7, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ., σσ. 352-443.
- Της ίδιας, *Βυζάντιο, 13ος αἰώνας. Από την κατάρρευση στην ανασυγκρότηση. Κράτος της Ηπείρου - Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2016.
- Stephenson P., *Ο θρύλος του Βασιλείου (Β') του Βουλγαροκτόνου*, μτφρ. Ν. Παπαδάκης και Μ. Κόφφα, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2007.

- Στράτος Ά., «Η πτώση τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς (602-610)», *ΙΕΕ*, τ. Ζ' (1979), σσ. 222-243.
- Συνέλλη Κ., *Οι διπλωματικές σχέσεις Βυζαντίου και Περσίας ως τον 6^ο αι.*, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1986.
- Σωφρονιάδης Μ., *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων τῷ 1453 : Πλήρης περιγραφή του μεγάλου ιστορικού γεγονότος ἐπὶ τῆς βάσει των αρχαίων ιστορικών και των νεωτέρων συγγραφέων*, εκδ. Ελευθέρη Σκέψις, Αθήνα 2005 (2η ἐκδ., φωτομηχανική ανατύπωση τῆς ἐκδόσεως του 1920).
- Talbot Rice T., *Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικός βίος τῶν Βυζαντινῶν*, μτφρ. Φ.Κ. Βῶρος, ἐκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1972.
- Ταρκονα-Zaimona Vasilka και Μίλτενονα Anisava, «Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης καὶ ἡ ιστορικοαποκαλυπτική λογοτεχνία τῆς Βουλγαρίας», στο: Εὐ. Χρυσός (ἐπιμ.), *Ἡ Ἄλωση τῆς Πόλης*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Αθήνα 1999, σσ. 209-218.
- Ταχιάος Α. Α., *Βυζάντιο και Ρωσία: Θέματα πνευματικῶν και πολιτιστικῶν σχέσεων*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2016.
- Τζιόκας Σπ., *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αἰῶνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
- Του ἴδιου, *Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικοῦ κράτους*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Τζόουνς Ἄρν., *Ὁ Κωνσταντῖνος και ο Ἐκχριστιανισμός τῆς Ευρώπης*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα χ.χ.
- Τζουμελέας Σ.Γ. – Παναγόπουλος Π.Δ., *Ἡ Ἐκπαίδευσή μας στὰ τελευταία 100 χρόνια*, ἐκδ. οἶκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1933.
- Τωμαδάκης Ν., «Φαίδων Ἰ. Κουκουλές» *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, «Κανίσκιον Φαίδωνι Ἰ. Κουκουλέ», 23 (1953), σσ. ζ'-λγ'.
- Του ἴδιου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, τ. 1, Αθήνα 1965.
- Του ἴδιου, *Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)*, εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1993.
- Ὕμνοι καὶ Θρήνοι τῆς Ἀλώσεως, Ψηφιακός δίσκος εκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν τῆς Ἐθνικῆς Μουσικῆς, Αθήνα 2001.
- Fallmerayer P.J., *Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων*, εκδ. Νεφέ-

λη, Αθήνα 1984.

Του ίδιου, *Ιστορία της χερσονήσου του Μοριά κατά το Μεσαίωνα*, εκδ. Μεγάλη Πορεία, Αθήνα 2002.

Φασουλάκης Στ. – Αργύρης Π., *Αναγραφή δημοσιευμάτων Δημ. Ν. Βερναρδάκη και Γρηγ. Ν. Βερναρδάκη. Συμβολή πρώτη*, Εταιρεία Λεσβιακών Μελετών, Αθήνα 1986.

Φειδάς Βλ., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α'-Β', έκδ. δεύτερη, αυτοέκδοση, Αθήναι 1995.

Φιλίππου Φ., *Το πρώτο βουλγαρικό κράτος και η Βυζαντινή Οικουμενική Αυτοκρατορία, 681-852. Βυζαντινοβουλγαρικές πολιτικές σχέσεις.*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001.

Φραγκουδάκη Α., «Η τεχνική εκπαίδευση και η μυθολογία της», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. β', τεύχ. 4, Ανοιξη 1979, σσ. 9-22.

Frankopan P., *Η πρώτη σταυροφορία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2019.

Φωτεινός Δ. - Σιμενή Π.- Παπαδάκης Ν. (επιμ.), *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις*, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Μπουζάκη, εκδ. Gutenberg Γιώργος και Κώστας Δάρδανος, Αθήνα 2017.

Harris J., *Το Βυζάντιο και οι σταυροφορίες*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2004.

Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 1991.

Χατζηστεφανίδου Σ., «Η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και η συμβολή της στη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας (1837-1911)» στο Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης. Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης. Πάτρα, 28-30 Σεπτεμβρίου 2000*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 651-670.

Χατζόπουλος Δ., *Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς, 1394-1402*, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2004.

Herrin J., *Γυναίκες στην πορφύρα. Ηγεμόνες [ηγεμονίδες] του μεσαιωνικού Βυζαντίου*, μτφρ. Α. Εμμανουήλ, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2002.

Της ίδιας, *Η άνοδος και η πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, τ. Α', εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2017.

Hindley G., *Οι σταυροφορίες. Μια ιστορία για τους Ιερούς Πολέμους των*

- Σταυροφόρων, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2007.
- Χορστ Έμπερχαρντ, *Μέγας Κωνσταντίνος, Βιογραφία*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2007.
- Χρήστου Θ., *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή - Το έργο - Η εποχή του*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1998.
- Του ίδιου, *Τα σύνορα του Ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947). Τα πρώτα σύνορα του Ελληνικού κράτους (1830-1832)*, εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1999.
- Του ίδιου, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1999.
- Του ίδιου, *Προσεγγίσεις στη νεότερη Ελληνική ιστορία, από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο (1940-1941)*, εκδ. Πολεμικό Μουσείο, Αθήνα 2001.
- Του ίδιου, *Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της Επανάστασης του 1821*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013.
- Του ίδιου, *Χρονολόγιο της Επανάστασης του 1821, Περιφέρεια Πελοποννήσου, Τρίπολη 2021.*
- Χριστοφιλοπούλου Αικ., «Κρίσιμοι χρόνοι (642-802)», *ΙΕΕ*, τ. Η' (1979), σσ. 8-44.
- Της ίδιας, *Βυζαντινή Ιστορία (610-867)*, τ. Β1, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1986.
- Της ίδιας, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Α' (324-610), έκδοση δεύτερη, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Της ίδιας, «Οι βυζαντινές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου», *Νέα Εστία* 136 (1994), σσ. 983-991.
- Χρονόπουλος Ιω., *Ιουστινιανός και Βελισάριος*, εκδ. Historical Quest, Αθήνα 2017.
- Ure P.N., *Justinian and his Age*, Penguin, Harmondsworth 1951.
- Vasiliev A., *Justin the First: an introduction to the epoch of Justinian the Great*, Καίμπριτζ, Μασσαχ. 1950.
- Του ίδιου, *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1453)*, τ. Α'-Β', έκδ. δεύτερη, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1995.

Vlasto A., *The entry of the Slavs into Christendom (500-1200)*, Καίμπριτζ 1970.

Wasserman J., *Ναΐτες και ασασίνοι, Οι στρατιώτες του ουρανού*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2004.

Wolf Z., *Βαυαροί στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1984.

Γ. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ (9/10/1965)

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (3/7/1975)

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (11/11/1965 και 15/3/2009)

ΤΑ ΝΕΑ (8/3/2021)

Δ. ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

http://www.arch.uoa.gr/fileadmin/arch.uoa.gr/uploads/proptyxiakes_spoudes/odhgos_spoudwn_2021_2022.pdf (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

https://www.hist.auth.gr/wp-content/uploads/sites/63/2022/02/O%CE%B4%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%82%CE%A3%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%B4%CF%8E%CE%BD-2021-2022_0.pdf (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

<https://opencourses.auth.gr/courses/OCRS403> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

<https://opencourses.auth.gr/courses/OCRS408> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

http://www.hist-arch.uoi.gr/images/pdf/odigos_spoudon_2021_22.pdf (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

http://www.history-archaeology.uoc.gr/wp-content/uploads/2021/03/I-kai-A-OdhgosSpoudwnIstArx-2020-21_GR-upd7.pdf (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

[file:///C:/Users/user/Downloads/Odigos_Spoudon_2021_2022_v3%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Odigos_Spoudon_2021_2022_v3%20(1).pdf) (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

<https://www.he.duth.gr/el/course/eisagogi-vyzantini-istoria-politismo-4> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

<https://www.he.duth.gr/el/course/i-oikonomia-vyzantioy-5> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

<https://www.he.duth.gr/el/course/mesaioniki-valkaniki-istoria-5> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

<https://www.he.duth.gr/el/course/vyzantinos-politismos-5> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

<https://www.he.duth.gr/el/course/istoria-vyzantinis-paideias-5> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

<https://www.he.duth.gr/el/course/stayrofories-stayroforika-krati-2> (ημερομηνία προσπέλασης 06/03/22)

<https://www.ha.uth.gr/index.php?page=pre-lessons-search.display&a=KN0301> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022)

<https://www.ha.uth.gr/index.php?page=pre-lessons-search.display&a=SM1025> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022)

<https://www.ha.uth.gr/index.php?page=pre-lessons-search.display&a=IS4091> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022)

<https://www.ha.uth.gr/index.php?page=pre-lessons-search.display&a=IS5021> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022)

<https://dms.aegean.gr/%cf%80%cf%81%cf%8c%ce%b3%cf%81%ce%b1%ce%b1%ce%bc%ce%b1-%cf%83%cf%80%ce%bf%cf%85%ce%b4%cf%8e%ce%bd-2021-2022/> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022)

<https://www.sah.aegean.gr/undergraduate/i-214/> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022)

<https://www.sah.aegean.gr/undergraduate/i-226/> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022)

<https://www.sah.aegean.gr/undergraduate/pas-030/> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022)

<http://ham.uop.gr/images/030122-odigos.pdf> (ημερομηνία προσπέλασης 07/03/2022)

<https://www.ceid.upatras.gr/webpages/faculty/papaioan/ha/SG-2021-2022-el.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης 07/03/2022)

Δ. ΦΕΚ

ΦΕΚ 12 Α' 13-1-1932 (Προεδρικό διάταγμα «Περὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος διδασκτέων μαθημάτων σχολείων Μ. Ἐκπαιδεύσεως διὰ τὸ σχολικόν

έτος 1931-1932»).

ΦΕΚ 150 Α' 28-5-1951 (Αναγκαστικός Νόμος «Περί διαρρυθμίσεως τῶν Σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως»).

ΦΕΚ 182 Α' 24-10-1964 (Νομοθετικό Διάταγμα 4379/1964 «Περί ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς (Στοιχειώδους καὶ Μέσης) Ἐκπαιδεύσεως»).

ΦΕΚ Α' 100 (Ν. 309/76 «Περί ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως»).

ΦΕΚ Α' 102 (Ν. 576/77 «Περί ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Μέσης καὶ Ἀνωτέρας Τεχνικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Ἐκπαιδεύσεως»).

ΦΕΚ Α' 158 (διόρθ. ἡμαρτ. ἐν ΦΕΚ Α' 170/77 καὶ ΦΕΚ Α' 172/77 (Π.Δ. 503/77 «Περί τῶν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων τῶν Λυκείων Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως»).

ΦΕΚ Α' 161 (Π.Δ. 508/77 «Περί προαγωγικῶν καὶ ἀπολυτηρίων ἐξετάσεων Σχολείων Μέσης Ἐκπαιδεύσεως»).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Αδαμαντίου Αδαμ.: (1875-1937) Διαπρεπής Βυζαντινολόγος, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Γεννήθηκε στην Αθήνα, φοίτησε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Παρίσι. Δίδαξε Βυζαντινή Ιστορία και Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ υπήρξε και Σύμβουλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Διετέλεσε πρώτος έφορος αρχαιοτήτων του χριστιανισμού και μεσαιωνικού Ελληνισμού και διευθυντής στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών. Υπήρξε πολυγραφώτατος συγγραφέας, καθώς εκτός από διδακτικά εγχειρίδια συνέγραψε πλήθος επιστημονικών βιβλίων.

Αμαντος Κ.: (1874-1960) Βυζαντινολόγος, καθηγητής Πανεπιστημίου, Ακαδημαϊκός και πολιτικός. Γεννήθηκε στη Χίο και σπούδασε Ιστορία και Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αρχικά υπηρέτησε ως φιλόλογος σε διάφορα ελληνικά Γυμνάσια εντός και εκτός Ελλάδος και το 1925 διορίστηκε τακτικός καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου δίδαξε έως το 1939. Το 1926 υπήρξε ένα από τα πρώτα μέλη της Ακαδημίας Αθηνών. Το 1945 διορίστηκε υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Πλαστήρα. Πέθανε στην Αθήνα. Το έργο του υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό για τις βυζαντινές σπουδές.

Ανδουτσέλλης Σπ.: Καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης. Σε συνεργασία με τον Αθαν. Μπασιά, συνέγραψε σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας στα τέλη του 19ου αιώνα.

Αντωνιάδης Αντών.: (1836-1905) Φιλόλογος. Γεννήθηκε στον Πειραιά, με καταγωγή από την Κρήτη. Σε ηλικία μόλις 17 ετών φοίτησε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ολοκληρώνοντας εκεί και τη διδακτορική του διατριβή στη Φιλοσοφία. Εργάστηκε ως καθηγητής σε διάφορα Γυμνάσια της εποχής. Ίδρυσε τον Εθνικό Δραματικό Σύλλογο, ενώ ασχολήθηκε και με τη λογοτεχνία. Μετά τον θάνατό του, κληροδότησε την περιουσία του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βαλάκης Παύλ.: (1872-1940). Μεγάλωσε στα Χανιά της Κρήτης όπου υπηρέτησε ως φιλόλογος και Γυμνασιάρχης. Παράλληλα υπήρξε και επιμελητής του Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων με σημαντική δράση.

Βενιζέλος Θεοδόσ.: (Σμύρνη 1821 – Αθήνα 1900). Γεννήθηκε στη Σμύρνη και πέθανε στην Αθήνα. Σπούδασε Φιλοσοφία στα πανεπιστήμια της Αθήνας και του Βερολίνου και αναγορεύτηκε διδάκτορας του δεύτερου με μια μελέτη του για την Αθηνά (1854). Δίδαξε στη Ριζάρειο σχολή επί 45

χρόνια καθώς και στη Σχολή Ευελπίδων. Εκτός από διδακτικά εγχειρίδια συνέγραψε και αρκετά σημαντικά έργα.

Βουραζέλη-Μαρινάκου Ελ.: Καθηγήτρια. Συγγραφέας διάφορων διδακτικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στα μέσα του 20ού αιώνα.

Βραχνός Ν.: Καθηγητής στο Γυμνάσιο Πειραιά. Συγγραφέας διάφορων διδακτικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στις αρχές του 20ού αιώνα.

Cammerer Anselm Andreas Caspar (1781-1837) Γερμανός ιστορικός. Καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης και Γεωγράφος. Συνέγραψε διάφορα σχολικά εγχειρίδια σχετικά με τα μαθήματα της ιστορίας και της γεωγραφίας.

Δημητρούκας Ιω.: (1952-) Γεννήθηκε στο Δραγαμέστο/Καραϊσκάκη Αστακού και ζει στην Αθήνα. Είναι διδάκτωρ βυζαντινολογίας του Πανεπιστημίου του Μονάχου και ασχολείται κυρίως με την έρευνα της βυζαντινής ιστορίας. Υπηρέτησε στη Μέση Εκπαίδευση ως φιλόλογος και σχολικός σύμβουλος φιλολόγων.

Δραγάτσης Ιάκ. (1853-1935) Γεννήθηκε στον Πειραιά. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αναγορεύτηκε διδάκτορας Φιλοσοφίας στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Υπηρέτησε ως φιλόλογος σε διάφορα Γυμνάσια, και κυρίως σε αυτό του Πειραιά, όπου διετέλεσε και Γυμνασιάρχης. Παράλληλα ανέλαβε και την εποπτεία του πρώτου Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς. Αργότερα ίδρυσε ιδιωτικό σχολείο με τίτλο «Δραγάτσειον Εκπαιδευτικόν Ίδρυμα». Διετέλεσε επίσης Γραμματέας και Σύμβουλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ενώ συνεργάστηκε και με αντίστοιχα ιδρύματα του εξωτερικού. Εκτός από σχολικά εγχειρίδια, ο Δραγάτσης συνέγραψε πλήθος ακόμη αρχαιολογικών κυρίως έργων.

Ζαχαριάδης Κ.: Καθηγητής στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Συγγραφέας διάφορων διδακτικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στα τέλη του 19ου αιώνα.

Θεοδωρίδης Χαρ.: (1883-1957) Πανεπιστημιακός, Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Γεννήθηκε στην Καισάρεια της Καππαδοκίας και φοίτησε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη. Σπούδασε Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αργότερα έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στη Λειψία, όπου έλαβε και τον τίτλο του διδάκτορα. Αρχικά υπηρέτησε ως φιλόλογος στη Μέση Εκπαίδευση και το 1925 κατέλαβε την έδρα της Φιλοσοφίας στο νεοσύστατο (1925) Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Συνέγραψε, εκτός από σχολικά εγχειρίδια, και πολλά ακόμη σημαντικά επιστημονικά έργα.

Θεοχάρη Μ.: (1923-2004) Βυζαντινολόγος, Ιστορικός της Βυζαντινής Τέχνης, επιδόθηκε ιδιαίτερα στη μελέτη της βυζαντινής και μεταβυζαντινής χρυσοκεντητικής. Σπούδασε αρχαιολογία, βυζαντινή τέχνη και μουσειογραφία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στη Σορβόννη, στη Σχολή του Λούβρου και στο Μόναχο. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια και στο Οικουμενικό Ινστιτούτο του Μπάρι. Στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας δώρισε τη βιβλιοθήκη της, η οποία αποτελείται από 3.000 τόμους και αντικείμενα ιστορικής αξίας.

Ιωαννίδης Αλκ.: Συγγραφέας διάφορων διδακτικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Ιωάννου Θουκ.: Δρ Ιστορίας - παιδαγωγός, σχολικός σύμβουλος φιλόλογων, διδάσκων καθηγητής Ιστορίας και Παιδαγωγικής σε ελληνικά και ξένα Πανεπιστήμια και συγγραφέας. Διετέλεσε μέλος της ομάδας σύνταξης προγραμμάτων σπουδών του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και συγγραφέας σχολικών βιβλίων.

Καλοκαιρινός Κ.: (1915-2001) Φιλολόγος. Γεννήθηκε στον Μπουρνόβα της Σμύρνης, απ' όπου έφυγε με τη μητέρα και τα αδέρφια του κατά τη μικρασιατική καταστροφή. Έζησε αρχικά στην Ικαρία και αργότερα στην Αθήνα. Φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και μεταπολεμικά υπηρέτησε ως φιλόλογος στη Μέση Εκπαίδευση. Το 1965 ανέλαβε τη συγγραφή ενός πολύκροτου σχολικού εγχειριδίου, το οποίο προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις και τελικά αποσύρθηκε. Το ίδιο βιβλίο, με διορθώσεις, επανεκδόθηκε το 1977 και διδάχθηκε εν τέλει στα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης για αρκετά χρόνια.

Κυριακόπουλος Δ.Η.: Συγγραφέας διάφορων διδακτικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στα τέλη του 19ου αιώνα.

Λαζάρου Αναστ.: (1885-1947) Εκπαιδευτικός-Συγγραφέας. Γεννήθηκε στη Σιάτιστα και σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Υπηρέτησε ως φιλόλογος σε διάφορα Γυμνάσια της χώρας και δίδαξε στα Διδασκαλεία Θεσσαλονίκης και Αθηνών. Συνέγραψε σημαντικό αριθμό σχολικών βιβλίων και άλλων έργων. Πέθανε στην Αθήνα.

Μπαρούτας Κ.: Δρ. αισθητικής, ιστορικός τέχνης. Σπούδασε στο πανεπιστήμιο Αθηνών, στη Γαλλία, όπου ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή και στη Γερμανία. Συνέγραψε βιβλία, μελέτες, δοκίμια και άρθρα.

Μπασιάς Αθ.: Καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης. Σε συνεργασία με τον Σπ. Ανδρουτσέλλη, συνέγραψε σχολικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας στα τέλη του 19ου αιώνα.

Ορφανουδάκης Ζαχ.: (-2002) Φιλολόγος. Συγγραφέας διδακτικού εγχειριδίου βυζαντινής ιστορίας.

Παπαρηγόπουλος Κ.: (1815-1891) Ο «πατέρας» της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης και τον φόνο του πατέρα του, κατέφυγε με τη μητέρα και τα αδέρφια του στην Οδησό. Το 1830 εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στο Ναύπλιο, χωρίς να κατορθώσει να ολοκληρώσει τις εγκύκλιες σπουδές του. Χάρη στην πολυγλωσσία του, διορίστηκε στο δημόσιο και αργότερα δίδαξε στο Γυμνάσιο Αθηνών ιστορία. Παρά τις αρχικές προσπάθειές του να διοριστεί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, απέτυχε, αφού δεν κατείχε κάποιον πανεπιστημιακό τίτλο. Το Πανεπιστήμιο του Μονάχου ωστόσο χάρη στο εν γένει έργο του, τον ανακήρυξε διδάκτορά του. Με αυτόν τον τίτλο αργότερα θα διοριστεί έκτακτος καθηγητής αρχικά (1851) και τακτικός στη συνέχεια (1856), καθώς και πρότανης του ίδιου πανεπιστημίου (1872). Το έργο του αναγνωρίστηκε σταδιακά, λαμβάνοντας σειρά διακρίσεων τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Με το έργο του καθιέρωσε τον λεγόμενο τριμερή χωρισμό της ελληνικής ιστορίας (αρχαία, μεσαιωνική και νεότερη) και συνέβαλε καθοριστικά στην ανάδειξη της βυζαντινής ιστορίας. Το μνημειώδες έργο του «Ιστορία του Έλληνικού Έθνους» αποτέλεσε έργο-σταθμό στην ελληνική ιστοριογραφία. Απεβίωσε στην Αθήνα.

Πανταζής Δ.: (1813-1884) Λόγιος, με πολυποίκιλο έργο και ενδιαφέροντα. Καταγόταν από το Κρούσοβο (Μοναστήρι) της Μακεδονίας και γεννήθηκε και πέθανε στην Αθήνα. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του, υπηρέτησε ως διδάσκαλος σε διάφορα σχολεία, ιδρύοντας στη συνέχεια ιδιωτικό εκπαιδευτήριο το οποίο διηύθυνε ο ίδιος. Χρημάτισε Γραμματέας του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως και Τμηματάρχης στο Υπουργείο Εκπαιδύσεως. Ασχολήθηκε επίσης με την αρχαιολογία, τη θεολογία και τη δημοσιογραφία, συγγράφοντας πλειάδα έργων.

Παπαθεοδώρου Δ.: Καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης. Συγγραφέας διάφορων σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στα τέλη του 19ου αιώνα.

Pütz Wilhelm (1806-1877) Γερμανός ιστορικός. Σπούδασε φιλολογία και ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Βόννης. Καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης στην Κολωνία. Συνέγραψε πληθώρα ιστορικών, γεωγραφικών και άλλων σχολικών εγχειριδίων.

Σακελλαρίου Αντ.: Γυμνασιάρχης. Συγγραφέας διάφορων σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στις αρχές του 20ού αιώνα.

Σπαθάκης Αρ.: (1837-1897) Παιδαγωγός και συγγραφέας παιδαγωγικών έργων. Γεννήθηκε στο Λιακοβέτσι Ζαγορίου και σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Συνέχισε τις σπουδές του στη Λειψία, σπουδάζοντας Φιλοσοφία και Παιδαγωγικά. Δίδαξε στη Ριζάρειο Σχολή και στο Αρσάκειο Παρθεναγωγείο. Το 1879 πρότεινε την αυτόνομη διδασκαλία του μαθήματος της Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, αλλά η πρότασή του αυτή, απορρίφθηκε (εν τέλει ιδρύθηκε είκοσι χρόνια αργότερα, το 1899). Συνέγραψε εκτός από σχολικά εγχειρίδια, έργα σχετικά με την παιδαγωγική και τη διδακτική.

Τζουγανάτος Ν.: (1906-1994) Φιλολόγος και εκπαιδευτικός. Γεννήθηκε στο Αργοστόλι. Σπούδασε Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Υπηρέτησε σε διάφορα Γυμνάσια ως φιλόλογος, καθώς και στη Βαρβάκειο Πρότυπο Σχολή, απ' όπου αποχώρησε το 1962 με τον βαθμό του γυμνασιάρχη. Ασχολήθηκε επίσης με τη φροντιστηριακή εκπαίδευση. Συνέγραψε διάφορα έργα και άρθρα, τα οποία αφορούν κυρίως την εκπαίδευση και την ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Τσαγρής Γ.: Γυμνασιάρχης. Συγγραφέας διάφορων σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού.

Τσακτίρας Α.: Ιστορικός, συγγραφέας. Έχει διατελέσει Σύμβουλος Φιλολόγων. Μετά τη συνταξιοδότησή του συνεργάστηκε με τον δήμο Θεσσαλονίκης για την ανάδειξη της τοπικής ιστορίας της πόλης.

Τσιβανόπουλος Σωκρ.: (1836-1896) Καθηγητής Πανεπιστημίου. Γεννήθηκε στον Αγ. Ιωάννη Κυνουρίας, ολοκληρώνοντας τις γυμνασιακές του σπουδές στη Σπάρτη. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και στη συνέχεια αναγορεύτηκε διδάκτωρ φιλολογίας. Παρακολούθησε πανεπιστημιακά μαθήματα στο Λονδίνο και δίδαξε ελληνικά στη Μάλτα. Διετέλεσε Καθηγητής Ιστορίας από το 1871 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Νωρίτερα είχε διδάξει ως υφηγητής από το 1868 στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Το 1881 παραιτήθηκε, λόγω της εκλογής του ως βουλευτή Κυνουρίας.

Φραγκίστας Επαμ. (1830/4-1914) Δικηγόρος. Γεννήθηκε στην Αγία Τριάδα Αγράφων. Ήταν γιος του Ιωάννη Φραγκίστα, πρωτοπαλίκαρου του προεπαναστατικού ήρωα Κατσαντώνη και στενού συνεργάτη του Καραϊσκάκη. Συνέγραψε βιογραφία του Κατσαντώνη (1862) μέσα από τις αφηγήσεις του πατέρα του. Στα μέσα του 19ου αιώνα η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στη Λαμία και ακολούθως στην Αθήνα. Φοίτησε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και εργάστηκε ως νομικός¹.

¹ Ο Φραγκίστας επικρίθηκε διότι έγραψε εγχειρίδια Ιστορίας χωρίς να έχει σχετικές σπουδές. Συγκεκριμένα το 1889 ο Μ.Δ. Γεωργιάδης, κρίνοντας το εγχειρίδιό του Σκηνογραφίαι για τη Β' τάξη των Ελληνικών Σχολείων, έγραψε: «... έπίστευσεν ότι είναι

Weber G. (1808-1888) Γερμανός ιστορικός. Σπούδασε στο Erlangen και στη συνέχεια δίδαξε στη Χαϊδελβέργη. Συνέγραψε αρκετά σχολικά εγχειρίδια σχετικά με τα μαθήματα της ιστορίας και της γεωγραφίας.

White Henry: (1812–1880) Άγγλος ιστορικός και εκπαιδευτικός. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ και έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Συγγραφέας ενός από τα πρώτα διδακτικά εγχειρίδια γενικής ιστορίας που μεταφράστηκαν και διδάχθηκαν στην Ελλάδα μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Πέθανε στο Λονδίνο.

Χατζής Δ.: (1913-1981) Συγγραφέας, ιστορικός και δημοσιογράφος. Γεννήθηκε στα Ιωάννινα και τελείωσε τις γυμνασιακές σπουδές του στη Ζωσιμαία Σχολή. Φοίτησε στη Νομική Σχολή Αθηνών, χωρίς όμως να ολοκληρώσει τις σπουδές του λόγω οικονομικών προβλημάτων. Κατά την περίοδο της Κατοχής είχε αξιόλογη αντιστασιακή δράση. Μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, κατέφυγε σε διάφορες χώρες του εξωτερικού και σπούδασε βυζαντινή και μεταβυζαντινή ιστορία και λογοτεχνία στη Βουδαπέστη. Συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο Χούμπολτ του Βερολίνου όπου και ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή. Ακολούθως δίδαξε Βυζαντινή Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1974, όπου ασχολήθηκε με τη συγγραφή έργων και την έκδοση λογοτεχνικών περιοδικών («Το πρίσμα»). Πέθανε στην Αθήνα.

Χωραφάς Αντ.: Γυμνασιάρχης. Συγγραφέας διάφορων σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στις αρχές του 20ού αιώνα.

ιστορικός, επειδή τον βάφτισαν μία φορά, για τί και πώς είναι γνωστόν ... περί του κ. Φραγκίστα δέν πρέπει τις να ζητή μεγαλείτερα· ένόμισεν ό άνθρωπος, έννοήσας τήν ρωμαιοσύνην ότι διά παράδες εΐνε μία φυλλάδα νά κάμη τις και νά τήν επιβάλη όπως δήποτε, και τότε έρχεται τό χρήμα. Αλλοίμονον ποϋ κατήντησεν ή βιβλιογραφία, σήμεραν και όι κουρούναις γράφουν...». Βλ. Χρ. Κουλούρη, ό.π., σσ. 362-363.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Α. Σχολικά εγχειρίδια Βυζαντινής Ιστορίας που διδάχθηκαν στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης τον 19ο αιώνα

Ανδρουτσέλλης Σπυρίδων Θ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντιακή από του Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι του ἔτους 1453 μετά τῶν κυρίων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατά τόν μέσον αἰώνα*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τῶν Γυμνασίων, ἐκδότης Μιχαήλ Ἰ. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1898.

Του ἰδίου, *Ιστορία Ἑλληνική, Ρωμαϊκή καὶ Βυζαντιακή*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, ἐγκριθεῖσα ἐπὶ πενταετίαν 1899-1904, ὑπὸ Σπυρίδωνος Θ. Ανδρουτσέλλη καὶ Ἀθανασίου Τ. Μπασιά, ἐκδότης Μιχαήλ Ἰ. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1899.

Του ἰδίου, *Ιστορία Βυζαντιακή καὶ τῆς Νέας Ἑλλάδος καὶ περὶ ἐφευρέσεων καὶ ἀνακαλύψεων περὶ Θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ περὶ Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ἐγκριθεῖσα ἐπὶ πενταετίαν 1897-1902, ὑπὸ Σπυρίδωνος Θ. Ανδρουτσέλλη καὶ Ἀ.Τ. Μπασιά, ἐκδότης Μιχαήλ Ἰ. Σαλίβερος, ἐν Ἀθήναις 1899.

Ἀντωνιάδης Ἀντώνιος Ἰω., *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, πρὸς χρήσιν τῶν εἰς τὴν Δ' τοῦ Γυμνασίου τάξιν μαθητευομένων, συντεθεῖσα μὲν ὑπὸ Ἀντωνίου Ἰω. Ἀντωνιάδου ἐκδοθεῖσα δὲ ὑπὸ Κ. Ἀντωνιάδου, παρὰ τῷ ἐκδότῃ Κ. Ἀντωνιάδῃ, Ἀθήναι 1875.

Του ἰδίου, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, πρὸς χρήσιν τῶν εἰς τὴν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων μαθητευομένων, ἔκδοσις Β' βελτιωμένη, παρὰ τῷ ἐκδότῃ Κ. Ἀντωνιάδῃ, ἐν Ἀθήναις 1879.

Του ἰδίου, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, πρὸς χρήσιν τῶν εἰς τὴν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων μαθητευομένων, ἔκδοσις τρίτη, παρὰ τῷ ἐκδότῃ Κ. Ἀντωνιάδῃ, ἐν Ἀθήναις 1883.

Του ἰδίου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας συμφώνως τοῖς ὑπὸ τοῦ Ὑπουργ. Τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως διατεταγμένοις, τόμος Β', περιέχων τὴν Ρωμαϊκὴν Ἱστορίαν καὶ τὰ κυριώτατα τοῦ Μεσαιῶνος*, ἔκδοσις τρίτη, μετεῤῥύθμισμένη καὶ ἐπηυξημένη, παρὰ τῷ ἐκδότῃ Κ. Ἀντωνιάδῃ, ἐν Ἀθήναις 1885.

Του ίδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας συμφώνως τοῖς ὑπὸ τοῦ Ὑπουργ. τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως διατεταγμένοις, τόμος Γ', περιέχων τὴν Ἱστορίαν τῶν Νέων καὶ Νεωτάτων χρόνων, ἔκδοσις πέμπτη, μετεῤῥυθμισμένη καὶ ἐπηυξημένη, παρὰ τῷ ἐκδότη Κ. Ἀντωνιάδῃ, ἐν Ἀθήναις 1885.*

Βενιζέλος Θ.Β.- Σπαθάκης Ἀ.Κ., *Ἱστορία Ῥωμαϊκὴ καὶ Βυζαντιακὴ, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τῶν Γυμνασίων, ὑπὸ Θ.Β. Βενιζέλου καὶ Ἀ.Κ. Σπαθάκη, ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τῶν διδακτικῶν βιβλίων κατὰ τὸν ΒΡΑ' νόμον, ἐκδότης Γεώργιος Κασδόνης, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894.*

Βραχνός Νικόλαος Ἰ., *Ἱστορία τῶν Ῥωμαίων μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Α' τάξεως τῶν Γυμνασίων κατὰ τὸ τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἐκδότης Ἰωάννης Ν. Σίδερης, ἐν Ἀθήναις 1900.*

Δραγάτης Ἰάκωβος Χ., *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαιῶνος τὰ κυριώτατα, πρὸς διδασκαλίαν ἐν Γυμνασίοις (μετὰ δύο γεωγραφικῶν πινάκων), Τυπογραφεῖον «ὁ Παλαμῆδης», ἐν Ἀθήναις 1881.*

Του ίδιου, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία καὶ τοῦ Μεσαιῶνος τὰ κυριώτατα, πρὸς διδασκαλίαν ἐν Γυμνασίοις (μετὰ δύο γεωγραφικῶν πινάκων), ἔκδοσις δευτέρα βελτίων, ἐκδότης Τυπογραφεῖον «ὁ Παλαμῆδης», ἐν Ἀθήναις 1883.*

Ζαχαριάδης Κωνσταντῖνος, *Ῥωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἱστορία, μέρος πρῶτον, Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία (754 π.Χ.-476 μ.Χ.), χ.ε, ἐν Ἀθήναις 1884. (διδάχθηκε στη Β' Γυμνασίου)*

Του ίδιου, *Ῥωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἱστορία, μέρος Δεύτερον, Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία (395-1204 μ.Χ.), χ.ε, ἐν Ἀθήναις 1884. (διδάχθηκε στη Β' Γυμνασίου)*

Του ίδιου, *Στοιχειώδης Ἱστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ῥωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, ὑπὸ Κωνσταντίνου Ζαχαριάδου, μέρος Β' τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἱστορίας (395 μ.Χ.-1453), Ἀδεία τοῦ ὑπουργείου τῆς δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως (ὑπ' ἀριθ. 1066 , καὶ ἡμερομ. 6 Τζεμαζή-ουλεββέλ 1302), τύποις Σ.Ι. Βουτυρά, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885.*

Του ίδιου, *Στοιχειώδης Ἱστορία τῆς Ἀνατολικῆς Ῥωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, ὑπὸ Κωνσταντίνου Ζαχαριάδου, μέρος Β' τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἱστορίας (395 μ.Χ.-1453), Ἀδεία τοῦ ὑπουργείου τῆς δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως (ὑπ' ἀριθ. 1066 , καὶ ἡμερομ. 6 Τζεμαζή-ουλ-*

εββέλ 1302), εκ του Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885.

Του ἰδίου, *Στοιχειώδης Ἱστορία τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς, ὑπό Κωνσταντίνου Ζαχαριάδου, μέρος Α' τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας (754 π.Χ.-476 μ.Χ.), χ.ε., ἐν Κωνσταντινουπόλει 1886.*

Του ἰδίου, *Στοιχειώδης Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή, ὑπό Κωνσταντίνου Ζαχαριάδου, ἔκδοσις πέμπτη, Τυπογραφεῖον Βλαστοῦ Βαρβαρῆγου, ἐν Ἀθήναις 1886.*

Ἰωαννίδης Ἀλκιβιάδης Σ., *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν μετ' εἰκόνων, πρὸς χρήσιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων καί Παρθεναγωγείων, ὑπό Ἀλκιβιάδου Σ. Ἰωαννίδου, παρὰ τῷ ἐκδότῃ Δ. Φέξη, ἐν Ἀθήναις 1892.*

Του ἰδίου, *Ἱστορία τῶν Ρωμαίων ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Α' τάξεως τῶν Γυμνασίων κατὰ τό τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἐκδότης Γεώργιος Κασδόνης ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1898.*

Του ἰδίου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικοτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας ὑπό Ἀλκιβιάδου Σ. Ἰωαννίδου, ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τοῦ ἔτους 1894 ὡς μόνον διδακτικόν βιβλίον καί ἐν τοῖς διαγωνισμοῖς τῶν ἐτῶν 1895, 1896, 1897 καί 1899, ἔκδοσις Ζ' εἰς τεύχη τρία κατὰ τό τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, τεῦχος Γ' μετὰ πολλῶν εἰκόνων α) Τά ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Λατίνων μέχρι τῆς ἀλώσεως αὐτῆς ὑπό τῶν Τούρκων β) Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς νέας Εὐρώπης αἱ ἀνακαλύψεις καί ἐφευρέσεις, ἡ θρησκευτική μεταρρύθμισις καί τά κυριώτατα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως γ) Οἱ Ἕλληνες ὑπό τὴν Τουρκικὴν δυναστείαν καί ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, διὰ τούς μαθητάς τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, ἐκδότης Γεώργιος Κασδόνης, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1899.*

Καμμερέρος Α.Α.Κ., *Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας γερμανιστί συνταχθεῖσα ὑπό Α.Α.Κ. Καμμερέρου, κατὰ διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεως μεταφρασθεῖσα πρὸς χρήσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων τοῦ κράτους, θεωρηθεῖσα καὶ μεταρρυθμιθεῖσα ὑπό Γ. Γενναδίου, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, ἐν Ἀθήναις 1853.*

Κυριακόπουλος Δ.Η., *Ιστορία Ελληνική από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι Καποδιστρίου*, πρὸς διδασκαλίαν ἐν τοῖς Γυμνασίοις, ἐρανοσθείσα καὶ ἐκδοθείσα ὑπὸ Δ.Η. Κυριακόπουλου, Τυπογραφεῖον «ὁ Παλαμῆδης», Ἀθήνησι 1879.

Του ἴδιου, *Ιστορία Ελληνική από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ νῦν*, πρὸς διδασκαλίαν ἐν τοῖς Γυμνασίοις, ἔκδοσις δευτέρα, ἐκδότης Σπ. Κουσουλίνος, ἐν Ἀθήναις 1884.

Μοσχονάς Γ.Ν. (επιμ.), *Ἡ τέταρτη Σταυροφορία καὶ ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος*, ΕΙΕ, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 2008.

Μπασιάς Α.Τ.- Ἀνδρουτσέλλης Σ., *Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐγκριθεῖσα κατὰ τὸν Νόμον ΒΤΓ' πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, τύποις «Νεολόγου» Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Ἀθήναις 1897.

Μυστακίδης Β.Α., *Ἐγχειρίδιον Ῥωμαϊκῆς Ἱστορίας (753 π.Χ.-476 μ.Χ.) μετὰ πρωτοτύπων εἰκόνων*, πρὸς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ἀρρένων τε καὶ θηλέων, ἐκδύται ἐδελφοὶ Δεπάστα, τύποις «Νεολόγου», ἐν Κωνσταντινουπόλει 1895.

Οὐήβερους Γεώργιος, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, συγγραφείσα μεν Γερμανιστὶ ὑπὸ Γεωργ. Οὐήβερους Δ.Φ. Καθηγητοῦ κτλ ἐν Ἐϊδελβέργη, μεταγλωττισθεῖσα δε ὑπὸ Α.Ι. Ἀντωνιάδου, πρὸς χρῆσιν τῆς νεολαίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ἱστορία τοῦ Μεσαιῶνος, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Κ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1859.

Του ἴδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, συγγραφείσα μεν Γερμανιστὶ ὑπὸ Γεωργ. Οὐήβερους Δ.Φ. Καθηγητοῦ κτλ ἐν Ἐϊδελβέργη, μεταγλωττισθεῖσα δε ὑπὸ Α.Ι. Ἀντωνιάδου, πρὸς χρῆσιν τῆς νεολαίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ἱστορία τοῦ Μεσαιῶνος, ἔκδοσις τρίτη βελτιωμένη, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Κ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1864.

Του ἴδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, συγγραφείσα μεν Γερμανιστὶ ὑπὸ Γεωργ. Οὐήβερους Δ.Φ. Καθηγητοῦ κτλ ἐν Ἐϊδελβέργη, μεταγλωττισθεῖσα δε ὑπὸ Α.Ι. Ἀντωνιάδου, πρὸς χρῆσιν τῆς νεολαίας, Βιβλίον Δεύτερον, Ἱστορία τοῦ Μεσαιῶνος, ἔκδοσις πέμπτη βελτιωμένη, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Κ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1874.

Του ἴδιου, *Σύνοψις τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας*, συγγραφείσα μεν Γερμανιστὶ ὑπὸ Γεωργ. Οὐήβερους Δ.Φ. Καθηγητοῦ κτλ ἐν Ἐϊδελβέργη, μεταγλωττισθεῖσα δε ὑπὸ Α.Ι. Ἀντωνιάδου, Ἐγκρίσει τοῦ ὑπὸ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου, Βιβλίον

Δεύτερον, *Ἱστορία τοῦ Μεσαιῶνος*, ἔκδοσις Ε΄ βελτιωμένη, παρὰ τῷ ἐκδότη Κ. Ἀντωνιάδῃ, ἐν Ἀθήναις 1877.

Οὔτε Ἑρρίκος, *Σύνοψις τῆς Καθολικῆς Ἱστορίας διηρημένη εἰς μέρη τρία, Ἀρχαίαν Ἱστορίαν, Μέσην καὶ Νεωτέραν*, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀγγλοῦ Ἑρρίκου Οὔιτε διδάκτορος τῆς Φιλοσοφίας ἐν Ἐϊδελβέργῃ κτλ, μεταφρασθεῖσα δε καὶ καταρτισθεῖσα ἐπὶ τῷ σκοπιμώτερον ὑπὸ Σπ. Ἀντωνιάδου, πρὸς χρήσιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων (προσετέθη εἰς τὸ τέλος ὡς παράρτημα καὶ σύνοψις τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος), ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Κ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1865.

Πανταζῆς Δ., *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν Ἑλληνικὴν περιέχουσα συναρμολογηθεῖσα πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, ὑπὸ Δ. Πανταζῆ, Δοκιμασία τῆς ἀρμοδίας ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐγκρίσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλ. καὶ τῆς δημ. ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου, ἔκδοσις τετάρτη μετὰ εἰκονογραφιῶν, χ.ε., χ.χ.

Του ἴδιου, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν Ἑλληνικὴν περιέχουσα συναρμολογηθεῖσα ὑπὸ Δ. Πανταζῆ πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, Δοκιμασία τῆς ἀρμοδίας ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐγκρίσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου (ἀριθ. 2038, 24 Ἀπριλίου 1862), ἔκδοσις πέμπτη μετὰ εἰκονογραφιῶν, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Δ.Αθ. Μαυρομμάτη, ἐν Ἀθήναις 1868.

Του ἴδιου, *Σύνοψις Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτάτων (1820)*, ὑπὸ Δ. Πανταζῆ (Ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συνταχθείσης καὶ ἐκδοθείσης καὶ ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου ἐγκριθείσης Γενικῆς Ἱστορίας), ἔκδοσις πέμπτη, Ἐπιδιωρθωμένη, ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπεξεργασμένη καὶ εἰκόσι πεπλουτισμένη, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Δ. Αθ. Μαυρομμάτη, ἐν Ἀθήναις 1869 (βοήθημα).

Του ἴδιου, *Σύνοψις Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτάτων (1820)*, ὑπὸ Δ. Πανταζῆ (Ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συνταχθείσης καὶ ἐκδοθείσης καὶ ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου ἐγκριθείσης Γενικῆς Ἱστορίας), ἔκδοσις νεωτάτη, Ἐπιδιωρθωμένη, ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπεξεργασμένη καὶ εἰκόσι πεπλουτισμένη, δαπάναις Γ. Σεϊτανίδου, τύποις Ἀντωνίου Λαμπρινίδου, ἐν Ἀθήναις 1870 (βοήθημα).

Του ίδιου, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν Ἑλληνικὴν περιέχουσα* συναρμολογηθεῖσα ὑπὸ Δ. Πανταζῆ πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, Δοκιμασία τῆς ἀρμοδίας ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐγκρίσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου (ἀριθ. 2038, 24 Ἀπριλίου 1862), ἔκδοσις νεωτάτη μετὰ εἰκονογραφιῶν, τύποις Ἀντωνίου Λαμπρινίδου, ἐν Ἀθήναις 1871.

Του ίδιου, *Σύνοψις Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1820*, ὑπὸ Δ. Πανταζῆ (Ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συνταχθείσης καὶ ἐκδοθείσης καὶ ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου ἐγκριθείσης Γενικῆς Ἱστορίας), ἔκδοσις ἑβδόμη, Ἐπιδιωρθωμένη, ἐπὶ τό βέλτιον ἐπεξεργασμένη καὶ εἰκόσι πεπλουτισμένη, παρὰ τῷ ἐκδότη Σ.Κ. Βλαστῶ, ἐν Ἀθήναις 1876 (βοήθημα).

Του ίδιου, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν Ἑλληνικὴν περιέχουσα* συναρμολογηθεῖσα ὑπὸ Δ. Πανταζῆ πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, Δοκιμασία τῆς ἀρμοδίας ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐγκρίσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου (ἀριθ. 2038, 24 Ἀπριλίου 1862), ἔκδοσις νεωτάτη μετὰ εἰκονογραφιῶν, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἀ. Κορομηλᾶ, ἐν Ἀθήναις 1877.

Του ίδιου, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν Ἑλληνικὴν περιέχουσα* συναρμολογηθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ὑπὸ Δ. Πανταζῆ, Δοκιμασία τῆς ἀρμοδίας ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐγκρίσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως ὑπουργείου (ἀριθ. 2038, 24 Ἀπριλίου 1862), ἔκδοσις δεκάτη μετὰ εἰκονογραφιῶν, παρὰ τῷ ἐκδότη Σ.Κ. Βλαστῶ, ἐν Ἀθήναις 1880.

Του ίδιου, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν Ἑλληνικὴν περιέχουσα* συναρμολογηθεῖσα ὑπὸ Δ. Πανταζῆ πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, Δοκιμασία τῆς ἀρμοδίας ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐγκρίσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου (ἀριθ. 2038, 24 Ἀπριλίου 1862), ἔκδοσις νεωτάτη μετὰ εἰκονογραφιῶν, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Ὁ Κάδμος», ἐν Ἀθήναις 1882.

Του ίδιου, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τὴν Ἑλληνικὴν περιέχουσα* συναρμολογηθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν

Ἑλληνικῶν Σχολείων, ὑπό Δ. Πανταζῆ, Δοκιμασία τῆς ἀρμοδίας ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς καί ἐγκρίσει τοῦ ἐπί τῶν Ἐκκλ. καί τῆς δημ. ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου, ἔκδοσις ἐνδεκάτη μετὰ εἰκονογραφιῶν, παρὰ τῷ ἐκδότη Σ.Κ. Βλαστῶ, ἐν Ἀθήναις 1883.

Του ἴδιου, *Σύνοψις Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1820*, ὑπό Δ. Πανταζῆ (Ἐκ τῆς ὑπό τοῦ αὐτοῦ συνταχθείσης καί ὑπό τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλ. καί τῆς δημ. Ἐκπαιδ. ἐγκριθείσης Γεν. Ἱστορίας), ἔκδοσις ἐνάτη, Ἐπιδιωρθωμένη, ἐπί τό βέλτιον ἐπεξεργασμένη καί εἰκόσι πεπλουτισμένη, παρὰ τῷ ἐκδότη Σ.Κ. Βλαστῶ, ἐν Ἀθήναις 1883 (βοήθημα).

Του ἴδιου, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας ἐκτενεστέραν τήν Ἑλληνικήν περιέχουσα συναρμολογηθεῖσα ὑπό Δ. Πανταζῆ πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, Δοκιμασία τῆς ἀρμοδίας ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς καί ἐγκρίσει τοῦ ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου* (ἀριθ. 2038, 24 Ἀπριλίου 1862), χ.έ., χ.χ.

Παπαθεοδώρου Δημήτριος, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιωτάτων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, κριθεῖσα ὑπό τῶν κριτῶν «ἐν πολλοῖς πρωτεύουσα τῶν ἄλλων»*, ἐκδότης Ἀνέστης Κωνσταντινίδης, ἐν Ἀθήναις 1888.

Του ἴδιου, *Γενική Ἱστορία διηρημένη εἰς τέσσαρας τόμους, κατὰ τό πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, τόμος τρίτος περιέχων τήν ἱστορίαν τῶν μέσων χρόνων καί τήν τῶν νέων μέχρι τῆς Βεσφαλικῆς εἰρήνης (1648)*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τῶν Γυμνασίων, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθήναις 1892.

Του ἴδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί τῶν μαθητριῶν τῶν Παρθεναγωγείων, ἐγκριθέντες κατὰ τόν νόμον ΒΤΓ' τῆς 12 Ἰουλίου 1895 ἐπί πέντε σχολικά ἔτη ἀπό τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1896-1897, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896.

Του ἴδιου, *Ἐπιτομή τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί τῶν Παρθεναγωγείων, ἐγκριθεῖσα κατὰ τόν νόμον ΒΤΓ' τῆς 12 Ἰουλίου 1895 ἐπί πέντε σχολικά

ἔτη ἀπό τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1896-1897, ἔκδοσις τρίτη μετεσκευασμένη, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896.

Του ἴδιου, *Ἱστορία τῶν Μέσων χρόνων καί τῶν Νέων μέχρι τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τῶν Γυμνασίων καί τῶν Παρθεναγωγείων, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1897.

Του ἴδιου, *Ἱστορία ἀπό τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ 1453 μετὰ τῶν κυριωτάτων γεγονότων τῆς ἱστορίας τῆς Δύσεως κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα*, χάριν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τῶν Γυμνασίων καί Παρθεναγωγείων, ἔκδοσις τετάρτη, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Νομικῆς, Ἀθήνησι 1898.

Παπαρῶρηγόπουλος Κωνσταντῖνος, *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, βιβλίον δευτέρον περιέχων τὴν Μέσην Ἱστορίαν, ἐκ τῶν καταστημάτων Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, ἐν Ἀθήναις 1884.

Παπαχατζῆς Εὐάγγελος Γ., *Γενικὴ Ἱστορία πρὸς χρήσιν τῶν Γυμνασίων*, τόμος δεύτερος, *Ἱστορία τῶν Ρωμαίων*, κατὰ τὸ Πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1892.

Του ἴδιου, *Γενικὴ Ἱστορία πρὸς χρήσιν τῶν Γυμνασίων*, τόμος τρίτος *Ἱστορία τοῦ Μέσου αἰῶνος καί τῶν νεωτέρων χρόνων*, πρὸς χρήσιν τῆς τρίτης τάξεως κατὰ τὸ Πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἐκδότης Γεώργιος Κασδόνης, ἐν Ἀθήναις 1897.

Πατσόπουλος Δ., *Ἐγχειρίδιον τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*, πρὸς χρήσιν τῶν Γυμνασίων, *Ἱστορία τῶν Ρωμαίων*, κατὰ τὸ τελευταῖον Πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, Τυπογραφεῖον Ἀλεξάνδρου Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθήναις 1889.

Πύτσιος Γουλιέλμος, *Γενικὴ Ἱστορία μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς δωδεκάτης ἐκδόσεως τῆς ἐπιτομῆς τοῦ Καθηγητοῦ Γουλιέλμου Πύτσιου καί διασκευασθεῖσα πρὸς χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Γυμνασίων ὑπὸ Γ.Α. Βακαλόπουλου*, πρῶτον τεῦχος *Περιέχον α) τὴν Μαθηματικὴν καί Φυσικὴν Γεωγραφίαν καί β) τὴν Ἀρχαίαν ἱστορίαν μετὰ γεωγραφικῶν εἰς ἕκαστον κράτος εἰσαγωγῶν (ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῶν ἀρχαιοτάτων κρατῶν μέχρι τῆς καταλύσεως τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους δηλ. μέχρι τοῦ 476 μ.Χ.)*, Τύποις Ν. Ἀγγελίδου, Ἀθήνησι 1866.

Του ἴδιου, *Γενικὴ Ἱστορία μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς δωδεκάτης ἐκδόσεως τῆς ἐπιτομῆς τοῦ Καθηγητοῦ Γουλιέλμου Πύτσιου καί διασκευασθεῖσα*

πρός χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Γυμνασίων ὑπό Γ.Α. Βακαλόπουλου, δεύτερον τεῦχος Περιέχον τὸν Μεσαιῶνα (ἀπό τῆς καταλύσεως τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀνακαλύψεως τῆς Ἀμερικῆς δηλ. ἀπό τοῦ 476-1492 μ.Χ.), Τύποις Ν. Ἀγγελίδου, Ἀθήνησι 1866.

Του ἴδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία* μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς ἐνδεκάτης ἐκδόσεως τῆς ἱστορίας τοῦ Καθηγητοῦ Γουλιέλμου Πύτσιου καὶ διασκευασθεῖσα πρὸς χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Γυμνασίων ὑπό Γ.Α. Βακαλόπουλου, ἀποτελοῦσα τὸ τέταρτον τεῦχος τῆς Γενικῆς Ἱστορίας (ιδεὶ πρόλογον τοῦ πρώτου τεύχους), Τύποις Διονυσίου Κορομηλᾶ, ἐν Ἀθήναις 1866.

Του ἴδιου, *Γενικὴ Ἱστορία* μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς δωδεκάτης ἐκδόσεως τῆς ἐπιτομῆς τοῦ Καθηγητοῦ Γουλιέλμου Πύτσιου καὶ διασκευασθεῖσα πρὸς χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Γυμνασίων ὑπό Γ.Α. Βακαλόπουλου, *πρῶτον τεῦχος Περιέχον τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν μετὰ γεωγραφικῶν εἰς ἕκαστον κράτος εἰσαγωγῶν* (ἀπό τῆς ἰδρύσεως τῶν ἀρχαιοτάτων κρατῶν μέχρι τῆς τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους δηλ. μέχρι τοῦ 476 μ.Χ.), ἔκδοσις δευτέρα, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ῥαδαμανθῦος, Ἀθήνησι 1870.

Του ἴδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία* μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς ἐνδεκάτης ἐκδόσεως τῆς Ἱστορίας τοῦ Καθηγητοῦ Γουλιέλμου Πύτσιου καὶ διασκευασθεῖσα πρὸς χρήσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Γυμνασίων ὑπό Γ.Α. Βακαλόπουλου, ἔκδοσις δευτέρα, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρῆ, ἐν Ἀθήναις 1875.

Σεργιάδης Γεώργιος Ἐ., *Ἐπίτομος Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* πρὸς χρήσιν τῶν Ἀστικῶν Σχολῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων καὶ τῶν κατωτέρων τάξεων τοῦ Γυμνασίου, ἐκδότης ἀδελφ. Σ. Νόταρη, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1895.

Τσαγρῆς Γεώργιος, *Ἱστορία τῶν Ρωμαίων καὶ Ἱστορία τοῦ Βυζαντιακοῦ κράτους μέχρι τοῦ διχασμοῦ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς δευτέρας τάξεως τοῦ Γυμνασίου καὶ πρὸς ἰδιαίτεραν μελέτην συνταχθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Τσαγρῆ συμφώνως πρὸς τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Λ. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888.

Του ἴδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου καὶ πρὸς ἰδιαίτεραν μελέτην συνταχθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Τσαγρῆ συμφώνως πρὸς τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας

Ἐκπαιδεύσεως, Τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη και Λ. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1888.

Του ἴδιου, *Σκηνογραφίαι ἢ Διηγήσεις ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί βίοι ἐπιφανῶν Ἑλλήνων ἐπί τῆς Τουρκοκρατίας καί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, πρὸς χρήσιν τῆς Β' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, ὑπὸ Γεωργίου Τσαγρῆ, κατὰ τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη και Λ. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1889.

Του ἴδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ὑπὸ Γεωργίου Τσαγρῆ, ἐγκριθέντες ἐν τῷ διαγωνισμῷ τῶν διδακτικῶν βιβλίων κατὰ τὸν ΒΡΑ' νόμον, ἐκδότης Γεώργιος Κασδόνης, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, ἐν Ἀθήναις 1894.

Του ἴδιου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους καί τῆς Νέας Ἑλλάδος Συνταχθεῖσα βιογραφικῶς κατὰ τὸ τελευταῖον ἐκδοθέν ἐπίσημον πρόγραμμα τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως*, πρὸς χρήσιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων καί Παρθεναγωγείων, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, ἐν Ἀθήναις 1895.

Του ἴδιου, *Βίοι ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου καί τοῦ δουλεύσαντος Ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ πολλῶν εἰκόνων*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, ἐγκριθέντες ἐν τῷ διαγωνισμῷ τῶν διδακτικῶν βιβλίων κατὰ τὸν νόμον ΒΤΓ' ἐπὶ πέντε συνεχῆ ἔτη, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Πάσσαρη καί Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896.

Του ἴδιου, *Ἐπιτομή τῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, μετὰ εἰκόνων ἐγκριθεῖσα ἐπὶ πενταετίαν κατὰ τὸν τελευταῖον διαγωνισμόν περὶ διδακτικῶν βιβλίων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς τρίτης τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πάσσαρη και Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1896.

Του ἴδιου, *Ἱστορία Ἑλληνική ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (ἦτοι ἀπὸ τοῦ 146 π.Χ. μέχρι τοῦ 1453 μ.Χ.), διὰ τὴν Ζ' τάξιν τοῦ Ἀρσακείου και τῶν Παρθεναγωγείων*, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Νομικῆς», ἐν Ἀθήναις 1899.

Του ίδιου, *Ιστορία τῶν Μέσων καί τῶν Νεώτερων χρόνων ἀπό τοῦ διχασμοῦ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (395-1648). Καί ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων (395-1453), χ.ε., χ.χ.*

Τσιβανόπουλος Σωκράτης Ἰ., *Ιστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ιδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, μετά εἰκόνων κατὰ τό πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου, πρὸς χρήσιν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ὑπό Σωκρ. Ἰ. Τσιβανόπουλου, ἐκδότης Τυπογραφεῖον «ὁ Παλαμήδης», ἐν Ἀθήναις 1885.*

Του ίδιου, *Ιστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ιδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, μετά εἰκόνων κατὰ τό πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου, πρὸς χρήσιν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ὑπό Σωκρ. Ἰ. Τσιβανόπουλου, ἐκδότης Τυπογραφεῖον «ὁ Παλαμήδης», ἐν Ἀθήναις 1886.*

Του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καί τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, κατὰ τό πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου διασκευασθεῖσα καί κατὰ τὴν γνώμην τῆς τῶν κριτῶν ἐπιτροπείας, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, ὑπό Σωκρ. Ἰ. Τσιβανοπούλου, ἐκδίδεται δαπάνη Δημοσθένους Τσιβανόπουλου, Τυπογραφεῖον «ὁ Φοῖνιξ», ἐν Ἀθήναις 1888.*

Του ίδιου, *Ιστορία τῶν Μέσων καί τῶν Νεώτερων χρόνων μέχρι τέλους τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου καί ἐκτενέστερον ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ τό πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς τρίτης τάξεως τοῦ Γυμνασίου ὑπό Σωκρ. Ἰ. Τσιβανοπούλου, Τυπογραφεῖον «ὁ Φοῖνιξ», ἐν Ἀθήναις 1889.*

Φραγκίστας Ἐπαμεινώνδας, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐπιτροπείας τῶν κριτῶν τῶν διδακτικῶν βιβλίων πρὸς χρήσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, ὑπὸ Ἐπαμεινώνδου Φραγκίστα Διδάκτορος τῆς Νομικῆς, τόμος Α', ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «ὁ Ἀσμοδαῖος» Γ. Σταυριανοῦ, Ἀθήνησι 1884.*

Του ίδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, μόνη ἐγκεκριμένη ὑπὸ τῆς ἐπιτροπείας τῶν κριτῶν τῶν διδακτικῶν βιβλίων πρὸς χρήσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων,*

ὑπό Ἐπαμεινώνδου Φραγκίστα Διδάκτορος τῆς Νομικῆς, ἔκδοσις δευτέρα, τόμος Α', ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Γ. Σταυριανοῦ, Ἀθήνησι 1886.

Του ἴδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὀθωνος*, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων τοῦ κράτους, ὑπό Ἐπαμεινώνδου Φραγκίστα ἐπιδιορθωθείσα κατὰ τὴν κρίσιν τῆς ἐπιτροπείας τῶν κριτῶν, τόμος Β', ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Γ. Σταυριανοῦ, Ἀθήνησι 1886.

Του ἴδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρις Ὀθωνος*, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν Γυμνασίων, μετὰ πολλῶν διορθώσεων καὶ προσθηκῶν, τόμος Β', ἔκδοσις δευτέρα, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π.Δ. Σακκελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1892.

Β. Σχολικά εγχειρίδια Βυζαντινῆς Ἱστορίας που διδάχθηκαν στα σχολεῖα τῆς Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης τὸν 20ό αἰῶνα

Β1. Σχολικά εγχειρίδια Βυζαντινῆς Ἱστορίας που διδάχθηκαν στα σχολεῖα τῆς Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης τὰ ἔτη 1901-1921

Ἀδαμαντίου Ἀδαμάντιος Ἰ., *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας* ἐγκεκριμένη διὰ τὴν τρίτην τάξιν τοῦ Γυμνασίου καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως, μετὰ εἰκόνων καὶ χαρτῶν ἔκδοσις πρώτη, κεντρικὴ πώλησις Βιβλιοπωλεῖον «Ἐστίας», ἐν Ἀθήναις 1919.

Του ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας* ἐγκεκριμένη διὰ τὴν τρίτην τάξιν τοῦ Γυμνασίου καὶ τὰς ἀντιστοίχους τῶν σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως, μετὰ 10 χαρτῶν καὶ 100 εἰκόνων, ἔκδοσις δευτέρα, κεντρικὴ πώλησις Βιβλιοπωλεῖον Μ. Σ. Ζηκάκη, ἐν Ἀθήναις 1920.

Του ἴδιου, *Λεῖπει το ἐξώφυλλο*, ἔκδοσις πέμπτη, ἐν Ἀθήναις 1931-1932.

Ἄμαντος Κωνσταντίνος, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἀλώσεως αὐτῆς (330-1453 μ. Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιότερων κεφαλαίων τῆς ὅλης μεσαιωνικῆς ἱστορίας*, διὰ τὴν Γ' τάξιν τοῦ Γυμνασίου, ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ κατὰ τὸν νόμον ΓΣΑ' διαγωνισμῷ τῶν διδακτικῶν βιβλίων διὰ τὴν τετραετίαν 1910-1914, ἐκδότης Δ.Χ. Τερζόπουλος, ἐν Ἀθήναις 1910.

Του ἴδιου, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἀπὸ τοῦ 395 μετὰ Χριστόν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395-1453 μ.Χ.) μετὰ τῶν σπουδαιότερων κεφαλαίων τῆς ὅλης μεσαιωνικῆς ἱστορίας*, διὰ τὴν Γ' τάξιν τοῦ Γυμνασίου ὑπὸ Κωνσταντίνου Ἀμάντου, ἐγκριθέντα ἐν τῷ

κατά τόν νόμον ΓΣΑ' διαγωνισμῶ τῶν διδακτικῶν βιβλίων διά τήν τετραετίαν 1914-1918, ἐκδότης Δ.Χ. Τερζόπουλος καί ἀδελφός, ἐν Ἀθήναις 1914.

Του ἴδιου, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τοῦ 395 μετά Χριστόν μέχρι τῆς ὑπό τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (395-1453 μ.Χ.)* μετά τῶν σπουδαιότερων κεφαλαίων τῆς ὅλης μεσαιωνικῆς ἱστορίας, διά τήν Γ' τάξιν τοῦ Γυμνασίου ἐγκριθεῖσα εἰς τον διαγωνισμόν τῶν διδακτικῶν βιβλίων κατά τόν Νόμον ΓΣΑ', ἡ μόνη ἐγκεκριμένη καί ὑποχρεωτικῶς εἰσαγομένη διά τό σχολικόν ἔτος 1918-1919 συμφώνως πρός τόν νόμον 1332 τοῦ 1918, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», ἐν Ἀθήναις 1918.

Βαλάκης Παῦλος Α., *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καί τήν ἀντίστοιχον τάξιν τῶν λοιπῶν Σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔκδοσις πρώτη, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», ἐν Ἀθήναις 1920.

Βάρδος Νικόλαος Γ., *Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντιακή*, τεῦχος Γ', διά τήν Ε' τάξιν τῶν ἀστικῶν σχολείων ἀμφοτέρων τῶν φύλων κατά τό τελευταῖον ἀναλυτικόν πρόγραμμα τῆς πατριαρχικῆς κεντρικῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐπιτροπῆς, ἐπιμέλεια Π. Ἀγγελίδου, βιβλιοεκδοτικόν κατάστημα Π. Ἀγγελίδου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1921.

Βραχνός Νικόλαος Ἰ., *Ἱστορία Ἑλληνική, Ρωμαϊκή, Βυζαντιακή*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί ἀνωτέρων Παρθεναγωγείων, ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τῶν διδακτικῶν βιβλίων διά τήν πενταετίαν 1901-1906, α') *Ἑλληνική ἱστορία ἀπό Φιλίππου τοῦ Β' μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κορίνθου ὑπό τῶν Ρωμαίων*. β') *Τά κυριώτερα τῆς Ρωμαϊκῆς*. γ') *Βυζαντιακή ἱστορία μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων*, ἐκδότης Ἰωάννης Ν. Σίδερης, Βιβλιοπωλεῖον αἱ «Μούσαι» Ἰ.Ν. Σίδερη, ἐν Ἀθήναις 1901.

Του ἴδιου, *Ἱστορία τῶν Ρωμαίων μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, πρός χρήσιν τῶν μαθητῶν τῶν Γυμνασίων κατά τό τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἔκδοσις τρίτη, ἐκδότης Ἰωάννης Ν. Σίδερης, Βιβλιοπωλεῖον «αἱ Μούσαι» Ἰωάννου Ν. Σίδερη, ἐν Ἀθήναις 1906.

Του ἴδιου, *Ἱστορία Ἑλληνική, Ρωμαϊκή, Βυζαντιακή*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί ἀνωτέρων Παρθεναγωγείων, ἐγκριθεῖσα ἐν

τῶ διαγωνισμῶ τῶν διδακτικῶν βιβλίων τό πρῶτον διά τήν πενταετίαν 1901-1906 καί τό δεύτερον διά τήν πενταετίαν 1906-1911, μετά γεωγραφικοῦ χάρτου ἐμφαίνοντος τάς πορείας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἔκδοσις ὀγδόη α') Ἑλληνική ἱστορία ἀπό Φιλίππου τοῦ Β'. μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κορίνθου ὑπό τῶν Ρωμαίων. β') Τά κυριώτερα τῆς Ρωμαϊκῆς. γ') Βυζαντιακή ἱστορία μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Παρασκευᾶ Λεωνῆ, ἐν Ἀθήναις 1909.

Του ἰδίου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καί τινά ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Νέας Εὐρώπης*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί Ἀνωτέρων Παρθεναγωγείων, ἐγκριθεῖσα ἐν τῶ διαγωνισμῶ τῶν διδακτικῶν βιβλίων τό δεύτερον διά τήν πενταετίαν 1906-1911 καί ἰσχύουσα κατά τόν ΓΣΑ' νόμον διά τά σχολικά ἔτη 1909-1910, 1910-1911. Ἐγκριθεῖσα ὡσαύτως ὑπό τῆς Κρητικῆς Πολιτείας ἐπί τετραετίαν, ἔκδοσις ἐνάτη, α') Ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Λατίνων μέχρι τῆς ἀλώσεως αὐτῆς ὑπό τῶν Τούρκων. β') Οἱ Ἕλληνες ὑπό τήν τουρκικὴν δεσποτείαν καί ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, γ') Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς νέας Εὐρώπης αἱ ἐφευρέσεις, αἱ ἀνακαλύψεις, ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις καί ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις. ἔτι δε τά κυριώτερα τῆς νεωτάτης ἱστορίας, Τυπογραφεῖον Δ.Γ. Εὐστρατίου καί Δ. Δελῆ, ἐν Ἀθήναις 1909.

Του ἰδίου, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, διά τήν Γ' τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων ὑπό Νικολάου Ἰ. Βραχνοῦ, ἐγκριθεῖσα ἐν τῶ κατά τόν νόμον ΓΣΑ' διαγωνισμῶ διά τήν τετραετίαν 1910-1914, ἔκδοτης Δ.Χ. Τερζόπουλος, ἐν Ἀθήναις 1910.

Του ἰδίου, *Ἱστορία Ἑλληνική, Ρωμαϊκή, Βυζαντιακή*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί ἀνωτέρων Παρθεναγωγείων, ἐγκριθεῖσα τετράκις ἐν τῶ διαγωνισμῶ τῶν διδακτικῶν βιβλίων μετά γεωγραφικοῦ χάρτου ἐμφαίνοντος τάς πορείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἔκδοσις δεκάτη τρίτη α') Ἑλληνική ἱστορία ἀπό Φιλίππου τοῦ Β'. μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κορίνθου ὑπό τῶν Ρωμαίων. β') Ρωμαϊκὴ ἱστορία. γ') Βυζαντιακή ἱστορία μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων, Τυπογραφεῖον Ἀθανασίου Α. Παπασπύρου, ἐν Ἀθήναις 1916.

Του ἰδίου, *Ἑλληνική ἱστορία ἀπό τῶν χρόνων τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων*, πρὸς

χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Β' τάξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, ἐκδοτικόν βιβλιοπωλεῖον Ν. Τζάκα καί Σ. Δελαγραμμάτικα, ἐν Ἀθήναις 1917.

Του ἴδιου, *Ἑλληνική ἱστορία ἀπό τῶν χρόνων τῆς Ἀχαιϊκῆς συμπολιτείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων*, διά τήν Β' τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, Ἐγκριθεῖσα δὲς κατὰ τόν νόμον ΒΤΓ' διά τὰς πενταετίας 1901-1906 καί 1906-1911. Ὡσαύτως ἐγκριθεῖσα δὲς κατὰ τόν νόμον ΓΣΑ' ὡς μόνον διδακτικόν βιβλίον διά τὰς τετραετίας 1910-1914 καί 1914-1918, ἔκδοσις δεκάτη τετάρτη, Τυπογραφεῖον Γ.Ἡ. Καλλέργη καί Σιας, ἐν Ἀθήναις 1917.

Του ἴδιου, *Ἱστορία Βυζαντιακή ἀπό τοῦ 395 μ. Χ. μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης μεσαιωνικῆς ἱστορίας*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων, ἔκδοσις ἑνάτη, Τυπογραφεῖον Α.Α. Παπασπύρου, ἐν Ἀθήναις 1917.

Του ἴδιου, *Ἱστορία Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή ἀπό τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου* διά τήν Β' τάξιν τῶν Γυμνασίων, ἐνεκρίθη κατὰ τήν ὑπ' ἀριθ. 40120 τῆς 25 Ὀκτωβρίου 1918 κοινοποίησιν τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἔκδοσις τρίτη, τύποις Ἀθανασίου Δεληγιάννη, ἐν Ἀθήναις 1919.

Του ἴδιου, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καί τὰ κυριώτερα ἐκ τῆς νέας καί νεωτάτης Εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας μετὰ εἰκόνων*, διά τήν Γ' τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, Ἀριθμός ἐγκριτικῆς ἀποφάσεως 183 (;), χρονολογία 23 Φεβρουαρίου 1918, ἔκδοσις δευτέρα, τύποις Ἀθανασίου Δεληγιάννη, ἐν Ἀθήναις 1919.

Του ἴδιου, *Ἑλληνική ἱστορία ἀπό τῶν χρόνων τῆς Ἀχαιϊκῆς συμπολιτείας μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων*, Μετ' εἰκόνων, διά τήν Β' τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, ἐγκριθεῖσα κατὰ τήν ὑπ' ἀριθ. 44272 τῆς 19 Ἰανουαρίου 1918, δυσανάγνωστη γραφή ἔκδοσις δευτέρα, τύποις Ἀθανασίου Δεληγιάννη, ἐν Ἀθήναις χ.χ.

Γούναρης Σ.Κ., *Ἱστορία Ἑλληνική καὶ Ρωμαϊκή ἀπό τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης καί τῶν ἀρχῶν τῆς Ρώμης μέχρι τοῦ θανάτου Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου*, πρὸς χρήσιν τῆς Β' τάξεως τοῦ Γυμνασίου ὑπό Κ.Σ. Γούναρη, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», ἐν Ἀθήναις 1913.

Δουκάκης Σπυρίδων, *Ἱστορία τῶν Ρωμαίων πρὸς διδασκαλίαν ἐν τοῖς Γυμνασίοις καὶ Παρθεναγωγείοις*, ἐκδύται υἱοῖ Ἀνέστη Κωνσταντινίδου

ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν καταστημάτων «Ἀνέστη Κωνσταντινίδου», ἐν Ἀθήναις 1902.

Ζαχαριάδης Κωνσταντῖνος, *Στοιχειώδης Ἱστορία τῆς Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐπιλεγομένης Βυζαντινῆς ὑπὸ Κωνσταντίνου Ζαχαριάδου, μέρος Β' τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἱστορίας (395 μ. Χ.-1453), ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Ἐστίας», ἐν Ἀθήναις 1903.*

Ἰωαννίδης Ἀλκιβιάδης Σ., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικοτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας ὑπὸ Ἀλκιβιάδου Σ. Ἰωαννίδου ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τοῦ ἔτους 1894 ὡς μόνον διδακτικόν βιβλίον καί ἐν τοῖς διαγωνισμοῖς τῶν ἐτῶν 1895, 1896, 1897 καί 1899, ἔκδοσις Η' εἰς τεῦχη τρία κατὰ τό τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, τεῦχος Γ' μετὰ πολλῶν εἰκόνων, α') Τά ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων μέχρι τῆς ἀλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων. β') Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς νέας Εὐρώπης αἱ ἀνακαλύψεις καί ἐφευρέσεις, ἡ θρησκευτική μεταρρύθμισις καί τά κυριώτατα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. γ') Οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τὴν τουρκικὴν δυναστείαν καί ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, διὰ τούς μαθητάς τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλλήν. Σχολείων, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Τυπογραφεῖον «Ἐστία», ἐν Ἀθήναις 1901.*

Του ἰδίου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τοῦ ἔτους 1894 ὡς μόνον διδακτικόν βιβλίον καί ἐν τοῖς διαγωνισμοῖς τῶν ἐτῶν 1895, 1896, 1897 καί 1899, πρὸς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν καί Ἀστικῶν Σχολείων καί Παρθεναγωγείων ὑπὸ Ἀλκιβιάδου Σ. Ἰωαννίδου, ἔκδοσις Η', κατὰ τό τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, ἐν Ἀθήναις 1901.*

Του ἰδίου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικοτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας ὑπὸ Ἀλκιβιάδου Σ. Ἰωαννίδου ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τοῦ ἔτους 1894 ὡς μόνον διδακτικόν βιβλίον καί ἐν τοῖς διαγωνισμοῖς τῶν ἐτῶν 1895, 1896, 1897 καί 1899, ἔκδοσις Θ' εἰς τεῦχη τρία κατὰ τό τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, τεῦχος Γ' μετὰ πολλῶν εἰκόνων, α') Τά ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων μέχρι τῆς ἀλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων. β') Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς νέας Εὐρώπης αἱ ἀνακαλύψεις καί ἐφευρέσεις, ἡ θρησκευτική μεταρρύθμισις καί τά κυριώτατα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. γ') Οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τὴν τουρκικὴν δυναστείαν καί ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, διὰ τούς μαθητάς τῆς Γ' τάξεως τῶν Ἑλλήν. Σχολείων, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Τυπογραφεῖον «Ἐστία», ἐν Ἀθήναις 1902.*

Του ίδιου, *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικοτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας* ὑπὸ Ἀλκιβιάδου Σ. Ἰωαννίδου ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τοῦ ἔτους 1894 ὡς μόνον διδακτικόν βιβλίον καί ἐν τοῖς διαγωνισμοῖς τῶν ἐτῶν 1895, 1896, 1897, 1899 καί 1904, ἔκδοσις ΙΑ' εἰς τεῦχη τρία κατὰ τό τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, τεῦχος Β' μετὰ πολλῶν εἰκόνων, α') *Ἑλληνική ἱστορία ἀπό τοῦ Φιλίππου μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κορίνθου ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων*. β') *Τά κεφαλαιωδέστατα τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας*. γ') *Βυζαντιακή ἱστορία*, διὰ τούς μαθητάς τῆς Β' τάξεως τῶν Ἑλλήνων Σχολείων, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», ἐν Ἀθήναις 1909.

Του ίδιου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπό τῆς ἀρχῆς αὐτῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ διαγωνισμῷ τοῦ ἔτους 1894 ὡς μόνον διδακτικόν βιβλίον καί ἐν τοῖς διαγωνισμοῖς τῶν ἐτῶν 1895, 1896, 1897, 1899 καί 1904, πρὸς χρήσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί Παρθεναγωγείων ὑπὸ Ἀλκιβιάδου Σ. Ἰωαννίδου, ἔκδοσις Ι', κατὰ τό τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», ἐν Ἀθήναις 1912.

Καλογερόπουλος Ἰ.- Κιάντος Κ. Γ., *Ἑλληνική Ἱστορία βιογραφικῶς συντεταγμένη*, πρὸς χρήσιν τῶν ἐν τοῖς ἀστικοῖς σχολείοις διδασκομένων ἀμφοτέρων τῶν φύλων ὑπὸ Ἰ. Καλογερόπουλου καί Γεωργ. Κ. Κιάντου, Βιβλιοπωλεῖον Καλογερόπουλου-Βελλίδου, ἐν Θεσσαλονίκη 1902.

Παππαδούλης Χριστόδουλος Κ., *Ἐγχειρίδιον Ῥωμαϊκῆς Ἱστορίας ἀπό κτίσεως Ῥώμης μέχρι τῆς διαλύσεως τοῦ δυτικοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους*, διὰ τὰς ἀνωτέρας τάξεις τῶν ἀστικῶν σχολείων ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἐκδότης Βρετὸς Κοντολέων, ἐν Σμύρνη 1909.

Τσαγρῆς Γεώργιος, *Ἱστορία τῶν Ῥωμαίων ἀπό τῆς θεμελιώσεως τῆς Ῥώμης μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, πρὸς χρήσιν τῶν μαθητῶν τῆς Α' τάξεως τῶν Γυμνασίων ἐπὶ τό τελειότερον ἐπεξεργασμένη κατὰ τό τελευταῖον πρόγραμμα τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἔκδοσις τετάρτη, τύποις «Νομικῆς» Λ.Χ. Βεργιανίτου, ἐν Ἀθήναις 1905.

Του ίδιου, *Ἱστορία Ῥωμαϊκή καὶ Ἑλληνική μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως* διὰ τὴν Β' τάξιν τοῦ Γυμνασίου ὑπὸ Γεωργίου Τσαγρῆ, ἐγκριθεῖσα ἐν τῷ κατὰ τὸν νόμον ΓΣΑ' διαγωνισμῷ διὰ τὴν τετραετίαν 1909-1913, ἐκδότης Δ. Τερζόπουλος καὶ Μ. Σαλίβερος, Ἐν Ἀθήναις 1909.

B2. Σχολικά εγχειρίδια Βυζαντινής Ιστορίας που διδάχθηκαν στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης τα έτη 1922-1941

Αδαμαντίου Αδαμάντιος Ί., *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἐγκεκριμένη διά τήν τρίτην τάξιν τοῦ Γυμνασίου καί τὰς ἀντιστοίχους τῶν σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως, μέ 10 χάρτας καί 100 εἰκόνας, ἔκδοσις τρίτη, Βιβλιοπωλεῖον Ἰωάννου Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1923.

Του ἰδίου, *Ἑλληνική Ἱστορία (Ἑλληνιστικοί-Ρωμαϊκοί καί Βυζαντινοί χρόνοι)*, ἐγκεκριμένη ἀπό τοῦ ἔτους 1922-1923 καί ἐξῆς, διά τῆ Β' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί τὰς ἀντιστοίχους τῶν ἄλλων, μέ 15 χάρτας καί 70 εἰκόνας, ἔκδοσις δευτέρα, Βιβλιοπωλεῖον Ἰω. Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1924.

Του ἰδίου, *Νεωτέρα Ἱστορία Ἑλληνική καί Εὐρωπαϊκή 1204-1924*, ἐγκεκριμένη διά τήν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί τὰς ἀντιστοίχους, μέ 100 χάρτας καί εἰκόνας, ἔκδοσις Α', Βιβλιοπωλεῖον Ἰω. Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1924.

Του ἰδίου, *Νεωτέρα Ἱστορία Ἑλληνική καί Εὐρωπαϊκή 1204-1924*, ἐγκεκριμένη διά τήν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί τὰς ἀντιστοίχους, μέ 100 χάρτας καί εἰκόνας, ἔκδοσις Γ', Βιβλιοπωλεῖον Ἰω. Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1926.

Του ἰδίου, *Ἑλληνική Ἱστορία (Ἑλληνιστικοί-Ρωμαϊκοί καί Βυζαντινοί χρόνοι)*, διά τῆ Β' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, μέ 15 χάρτας καί 70 εἰκόνας, ἔκδοσις Δ', Βιβλιοπωλεῖον Ἰωάννου Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1927.

Του ἰδίου, *Ἱστορία Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή*, Βαθ. Γυμνασίου-100 εἰκόνας καί χάρται, ἔκδοσις δευτέρα, Βιβλιοπωλεῖον Ἰωάννου Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1929.

Του ἰδίου, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, ἐγκεκριμένη διά τήν πέμπτην τάξιν τῶν Γυμνασίων, με πολλάς εἰκόνας καί χάρτας, ἔκδοσις πέμπτη, ἔκδοτικός οἶκος Δημητράκου Α.Ε., Ἀθήναι 1930.

Του ἰδίου, *Βυζαντινή καί Εὐρωπαϊκή Ἱστορία 867-1453*, ἐγκεκριμένη διά τήν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων, μέ πολλάς εἰκόνας καί χάρτας, ἔκδοσις δευτέρα, Ἀριθ. ἐγκρ. ἀποφάσεως 41795, ἡμερομ. 3 Αὐγούστου 1933, ἔκδοτικός οἶκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Ἀθήναι 1933.

Του ίδιου, *Βυζαντινή και Ευρωπαϊκή Ιστορία 867-1453*, έγκριμένη διά τήν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων, μέ πολλές εικόνας και χάρτας, έκδοσις τρίτη, Αριθ. έγκρ. απόφάσεως 41795, ήμερομ. 3 Αύγουστου 1933, έκδοτικός οίκος Πέτρου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1935.

Βαλάκης Παῦλος Α., *Ελληνική Ιστορία από τῆς Αχαικῆς Συμπολιτείας μέχρι τῆς Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως υπό τῶν Φράγκων* (μετά 40 εικόνων και χαρτῶν), διά τήν Β' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων και τήν αντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς μέσης Ἐκπαιδεύσεως, έκδότης: Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1922.

Του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία από τῆς Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως υπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων και τήν αντίστοιχον τάξιν τῶν λοιπῶν Σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, έκδοσις δευτέρα, έκδότης: Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1923.

Βραχνός Νικόλαος Ἰ., *Ιστορία Ἑλληνική και Ρωμαϊκή από τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης μέχρι τοῦ θανάτου Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Γυμνασίων και τήν αντίστοιχον τάξιν τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μετά πολλῶν εικόνων, έγκριθεῖσα κατά τήν ὑπ. ἀριθ. 40120 τῆς 25 Ὀκτωβρίου 1918 κοινοποίησιν τοῦ Ἰπουργείου τῆς Παιδείας, έκδοσις τετάρτη, Τύποις Περιοδικοῦ «ΣΦΑΙΡΑ», ἐν Ἀθήναις 1922.

Του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία από τῶν χρόνων τῆς Αχαικῆς συμπολιτείας μέχρι τῆς Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως υπό τῶν Φράγκων*, διά τήν Β' τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου και τήν αντίστοιχον τάξιν τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, έγκριθεῖσα κατά τήν ὑπ' ἀριθ. 44272 τῆς 19 Ἰανουαρίου 1918 κοινοποίησιν τοῦ Ἰπουργείου τῆς Παιδείας, έκδοσις Δ', Τύποις περιοδικοῦ «ΣΦΑΙΡΑ», ἐν Ἀθήναις 1922.

Του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία από τῆς Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως υπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων και τά κυριώτερα ἐκ τῆς νέας και νεωτάτης Ευρωπαϊκῆς Ιστορίας*, μετά πολλῶν εικόνων, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων και διά τήν αντίστοιχον τάξιν τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, Αριθ. έγκριτικῆς απόφάσεως 163. Χρονολογία 23 Φεβρουαρίου 1918, Ἐκδοσις τετάρτη, Τύποις «ΠΡΟΜΗΘΕΩΣ», ἐν Ἀθήναις 1922.

Του ίδιου, *Ιστορία τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τοῦ 395 μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Ὀθωμανῶν μετά τῶν σπουδαιοτέρων κεφαλαίων τῆς ὅλης Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν τετραταξίων Γυμνασίων καί διά τήν ἀντίστοιχον τάξιν τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, μετά εἰκόνων καί χαρτῶν, ἐνεκρίθη κατά τήν ὑπ' ἀριθ. 3580 τῆς 11 Φεβρουαρίου 1924 κοινοποίησιν τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἐν Ἀθήναις 1924.

Του ίδιου, *Ιστορία Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή ἀπό τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης μέχρι τοῦ θανάτου Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τήν ἀντίστοιχον τάξιν τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μετά πολλῶν εἰκόνων, ἐγκριθεῖσα κατά τήν ὑπ. ἀριθ. 40120 τῆς 25 Ὀκτωβρίου 1918 κοινοποίησιν τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἔκδοσις πέμπτη, ἐκδοτικός οἶκος Δημ. Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα καί ΣΙΑ, Ἀθῆναι 1925.

Του ίδιου, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῶν χρόνων τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων*, μετά εἰκόνων καί χαρτῶν, διά τήν Β' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί τήν ἀντίστοιχον τάξιν τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἐγκριθεῖσα κατά τήν ὑπ' ἀριθ. 44272 τῆς 19 Ἰανουαρίου 1918 κοινοποίησιν τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἔκδοσις Ε', ἐκδοτικός οἶκος Δ.Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα καί Σια, ἐν Ἀθήναις 1927.

Θεοδωρίδης Χ. – Λαζάρου Α., *Ἐγχειρίδιον Γενικῆς Ἱστορίας*, διά τὰς ἐμπορικές σχολάς, τεῦχος Α', διά τήν πρώτην τάξιν, ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων, ἐκδότης Ἰ.Ν. Σιδέρης, ἐν Ἀθήναις 1924.

Των ίδιων, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας*, διά τὰς ἐμπορικές σχολάς, τεῦχος Β', διά τήν δευτέραν τάξιν, ἀπό τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων μέχρι σήμερον, ἔκδοσις δευτέρα, ἐκδοτική ἐταιρεία «ΑΘΗΝΑ», Α.Ι. Ράλλης καί Σια, Ἀθῆναι 1927.

Των ίδιων, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης (301 π.Χ.) μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων (1204 μ.Χ.)*, διά τήν Δευτέραν τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου καί τὰς ἀντιστοίχους τῶν ἄλλων σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως, ἐγκριθεῖσα ὑπό τοῦ

Υπουργείου τῆς Παιδείας, μέ πολλές εἰκόνας καί χάρτας, Βιβλιοπωλεῖον Ἰω.Ν. Σιδέρης, ἐν Αθήναις 1927.

Των ἰδίων, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τάς ἀντιστοιχοῦς τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, μετά πολλῶν εἰκόνων καί χαρτῶν, ἐκδοτική ἐταιρεία «ΑΘΗΝΑ», Α.Ι. Ράλλης καί ΣΙΑ, Αθήναι 1927.

Των ἰδίων, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς Αλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας*, διά τήν Τρίτην τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου καί τάς ἀντιστοιχοῦς τῶν ἄλλων σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἐγκριθεῖσα ὑπό τοῦ Υπουργείου τῆς Παιδείας, μέ πολλές εἰκόνας καί χάρτας, ἐκδοσις δευτέρα, Βιβλιοπωλεῖον Ἰω.Ν. Σιδέρης, ἐν Αθήναις 1927.

Των ἰδίων, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς ἐν Ἰψῶ μάχης (301 π.Χ.) μέχρι τῆς Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Φράγκων (1204 μ.Χ.)*, διά τήν Δευτέραν τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου καί τάς ἀντιστοιχοῦς τῶν ἄλλων σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἐγκριθεῖσα ὑπό τοῦ Υπουργείου τῆς Παιδείας, μέ πολλές εἰκόνας καί χάρτας, ἐκδοσις τρίτη, ἐκδότης Ἰ.Ν. Σιδέρης, Αθήναι 1929.

Των ἰδίων, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τάς ἀντιστοιχοῦς τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, μέ πολλές εἰκόνας καί χάρτας, ἐκδοσις δευτέρα, ἐκδότης Ἰ. Ν. Σιδέρης, Αθήναι 1929.

Των ἰδίων, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς Αλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας*, διά τήν Τρίτην τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου καί τάς ἀντιστοιχοῦς τῶν ἄλλων σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἐγκριθεῖσα ὑπό τοῦ Υπουργείου τῆς Παιδείας, μέ πολλές εἰκόνας καί χάρτας, ἐκδοσις τετάρτη, ἐκδότης Ἰ.Ν. Σιδέρης, Αθήναι 1929.

Των ἰδίων, *Ἱστορία Ἑλληνική καὶ Εὐρωπαϊκή τῶν Μέσων Χρόνων*, διά τήν πέμπτην τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τάς ἀντιστοιχοῦς τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, μέ πολλές εἰκόνας καί χάρτας, ἐγκριθεῖσα κατὰ τήν ὑπ' ἀριθ. 33418/17-6-30 κοινοποίησιν τοῦ Υπουργείου τῆς Παιδείας, ἐκδοσις τρίτη, ἐκδότης Ἰ.Ν. Σιδέρης, Αθήναι 1930.

Των ίδιων, *Ιστορία Ελληνική και Ρωμαϊκή*, ἐγκεκριμένη διά μίαν πενταετίαν 1931-1936, μέ πολλές εικόνας καί χάρτας, Β' Γυμνασίου, ἐκδοτικός οἶκος Δημητράκου Α.Ε., ἐν Ἀθήναις 1931.

Των ίδιων, *Ιστορία Ελληνική και Ρωμαϊκή*, διά τήν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, μέ πολλές εικόνας καί χάρτας, ἐκδοσις τρίτη, ἐκδότης Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθήναι 1931.

Των ίδιων, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας*, διά τὰς ἐμπορικές σχολάς, τεύχος Β', διά τήν δευτέραν τάξιν, κατά τό ἐπίσημον πρόγραμμα του 1932, ἐκδοσις πέμπτη, ἐκδοτικός οἶκος Ν. Ἀλικιώτης καί υἱοί, Ἀθήναι χ.ἔ.

Των ίδιων, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή μέχρι τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας*, ἐγκεκριμένη διά μίαν πενταετίαν 1932-1937, μέ πολλές εικόνας καί χάρτας, Γ' Γυμνασίου, ἐκδοτικός οἶκος Ἰ.Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1933.

Των ίδιων, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή μέχρι τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας*, ἐγκεκριμένη διά μίαν πενταετίαν 1932-1937, μέ πολλές εικόνας καί χάρτας, Γ' Γυμνασίου, Γ' ἐκδοσις, ἐκδοτικός οἶκος Ἰ.Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1935.

Των ίδιων, *Ιστορία Ελληνική και Εὐρωπαϊκή τῶν μέσων χρόνων*, διά τήν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν Σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, μέ πολλές εικόνας καί χάρτας, ἐκδοσις Γ', Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», Ἀθήναι 1936.

Των ίδιων, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή μέχρι τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας*, ἐγκεκριμένη διά μίαν πενταετίαν 1932-1937, μέ πολλές εικόνας καί χάρτας, Γ' Γυμνασίου, Ε' ἐκδοσις, ἐκδοτικός οἶκος Ἰ.Ν. Σιδέρη, Ἀθήναι 1937.

Των ίδιων, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή μέχρι τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας*, ἐγκεκριμένη διά μίαν πενταετίαν 1932-1937, μέ πολλές εικόνας καί χάρτας, Γ' Γυμνασίου, ΣΤ' ἐκδοσις, ἐκδοτικός οἶκος Ἰ.Ν. Σιδέρη, Ἀθήναι 1937.

Των ίδιων, *Ιστορία Ελληνική και Εὐρωπαϊκή τῶν Μέσων Χρόνων*, διά τήν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τὰς ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν Σχολείων τῆς

Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, μέ πολλές εἰκόνας καί χάρτας, ἔκδοσις Δ', ἐκδότης Ἰ.Ν. Σιδέρης, Ἀθήναι 1937.

Των ἰδίων, *Ἱστορία Ἑλληνική καί Εὐρωπαϊκή τῶν Μέσων Χρόνων*, διά τήν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τās ἀντιστοίχους τῶν λοιπῶν Σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, μέ πολλές εἰκόνας καί χάρτας, ἔκδοσις Ε', ἐκδοτικός οἶκος Ἰωάννου Σιδέρη, Ἀθήναι 1938.

Των ἰδίων, *Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή μέχρι τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας*, ἐγκεκριμένη διά μίαν πενταετίαν 1932-1937, μέ πολλές εἰκόνας καί χάρτας, Γ' Γυμνασίου, ἔκδοσις ὀγδόη, ἐκδοτικός οἶκος Ἰ.Ν. Σιδέρη, ἐν Ἀθήναις 1939.

Των ἰδίων, *Ἱστορία Ἑλληνική τῶν Μέσων χρόνων*, διά τήν Δ' τάξιν τῶν Γυμνασίων παλαιοῦ τύπου, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940.

Λαζάρου Ἀναστάσιος, *Σύνοψις Γενικῆς Ἱστορίας*, διά τās ἐμπορικές σχολάς, τεῦχος Β', διά τήν δευτέραν τάξιν, κατά τό ἐπίσημον πρόγραμμα του 1932, ἔκδοσις ὀγδόη, Ἀθήναι χ.ἔ.

Του ἰδίου, *Ἱστορία Ἑλληνική, ἀπό τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπό τῶν Ρωμαίων μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων (148 π.Χ. – 1453 μ.Χ.)*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Ἀστικῶν Σχολείων, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940.

Του ἰδίου, *Ἱστορία Ἑλληνική*, διά τήν Δ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων νέου τύπου, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940.

Παπασταύρου Ἰωάννης, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1939.

Του ἰδίου, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων, ΟΕΣΒ, ἐν Ἀθήναις 1940.

Σταματελάτου Ἄννα., *Γενική Ἱστορία*, τ. Β', Μεσαίων, Ἀνακαλύψεις - Αναγέννησις, Νέοι καί Νεώτατοι Χρόνοι, Βιβλιοπωλεῖον Μ.Σ. Σαριβαξεβάνη, Ἀθήναι 1926 (βοήθημα).

Χωραφᾶς Ἀντώνιος Ν., *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς Ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, μετά πολλῶν εἰκόνων

καί χαρτῶν, διά τήν Τρίτην τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καί τήν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔκδοσις πρώτη, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1922.

Του ἴδιου, *Περίληψεις τῆς Ἱστορίας, Ἱστορία Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή*, Γυμνασίου τάξις Δευτέρα, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1923 (βοήθημα).

Του ἴδιου, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπό τῶν Φράγκων*, μετά 40 εἰκόνων καί χαρτῶν, διά τήν Δευτέραν τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καί τήν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔκδοσις τετάρτη, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1925.

Του ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τήν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔκδοσις τετάρτη, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1925.

Του ἴδιου, *Ἱστορία Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή ἀπό τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος ἀπό τῆς ἰδρύσεως τῆς Ρώμης μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου*, μετά 30 εἰκόνων καί χαρτῶν, διά τήν Β' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τήν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔκδοσις πέμπτη, ἔκδοσις Βιβλιοπωλείου τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», Ἰωάννου Δ. Κολλάρου καί ΣΙΑ, ἐν Ἀθήναις 1926.

Του ἴδιου, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς Ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, μετά 23 εἰκόνων καί χαρτῶν, διά τήν τρίτην τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καί τήν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔκδοσις τετάρτη, ἐκδόται: Ἰωάννης Δ. Κολλάρος καί Σια, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», Ἀθήναι 1927.

Του ἴδιου, *Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τῆς Ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπό τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, μετά 23 εἰκόνων καί χαρτῶν, διά τήν τρίτην τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καί τήν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔκδοσις πέμπτη, ἐκδόται: Ἰωάννης Δ. Κολλάρος καί Σια, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1928.

Του ίδιου, *Ελληνική Ιστορία από τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ. μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπό τῶν Φράγκων*, μετά 40 εἰκόνων καί χαρτῶν, διά τήν δευτέραν τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί τήν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν Σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔκδοσις ἕκτη, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος καί Σια, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1928.

Του ίδιου, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων καί τήν ἀντίστοιχον τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔκδοσις πέμπτη, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος καί Σια, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», Ἀθήναι 1928.

Του ίδιου, *Ἱστορία Ἑλληνική καί Ρωμαϊκή ἀπό τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Γυμνασίων, ἔκδοσις Α', ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος καί ΣΙΑ Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1931.

Χωραφᾶς Ἀντ. – Σακελλαρίου Ἀντ., *Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινὴ ἀπό τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Ρωμαίους μέχρι τοῦ 8^{ου} αἰῶνος μ.Χ.*, διά τήν Γ' τάξιν τοῦ Γυμνασίου, ἔκδοσις Α', ἐγκεκριμένη διά τήν πενταετίαν 1932-1937, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος καί Σια, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1932.

Των ίδιων, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας ἀπό τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων καί ἡ σύγχρονος ἱστορία τῆς ἄλλης Εὐρώπης*, ἐγκεκριμένη διά τήν πενταετίαν 1933-1938, διά τήν Δ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων, ἔκδοσις πρώτη, Ἀριθ. Ἐγκριτ. Ἀποφ. 41795/8-8-33, ἐκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος καί Σια, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1933.

Των ίδιων, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας ἀπό τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας μέχρι τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων καί ἡ σύγχρονος ἱστορία τῆς ἄλλης Εὐρώπης*, ἐγκεκριμένη διά τήν πενταετίαν 1933-1938, διά τήν Δ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων, ἔκδοσις δευτέρα, Ἀριθμός ἐγκριτικῆς ἀποφάσεως 41795/8-8-33, ἔκδοσις Ἰωάννου Δ. Κολλάρου καί Σιας Α.Ε., Βιβλιοπωλεῖον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ», ἐν Ἀθήναις 1935.

Των ίδιων, *Ἱστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινὴ ἀπό τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Ρωμαίους μέχρι τοῦ 8^{ου} αἰῶνος μ.Χ.*, διά τήν Γ' τάξιν τοῦ

Γυμνασίου, έγκεικρημένη διά τήν πενταετίαν 1932-1937, , Βιβλιοπωλείον τής «ΕΣΤΙΑΣ», Ιωάννου Δ. Κολλάρου καί Σιας Α.Ε., έν Αθήναις 1937.

Των ίδιων, *Ιστορία τής Ελληνικῆς Αντοκρατορίας από τής Μακεδονικῆς δυναστείας μέχρι τής Αλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως υπό τῶν Τούρκων καί ή σύγχρονος ιστορία τής ἄλλης Εὐρώπης*, έγκεικρημένη διά τήν πενταετίαν 1933-1938, διά τήν Δ' τάξιν τῶν έξαταξίων Γυμνασίων, έκδοσις τετάρτη, Αριθμός έγκριτικῆς απόφάσεως 41795/8-8-33, Αριθμός έγκριτικῆς απόφάσεως 45136/20-5-38, έκδοσις Ιωάννου Δ. Κολλάρου καί Σιας Α.Ε., Βιβλιοπωλείον τής «ΕΣΤΙΑΣ», έν Αθήναις 1938.

Των ίδιων, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή από τής ύποταγῆς τής Ελλάδος εις τούς Ρωμαίους μέχρι τοῦ 8^{ου} αιώνοσ μ.Χ.*, διά τήν Γ' τάξιν τοῦ Γυμνασίου, έγκεικρημένη διά τήν πενταετίαν 1932-1937, έκδοσις έκτη, Βιβλιοπωλείον τής «ΕΣΤΙΑΣ», Ιωάννου Δ. Κολλάρου καί Σιας Α.Ε., έν Αθήναις 1938.

Των ίδιων, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή από τής ύποταγῆς τής Ελλάδος εις τούς Ρωμαίους μέχρι τοῦ 8^{ου} αιώνοσ μ.Χ.*, διά τήν Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων, έκδοσις έβδόμη, Βιβλιοπωλείον τής «ΕΣΤΙΑΣ», Ιωάννου Δ. Κολλάρου καί Σιας Α.Ε., έν Αθήναις 1939.

Β3. Σχολικά εγχειρίδια Βυζαντινῆς Ιστορίας που διδάχθηκαν στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης τα έτη 1942-2000

Άμαντοσ Κωνσταντίνοσ, *Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτοσ 395-867 μ.Χ.*, τόμοσ πρῶτοσ, έκδοσις δευτέρα συμπληρωθείσα, Όργανισμοσ Έκδόσεωσ Σχολικῶν Βιβλίων, Αθήναι 1953.

Baynes H.N.-Moss H., μτφρ. Δ.Ν. Σακκάσ, *Βυζάντιο, Είσαγωγή στο Βυζαντινό πολιτισμό, ή οικονομική ζωή τοῦ βυζαντινοῦ κράτοσ, ό αυτοκράτορασ καί ή αυτοκρατορική διοίκηση, τό Βυζάντιο καί οί Σλάβοι*, Όργανισμοσ Έκδόσεωσ Διδακτικῶν Βιβλίων, Αθήνα 1980.

Των ίδιων, μτφρ. Δ.Ν. Σακκάσ, *Βυζάντιο, Είσαγωγή στο Βυζαντινό πολιτισμό, ή οικονομική ζωή τοῦ βυζαντινοῦ κράτοσ, ό αυτοκράτορασ καί ή αυτοκρατορική διοίκηση, τό Βυζάντιο καί οί Σλάβοι*, Όργανισμοσ Έκδόσεωσ Διδακτικῶν Βιβλίων, Αθήνα 1981.

Βουραζέλη Μαρινάκου Έλένη, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, Όργανισμοσ Έκδόσεωσ Σχολικῶν Βιβλίων, Αθήναι 1951.

- Της ίδιας, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1956.
- Της ίδιας, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1958.
- Της ίδιας, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1960.
- Της ίδιας, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1961.
- Της ίδιας, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1962.
- Της ίδιας, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1965.
- Της ίδιας, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1966.
- Της ίδιας, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1967.
- Θεοδωρίδης Χ.-Λαζάρου Α., *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, διὰ τήν Δ' τάξιν τοῦ ἑξαταξίου Γυμνασίου, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1946.
- Των ἰδίων, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων*, διὰ τήν Δ' τάξιν τοῦ ἑξαταξίου Γυμνασίου, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1948.
- Καλοκαιρινός Κώστας, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Μεσαιωνική ἀπό τό 146 π.Χ. ὡς τό 1453 μ.Χ.*, Β' Γυμνασίου, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1965.
- Του ἰδίου, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή 146 π.Χ-1453 μ.Χ.*, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1978.
- Του ἰδίου, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή 146 π.Χ-1453 μ.Χ.*, Β' Λυκείου, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 1979.
- Του ἰδίου, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή 146 π.Χ-1453 μ.Χ.*, Β' Λυκείου, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 1981.
- Του ἰδίου, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή 146 π.Χ-1453 μ.Χ.*, Β' Λυκείου, Ὀργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 1982.

Του ίδιου, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Βυζαντινή Ιστορία 610 μ.Χ-1453, Β' Ενιαίου Λυκείου Γενικής Παιδείας, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2002.*

Κολλάρος Ίω.-Μαυρουδής Μιχ., *Ιστορία Ρωμαϊκή- Βυζαντινή (από τοῦ 146 π.Χ. μέχρι τοῦ 1453 μ.Χ.),* διά τήν Β' τάξιν Γυμνασίου βάσει τοῦ νέου αναλυτικοῦ προγράμματος, ἐκδοτικός οἶκος Νικολάου καί Σοφοκλή Ί. Ρώσση, Αθήναι ἐκδοσις 1965 .

Κρεμμυδάς Β.- Πισπιρίγκου Φ., *Ο μεσαιωνικός κόσμος. Βυζάντιο, μουσουλμανικός κόσμος, ευρωπαϊκή φεουδαρχία,* εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985.

Λαζάρου Αναστάσιος, *Ιστορία τῶν μέσων χρόνων,* διά τήν Δ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων νέου τύπου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Αθήναις 1948.

Λαζάρου Α. – Χατζής Δ., *Ιστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου,* διά τήν Γ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Αθήναι 1950.

Των ἰδίων, *Ιστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου,* διά τήν Γ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Αθήναι 1956.

Των ἰδίων , *Ιστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου,* διά τήν Γ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Αθήναι 1957.

Των ἰδίων, *Ιστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου,* διά τήν Γ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Αθήναις 1959.

Των ἰδίων, *Ιστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου,* διά τήν Γ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Αθήναις 1960.

Των ἰδίων, *Ιστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου,* διά τήν Γ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Αθήναις 1961.

Των ἰδίων, *Ιστορία Ἑλληνική Ρωμαϊκή ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου,* διά τήν Γ' τάξιν τῶν ἑξαταξίων Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, ἐν Αθήναις 1963.

- Των ιδίων, *Ιστορία Ελληνική- Ρωμαϊκή από τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Αλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου*, Γ' Γυμνασίου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1964.
- Των ιδίων, *Ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους*, Β' Γυμνασίου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1966.
- Των ιδίων, *Ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους*, Γ' Γυμνασίου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1967.
- Των ιδίων, *Ιστορία Ελληνική Ρωμαϊκή*, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1968.
- Λαζάρου Ἀ.-Χατζῆς Δ., Βουραζέλη Μαρινάκου Ἐ., *Ιστορία Ἑλληνορωμαϊκή-Βυζαντινὴ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπης 146 π.Χ.-1453 μ.Χ.*, Β' καὶ Ε' Γυμνασίου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1969.
- Των ιδίων, *Ιστορία Ἑλληνορωμαϊκή-Βυζαντινὴ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπης 146 π.Χ.-1453 μ.Χ.*, Β' καὶ Ε' Γυμνασίου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1970.
- Των ιδίων, *Ιστορία Ἑλληνορωμαϊκή-Βυζαντινὴ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπης 146 π.Χ.-1453 μ.Χ.*, Β' Γυμνασίου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1971.
- Των ιδίων, *Ιστορία Ἑλληνορωμαϊκή-Βυζαντινὴ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπης 146 π.Χ.-1453 μ.Χ.*, Β', Ε' Γυμνασίου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1972.
- Των ιδίων, *Ιστορία Ἑλληνορωμαϊκή-Βυζαντινὴ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπης 146 π.Χ.-1453 μ.Χ.*, Β', Ε' Γυμνασίου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθῆναι 1975.
- Των ιδίων, *Ιστορία Ἑλληνορωμαϊκή-Βυζαντινὴ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπης 146 π.Χ.-1453 μ.Χ.*, Β' Γυμνασίου, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 1977.
- Μαρκιανός Σ.- Ορφανουδάκης Ζ. - Βαρμάζης Ν., *Θεματικὴ ἱστορία*, τεύχος Α', ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1985.
- Παπασταύρου Ἰωάννης, *Ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου Αλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, διὰ τὴν Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1943.

- Του ίδιου, *Ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, διά την Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1946.
- Του ίδιου, *Ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, διά την Γ' τάξιν τῶν Γυμνασίων, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, ἐν Ἀθήναις 1948.
- Ράνσιμαν Στήβεν, *Βυζαντινός Πολιτισμός, Β' Λυκείου*, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 1979.
- Τζουγανάτος Νικόλαος, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή*, διά τήν Β' τάξιν τῶν Γυμνασίων, βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας» Ἰ.Δ.Κολλάρου καί ΣΙΑΣ Α.Ε., ἐν Ἀθήναις, χ.ἔ.
- Τσακτσίρας Λ.-Ὁρφανουδάκης Ζ.-Θεοχάρη Μ., *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή, Β' Γυμνασίου*, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 1978.
- Των ίδιων, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή, Β' Γυμνασίου*, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 1982.
- Των ίδιων, *Ιστορία Ρωμαϊκή καί Βυζαντινή, Β' Γυμνασίου*, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 2000.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κάθε εκπαιδευτικό σύστημα αντικατοπτρίζει ορισμένη κοινωνική σύνθεση και εκφράζει τον εθνικό χαρακτήρα και την πνευματική παράδοση του λαού, ο οποίος το έχει καθιερώσει. Το ίδιο ισχύει και με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και ειδικότερα με το μάθημα της Ιστορίας. Γι' αυτό και σκοπός της παρούσας διατριβής είναι η μελέτη του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων βυζαντινής ιστορίας στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση του 19ου και του 20ού αιώνα, υπό το πρίσμα των πολιτικών και κοινωνικών δεδομένων της κάθε περιόδου. Ως έτος αφετηρίας της έρευνάς μας επιλέχθηκε το 1864, διότι από τότε άρχισε η συστηματική οργάνωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, όπως αποτυπώνεται και στη σχετική νομοθεσία της εποχής.

Τα χαρακτηριστικά των δύο μελετώμενων αιώνων εκτίθενται στο εισαγωγικό κεφάλαιο της διατριβής, το οποίο αποτελείται από πέντε ενότητες. Στην πρώτη αναφέρονται τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν από το 1864 έως και το 2000. Ακολούθως, σε δεύτερη ενότητα περιγράφεται η ανάπτυξη και εδραίωση των σπουδών Βυζαντινής Ιστορίας. Γι' αυτό και καταγράφονται οι βασικοί σταθμοί αυτής της πορείας στα ελληνικά πανεπιστήμια. Παράλληλα, αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο η εξέλιξη των βυζαντινών σπουδών αποτυπώνεται στα εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας που διδάχθηκαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Σε δύο ξεχωριστές παραγράφους περιγράφεται η οργάνωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατά τα ίδια έτη και ο τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας. Κατά τη διάρκεια του 19ου αι. παρατηρήθηκε έντονη η τάση του μιμητισμού συγγραμμάτων δυτικοευρωπαϊών ιστορικών. Ως εκ τούτου, οι έφηβοι μαθητές της συγκεκριμένης περιόδου διδάχθηκαν και γνώρισαν τη βυζαντινή ιστορία, όπως την αποτύπωσαν και την αποτίμησαν οι ξένοι και κυρίως οι Γερμανοί ιστορικοί.

Η ίδια τάση εξακολουθεί να ισχύει και στις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε και τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια που συγγράφονται από Έλληνες ιστορικούς, και όχι μόνο, αποτελούν συμπιλήματα ξένης εργογραφίας. Όταν τα σχολικά εγχειρίδια αποδεσμεύονται πλέον από τα ιστορικά έργα των δυτικοευρωπαϊών, τότε αντικατοπτρίζεται σε αυτά η ελληνική πραγματικότητα.

Προκειμένου να συνδεθεί η έρευνά μας με τη σύγχρονη πρακτική, στις δύο τελευταίες παραγράφους του εισαγωγικού κεφαλαίου υπερβαίνουμε το ιστορικό πλαίσιο που αποτελεί αντικείμενο μελέτης. Αντλώντας πληροφορίες από τους οδηγούς σπουδών των τμημάτων ιστορίας των ελληνικών πανεπιστημίων, εκθέτουμε τα μαθήματα βυζαντινής ιστορίας και τα αμέσως σχετιζόμενα με αυτήν, που διδάσκονται οι σημερινοί φοιτητές και μελλοντικοί ιστορικοί επιστήμονες και εκπαιδευτικοί. Η αναφορά μας δεν επεκτείνεται στις Μεσαιωνικές

Σπουδές, καθώς δεν άπτονται του άμεσου αντικειμένου της έρευνάς μας. Ακολούθως, γίνεται μία σύντομη παρουσίαση του μαθήματος της βυζαντινής ιστορίας που διδάσκονται σήμερα οι μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Όσον αφορά στην εξιστόρηση των σημαντικότερων σταθμών στην ιστορία του Βυζαντίου, επιλέξαμε να αναφερθούμε στην εικονομαχία, στις σταυροφορίες, στην ίδρυση των λατινικών και των ελληνικών κρατών μετά το 1204 και στην άλωση του 1453. Ασφαλώς υπάρχουν και πολλά άλλα εξίσου σημαντικά γεγονότα, ωστόσο η επιλογή τους έγινε επειδή αποτελούν σημεία-σταθμούς για την κατανόηση της οπτικής με την οποία αντιμετωπίζουν οι συγγραφείς διδακτικών εγχειριδίων τη βυζαντινή ιστορία. Η εικονομαχία κατ' αρχάς, ως μία πολιτικο-θρησκευτική διαμάχη που απασχόλησε ολόκληρη την αυτοκρατορία για μια περίοδο που ξεπερνά τον ένα αιώνα, είναι ένα ζήτημα που δεν θα μπορούσε να απουσιάσει από την παρούσα διατριβή. Το γεγονός αυτό παρουσιάζει επιπλέον ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς στα εγχειρίδια του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα που στηρίζονται αρχικά στις αφηγήσεις των ξένων ιστορικών συγγραφέων και στη συνέχεια σε αυτές του Κ. Παπαρηγόπουλου, η εικονομαχία περιγράφεται ως μια απόπειρα μεταρρύθμισης του βυζαντινού κράτους, η οποία – κατά τους συγγραφείς – δυστυχώς, απέτυχε. Η εικόνα στα σχολικά βιβλία του 20ού αιώνα αντιστρέφεται σταδιακά, αφού για το ίδιο γεγονός οι ιστορικοί ακολουθούν την κρατούσα και σήμερα άποψη (η οποία βασίζεται κατά βάσιν στην ορθόδοξη θεολογική τοποθέτηση) που τονίζει περισσότερο τον θρησκευτικό της χαρακτήρα.

Οι σταυροφορίες αποτελούν στη συνέχεια έναν επίσης σημαντικό σταθμό στην ιστορία του Βυζαντίου, καθώς συνέβαλαν τα μέγιστα στην αποδιοργάνωσή του και στην προσωρινή διάσπασή του με την ίδρυση των λατινικών και των ελληνικών κρατών μετά την άλωση του 1204. Η μελέτη του τρόπου με τον οποίο περιγράφονται τα δύο αυτά γεγονότα στα αντίστοιχα κεφάλαια των βιβλίων, που απευθύνονται στους μαθητές και τις μαθήτριες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, εκφράζει την καθολική αποδοκιμασία της δυτικής χριστιανοσύνης και αφήνει να διαφανεί μια έντονη αντιπάθεια προς τους εξ εσπερίας λαούς. Το τελευταίο γεγονός που εντάξαμε στο συγκεκριμένο κεφάλαιο δεν είναι άλλο από την άλωση του 1453, καθώς αποτελεί ουσιαστικά την κατακλείδα στη μακραίωνη ιστορία του βυζαντινού κράτους. Σε αυτήν κυριαρχούν οι σπουδαίες μορφές του Κωνσταντίνου ΙΒ΄ Παλαιολόγου και του Μεχμέτ Β΄, οι οποίοι αγωνίστηκαν με κάθε μέσο που διέθεταν στην προσπάθεια να κατισχύσουν ο ένας εναντίον του άλλου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το δεύτερο κατά σειρά κεφάλαιο, αυτό που περιγράφει τις απόψεις των συγγραφέων σχολικών εγχειριδίων για την εικόνα των «άλλων» στο Βυζάντιο. Επιλέξαμε να

αναφερθούμε στους λαούς με τους οποίους ασχολούνται περισσότερο οι εν λόγω συγγραφείς, δηλαδή (κατά σειρά εμφάνισης στο προσκήνιο) με τους Πέρσες, τους Άραβες, τους Βούλγαρους, τους σλαβικούς λαούς (Σέρβους και Ρώσους), και τέλος τους Τούρκους (Σελτζούκους και Οθωμανούς). Εντύπωση εδώ προκαλεί – πέραν των άλλων – η πολεμική εναντίον των Βουλγάρων στα διδακτικά εγχειρίδια, και μάλιστα όχι τόσο του 19ου αιώνα, αλλά του 20ού, η οποία αποτελεί παρακολούθημα των σχέσεων μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων αυτούς τους δύο αιώνες.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, η έρευνά μας επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τις γυναίκες τα σχολικά βιβλία. Αναμφισβήτητα, η συγγραφική ιδιότητα κυριαρχείται σχεδόν σε απόλυτο βαθμό από άνδρες, γεγονός που δικαιολογεί (εν μέρει ασφαλώς) τη στάση που κρατούν έναντι της γυναικείας παρουσίας στο Βυζάντιο. Δεν λείπουν οι μειωτικοί και συχνά προσβλητικοί για τις γυναίκες χαρακτηρισμοί, κάτι που περιορίζεται σταδιακά στον 20ό αιώνα, χωρίς όμως να εξαλείφεται εντελώς.

Εξχωριστή αξία έχει και το κεφάλαιο που αφορά στους χαρακτηρισμούς των αυτοκρατόρων, μέσα από τους οποίους οι ιστορικοί εκφράζουν την προτίμηση ή την απέχθειά τους σε καθέναν απ' αυτούς. Αυτός είναι και ο λόγος που κάνει πολλούς συγγραφείς να διαφέρουν ως προς τις αξιολογικές τους κρίσεις απέναντι σε διάφορους αυτοκράτορες. Ερευνώντας κανείς τα σχολικά εγχειρίδια, θα διαπιστώσει πως βρῖθουν από εκφράσεις που σήμερα θα ήταν αδιανόητες σε ένα σχολικό βιβλίο, όπως «ανίκανος», «άθλιος», ακόμη και «βλαξ». Εντύπωση μάλιστα προκαλεί το γεγονός πως, παρότι με την πάροδο του χρόνου οι χαρακτηρισμοί περιορίζονται ή αμβλύνονται, δεν παύουν να υφίστανται ακόμα και στα εγχειρίδια που κυκλοφορούσαν έως τα τέλη του 20ού αιώνα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο που αφορά στους αυτοκράτορες, επιλέξαμε να ασχοληθούμε μόνο με δύο, τον Μ. Κωνσταντίνο και τον Ιουστινιανό. Αυτό συμβαίνει όχι επειδή δεν υπάρχουν πολλοί σημαντικοί βυζαντινοί βασιλείς, στους οποίους αφιερώνονται αρκετές σελίδες στα διδακτικά βιβλία της μελετώμενης περιόδου, αλλά επειδή έχει ήδη γίνει λόγος γι' αυτούς σε προηγούμενα κεφάλαια. Επί παραδείγματι, το πρόσωπο του Λέοντα Γ' Ισαύρου και άλλων σημαντικών βασιλέων που τον διαδέχθηκαν, κυριαρχεί στην ενότητα που αφορά στην εικονομαχία, ενώ του Κωνσταντίνου ΙΒ' Παλαιολόγου στην ενότητα που αφορά στην άλωση του 1453. Θεωρήσαμε ωστόσο φρόνιμο να επικεντρωθούμε στα δύο πρόσωπα του Μ. Κωνσταντίνου και του Ιουστινιανού, καθώς στην περίοδο της βασιλείας τους αφιερώνονται οι περισσότερες σελίδες των σχολικών βιβλίων.

Μετά την παράθεση της βιβλιογραφίας προσθέσαμε – κατόπιν υποδείξεως του επιβλέποντος Καθηγητού κ. Αλέξιου Σαββίδη – δύο παραρτήματα. Στο πρώτο παρατίθενται σύντομα βιογραφικά στοιχεία για

τους συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων, καθώς με το έργο τους διαμόρφωσαν, επηρέασαν και καθόρισαν τη σπουδή της βυζαντινής ιστορίας στην Ελλάδα. Στο δεύτερο παράρτημα καταγράφονται όλα τα σχολικά εγχειρίδια που μελετήθηκαν, συμπεριλαμβανομένων και των επανεκδόσεών τους. Δυστυχώς, παρά τις επιστάμενες έρευνες σε αρχεία και βιβλιοθήκες, δεν κατέστη δυνατή η εύρεση όλων των επανεκδόσεων των εν λόγω βιβλίων. Ωστόσο θα κρίναμε το γεγονός επουσιώδες, καθώς τα περισσότερα από τα ελλείποντα εγχειρίδια αποτελούν ενδιάμεσες επανεκδόσεις και η μελέτη των αμέσως προηγούμενων ή των αμέσως επόμενων εκδόσεων δεν παρουσιάζει καμία σημαντική διαφοροποίηση ως προς το περιεχόμενο.

Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να πούμε πως τα σχολικά εγχειρίδια της μελετώμενης εποχής αποτελούν αξιόλογες προσπάθειες των συγγραφέων τους – *mutatis mutandis* – να ακολουθήσουν τα σύγχρονά τους ιστοριογραφικά ρεύματα, τα οποία κυριαρχούσαν στην υπόλοιπη Ευρώπη. Σε αρκετές περιπτώσεις βέβαια, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, η προσπάθεια αυτή χαρακτηρίζεται από μια τάση μίμησης, με πιο χαρακτηριστικό το παράδειγμα της εικονομαχίας. Κατά τον 20ό αιώνα, η ελληνική σχολική ιστοριογραφία φαίνεται σταδιακά να αποκτά τον δικό της ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης, ως ξεχωριστή εθνική ιστοριογραφία. Σε αυτό συνέβαλαν και οι διεθνείς κατά κύριο λόγο εξελίξεις, οι οποίες επηρέασαν αναμφισβήτητα την κρίση και τις επιλογές των συγγραφέων, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της αντιμετώπισης των Βουλγάρων. Επειδή μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870 οι Βούλγαροι δεν είχαν δημιουργήσει δικό τους κράτος, δεν είχαν παρατηρηθεί εδαφικές διεκδικήσεις από μέρους τους σε εδάφη που θεωρούνταν από την ελληνική πλευρά ελληνικά, και ως εκ τούτου η σχολική ιστοριογραφία δεν έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον γι' αυτούς. Μετά όμως τη συνθήκη του Αγ. Στεφάνου (3/3/1878) και την πρόσκαιρη δημιουργία της «Μεγάλης Βουλγαρίας» που οδήγησε στη δημιουργία βουλγαρικού κράτους, ξεκίνησαν έντονες διενέξεις με το ελληνικό κράτος για την τύχη της Μακεδονίας και της Θράκης, με τις δύο πλευρές να ερίζουν για το ποιος δικαιούνταν να καταλάβει αυτές τις περιοχές μετά τη διαφαινόμενη εκδίωξη των Τούρκων από εκεί. Ο «Μακεδονικός Αγώνας», στον οποίο και οι δύο πλευρές αγωνίστηκαν μέχρι εσχάτων για επικράτηση, αναζωπύρωσε παλαιότερα μίσση, που αντικατοπτρίζονται εναργέστατα στα ελληνικά σχολικά βιβλία βυζαντινής ιστορίας. Η αντιπαλότητα αυτή δεν θα καμφθεί ούτε κατά τις αρχές του 20ού αιώνα, ούτε κατά τα τέλη του. Η βουλγαρική κατοχή ελληνικών περιοχών στη βόρειο Ελλάδα, κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου πολέμου, καθώς και η μεταπολεμική επιλογή διαφορετικών στρατοπέδων από τις δύο χώρες διατήρησε αυτή την αντιπαράθεση αμείωτη, όπως είναι φανερό στα σχολικά εγχειρίδια.

Ασφαλώς, τα σχολικά εγχειρίδια ακολούθησαν πιστά τις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες εξελίξεις στη σχολική ιστοριογραφία, γεγονός που καθίσταται εμφανές, ιδιαίτερα μεταπολεμικά. Η άμβλυση των αντιπαράθεσεων και οι αιχμηρές παρατηρήσεις για πρόσωπα ή λαούς, αντικαθίστανται από μια γλώσσα λειασμένη, ήπια και σύμφωνη με διεθνή δεδομένα, χωρίς όμως να απομακρύνεται από τον βασικό σκοπό της, «την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης»¹ των μαθητών.

¹ Σύνταγμα της Ελλάδος, Άρθρο 16, παρ. 2.

ABSTRACT

Every educational system reflects a certain social structure and expresses the national character and the intellectual tradition of the people who have established it. The same applies to the Greek educational system and especially to the subject of History. For this reason, the purpose of this dissertation is to study the content of the school textbooks related to Byzantine history in Greek secondary education of the 19th and 20th centuries, in the light of the political and social conditions framing in each period.

The characteristics of the two studied centuries are presented in the Introduction of the dissertation, which consists of two sections with two subsections each. The first lists the most important historical events that took place from 1864 to 1900. Subsequently, the second subsection describes the way in which secondary education was organised during those years and the way in which the subject of History was taught. Undoubtedly, those were the years of formation and organisation of the Greek educational system. 1864 was thus chosen as the starting year of our research, as it was the year when the systematic development of the Greek educational system, reflected also in the relevant legislation of that time. During the period under study, a strong tendency to imitate books written by Western European historians was observed. Therefore, the adolescent students of the 19th century were taught and acquainted with Byzantine history as captured and estimated by historians from other countries, especially from Germany. The same tendency continues at the beginning of the 20th century, when the first school textbooks written by Greek historians, and not only, are compilations of foreign work. When textbooks no longer depend on the historical books of Western Europeans, then the Greek reality is reflected in them. This reality is mentioned in the second section of the Introduction. As for the narration of the most important watersheds in the history of the Byzantine Empire, we opted in favour of Iconoclasm, the Crusades, the foundation of the Latin and Greek states after 1204 and the Fall of Constantinople in 1453. There are certainly many other equally important events, but those were chosen due to the fact that they were turning points in the process of understanding the perspective of the authors when dealing with Byzantine history. First of all, the concept of Iconoclasm, as a political-religious controversy that affected the whole empire for a period of more than a century, is an issue that could not be absent from the present dissertation. This event is of particular interest for another reason, as the textbooks of the 19th and early 20th century which were based first on the narrations of foreign historians and later on those of C. Paparrigopoulos, describe Iconoclasm as an attempt to reform the Byzantine state, which - according to the authors-unfortunately, failed. The impression in the textbooks of the 20th century was gradually reversed, as for the same event historians

follow the same view as today (which is primarily based on the orthodox-theological point of view) emphasising more its religious character.

The Crusades comprise another important milestone in the history of Byzantium, as they greatly contributed to its disorganisation and temporary division with the foundation of the Latin and Greek states after the Fall of Constantinople in 1204. The study of the way these two historical events were described in the respective chapters of the books addressed to the students of the secondary education expresses the general disapproval of Western Christianity and implies a strong aversion for the people of the West. The last event included in this chapter is none other than the Fall of Constantinople in 1453, being actually the conclusion in the long history of the Byzantine state. It is dominated by the great figures of Constantine XII Palaiologos and Mehmet II, who fought with all the means they had trying to conquer each other. The second chapter, which describes the views of textbook authors on the “others” in Byzantium, is also of particular interest. We chose to refer to the peoples who these authors mostly deal with, namely (in order of appearance in the forefront) the Persians, the Arabs, the Bulgarians, the Slavs (the Serbs and the Russians), and finally the Turks (the Seljuks and the Ottomans). What is impressive here – among other things – is the polemic against the Bulgarians in the textbooks, not so much in those of the 19th century as in those of the 20th, which is a corollary of the relations between the Greeks and Bulgarians during these two centuries. In the following chapter, our research focuses on how textbooks treat women. Undoubtedly, writing is a quality almost entirely dominated by men, which justifies (in part of course) the attitude they adopt towards the female presence in Byzantium. There are derogatory and often offensive descriptions against women, something that was gradually restricted in the 20th century, but without being completely eliminated.

The chapter on the characterisation of emperors, through which historians express their preference or dislike for each of them, holds a remarkable value. This is the reason why a lot of authors’ opinion towards the emperors differs significantly. Studying school textbooks, one will find that they are full of expressions that today would be unthinkable in a textbook, such as “incompetent”, “despicable”, even “stupid”. In fact, it is impressive that, although over time this kind of characterisations are reduced or diminished, they do not cease to exist even in the textbooks that were used until the end of the 20th century.

The last chapter, which concerns the emperors, deliberately deals with only two, Constantine the Great and Justinian. This happens not because there are not many other important Byzantine rulers, to whom several pages are devoted in the textbooks of the period under study, but because those have already been mentioned in previous chapters. For instance, Leo III the Isaurian and his successors dominate the section concerning Iconoclasm, while Constantine XII Palaiologos dominates the section about the Fall of

Constantinople in 1453. However, it was considered wise to focus on these two personalities, the one of Constantine the Great and the other of Justinian, as most of the pages in the textbooks are dedicated in the period of their reign.

After the bibliography references and citation, an appendix with all the textbooks that were studied, including the republished ones, was added upon the recommendation of the supervising Professor, Mr. Alexios Savvidis. Unfortunately, despite the fact that a diligent research in archives and libraries was conducted, it was not possible to find all the republished books. However, this fact could be considered insignificant, as most of the missing textbooks are intermediate editions and the study of the ones preceding or following does not show any significant difference in content.

In general terms, we could say that the authors of the textbooks of the studied period proved to have made a remarkable effort - *mutatis mutandis* - to follow their contemporaneous historiographical trends prevailing in the rest of Europe. In several cases, though, especially during the 19th century, this effort is characterised by a tendency to imitate, with Iconoclasm being the most representative example. During the 20th century, Greek school historiography seems to gradually acquire, as a separate national historiography, its own special way of expression. This was mainly due to the international developments, which undoubtedly influenced authors' estimation and choices, with the most typical example that of the viewpoint towards the Bulgarians. The Bulgarians had not created their own state until 1870 and no subsequent territorial claims had been made on their part in lands considered Greek by the Greek side; therefore, school historiography showed little interest in them. However, after the treaty of San Stefano (3/3/1878) and the temporary establishment of "Greater Bulgaria" that led to the creation of a Bulgarian state, intense disputes commenced with the Greek state over the fate of Macedonia and Thrace, with both sides arguing over the entitlement to occupy these areas after the apparent expulsion of the Turks. The "Macedonian Struggle", where both sides fought to the end for supremacy, rekindled old hatred, which is actively reflected in the Greek textbooks of Byzantine history. This rivalry will subside neither at the beginning nor at the end of the 20th century. The Bulgarian occupation of Greek territories in northern Greece during World War II, as well as the post-war support of different sides by the two countries, kept this rivalry undiminished, as it is evident in school textbooks.

It is an undeniable fact that textbooks in school historiography faithfully followed the European and world developments, which becomes apparent especially after World War II. Controversies are mitigated and sharp remarks about persons or peoples are replaced by a smooth, gentle and in line with international reality language, but without deviating from its main purpose, i.e. "the development of students' national and religious consciousness".